

द्वादशाङ्गप्रणयनपटोपपरमेश्वरपट्टधरप्रथमगणाधीशो गौतमो विजयतेतराम् ।

श्रीमद्भगवदुमास्वातिवाचकवर्यसंहृद्यस्वोपज्ञभाष्यभगवद्हरिभद्रसूरीश्वरविरचितटोका

श्रीतत्त्वार्थसूत्रम् । ३३२४

प्रज्ञाप्रियी-श्रीरत्नपुरीय (रत्नलाम) अष्टि ऋषभदेवजीकेशरीमलजीजैनश्वेतांथरसंथा
इदं पुष्पकं 'मोहनलाल भगनलाल वदामी' इत्यनेन स्वीकीये श्री जैनानंद प्रि. ग्रेग (दरीया मंडेल सुरत.) इति सुदूरपुस्तकमुद्रिते

गीर संवत् २४६२

प्रतयः ५००

विक्रम संवत् १९९२

पण्यम् ६-०-०

{

काष्ठसन् १९३६

प्रथमं संस्करणम्

अस्य पुनर्मुद्रणाद्याः सर्वेधिकाराः स्वायत्ताः स्थापिताः

Printed by:—Mohanlal Maganlal Badami.

at the:—Jainanand P. Press,

Darfa mahal, SURAT.

॥ श्रीतत्त्वार्थस्य हारिभद्रीयवृत्तियुतस्य विषयानुक्रमः ॥

- १ पृष्ठे सुलब्धजन्यता
- २ परमार्थोपदेशः
- ४ पदपुरुषीनिष्पन्नं
- ५ अहंतां पूज्यता पूजाफलं च
- ६ कृतार्थस्यापि देशना
- ७ वर्तमानतीर्थाधिपस्तुतिः
- ११ अग्निधेयादिनिर्देशः
- १२ सर्वसंग्रहस्याशयता
- ११ मामाधिकपदस्य जिनवचसो ग्राह्य-
त्वादि
- ११ वक्तुर्थमशान्तत्वं

- १३ अनन्तरपरम्परफलं
- १४ मोक्षमार्गस्य परमोपदेश्यता
- १४ मोक्षमार्गः त्रय्या एव साधकता
लाभविधिः १ सूत्रे
- १७ सम्यग्दर्शनयोरर्थः
- १९ सम्यग्दर्शनलक्षणं प्रज्ञामादयश्च २
- २१ निमर्गाधिगमौ ३
- २७ जीवादितत्त्वोपन्यासः ४
- २८ नामादिनिक्षेपाः, जीवे नामादिन्या-
सः, द्रव्ये न्यासा ५
- ३४ अधिगमोपायाः ६

- ३७ निर्देशादय उपायाः ७
- ४८ सदादीन्यनुयोगद्वाराणि ८
- ५६ ज्ञानभेदाः ९
- ५७ प्रमाणभेदौ १०
- ५८ परोक्षभेदौ ११
- ६० प्रत्यक्षभेदाः १२
- ६२ मतेः पर्यायाः (लक्षणानि) १३
- ६३ मतेर्भेदाः (१४)
- ६५ मतेः प्रभेदाः (१५)
- ६७ बह्वादिना वैचित्र्यं (१६)
- ६९ अवग्रहादीनां विषयः (१७)

- ३९ अवग्रहस्य विषयः (१८)
 ७० चक्षुर्मनसोऽप्राप्यकारिता (१९)
 ७१ श्रुतस्य लक्षणं भेदात् (२०)
 ७७ अवधेर्भेदौ (२१)
 ७८ नारकदेवयोरवधिः (२२)
 ७८ ग्रेपाणामवधिः (२३) अनुगामु-
 कादयः
 ८२ मनःपर्यायस्य भेदौ (२४)
 ८३ तद्विशेषः (२५)
 ८४ अधिमनःपर्याययोर्विशेषः (२६)
 ८६ मतिश्रुतयोर्विषयः (२७)
 " अवधेर्विषयः (२८)
 ८७ मनःपर्यायस्य विषयः (२९)
 ८८ केवलस्य विषयः (३०)

- ८९ ज्ञानानां सहभावः (३१) केवलाऽपि
 मतिः, केवलोपयोगद्वयं
 ९० मत्यादीनामज्ञानता (३२)
 ९३ सत्त्वैतराविशेषयद्व्यञ्जातः (३३)
 ९४ नयभेदाः (३४)
 " नयप्रभेदाः (३५) नयानां लक्ष-
 णानि पर्यायाः अविरोद्धत्वं लक्षणा-
 दयः जीवादिषु नयाः प्रमाणेऽपि
 इति प्रथमोऽध्यायः

 १०८ भावस्य भेदाः (१)
 ११० औपशमिकादिभेदसंख्या (२)
 " औपशमिकभेदौ (३)
 १११ क्षायिकभेदाः (४)

- ११२ क्षायोपशमिकभेदाः (५)
 ११३ औदायिकभेदाः (६)
 ११४ पारिणामिकभेदाः (७)
 ११६ जीवस्य लक्षणम् (८)
 " उपयोगभेदाः (९)
 ११७ जीवस्य भेदाः (१०)
 " समनस्केतराः (११)
 ११८ संसारिभेदाः (१२)
 " स्थावरभेदाः (१३)
 ११९ व्रतभेदाः (१४)
 " इन्द्रियसंख्या (१५)
 १२१ इन्द्रियप्रकाराः (१६)
 " द्रव्येन्द्रियभेदौ (१७)
 १२२ भावेन्द्रियभेदौ (१८)

१२४ उपयोगविषयः (१९)

१२५ इन्द्रियनामानि (२०)

” इन्द्रियार्थाः (२१)

” अग्निन्द्रियार्थः (२२)

१२६ इन्द्रियस्वामिनः (२३-२४)

१२७ संज्ञिक्षणं (२५)

१२८ कर्मयोगः (२६)

१२९ गतिश्रेणिः (२७)

१३० जीवगतिः (२८)

” विग्रहममयाः (२९)

१३२ अविग्रहमानं (३०)

१३३ अनाहारकतामानं (३१)

१३४ त्रिविधं जन्म (३२)

१३५ योनिभेदाः (३३)

१३६ गर्भजन्मानः (३४)

” उपपातजन्मानः (३५)

१३७ समृद्धिमाः (३६)

१३८ शरीरभेदाः (३७)

” उत्तरोत्तरसूक्ष्मता (३८)

” प्रदेशपरिमाणं (३९-४०)

१३९ द्वयोरग्रतिघातिता (४१)

१४० अनादिसंचद्रता (४२)

” सर्वजीवचर्चिता (४३)

१४२ शरीरयौगपचं (४४)

१४३ कर्मणस्यानुपयोगः (४५)

१४४ औदारिकादिस्वामिनः शरीराणां

व्युत्पत्त्यादि (४६-९)

१५० वेदस्वामिनः (५०-५१)

१५२ अनपवर्त्ययुष्काः (अकृतागमादि-

निरासः) (५२)

इति द्वितीयोऽध्यायः

१५७ रत्नप्रभावा भूमयः (१)

१६० नारकाः (२)

१६१ नारकाणां लेख्यापरिणामादि (३)

६४ नारकदुःखहेतवः (४-५)

” स्थितिनरकाणां (६)

१६६ द्वीपसमुद्राः (७)

१६७ द्वीपदीनां विष्कंभादि (८)

” जम्बूद्वीपस्वरूपं (९)

” मेरुवर्णनं

१६८ भरतादीनि क्षेत्राणि (१०)

१६८ दिग्दशकं

१६९ र्यधरपर्वताः (११)

” (परिक्षेपगणितादि)

१७५ घातकीपुष्करार्थे (१२-१३)

(अन्तरद्वीपाः)

१७९ मानुषोत्तरः (१४)

” आर्यम्लेच्छभेदौ (१५)

१८१ कर्मभूमयः (१६)

१८३ मनुष्यतिर्यग्स्थितिः (१७-१८)

इति तृतीयोऽध्यायः

१८५ देवनिकायाः (१)

” तृतीयलेख्याः (२)

१८६ नैमानिकान्तदेवभेदाः (३)

१८६ इन्द्रादिविकल्पाः (४)

१८७ व्यन्तरज्योतिष्कयोरेष्टौ (५)

१८७ भवनपतिव्यन्तरेष्टाः (६)

” लेख्यपां (७)

” कायप्रवीचरः (८)

१८८ स्पर्शादिप्रतीचरः (९)

” अग्रविचाराः

१८९ भननवासिभेदाः (११)

१९० व्यन्तरभेदाः (१२)

” ज्योतिष्कभेदाः (१२)

१९१ मेरुप्रदक्षिणागतिताडि (१४)

१९३ कालविभागः (१५)

” ममयादिस्वरूपम्

१९६ आरकपटकम्

१९८ अवस्थितज्योतिष्काः (१६)

१९९ वैमानिकधिकारः (१७)

” भेदद्वयं स्थानं नामानि च

(१८-१९-२०)

२०१ स्थित्यादयः (२१)

२०३ गत्यादयः (२२)

२०५ लेश्यानियमः (२३)

२०६ कल्पलोकान्तिकस्थाने लोकान्ति-

काः द्विचरमता (२४-२७)

२०७ तिर्यग्लक्षणं (२८)

” स्थित्यधिकारः (२९)

भननवास्यादीनां स्थितयः (३०-४४)

इति चतुर्थोऽध्यायः

२१२ अजीवकायाः (१)

” द्रव्याणि (२)

२१३ नित्यावस्थितत्वादि (३)

२१४ पुद्गलरूपित्वं (४)

” एकद्रव्याणि (५)

” निष्क्रियाणि (६)

२१५ धर्माधर्मयोः प्रदेशाः (७)

२१६ जीवाकाशपुद्गलानां (९-१०)

” अणुः (११)

२१७ अवगाहः (१२)

” धर्माधर्मपुद्गलजीवानां (१३-१४)

२१८ जीवावगाहो, हेतुश्च तत्र (१५-१६)

२२० धर्माधर्मोपकारः (१७)

२२१ आकाशोपकारः (१८)

२२२ शरीरसुखाद्याः (१९-२०)

२२५ जीवानां कालस्य चोपकारः (२१-२२)

२२८ स्पृशादयः (२३)

२२९ शब्दादयः (२४)

२३१ पुद्गलभेदाः (२५)

२३२ स्कन्धोत्पादहेतवः (२६)

२३३ अणुहेतुः (२७)

” चाक्षुषत्वे हेतु (२८)

२३४ सतो लक्षणं (२९)

२३५ तत्त्वभावता

” अन्यथा यमाद्यानर्थक्यं

२३६ अन्ययादिसिद्धिः

२३८ नित्यत्वादिसिद्धिः (३०-३१)

२३८ द्रव्यपर्यापमातृकापदोत्पन्नसमं-

गीतापिण्डिका

शुचिचाराः

२४६ बन्धहेतु (३२-३५)

२४९ परिणमनरीतिः (३६)

२५० द्रव्यलक्षणं (३७)

२५० कालद्रव्यतापेक्षणं (३८)

२५१ कालमानं (३९)

गुणलक्षणं (४०)

२५२ परिणामलक्षणं (४१)

२५१ परिणामस्थितिः (४२)

२५२ आदिमान् परिणामः (४३-४४)

इति पञ्चमोऽध्यायः

- २५४ योगलक्षणं (१)
 २५६ आश्रयलक्षणं (२)
 " पुण्यलक्षणं (३)
 " पापलक्षणं (४)
 २५७ सांपरायिकेर्यापथी (५)
 २५८ सांपरायिकभेदाः (६)
 २६० तीत्रादिभेदाद् विशेषः (७)
 २६१ अधिकरणभेदौ (८)
 २६२ जीवाधिकरणभेदाः (९)
 २६५ अजीवाधिकरणभेदाः (१०)
 २६८ ज्ञानदर्शनानरणयोराश्रवाः (११)
 २६९ वेदनीयस्य (१२)
 २७० दर्शनमोहनीयस्य (१३)
 २७१ चारित्र्यमोहस्य (१४)

- २७१ नारकायुषः (१५)
 २७२ तैर्यग्येनमानुषयोः (१६)
 " नारकादीनां (१७-१९)
 २७३ देवस्य (२०)
 २७४ अशुभेतरनाम्नोजिनस्य च
 (२१-२३)
 २७८ नीचैर्गोत्रस्य (२४)
 २७९ उच्चैर्गोत्रस्य (२५)
 " अन्तरायस्य (२६)
 इति पष्ठोऽध्यायः
 २८१ व्रतलक्षणं (१)
 २८३ अणुमहती विरती (२)
 २८४ साधनाः व्रतानां (३)

- २८९ हिंसादिष्यपायादिदर्शनं (४)
 २९३ हिंसादिषु दुःखं (५)
 २९६ मैत्र्यादयो भावनाः (६)
 २९९ जगत्कायस्वभावा (७)
 ३०८ लक्षणं हिंसायाः (८)
 ३०१ द्रव्यभावाहिंसे
 ३०३ अष्टधा प्रमादः
 ३०४ प्राणीप्राणिज्ञानमित्यादेर्निरासः
 ३०५ असंचिन्त्यहिंसादोषः
 ३०७ दाने रोगेऽपि न दोषः
 ३०९ क्षणिकमतनिरामः
 ३१३ अनृतलक्षणं (८)
 भूतनिह्वाभूतोद्भानगर्हाभेदाः
 ३१४ आत्मप्रमाणान्यथात्वं

- ३१६ पारुष्यादेरनुवृत्ता
 ३१७ अस्तेयलक्षणं १०
 ३१९ अनेपणीयस्यादुत्तता
 ३२० द्रव्यक्षेत्रादयः
 " ब्राह्मणवादनिरासः
 " मधुनलक्षणं
 ३२१ प्रमत्तविशेषणाभावः
 ३२२ परिग्रहलक्षणं
 ३२३ दिगंरखंडनं
 ३२५ त्तिलक्षणं १३
 ३२८ त्रुतिभेदौ १४
 " शुद्धित्रुतिभेदाः
 ३३० अगारिलक्षणं १५
 ३३२ दिगादित्रुतिभेदाः १६

- ३३८ संलिंगना १७
 ३४० मय्यगृह्येरतिचाराः १८
 ३४३ पापण्डिभेदाः
 ३४६ व्रतशीलताचिसंख्या १९
 " बन्धादयः २०
 ३४८ मिथ्यापदेशादयः २१
 ३४९ स्तेनप्रयोगादयः २२
 ३५१ परविनाहादयः २३
 ३५३ क्षेत्रप्रमाणातिक्रमादयः २४
 " ऊर्ध्वाधोव्यतिक्रमः २५
 ३५४ आनयनादयः २६
 ३५५ कंदर्पादयः २७
 ३५६ योगादुष्प्रणिधानादयः २८
 ३५७ अप्रत्युपेक्षितादयः २९

- ३६७ मच्चित्ताहारादयः ३०
 ३५८ सचित्तनिक्षेपादयः ३१
 ३५९ जीवितान्त्रसादयः ३२
 ३६० दानलक्षणं ३३
 ३६१ फलविशेषद्वैतुदनि ३४
 इति सप्तमोऽध्यायः

- ३६५ बन्धहेतवः १
 " मिथ्यात्वभेदाः
 ३६८ रुर्मग्रहणं २
 ३७० बन्धत्वं ३
 ३७१ प्रकृत्याद्याः ४
 ३७२ प्रकृतिनामानि ५
 ३७४ प्रकृतिबन्धभेदाः ६

३७४ ब्रानावरणभेदाः ७

३७५ दर्शनावरणभेदाः ८

३७६ वेद्यभेदौ ९

३७७ मोहनीयभेदाः १०

” सम्यक्तन्त्राप्तिरीतिः

” कषायभेदाः

३८७ आयुषां भेदाः ११

३८८ नाम्नी भेदाः १२

पिण्डप्रकृतिवर्णनम्

३९८ पर्याप्तिनिरूपणं

४०२ गोत्रभेदौ १३

४०३ अन्तरायभेदाः १४

४०४ कर्मणां स्थितयः १५-२१

मूलोत्तराणां अधन्योत्कृष्टे

४०८ अनुभवः २२

४१० संक्रमविध्यादि

४१२ अनुभावभेदः २३

४१३ विपाकफलम् २४

४१४ प्रदेयवन्धे विधिः २५

४१७ पुण्यप्रकृतयः २६

इत्यष्टमोऽध्यायः

४२० संवरलक्षणं १

४२१ संवरसाधनानि २

४२३ तपसः फलं ३

४२४ गुप्ति लक्षणं ४

” शयनाविधिः

४२६ समितयः ५

४२९ क्षमादिको धर्मः ६

४२६ सत्यसंयमयोः स्वरूपं

४४७ अनित्यत्वाद्या अनुप्रेक्षाः ७

४५२ परीपहफलं ८

” परीपहाः ९

नाग्न्यपरीपहचर्या

४६५ गुणस्थानेषु तदवतारः १०-१२

४६६ कर्मण्यवतारः १३-१६

४६७ परिपहसहभावः १७

४६८ चारित्र्यभेदाः १८

(उपशमशपकश्रेण्यौ)

४७१ अनशनादि चाह्यं तपः १९

(भक्तपरिज्ञादि)

४७२ विकृतिस्वरूपं

४७७ प्रायश्चित्ताद्यभ्यन्तरं २०

४७८ प्रायश्चित्तादीनां भेदाः २१

” आलोचनादीनि २२

४८२ विनयभेदाः २३

४८३ वैयाख्यभेदाः २४

४८५ स्वाध्यायभेदाः २५

४८६ व्युत्सर्गभेदौ २६

” ध्यानस्य लक्षणं कालः

भेदाः भग्नमोक्षहेतुता २७-३०

४८२ आर्जध्याने भेदाः लक्षणानि

स्वामिनः ३१-३५

४९१ रौद्रस्य भेदाः स्वामिनश्च ३६

४९२ धर्मध्यानस्य भेदस्वामिनौ ३७

४९५ स्वाम्यन्तरौ आद्यशुक्लयोश्च ३८-३०

४९७ केगलिष्याने ४०-४१

४९९ शुक्लध्यानभेदाः ४२

तत्स्वामिनः ४३

५०० एकाग्रयत्वादि ४४

अविचारता ४५

वितर्कलक्षणं ४६

विचारलक्षणं ४७

५०२ निर्जराश्रेणिस्थानानि ४८

५०३ निर्ग्रन्थभेदाः ४९

५०६ संयमादिभिर्विचारः ५०

इति श्रीनवमोऽध्यायः

५१२ केनलहेतवः १

५१३ मोहादिक्षयरीतिः २

५१५ मोक्षलक्षणं ३

५१६ औपशमिकाद्यभावः ४

” आलोकान्ताद्गतिः ५

५१८ सिद्धिगतिहेतवः ६

५२१ क्षेत्रादिभिर्विचारः ७

५२८ समग्रशस्त्रोपसंहारः

” आमर्शोपध्याद्या लब्धयः

५३० निर्वर्णफलता

सिद्धस्वरूपं

५३० श्लोकैः शास्त्रार्थोपसंहारः

५३४ सिद्धस्यातिलुबसिद्धिः

५३४ कल्पप्राप्त्यादि

५३५ भवार्णवोत्तारः

५३८ भाष्यकारान्वयः

इति तत्त्वार्थे दशमोऽध्यायः समाप्तः

तत्त्वार्थोपहारिभद्रायवृत्तौ साक्षिणः

- १३ मोक्षमार्गोपदेशेन
 " मोक्षमार्गस्य विज्ञानात्
 २३ भवति स नामातीतः
 २६ कालो सहाय नियई
 ३१ जतथ उ जं जाणिञ्जा
 " पुरुष एवेदं
 ३२ निःस्वभावा भावाः
 " सकांयकिरणैकं
 ३३ आप एवेदमग्रं
 ३६ अनुयोगद्वारेषु
 ५१ अनुयोगद्वारात्

- ५२ लोकव्यापी चतुर्थे तु
 ५२ पुष्टभणियं तु जं भण्णइ
 ५७ जं सामिकालकारण
 " कालविमज्जयसामित्त
 ६९ वंजिञ्जइ जेणत्थो
 ११० से णूणं भंते !-अवेयइत्ता
 ११४ जल्लेस्माइं द्वाडं
 ११६ मव्वजीवाणंपियणं
 ११७ रुइविहे णं भंते ! उअओगे
 १२१ फासिदिए णं भंते
 १३० अपज्जत्तसुहुमपुढवि०

- १५४ पुविं दुच्चिण्णाणं दृप्पं
 १५७ मूयं हुंकारं चा
 १५९ णविय फुसंति अलोमं
 " छच्चेअ अद्वयंचम
 १६० तिभागो गाउयं येअ
 " तेरिक्कारम नअगं
 १६२ सम्मत्तसुयं मव्वासु
 १६७ जीयाजीया द्रव्यं
 " तत्राधोमुखमल्लकं
 १६८ जस्म जओ आइच्चो
 १६९ अट्ठपएमो रुयगो

१७७ समर्णि अवगयवेयं
 " मयुस्से णं भंते मणु०
 १८५ कइविदा णं भंते देवा
 " भवणइइयाणमंतर०
 १८८ सोहम्मि विमाणाण
 " मपरिगहेयराण
 " पलिओवमाइसमया०
 १८८ एएण कमेण भवे
 " साहिअपलिआ
 " एएण कमेण
 १०२ सीयालीसमहस्सा
 ११३ एक्कासेक्कीसा
 कोडाकोडी मण्णंतर
 २५४ ओरालियमरीर०

२०८ उच्चालियंमि पाए
 " न य तस्स तन्निमित्तो
 " अपमत्तसंजयाण
 " जे उ पमत्ता ममणा
 " पढमे समए चद्ध
 २६१ दव सत्थग्गिविसं
 २७२ चउहिं ठाणेहिं
 २७७ शुतशीलविनय०
 २८२ ज्ञानक्रियाभ्यां मोक्षः
 २९९ माता भूत्वा दुहिता
 ३०७ हत्थपायपलिच्छिण्णं
 चित्तभित्तिं न निज्झाए
 ३१० जोगो विरियं थामो
 ३११ मनसा वाचा कायेन

३१२ वपे देव ! कुणालिया।
 " क्रियाकारकभेदेन
 ३१६ जा य सच्चा न उत्तवा
 " मद्धावदोषवद्वाक्यं
 " गहितउचनं चासत्
 " न नर्मपुत्तं चचनं
 " अन्यथा संशिनो वाक्यं
 ३१९ सोलस चेय महस्सा
 ३२५ भूमनिन्दाप्रशंसासु
 ३२६ निःश्रुत्यस्यैव पुनः
 ३३२ दंसणवयसामड्यं
 ३३८ चचारि विचिच्चाइं
 ३४० संसयकरणं संक्का
 " पयमक्खवरं च एक्कंपि

३४१. क०। अत्रप्रदर्शनं०

॥ णो इहलोयद्वयाए ४५६

३६१. जं णय दुहियं णय दु०

३६२. कोहो य माणो य

॥ जं अइदुक्खं लोए ३८७

॥ जीवस्तु कर्मवन्धन०

॥ संसारानादित्वात्

३७१. इति कर्मणः प्रकृतयः

३७२. तासामेव विपाक०

॥ तेषां पूर्वोक्तानां

॥ प्रत्येकमात्मदेशाः

३७३. मिथ्यात्वस्य ह्युदये

॥ सम्यक्तत्त्वगुणेन ३८०

यत् सर्वथापि तत्र

ननु कोद्रवान् मद०

मिच्छतिमिरपच्छा०

मिच्छादिद्वौ जीवो

पयमक्षरं च इकं

अहत्प्रोक्तं गणधर०

श्रुतकंचली च तस्मान्

तं मिच्छत्तं जमस०

३८० संयोजनोदयथेत्

प्रक्षीणे तर्हि सम्यक्तवे

संयोजयन्ति यन्नर०

३८१. आवृण्यन्ति प्रत्या०

प्रत्याख्यानावरण०

सर्वे प्रत्याख्यानं

नासंतस्सावरणं

उदण् विग्रपरिणई

आयकथमो दादन्

संज्वलयति यति

कपायमहवचित्तान्

३८७ स्वानुद्गात्रयोपात्तं

॥ दुर्परिग्यानो गरी०

३८९. तुलं वित्यडपद्गुं

३९५. निच्छपञ्चो मधुगुं

३९८ आहारमरीरिदिय

४०९. तासामेव विपाक०

संहननं संस्थान०

प्रकृतय ग्ताः

४११. मूलप्रकृत्यभिन्नाः

अधिलयति दृढं चंद्रं

तारीकरणं ताम्र० ४१३

अनुभावांश्च विपर्या०

यद् यद्वा मंदं सत्

तीग्रानुभावयोगो०

४१८ सातं तिर्यगनुसुरा०

वध्वर्पभनाराच

४१९ अशुरुलघुपराधातो०

प्रत्येकद्वेहयादर०

सम्पत्तचह्रास्परतिनर०

केवलवर्जज्ञानाष्टद्व

दृग्ज्ञानाष्टन्मोहानां

सम्पत्तचह्रास्यादीनां

सर्वमष्टविधं कर्म

शुभायुर्नाभिमगोत्राणि

पुण्यं प्रीतिकरं सा च

मोहो रागः स च स्नेहो

४२५ कायक्रियानिष्टचिः

४२६ अनृतादिनिष्टचिर्वा

” तद्गुणपरिशुद्धयर्थं

४२७ पुरओ जुगमायाए

ओचायं विसमं थाणुं

जा य सचा न वचवा

४२८ उत्पादनोद्गमपण०

न्यासाधिकरणदोषात्

४२९ न्यासादानसमित्यां

एवं साधोर्नित्यं

४४५ नाणस्स होइ भागी

४४७ सब्बाइं ठाणाइं असासयाइं

४४९ शय्यातरपिण्ड०

” आचेलक्कयोइशिक०

४६२ अस्य तु पुनर्मर्गवतः

” आर्जवजडा अनर्जव०

४८४ प्रत्राजको दिगाचार्यः

४९१ देशविस्तेरपि ततः

क्षपयत्युपशमयति

छेदोपस्थाप्यं वा

४९३ इषेइयं दुवालसंगं

४९२ यद्यपि निषेव्यमाणाः

४९४ तत्राधोमुखमल्लक०

निज्ञाता एव तथा

अवगाहते च स श्रुत०

चारणवैक्रियसर्वा०

४९५ क्षपयति तेन ध्यानेन

क्षीयन्ते हि कयायाः

स ततः क्षपकश्रेणि

प्रविशत्यपूर्वकरणं

४०७ अप्रतिपा

आर्द्राभ्यराशुशोषव०
आयुष्कस्यापि विरहि०
दंडकपाटकरेचक०
विक्रमनसंकोचन०
शेषे सयोगितायाः
स ततो योगनिरोधं
ममये ममये कर्मा०
नोकर्मणो हि वीर्यं
वादरतन्या पूर्वं
सत्यप्यनन्तवीर्यं०
सति वादरे च योगे
शेषस्य काययोगस्य
तमपि स योगं स्वस्मं
ध्याने दृढापिते पर०
ध्यानार्पितोपकरण०

५०७ पुलाए णं भंते !

५०८ वउसे पुच्छा

पडिसेवणाकुसीले

५१० सव्वागासपएसगं

सव्वगयं सम्मत्तं

सव्वदव्वणि जमेस

सवेविय सव्वहओ

एएण कारणेणं

५१२ तस्य हि तस्मिन् समये

चित्रं चित्रपटनिभं

५१३ वीसमिऊण नियंठो

चरमे णाणावरणं

५२३ समणिं अवगयवेयं

॥ श्रीहरिभद्रसूरिसूत्रितवृत्त्यालंकृतस्य सभाप्यतत्त्वार्थस्योपक्रमः ॥

प्राद्यमिदं तन्मात्राभिगमाख्यं वर्तमानयुगीनानां दिगम्बराणां श्वेताम्बराणां चातितरां महनीयास्पदमिति न कोऽपि विसंवादः । अनेका दृष्टयोऽप्य द्वयेऽपि स्वस्वसंप्रदायाचार्यकृताः मन्तीति मन्यन्ते, इयं च दृष्टिर्मुद्रमाणा भगवद्भिः श्रीहरिभद्रसूरिभिर्विहितता, नेयं मुद्रितपूर्वा न च सुलभेति मुद्रणमस्या अत्यावश्यकमेव, यतो न श्वेतांबरसंप्रदाये ध्रुवलन्तीषु दृष्टिषु न काऽपीतः प्रयत्नेति मुद्रणेऽस्याः प्रवृत्तिर्युक्तमेति, दिगंबरिया अपि दृष्टयो नातः प्राकृतनाः, न चात एव तासां विचारोऽत्र, किंच-इमे अनेकजः स्वोपज्ञं भाष्यमेवाम्य दृष्टितयोर्ह्रिबंति, भाष्यं भाष्यतया तत्कर्तारं च भाष्यकारकतया तु स्थाने स्थाने उल्लिखन्त्येव, परमेतस्माद्भाष्यात् न परं तदानीं विवरणमिति भाष्यवृत्त्युभयतयोर्ह्रिबो भाष्यस्य नासंभवी । यद्यपि श्रीहरिभद्रनामानोऽनेके सूरीयाः श्रीजैनशामनान्तरीक्षो-
पोतिनोऽभून् परमिमे दृष्टिकर्तारः श्रीहरिभद्रसूरयश्चतुर्दशशतीं प्रकरणानां ये व्यधुस्त एवेत्यवसीयते, कारणानि च तत्रेमानि—
१ एतस्या दूतेः श्रीमद्भिर्हरिभद्रानां रब्धत्वेऽपि अर्धषडध्यायीं यावद्विद्वत्तं तैः, अत एवार्धषडध्यायीं यावत् ममुदायानयचा-
र्धयोः पार्थक्यं, न परतः, तत्रापि विनयसंपन्नतेति सूत्रात् श्रीयशोभद्रसूरिभिरुद्धतुमारब्धा, माऽपि दशमाध्यायांतक्षेत्रकालादि-
मुनान् प्राग्भागं यावद्दृष्टता, शेषा च तेषां श्रीयशोभद्रसूरिणामन्तेवासिनोद्दृष्टता, स्पष्टं चेदं तत्रत्यवृत्तिप्रान्तपाठेन, एवं च
श्रीसिद्धसेनीयाया दूतेः प्राचीनेयं दृष्टिः, श्रीसिद्धसेनसूरिभ्यश्च ग्राह्यालीना एत एव चतुर्दशप्रकरणकाराः श्रीहरिभद्रसूरयः ।
२ निर्देशादिश्रे श्रीमद्भिः सम्यक्त्वावरणीयतायाः ज्ञानावरणीयादीनां निरमनं कृतं श्रीसिद्धसेनैः स्वीकृतं तत्, तथा नारका-

युष्म्याथवे वृणिमाहारादीनां संग्रहः सूरिभिः स्वीकृतः श्रीसिद्धसेनैस्तु तन्निराकरणमकारि, ततः प्रकृताया वृत्तेः प्राचीनत्वं ।

३ निग्निरायां यथाऽऽस्तिक्यादीना सम्यक्त्वलक्षणाना पञ्चानुपूर्वीता व्याकृता तथाऽत्रापि तत्त्वार्थश्रद्धानसूत्रे ।

४ निरपलोऽनगनक्षेत्राणां परिध्यादिमानसूचकाना सूत्राणां केषांचिदुभयैरपि कृत्रिमतोक्ताऽत्र, पर समानशब्दा मा,

५ अन्नरट्टीपरुभाष्यस्य मर्धत्रकदुर्दिग्धविनाशितताऽपिचोभयसमता

६ श्रीहरिमद्रसूरिस्मृतमेव गीर ग्रणम्येति मगलं श्रीदेवगुप्तस्वरिभिः कारिकाव्याचिरव्यासुभिः कृतं, सैव च व्याख्या श्रीसिद्ध-
मेनसूरिभिः न्यवृत्तेरादौ संमतेति

७ अभरगमनिगमात्रफलत्वात् प्रस्तुतप्रारभस्येति बहुषु स्थानेषु यदुपलभ्यते तदेव च श्रीमद्भिदिहिते आनश्यकविनरणादौ

८ श्रीमता जिनैधराणां वरगोधिलाभता यथाऽष्टरूपकरणे ललितविस्तरारूप्यवृत्तौ च तथाऽत्रापि यः शुभरुमसिनेत्यार्याया विनरणे
९ बहुषु स्थानेषु विवेचितमन्यत्र निर्णीतमन्यत्रेत्याद्या अतिदेशा अनेकागाधग्रन्थरुचृतामेव वृत्तिकृतां सूचयन्ति

१० द्वितीयाध्याने जीवभेदाधिमारे ग्राभृतकारनाम्ना यद् गाथाद्वयमुद्धृतं तदधुनातनेषु ग्रन्थेष्वनुपलभ्यं न च स ग्रन्थोऽप्युप-
लब्धविषय इति ॥

तदं विविधहेतुभिरियं वृत्तिः श्रीभवविरहाङ्करेव श्रीहरिमद्रसूरिभिः सूत्रितेति निश्चकं ॥ भाष्यमेतदीयं स्तोपज्ञमेव श्रीउमा-
व्यातिगाररूप्याणा, एतदपि निम्नोद्धरितेभ्यो हेतुभ्यो निधीयते—

? मोक्षमार्गरूपनोपनमो भाष्ये, तदुपक्रमोपेक्षं चेत् सूत्रं न स्यात् स्यात् मम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रेण मोक्ष इति

२ तत्रार्थाधिगमाम्यं ग्रन्थं वक्ष्यामीति, परमिदमेवेति, मोक्षमार्गं ग्रन्थमप्ययोरेककर्तृकतां व्यनक्ति
३ तत्रार्थेत्यभिधेय भाष्यकारेण सूचिता ।

४ पदपुरुषीव्यरूपतारुधनपूर्वं मंगलं श्रीचीरनमस्काररूपं प्रयोजनादि च भाष्यकारैरेवाभाषि

५ संग्रहस्याशङ्क्यताप्रतिपादनमपि भाष्यकाराणां स्वोपज्ञत्वमेव भाष्यस्य भाष्यते, अन्यथा संग्रहकारस्य माहात्म्यमेव जेगीयेत

६ पाठान्तमर्थान्तरमाचार्यान्तरमतं यन्न कुत्रापि भाष्ये तदपि स्वोपज्ञतामूलकं

७ म्याने व्याने उक्तं भगतेन्युत्तमा सूत्रोक्तिभारणं न स्वोपज्ञत्वमन्तरेण

८ म्याने स्थाने वक्ष्यामः उपदेक्ष्यामि इति क्रियापदानामस्मदुपपदाहणां न तदन्तरा सत्ता

९ जीमन्त्येति सूत्रमध्यमादिपदं विहायान्यवचम आलम्बनं व्याख्यातं तत्तदैव योग्यं

१० यथोक्तेति सूत्रस्थं पदविकल्पपदं यद्विकल्पविशदीकरणपूर्वकतयाऽऽख्यातं तदपि भाष्यसूत्रयोरेककर्तृतायामेव जाघटीति
मत्सरं विधेयनेकेषु कारणेषु यत् नम्राटैः सूत्रस्य स्वीकारेऽपि भाष्यमनंगीकृत्यार्थजरतीयमनुक्रियते तत्र सामाधिक्यपौषधादिविधिः
पथातिचारं तु मन्तारस्तत्रमार्जनादंः दाने वस्त्रादेर्दानं आदाननिलेषममितौ रजोहराणपात्रचीचरादीनां पीठफलकादीनां च ग्रह
यादि संयमोपकरणमचासिद्धिरैवानुमीयते हेतुः, किंचान्यत्-भाष्यस्य स्वीकारे दर्शकालिकोत्तराध्ययनकल्पव्यवहारदशाश्रु-
कन्धनिशीधक्रपिमापितादीनां स्वीकारोऽपि वर्तमानानामावश्यकः स्यात्, जिननामहेतुषु साधुचैवावृत्त्याधिकारे संग्रहोपग्रहा-
हकारित्वं यदुल्लिखितं तदपि न तेभ्यो रुच्यं, व्युत्सर्गतपसि चाक्षोपधित्यागविवरणमपि न विवसनानां रुचिकरमिति न स्वीकृतं

तर्भाष्यं, यन्मुनन्तु मन्त्रमेव तैः श्रेताम्नरीयमेव मदात्ममात् कृतं, नग्राटीयं चेत् सूत्रं स्यादेतत् न द्वादश देवलोकः तदनुमारेणैव च
 न लेख्याप्रतीचाभ्युत्थयोऽपि रणिता भवेयुः, किञ्च-एकादश जिने इति परीषद्ग्रकरणे सूत्रमपि न स्यात्, यद्यपि नग्राटैर्नैत्यध्याहृत्य
 व्याख्यायते पर पुरः पथाद्विचिष्टेषु मध्ये निषेधसूत्रतया विना निषेधं व्याख्या विनाऽऽग्रहं न किमपि ध्वनयति, किञ्च-परीषद्वाणां
 द्वाविनोर्भाषान् एकादशानां निषेधोऽपि त्रैव्यमेकादशानामिति, अन्यच्च तच्चार्यसूत्रमेव नगनाटानामाद्यं सूत्रं मतमूलं चैतत्, तत्र यदि
 निने एकादशानां परिषद्वाणां निषेधः तर्हि नादुसुद्योषणीयमेतद् यदुत एकादशपरीषद्वाणां सद्भाषनाधकं श्वेतावरीयमेव शामनं शान्तं,
 यद्यपि द्विग्व्यगन्ममात्तुं परावर्त्तितानि सूत्राण्येनैकानि पर तत्परावर्त्तनं दृष्टं सुपित्वाऽऽतपस्थितस्य शिरोवेष्टने धारकस्य कृतिमनु-
 रूतं नाभाष्येति सूत्राणां परस्पर भेद पर्यालोचक्यतामिदं स्पष्टं, न च वित्तरमिया प्रदर्श्यते, भाष्यपुस्तकं वृत्तिकारद्वयचरनादेव प्रा-
 गनेरथा परवृत्तिमन् पर वृत्तिररणादनु व्यस्थितं तत् तत्र वृत्तिप्रमाण एव, यद्यपि संगन्धकारिरासु देवगुप्तसिद्धसेनीयवृत्त्योः अधिकं
 क रिराद्वयं तत्राग्राह्यताऽधिशारे प्रकृताया च वृत्तौ उत्पादव्ययेति सूत्रे भाष्यमधिकं तथापि अन्यः पाठः समानप्राय एव भाष्य-
 म्नेति सुगन्धं मन् । मुद्रण चाम्या वृत्तेः पूर्वकालमेव चिकीर्षितं श्रीसिद्धसेनीयाया वृत्तेः परमन्यग्रन्थानां मुद्रणव्यापृतेरिदानीं यान-
 नाभूत् तत्, प्रतयथ नाम्याः मुलभा इति यथामति विहितायामपि शुद्धौ नाशुद्धीनामसंभ्र इति तच्छोधनेनोपकारविधाने मज्जना
 अभ्यन्ता एव । विषयस्त्वस्य यद्यपि प्रारभ्यते एव सूचितस्तथापि वृत्तेर्भाष्यस्य चानुक्रमं नृणां स सुखेनानुधारणीयः, अकारा-
 दिप्रमन्तु लघुतमग्रन्थत्वात्तास्यातीतोपयोगीति न तत्रादरः, यथायथमेनत् मध्वचित्कं मभाष्यमनुधुय तदुक्तानुष्ठानेन मफलीकु
 रन्तु गन्तनाः श्रममेतदीयमित्यर्थयन्ते आनन्दसागराः

नीरगपत् २४६० माघशुक्ला ६ घटी

श्रीतत्त्वार्थसूत्रं

स्वोपपन्नभाष्यानुसारिश्रीमद्गृह्यारिभद्रसूरिसूत्रितट्टित्तियुतम्

वीरं प्रणम्य तत्पदं, तत्त्वार्थस्य विधीयते । टीका संक्षेपतः स्पष्टा, मन्दबुद्धिबिबोधिनी ॥१॥

इह मङ्गलादीनि शास्त्राणीति भावमङ्गलाधिकारे इष्टदेवतास्तवकरणं शिष्टसमयः, इष्टदेवता चास्य शास्त्रकर्तुर्लक्ष्मीतमपुरुषविशेषः, न च पदपुरुषीस्वरूपावगमात् ज्ञेयः, पदपुरुषी च क्रियाभेदात्, सा च क्रिया जन्मनि सम्भवतीति तद् येन यथाभूतं सुलब्धं भवति तथाभूतमपि अभिधातुमाह—‘सम्यग्दर्शनशुद्धं यो ज्ञानं चिरतिमेव चाप्नोती’त्यादि, (पृष्ठ-१-१) सम्यग्दर्शनं—शुद्धात्मपरिणामरूपं वक्ष्यमाणं तेन शुद्धं-कुग्रहमलाभावेन यथावस्थितविषयपरिच्छेदकं, ‘य’ इति भवस्थसत्त्वोद्देशः, ‘ज्ञानं’ मत्यादि वक्ष्यमाणं पञ्चधा, तत्राद्यत्रयेणाधिकारः, तस्याशुद्धस्यापि मिथ्यादृष्टेर्ज्ञानसंज्ञितस्य भावात्, उत्तरद्वयं तु तच्छुद्धमेव भवति, मिथ्यादृष्टेस्तन्मभावात्, तथा ‘चिरतिः’ सामायिकादिरूपा वक्ष्यमाणा पञ्चधैव, तत्राप्याद्यत्रयेणाधिकारः, उत्तरद्वयं च जन्मनो दुःखनिमित्तत्वाभावात्, तां चिरतिमेव च, कारणकारणत्वेन तु शुभज्ञानशुद्धाम्, आप्नोति—प्राप्नोति, वक्ष्यति ‘चिरतिर्नाम

१ उत्तरद्वयेन न, तद्यतो जन्मनो दुःखनिमित्तत्वाभावापोदीति स्यात्

ज्ञात्वा अग्न्युपेत्याकरणं'मिति (तन्त्रा० भा० ६-१) एवम्भूतं 'दुःखनिमित्तमपीदं तेन सुलब्धं भवति-जन्म' दुःखयतीति दुःखं,
 परितापयतीत्यर्थः, तद्वि शरीरादि संमारी वा, निमित्तं हेतुः, दुःखस्य निमित्तं दुःखनिमित्तं, जन्मनि सति रोगशोकादिभावात् संसारा-
 न्नहृष्टरूपं भावाच्च, दुःखनिमित्तमपि तथाविधविराधनया दीर्घमवानुबन्धित्वेन, आस्तां अविराधनयैव अल्पभवभावाय दुःखनिमि-
 त्तमिति, इदमिति मानुषं जन्म श्रत्यक्षं दर्शयति, अन्यत्र समग्रविरतेरभावात्, नारकतिर्यग्देवैर्पुद्गलैः स्वमोहभोगोपपत्तेः, 'तेन'ति
 यत्तदोर्नित्याभिमग्नं यच्छब्दोद्दिष्टमेव सत्त्वं निर्दिशति, योजन्तरमुक्तः सत्त्वः तेनः 'सुलब्धं' सुप्राप्तं भवति 'जन्म' जायतेऽ
 निमित्तमिति जन्म, भवग्रहणमित्यर्थः, अस्य संसारसमुद्रादुत्तीर्णप्रायत्वात्, यद्यपि नोत्तीर्णस्तथापि ग्रन्थिभेदादिभिरुत्तरणशक्तिरु-
 णात्, अत एव तथा (तस्य) सुलब्धमिति पष्ठां विहाय प्रकृतं एवाह, प्रतिहतवृत्त्याभिधायिना तेन सुलब्धमिति तृतीया-
 माह ॥१॥ यतश्च अतः 'जन्मनी'त्यादि, (पृ० १-२) 'जन्म' उक्तलक्षणं तस्मिन् जन्मनि, किम्भूत इत्याह—'कर्मक्लेशै-
 रनुबद्धै' क्रियते इति कर्म-ज्ञानावरणीयादि सर्वं, क्लिश्नन्ति क्लेशयति क्लिश्यते वा एभिरात्मेति क्लेशः, तद्विशेषा एव रागादयः, प्राधा-
 न्यरपापनार्थं भेदेनाभिधानम्, अस्ति चायं न्यायः, यथा-ब्राह्मणा आयाता वशिष्टोऽपि आयात इति, अथवा क्लेशा औदयिकभा-
 वरूपा आत्मघर्मा एवं भावा रागादयो गृह्यन्ते, कर्म च तेषां निमित्तं, कर्मनिमित्ताः क्लेशाः कर्मक्लेशाः, नेशरादिनिमित्ता
 इति भावः, कर्मक्लेशैरनुबद्धे मन्तते वेष्टिते-वा; तथाहि-जन्मनि मति-कायवाङ्मनोनिमित्तं कर्म, तदुदयाद्रागादयः क्लेशाः,
 तेभ्यः पुनर्जन्मोति सन्ततिः, वेष्टनं तु कर्मक्लेशाप्रोदनेन, 'अस्ति नन्वि' ति प्रक्रान्तत्वात् कर्मक्लेशाभावसाधनत्वाच्च तदेव पूर्वोक्तं

मानुषं जन्माह, इदं हि प्रत्यक्षमेव कर्मफलं प्राप्नोति इत्यत इति, तथा प्रयत्नितव्य' मिति. तथा तेन दर्शनादि त्रयलाभोपाय-
 पालनप्रकारेणानुक्रम्यादिगुरुकुलोपासनादिना (प्रवचनोक्तहेतुभ्यः) 'प्रयत्नितव्यं, प्रयत्नः कार्यः, यथा किमित्याह—'कर्म-
 फलं ज्ञानाभावो यथा भवति' कर्मरुद्धाः पूर्वोक्तास्तेषामभावः—अथ तैर्वियोग इत्यर्थः, स यथा भवति, स चानुकम्पादि-
 भ्यः प्रवचनोक्तहेतुभ्यः मर्दानाद्यवाप्तौ नत्यां गुरुकुलोपासनया अध्ययननिरतिचारचारित्रभावन्यादिभ्यो भवति, 'एष परमार्थ'
 इति, यक्ष्यमाणानिस्तरमपि नमस्ततोऽवधारयहि—एष परमार्थः, अस्य शास्त्रस्य अयं गर्भ इति भावः, अथवा 'एष' इत्येष कर्मफल-
 ज्ञानाभः, 'परमार्थः' परमः—उत्कृष्टः अर्थः—प्रयोजनं सर्वोपद्रवरहितात्यन्तिकस्वास्थ्यभावेनैतत् प्रधानं प्रयोजनं, मोक्ष इत्यर्थः ॥२॥
 प्रकृत्येवैतज्ज्ञानं यत्कार्यं तदभिधातुमाह—'परमार्थ' त्यादि, 'परमार्थस्यालाभः' परमार्थस्यालाभः तस्मिन् अक्षेपेणोक्तलक्ष-
 णपरमार्थप्राप्तौ वा अनत्यां, अत्रासितिवन्धनमाह—'दोषेऽनारम्भकत्वमावेपु' दूषयन्त्याशयमिति दोषा—रागादयः तेषु, आर-
 म्भयति—जन्मान्तरबीजोपादानाय अशुभे. प्रवर्तयतीत्यारम्भकः, 'दोषेऽनारम्भकः, आरम्भकः स्वभावो येषामिति विग्रहः तेज्वेवंभूतेषु सत्सु, पर-
 माथलाभे सति किं कर्त्तव्यमित्याह—'कुशलानुबन्धमेवे'ति कुशलं शुभस्थानप्राप्तिहेतुः पुण्यं तदनुवन्नाति उत्तरोत्तरहेतुप्राप्तिहेतुत्वेन
 तस्मिन् वा अनुबन्धोऽप्येति कुशलानुबन्धं, कुशलप्रयोजनमित्यर्थः, एवकारोऽवधारणे, कुशलानुबन्धमेव नाकुशलानुबन्धं, 'स्या-
 दनवद्यं, यथा कर्म' स्याद्—नयेत् अनवद्यं—औचित्येन गुणप्रतिपत्त्या सूक्ष्मेतरनिदानपरिहारेण चापापं यथा कर्म—उत्कलक्षणं तन्निव-
 र्धनं चाऽनुष्ठानं, तथा प्रयत्नितव्यमिति वृत्तते, किमन्यथापि कथितं प्रयत्नत इति ? उच्यते, पदपुरुषविशेषभावात् प्रयतन्ति, पदं पुरुषाः
 अथमाधमः अधमः विमध्यमः मध्यमः उचमः उत्तमोचम इति, अथीपमाद्यत्रयमकुशलानुबन्धं प्रति प्रयतते, चतुर्थः कुशलाकु-

'दुःखलानुबंधं, पष्ठो निरनुबन्धमिति । तत्र अकुशलानुबन्धमभिधित्सुराह—'कर्म'त्यादि, (पृ-१-४) कर्म उक्त-
 लक्षणं 'अहितम्' अनिष्टफलदं, केत्याह—'इदं चामुत्र च' इहलोकं परलोके च, 'अधमतगो' जघन्यतमः 'नरः' तन्नामगोत्र-
 कर्मोदयमात्रेण पुण्यः, 'समारभते' एकीभावेनाभिविधिना करोति, उदाहरणमत्र व्याधमस्यवन्धादयः, ते हीहलोकेऽपि
 दुःखमाजः परलोकेऽपि दुर्गतिगामिन इति, 'इहफलमेव त्वचमः' इह फलमस्येति इहफलं, कर्मेति प्रवर्तते, एवकारोऽव-
 धारणे, इहफलमेव, तुदुःखो विशेषणार्थः, अधममारम्भफलमाश्रित्यावधारणं, न त्विहफलमेव तत्, परलोके दुर्गतिफलत्वात्,
 न त्वधमो विषयमुखगुणः परलोकमविगण्य तदनुगुणमिहफलभेवारभते, उदाहरणमत्र कामादिप्रधाना ऐहिकप्रत्यवायपरिहारिणः
 परलोकनिरपेक्षाः पृथग्जना इति, 'विमध्यमस्तृभयफलार्थ' विमध्यमः—अग्राप्तमध्यमावस्थः, तुः विशेषणार्थः, संसाराभिनि-
 न्धेय, उभयस्मिन् फलं उभयफलं तन् अर्थः—प्रयोजनमस्येति उभयफलार्थं, कर्मारभतइति वर्तते, उदाहरणं चात्र विषयेषु सक्ता
 अमुनापि तद्विज्ञेयार्थिनः दानादिक्रियासु ग्रहृत्ताः पृथग्जना एवेति, एवमेतत् पुरुषत्रयमपि संसारबीजोपचयेहेतुत्वेन सामान्यतोऽकु-
 शलानुबंधं प्रति प्रयतते ॥ इदानीं यः कुशलकुशलानुबंधं कुशलानुबन्धं च प्रति प्रयतते तान् अभिधातुमाह—'परलोके'त्यादि
 (पृ. १-५) परलोको—जन्मान्तरं तस्मिन् हितं परलोकहितं तदर्थं परलोकहितार्थो, एवोऽवधारणार्थो, इहलोकनिरपेक्षं परलोकहितार्थैव
 प्रवर्तते—प्रयतते, समारभत इति क्रियानुवृत्तावपि प्रवर्तत इति क्रियान्तराभिधानमतिशयेन प्रवर्तत इति वैशिष्ट्यरूपापनार्थं,
 'मध्यम' इति मनागालोचकस्यान्मध्यमबुद्धित्वान्मध्यमो, नर इति वर्तते, क्रियासु—अनुष्ठानरूपासु 'सदा' सर्वकालमाप्रा-
 पोपरमादिति, उदाहरणं चात्र गृहाश्रमत्यागिनोऽनवगततत्त्वमार्गीः परलोक एव कल्याणार्थिनस्तापसादय इति, 'मोक्षार्थैव तु'

मोक्षः—अज्ञेयकर्मविशेषो गलक्षणः तदर्थं मोक्षाय, एवकारोऽवधारणे, विवेकान्मोक्षार्थैव, न संसारार्थं, तुर्विशेषणार्थः, यथोचितक्रियाया भावसारं, घटते, उत्तरोत्तरगुणप्राप्ते अनिदानं चेष्टत इत्यर्थः, एतेन प्रवर्तत इति क्रियानिवृत्तेः प्रयोजनमुक्तं वेदितव्यं, 'विशिष्टमति' इति हेयोपादेयपरिज्ञानाच्चतुर्थः पुरुषेभ्यो विशिष्टा-शोभना मतिरस्येति विशिष्टमतिः, उत्तमः-ग्रधानः पुरुषः, पुरुष इत्यनुवर्तमाननवरूपवच्छेदार्थं, अयमेव पुरुषवेदादिपुण्यसंभारवान् पुरुषो नेतर इति, उदाहरणं चात्र गृहाश्रमत्यागिनः बुद्धिज्ञाततत्त्वमार्गा अपेतप्रवरागा मोक्षार्थिनो यतिश्रवका इति, अमीषां हि कुशलानुद्बोधजनवद्यश्च मोक्षप्राप्तेरिति गता पञ्चपुरुषवक्तव्यता, साम्प्रतं पष्ठमधिकृत्याह—'यस्त्वि' त्यादि (पृ. १-६) 'यस्तु कृतार्थोऽपि' तुशब्दः पुनःशब्दार्थः, यः पुनः पुरुषः कृतार्थोऽपीति, कृतो-निष्पादितोऽर्थः—इष्टप्रयोजनरूपो येन स कृतार्थः, एवम्भूतोऽपि सन्, श्रुतलाभादिष्वपि कृतार्थशब्दो दृष्टः इत्याह—'उत्तममवाप्य धर्मं कृतार्थ' इति, उत्तमं-ग्रधानं मोक्षफलमवाप्य—प्राप्यारम्भात्कृत्वा धर्म—क्षमादिरूपं वक्ष्यमाणं 'परेभ्य उपदिशति' अन्येभ्यः कथयति, स्वफलनिरपेक्षः स्वभावतो, धर्ममेवेति गम्यते, 'नित्य'मिति नित्यं—अतिदिनमुपदिशत्याकर्मक्षयात्, अयं ह्यागमः—तीर्थकरः अतिदिवसमाद्यां चरमां च पौरुषीं धर्मकथां करोति, य एवंभूतः स उत्तमेभ्योऽप्यनन्तरोदिष्टेभ्यः अन्येभ्यश्च प्रसिद्धेभ्यः, अपिशब्दात् विमुतेतरेभ्यः, उत्तमः—ग्रधानः इति, उत्तमोत्तमत्वत् पूज्यतम एव, एवकारश्चार्थे, उत्तमोत्तमः पूज्यतमश्च, आदरेऽवधारणे वा, उत्तमार्थसिद्धयर्थिनामादरेणायं पूज्यतम इत्यर्थः ॥ एवं सामान्येन पूज्यतमत्वमभिधाय विशेषेण स्थापयन्नाह—'तस्मादहंती' (पृ-१-७) त्यादि, यस्मादिदं पूज्यतमलक्षणं तस्मात् कारणात् 'अहंति पूजा'मित्यहंति-नामी योग्यः उत्तमपूजायाः, योग्य उत्तमपूजाया इत्यर्थः, पूजाम्-अर्चनामिष्टवरूपां, चोऽस्तावित्याह—

'अहंनेव' देयताविशेषो, न तथा अन्य', कुत इत्याह—'उत्तमोत्तम' इति, स यस्मादुत्तमोत्तमः, उच्यते उत्तमत्वं च कृतार्थोऽपि धर्ममुपदिशतीति, 'लोका' इति, सर्वस्मिन्नेव जगति पूजामर्हति, नैकदेशे, केभ्य इत्याह—'देवार्धिनरेन्द्रेभ्यः' इन्द्रशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, देवेन्द्रादिभ्यः इत्यर्थः, किमिच्छिष्टेभ्यः ? इत्याह—'पूज्येभ्योऽपि' अर्चनीयेभ्योऽपि अन्यसत्त्वानां, सामान्येष्टमादीनां, किमुत शेषेभ्यः?, न हि राजानि समुत्तिष्ठति परियदुत्थानं प्रति निवर्तकं इति, गीतरागे तत्कोपप्रसादाभावेनानर्थिका पूजेत्याशङ्कापनोदाय पूजाफलमभिधित्सुराह—'अभ्यर्चनार्थे' (पृ २-८) त्यादि, अभ्यर्चनं—पूजनं तस्मात् पुष्पार्चनस्तगोदेः, केयामित्याह—'अर्चना'मिति, कर्मणि पठ्यते, अर्हतोऽभ्यर्च्येत्यर्थः, किमित्याह—'मनःप्रसाद' इति, तथापि यच्छिष्टकर्ममविगमात् प्रायः गतास्थातः सुतरा मनः प्रसीदति, 'ततः समाधिश्च' तस्मात्—मनःप्रसादात् समाधिः—उपप्लवगमनैर्नैकप्रत्ययाऽऽलोचनसमत्वं, चशब्दोऽनुक्तसमुच्चये, भवति हि तस्य शुश्रूषाश्रमग्रहणेहापोहादिज्ञानधारणात्तत्त्वाभिनिवेशा इति, ततः किमित्याह—'तस्मादपि निःश्रेयसं' तस्मादपि—समाध्यादेस्तत्त्वमभिनिवेशास्तद्ग्रह(न्तगुण)समुदयात्, निःश्रेयसमिति सर्वमशेषप्रहाणार्यं निःश्रेयसं भवति, अतः प्रथमतो हि 'तत्पूजनम्' अर्हत्पूजनं 'न्याग्यं' भगवतः कोपप्रसादाभावेऽप्यग्निचन्द्रचिन्तामण्यादेरित्यस्तत्तत्समावतयोक्तरात् फलसिद्धेरिति ॥ आह—अस्येतदेवं, यत् पुनरुक्तं कृतार्थोऽपि सञ्चयदिशतीति तदुक्तं, कृतार्थत्वरूपत्वं, नैतदेवं, कारणोपपत्तेः, तदाह—'तीर्थप्रवर्तने' त्यादि (पृ-२-९) तरन्ति भगवन्मुद्रमनेनेति तीर्थ—प्रवचनं तस्य प्रवचनं—पयना फलं—प्रयोजनमस्येति विश्रहः, किं तदित्याह—यत् प्रोक्तं कर्म प्रवचने तीर्थकरणम् दर्शनशुद्ध्यादिनिमित्तं, यस्मिन् पात्रे तीर्थकरोऽयमिति व्यपदिश्यते 'तस्य' तीर्थकृतमभ्यर्चन उदयाद्—विपाकात् 'कृतार्थोऽपि' चरमभयकैवलज्ञानाया पर-

मार्यतः निष्ठितायोजि 'अर्हन्' देवताविशेषः 'तीर्थं प्रवर्चयति' उक्तनिर्वचनं प्रवचनं प्रणयति, न च तथाविधक्रमोदयेऽप्य-
 स्याकृतकृत्यता, कृतकृत्यस्यैव तत्त्वतः तत्कर्मवतस्तथास्वभावत्वाद्, अत्रैव निदर्शनमात्रमभिधातुमाह- 'तत्स्वाभाव्यादेवे' त्यादि,
 (पृ. २-१०) तदेव-प्रकाशनं स्वभानस्तत्स्वभावस्तद्भावस्तत्स्वाभाव्यं तस्मात् तत्स्वाभाव्यादेव, प्रकाशकत्वादेवेत्यर्थः, 'प्रकाशयति'
 उद्योतयति 'भास्करः' आदित्यः 'यथा लोक'मित्यत्र लोकैकदेशे लोकोपचारः, 'तीर्थं प्रवर्त्तनाय' तीर्थम्-उक्तलक्षणं तत्प्रणय-
 नार्थं 'प्रवर्त्तते' प्रभवति स्वयमेव, तीर्थकरनामकर्मस्वाभाव्यादेव, तत्क्षयायेत्यर्थः, न च तत्कर्मक्षणमात्रताधिकार्यतया
 स्वरसप्रवृत्तिः स्यादादिनोऽकृतार्थतादोषयेति भावनीयम्, एवं सामान्येन तीर्थकरस्य तीर्थप्रवर्त्तनप्रयोजनमभिधाय वर्त्तमानतीर्थधि-
 पस्तनाभिधित्तमया स्वयंभूकल्पनापरकुनयव्यपेहेनादित एव तदुपान् कथयितुमाह- "यः शुभे" त्यादि (पृ. २-११) 'य'
 इत्युद्देशोऽस्मादेकादश्याभार्यायां तस्मै इति निर्देशापेक्षः, वक्ष्यति 'कृत्वा त्रिकरणशुद्धं तस्मै परमर्पये नमस्कार'मिति, यः किम्भूतः?
 इत्याह- 'शुभकर्मसेवनभावितभावः' शुभं कर्म-भूतवत्यनुकम्पादि वक्ष्यमाणं तस्यासेवनम्-अभ्यासः तेन भावितो वा-
 न्तिः, भावितः अन्तरात्मा यसेति विग्रहः, कियन्तं कालमित्याह- 'भवेऽन्नेकेषु' वरवोधिलाभादारभ्य जन्मस्यनेकेषु, अन्ते किमित्याह-
 'जज्ञे ज्ञानेऽद्याकुपु' जज्ञे ज्ञातवान्, कः? ज्ञाता नाम क्षत्रियविशेषः तेषामपि विशेषपसंज्ञा इक्ष्वाकवस्तेषु, तेऽपि बहव इत्यत आह-
 'सिद्धान्नरेन्द्रकुलदीपः' सिद्धान्नरेन्द्रकुलदीपः' सिद्धान्नरेन्द्रकुलदीपः' सिद्धान्नरेन्द्रकुलदीपः' सिद्धान्नरेन्द्रकुलदीपः' सिद्धान्नरेन्द्रकुलदीपः'
 त्यादिभिः (स्वयंभुवो निरास इ)ति, किम्भूतो जने? इत्याह- 'ज्ञानै' रित्यादि (पृ. २-१२) ज्ञानैः पूर्याधिगतैः-जन्मान्तरावाप्ति-
 रयतिपतितैः-पुनरुत्पत्तैः, ज्ञानानां पंचत्वादाह-मनिष्ठुतावधिसिः-वक्ष्यमाणस्वरूपः, तेषामप्येकैकस्य शुद्धितारतम्यसद्भावा-

दाह-‘त्रिभिरपि ऋद्धैर्दुःकः’, नैकेन द्वाभ्यां वा, निर्दर्शनमाह-‘शैत्यद्युतिकान्तिभिरिवेदुर्युक्तः, तत्र शैत्यम्—आल्हा-
 दकं द्युतिः-अतीव निर्मलता कान्तिः-मनोहरता ॥ अधिकृतदेवताविशेषस्यैव जातस्य यत् स्वरूपं तदभिधित्सुराह-“शुभसारे” त्यादि
 (पृ-२-१३) अत्र सत्त्वादयो विशेष्याः शुभसारा इति विशेषणं, सत्त्वं च संहननं चेत्यादिद्वन्द्वः, तत्र सत्त्वम्—अवैक्यं संहननं-
 शरीरद्राहिमावीर्यम्—उत्साहो माहात्म्यं—प्रभुशक्तिः रूपं—सुदराङ्गत्वं गुणा-गाम्भीर्यदाक्षिण्यादयः, (ते सत्त्वादयः शुभसा) राः, शुभाः-
 प्रकृतिसुन्दराः स्वरूपेण साराः—प्रधाना हितप्रयोजनत्वेन, सारशब्दः प्राधान्ये, सारोऽयमत्र गृह इति यथा, एभिः शुभसारसत्त्वा-
 दिभिर्युक्तः संपन्नः सन् ‘जगति’ पृथिव्यां ‘महावीर इति’ सूर वीर विक्रान्तौ इति, कषयादिशत्रुजयात् महाविक्रान्तो महावीर
 इत्येवं ‘त्रिदशैः’ देवैः ‘गुणतः’ सङ्गमकोपसर्गजनितदुःखसहननिमित्तेन ‘कृताभिख्यः’ अभिख्यातिः अभिरूपा एवमिति गौण-
 नाम, कृता-प्रतिष्ठापिता अभिरूपाऽस्येति कृताभिख्य इति, स च राजधर्ममनुपालय प्रवराज, कुतः अवगम्य तच्चमित्याह-‘स्वयमेवे’-
 त्यादि (पृ-२-१४) स्वयमेव पूर्वसुचरिताभ्यासाद् उपदेशमन्तरेणैव तदा ‘पुद्धतत्त्वो’ अवगतपरमार्थः सन् ‘सत्त्वहितः भ्यु-
 द्यताचलितसत्त्वः’ सत्त्वहिताय—प्राणिहितार्थमभ्युद्यतं—प्रवृत्तमचलितं—निष्प्रकम्पं सत्त्वम्—उत्कलक्षणं यस्येति विग्रहः, स सत्त्वा-
 नां दुःखबहुत्वात् संसारादुद्धरणं न्याय्यं तीर्थप्रवर्त्तनेनेति चिन्तयेत्, ‘अभिनन्दितशुभसत्त्वः’ अभिनन्दितं—उपवृंहितं सत्त्वा-
 र्थप्रवृत्त्या सत्त्वम्—उत्कलक्षणमेव यस्य स तथाविधः, कैरित्याह—सेन्द्रैः, शक्रादिभिलोकात्मिकैर्देवैः—सारस्वतादिभिः, एवं पुद्ध-
 तत्त्वो यत् कृतवैस्तदभिधातुमाह—‘जन्मे’ त्यादि (पृ-२-१५) ‘जन्मजरामरणार्त्त’ जन्मजरामरणैरभिद्रुतं जगत् त्रिभुव-
 नमशरणम्—अत्राणमभिसमीक्ष्य—ज्ञानचक्षुषा दृष्टा निःसारं-निःसुखं कृदलीगर्भेपमं वा ज्ञात्वा, तथा किं कृतवानित्याह—‘स्फीते’-

त्यादि स्फूर्ति-ऋद्धं अपहाय-त्यक्ता राज्यं—जनपदादि, किमित्याह—‘शमाय पीमान् प्रचव्राज’ शमाय तीर्थप्रवर्त्तनेन प्रक्रान्तजगतः धीमान्—अतिशयज्ञानवान् ‘प्रचव्राज’ प्रव्रज्यामभ्युपेतवान् इति, प्रव्रज्याबहुत्वाद्दिशेपाभिधानपुरस्सरं विशेषमभिधितुराह—“प्रतिपद्ये” त्यादि (पृ. २-१६) प्रतिपद्य—गृहीत्वा ‘अशुभशमनं’ अशुभकर्मशमनयेति प्रतिपत्तव्यं, मंदेगभावादित्यशुभशमनं ‘निःश्रेयससाधनं’ श्रेयःसद्विधिस्थितस्य ध्यानादिभावान् मोक्षसाधकं, किं तदित्याह—‘श्रमणलिङ्गः’ श्रमणचिह्नं, लोचदेवदूयसंधारणरूपं, भूयश्च ‘कृतसामायिककर्म’ ति, कृतं सामायिककर्म येनासौ कृत-सामायिककर्मा, अधिकृतममत्वभावस्थित इत्यर्थः, किमित्याह—हिंसादिनिवृत्तिरूपाण्यर्थतः ‘विधिचत् समारोप्य’ सिद्ध-नमस्कारपूर्वकं विधिनाऽऽत्मस्थानि कृत्वा, अङ्गीकृत्येत्यर्थः, एतच्च स्वतीर्थयतिक्रमोपदर्शनपरं, न पुनत्रायं स्थितक्रमः, यत एवमागमः—“काळग णमोकारं सिद्धाणमभिगहं तु सो गिप्पे (ण्हे) । सव्वं मे अकरणिञ्जं पावंति चरित्तमारूढो ॥ १ ॥” (कृत्वा नमस्कारं सिद्धानामभिगहं तु सोऽग्रहीत् । सर्वं ममाकरणीयं पापमिति चारित्रमारूढः ॥१॥) भूयश्च प्रतिसमयमप्रमाददृष्ट्या परम-गुणमगन्विनो विहरत्येव भगवान्, तथा चाह—“सम्यस्सत्त्वे” त्यादि, (पृ. ३-१७) सम्यत्त्वं-क्षायिककल्पं क्षायिकमेव वा, अतो ज्ञानं केवलज्ञानयज्यं चतुर्धा, चारित्रिं छेदोपस्थाप्यपरिहारविशुद्धिरहितम्, अवस्थाविशेषभेदेन दृष्टत्वादः, संवरो निरुद्धसर्वाश्रवत्वात् कृत्स्नः, तपो पादां पङ्क्तिमपि, आन्तरं तु यथासम्भवं, प्रायः प्रायश्चित्ताद्यभावात्, ध्यानस्य तु भावात्, समाधिः सर्वत्रैकाग्रता, एवमनेन वलेन युक्तः सन् किमित्याह—मोहादीनि निहत्य-प्रथपय्य ‘अशुभानि’ धातिकर्मत्वेन शेषकर्मभ्योऽपि जघन्यानि चत्वारि कर्माणि—मोहज्ञानदर्शनावरणान्तरायाख्यानि, ततः किमित्याह—“केवलं” त्यादि (पृ. ३-१८) केवलम्-एकं शुद्धं अधिगम्य-प्राप्य,

वेभवतीति विभुः—सर्वगतज्ञानात्मा 'स्वयमेव' स्वशक्त्या, नेश्वरादिसामर्थ्येन, किं तत् केवलमित्याह—'ज्ञानदर्शनं' ज्ञानं च दर्श-
 नं च, एतच्चानन्तत्वात्, एतदधिगम्य, कथमित्याह—'लोकहिताय' लोकहितार्थं, कृतार्थोऽपि मोहजयकेवलावाप्त्या 'देशया-
 मास' देशितवान्, तीर्थमिदं वक्ष्यमाणम् ॥ तदेवाभिधातुमाह—'द्विविध'मित्यादि (पृ. ३-१९) 'द्विविध'मित्यङ्गानङ्गप्रविष्ट-
 'देन, 'अनेकद्वादशविध'मिति यथार्थमनेकविधमनङ्गप्रविष्टमावश्यकादि द्वादशविधमङ्गप्रविष्टमाचारादि, महान् विषयः सर्व-
 व्याणि सर्वपर्याया अस्वेति महाविषयम्, अमितैः—असंख्यैर्नयेर्मैः वक्ष्यमाणैर्नयैर्वा युक्तं—संयुक्तममितगमयुक्तं, एतदेव विशिष्यते,
 'सरणं संसारः नरकादिगमनरूपः स एव प्रचुरमयादण्विः समुद्र इव संसारार्णवः तस्य पारं—परं तीरं तद्रमनाय—तन्नयनाय तन्न-
 यनार्थं 'दुःखक्षयायाल'मिति, संसारार्णवपारगमनाय यो दुःखक्षयः तस्मै पर्याप्तं, सर्वदुःखक्षयायेत्यर्थः, एतदेव गुणान्तरद्वारेण
 'तिपादयन्नाह—'ग्रन्थार्थ'मित्यादि (पृ. ३-२०) 'ग्रन्थार्थ'वचनपटुभि'रिति, पटुशब्दः प्रत्येकमभिसंघट्यते, तन्त्रान्तराण्याश्रित्य
 'कल्येन ग्रन्थार्थवचनदक्षैरित्यर्थः, एवंभूता अपि कदाचिदग्रतवन्तो भवन्ति अत आह—'प्रयत्नचन्द्रिरपि' ग्रन्थार्थवचनेषु यत्न-
 'रपीति भावः, त एव विशेष्यते—'वादिभिर्निपुणैः' वादमार्गकुशलैः, किमित्याह—अनभिभवनीयम्, अभिभविषुं न शक्यते,
 अन्यैः नयान्तराश्रितैरेकान्तवादिभिः, निर्दर्शनमाह—'भास्कर इव' आदित्य इव सर्वजोभिर्मणयादिसंबन्धिभिः, सति तस्मिन्तत्ते-
 जसां तत्रैव प्रवेशात्, एवं नयान्तराण्यापि सर्ववादपरमेश्वरानेकान्तवादप्रवेशानीति भावनीयम्। य एवम्भूतं तीर्थं देशयामास
 तस्मै किमित्याह—'कृत्वे'मित्यादि (पृ. ३. २१) 'कृत्वा'अभिनिर्वर्त्य त्रिकरणशुद्धम्—आगमोक्तविधिना कायवाङ्मनःकरणप-
 'रिपुतं 'तस्मै' इति 'यः शुभकर्मसेवने'त्यादिनोक्तः 'परमर्षये' योगीन्द्राय 'नमस्कार' द्रष्टव्यं कृत्वा, परमर्षिरेव विशेष्यते,

वेभवतीति त्रिभुः—सर्वगतज्ञानात्मा 'स्वयमेव' स्वशक्त्या, नेश्वरादिसामर्थ्येन, किं तत् केवलमित्याह—'ज्ञानदर्शनं' ज्ञानं च दर्श-
 च, एतच्चानन्तत्वात्, एतदधिगम्य, कथमित्याह—'लोकहिताय' लोकहितार्थं, कृतार्थोऽपि मोहजयकेनलावाप्त्या 'देशया-
 त्स' देशितवान्, तीर्थमिदं वक्ष्यमाणम् ॥ तदेवामिधातुमाह—'द्विविध'मित्यादि (पृ. ३-१९) 'द्विविध'मित्यज्ञानज्ञप्रविष्ट-
 देन, 'अनेकद्विदशविध'मिति यथार्थमेनेकविधमनङ्गप्रविष्टमावश्यकादि द्वादशविधमङ्गप्रविष्टमाचारादि, महान् विषयः सर्व-
 व्याणि सर्वपर्याया अस्मेति महाविषयम्, अमितैः—असंख्यैर्नैर्यगैः वक्ष्यमाणैर्नैर्यवा युक्तं—संयुक्तममितगमयुक्तं, एतदेव विशिष्यते,
 सरणं संसारः—नरकादिगमनरूपः स एव प्रचुरभयादण्विः—समुद्र इव संसारण्विः तस्य पारं—परं तीरं तद्गमनाय—तन्नयनाय तन्न-
 नार्थं 'दुःखक्षयायाल'मिति, संसारण्विपागमनाय यो दुःखक्षयः तस्मै पर्याप्तं, सर्वदुःखक्षयायेत्यर्थः, एतदेव गुणान्तरद्वारेण
 तेषादयन्माह—'ग्रन्थार्थे'त्यादि (पृ. ३-२०) 'ग्रन्थार्थ'वचनपटुभि'सिति, पटुशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते, तन्त्रान्तराण्याश्रित्य
 एकलयेन ग्रन्थार्थवचनदक्षैरित्यर्थः, एवंभूता अपि कदाचिदग्रयत्नवन्तो भवन्ति अत आह—'प्रयत्नयद्भिरपि' ग्रन्थार्थवचनेषु यत्न-
 रैरपीति भावः, त एव विशेष्यते—'वादिभिर्निपुणैः' वादमार्गकुशलैः, किमित्याह—अनभिभवनीयम्, अभिभवितुं न शक्यते,
 न्यैः—नयान्तराश्रितैरेकान्तवादिभिः, निदर्शनमाह—'भास्कर इव' आदित्य इव सर्वतेजोभिर्मण्यादिसंबंधिभिः, सति तस्मिंस्तत्ते-
 सां तत्रैव प्रवेशात्, एवं नयान्तराण्यपि सर्ववादपरमेश्वरानेकान्तवादप्रवेशानीति भावनीयम्। य एवम्भूतं तीर्थं देशयामास
 स्मै किमित्याह—'कृत्वे'त्यादि (पृ. ३. २१) 'कृत्वा'अभिनिर्वृत्य त्रिकरणशुद्धम्—आगमोक्तविधिना कायवाङ्मनःकरणप-
 रेणुतं 'तस्मै' इति 'यः शुभकर्मसेवने'त्यादिनोक्तः 'परमर्षये' योगीन्द्राय 'नमस्कारं' द्रणामं कृत्वा, परमर्षिरेव विशेष्यते,

'पूज्यनमाये'ति. अयं च पूज्यः अयं च अतिशयेन पूज्य इति पूज्यतमस्तस्मै, 'भगवते' समग्रैश्वर्यादिगुणयुक्ताय
 'श्रीराये'ति नाम पूर्वम्. 'विगतमोहाय' ध्वस्ततंसारवीजायेति भावः ॥ कृत्वा वीराय नमस्कारं किमित्याह—'तत्त्वार्था-
 भिगममारब्ध'मिति (पृ. ३. २२) तच्चम्-अविपरीतोऽर्थः—मुखदुःखहेतुः अधिगम्यतेऽनेनास्तिन्निति तत्त्वार्थाधिगमः, इयमेवाख्या-
 नाय पस्यामौ तत्त्वार्थाधिगमारब्धस्तं, 'बह्वर्थ' बहुर्थोऽस्येति बह्वर्थस्तं, प्रवचनगर्भाभिधानात् सद्ब्रह्म—समाप्तं, 'लघुग्रन्थ' न
 मत्प्रधानारब्ध बहुग्रन्थमिति, 'यक्ष्यामि' अभिधास्ये, क्षिप्यहितं, अल्पग्रन्थेनैव तत्त्वज्ञानकरणात्, 'इम'मिति बुद्धौ व्यवस्थितस्य
 परामर्शः, कस्य सद्ब्रह्ममित्याह—'अर्हद्ब्रह्मचर्नरुदेशस्य' अर्हद्ब्रह्मचर्न—डादशाङ्गं गणिषिटकं तदेकदेशस्य, न सम्पूर्णस्यैव, अनेन प्रयो-
 जनादिग्रयोपन्यामगाह, तत्र तत्त्वार्थाधिगमनं ग्रहस्य चेहाभिधानेन क्षिप्यानुग्रहः शास्त्रकर्तुः प्रयोजनं, जीवादि तत्त्वमभिधेयं, साध्य-
 मायनलक्षणः संशयः, एतत् स्वयमेव प्रकटयिष्यति । आह—आस्तां तावदेतत् सद्ब्रह्माभिधाने प्रस्तुते किं सर्वस्यैवाहद्ब्रह्मचनस्यायं न
 क्रियते, येन तदेकदेशस्येति, अत्रोच्यते, मयंसद्ब्रह्मस्य कर्तुमशक्यत्वाद् । एतदेवाभिधित्सुराह—'महत्' इत्यादि (पृ. ३-२३) महतो
 ग्रन्थपरिमाणेनैकपदकोटशतमकस्य अतिमहान्-सर्वद्रव्यग्रभूतपर्यायरूपः विषयो—गोचरोऽस्येत्यतिगहाविषयस्तस्य, स एव
 विद्रिष्यते, दुर्गमः—दुर्लभः—दुर्लभः ग्रन्थभाष्ययोः पारो-निष्ठाऽस्येति निग्रहस्तस्य, तत्र ग्रन्था—मूलमूत्राणि भाष्याणि—तदर्थविवरणानि ।
 अत्यंतंभूतस्य 'कः शक्तः' कः समर्थः ? 'प्रत्याप्त'सद्ब्रह्म 'जिनवचनमहोदधेः' जिनवचनममुद्रस्य कर्तुं ? न कश्चिदपीत्यर्थः,
 यो एतत् कर्तुमिच्छति न एतदपि कुर्यादित्याह—'शिरसे' इत्यादि (पृ. ३. २४) शिरसा—उत्तमाङ्गेन गिरि—पर्वतं विभित्सेत्,
 अधिधिष्येज—उत्सेषुमिच्छेज, सः—कश्चिदनिर्दिष्टः 'क्षिति' पृथिवी 'दोभ्य' वाद्भ्यो 'प्रतितीर्षेत्' तरितुमिच्छेज, समुद्रं दोभ्या-

भवेत्सिद्धि-मातुमिच्छेच्च पुनः कुशाग्रेण दर्भाग्रेण-समुद्रमेव । तथा “खद्योतके” त्यादि, (पृ. ४-२६) खद्योतकप्रभाभिः—
 ज्योतिर्हिनकरश्मिभिः सः—कश्चिदनिर्दिष्टरूप एव, अभिवृत्तयेच—अभिभवितुमिच्छेच्च भास्करम्—आदित्यं मोहाद् अशक्यारम्भे-
 च्छया, अज्ञाननाशाय, किमित्याह—‘योऽतिमहाग्रन्थार्थम्’ अज्ञानहर्त्रेदमिदं ‘जिनवचनं’ तीर्थकरवचनं ‘संज्ञिघृक्षेत’
 सद्ब्रह्मैतुमिच्छति, मर्यादा अशक्यमेतदित्यर्थः, एतच्च किल भिन्नकर्तृकमार्थाद्वयं, तथापि प्राय एतत्पुस्तकेषु विद्यत इति व्या-
 ख्यातम् । सर्वसङ्ग्रहकरणाभावेऽपि स्वप्रवृत्तेः फलवच्चाह—‘एकमपि पितृ’ त्यादि (पृ-४-२७) एकमपि तु पदम्, आस्तां तावदधि-
 कृतानि सप्त, जिनवचनादित्यवच्छेदोऽपि पंचमी, यथा समूहाच्छुक्लं प्रकाशते, यस्मात् कारणाभिर्वाहकं—विधिग्रहणचरणानिर्भवी-
 चारकं पदं भवति, तस्माद्युक्त एव मे सङ्ग्रहकरणारंभ इत्यभिप्रायः, न चेयं स्वमनीषिकेत्यागममाह—‘श्रूयन्ते च’ तत्रागमे दीर्घेण
 कालेन सामायिकमात्रेण पदेन विधिनाऽभ्यस्तेनार्पूर्वकरणश्रेणिकैवलान्यवाप्य ‘सिद्धि’निष्ठार्थाः संवृत्ता इति, यस्मादेवं ‘तस्मादि’ति
 (पृ-४-२८) तस्मात्तत्रागमस्याह—‘आगमस्य प्रागाण्यात् कारणात्, किमित्याह—‘समासतः’ संक्षेपेण ‘द्वयासतश्च’ विस्तरेण च,
 देशकालशक्त्यनुरूपं ‘जिनवचनं’ तीर्थकरवचनं ‘श्रेय’ इति निःश्रेयःसमाधनत्वात् श्रेय इतिकृत्वा, किमित्याह—‘निर्दिचारं’
 निर्गतविचारं, वस्त्वन्तराकरणेन ग्राह्यं विधिना सूत्रतोऽर्थतश्च धार्यं च परावर्तनानुप्रेक्षाभ्यां वाच्यं चोचितविनेयेभ्यः, अनेन स-
 ष्ढविस्तरकरणमाक्षिप्तं, धारणादिरूपत्वात्तस्य, वक्तुः प्रोत्साहनेन स्वप्रयत्नसाफल्यमभिधातुमाह—‘न भवती’त्यादि, (पृ. ४-२८)
 न भवति धर्मः स्वकर्मक्षयलक्षणः श्रोतुः सामान्येन सर्वस्य यावान् कश्चिच्छृणोति एकान्ततः हितश्रवणात्, धर्मश्रवणात्, अवि-

१. इतः प्राक्त ‘द्योम्नीन्दु’ भित्वा रिप्सकार्यो सिद्धसेवियायां देयगुप्तीयायां च वृत्तौ व्याख्याना.

धिश्रोतुल्लङ्घ्यादिमापेक्षम्याभावात् युवतः-अभिदधतः अनुग्रहबुद्ध्या कथं नु नामामी प्रतिबुध्येरन् प्राणिन इत्येवंभूतया वक्तुस्तु-
 हिनरक्तुः पुनः एकान्ततः-एकान्तेनैव भवति धर्म इति, परानुग्रहस्योक्तधर्महेतुत्वव्यापनपरमेतत्, अन्यथोभयोर्वक्तृश्रोत्रो-
 त्रियोगापेक्षो धर्म इति न कश्चिद्विशेषः ॥ यतश्चैवमतः किमित्याह-“अममविचिन्त्ये”त्यादि, (पृ. ४-३०) अमं-हृदयशो-
 पादिरूपं अविचिन्त्य-अविगणयान्ममगतं-स्वगतं यस्मात् मन्वार्थमप्यादनेनोत्तमो धर्मः तस्मान्छ्रेयः-अपवर्गमाधनं सदो-
 पदेष्टव्यं-यदा कथनीयं, श्रेय एव च, नाश्रेयः, स्वपरोपकारकमित्यर्थः, शास्त्रादि श्रेयः, उपदेष्टाफलमाह-‘आत्मानं च परं चे’ति,
 ननु न्यौ द्वयोरप्यनुग्रहमवश्यपरौ, आत्मानं च परं च, हि-यस्मात्, हितोपदेश-अपवर्गमाधनकथकः सत्यः, अनुगृह्णाति,
 उभयोर्निःश्रेयसगुणसिद्धेरिति, अनेन पूर्वोक्तं प्रयोजनादि समर्थितमिति ॥ तत्त्वार्थाधिगमसङ्ग्रहाभिधानेन शिष्यानुग्रहः शास्त्रकर्तुः
 प्रयोजनं, इदं चानन्तरप्रयोजनं, परम्पराप्रयोजनं तु मुक्तिरेव, तज्ज्ञानतो वैराग्यादिभावेन मुक्तिसिद्धेरिति, उक्तं च-“मोक्षमा-
 गोपदेजेत, यः नश्यमानमनुग्रहम् । करोति दुःखतप्तानां, स प्राप्नोत्यचिरात् शिवम् ॥१॥” इति, श्रोतृणां त्वनन्तरप्रयोजनं तत्त्वा-
 र्थज्ञानं, शरणप्रतिबोधानन्तरं तत्सर्व भावात्, परम्पराप्रयोजनं तु मुक्तिरेव, तज्ज्ञानतो वैराग्यादिभावेन मुक्तिसिद्धेरिति, उक्तं
 न-“मोक्षमार्गपरिज्ञानाद्विरक्ता भवतो जनाः । क्रियामक्ता ह्यविधेन, गच्छन्ति परमां गतिम् ॥१॥” इति, अभिधेयादि पूर्ववत्,
 हितोपदेशानुगृह्णातीत्युक्तं, तत्र हितोपदेशो विग्रनिषेधः दोषव्युदासेन तमभिधित्सुराह-‘नर्त्ते चे’त्यादि, (पृ. ४-३१) ‘नर्त्ते च
 मोक्षममार्गात्’न मोक्षमार्गादने-मोक्षमार्गं निहाय हितोपदेशो विद्यते ‘जगति कृत्स्नेऽस्मिन्’, संपूर्णेऽपि त्रैलोक्य इत्यर्थः, अर्थो-
 पदेशादीनां प्रकृत्यमुन्दरत्वात् क्लेशजनकत्वात् संसारवर्द्धनत्वाच्च, यत एवं ‘तस्मात् परमिममेवेति’ तस्मादित्यवधारणोपसंहारः,

परं-प्रधानं प्रकृतिमुन्दरत्वाद्विशुद्धिजनकत्वात्, प्रधानपुरुषोपायत्वात्, इमेव—प्रस्तुतं हितोपदेशं, इति—एवं वक्ष्यमाणेन प्रकारेण 'मोक्षमार्गम्' अपवर्गपन्थानं प्रवक्ष्यामि, किमन्येन परिफल्गुनाऽभिहितेनेति ॥

॥ तत्त्वार्थकारिका हरिभद्रसूत्रिविरचितायां तत्त्वार्थटीकायां समाप्ताः ॥

एवं प्रयोजनाद्यभिधाय—

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः इत्यादि सूत्रं (१)

अत्र सम्यग्दर्शनादीन्येवेत्यवधारणं द्रष्टव्यम्, अन्यथा अन्यस्यापि मोक्षमार्गत्वे अमीषां प्रेक्षापूर्वकारिणां उपन्यामयोगात्, अन्यभावेऽपि गुणवत्त्वात् अमीषां उपन्यासोऽविरुद्ध एवेति चेत्, न, एतद्गुणविमुक्तानामन्येषां तन्मार्गत्वविरोधात्, मोक्षस्यैकरूपत्वात्, मनुष्यलोकादेव च तत्र गमनादिति, 'मोक्षमार्ग' इति चैकवचननिर्देशः समुदितानामेव मोक्षमार्गत्वख्यापनार्थ इति सूत्रपिण्डार्थः । अवयवार्थाभिधित्समया आह भाष्यकारः—'सम्यग्दर्शन'मित्यादि (पृ. ५-२५) अत्र सम्यक्शब्दः दर्शनशब्द-सन्निधावपि श्रूयमाणः प्रत्येकमभिसंवध्यते, सम्यग्दर्शनं सम्यग्ज्ञानं सम्यग्क्वचारित्रिमिति, आह-सम्यग्दर्शनसहाययोर्ज्ञानचारित्रयोः सम्यक्त्वाव्यभिचाराद्वतार्थः प्रत्येकाभिसंबन्धः?, उच्यते, सत्यमेतत्, किन्तु सम्यग्दर्शनसहाययोरपि न सामायिकादिज्ञानदेशविरति-चारित्रयोः साक्षान्मोक्षमार्गत्वम्, अपि तु विशिष्टयोरेवेति तत्संपरिग्रहार्थः प्रत्येकाभिसम्बन्धः, तत्र मिथ्यात्वमोहनीय (क्षय) क्षयोपशमोपशमसमुत्था तत्त्वरुचिः सम्यग्दर्शनं, ज्ञानावरणक्षयक्षयोपशमसमुत्थः तच्चावबोधो ज्ञानं, चारित्रमोहनीयक्षयक्षयोपशमोपशमसमुत्था तु सदसत्क्रियाप्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणा विरतिः चारित्रं, 'चारित्रमित्य'यमितिशब्दः इयत्तां दर्शयति, एताव-

न्येय मोक्षमार्गो, न न्यूनान्यधिराति ना, 'एष' इत्ययमेव य इति नाऽप्युक्तस्वभावा वक्तृश्रोतयुद्धिगोचरो, नान्यः, अधिकृते-
 यत्ताया विशेषान् संख्यामाह—'त्रिविध' इति तिस्रो विधाः—प्रकारा अनन्तरप्रदर्शिता यस्य स त्रिविधः, कोऽसौ ? इत्याह—स्वरोक्तो
 मोक्षमार्ग इति, अत्र मोक्षः र्म्मन्निमुक्तः आत्मोन्मत्तः तत्त्वमार्गः—शुद्धथापादनं, तत्त्वमयगदर्शनादिभिः क्रियत इति तान्येय
 मोक्षमार्गः, यथा(दा)पीपत्राग्भारायरोपज्जितं क्षेत्रं मोक्षस्तदाप्याकालं तत्प्राप्तये तान्येय मोक्षमार्ग इति भावः, अत्र मोक्षमार्ग
 एव इत्यस्य त्रिविध इत्येतद्विरणमिति, न मोक्षमार्गस्य तत्रोपदेशनमित्याह—'तं पुरस्ता'दित्यादि, तं—मोक्षमार्गमनन्तरोक्तं,
 पुरस्तादिति—अस्मान् मूत्रादुपरितनूनेषु 'लक्षणं—स्वरूपं ततः तत्त्वार्थश्रद्धानादिलक्षणमाश्रित्य 'विधानतश्च' भेद-
 यन् निगमाधिगमद्वारेण श्रयोपगमद्वारेण वा, चः मयुचये, 'विस्तरेणे' त्युद्दिष्टसंक्षेपापेक्षया प्रपञ्चेन 'उपदेक्ष्याम' इति मणि-
 प्यामः, व्यपगनुग्रहार्थं, यद्येयं किमनेन संक्षेपाभिधायिनाऽऽद्यमूत्रोपन्यासेनेति, अत्राह—'शास्त्रानुप्रर्क्षी'त्यादि, प्रधानपुरुषार्थ-
 ग्रामनाच्छाद्यं—ग्रहान्तमेव, तस्यानुपूर्वी—परिपाटी तस्या विन्यामः—एवमत्र तदर्थं, तुल्यव्याख्याभक्तमप्रदर्शनार्थं च, 'उद्देशमात्र'-
 मित्युद्दिष्टपदार्थाभिधानमूढग्रन्थमात्रमिदं—मय्यगदर्शनादिमूत्रमुच्यते—अभिधीयते स्वप्रकारेण, एतदुक्तं भवति—अनेन क्रमेण
 मय्यगदर्शनादीनि यस्यामः, नयं चामीषा लाभकम् इति प्रदर्शनार्थमादाविदमुच्यते, सग्रहप्रतिज्ञानादिति, मोक्षमार्ग इत्येकमचननेर्दे-
 यप्रयोननमाह—'गन्तानि च' प्रागुद्दिष्टस्वरूपाणि मय्यगदर्शनादीनि, चशब्दः हिशब्दार्थो निपातः, स च
 यत्नादर्थः, 'ममस्तानी'नि मर्याणि, मोक्षस्वा यनानि—निःश्रेयमनिर्नर्तकानि, त्रिफलापदारोग्यकर्तृणि इत्यर्थः, विप्रतिपत्तिनि-
 गमार्थमथप्राप्यं मिदमप्येतदाह—'गन्तरे'त्यादि, विप्रतिपत्तिश्च ज्ञानमेव मोक्षमाधनमिति ज्ञानयादिनः, क्रियेवेति क्रियायादिनः,

अतच्च चेतन्, न केवलं ज्ञानमिष्टमिद्वये मत्क्रियारहितत्वात् पञ्चुवत्, न च क्रियामात्रं विशिष्टज्ञानरहितत्वाद्बध्वदिति, अत आह-
 'एकतरस्यापि' मम्यग्दर्शनादेरभावे-अलाभे असाधनानि-अनिर्वर्तकानीत्यतः समुदायवाचकत्वान्मोक्षमार्गशब्दस्य न्या-
 स्य एकवचननिर्देशः, आह-इत्येव त्रिविधो मोक्षमार्ग इत्यनेनैव गतार्थमेतत्, न, सामस्यांगत्वात्, प्रत्येकमाधनत्वेऽपि त्रिविध-
 त्वाविरोधान्, अभिपरथादिच्छेदमाधनेषु तथा तथा दर्शनादिति, अतस्त्रयाणां-मम्यग्दर्शनादीनां ग्रहणम्-आश्रयणं मोक्षार्थिना
 कर्तव्यमिति विधिः। एतेषामेव लाभविधिमाह-'एषां च'त्यादिना, 'एषा'मिति दर्शनादीनां, चः मसुञ्चये, यथा समस्तानां मुक्ति-
 हेतुता प्रतिपत्त्वा एवमिदमपि च प्रतिप्रचव्यं, 'पूर्वस्य लाभ' इति सूत्रक्रममङ्गीकृत्य पूर्वस्य-मम्यग्दर्शनस्य लाभे-प्राप्तौ 'भज-
 नीयं' विकल्पनीयं स्याद्वा न वेति, 'उत्तरं' ज्ञानं चारित्रं च, तथा देवनारकतिरथां मनुष्याणां केषांचित् मम्यग्दर्शनलाभेऽपि नाचा-
 गदिगोचरं विशिष्टं ज्ञानं, तथा केषांचिन्मनुष्याणां तल्लामेऽपि न मामायिकादि विशिष्टं चारित्रमिति, 'उत्तरलाभेऽपि' (तु मु.)
 मृद्वक्रममाण्याचारिवलाभे 'नियतो' निश्चितः 'पूर्वलाभः' ज्ञानलाभः, तदभावे मम्यक्चारित्रामावात्, एवं ज्ञानलाभे नियतो
 दर्शनलाभः, तदभावे मम्यग्योधायोगात्, आह-ज्ञानचारित्रे अधिकृत्य युक्तमुक्तमेतत्, तयोः कालभेदेनापि भावात्, ज्ञानदर्शने
 पुनरयुक्तं, युगपद्भावादिति, तथाहि-यदैव मिथ्यात्वमोहनीयक्षयोपशमादेः सम्यग्दर्शनं तदैव मत्यादिज्ञानमिति, उच्यते, अस्ति
 एतन्, तथापि ज्ञानावरणीयक्षयोपशमादिनिमित्तं ज्ञानं तथारुचिपरिणामभावे भवतीति तत्पूर्वकमुच्यते, न किञ्चिदत्रायुक्तम्, अत एव
 कस्याचित् मम्यग्दर्शनलाभानन्तरं मृतस्य विशिष्टं ज्ञानं न भवत्यपीति व्यापिनी भजना, कृतमत्र ग्रमङ्गेन, अक्षरगमनिकामात्रफल-
 त्वात् प्रस्तुतारम्भम्येति ॥ मृत्रोपन्यस्तान् मम्यग्दर्शनाद्यवयवान् प्रविभागतो व्याचिख्यासुराह-"तत्र सम्यग्भि"त्यादि, 'तत्रे'-

त्यादि वाक्योपन्यासः, 'सम्यग्गिति' इति शब्देनार्थाद्वयवच्छिन्नः सम्यक्शब्दो गृह्यते, न किमित्याह- 'प्रशंसा इत्याद्या-
 अर्थः अभिधेयोऽमेवेति प्रशंसायः 'निपातः' निपात्यतेऽर्थादिद्योतकतयेति निपातः, न नामादि पदमित्यर्थः, इदं किल निसर्गसम्य-
 न्दर्शनं, स्यत एव लाभान् पूजितः, अतः अंतरङ्गत्वेनाव्युत्पत्तिपक्षाश्रयं व्याख्यानं, व्युत्पत्तिषष्ठं त्वधिकृत्याह- 'समंचतेर्वा भावः'
 संपूर्णदंचतेर्धातोः किप्रत्ययान्तरस्य तद्रूपं सम्यगिति, समंचति-गच्छति व्याप्नोति सर्वान् द्रव्यभावानिति सम्यक्, कर्त्रथोऽत्र,
 यत्नं दर्शनं रुचिरं तत् समंचति-मकलद्रव्यास्तिकादिनयमताङ्गीकरणेन गच्छति व्याप्नोति जीवादीन् पदार्थान्, एवं यदा
 दृष्टिः प्रवर्तते तदा सम्यगिति कथ्यते, वेति प्रिकल्पार्थः, इह किलाधिगममगदर्शनार्थं व्याख्यानं, तस्य प्रायो द्रव्यास्तिकाद्य-
 धिगमेन प्रवृत्तेरिति, एवं सम्यक्शब्दं निरूप्य दर्शनशब्दनिरूपणायाह- 'भावे(वः सु.) दर्शनं' मिति, इह नैकस्मिन् कारके
 न्युद्भवति करणादिकं, पश्यति न तेन तस्मिन्तस्मात्, तत् सर्वपोहेन विशिष्ट एव कारके भावाख्ये खल्वयं द्रष्टव्यः, दृष्टिदर्शन-
 मित्यर्थः. भावार्थगर्भमेतदग्राह- 'इदो' रित्यादिना, दृशेर्धातोः, दर्शनमिति यदेतद्रूपं भावाभिधायि तद् दृशेरिति भावः, अर्थस्या-
 व्यभिचारिणी मर्चेन्द्रियानिन्द्रियार्थप्राप्तिः, प्राप्तिः-उपलब्धिः, व्यभिचरत्यवश्यमिति व्यभिचारिणी, सा चैकनयमतावलम्बिनी
 मामान्यमेवास्ति न विशेषा इत्यादि, कारणान्तरेणापक्षेपात्, न व्यभिचारिणी अव्यभिचारिणी, या सर्वनयमतावलंबिनी अस्ति
 मामान्यं विशेषानुविदमिन्यादि रूपाऽप्रतिपक्षतया मत्या, एनामेव कथयति- 'सर्वेन्द्रियानिन्द्रियार्थप्राप्ति' रिति, 'सर्वाणि-निरव-
 शेषाणि 'इन्द्रियाणि' इन्द्रिय-जीवस्य लिङ्गानि म्यग्रनादीनि मनःपष्ठानि तेषामर्थाः-स्पर्शादयः तेषामिन्द्रियानिन्द्रियार्थानां
 प्राप्तिः-उपलब्धिः स्यतः परतो वा तदर्थाग्रज्ञानोत्तरकालभाविनी सूचिः अध्यवसायरूपा दर्शनं, यदेवंभूतं दर्शनं तद्विशिष्टेन

घोषरूपपक्षत इत्याह-तत् सम्यग्दर्शनं, एतदुक्तं भवति-यद्गानन्तरोदिता प्राप्तिस्तत् सम्यग्दर्शनं, एतदेव निपातयोगेन पक्षद्वयमधिभृत्य निरोपतो योजयन्नाह-'प्रशस्त'मित्यादि, 'प्रशस्तं दर्शनं' प्रशस्तं मुचिमुखहेतुत्वात्, सम्यग्दर्शनं तत्तस्य, तत्तस्माभाव्याद्, आरणदोपनोज्यथाप्रतीतेः, तथारुचिप्रधानमित्यर्थः, अयमव्युत्पत्तिपक्षार्थः, व्युत्पत्तिपक्षार्थमाह-'सद्गत'मित्यादि, मङ्गतं च निन्यानित्याद्यधिगमानुसारप्रवृत्तं दर्शनं, तन्नाधिगमादेव समुपजाता रुचिरिति भावः। एवं सम्यग्दर्शनशब्दावयवव्याख्याननेन मम्यगज्ञानचारित्र्योरपि लेखतः साक्षा व्याख्यानं कृतमेव वेदितव्यं, तथाहि-मम्यगज्ञानशब्देऽपि मम्यक्शब्दः प्रशंसायां निपातः, तस्मै-चनेर्गा, ज्ञानमिति च भाव एव, एवं चारित्र्यमपि, स्वस्थाने च विशेषं नक्ष्यामः, सर्वत्र चाव्युत्पत्तिपक्षः प्रथमं तत्पूर्वक एव व्युत्पत्तिपक्ष इति द्रापनार्थं, तथाहि-न र्णादीनां व्युत्पत्तिः, तत्पूर्वकाश्च पदादयः, इत्यलं प्रमङ्गेन ॥ ममप्रति यथोद्दिष्टानां मम्यगदर्शनादीनामाद्यस्य लक्षणमाह—

तत्र-तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम् ॥ सूत्रं (२)

नत्रशब्द उपन्यासार्थः, नस्वार्थश्रद्धानं—रुचिरूपं सम्यग्दर्शनं-मिथ्यात्वमोहनीयक्षयादिनिमित्तम्, अज्ञानात् परिणामान्तरोमिति सूत्रममुदायार्थः, अयमर्थमभिधित्यया त्वाह भाष्यकारः-“तत्त्वाना” मित्यादि, (पृ. ६-५) तत्त्वानाम्-अविपरीतानामर्थानाम्-अयमाणां जीवादीनां श्रद्धानम्-एवमेतदिति रूयमिप्रीतिरूपं तत्त्वार्थश्रद्धानमिति, आह-यत्तत्तं तद्वार्थं विद्यायान्यद्विनिमुहति अथो न तत्त्वमन्तरेणेत्ययुक्तं द्वयोरुपादानं, नायुक्तं, कपिलादिपरिकल्पितस्य नित्यादेरर्थस्य तत्त्वविशेषणयोगान्, अर्थक्रियाविरहेण तस्यानर्थत्वादिति प्रतिपादितमन्यत्र, अर्थश्च न तेषामिति तद्व्यपेक्षायां द्वयाभिधानं, तत्त्वानाम-

र्थानां नित्या (नित्या)दिरूपाणां जीवादीनामित्यर्थः, आह—एवमपि तच्चग्रहणमेव कार्यं, तस्यार्थाव्यभिचारित्वात्, तथाहि—
 यद्यपि परिकल्पितोऽर्थो व्यभिचरति तत्त्वं, तथापि तत्त्वमार्थाव्यभिचारि, तद्भावस्तत्त्वमर्थयोगात्, उच्यते, अस्त्येतद्वस्तुस्थित्या,
 किन्तु तच्चमपि परिकल्पितं कैश्चिदिष्यते शून्यताद्यनर्थरूपमिति, न चोभयपदव्यभिचार एव विशेषणविशेष्यभावः, किंत्वेकप-
 दव्यभिचारेऽपि दृष्टो, यथा-अप् द्रव्यं पृथिवी द्रव्यमिति, तत्र अपो द्रव्यमेव, द्रव्यं पुनर वा अन्य वा, अधवा किं तावद् अनेन ?,
 निशङ्कमन्यदेव विग्रहान्तरमाह—“तत्त्वेने” न्यादि, तत्त्वेन चार्थानां श्रद्धानमिति, इदमप्यर्थकथनं, न तु त्रिपदः तृतीयातत्तु-
 ल्यः सम्भवति, एवं च दृश्यम्-अर्थानां श्रद्धानमर्थश्रद्धानं (तत्त्वेन अर्थश्रद्धानं) तत्त्वार्थश्रद्धानमिति, वाशब्दः पक्षान्तरप्रदर्शनार्थः,
 अयं वा पक्ष आस्तेयमि (स्थेय इ)ति, यदेवंभूतं तत् सम्यग्दर्शनमिति लक्ष्यनिर्देशः । अत्रैव भावार्थमाह—‘नत्वे’त्यादिना,
 ‘तत्त्वेन’ यथावस्थितवस्तुविषयतया न विपर्ययेण, भावतः स्वप्रतिपत्त्या, न मातापित्रादिदाक्षिण्येन, निश्चितमेवेत्यवधारितं, न
 संदिग्धमित्यर्थः, तत्त्वेन वा अस्य वा विवरणं भावतो, निश्चितमित्यर्थः, एवं ममासकल्पनाद्वयं निदर्शयविषयार्थं दर्शयन्माह—‘तत्त्वा-
 नी’त्यादि तच्चानीति—अविपरीतभावव्यवस्थानि तानि जीवादीनीति, जीवा उपयोगलक्षणा आदिर्देषां सूत्रक्रममाश्रित्य, तानि
 जीवादीनि वक्ष्यन्ते, तत्त्वार्थशब्दयोर्विशेषणविशेष्यकल्पनापक्षमाश्रित्याह—“त एव चार्था” इति, त एव चेत्यर्थोपेक्षया पुष्टि-
 र्गनिर्देशः, त एव च जीवादयोऽयमाणात्वादार्थाः, श्रद्धानमित्यस्यार्थमाह—“श्रद्धानमि”त्यादि, श्रद्धानं नाम तेषु जीवादिष्वर्थेषु
 ‘प्रत्ययावधारण’मिति, प्रत्ययेन तदावरणीयकर्मक्षयोपशमादिना निमित्तेनालोचनाज्ञानेन वा तदुभयेन श्रुताद्यालोच्यैवमेवेत-
 तच्चमेतच्च तच्चमितिरुचिरूपा वा द्युतिः प्रत्ययावधारणमिति, आह—तत्त्वेन चार्थानामिति षष्ठ्यर्थं प्राक्तं प्रदर्श्य तेषु प्रत्ययावधारण-

इत्यत्र मत्प्रत्यर्थकथनं किमर्थं?, उच्यते, प्रायेणानयोरेभेदख्यापनार्थं, तथा च प्रायः पृष्ठीसप्तम्योरभेद एव दृश्यते, यथा गिरेस्तारः गिरी तरव इति, ये हि यस्यानयवास्ते तस्मिन् भवन्ति, एवमप्रापि, त(य)जीवादीनां श्रद्धानं ततस्तद्विषयमिति, एवं तत्त्वार्थश्रद्धानमित्येतत्पदं विवृत्य मम्यगदर्शनपदं तु पूर्वमेव विवृतमिति विहाय यथेदमुत्पन्नं मत् परेणापि ज्ञायते तथा सल्लिङ्गमै-
 दंप्रयणाभिधातुमाह—‘तदेव’मित्यादि, यतः श्रद्धानं तेषु ग्रन्थयानधारणं, तदेवं व्यवस्थिते सति प्रथमश्च संवेगश्चेत्यादिद्वन्द्वः, तत्र प्रथमः—क्रोधक्षयोपशमादेः मत्प्रमति वा दोषनिमित्ते ध्वान्तिपरिणामः, संवेगः सम्भीतिर्निरादिगत्यालोचनात्, मोक्षकशरणता निर्दो, विषयेषु दोषदर्शनेन, अनुकंपा दुःखितेषु कारुण्यं, आस्तिक्यम्—अस्ति जीवादितत्त्वमिति मतो भावः, एषां प्रथमसंवेग-
 निर्दोशश्रद्धानं तत् मम्यगदर्शनं, न पुनर्वचनमात्रकमेव, “एतच्च किल ममस्तप्रशमादिल्लिङ्गयुक्तं नैवयिकं, ‘जं मोर्णति पामहा, तं संमति पामहा’ (यन्मौनमिति पश्यत तत् मौनमिति पश्यत) इत्यादिवचनविषयं, आस्ति-
 क्यार्थन्यतरल्लिङ्गयुक्तं तु न्यानहारिकं, पश्चानुपूर्व्यां च प्राय आस्तिक्यादिभावः, न परमार्थतोऽप्रतिपन्नजिनमचनाना अनुकम्पा-
 दयः, प्रथमादिकमोपन्यामस्तु यथाप्राधान्यमिति। अत्राह—जिनमचनानभिज्ञाना मापतुपादीनां कथं यथोदितं तत्त्वार्थश्रद्धानमना-
 भोगप्रधानत्वादिति, अत्रोन्यते, अस्त्यनाभोगो ज्ञानापरणोदयजन्यः, क्षयोपशमात्तु दर्शनपिपरीतरुचिनिवन्धनस्य मिथ्यात्वमो-
 हनीयस्य तदभावाद्यत्रावगमः तत्रापिपरीतैत्र श्रद्धा, इतरप्राप्यप्रतिहता तच्छक्तियथाज्ञानार्थं तथैव प्रवृत्तेरित्यत एव मार्गदेशनानुसारि-
 णोऽमद्गृहरहिताथ मम्यगदृष्टयो भयन्तीत्यभिदधति विद्वाम इत्यलं प्रमङ्गेन, “प्रकृतं प्रभुमः, तच्चेदं मम्यगदर्शनं यतो भवति यद्विधं

नैतत् तदभिधित्सयाऽह—

तन्निर्गन्ताधिगमाद्वा (सूत्रं. ३)

प्रक्रममाद्रूपमानस्याप्यस्य तदिति सर्वनाम्ना परामर्शः, सर्वविनेयानुग्रहायातिस्वस्मातिवाद्यर्थप्रारम्भकापोहेन मध्यमारम्भख्या-
पनार्थः* सम्यग्दर्शनं मूलहेतुद्विविध्याद् द्विविधमिति सूत्रसमुदायार्थः, अवयवार्थमाह भाष्यकारः—‘तदेत’ दित्यादिना (पृ-६-९२)
तच्छब्द एतच्छब्दार्थः, तदेतदनन्तराधिकृतं सम्यग्दर्शनं द्विविधं भवति, निमित्तद्विविध्यात्, अनेनैव व्यपदिशन्नाह—‘निसर्ग-
त्यादि, अपरोपदेशात्ताभ्यव्यत्यादितः कर्मोपशमादिजं तु निसर्गसम्यग्दर्शनं, परोपदेशतस्तु बाह्यनिमित्तापेक्ष कर्मोपशमादि-
जमेवाधिगमः सम्यग्दर्शनमिति, वाशब्दो निमित्तदर्शनपरः, नैकस्यैव द्वयं निमित्तमित्यर्थः, एतदेव सूत्रेऽप्यसमासकरणे प्रयोजनम्,
अन्यथा तन्निर्गन्ताधिगमाभ्यामिति स्यात्, वाशब्दोऽप्यतिरिच्येत, अथ कथं तदेवं व्यपदिश्यते—निसर्गसम्यग्दर्शनमधिगमसम्य-
ग्दर्शनं चेति, अत्राह—‘निसर्गादि’त्यादि, अत्रेतिशब्दस्तस्मादर्थ, यत्तदोर्नित्याभिसम्बन्धात्, यस्मान्निसर्गाधिगमाद्वा वक्ष्यमाण-
रूपादुत्पद्यत एतदिति, तस्माद्यवाङ्कुरादिवत्तेनैव व्यपदिश्यते निसर्गसम्यग्दर्शनमधिगमसम्यग्दर्शनं चेति, अत्राह—यदि मुख्यया
धृत्या हेतुः प्रतिपाद्यते सूत्रेण तदैवं सति तदेतत् सम्यग्दर्शनं द्विविधमित्ययुक्तं विवरणं, एवं तु स्यात्-तस्य सम्यग्दर्शनस्य द्वौ हेतू,
यतः सूत्रेणामिसमीक्षितं तद् द्विविधत्वमिति, एवं पर्यनुयुक्त आह—‘द्विहेतुकं द्विविध’मिति, द्वौ निसर्गाधिगमाख्यौ प्रत्येकास-
मासकरणज्ञापितौ हेतू यस्य तद् द्विहेतुकं, न तु तन्मुख्यभेदप्रतिपादनया, निर्देशस्त्वामित्वेत्यादिसूत्रे सम्यग्दर्शनभेदस्याभिधी-
यमानत्वादिति । आह—सम्यग्दर्शनोत्पत्तौ निसर्गः कारणमभ्युपेयते, स कः किमात्मको वेति? अत्रोच्यते—‘निसर्गः परिणाम’

इत्यादि, अपूर्वकरणानन्तरभाव्यनिरतिक्षणं निमग्नः, ततस्तत्त्वचिभावात्, निरुज्यते—त्यज्यते तत्त्वकृद्यारयकार्यनिर्वृत्तौ मत्या-
मिति निमर्गः, उत्पन्ने सम्यग्दर्शने अनिवृत्तिकरणं त्यज्यते, प्रयोजनाभावात्, त्यागोऽस्य कारणस्यैव कार्यरूपतया भवनात्, न
निरन्वय इति द्वापनायाह—‘परिणाम’ इति, परिणमनं परिणामः, अनिवृत्तिकरणतो जीमस्य कथञ्चित्त्यागेन तत्त्वचिरूप-
तया भवनान्न, परिणामश्च प्रयोगाग्रिममाभ्यामिति प्रयोगेण घटानां मिश्रमात्रेन्द्रधनुरादीनामिति। ‘अस्मिकस्यापनायाह—‘स्वभाव’
इति, येन आत्मनैव तथाभव्यत्वादितो जनितोऽयमनिरतिरूपो भाव इति स्वभाव इत्युच्यते, स्रो भावः स्वभाव इति, नान्येन
प्राणिना कृत इत्यर्थः, सर्वोपसंहाराह—‘अपरोपदेश’ मिति, नास्मिन् परोपदेश इत्यपरोपदेशः—अनिरतिरूपो भावः, इत्येवं
व्यवहारतः अनर्थान्तर, नार्थान्तरवृत्तित्वमेवां शब्दानामित्यर्थः, इदानीं यस्येदं निमर्गमभ्यगदर्शनं यथा चेतदनाप्यते तदेतदभिधा-
तुमाह—‘ज्ञानदर्शने’त्यादि, यावद् ये ‘नास्यानुपदेशात् सम्यग्दर्शनमुत्पद्यत’ इति, तत्र ज्ञानं च दर्शनं च ज्ञानदर्शने,
विशेषाध्ययसायो ज्ञानं सामान्याध्ययसायो दर्शनं, ते एवोपयोगी, तौ लक्षणं यस्य मः, तथाग्रिघः क इत्याह—जीव इति, एतद्
चक्षुर्यते—अभिधास्यते ‘उपयोगी लक्षणमित्यत्र सूत्रे (२-८) तस्य जीमस, न महदादेः, ‘अनादौ संसारं परिभ्रमतः’ अविद्य-
मान आदिरस्थेत्यनादिः, मर्यथा असतः सङ्गायायोगात्, अतिग्रमङ्गात्, खल एव क्षयापत्तेः, तस्मिन्ननादौ, कस्मिन्नित्याह—‘संसारे’
इति, संसरणं संसारः—नरकादिगमनं इत्यर्थः, इह च गमनमुपलक्षणं नरकादौ स्थितेरपि, ततश्च नरकादिगमनतत्त्वस्थितिरूपः
संसार इति, तस्मिन्ननादौ संसारे, अनेन सुष्टिबाढव्यमच्छेदमाह, संधारमन्तरेण तदनुषपत्तेः, सति चास्मिन् म केन सुष्टः?, तदप-
राभ्युपगमेऽनप्रत्या, अनभ्युपगमे नद्धदपरस्यासुष्टिः, रागादिरहितस्य च सदुः गर्जने सर्गे प्रयोजनाभावः, कीडाप्रयोजनाङ्गीक-

रणे रागादिमयं, सुखितदुःखितदवाटिकरणस्थानपक्षपातः, तत्स्वभावात्प्राप्त्युपगमे (न चास्मात्) कस्य-
 चिदुत्पत्तिः, तदभ्युपगमे कर्मप्रेरकत्वे च भक्तिर्वा इत्यलं प्रसङ्गेन, निर्णीतमेतदन्यत्र, तदनादौ समारं किमित्याह—‘परिअ-
 मत’ इति, सत्क्रियत्वेनासर्वगतत्वेन च पर्यटत इत्यर्थः, यन्निमित्तमिदं परिभ्रमणं तत् कथयन् प्रक्रान्तोपयोगि च प्रकारान्तर-
 मिदमाह—‘कर्मन्त एव कर्मणः स्वकृतस्ये’त्यादि यावत् ‘फलमनुभवति’ इति, कर्मन्त एवेति प्रकृतात् ज्ञानावरणीयादिरुद-
 यप्राप्तान्निमित्तात् कर्मणः स्वकृतस्येति अन्यस्य ज्ञानावरणीयादिरुदयना निर्बन्धितस्य, अनेनैतदाह—आत्मा ह्यन्यकर्मोदयनि-
 मित्तापेक्षयैवान्यत् कर्मन्तर करोति, न तु यथा अन्ये मन्यन्ते—आदिकर्म स्वभावत एव, ततोऽन्या कर्मसन्ततिः स्मरुतेति, कुतः?,
 सिद्धानामपि कर्मकरणप्रसङ्गात्, स्वभावाविशेषादित्येवं कर्मन्त एवेति सफलमगधारणं, आदिकर्म न विद्यत एवानादित्वात्
 कर्मण इत्यर्थः, आह—सर्वं कर्म कृतं तत् कथमनादि मतम्?, उच्यते, प्रगहरूपेणातीतकालात्, तथाहि—यावान् कालोऽतीत-
 स्तेन सर्वेण वर्त्तमानत्वं प्राप्तम्, अन्यथाऽतीतत्वाभावात्, यथोक्तम्—“भवति स नामातीतः प्राप्नो यो नाम वर्त्तमानतमम्। एष्यंश्च नाम
 स भवति यः प्राप्स्यति वर्त्तमानत्वम् ॥ १ ॥” अथ चासावनादिः, एवं कर्मापि, वर्त्तमानताकल्पत्वात् कृतकृतस्येत्यलं प्रमङ्गेन,
 ‘स्वकृतस्ये’ति चानेन वर्त्तमानत्वं प्राप्नो एव वर्त्तमानत्वं, कथमयं स्वतन्त्रः सन्नात्मन एवाहिते प्रवर्त्तते इति चेत्?, उच्यते, कर्म-
 मोहितत्वात् व्याधिमोहितवदप्येति, कर्ममोहितः कथमेकान्तेन स्वतन्त्र इति चेत्, नायं दोषः, अनभ्युपगमात्, कर्ममापेक्ष
 एवायं कृत्युक्तं, न केवलसिद्धस्य, अनभ्युपगमात्, तदेवं कर्मन्त एव कर्मणः स्वकृतस्य फलमनुभवतः यदपेक्षं तत् फलं तदह—‘बंध-
 निष्ठाचनोदयनिर्जरापेक्ष’मिति, तत्र बन्धः वर्त्तमानो योगः, स च प्रकृति(स्थितिरमप्रदेश)भेदमिन्नो यस्यमाणः, निकाचनं तु आत्मप्र-

देशः महं कर्मणः प्रनष्टस्वविभागोऽनिशिष्टमेकपिहता, तस्यैव कर्मण उदयावलिक्लाग्रनिष्टस्योदयो त्रिपाकः, तस्यैव चोदयानुभवास-
 मनन्तर परिशदो निज्जरेति, बन्धादयः कृतद्वन्द्वाः, ताः अयेक्ष्यन्त इति कर्मण्यत्, बन्धनिष्काचनोदयनिर्जरापेक्षं, किं तत् ?—फलं,
 कथं पुनः तत् फलं बन्धाद्यपेक्षं ? तत् उच्यते, यतो बन्धादिप्यसत्सु न तत्त्वमभ्य इति, क्लानुभूत इत्याह—‘नरके’त्यादि, नरकति-
 रश्चर्योति.—उत्पत्तिस्थानं, तच्च द्वितीये गृह्यति, मनुष्याश्च अमराश्च मनुष्यामरास्तेषां भयः—प्रादुर्भायः, ते भयंति यत्र ग्रहणानि
 आदानादीनि, तच्छरीरग्रहणानीत्यर्थः, तेषु तेषु भवेषु अनादिसंसारान्मसु, विविधमित्यनेकविधं, यतः सातसम्यक्तन्त्राहस्यादिकाः
 प्रकृतयो विविधास्तासां फलमपि विविधमेवेति, तथा ज्ञानारणाद्या अपि विविधास्तत्फलमपि विविधमुच्यते, पुण्यमनुग्रहकारि
 सातादि, पापमुपघातकारि ज्ञानादिगुणानां, तयोः पुण्यपापयोः फलं स्वरसविकाररूपं पुण्यपापफलं तदनुभूयते जीवस्योपभुञ्जा-
 नस्य, अनु पश्चादर्थे, पूरं ग्रहः पश्चात् फलोपभोग इति, ऊयमनुभूयते इत्याह—‘ज्ञानदर्शनोपयोगस्वाभाव्यात्’ ज्ञानदर्शने
 व्याख्याते, तयोः स्वाभाव्यं तस्मात् ज्ञानदर्शनोपयोगस्वाभाव्यादिति, एतदुक्तं भवति—यदा यदोपयुक्ते तदा तदा चेतयते सुर्यहं
 दुःसितोऽहमित्यादि, साकारानाकारोपयोगद्वयसमन्वितत्वादन्यथा चेतयत इति, उत्तरग्रन्थेनापि सम्वन्धोऽस्य तानीत्यादिना,
 ज्ञानदर्शनोपयोगस्वाभाव्यादेव तानि तान्यनिर्दिष्टस्वरूपाणि परिणामेनाध्यवसायस्थानान्तराणि—परिणामाध्यवसायस्थानान्तराणि,
 परिणामेन न निरन्वयोच्छ्रया, निरन्वयोच्छ्रितौ हि कार्यभावे तत्त्वतोऽसत् मद्भवति, न च सर्वथा असत्तः शक्तिप्रतिनियमः,
 ततः कार्यान्तरवत्तदभावाप्रमद्व इति सामनीयं, अध्यवसायस्थानान्तराणि चानुकम्पादिगर्भाणि मलीमसमध्यमतीत्राणि पारम्पर्येण
 मर्द्दगनमीजभूतानि नोधरूपाणि गृह्यन्ते, तानि गच्छतः—प्राप्नुवतः, किम्भूतस्य सत इत्याह—‘अनादी’त्यादि, नास्यादिस्तीत्य-

नादिः, अनादिर्मिथ्यादृष्टिः, अप्राप्तपूर्वसम्यक्तत्वात् इत्यर्थः, तस्य अनादिमिथ्यादृष्टेरपि, अपिशब्दात् सादिमिथ्यादृष्टेरप्यवाप्तस-
म्यक्तपरित्यागिनः पुनस्तद्भावे 'सत' इति सद्रूपस्य, क्लृप्तसत्त्वाचरितातिक्रान्तभावस्य, किमित्याह—'परिणामविशेषा'-
दिति परिणामः—अध्यवसायाधिकृतं, तस्य विशेषः स एव वा, पूर्वं जघन्यमङ्गीकृत्य परः परः शुभो विशेष इत्युच्यते, परिणा-
मविशेषश्चेह यथाप्रवृत्तकरणमभिमतं, ततः परमपूर्वकरणं, अप्राप्तपूर्वं तादृगध्यवसायान्तरं जीवेनेत्यपूर्वकरणमुच्यते ग्रन्थि विदारयतां,
ततश्च ग्रन्थिभेदोत्तरकालभाव्यनिवर्त्तिकरणमासादयति, यतस्तावच्च निवर्त्तते यावत् सम्यक्त्वं न लब्धमित्यतोऽनिवर्त्तिकरणं, ग्रन्था-
न्तरप्राप्तिद्वत्वाद्वाग्यकारेण अनिवर्त्ति नोपात्तं करणं, अवश्यं तया च सम्यग्दर्शनं लभमानस्तल्लभत इति काका अभ्युपेतं, तद-
भावेऽभावात्, अत एवाह—अपूर्वकरणं व्यावर्णितलक्षणं 'तादृग्भवति' तादृगिति यद् यथाप्रवृत्तकरणस्य कार्यमनिवृत्तिकरणस्य
च कारणं येनास्य जीवस्य अनुपदेशादित्युपदेशमन्तरेण, विशिष्टवाह्यनिमित्ताभावोपलक्षणेमेतत्, तथाभव्यत्वादिभावतः
आभ्यन्तरदोषोपशमप्राधान्यात्, अन्यदपि विशिष्टं बाह्यं निमित्तमन्तरेण 'सम्यग्दर्शनं' यथोदितस्वरूपमुत्पद्यते अभिव्य-
ज्यते, स्वत एव कथंचिद्वातुप्रागुप्याद्रोगोपशान्तिपद्, इत्येतदेवंविधं 'निसर्गसम्यग्दर्शन'मिति निगमनं, उक्तं निसर्गस-
म्यग्दर्शनम्। अधुना अधिगमसम्यग्दर्शनमभिधातुमाह—'अधिगम' इत्यादि, गमो ज्ञानं, अधिको गमः अधिगमः, अधिक्यं सामा-
न्येन परोपदेशादुत्पत्तेः, अधिगमस्तत्सारः संसारः इत्यन्वयालोचनेन, आगमोऽपि सारोऽपवर्ग इति व्यतिरेकालोचनेन,
निमित्तमित्युपदेशस्य प्रतिमादि, तद्दर्शनजो बोधोऽपि निमित्तमथायुर्वृतमिति यथा, अचरणमिति श्रुतिः प्रतिमादेरेव भूपा-
दिवर्जनाकर्णनोत्थो बोध एवेत्यर्थः, शिक्षेति स्वयमेवाप्तप्रणीतागमाभ्यासः, उपदेश इति गुरुलक्षणयुक्तत्वं गुरोर्धर्मदेशना,

इत्यनर्थान्तरम् एवेति किञ्चिद्भेदं प्रतिग्रह्यमाना अनर्थान्तरमित्युच्यते, एवं पर्यायकथनं कृत्वा संपिण्डय कथयन्नाह—‘तदेव’मित्यादि, तदेवमित्युक्तेन प्रकारेण यत् परोपदेशात् परोपदेशमाश्रित्य, विशिष्टब्राह्मणमितिोपलक्षणमेवैतत्, तथाभव्यत्वादिभावतः बाधनिमित्तप्राधान्यात् अन्यदपि प्रतिमादि बाह्यं निमित्तमाश्रित्य तत्त्वार्थश्रद्धानं भवति अपूर्वकरणादिक्रमेण, वैद्योपदेशक्रियातुष्टानद्रोगोपशान्तिरद्, अधिगमसम्यग्दर्शनमिति निगमनमेतत्, इह च परानपेक्षत्वात् कथंचिन्निसर्गे सत्यधिगमोपपत्तैः, अन्यथा कथं तदभावादिमर्गसम्यग्दर्शनानन्तरमधिगमम्यग्दर्शनोपन्यास इति?, आह—सर्वसत्त्वानामनादित्वात् कर्मसंयोगस्य किमिति कालभेदेन सम्यग्दर्शनलाभः, तथा च केषांचिदयमनादिमान् केषांचिदयमनादिमान् केषांचिदनन्तेन कालेनेति, अत्रोच्यते, सम्यग्दर्शनलाभो हि विशिष्टकालस्वाभ्यासनियतिकर्मपुरुषकारसामग्रीजन्यः, मा च प्रतिसत्त्वं भिन्नेति, ततश्च यस्य यो विपाककालस्तथाभव्यत्वनियतिकर्मकालपुरुषापेक्षस्तस्य तदा भवतीति न कश्चिदोपः, सर्वकार्याणामेव सामग्रीजन्यत्वाभ्युपगमात्, उक्तं च यथायथ्यिथार्हन्मतवेदिना सिद्धत्वेनदिवाकरेण—“कालो महात्र णिअई पुव्वकयं पुरिसकारउणेगंता । मिच्छत्तं ते चेव उ समासओ होति मम्मत्तं ॥१॥” इत्यलं प्रसङ्गेन, अक्षरगमनिकामात्रस्य प्रस्तुतत्वादिति ॥ उत्तरसूत्रे मय्यन्धं लगयन्नाह—‘अत्राहे’त्यादि, अत्र-यवियस्ये मय्यग्दर्शने व्याख्याते विषयविवेकमजानान आह चोदकः—तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमित्युक्तं भवता, तत्र किं नञमिति, ‘तत्रे’त्यनेन तत्त्वार्थश्रद्धानगण्डे यस्तत्त्वशब्दस्तत्र किं तत्त्वं—किं तस्याभिधेयं?, न चायमयुक्तः प्रश्नः, तत्त्वानि जीवादीनि यक्ष्यन्त इति प्रागुपन्यस्तत्वात्, तदियचादिपरिज्ञानाभावात्, इत्येवमाशङ्क्याह—अत्रोच्यते, अत्र तत्त्वं इति दाक्षिते तत्त्वगण्डे यदभिधेयं तदियचाद्यनृत्तस्वरूपमुच्यते—

जीवाजीवाश्रययन्धसंयरभिर्जिरामोक्षास्तत्त्वम् ॥४॥ सूत्रम् ॥

जीवादयस्तत्त्वमिति, एवञ्चननिर्देशः अमीपामेव निरुपचरितमामान्यविशेषतयव्यापनाय सामान्यप्रधानः, इति सूत्र-
ममुदाहार्यः, अययार्थं तु विशदपुरस्सरमाह भाष्यकारः—‘जीवा’ इत्यादि, (पृ. ७-१२) तत्र सुखदुःखज्ञानोपयोगलक्षणा-
नीराः, तद्विपरीतात्म्यजीराः, आश्रयते-गृह्यते कर्म अनेनेत्याश्रयः, शुभाशुभकर्मदिदानहेतुरिति भावः, आश्रयैरात्तस्य कर्मण
आत्मना संयोगो यन्धः, आश्रयस्य निरोधो गुण्यादिभिः संवरः, कर्मणां विपाकतस्तपसा वा श्रोतो निर्जरा, कृत्स्नकर्मक्षयादा-
न्मनः स्यात्स्मन्ययव्यानं मोक्षः, ‘इत्येव सप्तविधोऽर्थस्तत्त्वमिति’ इतिशब्दः इयचायाम्, एतावानेव, एष इति चोदकस्य
प्रत्यक्षीकृतो यनेन, मत्तविधः इति मत्तप्रकारः, अर्थं इत्ययमाणत्वात्, तन्ममित्यस्य पदस्य एष सप्तविधोऽर्थ इति पदत्रयं
व्याख्यानं, तत्त्वमिति वा व्युत्पत्तौ कथ्यं, गच्छतं परमार्थं इति व्युत्पत्तौ तु जीवादीनां पदार्थानां स्वभावः—स्वसत्ता, इयं यदा
प्रागान्येन विरक्ष्यते तर्दञ्चननिर्देशः तत्त्वमिति, यदा तु विशेषधर्मानुविद्धत्वादुपमर्जनत्वेन तदा बहुवचननिर्देश एवेत्याह—
‘एते वा ममाथस्तत्त्वानीति’ एते प्राक् प्रत्यक्षीकृताः, पाशब्दो विशेषप्राधान्यापेक्षया विकल्पार्थः, सप्तार्था—जीवादयस्तत्त्वानि
इदयानि, पुण्यपापयोधयन्धेऽन्मर्माविन्न भेदेनाभिधानं, यद्येवमाश्रवादयोऽपि पञ्च न जीवाजीवाभ्यां भिद्यन्ते ततस्तेऽपि न बाह्याः,
तथाहि—आश्रयो भित्त्यादयानादिरूपः परिणामो जीवस्य, म च क आत्मानं पुद्गलांश्च विरहस्य, चन्धस्तु कर्म पुद्गलात्मकं आत्म-
मन्दनं निल्ट्टं, मंगरोऽप्याश्रयनिरोधलक्षणी देयसर्वभेदः आत्मनः परिणामो निवृत्तिरूपः, निर्जरा तु कर्मपरिशाटात् जीवकर्मणां
पार्थस्यमापादयति स्वशक्त्या, मोक्षोऽप्यात्मा ममस्तकर्मविरहित इति, तस्माजीवाजीवौ तन्ममित्येतावद्वक्तव्यम्, उच्यते, मत्यमेत-

देनं, किंत्विह मोक्षमार्गे शिष्यस्य प्रवृत्तिः प्रक्रान्ता, न तु सद्ब्रह्मभिधानं, तद् यदैवमाख्यायते आश्रयो बन्धश्चेतद्द्वयमपि मुख्यं तत्त्वं ममारुहणं, मंगरनिर्जरे च मोक्षस्य, तदाऽसौ संसारकारणत्यागेनेतस्य प्रवर्तते, नान्यथेत्यतः चतुष्टयोपन्यासः, मुख्यसाध्य-
न्यापनार्थं च मोक्षस्येति, न चेन्मिह पुण्यपापाभिधाने किञ्चित् प्रयोजनमिति, एतेन जीवादिक्रमाभिधानप्रयोजनमुक्तं वेदित-
व्यमिति, जीवादीनां लक्षणादेरभिधानावसर इत्याह— 'तांल्लक्षणत' इत्यादि, तान्-जीवाजीवादीन् लक्षणतः—स्वचिह्नेन विधा-
नतो-भेदेन चक्षन्दाद् भेदप्रभेदपरिग्रहः, पुरस्ताद्-उपरिष्टात् विस्तरेण-प्रपंचेन उपदेक्ष्यामः—सामीप्येन कथयिष्यामः, 'उपयोगो
लक्षणं' (२-८) म द्वितीयोऽष्टचतुर्भेदः (२-९) तथा संसारिणो मुक्ताश्च (२-१०) समनस्कामनस्काः (२-११) संसारिणस्त्वमस्था-
यरा (२-१२) इत्यादिना ग्रन्थेन ॥ एते च जीवादयः नामादिभेदैरनुयोगद्वारैः तथा प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यां प्रमाणाभ्यां नैगमादिभिश्च
नस्त्यंगपरिच्छेदिभिर्नयैः तथा निर्दोशस्वामित्वादिभिः सत्प्रभृत्याक्षेपादिभिश्च प्रकारैरधिगन्तव्याः, तत्र व्यापकत्वान्नामादीनामादा-
वैभिर्निर्णययन्नाह—

नामस्य (पनाद्व्यभवायत्तस्त्वयासः ॥ ५ ॥ सूत्र ॥

नामस्यापनाद्व्यभवायत्त इति तृतीयार्थे तमिः, नामादिभिर्जीवादीनां निक्षेपः कार्य इति सूत्रपिण्डार्थः । एनमेव प्रकटयन्नाह
भाष्यकारः—'एभि' रित्यादि (पृ. ९-१६) एभिरिति सूत्रोक्तः नामादिभिः—नामस्यापनाद्व्यभवायत्तुभिर्निति नामादीनामुप-
लक्षणव्यरन्टेट्यर्थे मन्व्या, इहाधिकारे एभिरेवेत्यर्थः, 'अनुयोगद्वारै' रिति अनुयोगः—सकलगणिपिटकव्याख्या तस्य द्वाराणि—
अधिगमोपायास्तः, किमित्याह—'तेषा' मित्यादि, तेषामित्यनन्तरोक्तसूत्रोक्तानां, तानेव स्पष्टयति—जीवादीनां तत्त्वाना-

मिति, किमित्याह—‘न्यासो भवति’ विरचना कार्येत्यर्थः, किमर्थमादावित्याह—‘विस्तरणे’त्यादि, विस्तरणे—प्रपञ्चेन लक्षणो विधानतथाधिगमायेति, यदुक्तं प्राग् लक्षणतो विधानतश्च पुरस्ताद्विस्तरणोपदेक्ष्याम इति, तत्र लक्षणविधानाभ्यामप्यभिधाने च शब्दात् व्यभेदप्रभेदविस्तरणाधिगमायेति, तत्राप्युपयोगो लक्षणं संसारिणो मुक्ताश्चेत्यादौ उपयोगः चतुर्भेदः संसारश्चेति नामादिन्यामव्याख्यावतारणेन प्रपञ्चाधिगमायेत्यर्थः, आदित्युक्तोऽयं सर्वत्रावधारयितुं शक्यत इतिभावः। एनमेवोपन्यस्य पर्यायेण व्याचिन्त्यामुराह—‘न्यास’ इत्यादि, न्यासः कः?, उच्यते—निक्षेप इत्यर्थः, एतन्नामादि तथाऽभिधातुमाह—‘तत्त्वर्थे’ न्यूदाहरणोपन्यागार्थः, नामजीव इत्यादि, नाम्नेन जीवः नामजीवः, जीवशब्द इत्यर्थः, एवं स्थापना जीवाकारा प्रतिकृतिः, एवं द्रव्यतद्गुणविपुक्तः, एवं भावस्तद्गुण इति, एवं चत्वार्यपि तत्त्वं सर्वेभ्योऽर्थानिर्थासिद्धेरिति, यद्वा एकस्मिन्नेव शरीरिणि चतुष्टयं, तत्र यो जीव इतिशब्दः प्रयच्छति न नामजीवः, य आकारः कराद्यवयवसन्निवेशः स स्थापनाजीवः, विवक्षया ज्ञानादिगुणवियुक्तत्वं द्रव्यजीवो, ज्ञानादिगुणपरिणतिभात्तत्वं तु भावजीव इति ॥ सम्प्रति नामादीनां जीवविशेषणतयोपात्तानां स्वायं लक्ष्ये दर्शयति—‘नामे’त्यादिना, नामेति किमुक्तं भवति? भग्ना नाम करणमित्यनर्थान्तरमेतत्, अनेन शब्देनैवं वस्त्वभिधीयत इति यावत्, एतदेवाह—‘चेतनावत’ इत्यादिना, चेतना—ज्ञानं मा यस्यास्ति तत्रेतनवत्, तद्विपरीतमचेतनं, ‘द्रव्यस्थे’ति (तस्य) प्रदर्शनमिदं, गुणक्रिययोरपि नामादिचतुष्टयप्रवृत्तेः, द्रव्यज्यतिरेकेण वा गुणक्रियाऽभावात् प्राधान्यस्यापनपरं, अतस्तस्य द्रव्यस्य चिन्ता न क्रियते, व्यवहारार्थं संज्ञा—सङ्केतः क्रियते, कीदृगित्यत आह—‘जीव’ इति, इतिना स्वरूपे जीवशब्दः स्थाप्यते, जीव इत्ययं ध्वनिः तच्चेद्वाच्योऽर्थो नामतया नियुज्यते स नामजीव इति, न इत्यनेन तत्र चेतनावत्यचेतने वा यदृच्छया यो जीवशब्दो नियुक्तस्तं व्यपदिशति न शब्दो नामजीव इत्युच्यते, न तद्वस्तूपाधिक

इति, 'अर्थाभिधानप्रत्ययास्तुल्यनामधेया' इति न्यायात् । सम्यति स्थापनाजीवं कथयति- 'यः कांष्ठपुस्त' इत्यादिना, यः स्थाप्यते जीव इति संबन्धः, कः स्थाप्यते ? काष्ठपुस्तादिष्वित्याह-काष्ठं-दारु पुस्तं-दुहितृकादि सूत्रचीवरादिविरचितं चित्रं-चित्र-कराद्यालिसितं, कर्मशब्दः क्रियावचनः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, काष्ठंक्रियेत्यादि, अक्षनिक्षेप इति सामयिकी संज्ञा चन्दनक्रानां, निक्षेपो रचना विन्यास इति, एते काष्ठपुस्तचित्रकर्मार्थनिक्षेपा आदिषु रच्यमानानां ते काष्ठपुस्तचित्रकर्मार्थनिक्षेपादयः, आदि-शब्दार्थोभाष्यां सम्बन्धनीयः, काष्ठपुस्तचित्रकर्मार्थो ये सद्भावस्थापनारूपाः तथा अक्षनिक्षेपादयोऽसद्भावस्थापनारूपा ये तेषु बहुषु 'स्थाप्यते' जीवाकारेण रच्यते-जीव इति यो जीवाकारो रचितः स स्थापनाजीवोऽभिधीयते, एतदुक्तं भवति-शरीरादुग-तस्यात्मनो य आकारो दृष्टः स तत्रापि दृश्यत इतिकृत्वा स्थापनाजीवोऽभिधीयते, ननु चाक्षनिक्षेपे नास्त्यसावाकार इति, उच्यते, यद्यपि बहीरूपतया नास्ति तथापि बुद्ध्या स रचयिता तत्र रचयति तमाकारम्, अत एव स्थापना नामद्रव्याभ्यां सुदूरं भिन्ना, यतो निक्षिप्यमाणं वस्तु न शब्दो भवति, नापि तद्भाववियुक्तं विवक्ष्यते, किंत्वाकारमात्रं यत्तत्र तद्विवक्षितमिति । स्थापनाजीवं दृष्टान्तेन भावयति- 'देवताप्रतिकृतिवदि'त्यादिना, देव एव देवता तस्याः प्रतिकृतिः-प्रतिविम्बं, सा च न सैव सहस्राक्षशूल-पाणिमयूरवाहनादिरूपा, नापि ततोऽत्यन्तभिन्नस्वभावाऽन्यैव, किन्तु तत्समानपरिणामरूपा तथा प्रतीतिरिति, तद्वत् इन्द्रो-देवाधिपः रुद्रः-उमापतिः स्कन्द इति स्कन्दकुमारः, उत्तरपदलोपात्, सत्यमामा सत्येति यथा, विष्णुः-वासुदेवः, रुद्रादीनां न देवताभ्यां ग्राह्ये, लौकिकभ्यां त्वेषमुपन्यामः, यथेन्द्रादीनां प्रतिकृतिः स्थापिता सतीन्द्र इति व्यपदिश्यते तथा जीवाकृतिरपि काष्ठा-दिषु स्थापिता जीव इति भावः । अधुना द्रव्यजीवमाह- 'द्रव्यजीवमाह' इति, इतिः प्रकारार्थः, योऽयं प्रकारः प्रागुपन्यस्तः स उच्यते,

'गुणपर्यायविमुक्त' इति महत्तत्त्वो गुणाः—चैतन्यसुखादयः क्रमवर्तिनः पर्यायाः—विर्यङ्मनुष्यादयः, गुणाश्च पर्यायाश्चेति
 द्वन्द्वस्तीति युक्तो, रहित इत्यर्थः, ननु द्रव्यगुणादेरभेदप्रतिज्ञानात् कथमेतदित्याह—'प्रज्ञा-बुद्धिस्तया स्थापितः,
 गुणादिभेदेन तद्वद्वा कल्पितः इत्यर्थः, स एव विशेष्यते—'अनादी'त्यादिना, अनादिश्चासौ पारिणामिकभावाच्च तेन युक्तः,
 इह भाव औदयिकादिरूपोऽपि भवति तद्द्रव्यपोहाय पारिणामिकग्रहणं, असावप्यभेदधनुरादिना सादिपारिणामिक इत्यनादि-
 ग्रहणं, त्वमनादिपारिणामिकभावयुक्तो जीव उच्यते द्रव्यजीव इति, अस्य कल्पनया द्रव्यमात्रत्वादिति, तस्मतो निर्विपर्यय
 रत्नम्, गुणपर्यायविमुक्तस्य तस्य वाग्धेयादिचदमम्भरात्, भूतभावविभक्तपर्याययोग्यता चेह द्रव्यलक्षणं न समस्तीति मन्य-
 मान आह—'अथवा शून्योऽयं भद्र' इति, निर्विषय इत्यर्थः, एतदेव स्पष्टयति—'यस्ये'त्यादि, यस्येति वस्तुनः, हिशब्दो
 यस्माद्धे, अजीवस्य—'नेतनारहितस्य सतो—विद्यमानस्य भव्यं—मविष्यत् जीवत्वं—चेतनापरां स्याद्—भवेत् स द्रव्यजीवः
 स्यात्, भाविजीवकारणतया, यद्येवमपि सति को दोष इत्याह—'अनिष्टं चैतदि'ति, चशब्दः एवकारार्थः, अनिष्टमेवेत्तत्, एवं
 एजीवस्य जीवभावे जीवस्याप्यजीवभावा इति मिद्वान्तविरोधः, आह—एवमपि विरोध एव, यत उक्तं—'जत्थ उ जं जाणेज्जा
 निस्त्वेवं निक्खिमे निरससें । जत्थवि अ ण जाणेज्जा चउक्कयं निक्खिस्वे तत्थ ॥१॥'ति, चतुष्टयस्य व्यापितोक्ता सा विरुध्यते,
 न, अस्य गद्गुल्यविषयत्वात्, प्रायः सर्वपदार्थेष्वन्येषु सम्भवात्, इहापि जीवपदार्थज्ञानं चानुपयुक्त इति द्रव्यजीवोपपत्तेः,
 तत्तथाभावेन योग्यतालक्षणं तु द्रव्यत्वमधिकृत्य भाष्यकारेणास्य प्रतिषेधः कुत इति, भावजीवमधिकृत्याह—'भावतो जीवा'
 इति, अर्थरूपचनोद्देशे गद्गुल्यचननिर्देशः एकरूपत्वादित्यर्थः, तथा चाहुरेके—'पुरुष एवेद'मित्यादि, भावत इति च तृतीयाश्च

तसिः, भावैः सह ये वर्तन्त इत्यर्थः, अत एवाह—‘औपशमिके’त्यादिना, औपशमिकादीनां भावानां लक्षणं इत्थं क्रमाभिधाने प्रयोजनं च द्वितीयाध्यायादिद्वारे वक्ष्यामः ‘औपशमिकक्षायिकौ भावा’वित्यत्र(अ. २-दृ. १), ततश्चौपशमिकादिभावयुक्ताः, इत्यनेन निःस्वभावजीववादव्यवच्छेदमाह, तथा चाहुरेके—“ निःस्वभावाः जीवाः संवृतैः सन्तः ” “अकार्याकरणैकस्वभावा” इति चान्ये, ‘उपयोगलक्षणं’ इति साकारानाकासंविह्लक्षणाः, ते च नैकरूपाः, किन्तु !, ‘संसारिण’ इत्यादि, संसार उक्तलक्षणाः स एवामस्ति ते संसारिणो—नारकादयः, ‘मुक्ताश्चे’ति मुक्ताः कर्मसम्वन्धेन, एते एकसमयसिद्धादयः, चशब्दात् सप्रभेदाः द्विधा वक्ष्यन्ते द्वितीयेऽध्याये, एवं जीवे नामादिन्यासमुपदृश्यजीवादिप्यतिदिशन्नाह—‘एव’ मित्यादि, एवमिति यथा जीवे तथा अजीवादिषु, अपिशब्दात्तद्वेदेष्वपि धर्मास्तिकायादिषु, अत एवाह—‘सर्वेष्वपि’ति व्याख्या अनुगन्तव्यमिति—नामादिचतुष्टयं कथनीयं, यथा नामाजीवः नामधर्मास्तिकाय इत्यादि, एवमिदमक्षरमात्रगमनिकया नामादिस्वरूपं व्याख्यातं, वस्तुधर्मत्वं चेतेषां सूक्ष्मोपपत्तिभिः संमत्स्यादिभ्योज्यसेयं, लेशतस्तु दृश्यते—वस्तुधर्मो नाम, तत्प्रतीतिहेतुत्वात्, तथा लोकसिद्धेः स्तुत्यादौ सुखादिभावान् स्तवफलोपपत्तेश्च, एवं स्थापनाऽपि वस्तुधर्माऽपि वस्तुधर्मः, तदुद्देशेन करणात् भेदेन प्रवृत्तेः तदाकाराराधनात् तद्वेतुकश्रेयःसिद्धेश्च, द्रव्यभावौ तु तस्यैव तथाभवनात् साधुदेनाद्युदाहरणतः सुज्ञानावेव, इह च नामस्थापने अधिकृतवस्तुभिन्ने कथंचित् ये ते तद्वत् फलासाधनात् वस्तुनि प्रवृत्तिनिमित्ताभावात् बहिःपर्यारूपे इति केचिद् व्याचक्षते, न चैतदनापमित्यलं प्रसङ्गेन ॥ साम्प्रतं येऽपि जीवादीनां शब्दास्तेष्वप्यस्य नामादिचतुष्टयस्यावतार इत्येतत् कथयन्नाह—‘पर्यायान्तरेणापी’ त्यादि, प्रधानशब्दस्य तदर्थशब्दान्तराणि पर्यायाः पर्यायादन्यः पर्यायः पर्यायान्तरं तेनाप्यस्य चतुष्टयस्य न्यासः कार्यः, तदाह—‘नामद्रव्य’ मित्यादि, (पृ. ८—१३)

एतद्भाष्यं नामादिजीवव्याख्यानेन भावितमेव यागन् केचिदप्याहु रित्यादि, केचित् पुनर्ब्रुवते, 'यद् द्रव्यतो द्रव्यं भवती'ति यदि-
 ति श्रयणुक्तादि, द्रव्यत इति च तृतीयाधे पंचम्यर्थे वा तसिः, द्रव्यः सम्भूय यत् क्रियते, यथा बहुभिः परमाणुभिस्त्रिप्रदेशिकादिः
 स्कन्धः, अथवा तस्मादेव भेदे परमाणुर्द्विप्रदेशिकादिश्च तद् द्रव्यद्रव्यं, द्रव्यतो द्रव्यस्यैव भवनादिति, एतद्विशेषे स्थापयन्नाह—
 'तत्रे' न्यादि, तर्जतद् द्रव्यं पुद्गलद्रव्यं द्रव्यमेव भवति, नान्यद् धर्मादि इत्येवं प्रत्येतव्यं, धर्मादिरन्यैः सम्भूयाकरणात्, मिथ-
 मानागान्यवस्त्वनुत्पत्तेरिति, पुद्गलेषु च यमुत्पादो न्याय्य इत्येतदाह—'अणव' इत्यादिना, अणवः—परमाणवः स्कन्धाश्च—द्विप्रदे-
 शिकादयः गृहानभेदेभ्यः उत्पद्यन्ते, संघातात् स्कन्धाः, भेदादणवः, इत्येवं वक्ष्यामः पञ्चमेऽध्याय इति ॥ भावद्रव्यमभिधातुमाह—
 'भावतो द्रव्यगणी' त्यादि, अत्र भावद्रव्यमित्येकं विन्यस्य भावतो द्रव्यगणीति बहवचननिर्देशः परामितं यदेकं विन्यस्य
 क्कारणमवादिद्रव्यं, यथाहुरेके—“आप एवेदं खल्विदमग्रे आसी” दिति तद्द्रव्यपोहेन द्रव्यबहुत्वख्यापनार्थं, कानि तानीत्याह—
 “धम्मन्दीनि पंच सगुणपर्यागणी'ति, सहवर्त्तिनो गुणाः—अमूर्त्तत्वादयः क्रमवर्त्तिनः पर्यायाः—अगुरुलज्जादयः, तद्भा-
 जि, मा भृशुणादिभेदेन नित्यान्येवेत्याह—'प्राप्तिलक्षणानी'ति, तान्येवान्यानन्दान्ध धर्मान् प्रतिपद्यन्ते परिणामलक्षणानीति-
 यावत्. तथा च जीवो देवादिभावेन परिणमते पुद्गलाः कृष्णादित्वेन धर्मादियस्तद्गमनादिनिमित्तत्वेन, 'वक्ष्यन्त' इति उपरिष्ठात्,
 प्राप्तिलक्षणानीति यदुक्तं सा न स्वमनीर्षिकृत्याप्तागमाह—'आगमतश्चे'त्यादिना, आगमत इति तसिः सप्तम्यर्थे, चशब्दोऽपि-
 शब्दार्थे, आगमेऽपि पूर्वाख्ये कथ्यमाने 'प्राभूतज्ञ' इति व्याकरणमूलयोनिभूतशब्दग्राभूतज्ञो गुरुः, किमित्याह—'द्रव्य-
 भिती' त्यादि, द्रव्यमित्यस्यार्थं तीर्थकृत् किमाहेति परिपृष्टो जगाद्—'भव्यमाहे'ति, एतदपि साम्प्रतं कथमवगम्यत इति चेत्

शब्दग्राभृतविनिर्गतव्याकरणश्रुतेः, तदाह—‘द्रव्यं च भव्य’ इति, अस्मायमर्थः—द्रव्यमिति निपात्यते भव्यं चेद्भवति, भव्यमित्यपि
 मन्देहास्पदमेव केषांचिदिति स्पष्टयति—‘भव्यमिति प्राप्यमाह’ प्राप्तव्यं तैस्तैः स्वगतैः परिणतिविशेषैर्गत्यादिभिः प्राप्तोति
 वा तानिति प्राप्यं, ननु चायं भवतिरकर्मकः सत्ताभिधायी कथं प्राप्यमित्यनेन कर्माभिधायिना कृत्येन भव्यमिति अस्वार्थो
 विनियते ? उच्यते, नैवायं नचाभिधायी, किं तर्हि ? ग्राह्यभिधायी, चुरादावात्मनेपदी, तदाह—‘भू प्राप्तावात्मने’ प्राप्यभि-
 धायिता कथ्यतेऽनेन, ‘तदेव’ मिति ग्राह्यभिधायित्वे सत्ययमर्थो भव्यशब्दस्य स कर्मसाधनपक्षे, प्राप्यन्ते स्वधर्मैर्यानि तानि भव्या-
 न्युच्यन्ते, कर्तृसाधनपक्षे तु प्राप्नुवन्ति तान्येव धर्माणीति भव्यान्युच्यन्त इति, एतदाह—‘प्राप्यन्ते प्राप्नुवंतीति वा द्रव्या-
 णीति, अन्ये तु व्याचक्षते—आगमतश्च प्राभृतज इति द्रव्यप्राभृतपदार्थज्ञो भावद्रव्याणि, द्रव्यमिति च भव्यमित्यादि नोआ-
 गमतो द्रव्यलक्षणाभिधानप्रतिपादनपरमिति, एतच्च न भाष्यकाराभिप्रायानुसारीति नातीव शोभनं व्याख्यानं, अननुसारित्वं च
 ‘अथवा शून्योऽयं भङ्ग’ इत्यभिधानात्, योग्यतालक्षणेमेव द्रव्यमस्यात्राभिप्रेतमिति गम्यते, अन्यथा जीवपदार्थस्तत्र चानुपयुक्तो
 द्रव्यजीव इत्यनेन प्रकारेणास्यापि सम्भवात् न शून्यो न स्यादिति कृतं विस्तरेण । सम्यगिति जीवादीनां न्यासं प्रदर्श्य तेषां पर्या-
 यस्य द्रव्यशब्दस्य अन्येषामप्येवमेव कार्य इत्यतिदिशन्नाह—‘एवं सर्वेषां’ मित्यादि, एवं यथा जीवादीनां द्रव्यशब्दस्य तथा
 ‘सर्वेषां’ गुणक्रियादिशब्दादीनामिति (अनादिमतां) भव्याभव्यादीनां आदिमतां च मनुष्यादीनां पर्यायाणां, ‘जीवादी-
 नां मोक्षान्तानां’ गन्धन्धनामनादिमदादीनां ‘तत्त्वार्थाधिगमार्थ’ मिति तत्त्वस्य-परमार्थस्य भावस्याधिगमो-ज्ञानं तदर्थ
 ‘न्यासः कार्य’ इति, युद्धिमता मुमुक्षुणा निक्षेपः कार्य इत्यर्थः ॥ एतेपामेवाधिगममभिधातुमाह—

प्रमाणानन्तररधिगमः ॥६॥ सूत्रं ।

प्रमाणनर्थः करणभूतैर्वैकल्याणलक्षणरधिगमो भवति जीवादीनामिति सूत्रसमुदायार्थः, अवयवार्थाभिधित्वस्याऽऽह भाष्यकारः
- 'एषा'मित्यादि (पृ-९-१०) प्रक्रमप्रदर्शितानां जीवादीनां तत्त्वानामिति पूर्ववद् व्याख्या, 'यत्तद्दिष्टाना'मिति यथापरि-
पाट्या गणस्त्रयेनाभिहितानां 'नामादिभिन्न्यस्ताना'मिति नामादिस्त्रये नामस्थापनादिभिर्भेदैर्निक्षिप्तानां, एतदेव स्पष्टयति,
अधिगमो (मे) पर्यायार्थमुपदिशतानामित्यर्थः, अनेको जीवशब्दवान्योऽर्थ इति यथाग्रयोजनं तद्विशेषाधिगमाय न्यस्तानामिति
भावः, किमित्याह- 'प्रमाणनग्रे' रित्यादि, प्रमाणनर्थः-ज्ञानविशेषरूपैः 'विस्तराधिगमो भवति' एकैकस्य तत् उद्घटना-
दपक्रुष्टस्य विल्लरेण-लक्षणविधानारूपेण 'अधिगमः' परिच्छेदो भवति, एतदुक्तं भवति-यदा अधिगमः तदा न प्रमाणनया-
निरहा (हृदय) इति, प्रमाणसंख्यानियमायाह- 'तत्र प्रमाण'मित्यादि, 'तत्रे'ति वाक्योपन्यासाार्थः, प्रमीयतेऽनेन तस्मिन्मिति
प्रमाणं, करणार्थाभिधानः प्रमाणशब्द इति, आत्मा सुखादिगुणकलापोपेतो मत्यादिना साधकतमेनावबुध्यते विषयमित्यर्थः,
आह-यदि तेन करणभूतेनावबुध्यते आत्मेति तर्ह्यनवबोधक्रियाप्रमाणत्वे एवमवबोधधारकमेवेत्यनिष्टावाप्तिः, नैतदेवं, स्वपर्याय-
स्यैव करणत्वात्, तस्य कथंचित् ततोऽव्यतिरेकात्, अन्यव्यतिरेकयोगेन चित्रस्वभावत्वात्, तेन करणभूतेनात्माऽवबुध्यत
इत्युपपन्नं, तथाहि-भिन्नः ग्राह्यगुणस्यभावः क्रियायाः कथंचित् अभिन्न आत्मा तच्चतः प्रमाणं, तदत्र शाब्दं न्यायमधिकृत्योप-
सर्जनीकृतक्रियावत्क्रियाभिधायी प्रमाणशब्दः, तदभेदाच्चात्मावबोध इति न काश्चिदोपः, एवं कर्तृसाधनादिपक्षेऽपि प्रमि-
णोति-अवगच्छतीति प्रमाणमित्येवमादिष्वभिहितार्थानुसारतो भावना कार्या, मुख्यस्त्वयं प्रमाणशब्दः करणसाधन एवेति नात्र

यतः, 'द्विविध'मित्यनेन संख्यानियममाह, द्विविधमेव, न त्रिविधादि, द्वैविध्यमेव दर्शयति—'परोक्षं प्रत्यक्षं च वक्ष्यत' इति, पराणि-द्रव्येन्द्रियाणि मनश्च तन्निमित्तं ज्ञानं परोक्षमित्यादि, धर्मादग्निज्ञानवत्, प्रत्यक्षं पुनरुक्तान्यनुते वाऽर्थानित्यक्षः—आत्मा तस्माक्षेन्द्रियमनांमि अनपेक्ष्य यत् स्वत एवोपजायते तत् प्रत्यक्षम्—अवध्यादि, चक्षुः स्वगतानेकभेदसमुच्चयार्थः, एतच्च वक्ष्यत उपरिष्ठात् "इत्थमुपन्यासे चैवमेवानयोर्भावि इति प्रयोजनं" 'चतुर्विधमित्येके' इति चतुर्विधं प्रत्यक्षानुमानोपमानागमभेदेन एके सूत्रयो मन्यन्ते, कथमित्याह—'नयवादान्तरेण' यतः केचिन्नैगमादयो नयाश्चतुर्विधमभ्युपयन्ति, अत एवानुयोगद्वारेषु चतुर्विधमुपन्यस्तमिति, एतच्च यथा अवस्थितं चातुर्विध्यं तथा भाष्यकार एवोत्तरत्र दर्शयिष्यति । एवं प्रमाणात्रयं निभिद्य व्युत्पत्त्यादिद्वारेण नयात्रयं विमजयन्नाह—'नयाश्चे'त्यादि, नयन्तीति नयाः, अनेकधर्मात्मकं वस्तु एकधर्मेण नित्यमेवेदमनित्यमेवेति वा निरूपयंतीत्यर्थः, एते च पञ्च नैगमादयो वक्ष्यन्त उपरिष्ठात्, अत एव सर्वनयावलंबि नः प्रमाणं ज्ञानी (नं), अमीपां भेदेनाभिधानं, तथाहि—प्रमाणं समस्तवस्तुस्वरूपपरिच्छेदात्मकं मत्प्रादीति, अतः प्रमाणं सम्यग्ज्ञानं, नयास्तु मिथ्याज्ञानं, यत आह—'एवं सवेऽपि नया मिच्छादिही'त्यादि, एवं च कृत्वा प्रमाणशब्दस्याभ्यहितत्वात् स्वत्रे पूर्वनिपात इति न चोद्यात्रकाशः । अपरे वर्णयन्ति—परस्परपेक्षया नैगमादयो नया इति व्यपदिश्यन्ते अध्यवसायास्तैः परस्परपेक्षज्ञानं नमस्तवस्तुस्वरूपांलंबनं जन्यते, तदनवगतवस्तुपरिच्छेदाभ्युपायत्वात् प्रमाणं, ये पुनर्नैगमादयो निरपेक्षाः परस्परपेक्षे ते नयाभासा इति ॥ 'किञ्चान्य'दित्यनेनोत्तरसूत्रं मगन्धयति, नैतावतैव विस्तराधिगमस्तत्त्वानां, यतोऽन्यदपि विस्तराधिगतौ कारणमस्ति, किं तत्?, निर्देशादि, के पुनर्निर्देशादय इत्युक्त आह—

निर्देशस्यामित्यमाधनाधिरूपस्थितिर्विधानतः ॥ सूत्रं ॥ ७ ॥

न तावन्निर्देशादीनेव व्याचष्टे, मग्नन्धराक्यमेव ममर्थयति—‘गृभिश्च’त्यादि, (पृ. १०-१) एभिश्च, चशब्दात् प्रमाणनयमदा-
 द्विभिश्च, एभिश्च इति मयान्यशब्दनिर्देशे न विशेषावगतिरस्त्यतो विशेषार्थमाह—(निर्देशादिभिरिति) निर्देशशब्देन निर्देशे सति
 नैकतत्परिज्ञानमन्तीति, समासे चाव्यक्ताभिधानं प्रसिद्धं, न सूत्रादपीयत्तामभावेत, अतः ‘वद्धि’म’रित्याह, उक्तेऽपि पदभि-
 रित्यस्मिन् क्रिमेतानि व्याख्याद्वाराणि उत नेति याऽऽशङ्का तन्निरमनायाह—अनुयोगद्वारः, व्याख्यानन्तरित्यर्थः, एषां च
 व्यापिताजन्ति नास्तीति आशङ्काव्युदात्तायाह—‘सर्वेषा’मिति, उक्तेऽपि चैतस्मिन्नभावो सर्वशब्देनोपात्तत्वाच्चिराचिकीर्षयाऽह
 —‘भावान्ना’मिति, अभागे हि व्यर्थत्वात् प्रयामस्य न तद्विषयमेतदिति कथयति, भावा अप्यन्यमताभिमतताः सन्त्यतन्मरुपा इत्यतो
 द्वयमुपादत्ते—‘जीवादीनां तत्त्वानां’मित्येतत्, ते च जीवादयः किमेभिः समासेन निरूप्यन्ते उत व्यासेनेत्यत आह—‘विक-
 ल्पता’ इति, शमश्च कारकमामान्याद्विधानमिति तृतीयार्थ एव इति, एतत् कथयति—‘विस्तरणे’त्यनेन, उक्तेऽपि चैतस्मिन्नमग्नू-
 र्णमेव वाक्यं स्यात्, यदि पूर्वसूत्रादधिगत इत्येतन्नानुवर्तते, अतोऽनुवर्तते इति कथयति—अधिगम इति, मत्तां च पदार्थो न
 व्यभिचरति यद्यपि तथापि अन्यास्याः क्रियाया नाध्याहारः कर्तव्यः, ततश्च—भवतीत्याह, अनेनैव सूत्रसमुदायो व्याख्यातः, अव-
 यवार्थं तु व्याख्यानयन्त्याह—‘तत्रथे’त्यादि, यथेते भाष्यन्ते निर्देशादयस्तथा कथ्यन्ते, निर्देश इति व्याख्येयावयवोपन्यासः,
 अस्या तूद्देशपूर्वकत्वात् प्रग्ने मति निर्देशोपपत्तेरतद्व्याचिख्यास्येवोद्देशमाह—‘को जीव’ इति, किं द्रव्यं गुणः क्रियेति शृष्टे निर्दि-
 शति—‘औपशमिकादी’त्यादि, औपशमिकादयो वक्ष्यमाणास्त एव भावाः तथाभवनादात्मनः तैर्युक्तः द्रव्यं जीवः, न द्रव्यमात्रं,

नापि केवला भावाः, उभयमित्यर्थः१। स्वामित्वाद्यो जीवेऽभ्युद्या अनया दिशति न दर्शितवान्, त्वयं तु दर्शयामः, स्वामी-प्रभु-
स्तद्भावः स्वामित्वं, जीवो हि कस्य प्रभुः?, जीवस्य वा के स्वामिनः? इति, उच्यते, जीव एकोऽव्यो(अधि)कृतः धर्मादीनामस्ति कायानां
स्वामी, यतः सर्वेषु प्रच्छायात्युपलभते परिशुक्ते शरीरतया वाऽऽदत्ते अतः सर्वेषां जीवः स्वामी, जीवस्यापि जीवाः अन्ये तन्मू-
च्छाकारिणः स्वामिनो भवन्ति २। माध्यते येन तत् साधनं, येन चात्मा साध्यते?, उच्यते, नान्येनास्मौ, मततमवस्थितत्वात्, बाह्या-
न् वा पुद्गलानपेक्ष्य देवादिजीवस्तैः साध्यत इति, तैः स्वस्थानं नीयत इति यावत् ३। अधिकरणमाधारः, कस्मिन्नात्मा?, निश्चयस्य
स्वात्मप्रतिष्ठत्वात् आत्मनि, व्यवहारस्य शरीराकाशादौ स्थितः, आत्मरूपादनपगमः ४। कियन्तं कालमेव जीवभावेनावतिष्ठते?, भव
(चक्र)मङ्गीकृत्य सर्वस्मिन् काले, देवादींस्तु भवानङ्गीकृत्य यावती यत्र स्थितिस्तावन्तं कालं तत्रावतिष्ठत इति ५। विधानं प्रकारः, कति-
प्रकारा जीवाः?, त्रसस्यावरादिभेदाः, एवं शेषा अपि सिद्धान्तानुसारिण्या धिया अवलोक्य पारमार्थ्यं प्रवचनं वाच्याः, ग्रन्थगौरवभयात्तु
नादिद्वित्रये भाष्यकारः, तथा यदर्थं शास्त्रप्रवृत्तिस्तत्रापि योजनां निर्देशादीनां कुर्वन्नाह—‘सम्यग्दर्शनपरीक्षाया’ मित्यादि,
यदा सम्यग्दर्शनं परीक्ष्यते तदापि सम्यग्दर्शनं किं गुणः? क्रिया? द्रव्यमिति पृष्टे निर्देशा भवन्ति, उच्यते—द्रव्यं, कथं?, ये
जीवेन शुभाध्ययमायविशेषेण विशोध्य पुद्गलाः प्रतिमयमुपश्रुज्यन्ते अतस्ते सम्यग्दर्शनस्य निमित्तं, तदुपष्टम्भजन्यत्वात् तन्मा-
र्थप्रदानपरिणामस्य, ततश्च कारणे कार्यापचारात् द्रव्यं सम्यग्दर्शनं, मुख्यया वृत्त्या तु तत्कार्यश्रद्धानरूप आत्मपरिणामः, सोऽपि
नारम्भव्यतिरिक्त एवेति द्रव्यमित्युक्तं, आह—यदि यथोक्ताः पुद्गलास्तदुपष्टम्भजन्यो वाऽऽत्मपरिणामः सम्यग्दर्शनं न तर्हि
क्षीणदर्शनमोहनीयस्य उभयैरुपलक्षितिर्द्वितीयस्य सम्यग्दर्शनमित्युक्ते आह—‘सम्यग्दर्ष्टिर्जीव’ इति सम्यक्-शोभना मदमत्प-

दार्शनलोकिनी दृष्टिर्यस्य स क्षीणदर्शनमोहनीयस्य सम्यग्दृष्टिर्जीव इति, एतदुक्तं भवति क्षीणे दर्शनमोहनीये न सम्यग्दर्शनी भण्यते,
 किं तद्वि?, सम्यग्दृष्टिरेवेति, अतः मिद्विमाध्यतेति यावः, न पुनः क्षीणदर्शनमोहः किं रूपी?, नेत्याह-‘अरूपी’ अविद्यमानं रूपमस्येत्य-
 रूपी, सर्वधर्मादिषु क्षेप्यः, नामो रूपादिधर्ममन्यतः, अमूर्त आत्मेति, छद्मव्यक्रेतुलिनोऽपि कर्मपटलोपरागस्तथाप्यात्मा
 न स्वभावरूपजहाति, आगतुरुं हि कर्मरजो मलिनयत्यात्मानमग्रादिग्रन्धमसं, सिद्धास्तु सर्वथाप्यरूपा एव, स एव सम्यग्दृष्टिः
 इदानीमाशङ्क्येत-किं स्वन्धो ग्राम इति, तच्चिरामायाह-‘नो स्कन्धः’ अरूपत्वादेव न स्कन्धः-पुद्गलादिरूपः, स्वप्नदेशाङ्गीकरणा-
 तु स्यान् स्वन्धः, अथवा पञ्चास्तिकायसमुदिताः स्कन्धः, नोऽशब्दस्य तद्देशवाचित्वाच्चोस्कन्धः सम्यग्दृष्टिः, एवं नोग्रामोऽपि वक्तव्यः,
 चतुर्दशभूतग्रामैरुद्देशत्वात् सम्यग्दृष्टेरिति । सम्प्रति स्वामित्यशब्दोच्चारणात् स्वामीत्यनेन ‘कस्य’स्वामिनः सम्यग्दर्शनमिति,
 उद्देशनाक्यमेवं कृत्वा प्रवृत्तं-‘क्रियतुमवगम्येतत्’, तस्यैवेतत्तदुक्तं, तदुत्पत्तिनिमित्तभूतस्यान्यस्यापि, व्यवहारार्थमाश्रीयते?
 इति, उच्यते, सुर्येण तावत् कल्पेन यद् यत्र समवेतं तत् तस्यैवेति, व्यवहारार्थं तु निमित्तभूतस्याप्याश्रीयते, एतदाह-
 ‘आत्मसंयोगेने’त्यादि, आत्मसंयोगेन-आत्ममग्नन्धेन, यदा ह्युत्पद्यमानस्य सम्यग्दर्शनस्य परतोऽपि निमित्तात् प्रति-
 मादिकात् नापेक्षा क्रियते प्रतिमादेस्तदाऽप्यौ परिणाम आत्मनि समवेत इति कृत्वा न एवात्मा तेन परिणामेन तानि तन्ना-
 न्यवमभिमन्येत अत आत्मसंयोगेन जीवस्य सम्यग्दर्शनं, जीवस्य स्वामिनः सम्यग्दर्शनं-‘हचिरिति, ‘परसंयोगेने’ति पर-साधु-
 प्रतिमादि वस्तु तन्निमित्तीकृत्य श्रद्धानपरिणाम उपजायते ततः स परिणामस्तत्कर्तृ इति तस्य व्यपदिष्यते, अत्र परसंयोगे पद्
 त्रिरूपा भवन्ति-जीवस्येत्यादयः, यदाऽस्य जन्तोः परमेकं धुनिमालम्ब्य क्रियानुष्ठानयुक्तं मा रुचिरूपजायते, क्षयोपशमो हि

द्रव्यादिपञ्चकसुरीकृत्य-प्रादुरस्ति, अतो बहिर्वस्थितस्य साधोरुपादयितुः ता रुचिः स्वकुम्भकारकमस्मिंसीति, एवमेकमजीवाख्यं
 पदार्थं प्रतिमादिकं प्रतीत्य यदा क्षयोपशमः समुपजायते तत्तदा तत्संवाजीवस्य सम्यग्दर्शनं नात्मन इति, यदा पुनर्दो माधु निमित्तं
 क्षयोपशमस्य विवक्षितौ नात्मा तदा जीवयोः सम्यग्दर्शनं, यदा पुनर्जीवौ प्रतिमाख्यावृत्तौ निमिचीकृतौ तदा तयोः स्वामित्व-
 विवक्षायां तत् सम्यग्दर्शनमिति, यदा पुनर्बहवो जीवाः साधवस्तस्योत्पत्तौ निमित्तं भवन्ति तदा जीवानां सम्यग्दर्शनं, न तु यत्र
 समवेतमिति, यदा पुनर्बह्वीः प्रतिमा भगवतां दृष्ट्वा तत्त्वार्थग्रहानमाविर्भवति तदा च तासांमेव तत्त्ववृत्तत्वात् नात्मन इति,
 'उभयसंयोगेने'ति यदाऽऽत्मनोऽन्तरङ्गस्य बहिरङ्गस्य च साध्वंदेस्तद्विवक्ष्यते तदा उभौ तस्य सम्यग्दर्शनस्य स्वामिनौ भवतः
 इत्युभयसंयोगोऽभिधीयते, अत्र च लाघविक आचार्यो हेयान् विकल्पानादर्शयति, आदेयाः पुनरुपात्तव्यतिरिक्ताः, अयं तावदत्र
 विकल्पो न सम्भवति-जीवस्य सम्यग्दर्शनमिति, यतोऽनेन पृथग्नेन सम्यग्दर्शनस्य यः समवाय्यात्मा स चा भण्यते ब्राह्मो वा
 तीर्थकरादिः यमबलोक्य स तादृशः परिणतिविशेषः समुद्भूयति?, तत्र यद्यात्मा समवायी संबध्यते नास्ति तदा परस्य सम्बन्धः,
 उभयसंयोगेन चैतच्चिन्त्यते, अथवा यदि तीर्थकरादिरभिसंबध्यते तदा नात्माभिसंबन्धः, अतः त्याज्यः एवायं विकल्पः, एवं
 नो जीवस्येति, अजीवस्येत्यर्थः, एकस्याः प्रतिमायाः विवक्षितत्वाद् उभयसंयोगाभावे इति हेयो विकल्पः, तथा जीवयोः सम्यग्दर्-
 शनमिति न सम्भवति, यस्माद्वा तत्र भगवद्यिनौ पुरुषौ स्वामितया विवक्षितौ, यम च सम्यग्दर्शनमस्य च सम्यग्दर्शनमुत्पन्नमिति,
 यतस्तु तदालम्ब्योत्पन्नं तस्याविवक्षितत्वाभितया उत्पादनिमित्तयोधोभयसंयोगो विवक्षितः अतस्त्यज्यते, तथा अजीवयोः
 सम्यग्दर्शनमिति, द्वयोः प्रतिमयोरालम्बनीकृतयोर्भेदेन तद्विवक्षितं, यत्र तु ममवेतं तत्राविवक्षा, अतस्त्यज्यते अयमपि विकल्पः

तथा पंचमोऽपि त्याज्यः—जीवानामिति, अत्र बहव एव मम्यगदर्शनसमायिनो विवक्षिता जीवाः—अस्य चास्य चेति, न
 तु येनालम्बनेन तेषामुत्पन्नं तस्य तत् मम्यगदर्शनं विवक्षितं, तस्मादयमपि त्याज्यः, पष्ठोऽप्यजीनामिति त्यज्यते, आलम्ब्यानां
 चहनां प्रतिमानामेतत् मम्यगदर्शनं विवक्षितं, यत्र तूत्पन्नं तदविवक्षितमिति त्याज्य एव पष्ठो विकल्पः, एवमेते उभयसंयो-
 गविरथायां षडपि न्यक्ताः, आदेया अपि षडेव, यथा जीवस्य च, यस्य तदुत्पन्नं तस्य च तत्परिणन्तुः यं च
 निमिच्छीकृत्य माधुमुपनायते तद्दर्शनं तस्य च तदिति, उभयोर्विवक्षितत्वात् न तत्त्वेन विकल्पः सम्भाव्यते ?। तथा यस्य
 तदुत्पन्नं यस्य च विवक्षितं याभ्यां च दृश्यमानाभ्यां माधुभ्यां तदुत्पादितं तयोश्च माधुजीवयोस्तत् मम्यगदर्शनमुभयत्रापि
 मतत्वेन विवक्षितत्वाज्जीवस्य जीवयोश्च द्वितीयो विकल्पः २। तथा यस्य तदुत्पन्नं यस्य च विवक्षितं यैश्च दृश्यमानैः माधुभिस्त-
 दुत्पादितं तेषां च माधुजीवानां तत् मम्यगदर्शनं, उभयत्रापि सतत्त्वेन विवक्षितत्वात् जीवस्य जीवानां च तृतीयो विकल्पः ३।
 तथा यम्य तदुत्पन्नं तम्य च विवक्षितं यया च दृश्यमानया प्रतिमया अजीवरूपयोत्पादितं तस्याश्च तदिति, तदा जीवस्य च
 तस्याश्च प्रतिमायाः तदिति मम्भाव्यते विकल्पो जीवस्याजीवस्य चेति ४। तथा जीवस्य यस्य तदुत्पन्नं याभ्यां प्रतिमाभ्यां
 दृश्यमानाभ्यां तदुत्पादितं उभयत्र विवक्षितत्वात् सम्भाव्यते अयं विकल्पो—जीवस्याजीवयोश्चेति ५। तथा यस्य तदुत्पन्नं याभिश्च
 प्रतिमाभिर्दृश्यमानाभिरुत्पादितं सर्वत्र विवक्षितत्वाज्जीवस्याजीवानां चेति भङ्गकः मम्भाव्यते ६। एतदाह—‘क्षोपाः सन्ति’ षड्वि-
 त्यर्थः, २। मम्यति तृतीयं द्वारं परामृशन्नाह—‘साधन’मिति, माध्यते—निर्वर्त्यते येन तत् माधनं, अत्र पृच्छयमानं, तदाह—‘सम्य-
 गदर्शनं केन भवति’ याऽमौ रुचिः सुविशुद्धमम्यत्तदल्लोकोपेता मा केन भवतीति ?, अत आह—‘निमगादिधिगमाद्वा भवतीत्युक्तं’

एतत् कथयति-न तावेव निमर्गाधिगमौ तादृशीं रुचिं जनयतः, किन्तु निमर्गाधिगमाभ्यां क्षयोपशमादयः कर्मणां जन्यन्ते, ततः
 क्षयोपशमादः सम्यग्दर्शनं भवति, तावपि च निमर्गाधिगमौ कर्मणां क्षयोपशमादेरेव भवतः, ततस्ताभ्यामुत्तरोत्तरं क्षयोपशमं
 विशुद्धं विशुद्धतरमापादयमानाभ्यां यदा प्रतिविशिष्टः क्षयोपशमः आपादितो भवति तदा तस्मात् प्रतिविशिष्टात् क्षयोपशमात् सम्यग्-
 दर्शनं भवतीति कथयति, तत्र निमर्गे बहु वक्तव्यमिति प्राक् तद्विशिष्टमेव, एकेन च वाक्येन न शक्यं तत् गमस्तं दर्शयितुमि-
 त्यतिदिशति-‘तत्र निस्सर्गः पूर्वोक्तः’, अधिगमोऽल्पविचारत्वादेकेन वाक्येन, समस्ताधिगमोऽपसंहारभावादाह-‘अधिगमस्तु
 सम्यग्ग्यायाम’ इति, गुर्वादिमगीपाध्यामिनः शुभा क्रिया सम्यग्दर्शनोत्पादने शक्ता सा सम्यग्व्यायाम इत्युच्यते, ‘उभयमपी-
 त्यादि, उभयमपीति-निमर्गसम्यग्दर्शनमधिगमसम्यग्दर्शनं, तौ च निमर्गाधिगमावुभावपि, कथं भवतः?, अत आह-‘तदावरणी-
 यस्ये’ त्यादि, तस्य-तत्तार्थश्रद्धानलक्षणस्य सम्यग्दर्शनस्य यदावरणीयम्-अनन्तानुबन्ध्यादि कर्म तस्य कर्मणः क्षयेण-उक्तल-
 क्षणेनोपशमेन च क्षयोपशमाभ्यामिति च प्राप्यत इति । अत्र कविदाह-तदावरणीयस्येति तत्तार्थश्रद्धानलक्षणज्ञानावरणीयं गृह्यते,
 ज्ञानावरणीयवञ्जिते कर्मणि प्राय आवरणीयव्यवहाराभावात्, अत एव दर्शनं ज्ञानमिति, एतच्चायुक्तं, ज्ञानावरणीयस्योपशमाभावात्,
 स्यादेतत्, मत्त्यमेतत्, किन्तु मोहनीयोपशमात् यो ज्ञानावरणीयक्षयादिः ततः सम्यग्दर्शनमिति, तदप्ययुक्तं, उपशमेनेति पक्षान्तरोप-
 न्यामानुपपत्तेः, हेतोः फलात् पूर्वमुपादानात् अतिप्रमज्जाच्च, साताद्युदादपि क्वचिद् ज्ञानावरणीयक्षयादिभावाद्दौदयिकप्रमज्जादिति
 यत्किंचिदेतत्, तस्मात् सम्यग्दर्शनावारकमित्यनेनानन्तानुबन्ध्याद्येव तदावरणीयस्युक्तमिति न दोषः ३ । मम्प्र-
 त्यधिकरणद्वारं परामृति-‘अधिकरण’मिति, अधिक्रियते यत्र नदधिकरणं आधारः-आश्रय इति, म च आधारस्त्रिविधः-

आत्मा वा यत् समवेतं दर्शनं मुख्यतः, उपचारात् परत्र भवति, यत्राद्यादौ सम्यग्दृष्टिर्व्यवस्थितः तस्मिन्नापि तत्, उभयविवक्षायां
 नोभयत्र तत् आत्मनि पञ्च च, एतदेव त्रैविध्यं दर्शयन्नाह-आत्ममन्निधानेनात्मन्येव स्थितमित्यर्थः परमन्निधानेन परत्र स्थित-
 मिति, आत्ममयमपि तदस्मिन् पक्षे न विवक्ष्यते, उभयमन्निधानेनात्मनि परत्र चेति वाच्यं, आत्ममन्निधानमिति चास्यार्थं सुहृद्भूत्या
 कथयति-आत्ममन्निधानमभ्यन्तरमन्निधानमित्यर्थः, आत्मवाधार आत्ममन्निधानं, प्रमिद्वारेण स(स्व) शब्देनाभ्यन्तरमन्नि-
 धानमिति व्यपदिष्टं, आन्तरः- आत्मशक्तस्य सम्यग्दर्शनस्येति, परमन्निधानमिति चास्यार्थं विवृणोति—‘वाह्यसन्निधानं’ वाह्यम्-
 आमनादि, यत्र व्यस्य सम्यग्दर्शनभाव इति, एवमुभयभावना कार्या, अधुनाऽऽधारे त्रिविधे कथिते परस्येतदेव सन्देहकारणं जातं
 —एकं तर्हि सम्यग्दर्शनमिति?, पृच्छति—‘कस्मिन् सम्यग्दर्शनं’ अथवा अन्यथा प्रश्नः, सम्यग्दर्शनमित्येष गुणः(त)स्य भावस्य
 आश्रयेण भवितव्यं, न पुनराश्रयः किमभ्यन्तर आत्मा उत वाह्यं प्रतिमादि यस्तु यदुपपद्यते नोपजातं! उतोभयमिति प्रश्नित आह-
 ‘आत्ममन्निधाने नावदि’त्यादि, आत्माधारविवक्षायां जीवे सम्यग्दर्शनं, तस्य अन्यत्रादर्शनात्, यथा सम्यग्दर्शनमेवं ज्ञानचारित्रे
 अपीति, एतदाह—‘जीवे ज्ञानं जीवे चारित्र्य’मिति, न च ज्ञानदर्शनचारित्र्याणि विरहस्य अन्यो जीवोऽस्तीति, काल्पनिकमुपदि-
 शति, कथं?, यदा तावज्जीवे सम्यग्दर्शनं तदा ज्ञानचारित्र्ये आधारभावं प्रतिपद्यते, ज्ञानचारित्र्यात्मनि जीवे सम्यग्दर्शनं, यदा जीवे
 ज्ञानं तदा दर्शनचारित्र्योपाधस्ता, यदा जीवे चारित्र्यं तदा ज्ञानदर्शनगोचरात् चारित्र्यमाधेयमिति, ‘एतदादी’ति, एतानि-ज्ञानादीनि
 आदिर्यस्य गुणान्तरस्य तदेतदादि, तदपि जीवे आधारे दृश्यं भव्याभ्यन्तत्वादि ‘वाह्यसन्निधानेन जीवे सम्यग्दर्शनं’मित्या-
 दिना, ननु चात्मन्येवोपलभ्यत इत्युक्तं कथमिदानीं परस्मिन्नापि व्यपदिशति?, उच्यते, न यदेव यत्राविभागेनावस्थितं तदेव

१०३ अन्यत्रापि व्यवस्थितमन्यत्रोपदिश्यते, यथा पर्यकस्थो गेहे देवदत्तः, गेहस्थो नगर इति, जीने मम्यगदर्शनादी-
 त्यादयो विकल्पाः पूर्वं भाविता एव, इहाप्याधारभेदं केवलमुच्चारयता मवं तथैव भावनीयं, उभयमभिधानेनाभूताः मद्भूताश्च
 पडेव यथोक्ता भङ्गा एव विकल्पाः भङ्गेषु वा विकल्पा इति, अत्राह—स्वामित्वाधिकरणार्थयोर्न काश्चिदर्थभेद इति किमर्थं भेदा-
 मिधानं?, उच्यते, एकत्र मम्यन्धविवक्षा परत्राधारविवक्षेति, अस्ति चानयोर्भेदः देवदत्तस्य पुत्रो नगरमनादौ तिष्ठतीति यथा ४।
 स्थितिद्वारं स्पृशति—‘स्थिति’ रिति, एतद् विवृणोति—‘सम्यग्दर्शनं कियन्तं कालमुत्पन्नं मदवन्तिष्ठते, कालाध्वनो’ रिति द्विती-
 या, प्रश्नयितुरयमभिप्रायः—प्रागभूत्वा मिथ्यादृष्टेर्दर्शनमाविधकास्ति, यच्चोत्पत्तिमत् तत् मादि मपर्यवमानं दृष्टं मनुष्यादिन्नत्,
 किञ्चित् मादिरपर्यवमानं मिद्वत्त्वादिवत्, आचार्योऽपि प्रश्नाभिप्रायानुरूपमेवोचरमाह—‘मम्यगदृष्टिर्द्विविधे’ त्यादि, द्विविधेनि
 मादिः मपर्यवमाना सादिरपर्यवसाना चेत्येवं द्विविधा, शोभना दृष्टिः मम्यगदृष्टिः, का च शोभना, या शुद्धकर्मदलिककृता या च
 दर्शनमोहनीयक्षयात् त्रयाणां भवति—छद्मस्थस्य श्रेणिकादेरिव, अपरा भवत्स्थस्यापायमद्रव्यपरिक्षये केवलिनः, अपरा मिद्वत्स्येति,
 तत्र या अपायसद्रव्यवर्तिनी श्रेणिकादीनां च मद्रव्यापगमे भवति अपायमहचारिणी सा मादिसपर्यवमाना, यस्मिन् काले
 श्रेणिकादिभिर्दर्शनमोहमत्तकं क्षपयित्वा रुचिराप्ता म आदिस्तस्याः, यदा त्वपायः—आभिनिवोधिकमपगतं भविष्यति केवल-
 ज्ञान उत्पन्ने मोऽन्तोऽस्याः मम्यगदृष्टेः, एतदाह—‘मादिसपर्यवसाने’ ति, या तु भवत्येकेवलिनो द्विविधस्य मयोगा-
 योगभेदस्य मिद्वत्स्य वा दर्शनमोहनीयमत्तक्षयादपायमद्रव्यक्षयाच्चोदपादि मा मादिरपर्यवमानेति, यस्मिन् काले दर्शनमो-
 हनीयं क्षपयित्वा प्राप्ता म आदिस्तस्याः, एवमेतत्तत्त्वमित्येवंविधा या रुचिः मा न कदाचित् तस्यापेक्ष्यतीति, एवं यथाक्रममुप-

न्यूनं इयं व्याख्यानयति, नादिनपर्ययमानेति यदुक्तं तस्येदं व्याख्यानं—‘सादिमपर्यवसानमेव सम्यग्दर्शनं’ यथापा-
यमद्रव्ययानि नन सम्यग्दर्शनमितीह भणति, यच्च मद्रव्यविरामे अपायसंभवे श्रेणिकादीनां तच्च भणति, कथं च सादीति ?,
नत नादिना वर्तत इति सादिः, यस्मिन् काले मिथ्यादर्शनपुद्गलान् विशोध्य स्थापयति सम्यग्दर्शनतया तदा सादिः, यदा
तन्नातुनन्ध्युदयान् पुनर्मिथ्यादर्शनतया परिणाममानेप्यति धपचित्वा वा तान् सम्यग्दर्शनपुद्गलान् केवली भविष्यति तदा
नपर्ययमानं, नह पर्ययमानेन-अन्तेन यदुक्ते तन् मपर्यवनानमेव सम्यग्दर्शनं, यदा च दर्शनमसकं क्षपयित्वा प्राप्नोति श्रेणि-
कादिः न आदिस्तस्य, केवलप्राप्तवन्त इति, तत् पुनः सम्यग्दर्शनं सादिमपर्यवसानं शुद्धदलिकमहवर्त्तिनी रुचिः कियन्तं कालं
भवतीति यन् पुरस्तादोदितं तद्भाषयन्नाह—‘तज्जघन्येने’त्यादि, ‘युत्सुपे’ति समाप्तो भवति, अत्यन्तसंयोगे कालस्य द्वितीया,
मत्तदुक्तं भवति—तथा सम्यग्दर्शनं काधिजन्तुदं घटिके तत्परिणाममनुभूय पुनर्मिथ्यादर्शनीभवति केवली वा परतः, एवं
जघन्यां स्थितिमाख्यायोरुक्त्यां निरूपयन्नाह—‘उत्कृष्टेने’त्यादि, उत्कृष्टेण कियन्तं कालमास्ते ?, पदपट्टिः सागरोपमाणि माधि-
कानि, तद्गाना-इहाष्टवपे सम्यग्दर्शनमधिगम्य नमामादितदीक्षः पूर्वकोटिं विहृत्य अष्टवपेनामपरिच्युतसम्यग्दर्शनः विज-
यादीनां चतुर्णामन्यतमस्मिन् विमाने उदपादि स्थितायुत्कृष्टायां, त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमस्थितिः, तत्क्षयाच्च प्रच्युत्य मनुजेषु सह-
दर्शनः मनुत्पन्नः, पुनर्भवेनैव प्रकारेण संयममनुष्ठाय तदेव विमानं तावत्स्थितिकमनुग्राहः, पुनः स्थितौ क्षीणायामधीणतत्त्वार्थश्र-
द्धानः संयमं प्राप्यामश्यतया मिद्वचति, एवं द्वे त्रयस्त्रिंशत् पूर्वकोटित्रयातिरिक्ता, अच्युतकल्पे वा द्वाविंशतिसागरो-
पमस्थितिः तिस्रो वाराः मनुत्पद्यते, ततः परं अवश्यं भाविनी तस्य मिद्विरिति । यदुक्तं पुरस्तात् ‘सम्यग्दर्ष्टिर्द्विविधा-सादिमपर्य-

वसानात्, माऽशा भावतः, स्थितिरैव सादिरपर्यवसानेति योऽंशः स(तं) भावयति अनेन-‘सम्यग्दृष्टिः सादिरपर्यवसाना
 सयोग’ इत्यादिना, सह योगः-मनावाक्कायलक्षणः सयोगः केवली, उत्पन्ने केवलज्ञाने यावत् शैलेशी न प्रतिपद्यते तावत् मयोग-
 केवली, शैलेशीप्रतिपत्तौ तु निरुद्धयोगः, एतदेवाह-‘शैलेशीप्राप्त’ इति, शिलानां समूहाः शैलास्तेषामीशो मेरुः तस्य भावः
 शैलेशी, अवलन्तेति यावत्, तां प्राप्तः, म चेयान् कालो ज्ञेयः-मध्यमया वृत्त्या पञ्च हस्वाक्षराण्युच्चार्यन्ते यावत्, ततः परं सिद्धश्च-
 त्येव, एष द्विविधोऽपि केवली सयोगायोगालयः भवत्यः माद्यपर्यवमानम्यग्दृष्टिरुच्यते, सिद्धश्च सर्वकर्मविद्युत इति, यतः
 सादिरपर्यमौ रुचिः न च कदाचिदपैष्यतीति, सम्यग्दृष्टिः सादिरपर्यवमानेति चेत्ययं स्त्रीलिङ्गनिर्देशः भवत्येकत्रलिनः मयोग-
 स्थायोगस्य च सिद्धस्य च तस्य रुचेरनन्यत्वख्यापनार्थो, नामौ ततोऽन्येति, अथवा सम्यग्दृष्टिः सादिरपर्यवमाना याऽभिहिता
 तामनुभवति सयोगादिरिति ५। मम्रति विधानद्वारं परामृशन्नाह-‘विधान’मिति, विधीयते तदिति विधानं-भेदः प्रकार इति, न-
 तु च माधनद्वारमिहित एव भेदो-निर्गमम्यग्दर्शनमधिगमसम्यग्दर्शनमिति, किं पुनर्भेद आख्यायते?, उच्यते, तत्र न मम्य-
 ग्दर्शनस्य भेदः प्रतिपिपादयिषितः, किन्तु निमित्तं, तत्र क्षयादि यदुत्पत्तौ कारणतां प्रतिपद्यते तद्भेदो विवक्षितः, इह तु तेन
 निमित्तेन यत्कार्यमुपजनितं तस्य भेदः प्रतिपाद्यते, एवं च कृत्वा वक्ष्यमाणसंख्याद्वारस्यास्य च विधानद्वारस्य (माधनस्य) च स्पष्ट एव
 भेदो निर्दिशतः स्यात्, विधानं सम्यग्दर्शनस्य भेदकं क्षयम्यग्दर्शनमुपशमम्यग्दर्शनं क्षयोपशमसम्यग्दर्शनमिति, संख्याद्वारे
 तु तद्वतां भेदः प्रतिपाद्यते, कियत् सम्यग्दर्शनं?, कियन्तः सम्यग्दर्शनिन इत्यर्थः, निर्णयवाक्येऽपि चासंख्येयानि मम्यग्दर्शनानी-
 त्यभिन्न असंख्येयाः मम्यग्दर्शनिन इत्यर्थः, मतुपो लोपाद्भेदोपचारात् अर्शादिपाठाद्वा, तस्माद् युक्तः त्रयाणां माधनविधानसंख्या-

नामना पश्यन्तं भेद इति, पश्यन्ति भेदकथने प्रयत्नमान एरुम्याधामेदकवेगयुक्त रूपे(क्ता भिन्नते)ति मन्यमानः कारणोपाधिकं भेद-
द्वयप्राद 'हेतुप्रयिप्यान् क्षयादि' त्रिभिः'मित्यादि, तिस्रो त्रिधा यम्य न त्रिविधो हेतुः, अन्यपदार्थः, त्रिविधस्य भावः
त्रिविधः हेतोर्यपि हेतुप्रयिप्यं नम्यादहेतुप्रयिप्यान्, यत्मानमामीप्यादिवत् समामः, हेतुप्रयिप्यप्रदर्शनायाह- 'क्षयादि त्रिविधं
मम्यन्दर्शनं' मिति कार्यनिर्देशः, न च त्रिभिः मम्यर्थकं जन्यते मृदुदकगोमयैरिवोपदेशकं, किन्तु ध्वेणान्यत्र रुचिरात्यन्तिकी
मरुतदोषगह्निताऽऽभिभाज्यते, क्षयोपशमेनापि चान्यादद्वयेन, तयोपशमेनेति, अतः त्रिविधं मम्यगदर्शनं यत् कार्यं क्षयादिहेतुभिः, के-
तुनो हेतव ? इति, उच्यते, क्षयादयः, कस्य च क्षयादयोऽत आह- 'तदाचरणीयस्ये' त्यादिः, तस्य-मम्यन्दर्शनस्यावर्णीयम्-आच्छा-
दकं नानिन्दाऽनम्येयप्रादि तस्य, 'कर्मण' इति पृथग्भूतस्य कर्मणो, न चामनादेः, एतद्वैव स्पष्टयन्नाह- 'दर्शनमोहस्ये' ति, अन-
नानुबन्धपादेर्नमनस्येत्यर्थः, नग्नदः शेषप्रकृत्यानुगुण्यममुच्यार्थः, अवधारणार्थ इत्यन्ये, दर्शनमोहस्यैव न पठन्त्येवान्ये,
नग्नं तदावर्णीयस्य कर्मणो दर्शनमोहस्य 'क्षयादिभ्य' इति क्षयक्षयोपशमोपशमभ्यस्तद्धवति, 'तत्रथे'त्युदाहरणोपन्यामार्थः,
'क्षयसम्पददर्शन' मित्यादि, तदावर्णीयस्य कर्मणः क्षयादेरुपजानत्यादेवमभिधीयत इति भावः, 'अत्र चे'त्यादि, अत्रेति एषु
क्षयादिमम्यन्दर्शनेषु यथा कार्यभेदोऽभ्युपगतः एवं प्रकर्षभेदोऽभ्युपगन्तव्य इति कथयत्येतच्चशब्दः, तं च प्रकर्षं दर्शयन्नाह-
'औपशमिके'त्यादि, एवं च क्षयमम्यन्दर्शनं प्रधानत्वादुपन्यस्येदानीं प्रकर्षस्य निदर्शयत्वाद्गन्ते तदुपन्यस्यति, उपशमेन-उद-
यपिपानरूपेण निर्गुणमौपशमिकं, ध्वेण-परिधाटरूपेणोपशमेन च निर्वृत्तं क्षयशमिकं, ध्वेण निर्वृत्तं क्षायिकम्, अत एवामौपश-
मितादीनामिमां गननामाश्रित्य पश्यन्तस्य विशुद्धिप्रकर्षो-निर्मलता म्वच्छता तच्चपरिच्छेदितेत्यर्थः, औपशमिकं हि मम्यगदर्शनं

मर्ममलीमममपमलभान (यं च) भग्नस्तु मिथ्यात्नगमात्, यतोऽन्तर्मुहूर्तमात्रं भग्नवेद्, यदि च कालं तत्रस्थो न करोति, एयं सति मिथ्यादर्शनमेव प्रतिपद्यत इत्यागमः, तस्माच्चौपशमिकात् क्षायोपशमिकं सम्यग्दर्शनं विशुद्धतर, नहुःकालावस्थायित्वाद्, यत उत्कृष्टेन पदपाष्टिः मागरेपमाणि नाधिकानि तदुक्तम्, अत एव च तस्य गस्तुपरिच्छेदस्पष्टगहणसामर्थ्यमनुमातव्यम्, आगमाच्चास्मात्, ततश्च क्षायिकं विशुद्धतमं, मर्ममलाम्ब्यायित्वात् स्पष्टगस्तुपरिच्छेदाच्चेति। 'किञ्चान्यद्' उत्तरश्रुतमस्मन्मन्त्राक्यं, न केनलमेभिः, तन्त्राधिगमः सार्यं उति, रेरिति चेदित्य त आह—

सत्संग्यादेशेनस्पर्शनकालान्तरभावात्पचहुत्वैश्च ॥ सूत्रं ॥ ८ ॥

मदादिमिश्रानुयोगद्वारैः तन्त्रागमः कार्यः इत्यस्य समुदायार्थः, अवयवार्थं तु आह भाग्यकारः, तत्र सच्छब्दं संख्यादिनिशेषणं स्यादश्रयेदिति निमित्त्य दर्शयति 'सन् संग्या देशे' मित्यादि (पृ. १२८) युक्तमेतत् द्वारमिति, इतिशब्द इयत्तायाम्, इयन्दिरेव, येज्जने ते त्रयमन्तर्मनलि, 'ततश्च' सूत्रोक्तं, एतदेव विशेषयति 'सद्वत्तपदप्ररूपणादिभिः' मद्भूतस्य विद्यमानार्थस्य सम्यग्दर्शन-पदस्य प्ररूपमन्यं तत्प्रथनं—य आदियेषा तानि सद्वत्तपदप्ररूपणादीनि तैरिति, विवेकेन फलं दर्शयति—'अष्टाभि' रिति, तेषां च व्याख्यानादगता रूपयत्यनुयोगद्वारैरिति, 'यद्यभााना' मित्यनेनैषां व्यापितां कथयति सदादीनां, 'विकल्पशः' इत्यादि व्याख्यानेन, 'कथमिति चेदि' त्यनेन पराभिप्रायमाशङ्कते, केन प्रकारेण एभिर्मन्त्रेणाधिगमः क्रियत इत्येवं त्वं मन्यथाः, उच्यते, 'यथा क्रियते विस्तर्गागम इति, 'मदि' त्यनेन मद्द्वार परामृशति, कथं चैतस्य द्वारस्योत्थानं यथा शङ्कते परः—किमस्ति नास्ती-त्येवं मन्यथा, गच्छे निर्ति त्रयुक्तमेतत्प्रथनमिति, अत आशङ्कानाक्यं दर्शयति—'सम्यग्दर्शनं किमस्ति नास्ती' ति,

किमुक्तं भवति?—मम्यदर्शनशब्दान्योऽर्थः किमस्ति नास्तीति, संशयश्चायं, शब्दो ह्यसत्यपि बाह्येऽर्थे प्रवर्तमानो दृष्टः शशपि-
पाणादौ, मत्पि च घटादाविति, अतः किमयं सम्यग्दर्शनशब्दः मति बाह्येऽर्थे प्रवृत्तः उतामतीति प्रश्नयति, ह्यसिंह—‘अस्ति’
विद्यते, सम्यग्दर्शनशब्दान्योऽर्थो घटादिशब्दान्यन्त, आसौक्तः प्रशमादिलिङ्गगम्यश्च, पुनराशङ्कते—‘कार्त्तरी’ति इति चेत्,
आशङ्काममम्यश्च गुणः सम्यग्दर्शनं, गुणश्च गुणिपरतन्त्र इति, ह्यसिंह—‘उच्यते’ इति अत्र विधिरित्याह, अजीवेषु तावत्
घर्मास्तिकायादिषु नास्ति मम्यदर्शनं, जीवगुणत्वात्तस्य, यच्चोक्तं कस्येति स्वामित्त्वचिन्तायामजीवम्य प्रतिमादेः सम्यग्दर्शन-
मिति तदपचारात्, इह तु मुख्यचिन्ताप्रक्रम इति न तदङ्गीक्रियते, अथ जीवेषु का वाच्येत आह—‘जीवेषु तु भाव्यं’
तुशब्द एवकारार्थे, भाव्यमेव, तावश्यंभावि सर्वेषु, भजनां च कथयति—‘तद्यथा गतीन्द्रिये’ त्यादिना, गत्यादीनि चान्य-
त्रावश्यंकारादौ प्रपञ्चेनोक्तानि, अशून्यार्थं तु किञ्चिद् दृश्यते—गत्यादिषु पूर्वप्रतिपन्नाः प्रतिपद्यमानाश्च मम्यत्तत्त्वं चिन्त्यन्ते, तत्र
नरूपप्रभृतिगतिषु चतसृष्वपि पूर्वप्रतिपन्नाः प्रतिपद्यमानाश्च जीवाः भवन्ति, नरकगतौ ध्यायिरुक्षायोपशमिके स्यातां, तिर्यग्गता-
प्येते, मनुष्यगतौ त्रीण्यपि क्षायिकादीनि भवन्ति, देवगतौ ध्यायिरुक्षायोपशमिके भवेता (?) १। इन्द्रियाणि मामान्येनाङ्गीकृत्य सन्ति
पूर्वप्रतिपन्नाः प्रतिपद्यमानाश्च विकल्पजः, एकेन्द्रियेषु न पूर्वप्रतिपन्नाः न प्रतिपद्यमानकाः, द्वित्रिचतुरिन्द्रियेषु असंज्ञिपंचेन्द्रियेषु च
पूर्वप्रतिपन्ना भाज्याः, मास्नादनमम्यत्तत्त्वं प्रति, प्रतिपद्यमानास्तु न सन्त्येव, संज्ञिपञ्चेन्द्रियेषु द्वयमप्यस्ति २। कायान् पृथिव्यादीना-
श्चित्य मामान्येन द्वयमप्यस्ति, विश्लेषेण धरणिजलानलानिलतरुषु द्वयं न सम्भवत्येव, द्वित्रिचतुस्संज्ञिपंचेन्द्रियेषु त्रयेषु पृथग्रतिपन्नाः
स्युः, नाधुना प्रतिपत्स्यन्ते, मञ्जिपञ्चेन्द्रियत्रयमात्रे द्वयमपि स्यात् ३। योगेषु मनोवाक्येण मामान्येन द्वयमपि, काययोगभाजां

प्रथित्यादीनां तत्पर्यन्तानां न द्वयं, काययोगोगुणुजां द्वित्रिचतुरसंज्ञिषञ्चैन्द्रियाणां पूर्वप्रतिपन्नाः स्युः, न तु प्रतिपद्यन्त इति,
 मनोनाकाययोगानां द्वयं ४। अनन्तानुमधिनामुदये न द्वयं, शेषकपायोदये द्वयं ५। वेदत्रयसन्निधानां द्वयमस्ति सामान्येन, विशेषेणापि
 स्वीयेदं द्वयं पुरुषवेदे द्वयं, नपुंसकवेदे ऐन्द्रियाणामसंज्ञिषंचैन्द्रियपर्यमानानां पूर्वप्रतिपन्नाः केचित् मन्ति, न प्रतिपद्यमानाः,
 संज्ञिषंचैन्द्रियनपुंसकेषु द्वयं नारकनिर्यसमुष्यारथेषु ६। लेश्यासुपरितनीषु द्वयं, आद्यासु प्रतिपन्नाः स्युर्न तु प्रतिपद्यन्ते ७। किं
 मम्यगदष्टिः प्रतिपद्यते मिथ्यादष्टिः प्रतिपद्यत इति?, अत्र निश्चयस्य मम्यगदष्टिः प्रतिपद्यते, अभूतं नोत्पद्यत इति, शशविषाणा-
 दिदन्, व्यनहारस्य मिथ्यादष्टिः, प्रतिपत्तारभूतभागविषयत्वात्, 'अमन् कारणे कार्य'मिति निदर्शनात् ८। एवं ज्ञानी निश्चयस्य,
 अज्ञानी न्यग्रहारनयस्य ९। चक्षुर्दृष्टानिषु द्वयं, मक्षिकाद्यासंज्ञिषु पूर्वप्रतिपन्नाः स्युः, न तु प्रतिपद्यमानकाः, संज्ञिषंचैन्द्रियचक्षु-
 र्दृष्टानिषु द्वयं, अचक्षुर्दृष्टानिषु ग्रथिष्यादिषु पंचसु द्वयं नास्ति, शेषेषु द्वित्रिचतुरसंज्ञिषु चक्षुर्दृष्टानिषु पूर्वप्रतिपन्नाः स्युर्न तु प्रतिप-
 द्यन्ते, संज्ञिषंचैन्द्रियाचक्षुर्दृष्टानिषु द्वयं १०। चारित्री पूर्वप्रतिपन्न एव, अचारित्रः पूर्वप्रतिपन्नः प्रतिपद्यमानश्च स्यात् ११। आहारकेषु
 द्वयं, अनाहारकः पूर्वप्रतिपन्नः, न तु प्रतिपद्यमानकोऽन्तरगतौ मम्भयति १२। उपयोग इति साकारोपयोगोपयुक्तः प्रतिपद्यते उता-
 नाकारोपयोगोपयुक्तः इति, उच्यते, साकारोपयोगोपयुक्तः प्रतिपद्यते पूर्वप्रतिपन्नश्च, अनाकारोपयोगोपयुक्तस्तु पूर्वप्रतिपन्नः
 म्यात्, न तु प्रतिपद्यमानो, यतः मर्माः किल लब्धयः साकारोपयोगोपयुक्तस्य भवन्तीति पारमर्यचचनग्रामाख्यात् १३। एतेषु
 त्रयोदशस्मृत्युगद्वारेषु-व्याख्यानाङ्गेषु 'यथाम्भय'मिति यत्र न संभवति यत्र च मम्भयति, अथवा क्षाधिक्यादि मम्यगदर्शनं
 यत्र मम्भयति तत्र तान्य, 'सद्वत्पदार्थस्य' मम्यगदर्शनपदस्य 'प्ररूपणा' व्याख्या उन्नेया, भाष्यरूपरीत्यादयस्तु नादृता भाष्य-

शरणा, प्रायस्तेषामुपानुयोगागन्तव्यत्वान् इति, यतो भाषकः पंचेन्द्रियेष्ववतरति, परीचोऽपि कायेषु, पर्याप्तस्तेष्वेव, मूश्म-
 मंमिभयनमात्रं नेष्वेवातो नादता इति १। द्वितीयद्वारं छुपन्नाह—‘संख्ये’ति, संख्या-इत्याद्या, मा चैका गणितव्यवहारानुव-
 र्तिनी दृष्ट्यादिकृता त्रीर्षिग्रहेल्लिङ्गान्ता, गणितविषयातीता अमंग्येया जषन्यमध्यमोक्तदृष्टमंभिताऽपरा, तदिति (व)क्रमेण व्यव-
 स्मिता भ्रतन्ता, मापि जषन्यादिभेदत्रयानुगता अनुयोगद्वारात् विस्तरार्थिनाऽधिगमनीया, य एते मम्यगदर्शनममन्विताः
 ममया गत्यादिषु ते कियन्ता इति तदन्ता इह वृच्छयते, उक्तं चेदं पुस्ताद्, यतः पृच्छति—‘कियत् सम्यगदर्शनं’ किपरिमा-
 णान्ते मम्यगदर्शननिन इत्यर्थः, म्यमंचोद्वययति संज्ञाभिः—मत् ‘किं संख्येय’मित्यादि, किं संख्येयमिति किं संख्येयं सम्य-
 गदर्शनगतिमभ्युपगच्छामः उतासंख्येयमथानन्तमिति ?, एवं पृष्टे आह—‘उच्यते असंख्येयानि सम्यगदर्शनानि’ न संख्येया
 नाप्यनन्ताः, किं तर्हि ?, असंख्येयाः मम्यगदर्शननिन इति, धयमम्यगदृष्टीन् मिद्वान् केवलिनश्च विरहस्य जेषाः मंसारवर्त्तिनो याव-
 लाः धयादिनम्यगदर्शननिनन्ते निर्दिश्यन्ते अमद्वयेयानि मम्यगदर्शनानीत्यनेन, ये तर्हि केवलिनः सिद्धाश्च ते मयं कियन्त इत्याह—
 ‘मम्यगदर्शयस्त्वनन्ता’ इति, भवम्यकेवलिनः मिद्वान्धाद्रीकृत्योक्तं मम्यगदृष्टयस्त्वनन्ता इति २। द्वारान्तरस्पर्शनिनाह—‘क्षेत्रं’-
 क्षिप्यति—निममनि यत्र नीचादिद्रव्याणि तन् क्षेत्रम्—आकाशं, ये एतेऽसंख्येयतया मिद्वारिता अनन्ततया च एभिः पुनः किय-
 दासाग्रं व्याप्तमिति मंशये मति पृच्छति—‘मम्यगदर्शनं कियति क्षेत्रे’ ननु च मम्यगदर्शनमेतेन ग्रच्छयते, निर्णयोऽपि तस्मैव,
 मम्यगदृष्टयस्तु न चोद्यन्ते न निर्णीयन्त इत्ययुक्तम्, उच्यते, इहायं मम्यगदर्शनशब्दः भावमाधनः, मम्यगदृष्टिः सम्यगदर्शनं, म
 नाप्युभयोरानेनोऽभ्युपगन्तव्यः, अपायमदृव्यमम्यगदर्शननिनस्ताद्विद्युतस्य च मिद्वभवर्यकेवललाख्यास्य, निर्णयवाक्येऽप्येवमेव दृश्यं,

अथवा मम्यग्दर्शनिषु निर्जानिषु सम्यग्दृष्टयोऽप्यनेनैव रूपेण ग्रहीष्यन्त इति सम्यग्दर्शनिनः प्रश्नयति, अथवा एकं जीवमुद्दिश्यायं
 प्रकृतः प्रश्नः, एकत्रावधृतक्षेत्रेऽन्यत्राप्युपमानात् तथा प्रतिपत्त्येऽहमिति पृच्छति—सम्यग्दर्शनं कियति क्षेत्रे इति, एकस्मिन् क्षेत्रे पृच्छ-
 यमाने मम्यग्दर्शनं कियति क्षेत्रे इत्येकचनमपि सुघटं भवति, खरिराह—लोकस्यासंख्येयभाग'मिति, यदैकः पृष्टः एकस्य
 चीनरं तदा कोऽर्थः?, योऽहं मम्यग्दर्शनी मोऽहं कियति आधारे स्थितः?, पृष्टे उत्तरं—लोकस्यासंख्येयभागे, धर्म्मधिर्म्मद्वयपरि-
 च्छिन्न आकाशदंष्ट्रो जीवाजीवाधारः क्षेत्रं लोकः, तस्यासंख्येयभागे त्वं स्थितो, यतोऽसंख्येयप्रदेशो जीवोऽसंख्येयभाग एव अवगाहते.
 सर्वस्य लोकस्य वृद्ध्याऽसंख्येयभागवद्वकल्पितस्य य एकोऽसंख्येयभागस्तत्र स्थित इति, अथापि सर्वानेवाङ्गीकृत्य प्रश्नस्तथाप्य-
 र्मण्येयभागे पूर्वमाद्भ्यधिकतरं लोकस्य सर्वे वर्चन्ते इति युक्तमुत्तरं ३। उत्तरत्र स्पर्शनमाकाशप्रदेशैः पर्यन्तवर्त्तिभिः सह यः स्पर्शस्तत्
 स्पर्शनं, अभिन्न द्वारं पृच्छयते—सम्यग्दर्शनेन किं स्पृष्टमित्यनेन, अत्रापि मम्यग्दर्शनशब्दः सामान्यवाची दृश्यः, एकं वाऽङ्गीकृत्य
 प्रष्टुमिति मन्तव्यं, उत्तरं 'लोकस्यासंख्येय' भागः स्पृष्ट'इत्येकानेकप्रश्नानुरोधेन ज्ञेयं, यः पुनः समुद्घातप्रतिपन्नः चतुर्थसम-
 यर्थनिर्भवत्वेकवली तैव किं स्पृष्टं लोकस्त्विति, उच्यते—'सम्यग्दृष्टिना तु सर्वलोक' इति, यतोऽभिहितं—“लोकव्यापी
 ननुं धं तु” तुल्यद्वैज्वयारोणं, सम्यग्दृष्टिर्नैव समुद्घातं गतेनैव गमस्तलोकः स्पृश्यत इति, एतस्मिन् व्याख्याने चोदकोऽच्यु-
 दने—सम्यग्दृष्टिमम्यग्दर्शनशब्दयोर्व्युत्पत्तौ क्रियमाणायां भावे कारके नास्त्यर्थभेद इति भवौघाह—मम्यग्दर्शनेन लोकासंख्येय-
 भागः स्पृष्टः, सम्यग्दृष्टिना तु सर्वलोक इति, तत् नूनं भवता कश्चिदर्थभेदः परिकल्पित इत्यतः प्रश्नेनोपक्रमे—'सम्यग्दृष्टिस-
 म्यग्दर्शनयोः को विशेष इति?, खरिराह—अत्र 'उच्यते', 'अपायमद्भ्य'त्यादि, अपायो—निश्चयज्ञानं मतिज्ञानांशः मद्भ-

व्याणि पुनः शोभनानि प्रज्ञस्तत्त्वान् विद्यमानानि वा द्रव्याणि मद्रव्याणि-मिध्यादर्शनदलिकानि अध्यवसायविशोधितानि सम्य-
 ग्दर्शनतया आपादितपरिणामानि, अपायश्च मद्रव्याणि च अपायमद्रव्याणि तेषां भावः अपायमद्रव्यता, इत्थंभूतलक्षणे तृतीया,
 गान् मोऽप्यपः सम्भवति यावद् तानि मम्भन्त्येषाऽप्यपमद्रव्यता, तथा सम्यग्दर्शनं, अपाययुक्तानि मद्रव्याणीति विनाशाशंका-
 -निगारिणीया मुहूर्द्धत्वा दूरिराचष्टे-‘अपाय आभिनियोधिकं’तृतीयो भेदः आभिवोधिकस्य निश्चयात्मकः प्रसिद्धः तेन
 योगः तद्योगः तस्मात्, तेनापायेन योज इति चोच्यते, यतः सम्यग्दर्शनपुद्गलेषु सत्सु अपगतेषु च भवतीति, व्यापी स इत्यर्थः, तद्योगात्
 सम्यग्दर्शनम्, एतेनापायेन यावदस्ति मम्भन्ध इति, तेन च मम्भन्धः सत्सु च मद्रव्येष्वक्षीणदर्शनसप्तकस्य, असत्सु च सद्रव्येषु क्षीणद-
 र्शनसप्तकस्य, उभयस्यामप्यसत्त्वायां सम्यग्दर्शनं द्रष्टव्यं, उभयस्यामपि त्वयस्थायां सम्यग्दृष्टिव्यपदेशो नास्ति, ‘तत् केवलिनो नास्ती’-
 त्यादि, तदिनि-सम्यग्दर्शनं मद्रव्यापाययोगजनितव्यपदेशं केवलिनोऽतीन्द्रियदर्शनत्वात् न समस्ति, अतो न सम्यग्दर्शनी केवली,
 कस्तर्हि?, आह-‘सम्यग्दृष्टिस्तु केवली’ति, तानि च बुद्ध्या आदाय अपायमद्रव्याणि तत्र केवलिनि सम्यग्दर्शनव्यपदेशो निपि-
 त्यते, तस्मिन् विना यदि सम्यग्दर्शनव्यपदेशः कल्प्यते भावसाधनार्थोऽविशिष्ट इतिकृत्वा तदा नास्ति निषेध इति, तुशब्दः अमुमे-
 सार्थमयोजितयति, एवं च कृत्वा पूर्वप्रश्नेऽपि मुष्टं भाष्यं भवति ४। द्वारांतरं छुपति-‘काल’इति, यदेतत् पूर्वके द्वारे निरूपितं सम्य-
 ग्दर्शनं तत् क्रियन्तं कालं भवतीति प्रदनयति, ननु च स्थितिद्वारेऽप्येतदेव पृष्टमुक्तं च, किमर्थं पुनः पिष्टपेपणं क्रियत? इति,
 उच्यते, न कालः स्थितिमन्तरेण कश्चिदस्तीत्यस्यार्थस्य ख्यापनार्थं, तथा वर्तनादीन्येव काललिङ्गानि पठन्ति, अथवा एकजीवाश्र-
 येणेन नानाजीवमाश्रयेण च नास्ति स्थितिद्वारे माक्षादभिधानमित्यतो युज्यते प्रश्नः, तथा च “पुष्टमणिअं तु जं भण्णइ

तत्त्वे” त्यादि, अतस्तत् सम्यग्दर्शनमेकजीवाङ्गीकरणेन नानाजीवाङ्गीकरणेन च परीक्ष्यं, एतदुक्तं भवति—एकेन ग्रासं मत्
 कियन्तं कालमनुपाल्यत इति, नानाजीवैश्च कियन्तं कालं धार्यत इति परीक्ष्यम्, ‘एकं जीवं प्रती’ त्यादि, पूर्णं भावित एव ग्रन्थ
 इति, स्थितिद्वारे नानाजीवान् गतिं समीक्षा—सर्वकालं, महाविदेहादिक्षेत्रमाश्रित्याव्ययच्छेदात्, इयं तु स्थितिः क्षायोपशमि-
 रुस्य चिन्तिता, औपशमिकस्य तु यथासम्भवं अन्तर्मुहूर्तप्रमाणेति, क्षायिकस्य तु सर्वदाऽऽवस्थानम् ५। अतोऽनन्तर अन्तरद्वार स्पृ-
 शति—‘अन्तरं’ इत्यनेन, सम्यग्दर्शनं प्राप्य पुनर्थोज्झित्वा मिथ्यात्वदलिकोदयात् पुनः कियता कालेन लप्स्यत इति पृच्छति
 —‘सम्यग्दर्शनस्य को विरहकाल’ इति, सम्यग्दर्शनं प्राप्य पुनर्थोज्झित्वा यावन्न पुनः सम्यग्दर्शनमासादयति न विरहकालः
 —सम्यग्दर्शनेन शून्यः कालः कियानिति, औपशमिकक्षायोपशमिके निश्चित्य निर्णयवाक्यं प्रवृत्तं—‘एकं जीवं प्रती’ त्यादि,
 एको जन्तुरौपशमिकं क्षायोपशमिकं वा प्राप्य उज्झित्वा पुनः कश्चिन्मुहूर्तस्यान्तर्लभते, कश्चित्पु अनन्तेन कालेन लभते, स
 चानन्तः काल एवमारयाते—उत्कृष्टतोऽपार्द्धः पुद्गलपरामर्तः, पुद्गलपरामर्तः नाम यदा जगति यावन्तः परमाणवस्ते औदारि-
 कादितया भवे परिरुक्ता भवन्ति, स पुद्गलपरामर्तः औदारिकेवेकियतैजसमापाप्राणायानमनःकर्मभेदात् मत्तया, एतत्समुदा-
 यस्याद् गृह्यते किञ्चिन्न्यूनं, एतत् त्रतिपादयितुं कथं शक्यते इति चेदुपाद्ध्युद्गलपरामर्त इत्यनेन, उच्यते, ‘ममुदायेषु हि शब्दाः
 प्रवृत्ता अयमेवपि प्रवर्तन्ते’ इतिन्यायात्, अयं चार्द्धशब्दः न समग्रविभागवचनः, किञ्चिन्न्यूनाभिधायित्वाच्च गुंलिङ्गः, उपगतो-
 ऽर्द्धः उपाद्ध्युद्गलपरामर्त इति प्रादिममामः, ‘नानाजीवा’ निति सर्वजीवान् नास्त्यन्तर, विदेहादिषु मर्मकालमवस्थानादिति,
 धायिकस्य त्वनपगमान्नास्त्यन्तर ६। द्वारान्तराभिधित्ययाऽह—‘भाव’ इति, येषा रुचिर्जीवस्य जिनवचनश्रद्धायिनी ना कम्पिन

भावे 'औपशमिकादीना ममत्तरति इति प्रश्नयति—'सम्यग्दर्शन'मित्यादिना, मम्यग्दर्शनमित्यविशिष्टां रुचिं क्षयादिरूपां
 त्रिभिर्भाष्ये जिज्ञासते क्व क्वेति, तथा च प्रतिपन्नमपि भविष्यति—त्रिषु भाष्येति, 'औपशमिकादीनाम्' उक्तलक्षणाना
 'रुतमो भवः' इति तत्माऽप्येति यावत्, युरिस्तु हेयभावनिरामिपया आदेयं त्रिवित्यनेन नूययति, औदयिकं—गतिकपाया-
 द्दिष्टं पारिणामिकं च भवत्यत्रादिलक्षणं विहाय अन्ये त्रयः क्षायिकादयस्तेषु भावेषु भवति, औदयिकपारिणामिकयोर्गत्यादि-
 प्रत्ययत्वाद्यप्यथारणात् न तयोः समस्ति, अनादित्वाच्च, 'त्रिषु' इति सूच्यते त्रिषु भवति, नौदयिकपारिणामिकयोरिति ७। द्वारान्तर
 स्पृशति 'अल्पमदुत्थ' 'मित्यनेन, 'अत्र' एतन्मिन् त्रिषु भाष्येति व्याख्याते, आह—'एषा क्षायिकादीना' 'सम्यग्दर्शनानां'
 त्रिषु क्षायिकादिषु परिणामेषु वर्तमानानां किं तुल्यमंरपत्प्रमुतान्येति, आश्रयभेदेन ना अल्पमदुत्थचित्ता, आह—'अस्त्यल्प-
 ददृश' (आदोन्विदल्पमदुत्थं मृ.) इति अल्पमदुत्थः, मिचिदल्पमत्रास्ति किञ्चिच्च वद्विति, कथं भावनीयम्?, 'उच्यते—
 मंस्नोरुमौपशमिकं' यत् ईदृशी परिणति श्रेण्यारोहादिस्वभावा न नहनः मन्त्राः मंत्राण्डुवन्तीत्यामः, 'ततः क्षायिकम-
 म्मदयेयगुणं' ततः—औपशमिकात् क्षायिकमिति च, अत्राय विशेषः प्रेक्ष्यः—छद्मस्थाना श्रेणिकादीना यत् क्षायिकं तत् गृह्यते,
 अपायमद्वानात्, छद्मस्थानं त्रिषु क्षायिकमस्यानधितयोपात्तत्वात् तत् इत्यनेन अत्रधिसमतापि तादृशेन भाव्यं, तत औपशमिकात्
 क्षायिकं छद्मस्थानमिदममन्त्रेयगुणमिति, अमन्त्रेयगुणमिति योऽभावौपशमिको राशिः सोऽमह्वयेन राशिना गुण्यते, औपशमिकाद्
 यदुत्तरमिति यावत्, 'ततोऽपि' क्षायिकात् 'क्षायोपशमिकं' भवत्यमन्त्रेयगुणं, मन्त्रगतिषु नहुस्याभ्याधारत्वात्, अमन्त्रे-
 यगुणमिति च योऽमौ क्षायिकराशिः सोऽमन्त्रेयगुणं गुण्यते, अतः क्षायिकाद् नहुत्तरमास्त इति यावत्, यत्तर्हि क्षायिकं केनल्याधार

तत् कियद् ? उच्यते, सर्वैकेवलानामानत्यादनन्तगुणं केवल्याधारमेतद् दृश्यं इत्यत आह—‘सम्यग्दृष्ट्यस्त्वनन्ता’ इति, केवलिनोऽनन्ता इत्यर्थः, अतस्तद्वर्च्यनन्तमेव, इतिः द्वारसमाप्तिस्त्वचकः । अथ किं सम्यग्दर्शनस्यैव निर्देशादिसदादिभिर्द्वारैरधिगमः क्रियते ? उत ज्ञानादीनामपि ? ज्ञानादीनामपि, किंतु एकत्र सम्यग्दर्शने योजना कृता, अन्यत्राप्येवं दृश्येत्यतिदिशति—‘एवं सर्वभावाना’मित्यादिना, ‘एवं’मिति यथा सम्यग्दर्शनस्य तथा सर्वभावानां ज्ञानादीनां नामस्थापनादिमी रचनां कृत्या प्रमाणनयनिर्देशादिसदादिभिः परीक्षाधिगमः कार्य इति, यत् प्रस्तुतं, सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग इति, तत्र यत् सम्यग्दर्शने विचार्य तदभिहितं, तदभिधानाच्च परिसमापितं सम्यग्दर्शनमित्येतदाह—उक्तं सम्यग्दर्शनं, द्वितीयावयवव्याचिख्यासाप्रस्तावप्रदर्शनायाह—ज्ञानं चक्ष्यामः, कीदृक् तदिति चेद्, उच्यते—

मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलानि ज्ञानं ॥ (सूत्रं ९)

मत्यादीनि सर्वाण्येव ज्ञानं प्रत्येकं, न तु सर्वाण्येकमेव, एकत्रचननिर्देशस्तु सर्वेषामेधतः समानजातीयत्वज्ञापनार्थः, तथाहि—सर्वाण्येव विषयावबोधे ज्ञानमीति सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह भाष्यकारः—‘मतिज्ञान’मित्यादि (पृ. १४-५.) मननं मतिः—इन्द्रियानिन्द्रियपरिच्छेदः, ज्ञातिज्ञानं, सामान्येन वस्तुस्वरूपावधारणं, ज्ञानशब्दः सामान्यवचको मत्या विशेष्यते, मतिश्चास्मी ज्ञानं चेति मतिज्ञानं, एवं ‘श्रुतज्ञान’मिति, श्रुतिः श्रुतं—शब्दार्थसंवेदनं, तेन ज्ञानं विशेष्यते, श्रुतं च तत् ज्ञानं च श्रुतज्ञानमिति, अवधिशब्दो मर्यादावचनः, अमूर्तपरिहारेण साधान्मूर्तविषयमिन्द्रियानपेक्षं मनःप्रणिधानवीर्यकमवधिज्ञानं, अवधिश्च तज्ज्ञानं च तदवधिज्ञानं, ‘मनःपर्यायज्ञान’मिति मनमः पर्यायाः मनःपर्यायाः—जीवादिज्ञेयालोचनप्रकाराः, परगताः

मन्यमानमनोद्वयधर्मा इत्यर्थः, माधात्कारेण तेषु तेषां वा ज्ञानं मनःपर्यायज्ञानमिति, 'केवलज्ञान'मिति केवलमित्येकं-स्वभे-
दगतिं शुद्धं वा-मरुतापरणशून्यं, मूलं वा-आदित एव सम्पूर्णं अमाधारणं वा-मत्यादिविकलं अनन्तं वा-सर्वद्रव्यभावप-
रित्येदि ज्ञानं केवलज्ञानं, स्याद्यादिमाधर्म्याद्वाशौ मतिश्रुतोपन्यासः, अत्रापि मतिभेदत्वात् मतिपूर्वकत्वाच्च श्रुतस्यादौ मतेः,
श्रुतविषयपादिमाधर्म्यांश्च तदन्वयं, छद्मस्थानिपादिमाधर्म्यांश्च तदनु मनःपर्यायस्य, उच्यमानादिभिर्नाडन्ते केवलस्येत्यु-
न्यामानुपूर्वाप्रयोजनं, तथा चोक्तम्—“ज्ञं मामिहालकारणविसयपरोक्षत्वतोहि तुल्यं। तच्चागी (वे.विशे.भा.) सेसाणि अ तेष्वा-
दीन् मतिशुभाहं ॥१॥ कालवियञ्जयमामितलाहमामणओऽनही तचो। माणममेचो छुडमत्थविसयभागादिसामण्णा ॥ २ ॥ अते
केवलमुगमनडमामिचावमाणलामाओ ॥” (विशे. ८६-८७॥) इत्यादि, 'इत्येतदि'ति, इतिरित्युक्ताया, एतावदेव, नान्य-
दस्ति, एतदित्ययवप्रविभागेन यदाग्यातं मूलम्-आद्यं विधानं-भेदः मूलं च तद्विधानं च मूलविधानं तेन मूलविधानेन-मूल-
रित्यान्तः 'पंचमिथ'मित्यादि शेषपरिच्छेदि ज्ञानं, एतदुक्तं भवति-मौलान् भेदानङ्गीकृत्य पञ्चविधमेव भवति, अथ किमन्ये एषां
पञ्चानां प्रभेदाः गन्ति उत नेति ? मन्तीत्युच्यते, 'प्रभेदास्त्वस्ये'त्यादि, प्रभेदा-अज्ञाः अगयाः अस्य-पञ्चविधस्योपरिष्टाद्
गन्त्यन्ते, मूलभेदास्तु न, स्थितत्वादिति, मतिज्ञानस्याग्रहादयः श्रुतस्याज्ञानप्रविष्टादयः अगधिज्ञानस्य भगप्रत्ययादयः मनः-
पर्यायज्ञानस्य ऋगुभत्यादयः, केवलज्ञानस्य न मन्त्येवेति ॥ एवं ज्ञानमभिधायेह प्रमाणसंख्यामाह—

तत् प्रमाणे इति ॥ (सूत्रं १०)

इदं पञ्चविधमपि ज्ञानं ज्ञातिभेदेन द्वे प्रमाणे इति सूत्रममुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह भाष्यकारः—'तदेतदि'त्यादिना (पृ.

१४-९) तच्छब्द एतदित्यस्यार्थः, पञ्चविधमपि ज्ञानं मत्यादि द्वे ग्रामाणे भवत इत्येतदत्र विधीयते, किम्भूते द्वे इत्याह—
 ‘परोक्षं प्रत्यक्षं चे’ति परैः—इन्द्रियैरुक्षा—सम्बन्धनं यस्य ज्ञानस्य तत् परोक्षम्—इन्द्रियादिनिमित्तं मत्यादि, यत्पुनरिन्द्रियादि-
 निमित्तनिरपेक्षमात्मन एवोपजायते अवध्यादि तत् प्रत्यक्षं, चशब्दः स्वगतानेकभेदगमुच्चयार्थः, इत्थमुपन्यासे चैवमेवानयोर्भावि
 इति प्रयोजनं ॥ परोक्षमभिधातुमाह—

तत्र-आद्ये परोक्षमिति ॥ (सूत्रं ११)

एतदेव व्याचष्टे भाष्यकारः—‘आदौ भवमाद्यं’ (पृ. १४-१२) यस्मात् परमस्ति न पूर्वं न आदिः, विवक्षावशात्, तत्र
 भवं ‘दिगादित्यात्’ आद्यमिति, आद्यं चाद्यं चेत्याद्ये इति, प्रतिविशिष्टेन च क्रमेण व्यवस्थितानामाद्यव्यपदेशो दृश्यते, तद्यथा—अयं
 यतिरेषां विशिष्टक्रमभाजामाद्य इति, एवमत्रामूर्चनां ज्ञानानां क्रमसन्निवेशो दुरुपपाद इति मत्वा अब्रवीत्—‘आद्ये इति सूत्र-
 क्रमप्रामाण्यात्’ सूत्रं चासन्नमप्यनन्तरं त्यज्यते तत् ग्रामाणे इति, मन्निवेशाभावात्, तस्मात् परमेव मतिश्रुतादि ग्राह्यं, तत्र
 क्रमः—परिपाटी, सूत्रे क्रमः सूत्रक्रमस्तस्य प्रामाण्यम्—आथर्यणं तस्मात्, ‘प्रथमद्वितीये’ मतिश्रुते ‘शास्त्री’ति कथयति सूत्रकार
 इत्याह भाष्यकारः, अस्यैव भावार्थमाह—‘तदेव’मित्यादिना, तदेवमाद्यव्यपदेशे सिद्धे सुखेन वक्तुं शक्यते यदुताद्ये मतिज्ञान-
 श्रुतज्ञाने द्वे अपि परोक्षं प्रमाणं भवत इति, शेषमनुद्य परोक्षप्रमाणता विधीयते, एवं शब्दार्थेन तत्प्रतः प्रतिपादितमपि परोक्षत्वं सम्य-
 गनगच्छन्नाह चोदकः ‘कृतं’ इति कस्मात् परोक्षं प्रमाणं भवतः, गुरुरपि तदेव स्पष्टयन्नाह—‘निमित्तापेक्षत्वादिति इन्द्रिय-
 मनोनिमित्तापेक्षत्वादिति, इन्द्रियमनोनिमित्तापेक्षत्वादिभिः प्रायः, एवमपि तत्प्रतोऽनवगच्छतः मामान्येन निमित्तापेक्षत्वादिति

नन्वमानस्य भा भूदाग्रज्ञानन्वप्यादेरापि विशिष्टक्षयोपश्रमादिनिमित्तापेक्षाऽस्त्येवेति, तद्व्यवच्छेदायाह--'अपायसद्भ्यस्तया
मनिज्ञान'मिति अपायो-निश्चयः ज्ञानान्तरवर्त्ती मद्रव्यमिति-शोभनानि द्रव्याणि सम्यक्त्वदलिकानि, अपायश्च सद्रव्याणि
नापायमद्रव्याणि तेषां भारः-स्वरूपादग्रव्युत्तिः तथैतथभूतया मतिज्ञानं परोक्षम्, एतदुक्तं भवति-अपाय इन्द्रियानिन्द्रियजन्य
इति इन्द्रियनिमित्ततया परोक्षं, ग्राह्यगृहीतव्यतिरिक्तनिमित्तापेक्षत्वादितियावत्, न चैवमवध्यादेः ग्राह्यगृहीतव्यतिरिक्तनिमित्त-
पेक्षाऽस्ति, अयमेव युक्तरागमिप्राय इति द्रव्यज्ञाह-'तन्दिन्द्रिये'त्यादि-तदिति-मतिज्ञानं इन्द्रियाणि-श्रोत्रादीनि अती(नि)न्द्रियं
मननानि निमित्तं-कारणं यस्य ज्ञानस्य तत्तथेति यक्ष्यते सूत्रकारः, इदं च मद्रव्यविकलानामपि सम्यग्गृहीतां भवति श्रेणिका-
दीनां तथापि यदनां मद्रव्यममन्वितानामिति गामान्येनोक्तमपायमद्रव्यतयेत्यलं प्रसङ्गेन । श्रुतज्ञानस्य परोक्षत्वे विशेषकारणमाह
'नत्पूर्वकत्वादि'नि मतिज्ञानपूर्वकत्वात् 'परोपदेशजत्वाच्च' परः-तीर्यकरादिस्तस्मादुपदेशस्ततो जायत इति परोपदेशजं तद्भा-
रमन्माग धुतज्ञानं परोक्षमिति, अनेनोभयस्य निमित्तभूयस्त्वं ख्याप्यते, तथा चेदं क्वचिन्मनमिति मतिज्ञानं श्रुतज्ञानं च स्वत एव
भवति, यथा प्रत्येकगृहादीनां, क्वचिन्नाधिकं परोपदेशमपेक्षते, यथा अस्मदादीनामिति निमित्तभूयस्त्वं श्रुतज्ञानस्य । अत्र कश्चि-
दाह-इन्द्रियमनोनिमित्तं विज्ञानं परोक्षमित्येतदागमविरुद्धं भवतः, "इन्द्रियपञ्चकत्वं नोऽन्द्रियपञ्चकत्वं चे"त्यादि(नन्दी सू. ३)वचन-
प्रामाण्यात्, प्रतीतिविरुद्धं च, भाषाद्रूपादिदर्शनादिति, अत्रोच्यते, नागमविरुद्धं, तत्र व्यवहारतः प्रत्यक्षत्वाभिधानात्, कथमेत-
न् ज्ञायत इति चेत् नन्यागमादेव, यतस्तत्रैवोक्तं "मतिनाणपरोक्षत्वं च सुअनाणपरोक्षत्वं चे" (नन्दी सू.) न च मतिश्रुताभ्यामिन्द्रि-
यमनोनिमित्तमन्यदस्ति यन् प्रत्यक्षमंजमा भवेदिति उपचारतस्तत्र प्रत्यक्षत्वाभिधानं, निश्चयं त्वधिकृत्य ग्रथ्यतोऽयं शास्त्रकार इति नाग-

मविरोधः, प्रतीतिविरोधोऽपि नास्ति, साक्षाद्रूपादिदर्शनासिद्धः, इन्द्रियादिद्वारेण दर्शनात्, शक्यं चात्र चक्षुः इन्द्रियमनोनिमित्तं विज्ञानं परोक्षं, ग्राह्यगृहीतृव्यतिरिक्तनिमित्तोत्थापितप्रत्ययात्मकत्वाद्विज्ञानवत्, विषयेऽवध्यादीति कृतं ग्रमङ्गेन ॥ एवं परोक्षं ग्रमाणमभिधाय तदन्यदभिधातुमाह—

प्रत्यक्षमन्यदिति ॥ (सूत्रं १२)

उक्तलक्षणज्ञानद्वयाद् यदन्यद् ज्ञानत्रयं तत् प्रत्यक्षमिति सूत्रसमुदायार्थः। एतदेवाह भाष्यकारः—‘मतिश्रुताभ्या’मिति (पृ. १५-८) मतिज्ञानश्रुतज्ञानाभ्यां यदन्यन् प्रागुद्दिष्टं ज्ञानयश्चेऽवशिष्यते त्रिविधं ज्ञानम् अवध्यादि तत् त्रिविधमिति प्रत्यक्षग्रमाणं भवति, ग्रमाणमनूद्य प्रत्यक्षं भवतीत्येतद्विधीयत इति, एवं शब्दार्थेनैव तत्ततः प्रतिपादितमपि प्रत्यक्षं सम्यगनवगच्छन्नाह चोदकः—‘कुत’ इति कस्मात् प्रत्यक्षं ग्रमाणं भवति? गुरुरपि तदेव स्पष्टयन्नाह—‘अतीन्द्रियत्वादि’ति, अतिक्रान्तमिन्द्रियाणामतीन्द्रियं ज्ञानं तद्भावोऽतीन्द्रियत्वं तस्मादिति, यत् प्राणिनां ज्ञानदर्शनवर्णनं (योः) क्षयोपशमाच्च क्षयाच्च इन्द्रियानिन्द्रियद्वारानपेक्षमात्मानमेव केवलमभिमुखीकुर्वदुदेति तत् प्रत्यक्षम्—अवध्यादि एव, तत् प्रमाणे’ इति द्वित्वसंख्यायां परोक्षप्रत्यक्षाख्यो यो विषयस्तमुपदर्श्य ग्रमाणशब्दार्थं कथयन्नाह भाष्यकारः—‘प्रमीयन्तेऽर्थस्तैरिति ग्रमाणानी’ति, प्रमीयन्ते—परिच्छिद्यन्ते सदसदित्यादिभेदेनार्थाः—जीवादयस्तैरिति ग्रमाणानि, करणे ल्युट्, भावनाञ्च ग्राह्यं कृतैव, ज्ञानव्यक्त्यपेक्षो बहुवचननिर्देशः ग्रमाणानीति, ‘अत्राहे’ति एवं द्वे परोक्षप्रत्यक्षग्रमाणे भवत इति ज्ञापिते चोदयति—‘इहे’त्यादि, इह—शास्त्रेऽवधारितमेतत्, अन्यथा ‘तत् प्रमाणे’ इति द्वित्वममह्वयार्थ्यं, के द्वे इत्याह—‘प्रत्यक्षपरोक्षे’ इति, लोकलूढैवमुपन्यामः, ततः किमित्याह—‘अनु-

माने न्यादिः अनुमानं चोपमानं चेत्यादिऽउन्डः, तत्रानुमानं-लिङ्गादर्थदर्शनं, प्रमिद्वयमाधनमुपमानं, आसोपदेशः
 आगमः, दृष्टादंशदृष्टादिरन्यनमर्थापनिः, मम्मनः प्रत्यादौ वृद्धादिभायः, अभायो भायोपलम्भरूपमाणविग्रह इति, एतान्यपि च
 प्रमाणानीत्येवं ग्राह्यतादयः आचार्येदेशीया या (कंचित्) मन्यन्ते 'तत् कथमेतदिति, किमेतान्यप्रमाणान्येव उत प्रमाणान्त-
 र्गणि भवन्तीति चोदराभिप्रायः, अत्र परिहारमाह- 'उच्यते' इत्यादिना, उच्यते अत्र समाधिः, सर्वाण्येतानि-अनुमानादीनि
 मपि धुरयोऽन्तर्भूतानि प्रविष्टानि, कथमिति युक्तिमाह- 'इन्द्रियात्र' इत्यादि, इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि तेषामर्था-रूपादयः इन्द्रियाणि
 तार्थानि इन्द्रियाथान्नेषां मन्त्रिरूपः-मम्मन्धः म इन्द्रियाथमन्त्रिरूपा निमित्तं यस्य तत्तथा अनुमानादि तद्भावास्तस्मात्, न हि ध्रमादि-
 भिः प्रत्यक्षपर्यन्तरिन्द्रियानिन्द्रियाभ्यामगृहीतानुमानादीनां मम्मन्ध इति मतिश्रुतयोरन्तर्भावः, 'किंचान्यदिति पक्षान्तरमाश्रयति,
 तादाह- 'अप्रमाणान्येव या' अनन्तरोदितानि अनुमानादीनि, कुन ? इति प्रश्नः, अत्र निर्गन्तं- 'मिश्रयावर्तने' इत्यादि, मि-
 श्रयावर्तने-तत्तत्तार्थाश्रदानपूर्वणरूपेण परिग्रहान्-स्वयमद्वीकरणात् अनुमानादीनां, तथा 'विपरीते' इत्यादि, विपरीताना-
 मुपदेशः-स्वयं परेष्वप्यन्तद्विषयलक्षणगोचरमिति विपरीतोपदेशः तस्माच्च कारणात् अप्रमाणान्येव, एतानेकरूपमात्रे वस्तुतत्त्वे एक-
 म्भावाभनेरभ्यभावं वेति यावानुपदेशः म विपरीत एवेति भावनीयं, न चेयं स्वमनीयिकेति सप्रकारमतमुपन्यस्यन्नाह- 'मिश्रया-
 वर्तने' इत्यादि, मिश्रयावर्तनेः प्राणिनो यस्मान्मतिश्रुताप्रधयस्त्रयोऽपि नियतं-मिश्रितमज्ञानमेव, कुत्तितं ज्ञानमित्येवं वक्ष्यति
 यत्रसारः, न चापानस्य गामाप्यमिति प्रतीतोक्तत्, जाह-यद्येयं कथं मतिश्रुतयोरन्तर्भूतानीत्युक्तम् ? अनोन्यते- 'नयवादे' इत्यादि,
 नया नगमादयमेतेषां तादः स्वरचितार्थप्रकाशनं नयवादान्तर तेन नयवाद्भेदेनैव, 'ग्रन्था' मतिश्च श्रुतं

च मतिश्रुते तयोर्विकल्पाः—भेदास्तेभ्यो जायन्त इति मतिश्रुतविकल्पजानि भवन्ति यथा तथा नयविचारणायां पुरस्तात् वक्ष्याम इति, शुब्दनयस्य हि मिथ्यादृष्टिरज्ञो वा नास्तीति वक्ष्यति, तन्मतेन तु प्रमाणानीति ॥ सूत्रान्तरमम्बन्धाभिधित्सयाऽऽह—‘अत्रादे’त्यादि, अत्रक्षयेतस्मिन् ज्ञानपञ्चके कथिते मामान्येन प्रमाणद्वये च प्रत्यक्षपरोक्षरूपे विहिते परोज्जोचत्—‘उक्तं’ प्रतिपादितं त्वया, किमिति तद्?, उच्यते—मत्यादीनि पञ्च ज्ञानानि—मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलानि, एवमुद्दिश्य तत इदमभिहितं—किं तद्?, उच्यते—‘तानि विधानतो लक्षणतश्च पुरस्ताद्विस्तरेण वक्ष्याम’ इत्येतत्, ननु च नैवंविधं तत्र सूत्रे भाष्यमस्ति—विधानतो लक्षणतश्च, कथमयमध्यारोपः क्रियते गुरोरिति?, उच्यते, सत्यमेवंविधं भाष्यं नास्ति, एवं पुनः ममस्ति—प्रभेदास्त्वस्य पुरस्ताद्वक्ष्यन्त इति, अतः प्रभेदा इत्यनेन विधानलक्षणरूपाः प्रतिपाद्यन्ते तत्र भाष्ये, अतो नाध्यारोप इति, तत्र विधानं—भेदः मत्यादेः, लक्षणं त्वसाधारणं चिह्नं इति, यदेतत् प्रतिज्ञातं प्राक्तदुच्यतामिति प्रष्टुः सन् आह—‘अत्रोच्यते’ अत्र एतस्मिंश्चोदिते उच्यते मया लक्षणमादौ, अल्पविचारत्वात्, तदाह—

मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ताऽमिनिबोध इत्यनर्थान्तरम् ॥१३॥ सूत्रम्

आह—लक्षणतो विधानतश्चेत्येवमेव किन्न कृतः मम्बन्धग्रन्थो येनाल्पविचारत्वादिति प्रयोजनमाश्रीयते, उच्यते, प्राग् विधानं लक्षणाङ्गमावग्यापनार्थमिति, मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ताऽमिनिबोध इत्यनर्थान्तरमिति पर्यायैर्लक्षणाभिधानं मननाद्यात्मकमेतदित्यदुष्टमेव, अपं सूत्रममुदायार्थः, अवयवार्थमाह—‘मतिज्ञान’मित्यादिना (पृ. १५-८) मननं मतिः सैव ज्ञानं मतिज्ञानमित्येवं सर्वत्राक्षगमनिका कार्यो, भावार्थस्त्वयं—मतिज्ञानं नाम यदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तं वर्तमानविषयपरिच्छेदि, स्मृतिज्ञानं प्राक्

निरुद्धश्चेन्द्रियांश्चादि मानसं, संग्राहं न ग्राह्यमहमद्राधमिति प्रत्यभिज्ञा ज्ञानं, चिन्ताज्ञानं यथावदागामिवस्तुविषयं मान-
मन्तर, अनिमित्तोपधानं तु मयमभिः प्रसारतन्मिषुयनिश्चितविषयपरिच्छेदरूपं, इतिशब्द एवमित्यस्याथ, एवमनर्थान्तरमिति,
स्मिताः न भेदं प्रतिपद्यमानमप्यनर्थान्तर, स्मिकं भवति ?-नेपां मतिज्ञानविरहितोऽर्थः कल्पनीय इति ॥ एवं लक्षणतो
मतिज्ञानमभिधायाधुना विधानतोऽभिधातुमाह—

तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम् ॥ १४ ॥ सूत्रं

‘अस्य समुदायायः प्राग् व्याख्यातः, अधुना अयमर्थमाह—‘तदेतदि’ (पृ. १६-१९) स्यनन्तरोक्तलक्षणोपेत मतिज्ञान कि-
निमित्तं?, उच्यते, हेतोर्विषयाद् द्विविधं भवति, तेन हेतुना द्विविधेन तत्कार्यमादर्शयति—इन्द्रियनिमित्तमनिन्द्रिय-
निमित्तं च, तत्रेन्द्रियाणि-स्पर्शनादीनि पञ्च निमित्तं यस्य तदिन्द्रियनिमित्तं, न हि श्रोत्रेन्द्रियमन्तरेणायं प्रत्ययो भवति-शब्दो-
द्भवमिति, न रा स्पर्शनमन्तरेणायं प्रत्यय उत्पद्यते-श्रोत्रोद्भवमुक्तो ना, एवं श्रोत्रेणैव चान्यं, तथा ‘अनिन्द्रियनिमित्त’मिति-
इन्द्रियादन्यदनिन्द्रियं-मनः प्रोच्यते, तन्निमित्तमस्य मतिज्ञानस्य तदनिन्द्रियनिमित्तमिति, स्मृतिज्ञानहेतुर्मनः, एवं चैतद् द्रष्ट-
व्यम् इन्द्रियनिमित्तं न स परमनिन्द्रियनिमित्तं अन्यदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमिति त्रिधा, तत्ररुमिन्द्रियनिमित्तमेव ज्ञानं मत्याग्यं,
तथा चरुनिर्गतदहनपरमनस्पतीनामनेन्द्रियाणां द्वित्रिचतुरिन्द्रियाणां असंज्ञिनां पञ्चन्द्रियाणां, मनसः अभावात्, तथा अनि-
न्द्रियनिमित्तं स्मृतिज्ञानमित्तं इन्द्रियनिरपेक्षं, चक्षुर्गदित्यापाराभावात्, तथा इन्द्रियनिमित्तं जाग्रदवस्थायां स्पृशनेन मनमोपयुक्तं
स्मृतागुण्यामिदं शीनं वेति, इन्द्रियं मनशोभयं तन्मोक्षोचो निमित्तं भवतीति, तदेतत् गर्वमेकैषाह्वयत इति, इन्द्रियं च अनि-

इन्द्रियं च इन्द्रियानिन्द्रिये च इन्द्रियानिन्द्रियाणि तानि निमित्तं यस्य तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमिति, एतदेवाह-इन्द्रियनिमित्त-
 मनिन्द्रियनिमित्तं च, चञ्चलदुर्भयं चेति, अपेक्षामारणं चाङ्गीकृत्य सूत्रं पपाठाचार्यः तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमिति, अपेक्षा-
 मारणं चालोकप्रियेन्द्रियाणि, यानि प्रकाशे प्रिये च चक्षुरादिषु च मत्सु ज्ञानस्योद्भूतो दृष्टः, तेषामपि मध्येऽन्तरङ्गमपेक्षामार-
 णमिन्द्रियाणि पठितं, परमार्थिकं तु मारणं क्षयोपशमः मतिज्ञानारणपुद्गलानां, न हि तदाग्रणक्षयोपशममनपेक्ष्य ज्ञानस्यो-
 त्पत्तिरिष्यते, यदि तर्ह्यन्तरनिमित्तं क्षयोपशमः स एवोपादेयः, किं गच्छेनेन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तनाशेनेति, उच्यते, न क्षयो-
 पशमः गर्भमागारण इति कृत्वा न पठितः, चञ्चलं न ग्राह्यं, इन्द्रियनिमित्तमनिन्द्रियनिमित्तं च, चञ्चलात् क्षयो-
 पशमनिमित्तमिति, न च भावेन्द्रियस्य तद्रूपत्वादिति, तत्रेन्द्रियनिमित्तं स्वयमेव भाग्यति-‘तत्रेन्द्रिये’त्यादि, तत्र-तेषां त्रयाणां
 मध्ये इन्द्रियनिमित्तं तावद् भण्यते-‘स्पर्शनादीनां’मिति स्पर्शनरमनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणां पञ्चानामेव पञ्चस्वेवेत्यन्यस्याभावात्
 नियमयति, एवं आत्मीया त्रियया येषु प्राणिनः गन्ति भजते तेषु स्वेषु त्रियेषु, तद्यथा-स्पर्शनस्य स्पर्शे रमनस्य रसे घ्राणस्य
 गन्धे चक्षुषो रूपे श्रोत्रस्य शब्दे, अत एवां स्पर्शनादीनां स्तत्रियेषु वर्तमानानां ग्राहितया यदुपजायते ज्ञानं तत् तानीन्द्रिया-
 ण्यालभ्योत्पद्यमानमिन्द्रियनिमित्तमिति भण्यते, इदानीमनिन्द्रियनिमित्तमाचष्टे-अनिन्द्रियं-मनस्तन्निमित्तं यस्य तदनिन्द्रिय-
 निमित्तं, ईदृक् तद् इत्याह-‘मनोवृत्तिः’मनोविज्ञानमिति, मनसो-भावाख्यस्य वर्तनं-विषयपरिच्छेदितया परिणतिर्मनोवृत्तिः,
 ‘ओयज्ञानं चे’ति ओधः-गामान्यं अग्रप्रभक्तरूपं यत्र न स्पर्शनादीनीन्द्रियाणि नापि मनोनिमित्तमाश्रीयते, केवलं मत्याग्र-
 णीयक्षयोपशम एव तस्य ज्ञानस्योत्पत्तौ निमित्तं, यथा गच्छनादीनां नीत्राद्यभिमर्षणज्ञाने न स्पर्शनं निमित्तं, न मनो निमित्तमिति,

तानात्र मतिमानागणभयोपशम एव केरलो निमित्तं क्रियत ओषजानस्य । तन् पुनरिन्द्रियनिमित्तमनिन्द्रियनिमित्तं च जानं
 क्रियमप्यमुनि कश्चिद्वेदस्तापः १, इतीत्यह, यद्यस्ति ततो भण्यताम्, उच्यते—
 अग्रहेत्पायधारणा इति १७ ॥ सूत्रं ॥

अग्रहादयः इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमतिमानभेदा इति सूत्रममुदायार्थः, अययार्थं एवाह भाष्यकारः—‘तदेतदि’ त्यादिना
 अग्रहादयः इन्द्रियनिन्द्रियनिमित्तमतिमानभेदा इति सूत्रममुदायार्थः, अययार्थं एवाह भाष्यकारः—‘तदेतदि’ त्यादिना
 (पृ. १६. १६.) तदंतन् मतिमानं लक्षणविधानाभ्यां यदुक्तं ‘उभयनिमित्तमपि’ इन्द्रियनिमित्तमनिन्द्रियनिमित्तम्, अपिशब्दा-
 निन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमपि ‘एतन्नः’ इत्येकं म्पशनादीन्द्रियव्यत्ययेक्षयाऽपि ‘चतुर्विध’ मिति चतस्रो विधा यस्य तच्चतुर्विधं
 भवति, ‘तन्त्रे’ति विंगणन्यासार्थः, ‘अग्रहा’ इत्यादि, एवमुपन्यस्यावग्रहस्वरूपाभिधित्सयाह—‘तन्त्राख्यक्त’ मित्यादि, तन्त्रेति
 दृष्टम् अव्यक्तम् अष्टमालोचनानधारणमिति योगः, तदेव विशेष्यते—‘यथास्म’मिति यथास्ममिति यथास्मीयः, इन्द्रियैः स्प-
 श्मन्तिभिर्गणना भग्नोदीनां यथाऽऽत्मीयो—यो यस्य त्रिपयः, स्वत्रिपय इत्यर्थः, ‘आलोचनावधारण’मिति आङ् मर्यादायां,
 मतिमानं दृष्टं, एतदुक्तं भवति—मर्यादाया मामान्यस्यानिर्देश्यस्य स्वरूपनागादिकल्पनारहितस्य दर्शनमालोचनं तदेव आधारणाभा-
 नानागणं, एतदग्रहेत्तज्जभिधीयते, अग्रहणमग्रहः इत्यनर्थयोगादिति, एवं स्वचिह्नोऽग्रहमभिधायस्यैव पर्याय-
 मारुताह—‘अग्रहेत्तज्जभिधीयते, अग्रहणमग्रहः इत्यनर्थयोगादिति, एवं स्वचिह्नोऽग्रहमभिधायस्यैव पर्याय-
 एवमग्रहं रथयिना ईहाय्यरूपं रथयन्नाट—‘अवगृहीत’ इत्यादि, अवगृहीत इत्यनेन क्रमं दर्शयति, अग्रगृहीते सामान्ये ईहा प्र-
 षो, तस्मात् ‘यिदयार्थे’के’त्यादि, (त्रिपयः मामान्यत्रिपयरूपः) स एवार्थमाणत्वादर्थः त्रिपयार्थः तस्यैकदेशः मामान्यमनिर्द-

आदिरूपं तस्माद् विषयाथंकेदेशात् परिच्छिन्नादनन्तरं स्पर्शमात्रग्रहे तस्य मृणालस्पर्शमाधर्म्यात् 'शेषानुगमनं' मद्भूतामद्भू-
 तोष्णत्वादिति शेषेत्ययोगादानाभिमुखस्वरूपेण, न मंशय इव मर्वात्मना परिकुंठचित्तभातः, अननुगमनेन, किमित्याह—'निश्चय-
 विशेषपजिज्ञासा चेष्टे'ति निश्चीयेतेऽत्रात्रिति निश्चयः—मृणालस्पर्शादिः न एव विशिष्यते—अन्यस्मादिति विशेषः तस्य
 ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा तया चेष्टा—योधः स्वतन्त्रात्मव्यापाररूप ईदृह्यते, एतं स्वचिह्नतः इहां निरूप्य अस्या एव पर्यायशब्दानाह
 —'ईहा ऊहा तर्क्कः परीक्षा विचारणा जिज्ञासेत्यनर्थान्तरं' मामान्येनेहानाचित्वास्त्यर्थभेद एषां शब्दानामिति, एवमीहा-
 मभिधायपायमभिधातुमाह—'अवगृहीत' इत्यादि, अनेनापि क्रममाचेष्टे, अनगृहीते निषेये स्पर्शसामान्यादौ ततः 'सम्यग्गिति'
 मृणालस्पर्श इत्येवमादानाभिमुखं सम्यक्, तत्र तद्भावानुगुण्यात्, नो अहिस्पर्श इत्येवं परित्यागाभिमुख्यमसम्यक्, तत्र तद्भा-
 वानुगुण्यात्, इत्येवमीहायां प्रवृत्तायां सत्या ततः किमित्याह—'गुणदोषविचारणाऽध्यवसायापनोदोऽपाय इति' इह मृणा-
 लमाधारणो धर्मो गुणः तत्रासम्भनति दोषः तयोर्विचारणा-मार्गणा तयाऽध्ययमायो-निमलतत्त्वोदः स एवापनोदः मृणालस्पर्श एवा-
 यमिति निश्चयादयमुदेति, तत्रेहामितिकृत्वा, 'अपाय' इत्ययमेवंविधोऽपनोदोऽपाय इति, अपैतीत्यपायः, निश्चयेन परिच्छिन्नतीत्यर्थः,
 एतं स्वलक्षणतोऽपायमभिधायार्थेन पर्यायशब्दानाह—अपायोऽपगमः अपनोदः अवव्याधः' तथा 'अपेत्' मित्यादि, ए-
 तन्न भावाभिधायिभिः पुनः पर्यायाभिधानं नस्तुविषयोऽपायोऽनन्तरकालभावी संलक्ष्यमाणोऽपाय इति ज्ञापनार्थं, एतमपायमभि-
 धायाधुना धारणाऽभिविद्यमानाऽह—'धारणे'त्यादि, वारणेति लक्ष्यं प्रतिपत्तिः यथारूपयोगाग्रन्युतिः 'ग्रथास्त्व'मिति यथानिषयं,
 यो यः स्पृशति विषयः, मृणालस्पर्शानुभवस्यानाश इत्यर्थः, तथा 'मत्यवस्थान' मित्युपयोगान्तरेऽपि शक्तिरूपाया मतेः कचि-

शादिरूपं तस्माद् विषयांश्चक्रेऽतः परिच्छिन्नादनन्तरं स्पर्शमात्रग्रेहे तस्य मृणालस्पर्शमाधर्म्यात् 'शेषानुगमनं' मद्भूतामद्भू-
 तोष्णत्वादिविशेष्यन्यगोपादानाभिमुखस्वरूपेण, न मंशय इव मर्वात्मना परिकुंठचित्तभावनः, अननुगमनेन, किमित्याह—'निश्चय-
 विशेषपजिज्ञासा चेष्टे'ति निश्चीयतेऽमाविति निश्चयः—मृणालस्पर्शादिः स एव विशिष्यते—अन्यस्मादिति विशेषः तस्य
 ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा तथा चेष्टा—बोधः स्वतत्त्वात्मव्यापाररूप ईहेत्युच्यते, एतं स्मरिष्यते, इहां निरूप्य अस्या एव पर्यायशब्दानाह
 —'ईहा ऊह्या तर्कः परीक्षा विचारणा जिज्ञासेत्यनर्थान्तरं' सामान्येनेहानाचित्वाद्भास्वर्थभेद एषां शब्दानामिति, एवमीहा-
 मभिधायिपायमभिधातुमाह—'अवगृहीत' इत्यादि, अनेनापि क्रममाचष्टे, अवगृहीते निषेये स्पर्शमामान्यादौ ततः 'सम्यग्नि'ति
 मृणालस्पर्श इत्येवमादानाभिमुखं मम्यरू, तत्र तद्भ्रामानुगुण्यात्, नो अहिस्पर्श इत्येवं परित्यागाभिमुख्यममम्यरू, तत्र तद्भ्रा-
 वं गुण्यात्, इत्येवमीहायां प्रवृत्तायां सत्यां ततः किमित्याह—'गुणदोषविचारणाऽध्यवसायापनोदोऽपाय इति' इह मृणा-
 लसाधारणो धर्मो गुणः तत्रासम्भ्रमति दोषः तयोर्विचारणा-मार्गणा तयाऽध्यवसायो-विमलतरबोधः स एवापनोदः मृणालस्पर्श एवा-
 यमिति निश्चयः इदमुदेति, तत्रेहामितिकृत्वा, 'अपाय' इत्ययमेवंविधोऽपनोदोऽपाय इति, अपैतीत्यपायः, निश्चयेन परिच्छिन्नतीत्यर्थः,
 एवं स्वलक्षणतोऽपायमभिधायस्यैव पर्यायशब्दानाह—अपायोऽपगमः अपनोदः अवब्याधः' तथा 'अपेत' मित्यादि, ए-
 तच्च भावाभिधायिभिः पुनः पर्यायाभिधानं वस्तुविषयोऽपायोऽनन्तरकालभावी संलक्ष्यमाणोऽपाय इति ज्ञापनार्थं, एवमपायमभि-
 धायधुना धारणाऽभिधित्सयाऽह—'धारणे'त्यादि, धारणेति लक्ष्यं प्रतिपत्तिः यथारूपयोगाग्रन्युतिः 'यथास्व'मिति यथाविषयं,
 यो यः स्पर्शादिविषयः, मृणालस्पर्शानुभवस्यानाश इत्यर्थः, तथा 'मन्यवस्थान' मित्युपयोगान्तरेऽपि शक्तिरूपाया मतेः क्वचि-

गिनि प्रनिर्णयः, तन्निरामायाह—‘सेतराणामिनि सप्रतिपक्षाणामित्यर्थः’ एतदुक्तं भवति—इतरशब्दस्य विरोध एवार्थः
 मममस्यो, नान्य इति, एतदेव प्रकटयति, तद्यथा—‘बहुवचगृह्णाती’ त्यादिना, ननु तामदन्तग्रहादयः प्रथमान्ताः श्रुताः पूर्वसूत्रे
 नन्वाद्यर्थेह पठन्ता इति तत्रमर्थकथनं युक्तं—नहोर्यस्य अग्रहः अस्यार्थस्याग्रह इति, उच्यते, अल्पोऽयं दोषः, यतोऽग्र-
 हादयः कर्तृमाधनास्तत्र श्रिता अगृह्णातीत्यग्रहः ईहेतु इति ईहा, अप्रतीत्यपायः, धारयतीति धारणा, यश्चासौ ज्ञानांशोऽगृह्णाती-
 त्यादिन्पन्तस्याग्रहं कर्मणा भवितव्यं, ततश्चेह नन्वादिभेदं सूत्रेण निपयात्मकं भण्यते, अतो नास्त्येवार्थभेदो बहोरवग्रहः बहुम-
 नगृह्णातीति, अनयोरेक एवार्थः, केवलं तु शब्दभेदः, तत्र गृह्णामवगृह्णाति वेणुमीणासृदङ्गपटहधनिमसृदयं क्षयोपशमोत्कर्षात्, कथमे-
 तद् निनिश्चीयते, उत्तरकालं तथा अपायादिदर्शनात्, न ह्यन्यग्रहभेदं स तथाविधो युक्तः, अतिप्रसङ्गाद्, व्यावहारिकानग्रह-
 भेदापेक्ष्यममुक्तमित्यन्ये, स ह्यनय एवोत्तराहाद्यपेक्षया अग्रह इति, तथा ‘अल्पमवगृह्णाति’ तेषामेव वेण्यादिशब्दानामेकं पटहादि-
 शब्दं, नान्यत्, मतोऽपि क्षयोपशमापरुषात्, तथा ‘बहुविधमवगृह्णाति’ तेषामेव वेण्यादिशब्दानामेकं मृदुमधुरपङ्कजादिभेदेन,
 तथैकविधमवगृह्णाति, तमेव वेण्यादिशब्दं मृदाद्येकगुणमग्नितमित्यर्थः, तथा क्षिप्रमवगृह्णाति तमेव वेण्यादिशब्दं शीघ्रमिति
 भावः, तथा ‘चिरणावगृह्णाति’ तमेव वेण्यादिशब्दं गृह्णा कालेनेति, तथा ‘अनिश्चितमवगृह्णाति’ तमेव वेण्यादिशब्दमन्यनिरपेक्षं
 भेदशब्दादिना भेरीशब्दाग्रहणमदिति मृद्वव्याख्या, ‘निश्चितमवगृह्णाति’ तमेव वेण्यादिशब्दमन्यसापेक्षमिति, तथा ‘अ दिग्ध-
 मवगृह्णाति’ तमेव वेण्यादिशब्दं निश्चितमित्यर्थः, तथा ‘संदिग्धमवगृह्णाति’ तमेव वेण्यादिशब्दमनिश्चितमिति, तथा ‘ध्रुव-
 मवगृह्णाति’ तमेव वेण्यादिशब्दं स्थिरबोधभावेन, तथा ‘अध्रुवमवगृह्णाति’ तमेव वेण्यादिशब्दमस्थिरबोधभावेन, भावना चात्रो-

चरमालं तथा अपत्यादिदर्शनादिना कृतेन, तथा मथिद् ध्रुवो वेधो भवति यतः पुनः स्मरणं ग्रच्छते, अन्यस्तु न तथेत्यनुभवमिद्व-
मेतत्, एवमीहादीनामपि निद्यात्, 'एव'मिति यथा निषयस्य बह्वदेर्भेदात् डादशप्रकारोऽग्रग्रहोऽभिहितः क्षयोपशमोत्कर्षापरुषादि
'एवमीहादीनामपि' ईहापायधारणानामपि निद्याद्-जानीयाद् भेदं, तद्यथा गृहीहते अल्पमीहते, एवं चहृषैत्यत्यल्पमनति, एवं
नहु धारयत्यल्पं धारयतीत्यादि डादशविधत्वमिति ॥ एवमग्रग्रहादीना स्वस्थाने डादशभिधं ग्राह्यभेदाद्भेदं प्रतिपाद्येदानीमेवामेव
निषयं निर्धारयन्नाह—

अर्थस्येति ॥ सूत्रं १७ ॥

अर्थस्य ग्राहकाः अग्रग्रहादय इति सूत्रममुदायार्थः, अवयवार्थं त्वाह भाष्यकारः— 'अवग्रहादय' इत्यादिः (पृ. १८-६) अग्र-
हादयोऽनन्तरोदितस्वरूपा मतिज्ञानविकल्पा-मतिज्ञानांशाः अर्थस्य-सामान्यविशेषात्मनो विषयरूपस्य भगन्ति ग्राहकाः, निषयिण
इतियानत्, अर्थग्रहणं व्यञ्जनव्यापृष्यर्थं, माकल्येनैतेऽर्थस्य भगन्ति, न व्यञ्जनस्य ॥ व्यञ्जनस्य तद्भि किमित्याह—

व्यञ्जनस्यावग्रह इति ॥ सूत्रं १८ ॥

एक एव भवतीति सूत्रममुदायार्थः, अवयवार्थं त्वाह भाष्यकारः— 'व्यञ्जनस्ये'त्यादिना, (पृ. १८-९) व्यञ्जयेत्तेनार्थः प्रदीपेनैव
घट इति व्यजनं, तच्चोपरुणैन्द्रियशब्दादिपरिणतद्रव्यमंशेरूपरूपं, तथा चाह भाष्यकारः— 'व्यञ्जिज्ज् जेणत्थो घडोच्च दीवेण वंज-
णं तं च । उक्करणिदिजमदाडपरिणजो दवसग्घो ॥ १ ॥ (विजो. १९४) इत्यादि, तस्य व्यञ्जनस्य मंशेरूपस्याग्रह एवको
भवति, तथात्रिधक्षयोपशमभावादव्यक्ततन्मात्रोऽधः सुषुप्ताङ्गपतितोत्पलनालमंशेरुपगोघान्, 'नेहादय' इति, शब्दाद्यर्थनिषय-

यथाऽहोरात्रे, नात्राहोरात्रं संभवेद्वैश्वदेवमिति, अन्ये तु ज्ञानधने-व्यञ्जनं नन्द्यात्प्राप्तपणिनाः पुद्गला एव, विविष्टार्थाग्रहणा-
 दिभिरन, यन्मात्राद एव भवति, अर्थाग्रहणार्थाभिमुख्यतादि तेषां स्वीकरणमित्यर्थः, नेहादय इति, मांशे भेदमार्गेण निधायधार-
 मन्त्रे, काला निराकृतान्, 'एवं' मित्यादि, एवमनन्तरोदितमग्रद्वयाभिहितेन प्रकारेण 'द्विविधो' द्विप्रकारोऽयमग्रहः, विषयभेदाद्
 'द्विविध' मित्यादि, परतन्मयोक्तन्मन्त्रस्यार्थस्य च, 'ईहादयस्त्वर्थस्यैव' मामान्यविशेषान्वयः, आह यदा पुद्गला व्यञ्जनं तदा
 स्वनिर्माणाद् नियतोऽ, अर्पेदे च व्यञ्जनस्याग्रह इति द्विपरं श्रुतं?, उच्यते, प्राप्तस्वातीन्द्रियविषयपुद्गला व्यञ्जनं, तेषामादा-
 यार्थाग्रहणार्थमित्युक्तमिति यत्न स्वीकृत्यं तन्मात्राग्रहमश्वत्थुल्यं न तत्रेहादय इत्येवंपरं श्रुतं ॥ तत् किमयं व्यञ्जनाग्रहो न भवति?,
 अत्रैवमुक्तं, तथा चाह यत्रागः—

न चक्षुरनिन्द्रियाभ्यां ॥१०॥ सूत्रं ॥

व्यञ्जनाग्रह इति ग्रहमुदाहरणं, अत्रयत्रार्थं न्याह भाष्यकारः—'चक्षुषे'त्यादि (पृ. १०-२) चक्षुषा उपकरणेन्द्रियाग्नयेन
 ग्राह नोर्गान्द्रियेण च मनोपग्रहानरूपेण व्यञ्जनाग्रहो न भवति, एतदुक्तं भवति-ने स्यात्कारपणिताः पुद्गलाधिन्यमानाश्च यन्तु-
 रिन्द्रियाः न ताभ्यां गान्द्रियस्य विज्ञानं जनयति, अपि तु योग्यदंशावस्थितानाग्रहणा गुह्यन्ते, प्रणिधानमन्विताश्च मनसा चिन्तयन्ते, संश्ले-
 षात्तन्मात्रं तु अस्मत्प्रनादः श्रवणं, विषयगृहीतवान्नुग्रहोपपत्तौ दर्शनागो, नायनरतिप्रविधानं मनोनिर्गमनं चान्यत्र निराकृ-
 तं नैवाभिधीयते, अनश्चक्षुरनिन्द्रियाभ्यां व्यञ्जनाग्रहो न भवति, अर्पभवतीत्याह—'चतुर्भि' रित्यादि, चतुर्भिरिन्द्रियैः—स्प-
 नात्तन्मात्रं तेषां उपपन्नमर्थं भवति, अत्र चतुर्भिरिन्द्रियैरित्यनेन मन्त्र्याभ्युपगमनोऽधिकेन्द्रियव्यवच्छेदः,

उपसंहरन्नाह—‘ग्व’मित्यादि, ग्वमेतत् तदिति लक्षणविधानाभ्यां यन्निरूपितं मतिज्ञानं, तस्य पुनः संपिण्ड्य भेदान् कथयति—
‘द्विविध’मित्यादि, द्विविधमिति इन्द्रियनिमित्तमनिन्द्रियनिमित्तं च, चतुर्विधमग्रहादिभेदतः, अष्टाविंशतिविधमिति सार्श-
नादीनां मनःपर्ययमानानां षण्णामैकैकस्य चत्वारो भेदा अवग्रहादयः, तत् चतुर्विंशतिरूपा जाताः, तन्मध्ये चक्षु-
र्मनोवर्जः सार्शनादीनां यो व्यञ्जनावग्रहधनुर्भेदः स ग्रक्षिप्तः ततोऽष्टाविंशतिविधं भवति, अपपष्टशुचरशतविधमिति तस्या
एनाष्टाविंशतेरैकैको भेदः षड्विधो भवति, नह्नादिभेदेन, अतोऽष्टपष्टशुचरशतविधं भवति, षड्विंशत्त्रिंशत्तमेदमिति, तस्या
अष्टाविंशतेरैकैको भेदो द्वादशधा भवति सेतव्यह्नादिभेदेन ॥ अत्र-अस्मिन् अवकाशे चोदक आह-‘गृहीमो’जानीमस्तावत् क्रमेण
पूर्वमुद्यटितं लक्षणविधानरूपं मतिज्ञानं, तदनन्तरं तु यच्छ्रुतज्ञानमुक्तं तत्र विद्य इत्यतः पृच्छ्यते मया श्रुतज्ञानं किलक्षणमिति?,
अस्मिंधोदिने गुरुराह-‘उच्यते’मेवेति

श्रुतं मतिपूर्व द्वयनेकद्वयभेदमिति ॥२०॥ सूत्रं ॥

‘श्रुतज्ञान’ मित्यादिना (पृ १९९) श्रुतमिति विवृणोति-श्रुतज्ञानमिति, श्रुतिः श्रुतमतिकृत्वा, श्रोत्रादिनिमित्तं शब्दार्थ-
ज्ञानमित्यर्थः, श्रयत इति श्रुतं-शब्दात्मकमुपचाराद् ज्ञानहेतुत्वात् श्रुतमुच्यते. मतिपूर्वमिति व्याचष्टे-‘मतिज्ञानपूर्वकं भवती’ति,
मतिज्ञानम्-अनन्तरोदितं कारणं यस्य तत्तथा, आह-युगपदेव मतिश्रुतयोर्लब्धिः, तत्कथं मतिपूर्वकत्वमस्य?, उच्यते, उपयोगा-
पेक्षया, श्रुतोपयोगो मतिनिमित्तमित्यर्थः, अस्य च श्रुतज्ञानस्य प्रधानो हेतुः शब्दात्मकं श्रुतमिति, पर्यायशब्दैस्तदाह ‘श्रुत’मि-
त्यादि, श्रयत इति श्रुतं-शब्दरूपं, तथा आप्तमचर्न-तीर्थमरादिमचर्नं, तथा आगच्छत्याचार्यपरमपरयेत्यागमः, तथा उपदि-

त्वादीहादीनां, तद्द्वारेणैव मंश्रेणैव प्रवृत्तेरिति, अन्ये तु व्याचक्षते—व्यञ्जनं शब्दाद्याकारपरिणताः पुद्गला एव, विशिष्टार्थाविग्रहकारित्वात्, तस्यानग्रह एव भवति, अर्थाविग्रहबोधाभिमुख्यकारि तेषां स्वीकरणमित्यर्थः, नेहादय इति, स्वांशे भेदमार्गनिश्चयधारणारूपे, तामां निपतत्वात्, 'एव'मित्यादि, एवमनन्तरोदितसूत्रद्वयाभिहितेन प्रकारेण 'द्विविधो' द्विप्रकारोऽवग्रहः, निषयभेदाद् 'द्विविध्य'मित्यादि, व्यञ्जनस्योक्तलक्षणमर्थस्य च, 'ईहादयस्त्वर्थस्यैव' सामान्यविशेषात्मनः, आह—यदा पुद्गला व्यञ्जनं तदा कथमिदमर्थान् विद्यते?, अभेदे च व्यञ्जनस्यानग्रह इति किपर सूत्रं?, उच्यते, प्राप्तकारीन्द्रियत्रियपुद्गला व्यञ्जनं, तेषामादावर्थानग्रहनोधाभिमुख्यकारि यत् स्वीकरणं तप्तगरानग्रहणतुल्यं न तत्रेहादय इत्येवंपर सूत्रं ॥ तत् किमयं व्यञ्जनानग्रहो न भवति?, ओमित्युच्यते, तथा चाह सूत्रकारः—

न चक्षुरनिन्द्रियाभ्यां ॥१९॥ सूत्रं ॥

व्यंजनानग्रह इति सूत्रममुदायार्थः, अयमर्थं त्वाह भाष्यकारः—‘चक्षुषे’त्यादि (पृ. १९-२) चक्षुषा उपकरणेन्द्रियान्वयेन मह नोइन्द्रियेण च मनओध्यानरूपेण व्यंजनानग्रहो न भवति, एतदुक्तं भवति ते रूपाकारपरिणताः पुद्गलाश्चिन्त्यमानाश्च वस्तु-विशेषाः न ताभ्यां संश्लिष्य विज्ञानं जनयति, अपि तु योग्यदेशानस्थिताश्चक्षुषा गृह्यन्ते, ग्रणिधानमचिवाश्च मनसा चिन्त्यन्ते, संश्लेषाभ्युपगमे तु अक्षयज्जनादः ग्रहणं, विषयकृतौ वाज्जुग्रहोपघातौ दर्शितारौ, नायनरश्मिविधानं मनोनिर्गमनं चान्यत्र निराकु-तमिति नेहामिधीयते, अतश्चक्षुरनिन्द्रियाभ्यां व्यंजनानग्रहो न भवति, शोषैर्भगतीत्याह—‘चतुर्भि’रित्यादि, चतुर्भिरिन्द्रियैः—स्पर्शनरमनघ्राणश्रोत्रैः शोषैः उपयुक्तमलं भवति व्यंजनानग्रह इति, अत्र चतुर्भिरिन्द्रियैरित्यनेन संख्याभ्युपगमतोऽधिकेन्द्रियव्यग्रच्छेदः,

उपसंहरन्नाह—‘एव’मित्यादि, एवमेतत् तदिति लक्षणविधानाभ्यां यन्निरूपितं मतिज्ञानं, तस्य पुनः संपिण्डय भेदान् कथयति—
‘द्विविध’मित्यादि, द्विविधमिति इन्द्रियनिमित्तमनिन्द्रियनिमित्तं च, चतुर्विधमग्रहादिभेदतः, अष्टाविंशतिविधमिति स्पर्श-
नादीना मनःपर्यवसानानां षण्णामेकैकस्य चत्वारो भेदा अग्रहादयः, तत् समुदिताः यत्र चतुर्विंशतिरूपा जाताः, तन्मध्ये चक्षु-
र्मनोवर्जः स्पर्शनादीना यो व्यञ्जनाग्रहश्चतुर्भेदः स प्रक्षिप्तः ततोऽष्टाविंशतिविधं भवति, अष्टषष्ठशुचरशतविधमिति तस्या
एवाष्टाविंशतेरैकैको भेदः पञ्चविधो भवति, ब्रह्मादिभेदेन, अतोऽष्टषष्ठशुचरशतविधं भवति, पट्त्रिंशत्त्रिंशतभेदमिति, तस्या
अष्टानिंशतेरैकैको भेदो द्वादशधा भवति सेतरब्रह्मादिभेदेन ॥ अत्र—अस्मिन् अग्रकोशे चोदक आह—‘गृहीमो’जानीमस्तावत् क्रमेण
पूर्वमुद्धटितं लक्षणविधानरूपं मतिज्ञानं, तदनन्तरं तु यच्छ्रुतज्ञानमुक्तं तत्तन्निश्च इत्यतः पृच्छयते मया श्रुतज्ञानं किलक्षणमिति?,
अस्मिन्थोदिते गुरुराह—‘उच्यते’मयेति

श्रुतं मतिपूर्वं द्वयनेकद्वादशभेदमिति ॥२०॥ सूत्रं ॥

‘श्रुतज्ञान’मित्यादिना (पृ १९-९.) श्रुतमिति त्रिवृणोति—श्रुतज्ञानमिति, श्रुतिः श्रुतमिति कृत्या, श्रोत्रादिनिमित्तं शब्दार्थ-
ज्ञानमित्यर्थः, श्रयत इति श्रुतं शब्दात्मकमुपचाराद् ज्ञानहेतुत्वात् श्रुतमुच्यते. मतिपूर्वमिति व्याचष्टे—‘मतिज्ञानपूर्वकं भवती’ति,
मतिज्ञानम्—अनन्तरोदितं कारणं यस्य तत्तथा, आह—युगपदेन मतिश्रुतयोर्लब्धिः, तत्कथं मतिपूर्वकृतमस्य?, उच्यते, उपयोगा-
पेक्षया, श्रुतोपयोगो मतिनिमित्तमित्यर्थः, अस्य च श्रुतज्ञानस्य प्रधानो हेतुः शब्दात्मकं श्रुतमिति, पर्यायशब्दस्तदाह ‘श्रुत’मि-
त्यादि, श्रयत इति श्रुतं—शब्दरूपं, तथा आप्तमचनं—तीर्थकरादिमचनं, तथा आगच्छत्याचार्यपरम्परयेन्यागमः, तथा उपदि-

श्रयते-उच्चार्यते इत्युपदेशः, तथा ऐतिह्यमेव वृद्धाः स्मरन्तीति, तथा अभ्यस्यते निर्वर्णार्थमभिरित्याम्नायः, तथा प्रगतं प्रशस्तं प्रधा-
 नमादौ या उचनं प्रचनं-धीणरगादिवचनं जिनक्चनमिति, इत्यनर्थान्तर'मिति एवमेभिः पर्यायशब्दैः द्वादशाङ्गं गणिपिट-
 रुमभिधीयत इतियायत्, इत्यनेकद्वादशमेदमित्येनमयं व्याचिख्यासुराह- 'तदेतदि'त्यादि, तदेतन्मृतमनन्तरोक्तं 'द्वित्रिधं'-
 द्विप्रकारं, कथमित्याह- 'अंगचाह्य'मित्याचारादिश्रुतपुरूषावयवनाहं, 'अंगप्रविष्टं' चे'ति तदन्तर्गतं चेत्यर्थः, तत् पुनर्द्वित्रिधं
 मत् अनेकत्रिधम्-अनेकप्रकार द्वादशप्रकार च, कथमित्याह- 'यथासंख्यं' यथोपन्यस्तमितियायत्, तदेव प्रकृत्यन्नाह- 'अंग-
 वाह्य'मित्यादि, अंगनाह्यमनन्तरोपन्यस्तमनेकविधं, तद्यथा- 'सामायिक'मित्यादि, ममभागः सामायिकं-चारित्रं, तत् प्रतिपा-
 दकमध्ययनमपि सामायिकमिति १, चतुर्विंशतीनां तीर्थकृता अप्यन्येषा च स्तराभिधायी चतुर्विंशतिस्तयः २, उन्दनं रुस्मं कार्यं कम्म
 च नेति यत्र उण्यते तद्वन्दनं ३, असयमस्थानं प्राप्तस्य यतेस्तस्मात् प्रतिनिर्गमनं यत्र उण्यते तत् प्रतिक्रमणं ४, कृतस्य पापस्य यत्र काय-
 परित्यागेन क्रियमाणेन निशुद्धिराख्यायते म कायव्युत्सर्गः ५, प्रत्याग्यानं यत्र मूलगुणा उत्तरगुणाश्च धारणीया इत्ययमर्थः ख्याप्यते
 तत् प्रत्याग्यानं ६, दश विकाले पुनहिताय स्थापितान्यध्ययनानि दर्शनकालिकं, आचारात् परतः पूर्वकाले यस्मादेतानि पठितवन्तो
 यतयस्तेनोत्तराध्ययनानि, पूर्वभ्य आत्मीयसंग्रसंततिहिताय स्थापितान्यध्ययनानि दशा उच्यन्ते, दशा इति चान्स्थानचनः
 शब्दः, काचित् प्रतिविशिष्टावस्था यतीना यासु उण्यते ता दशा इति, कल्पव्यवहारागै रूपन्ते-भिद्यते मलादिगुणा यत्र म कल्पः,
 व्यग्रहियते प्रायश्चित्ताभनद्व्यग्रहारतयेति व्यवहारः, निशीथम्-अग्रकाशं सत्रार्थभ्यां यत्, ऋषिभिर्भाषितानि प्रत्येकमुद्रादिभिः
 कापिलीयादीनि, एवमादि मर्वमङ्गनाहं दृश्यं, उक्तमङ्गनाहं, अङ्गप्रविष्टमभिधातुमाह- 'अंगप्रविष्ट'मित्यादि, अंगप्रविष्टं यत् प्रागु-

पन्थं तत् डादशविधं, 'तद्यथा-आचार' इत्यादि, आचारो ज्ञानादियत्र कथ्यते स आचारः, सूत्रीकृताः अज्ञानिकादयो यत्र चादि-
 नन्तत् सूत्रकृतं, यत्रैकादीनि पर्यायान्तराणि वर्ण्यन्ते तत् स्थानं, सम्यगवायनं वर्षधरनद्यादिपर्वतानां यत्र स ममवायः, व्याख्या-
 या जीवादिगताया यत्र नयद्वारेण प्ररूपणा क्रियते मा व्याख्याप्रवृत्तिः, ज्ञाता-दृष्टान्तास्त्रापादाय धर्मो यत्र कथ्यते तज्ज्ञातधर्म-
 कथा, उपासकः-श्रावकैरेवं स्थितव्यमिति येष्वध्ययनेषु दशसु वर्ण्यते ता उपासकदशाः, अन्तःकृतः-मिद्धाः ते यत्र ख्याप्यन्ते बद्ध-
 मानस्यामिनस्तीर्थे एतावन्त इत्येवं सर्वतीर्थकृतां ता अन्तःकृतदशाः, अनुत्तरोपपत्तिका देवा यासु ख्याप्यन्ते ता अनुत्तरोपपत्तिकदशाः,
 श्रुतस्य जीवादेर्यत्र प्रतिवचनं भगवता दत्तं तत् प्रश्नव्याकरणं, विपाकः-कर्मणामनुभवस्तं सूत्रयति यत्र तद्विपाकसूत्रं, दृष्टी-
 ताम्-अज्ञानिकादीनां यत्र प्ररूपणा कृता स दृष्टिवादः, तामां वा यत्र पातः ॥ अत्रावमरं चोदक आह--'मतिज्ञानथुनज्ञानयो' रन-
 न्नरोदितयोः 'कः प्रनिविशेयः?' परोक्षत्वाद्यविशेषादिति प्रष्टुरभिप्रायः, सिद्धान्तवाद्याह-'अत्रोच्यते' 'उत्पन्ने' त्यादि, उत्पन्न
 इति भवेन रूपेण (क्रियया) वा जातः, न तु उत्पद्यमानः, स चातीतो विनष्टोऽपि भवत्यत आह-'३. विनष्ट' इत्यप्रगृह्यतः अर्थो-रूपादिः
 तस्य ग्राहकं-परिच्छेदकं, एतच्च कालान्तरस्थायिपृथग्भावविनष्टेऽप्यर्थेषु व्यवहारतत्त्विकालगोचरमपि सम्भवत्यत आह-'साम्प्रत-
 कालविषय' मिति वर्तमानकालविषयमित्यर्थः, स्मृतेरतीतविषयत्वाच्च मयमेवंविधमिति चेत्, न, साम्प्रतकालगृहीताति-
 रिक्तस्य कस्यचिदस्मरणात्, पूर्वदृष्टस्य कालान्तरदर्शनवचास्याः ग्रामाभ्यमिति 'मतिज्ञान' मिति मतिज्ञानमेवंविधं भवति,
 'थुनज्ञानं' त्वि 'त्यादि, तुशब्दो मतिज्ञानादस्य भेदप्रदर्शनार्थः, तथा चाह-'त्रिकालविषय' मिति त्रिकालगोचरं,
 मा भूद्विषयाभेद एवेत्याह-'उत्पन्नविनष्टानुत्पन्नार्थग्राहक' मिति उत्पन्नो-वर्तमानः विनष्टः-अतिक्रान्तः अनुत्पन्नो-भावी

अधो-रूपादिस्तस्य ग्राहकं-परिच्छेदकं, नोऽन्द्रियनिमित्तविशिष्टपर्यालोचनात्मकतान्छनस्य, आह-उत्पन्नाद्यर्थग्राहकमित्येतान-
 देन वाच्यं, अस्य त्रिकालविषयायभिचारित्वात्, न, उत्पन्नादिभेदापेक्षया व्यभिचारासिद्धेः, न हि प्रत्येकमुत्पन्नादि ज्ञानं त्रिकाल-
 लोचनमिति, अतस्तस्य कथंचिदेकतन्वयापनपर त्रिमालविषयग्रहणं । 'अत्राहे'त्यादि. अत्र प्रस्तावे आह चोदकः गृहीतो-
 जानीमस्तत् पूर्वपृष्टं मनिज्ञानश्रुतज्ञानयोनानात्वं, अथ श्रुतज्ञानस्य प्रस्तुतस्य द्विविधमनेकद्व्यदशविधमित्येवं भूयः क्रि-
 ऋतः प्रतिविशेषो-भेदः, मयं तद्व्यथ्रुतमोषतो मायश्रुतस्य कारणमित्यभिप्रायः, सिद्धान्तगद्याह-'अत्रोन्यते वक्तुविशेषादि'-
 ति, उक्ताः तस्य ग्रन्थराशौ निगन्धकास्तेषां विज्ञेयो भेदस्तस्माद द्वैविध्यमिति द्विविधत्वं, एतदेव दर्शयति-'यद्भगवद्वि'रित्या-
 दिना, भगवद्विरित्यर्थ्यादिगुणान्वितः 'सर्वज्ञे'रिति मयद्रव्यपर्यायान् विज्ञेयतो जानानः, 'सर्वदक्षिभि'रिति तान्नेयं मामा-
 न्यतः पश्यद्विः, 'परमधिभि'रिति केनलिप्रधानः 'अहं'रिति पूजा त्रिदशादीनामहंदिश्यद्रुक्तमिति मगन्धः, किमर्थं कृतकृत्य-
 र्क्तमित्याह-'तथास्वा भाव्यादि'ति, तेषामेव एव स्वभावो यतस्ते सर्वाकार (मयदेव) पगहितरता इति, अथवा न कृतकृत्या
 ग्वेति हेतुंतरमाह-'परमशुभस्य चे'त्यादिना, इह तीर्थकारनामर्मं विशेष्यं नर्त्ते, परमं च तच्छुभं च परमशुभं, नातोऽन्यत्
 शुभतरमस्ति, तस्मिन्नभ्युदितेऽन्या अमातादिकाः प्रकृतयः उदिता अपि न स्वविपाकप्रकृपं प्रदर्शयितुं क्षमाः, क्षीरपूरितकुम्भे निम-
 रमविन्दुनस्य, एतदेव विशेष्यते-'प्रवचने'त्यादिना, प्रवचनं-द्वादशाङ्गं गणिषिटकं ततोऽनन्यवृत्तिर्वा मद्भस्तस्य, प्रवचनस्य
 प्रतिष्ठापनं फलं-प्रयोजनमस्य तत् प्रवचनप्रतिष्ठापनफलं तस्य, तीर्थं तदेव गणिषिटकं संघः गम्यदर्शनादित्रयं वा तत् कुर्वन्ति
 -उपदिशन्ति ये ते तीर्थकरास्तन्नामयति-करोति यचीर्थकरनाम तस्यानुभावात्-पथाद्विषावान् इत्यर्थः, अतस्तस्मादनुभावाद्

यद् उक्तं-प्रतिपादितं मन् माहूरापदादिरूपेण 'भगवच्छिष्ये'रिति तीर्थंरक्षिष्येः, ते च सामान्यपुरुषा अपि भगवन्त्यत आह--
'अतिगम्यचङ्छिः'विशिष्टशक्तियुक्तैः, एतेऽपि वैक्रिया अपि भगवन्त्यत आह--'उत्तमातिशय'इत्यादि, उत्तमा अतिशयाः--प्रधाना
श्रममादादयः चान्द्रपु (गङ्गा च इक्षु)मधुरा बुद्धिः बीजेष्वेष्टादिरूपा आभिः उत्तमातिशयगणधुद्धिभिः सम्पन्नैः--सम्पन्नैः,
'करित्याह--'गणधरै'रिति माध्यादिगणधारिभिः यद् दृढं--रक्षितं तदङ्गम्--आचारादि, तदन्यकृतमङ्गवाद्यमित्येतदाह--
'गणधरानन्तर्यादिभिस्त्रिभिस्त्रिभिः'रिति गणधरा-गौतमादयः तेषामनन्तरे ये माधरस्तेऽनन्तर्याम्नेषां शिष्या जम्बूनामादयः ते
आदिष्वेषां प्रभवादीनां ते गणधरानन्तर्यादयस्तैः, पुनः किम्भूतैरित्याह--'अत्यन्तविशुद्धागमैः' अत्यन्तं निर्मलागमैः, त
एव विशेष्यन्ते--'परमप्रकटबाडमनिशक्तिभि'रिति गङ्गा अग्राम्या मतिः--औत्पत्तिकयादिः चतुर्गथा शक्तिः--ग्रन्थकरणलब्धिः
परमाः--उत्तमा प्रकट्याः--तज्ज्ञानादपि श्रेष्ठाः बाडमतिशक्तयो येषां ते तथाविधास्तैः, 'आचार्यै'रिति ज्ञानाद्याचारानुष्ठायिभिः,
किमित्याह--'कालसंहननायुर्वोपादि'ति दृष्टमन्त्रेणदृष्टमर्थशतजीवितापरमनात् अल्पशक्तीनां शिष्याणां, कालदोषात् हेतुं अल्प-
शक्तयो भवन्ति, अत एतदनुष्ठाय उपकारायाल्पेनैव ग्रन्थेन तत्प्रमहिष्यत इति मन्यमानैर्यत्रोक्तमनन्तरोदितगुणरात्राय--
र्द्धशतकालिकादि तदङ्गवाद्यमिति, अत एव च मतेरन्तर्माहाविषयमित्याह--'सर्वज्ञे'त्यादिना, सर्वज्ञप्रणीतस्त्वान्-तीर्थकरो-
पदिष्टत्वात् तथा आनन्त्यत्वाद् विज्ञेयस्य श्रुतज्ञानमभ्यन्धनः, किमित्याह--'मतिज्ञानात्' माम्प्रतकालविषयतया (अल्पविषय-
ज्ञापकात् श्रुतज्ञानं त्रिमलविषयतया महाविषयं), अनेकार्थपरिच्छेदात्यर्थः, तस्य चैवंविधस्य श्रुतस्य महाविषयत्वात् कार-
णात् तौस्तानर्थान् जीनदीनाधिकृत्य प्रकरणसमाप्त्यपेक्षं विगच्छताधिरारनिष्ठवेधं, किमित्याह--'अंगोपह्वनानात्व'मिति,

एतदुक्तं भवति—यत्राचारादिरूपोऽर्थः परिममाप्तिं नीतस्तदिदमाचारादि, यत्रापरो विचित्रस्तदुपाङ्गं राजप्रसेनकीयादि,
 'विचित्राभ्युत्थत्' इत्यादिपाङ्गानानात्वं, 'सुखग्रहणे'त्यादि, सुखेन अनायासेन पूर्वस्य ग्रहणं करिष्यति अङ्गानङ्गानां, सुखेन च
 गृहीतं धारयिष्यन्ति वृद्ध्या, सुखेन विज्ञानं तस्मिन्नर्थे अण्वन्त उत्पादयिष्यन्तीति, सुखेनापोहं—निश्चयं करिष्यन्तीति, एवमे-
 पोऽर्थः स्थित इति—सुखेन च प्रयोगं—व्यापारं करिष्यन्ति प्रत्युपेक्षादिकालभेदेन विदित्वेति । 'अन्यथे'त्यादि अन्यथेति—
 भेदेन रचनायाः अभावे हिः यस्मादनिवृद्धम्-अरचितं कथमिति चेद् 'अङ्गोपाङ्गताः' अङ्गानि-आचारादीनि उपाङ्गानि-राजप्रसेनकी-
 यौपपातिकादीनि ताभ्यां माङ्गोपाङ्गाभ्यां परिमितविशिष्टार्थाभिधायिभ्यां माङ्गोपाङ्गशः, अल्पात्वात् शशुः दृश्यः, मसुद्रस्य प्रतरणम्-
 उत्तरणं तेन मसुद्रप्रतरणेन तुल्यं वर्त्तते समुद्रप्रतरणवत् 'दुरध्यवसानं स्यादि'ति दुःखेनाध्यवसीयते दुरध्यवमानं भवेत्, 'गतेने'-
 त्यादि एतेनाङ्गोपाङ्गभेदप्रयोजनेन सुखग्रहणादिना पूर्वाणि-दृष्टिपातान्तःपातीनि, पूर्व प्रणयनात्, वस्तुनि पूर्वस्यवांशोऽल्पः, वस्तुनः
 प्राभृतमल्पतरं, प्राभृतात् प्राभृतप्राभृतमल्पतरं, ततोऽध्ययनं ग्रन्थतोऽल्पतरं, ततः उद्देशकोऽल्पतरः, उद्देशकात् पदमित्यत आह-
 पदानि च व्याख्यातानि, एतदुक्तं भवति—सुखग्रहणादि यदङ्गोपाङ्गादिकरणे फलं तदङ्गाप्रापीति ॥ 'अत्राहे'त्यादि, अत्रा-
 दमरे मतिश्रुतयोरुक्तस्वरूपयोस्तुल्याविषयत्वम्-अभिन्नग्राह्यता, मा च वक्ष्यते इहोचरन्, तस्य वक्ष्यमाणस्य सूत्रस्यैकदेशमुप-
 पन्यस्यति—'द्रव्येष्वसर्वपर्यायेष्विति सर्वेषु धर्मादिद्रव्येष्वमवर्षयिषु मतिश्रुतयोः ग्रन्थिः—निबन्ध इति, तस्माद्विषयादङ्क-
 र्वापदङ्कल्पमेव मतिश्रुतयोर्भवति, न भेद इति, 'अत्रोच्यते, उक्तमेनदि'ति भेदप्रयोजनं पुरस्तात्, तदेवोद्धृतयति—'मम्प्रती'-
 (मां प्रते)त्यादिना, वर्त्तमानकालविषयं—वर्त्तमानमर्थमालम्बते मतिज्ञानं, श्रुतज्ञानं पुनस्त्रिकालविषयं—त्रैकालिकमर्थमालम्बते,

चिशुद्धतरं च-व्यवहितविप्रकृष्टनेकग्रहस्वार्थग्राहित्वादिशुद्धतरमुच्यते, 'किंचान्य'दिति, तथा अयमपरस्तयोर्विशेषः-मतिज्ञान-
मिन्द्रियाणि-स्पर्शनानादीनि अनिन्द्रियं-मन ओषडानं च निमित्तमुरीकृत्य प्रवर्तते, 'आत्मनो' जीवस्य 'ज्ञस्वाभाव्यादि'ति
ज्ञानार्त्तमिति ज्ञः ज्ञत्वंमेव स्वाभाव्यं ज्ञस्वाभाव्यं-आत्मरूपता तस्मात् ज्ञस्वाभाव्यादिति, 'परिणामिक'मिति गर्वकालयति, न कदा-
चित् संसारं पर्यटत एतद् भ्रष्टं, यतो निगोढजीवानामपि अक्षरस्यानन्तभागो नित्योद्घाट इत्यागमः, अतः परिणामिकं, 'श्रुत-
ज्ञानं' नित्य'त्यादि श्रुतज्ञानं पुनर्त्तव्यं, यतः 'नत्पूर्वक'मिति, मतिपूर्वकं, मतिपूर्वकत्वेऽपि न तन्मात्रनिमित्तमित्याह-'आप्तोपदे-
शाद्भवती'ति अर्हदादिवचनादुपजायते इति । आह-'अत्राह गृहीतो मनोज्ञानश्रुतज्ञानयोर्नानात्व'मित्यनेन अवधारितमे-
तत्, पुनरुक्तमत्राह इत्यादि चोदनं उक्तनिर्वचनं?, उच्यते, नायुक्तं, क्वचित् कस्मिंश्चिदधिगतंऽपि हि निमित्तान्तरतः आशङ्का-
भावं शिष्यस्य परिहार एव स्मारणीयोऽधिकतरं वा किञ्चिद्वाच्यं?, उच्यते, न तु कृपितव्यमिति विधिप्रदर्शनाथं अत्राहेत्यादि, अत्रावमरे
चोदक आह--'उक्तं श्रुतज्ञानं' भवतीति, 'अथावधिज्ञानं किं' यदस्यानन्तरमुद्दिष्टमिति, अत्रोच्यते इत्याह--

द्विविधोऽवधिः ॥ सूत्रं ॥ २१ ॥

द्वे विधे द्वौ भेदौ यस्य स द्विविधोऽवधिः--ज्ञानविशेषः--अवयवार्थाभिधिन्मया द्विविध्यमेवाह भाष्य-
कारः--'भवप्रत्यय इत्यादिना' (पृ. २२-४) भवनं भवः जन्मोत्पाद इत्यनर्थान्तरं, स एव प्रत्ययः--कारणं यस्यावधेः स भव-
प्रत्ययः, तथा धयोपशमः--अवधिज्ञानावरणपरिशतोदयविधातलक्षणः निमित्तं यस्य स तथाविधः, चशब्दः स्वगतानेकभेदममु-
त्रयार्थः, न च लक्षणविधानावमरेऽस्य भेदाभिधानमयुक्तं, भेदकथनेनैव लक्षणाभिधानात्, एतदुक्तं भवति--भवक्षयोपगमाभ्यां

लक्ष्यमाणो द्विविधोऽपि धिरिति ॥ सदान्तरमभ्यन्धमाह—‘तत्र’ तयोरुद्घटितयोर्भेदयोरुद्घातानुद्ध्यते, तमाह—

‘भवप्रत्ययो नारकदेवानामिति ॥२२॥ सूत्रं ॥

‘भवप्रत्ययो नारकदेवानामिति ॥२२॥ सूत्रं ॥

अत्र धिरिति उच्यते, सूत्रममुदायार्थः प्रकृतः, अन्यत्रार्थमाह भाष्यकारः—‘नारकाणां’ मित्यादिना (पृ. २०७) नरकाः—
सीमन्तादयस्तेषु भग्नाः प्राणिनस्तीव्रदुःखभाजो नारकास्तेषां, तथा दीव्यन्त इति देवाः—भग्नवास्यादयः प्रधानसुखभाजः प्राणिन
एव तेषां, ‘यथास्व’ मिति यथा स्वात्मीयं यस्य यत् स्वक्षेत्रादि नियतं गव्यूतपंचशतियोजनादिमानमित्यर्थः, किमित्याह—
‘भवप्रत्ययं’ भग्नकारणमधिज्ञानं भवतीति, क्षायोपशमिकृत्वादवधेर्भग्नस्य कारणन्तमपश्यतः मा भूत् प्रत्ययशब्दो ज्ञानमचन इति
विभ्रमाः, सत्यमेव व्याचष्टे—‘भवप्रत्ययं’ भवहेतुकं भवनिमित्तं’ मित्यर्थः, कारणमचन एवार्थं प्रत्ययशब्द इति भावः, आह
रुधमौदयिको भागोऽस्य कारणं?, क्षायोपशमिकृतेति सुप्रतीतं?, उच्यते, मत्तमेतत्, किन्तु तस्मिन्नेव क्षयोपशम एवार्थं
भवीत्येवमुच्यते, एतदत्राह—‘तेषां ही’ स्यादि, तेषां—नारकानां यस्माद्भूतोत्पत्तिरिवेति, उत्पत्तिशब्दः सत्तामचनो, भग्नमचन,
नान्यत् किञ्चित् ‘तस्य’ हेतु र्भवती’ति तस्येति—निश्चयतो ज्ञानाव्यभिचारिणः क्षयोपशमस्य व्यग्रहस्तु ज्ञानम्यत्र कारणं भग्न-
तीति, निदर्शनमाह—‘पक्षिणा’ मित्यादिना, पक्षिणा—हंसादीनामाकाशगमनत्, यच्चैषामाकाशगमनं, तच्छक्तेस्तद्वत् एव निय-
ममात्रात् भवोत्पत्तिरेव हेतुः, न शिक्षा—अन्योपदेशरूपा, तथा ‘न तपः’ अनजनादिलक्षणं, तद्वन्नरकदेवानामप्ययथेति भावः ॥

‘द्विविधोऽपि धिरिति ॥ सदान्तरमभ्यन्धमाह—

‘भवप्रत्ययो नारकदेवानामिति ॥२२॥ सूत्रं ॥

मृशोक्तक्षयोपशमहेतुः पड्विधस्तियङ्नराणामवधिरिति सूत्रममुदायार्थः, अवयवार्थं त्वाह भाष्यकारः अवयवोऽह्निगितेन, तत्र
‘यथोक्तनिमित्त’मिति (पृ. २२-१२) यथोक्तं निमित्तं यस्य स तथा, भयोऽप्युक्तमेव निमित्तमिति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—‘क्षयोप-
शमनिमित्त इत्यर्थः’ क्षयोपक्षमः पूर्ववत् स निमित्तं यस्य स तथा, क पुनरिदमुक्तं निमित्तं?, अधिकारे ज्ञानज्ञानदर्शन-
(दानादि) लब्धयः अन्यत्र, य इहावधिशब्दः प्रकृतज्ञानविशेषणमिति । एतदाह—‘तदेतद्’ इत्यादि, तदिति पुरस्ताद्वदादिष्टं तत्
अवधिज्ञानं, किम्भूतमित्याह—क्षयोपशमनिमित्तं, नेतरत् भवप्रत्ययिकम्, (किमिति) आह—‘पड्विधं भवति’ क्षयोपशमस्य
पड्विधत्वात्, केयामित्याह—‘शेषाणा’मिति, एतदेव व्याचष्टे—‘शेषाणा’मित्यादिना, शेषाणामित्युपयुक्तवर्जितानां, उपयुक्ताश्च
नारकदेवा इत्याह—‘नारकदेवेभ्यः शेषाणा’मिति, ते च नान्य इत्याह—‘तिर्यग्योनिजानां मनुष्याणां च’, चशब्द-
एतेषामेव गर्भजत्वादिविशेषणार्थः, तदन्येषामवधिज्ञानायोगात्, तथैतत् पड्विधमुपाधिभेदात्, तथा चाह—‘अवधिज्ञाने’त्यादिना,
अवधिज्ञानस्य—प्रागुक्तस्वरूपस्यावर्णीयम्—आच्छादकं यत् कर्म—भास्करस्येवात्रादि तस्य क्षयोपशमाभ्याम्—उक्तस्वरूपाभ्यां ममु-
दिताभ्यामेव, नैकस्मात् क्षयादं, भवत्यवधिविज्ञानं, ‘पड्विधं’ पदप्रकारं, ‘तत्रधे’ति प्रकारेणन्यामार्थः, ‘अनानुगामिक’-
मित्यादि, उपन्यस्य चार्थं कथयति—‘नात्रे’त्यादिना, ‘तत्र’तेषु पदसु ‘अनानुगामिकं’ अनुगच्छत्यवश्यमनुगामि तदेवानुगा-
मिकमाद्यर्थं अनुगमप्रयोजनं वा अनुगामिकं तस्य प्रतिषेधेऽनानुगामिकमिति, अर्थस्य भावयति—‘यत्रे’त्यादिना, यत्र क्षेत्रे प्रति-
श्रयस्थानादौ ‘स्थितस्ये’ति कायोत्पर्गक्रियादिपारिणतस्य’ उत्पन्नम्—उद्धृतं भवति, तेन चोत्पन्नेन यावत्तस्मात् स्थानात् न
निर्वाति तावज्ज्ञानात्यर्थान्, नतः प्रक्रान्तं (च्युतं)स्य—स्थानान्तरवर्त्तिनः ‘प्रतिपन्ननि’ नश्यति, कथमित्र?, उच्यते—‘प्रवृत्तादेव-

पुरुषज्ञानवत् प्रज्ञं प्रच्छन्न जीयधातुमूलानां तं प्रश्नमादिशतीति प्रश्नादंशः प्रश्नादंशश्चासौ पुरुषश्चेति निग्रहस्तस्य ज्ञानं तेन
 तुल्यमेतद् दृश्यं, पुरुषप्रश्नादंशज्ञानादित्येवं गमकत्वं, अथवा प्रश्नादंशः—प्रधानपुरुषः तन्निष्ठः—तत्परायणस्तस्य ज्ञानं तद्व-
 दिति, सा पुनर्भासना?, यथा नैमित्तिकः कश्चिदादिशन्न रुस्मिश्चिदेव व्यने अन्नोति संग्रहयितुं, न मयत्र, पृच्छमानमर्थम्, एवं
 तदप्ययधिज्ञानं यत्र स्थितस्योपजातं तत्रस्थ एवोपलभते तेन, नान्यत्रेति, 'अनुगामिकम्' एतद्विपरीतमिति, यत्र क्वचिदाश(श्र)या-
 दृत्पक्षं ततस्तस्य क्षेत्रान्तरगतस्यापि न नि(प्रति सु.)पतति—न ग्रन्थयते, 'भास्वरप्रकाशवत्, आदित्यप्रकाशो हि तदनुयार्यमिति
 प्रतीतं, क्षेत्रान्तरे तत्परोक्षतया सदेहात् प्रत्यक्षं निदर्शनान्तरमाह—'घटरक्तभाववच्च' न हि घटम्यापाकृतं ममुपजातो रक्त-
 मासः गृहादंस्तडागादिगतस्यापि प्रतिपतति, 'हीयमानकं' हीयते—क्रमेण अल्पीभवति यत् तद्वीयमानकं, 'अमद्वयेयेषु'
 अतिक्रान्तजीर्णप्रहल्लिखगणितेऽप्यितियावत् द्वीपा—जम्बूद्वीपादयः (तेषु) स्मृद्धा लम्णादयः तेषु 'पृथिवीषु' च खप्रभादि-
 कासु विमानेषु ज्योतिर्ममानादिषु, निर्यग् द्वीपममुद्रेषु उर्द्धं विमानेषु अधः पृथिवीषु यदयधिविज्ञानमुत्पन्नं भवति तत् क्रमजः
 संक्षिप्यमाणं प्रतिपन्नानि मर्यान् द्वीपान् पश्यन् न तेषामेकांशं पुनर्न प्रेक्षते, शेषं पश्यति, पुनर्नाद्वयोजनं न पश्यत्येवं क्रमेण हीय-
 मानं तापद्वीयते यावदङ्गुलासख्येयभागः शेषः, तदाह—'आङ्गुलस्यासख्येयभागात्' अङ्गुलपरिमाणस्य क्षेत्रस्य असंख्येया-
 नि खण्डानि कृतस्य एकस्मिन् असंख्येयभागे यावन्ति द्रव्याणि समग्रस्थितानि तानि पश्यतीत्यर्थः, ततः रुदाचिदयतिष्ठते रुदा-
 चित्यतिपतत्येव, तान्यपि न पश्यतीत्यर्थः, अङ्गुलशब्दस्य परिभाषितोऽर्थो द्रष्टव्यः, अन्यथा अङ्गुलसंख्येयभागादि भवितव्यं,
 अन्येषां त्वेवंविधं भाष्यमिति, कथं हीयत इति चेद् दृष्टान्तमुपन्यस्यति—'परिच्छिन्ने'त्यादि, परितः—मर्यामु निक्षु छिन्ना परि-

निष्ठान्ना, इन्धनं पलालादि तस्योपादानं-प्रक्षेपः तस्य संततिः-नेरन्तर्यं, मा विशिष्यते-परिनिष्ठनेति, नातः परमिन्धनप्रक्षेपः, परि-
 च्छिन्ना इन्धनोपादानमन्ततिः, एतदुभयं पुनरपि शिखाविशेषणं-परिच्छिन्ना इन्धनोपादानमन्ततिर्यस्यामग्निशिखायां मा परि-
 निष्ठनेन्धनोपादानमन्ततिः, अग्नेः शिखा अग्निशिखा, परिच्छिन्नेन्धनोपादानमन्ततिश्चाप्यग्निशिखा च परिनिष्ठनेन्धनोपादानम-
 न्तत्यग्निशिखा तया तुल्यमेतद् हीयमानमधिज्ञानं, यथा अपनीतेन्धनाग्निज्जाला नाशमाशु प्रतिपद्यते तद्वदेतदपीति, 'वर्द्धमानकं-
 यद्बहुलास्तर्ग्वेय भागाविषु' अमुलासंख्येयभागमात्रे क्षेत्रे, ततोऽमुलमात्र ततो रक्षिमात्र इत्यादिपूषणं तापद्वद्धते यावत् सब-
 लोको-धर्माधर्मद्रव्यपरिच्छिन्नो व्याप्तो भवति, तदा 'आ सर्वलोकात्' कथमि गच्छते?, अत आह—'अधरोत्तरे' त्यादि,
 अधरः-अधोऽर्तो उत्तरः-उत्तरमर्त्तौ ताभ्यामधरोत्तररणिभ्या निर्मथनं-संघर्षणं तेन निष्पन्नः-उद्धृतः. तदेतदुत्प-
 न्नोऽवधिर्द्विगुणमधिगच्छति, तथाह 'उपात्ते'त्यादिना, उपात्तं-प्रक्षिप्तं शुक्रम्-आद्रं न भवतीति करीपादि तेनोपात्तेन शुष्केण
 उपचीयमानः, वृद्धि गच्छन्नित्यर्थः, प्रचीय(आधीय. मु)मानः-प्रक्षिप्यमाणेन्धनोऽपि पुनरिन्धनानां पलालादीनां राशिः-
 मप्रहो यत्राशौ म उ(अधरो)त्तररणिनिर्मथनोत्पन्नोपात्तशुष्कोपचीयमानग्रचीयमानेन्धनराश्यग्निस्तेन तुल्यमेतदिति, यथा अग्निः प्रय-
 त्नादुपजातः मन् पुनरिन्धनलाभाद् विष्टुद्विगुणगच्छति एवं परमशुभाध्ययमायलाभादसौ पूर्णो वर्द्धते इत्यर्थः, 'अनवस्थित'मिति
 नावतिष्ठते क्वचिद् एरुस्मिन् नस्तुनि, शुभाशुभानेकसयमस्थानलाभात्, यत आह-हीयते योजनं दृष्ट्वा तस्यैवाद्रमगच्छति तस्याप्य-
 द्विमेवमादि वर्द्धते चाद्रकोशं दृष्ट्वा क्रोशमयत्य(तोऽ)द्वयोजनमेवमादि, नृदाचिदुभयीमग्रस्थामनुभवति वर्द्धते हीयते (च मु.)
 तस्यैव क्रोशस्य च क्रोशस्यैकस्या दिशि पर क्रोशो वृद्धः, अन्यस्यान्तस्य क्रोशस्याद्रं हीनमिति, अथवा 'प्रतिपत्तनि चोत्पद्यते

न' क्वचित् कालान्तरे उदितं पुनर्न पश्यति पुनश्चोदति, पुनर्नोपशमनं चिन्त्यात् पुनः पुनर्नाशोत्पादस्वभावात्, ऊर्मिनात्, यथा
 महति मरसि व्यच्छादयित्वा रिणि पूर्वं ग्रन्थानिलवेगनिक्षिप्यमाणजलपटले अदभ्योर्मयः मणुषजाताः समामादितरोधमः शनैः शनैः
 ग्रंथं भजते, पुनश्चाभिधातयिषेपात् प्रादुर्भवन्ति, अतो यथा उर्मयोऽननस्थिता एवमवधिज्ञानमपि, 'अवस्थित'मिति अत्रतिष्ठते
 स्म अस्थितं, यथा मात्रयोपपन्नं तां मात्रां न जहातीति यावत्, एतदाह—'यावन्ति क्षेत्रे' इत्यादि, यावन्ति—यत्परिमाणे क्षेत्रे अनुला-
 मंरयेयभागादानुत्पन्नमामर्षलोकात् 'तत' इति तस्मात् क्षेत्रात् न प्रनिपतति न नश्यति, सर्वकालमास्ते, कृतोऽवधिर्यागस्त इति?,
 उच्यते 'आकेवलप्राप्तेः' आह गरीयादायां केवलं ज्ञानं तस्य प्राप्तिः—लाभः आकेवलप्राप्तिः (तां) यावत्, एतदाह—'यावन्ति क्षेत्रं'
 इत्यादि, केवलज्ञानं न प्राप्नोति, प्राप्ते तु केवले छात्रस्थिकं ज्ञानं व्यावर्तते, अथवा आसरेणात्, तदाह—'आ भवक्षयात्' भगो
 मनुष्यादिजन्म यावत्तत्र जीवति तावद्भवति ततः परं नश्यति, अथवा ज्ञानान्तरमपि गच्छन्तं जीवं न मुंचति, तदवधिज्ञानं तेना-
 न्नित एव गच्छति, लिङ्गजज्ञानान्तरावस्थायिता भगतीत्येतदाह—जाते रन्या जातिः जात्यन्तरं तत्रावतिष्ठते, तच्छीलं च, कथमिदं
 तदादाय गच्छति?, आह—'लिङ्गवत्' पुरुषवेदादिलिङ्गं त्रिधा तेन तुल्यं वर्तते इति लिङ्गवत्, यथा इह जन्मन्युपादाय पुरुषवेदं
 जन्तुर्जात्यन्तरमाधानत्येवमवधिमपि, प्रस्तुतवस्तुपरिमर्मात् सूचयति 'उक्तमवधिज्ञानं'मित्यनेन, उक्तं लक्षणतो विधानतश्चावधि-
 ज्ञानं, न पुनर्नान्यमिति ॥ तदनन्तरानुमारि मनःपर्यायज्ञानं वदयामः—

ऋजुविपुलमती मनःपर्यायः ॥२४॥ सूत्रं ॥

ऋजुविपुलमती विषयभेदात् ज्ञानभेदो मनःपर्यायज्ञानमभिधीयत इति सूत्रपिण्डार्थः, अयमर्थमाह भाष्यकार इति 'मनःपर्याय-

चे'त्यादिना (पृ २४ ५) ज्ञानप्रक्रमेण मनःपर्यायज्ञानं प्राग्निरूपितशब्दार्थं, किमित्याह—'द्विविध'मिति, द्वे विधे यम्येति द्विविधं, द्वे निधयमाह—'ऋजुमती'त्यादिना, ऋजुमतिः घटादिमानचिन्तनद्रव्यज्ञानाद् ऋजुमतिः सप्त मनःपर्यायज्ञानं, मन्यमानमनोद्रव्य-परिणामालम्बनत्वाद् ऋजुमतिमनःपर्यायज्ञानं, एवं विपुला मतिर्गह्वरकस्याप्तादिघटादिचिन्तनद्रव्यज्ञानाद् विपुलमतिः सप्त मनः-पर्यायज्ञानं, मन्यमानमनोद्रव्यविशिष्टपरिणामगोचरत्वाद् विपुलमतिमनःपर्यायज्ञानमिति, चक्षुषः स्वगतानेरुभेदममुञ्चयार्थः ॥ सूत्रान्तरमग्न्याभिधानायाह—'तत्राहे'त्यादि, अत्र द्वैविध्ये दर्शने चोदकोऽभिधत्ते—'कोऽनयोः प्रतिविशेष'इति, रु इत्यस-म्भाने, नन रुधित् मग्न्भाव्यते अनयोः ऋजुविपुलमत्योः प्रतिविशेषः—स्वगती भेदः, मनःपर्यायाणामुभयत्र दर्शनात्, तद्विज्ञेयणा च गृह्णेन द्विविध्यानुपपत्तेरिति चोदनाभिप्रायः, 'अत्रोच्यते'इति परिहारमाह सूत्रेण—

विशुद्धचप्रतिपात्ताभ्यां तद्विशेषः ॥ २७ ॥ सूत्रं ॥

विशुद्धचप्रतिपात्ताभ्या गह्वरमग्न्यभ्या 'तद्विशेष'इति ऋजुविपुलमत्योर्नानात्वमिति सूत्रममुदायार्थः । अत्रयत्रार्थं तत्राह भाष्यकारः—'विशुद्धिकृतश्च'त्यादिना (पृ २४ ८) विशुद्ध्या—गृह्णतरपर्यायज्ञानरूपया कृतः—जनितः विशुद्धिकृतः, चः ममुच्ये, तथा अप्रतिपातेन,—अन्यमनरूपेण कृतोऽप्रतिपातकृतश्चानयोः ऋजुविपुलमत्योः प्रतिविज्ञेयो भेद इति, एतदेव भाषयति—'तत्र-श्च'त्यादिना, तद्यथेत्युपन्यागार्थः, ऋजुमतिमनःपर्यायज्ञानात् उत्तलक्षणात् मग्न्यात् विपुलमतिमनःपर्यायज्ञानमुत्तलक्षणमेव विशुद्धतरमिति, ज्ञानिभेदेन गृह्णतरपर्यायागममादिति, तथाहि—घटे चिन्तिते ऋजुमतिमनःपर्यायज्ञानेन घटोऽनेन चिन्तित इत्या-नुगाभिप्रायगमने मनोद्रव्याणि ग्राह्यात् क्रियन्ते, विपुलमतिमनःपर्यायज्ञानेन तु घटोऽनेन विचिन्तितः स महान् रक्तः श्यामो

नेत्यानुगामिनामगमनिग्रन्थनानीति, 'किञ्चान्यद्' इत्ययमपरो भेदहेतुः, ऋजुमतिमनःपर्यायज्ञानमुक्तलक्षणं प्राप्तं मदप्रमत्त-
यतिना पनिपतन्त्यपि ग्रन्थयते, अपिश्रद्धा तु न प्रतिपतत्यपि, भयः—पुनः विपुलमतिमनःपर्यायज्ञानं तु न प्रतिपपत्या केवल-
प्राप्तेरिति, यदुत्वेऽपि मनोद्वन्द्वयविशेषाणा तद्ज्ञानस्य द्वैविध्योपपत्तिः ॥ सूत्रान्तरयोगमाह— 'अत्राहे'त्यादि, अत्र ऋजुविपुलम-
न्योर्भेद उक्ते चोदक आह—अथ अवधिमनःपर्यायज्ञानयोः—उक्तलक्षणयोः क्रः प्रतिविशेष इति पूर्वम्, अतीन्द्रियन्मा
विशेषान् प्रष्टुमर्हन्तिहेतुः, अत्रोच्यते गुणा—

विशुद्धिक्षेत्रस्वामिधिपयेभ्योऽवधिमनःपर्याययोः ॥ २६ ॥ सूत्रं ॥

विशुद्ध्यादिकृतः अवधिमनःपर्याययोः प्रतिविशेष इति सूत्रमुदायार्थः, अयमर्थमाह भाष्यकारः 'विशुद्धिकृत' इत्यादिना
(प्र. २४-१६)। विशुद्ध्या कृतः विशुद्धिकृतः, एवं क्षेत्रादिष्वपि योजनीयं, एतदेव प्रसृत्यन्नाह 'अवधिज्ञानादि'त्यादि, अव-
धिज्ञानाद्—उक्तलक्षणात् मनःपर्यायज्ञानं विशुद्धतर, विशुद्धतरता स्वयमेव भाष्यकृदाह यावति—यत्परिमाणानि, नियमादन-
न्तानि, हिरेणमित्यम्योय, यामन्त्येव रूपमेवामस्तीति रूपाणि, यदर्शनं चैतद् रूपरमगन्धस्पर्शशब्दमन्ति द्रव्याणि गुणमद्भाना-
त्मनानि अवधिज्ञानी जानीते, पश्यति चेति दृश्य, तेषामवधिज्ञानिनोपलब्धाना रूषिद्रव्याणि यामन्ति मनःपर्यायज्ञानिनो
विषयभुवस्मास्फुटन्ति ता यमो मनःपर्यायज्ञानी विशुद्धतराणि, यद्भुतरपर्यायाणि जानातीत्यर्थः, तान्यपि च मनोगतानीति मनो
व्यापारभाजीत्यर्थ, अमश्चित्यमानानि तु न जानीते माक्षात्, 'किञ्चान्यदि'त्ययं चापरो भेद इति, 'क्षेत्रकृतधानयोः'
अवधिमनःपर्याययोः प्रतिविशेषो—भेदो नश्यः, एतद्व्यापयति—'अवधिज्ञानमहूले' ऋजुलममहूथेयानि खण्डानि कृतानि तत्र-

कस्मिन्नमहर्षेयभारमात्रे क्षेत्रे यावन्ति रूपिद्रव्याणि ममवगादानि सर्वस्तोकानि यः पश्यति ततः म एव वदमानेन तेन बहूनि
 बहुतराणि द्रव्याण्यवगच्छतियावत्, सर्वलोकावस्थितानि द्रव्याणि पश्यति शुभाध्यवसायविज्ञापदिति, एतदाह—‘अमुलस्या-
 मङ्गहर्षेयभागादिपृथपन्नं भवत्यामर्षलोकादिनि, मनःपर्यायज्ञानं, तुशब्दः पुनःशब्दार्थः, मनुष्यक्षेत्र एव—अद्वैत-
 तीयद्वीपममुद्रपरिमाणं भवति, नान्यक्षेत्र इति—मौधर्म्यादौ अन्यक्षेत्रे एव, न अन्यक्षेत्रजमनःपर्याप्तिमत्प्राणिविषयं तु, मनु-
 ष्यलोक एव भवतीति क्षेत्रग्रहणं, ‘किं चान्यत्—स्यामि कृन्’ इत्यादि पूर्ववत्, अविज्ञानमवधिकृतं संयतस्य-माधोः विरतस्या-
 संयतस्य—अविततस्य संयतासंयतस्य—विरताविरतस्य श्रावकस्य सर्वगनिषु नारकादिषु चतसृष्वपि भवति, मनःपर्यायज्ञानं
 पुनर्मनुष्यसंयतस्यैव भवति, मनुष्यग्रहणाभारकादिष्वुदाहः, संयतग्रहणान्मिथ्यादृष्टार्दानां प्रसक्तानां पण्णां व्युदाहः, एवका-
 रेण नियमयति—मनुष्यसंयतस्यैव, फलं नियमस्य दर्शयति—‘नान्यस्ये’ति देवादः नैतदुपपद्यत इत्यर्थः, ‘किंचान्यत् विषयकृन्’
 इत्यादि, रूपिषु परमाणुद्रव्येषु मयेषु ‘असर्वपर्यायिष्वि’ति सर्व-सम्पूर्णाः पर्याया-उत्पादादयो येषां तानि सर्वपर्यायाणि न सर्वपर्या-
 याणि असर्वपर्यायाणि तेषु, तानि हि रूपिद्रव्याण्यवधिज्ञानी सर्वाणि जानाति, न तु तेषां सर्वान् पर्यायान् इति, एकैकस्य तु परमाणोः
 कदाचिदमहर्षेयान् कदाचित् संख्येयान् पर्यायान् जानाति, कदाचिज्जघन्येन चतुरो रूपरसगन्धस्पर्शान्, न पुनरैकैकस्य परमाणोर-
 नन्तान् ज्ञातुं प्रत्यलं स्यात् पर्यायानिति, यदि हि सर्वानेव जानीयात् केवल्येवामौ स्यात्, ‘जे एगं जाणति से मं वं जाणती’-
 त्यागमात्, अतः असर्वपर्यायिषु ‘अवधेः’ अविज्ञानस्य विषयनिबन्धो भवति, गोचरव्यवस्थेत्यर्थः, नैवं मनःपर्यायस्येति, एत-
 दाह—‘नवनन्तभागे मनःपर्यायस्ये’ति तेषाम्—अविज्ञानज्ञानिज्ञातानां द्रव्याणामनन्तभागे मनोवर्गणामव्यन्धिनि मनःपर्या-

यज्ञानस्य विषयनिबन्ध इति । एवमतीन्द्रियत्वाविशेषेऽप्यप्रधिमनःपर्याययोर्विशेष इति । 'अत्राहे'त्यादि अत्रागमरे आह चोदकः 'उक्तं मनःपर्यायज्ञानं' भवता अथ तदनन्तरोद्दिष्टं केवलज्ञानं किमिति-किम्वरूपमिति प्रश्नः, अत्रोच्यते परिहारः--'केवलज्ञानं दशमेऽध्याये वक्ष्यते', तद्वि धातिरूपेणा क्षयादेव भवति, अमात्रपि च संसरात्, संसरश्च नमःऽध्याये वक्ष्यमाण इति कृत्वा, अत एव दशमाध्यायादिमुत्रमाह--'मोक्षक्षया' 'दित्यादि, मोक्षो-मोहनीयं कर्म तत्क्षयात्, तथा ज्ञानदर्शनान्तरा-यक्षयाच्च, किमित्याह 'केवल'मिति केवलज्ञानं भवति । 'अत्राहे'त्यादि अत्रागमरे आह चोदकः--'गप्या'मिति पूर्वोदितानां मनि-ज्ञानादीनां (ज्ञानानां) कः कस्य ज्ञानस्य विषयनिबन्धो-विषयव्यापार इति, अत्रोच्यते मृत्कृता--

मनिर्भुवनयोर्निबन्धः सर्वद्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु ॥२७॥ सत्रम् ॥

अस्य मसुदायार्थः प्रकटः, अत्रयार्थं त्वाह भाष्यकारः, प्रकृतं ज्ञानमित्यत्रमाह--'मनिज्ञानश्चुनज्ञानयोः' उक्तम्वरूपयोर्विषयनिबन्धो विषयन्यापारो भवति, केत्याह--'सर्वद्रव्येषु' धर्मास्तिकायादिषु, 'असर्वपर्यायेष्वेति'त्यमपूर्णपर्यायेष्वित्यर्थः, पर्याया-उत्पादादयः, एतदेव भावयति--'ताभ्यां ही'त्यादि, ताभ्यां-मतिश्रुताभ्यां यस्मान् मर्माणि द्रव्याणि धर्मादीनि जानीते, नतु मनः पर्यायः उत्पादादिभिः, अन्य भावना मतिज्ञानी तावन्लुतज्ञानोपलब्धेषु मर्मादिवेषु यदाऽक्षरपिपिटीमन्तरेण स्वभ्यस्तमित्य-स्तानि ध्यायति तदा मर्माणि जानाति, नतु मर्मान् पर्यायान्, अल्पकालत्वात्मनमश्वाशक्तेरिति, एवं श्रुतग्रन्थानुसारेणापि भावनीयम् । अत्रार्धेविषयनिबन्धनमाह--

रूपिभ्यचघेः ॥२८॥ सत्रम् ॥

रूपिणं द्रव्येणैवेतिवन्धः इति मृत्रपिण्डार्थः । एनमेव प्रकटयन्नाह भाष्यकारः 'रूपिणैवे'त्यादि (पृ. २६-२) रूपिणैवे'ति मूर्त्तैवेत्यर्थः, द्रव्येण—पुद्गलद्रव्येण स्फन्धादिषु अवधिज्ञानस्योक्तलक्षणस्य विषयनिर्बंधो—विषयव्यापारो भवति मर्त्ये, अमर्त्ययोरेषु, मा भूत् परमावधेरन्योऽपि प्रकार इत्याशङ्कापोहायाह—'सुविशुद्धेनापी'त्यादि, सुविशुद्धेनाप्यवधिज्ञानेन, परमप्रकर्षप्राप्तनापीत्यर्थः, रूपीण्येव द्रव्याण्यवधिज्ञानी जानीते स्कन्धादीनि, तान्यपि न मर्त्यैः पर्यायरीतीतानागतरूपादादिभिरिति ।

मनःपर्यायनिबन्धनमाह—

तदनन्तभागे मनःपर्यायस्य ॥२०॥ सूत्रं ॥

अवधिज्ञानविषयानन्तभागे मनःपर्यायज्ञानस्य विषयनिबन्धः इति सूत्रममुदायार्थः । अवयवार्थं त्याह भाष्यकारः—'यानी'त्यादिना (पृ. २६-६) यानि रूपाणि द्रव्याणि स्कन्धादीन्यवधिज्ञानी जानीते ततोऽनन्तभागे—तेषामवधिज्ञानदृष्टानां योऽनन्तभागस्तस्मिन् मनःपर्यायस्य—उक्ततत्पस्य विषयनिबन्धो भवतीति । विशेषाभिधानयैतदेव स्पष्टयन्नाह—'अवधिज्ञाने'त्यादि, अवधिज्ञान(विषय)स्य-मकलपुद्गलराशेः अनन्तभागं स्तोकपुद्गलरूपं मनःपर्यायज्ञानी जानीते, किमुक्तं भवति ?—रूपिद्रव्याणि, मूर्त्तानीत्यर्थः, तान्यपि न यानि कानिचित्, किन्तु 'मनोरहस्यविचारगनानी' त्यत्र मनः—अनिन्द्रियं प्रतिविशिष्टपुद्गलप्रचितं चेतः परिगृह्णते तदेव रहस्यम्—अप्रकाशरूपं तस्मिन् विचारो—विचारणा, कथमयं पदार्थो व्यवस्थितः इत्येवंरूपा, तत्र गतानि—प्रविष्टानि जीवेन चिन्त्यमानानीति यावत्, तान्यपि न मर्त्यलोकावतीनि, किन्तु मानुषक्षेत्रपर्यापन्नानीनि, मानुषक्षेत्रं—मानुषोत्तरार्द्धवृतीय-द्वीपममृद्रममाणं तत्र पर्यापन्नानि—व्यवस्थितानि 'विशुद्धनराणि चे'त्यवधिज्ञानिज्ञेभ्यः मकाशाद्बृहत्तरपर्यायाणि जानीत इति ॥

केवलज्ञानस्य निबन्धमाह—

सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य ॥३०॥ सूत्रं ॥

सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवल(स्य)विषयनिबन्धः अनन्तज्ञेयविषयमेतदिति सूत्रसमुदायार्थः। एनमेव प्रकटयन्नाह भाष्यकारः—‘सर्वद्रव्येषु’ धर्मादिषु सर्वपर्यायेषु चोत्पादादिषु केवलज्ञानस्य विषयनिबन्धो—गोचरव्यापारो भवति, कथमेतद्विषयमित्याह—‘तद्धी’त्यादिना (पृ. २६-१२) तत् केवलज्ञानं यस्मात् सर्वग्राहकं भूतभव(द्भावविभाव)ग्राहकं, सा भूदुपचारतो लोक एवेत्याह—‘संभिन्नलोकालोकविषयं’ संभिन्नौ—सम्पूर्णां स्वरपर्यायोपेतौ लोकालोकौ धर्मादिमन्वितामन्विताकाशरूपौ विषयो—गोचरो यस्य तत् तथा, ज्ञानप्रकर्षतामस्याह—‘नानः परज्ञानमस्ति’ अतः—केवलज्ञानात् परं—प्रधानतरं ज्ञानं नास्ति, अनेनाप्रकाशितं ज्ञेयं तर्हि परं भविष्यतीत्याशङ्क्याह—‘न चे’त्यादि, न च केवलज्ञानविषयात् परं दुरवबोधं सूक्ष्मतया प्रधानतरं किञ्चिद्—अन्यद् ज्ञेयमस्ति, पृष्ठास्तिकायादि, अन्यभावेवैकल्येनेतराभावरूपतया पञ्चानामेव प्रतीतेरिति। केवलस्यैव पर्यायानाह—‘केचल’मित्यादिना, तत्र केवलमेकम् अन्यज्ञानासम्पर्कात् परिपूर्णं—मर्वतः सकलखण्डशो भवनात् समग्रम्—अन्यज्ञानाधिकमवैविषयग्रहणात् असाधारणं मत्यादिभिरितुल्यं, क्षायिकत्वात्, निरपेक्षम्—आलोकाद्यपरतन्त्रमुचमयोधन्वान्, विशुद्धम्—एकान्तविमलं सकलावरणविगमात्, सर्वभावख्या(ज्ञा.मु.)पकं धर्मादिपर्यायग्रूपकं, ततस्तथाविधेदंशनाभावात्, लोकालोकविषयं—मर्त्यवस्त्वालम्बनं निरावरणं—मर्त्यज्ञात्मस्वभावत्वात् अनन्तपर्यायम्—अनन्तपरिणामं, ज्ञेयानन्तत्वादिन्यर्थः, इत्येतत् पर्यायशब्दामिधायकमिति। सूत्रान्तरप्रस्तावग्रन्थ अत्राहेत्यादिः, ‘अत्राहे’ति पूर्ववत्, गप्पाम्—अनन्तप्रपञ्चव्यापितानां मतिज्ञानादीनां पञ्चानां

युगपदेकस्मिन् माले एकस्मिन् जीवे प्रमातरि कति भवन्तीति प्रश्नः, अत्रोच्यते इति निर्मचनोपन्यासः ।

एकादीनि माज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्भ्यः ॥ ३१ ॥ सूत्रं ॥

निर्मचनसूत्रं, प्रथमादीनि विमलप्यानि एकस्मिन् काले एकस्मिन् प्राणिनि चत्वारि यावद्, आडोऽभिविधवाचकादिति सूत्रममुदा-
यार्थः । एनमेवोपदर्शयन्नाह भाष्यकारः—‘एषां मत्यादीनां ज्ञानानां’ एतद्विचाराधिकारात् प्रस्तुतानां आदित आरभ्य एकादीनि
माज्यानि युगपदेकस्मिन् जीवे प्रमातरि आचतुर्भ्य इत्याभिविधायान्, एतदेव स्पष्टयन्नाह—‘कस्मिंश्चि’दित्यादि (पृ. २७-३)
कस्मिंश्चि जीवे मनुष्यादौ मत्यादीनां पञ्चाना ज्ञानाना एकं भवति, आद्यं मतिज्ञानमेव, एतन्न क्वचिन्निर्गमगम्यगदशनस्यान-
वसाक्षरश्रुतेः निर्गतः प्रमचनमात्रमात्रपरिज्ञानमति दृश्यं, तथा कस्मिंश्चिद् (जीवे शु) द्वे भवतः मतिश्रुते, एते अपि सम्यग्द-
शनस्ययासाक्षरश्रुते दृश्ये, तथा कस्मिंश्चिद् त्रीणि भवन्ति, मतिश्रुताग्धीनि, प्राक्तने (द्वये) एषानाधिममत्पक्षः, तथा कस्मिं-
श्चिद्वत्तारातीति मतिश्रुताग्धिमनःपर्यायाणि, ज्ञानत्रयमति मनःपर्यायोत्पत्तौ, आह—मतिश्रुतयोर्युगपल्लाम उक्तः तत् कथं मतिज्ञा-
नमेकं भवति ? उच्यते, युगपल्लामेऽपि तदुपयोगयोर्भिन्नप्रकारत्वात्, तदुपयोगमधिकृत्यान्यापूरकत्वात् न मतिज्ञानमेवैकं भवति, श्रुत-
ज्ञानमन्येवं न किमिति चेदित्याह—‘श्रुतज्ञानस्य त्वि’त्यादि, श्रुतज्ञानस्य पुनः—ग्रन्थानुमायुपयोगरूपस्य ‘मतिज्ञानेन’ यथोदि-
तहोपेण नियतो-निधितः सहभाजः—एकग्रन्थः, कुत इत्याह—तत्पूर्वकत्वात्—मतिज्ञानपूर्वकत्वादिति, एतदेव स्पष्टयति
‘यस्ये’त्यादिना, यस्य जन्तोः श्रुतज्ञानं श्रुतानुमायसि तस्य नियतम्—अत्रयं मतिज्ञानं यथोक्तलक्षणं ममभवति, यस्य
पुनर्मतिज्ञानं तेनैव निर्गमगम्यगदशनमाले अनयासाक्षरश्रुतस्य नस्यैवभूतस्य श्रुतज्ञानं ग्रन्थानुमायि स्यादुत्तरकालं पठतो

न चा अन गीयानस्येत्यत एकमुक्तं, (अथ) चेन्मतिज्ञानमेव केवलज्ञानस्य सकलज्ञेयग्राहिणः पूर्वैः-पूर्वकालग्रासः पूर्वमन्निवे-
शिमिर्ग मतिज्ञानादिभिश्चतुर्भिः मह किं सह भावः महामस्थानं भवति?, नेति-उत शेषज्ञानानामभा एवेति, अत्रोच्यत
इत्युत्तरग्रन्थोपन्यासः, 'केचिदि'त्यादि, विप्रतिपत्तिरिति केषाचिन्मतोपन्यासः, केचिद्वज्रुमतयः आचार्याः-सूरयो व्याचक्षते
अत्र, किमित्याह-ना भावः शेषज्ञानाना, मतः सर्वथा अमत्ताऽयोगात्, समुद्रु(मत्सु सु)खादेरप्यमत्प्रमज्ञात्, किं त्व(तु.तद-
सु)भिभूतत्वात्-तिरस्कृतत्वात् केमलेन अकिंचित्कराणि भवति, म्यप्रयोजनामर्थानित्यर्थः, दृष्टान्तमाह-'इन्द्रियवत्'
यथेन्द्रियमकिंचित्कर चक्षुरादि केमलिनः, मयात्मना केमलेन तद्विषयदर्शनात् तद्वदिति, शिष्यव्युत्पत्तये निदर्शनान्तरमाह-
'यथा वे'त्यादि, यथा ना येन ना गकारेण एतत् स्थितं लोके, किमित्याह-'न्यत्रे न भसि' विगतत्रि आकाशे आदित्ये उदिते
सति, किंविशिष्टे इत्याह-'भूरितेजसि' प्रभृतोद्योते, किमित्याह-भूरितेजस्त्वादेव कारणात् आदित्येनाभिभूतानि ति-
रोहितस्वमामर्थ्यानि, कानीत्याह-अन्यतेजांसि-अन्यानि च तानि तेजासि च अन्यतेजांसि, तेजमोऽभेदात्तेजोमयानि द्रव्याण्येव
गृह्यन्ते, तथा चाह-'ज्वलननणिचन्द्रनक्षत्रप्रभृतीनि' ज्वलनः-अर्चिः मणिः-सूर्यरान्तचन्द्रकान्तादिः चन्द्रः ग्रही नक्षत्र-
अग्निन्यादि. प्रभृतिशब्दात्तारकादिपरिग्रहः, एतानि प्रकाशनम्-उद्योतनं प्रत्यर्किंचित्कराणि भवन्ति, ते (न) किंचिद्ग्रहिर-
वस्थितं प्रकाशयति, इतप्रभायत्वात्, 'तद्वदि'ति तेन प्रकारेण केमलभास्वता भूरितेजमाऽऽकान्तानि न विषयप्रकाशनं प्रति
व्याप्रियन्ते मत्यादीनि, अत्रैव मतान्तरमाह-'केचिदप्याहु'रित्यादिना, अन्ये पुनर्मुते-'अपाये'त्यादि, युक्तिग्रन्थान्नतानि
मत्यादीनि केमलिनः मन्ति, तत्रापायमद्वयव्यतमेति पूर्वम्, अनेन प्रकारेण न मतिज्ञानं, श्रोत्रादीन्द्रियोपलब्धेः हितार्थनिश्चयरूपं

न, तदभावात् तत्पूर्वकं-मतिज्ञानपूर्वकं श्रुतज्ञानम्-उक्तलक्षणं न, अधिज्ञानमनःपर्यायज्ञाने च यथोक्तस्वरूपे रूपिद्रव्यवि-
षयनियमगोचरे, अत एते अपि न, मकलवस्तुविषयत्वात् केवलस्य, यसादेवं तस्मान्नैतानि सर्वान्धेव केवलिनः मतः प्रवृ-
त्तक्षायिकालोकस्य सन्तीति, उपपत्त्यन्तरमुपन्यस्यन्नाह-किं चान्यदि'त्यादि, इदं वा यदत्र क्षुणं मतिज्ञानादिषु चतुर्षु मनःपर्या-
यज्ञानान्तेषु पर्यायेण क्रमेणोपयोगः-स्वविषयग्रहणव्यापारो भवति, न युगपद्-एकस्मिन्नेव काले, मत्यादीनामन्यतमेनोपयुक्तस्य
श्रुताद्यन्यतमोपयोगाभावात्, अन्योपयोगासंकीर्ण उपयोगो भवतीत्यर्थः, 'संभिन्ने'त्यादि, संभिन्ने-सर्वपर्यायग्राहकं ज्ञान-
दर्शने-विज्ञेयमामान्यविषये यस्य न तथा तस्य पुनर्भगवतः समग्रश्चर्यादियुक्तस्य 'केवलिनः' परमज्ञानिनः, किमित्याह-
'युगपद्' अक्रमेण, किमित्याह-'सर्वभावग्राहकं' पञ्चास्तिकायग्राहकं, एतदेव विज्ञेयते-'निरपेक्षे'ज्ञेयं मुक्तुः। अन्योपेक्षारहिते,
एकस्मिन्निर्त्याह-'केवलज्ञाने केवलदर्शने च' इतरेतरानुविद्धविशेषमामान्यग्राहिणि क्षायिकबोध इत्यर्थः, 'अनुसमये-
उपयोगो भवती'ति अनुगतः-अव्यवहितः समयः-अत्यन्तोऽविभागः कालो यत्र कालगन्ताने मोऽनुसमयस्तं, प्रतिममयमि-
त्यर्थः, उपयोगः-स्वविषयग्रहणव्यापारो भवति, ततः सदा केवलोपयोगद्वयभावात् अन्योपयोगासंकीणापयोगरूपलक्षणमत्यादि-
ज्ञानाभाव इत्यभिप्रायः। 'किं चान्यदि' व्युपपत्त्यन्तरमालम्बते-'क्षयोपशममे'त्यादि, क्षयोपशमादुद्भूतानि चत्वारि ज्ञानानि
पूर्वाणि-मतिश्रुतावधिमनःपर्यायलक्षणानि, क्षयादेव स्वरूपस्य केवलं भवति, क्षये च क्षयोपशमाभाव इत्यभिप्रायो, नि-
गमयन्नाह-'तस्मादि'त्यादि, तस्मात् क्षयोपशमाभावात् न केवलिनो भगवतः दोषाणि केवलात् ज्ञानानि मत्यादीनि गन्ती-
ति ॥ एवं मत्यादिज्ञानपञ्चकं ग्रमाणं प्रदर्श्य आद्यत्रयं भागात् तदुपदर्शयन्नाह-

मतिश्रुताविमङ्गा (०२ वयो गु.) विपर्ययश्चेति ॥३२॥ सूत्रं ॥

अत्रापथौ वक्तव्ये अविभङ्गग्रहणमर्थविभङ्गो विपर्यय इति ज्ञापनार्थं, एते त्रयो ज्ञानभेदाः अज्ञानं ज्ञानं चेति सूत्रममुदायार्थः, एनमेव श्रक्तयन्नाह भाष्यकारः 'मतिज्ञान'मित्यादि (पृ. ३०-४) ज्ञानविपर्ययोऽयथार्थोऽवबोधः अज्ञानमिति, अत्राह चोदकः—'तदेव'मित्यादि, तदेव ज्ञानं मत्यादि तदेवाज्ञानं विपर्यय इति, नन्वित्यस्ययायां, छायातपस्य शीतोष्णपञ्चेति निदर्शनं, 'तदव्यन्तविमृद्'मिति तत् ज्ञानादज्ञानं अज्ञानाच्च ज्ञानं परस्परपरिहारेणागस्थानादव्यन्तविरुद्धं, यथा छायादंतरातपादि, एकस्य विरुद्धधर्मद्वयममारोपायोगादिति, अत्रोच्यते परिहारः—'मिथ्यादर्शने'त्यादि, मिथ्यादर्शनेन तत्त्वार्थाश्रद्धानरूपेण परिग्रहत्—अध्यामात् कारणात्, किमित्याह—'विपरीतग्राहकत्वम्' अयथागस्तुपरिच्छेदिन्यभेदेषां—मत्यादीनां, तस्माद्विपरीतग्राहकत्वात् अज्ञानानि भवन्ति, मिथ्यात्वलक्षणादधिक्रियागयोगादित्यर्थः, 'तत्रथे'त्सुदाहरणोपन्यामार्थः, मतिज्ञानमिति ज्ञानं मिथ्यात्वोदयाद्विपरीतग्राहकं मत्यज्ञानं भवति, एवं श्रुताज्ञानं, एवं विभङ्गज्ञानमिति, विभङ्गागम्यं व्याचष्टे—अवधेर्विपरीतो—मिथ्यात्वोदयाद्विपरीतग्राहकः अतीन्द्रियार्थविपर्ययो बोधः विभङ्ग इत्युच्यते शान्ना इति, ततश्च (न)यदेव ज्ञानं तदेवाज्ञानम्, अपि तु निमित्तभेदान् ज्ञानाज्ञानव्यगम्येति भागार्थः। 'अत्राहे'त्यादि, अत्र ज्ञानेतरविभाग उक्ते चोदक आह—'उक्तं भवता'प्रतिपादितं त्वया, किमित्याह—'सम्यगिति'त्यादि, सम्यग्दर्शनेन—तत्त्वार्थाश्रद्धानरूपेण परिगृहीतम्—अधिष्ठितं मत्यादित्रयं ज्ञानं भवत्यविपरीतार्थग्राहि, अन्यथा मिथ्यादर्शनपरिगृहीतमज्ञानमेवेत्ययथार्थग्राहीति यावता मिथ्यादृष्टयोऽपि च लौकिकस्तत्रान्तरीयाश्च एते च द्विविधा इत्याह—'भवत्याश्चाभवत्याश्च' मिद्विभवनयोग्या भव्याः अयोग्यास्तु भव्याः, एते च 'इन्द्रियनिमित्तान्' उपलब्धौ स्पर्शना-

दीन्द्रियापेक्षान् 'अविपरीतान्' यथावस्थितान् 'स्पर्शादीनर्थान्' स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दान् उपलभन्ते स्वतः उपदिशन्ति चान्येभ्यः, कथमित्याह—'स्पर्श' ग्रीतादिकं 'स्पर्श' इत्येवमुपलभन्ते उपदिशन्ति च, तथा रसं—तिक्तादिकं रस इत्येवं, एवं ज्ञेयान्—गन्धरूपशब्दान्वर्णपरीत्येन, ततः कथमेतदिति, न बाधकं प्रत्ययमन्तरेण मिथ्यादृष्टिज्ञानानामयथार्थग्राहितेत्यर्थः, अत्रोच्यते गुरुगोणं, 'तेषां ह्री' त्यादि तेषां—मिथ्यादृष्टीनां यस्माद्विपरीतमेतद्—अधिकृतज्ञानं मिथ्यात्वग्रहावेशाद्भवत्यतोऽज्ञानमेवेति,

तथा चाह गुरुकारः—

मदमन्तोरविशेषाद् यदृच्छोपलब्धेरुन्मत्तवत् ॥ ३३ ॥ सूत्रं ॥

मधामच्च मदमती, नद्विद्यमानं अमदविद्यमानमुभयोः मदमन्तोरविशेषाद्—अभेदात्, अबोधमधिकृत्य, अथवा (अयथा) बोधादित्यर्थः, यत्रापि यथाबोधाध्यवसायस्तत्रापि यदृच्छोपलब्धेः—अनालोचितोपलब्धेः उन्मत्तवद् उन्मत्तस्यैवाज्ञानमेवेति सूत्रार्थः, अवयवाधे त्वाह भाष्यकारः—'यथोन्मत्ते' त्यादिना, यथोन्मत्तो वायुपिशाचादिगृहीतः 'कर्मोदयाद्' ज्ञानावरणीयादिकर्मविपाकात् उपहन्तेन्द्रियमतिः स्मरन्, किमित्याह—'विपरीतग्राही भवति' अन्यथावस्थितवस्तुपरिच्छेदीत्यर्थः, अत एव 'मोऽदृश्व'मित्यादि, म उन्मत्तः अदृवं मन्तं गौरित्यध्यवसति—गौरयमित्येवं गृह्णाति, तथाभिधानात्, गां च संतमश्चोऽयमित्यध्यवस्यति, एवं लोष्टं—मृदात्मकं सुवर्णमिति, सुवर्णं लोष्टमिति, कदाचिल्लोष्टं च लोष्टमित्यध्यवस्यति, एवं सुवर्णं च सुवर्णमिति, तस्योन्मत्तस्य एवमुक्तनीत्या विशेषेण अथवाद्यदोषेन लोष्टसुवर्णे द्वे अपि सम्प्रदत्तेतन्वात्तच्चतस्तुल्ये, गवाश्चोपलक्षणमेतत्, एतावपि तुल्यौ, चेतनान्येतनेषु सर्वत्र संग्रह इति ज्ञापनार्थं उदाहरणबहुल्यं, ततश्च 'लोष्ट'मित्यादि, लोष्टं सुवर्णमित्येवं विपरीतमध्यवस्यतः—गृह्णातः,

विमित्याह—नियतं—निश्चितं अज्ञानमेव, कुलितं ज्ञानमेव, न ज्ञानं भवति, एतं दृष्टान्तमभिधाय दार्ष्टान्तिकयोजनामाह—‘तदि’त्यादिना, यद्वा प्रागुक्तमज्ञानं तद्विभक्त्यादर्शनोपहतेन्द्रियमतेः प्रमातुः मतिश्रुतावधयोऽपि प्रागुक्तस्वरूपाः अज्ञानान्येव भवन्ति, मिथ्यादर्शनग्रहणेन समृद्धचेतनत्वात्, अत एव मनुष्य एव देवः तदव्यतिरिक्तो वेति सारं यादीनां प्रतिपत्तिः मदमदविशेषणेति भावनीयमलं प्रमङ्गेनेति, निगमनमाह—‘उक्तं ज्ञानं’ मत्यादि प्रागुपन्यस्तं, इदानीं चारित्रात्सर इत्यत आह—‘चारित्रं नवमेऽध्याये वक्ष्यामः’ आश्रवनिरोधः संवरः (९ १) न गुप्तिमिति धर्मानुपेक्षा परीषहज्यचारित्रं’ (९. २) रित्यादिना ग्रथेन, ततः शास्त्रार्थपरिज्ञानगम्यत्वादस्येति सूत्रान्तरसम्बन्धाभिधित्सयाऽऽह—प्रमाणे चोक्ते, प्रमाणनवरधिगम इति सूत्रानुवृत्तौ प्रमाणे च परोक्षग्रन्थे उक्ते, अधुना नयान् वक्ष्यामः, ‘नग्नथे’त्येतदपन्यामार्थः ॥

नैगमसंग्रहव्यवहारः ऋजुसूत्रशब्दा नयाः ॥ ३४ ॥ सूत्रं ॥

नैगमश्च संग्रहश्चेत्यादि कृतदण्डमसामाना पञ्चानामपि ग्रथमावद्ब्रुवन्नान्तं, नया इति चानेकधर्मान्तरस्य यस्तुन एरुधर्माध्यवसायादिलक्षणा इति सूत्रसमुदायार्थः । अयमर्थमाह—‘नैगम’ इत्यादिना (पृ. ३२ ७) निगम्यन्ते—परिच्छिद्यन्त इति निगमाः—पदार्थाः लौकिकास्तेषु भगो नैगमः, सदभेदेन सर्वं गृह्णातीति मङ्गलः, मतमङ्गहीनानां त्रिधिपूर्वकं व्यवहरणं व्यग्रहारः, ऋजु—मममवुदिलं सूत्रयतीति ऋजुसूत्रः, यथार्थशब्दनाच्छब्द इत्येवमर्थाः, एते पञ्च नया भवन्ति ॥ ‘तत्रे’ति पूर्वम् ॥

आद्यशब्दौ द्वित्रिभेदौ ॥ ३५ ॥ सूत्रं ॥

आदौ भयः आद्यः, शब्दनाच्छब्दः, आद्यश्च शब्दश्च आद्यशब्दौ, नयौ द्वित्रिभेदाविति सूत्रसमुदायार्थः । अत्रयवार्थमाह—

'आद्य' इत्यादिना (पृ. ३२-१०) ग्रन्थेन, आद्य इति खंक्रमप्रामाण्यात् नैगमसंग्रहेत्यादिपाठात् नैगममयं ब्रवीति,
 म द्विभेदः, अमौ यो नैगमः द्विभेदः द्वौ भेदो अस्येति द्विभेदः, भेदावेवाह- 'देशपरिक्षेपी च, सर्वपरिक्षेपी च' देशः- विशेषः
 परमाध्यादिगतस्तं परिक्षेपुं शीलमस्येति देशपरिक्षेपी, विशेषग्राहीत्यर्थः, सर्व-मामान्यं तद्व्यापित्वात् तत् परिक्षेपुं शीलमस्येति
 सर्वपरिक्षेपी, मामान्यग्राहीत्यर्थः, चशब्दो पृथक्पृथक्स्वातन्त्र्यरूपापनयः, अस्येति (नैगमस्य, म) द्विभेदः, शब्दनयः व्यंशः, तानाह-
 'साम्प्रते' त्यादिना, साम्प्रतवस्त्वाश्रयणात् साम्प्रतः, नानार्थमभिरोहणात् ममभिरूढः, यथाभूतः-एवम्भूतोऽन्वर्थप्रधानत्वात्,
 इति ममुचये परिममासौ वा, 'अत्राह' त्यादि अत्राधिकारं आह परः, किमेपां नैगमादीनां लक्षणास्येति, प्रश्नोत्तराभिधित्मयाऽह-
 'अत्रोच्यते नैगमेऽपि' त्यादि, निश्चयेन गम्यते उच्यते येपु शब्दास्ते नैगमा-जनपदास्तेषु नैगमेषु-जनपदेषु येऽ-
 हिताः उच्यन्ताः शब्दा-घटादयस्तेषामर्थो-जलाद्यानयनार्थक्रियाममर्थी घटादय एव, शब्दार्थप्रतिज्ञानं च वाच्यवाचकभावेन,
 मोऽयमित्थं प्रपञ्चः, किमित्याह- 'देशसमग्रग्राही नैगम' इति देशो-विशेषः देशत्वादेव ममग्रं-मामान्यं ममग्रव्याप्तेः एतद्व्याप्ती
 नैगमः, मौघर्णो घटः घट इति च ग्रहणात्, उभयग्रहणेऽपि नय एव, स्वविषयप्राधान्यादिति । संग्रहलक्षणमाह- 'अर्थानां' मित्यादिना,
 अर्थानां-घटादीनां सर्वकदेशसंग्रहणं संग्रहः, सर्व-मामान्यं सर्वव्याप्तेः देशो-विशेषः देशत्वादेव, तयोः सर्वकदेशयोः सामान्य-
 विशेषात्मकयोः एकीभावेन संग्रहणं संग्रहः, मन्मात्राविशेषात् तदतिरिक्तवस्त्वभावादिति । व्यवहारलक्षणाभिधित्मया त्वाह 'लौ-
 किके' त्यादि, लौकिके-मनुष्यादिस्वभावे ये विदितास्ते लौकिकाः-पुरुषाः तैः समः-तुल्यः, यथा चेते विशेषा(न) व्यवहरन्ति
 तथाऽयमपीति 'उपचारमायः' उपचारमायः, अन्यत्र सिद्धस्यार्थस्यान्यत्राध्यारोप उपचारः यथा कुण्डिका श्रवति

पन्था गच्छतीत्यादि, इह कुण्डिकास्थं जलं श्रवति, पथिस्थाः पुरुषा गच्छन्तीति, अत एव 'विस्तीर्णार्थव्यवसायः
 व्यग्रहार इति । ऋजुसूत्रलक्षणं तु 'सत्ता'मित्यादि, सतां-विद्यमानानां, नामतां स्वपुष्पादीनां, मतामपि साम्प्रतानां, नार्ताता-
 नामनागतानाम् अर्थानां-घटादीनां, नानर्थानां कल्पितानां, 'अभिधानपरिज्ञानं' अभिधानं-शब्दः परिज्ञानम्-अवबोधः
 अभिधानं च परिज्ञानं चाभिधानपरिज्ञानं यच्च ऋजुसूत्र इति । शब्दलक्षणमाह- 'यथार्थाभिधानं शब्दः' यथार्थं च तदभिधानं
 च यथार्थाभिधानं, भावघटाभिधानमित्यर्थः, शब्द इति शब्दनयः, तदाश्रयोऽध्यवसाय इत्यर्थः, अयं च ममानल्लिङ्गमहयापुरुष-
 कालनचनः, अतः स्वाति तारा नक्षत्रमित्यस्यावस्तु, तथा चात्रकदम्बा वनं, तथा म पचति त्वं पचमि अहं पचामीत्यादि, तथा अग्नी-
 षोमयाज्यस्य पुत्रो यति(भवि)तैत्येयमादि सर्वमवस्तु, परस्परव्याघातात्, नीलरक्तादिवत्, अयं च साम्प्रतादिभेदाद्विविध उक्त इति
 साम्प्रतलक्षणमाह- 'नामे'त्यादिना, 'नामादिद्विव'ति नामस्थापनाद्रव्यभावेपु 'प्रसिद्धपूर्वकत्वादि'ति प्रसिद्धो-निर्ज्ञातः पूर्व-
 मंशासंज्ञिमम्वन्धकाले, प्रसिद्धः पूर्वमिति प्रसिद्धपूर्वः, अयमेव प्रसिद्धपूर्वकस्वभावस्तस्मात् शब्दाद्-घटादं-अर्थे भानरूपे तस्यया-
 भिधेयत्वात् प्रत्यय इत्यध्यवसायः साम्प्रत इति, अयं चेह मामान्यशब्द एवेति मत्त नयाः, अन्ये त्वनेकवाचकैरुद्बुद्धानभ्युपगमेना-
 स्य भेदमाहुः, मिहादावनेकस्मिन्नर्थे हरिशब्दानभ्युपगमात् । सममिरूढलक्षणमाह- 'सन्सु अर्थेद्विव'त्यादि, मन्सु-विद्यमानेषु वृत्ते-
 मानपर्यायापन्नेषु अर्थेषु-घटादिषु घटः कुट्टम इत्येवमेकप्रवृत्तिनिमित्तममुपलक्षणेण 'असंक्रम' इत्यन्यत्रागमनं, शब्दस्य
 प्रवृत्तिनिमित्तं विहाय, घटशब्दस्य कुट्टार्थवदित्यमंक्रमाध्यवसायः सममिरूढ इति, घटनाद् घटः कुट्टमनात् कुट्टम इति
 भिन्नप्रवृत्तिनिमित्ता एवेते शब्दा घटघटादिशब्दवदिति पर्यायशब्दाभावाः, इन्द्रादिशब्दानामपि इदंनशकनपदरिणादिक्रियाभे-

दादिति । इन्धम्भृतलक्षणं नन्दः—‘व्यञ्जनार्थयोरेवंभूत’ इति व्यञ्जनं-शब्दः तदभिधेयोऽर्थः तयोर्व्यञ्जनार्थयोः एवं पर्याया-
 भाववद्वाच्यवाचकप्रवृत्तिनिमित्तभावे भूतो यथार्थं एवंभूत इति, यथा घटशब्दो न कुटार्थवाचकः, प्रवृत्तिनिमित्तभावात्, एवं ना-
 नेष्टावदर्थवाचकोऽप्यत एव हेतोः, अथोऽपि तत्क्रियाशून्यो न म इति, तथा अर्यमाणत्वाभावात्, अतो यदैव योपिन्मस्तकाधिरुद्धो
 जलाद्यानपनाय चेष्टते तदैव घटः, घटवाचकोऽपि घटशब्दोऽस्य तदैवेत्यध्यवसाय एवम्भूतः । एतानि वाक्यानि सूत्राणि
 इति केचित्, तत्तु न, वृत्त्यभावात्, तन्नयलक्षणवाक्यान्येवेति । उक्तं नयलक्षणं, एतेषां चाद्याधत्वारोऽर्थनयाः, अर्थप्र-
 धानत्वाच्छब्दोपगमनाः, ज्ञेयस्तु शब्दनयाः, शब्दप्रधानत्वात् अर्थोपसङ्गना इति । ‘अच्चाहे’त्यादि, अत्रावकाशे यथोदितगृहीत-
 नयन्यरूपशब्दोक्त आह—‘उद्दिष्टा’ अभिहिता लक्षणतः ‘भवता’ त्वया नगमादयो नयाः, ‘तन्नया’ इति कः शब्दार्थ (पदार्थः
 नु.) इति, तन्नया इति लौकिकवाच्योक्तिः, तत्राज्ञा कीदृश इति यथा, इह नयाः शब्दनया गृह्यन्ते, यदाह-नया इत्यस्य कः पदार्थ
 इति, तदस्य पदार्थत्वोपपत्तेः, कोऽर्थ इति वा, अनभिधानं गम्यार्थव्यपेक्षेन वाच्यार्थसंग्रहार्थः, कः पदार्थ इति को वाच्यो-
 ऽर्थः?, अनेककारकमभिधाने मतिः कः प्रत्ययार्थो ग्राह्य इति प्रत्यननिमित्तं, एवं चोदकेन प्रकृते सत्याचार्य आह—‘तन्नोच्यत’
 इत्यादि, नयाः प्रापका इत्यादिना कर्त्रर्थः प्रदर्श्यते, नयन्तं इति नयाः, सामान्यादिरूपेणार्थं प्रकाशयन्तीत्यर्थः, प्रापका इत्यनेन
 नयन्तं तन्वितन्यर्थता न्याप्यते, प्रापयन्त्यात्मनि तं तमर्थं स्वाभिमतभिरुपपत्तिभिरिति प्रापकाः, कारका इत्यादिभिस्तु नय-
 नेरर्थान्तरतापि भवति, अनेकार्थत्वाद् धातूनामिति दर्शयति, कुर्वन्ति तद्विज्ञानमात्मन इति कारकाः, एवं माधयन्ति तं तमात्मीयं
 योगिनमिति साधकाः, एवं निर्वर्त्तयन्ति तथा आत्मानमिति निर्वर्त्तकाः, एवं-निर्भामयन्ति-दीपयन्ति स्वां स्वां व्यक्तिमिति

निर्मासकाः, एवमुपलभयन्ति तौस्तान् सूक्ष्मान् अर्थविशेषानित्युपलम्भकाः, एवं व्यञ्जयन्ति—स्पष्टयन्ति तथा तथा
व्याभिप्रायेण वस्त्विति व्यञ्जकाः ‘इत्यनर्थान्तर’मिति कथंचिद्भेदं सत्यपि पर्यायभेदा एत इत्यर्थः, मकर्मकाणां प्राप्येन
कर्मणा भवितव्यमिति तद्वशयवाह—जीवादीन् मत्त पदार्थान् प्रागुद्दिष्टान् नयन्ति इति नयाः, तद्धर्मा एवं मन्तस्तानेव नयन्ते,
अनेककर्तृकरणानां वास्तवं न्यायमधिकृत्य कथंचिद्भेदमाह, इत्यत्र बहु वक्तव्यं तत्तु नोच्यते, ग्रन्थविस्तारभयादिति,
‘अत्राह’ति पूर्ववत्, किमेते नैगमादयो नयारतन्त्रान्तरीयाः तन्यन्ते-विस्तार्यन्ते अर्था अनेनासिन्निति वा तन्त्रं—प्रवचनं तस्मा-
दन्यन् कापिलादि तन्त्रान्तरं तस्मिन् भवाः कुञ्जला वा तन्त्रान्तरीया चादिनः स्वशास्त्रसिद्धार्थवदनेन, आहोस्विदित्युत स्वतन्त्रा एव
‘चोदकपक्षग्राहिण इति’ दुरुक्तादीनि चोदयतीति चोदकः तस्य पक्षो—विषयः तं ग्रीहीतुं शीला इति, मतिभेदो—बुद्धिभेदस्तेन
विप्रधाविताः—अयथार्थनिरूपका इति, एतत्परिहारार्थमाह—‘अत्रोच्यते’ इत्यादि, न एते तन्त्रान्तरीयाः, ते हि निर्विषया
एव, अवधारणदोषात्, नापि स्वतन्त्रा एव चोदकपक्षग्राहिणः मतिभेदेन विप्रधाविताः, तद्वयमवद्व्यग्रापित्वादिति, ‘ज्ञेयस्ये’-
त्यादि, ज्ञेयस्यार्थस्य जीवादिघटादः अध्यवसायान्तराण्येवैतानि, विज्ञानभेदा इत्यर्थः, वाच्यं ज्ञेयमधिकृत्येतदुपदर्शयन्नाह—‘तत्रार्थे’ति
पूर्ववत् घट इत्युक्तं नैगमाध्यवसाय एवं मन्यते ‘योऽसा’त्रिति यो लोकप्रसिद्धः ‘चेष्टाभिर्निवृत्तः’ इति कुलालादिचेष्टानिष्पा-
दितः, किमाकार इत्याह—‘ऊर्ध्वकुण्डलोष्ठायतवृत्तग्रीवः’ ऊर्ध्वकुण्डलोष्ठायामायायतश्च वृत्तग्रीवश्चेति सामानः, तथा चोर्ध्व
परिकुण्डलं वृत्तावौष्ठी यस्य एवं आयता—दीर्घा वृत्ता—समपरिवि ग्रीवेति, तथा अधस्ताद्—अधोभागे परिमण्डलो—
वृत्तः, एवं जलक्षीरादीनां आहरणधारणसमर्थः, आहरणं देआदेशान्तरसंचारणं, धारणं तेषामेव देशनियतं, एतत्प्रत्यल

उत्तरगुणनिर्यत्तनया-आपाकजरक्ततादिगुणपरिसमास्या निर्वृत्तो-निष्पन्नः द्रव्यविशेष इति मृद्द्रव्यभेदः, तस्मिन्नेवमा-
त्मके एकस्मिन्नेव विशेषयति-शुक्लपीतादिविशेषयुक्ते तज्जातीयेषु वा सर्वेष्वविशेषाद्-अभेदेन मामान्येन
परिव्रानम्-अवबोधो नगमः, तथा एकस्मिन् घटे बहुषु घटेषु 'नामादिविशेषित्वि'ति नामरथापनाद्रव्यभावविशिष्टेषु साम्प्र-
तेषु-वर्त्तमानेषु अतीनेषु-अतिक्रान्तेषु अनागतेषु-यावेषु घटेषु सम्प्रत्ययो घट इति सामान्याध्यवसायः सङ्ग्रहः, सामा-
न्यग्रधानत्वादिति, एवं तेन्येव घटेषु एकद्विवहुनामादिरूपेषु 'लौकिकपरीक्षकग्राह्येषु' लोके त्रिदिता लौकिकाः-अव्युत्पन्नम-
तयः परीक्षकारतु-शास्त्रव्युत्पन्नमतय इति, एतद्ग्राह्येषु नत्कलार्थमधिप्रतिपन्नाः, 'उपचारगम्येष्टि'ति समुद्रो घट इत्यादिनीते-
र्यथास्थूलार्थेति सूक्ष्मसामान्यव्यवोहेन सम्प्रत्ययो घट इत्यध्यवसायो न्यचहारो विशेषग्रधानत्वादिति, तथा 'तेष्वेव'त्यादि,
तेष्वेव घटेषु 'मस्तु' विद्यमानेषु (नाम्प्रतेषु-वर्त्तमानेषु) सम्प्रत्ययो घट इत्यध्यवसायः ऋजूसूत्रः । एवं 'तेष्वि'त्यादि, तेष्वेव
नाम्प्रतेषु-वर्त्तमानेषु 'नामादीनां' नामरथापनाद्रव्यभावानामन्यतमग्राहिषु यस्माद्यस्य शब्दस्य नम्यमानः पदार्थो वाच्यः न
तस्य रथापना न तस्य द्रव्यं न तस्य माध इत्यतो नामादीनां घटानां ये शब्दा अन्यतमं-नामरथापनादिकं गृह्णन्ति तेऽन्यतम-
ग्राहिणस्तेषु, एतेष्वपि 'प्रसिद्धपूर्वकेषु' प्रसिद्धः पूर्वो येषां प्रथमसङ्केतस्ते प्रसिद्धपूर्वाः त एव प्रसिद्धपूर्वकाः तेषु, नामादीनाम-
न्यतमवाचकेषु, मन्प्रत्ययस्तथा घट इत्यध्यवसायः साम्प्रतः, शब्दः सामान्य इत्यर्थः, एवं 'एतेषां'मित्यादि, तेषामेव घटादीनां साम्प्र-
तानां-वर्त्तमानावधिकानां सम्वन्धी 'अध्यवसायासङ्गमः' अध्यवसायो-ज्ञानं तदुत्पादकमभिधानमप्यध्यवसायः तस्यासङ्गमः-
अन्यत्र वाच्ये अप्रवृत्तिः, न हि घटादिभेदेन कुट उच्यते, भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्, इहेव निदर्शनमाह-'चित्तर्कध्यानवदि'ति,

निरुद्धः--श्रुतं तन्ग्रधानं ध्यानं वितर्कध्यानं तद्वत्, एतच्चैकत्ववितर्कं द्वितीयमिह गृह्यते इत्यध्यवसायः समभिरुद्ध इति । 'तेषामेवे-
त्यादि, 'तेषामेव' अन्तर्गतनयपरिगृहीतघटादीनां यौ व्यञ्जनार्थो तयोर्व्यञ्जनार्थयोरन्योऽन्यापेक्षार्थाहित्वमिति स्वप्रवृत्ति-
निमित्तभावेन यथा व्यञ्जनं तथाऽर्थो यथाऽर्थः तथा व्यञ्जनम्, एवं हि मति वाच्यवाचकसम्बन्धो, नान्यथा, पुष्टप्रवृत्तिनि-
मित्तभावेनेत्यध्यवसाय एवभूत इति । इह चाध्यवसायो ज्ञाननय उक्तः, माक्षाच्छास्त्राधिकारात्, ज्ञेयः असाध्यनयः, वाचकस्तु
ग्रन्थनय इत्येवमवगन्तव्यमिति । 'अत्राह' 'त्यादि' एवमुक्तनीत्या (इदानीं) एकस्मिन्नर्थे घटादौ अध्यवसायना-
नात्वात् विज्ञानभेदान् ननु विप्रतिपत्तिप्रसङ्ग इति, ननुशब्दो मीमांसायां, मीमांसनीयमेतत्-एवं विप्रतिपत्तिप्रसंग इति-
विरुद्धा प्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिः तस्याः प्रमङ्गोऽनिष्टमित्यर्थः, न हेकनिमित्ताः अनेकाः प्रतिपत्तयो भवितुमर्हन्ति, कृष्णे नीलादि-
प्रतिपत्तय इवेत्यभिप्रायः, एवं पूर्वपक्षमाशङ्क्याह--'अत्रोच्यते' इत्यादिना, अत्र विरुद्धाः प्रतिपत्तिः, न चैकान्तैकनिमित्ता अतः
माशङ्क्येति यथेत्यादिना दर्शयति, यथा सर्व जगदनैकावयवान्मक्रमपि मत् एकं, कुत इत्याह--'सद्विशेषात्' सत्त्वेनाभेदात्,
अविशेषेण मच्छब्दवदिति प्रतीतिमिद्वेः, एवं सर्व द्वित्वं, द्वयोर्भावो द्वित्वं जीवाजीवात्मकत्वात् सर्वस्य, तथोभयभेदश्च प्रती-
तिर्भेदात्, न हि मत्प्रतीतिमात्रं जीवादिप्रतीनेरिति, एवं सर्व त्रित्वं, त्रयाणां भावः त्रित्वं द्रव्यगुणपर्यायावरोधात् सर्वस्य,
इहान्यायि द्रव्यं, गुणा-रूपादयः, पर्यायाः-कपालादयः इति प्रतीतिः, अत्रापि भेदनिमित्तमिति त्रिषु सर्वस्यावरोधः, एवं सर्व चतुष्कं,
चतुर्णां भावः चतुष्कं चतुर्दर्शनावरोधात् सर्वस्य, चक्षुर्दर्शनादीनि चत्वारि दर्शनानि तैः सर्वस्यावरोधो-ग्रहणं, विशेषणामपि
कथंचिन् मामान्यभेदादिति, एवं सर्व पञ्चत्वं पञ्चानां भावः अस्तिक्तायावरोधात् सर्वस्य पञ्चभिरस्तिक्तायैर्धर्मैर्दिभिरविरुद्ध-

त्यादित्यर्थः, एवं सर्वं पदं, पण्णां भावः, पद्द्रव्याविरोधाच्च पद्द्रव्याणि धर्मास्तिकायादीन्येव कालावसानानि, 'कालश्चेत्येके'
 इति (५-३८) वचनात्, भिन्नश्च कथंचिद्रव्यपरिणामोऽस्तिकायपरिणामात्, प्रदेशसंघातद्रवणनिमित्तभेदादिति । प्रकृतयोजनामाह—
 'ग्रथे'त्यादिना, ग्रथैनाः गदादिग्रतिग्रत्तयोजनन्तरोपन्यस्ता न विग्रतिपत्तयो न विरुद्धाः प्रतिपत्तयः, नवस्य जगतः तत्तद्धर्म-
 भेदेन तत्सर्वं तथाप्रतीतेः, अथ च अध्यवसायस्थानान्तराणि—विज्ञानान्तराण्येतानि, प्रतिपत्त्यपह्नुवायोगात्, अतिप्रसंगा-
 पत्तेः शून्यताप्रसंगादिति, 'नद्वन्द्वयचादा' इत्यनेकधर्मान्मकवस्तुगोचराः क्षयोपशमवैचित्र्यतस्तत्तद्धर्माध्यवसायनिबन्धना इत्यर्थः,
 निदर्शनान्तरमाह—'किं चान्यद्दि'त्यादिना, यथा मनिज्ञानादिभिः प्रागभिहितस्वरूपः पञ्चभिः केवलान्तैः ज्ञानैर्धर्मादी-
 नामस्मिकायानां वक्ष्यमाणलक्षणानामन्यनमोऽर्थ इति—धर्मादिः पृथक् पृथग् अध्यवसायभेदेनोपलभ्यते, तथा अनुभवसि-
 द्धत्वाद्, इहैव निमित्तमाह—'पर्यायविशुद्धिद्विशेषादि'ति, पर्याया-वस्तुभेदाः विशुद्धिः—क्षयोपशमादिरूपा तद्विशेषात्—तद्भे-
 दान् उत्कर्षेण लभ्यते, एकं च तद्वस्तु अनेकधर्मात्मकतया, न च ता विग्रतिपत्तयो मिथ्यादिग्रतिपत्तयः, तद्वन्नय-
 यादाः न विग्रतिपत्तय इति भावितमेतत्, निदर्शनान्तरमाह—'अथवे'त्यादिना, यथा वा प्रत्यक्षानुमानोपमानासवचनैः
 चतुर्भिः प्रमाणैः एकोऽर्थः प्रमीयते अग्न्यादिः प्रत्यक्षेणानन्नेन प्रमात्रा ज्वलद्भास्वराकारस्ताणोदिविशेषः, अनुमानेन तु धूमा-
 द्विग्रकृष्टेन गामान्यतस्तद्गनियतः, उपमानेन तु मध्यदेशवर्जिना निर्धूमः कनकपुञ्जपिञ्जस्त्वसाधर्म्येण, आसवचनेन तु विप्रकृष्टेन
 प्रमात्रा तथा अतर्ज्जित्त्वदेशभामान्य एवेति, एवमेकोऽर्थः प्रमीयते—परिच्छिद्यते, कथं न सर्वपापैर्वैकाकारा प्रतिपत्तिरित्याह—
 'स्वविषयनियमादि'ति सः—आत्मीयो विषयो—ज्ञेयः स्वधामौ विषयश्चेति २ तस्मान्निबन्धमात्—नियतत्वात्, अनेनैकान्ततः प्रमा-

णसंप्रत्ययच्छेदमाह, प्रतीतिभेदानुभूतैर्वैयर्थ्याधिकरण्यव्यवच्छेदं च, तथा तथा अयमुभयोपपत्तेः, 'न चे'त्यादि, नच ता ज्वलद्वा-
 स्यदाकारादिलक्षणाः प्रतिपत्तयो विप्रतिपत्तयो भवन्ति, सर्वाभिरपि तथा तत्परिच्छेदात्, तथा अनुभवसिद्धेः, तद्वन्नयवादा-
 इति न विप्रतिपत्तयः, एतदुक्तं भवति—एकानेकस्वभावे वस्तुनि सनिबन्धनोऽयं सकलव्यवहारः सर्ववैकस्वभावे त्वनिबन्धन इत्य-
 त्याज्य एव, प्रत्यक्षादिज्ञानाभेदप्रसङ्गात्, सर्ववैकाल्यनित्यापत्तेः, निर्विषयत्वे चातिप्रसङ्गात्, महद्वादिनियमत्वानुपपत्तेरिति प्रप-
 क्षितमेतदन्यत्रेति नेह प्रयामः, अभिहितमेवार्थं पूर्वाचार्ययहूमतोऽयमिति तत् संगृह्यार्याभिरुपप्रदर्शयन्नाह—'आह चे'त्यादि,
 आह च कस्मिन्—'नैगमे'त्यादि, नैगमशब्दार्थानामिति निगमा—जनपदाः तत्र भवाः नैगमाः—शब्दा अर्थाश्च तेषामेकानेका-
 र्थनयगमापेक्ष इति, एको—विशेषः एकत्वात् अनेकं—सामान्यमनेकाश्रितत्वात् तावेव अर्थाविर्यमाणत्वात्, तथा नयगमः—परि-
 छेदप्रकारः तमपेक्षते—अभ्युपैति यः स तथाविधः, अमुमेवार्थं पूर्वाचार्यवाचोच्युत्तथाऽनुस्मारयन्नाह—'देशसमग्रग्राही'ति देशो-
 विशेषः समग्रं—मामान्यं तयोग्राही—आश्रयति, 'व्यवहारी'ति व्यवहारोऽस्य सामान्यविशेषाभ्यां परस्परविमुखाभ्यामस्तीति
 व्यवहारी 'नैगमो ज्ञेयः' नैगमनयो ज्ञातव्य इति १॥ मंग्रहार्यामाह—'यत् संगृहीतवचन'मित्यादि, यदिति ज्ञानं सम्वध्यते,
 कीदृशं तदित्याह—'संगृहीतवचनं' मंग्रहीतं—मामान्यं तदेवोच्यत इति वचनं, ततश्च संगृहीतं वचनं यस्य ज्ञानस्य तत् मंग्रही-
 तवचनं, मामान्यज्ञानमित्यर्थः, एतच्च सामान्ये मत्तायां देशनः प्रक्रमात् गोत्वादेरेतदेशात् विशेषाच्च खण्डादेः अपोहोति
 शेषः, तद्व्यतिरेकेण तदभानात्, तदसम्प्रमङ्गात्, एवंभूतं यद् ज्ञानं तत् मंग्रहनयमंजं—मंग्रहनयनियतं चिदात्—ज्ञानीयात्
 'नयविधिज्ञो' नयभेदमिति २॥ व्यवहारार्थं नित्यं—'समुदाय'ेत्यादि, समुदायः—मंघातः, व्यक्तः—मनुष्यत्वं, आकृतिः—मंस्थानं,

सत्ता-महामामान्यं संज्ञादयो-नामस्थापनाद्याः एषां निश्चयो-विशेषः तमपेक्षते-अभ्युपेति समुदायादिना निश्चयोपेक्षः, समुदायादीना समुदायादिव्यतिरेकेणाभावात्, न समुदायादीना समुदायः समुदायिभ्योऽन्यः, न च मनुष्यत्वं मनुष्यातिरिक्तं, न चाक्र-
तिराकृतिमद्भ्यः, न सत्ता मद्भ्यः, न च नामादयो नम्यमानादीन्यन्तरेण, विक्षेपप्रधानत्वात्, तदपेक्षं तं विद्यति इति मग्न्यः, 'लो-
कोपचारनिवृत्त'मिति लोकोपचारनिषण्णः, लोकोपचारस्तु दहते गिरिर्गलति भाजनमित्यादि, 'व्यवहार'मिति नयं, विस्तृतमुप-
चरितार्थश्रणाद्विस्तीर्णं विन्यादित्यवबुध्येत ३॥ ऋजुवृक्षशब्दनयसंग्रहमाह-'साम्प्रत'मित्यादिना, साम्प्रतविषयग्राहकं-वर्त-
मानज्ञपरिच्छेदकं ऋजुसूत्रनयं प्रकान्तमेव समासतः-संक्षेपेण विव्यात्-जानीयाद्, यथार्थशब्दमित्यनेनैवंभूत एव प्रकाशितो
लक्ष्यते, मन्विषिशुद्ध्यदस्येति, दर्शितमेतत्, साम्प्रतसमभिरूढसंग्रहार्थमाह-'विशेषितपदं त्वि'ति विशेषितं पदं-नामादि प्रसिद्धपू-
र्वरूपादित्यादिना, 'शब्दनय'मिति ४॥ इतिशब्दो नयानुस्मरणनिष्ठासूचकः । अत्राह परः-'अर्थे'त्युपन्यासे, जीव इति शुद्धपदेनाका-
रिते-आदिष्ट इति योगः, तथा नोजीव इति देशसर्वप्रतिषेधे वा नियुक्ते, एवं 'अजीव' इति प्रतिषेधे वा नियुक्ते, एवं नोजीव इति
प्रतिषेधद्वयसमन्विते एवमाकारिते उच्यते सति केन नयेन नैगमादिना कोऽर्थः प्रतीयत इति, प्राग् घटपदार्थमजीममेव केनलमधि-
कृत्येय तदर्थप्ररूपणा ऋतेति सग्रयवीजं परस्य, एवं पूर्वपक्षसंभवे स्वरिहाह-'अत्रोन्यत' इत्यादि, जीव इत्याकारिते शुद्धपदेनादिष्टे
किमित्याह-नैगमेत्यादि, नैगमश्च देशसंग्रहश्च व्यवहारश्चेत्यादिः ममासः, नैगमेन देशग्राहिणा तथा व्यवहारेण विशेषग्राहिणा ऋजु-
सूत्रेण वर्तमानग्राहिणा साम्प्रतेन समभिरूढेण च एभिः सवरेव संगृह्यैवंभूतवजः पंचस्वपि गतिषु-नरकतिर्यङ् मनुष्यदेवसिद्धि-
गतिलक्षणेभ्यः अन्यतमो नारकादिगतिवर्त्तो जीव इत्येवं जीवः प्रतीयते, नामावो नापि भग्नान्तर, ऋस्मादिति चोदकाभिप्राय-

माशम्यंह-गते हि यस्माद्वैराग्यमादयो नया जीवं प्रति जीमंगीकृत्य 'औपशमिकादियुक्तभावग्राहिणः' औपशमिकादि-
 युक्तं भाग्यं-श्रयं ग्रहीतुं शीलायतः, अतः सिद्धिगतामपि क्षायिकभागात् पंचग्रहणमिति । 'नोजीव' इत्यादिना, नोजीव उच्यते
 अजीवद्रव्यं धर्मादि प्रतीयत इति उच्यते, जीमस्य वा देशग्रदेशौ, देशः शिरोऽङ्गादिभिर्भागाः, ग्रंथश्चैव विभजनीयः कश्चित्,
 नोजीवस्य मवेदग्रप्रतिषेधमचनत्यादिति, 'अजीम' इत्यादि, अजीम इति गोचरिते अजीमद्रव्यमेव धर्मादि, प्रतीयत इति वर्त्तते,
 ममप्रतिषेधमाचरन्नादकारस्य, पृथुदामस्य चाश्रितत्यादिति, 'नोजीव' इत्यादि, नोजीव इति चादिष्टे जीम एव, नाभागो नापि
 भागान्तर, प्रतीयत इति उच्यते, तस्य वाऽजीमस्य देवग्रदेशानिति पूर्वमत, इयोरपि नोकाराकारयोः मर्मप्रतिषेधमाचरत्वात्, द्वौ
 प्रतिषेधौ प्रकृतं गमयत इति कृत्या ॥ एवमधिकृतनयवक्तव्यतामभिधाय एवंभूतमक्तव्यतामधिकृत्याह- 'एवंभूते' त्यादि,
 एवमभूतनयेन तु जीम इत्याकारिते- उच्यते मिति 'भवस्य' इति भवे स्थितो भगस्थः-ममारी जीमः प्रतीयते, कस्मात् मिद्धि-
 गतिरयाग इत्याह- 'तय हि' इत्यादि, एष यस्मान्नयः- एवमभूतः जीमं प्रत्येकं प्रवृत्तः- यदुत औदयिकादिभावग्राहक एव
 --- औदयिरादिभावायुक्तं जीममिच्छति, ग्रन्थग्रवृत्तिनिमित्तापेक्षणात् यदाह जीवतीति, जीम प्राणधारणे, प्राणानिन्द्रियादीन्
 धारयतीत्यर्थः, तत्र जीममिन्द्रियादिलक्षणं स्मिद्धं न विद्यते, तन्निमग्नमकर्मभावात्, तस्माद्भूतस्य एव जीम इत्येवंभूतनि-
 गमनं ॥ 'नोजीम' इत्युच्यते अजीमद्रव्यं धर्मादि, प्रतीयत इति उच्यते, मिद्धो या, तस्य प्राणलक्षणजीमलिङ्गानुपपत्तेः, नोऽशब्दस्य
 मर्मप्रतिषेधमाचरन्नात्, एतन्नयमन्तं देवमाचरन्त्यासिद्धेः, देशिन एव देवतात्, भिन्नस्य तद्देशत्वायोगात्, मन्वन्धानुपपत्तेः,
 अनान्याग्रमज्ञादिति, 'अजीवे' त्यादि, अजीव इति उच्यते अजीवद्रव्यमेवाणादि, मर्मप्रतिषेधमाचरन्नादकारस्य, 'नोजीव'

इत्याकारितं भवम् एव जीव इति प्रतीयते, प्रतिषेधद्वयस्य प्रकृतगमकत्वाद्, देशप्रदेशानभ्युपगमे कारणमाह- 'ममग्रार्थ' त्यादिना, ममग्रः-मगपूर्णः अर्थो-वस्तु ममग्रार्थं ग्रहीतुं शीलमस्येति विग्रहस्तद्भावः तस्मात्, अस्य नयस्यैवंभूतस्य नानेन-एवंभूतनयेन देशप्रदेशौ-स्थूलग्रन्मावयवौ गृह्येते इति, एवमेकवचनेन चत्वारो विकल्पा दक्षिताः, एवं द्विवचनबहुवचनाभ्यामपि द्रष्टव्या इत्यभिधातुमाह- 'एवं जीवौ जीवा' इति, द्वित्वबहुत्वाकारितेष्वपि चत्वारो विकल्पाः, तद्यथा-जीवौ नोजीवौ अजीवौ नोजीवौ, बहुवचनेऽपि जीवाः नोजीवाः अजीवा नोजीवा इति, एकवचनद्वित्वबहुत्वाकारितेष्वप्येवमेवाभ्युपगमो नैगमादीनामित्यर्थः, सर्वसंग्रहमधिकृत्याह- 'सर्वसंग्रहे' त्यादि, सर्वसंग्रहेण तु नयेन-मामान्यवस्तुग्राहिणा जीवो नोजीव इत्यादि एकवचनद्विवचनानां विकल्पा नेप्यन्ते, अस्य ह्येवंभूतं वस्तु दान्यं-प्रतिपत्त्यगोचरः, कस्मादित्याह- 'एव ही' त्यादि, एव यस्मान्नयः संग्यानन्त्याजीवानां बहुत्वमेवेच्छतीति प्रतीयते, 'यथार्थग्राही'ति नैकवचनद्विवचनार्थः इह विद्यत इत्यभिप्रायः, चित्रमतश्चैष इत्येवमधिरोधः, अयं विशेषोऽनेन प्रतिपन्नो देशसंग्रहव्यवहारादिभ्य इति भावना पूर्ववत्, 'शेषास्त्वि' त्यादि, शेषास्तु नैगमादयो नयाः जात्यपेक्षमेकस्मिन्नेव जीवादौ बहुवचनमिच्छन्ति, कथमित्याह- 'जात्यपेक्षं' जातिम्-मामान्यरूपामपेक्षते यत्-जात्यपेक्षं बहुवचनं, जातिरेकमाश्रयत्वात्, जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्यां (पा. १-२-५८) बहुवचनात् बहुषु नैकवचनं जात्यपेक्षमेवेति, 'सर्वकारितग्राहिण' इति सर्ववचनादिभिर्गकारितान्-उच्चारितान् अनेकान् विकल्पान् गृह्णति तच्छीलाश्चेति सर्वाकारितग्राहिण इति एतन्मतममाप्त्यर्थः, 'एवं' मित्यादि, एवं सर्वभावेषु-धर्मास्तिकायादिषु नयवादेनानु(धि.मु.)गमः अनुसर्णलक्षणः कार्यः इत्यतिदेश एषः। एवं प्रमेयनयानुगम उक्तः, माम्प्रतं प्रमाणमधिकृत्यैवमभिधातुं चोदकद्वारेणाह- 'अत्राहे' त्यादि,

'अथे'त्युपन्यासार्थः पञ्चानां ज्ञानानां सविपर्ययाणां सह विषयेषेण-अज्ञानस्वभावेन यानि वर्तन्ते तेषां कानि
 मत्यादीनि को नयो नैगमादिः श्रयते अभ्युपगच्छतीति, अत्रोच्यते, 'नैगमे'त्यादि, नैगमादयस्तु य आद्या एव-नैगमसंग्रह-
 व्ययद्वाराः सर्वाणि मत्यादीनि श्रयन्ते, कानीत्याह-अष्टौ मतिज्ञानं मत्यज्ञानमित्यादिना प्रकारेण पञ्च ज्ञानानि त्रयो विपर्यया
 इतिक्रम्या श्रयन्ते-अभ्युपगच्छन्ति, यतः सर्वाण्येव तान्यर्थं परिच्छिदन्ति, 'ऋजुसूत्रनयो मतिमत्यज्ञानविवर्जितानि पद-
 श्रयन्' इति, अत्राह परः-ऋस्मात् मनिमुक्तलक्षणा सविपर्यया मत्यज्ञानमहितां न श्रयन्ति-नेच्छति?, अत्रोच्यते,
 श्रुतस्य-श्रुतज्ञानस्य सविपर्ययस्य श्रुताज्ञानमहितस्य उपग्रहत्वात् उपकारकत्वात्, मतिमत्यज्ञाने श्रुतस्य श्रुताज्ञानमहितस्य
 उपग्रहं गृह्णते, तत्कार्यभूतत्वात् श्रुतस्य, फलप्रधानत्वात् नय इत्यभिप्रायः। शब्दनयः पुनर्भानार्थाविलम्बी द्वे एव, के ते इत्याह-
 श्रुतज्ञानकेवलज्ञाने श्रयते-अभ्युपगच्छति, अत्राह-अथ कस्मान्नतराणि-मत्यादीनि श्रयत इति, अत्रोच्यते-मत्यग्रधिमनःपर्या-
 याणां त्रयाणामपि, मिमित्याह-श्रुतस्यैवोपग्रहत्वात्-उपकारकत्वादिति, नात्मानमात्मना प्रतिपादयितुं क्षमाण्येतानि, भूक-
 पत्पत्वात्, श्रुतेन तु प्रतिपाद्यत इति श्रुतमुपकारकमेपां, उपकारि च श्रेयो जघन्यमुपकार्यमित्यधिकृतनयामिप्रायः, केवलज्ञानं
 तु प्रधानमन्येनानुपसंगं स्वमाभ्युपगच्छति न च श्रवचित्तमग्ययोगमिति श्रयते, विपर्ययानाश्रयणे तु कारणमाह-'चेतने'त्यादि,
 चेतना-जीवस्य परिच्छेदत्वमामान्यं गृह्यते ज्ञ इत्यनेन तु विशेषपरिच्छेदित्वा, तयोश्चेतनाद्वयोः स्वाभाव्यं-तथाभ्रनं तस्माच्च चेत-
 नाज्ञस्वाभाव्याच्च सर्वजीवानां-शुद्धीकायिकादीनां नास्य नयस्य ऋश्चिन्मिथ्याहृष्टिरज्जो वदन्तेन जीवो चिद्यते, यथा-
 चम्बितस्पर्शादिपरिच्छेदनात्, आगमोऽपि किंमेव व्यग्रस्थितः 'मवजीवाणपि अणं अक्वरस्म अणंतभागो गिन्नुगधाडिजो'ति

रचनात् (नन्दी) सर्वे मय्यगृह्यो ज्ञानिनश्च, न केवलं श्रुतोपग्रहत्वेन, विपर्ययान्-मत्यादीन् न श्रयत इति
 नाम्युपे (ति) अतश्च-अस्मात् कारणात् प्रत्यक्षानुमानोपमानाप्तवचनानामपि च प्रागभिहितस्वरूपाणां प्रामाण्यमभ्य-
 नुज्ञानमि(वंत इ स.) ति, एतेन यत् 'प्रत्यक्षमन्यदि' त्यस्मिन् युञ्जे प्रतिज्ञातं नयवादान्तरेण तु यथा मतिश्रुतविकल्पज्ञानि भवन्ति
 तथा परस्मादस्यामः इति तदुक्तं वेदितव्यं, एवं हि मय्यगृह्यत्वात्-मय्यगृह्यत्वाच्च सर्वजीवानां सर्वज्ञानानामेव प्रामाण्यं, प्रतिभा-
 मरुत्यादिति ॥ माग्नेयं प्रमाणनयविचारमनन्तराख्यायार्थयुक्तसंश्लेषार्थं चास्य पूर्वसूरियदुमतस्त्वं कारिकाभिरुपदर्शयन्नाह-
 'आह चे'त्यादि, आह च कश्चित् पूर्वगुरिः 'विज्ञाये'त्यादि, विज्ञाय एकार्थानि पदानि--पर्यायशब्दरूपाणि तद्यथा-जीवः
 प्राणी जन्तुः इत्यादीनि च, अर्षपदानि च-निरूपदानि, जीवतीति जीवः, प्राणा अस्य विद्यन्त इति प्राणी, जायत इति जन्तु-
 तिन्येवमादीनि, चिधानं नामस्यापनादिकं इष्टं, च निर्देशस्वामित्यादि चशब्दादन्यच्च तन्त्रयुक्त्यादि, तथाऽऽद्यं परोक्षस्य प्रामा-
 ण्यस्यादायभिधानं तत्पूर्वकमेव प्रत्यक्षमिति ज्ञापनार्थाभित्यादि, विन्यस्य नामादिभिः परिक्षेपात्-समन्तात् नयैः
 नेगमादिभिः परीक्षयाणि-मीमांस्यानि तत्त्वानि-जीवादीनि ॥१॥ ज्ञानं-मत्यादि सचिपर्यासं-मह विपर्यामैः त्रिभिः त्रयः
 श्रयन्तीति त्रयो-नेगमादयः श्रम्युपगच्छन्ति, आदितः आदेशस्य नयाः सर्वमष्टविधं ज्ञानं विभज्यन्तं, एतच्च सामान्यतः सम्य-
 गृह्येः-उक्तलक्षणस्य ज्ञानं मिश्रगृह्येऽर्थपर्यामः मिश्रयात्वग्रहावेद्यादिति ॥ २ ॥ 'ऋजुसूत्र' इत्यादि, ऋजुसूत्रो नयः पण्-
 मनिमल्यज्ञानरहितानि श्रुतादीनि श्रयन्ते, मतिं मविपर्ययां श्रुतोपग्रहात् श्रुतोपकारकत्वात् अनन्यत्वात्-श्रुतानन्यत्वेन न श्रयत
 इति, श्रुतफेचले तु-श्रुतज्ञानकंवलज्ञाने तु पुनः शब्दः श्रयते उक्तनीत्या, अत एवाह-नान्यत् मत्यादि श्रयते, श्रुताङ्ग-

त्वान्, ध्रुवस्यैव तत्प्रतिविशिष्टबलाधानहेतुत्वादिति ॥ ३ ॥ 'मिथ्याहृष्टी'त्यादि, मिथ्यादृष्ट्यज्ञाने प्राक् प्रदर्शिते न श्रयेते, कस्मादित्याह-नास्य शब्दनयस्य कश्चिदज्ञोऽस्ति, कुत इत्याह-'जस्वाभाव्यादि'ति पूर्ववत्, जीवः-आत्मा, मिथ्या-दष्टिर्न चाप्य(ज्ञोऽस्ति जीव एव इत्यादि ॥ ३ ॥ 'इति नयवादाधिष्ठा' नैगमादिभेदेन कचिद्-वस्त्वंशे स्वरुचिगृहीते विरुद्धा इय लक्ष्यन्ते, विशेषे कथं मामान्यं? मामान्ये या विशेष? इत्यादि, अथ च विगुद्धा एते, विशेषस्य सामान्याननुविद्वस्यासम्भवात् मामान्यस्य विशेषाननुविद्वस्येति प्रपञ्चितमेतदन्यत्र, एते च 'लौकिकविषयालीला' इति लौकिकानां-वैशेषिकादीनां विषयाः-प्राग्वाणि तान्यतीताः-अतिक्रान्ताः, अवधृतस्वरूपत्वेन तदमम्भवात्, एते च तत्त्वज्ञानार्थं मद्भूतसर्वेदोपरहितज्ञानाय अधिगमाय ज्ञेयाः, दर्शनज्ञानार्थमित्यर्थः ॥

इति हरिभद्रत्वरिविरचिनायां तत्त्वार्थवृत्तिटीकायां रुपद्रुपिकाभिधानायां तत्त्वार्थटीकायां प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

नमोऽर्हते ।

अपुना द्वितीय आरभ्यते, तत्र चायं मन्वन्धग्रन्थः- 'अत्राहे'त्यादि (पृ. ३९-२), अत्राह-उक्तं भवता प्रथमेऽध्याये, किमित्याह-जीयादीनि तत्त्वानि-जीवाजीवांशवेत्याद्यभिधानात्, उक्तो जीवः स्वतत्त्वतः कथंलक्षणः-किलक्षणो वेत्याशङ्क्याह- औपग्रामिकक्षायिकौ भवौ मिश्रश्च जीयस्य स्वतत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ च ॥ १ ॥ सूत्रं ॥

औपग्रामिकश्च क्षायिकश्चौपग्रामिकक्षायिकौ भवौ-धर्मो मिश्रश्च-क्षायोपग्रामिकश्च जीवस्य-आत्मनः मामान्येन स्वतत्त्वं-

म्यग्रन्द आत्ममय एव, तत्तद्वन्दो भावाभिधायी, ततश्च स्वतन्त्रमिति जीवात्मभाव एव, नैते एवेत्याह—औदयिकश्च पारिणामिक-
 श्रोत्रयिकपारिणामिकौ, एतौ च स्वतन्त्रम्, चक्षुर्दत्त सान्निपातिकः, इह च जीवस्वतन्त्राधिकादादावौपशमिकक्षायिकग्रहः
 तत्रापि श्राप औपशमिकग्रहः, औपशमिकपूर्वकत्वात् क्षायिकस्य, तथा अल्पाश्रयत्वादल्पकालस्थायित्वाच्चादावौपशमिकस्य, तदन-
 न्तरं बहुतराश्रयत्वाद्बहुकालस्थायित्वाच्च क्षायिकस्य, तदनु बहुतराश्रयत्वादेः क्षायोपशमिकस्य, तदन्यौदयिकस्यात एव हेतोः,
 अन्योदयप्रधानन्याच, तदनु पारिणामिकस्य, महाविषयत्वात्, सर्व एवेति स्वतन्त्रमिति, निरुपचरितौ संसारापवर्गवस्य, अन्य-
 धतदभावः, औदयिकाद्यभावे संसाराभावात्, न हि स्फटिकमणेरपि पद्मरागाद्युपधानसन्निधाने तत्स्वभावतागर्भतद्भावमन्तरेण रक्त-
 तादयोऽतिप्रमङ्गात्, अन्धानामपि तथा तद्भावभावेः, इहा च परस्पर्येण अस्य तत्स्वभावता दिदृक्षावासनादिशब्दवाच्येति सूत्र-
 ममुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह—‘औपशमिक’ इत्यादिना (पृ. ३९-५) तत्रोपशमनमुपशमः—कर्मणोऽनुदयक्षयावस्था भस्मपट-
 लावच्छन्नाप्रिवन्, न प्रयोजनमस्येति औपशमिकः, तेन वा निवृत्त इति, तथा(क्षयः) तदत्यन्तापचयः प्रयोजनमस्येति तेन वा
 निवृत्त इति धायिकः, क्षयोपशमाभ्यां निवृत्तः क्षायोपशमिकः—दशविधाताविच्छिन्नज्वलनवत्, कर्मविपाकाविर्भाव उदयः तत्-
 प्रयोजनस्तद्विर्बुद्धौ वा औदयिकः, पारिणामिकस्तु परिणाम एव पारिणामिकः, स्वार्थे प्रत्ययो, न प्रयोजननिवृत्त्योः, जीवभब्या-
 भव्यत्वादेरनादिपारिणामिकत्वान्, परीणामप्रयोजनत्वे तन्निवृत्तत्वे च जीवादेः प्रागभवनेनादिमत्त्वापत्तिः, अन्यथा प्रयोजन-
 त्वाद्ययोगात्, इतिशब्दोऽर्थपदार्थकः, एते औपशमिकाद्यर्थास्तान्चिकाः पञ्च भावा जीवस्य स्वतन्त्रं भवन्ति, सान्निपाति-
 कस्तु तदन्तर्गतत्वादेव श्रुतिकृता नीक्तः, उपाचरतु सूत्रकारेण चक्षुर्दोषादानादिति ॥ अधिकृतभाषानामेव पृथग्भेदाभिधानायाह—

द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा यथाक्रमम् ॥ २ ॥ सूत्रं ॥

द्वौ च न न चेत्यादिद्वन्द्वः, पश्चाच्चतुर्ब्रीहिः, द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रयो भेदा येषां ते तथेति समासः, 'यथाक्रम'मिति पूर्वसूत्रोपन्यासक्रमेण, न त्वैकैकस्येते ममस्तानां चेति सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह दृष्टिकारः—'गते' इत्यादिना (पृ. ३९-८), एते अनन्तरेक्ताः औपशमिकादयः पञ्च भावाः—भवनलक्षणाः, किमित्याह—द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा भवन्ति, 'तत्राथे'त्युपन्यासार्थः, औपशमिकः उक्तलक्षणाः द्विभेदो वक्ष्यमाणेन भेदेनेत्यादि निगदसिद्धं यावद्येन सूत्रक्रमेणेति येनेति वक्ष्यमाणेन 'सम्यक्तवचारित्रे' इत्यादिना अत ऊर्ध्वमित्यस्मात् सूत्रादुपरिष्टाद्वक्ष्यामो—भणिष्यामस्तेन क्रमेणौपशमिकादिभेदा द्रष्टव्या इति ॥ अधुनतानेव दर्शयन्नाह—'तत्राथे'त्युपन्यासार्थः,

सम्यक्तवचारित्रे इति ॥ ३ ॥ सूत्रं ॥

सम्यक्तमम्—उक्तलक्षणं प्रथमेऽध्याये चारित्रं तु नवमेऽध्यायेऽग्रे वक्ष्यते ते एते औपशमिके अपि भवत इति सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह—'सम्यक्तं' तत्त्वरुचिरूपं 'चारित्रं' सावद्यविरतरूपं, चः समुच्चये, द्वावेतौ भेदावौपशमिकौ भावौ भवन्तः, एतावेन, न त्वेतावौपशमिकत्वावेव, एतद्वेदयोरेव मामान्यतः क्षायोपशमिकादिभावात्, आह—कं उपशमक्षयोपशमयोर्भेदः ?, उच्यते, क्षायोपशमे सुपदान्तस्याप्युदयोऽस्ति, प्रदेशतया कर्मणो वेदनात्, न चागमविधायताय, विपाकाभावात्, उपशमे प्रदेशकर्मणानुभावो न. स्तीत्यं भेदः, तथा चागमः—“सेणूणं भंते ! णेरइअस्म वा मणुअस्म वा देवस्स वा जे कइ कम्मं णत्थिणं तम्म अवेदइना मोद्धवो !, हंता गोयमा ! एवं, से केणहेणं भंते ! एवं वुचइ ?—एवं खलु गोयमा ! मए दुविहे कम्मं

एतन्ने, नञ्हा पदेनकम्मे अ अणुभारकम्मे अ, तन्थ णं जं तं पणमकम्मे तं नियमा वेण्ति, एत्थं णं जं तं 'अणुभारकम्मे' अ-
 न्धेगाइयं रेण्ई अन्धेगाइयं न वेण्हा, णायमेयं अरहया-अयं जीवे इमं कम्मं अब्भोवगमियाए वेट्णाए वेट्ठइ,
 अयं जीवे इमं कम्मं उरमियाए रेअणाए वेट्ठिस्सइ, अहाकम्मे अहाकरणं जहा जहा तं भगवया दिट्ठं तहा तं विपरिणमिम्म-
 ण्णि, ने एत्तेणं गोयमा ! एत्तं पुगइ ।" अतोऽस्ति विजेष उपशमक्षयोपशमयोरिति, क्षायोपशमिकायां तत्परुत्थावस्ति प्रदक्षकम्भो-
 दयो, न त्वोपशमिरायामिति, एवं विगतात्रपि भावनीयमिति ॥ उक्तौपशमिकमेदौ, क्षायिकभेदानाह-

ज्ञानदर्शनदानन्त्याभोगोपभोगयीर्याणि च ॥४॥ सूत्रम् ॥

गुणेण, ज्ञानं च दर्शनं चेत्यादिद्वन्द्वः. यशब्दोऽनन्तरद्वयानुरूपणार्थः, इति सूत्रसमामर्थः । व्यामर्थं त्वाह—'ज्ञानं' मित्या-
 दिता(पृ. ४०-१) ज्ञानं केवलज्ञानं दर्शनं केवलदर्शनं क्षायिकं प्रयच्छन्नाविधातका(रि दानं क्षायिकं प्राशयन्विधातका) री त्याभः
 क्षायिकः पुरार्यमाधनप्राप्तानविमरुद्धोऽगः क्षायिकः उचितमोगयाधनवाहयधंध्यहंतुः उपभोगः क्षायिकः सोऽप्युचितोपभोग-
 मापनानाशयवन्ध्यहंतुरेव, एतद्वेदस्तु मरुद्ध्यत इति भोगः पुनः पुनरुपधुज्यत इत्युपभोगः, अयमिह भक्ष्येयवस्त्रपात्रादि-
 गोचरोऽननेयः, दीर्यं क्षायिकमजोपवीर्यान्तरायक्षयं, तेन यदुचितं तत् सर्वं करोति, इति नन्दोऽर्थपदार्थकः, एतानि सूत्रो-
 क्तानि. नः ममुशये, ममुत्तरचाग्निं च क्षायिकं भवतः केवलिन इति नन क्षायिका भावा भवन्ति, मिद्धत्वं तु क्षायिकमपि सक-
 लकर्मक्षयजमिति नोक्तं यत्र कृता, कर्मादिकरुद्धक्षयजभेदानां विवक्षितत्वात्, इत्थं चैतद्वेशमेऽध्यये वक्ष्यते, 'औपशमिकादिभ-
 यन्नागावाणान्यत्र केवलमभ्यस्तजज्ञानदर्शनसिद्धिचेर्य' (१०-२) इति उचनान्. तत्र विस्मृत इह आचार्यस्यायं क्षायिकभावभेदो,

नोपन्यस्तस्तुक्ताभिप्रायादिति, ज्ञानदर्शनादिभावात् सर्वदा, सर्वदा दानाद्याभावश्चेद्धान्यभावस्यैक्षत्वात् निजौदयिकपरक्षा-
योपशमिकभोग्यत्वाद्यपेक्षोपपत्तेरिति ॥ उक्ताः क्षायिकाः, क्षायोपशमिकभेदाभिधानायाह—

ज्ञानाज्ञानदर्शनदानादिलब्धयश्चतुस्त्रिपञ्चभेदाः सम्यक्त्वचारित्रसंयमासंयमाश्च ॥५॥ सूत्रं ॥

ज्ञानं चाज्ञानं च दर्शनं च लब्धिश्चेति विग्रहः, एवं यथासङ्ख्यं चत्वारश्च त्रयश्च पञ्च भेदा यासामिति विग्रहः, तथा
सम्यक्तत्वं च चारित्र्यं च संयमासंयस्येति विग्रहः, अशक्यप्रतिबन्धमन्यथा सूत्रमित्येवमुपन्याम इति सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थे
त्वाह वृत्तिकृत्—‘ज्ञानं चतुर्भेद’मित्यादिना ग्रन्थेन (पृ. ४०-६) ज्ञानं चतुर्भेदमित्युद्देशो मतिज्ञानमित्यादिनिर्देशः, मनःपर्याय-
ज्ञानमित्यत्रेतिशब्दः क्षायोपशमिकज्ञानेयत्वाप्रतिपादनार्थः, केवलज्ञानस्य क्षायिकत्वात्, अज्ञानं त्रिभेदमित्युद्देशः, मत्तज्ज्ञानादिस्तु
निर्देशः, मिथ्यादर्शनमहचरितं ज्ञानमज्ञानमुच्यते, कुत्सितत्वात् तत्कार्याकरणाद् अशीलवद् अपुत्रवडेति, विभङ्गज्ञानमवधिप्रतिपक्षो,
मिथ्यादृष्टेः भङ्गः—प्रकारः, कुत्सायां विरुपसर्गः, विगर्हितं भङ्गं विभङ्गं विभंगं च तज्ज्ञानं चेति समासः, इतिः पूर्ववत्, दर्शनं
त्रिभेदमित्युद्देशः, चक्षुर्दर्शनमित्यादिस्तु निर्देशः, तत्र (चक्षुर्दर्शनं) चक्षुर्दर्शनावरणीयकर्मक्षयोपशमतः अवबोधव्यापृतिमात्रसारं
ब्रूमजिज्ञामारूपमवग्रहप्रागजन्ममतिज्ञानावरणक्षयोपशमसंभूतं सामान्यमात्रग्राह्यवग्रहव्यंग्यं स्कन्धावारोपयोगवत्, एवमचक्षुर्दर्शनं
अपेन्द्रियोपलब्धिलक्षणं, एवमवधिदर्शनमपीति, दर्शनावरणक्षयोपशमजमिति, यथोदितमेव, अन्यथा अवग्रहदर्शनाभ्युपगमे
तस्य ज्ञानभेदत्वे दर्शनाभावप्रसङ्गात्, इतिशब्दः क्षायोपशमिकदर्शनेयत्वाख्यापनपरः, केवलदर्शनस्य क्षायिकत्वादिति, लब्धयः
पञ्चविधा इत्युपन्यामः, दानलब्धिरित्यादिना तु तन्निर्देशः, क्षायोपशमिक्य एता इति पूर्वसूत्राङ्गदेनाभिधानं, तामां स्वविषये

एकान्तविद्याभाषः, इह तूयान्तं प्रदेष्टुमर्हन्नुभवत्यपीति, सम्यक्त्वं क्षायोपशमिकं दर्शनमस्तकक्षयोपशमाद्भवति, चारित्र्यमपि कषायद्वाद्यक्षान्यचारित्रमोहनीयधयोपशमादिति, सकलविरतिलक्षणमेतत्, संयमासंयमस्तु श्रावकधर्मः सङ्कल्पज-
प्राणानिपातादिविनिवृत्तिरूपः, इतिशब्दः क्षायोपशमिकभावेयत्ताप्रतिपादनार्थः, एन इति ये प्रतिपदमुद्दिष्टाः अष्टादशेति विशि-
ष्टमंत्यावच्छिन्नाः, क्षायोपशमिका इति शेषभावव्युदामः, भावा भवन्त्यपरिकल्पितरूपा जीवस्येति ॥ क्षायोपशमिकभेदानन्तर-
मौदयिकभावभेदानाह—

गतिकषायलिंगमिध्यादर्शनाज्ञानासंयतासिद्धत्वलेष्टयाश्चतुस्त्येकैकैकपद्भेदाः ॥ ६ ॥ सूत्रं ॥

‘गतिकषायेत्यादिश्रुतेण, इह गत्यादीनां लेष्टयान्तानां दुन्दुः, चतुरादीनां पडन्तानां दुन्दुगल्भो बहुव्रीहिरिति सूत्रसमुदाया-
र्थः । अवयवार्थमाह—‘गतिश्चतुर्भेदे’त्यादिना (पृ. ४०-१४), भेदानाह—नारकतिर्यग्योनि(न)मानुषदेवा इति, इह नरकग-
निनामकर्मोदयाभारकाः, एवं तिर्यगतिनामकर्मोदयात् तैर्यग्योनाः, एवं मानुषनामकर्मोदयान्मानुषाः, देवनामकर्मोदयाद्देवाः,
एवमान्मनामगतिकर्मकत्वाभिधानमौदयिकभावस्य जीवस्वतत्त्वप्रतिपादनार्थ, इतिशब्दो विकृतिभेदेनेयत्ताप्रदर्शनार्थः, ‘कषाये’-
त्यादि, कषः—संगारमस्यायः—उपादानकारणभेदः कषायः, स चतुर्भेदः चतुर्धा क्रोधादिः, अत एवाह—‘क्रोधी’त्यादि, क्रोधोऽ-
स्मास्तीति, प्रायः प्रदेष्टाद्यनुभवत इत्यादि, क्रोधी, एवं मानादिष्वपि योजनीयं, ‘लिङ्ग’मित्यादि, लीनत्वात् लिङ्गं, एतत् त्रिभेदं
स्त्रीलिङ्गादि, लीनता चास्य प्रकटायामपि पुरुषलिङ्गाकृतौ कदाचित् स्त्रीलिङ्गोदयो, लिङ्गं वेदः चिह्नमित्यनर्थान्तरं, एवं शेषविप-
र्ययोऽपीति, ‘मिथ्ये’त्यादि, मिथ्यादर्शनं मिथ्यात्वमोहनीयोदयात् तच्चार्थाश्रद्धानेन, तच्चक्रमेवाभिगृहीतेतरसन्देहभेदं मत्यपि

तदश्रद्धानाभेदात्, अत एवाह—मिथ्याहृष्टिरिति, सर्वप्रकारः मामान्येनैक एवेति, 'अज्ञान'मित्यादि, ज्ञानादन्यदज्ञानं, मिथ्या-
 त्वमोहनीययुक्तज्ञानावरणदर्शनावरणक्षयोपशमोत्थमेकभेदं, एवं सर्वत्र सम्यगनवबोधोदात्, अत एवाह—'अज्ञानी'ति, सर्वसामान्ये-
 नैक एव 'अमंयते'त्यादि अमंयतत्त्वं मञ्जलनवज्यकपायद्वादशकोदयात्, अत एकरूपं, अमंयतोऽविरत इतिकृत्वा, 'अभिद्वत्वे'-
 त्यादि, अस्मिद्वत्त्वं—वेदनीयायुगोत्रनामकमोदयादनिष्ठितार्थत्वमेकभेदं, यदाह—'असिद्ध' इति, एकभेद इति कोऽर्थः?, एकवि-
 धमिति, पर्यायकथनमिति सर्वभेदोपदर्शनार्थं, 'लेख्या'इति लिख्यन्त इति लेख्याः—आत्मना एकीभवन्तीत्यर्थः, एताः पञ्चभेदाः,
 परिश्रुतद्रव्यमजातिभेदमधिकृत्य कृष्णलेश्येत्यादि, कृष्णा चासौ लेख्या च कृष्णलेश्या, एवं नीललेश्यादिष्वपि योज्यं. एताश्च
 द्रव्यलेश्याः एवंभूताः, भावलेश्यास्वेतत्साचिव्यजाः क्लिष्टेतररूपाः आत्मपरिणामा एव, तथा चागमः—“जल्लेमाहं द्वाहं आदि-
 यइ तल्लेसे परिणामे भवति” “कृष्णादिद्रव्यमाचिव्यात्, परिणामो य आत्मनः। स्फटिकस्येव तत्रायं, लेश्याशब्दः प्रयुज्यते ॥१॥”
 इत्यादि, आमां च पष्णामपि लेख्यानां जगद्वृक्षफलभक्षकपुरुषपदकदृष्टान्तेनागमप्रसिद्धेन प्रसिद्धिरापाद्या, एवं सर्वान् भेदान् आख्या-
 योपमंहरति—'एत' इत्यादिना, एते एकविंशतिः न न्यूना नाप्यधिका औदयिका भावाः कर्मोदयापेक्षा भवन्तीति तथा जीवस्व-
 तत्त्वरूपा एव ॥ उक्ता औदयिकभावभेदाः, साम्प्रतं पारिणामिकभावभेदाभिधानायाह—

जीवभव्याभ्यव्यत्वादीनि चेति ॥ ७ ॥ सूत्रं ॥

एवं चित्रो जीवस्य पारिणामिको भाव इति सूत्रममुदायार्थः, अवयवार्थं त्वाह—'जीवत्व'मित्यादि (पृ. ४१-४) जीवभावो जीवत्वं
 म्याधिकं भावप्रत्ययः, जीव एव जीवत्वं—असंख्येयप्रदेशाः, चेतनेति, भव्या मिद्विरस्येति भव्यः, उत्तरपदलोपाद् मीमादिवत्, 'म एव

भव्यनं, सिद्धिगमनायोग्यस्त्वभव्यः, स एवाभव्यत्वं, इत्येवं जीवधर्मा एते त्रयः पारिणामिका भावा भवन्ति, न कर्मकृताः, किंतु स्वाभा-
 विका एव, 'आदिग्रहणं क्रिमर्थ'मिति कोऽभिप्रायः—? द्विनवाष्टादिसूत्रेण त्रिपंचाशद्भावभेदा निश्चिताश्च उक्ता एवेत्यनर्थकमादि-
 ग्रहणं, भावान्तरभावे च तत्सूत्रानर्थक्यमिति, अत्रोच्यते. द्विनवाष्टादिसूत्रेण साधारणा जीववर्तिनः एव भावभेदा उक्ताः, न सूत्रानर्थक्यं,
 जीवाजीवमाधारणापाद(नोपादा)नार्थं चादिग्रहणमित्यानर्थक्यमावाहः, अत एव साधारणभावभेदोपदर्शनार्थमाह दृष्टिकारः—'अस्ति-
 त्व'मित्यादि, अस्तिग्वं—मत्तारूपं अन्यव्यतिरेकवद्बोधसिद्धं, अन्यत्वं परस्परतो जन्मादिप्रतितिनियमसिद्धं, कर्मसिद्धं कर्तृत्वं, (भोक्तृत्वं)
 शुभाशुभकर्मणः योगप्रयोगमिद्धं (गुणवत्त्वं प्रतिप्राणि ज्ञानदर्शनोपयोगमिद्धं असर्वगतत्वं देहमाश्रयेतनामिद्धं) अनादिकर्मस-
 न्नायवदत्त्वं मुक्ताग्रंथाभावादिमिद्धं प्रदशत्वं करादिसंगतद्भेदभावमिद्धं अरूपित्वं तदाहविज्ञानमस्माद्यभावमिद्धं, नित्यत्वं सरणादि-
 भावमिद्धं, एवमादयो द्वितीयादिशब्दात् क्रियावत्त्वादिग्रहः, स्वान्निपातिकाग्रह इत्यन्ये, तस्यापि प्रवचने पाठात् "उदइयस्वओ-
 धमभिअ परिणामेकक गतिचउक्कंअपि । खयजोएणवि चउरो तदभावे उवममेणंपि ॥१॥ उवममेसीएँ एक्को केवल्लिणो चिअ तहेव
 पिदुम्म । अवरुद्धमन्निवाहअभेदा एमेव पण्णरम ॥ २ ॥" इत्यादि, अपिः समुच्चये, एवंप्रकाराश्च अनादिपारिणामिकाः
 स्वामाविका एवेत्यर्थः, जीवस्य भावा भवन्ति । धर्मादिभिरास्तिकायैः समानाः साधारणा इत्यादिग्रहणेन सूचिताः
 सूत्रकारेण, सूत्रार्थनिगमनायाह—'य'इत्यादि, ये जीवस्य वैशेषिकाः, भावा इति वृत्ते, ते स्वशब्देन जीवादिना स्वरूपवाचके-
 नैवोक्ताः, इतिशब्दः सकलभावोपसंहारार्थः, एवमेते पंच भावाः प्रतिपदं य उद्दिष्टा औपशमिकादयः त्रिपंचाशद्भेदाः सम्य-
 त्तचचारित्र्याद्युत्तरभेदोपेक्षया जीवस्य स्वतन्त्रं भवन्ति, (अस्तित्वादयश्च यु.) न परिकल्पितरूपा इत्यर्थः, अनन्तधर्मात्मकत्वा-

दस्य मञ्चेतनामृत्तादिधर्मभेदसिद्धिरिति ॥ उक्तः स्वतत्त्वतो जीवः, अधुना लक्षणतोऽभिधातुमाह—'किं चान्य'दिति मय्यन्वधग्रन्थः;

उपयोगो लक्षणम् ॥ ८ ॥ सूत्रं ॥

उपयोगो लक्षणमिति द्वितीयग्रन्थनिर्वचनं, सूत्रममुदायार्थः। अवयवार्थं त्वाह—'उपयोगो लक्षणं जीवस्य भवती'ति भाष्यं, इदोपयोजनमुपयोगः उपलम्भः, ज्ञानदर्शनममाधियोजनं वा योगः—ज्ञानदर्शनप्रवर्तनं, मामीप्येन योगा उपयोगाः, उपयोगः नित्य-मय्यन्व इत्यर्थः, अनेन लक्ष्यत इतिकृत्या उपयोगो लक्षणं जीवस्य भवति, अन्वपच्यतिस्कावबोध इत्यर्थः, तथा चारासः—'मद्वर्जी-
वाणंपि अ णं अङ्गवरस्म अणंतभागो निञ्चुग्घाडिओ'चीत्यादि ॥

स द्विविधोऽष्टचतुर्भेदः ॥ ९ ॥ सूत्रं ॥

स द्विविधोऽष्टचतुर्भेदः सूत्रान्तरं, सः उपयोगो द्विविधः सामान्येन, अष्टचतुर्भेदा विशेषत इति सूत्रसमुदायार्थः। अवयवार्थं त्वाह—'स उपयोग'इत्यादिना (प्र. ४१-१६) स उपयोगः अनन्तरोपन्यस्तो द्विविधो—द्विप्रकारः, कथमित्याह—साकारो-
ऽनाकारश्च, आकारो विकल्पोऽर्थग्रहणपरिणाम इत्यनर्थान्तरं, महाकारेण साकारः, तद्विपरीतोऽनाकारः, चः मसुबये, भावार्थमाह-
ज्ञानोपयोगो दर्शनोपयोगश्चेत्यर्थः, विशेषावबोधो ज्ञानं सामान्यावबोधो दर्शनं, स पुनरनन्तरोपन्यस्त उपयोगः यथासंख्यं
यथानिर्मुक्तं अष्टचतुर्भेदो भवति, अष्टभेदश्चतुर्भेदश्च, पुनःशब्दः संख्यानियमार्थः, भेदान्तराभावाद्, अत एवाह—ज्ञानोपयोगो-
ऽष्टविध इत्यादि, मतिज्ञानोपयोगः—मतिज्ञानाकारपरिणामः तदात्मकत्वमात्मनः, एवं श्रुतज्ञानादिष्वपि योज्यं, इतिशब्दोऽन्ते
साकारोपयोगपरिमाम्भ्यर्थः, एवं दर्शनोपयोगश्चतुर्भेदः, चक्षुरालोचनाकारपरिणामः आत्मन-

मादाङ्गमरुमित्यर्थः, एतच्चदुर्दशनादिष्वपि योज्यं, इति शब्दः पूर्ववत्, इह च दर्शनपूर्वकत्वेऽपि ज्ञानस्य 'म द्विविधश्चतुरष्टभेद' इति ग्रन्थ कृतिः परमार्थानुष्ठानाया, तथा चतुर्दशपं—“कतिविहं भते ! उवओगे पणत्ते !, गोयमा ! दुविहे उवओगे पणत्ते, तंजहा-
मागारेअओगे अ अणागारेअओगे अ” इत्यादि, इहापि बहुभेदत्वात् बहुवक्तव्यत्वेनैवमुपन्याम इति ॥

संसारिणो मुक्ताश्चेति ॥ १० ॥ सूत्रं ॥

गम्यन्धकारणं लक्ष्यलक्षणयोः कथंचिद्भेदख्यापनार्थं, उक्ताः सतचलक्षणा जीवाः सामान्यतः संसारिणो मुक्ताश्चेति द्विधा, चतुर्चलनमुपमानन्त्यख्यापनार्थमिति सूत्रममुदायार्थः ! व्यापार्थमाह—‘ते जीवा’ अनन्तरोदितलक्षणाः समासतः संक्षेपेण द्विविधाः द्विप्रकाराः भवन्ति, संसारिणो मुक्ताश्च, संसारः—तिर्यङ्मनस्कारमभवाऽनुभवलक्षणो विद्यते येषां ते संसारिणः, तद्वियुक्ताश्च मुक्ताः, चतुर्दशः स्वगतानेकभेदममुच्यार्थः, आदौ संसारिण्यङ्गं तत्पूर्वकमुक्तख्यापनार्थं, अनादित्वं तेषां प्रवाहापेक्ष-
मित्याचार्याः, आगमिकमेतद्वन्तु, तद्गम्यमेवेति सुधियः ॥ ‘किं चान्यद्’ अनन्तरसूत्रमगम्यन्धः, यदाह—

समनस्कामनस्का इति ॥ ११ ॥ सूत्रं ॥

कृतममायनिर्देशात् संसारिण एवोभय(भेद)भाज [विद] इति नियमार्थं, एष सूत्रममुदायार्थः अवयवार्थं त्वाह—‘समास-
तस्ता एव प्रकान्ता जीवा इति प्राणिनः संसारिणोऽन्वययोगाद् द्विविधा भवन्ति, द्वैविध्यमेवाह—समनस्काश्च अमनस्काश्च,
मह मनसा मत्यादिभेदद्रव्यरूपेणेति समनस्काः—मनःपर्याप्तिमन्तेः, तद्द्रहिता अमनस्काः, मनःपर्याप्तिरहिता इत्यर्थः, तान् पुर-
स्तात् सांज्ञिनः गमनम्भा इति पुरो भविष्यति सूत्रे वक्ष्यामः—व्याख्यास्यामः इति ॥

संसारिणस्त्रसस्थावराः ॥ १२ ॥ सूत्रं ॥

द्विधेते संसारिणः, ममाम उभयेषां परस्परसंक्रमार्थं, त्रसाः स्थावरेषु स्थावराश्च त्रसेषु मृत्वोपजायंत इति सूत्रसमुदायार्थः। अवयवार्थं त्वाह-संसारिणो जीवाः प्राकृतनिरुक्ता द्विविधा भवन्ति, द्वैविध्यमाह-त्रसा स्थावराश्च, परिस्पन्दादिमन्तः त्रसना-मकर्मोदयात् त्रस्यन्तीति त्रसाः, तथा अपरिस्पन्दादिमन्तः स्थावरनामकर्मोदयात् तिष्ठन्तीति स्थावरा इति, त्रसग्रहणमादौ सुखप्र-हणाय स्पष्टलिङ्गत्वात्, चः ममुच्य इति। अधिकारसूत्रं चैतद्, चतुर्थार्ध्यायपरिसमाप्तेः संसार्यधिकारादिति ॥ तत्र-

पृथिव्यम्बुवनस्पतयः स्थावरा इति ॥ १३ ॥ सूत्रं ॥

पृथिव्यादयस्त्रयोऽप्येकैन्द्रियाः स्थावराः, ममासश्च परस्परसंक्रमजापनार्थः, संसारिणः त्रसस्थावरा इति यथोद्देशमनिर्देशोऽल्प-वक्तव्यत्वात् व्यावराणामिति सूत्रममुदायार्थः ॥ अवयवार्थं त्वाह-‘पृथिवीकायिका’ इत्यादिना, (पृ. ४२-१५) पृथिव्येव कायः २ स निधते येषां ते पृथिवीकायिकाः, पृथिवी कायो येषां ते पृथिवीकाया इति बहुव्रीहिणा सिद्धेऽपि मन्त्रार्थयस्तद्वृणसंविज्ञानबहुव्रीहि-निपुण्यर्थः, गौरत्वरवदरण्यमिति प्रयोगदर्शनाच्चादौप इति, एवमपकायिकवनस्पतिकायिकयोरपि द्रष्टव्यं, इति शब्दोऽर्थपदार्थकः, एवं स्थानशीलतया एते यथोद्दिष्टाः त्रिविधाः स्थावरा जीवा भवन्ति, न तु स्थावरनामकर्मोदयेन, अन्ये हि, तेजोवायोरपि स्थावरत्वादिति, ‘तत्रे’त्यादि, तत्र पृथिवीकायोऽनेकविधः-तज्जातिभेदेनानेकप्रकारः, शुद्धपृथिवी शर्करादिरहिता मृत्तिका, शर्करा-परिलब्धाश्म-शुक्लोन्मिथा वालुका वालुका मिथ्याः, आदिशब्दाच्छिलादिपग्रहः, ‘अपकायोऽनेकविधो, ‘हिमादि’ हिमं-प्रसिद्धं, आदि-शब्दात् करकादिग्रहः, वनस्पतिकायोऽनेकविधः शैबलादि, शैबलं-जलाश्रयं, आदिशब्दाच्छतादिग्रहः ॥ उक्ता अधिकृतस्था-

यसाः, माग्ध्रतं प्रमानाह—

तेजोवायू द्वीन्द्रियादयश्च त्रसा इति ॥ १४ ॥ ॥ सूत्रं ॥

टिप्पिः त्रसाः—क्रियातो लब्धित्वा, तत्र क्रियामङ्गीकृत्य तेजोवायोः त्रसत्वं तथा देशान्तरात्तेः, न लब्धिम्, त्रसनामक-
मोदयामानात्, इत्यमुपन्यासो ज्ञेयप्रमाणं कस्तुनि तद्वर्माणां चित्रप्रवृत्तिनिमित्तभेदसंग्रहार्थः, * तथा चाह प्राभृतकारः—
“परिगल्पिद् संयुट् तत्तिगा भ्य तह तत्तिगति चउमेआ । धम्मा भावाण जण विण्णेआ शुद्धिमंतेहि ॥ १॥ पावेयरेहि सुहसाहणाई
जगमुत्तिभायणं नेव । ममयाहिणु अ तहा पता य एते जहासंस्व ॥ २॥ ” मित्यादि*, द्वीन्द्रियादयश्च पंचेन्द्रियावसानाः त्रसाः,
अममामकरणं तेजोवायोर्लब्धियमत्वापाकरणार्थमिति, सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह—‘तेजस्कायिका’ इत्यादिना (पृ. ४३-१)
नेज एव कायः २ ग विद्यते येषां ते तेजस्कायिकाः—अंगारादयः, आदिशब्दाद्विंशदिपरिग्रहः, एवं वायुकायिका—उत्कलिकादयः,
आदिशब्दान् संज्ञादिग्रहः, द्वे इन्द्रिये येषां ते द्वीन्द्रियाः—कृम्यादयः, एवं त्रीन्द्रियादयोऽपि पिपीलिकाभ्रमरमनुष्या वृष्टव्याः,
इत्येवं क्रियालब्धिभेदेन एते त्रसा भवन्तीति सूत्रार्थः ॥ एते संसारिणः त्रसाः स्यावराः, मुक्ता अपि जीवा एव, संसारिणो मुक्ता-
श्चेति वगनात्, त एते कथमित्याशङ्कपोहायाह—संसारिणस्त्रसस्यावराः इत्युक्ते एतदुक्तं भवति—अर्थापत्तिसिद्धमेतत्-
मुक्ता नैव त्रसा नैव स्यावराः, तद्वृक्षणाभावादिति ॥ द्वीन्द्रियादयश्च त्रसा इत्युक्तमत इहेन्द्रियसंख्यानियमामिधानायाह—
पञ्चेन्द्रियाणीति ॥ १५ ॥ ॥ सूत्रं ॥

मंगारिणो (णां) मंग्ये (ख्ये)ति यत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह—‘पंचेन्द्रिये’त्यादिना (पृ. ४१-६) पंचेन्द्रियाणि

भवंति मंमारिणः प्रक्रम्यणैकजीवस्य, आरंभो नियमार्थः, न न्यूनाधिकानि, पष्ठादिप्रतिपेधार्थश्च, पडादौ येषां तानि पडा-
 दीनि तत्प्रतिपेधार्थश्च, ननु नियमादेव सिद्धमेवं, उच्यते, सत्यमेतत्, मनोवागादीनां त्वध्यारोपात् उच्यते कैश्चिदिन्द्रियत्वं तद्-
 व्यपोहार्थमेतदिति, सिद्धान्तः--मनः इन्द्रियं न भवत्यनियतार्थत्वात्, एवं वाक्पाणिपादपायूपस्था अपि नेन्द्रियाणि, वागिन्द्रियस्य
 वाग्योगप्रभवत्वात् अतिप्रसंगात्, पाण्यादीनामपि कायभेदत्वात् आदानादिकार्यनियमाभावाच्चेति चर्चितमन्यत्र, इन्द्रि-
 यत्वार्थमाह--'इन्द्रिये'त्यादिना, इन्द्रियम् इन्द्रलिङ्गमिति, एतत्सूत्रं व्याचिख्यासुराह--'इन्द्रो जीव' इत्यादि, इन्द्रो जीव आत्मा,
 कुत इत्याह--सर्वद्रव्यैश्चर्ययोगात्--मर्बद्रव्येषु धर्मादिषु ऐश्वर्ययोगात्, तथा तथा परिभोगेनानादिमंमारे तत्स्वभावनतया
 ईश्वरभावनयोगात्, अत इदंनान् इन्द्रः, विपक्षेषु-शब्दादिषु परमैश्वर्ययोगात् चेतनत्वेन, मतमवेदनमेव परमेश्वर्यं, तद्योगात्,
 नाशब्दो विरुल्यार्थः, एवं च 'तस्य लिङ्गमिन्द्रियमिति' तस्य-जीवस्येन्द्रस्य लिङ्गं--चिह्नं अविनाभाव्यतर्ह्येनं तदवगम-
 कारीन्द्रियमिति, एतदेवात्मागमहेतुतया अनेकधेतुषुपदर्शयन्नाह--'लिंगनादि'त्यादिना, लिंगनात्-लिंगविषयवेगगमनाद् त्रिप-
 यिणो जीवस्य चिह्नमित्यर्थः, एवं इन्द्रदृष्टं, सूचनात् केनलालोकेनोपलभ्य कथनात्, एवमिन्द्रसृष्टं प्रदर्शनात् तदा तत्कर्मि-
 निवर्त्तनेन लोके संदर्शनात्, एवमिन्द्रजुष्टं उपलम्भात् जीमसेवनोपलभ्योगात्, एवभिन्द्रदत्तं, इयञ्जनात् जीवव्यक्तं मद-
 र्थक्रियां(प्रति)प्रवर्त्तत इतिकृत्वा, चः मशुचये, जीवस्य लिङ्गमिन्द्रियमभिहितार्थमिगमनमेतत्, सुखादयोऽपि जीवलिंगरूपा
 न च इन्द्रियमितिकृत्वा यदिन्द्रियं तज्जीवलिंगमेव, जीवलिंगं तु स्यादिन्द्रियं स्या(इतरथा चा)स्यात् सुखादीति, एवं संख्यात
 इन्द्रियाण्यभिधाय प्रकारतोऽभिधातुमाह--

द्विविधानीति ॥ १६ ॥ सूत्रम् ॥

अनन्तरोक्तानि पञ्चापीन्द्रियाणि द्विविधानि भवन्तीति सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह—‘द्विविधानी’त्यादिना, (प्र. ४३-१२) द्विविधानि द्विग्रकाराणि इन्द्रियाणि भवन्ति, सामान्यतः पञ्चापि, कथमित्याह—द्रव्येन्द्रियाणि वक्ष्यमाणलक्षणानि, भावेन्द्रियाणि च वक्ष्यमाणलक्षणान्येव, न चैतानि द्रव्येव, जात्यनतिक्रमादिति ॥ एवं द्वैविध्यमिन्द्रियाणामुपन्यस्य स्वरूपतोऽभिधातुमाह—‘तत्रे’त्यादि, तत्रेति निर्द्धारणार्थः,

निर्वृत्त्युपकरणे द्रव्येन्द्रियमिति ॥ १७ ॥ सूत्रम् ॥

निर्वृत्त्युपकरणे पुद्गलमये द्रव्येन्द्रियमिति सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह—‘निर्वृत्तीन्द्रिय’मित्यादिना (प्र. ४३-१५) निर्वृत्तं निर्वृत्तिः—प्रतिविशिष्टसंस्थानोपपत्तिः सैवेन्द्रियं निर्वृत्तीन्द्रियं, उपक्रियतेऽनेन उपकरणं एतदेवेन्द्रियं उपकरणेन्द्रियं, चः समुच्चये, द्विविधमेतद्द्रव्येन्द्रियं भावेन्द्रियोपकरणत्वात् द्रव्यात्मकत्वाच्चेति, निर्वृत्तेर्लक्षणमाह—‘निर्वृत्ति’रित्यादिना ‘निर्वृत्तिः अङ्गोपाङ्गनामकर्मनिर्वृत्तितानीति इहाङ्गोपाङ्गनाम—औदारिकादिशरीरवयाङ्गोपाङ्गनिर्वृत्तकं यदुदयादङ्गोपाङ्गान्युत्पद्यन्ते शिरोऽङ्गुल्यादीनि, निर्ममाणनाम चात्र वर्द्धकिसंस्थानीयं कर्णशृङ्गुल्याद्यवयवसन्निवेशविशेषपरचनायामाहितनैर्गुण्यमित्याचार्याः, तदित्यमङ्गोपाङ्गनाम्ना प्रतिविशिष्टेन कर्मणा निर्वृत्तितानि-जनितानि, तानि कानीत्याह—‘इन्द्रियद्वाराणि’ इन्द्रियविवराणि, भावेन्द्रियावधानद्वाराणीति भावः, एतानि च नानासंस्थानादीनि, तथा चागमः—“फासिदिष्टं भन्ते ! किसंठिष्टं पणत्ते !, गोयमा ! नानासंस्थानमंठिष्टं पणत्ते, जिडिमदिष्टं भन्ते ! किसंठिष्टं पणत्ते !, गोयमा ! खुरप्पसंठिष्टं, घाणिदिष्टं भन्ते ! किसंठिष्टं पणत्ते !, गो-

अमा ! अतिसुत्तयचंपयसठिए, एवं चक्षुःसिद्धिं गं भते ! किंसठिए पणत्ते ? , गोयमा ! मसुरयचंदंसठिए पणत्ते, सोइदि एणं किंसठिए पणत्ते ? , गोयमा ! कलंबुआपुण्फसंठिए पणत्ते ” अभ्यन्तरां निर्वृत्तिमङ्गीकृत्य सर्वाण्यमूनि स्रवाण्यधीतानि, ब्राह्मणुननिर्वृत्तिश्चित्राकारत्वाच्चोपनिबद्ध्युं शक्या, अथ (पशु) मनुष्यादीनां ब्राह्मणोत्रादिभेदादिति, इममेव अतिक्रान्तभाष्यार्थं पर्याया-न्तरेण स्पष्टयन्नाह—‘कर्म’त्यादि, कर्मविशेषसंस्कृता इति कर्मविशेषो नामकर्म तस्यापि अङ्गोपाङ्गनाम निर्माणकर्म च आभ्यां संस्कृता—विशिष्टवयसरचनया निर्वृत्तिः शरीरप्रदेशाः औदारिकार्दीनां त्रयाणां प्रतिविशिष्टा देशाः कर्णशङ्कुल्या-दय इति, मुग्धमतिमोहव्यपोहायाह—‘निर्ममाणे’त्यादि, निर्माणनाम चाङ्गोपाङ्गं च निर्माणनामाङ्गोपाङ्गं ते ग्रत्ययः—कारणं यस्याः सा तथाविधा, मूलगुणनिर्वर्त्तनेत्यर्थः, निगमनमेतत्, नोत्तरगुणनिर्वर्त्तना, सा हि कर्णविधयोः प्रलम्बतापादनं चक्षुर्नासिकयोरञ्जन-नस्याभ्यामुपकारः ब्राह्म्यादियोगात् जिह्वायाः स्पर्शस्य गन्धादिभिर्विमलत्वकरणमिति, ‘इत्यर्थः’ इत्येवमर्थो यस्याः प्रवचनज्ञ-राख्यात इति, व्याख्याता निर्वृत्तिः, अधुनोपकरणमाह—‘उपकरणं ब्राह्मणमभ्यन्तरं च’ उपक्रियतेऽनेन निर्वृत्तीन्द्रियमित्युपकरणं, ब्राह्मकरणं शङ्कुल्यादीति, तत्र अभ्यन्तरं खड्गस्थानीयाया निर्वृत्तेस्तद्वाराशक्तिकल्पं स्वच्छतरपुद्गलजालनिष्पादितं तदभिन्नदेश-मेवेति, यदधिकृत्याह—‘निर्वर्त्तितस्य’त्यादि, निर्वर्त्तितस्य—निष्पादितस्य स्वावयवविभागेन, निर्वृत्तीन्द्रियस्येति गम्यते, अनु-पधातानुग्रहाभ्यामुपकारीति यदनुपहृत्या उपग्रहेण चोपकरोति तदुपकरणेन्द्रियमिति, तथाहि—निर्वृत्तौ सत्यामपि शक्त्युपधाते न विपयग्रहः, ब्राह्मोपकरणघाते च नियमतः शक्त्युपघात इति तत्प्राधान्यतो ब्राह्ममभ्यन्तरं चेत्याह ॥ इत्थं द्रव्येन्द्रियमभिधायैतत्-प्रतिबद्धमेव भावेन्द्रियमाह—

लब्धयुपयोगौ भावेन्द्रियमिति ॥ १८ ॥ सूत्रं ॥

लब्धिः-स्पर्शनादीन्द्रियारणरूपक्षयोपशमः उपयोगः-प्रणिधानं, एतदुभयं भावेन्द्रियमात्मपरिणतिलक्षणमिति सूत्रसमुदा-
यार्थः । अवयवार्थं त्राह श्रुतिकारः-लब्धिरुपयोगश्च एतदुभयं भावेन्द्रियं भवति, आत्मपरिणतिरूपत्वात्, तत्र 'लब्धि-
नामि'त्यादि (प्र. ४४-५) लाभो लब्धिः प्राप्तिरित्यनर्थान्तर, नामेति वाक्यालङ्कारार्थः, गतिजात्यादिनामरूपमजनिते-
ति, गतिजाती आदिर्यस्य तद्वतिजात्यादि गतिजात्यादि च तन्नामकर्म चेति विग्रहः तेन जनिता-निर्वचिता, मनुष्यादेर्भावात्,
मनुष्यगतिपंचेन्द्रियजात्यज्ञोपाङ्गादिनामजनितेत्यर्थः, प्रत्यासन्नतरान्तरकारणाभिधित्सयाऽऽह- 'क्षयोपशमजनिता चे'ति साम-
व्यात् मतित्रानदर्शनारणक्षयोपशमनिर्वचिता च, ननु च क्षयोपशम एव लब्धिरुक्ता तत्तेन जनिता काऽन्येयम्?, उच्यते, तन्फल-
भूता तानशक्तिरूपेण प्रज्ञा कारणे कायोपचार कृत्वा क्षयोपशम उक्त इत्यदोषः, आसन्नर कारणमाह- 'इन्द्रियाश्रयकम्मोदय-
निर्मुक्ता च जी-रस्य भवती'ति इन्द्रियाण्याश्रयः-अवकाशो येषां कर्मणा तानीन्द्रियाश्रयाणि-निर्माणाङ्गोपाङ्गादीनि तदुदयेन-
तद्विप्राकेन निर्वृत्ता-जनिता वेति, जीवस्यात्मनो लब्धिर्भवतीति स्पन्ददर्पणतत्प्रतिविग्बद्दष्टान्तेन, स्वच्छे हि दर्पणतले
प्रतिविम्बोदयो भवति न मलीमसे, तथा निर्माणाङ्गोपाङ्गादेरत्यन्तविमलतद्योग्यपुद्गलद्रव्यनिर्मापितानीन्द्रियाणि तस्याः क्षयो-
पशमलब्धेः अनुलम्बनमुपपद्यन्ति-कारणता निवृत्तीति, सैषा लब्धिः कारणत्रयाऽपेक्षा पंचप्रकारा भवति, तद्वथा-स्पर्शनेन्द्रियादि-
लब्धिभाष्यं, यथा तत् पंचविधत्वं तस्याः तथा दृश्यते स्पृष्टिः स्पर्शनं, स्पर्शनं च तदिन्द्रियं चेति स्पर्शनेन्द्रियमेतदेव लब्धिः स्पर्श-
नेन्द्रियलब्धिः-शीतोष्णादिस्पर्शपरिज्ञानसामर्थ्यमनभिव्यक्तोपयोगात्मतेतियावत्, एव जिह्वेन्द्रियादिलब्धयोऽपि वान्याः, इति श-

न्दो लब्धारयत्तामावदयति ॥ उक्ता लब्धिः, अधुनोपयोगमाह—

उपयोगः स्पर्शादिष्विति ॥ १९ ॥ सूत्रं ॥

उपयोगो-ज्ञानादिव्यापारः स्पर्शादिविषय इति सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थमाह—‘स्पर्शादिष्वि’त्यादि, स्पर्शादिषु पञ्चसु विषयेषु ‘मतिज्ञानोपयोगो’मतिज्ञानव्यापारः उपयोगः, इत्येवमर्थो यस्य प्रवचनशैराख्यातः, उपयोगः स्पर्शादिषु परमाणोरपि भवति, स च भावेन्द्रियाधिकांशस्य चाजीवलक्षणत्वात् नेहाधिक्रियत इत्याह—‘उक्तमेत’दित्यादि, अभिहितमेतत् प्राग् उपयोगः—चैतन्यपरिणामो लक्षणं—चैशेषिकं जीवस्य, जीवलिङ्गं चेन्द्रियमिति परमाणूपयोगाप्रसंगः, अत एवाह—उपयोगो-ज्ञानादिरूप-धैतन्यपरिणामः, अयं चावध्यादिरूपोऽपि भवतीत्याह—प्रणिधानं—अवहितमनस्कत्वं, एतदपि भावनापेक्षयाऽवध्यादिसाधारण-मेवेत्याह—आयोगः स्वविषयमर्यादया स्पर्शादिष्वेव, एवमप्यधिकरणत्वमवधुपयोगस्येत्यत आह—तद्भावः, उपयोगो—लाञ्छ-नं जीवस्य स्पर्शाद्युपलम्भभावात्, ‘परिणाम इत्यर्थः’, परिणमनं परिणामः—तत्तदुपयोगाधिकरणस्यैव तथाभाव इति योऽर्थः, उप-योगप्रवृत्तौ क्रममाह—‘एषां चे’त्यादिना, एषां चेति व्याख्यातस्वरूपाणां निर्वृत्त्युपकरणलब्धुपयोगेन्द्रियाणां प्रवृत्तावयं क्रमः—यदुत सत्यां निवृत्तौ तु उक्तलक्षणायां उपकरणोपयोगी भवतः—उक्तलक्षणावेव, निर्वृत्त्याश्रयत्वादुपकरणस्य तत्प्रभवत्वात् श्रोत्राद्युपयोगस्येति, सत्यां च लब्धौ श्रोत्रादिक्षयोपशमरूपायां निर्वृत्त्युपकरणोपयोगा भवन्ति, कर्मविशेषसंस्कृतप्रदेशभावे कर्णशङ्कुल्यादिभावात्, तदभावे अभावात्, तथा चाह—निर्वृत्त्यादीनामेकतराभावे विषयालोचनं न भवति ॥ तदेवं द्रव्य-भावतयेन्द्रियाणां विभागमुपदर्श्य तन्नामादर्शनायाह—‘अत्राहे’त्यादि, अत्रावसरे शिष्य आह—उक्तं भवता प्राक्—पंचेन्द्रि-

याणि धन्यया, तन् कानि तानि नाम्ना इन्द्रियाणीत्युच्यतां, एवं पूर्वपक्षमाशङ्क्याह-उच्यते,
स्पर्शनरसनघाणचक्षुःश्रोत्राणीति ॥२०॥ सूत्रं ॥

स्पर्शनादीनि पञ्चेन्द्रियाणीति सूत्रसमुदायार्थः। अवयवार्थस्तु-‘स्पर्शन’ मित्यादि (टृ-४५-४) स्पृश्यतेऽनेनेति स्पर्शनं, एवं
रस्यते प्राप्यते दृश्यते, श्रूयतेऽनेनेति श्रोत्रं, इत्येतानि पञ्चेन्द्रियाणि ज्ञानादिकार्यनिष्पत्तौ छद्मस्थजीवस्य करणानि, पञ्चेति संख्या-
न्निपमः, पञ्चैव, लोकप्रमयमिद्वत्त्वात् उपन्यामर्थेषां मिथ्या, नैवमेवैकेन्द्रियाणि (क्षीनामभावादिति) एतेषामेव विषयानाह—

स्पर्शरसगन्धघर्षणशब्दास्तेषामर्थः इति ॥२१॥ सूत्रं ॥

यथोपन्यसेन्द्रियाणां स्पर्शादयो विषया इति सूत्रसमुदायार्थः। अवयवार्थस्तु एतेषामिन्द्रियाणामनन्तरोपन्यस्तानामेते-अधि-
कृत्यश्रोक्ताः स्पर्शादियः स्पृश्यतेऽसाविति स्पर्शः, एवं स्मादिष्वपि वाच्यं, अर्यमाणत्वाद्विषया भवन्ति, यथासंख्यं, न संकरव्य-
तिश्रुतायां, अममकारणं इन्द्रियार्थयोर्भेदज्ञापनार्थमिति ॥

श्रुतमनिन्द्रियस्येति ॥ २२ ॥ सूत्रं ॥

मग्न्यन्धानभिधानमेकाधिकारत्वेन तदनर्थकत्वापत्तेः, भावश्रुतं मनसोऽर्थ इति सूत्रसमुदायार्थः। अवयवार्थं त्वाह-‘श्रुतज्ञान’-
मित्यादिना (टृ. ४५-८) श्रुतज्ञानमिति ज्ञानमेव, न शब्दः, श्रोत्रार्थत्वात्, द्विविधमङ्गवाह्यमङ्गान्तर्गतं अनेकद्व्यदशविधमिति,
आप्तमनेकमेदमावश्यकादिभेदात् इतरद्-द्वादशभेदमाचारादिभेदेन इदं नोइन्द्रियस्य-मनसोऽर्थ इति-मनसो विषयः, तथाहि-
मामापिकादिशब्दग्रहणमनन्तरं तदर्थज्ञः तदात्मपरिणामादिरूपं यथा मनसोपलभत इति भावनीयं, यथोदितश्रुतपरिग्रहस्त्व-

निन्द्रियप्राधान्यव्यापनाय न नियमार्थं, श्रुतमात्रस्य एकैन्द्रियादीनामनिन्द्रियाभावेऽपि भावादिति ॥ सूत्रान्तरसम्बन्धायाह—
 'अत्राहे'त्यादि, अत्राह व्युत्पन्नचोदकः—उक्तं भवता, ग्रन्थकारपूजावचनमेतत्, किमुक्तमित्याह—पृथिव्यम्बुवनस्पतितेजो-
 यायवो द्वीन्द्रियादयश्च चत्वारः इति जीवनिकायाः—जीवसंघाताः सामान्येन 'पंचेन्द्रियाणि चे'ति स्पर्शनादीनि, तत् किं
 करणं पृथिव्यादेः इन्द्रियमिति ?, एवं पृष्टः सत्ताह ग्रन्थकारः—'अत्रोच्यते'—

वाय्वन्तानामेकमिति ॥ २३ ॥ सूत्रं ॥

वाय्वन्तानां ययोपन्यस्तजीवानामेकमिन्द्रियमिति सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थस्त्वयं—पृथिव्यादीनां वाय्वन्तानां प्रागुप-
 न्यस्तानां 'पृथिव्यम्बुवनस्पतयः स्यावराः' 'तेजोवायू द्वीन्द्रियादयश्च त्रया' इति सूत्रद्वयेन जीवनिकायानामिति पूर्ववत् एकमेवे-
 न्द्रियं व्यक्तिरूपेण, तच्च न ज्ञायते कृतमदित्यत आह—सूत्रक्रमप्रामाण्यात्—इन्द्रियसूत्रक्रमस्य प्रमाणभावेन, प्रथमं स्पर्शनमेवेत्यर्थः,
 स्पर्शनरमनेत्यादिवचनात्, न चासिद्धः एकशब्दः प्रथमार्थे, एको गोत्र इत्यादिप्रयोगदर्शनादिति ॥ तथा—

कृमिपिपीलिकाप्रमरमनुष्यादीनामेकैकवृद्धानीति ॥ २४ ॥ सूत्रं ॥

कृम्यादीनामिति प्रत्येकमादिशब्दग्रहणात् (कृम्यादिप्रकारा जीवा इति ग्राह्यं तेषां) एकैकवृद्धानीन्द्रियाणीति सूत्रसमुदायार्थः ।
 अवयवार्थं त्वाह—'कृम्यादीना'मित्यादि, (पृ. ४५-१६) स्पष्टं यावन्मनुष्यादीनां चेति, एकैकवृद्धानीत्युक्तेऽपि संदेह एव क्रम
 इत्याह—'यथासंख्यं' येन क्रमेणोपन्यस्तानि तमेवोरीकृत्यैकैकवृद्धानीन्द्रियाणि भवन्ति, न क्रमोल्लङ्घनेन, एतदेव स्पष्टयन्नाह—
 'यथाक्रम'मिति, यथोपन्यामं, एतदाह—तद्यथेत्यादिना, कृम्यादीनां—कृमिप्रकाराणां, आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वात्, आपादिका-

दयः प्रायः प्रमिद्वान्, एषामेकेन्द्रियेभ्यः श्रुतिव्यादिभ्यः एकेन वृद्धे किमित्याह—स्पर्शनेन्द्रिये सति रमनेन्द्रिये वृद्धं, 'ततोऽपी-
त्यादि, ततो-द्वीन्द्रियेभ्यः एकेन वृद्धानि पिपीलिकादीनां त्रीणि स्पर्शनरमनघ्राणानि भवन्ति, 'ततः' त्रीन्द्रियेभ्य एकेन वृद्धानि
भ्रमरगदीनां चत्वारि स्पर्शनादीनि भवन्ति, ज्ञेयणां च तिर्यग्योनिजानामुक्तव्यतिरिक्तानां, एतानेव विशेषेणाह—मत्स्योरगमुज-
गमपक्षिचतुष्टयदानां—जलचरस्थलचरखचरणमित्यर्थः, तथा मर्षणां च सामान्येन नारकमनुष्यदेवानां पंचेन्द्रियाणि स्पर्श-
नादीनि ग्राण्येवेति । अत्रात्रोक्तमित्यादिः मन्वन्धग्रन्थः, अत्रेन्द्रियनोद्दिष्टाधिकारे आह व्युत्पन्नचोदकः—उक्तं भवता इहैव
ग्राणं, किमित्याह—द्विधिधा जीवाः—द्विप्रकाराः प्राणिनः ममनस्का अमनस्काश्चेति, संसारिणः सामान्येन, तत्र तेषु के ममनस्का
अर्थानि के वा अमनस्का इति चोदकमिग्रायमाशङ्क्याह—अत्रोच्यते—

संज्ञिनः समनस्का इति ॥ २५ ॥ सूत्रं ॥

गङ्गिनो दीर्घकालिकपुण्यदेनेन चे ते ममनस्का इति मन्त्रममुदायार्थः । अवयवार्थमाह—'संप्रधारणे' त्यादिना (पृ. ४६-१३)
संप्रधारणमालोचनं ब्रह्मलोकं गृह्यते दूरोन्महं कृतवानहं करिष्येऽहमित्येवंरूपं तदेव मञ्जा तस्यां संप्रधारणसंज्ञायां—दीर्घकालिकया
मत्स्यां गङ्गिनो जीवा इति, मञ्जा विद्यते येषां ते संज्ञिनः, जीवाः—प्राणिनः ममनस्का भवन्ति, विशिष्टमनःपर्याप्तिमन्त इत्यर्थः,
हेतुगददृष्टिवाद्रोपदेयमंज्ञाव्यवच्छेदार्थ एतत्, तथा आगमरूढेः, एतान् वस्तुनामग्राहमाह—'मर्षे नारकदेवा' इति, वैक्रियसामा-
न्यादित्यमुपन्यासः, मर्षनारका रत्नप्रभादिभेदेन मर्षदेवा भवनवास्यादयः, गर्भव्युत्क्रान्तयथ—मनुष्या इति, संभूच्छेदनजव्यव-
च्छेदार्थमेतत्, तिर्यग्योनिजास्तु केचिदिति, गोमहिष्यादयो गर्भव्युत्क्रान्ता य एव ईहापोहयुक्ता इति ईहापोहाभ्यां युक्ताः

द्रहापोहयुक्ताः, एते हि 'गुणदोषविचारणात्मिका'मिति 'गुणदोषविचारणमात्मा-स्वरूपं यस्याः सा तथाविधा तां संप्रधारणसंज्ञां प्रति-तामभिमुखीकृत्य संज्ञिनो विवक्षिताः-यकुमभिप्रेताः, धनवन्त इव महाधनेन, रूपवन्त इव सुंदरेण, इत्थं चेतद्, 'अन्यथा ही'त्यादि, अन्यथा-एवमनन्युपगम्यमाने यस्मात् 'आहारे'त्यादि, आहारभयमैथुनपरिग्रहसंज्ञाभिः, तत्रामद्वेदनीयोदयादोजोलोमप्रक्षेपभेदेनाहाराभिलाषपूर्वकमेव विशिष्टपुद्गलग्रहणमाहारः संज्ञा नाम परिज्ञानं तद्विषयमाहारमभ्यहरामीति, मोहनीयोदयात् सात्म (अस्वास्थ्य) लक्षणा भयसंज्ञा-भयपरिज्ञानं विभेमीति, पुण्यादिवेदोदयाद् दिव्यौदारिकशरीरसंयन्थाभिलाषासेवने मैथुनसंज्ञा, ततोऽन्यथा चापि, मूर्च्छालक्षणा परिग्रहसंज्ञा, भावतोऽभिप्यङ्गो मूर्च्छति, क्रोधादिसंज्ञोपलक्षणमेतत्, एकेन्द्रियणामपि दशविधसंज्ञाभिधानात्, अत एवाह-सर्व एव जीवाः पृथिव्यादयः संज्ञिन इति प्राप्नुवन्ति, संज्ञामात्रयोगात्, कार्पापणेन धनपतिवत् मूर्तिमात्रेण रूपत्वे(वद्वे)ति, न चैतदेवम्, आगमादिविरोधादिति ॥

चिग्रहगतौ कर्मयोग इति ॥ २६ ॥ सूत्रं ॥

तत्रान्तरे चिग्रहगतौ कर्मयोग एव भवति, संज्ञिनोऽभिलक्ष्येति प्रक्रमः, एवं संबन्धानभिधानमिति सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह-'चिग्रहगतिः समापन्नस्य जीवस्येत्यत्र चिग्रहो-वक्रं चिग्रहेण समायुक्ता गतिर्विग्रहगतिरिति अन्वयन्यायेन, चिग्रहप्रधाना वा गतिर्विग्रहगतिः, शाकपाथिवादिवत्, तां समापन्नः शरीरत्यागेन विप्राण (द्राणे) भिन्नदेशं शरीरं ग्रहीतुमुद्यतस्य जीवस्य प्राणिनः कर्मकृत एव योगो भवति इति, कर्मशब्देन कर्माटकमुच्यते, तत्कृत एव व्यापारो भवति, अवधारणादौदारिकादियोगव्यवच्छेदः, स्पष्टतरमगन्देहार्थमाह-कर्मशरीरयोग इत्यर्थः, कर्मैव शरीरं कर्मशरीरं तद्व्यापार

तन्मर्थोऽयं प्रवचनं गच्छत्यतः, अन्यत्र तु चक्रगतिं मुक्त्वा मामान्येन 'यथोक्त' इति यथा-येन प्रकारेण उक्तः 'कायवाङ्मनो योग इति पञ्चदशप्रकारः स तर्ध्वं भवतीति, तुल्यद्वयो विज्ञेयार्थः, क्रतुगतिं स्वशरीरोत्पादं एकविग्रहां च विग्रहगतिं मुक्त्वा, क्रतुगतौ हि पूर्वांगरियोगोन्धापिनग्रयत्नविज्ञेयोऽत्र गतिरित्येते, धनुज्योविमोक्षाद्विगतसंस्कारेषु गमनवत्, औदारिकादिमिश्रः तुलानामोद्यामरन् स्थूलनयामेदान्, स्वशरीरोत्पादेऽपि तथा मंदरणतो वीजाङ्कुतादिभावे भावोत्तरासावित्थंभूत एव, एकविग्रहायामपि गतौ पूर्वांगरियोगग्रहणमोक्षयोरित्थंभूत एवेति भावनीयं, तदेवमिहैदमुच्यते-नानादिशरीरमिश्र एवेति नियमः एवं च विग्रहगतौ कर्मयोग एव भवति, नतु विग्रहगतवेव कर्मयोगः, केवलममुदृष्टाते चतुर्थपंचमवर्तीयसमयेषु तद्वभावात्, विग्रहगता-प्येकरिग्रहायामभावात्, तत्रैव व्याप्तिविशिक्षता, तिलतैलवत् शुंठीकदुक्त्ववद्वा, किंतु विषयः खे शक्नुनिवत् उदके मत्स्यवदेति ॥ अत्रिग्रहं मति रिग्रह इति तच्चिन्धनमाह—

अनुश्रेणि गतिरिति ॥ २७ ॥ सूत्रं ॥

आध्यं व्यापारमधिकृत्य मंचदमेवेति मन्त्रन्धानमिधानं, श्रेणीमनु अनुश्रेणि श्रेणी-आत्मानुमाणि गतिमतां गतिरिति सूत्रममुद्रायार्थः, अत्रयसार्थमाह—'मर्चा गति' रित्यादिना (पृ. ४७-४) मर्चा-ऊर्ध्वमधस्तिर्यग् गतिः-देशान्तराप्तिफला क्रिया, जीवानां मंमारिणां पुद्गलानां च-परमाण्वादीनां गतिमन्मवादे, पुद्गलमभिगृह्य प्रोक्तं सूत्रकारस्य, उत्तरसूत्रे जीवग्रहणान्यथाऽनुपपत्तेः, व्यक्तेरुदाभागादिति भावनीयं, 'आकाशप्रदेशानुश्रेणि भवती' ति, जीवपुद्गलावगाहलक्षणमाकाशं तस्य प्रदेशः-सर्वलघव-मन्दवयवाः, निर्दिष्टाभागा भागा इत्यर्थः, तेषामनुश्रेणि श्रेणेतु भवति तथा, तदनुमारेणेत्यर्थः, अत्र जीवानां स्वशरीरावगाहप्रमा-

णप्रदेशा पङ्क्तिः श्रृणोरुच्यते, पुद्गलानां त्वेकप्रदेशादिरूपा, अनन्तप्रदेशिकानामप्येकाकाशप्रदेश एव स्थानात्, व्यतिरेकमाह—
 'विश्रेणिर्न भवतीति गतिनियम'इति, अत्रोक्तलक्षणायाः श्रेणेर्विगता या गतिः सा विश्रेणिः, इयं च न भवति, जीवानां
 कर्मपारत्न्यमन्तरेण पुद्गलानां च परप्रयोगविरहेण तथास्वभावत्वात् गतिनियम एनं ॥ तथा चाह—

अविग्रहा जीवस्येति ॥ २८ ॥ सूत्रं ॥

स्वरूपावस्थितस्य जीवस्याविग्रहव गतिर्भवतीति सूत्रसमुदायार्थः । एनमेवाह दृष्टिकारः—सिद्धयमानगतिः जीवस्य निय-
 तमविग्रहा भवति, इह सेधनशक्तिः सिद्धयमानः सेधनशीलो वा तस्य गतिः पूर्वयोगाद् अलाब्वादिदृष्टान्तसिद्धा सिद्धयमान-
 गतिः 'जीवस्ये'ति भूतपूर्वगत्या जीनता, नियतं—सर्वकालमेव अविग्रहा—ऋज्वेव भवतीति ॥ न चैवं विग्रहगतेरभाव एवेत्याह—

विग्रहवती च संसारिणः प्राक् चतुर्भ्य इति ॥ २९ ॥ सूत्रं ॥

विग्रहवती च, चब्दात् अविग्रहा च, संसारिणो, जीवस्येति वर्तते, 'प्राक् चतुर्भ्य'इति चतुर्भ्यो विग्रहेभ्यः प्राक् निर्निग्रहा
 प्रकर्षतः, प्राकशब्दस्य मर्यादाभिधायित्वादिति सूत्रसमुदायार्थः । अयवार्थस्तु 'जात्यन्तरे'त्यादि(पृ. ४७-९)जात्यन्तरसंक्रां-
 ताविति जननं जातिर्जन्मेत्यनर्थान्तर, जातेरन्या जातिर्जात्यन्तर तस्मिन् संक्रान्तावित्यर्थः, संसारिणो जीवस्य—एकेन्द्रियादेः,
 किमित्याह—विग्रहवती चाविग्रहा च गतिर्भवतीति, न विग्रहवतीत्यन्ये, अविग्रहा च वक्ररहिता गतिर्भवति, वक्रा वा वक्रे-
 त्यर्थः, किमित्यत आह—उपपातक्षेत्रवशात् जन्मक्षेत्रसामर्थ्येन, 'निर्यगूर्ध्वमधश्च प्राक् चतुर्भ्य'इति सर्वत्र दिक्षु विदिक्षु
 या जन्मपरिग्रहं कुर्वतः, प्राक् चतुर्भ्य इति चतुर्भ्यो विग्रहेभ्यः प्रागित्युक्तं, कार्यवशादसकृदुपन्यस्तोऽयं सूत्रावयव इत्येनं

व्यानिर्यामुग्राह—‘पेपा’मित्यादि, चेपां जीवानां विग्रहवती उपपातक्षेत्रवशाद् भवति तेषां विग्रहा—वक्ररूपाः प्राक् चतुर्भ्यो
 भवन्ति, अनिग्रान्तभाष्यार्थं व्यक्तिभाषादयन्नाह—‘अनिग्रहा’ इत्यादि, अविग्रहा समर्थेण स्थानोपपाते, एकविग्रहा एक-
 प्रलनाप्यत्रिंशे स्थानोपपाते द्विविग्रहा द्विवक्रलनाप्यविश्रेणिस्थानोपपाते त्रिविग्रहा त्रिवक्रलनाप्यविश्रेणिस्थानोपपाते,
 स्यापना केयं, इत्येवमेता अनिग्रहा याः चतुःसमयपरा इति चतुसमयाः परा यासां ताः चतुःसमयपराः चतुर्विधाश्चतुष्प्रकारा
 गतयो भवन्ति, प्रक्रममासीयानामिति, नियमार्थमेतदित्यत आह—‘परतो न सम्भवन्ति’ परतः चतुःसमयपराया गतेः
 न सम्भवन्ति, एवंमयाः सा गतयः, इदं च पूर्वशरीरविच्छेदात् (छेदौ) मंजूकलौकागतिभ्यां भावनीयौ, आसां च गतीनां
 मध्ये नारकादीनामनिग्रहैरुद्विविग्रहा एव भवन्ति, एकेन्द्रियाणां त्रिविग्रहा वेतराश्चेति, लोकनाडीयाह्यतोऽपि तद्वहिस्तदुत्पत्तेः,
 एवमपि किं परतो न सम्भव इत्याह—‘प्रतिघातभावात्’ अनुश्रेणिगताविति क्रमः, ततश्चानुश्रेणिगतौ प्राप्यस्थानं प्रति चतुः-
 समयगमनस्य भावरात्रात् प्रतिघातः, निग्रहान्तरादेव तत्सिद्धिर्भविष्यतीत्याह—‘विग्रहनिमित्ताभावाच्च’ मर्वलोकेऽपि, प्रक्रमात्
 अधिननिग्रहापेक्षमेतत्, निग्रहान्तरनिमित्ताभावाचेत्यर्थः, न चैतदनापं, यथोक्तं—“अपञ्चत्सुहुमपुढविकाइए णं भंते ! इहलोग-
 मेननानीए वाहिरिल्ले तेत्ते अपञ्चत्सुहुमपुढविकाइयत्ताए उअज्जिचए से णं भंते कइममइएणं निग्गहेणं उअज्जेजा ? गोयमा !
 निग्गमइएण ना अउअमइएण वा निग्गहेण उअज्जेजा,” चत्वारश्च समयास्त्रिवक्रायामेव गतौ सम्भवन्तीत्यागमानुवादः, अन्य-
 स्नाह—पञ्चममयाऽपि गतिः सम्भवति, यः किल प्राणी महात्मः प्रमायुथिवीविदिग्व्यवस्थितः कालं करोति चाबलोकविदिशि चोत्प-
 त्स्यते तस्य पञ्चममयाऽपि गतिरवश्यं भवति, तथा लोकनिष्कृततदपरोत्पत्तेरिति, एकेत्याचार्याः केचिदाहुः—कदाचित्केयं भवति

न ग्रन्थकृतोपन्यस्ताः, प्रायः प्रवृत्तिविषयत्वाद् ग्रन्थस्येति, तत्रैतदेव प्रमाणं, अधिकृतविग्रहस्वरूपमाह—‘विग्रहो वक्रित’मिति विग्रहो वक्रितमुच्यते, विग्रहशब्दं पर्यायान्तरैराह—‘विग्रह’इत्यादिना, विग्रहणं विग्रहः वक्रितमित्यर्थः, एवमवग्रहः श्रेण्यन्तरसंक्रान्तिः—श्रेणेरन्या श्रेणिः श्रेण्यन्तरं तत्र संक्रान्तिरित्यर्थः, पर्यायशब्दाः एत इत्यर्थः, अधुना पुद्गलमधिकृत्य निर्देशमाह—पुद्गलानामप्येवमेवेति यथा संसारिणां च जीवानां चतस्रो गतयः अनन्तरश्रुक्ताः तथा पुद्गलानामपि—परमाष्वादीनां विश्रसाप्रयोगाभ्यां भावनीया इति, ‘शरीरिणां चेत्यादि शरीरिणां च-औदारिकादिशरीरिणां विग्रहादिगतौ कर्मणश्चरीराभिधानात् जीवादीनां, किमित्याह—‘विग्रहवन्ती चाविग्रहा वेति न कश्चिद्भेदः, कुत इत्याह—‘प्रयोगपरिणामवशाद्’ स्वप्नयत्नापेक्षः प्रयोगः, परिणामस्तु विश्रसापरिणामः, एतद्वशाद्—एतत्तमामर्थ्येन, मा भूत् सर्वसाधर्म्यमित्यतिदिशपवादमाह—‘न तु तत्र विग्रहनियम’इति न पुनस्तत्र-अधिकृतशरीरपक्षे विग्रहनियम इति, अल्पा वा बहवो वा यथोक्तविग्रहेभ्यस्तथा नियमनिमित्ताभावादिति ॥ ‘अत्राहे’-त्यादि सूत्रान्तरमग्न्यध्वन्यः, अत्र-विग्रहाधिकारे पर आह—‘अथ विग्रहस्य किं परिमाण’मिति कियता कालेनाधिकृत-विग्रहो जायत इति प्रश्नार्थः, एतदाशङ्कयाह—‘अत्रोच्यत’इत्यादि(पृ. ४७-१८)‘क्षेत्रतो भाज्यं’ विग्रहपरिमाणे, एकादिप्रदेश-भाजित्वात् क्षेत्रस्य, कालतस्तु किमित्याह—

एकसमयोऽविग्रह इति ॥ ३० ॥ सूत्रं ॥

एकः समयो व्यवधायको यस्य स एकसमयोऽविग्रहो भवति, एकसमयेनातिक्रान्तेन वक्राया गतेर्भावादिति सूत्रममुदायार्थः, अवयवार्थन्त्याह—‘एकसमयो(ऽविग्रहो)भवन्ती’त्यादि, भाष्यं, (पृ. ४८-२) कोऽस्यार्थः ? इति, भवान्तराले वर्त्तितायां जन्तोर्गति-

पुनर्मितरंगरुममेयानाक्रान्तेन वक्रा गतिर्जायेत इति, एकसमयोऽविग्रहो भवतीत्युच्यते, न त्वयं नियमः, सर्वस्वावश्यं समया-
 निक्रमेण भवितव्यं, यदाह—‘अविग्रहा गतिः’ श्रज्ज्वेव लोकान्तमपि यावत् एकसमयेन भवरुपपातक्षेत्रवशेन, अपिच—अत्रा-
 रिग्रहग्रे एरुममयत्वमुपलक्षणं, यदाह—‘एकविग्रहे’त्यादि, एकविग्रहा गतिः द्वाभ्यां समयाभ्यां भवति, पूर्वापरसमयावधिक-
 त्वात् विग्रहस्य, एवं द्विविग्रहा गतिरिति विग्रहा चतुर्भित्ति, ‘अत्र भंगरूपणा’ यथोदितसमयविकल्पभावना कार्या, सा च
 कृतीति ॥ तदग्र—

गुं कं द्वौ वाऽनन्तरक इति ॥ ३१ ॥ ॥ सूत्रं ॥

मंपदमेव, ममुदायार्थः प्रकृतः, अत्रयार्थं त्याह माप्यकृत्—‘विग्रहे’त्यादिना (पृ. ४८-६) विग्रहगतिमुक्तलक्षणां समा-
 पन्नः—द्राप्नो जीरः—प्राणी. किमित्याह—गुं कं या समयं द्विविग्रहायां मध्यमं ‘द्वौ वा समयौ’त्रिविग्रहायां मध्यमावेव अनाहारको
 भवति, पूर्वापररागीरमोक्षग्रहणमंस्पर्शाभावेन, अत एवैकममयायां न भवति, तत्संस्पर्शयोगात्, तदिह विग्रहगतिसमाबद्धो विग्र-
 हापपक्ष एव गृह्यते, न मामान्येन, तत्रामभवादिति, वाशब्दो विकल्पार्थं, कदाचिदेकं कदाचिद् द्वौ भवति, अपरे वाशब्दद्वी-
 नेत्यभिदधति, एतदपि पञ्चममयपरायां गतायुक्तवद्विरुद्धमिति,* अनाहारकत्वं चेहौजादित्रिविधाहारनिषेधतः, कर्मपुद्गलग्र-
 हणं तु नदाज्यस्येव, योगादिहेतुभावान्, वर्षणमयसमादीप्तगच्छाचारचोदकग्रहणवदित्याचार्याः*, शेषकालमनुसमयं
 व्यतिरिक्तमनुमयमविच्छेदेनाहारयति—अभ्यवहरति उत्पत्तिसमयादारभ्यान्तर्मुहूर्तिकेणौजाहारेण यथादाभवक्षयाल्लोमाहारेण
 रुशितु रुदाचिन्तेन कायलिकेनेति, आह—‘कथं’मित्यादि, कथं—केन प्रकारेणैकं द्वौ वा समयावनाहारकोऽयं, न बहूनि, न

न पुनरतो बहुतरान्, इत्येवं पूर्वपक्षमाशङ्क्याह—‘अत्रे’त्यादि (पृ. ४८-९) अत्र प्रश्ने भंगप्ररूपणेति, विकल्पविभावना कार्या, श्रमो च कृतेन द्विविग्रहायामेकं त्रिविग्रहायां द्वावित्यनेन ॥ ‘अत्राहे’त्यादि सूत्रान्तरसम्बन्धग्रन्थः, अत्रावसरे चोदक आह—एवमुक्तेन प्रकारेण इदानीं भवक्षये सति मरण इत्यर्थः, जीवः प्राणी अविग्रह्या उक्तलक्षणया विग्रहगत्या वा उक्तलक्षणयैव गत्या गतः उपपत्तिदेशं ग्राप्तः ‘कथं पुनर्जायते’ केन प्रकारेण पुनः प्रादुर्भवतीति प्रश्ने सत्याह—‘अत्रोच्यते, उपपत्तश्चेन्न’ जन्मस्थानं ‘स्वकर्मवशात्’ पूर्वोपात्तकर्मसामर्थ्येनवायते, नेश्वरादिवशेन, किमित्याह—‘शरीरार्थ’ औदारिकादिशरीरनिष्पादनाय ‘पुद्गलग्रहणं करोति’ औदारिकादिशरीरप्रायोग्यद्रव्यादानं करोति, अथ कथमज्ञः सन् तथा करोतीत्याह—‘सकपायत्या’दित्यादि, सकपायत्वात् कारणाजीवः कर्मयोग्यान् मनुष्यादिभावेन निर्वर्त्तनीयस्य कर्मण उचितान् पुद्गलानादत्ते—गृह्णाति, इतिशब्दः हेतोः, अतः कर्मणः तत्स्वभावात्तया अधिकृतपुद्गलग्रहणं करोति, तथा ‘कायवाङ्मनःप्राणापानाः पुद्गलानाम्’ (५-१९) उपकार इति वक्ष्यति, एवं ‘नामप्रत्ययात् सर्वतो योगविशेषा’दि (८-२४)ति वक्ष्यते, इत ऊर्ध्वं, ‘तज्जन्मे’त्यादि, यत्तदित्थं न्यायसिद्धं शरीरार्थं पुद्गलग्रहणं तज्जन्मेति, तदेवं जायत इति, तच्च त्रिविधं जन्म, तद्यथेत्युपन्यामार्थः, सममूर्च्छनगर्भोपपाता जन्मेति ॥ ३२ ॥ सूत्रं ॥

ममुदायार्थः प्रकटः । अवयवार्थस्तु—सममूर्च्छनं गर्भं उपपात इति, एतत् त्रिविधं जन्मेत्येतावती दृष्टिः सूत्रस्य, इह सममूर्च्छाभात्रं सममूर्च्छनं उत्पत्तिस्थानस्थतदुचितपुद्गलोपमर्देन शरीरवद्बसंध्यात्मपरिणामरूपकृत्यादिसन्मूर्च्छनवत्, गर्भं इति स्त्रीयोनौ शुक्रशोणितपुद्गलादानं, गर्भणं गर्भः, मन्मूर्च्छनविलक्षणोऽयं, व्यतिरिक्तः। गंतुकशुक्रशोणितपुद्गलग्रहणात्, उपपातस्तूपपातक्षेत्र-

मात्रनिमित्तः प्रच्छदपटांरूपरि देवदृष्याद्यधो वाक्रियशरीरायोग्यद्रव्यादानादिति, एतेन नरककुटोपपात उक्तो वेदितव्यः, पूर्ववि-
 लम्बनथायं, आगन्तुमशुक्रशोणितादिरूपपुद्गलाग्रहणात्, तत्स्यतद्योग्यग्रहणादिति, एवमेवं त्रिविधं-सम्भूर्छनजन्म गर्भजन्म उप-
 पातजन्म च, शरीरतया आत्मलाभ इत्यर्थः, इह चादौ सम्भूर्छनजन्म प्रत्यक्षबहुस्वामित्वात्, तदनु गर्भजन्म, प्रत्यक्षौदारिकशरी-
 रमाधर्मात्, तत उपपानजन्म स्वामिगम्यात् ॥३२॥

सचिच्छरीतसंवृत्ताः सेतरा मिश्राश्चैकैकशस्तद्योनय इति ॥ ३३ ॥ सूत्रं ॥

मग्नद्वमेव, मचित्तशरीतमंवृत्ता मूलभेदेन सेतराः-मप्रतिपक्षा मिश्राश्च उभययोगतः एकैकशः-एकैकाः मप्रतिपक्षा मिश्राश्च
 तद्योनयो-जन्मप्रत्यक्षौदारिकयोनय इति सूत्रमष्टादशार्थः, अयवार्थं त्वाह-'संसार'इत्यादिना (पृ. ४८-८९) संसारे चतु-
 र्गतिरेव जीवानां प्राणिना अस्य-अनन्तरोदितस्य त्रिभिधस्य जन्मनः सम्भूर्छनादेः एताः सचिच्छरीतसंवृत्ताः
 मप्रतिपक्षा इति मह प्रतिपक्षः-अचित्तोष्णासंवृत्तैः मप्रतिपक्षाः, मिश्राश्च द्वयैकीभावे, तद्यथा-मचित्ताचित्ता शीतोष्णा संवृ-
 त्तिरूपा, यः समुच्चये, एकैकशः एकैका, सचित्तादीना सेतराः एकैका मिश्रा इति योनयो भवन्ति, एवमेता न न योनयः,
 युगन्ति-मिथीभवन्ति आनु जन्महेतुद्रव्याणि कर्मणेन महेति योनयः-उत्पत्तिस्थानानि, असुमेगार्थं स्पष्टयन्नाह-'तद्यथे'त्यादिना,
 सचित्ता-शीघ्रप्रदंयाधिष्ठिता अचित्ता-तद्विपरीता सचित्ताचित्ता-उभयस्वभावा शीता शिशिरा उष्णा विपरीता शीतोष्णा-उभ-
 यस्वभावा संवृत्ता-प्रच्छन्ना विवृत्ता-विपरीता उभयरूपा मिथेति, इदानीमासा मध्ये यस्य या भवति तदेतदाह-तत्र नारक-
 दंयानामचित्ता योनिः परजीवप्रदंयानधिष्ठिता, गर्भजानां तिर्यङ्मनुष्याणा मिश्रा, त्रिविधाऽन्येषामिति उक्तव्यतिरिक्तानां

संमूर्च्छनजन्मनां त्रिर्यग्मनुष्याणामिति, गोकुल्यादीनामेव तथाविधग्राणोद्भवानां मिश्रेति, एवं गर्भजन्मनां मनुष्यादीनां देवानां शीतोष्णा माधराणा, तेजस्कायस्य-अग्नेः उष्णा प्रतीतैव, त्रिविधाऽन्येषामुक्तव्यतिरिक्तानां सम्मूर्च्छनजन्मनिर्यग्मनुष्यनारकाणां, एषां त्रिर्यग्मनुष्याणां कस्यचिच्छीता कस्यचिदुष्णा कस्यचिन्मिश्रा, नारकाणां त्वाद्ये शुधिवीत्रये उष्णं, चतुर्थ्यां क्वचिच्छीता क्वचिदुष्णा, नरकभेदेन, एवं पञ्चम्यामपि, षष्ठ्यां सप्तम्यां च शीतैव, एवं नारकैकेन्द्रियदेवानां संवृत्ता-ग्रच्छन्ना, गर्भजन्मनां त्रिर्यग्मनुष्याणां मिश्रा, संवृतविमृत्ता विवृताऽन्येषामित्युक्तविपरीतानां सम्मूर्च्छनजन्मद्वीन्द्रियादित्रिर्यग्मनुष्याणामिति ॥३३॥

जरायुजाण्डजपोतजानां गर्भ इति ॥ ३४ ॥ सूत्रं ॥

त्रिविधस्य जन्मनोऽधिकृतत्वात् तत्त्वामिप्रदर्शनपरमेतत् संवद्वार्धमेव, यावद्गर्भो जन्मेति सूत्रसमुदायार्थः। अवयवार्थं त्वाह-
'जरायुजादीना'मित्यादि, (पृ.४९-८) जरायुनि जायते स्म जरायुजाः, जरायुमध्यगताः, जरायुवेष्टिता इत्यर्थः, तेषां गोमहिषी-
मनुष्यादीनामित्यादि निगदसिद्धं, अण्डजानामित्यादि, अण्डे जायन्ते स्म अण्डजाः तेषां, सत्सर्पगोधादीनामिति निगदसि-
द्धमेव, 'पोतजाना'मित्यादि, पोत एव जाता इति पोतजाः, शुद्धग्रसनाः, न जरायुादिवेष्टिताः, तेषां शाल्मकहस्त्यादीनामिति
निगदसिद्धमेव यावद्गर्भो जन्मेति एषां सप्तम्यमेव उक्तलक्षणानां प्राणिनां अशेषाणामेव गर्भो जन्म भवतीति ॥

नारकदेवानामुपपत्त इति ॥ ३५ ॥ सूत्रं ।

प्रमृष्टार्थमेव, नारकाणां देवानां चोपपातो जन्मेत्येतावदस्य भाष्यं, एतदपि निगदसिद्धमेव, नरं नारकदेवानामिति गत्य-

येक्षो निर्देशेऽर्थग्रधानव्यवहारज्ञापनार्थे इति ॥ ३५ ॥

श्लेषाणां सम्मूर्च्छनमिति ॥ ३६ ॥ सूत्रं ॥

श्लेषाणाम्-उक्तल्यतिक्तानां श्रुतिव्यादीनां सम्मूर्च्छनं जन्मेति सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह-‘उभयावधारणं चात्र भवती’त्यादिना, (पृ. ५०-३) उभयावधारणमिति जराव्यादीनां गर्भादौ गर्भादीनां जराव्यादाविति, अत्रेति जन्मविभागाधिकारे, यदाह-जरायुजादीनामेव गर्भः, नोपपातिकादीनामुक्तलक्षणानां, गर्भ एव जरायुजादीनां, नोपपातादि, एवमुपपातादिष्वपि योजनीयमिति ॥

औदारिकवैक्रियाहारकतैजसकार्मणानि शरीराणीति ॥ ३७ ॥ सूत्रं ॥

अतन्तरोक्तासु जन्मसु योनिषु च एतावन्त्येव शरीराणीति सूत्रसमुदायार्थः अवयवार्थं त्वाह-‘औदारिक’मित्यादिना (पृ. ५०-१०) तत्रोदारं दृष्टत् स्थूलद्रव्यमित्यर्थः, तन्निवृत्तमौदारिकं, औदारिकशरीरनामकमोदयनिष्पन्नं औदारिकं, विविधा क्रिया विक्रिया तथा निवृत्तं वैक्रियशरीरनामकमोदयनिष्पन्नं वा वैक्रियं, चतुर्दशपूर्वविदा प्रतिविशिष्टयोजनायाहियते इत्याहारकं, तेजोविकारस्तेज एव वा तैजसं-उष्णगुणं श्वापानुग्रहसमर्थत्वमाधनमिति, कर्मनिमित्तं कर्मणं, अशेषकर्म चास्याधारभूतं, कुण्डवद्ररादीनां, अशेषकर्मप्रभवसमर्थं वा यथा बीजमङ्कुरादीनामिति, ‘इत्येतानि पञ्च शरीराणि संसारिणां जीवानां भवन्ति’ इत्येवमेतानि-अनन्तरोदितानि, पञ्चैव न न्यूनाधिकानि, शीर्यत इति शरीराणि, संसारिणां जीवानामिति, जीवानामेव, न मुक्ताकाशादीनां, इह चादावौदारिकं स्थूलाल्पग्रदेश बहुस्वामित्वात्, ततो वैक्रियं पूर्वस्वामिमाधम्यति, तत आहारकं लघ्वधिमाधम्यति,

तत्तज्जन्मं, सूक्ष्मामह्वयेयस्कन्धकत्वात्, ततः कर्मणं सूक्ष्मानन्तप्रदेशत्वादिति ॥ अमुमेगार्थमादर्शयन्नाह—

परं परं सूक्ष्ममिति ॥ ३८ ॥ सूत्रम् ॥

ममन्धः प्रकटः, समुदायार्थश्च । अवयवार्थं त्वाह— ‘तेषा’मित्यादिना (पृ. ५०-१३) तेषामित्यनेन सूत्रमबंधमाह—औदारिकादीनां शरीराणामनन्तरोद्दिष्टानां, किमित्याह—पर पर सूक्ष्मं चेदित्यमिति, वीप्सा व्याप्तिमाह, पूर्वं पूर्वमुत्तरोत्तरशरीरापेक्षया परिस्यूद्रव्यारब्धमतिशिथिलनिचयं बृहच्च भवति, उत्तरोत्तर तु सूक्ष्मद्रव्यानन्तमतिघननिचयमणु च भवति, पुद्गलद्रव्यपरिणतिर्नचि यात्, अमुमेगार्थाह—‘तद्यथे’त्यादिना, तदेतद्यथा स्पष्टतर भवति तथा कथयति—औदारिकाच्छरीरात् वैक्रियं सूक्ष्मं, ननु चौदारिकं योजनमहस्रप्रमाणमुत्कर्षात् वैक्रियं तु योजनलक्षप्रमाणमतः कथं तत् सूक्ष्ममिति ? उच्यते, यद्यपि प्रमाणतस्तदपि महद्वैक्रियं तथापि सूक्ष्ममेवादृश्यत्वात्, इच्छया तु तत्कर्तुर्दृश्यत इत्यतो न दोषः, तथा वैक्रियादाहारकं, सूक्ष्मतत्परिणामपरिणतमपुद्गलद्रव्यारब्धत्वात्, आहारकाच्चैज्जम्, नहुतरद्रव्यमतिस्वक्ष्मपरिणामपरिणतं च, तैजसात् कर्मणमतिबहुद्रव्यप्रचितमतिस्वक्ष्मं न भवतिअत्र सूक्ष्मताऽपेक्षिकी प्रतिपत्तव्या, न सूक्ष्मनामकर्मोदयजनितेति ॥ एतच्च स्थूरात् सूक्ष्ममुत्तरोत्तर किमित्याह—

प्रदेशतोऽसंख्येयगुणं प्राक् तैजसादिति ॥ ३९ ॥ सूत्रम् ॥

प्रदेश इति प्रत्यूहो देशः प्रदेशः—अनन्ताणुरूपस्कन्धः, एगर्विधः प्रदेशः प्रदेशः ‘इनरेभ्योऽपि दृश्यत’ इति प० वचनात्, अमह्वयेयगुणं भवति, परम्परमिति वर्तते, प्राक् तैजसादिति तैजसमर्यादयेति सूत्रममुदायार्थः । अग्यवार्थं त्वाह—‘तेषा’मित्यादिना, तेषां शरीराणाम्—औदारिकादीनां परं परमेवमुत्तरोत्तरमित्यर्थः, प्रदेशतोऽसंख्येयगुणं भवति, अनन्तरोदितप्रदेशापेक्षया एतदुक्तं

भवति-औदारिकशरीरग्रहणयोग्यो यः स्वन्धोऽनन्तप्रदेशः एकः यदाऽन्यैरनन्ताणुकैः स्कन्धैरमह्वैर्यैर्गुणितो भवति तदा वैक्रियग्रहणयोग्यो जायते, एवं वैक्रियग्रहणयोग्योऽप्यनन्ताणुको यदाऽन्यैरनन्ताणुकैः संख्यैर्यैर्गुणितो भवति तदाऽऽहारकग्रहणयोग्यतामेति, तैजसादिति मर्यादा दर्शयति, न मर्वशरीरव्याप्यं न्यायः, अपि तु तैजसमर्यादया, अमुमेगार्थं स्पष्टतरमाह-‘औदारिकै’-त्यादि, औदारिकशरीरप्रदेशेभ्यो यथोदितानन्ताणुस्कन्धेभ्यः, किमित्याह-वैक्रियशरीरप्रदेशा यथोदितस्क्रन्धा एव, असंख्येयगुणा इति भावितार्थमेतत्, एवं वैक्रियशरीरप्रदेशेभ्यः पूर्वोक्तस्कन्धेभ्यः आहारकशरीरप्रदेशाः पूर्नोक्ता एवामह्वैर्यैर्गुणा इति, ममानं पूर्वैण, सर्वत्रैह प्रदेशास्तत्तच्छरीरप्रायोग्यस्कन्धा एव गृह्यन्ते, न परमाणवः, तत्त्वार्थामममवात्, अणूनां च शरीरग्रहणयोग्यत्वाभावादिति॥

अनन्तगुणे परे इति ॥ ४० ॥ सूत्रम् ॥

समुदायार्थः प्रकटः, अवयवार्थं त्नाह-‘परे द्वे शरीरे’ इत्यादिना (पृ-५१-५) परे इत्युक्ते द्विशब्दोपादानं मत्सम्याशंका निवृत्त्यर्थः, परे द्वे शरीरे, विस्पष्टार्थमाह-तैजसकर्मणे इत्यादि पूर्वगत, पूर्वस्मात् पूर्णत इति, वीप्सायां व्याप्तिमाह, प्रदेशार्थतयैतेऽनन्ताणुस्कन्धार्थत्वेनानन्तगुणे भवतः, एतत् प्रकटार्थमेवाह-आहारकाच्छरीरात्तैजसं शरीरमेव, किमित्याह-प्रदेशतोऽनन्तगुणमिति, आहारशरीरयोग्यः स्वन्धोऽनन्ताणुभिः स्कन्धैरनन्तैर्गुणितः तैजसशरीरग्रहणयोग्यो भवति, एवं प्रदेशत इति प्रदेशरनन्ताणुकैरनन्तैरनन्तगुणमिति फलनिर्देशः, एवं तैजसाच्छरीरात् कर्मणमेव, किमित्याह-अनन्तगुणमिति, एवमेव शरीराय यानन्तगुणत्वेनेति भावनीयं ॥

अप्रतिघाते इति ॥ ४१ ॥ सूत्रं ॥

एते एव गरीरे परे अप्रतिघाते-प्रतिघातवर्जिते भवन इति सूत्रमसुदायार्थः। अवयवार्थमाह-‘एते द्वे’ इत्यादिना (पृ. ५१-९)
 एते इत्युक्ते द्विशब्दोपादानं प्रथमाबहुवचनाशंका निर्वृत्त्यर्थं, तैजसकर्मणे इति प्रक्रान्ते, अन्यत्र लोकान्तादिति लोकान्तं मुमुवा
 सर्वत्रान्यत्र वा लोकादौ, किमित्याह-अप्रतिघाते इति-प्रतिघातवर्जिते भवतः, तथाविधस्य परिणामित्वात्, एतद्वतां लोक-
 मध्ये सर्वत्रोपपत्तेरिति ॥

अनाविसम्बन्धे (च) इति ॥ ४२ ॥ सूत्रम् ॥

आदिः-प्राथम्यमविद्यमानः आदिर्यस्यामावनादिः, सम्बन्धनं सम्बन्धः-संयोगः, अनादिः सम्बन्धो ययोः परस्परं संसा-
 रिमिद्य मह ते अनादिर्गन्धे, चशब्दः सम्बन्धविकल्पार्थः, प्रवाहतो, न तु व्यक्तितः, अतीतकालवदिति सूत्रसमुदायार्थः। अव-
 यवार्थं त्याह-‘तान्या’ गित्यादिना (पृ. ५१-१३) तान्यां तैजसकर्मणाभ्यामित्याह, अनादिः-अकृतकस्तथाभव्यत्वापेक्षया
 सम्बन्धः-संयोगो जीवस्येत्येवमनादिमम्बन्धे इति, जीवत्ववत्, तत्कर्मसंबन्धयोग्यत्वरूपं जीवत्वं तथाभव्यत्वमनादि, तदभावे-
 मिद्वस्येव (न तथा कर्मसंबन्धः, भेदापेक्षया चाऽऽदिमम्बन्धे इति, तदित्यमादिच्छानादित्वयोरन्योऽन्यानुवेधः अन्यथोभयामाव
 इति भावनीयं, एतेन सिद्धानामप्यनादिमत्त्वाभ्युपगमाज्जीवत्ववत् तदसिद्धपूर्वकत्वाभाव इति यदाहुर्मन्दमतय-
 स्तवपि प्रतिक्षिप्तमवसेयं आदित्वानादित्वयोरन्यानुवेधोऽन्यथोभयामावा इति भावितमेतत् ॥

सर्वस्येति ॥ ४३ ॥ सूत्रम् ॥

मगन्धः प्रतीतः, समुदायार्थं त्याह-‘सर्वस्यैवे’त्यादिनाऽऽह (पृ. ५१-१५) सर्वस्य-सर्वस्यैव एते-अनन्तरोदिते तैजसका-

मर्मे शरीरे संस्मारिणो जीवस्य भवतः, नासंसारिणः, एतन्निबन्धनत्वात् समारस्येति, स्वाभिप्रायमभिधाय मतान्तरमुपन्य-
 सन्नाह—‘मर्के स्थि’त्यादिना, मर्के त्वाचार्या इति अन्ये पुनराचार्याः, नयवादापेक्षमिति, पर्यायनयवादमपेक्ष्य व्याचक्षते, कथ-
 मित्याह—कर्मणमेवकं शरीरमनादिबन्धं, एवमाह अपेक्षया, ततश्च तेनैवेकेन कर्मणेन शरीरेण जीवस्य—प्राणिनोऽनादिः मम-
 न्धो भवति, तस्यैव संसारनिबन्धनत्वात्, तैजसं तु लब्ध्यपेक्षं भवति, गुणप्रत्ययत्वात्, सा च तैजमलब्धिविशिष्टया अनुष्ठान-
 माध्या न मर्क्स्य संसारिणः, किन्तु कस्यचिदेव भवति तथा विधत्तपस्विनः, एतच्चैवंभूतमित्याह—‘कोपप्रसादनिमित्ता’विति,
 कोपप्रसादो निमित्तं ययोः शापानुग्रहयोः तौ कोपप्रसादनिमित्तौ शापानुग्रहौ प्रतिपन्ना अभिमुखीकृत्य तेजोनिस्सर्गशीतरश्मि-
 निस्सर्गकरमिति, तेजोनिस्सर्गश्च शीतरश्मिनिस्सर्गश्च तेजोनिस्सर्गशीतरश्मिनिमगा एतत्करणशीलमिति ममामः, तत्र तेजो-
 निस्सर्गकर कोपवेशाच्छौकिकमुनेर्गोशाले तेजोनिस्सर्गगत, शीतरश्मिनिस्सर्गकर तु प्रसादावेशाद् भगवतो गोशाल एव शीतर-
 श्मिनिस्सर्गवत्, तथा ‘आजिष्णुप्रभे’त्यादि, आज्ञानशीलो आजिष्णु प्रभाणा ममुदायस्तस्य छाया, ननु च प्रभा आजिष्णुरेव
 भवति किं हि तस्या विशेष्यते?, न, मलीममत्वेनापि दर्शनात्, मलीममप्रभो मणिरिति व्यवहरति लौकिकाः, तस्याश्च छायाया
 निर्वर्त्तकं उत्पादकं तैजस शरीरेष्वौदारिकादिषु केषुचित् मणिज्वलनज्योतिष्कविमानवदिति. यथा हि मणयः स्फटिका-
 इवहृयदियौ आजिष्णुच्छायाः विमलपुद्गलारब्धत्वात्, ज्वलनो वा निरस्तप्रत्यामन्नतिमिरनातः प्रद्योतते तेजसा, ज्योतिष्कदेनानां
 वा चन्द्रादित्यानां विमानान्यतिभास्वराणि निर्गमलद्रव्यारब्धत्वात्, ज्वलनो वा निरस्तप्रत्यामन्नतिमिरनातः प्रद्योतते तेजसा, ज्योतिष्कदेनानां
 जालमुपलभ्यते इति, न चैवमपि सूत्रमचारु, कर्मणश्शरीरभेदस्यवाग्यवद्गताहार प्रति पाकशक्तिमतस्तैजमत्वेन विवक्षितत्वादिति,

यथैते मयस्य तथा अन्यान् कियन्तीत्याशंका भवेत्तद्व्यपोहायाह—

तदादीनि भाज्यानि युगपदेकस्याचतुर्थ्य इति ॥ ४४ ॥ सूत्रं ॥

वैक्रियाहारकयोर्युगपदभागादिति सूत्रसमुदायार्थः, अवयवार्थं त्वाह—‘ते आदिनी’ इत्यादिना, ते इति क्रमात् तैजसकर्मणे आदिनी एवमित्यौदारिकादीनां तानीमानि तदादीनि, सर्वाण्येव गृह्यन्ते, एतदेव स्पष्टयन्नाह—तैजसकर्मणे प्रस्तुते तान्त् संसारभाविनी यावत् संसारं भवितुं शीले, आदिं कृत्वा मेढीभूततया व्यवस्थाप्य शेषाणि—औदारिकादीनि युगपद्—एकस्मिन् काले एकस्य जीवस्य मनुष्यादेः भाज्यानि विकल्प्यानि, आचतुर्थ्य इति यावच्चत्वारि, भजनामेव दर्शयति—‘तद्यथे’—त्यादिना, तैजसकर्मणे न स्यातां, कर्मणभेदं तैजसमधिकृत्यान्तरालगतौ, यद्येवं कथं विग्रहगतौ कर्मयोगाभियानं?, ननु योगाधिकारात्, तैजसव्यापाराभावेनेति दोषभाजः, तैजसकर्मणौदारिकाणि वा स्युः, औदारिकोत्पादे, तैजमकर्मणवैक्रियाणि वा स्युः, वैक्रियोत्पादे, तैजसकर्मणौदारिकैक्रियाणि वा स्युः, लब्धैक्रियभावेन, तैजमकर्मणौदारिकाहाराकाणि वा स्युः, चतुर्दशपूर्वविदस्तैजमलब्धिमतोऽनुग्राहकतैजसापेक्षया, कर्मणमेव वा स्यात्, स्वकार्यकरणेनाङ्गीकृत्य तैजमभेदं, विग्रह इति भाननीयं, कर्मणभेदो वा तैजसमिति तदनङ्गीकरणतः, आचार्यदेशीयमतेन, यदाह—कर्मणौदारिके वा स्यातां, तैजमवैक्रियलब्धिशून्यस्य मनुष्यादेः, कर्मणौदारिकाहारका वा स्युः, आहारकलब्धिमतः, तदभावे कर्मणतैजमौदारिकैक्रियाणि वा स्युः, तैजसवैक्रियलब्धिमतो मनुष्यादेः, कर्मणतैजसौदारिकाहाराकाणि वा स्युः, तैजमलब्धिमत एव चतुर्दशपूर्वविद इत्याचार्यदेशीयमतमेतत्, आचतुर्थ्य इत्यवयवफलमाह—‘नत्व’ इत्यादि, न तु नेन रुदाचियुगपद् एरुदा पंच भवन्ति शरीराणि, किंच—नापि वैक्रियाहारके युगपद्—

यतो द्वे अपि, तथाविधलब्ध्यभावात्, क्रमेण तु भवतोऽपि, किमेतदेवमित्याह—स्वामिविशेषादिति वक्ष्यते, स्वामिविशेषतः ‘लब्धिप्रत्ययं वा’ ‘शुभं विशुद्ध’मित्यादिष्वद्वयभावी, वैक्रियस्वामी तत्क्रियाकाले तदुत्तरकालं च तां लब्धिमुपजीवन् न अप्रमत्तः, आहारकस्वामी तु तत्क्रियाकाल एव प्रमत्तो, नोत्तरकाल इति ॥ उक्तान्युद्देशतः शरीराणि, एषां च—

निरूपभोगमन्यमिति ॥ ४५ ॥ सूत्रम् ॥

तदिन्द्रियाद्यभावादिति सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह—‘अन्य’मित्यादिना (पृ. ५४-११) अन्ते भवमन्यमिति सूत्रक्रमप्राप्त्यात् उपन्याससूत्रमधिकृत्य कर्मणमाह, औदारिकवैक्रियाहारकतैजसकर्मणानि शरीराणीति सूत्रपाठात्, ‘तन्निरूपभोग’ कर्मणं, किमुक्तं भवतीत्याह—न सुखदुःखे तेनोपभुज्येते कर्मणेन, असंख्येयसामयिकत्वात् तत्सुखाद्युपभोगस्य, तस्य चतुःसमयपरे विग्रह एव भावात्, तथा तेन न कर्मं वक्ष्यते, अभिव्यक्तकर्मबन्धकारणाभावात्, हिंसाद्ययोगात्, एवं न च वद्यते, विशिष्टानुभावेन, कर्मविग्रहस्याल्पकालत्वात्, उदीरणाद्ययोगात् नापि निर्जीर्यत इत्यर्थः, न नीरसतामापाद्यते, अमुत्तरसक्तुसंभवं च^x, उपकरणाभावात् सामग्र्ययोगादिति, एवं प्रतिविशिष्टभोगाद्यपेक्षमेतत्, नोपभोगादिमात्रापेक्षमिति^x, ‘शेषाणि त्वि’त्यादि, शेषाणि तु कर्मणव्यतिरिक्तान्यौदारिकादीनि, किमित्याह—सोपभोगानि, उपभोगनिमित्तेन्द्रियाणां भावात्, एतदेव विशेषेणाह—‘यस्मादि’त्यादिना, यस्मात् सुखदुःखे तैरौदारिकादिभिरुपभुज्येते, इन्द्रियादिदृष्टेः कारणात्, तथा कर्मं च वक्ष्यते, अभिव्यक्तवन्धनहेतुभावात् हिंसादियोगात्, एवं वेद्यते विशिष्टानुभावेन तद्वेदनकालोपपत्तेः, उदीरणादियोगात्, एवं निर्जीर्यते नीरसतामापाद्यते च, मुक्तरसक्तुसंभवत्, अत एव हेतोः, यस्मादेवं तस्मात् भोगभोगानीति निगमनं ॥ ‘अत्राहे’त्यादि, सम्ब-

न्यग्रन्थः, एषामौदारिकादीनां पंचानामपि शरीराणां, किमित्याह-सम्मूर्च्छनादिषु त्रिषु जन्मसु सम्मूर्च्छनगर्भोपपातलक्षणेषु किं शरीर क जन्मनि जायत ? इति, अत्रोन्यते,—

गर्भसम्मूर्च्छनजमाद्यमिति ॥ ४६ ॥ सूत्रम् ॥

ममुदायार्थः प्रकटः । अययार्थमाह—‘आद्य’मित्यादिना, (पृ. ५४-१९) आदौ भवं आद्यमिति सूत्रक्रमप्रामाण्यात् औदारिकादिपाठेन औदारिकमाह, तदौदारिकं गर्भे गर्भजन्मनि सम्मूर्च्छने वा सम्मूर्च्छनजन्मनि वा जायते सम्भवति, एतच्च जघन्येनाहुलामङ्गयेयभागमात्रमुत्कर्षतो योजनमहस्रमिति ॥

वैक्रियमौपपातिकमिति ॥ ४७ ॥ सूत्रम् ॥

प्रक्रमात् मन्दं अतीतममुदायार्थं च, वैक्रियं शरीरं प्रागुपन्यस्तं, किमित्याह-औपपातिकं भवति, इहोपपातजन्मोपपातः तस्मिन् भवमौपपातिकं, एतच्च नारकाणां देवानां चापधिगत् महजं द्विधा—भवधारकोत्तरवैक्रियभेदात्, आद्यमानं जघन्यमहुलामङ्गयेयभागः उत्कृष्टं पञ्च धनुःशतानि, इतरदपि जघन्यमहुलसंख्येयभागमेव, उत्कृष्टं योजनलक्षाः ॥

लब्धिप्रत्ययं चेति ॥ ४८ ॥ सूत्रम् ॥

मम्बन्धः प्रतीतः, समुदायार्थमाह—‘लब्धिप्रत्ययं’ चे’त्यादिना, (पृ. ५५-४) इह तपोविशेषजनिता शक्तिर्लेब्धिः तत्प्रत्ययं वैक्रियं शरीर भवति, नौपपातिकमेव, एतच्च नैर्यग्योनीनां गमादीनां मनुष्याणां चेत्येवं द्रष्टव्यमिति ॥ आहाराकाभिधित्सयाऽऽह—शुभं विशुद्धमन्याधाति चाहारकं चतुर्दशपूर्वधरस्येति ॥ ४९ ॥ सूत्रम् ॥

मबंधः प्रतीतः, समुदायार्थश्च ॥ अवयवार्थमाह—‘तैजसमपी’त्यादिना(पृ. ५५-९५) तैजसमपि शरीरं प्राग्निदिष्टस्वरूपं, किमि-
त्याह—लब्धिप्रत्ययं लब्धिनिमित्तं भवति, लब्धिनिमित्तमपि, नतु लब्धिनिमित्तमेव, कर्मणमेदस्य उष्मलक्षणस्य रसाद्याहारपा-
कजनकस्य भागादिति, ‘कर्मण’मित्यादि, कर्मणं शरीरं एवामौदारिकादीनां निबन्धनं वीजं, एतदुपादानतोऽपि भवतीत्याह
—आश्रयो भवति, तच्छक्त्याधारत्वात् कुड्यमिव चित्रकर्मणः, कर्मणस्य किं निमित्तमित्याशंकासम्भवे सत्याह—‘तत् कर्मन्त
एवे’त्यादि, तत् कर्मणं शरीरं कर्मन्त एव भवति, पूर्ववद्वात् सकाशात्, अनादित्वात् कर्ममन्तानस्य, एतच्च कर्मवन्धे बन्धा-
धिकारे पुरस्तादग्रेऽष्टमेऽध्याये वक्ष्यति समूलोत्तरभेदं, एतदेव चार्थजातं स्पष्टयन्नाह—आदित्यप्रकाशवत्, एतदेव व्याचष्टे—यथा
आदित्यः मकललोकप्रतीतः स्वमात्मानं प्रकाशयति, तथोपलब्धिहेतुत्वेनान्यानि च द्रव्याणि घटादीनि प्रकाशयति, अत एव हेतोः,
न चास्य—आदित्यस्यान्यः कश्चित् प्रकाशकः, तथा दर्शनापत्तेः, चक्षुषोऽप्रकाशकत्वात्, अंधकाराग्रहणात्, नक्तंचराणामपि नय-
नरश्मिप्रकाशकत्वादिति, एवं दृष्टान्तमभिधाय दार्ष्टान्तिकयोजनामाह—‘एव’मित्यादिना, एवं कर्मणं शरीरं आत्मनश्च स्वरू-
पस्य च कारणं गन्तानापेक्षया, अन्येषां च शरीराणाम्—औदारिकादीनाम्, आश्रयत्वेन, तैजसकर्मणमानमपि जघन्यमङ्गुला-
संख्येयभाग उत्कृष्टं ममानमौदारिकेण, केवलिसमुद्घाते तु लोकमाने, मारणान्तिकसमुद्घाते त्वायामतो लोकान्तायते ॥ ‘अत्राहि’-
त्यादिना, अत्र शरीरव्यतिकर एव आह चोदकः—औदारिकपदमादौ यासां संज्ञानां तासां एतदादीनां कः पदार्थः?, अन्वयार्थमप्य-
धिकृत्येति, उच्यते, ‘उद्गतारमुदार’मिति उद्गता उत्कृष्टा आरा-च्छाया यस्यासावुद्गतारं उत्कृष्टच्छायमित्यर्थः, उदारं—प्रधानं, मोक्षहेतु-
त्वेन, तीर्थकरणधरादिशरीरापेक्षया वा, यथोक्तम्—उपशान्तं च कान्तं च, दीप्तमप्रतिधाति च । निभृतं चोर्जितं चैव, वपुर्भगवतां मतम्

॥१॥” अथवा ‘उत्कटारमुदार’मिति उत्कटा-उत्कटा आरा-मर्यादा धर्मनीतिलक्षणा वा यस्य तत्तथा, उद्गम एव वा उदारमिति उद्गममुद्गमः शत्रुर्भावः स एव वोदारः, उत्कटः कथमित्याह-उपादानात् प्रभृति शुक्रशोणितग्रहणादारस्य अनुसमयमुद्गच्छति प्रतिममयं शत्रुर्भवत्यवस्थाभेदेन, एतदाह-चर्द्धते वयःपरिणामेनोपचीयते जीर्यते ज्वरमधिगच्छति स्फीर्यते तच्छिथिलभावेन परिणमति पर्यायान्तरास्या, मुहुर्मुहुर्लुप्तमनाद्, उदारमेवौदारिकं, स्वार्थे प्रत्ययविधानात्, नैवमन्यानि वैक्रियादीनि, वैक्रियस्य (न) ज्वरा अनभिभवात्, आहारकस्यायामे रत्निमानत्वात्, तैजसकर्मणयोस्त्वङ्गाद्यभावादिति, प्रकारान्तरमाह-‘यथोद्गमं चेत्यादिना, योग्य उद्गमो यथोद्गमं निरतिशेपं निःशेषं ब्राह्मं प्राण्याद्यवयवानां भेद्यं नाराचादीनां दाह्यमग्नेः ह्यर्थं वायोः एवमुदाहरणात् पृषोदरादिपठेनौदारिकं, नैवमन्यानीति, भावितार्थं, प्रकारान्तरमाह-‘उदारमिति चे’त्यादिना, चशब्दोऽथवेत्यस्यार्थे, उदारमित्येतत् स्थूलनाम स्थूलाभिधानं, एतत्पर्यायानाह-‘स्थूलमुद्गम’मित्यादिना, तत्र स्थूलं स्वल्पप्रदेशोपचितं बृहन्मात् भिद्वत्, ऊर्ध्वगतोच्छ्रायमुद्गतं, गतिप्रमाणत्वाद् भिन्नरेषुबदेव, पुष्टं शुक्रशोणितादिग्रचितं बृहत् प्रतिक्षणबृद्धियुक्तं महद् योजनसहस्रमानं, इत्येवमुदार इति प्रक्रमः, अत उदारमेवौदारिकमिति, अयं न नियमः, किंतु प्रदर्शनमिदं, क्वचिन्नित्यवयवार्थ इति, नैवं शेषाणि वैक्रियादीनि, कुत इत्याह-तेषां यस्मात् परं परं सूक्ष्ममित्युक्तं ग्राह्यं। ‘वैक्रिय’मित्यादि, इहापि पर्यायानाह-‘वैक्रिये’-त्यादिना, विविधा विशिष्टा वा क्रिया तस्यां भवं वैक्रियं, प्रकृतेरन्यत्वं विकारः, विचित्रा कृतिर्विकृतिः, विविधं क्रियत इति विकरणं, एतेऽनर्थान्तरमभिधत्ति शब्दाः, एतदधुना स्पष्टयन्नाह-‘विविधं क्रियते’ इत्यादिना, विविधम्-अनेकप्रकारं तद्वैक्रियं क्रियते, कथमित्याह-एकं भूत्वा अनेकं भवति तत्, कर्तुरिच्छाऽनुविधानात्, एतन्निगदसिद्धं यावत् प्रसिध्नाति भूत्वेत्यादि,

अभिहननशीलं भूत्वा स्थूलतया अग्रतिधाति भगति सूक्ष्मतया, एवं विपर्ययोऽपि, यच्चैककाल एव एतान् भावान् अधिकारानभिहित-
 तलक्षणाननुभवन्ति वेदयते, न न शेषाण्यौदारिकादीनीति भावितार्थं, न स्वार्थ एव प्रत्ययविधिरित्यनियमप्रदर्शनायाह—‘विक्रि-
 यायां भव’मित्यादि, निगदसिद्धं, किन्तु कदाचिद्वैक्यिकं चेति, एवमाहारकं आहिहयत इत्यादि, आहियते आहार्यमित्यनेन
 शब्दद्वयेन विशिष्टकारकमाध्यमाहारकशब्दमाह, ‘कृत्यलुटो बहुल’मिति (पा.) उच्यते, आहियते-गृह्यते प्रतिविशिष्टप्रयोजनाये-
 त्याहारकं, आहार्यं या, याचितोपस्कारयत्, कार्यपरिसमाप्तौ च मुच्यते एवेत्याह—अन्तर्मुहूर्त्तस्थितिः, एतानि च काले
 तदभिलषितार्थमिद्वेरिति, नैवं शेषाण्यौदारिकादीनि भावितार्थमेतत्, एवं तेजसो विकार इत्याह, इहोष्मभावलक्षणं तेजः
 मन्त्राणिनामाहारपाचकं तस्य तेजसो विकारस्तैजसं, तेजःप्रमाणस्थितरापत्तिः, एतत्पर्यायानाह—तेजोमयमिति, स एव विका-
 रार्थः, एवं तेजःस्मृतत्त्वमिति, तेजः स्वतत्त्वं—स्वरूपमस्येति समासः, इदं हि कर्मणभेदलक्षणं व्यापकमेव, अधुना लब्धिप्रत्यय-
 माह—‘शापानुग्रहप्रयोजन’मिति, शापानुग्रहौ निग्राह्यानुग्राहेषु यथासंख्यं प्रयोजनमस्येति समासः, नैवं शेषाण्यौदारिका-
 दीनि भावितार्थं, एवं कर्मणो विकार इत्यादि, कर्मणो—ज्ञानरणादेर्विकारो—विकृतिः, कर्मणमेव लोलीभान्, इति एनं
 कर्ममर्तमकमिति, कर्मण्येव आत्माऽस्येति कर्मात्मकं, एवं कर्ममयमिति विकारार्थ एव पर्यायः, नैवं शेषाण्यौदारिकादीनि
 भावितार्थं, एवमन्वयनः प्रतिपाद्यौदारिकादीन्यत एव तल्लक्षणभेदमतिदिशन्नाह—‘कर्म्य एवे’त्यादिना, कर्म्य एव चोदासाद्यर्थ-
 विरोपेभ्यो भिन्नलक्षणेभ्यः शरीराणामौदारिकादीनां नानात्वं सिद्धं, लक्षणभेदात्, घटपटादीनामिव, ‘किं चान्य’दित्यभ्युच्य-
 यमाह, ‘कारण’ इत्यादि, कारणतत्त्वान्नानात्वं स्थूलपुद्गलोपचितमौदारिकं, तथा न वैक्रियादीनि, ‘परस्पर सूक्ष्म’मिति उच्यते,

तथा विपश्यतो नानात्वं विद्याधरौदारिकस्य नन्दीश्वरो विषयः, जंघाचारणौदारिकस्य तु तिर्यक् रुचकपर्वतः ऊर्ध्वं पाण्डुकं, वैक्रियस्यासंख्येयां द्वीपसमुद्राः, आहारकस्य महाविदेहक्षेत्राणि, तैजसकर्मणयोः सर्वलोक इति, तथा स्वामितो नानात्वं, औदारिकस्य तिर्यङ्मनुष्याः स्वामिनः, वैक्रियस्य देवनारकाः, तिर्यङ्मनुष्याश्च केचित् तल्लब्धिभन्तः, आहारकस्य चतुर्दशपूर्वविदः, तथा तैजसकर्मणयोः सर्वसंसारिण इति, प्रयोजनतो नानात्वं, औदारिकस्य धर्मादिमोक्षान्तं प्रयोजनं, वैक्रियस्य स्यूरसहस्रैकत्वव्योमचारादि, आहारकस्य सूक्ष्माद्यर्थनिर्णयः, तैजसस्याहारपाकः ज्ञापादिसामर्थ्यं च, कर्मणस्य भवान्तरगत्यादि, एवं प्रमाणतो नानात्वं, सातिरेकं योजनसहस्रमौदारिकं प्रमाणेन, वैक्रियं योजनलक्षाः, आहारकं हस्तमात्रं, लोकप्रमाणे तैजसकर्मणे, एवं प्रदेशसंख्यातो नानात्वं, 'प्रदेशतोऽसंख्येयगुणं प्राक् तैजसात्' 'अनन्तगुणे परे' इत्युक्तं, एवमवगाहनतो नानात्वं, अवगाहनेहाऽऽकाशप्रदेशेऽन्वयस्थानं, इयं प्रमाणानुसारतो भावनीया, तत्रेयं न विवक्षितेति भेदनीक्ता, एवं स्थितितो नानात्वं, औदारिकस्य जघन्येनान्तमुहूर्त्तं स्थितिः उत्कर्षेण त्रीणि पल्योपमानि, वैक्रियस्य जघन्येनान्तमुहूर्त्तः उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत् मागरोपमाणि, आहारकस्यान्तमुहूर्त्तं एव, तैजसकर्मणे प्रवाहतोऽनाद्यपर्यवसिते अभव्यानां, भव्यानां तु सपर्यवसिते इति, एवं अल्पबहुत्वनानात्वं, संभवे सति सर्वस्तीकान्याहारकाणि, उत्कर्षेण सहस्रपृथक्त्वं, कदाचिन्न मम्भवत्यपि, पण्मासान्तरालाभिधानात्, वैक्रियाण्यसंख्येयगुणानि, सदा नारकदेवभावात्, औदारिकाण्यसंख्येयगुणानि, सदा प्रत्येक(निगोद)शरीरतियङ्मनुष्यभावात्, तैजसकर्मणे अनन्तगुणे, साधारणानामपि तत् प्रत्येकभावात् इति, एवमेतैभ्यश्च नवभ्यो विशेषेभ्यः कारणादिभ्यः शरीराणाभौदारिकादीनां नानात्वं सिद्धं प्रतिष्ठितमिति । 'अत्राह' त्यादि (प्र. ६१-१) अत्रावमरे शिष्यः प्रश्नयति-आम्बु चनस्यु संसारगतितु नर-

कगत्यादिषु को लिङ्गनियमः ? कस्यां गतौ किं लिङ्गमिति, एवं शृष्टे एतदभिधानार्थेवादौ लिङ्गमेव स्मारयन्नाह- 'अत्रोच्यते' इत्यादिना, इह जीवस्य औदयिकेषु भावेषु व्याख्यायमानेषूक्तं ग्राक् गतिकपायलिङ्गसूत्रे, किमुक्तमित्याह- त्रिविधमेव लिङ्गं स्त्रीपुन्रपुंसकमिति, तथा चारित्रमोहे वक्ष्यमाणलक्षणो, दर्शनमोहव्यवच्छेदार्थमेतत्, तत्रापि नोकपायवेदनीये हास्यादिरूपे त्रिविध एव वेदं वक्ष्यते स्त्रीपुन्रपुंसकभेदेन, नत्रविधत्वात् नोकपायवेदनीयव्यवच्छेदार्थ, यस्मादेवं तस्मान्निविधमेव लिङ्गमिति निगमनं ॥ एवं लिङ्गनियमे मति गतौ वेदमाह—

नारकसम्मूर्च्छिनो नपुंसकानीति ॥ ५० ॥ सूत्रम् ॥

एते जन्तो नपुंसकान्येवेति सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थमाह- 'नारकाश्चे'त्यादिना (पृ. ६१-८) नरकेषु भवाः नारकाः सर्वे ममशुधिवीनिचासिनः सम्मूर्च्छिनश्चेति सम्मूर्च्छजाः, सम्मूर्च्छनं च जन्मेत्यर्थः तदेषां विद्यत इति सम्मूर्च्छिनः, एते नपुंसकान्येव भवन्ति नपुंसकवेदभाज इत्यर्थः वृत्तिरितिकृत्वाञ्धारणफलमाह- न स्त्रियो न पुमांसः, किमेतदेवमित्याह- 'तेषां ह्री'त्यादिना, तेषां यस्मान्नारकादीनां, किमित्याह- चारित्रेत्यादि, चारित्रमोहनीयं च तन्मोकपायवेदनीयं चेति विग्रहः, नवधा हास्यादि, तदाश्रयेषु, किमित्याह- 'नपुंसकवेदनीय'मिति, नपुंसकत्वानुभवेन वेद्यत इति नपुंसकवेदनीयं तदेवैकमशुभगतिनामापेक्षमिति अशुभगत्यादिनामगोत्रवेद्यायुष्कोदयापेक्षं पूर्ववद्वनिकाचितसुदयप्राप्तं भवतीति पूर्वस्मिन् जन्मन्यनन्तरं वद्धं तद्योग्यहेतुभिः परिगृहीतं निकाचितमात्मग्रदेशरन्योऽन्यानुगत्या नियमवेदनीयतया स्थितं उदयप्राप्तमिति समासादितपरिपाकं, एतदेवंभिन् नारकसम्मूर्च्छिनां जन्तूनां दुःखबहुलमेतद्वचति, नेतरे स्त्रीपुंवेदनीये इति, तेन नपुंसकान्येव भवन्तीति, नपुंसकवेदोद-

यान्महानगरदाहोपमं मैथुनाभिलाषात् दुःखमनुभवति नारकाः कांक्षारूपमित्थं सन्मूर्च्छितोऽभीत्यार्चाः ॥

(न) देवा, इति ॥ ५१ ॥ सूत्रम् ॥

संबंधः प्रतीतः, ममुदायार्थश्च । अवयवार्थमाह—‘देवा’ इत्यादिना (पृ-६२-२) दीव्यंतीति देवाश्चतुर्निकायाः अपि भव-
नवास्यादयः, किमित्याह—नपुंसकानि न भवन्ति, किं तर्हि?, स्त्रियः पुमांसश्च भवन्ति, शुद्धवेदा एव, किमित्यत एवाह—
‘तेषां ही’त्यादि, तेषां देवानां यस्माच्छुभगतिनामापेक्षे इति, शुभगत्यादिनामगोत्रवेद्यायुष्कोपेक्षे स्त्रीपुंवदनीये इति, स्त्री-
पुंस्त्यानुभववेदनीये पूर्ववद्वनिकाचिते इति जन्मान्तरपरिगृहीतात्मप्रदेशे अन्योऽन्यानुविद्धे उदयप्राप्ते इति समासादितपरिपके-
त्वे एव भवतः यथोदिते, न इतरत् नपुंसकवेदनीयं, यतो देवा नपुंसकानि न भवन्तीति । इदानीं सामर्थ्यलभ्यं दर्शयति—
‘पारिशेष्याच्चे’त्यादिना, पारिशेष्याच्च गम्यते पारिशेष्यसिद्धत्वे ज्ञायते, किमित्याह—जराय्वण्डजपोतजाः पूर्वोक्तास्त्रिवि-
धा भवन्ति यथामम्भं स्त्रियः पुमांसो नपुंसकानीति॥ ‘अत्राहे’त्यादि संबंधग्रन्थः, अत्र प्रस्तावे आह चोदकः—चतुर्ग-
तावपि संसारे नरकात्याद्यपेक्षया किं व्यवस्थिता स्थितिः आधुपः यावती क्षायय (सा भव) त्वेव उत अकालमृत्युरप्यस्ति
तच्चस्थित्युल्लङ्घनेनेति, अत्रोच्यते, उत्तरं, ‘द्विविधानी’त्यादिना, द्विविधानि द्विप्रकाराणि आयूपि जीवितानि भवन्तीति, किं-
भूतानीत्याह—‘अपवर्त्तनीयानि अपवर्त्तनाह्वाणि, अपवर्त्तना नाम प्राक्तनविरचितस्थितेरत्यतायादनं अध्यवसानादिभेदात्,
अनपवर्त्तनीयानि चैतद्विपरीतानि, अनपवर्त्तनीयानि पुनर्द्विविधानि—सामान्येन सोपक्रमणि निरुपक्रमाणीति, सहो-
पक्रमेण सोपक्रमाणि, उपक्रमोऽध्यवसानादिभिः स्थितेरामन्त्रीकरणं, निरुपक्रमाणि च निर्गतोपक्रमाणि च, उपक्रमरहितानीत्यर्थः;

अपवर्त्तनीयान यान प्रागुपन्यस्तानि, किमित्याह—नियतं सोपक्रमाणीति अवश्यं सोपक्रमण्येव, बन्धकाल एव तथाविधाध्यवमानादेस्तथाविधबन्धभावादिति ॥ तत्र—

औपपातिकचरमदेहोत्तमपुरुषासंख्येयवर्षायुषोऽनपर्वत्यायुष इति ॥ ५२ ॥ सूत्रं ॥

औपपातिकचरमदेहोत्तमपुरुषाः असंख्येयवर्षायुषः अनपर्वत्यायुष एव भवन्ति, नैषामकालमृत्युरस्तीति सूत्रसमुदायार्थः। अवयवार्थं त्वाह—‘औपपातिकाः’ उपपातजनमानो नारकदेवाः, चरमदेहा अन्त्यदेहाः तल्लन्ममोक्षगामिनः, उत्तमपुरुषाः—तीर्थकरणकर्यान्तियामुदेववलदेवाः असंख्येयवर्षायुषो मिथुनपुरुषा इति, एते सर्व एव अनपर्वत्यायुषो भवन्ति, एतदेव स्पष्टयन्नाह—तत्रौपपातिका नारका देवाश्चेत्युक्तं प्राग्, अधुनाऽभिषेयं, चरमदेहारतु मनुष्या एव भवन्ति, नान्ये देवादयः, चरमदेहा इति कौड्यः? इति प्रश्ने मत्वेतदाह—अन्त्यदेहा इत्यर्थः, मा भून्मनुष्यभवेवाधिकृत्येतद् अनागामिदेवभवादिवदित्याह—ये तेनैव शरीरेण सिद्धयन्ति निष्ठितार्था भवन्तीति भावः, उत्तमपुरुषास्तीर्थकरचक्रवर्त्तिनो वासुदेववलदेवाः, गणधरादयोऽपि नान्ये, असंख्येयवर्षायुषो मनुष्यास्तिर्यग्योनिजाश्च भवन्ति, न सर्वत्र सदैवेत्याह—सदैवकुरुतरकुरु अकर्मभूमिद्विधिति सम्बन्धः, एतौस्तृतीयाध्याये वक्ष्यामः, तथा सान्तरद्वीपकासु एतास्वेव, एतेऽपि वक्ष्यमाणलक्षणा एव (अन्तरद्वीपान् कायंतीति अन्तरद्वीपकाः,) ‘अकर्मभूमिषु’ वक्ष्यमाणसु हिमवदादिकासु वक्ष्यमाणसु कर्मभूमिषु च भरताद्यासु वक्ष्यमाणसु च नदैवेत्याह—सुपमसुपमायां वक्ष्यमाणलक्षणायां एवं सुपमायां सुपमदुष्यमायामित्येतासु च तिसृषु ममासु अमह्येयवर्षायुषो भवन्ति, गणनया संख्यातीतवर्षायुष इत्यर्थः, ‘अत्रैव चे’त्यादि, अत्रैवाप्तह्येयवर्षायुषामधिकारे

इदमाह-चाहोषु द्वीपसमुद्रेषु मनुष्यलोकात्, किमित्याह-तिथ्यग्योनिजा गवादयः असंख्येयवर्षायुषो भवन्तीति पूर्ववत्,
 मनुष्यक्षेत्रवर्द्धित एव भवन्तीत्यर्थः, यदुक्तमनपवर्त्तनीयानि द्विविधानि भवन्ति तदुपदर्शयन्नाह-‘औपपत्तिकाश्च नारकदेवाः’
 असंख्येयवर्षायुषश्चोक्तलक्षणा निरूपकमायुष एव, तथा तद्वन्धोपपत्तेः, चारमदेहाः पुनः सोपक्रमा निरूप-
 क्रमाश्च मामान्येन, कथयतीत्यर्थः, यद्येवं कथं अनपवर्षायुषां मध्ये पाठः १× एषामेव बहुत्वादित्याचार्याः ४, अत एवैतत्सम्भवो-
 पदर्शनार्थमुक्तं-अनपवर्त्तनीयानि पुनर्द्विविधानि-सोपक्रमणि चेत्यादि, एतेन उत्तमपुरुषा व्याख्याता इत्युपन्यासः, वास्तुदेवोपक्र-
 मश्रुतेरित्याचार्याः, तदेवं न सूत्रविरोधः, तथा चाह-‘एभ्य’ इत्यादि, एभ्य उक्तलक्षणेभ्यः औपपत्तिकचरमदेहोत्तमपुरु-
 षासंख्येयवर्षायुषेभ्यः ज्ञेया येऽन्ये मनुष्यतिथ्यग्योनिजाः, ते किमित्याह-सोपक्रमा निरूपक्रमाश्च बाहुल्येन अपवर्षायुषः
 अनपवर्षायुषश्च भवन्ति, तथाऽऽयुर्वन्धभेदोपपत्तेः, इह नारकदेवा असंख्येयवर्षायुषः प्राणिनः षण्मासावशेषा नियमादायुषो बन्धकाः,
 शेषास्त्वायुषस्त्रिभागावशेषे वा त्रिभागात्रिभागावशेषे वेति, एतदुक्तं भवति-‘त्रिभागावशेषायुषो
 नयभागावशेषायुषः मत्तविंशतिभागावशेषायुषो वा आयुषो बन्धकाः, अतः परं न वध्मन्ति, तत्र पृथिव्यादयः एकैन्द्रियाः पञ्चैन्द्रि-
 याश्च निरूपक्रमायुषो नियमत एव त्रिभागावशेषे, सोपक्रमास्त्वनियमेन यावत् सप्तविंशतिभागे, ते च तदैव तदायुर्वन्धन्त्यध्यव-
 मायभेदात्, केचिदपवर्त्तनीयं वध्मन्ति केचिदनपवर्त्तनीयं, मन्दतरयणिमययोगभेदादिति युद्धाः, तत्र ये अपवर्षायुषः प्राणिनः
 तेषां विषादिभिः शीतोष्णादिभिश्च द्बन्धोपक्रमैरायुषवर्त्तत इति, इंद्राद्यनिप्रपाततः अधिरहितः कृष्णकादिः वज्रं तु वेद्युतो वद्धिः
 द्बन्धः उपधात आयुष इति, शेषं प्रकटार्थं, अपवर्त्तनमाह-‘अपवर्त्तनं’ मित्यादिना, अपवर्त्तनं नाम शीघ्रं अन्तर्गृह्णति, पर-

पाञ्चमयात्, । कामत्याह—कर्मफलोपभोगः सकलायुःकर्मवेदनं, इहापवर्त्तनशब्दः, यदाह
 --अपवर्त्तननिमित्तमित्यपवर्त्तनं निमित्तमस्येति विग्रहः, दीर्घस्थितेः कर्मणोऽल्पस्थितिकरणं, निमित्तभावः, 'अत्राहे'त्यादि
 (प्र. ६४-४) अत्रावसरे पर आह—यद्यपवर्त्तते अपेति कर्म, फलं अदत्वेत्यभिप्रायः, तस्मात् ततः कृतनाशः प्रसज्यते,
 कुत इत्याह—यस्मान्न वेद्यते नानुभूयते तदिति, तथाऽस्ति आयुष्कं कर्मनानुभूतं सत् तिष्ठति म्रियते च तत्स्वामी,
 तस्मात् ततः अकृताभ्यागमः प्रसज्यते, आगामिभवायुस्तत्कालवेद्यत्वेनाकरणात्, अन्यच्च—येन सत्यायुष्के तद्भववेदनीये
 म्रियते ततश्चायुष्कस्य कर्मण आफल्यं स्वफलजीवनरहिता प्रसज्यते, तदकिंचित्करत्वेन, अनिष्टं चैतत्, कर्मसाफलया-
 भ्युपगमात्, "पुर्वि दुर्चिन्नाणं दुष्पाङ्किकाणं कङ्काणं कम्माणं वेदयित्वा मोक्खो, नत्थि अवेदयित्ते"ति वचनात्, एकभवस्थिति
 चायुष्कं कर्म, तत्रानुभवमाश्रित्य, न जात्यन्तरानुबन्धि, तस्यैव जात्यन्तरे अवेदनात्, यस्मादेवं तस्मान्नापवर्त्तनमुक्तलक्ष-
 णमायुषोऽस्तीति परः, अत्रोच्यते समाधिः, कृतनाशाकृताभ्यागमासाफल्यानि पूर्वोक्तानि कर्मणो न विद्यन्ते, ना-
 प्यायुष्कस्य जात्यन्तरानुबन्धो विद्यते, किन्तु यथोक्तैरुपक्रमैरध्यवसानविपादिभिः अभिहितस्य पीडितस्य जन्तोः, किमि-
 त्याह—सर्वसंदेहेन सर्वात्मना उदयप्राप्तं भद् आयुष्कं कर्म क्षीघ्रं क्रमभावि विपाकावर्त्तनेनायुरनुभवात्, तदपवर्त्तनमुच्यत इत्ये-
 पोऽपवर्त्तनशब्दार्थः, तत् सर्वानुभवसार एव, इहैव निर्दर्शनमाह—संहतशुष्कतृणराशिदहनवत्, संहतश्चासौ शुष्कतृणराशिश्च २
 तस्य दहनं तद्वत्, एतदेव व्याचष्टे—'यथा ही'त्यादिना, यथा हि संहतस्य सतः शुष्कस्यापि तृणराशेः, न अस्तोमार्द्रस्य,
 अवयवशः प्रत्यवयवं न क्रमेण दह्यमानस्य चिरेण दाहो भवति संहतत्वादेव, तस्यैव तृणराशेः शिथिलप्रकीर्णोप-

चित्तस्य तथा चिरलीकृतम्येत्यर्थः, सर्वतो युगपद्विपत्तस्य तथा पवनोपक्रममभिहतस्य सहकारिविशेषात्, आशु-
 शीघ्रं दास्यो भवति तद्वदायुषोऽप्यनुभव इति, यदाऽऽयुर्द्वन्द्वमहत्तमतिथनतया बन्धकाल एव एवं यद्ध तत् क्रमेण वेद्यमानं चिराय
 वेद्यते, यन् पुनर्वन्धकाल एव शिथिलमायुर्द्वन्द्वं तद्विग्रहीतृणराशिदाहवत् अपवर्त्य वेद्यते इति, इहैव दृष्टान्तान्तरमाह—‘यथा वै-
 त्यादिना, यथा ग्रा संख्यानाचार्यः गणनाचार्यः संग्रहानं गणितं करणलाघवार्थं करणानि गुणकारापवर्त्तनोद्वर्तनानि गणितशा-
 स्त्रप्रसिद्धानि तत्र यो लघुः दशलोपायः स्वल्पकालः तेन तत्फलमानयति गणिताभिन्नत्वात्, तत्तुल्ये अपि हि फलानयने गुणकारभाग-
 द्वाराय चिराय तत्फलमभिनिर्वर्त्तयतः, न पुमान् गणितनिपुणो गुणकारभागहाराभ्यां चिरकालकारिभ्यां मकाशात् करणलाघवा-
 र्थमपवर्त्तनाहं राशि छेदादेः स्वल्पत्वादिना तदपवर्त्तयति पण्णवत्यादिकं, अनपवर्त्तनाहं पुनर्लघुकरणाभिज्ञोऽपि न शक्नोत्येवापवर्त्तयि-
 तुमेवंपाददृष्टान्तरमहत्त्वादिकं गुणकारभागहारक्रममेवानुप्रयोजयति, न च संख्येयस्याभावो भवति, फलभूतस्य करणविशेषे मत्प्रापि
 प्रेषितं फलाभेदं दर्शयति, करणव्यापारकालोऽल्पभेदः, फलमविशिष्टमेवोभयोरिति वृद्धाः, यद्यतद् तद्वद्वेदति दाष्टान्तिक्रयोज-
 ना, उपक्रममभिहत इत्युपक्रमहेतुमिहितः मरणसमुद्घातदुःखार्चः मरणम्-आयुक्षयः तत्र समुद्घातः दुःखातिशयो वहिः—
 चेशनिगोभमारः क्रियाविशेषः न एव निरुपमकर्मोत्पन्ननात् दुःखं तेनार्चो-विषण्णः कर्मप्रत्ययं कर्मकारणं अनाभोगयोग-
 पूर्णं छिद्यन्त्यादधानव्यापारपूर्णं करणविशेषमपवर्त्तनारयमुत्पाद्य तथा कर्मस्वभावत्वेन फलोपभोगकरणाय काललघुता-
 पादनेन कर्मापवर्त्तयति लघुकालेन वेदनात्, न चास्य कर्मण फलाभाः, तथा मर्त्यो भोगादिति, किंचान्यत्—निदर्शनान्तर-
 र्थं यथा धौनपटः प्रक्षालितपटः जलार्द्रः पट् मन् संतनोऽतिगिण् निमिषात्-स्तिष्ठेत् कोऽप्यतमाति स्तिष्ठेत्—

त्यर्थः, स एव च वितानितो विस्तारितः सूर्यरश्मिवाग्व्यभिहतः सन् जललवाकर्षणात् क्षिप्रं शीघ्रं शोषमुपययति, तथा र्थनात्, न च संहते तस्मिन् पटे अभूतस्नेहागमः कुतोऽपि, येनाधिकस्तत्क्षयकालः, नापि प्रितानिते सत्यकृत्स्नशोषः अस्पर्शशोषः, एवं यापन्तस्तावन्त एव ते जललवा उभययेति, अथ च कालभेदः शोषं प्रति, तद्वदिति दाष्टान्तिकयोजनोपन्यास ति, 'यथोक्तनिमित्तापवर्त्तनैः कर्मणः क्षिप्रं फलोपभोगो भवति' यथोक्तनिमित्तमध्यमसानप्रियादि येषां अपवर्त्तनानां नि यथोक्तनिमित्तापवर्त्तनानि तैः, कर्मणः प्रक्रमादयुषः, क्षिप्रं शीघ्रं फलोपभोगो भवति फलं-निपाकस्तस्योपभोगः-सामीप्येन भोगः, निपाकः सामीप्येन भुज्यत इत्यर्थः, 'न (च) कृतप्रणाशाकृताभ्यागमाफलानि भवन्ति, ममस्तायुर्द्रयोपभोगात्, न कृतप्रिणाशः, इत्थमायुःक्षय एव म्रियत इति नाकृताभ्यागमः, अत एव नाफल्यमायुपस्तत्फलभोगादिति, न एव जाल्यन्तरानुबन्धित्वाभावोऽपीति भावनीयं, तदेवमकालमृत्युसिद्धिरिति स्थितं ॥

आचार्यहरिभद्रोद्भूतायां (दुपट्टुवि) काभिधानायां तत्त्वार्थटीकायां द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

माम्प्रतं तृतीयोऽध्याय आरभ्यते, इह च 'अत्राहोक्तं भवता' इत्यादि मग्न्यग्रन्थः, अत्र अध्यायपरिममाप्तिप्रस्तावे प्य आह-अभिहितं मनता द्वितीयेऽध्याये भावप्रकरणे, किमित्याह-'नारका इति गतिं प्रतीत्य जीवस्य औदयिको 'व' इति, अनेन 'गतिरुपायलिंगसूत्रं' सूचितमिति, तथा तस्मिन्नेव द्वितीये जन्मप्रकरणप्रस्तावे 'नारकदेवानामुपपात' इत्यु- , वक्ष्यति च चतुर्थेऽध्याये स्थितानागणुषः 'नारकाणां च द्वितीयादिषु', एवमाश्रवचिन्तायां षष्ठेऽध्याये च द्वापरम्भपरिग्रहत्वं

च नारकस्य सुयः इत्युक्तं भवतीति, व्युत्पन्नश्चोदकः, अव्युत्पन्नस्य प्रक्ष्नायोगात्, 'मूकं हुंकारं चे'ति श्रवणविधिकथनात्, तदेवमनेकत्र नारकभ्रुतेः प्रामाण्याद् विशेषार्थं पृच्छति-तत्र नारकाः नाम सत्त्वाः के वेति, इति अत्रोच्यते-नरकेषु भवाः नारकाः, नरान् कायंतीति नरकाः उप्रिकादयो वक्ष्यमाणान्तेषु भवाः सत्त्वाः दुष्कृतकर्मणा नारका इति, तत्र नारकप्रसिद्धयर्थमिदं वक्ष्यमाणमुच्यते सूत्रं, तन्निरासित्वान्नारकाणामिति ॥ तदाह—

रत्नशार्करावालुकापङ्कधूमतमोमहात्मः प्रभा भूमयो घनाम्बुवाताकाशप्रतिष्ठाः सप्त

अधोऽधः पृथुतराः इति ॥ १ ॥ सूत्रम् ॥

समुदायार्थः प्रकटः, अचयवार्थमाह—'रत्नप्रभे'त्यादिना, (पृ. ६६-१०) रत्नानि-वज्रादीनि तत्प्रधाना रत्नरूपा रत्नभावा रत्नबहुलैत्यर्थः, एवं शर्कराप्रभादयोऽपि वाच्याः, प्रभाशब्दस्य प्रत्येकमभिसरन्धात् इति, एवमेता 'भूमयो घनाम्बुवाताकाशप्रतिष्ठा भवन्ति' घनाम्बु च वाताकाशं चेति समासः, तेषु प्रतिष्ठा-स्थितिर्यासां तास्तथाविधा भवन्ति, 'एकैकश' इत्येकैका घनाम्बुना तादिप्रतिष्ठा, न पुनः सप्तानामप्यध एव घनाम्बुवादीनि, संसेति संरया, संसेत, न न्यूनाधिकाः, 'अधोऽध' इति प्रतिविशिष्ट-कमारूपानं, तिर्यगूर्ध्नादिव्यवच्छेदार्थं, एतदेव रत्नप्रभायाः अधः असंख्येययोजनकोटीरवगाह्य शर्कराप्रभा भवति, एवं शर्कराप्रभाया अधो वालुकाप्रभा, इत्येवं शेषाः पङ्कप्रभाद्या भाव्या इत्याद्यर्थः, एतदेवाह-रत्नप्रभाया अधः असंख्येया योजनकोटीनां कोटीः अम्बुवाताकाशप्रतिष्ठा इत्येतावता सिद्धे सति घनग्रहणं क्रियते, किमर्थमित्याह-यथा प्रतीयेत-गम्येत यदुत घनमेवाम्बु पृथिव्या रत्नप्रभारूपायाः, वातास्तु घनाः तनमश्नेति तद्यथा प्रतीयते, एतदेवाह—'तदेव'मित्यादिना, तदेवमुक्तनीत्याऽऽद्या

त्यर्थः, स एव च प्रितानितो विस्तारितः सूर्यरश्मिवाग्वभिहतः सन् जललवकर्षणात् क्षिप्रं शीघ्रं शोषमुपपयाति, तथा दर्शनान्, न च सहने तस्मिन् पटे अभूतस्नेहागमः कुतोऽपि, येनाधिकस्तत्क्षयकालः, नापि प्रितानिते सत्यकृत्स्नशोषः असंपूर्णशोषः, एवं यामन्तस्तावन्त एव ते जललया उभयप्रेति, अथ च कालभेदः शोषं प्रति, तद्वदिति दाष्टीन्तिकयोजनोपन्यास इति, 'यथोक्तनिमित्तापचर्चनैः कर्मणः क्षिप्रं फलोपभोगो भवति' यथोक्तनिमित्तमध्यवसानविषादि येषां अपवर्तनानां तानि यथोक्तनिमित्तापचर्चनानि तैः, कर्मणः प्रक्रमदायुषः, क्षिप्रं शीघ्रं फलोपभोगो भवति फलं-प्रिपाकस्तस्योपभोगः-गामीप्येन भोगः, प्रिपाकः गामीप्येन भुज्यत इत्यर्थः, 'न (च) कृतप्रणाशाकृताभ्यागमाफलानि भवन्ति, ममस्तायुर्द्रव्योपभोगात्, न ऋतविप्रणाशः, इत्थमायुःक्षय एव प्रियत इति नाकृताभ्यागमः, अत एव नाफल्यमायुपस्तत्फलभोगादिति, अत एव जाल्यन्तरानुबंधित्वाभावोऽपीति भावनीयं, तदेवमकालमृत्युसिद्धिरिति स्थितं ॥

आचार्यहरिभद्रोद्भूतायां (दुपट्टवि) काभिधानायां तत्त्वार्थटीकायां द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

माग्रतं तृतीयोऽध्याय आरभ्यते, इह च 'अत्राहोक्तं भवता' इत्यादि मन्मन्धग्रन्थः, अत्र अध्यायपरिममाप्तिप्रस्तावे शिष्य आह-अभिहितं भवता द्वितीयेऽध्याये भावप्रकरणे, किमित्याह- 'नारका इति गतिं प्रतीत्य जीवस्य औदयिको भाव' इति, अनेन 'गतिरुपायलिंगसूत्रं' सूचितमिति, तथा तस्मिन्नेव द्वितीये जन्मप्रकरणप्रस्तावे 'नारकदेवानामुपपत्त' इत्युक्तं, वक्ष्यति च चतुर्थेऽध्याये स्थितानाथुषः 'नारकाणां च द्वितीयादिषु', एवमाश्रवचिन्ताया पष्ठेऽध्याये बह्वारम्भपरिग्रहत्वं

च नाररस्य, युयः इत्युक्तं भवति, व्युत्पन्नश्चोदकः, अव्युत्पन्नस्य प्रक्षनायोगात्, 'भूकं हुंकार चे'ति श्रवणविधिकथनात्, तदेवमनेकत्र नारकधुतेः ग्रामण्यात् विशेषार्थं पृच्छति-तत्र नारके नरकाः नाम सत्त्वाः के वेति, इति अत्रोच्यते-नरकेषु भवाः नारकाः, नरान् सार्यतीति नरकाः उष्ट्रिकादयो वक्ष्यमाणास्तेषु भवाः सत्त्वाः दुष्कृतकर्मणा नारका इति, तत्र नारकप्रसिद्धार्थमिदं वक्ष्यमाणमुच्यते ग्रहं, तस्मिन्मित्राद्वारकाणामिति ॥ तदाह—

रत्नशरूरागलुकापङ्कधूमतमोमहात्मः प्रभा भूमयो घनाम्बुवाताकाशप्रतिष्ठाः सप्त

अधोऽधः पृथुतराः इति ॥ १ ॥ सूत्रम् ॥

गमनायार्थः प्रफटः, अययार्थमाह—'रत्नप्रभे'त्यादिना, (पृ. ६६-१०) रत्नानि-रत्नादीनि तत्प्रधाना रत्नरूपा रत्नभावा रत्नच-
द्वल्यैः, एवं दर्शगप्रभादयोऽपि वान्याः, प्रभाशब्दस्य प्रत्येकमभिगमग्रन्थात् इति, एवमेता 'भूमयो घनाम्बुवाताकाशप्रतिष्ठा-
मरन्ति' घनाम्बु च वाताकाशं चेति समासः, तेषु प्रतिष्ठा-स्थितिर्यामां तास्तथाविधा भवन्ति, 'एकैकश' इत्येकैका घनाम्बुवा-
तादिप्रतिष्ठा, न पुनः मत्तानामप्यथ एव घनाम्बुवादीनि, संज्ञेति संख्या, सप्तम, न न्यूनाधिकाः, 'अधोऽध' इति प्रतिविशिष्ट-
प्रमाणानं, निर्यगूर्वादिष्वप्यन्वयेदार्थ, एतदेव रत्नप्रभायाः अधः असंख्येययोजनकोटीरवगाह्य शर्कराप्रभा भवति, एवं शर्कराप्रभाया
यथो गजुराप्रभा, इत्येवं शेषाः पञ्चप्रभाद्या भाव्या इत्याद्यर्थः, एतदेवाह-रत्नप्रभाया अधः असंख्येया योजनकोटीनां कोटीः
अम्बुवाताकाशप्रतिष्ठा इत्येतास्ता सिद्धे सति घनग्रहणं क्रियते, किमर्थमित्याह-यथा प्रतीयेत-गम्येत यदुत घनमेवा-
म्बुवाताकाशप्रतिष्ठा इत्येतास्ता सिद्धे सति घनमेवा-यथा प्रतीयेत-गम्येत यदुत घनमेवा-
म्बुवाताकाशप्रतिष्ठा इत्येतास्ता सिद्धे सति घनमेवा-यथा प्रतीयेत-गम्येत यदुत घनमेवा-

त्वरपृथिवी रत्नप्रभाऽङ्गरूपा योजनसहस्रपोडशकवाहल्या पंकप्रतिष्ठा, पंकश्चतुरशीतियोजनसहस्रमानोऽशीतियोजनसहस्रमाने जल-
 चद्रुले, तत्पुनर्विशतियोजनसहस्रमाने घनत्रलये घनत्रलयप्रतिष्ठापिति, विंशतियोजनसहस्रमानवनोदधिवलयप्रतिष्ठमित्यर्थः, एवं घनो-
 दधिवलयमसंख्येययोजनसहस्रवाहल्यघनवातत्रलयप्रतिष्ठं, एवं घनवातत्रलयमसंख्येययोजनसहस्रवाहल्यतनुवातत्रलयप्रतिष्ठं, ततः
 तनुवातत्रलयात् परं महत्तमोभूतमाकाशमिति, घनान्धकारनिचितम्, असंख्येययोजनकोटीकोटिमानमित्यर्थः, सर्वं चैतत् पृथि-
 व्यादि तनुवातत्रलयान्तमनन्तरोदितं किमित्याह—आकाशप्रतिष्ठं, ज्योतिर्विमानानामाकाश एव तथादर्शनात्, आकाशं त्वा-
 त्मप्रतिष्ठमिति, नाधारान्तप्रतिष्ठं, यस्मादुक्तं पञ्चमेऽध्याये सूत्रतः ‘आकाशस्यावगाहः’ (५. १८) उपकार इत्येतद्, उपल-
 क्षणमिदमवगाहनमाकाशस्येति, अवगाहदानेन व्याप्रियते आकाशं सर्वद्रव्याणाम्, अवगाहवतां पुनरवगाहदानव्यापारं सदवगाहि-
 स्यति, तदन्यत्र तदनुरूपाधाराभावात्, अतः स्वप्रतिष्ठमिदमिति, ‘तदनेन क्रमेण’ त्यादि, तस्मात् अनेन क्रमेणानन्तरोदितेन किमि-
 त्याह ‘लोकानुभावप्रतिष्ठा’ (सन्निविष्टा) इत्यनादिलोकस्थितिरचिताः ‘अस्मद्भूययोजनकोटीकोटयो विस्तृताः निर्यग्-
 सप्त भूमयो रत्नप्रभाद्या यथोद्दिष्टा इति, सप्तग्रहणं नियमार्थं मसैवाध इत्याह, मा भून् एकशः एकैका अनियतसंख्या, तथा
 सरकाण्डभेदेन, ‘किञ्चान्यत्’ अन्यदपि सप्तग्रहणस्य प्रयोजनं, तदाह—‘अधः सप्तैवेत्यवधारयते’ अथ एव सप्त, ऊर्ध्वं त्वेकै-
 वेपन्प्राग्भारेति, वक्ष्यते दशमेऽध्याये ‘तन्वी मनोज्ञे’ त्यादिना, (पृ. २३—१७) इहैव प्रयोजनान्तरमाह—‘अपिचै’ त्यादिना, अन्तरे
 भया अन्तरीयाः तन्वग्रधाना अन्तरीयास्तन्वान्तररीयाः शाक्यादयः असंख्येयेषु लोकधातुषु सदाधेषु असंख्येयाः पृथि-
 वीप्रस्तरा इत्यध्यवसिताः एवं प्रतिपन्नाः, अनेकब्रह्माण्डोपलक्षणमेतत्, तत्प्रतिपेधार्थं च सप्तग्रहणमिति, प्रतिपेधश्च आसा-

मेव संख्येययोजनकोटीकोटिमानतया, सर्वाश्चैताः प्रस्तुताः पृथिव्यादयः किमित्याह-अधोऽधः पृथुतरा इति, यतो रज्जुप्र-
 माणा खल्वायामविष्कम्भाम्यां प्रथमा अर्धतृतीयरज्जुप्रमाणा द्वितीया (चतू) रज्जुप्रमाणा तृतीया पञ्चरज्जुप्रमाणा चतुर्थी षड्रज्जु-
 प्रमाणा पञ्चमी अर्धमस्ररज्जुप्रमाणा षष्ठी सप्तरज्जुप्रमाणा सप्तमी, अत एव 'छत्रान्तिच्छत्रसंस्थिता' इति अधोऽधो विस्तीर्ण-
 तयेति, आमां चोत्कीर्त्तनमुभयथा नामतो गोत्रतथेत्याह-'धर्मे'त्यादि, धर्मादीनि आसां नामधेयानि यथासङ्ख्यमेव भवं-
 ति, रत्नप्रभादीनि तु गोत्राणि, तद्गुणोपलक्षणात्, एवं च प्रथमा धर्मा नाम्ना रत्नप्रभा गोत्रेण, एवं शेषाणामपि योजना कार्या
 यावत् सप्तमी माधवी नाम्ना महतमःप्रभा गोत्रेणेति, एवमेतानि नामधेयानि-नामान्येव आसां यथाक्रममुभयथा भवन्ति, अत्र
 'रत्नप्रभे'त्यादि, आद्या पृथिवी घनभावेन बाह्येन अर्शानं योजनशतसहस्रं, अशीतियोजनसहस्रोत्तरो लक्ष इत्यर्थः, शेषा
 द्वितीयाद्या द्वात्रिंशत् अष्टाविंशतिधेत्यादिद्वन्द्वः, भावार्थस्तु द्वात्रिंशदष्टाविंशतिर्विशत्यष्टादशपोडशदशाष्टाधिकं योजनशतसह-
 स्रमिति वर्त्तते, ततश्च द्वात्रिंशद्योजनसहस्राधिकं शतसहस्रं शर्कराप्रभा घनभावेन, अधुना सर्वपृथिव्यधोवर्त्तिनो घनोदधीन् नि-
 दिशति-सर्वे घनोदधयो विंशतियोजनसहस्राणि, घनतनुवातावप्यधोऽसंख्येययोजनसहस्रप्रमाणौ, पृथ्वीपर्यन्तमध्यभागे घन-
 चातचलयं अर्धपञ्चमयोजनादारभ्य प्रतिपृथिवि क्रोशघृद्धं, तनुवातचलयं क्रोशपदकमानं प्रतिपृथिविसन्निभागक्रोशघृद्धं, मध्यभाग
 एव, प्रदंशहान्या पर्यन्ते तयोरपि वलयभावात्, एते च घनोदधिघनवाततनुवाता अधोऽधस्तु पुनर्घनतरा विशेषेण, अना-
 दिपरिणामवशादेव घनोदध्यादिवलयविभागास्त्वन्यग्रथानुसारतोऽवसेयाः "णवि अ फुसंति अलोगं चउसुंपि दिसासु सव्वपुढवी-
 ओ । संगहिआ वलएसुं विरुत्तंभं तासि वोच्छाभि ॥१॥ छवेव अद्धपंचम जोअणमद्धं च रयणपुढवीए । उयहीधणतणुवाया जहा-

न्नरपृथिवी रत्नप्रभाङ्गरूपा योजनसहस्रयोडशकथाहल्या पंकप्रतिष्ठा, पंकश्चतुरशीतियोजनसहस्रमानोऽशीतियोजनसहस्रमाने जल-
 चद्रुले, तरुनर्विशतियोजनसहस्रमाने घनवलये घनवलयप्रतिष्ठामिति, विंशतियोजनसहस्रमानधनोदधिवलयप्रतिष्ठामित्यर्थः, एवं घनो-
 दधिवलयमसंख्येययोजनसहस्रवाहल्यधनवातवलयप्रतिष्ठं, एवं घनवातवलयमसंख्येययोजनसहस्रवाहल्यतनुवातवलयप्रतिष्ठं, ततः
 तनुवातवलयात् परं महातमोभूतमाकाशमिति, घनान्धकारनिचितम्, असंख्येययोजनकोटीकोटिमानमित्यर्थः, सर्वं चैतत् पृथि-
 व्यादि तनुवातवलयान्तमनन्तरोदितं किमित्याह—आकाशप्रतिष्ठं, ज्योतिर्विमानानामाकाश एव तथादर्शनात्, आकाशं त्वा-
 त्मप्रतिष्ठमिति, नाधारान्तप्रतिष्ठं, यस्मादुक्तं पञ्चमेऽध्याये सूत्रतः ‘आकाशस्यावगाहः’ (५. १८) उपकार इत्येतद्, उपल-
 क्षणमिदमवगाहनमाकाशस्येति, अवगाहदानेन व्याप्रियते आकाशं सर्वद्रव्याणाम्, अवगाहवतां पुनरवगाहदानव्यापारं सदवगाहि-
 द्यति, तदन्यत्र तदनुरूपाधाराभावात्, अतः स्वप्रतिष्ठमिदमिति, ‘तदनेन क्रमेण’ इत्यादि, तस्मात् अनेन क्रमेणानन्तरोदितेन किमि-
 त्याह ‘लोकानुभावप्रतिष्ठा’ (सन्निविष्टा) इत्यनादिलोकस्थितिरचिताः ‘असङ्ख्येययोजनकोटीकोटयो विस्तृताः तिर्यग्
 सप्त भूमयो रत्नप्रभाद्या यथोद्दिष्टा इति, सप्तग्रहणं नियमार्थं सप्तैवाथ इत्याह, मा भून् एकशः एकैका अनियतसंख्या, तथा
 खरकाण्डभेदेन, ‘किंचान्यत्’ अन्यदपि सप्तग्रहणस्य ग्रयोजनं, तदाह—‘अथः सप्तैवेत्यवधार्यते’ अथ एव सप्त, ऊर्ध्वं त्वैक-
 वेपत्प्रागभारंति, वक्ष्यते दशमेऽध्याये ‘तन्वी मनोज्ञे’ इत्यादिना, (पृ. २३-१७) इहैव प्रयोजनान्तरमाह—‘अपिचि’ इत्यादिना, अन्तरे
 भवा अन्तरीयाः तन्त्रग्रधाना अन्तरीयास्तन्त्रान्तरीयाः शाक्यादयः असंख्येयेषु लोकधातुषु सदाधेषु असंख्येयाः पृथि-
 वीग्रस्तारा इत्यध्यवसिताः एवं प्रतिपन्नाः, अनेकब्रह्माण्डोपलक्षणेमेतत्, तत्प्रतिपेधार्थं च सप्तग्रहणमिति, प्रतिपेधश्च आसा-

मेव संख्येययोजनकोटीकोटिमानतया, सर्वार्थिताः प्रस्तुताः पृथिव्यादयः किमित्याह-अधोऽधः पृथुतरा इति, यतो रज्जुप्र-
 माणा रत्न्यायामपि क्रमाभ्यां प्रथमा अर्धनृतीयरज्जुप्रमाणा द्वितीया (चतु)रज्जुप्रमाणा तृतीया पंचरज्जुप्रमाणा चतुर्थी पड्जरज्जु-
 प्रमाणा पंचमी अर्धमसमरज्जुप्रमाणा षष्ठी सप्तरज्जुप्रमाणा सप्तमी, अत एव 'छत्रातिच्छत्रसंस्थिता' इति अधोऽधो विस्तीर्ण-
 नयेति, आसां चोत्कीर्तनमुभयया नामतो गोव्रतधेत्याह-'धर्म'त्यादि, धर्मादीनि आसां नामधेयानि यथासङ्ख्यमेव भवं-
 ति, रत्नप्रभादीनि तु गोत्राणि, तद्गुणोपलक्षणात्, एवं च प्रथमा धर्मा नाम्ना रत्नप्रभा गोत्रेण, एवं शेषाणामपि योजना कार्या
 यान् मसमी माधवी नाम्ना महातमःप्रभा गोत्रेणेति, एवमेतानि नामधेयानि-नामान्येव आसां यथाक्रममुभयथा भवन्ति, अत्र
 'रत्नप्रभे'त्यादि, आद्या पृथिवी घनभावेन बाह्येन अशीतं योजनशतसहस्रं, अशीतियोजनसहस्रोत्तरो लक्ष इत्यर्थः, शेषा
 द्वितीयाद्या द्वात्रिंशत् अष्टाविंशतिश्चेत्यादिर्द्वन्द्वः, भावार्थस्तु द्वात्रिंशदष्टाविंशतिर्विशत्यष्टावकापोऽष्टदशाष्टाधिकं योजनशतसह-
 स्रमिति वर्त्तते, ततश्च द्वात्रिंशद्वयोजनसहस्राधिकं शतसहस्रं शर्कराप्रभा घनभावेन, अधुना सर्वपृथिव्यधोवर्त्तिनो घनोदधीन् नि-
 दिशति--मर्वे घनोदधयो विंशतियोजनसहस्राणि, घनतनुवातावप्यधोऽसंख्येययोजनसहस्रप्रमाणौ, पृथ्वीपर्यन्तमध्यभागे घन-
 यातमलयं अर्धपञ्चमयोजनादारभ्य प्रतिपृथिवि क्रोशष्टुद्वं, तनुवातमलयं क्रोशपदकमानं प्रतिपृथिविसन्निभागक्रोशष्टुद्वं, मध्यभाग
 एव, प्रदेयहान्या पर्यन्ते तयोरपि चलयमावात्, एते च घनोदधिघनवाततनुवाता अधोऽधस्तु पुनर्धनतरा विशेषेण, अना-
 दिपस्निगमयन्नादेव घनोदध्यादिचलयविभागास्त्वन्यग्रंथानुसारतोऽवसेयाः "णवि अ फुसंति अलोगं चउसुं पि दिसासु सद्यपुद्वी-
 ओ । संगहिआ चलणसुं विरुल्लंभं तासि वोच्छाभि ॥१॥ छञ्चेव अद्धणं चम जोअणमद्वं च रयणपुद्वीए । उयहीघणतणुवाया जहा-

संतेण निदिद्धा ॥२॥ तिभागो गाउअ चय, तिभागो गाउअस्स य । आइहुवे पण्खेवो, अहो अहो जाव सत्तमिए, ३ इत्यादि, इह रवप्रभायां घनोदधियलयविष्कम्भः पड योजनानि, घननातगलयविष्कम्भः अर्द्धपंचमानि, तनुनातवलयविष्कम्भतस्तु साद्धे योजनमिति, यथोक्तप्रक्षेपास्तु प्रतिष्ठयिवि भेदेन सप्तम्यां घनोदधियलयविष्कम्भो अष्टौ योजनानि घननातवलयविष्कम्भस्तु द्वे इति ॥

तासु नारका इति ॥ २ ॥ सूत्रम् ॥

ममुदायार्थः प्रकटः, अयमर्थं त्वाह—‘तास्वि’त्यादिना, (पृ. ६८४) तासु उक्तलक्षणासु रत्नप्रभाद्यासु भूमिषु ऊर्ध्वमधश्चैरैरुक्ताः इत्यैरैरुक्ताः पृथिव्या योजनमहस्रमेकं वर्जयित्वा ऊर्ध्वमधश्च भूमिनामेव, नरका भवन्ति आ पृष्ठ्या इति, तानिदानीं प्रसिद्धैरिहत्यनिर्द्वयनैर्भयानैः प्रतिपादयन्नाह—‘तच्चथा उप्रिक्तादयो’ भाण्डकविशेषाः, एते प्रकीर्णका भवन्ति, आगलिराग्राविष्टास्तु घृत्त यत्नचतुरस्राकृतयः त्रिविधसंस्थानाः, ते च सीमंतकोपक्रान्ताः सीमंतकं नरकमवधिमवस्थाप्यौपक्रम्यन्ते, एवमेते सामान्यतो द्विविधाः, इहैव साध्विब्रान्मनाह—‘रौरवे’त्यादिना, एवमन्ये केचिदिन्द्रकाः केचिदावलिकाप्रविष्टाः केचिन् प्रकीर्णका इति, एवंग्रमराः अशुभनामान इति व्याध्याक्रोशशपथनामानः, सप्तमनरकपृथिवीगत्तनस्तु कालादयः पंचाप्रतिष्ठानपयंताः तत्र कालः पूर्वतः अपरतो महाकालः दक्षिणतो रौरवः उत्तरतो महारौरवः मध्येऽप्रतिष्ठानो नरकेन्द्र इति, तत्र रत्नप्रभायामाद्यपृथिव्यां नारकाणां प्रस्तारा वेदमभूमिकाकल्पाः त्रयोदश, द्विह्युनाः शेषास्तु एकादशादयो यानत् सप्तम्यामेक इति, यथोक्तं ‘तेरिस्कारम नर सत्त पंच तिन्नेन होंति एक्केन । पत्थडसंखा एमा सत्तसुत्ति कमेण पुढवीसु ॥१॥’ एवं रत्नप्रभायां नरकावास्तानां नारकाणामित्यर्थः, त्रिशतमहस्राणि, सामान्येन, शेषासु शर्कराप्रभाद्यासु पंचविंशतिः पंचदश

दश त्रीणि एकं पंचो नं नरकावामश्रुतसहस्रमिति यथासंख्यं सामान्येन आ पृथ्या इति पृथीं यावत्, पृथ्यां पंचो नं लक्षं इत्यर्थः, सप्तम्यां तु पृथिव्यां पंचैव महानरकाः, इह प्रकीर्णका न संति एवेति, एते चापृथ्याः केचित् संख्येययोजनप्रमाणाः केचिदसंख्येययोजनप्रमाणा इति, सप्तम्यां त्वप्रतिष्ठानो जम्बूद्वीपतुल्यः, कालादयस्त्वसंख्येययोजनसहस्रप्रमाणा इति, एते च शुभ्रभागे योजनसहस्रपाहल्याः, शुषिरमप्येतावदेव चूडा चेति त्रियोजनसहस्रप्रमाणा एवेति । नरकानेवाधेयधर्मत्रिशिष्टानभिधातुमाह—
नित्याशुभतरलेख्यापरिणामदेहवेदनावैक्रिया इति ॥ ३ ॥ सूत्रं ॥

एतत्सम्बन्धनियन्धनत्वाल्लेख्यादीनमेतेषामेवातिशयासुन्दरत्वाभिधानं, 'तात्स्थ्यात् तद्व्यपदेश' इति नीतिः, सूत्रसमुदायार्थः । त्वं चेतदाह अययवार्थ—'ते नरका' इत्यादिना (ष्ट. ६८-१६) ते नरका अनन्तरोदिता भूमिकाक्रमेण रत्नप्रभादीनामधोऽधः, केमित्याह—निम्पितः संस्थाननिर्वृत्तेः अशुभतराः संक्षेपजनकत्वेन, एतदेवाह—अशुभा रत्नप्रभायां, सामान्येन भयानगाः, ततो रत्नप्रभानरकेभ्यः अशुभतराः—अनिष्टतराः शर्कराप्रभायां, ततोऽपि शर्कराप्रभानरकेभ्यः अशुभतराः बालुकाप्रभायां, त्वेवमासप्तम्याः सप्तमीं यावत् अशुभतरा अशुभतमा अशुभतरतमा इति, एवमेते सामान्यत एवाशुभाः । अधुना नित्यार्थमाह—नित्यग्रहणमिह गतिजातिशरीरांगोपांगकर्मनियमादिति नरकगतिनरकपंचेन्द्रियजात्योऽयं शरीरांगोपाङ्गकर्म तथाविधैः क्रियनिमित्तं तन्नियमात् त एते सूत्रोक्ता लेख्यादयो भावाः नरकगतौ नरकजातौ च वर्त्तमानानां, न शान्तिका(या)नामपि, तसामर्थ्यात् नैरन्तर्येण—अविच्छेदेन, 'आभवक्षयोद्वर्त्तनात् भवन्ति, भवक्षय एव सति उद्वर्त्तन्ते, नान्तराले फापि तत्क्षयः त्याभवक्षयोद्वर्त्तनादित्याह, नैरन्तर्यार्थं च स्पष्टयन्नाह—न कदाचिदक्षिनिमेषमात्रमपि न भवंति, एतावन्तमपि कालं नाशु-

मभामत्रियोग शुभो वा भवत्येतान्तमपि कालमित्येतदपि नास्तीति नित्या उच्यन्ते तद्रव्याख्यांगत्वेनैव, नित्यशब्दः इहाभीक्ष्ण-
 यन्नो द्रष्टव्यः, नित्यग्रहसितादियदिति, 'अशुभतरलेख्या' इत्यादि व्याचष्टे एतद्, कपोतलेख्या रत्नप्रभायाः प्रकृत्यसुन्दरापि
 तीव्रगङ्गेग्राध्ययमाना, विशेषेण अध्ययसानं द्रव्यसाचिव्यजनित आत्मपरिणामः, ततस्तीव्रतरसंक्लेशाध्ययसाना कापोतैव शर्कराप्र-
 भायां, तद्रव्यभेदात्, ततस्तीव्रतरसंक्लेशाध्ययसाना नीलकृष्णा धूमप्रभायां, इहापि प्रस्तारभेदेन नीला तीव्रतमा, कृष्णा तु (न) तीव्रेति,
 ततस्तीव्रतरसङ्गेग्राध्ययमाना कृष्णैव द्रव्यभेदेन तमःप्रभायां, ततस्तीव्रतराध्ययसाना कृष्णैव महातमःप्रभायां परमकृष्णरूपा, द्रव्य-
 भेदादिति, कथं अस्यां सम्यग्दर्शनलाभः ?, उच्यते—सर्वस्वविरोधात्, यथोक्तं—“सम्ममचसुअं सव्वासु लहइ सुद्धास्वि” इत्यादि, क्षीण-
 प्रायायुषां चैषां शुद्धापि भवतीत्यप्ररोधः, 'अशुभतरपरिणामा' इत्यादि, एतद् व्याचष्टे—'बन्धने' इत्यादि, बन्धनं च गतिश्चे-
 त्यादिद्वन्द्वः, एत एव बन्धनादयः आख्या यस्य परिणामस्येति प्रक्रमः, स एव तदाख्यः, किमित्याह—दशविधोऽप्यशुभः
 पुद्गलपरिणामो नरकेषु, तत्र बन्धनपरिणामस्तत्पुद्गलैः सम्यन्धलक्षणः महाश्यादिसम्बन्धाधिकः, गतिपरिणामः उट्टादि-
 गतिरूपस्तत्लोहादिपदन्यामाधिकः, मंस्थानपरिणामो जघन्यहुण्डाकृतिः, भेदपरिणामः शस्त्रादिभ्योऽतिवीभत्सः, वर्णपरिणामः
 परमनिरुद्योऽतिभीषणः, गन्धपरिणामः खलुगालाधिको यथा, रसपरिणामः कोशातकीश(त्रा)यमाणनिस्यंदाधिकः, स्पर्शपरिणामः
 शृङ्गिरूपिरुच्छ्रुदिसर्गाधिकः, अगुरुलघुपरिणामोऽतितीव्रातिदुःखाश्रयः, शब्दपरिणामः स्वरपर्यादिरूपोऽतिदुःखद इति, एवम-
 शुभः पुद्गलपरिणामो नरकेषु मामान्येन अशुभतराऽऽधाधः तद्रव्यभेदादिति, माम्प्रतमिहैव दशविधः (धं) परिणामो (मं) भव्यसंवेगार्थं
 किञ्चिद्विज्ञेयत आह—'इह' तिर्चगूर्ध्वमवधे' इत्यादि, अनेन उर्णपरिणाममाह, शुभालमाज्जिरादिना तु गन्धपरिणामं, हा मातः अहो

नष्टमिन्यादिना तु शब्दपरिणाममिति, प्रकटार्थमेतत्, तृतीयमपि अशुभतरदेहा इत्यादि निगदसिद्धं यावत्तेषु शरीराणि
 भवन्ति, ते स्थिति नरकं, अतोऽधिकृतशरीरिभ्यः अशुभतराणि चाधोऽधो भवन्ति, क्लिष्टतरादिकर्मभेदात्, प्रमाणं चैहपां
 'मग्नं धनं गी'त्यादि, उत्सोधाद्बलमधिकृत्यतत्, परमाण्वादिक्रमेण अथौ यवमध्यान्यदुलं चतुर्विंशत्यदुलो हस्तश्चतुर्हस्तं धनुरिति,
 एतन् रत्नप्रभायां भग्नशरीराणां मुक्त्येव, जघन्येन त्वदुलासह्येयमागोऽस्यामन्यासु च शेषासु, किमेतदित्याह-द्विद्विः शो-
 पाम्, रत्नप्रभानारकशरीरप्रमाणं द्विगुणं द्वितीयस्यां नारकशरीरप्रमाणं, एतदपि द्वि-
 गुणं एवं यावन् गतस्यां पंच धनुःशतानि पूर्णानीति, उत्तरवैक्रियं तु ग्रथमायां जघन्येनाङ्गुला(ल)सह्येयमागमितमन्यासु च,
 उत्तरेण पंचदश धनूपि अर्धतृतीयांश रत्नयः, एतदेव द्विगुणं द्वितीयस्यामेवं ज्ञेयं यावत् सप्तम्यां धनुःसहस्रमिति, एतच्च प्रमाणं
 रत्नप्रभादिषु पर्यन्तवर्गिग्रन्तेषु नारकाणामुत्कृष्टं द्रष्टव्यं, आयुः जघन्यमुत्कृष्टं च ग्रथमप्रतरादिभेदेन मिथ्यमाना दशनवतिसहस्रादिना
 रत्नप्रभायां पर्यन्तप्रतरे मागरीपमप्रमाणं भवति, एवमेव शरीरप्रमाणमपि ग्रथमप्रस्तारादिभेदेन जघन्योत्कर्षाभ्यां मेत्तव्यमिति,
 तदुक्तं 'म्यतिचोत्कृष्टजघन्यता वेदितव्या' उदितभेदेन शरीरप्रमाणस्येति, 'अञ्जुभतरवेदना' इत्यादि (पृ. ७०-१३) एतदपि
 प्रायो निगदगिद्धमेव यावत् सूक्ष्मान्तरमिति, नवरम् 'उच्छ्रज्जीति चतुर्थ्या'मिति, नवरमुष्णाशीति द्वे वेदने भवतः प्रस्तारभेदेन,
 तत्रोष्णवेदना पशुतराणां शीतवेदना स्वल्पतराणामिति, एवम् 'शीतोष्णे पंचम्या'मिति शीतवेदना चहूनामुष्णवेदना त्वल्पाना-
 भिनि, परयोः षष्ठिमसम्भ्योः शीता शीततरा च वेदना यथासंख्यमिति, दृष्टान्तोऽत्रासद्भावप्रज्ञापनया, नारकाणामानयनाभावात्,
 तत्र चाग्नयोगात्, न हि पृथिवीकाय एवात्युष्णोऽन्धकारश्चेति ॥

परस्परोदीरितदुःखाश्चेति ॥ ४ ॥ सूत्रम् ॥

प्रायः प्रतीतसमुदायावयवार्थमेव, नवरं 'अनुसमयं आहारयंती'ति मनोजधिकतरदुःखोत्पादनाय, इतरथा 'ते सर्वपु-
द्गले'त्यादि, (पृ. ७२-७) 'परस्परोदीरितानि चे'ति मिथ्यादृष्टयः, सम्यग्दृष्टयस्तु परोदीरितदुःखानि सहन्ते, नैवान्येषामुदीरयन्ति,
दृष्टविपाकत्वात्, अत एवाधिकदुःखाः, न सामान्येन तज्ज्ञानभावात्, 'अपि चोक्तं भवप्रत्यय'इत्यादि (पृ. ७२-११) 'काको-
तद्रूक'मित्यादि (पृ. ७२-१५) एतत्तु मिथ्यादृष्टिविषयं मिथ्यादृष्टि, (सम्यग्दृष्टि तु) प्राप्यासन्नमुक्तित्वात् क्षान्ति-
परमा एवेत्याचार्याः ॥ तत्र नैवविष दुःखभाज एव ते, किन्तु—

संक्लिष्टासुरोदीरितदुःखाश्च प्राक् चतुर्थ्या इति ॥ ५ ॥ सूत्रम् ॥

परमाधार्मिकोदीरितदुःखाश्च प्राक् चतुर्थ्याः, चतुर्थीमर्यादयेति सूत्रसमुदायार्थः, अवयवार्थस्तु ग्रायो निगदसिद्ध एव, नवर-
ममयः असिपत्रवनानि, कुंभीनामानः त एव गृह्यन्ते, द्वन्द्वः समासः, करादिभिः अधर्मचारिण आधर्मिकाः परमा-उत्कर्षत एव,
अमुरनिकायाऽन्तर्गताः कर्मक्लेशजा वेदनाः ताच्छील्यत्वात् तद्वेदनोत्पादनशीलतया, अंधरीपो भावा (०पाद्याः) तलतालनिपातः
पातो भूमौ कसाभिघातश्चटिकेत्यन्ये, त्रिविधानि दुःखानि क्षेत्रस्वभावपरस्परपरोदीरणासुरजनितानि नरकेषु नारकाणां भवन्तीति ।
क्रियन्तं कालमेतानीति तत्स्थितिमाह—

तेष्वेकत्रिसप्तदशसप्तदशद्विंशतित्रयस्त्रिंशत्सागरोपमा सत्त्वानां परा स्थितिरिति ॥ ६ ॥ सूत्रम् ॥

उक्तलक्षणेणु-नरकेषु नारकाणां सत्त्वानामियमुत्कृष्टा स्थितिरिति सूत्रसमुदायार्थः, अवयवार्थश्च इहापि ग्रायो निगदसिद्धः,

नरं प्रयच्छिग्रमगरोपमिच्छितिशृङ्घते, एतावन्ति मागरोपमाणि यस्याः स्थितः मा एतावन्मागरोपमेत्येवं सर्वत्र योजनीयं,
इदं चागममिदमेव, योजनविभूतः पत्यः तथा योजनमुच्छ्रितः, मत्सरात्रिप्ररूढानां केशाग्राणां म पूरितः, ततो वर्षशते पूर्णे एकैकं
केशमुदरेन, क्षीयते येन कालेन तत् पत्योपममुच्यते, कोटीकोटयो दर्शनेषां पत्यानां मागरोपममिति वचनात्, जघन्यां तु
मिति परस्तादृश्यते चतुर्थेऽध्याये 'नारकाणां च' त्यादिना (४-४३) सूत्रेण, तथा ये प्राणिनोऽसंजिग्रभृतयः यासु भूमिपृथ्पद्यन्ते
उद्गृह्णाथ यतो ये भवन्ति सम्यग्दर्शनादि वा लभन्ते तदंतदपि प्रकटमेव ॥ द्वीपममुद्रपर्वतादिप्रतिपेधः शर्करप्रभादिविषयः, इहैवा-
पवादमाह—'अन्यत्रे' त्यादिना (पृ. ७७-२) समुद्रयाते गनाः केवलिनः, औपपातिका नारका एव, तथा वैक्रियलब्धिसंपन्नाः, पूर्व-
जन्ममित्रादयः, नरकपालाः परमाधार्मिकाः, एते सर्वेऽपि द्वितीयादिषु कदाचित् केचित् संभवयुरपीति, उपपातमङ्गीकृत्य
रन्प्रभायामेव देवाः सन्ति, न ग्रेषामु, गमनमङ्गीकृत्य यावत्तृतीया, ततः परं न गच्छन्ति एव, अक्ता अपि लोकानुभावादेवेति,
अयमन्यो लोकानुभाव एव 'यच्च चायव' इत्यादिनो (पृ. ७७-५) क्त इति ॥ स्रवान्तरसंबन्धार्थमाह—'अत्राह' त्यादि, (पृ. ७७-९)
'उक्तं भवना लोकाकाशेऽवगाह' इति (५-१२) पंचमेऽध्याये, तथा दशमे 'तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छन्त्यालोकान्ता' दित्युक्तं
(१०-५), तत्र लोकः स्वरूपेण, कृतिविधौ वा अधोलोकादिभेदेन, किंसंस्थितौ वाऽऽकृतिमधिकृत्येति, अत्रोच्यते, पंचास्तिकाय
समुदायो लोकः धर्मादयोऽस्तिकाया इति, ते चास्तिकाया धर्मादिकाः स्वनत्वनः स्वरूपतः विधानतो भेदतः लक्षणतश्चो-
क्तगत्यादिलक्षणभेदेन उक्ता मनागिह अन्यत्र प्रकरणान्तरे वक्ष्यन्ते च प्रतिपदमेव पञ्चमेऽध्याये, म च लोकोऽधिकृतः क्षेत्रवि-
भागेन त्रिविधः विप्रकारः अधस्तिर्यग्ध्वं चेति दर्शयिष्यामः. संस्थानाख्यानायाह—'धम्म' त्यादि, (पृ. ७७-१४) धर्माधर्मा-

स्तिकायौ वक्ष्यमाणलक्षणौ लोकव्यवस्थाहेतू वर्तते, तदवच्छिन्नाऽऽकाशस्य लोकत्वात्, एतदाह-तयोरवगाहनविशेषात् धर्माधर्मयोरवगाहनमेदात् वक्ष्यमाणाकारात् लोकानुभावनियमात् अनादिपारिणामिको लोकानुभावः तन्नियतावगाहनविशेषात् सुप्रतिष्ठकवज्राकृतिलोकः इति सुप्रतिष्ठकवज्रयोरिव संस्थानम्-आकृतिर्यस्य स तथाविधः बहुसादृश्याल्लोक एवंविध इति, यथोक्तमनैनं चरिणा प्रकरणान्तरे “जीवाजीवा द्रव्यमिति पडिधं भवति लोकपुरुषोऽयम् । वैशाखस्थानस्थः पुरुष इव कटिस्थकस्युग्मः ॥ (२१०) तत्राधोमुखमल्लकसंस्थानं वर्णयन्त्यधोलोकम् । स्थालमिव तिर्यग्लोकमूर्ध्वमथ मल्लकसमुद्र- ॥ २११ ॥ (प्रश्नम्.) मिति, अत एवाह ‘अधोलोको गोकन्धराकृतिः’ गोग्रीवासदृशः, उपरि तनुकोऽधोऽधो विशालः, समधिकस- मरज्जुमानमिति, पतनसमर्थनायाह-उक्तं होनत् प्राक् यदुत भूमयः सप्ताधोऽधः पृथुतराश्छन्नातिच्छत्रसंस्थिता’ (३-३) इति, ता यथोक्ता इति अधोभूमयः गोकन्धराकृतय इत्यर्थः, एवं तिर्यग्लोको झल्लर्याकृतिः समतलवादित्रिविशेषाकृतिरष्टा- दशयोजनशतोच्छ्रयमानः, एवमूर्ध्वलोको मृदङ्गाकृतिः मृदङ्गो वादित्रविशेष एव पृथुमध्यः एतदाकृतिः, ब्रह्मलोकप्रदेशे पृथु- त्वा(त् उपरिप्रदेशे हीनत्वा)दिति, स्वात्मना समरज्जुमानः ॥ तत्रैवं त्रिविधे लोके तिर्यग्लोकप्रसिद्धार्थमिदमिति लक्ष्यम्, आकृतिमात्रं उच्यते—

जम्बूद्वीपलवणादयः शुभनामानो द्वीपसमुद्रा इति ॥ ७ ॥ सूत्रम् ॥

ममृदायावयवार्थो प्रायः प्रतीतौ, नवरं शुभनामानः प्रशस्तनामः इति, अमङ्गुल्यकमर्द्धतृतीयोद्धारमार्गोपगोद्वारशि- प्रमाणं, एते च स्वयम्भूरमणममुद्रपर्यन्ता वेदितव्या इति, अनादिमती भूपाभियं मंज्ञा जम्बूदिग्रथृत्तिनिमित्तापेक्षा च । किंच-

द्विद्विचिक्कम्भाः पूर्वपूर्वपरिक्षेपिणो बलयाकृतय इति ॥ ८ ॥ सूत्रम् ॥

एतदपि प्ररुद्रगमुद्रायावयवाधेयव, नवरं विक्कम्भः पृथुलता, मानुपोत्तरपर्वतो मनुष्यलोकव्यवस्थाकारीति ॥ जम्बूद्वी-
पस्यापि द्वीपव्यनं यलयाकृतित्वे प्राप्ते अपवादायमाह—

तन्मध्ये मेरुनाभिर्वृत्तो योजनशतसहस्रचिक्कंभो जम्बूद्वीप इति ॥ ९ ॥ सूत्रं ॥

इदमपि प्रायः द्युचिताधेयवेति, नवरं-मेरुस्य नाम्यामिति मेरुनाभिरुच्यते, कंठकालवद्रमकत्वात् मससः, व्यधिकरणचट्टव्रीहि-
नीत्या, यापयान्तराणाह-मेरुवांऽस्य नाभिरिति मेरुनाभिः, नाभिशब्दो मध्यवाचीत्याह-मेरुस्य मध्य इत्यर्थः, अयं च सर्व-
द्वीपगमुद्राभ्यन्तरम्भान् न दृत्त इति प्रतरवृत्त इत्याह—‘कुलालचक्रकृति’रिति, कुलालचक्रवत् प्रतरवृत्त इत्यर्थः, घृत्तग्रहणं सूत्रे
नियमायं, तृत्त एव, न चान्ययलयाकृतिग्रहणाच्चियमग्निरित्याह—यलयाकृतिभिरित्यादि, तथा च मा भूदिति नियमायं,
काञ्चनस्थालः काञ्चनपात्रं तन्नाभिस्तच्चन्द्रस्तद्वृत्त इति, अधो धरणितलमवगाढो रुचकप्रतराविशिष्टप्रमाणानुगतो वि-
चोदकाण्डं द्विलोकप्रविभक्तमृत्तिस्तत्स्पर्शनेन प्रनिश्चान्तिः विस्तारः, अयं च मेरुगिरिर्न सर्वत्र समप्रमाणवृद्धः किंतु प्रदेश-
परिहास्यतदाह—‘नन्दनसौमनसाभ्या’मित्यादिना (पृ. ८१-१) एकादशैकादश योजनसहस्राण्यारुह्य प्रदेशप-
रित्वाणिस्त्रयाविधा विक्कम्भस्य यथाविधया गणितज्ञात्वाविरोधेन सर्वत्र यथोक्तपरिक्कान्तिः भवतीति गणितज्ञा एवात्रप्रमाणं ।

१ मेरोर्मूले धराणितले दशयोजनमहस्त्राणि विक्कम्भः, ततः पञ्चशत्यां नन्दनवनमिति तस्या एकादशभागेन पञ्चचत्वारिंशद्योजनानि
पुनर्नैकादशभागा हीनाः, ततो नन्दनचहिविक्कम्भः चतुष्पञ्चाशदधिकानि नवनवतिशता, षट् चैकादशभागाः, ततो नन्दनाभ्यन्तरवि-

नत्र भरतहमवतहरिविदेहरम्यकहिरण्यवतैरावतवर्षाः क्षेत्राणीति ॥ १० ॥ सूत्रम् ॥

प्रक्रयार्थं सुविष्टुतं च, नगरं तत्र जम्बूद्वीपे भरतमित्यादिना (पृ. ८१-५) एषां पृथग्द्वीपत्वनिषेधमाह, तथा वंशा वर्षे-
त्यादौ वंशाः किल पूर्वपन्नो भवन्ति, तद्वन् पूर्वभागविभाजनादंशा इव अमी भरतादयः, नृपसन्निधानाच्च वर्षाः, मनुजादिनिना-
माश्च गाम्याः 'मर्त्यपा'मित्यादि (पृ. ८२-१) आदित्यकृताद् दिग्विषयमाद्, तत्र यस्मिन् क्षेत्रे यत्र आदित्य उदेति मा प्राची, यस्या-
मन्तमेति मा प्रतीची, यथोक्तमार्पे "जस्म जओ आहचो उदेड मा तस्म होति पुषटिमा । अयरेण अत्थमेड मवेमि उत्तरो मेरु
॥ १ ॥" इत्यादि, व्यग्रहारमात्रमिदं, न निधयो, नियमो लोकमभ्यावस्थितं पुनरष्टप्रदेशं रुचकं दिग्विषयमेहेतुं प्रतीत्य, किमि-
त्याह-यथामम्भमं भवति, मेरुर्नोत्तरत एव, म हि दिशामेन्द्रादीनां द्विग्रदेशोत्तरद्वानां चतसृणां पूर्वादीनां दिशां

पृथग्मानयनाय महत्त्वं पात्यते, जातमेकोनाशीतिः शतानि चतुष्पञ्चाशदधिकानि पदं चैकादशभागाः, नन्दनाच नैकादशमहत्त्वाणि
हानिगिति माधयपञ्चाशत्महत्त्वा एकादशभागेन एकाशीत्यधिकानि पदचत्वारिंशत् शतानि नन चैकादशभागा हीनाः, ततः मौ-
मनसं चाक्षविष्कम्भः द्विमसत्यधिकद्विचत्वारिंशत्तानि अष्ट चैकादशभागाः, अभ्यन्तगविष्कम्भस्तस्य दशशत्या, हीनः, तत एका-
दशमहत्त्वा यावद्धानैरभावात् पञ्चाशतिमहत्त्वा एकादशभागेन अष्टभागाधिकद्वामसत्यधिकद्वविंशतिशतपाते पण्डकवने महत्त्व-
मेवावशिष्यते इति नन्दनमौमनमयोरन्तर्गहिर्विष्कम्भश्च यथोक्तमान एव सूत्रेऽपधीतः श्रीमञ्जवृद्धीपट्ट्यादिषु, यच्चात्र गणितज्ञाः
प्रमाणमिति सुविज्ञायं तत् नन्दनमौमनमाभ्यामेकादशमहत्त्वाण्याख्य ग्रंथपरिहाणिर्विष्कम्भस्येति भाष्यकारचमोऽन्यत्र
मेवावतानपत्तम्भानि

विदितां चाऽऽम्रेत्यादीनां भेदात्कादाग्रदेशाच्चनाहितस्वरूपाणां युक्तावलीमन्त्रिमानां चतसृणामेव भावात्, उपरिष्टात् चतुःप्रदेशा-
 त्मिकेन विमला, अथस्तु तमोऽभिधानेति दश दिश इति, उक्तं च—“अट्टपण्यो रुशगो तिरियं लोअस्स मज्झयारम्मि। एम पभवो
 दिग्गाणं एमेव भवे अणुदिग्गाणं ॥१॥ इंदगेई जम्मा य णेरइया चारुणी अ वायवा। मोगा ईमाणाऽविअ विमला य तमा य वो-
 द्धा ॥२॥” इति ॥ कृतं विम्बरेण ॥

तद्विभाजिनः पूर्यापरायता हिमयन्महाहिमवाभिपथनीलरुक्मिशिखरिणो वर्षधरपर्वता इति ॥ ११ ॥ सूत्रम् ॥
 तानि विभक्तुं ग्रीलमेयमिति तद्विभाजिनः, पूर्वापरायता अकृत्रिमनिवेशत एव, हिमवदादयो वर्षधरपर्वता इति सूत्रममुदा-
 यार्थः, अथयवार्थस्तु ‘तेषां वर्षाणां विभक्तार’ इत्यादि (पृ. ८२-७) भाष्यादवसेयः, एतच्च प्रायो गतार्थः, नवरं गवं शोषा
 इत्यत्र हरिर्यविंदहयोर्विभक्ता निषधः, विंदहरम्यकयोर्विभक्ता नीलः, रम्यकहैरण्यवतयोर्विभक्ता रुक्मी, हिरण्यवतैरानतयोर्वि-
 भक्ता शिखरीति। एषामेव क्षेत्राणां ग्रमाणमाह—तत्र गंच योजनशतानि पडविंशत्यधिकानि पडैकोनविंशतिभागा योजनस्य भर-
 तविभक्तम्भाः, भरतं भारगेपित्तापाकारं तदस्यायमिपुरिति, एवमेकमभिधाय शेषाभिधित्मयाऽह—‘स द्विद्विहिंसवच्चैर्मवतनादी-
 नामामन्नादिदेहेभ्य इति’ स भरतपुः द्विगुणो द्विगुणः हिमवच्चैर्मवतनादीनामिति पर्वतक्षेत्राणां भवति, आसह्यादिदेहेभ्यो
 गताविंदहानि यावत्, तद्यथा—हिमयच्छिखरिणोः योजनमहस्रो ह्युत्तरपञ्चशताऽधिका द्वादशाधिकैकोनविंशतिभागा योजनस्य,
 ईमानहिरण्यगतयोः महमद्वयं शतं च पञ्चोत्तरं पञ्च चैकोनविंशतिभागा योजनस्य, महाहिमवद्रुक्मिणोश्चत्वारि महस्राणि शत-
 उपं दशोत्तरं दश चैकोनविंशतिभागा योजनस्य, हरिरम्यकयोग्यो महस्राणि चत्वारि शतान्येकविंशत्यधिकानि एकैकोनविंश-

निभागो योजनस्य, निपथनीलयोः षोडश सहस्राण्यष्टौ शतानि द्यूत्तरचत्वारिंशताधिकानि भवन्ति द्वौ चैकोनविंशतिभागौ योजनस्य, विदेहानां त्रयस्त्रिंशत् सहस्राणि षट् शतानि चतुरशीत्यधिकानि चत्वारश्चैकोनविंशतिभागा योजनस्येति, 'परनो विदेहेभ्योऽर्द्धाद्दीर्घादीना' इति नीलादीनां प्रमाणमाचष्टे लाघविक आचार्यः, विदेहक्षेत्रपुतः अर्द्धहीनो नीलेषु भवति, सोऽर्द्धहीनो रम्यकेषु, इत्येवं यावदरागतक्षेत्रमिति, अधुनपां हिमवदादीनां कुलपर्वतानामवगाहोच्छ्रायौ प्रतिपादयति—'पञ्चविंशती'त्यादि, उच्छ्रायचतुर्भगोऽवगाहः स्रव्याः उच्छ्रायो योजनशतम् अवगाहः पञ्चविंशतियोजनानि हिमवतः, एतदेव द्विगुणं समुच्छ्रायोऽवगाहप्रमाणं महाहिमवतः योजनशतद्वयसमुच्छ्रायः पञ्चाशदवगाहः, एतद्विगुणं निपथस्य चत्वारि शतान्युच्छ्रायः शतमवगाह इति, नीलादीनां निपथादिभिः तुल्यौ उच्छ्रायावगाहौ इति । इदानीं जीवाधनुःकाष्ठे कथयति—'भरतधंशस्ये'त्यादि (१०८२-१६) भाष्यम्, हिमवत आराद्धागवर्तिनी जीवेयं प्रतिपत्तव्या, धनुःकाष्ठं च, इषुर्यथोक्तो विष्णुश्च इति, प्रागभिहितोऽपि पुनरिहोयन्यन्त इषुरिति, तत्रैवं नोक्तस्तस्मात् पुनरुपन्याम इति, 'भरतक्षेत्रमध्ये' इत्यादि, वैताढ्यपर्वतो दक्षिणोत्तरार्धविभागकरो विद्याधराधिरामः पञ्चाशत्पट्टिनगरयुक्तः दक्षिणोत्तरश्रेणिद्वयालंकृतो गुहाद्वयोपशोभितश्च प्रतिपत्तव्यः, 'विदेहेष्वि'त्यादि, मेरुगिरिदक्षिणतो निपथस्योत्तरतो देवकुखो भवन्ति, ते च काञ्चनपर्वतशतेनोपशोभिताः, हृदपञ्चकोभयपर्यन्तावस्थितैर्दशदशभिः काञ्चनपर्वतैर्विभृषिताः, शीतोदानदीपूर्वापरसौ निपथाचतुस्त्रिंशदशतमचतुःमसभागान्तरो चित्रविचित्रकूटौ योजनसहस्रोश्चौ तावदधोविगृह्यतौ तदधमुपगि, ताम्यां दिराजिता इति । 'विदेहा' इत्यादि, मन्दरगिरिणा देवकुखरदुरुभिश्च विभक्ता व्यवच्छिन्नमर्यादाः स्थापिताः एते क्षेत्रान्तरवद्भवति, तत्र मनुष्यादीनां परस्परं गमनाभावात्, अतः पूर्वं चापरे च उभये विदेहा

भवन्ति, मेरोः पूतः पूर्वोऽपस्तोऽपरे, तत्र पूर्वविदेहेषु पोडश चक्रवर्त्तिविजया नदीर्षातिविभक्ताः परस्परस्यागम्याः चक्र-
 वर्त्तिनां विजितव्या विभोक्तव्याथ, नदीमिगिरिमिथ विभक्ताः परस्परं अगम्याः क्षेत्रविशेषा इत्यर्थः, अधुना अपरानपि अति-
 दिशति—अपरेऽप्येवंलक्षणाः पोडश चक्रवर्त्तिविजयाः मरिद्विगिरिविभक्ताः परस्परसम्भाव्यमानगमना इति ॥ अधुना उत्तर-
 भागवर्षिर्षान्न प्रमाणतो निर्दशयति 'तुल्यायाम्' इत्यादि भाष्यमेव सुज्ञानं, 'क्षुद्रमन्दरास्त्वित्वादि, धातकीखण्डे द्वौ
 पुररद्वीपौ द्ववित्येवं चत्वारोऽपि क्षुद्ररुमन्दरा भवन्ति, जम्बूद्वीपमध्यवर्त्तिमेरोर्नानप्रमाणाः, तत्र दर्शति—महामन्दरात्
 पञ्चदशभिर्गोजनमहसैर्हीनोच्छ्रायाः, चतुरशीतियोजनसहस्रोच्छ्रिता इत्यर्थः, तथा पडिभर्गोजनशतैर्धरणिजले ही-
 नरिष्कम्भाः चतुःशताधिरनमहस्रिष्कम्भा इत्यर्थः, तेषां चतुर्णामपि प्रथमं काण्डं महामन्दरतुल्यं धरणिमवगाढं,
 गहमप्रमाणमिग्यर्थः, द्वितीयं मप्तिर्होतं, पदपञ्चाशत्सहस्रमानं, तृतीयं काण्डं अष्टाभिः सहसैर्हीनं महामेरोः मकाशाद्,
 अष्टाविंशतिमहमप्रमाणमित्यर्थः, भद्रशालनन्दनने महामंदरे इव द्रष्टव्ये, धरण्या भद्रशालवनं तदुपरि पञ्चशतत् नन्दन-
 मिति, तदुपरि अर्धपदपञ्चाशत्सहस्राण्यारुह्य सौमनगं, पञ्च शतानि नन्दननेनाक्षिप्तानि, सौमनसेन पञ्च शतानि, आक्षिप्तानि,
 द्वितीयकाण्डन्यान्तर्द्विपदपञ्चाशत्सहस्राणि गत्या तत् पञ्चशतविस्तीर्णमेव भवति, ततोऽपि विंशतिसहस्राणि आरुह्य
 पाण्डुवनं चतुर्णवतचतुःशतविस्तीर्णमेवाप्तयेयं, तत्रोपरि अथ च विष्कम्भोऽवगाहश्च तुल्यो महामन्दरेण यथा-
 मन्त्यमत्राभिमग्न्यधः उपरि मस्तके यो विष्कम्भः स महामन्दरेणैषा तुल्यः, सहस्रप्रमाण इत्यर्थः, अधश्च योऽवगाहः सोऽपि
 महामन्दरेण तुल्यो, योजनदशमहस्रमान एषां भवन्ति, चूलिका चैषा महामन्दरचूलायदृशी प्रमाणतोऽवगातव्येति । अधुना

लाघयां द्वीपानां परिधिगणितपदजीवाद्यानयनाय करणोपाया भण्यन्ते, तत्र ईप्सितवृत्तक्षेत्रपरिघेरानयनायेदं करणसूत्रं—वि-
 क्रमभक्ततेर्देशगुणाया मूलं वृत्तपरिक्षेपः विक्रमो योजनशतसहस्रं, तल्लक्षणं कृतिर्वर्गो भवति, पुनर्देशगुणा क्रियते,
 पश्चान्मूलमानीयते, तद् वृत्तक्षेत्रपरिक्षेपः, तत्र योजनराशौ उपलब्धव्ये त्र्येकपद्द्विद्विकसप्तैकैः क्रमेण मूलमानेतव्यं, ततोऽयं
 राशिरेधस्ताजातः ६३२४५४, एषोऽद्धेन छिन्नो योजनत्रिलक्षपोडशसहस्रसप्तविंशतिद्विशतसंख्यो भवति, शेषमुपरीदं ४८४४११
 चतुर्भिर्गुण्यते, चतुर्गन्वृतं योजनं यतः, ततोऽयं गन्वृतराशिर्भवति १९३७६४४, पडादिराशिना ६३२४५४ भागो हायो, लब्ध-
 मिदं गन्वृतत्रितयं, शेषमुपरीदं ४०५२२, धनुःसहस्रद्वयेन गुण्यते, जातस्ततो धनूराशिः ८१०४४०००, पडादिराशिना भागे
 लब्धभागमिदं १२८, शेषमुपरीदं ८९८८८, पणवत्यङ्गुलं धनुर्भवतीति पणवत्या गुण्यते, जातोऽङ्गुलराशिः ८६२७१४८,
 पडादिराशिना भागे लब्धमिदं १३, शेषमुपरीदं ४०७३४६, हाभ्यां गुण्यते, यतोऽर्द्धाङ्गुलद्वयेनैकमङ्गुलं भवति, जातोऽर्द्धाङ्गु-
 लराशिः ८१४६९२, पडादिराशिना भागे लब्धमिदं १, शेषार्द्धाङ्गुलभागा एतावन्त उद्धरिताः १९२२३८, अधस्तात् पडादिराशिः,
 एष जम्बूद्वीपपरिधिः, वृत्तग्रहणं चतुरस्रादिक्षेत्रव्यावृत्त्यर्थं, परिक्षेपग्रहणं विक्रमभेजुजीवादिब्यावृत्त्यर्थमिति । अधुना गणितपदमानीयते
 जम्बूद्वीपस्य, तत्रेदं करणसूत्रं 'म विक्रमभपादाभ्यस्तो गणितं' प्रक्रान्तविक्रमभो लक्षमेकः पादः पञ्चविंशतिः सहस्राणि, विक्र-
 मभापादेनाभ्यस्तो—गुणितो विक्रमभापादाभ्यस्तः, म इति परिधिर्जम्बूद्वीपस्य अभिमम्यन्ध्यते, प्रक्रान्तार्थपरामर्शित्वात् सर्वनाम-
 शब्दानां, गणितमिति गणितपदगिन्यर्थः, जम्बूद्वीपे योजनग्रमाणानि चतुरस्रखण्डान्येतावन्ति भवन्तीति वाक्यार्थः, तत्र परिधि-
 योजनराशिः पञ्चविंशतिगहस्रगुणितोऽयं ७९०५६७५००, गच्छतत्रितयं पञ्चविंशतिगहस्रगुणं जातमिदं ७५०००, गन्वृतराशिश्चायं

योननीक्रियते, चतुर्भिर्भागे लब्धमिदं १८७५०, योजनराशिरयं, धनुराशिरपि पञ्चविंशतिमहस्रगुणो जातमिदं ३२०००००, अयमपि धनुराशिर्योजनीक्रियते, 'अथौ धनुःमहत्त्वानि योजनं भवती'ति वचनात् अष्टाभिः सहस्रैर्भागे लब्धमिदं ४००, अयमपि योनराशिरनन्तराशौ ग्रथिभ्यो, जातमिदं १९१५०, अयमपि सप्तकोट्यादिराशौ, जातमिदं ७९०५६९४१५०, अङ्गुलराशिः पञ्चविंशतिमहस्रगुणो, जातमिदं ३२५०००, अर्द्धानुलं पञ्चविंशतिमहस्रगुणं, जातमिदं २५०००, अस्यार्द्धाङ्गुलराशेरद्वं गृह्यते, ततो-
मिंशतिमहस्रगुणो, जातमिदं ३२५०००, अर्द्धानुलं पञ्चविंशतिमहस्रगुणं, जातमिदं ३३७५०००, ततः पण्णत्रत्या भागो, यस्मात् पण्णत्रत्य-
ङ्गुलानि लभ्यन्तेऽस्मिन् १६५००, एतान्यङ्गुलराशौ क्षिप्यन्ते, जातमिदं ३३७५०००, ततः पण्णत्रत्या भागो, यस्मात् पण्णत्रत्य-
ङ्गुलं धनुर्भवति, भागे लब्धमिदं ३५१५, अयं धनुराशिः, ज्ञेयमङ्गुलं पष्टिः, अस्य धनुराशेर्भागे महस्रद्वयेन लब्धमेकं गन्धूतं,
त्रैयमिदं १५१५। अधुना जीवानयनमुच्यते-इन्द्राचगाहोनायगाहाभ्यस्तस्य चतुर्गुणस्य मूलं ज्या ईप्सितोऽ-
यगाहो ययान् न इन्द्राचगाहस्तेनो विष्कम्भः इन्द्राचगाहो न अभ्यस्यते-गुण्यते, पुनरयगाहेन अभ्यस्यते-गुण्यते, इच्छाघगाहो नश्चामानगगाहाभ्य-
स्य इन्द्राचगाहो नायगाहाभ्यस्तस्य पुनर्चतुर्भिर्गुणितस्य यन्मूलं ना मण्डलक्षेत्रजीवा भवतीति, अत्र विष्कम्भो योजनलक्ष ईष्टिम-
नायगाहो नः क्रियते, ईप्सितधायं ५२६ पद म्लाः, ण्य उपरितनो राशिः मय्यते, कलीक्रियते इत्यर्थः, एकोनविंशत्या गुण्यते,
जातमिदं ९९९४, अत्र पद म्लाः क्षिप्यन्ते, जातमिदं १००००, विष्कम्भराशिरपि मय्यते एकोनविंशत्या, जातमिदं १९०००००,
एणोऽयगाहराशिगमृतः पान्यते, जातमिदं १८९००००, पुनरयगाहराजिना गुण्यते, जातमिदं १८९००००००००, ततश्चतुर्भिर्गु-
ण्यते ७५६००००००००, अयं मूलं जीवा भवति, तच्च ग्राह्यं, द्विमस्रचतुर्गुणं पञ्चचतुर्गुणैः क्रमेण जातमिदं २९०८८४, अध-
म्योऽद्वेन छिद्यो जातमिदं २७४९५४, अस्य राशेरमेनविंशत्या भागे लब्धमिदं १४४७१, म्लाथ पंच, ज्ञेयं ५४९०४ यदुद्धरितं

तत्रैका न्यूना रला लभ्यत इत्येषा जीवा । अधुना करणसूत्रमेवेयोरानयनायाह—ज्याविष्कम्भमयोर्वर्गविशेषमूलं विष्कम्भा-
 च्छोध्यं शेषार्द्धमिषुः जीवावर्गस्य विष्कम्भमर्गस्य च विशेषः तस्य मूलं विष्कम्भाच्छोध्यते, शेषस्य यदर्थं स इषुर्भवति, तत्र
 जीवावर्गोऽयं ७५६००००००००, विष्कम्भमवर्गश्चायम् एकपट्युचरत्रिंशत्तुणः ३६१००००००००००, अस्माजीवावर्गे मिशुद्धे
 शेषमिदं भवति ३५३४०००००००००, अस्य मूलमादीयते शून्याष्टकस्यार्द्धेन चत्वारि शून्यानि, शेषस्य मूलमेकाष्टकाष्टकैः, लब्ध-
 मिदं १८८००००, एतद्विष्कम्भाद् एकोनविंशतिगुणाच्छोध्यं, शेषं जातमिदं २०००० अस्यार्द्धेनेदं १००००, अस्यैकोनविंशत्या
 भागे लब्धमिदं ५२६ पद् कला इषुरिति । अधुना धनुःकाष्ठानयनाय करणसूत्रम्—इषुवर्गस्य पङ्कगुणस्य ज्यावर्गयुतस्य मूलं
 धनुःकाष्ठं इषोः कलीकृतस्यायं वर्गः १००००००००, एष पद्भिर्गुण्यते, जातमिदं ६००००००००, एष ज्यावर्गे क्षिप्यते,
 ज्यावर्गश्चायं ७५६००००००००, जातमिदं ७६२०००००००००, अस्य मूलमात्रं धनुःकाष्ठं भवति, तच्च द्विक २ सप्तक ७ पद् ६-
 शून्यचतुष्कष्टत्रिकः क्रमेणादीयते, ततो राशिर्भवति २६२१५१, अधस्त्यार्द्धेन छिन्नस्यैकोनविंशत्या भागे लब्धमिदं १४५२८,
 एकादश चैकोनविंशतिभागा इति । मम्यति विष्कम्भानयनाय करणसूत्रमिदं—ज्यावर्गचतुर्भागयुतमिषुवर्गमिषुविभक्तं
 तत् प्रकृतिवृत्तविष्कम्भः जीवावर्गचतुर्भागेन युक्त इषुवर्ग इषुणा विभक्तः स स्वभापवृत्तक्षेत्रविष्कम्भो भवति, ज्यावर्गः
 ७५६०००००००० अस्य चतुर्भागोऽयं १८९००००००००० एष इषुवर्गे क्षिप्यते, इषुवर्गश्चायं १०००००००००, एकीकृत्य-
 मिदं जातं १९०००००००००, भागपरावृत्त्या एकपट्यधिकशतत्रयेणैपुर्गुण्यते, एकोनविंशतिभागेनैकः स गुणकारः, उपरितनस्य
 चैकोनविंशतिरेव शून्यचतुष्कापमेऽनया भागलब्धमिदं १००००० । अधुना चाद्दुरानीयते, तत्रेदं करणसूत्रं—उदरानुःकाष्ठा-

रक्षिणं शोच्यं शोपादं पादुरिति, उदग्धनुःकाष्ठमिदं २५३३० चत्वारश्चकोनविंशतिभागाः, अमुष्मादक्षिणं धनुःकाष्ठं पात्यते, तस्मिन् १४५२८ एकादश चकोनविंशतिभागाः, पातिते उपरितनराशिरयं १०७ ०२, अधस्तादेकादश कला न पतंति चतसृभ्यः सप्तम्य इति कृत्वा उपरितनराशोः रूपममतायते, एकोनविंशतिमध्यादेकादश शुद्धा अष्टौ शेषाः, कलाचतुष्टयक्षेपाद् द्वादश जाताः, अद्वेन पद, उपरितनराशिर्न ददात्यद्वेमतो रूपमेकममतायते, एकोनविंशतिरपि नाद्वं ददातीत्येकोनविंशते रूपं नीयते, तस्याद्वेन अद्वं कला, अष्टादशानामद्वेन नत्र, नत्र पद च पञ्चदश कलाः साद्वो जाताः, उपरितनराशेरद्वं चेदं ५३५०, एतावती बाहुः क्षुल्ल-
हिमरत इति, अनेन परिधेपादानयनकरणाभ्युपायेन सर्वक्षेत्राणां सर्वपर्वतानां चायामविष्कम्भज्येषु धनुःकाष्ठप्रमाणान्यन्यगन्तव्या-
नीतिः । अत्र पुनर्विद्वान्मोक्षतिबहूनि न्ययं विरचय्यास्मिन् प्रस्तावे सूत्राण्यधीयते विस्तरग्रदर्शनाभिप्रायेण. तत्तद्युक्तम्, अयं संग्रा-
हिणामधेयः कृत इत्यत्र विस्तराभिधानमपाचीनमाचक्षते प्रवचननिपुणाः, अथ विस्तरतो विभक्तिस्ततो ग्रन्थलक्षापरिभाषितायाः
नग्नृपदंशनायाः पदुप्रसूतैर्विन्दुणाद्विरपि कियदत्र विस्तृतं म्यात् १, निस्तरार्थिनो बहुगुणः सिद्धान्त एव तत्कृतसूत्रेभ्यः इत्यत
उपभर्गीयसद्विमिषय इति ॥ एवमिमा जग्नृद्वीपयुक्तव्यता परिममाप्य समामतः सम्प्रति द्वीपान्तरयुक्तव्यतामिधिलमयोवाच—

द्विधो नकी नण्डे ॥ १० ॥ सूत्रं ॥

‘य त्ते मन्त्रवंशा’ इत्यादि (पृष्ठं ८५-१) भाष्यं. लग्नजलधेर्विहिधानकीखंडः द्वीपः, धातकीवृक्षमग्नन्धाद्, यलयाकृति-
लभातुष्टयविष्कम्भः, तस्मिन् धातकीखण्डे मन्दरादयो जग्नृद्वीपमन्दरादिभ्यः संख्यया द्विगुणद्विगुणमाना वेदितव्याः, जम्बूद्वीपे
मेगरेकः, नत्र द्वौ, पूर्वापरदिग्मध्यव्ययस्थितौ मेरू, वंशा भरतादिष्वेवाण्येवतपर्यवमानानि, तानि च तत्र द्विसंख्यायुक्तानि,

प्रत्येकं वर्षधरा हिमवदादयः पर्यन्ता वैताढ्यादयश्च तेषु तत्र द्विद्विः स्थिताः, एते च सर्वेऽपि मन्दरादयो द्वाभ्यामिषाकार-
 पर्वताभ्यां ऋजुभ्यामित्यर्थः दक्षिणोत्तरदिग्मध्यव्यवस्थिताभ्यां दक्षिणोत्तरायताभ्यां च विभक्ता विच्छिन्नाः, पूर्वार्धे चा-
 पराद्धं न व्यवस्थिताः, एतेष्वेव नामभिर्जम्बूद्वीपैकैः समा संख्या येषां भरतादिक्षेत्राणां ते जम्बूद्वीपकसमसंख्याः चक्रना-
 मिप्रतिचद्वारकर्मस्थिताः, तत्र वर्षधरपर्वता निपधगिरिसदृशोच्छ्रायाः, चतुर्योजनशतोच्चा इत्यर्थः, कालोदलवणजलस्पृशिनो
 वंशधरसेवाकाराः कालोदममुद्रो धातकीखण्डपरिक्षेपी लवणसमुद्रो जम्बूद्वीपपरिक्षेपी एतयोर्जलं कालोदलवणजलं तत् स्पृष्टुं
 शीलमेवामिति कालोदलवणजलस्पृशिनो हिमवदादयः, सह इषाकारपर्वताभ्यां पंचयोजनशतोच्चाभ्यामिति, धातकीखण्डवर्त्तिनश्च
 हिमवदादयो जम्बूद्वीपकहिमवदादिविच्छेदग्रतिनिपद्याव्यवस्थिताः, वैताढ्यादयः क्षेत्राणि चेति, अरविचरसंस्थिता वंशा इति,
 अगणां विचराणि-अन्तरालानि तद्वद् व्यवस्थिताः वंशाः क्षेत्राणि तत्रेति, मंक्षेपातु प्रतिपत्तव्यमिदं, यन्नाम किञ्चिन्नदीदेवकुरु-
 नरकुरुप्रभृति जम्बूद्वीपेऽभिहितं तन् मवं धातकीखण्डे द्विद्विरवमातव्यमिति, यथैव धातकीखण्डे जम्बूद्वीपविधिरुक्तस्तथैव—

पुष्कराद्धं च ॥ १३ ॥ सूत्रं ॥

पुष्करद्वीपः कालोदकममुद्रपरिक्षेपी षोडशलक्षविष्कम्भस्तस्याद्धमारचनमष्टौ योजनलक्षास्तिस्मिन् पुष्कराद्धं, जम्बूद्वीपत्रयद्विधि-
 द्रष्टव्यः, यश्च भान्तकीखण्डे विधिरुक्त इषाकारौ दक्षिणोत्तरदिग्मध्यव्यवस्थितौ दक्षिणोत्तरायतौ पंचशतोच्ची द्वौ, तथा
 मन्दरौ चतुर्गतीतिमहस्रोच्छ्रायादिकौ, वंशधराः चतुःशतोच्चा इत्येवमादिकः मंख्याविशेषोपनियमः स पुष्कराद्धेऽप्यशेषो चे-
 दित्यल्य इति, 'ततः पर'मित्यादि भाष्यम्, आ आराचनपुष्कराद्धान् परतः ममनन्तरो धान्यपत्न्यकाद्धाकृतिर्वलयधृत्तौ मानु-

पोचराभिधानो गिरिर्मनुष्यलोरुपरिषेपी महानगरप्रकारप्रतीकाशः कनकमयः पुष्करहीपाद्धविभागकारीति, शेषमुच्छ्रयादि सुज्ञानं
 'न रुदाशित् मम्मादि'त्यादि (पृ. ८६-१) अस्मात् मानुषोत्तराद् गिरेः परतो न नरो धीयते, तथा संहरणतोऽपि न मन्ति मनु-
 ष्यान्मय, संहरणं नाम धैरायनुबंधान् केनचिद्देवविद्याधरादिना इत्यमनुष्यः, ततोऽत्रोत्क्षिप्य 'नीयेतायं यत्रोर्ध्वशोषं शुष्यतु
 म्रियतां वाप्यहृतप्रतीकारः क्षिप्रम्, एवं धैरादिनिर्यातनार्थं संहरणमभूनि विहाय क्रियते "ममणि अवगतवेदं परिहारपुलागमप्य
 ममं न। नोदमपुंश्चिं आहारगं च गमि कोइ संहरइ ॥ १ ॥ इदमपि संहरणतो न मनुष्यास्ततः परत इति, अवश्यं हि मनु-
 ष्येण मर्त्ये अन्तरे मानुषोत्तरनगस्येति, तथा 'चारणविद्याधराधिप्राप्ताश्चे'ति मनुष्यास्तमुल्लंघ्य गताः सन्तः परतो न म्रियन्त
 इति नियम्यते, न पुनर्गमनमेवां मानुषोत्तराद्गहिर्निषिध्यते, तपोविशेषानुष्ठानाञ्छाचारिणो विद्याचारिणश्च संयता नन्दीश्वरादि-
 र्हासान् गच्छन्ति नैतपचन्दनार्थं, प्रसिद्धायायमावश्यकदिष्यपि प्रायो विधिः, तथा विद्याधरा महाविद्यामम्पन्नाः, क्रद्धिप्राप्ताश्च
 धैरिक्पादिभृतीरमात्राः सर्वे गच्छन्ति परतो, ननु ग्राणान् परिवर्जयति तत्रैवेति, एवंविधा अतिशयप्राप्ता अपि तत्र नो म्रियन्ते,
 रिभूत निगतिगमनुष्या इति दर्शयति- 'अन्यत्र ममुदूयातोपपाताभ्या'मित्यपोद्यते, मारणान्तिक्ममुदूयातेन ममुपहतः कश्चिदूर्ध्व-
 नृतीयद्वीपान्तरर्त्तां बहिर्दोषममुद्रेपूतस्यते तेन चोत्पत्तिप्रदं प्रक्षिप्तमारमप्रदेशजालमिलिक्रगतिना पञ्चाक्षु भ्रियते तत्र व्यव-
 स्थित इति, तथा उपपातमङ्गीकृत्य जन्माभिमग्न्यध्यते, बहिर्दोषममुद्वर्चिनाऽमुमता येन मनुष्यायुनिचद्रमर्धतृतीयद्वीपाभ्यन्तरे
 उपपत्त्यते यद्गत्या तस्य तन्मनुष्यायुर्वर्षकाले विपश्यते, तदैव चामौ मनुष्यो जातः, तदुदयवर्चित्वात्, तथा चागमः- "मणु-
 स्मे नं भने ! मणुस्मेगु उवरअइ अमणुस्से मणुस्सेसु उववअइ, गोयमा ! मणुस्से मणुस्सेसु उववअइ, नो अमणुस्से मणुस्सेसु

उपवञ्जद् " एवं समुद्घातोपपातौ विरहस्य नान्येन प्रकारेण बहिर्मानुषोत्तरधरणिघरान्मरणं मनुष्याणां जन्म वा मर्भाव्यत इति।
ये त्वेतद् भाव्यं गमनप्रतिषेधद्वारेण विद्याधरऋद्धिग्राप्तानामाचक्षते तेषामगमविरोधः, सर्वेषा हि चारणादीनामागमे गमनाभ्य-
नुज्ञानात्, बहिर्जन्ममरणे न सम्भाव्येते, इत्यवधिकृत्येदमुच्यते—'अत एव मानुषोत्तर' इति, (८६-४) 'तदेवमवर्गमानु-
षोत्तरस्ये'त्यादि (८६ ५) भाष्यं, व्यावर्जितलक्षणस्य मानुषोत्तरस्य गिरेरर्वाक जम्बूद्वीपघातकीखण्डपुष्कराद्वान्यद्वतृतीया द्वी-
पाः, लवणकालोदममुद्रद्वयं, जम्बूद्वीप एको घातकीखण्डे द्वौ पुष्कराद्वे च द्वावेवं पञ्च मन्दराः, जम्बूद्वीपे भरतादीनि मत्त क्षेत्राणि
घातकी खण्डे चतुर्दश पुष्करार्धे चतुर्दश एवं पञ्चत्रिंशत् क्षेत्राणि, जंबूद्वीपे हिमयदाद्याः पद् घातकीखण्डे द्वादश पुष्कराद्वे द्वादश
एवं त्रिंशद्वर्षधरपर्वताः, जम्बूद्वीपे एको घातकीखण्डे द्वौ पुष्करार्धे द्वौ चैवं पञ्च देवकुरः, एयमेव पञ्चोत्तराः कुरवः, जम्बूद्वीपे
द्वात्रिंशत् घातकीखण्डे चतुःपट्टिः पुष्कराद्वे च एवं पष्ट्यधिकं शतं चक्रगर्चिविजयानां, पंचसु भरतेषु ऐरयतेषु प्रत्येकं पञ्चत्रिंश-
तिर्जनपदाः अर्द्धचार्याः, एते दशगुणा द्वे शते पचपंचाशदधिके जनपदानामार्याणां, जम्बूद्वीप एव हिमवतः प्रारूपश्चादिषु मत्तमसा-
न्तरद्वीपा एकत्र अष्टाविंशतिस्तथा त्रिखरिणोऽप्यष्टाविंशति, एयमेते पदपंचाशद्वर्गं, उत्सेषाङ्गुलं महत्स्रगुणितं प्रमाणाङ्गुलं
भवति, तन्मानेन चैषा द्वीपक्षेत्रगिरिकूटमरित्मागरकाण्डपातालभजनकल्पविमानादीनां विष्कम्भायामपरिधयो ग्राह्याः, क्षेत्रादीनि
च यथावत् परिमाणतो ज्ञात्वा तन्प्रत्ययार्थं संख्यान युक्तं, तच्च गणितवेग्यः माक्षात् मन्वन्धिकलत्नादव्यभिचारि प्रत्येतव्यं,
यश्च क्षेत्रपरिमाणं सरयातं तैरनश्य सख्यानशास्त्रं प्रणेत्य, प्रमेयपदार्थप्रणयने प्रमाणप्रणयनगतं, यद्यपि चेयत्ता आगममात्र-
निपाद्या तथाऽप्यत्र सवन्धित्वान् संख्यानशास्त्रं प्रणेत्यं, प्रतिपादित तदन्यैरपि संख्यानं, तन् संख्यानलक्षणं तु नोक्तं, यदप्युक्तं

नदपि धेयपरिक्षेपादि व्यभिचरति मयं भुवनकोशादिप्रक्रियान्तं प्रतिदश्यं, प्रायश्च मावर्णिमांसपायननुद्वादयः(?) ये मातिशयज्यो-
तिपदग्रगणितशायानभिमानास्तेषामविषय एवायं, यदि नाम मूढतया कश्चिदभिविवेकं कुर्यात् स तु प्रतिवृत्तफलकमूत्रदीपच्छाया-
दिप्रत्ययः प्रत्याख्यो यम्येयान् विद्वद्भक्तस्य परिक्षेपः कियान् भवतीति, संख्याननियमात् पूर्वापराविरोधि, प्रत्यक्षफलं च मंख्या-
नमतः मय्यग्रानविषयाभ्यन्तरत्वात् ज्ञानातिशयत्वाच्च महातडागोदरमंस्थितजलद्रव्यपलपरिज्ञानोपायोपदेशवत् तीर्थकरः सर्वमन-
ययमादर्शितं मय्यज्ञानालाञ्छनमिति, अत्राह—‘उक्तं भवते’ (८६-९) त्याद्यापातनिकाग्रन्थः । सूत्रेभूक्तं आश्रयप्रस्तावे पष्ठेऽध्याये
‘अयमामार्गवार्जगन् च मानुषस्ये’तिः तत्र के मानुष्या आर्यादिभेदेन व्यवस्थिताः क्व वा द्वीपे क्षेत्रे समुद्रे वा ? अत्रोच्यते—

प्राग् मानुषोचरान्मनुष्याः (३-१४)

मानुषोत्तरगिरिमर्यादान्पवच्छिन्नाः पञ्चविंशत्सु भरतादिक्षेत्रेषु सान्तरद्वीपेषु जन्मामादयन्त मनुष्याः, एतेन भाष्येण न व्याप्ति-
रद्वर्तनीयद्वीपानां समुद्रद्रव्यस्य च दक्षिता, अधुना व्याप्तिमादर्शयति—‘संहरणविद्याद्वियोगात्त्विति’—‘भारतका’ इत्यादि, (८७-२)
मय्य मंहरणादिभिः कारणैः मय्यिधानं स्यान्मनुष्याणामिति। एवमेयां स्थानं निरूप्य मनुष्याणां क्षेत्रादिविभागेन भेदमारुह्याति-
‘भारतका’ इत्यादि (८७-४) सुज्ञानं ॥ अधुनैषां क्षेत्रादिकृत एव विभागो विग्रेष्यते कर्मनिर्वृत्तिसंश्रयेण, अतस्तदारुह्यानायाह—

आर्या म्लिच्छाश्च (३-१५)

यद्यन्द्दोऽनेकभेदत्वमनयोः आपादयति । ‘द्विविधा’ इत्यादि भाष्यं, । (८७-७) तत्राद्वैपश्चिंशतिजनपदजातान्वयजा-
आर्याः, अन्यत्रजा म्लेच्छाः, तत्र क्षेत्रजातिकूलकर्मशिल्पभाषाज्ञानदर्शनचारित्र्येषु शिष्टलोकन्यायधर्मानुगताचरणशीला आर्याः,

एतद्विपरीता म्लेच्छा अत्यन्तान्यक्तानियतभाषावेष्टत्वात्, 'तत्र आर्याः पट्विधा' इत्यादि, क्षेत्रजातिकुलकर्मशिल्पभाषाभेदेन, 'तत्र क्षेत्र आर्या इत्यादि सुज्ञानं, 'जात्यार्या इक्ष्वाकव' (८७-११) इत्यादि सर्व एते जातिभेदाः केनचित् निमित्तांतरेणाध्यवसेयाः, 'कुलार्याः' इत्यादि (८७-१३) निमित्तभेदेन भिद्यन्ते, अपरे परिभाषन्ते पित्रन्वयो जातिः मात्रन्वयः कुलं 'कर्ममार्या' इत्यादि (८७-१५) अनाचार्यजं किल कर्म, तत्रार्याः कर्मार्या इति, आचार्योपदेशशिक्षितं शिल्पं तन्तुवायादि, तत्रार्याः शिल्पार्या इत्यादि 'भाषाऽऽर्या नाम' त्यादि (८८-१) शिष्टाः-सर्वातिशयसम्पन्ना गणधरादयः तेषां भाषा मंस्कृताऽर्धमागधिकादिका च, तत्र शिष्टभाषानियता अकारादयो वर्णा विशिष्टेन पौत्रापर्येण सन्निवेशिताः यस्य शब्दप्रधानसंव्यवहारस्यामौ शिष्टभाषानियतवर्णस्तं, लोकरूढाऽत्यन्तप्रमिद्धः संव्यवहारः, तमेवंविधं पंचविधानामार्याणां क्षेत्रादिकं भाषते ये ते भाषाऽऽर्याः इति । 'एतद्विपरीता म्लिशाः' (८९-४) उक्तक्षेत्रजातिकुलकर्मशिल्पभाषाव्यतिरिक्तक्षेत्रादिपदक्रमजः मर्षे म्लिगो भवन्ति, शक्यवनकिरातकांबोजवाल्मीकादयोऽनेकभेदाः, तथा अन्तरद्वीपकाः किल म्लेच्छा एव, क्षेत्रादिपदकविपर्ययात् 'तत्राथा हिमवतः प्राक् पश्चाच्च विदिक्षु' इत्यादि भाष्यं (८९-४) हिमवतः प्राग्भागे पश्चाद्भागे च विदिक्षु पूर्वोत्तरान्तरालादिषु त्रीणि त्रीणि योजनशतानि लवणजलधिमवगाह्य द्वीपकाः प्रथमतः मन्विचिष्टाः, तामां मनुष्यविजातीनामेकोरुकादीनां पूर्वोत्तरस्यां दिशि त्रीणि योजनशतान्यवगाह्य लवणमागरजलं त्रिशतायामविष्कम्भः प्रथम एकोरुकाभिधानो द्वीप एकोरुकपुरुषाणामधिवामः, द्वीपनामतः पुरुषनामानि, ते तु सर्वाङ्गोपाङ्गसुन्दरा दर्शनमनोरमा एकोरुका एवेत्येवं श्रेया अपि चाच्यः, तथा दक्षिणपूर्वस्यां दिशि (लवणजलधिमवगाह्य) हिमवतः त्रीणि शतानि त्रिशतायामविष्कम्भः प्रथमो द्वीप आभाषिकामिधानः

प्राभापिरुमनुष्यानामः, तथा दधिणापरस्यां दिशि हिमवतः त्रीणि नूतानि लवणजलमवगाह्य त्रिशतायामविष्कम्भो लाहगुलि-
 त्तामिषानः प्रथमद्वीपो लाहगुलिरुमनुष्यानामः, तथोत्तरापरस्यां त्रीणि नूतान्यवगाह्य लवणजलं त्रिशतायामविष्कम्भः प्रथम-
 द्वीपो वैताणिरुनामा वैताणिरुमनुष्यानामः, एवं हयकर्णगजकर्णगोकर्णशङ्कलीरुणाथित्तारि योजनशतान्यवगाह्य हिमवतो लवणो-
 दधिं पूर्वोत्तरादिचिदिधु चतुर्योजनशतान्यवगाह्य द्वीपा भवन्ति, एवं शेषचतुष्काण्यपि विजानीयात् यावत् अन्त्यो द्वीपः
 नूतानि नगरागाह्य लवणजलं नयोजनशतान्यवगाह्य द्वीपा भवन्ति, एवं शेषचतुष्काण्यपि विजानीयात् यावत् अन्त्यो द्वीपः
 हस्तिमनुर्गमिहमुष्यव्याघ्रमुखा अथकर्णमिहकर्णहस्तिकर्णगजकर्णगोकर्णशङ्कलीरुणाथित्तारि योजनशतान्यवगाह्य द्वीपा भवन्ति, एवं शेषचतुष्काण्यपि विजानीयात् यावत् अन्त्यो द्वीपः
 एतै च युगमप्रसवाः पल्योपमासंख्येयभागायुपः अष्टधनुःशतोच्चाः पुरुषा भवन्ति, एवमेवाष्टाविंशतिरन्तरद्वी-
 पानां हिमवद्विरागापरपर्यन्तप्रभवा भवन्त्युक्तेन न्यायेन, तथा हिरण्यवैतखतकक्षेत्रविभागकारिणः शिखरिणोऽप्येवमेव पूर्वो-
 त्तरादिचिदिधु क्रमेण अमुनय नामकलापेन चान्तरद्वीपकानामष्टाविंशतिर्भवति, एकत्र पदपञ्चाशत् अन्तरद्वीपका भवन्ति, एतच्चान्तर-
 द्वीपक्रमाप्यं प्रायो विनाशितं मर्यत्रैकरपि दुर्विदग्धः, येन पण्यवतिरन्तरद्वीपका भाष्येषु दृश्यन्ते, अनापं चैतदध्यवसीयते, जी-
 याभिगममादिषु पदपञ्चाशदन्तरद्वीपकाध्ययनात्, नापि च वाचकमुख्यः दृष्टोल्लङ्घनेनाभिदधात्यसंभाव्यमानत्वात्, तस्मात् सैद्धा-
 न्तिरुपाग्रविनाशितमिदमिति ॥ नदस्मिन् आर्यानार्यविकल्पे मनुष्यक्षेत्रे काः कर्मभूमयोऽकर्मभूमयश्चेत्यत आह—

भरतैरावतविदेहाः कर्मभूमयोऽन्यत्र देवकुरुत्तरकुरुभ्य इति ॥ ३-१६ ॥ सूत्रम् ॥

‘मनुष्यक्षेत्र इत्यादि भाष्यम् (८९-११) अर्द्धतृतीयद्वीपाभ्यन्तरे पञ्च भरतानि पंचैरावतानि पंच विदेहाः पंचदश-कर्म-

भूमयो भवति, कात्स्न्येन प्राप्ते कर्मभूमित्वे विदेहानामपवादः क्रियते—देवकुरुत्तरकुरुवर्जा विदेहाः कर्मभूमयो भवन्तीति, तदन्तः-
 पातित्वान्निषेधः, अथ कः कर्मभूमिशब्दार्थ इति, आह—‘संसारदुर्गतिगमकस्ये’त्यादि (८९-१२), मार्गो विशिष्यते, संसारो-
 नारकादिभेदः स एव दुर्गो—गहनमनेकाजातिप्रभुस्वत्वाद्, स्वात्मकत्वाच्च तस्यान्तः—पारं संसारदुर्गान्तस्तं गमयति—प्रापयति यस्तस्य
 संसारदुर्गान्तगमकस्य, ‘सम्यक्त्वज्ञानचरणात्मकस्ये’ति मोक्षाज्ञानामियत्तामावेदयति, एवंविधमोक्षपथस्य ज्ञातारस्तीर्थकराः,
 यथावद्वचनन्तार इत्यर्थः, कर्त्तार इति प्रणेतारः प्रदर्शयितार इत्यावत्, नित्यत्वात् प्रवचनार्थस्येति, सम्यक्त्वाद्यात्मकं तीर्थं तत्-
 प्रणयनात् तीर्थकरा भवन्ति, गणधरादिप्रज्ञानाद्वा, वाग्योगेन चोपदिशन्ति भगवन्त इत्युपदेष्टारः, श्रुतज्ञानाभावादिति सूचयति,
 यद्योलक्ष्म्यादियोगाद्भगवन्तः, परमर्षयः कृतार्थत्वे सति सन्मार्गोपदेशेन भव्यमन्त्राभ्युद्धरणात्, तीर्थकरणहेतवस्तच्छीलास्तदनुलो-
 मवृत्तयो वा तीर्थकराः, ‘अत्रोत्पद्यन्ते’ पंचदशसु क्षेत्रेषु, एतेष्वेव पुनः सकलकर्मक्षयं विधाय सिद्धिमभिधावन्ति, नान्यत्र क्षेत्रे
 इति, अतो निर्वाणाय कर्मणः सिद्धभूमयः कर्मभूमय इति, अतः सकलकर्मविध्यापनाय सिद्धिप्राप्तौ भूमयः कर्मभूमयो-
 ऽभिधीयन्त इति परिशेषः, लब्धमकर्मभूमिशब्दार्थमाख्याति—‘शोयास्तिव’ (९०-२) जम्बूद्वीपे हैमवतहरिवर्षरम्यक-
 हैरण्यवतारण्याश्चतुरो वंशाः, एते एव धातकीखण्डेऽष्टौ द्विगुणाः पुष्कराद्धेऽष्टौ एकत्र त्रिशतिर्वंशाः, सह अन्तरीपैरेकोरुकादिभिः
 पट्पंचाग्राद्विरकर्मभूमयो भवन्ति, तीर्थकरजन्मादिरहितत्वान्, पूर्वोपोदितमर्थसुसंहरति—‘देवकुरुत्तरकुरुवस्तु कर्मभूम्य-
 म्यन्तरा अप्यकर्मभूमय इति, (९०-३) मर्वदा चरणप्रतिपत्तेरभावदित्यवगमयति ॥ अथैते मनुष्या आर्यादिभेदवर्त्तिनः कियन्त-
 कालमनुपालयायुः प्राणान् विजहतीत्याह—

नृस्थिती परापरे त्रिपल्योपमान्तमुहूर्ते ॥ ३-१७ ॥ सूत्रम् ॥

‘नरो नर’ इत्यादि भाष्यम् (९०-६) पर्यायारव्यानेन व्याख्यानमेतत् नृशब्दस्य, परा-उत्कृष्टा स्थितिः-आयुषोऽवस्थानं जीवितरालः प्रीणि पल्योपमानि मनुष्याणां, एतानि चाद्रापल्योपमेन जीवानामायुषि गण्यन्ते, अपरा अन्तर्मुहूर्ता जघन्या विप्रिरायुषोऽन्तर्मुहूर्तपरिमाणा भवति ।

तैर्यग्योनीनां च ॥ ३-१८ ॥ सूत्रम् ॥

तिर्यग्योनिजानामप्यन्योच्यते स्थितिः आयुषः, ममानग्रक्रमतान्, ‘तिर्यग्योनीनां च’ त्यादि भाष्यं (९०-८) तिर्यग्योनीनः पृथिव्यप्ते नो गायुनस्पतिद्वित्रितुः पंचेन्द्रियाः तेषामपि परापरे स्थिती जीवितव्यस्य त्रिपल्योपमान्तमुहूर्ते भवतः, यथासंख्यमुहूर्तपदस्य स्थिती नोद्वेगे, ‘पृथग्योगकरणं यथासंख्यदोषविनिवृत्त्यर्थ’ मित्यादि, (९०-१०) नृतिर्यग्योनीनां स्थितिः परापरे त्रिपल्योपमान्तमुहूर्तेत्येवं न्यासे सति त्रिपल्योपमा परा स्थितिर्मनुष्याणां अपरा स्थितिः तिरश्चात्मन्तमुहूर्तप्रमाणेत्येवं स्यात् यत्रार्थ इत्याचार्याभिप्रायः, *न खल्वेवमपि न्यसमाने कश्चिदोषः, स्थिती परापरे इति ममुदितमेवेदं समासपदत्वादभिसंमत्स्यते, नृणां स्थिती परापरे त्रिपल्योपमान्तमुहूर्ते तिरश्चा च, व्याख्यानतोऽविच्छेदः, आर्षानुगादिनाद्वा अस्य सूत्रप्रबन्धस्येति * ॥ द्वित्रिणा चैषा मित्यादि भाष्यम् (८०-१३) । नृतिरश्चां द्वित्रकारा स्थितिरायुषो-भगस्थितिः कायस्थितिश्च, तत्र भवस्थितिर्मनुष्यनम् लब्ध्या तिर्यगजन्म न किंचित् कालं जीवति जघन्यत उत्कर्षेण चेति, मायस्थितिर्मनुष्यो भूत्वा तिर्यग्योनिजो न मरणमनुभूय पुनर्मनुष्येक्ष्य मनुष्यः तिर्यक्षु च तैर्यग्योनिर्नन्तर्व्येण कतिकृतः ममुत्पद्यते ? तत्र मनुष्याणां यथोक्तत्रिपल्योपमान्तमुहूर्ते

परापरे भग्नस्थिती, कायस्थितिः समाष्टौ वा भग्नग्रहणानि, प्रकर्षतः सप्त वाऽष्टौ चेति नैरन्तर्येण मानुषः स्यात्, कथं पुनरिदं?, भाव्यते-पूर्वक्रोद्यायुर्मनुष्यो मृत्वा पुनः पुनः पूर्वक्रोद्यायुरेव मनुष्यः सप्तकृत्यः प्राद्वरस्तीति, अष्टमभवे तु देवकुरुत्तरकुरुपूत्पद्यते, पश्चादेवलोक्य गच्छति, 'तिर्यग्योनिजानां च'ेत्यादि, (९०-१६) उक्ते भग्नस्थिती सद्ग्रहतः, व्यासतस्तु शुद्धपृथिव्या द्वादश वर्षमहत्साणि त्वरधरणेः द्वाविंशतिरित्येवमादि सुज्ञानं, एषां पृथिव्यमेषोजोवायुग्रत्येकमनस्पतीनां कायस्थितिरसंख्येया अगसर्पिष्यु-त्सर्पिष्यः, साधारणमनस्पतेरनन्ता अगसर्पिष्युत्सर्पिष्यः, 'द्वीन्द्रियाणा'मित्यादि (९१-४) सुज्ञाना भग्नस्थितिः, एषां काय-स्थितिः संख्येयानि एव नृपसहस्राणि, 'पंचेन्द्रिये'ेत्यादि (९१-६) सुज्ञानं, समाष्टौ वा भग्नग्रहणानि मनुष्यमद्भाननीयानि, 'सर्वे-पा'मित्यादि (८१-१३) मनुष्यातिरिक्तामपरा कायस्थितिः जघन्याऽन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणैव भवतीति ॥ तृतीयोऽध्यायः समाप्तः

नमोऽर्हते ॥ इदानीं चतुर्थ आरभ्यते-अत्र चायं सगन्धग्रन्थः, 'अत्राह-उक्तं भवते'ेत्यादि (८२-१) किमुक्तमित्याह- 'भग्नप्रत्ययोऽगधिर्नारकदेशानां' मिति प्रथमेऽध्याये, तथा द्वितीय औदयिकेषु (भावेषु) प्ररूप्यमाणेषु 'देवगति' रित्युक्तं, एवमष्टमे 'केनलिथुतमंधर्मदेशगर्णवादो दर्शनमोहस्य' आश्रय इति वक्ष्यते, तथाऽत्रैव 'सरागसंयमादयो दैवस्य' आयुष आश्रय इति वक्ष्यते, आदिशब्दात् सरागसंयमसंयमासंयमाकामनिर्जरावालत्पांसि (च) दैवस्येति सूत्राक्षेपः, तथा द्वितीये 'नार-कमममूर्च्छिनो नपुंसकानि' 'न देवा' इत्युक्तं, एवमनेकधा देवशब्दश्रुतेः संजातविज्ञामः पृच्छति-'तत्र के देवाः' कति-विधा वेति' (९२-५) तत्र-तेषु स्रेषु के देवाः प्रतिपत्तव्याः, क्रीडाद्यर्थमदुत्पात्, कतिविधा या-कतिभेदा वेति प्रश्नश्चेत्येव

राह-अत्रोच्यते प्रतिपचनं—

देवाश्चतुर्निकायाः इति ॥ ४-१ ॥ सूत्रम् ॥

प्रश्नद्वयेऽप्यनुरूपं प्रतिपचनमिति सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह-‘देवा’ (१२-८) इत्यादिना ग्रन्थेन, तत्र दीव्यन्तीति देवाः-स्वच्छन्दचारिणः अनवरतक्रीडासक्तचेतसः परमद्युतिमन्तः प्राणिन एव, ते चतुर्निकाया भवन्ति, चत्वारो निकाया-नि-
त्रायाः संघा या येषां ते चतुर्निकाया भवन्तीति, देवगतिनामकर्मादयाद्भवनादिपूतपद्यन्त इत्यर्थः, अनेनातिमुग्धपरिकल्पितनित्यः
देव्युदामः, ‘ताव् पुरस्ताद्वक्ष्यामः’ इति तान् एतान् निकायभेदमिमान् देवान् पुरस्तात्-पुरो वक्ष्यामः, उद्देशमात्रोपन्या-
मस्त्वयं, ननु च ‘भगवत्यां-“कइविहा णं भंते । देवा पणत्ता ? गोयमा ! पंचविधा देवा पणत्ता, तंजहा-भविअदव्व देवा णर-
देवा धम्मदेवा देवादिदेवा भावदेवा य,” भव्यद्रव्यदेवा-एकभविकादयः, नरदेवाश्चक्रवर्त्तिनः, धर्मदेवाः साधवः, देवाधिदेवाः
तीर्थंकराः, भावदेवा भवनपत्यादयः, एवं पञ्चभेदेषु सत्त्वेतेषु किमथ चतुर्निकाया इत्युपन्यासः ? उच्यते, भावदेवाभिधानार्थः, तद-
न्येषां मनुष्यभेदत्वात् इत्यादि, अत एव प्राधान्यत इदमाह—

तृतीयः पीतलेश्य इति ॥ ४-२ ॥ सूत्रम् ॥

समुदायार्थः प्रतीतः, अवयवार्थं त्वाह-‘तेषां’मित्यादि भाष्यम् (१२-१०) तेषां चतुर्णां देवनिकायानां ‘भवणवद्वाणमंतर-
जोइसत्रासी विमाणवासी य’त्ति प्रवचनप्रसिद्धक्रमाणां तृतीयो निकायः तत्सूत्रार्थक्रमोक्तः, किमित्याह-पीतलेश्य इति, तेजोलेश्य एव
भवति, न कृष्णादिलेश्य इति, अवधारणं सूत्रे न, सामर्थ्यगम्यमेतत्, सूचनात् सूत्रमिति कृत्वा, कथासौ तृतीय इत्याह-उच्योति-

एका इति, लेशग्रहणं चेह [डौ] क्रीडार्थप्रधानांगताख्यापनार्थं, तृतीयग्रहणं चाश्रयप्रत्यक्षतया सुखप्रतिपत्त्यर्थमिति ॥ शेषान् निरायान् भेदतोऽभिधातुमाह—

दशाष्टपञ्चदशविकल्पाः कल्पोपपन्नपर्यन्ता इति ॥ ४-३ ॥ सूत्रम् ॥

प्रस्तुताधत्नरो निराया इति स्रसमुदायार्थः, अवयवार्थस्तु सुगमः 'ते च देवनिकाया' इत्यादि (१२-१३) भाष्यादेव, नमरं कल्पोपपन्नपर्यन्ता इति, अत्र कल्पशब्दोऽधिनासवाची, सौधर्मादिप्यति कल्पोपलक्षणं, कल्पोपपन्नः पर्यन्त एवमिति निग्रहः, अनेन तदतीतवैयर्थ्यमहानिमानद्वयापक्षेप इति ॥ दशादीनि प्रत्येकं पुनर्निमित्तसुराह—

इन्द्रसामानिरुद्रायस्त्रिशारिषद्यात्मरक्षलोकपालानीकप्रकीर्णकाभियोग्यकिलियिकाश्चैकैकश

इति ॥ ४-४ ॥ सूत्रम् ॥

एकैकशदेवनिकाये दश दशैते भेदा उत्सर्गतः भवन्ति, स्रससमुदायार्थः, अवयवार्थं त्वाह—'एकैकशश्चे'त्यादिना, (८३-३) एकैकशश्च—एकैकस्मिन् एतेषु देवनिकायेषु, किमित्याह—देवा दशविधा भवन्ति इन्द्रादिभेदेन, 'तद्यथे'त्यादिना, प्रकटार्थं, नवर-भिन्द्रास्तद्भवनाद्यपेक्षया परमैश्वर्यमाज्ञः, ममानस्थानभवाः सामानिकाः, 'ममानस्य तदादेशे'ति उच्यतेऽपसंख्यानिकः, प्रयत्नि-शब्देन त्रायस्त्रिंशः, स्वार्थे लृण्, अर्थचरो राजस्थानीयरूपः, दण्डनायको—निक्षेपाधिपतिः, अनीकानि—सैन्यानि प्रकीर्णको—विषया भिद्युत्कीकृतः, कर्मत्रिशेषोऽभियोगः तत्कर्ममाभियोग्यं तदेषां निघत इत्याभियोग्याः, किलियिकाः—अन्तस्थाश्चण्डालादय इति, लोभ्यभावन एतदिदमेवमिति ॥ एवमिमुत्पन्नमभिधायैकशो ग्रहणेनाधुनाऽपवादमाह—

त्रायन्निग्रलोकपालवर्यां व्यन्तरज्योतिष्का इति ॥ ४-५ ॥ सूत्रम् ॥

ममृदायार्थविषयार्थौ प्रतीतवेव ॥ निकायेष्विन्द्रव्यवस्थानियममाह—

पूर्वयोर्द्वौन्द्रा इति (४-६) ॥ सूत्रम् ॥

इदमपि प्रतीतममुदायार्थमेव, नवरं ज्योतिष्काणां तु बहवः सूर्याश्चन्द्रमसश्चन्द्राः, असंख्येयद्वीपसमुद्रवर्त्तित्वात्, तथा स्वकल्पाश्च इति स्वकल्पाख्याः, माहेन्द्रे माहेन्द्रः ब्रह्मलोकं ब्रह्मा लान्तकं लान्तकः महाशुक्रः सहस्रारे सहस्रारः आनतप्राणतयोरप्येक एवेन्द्रः प्राणतामिधानः, आरणाच्युतयोरपि कल्पयोरपि कल्पयोरेक एवेन्द्रः अच्युतः, 'परतस्त्वि' त्यादि (९५-२), अच्युतकल्पान् परतः पुनर्ग्रवेयकानुत्तरविमानेषु, किमित्याह—इन्द्रादयो दश विकल्पाः प्रागुक्ता न भवन्ति, किं तर्हि? ते सर्वे एव देवाः भ्यतन्या इत्यहमिन्द्रा गमनागमनादिरहिताश्च प्रापः प्रयोजनाभावादिति ॥

पीतान्तलेख्या इति ॥ ४-७ ॥ सूत्रम् ॥

प्रक्रमान् मम्बद्धार्थमेव, प्रतीतसमुदायार्थं च ॥ 'पूर्वयो' रित्यादि भाष्यम् (५-४), पूर्वयोर्निकाययोः—भवनपतिव्यन्तरयोः देवानाम्, उपलक्षणत्वाद्देवीनां च, किमित्याह—पीता अन्ते यासां लेख्यानां ताः पीतान्ताः—कृष्णनीलकापोतैतजस्यश्चतस्रो लेख्या भवन्ति, लापनार्थमेतदुत्तरत्रययोर्लेख्यानभिधानादिति ॥ एते च सर्वे त्रिविधा देवा भवन्ति—सदेवीकाः सप्रवीचाराः १ अदेवीकाः मप्रवीचाराः २ अदेवीकाः अप्रवीचारा ३ इति, तत्राद्यानधिकृत्याह—

कायप्रवीचारा आ ऐशानादिति ॥ ४-८ ॥ सूत्रम् ॥

प्रकृतमुदायार्थम्, नगरं आदेशानादित्यभिधानाद् देशानान् अवधिकृत्येत्येयानोऽपि कायप्रवीचार एवेति ॥

शेषाः स्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचारा द्वयोर्द्वयोरिति ॥ ४-९ ॥ सूत्रम् ॥

प्रायो निगदमिदम्, मैथुनसुग्वप्रेष्यन् मैथुनसुखप्राप्तीच्छाभिमुखीकृतान् उत्पन्नास्थान् प्रादुर्भूतदशान् विदित्वा तत्प्रभावत एवाप्युध्य देव्य उपतिष्ठन्ते अपरिगृहीताः सौधर्मशानदेव्यो गणिक्कल्पाः, ताः स्पष्टैव च ते देवाः प्रीतिमुपलभन्ते, अल्पसंक्लेशत्वात्, विनिवृत्तास्थाश्च विनिवृत्तादराश्च भगन्ति, अत एव हेतोरिति, एवं सर्वत्र भावनीयं । नगर एता देव्यः अनेन क्रमेणैषां भगन्ति, “सोहम्नि निमाणानं छवेन हवंति सयसहस्ताइ । चत्तारि अ ईसाणे अपरिगहिआण देवीणं ॥ १ ॥ सपरिगहेयराणं सोहम्मीमाण पलिअ साहीअ । उक्कस्स मत्त पण्णा णन पणपण्णा य देवीणं ॥ २ ॥ पलिओग्गमाइ समयहिआ ठिई जासिं जाअ दम्म पलिआ । मोहम्मगदेवीणं ताओ उ सणंवुमाराणं ॥ ३ ॥ एएण कमेण भवे समयहिअदम्मगपलिअबुड्डीए । वंभमहासुक्काण य आरणदेवाण पण्णामा ॥ ४ ॥ साहिअपलिआ समयहिआ ठिई जासिं जाव पण्णरस । ईमाणगदेवीओ ताओ माहिंददेवाणं ॥ ५ ॥ एएण कमेण भवे ममयाहिअपलिअदसगड्डीए । लतमहस्सारणयअन्नुअदेवाण पणपण्णा ॥ ६ ॥ इति, एताः प्रतीतार्था एवेति ।

परेऽप्रवीचारा इति ॥ ४-१० ॥ सूत्रम् ॥

त्रैवेयक्रानुत्तरमिमानयामिदेवा इति सूत्रमुदायार्थः, अययार्थं त्वाह—‘कल्पोपपन्नेभ्य’ इत्यादिना, (९६-१३) एतेभ्यः परे देवा-त्रैवेयकनिनस्यादयः अप्रवीचारा भगन्ति, पञ्चविधप्रवीचारपेक्षया, अल्पसंक्लेशत्वात् मन्दरागत्वात् स्वस्थाः कायक्लेशरहितत्वेन शीतीभूताः मय्यवेदाश्रितया, न तर्हि सुखमाज एते इत्याशंक्याह-एवंविधप्रवीचारोद्भवादपि कायादिप्रती-

वागेनपत्रादपीत्यर्थः, प्रीतिविशेषान् सुखविशेषान् अपरिमितगुणप्रीतिप्रकर्षाः अपरिमितगुणः--अमर्येयगुणः प्रीतिप्रकर्षो
 येषां ते नयापिपाः, अविपरीतक्रियया अविपरीतमाधिजपुण्यविपाक कर्णां, अत आह--परमसुखवृत्ता एव भवन्ति, स्पर्शा-
 द्रविययापेक्षाभावात्, स्वांगव्यग्रादीनामेव तद्भावावियोगिनामत्यन्तमौन्दर्यविलासितमेवत्, प्रतनुमोहोदयत्वेनेत्याचार्याः, कथमेते न
 प्रप्रनारिण एव उच्यन्ते?, चारित्र्यपरिणामाभावात्, अतोऽप्याशयात् शुभतरोऽयं प्रत्यस्तमितसुखादिविकल्पः धायोपशमिकादिभाव
 भेद इति भावनीयं ॥ ग्रन्थान्तरमन्वयार्थमाह--'अत्राह'त्यादि (९६-१६) 'देवाश्चतुर्निकाया' इत्युक्तमध्यायादौ, तथा 'दशा-
 एषश्च द्वादशनिरूप्या' इत्येतत्, तत् के निकायास्तेषां के वा विकल्पा भेदा दशादय इति, अत्रोच्यते इति प्रश्नममाधिः, चत्वारो
 देवनिरूपाः, क एते इत्याह--'तत्रा' भवन्ति इत्यादि (९६-१८) ॥ तत्र-

भवनयामिनोऽमुरनागचिद्युत्तगुणाग्निवातस्तनितोदधिदीपदिकुमारा इति ॥ ४-११ ॥ सूत्रम् ॥

ममृदापाधायसार्थायस निगदसिद्धौ प्रायो, नवरं भूमिष्ठत्वाद्भवानिति तेषु वस्तुं शीलाः भवनवासिनः नानाविधानानामेदाः,
 इमारानन्दप्रभृतिनिमिजमाह--'कुमारयेनवि'त्यादिना (९६-६) असुरकुमारावासेषु इत्यत्रावासाः कायमानस्थानीयाः अति-
 मनोहरान्तेषु प्रायोऽमुरकुमाराः प्रतिवर्तन्ति, कदाचिद्भवनेष्वपि. शेषास्तु नागादयः प्रायो भवनेषु कदाचिच्चाऽव्यासेष्वपि इति ।
 भवनरागस्थानमाह--'महामन्दरस्ये'त्यादि, (९७-११) महामन्दरग्रहणं धातकीखण्डादिमन्दरव्यावृत्त्यर्थं, चिह्नमात्रं चैन-
 दस्य, योजनमहन्मात्रागादित्वात्, 'दक्षिणोत्तरयोर्दिग्भागयो'रित्यादि, दक्षिणोत्तरस्यां दिशि त्रिर्यग् बह्वीषु योजनलक्ष-
 कोटीनां कोटीषु, यादृल्याभ्रमवगाद्य नवतिमहमात्रं व्यतीत्येति भावः, मध्ये भवन्तीति, आवासास्तुर्ध्वमधश्च प्रत्येकं

योजनमहत्त्वं विहायेति भाष्यकाराभिप्रायः, न चायमन्याग्न्यो, बहुश्रुतत्वेनास्य क्वचिदित्थं विशेषदर्शनसम्भवादिति । 'भवप्र-
त्ययाश्चे'त्यादि, (९७-१६) भवप्रत्ययाश्च-जन्महेतुसम्प्रदायम्-असुरकुमाराणां, न तु तपोऽनुष्ठानमाध्याः, इमा वक्ष्यमाणाः नाम-
कर्मनिर्णयमाद्वेतोः अङ्गोपागादिनामकर्मोदयेन स्वजातिविशेषनियताः प्रतिजातिविशेषकारिण्यः विक्रिया भवन्ति-
जायन्ते गम्भीराः घनशरीराः श्रीमन्तः सर्गाङ्गसुन्दरा इति ।

व्यन्तराः किन्नरीकिंपुरुषमहोरगगन्धर्वयक्षराक्षसभूतपिशाचा इति ॥ ४-१२ ॥ सूत्रम् ॥

इदमपि प्रायो निगदमिदमेव, नरमध इत्यादिना (९७ १६) अन्वर्थमाह. विविधमन्तरमागमानां येषामिति व्यन्तराः, एत-
देन स्पष्टयति 'यस्मादित्यादिना, स्वातन्त्र्यतः स्वेच्छया पराभियोगाच्च शक्राद्याजया मनुष्यानापि चक्रधरादीन् केचित्
मामान्या भृत्यबहुपचरन्त्यतो विगतान्तरा मनुष्येभ्य इति, 'विविधेषु चे'त्यादि (९८-१३) अतो व्यन्तरा विगतान्तरत्वा-
दिति ॥ तृतीयो देवनिकायः (१०१-६) प्रगचनक्रमप्राण्यात्

उयोतिष्काः सूर्याश्चन्द्रमसो ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णताराधेति ॥ ४-१३ ॥ सूत्रम् ॥

इदमपि प्रायः प्रकृतमुदायाययार्थमेव, नरमममामरुणं सूत्रे सूर्याश्चन्द्रमम इत्येवं मः, तथा चार्पितं, तत्र चन्द्रसूर्यपा-
ठात्, सूर्यचन्द्रमसोः क्रमभेदः कृतः सूत्रकृता, किमर्थमित्याह-यथा गम्येत प्रतरमेदेन गतदेवैषां सूर्यादीनां ऊर्ध्वं नि-
वेशः मण्डलिकापोहेन आनुपूर्व्यम् अनुपूर्वभाग इति, एतदेव प्रकटयति-'तन्ग्रथे'त्यादिना (१०२-१२) ताराग्रहाः पुन-
रनियतचारित्वात् कारणात्, किमित्याह-सूर्यचन्द्रमसामूर्ध्वमधश्च चरन्ति, तु (च) शब्दात् तिर्यग्, सूत्रेभ्यः मकाशादश-

योजनयन्त्रभिनो भवन्ति अङ्गारद्वयः तथाऽनियतचारित्वाद्भरण्यो यावच्छ्रवन्ते, इह किलाधस्ताद्भरण्य एव, सर्वोपरि स्वाति-
नभ्रं, सर्वं दक्षिणतो मूलं, सर्वोत्तरतथाभीचीरिति, एतदिह समाद् भूमिभागात् ध्रुवकाशयेति 'ज्योतिषो वा देवा' इति ॥
विमानगज्योतिषः मरुन्धिनो देवास्मेन दीव्यन्ति, ज्योतिरेव च भास्वरशरीरत्वाज्ज्योतिष्काः, स्वार्थे कन् । 'मुकुटेऽपि'
त्यादि, (१०२-२) मुकुटेषु चिह्नानि भवन्ति, शिरोमुकुटोपगूहानि प्रभामण्डलस्थानीयान्युज्ज्वलानि सूर्यादीनि, सूर्यस्य सूर्याकारं
चन्द्रादीनां चन्द्राद्याकारमिति ॥

मेरुप्रदक्षिणा नित्यगतयो नृलोके इति ॥४-१४॥ सूत्रम् ॥

अपि ज्योतिष्का इति घत्रममुदायार्थः ॥ अवयवार्थमाह—'मानुषोत्तरे'त्यादिना (१-२-६) मानुषोत्तरो निरस्तत्पर्यन्तो-
नृलोक इत्युक्तं प्राक् तस्मिन् लोके ज्योतिष्काः—सूर्यादयः मेरुप्रदक्षिणा नित्यगतयो भवन्ति, एतदेव व्याचष्टे—मेरोः प्रदक्षिणा
नित्या गतिरियमिति, अनवरतप्रवृत्तेत्यर्थः, मेरुप्रदक्षिणा नित्यगतयो ज्योतिष्का इति, विमानभ्रमणशीलत्वे 'तात्स्थ्यात् तद्व्यपदेश'
इति, ध्रुवाभ्रमणेऽपि तत्तदेकदेशतया अविरोधः, कस्मिंश्चिदगच्छत्यपि स्कन्धावारप्रयाणवत्, अथवा तत्रैव स्थाने ध्रुवभ्रमणादविरोधः,
नान्य मेरुप्रादक्षिण्येन गतिरिति चेत्, न नाम, तदेकाप्रादक्षिण्येऽपि तदपरप्रादक्षिण्यात्, एवं च मेरुप्रदक्षिणाऽनित्या गतिर्ज्यो-
तिषामिति विगृह्यते, ततश्चायं वाक्यार्थः—मेरुप्रदक्षिणा अनित्या गतिः केषांचिद्भवति केषांचित्येत्यप्यविरोध, 'एकादशस्वि'
(१०२-९)त्यादि, एकादशसेकविंशेषु योजनशतेषु मेरोर्जम्बूद्वीपमम्बन्धिनः चतुर्विंशमिति दिक्शब्देन ममानार्थो दिशाशब्दः,
तमनुमन्थार्यतन् प्रदक्षिणं चरन्तीति, प्रादक्षिण्येन चरन्त्येव, न तिष्ठन्त्यपि, नृलोके एव, कियन्मानार्थे एतस्मिन्नित्याह—'तत्रे'-

त्यादिना (१०२-१०) द्वौ सूर्यौ जम्बूद्वीपे, तापक्षेत्रानुमारात्, एतेचान्तः संकटं वह्निर्विशालं, मूले च कुसुमाकृति, मत्तचत्वारिंश-
 द्योजनमहत्त्वादिमानं, यथोक्तम्—“सीयालीम सहस्सा दो अ सया जोयणाण तेवट्ठा । इअवीस सट्ठिभागा कक्कडमाइम्मि पेच्छ णरा
 ॥१॥” इत्यादि, ‘लवणजले चत्वार’ इत्यादि, यावद् ‘इत्येवं मनुष्यलोके मानुषोत्तरपर्यन्ते द्वात्रिंशं सूर्यशतं द्वात्रिं-
 शदुत्तरं, संपिण्डितं मत, चन्द्रमसामप्येव एव विधिः, सूर्यतुल्यत्वादिति, अष्टाविंशतिर्नक्षत्राणि अभिचिना सह, अष्टा-
 शीतिर्ग्रहाः भस्मराश्यादयः, पदपट्टिः सहस्राणि नव च शतानि पञ्चसप्तत्यधिकानि ताराकोटाकोटीनामिति, कोटीनां
 क्रोढ्यः एतावत्यः एकैकस्य चन्द्रमसः परिग्रह इति, इह च सूर्याः चन्द्रमसो ग्रहा नक्षत्राणि च तिर्यग्लोके भवन्ति,
 शेषास्तूर्ध्वलोके ज्योतिष्काः तारालक्षणा इति वृत्तिकाराभिप्रायः तद्बाहुश्रुत्यादविरुद्ध एव, अष्टादशयोजनशतोच्छ्रितत्वेऽपि
 तिर्यग्लोकस्य अधोऽर्धादिभावो भवत्यविरोधात्, ‘अष्टचत्वारिंशद्’ इत्यादि, इह सूर्यमण्डलविक्रम्भ इति सूर्यविमानविक्रम्भः,
 पञ्चाशद्योजनैकपट्टिभागा इति, ग्रहाणामर्द्धयोजनं मण्डलविक्रम्भः गन्धूतं नक्षत्राणां, अयमेव सर्वोत्कृष्टायाः
 तारायाः, स्थित्यैवेति गम्यते, क्रोशो मण्डलमानं, जघन्यायास्तु स्थित्यैव पञ्च धनुःशतानि, मण्डलविक्रम्भ इति वर्तते,
 विक्रम्भचिन्तया आयामश्चिन्तित एव, परिवर्तुलत्वाद्विमानानां, तेषामेव बाहल्यातिदेशमाह—‘विक्रम्भाद्बाहल्याश्च भवन्ति’
 ‘तात्स्थ्यात् तद्व्यपदेशः’ इति नीतः सूर्यादय एव गृह्यन्ते, तथा चाह—‘सर्वे सूर्यादय’ इति, नृलोक इति वर्तते, मन्त्रोपन्यामाद्, ‘वहि-
 स्त्वि’ त्यादि (१-३-४) वह्निर्नृलोकात्, किमित्याह—विक्रम्भबाहल्याभ्यामुदितलक्षणाभ्यां, मण्डलमानमिति वर्तते, किमित्याह—
 ‘अनोऽर्द्धं भवती’त्यनन्तरोदिताद्विक्रम्भादिमानादद्धं भवति, अष्टचत्वारिंशद्योजनैकपट्टिभागाश्च सूर्यविमानविक्रम्भः नृलोकं वह्निः

त एव चतुर्विंशतिरिति, एवं शेषाणामपि वाच्यं, एवं बाह्व्येऽपि, तद्यथा-तुल्यके चतुर्विंशतियोजनैकपट्टिभागाः सूर्यविमानवाह-
यं, वहिस्तु द्वादशेत्यादि, एतानि चालोकादारम्य एकादशस्वेकादशोत्तरेषु योजनशतेष्ववतिष्ठन्ते, यथोक्तम्-“एकारसेकवीमा-
मय एकाराहिआ य एकारा। मेरुअलोकावाहं जोइयचकं चइ ठाइ ॥ १ ॥” कथं तुल्यके यथोदितपरिवारमतां चन्द्रादीनामव-
स्थानं?, उच्यते, कोटीकोटिनां संत्रान्तस्त्वात्, कोटिवाचकत्वात्, यथोक्तं-“कोडाकोली मण्णंतरं तु मन्त्रंति केइ थोवतया । अण्णे
उस्सेहं गुलमाणं काऊण ताराणं ॥ १ ॥” ‘एतानि चे’त्यादि (१०३-५) अधिकृतानि ज्योतिष्कविमानानि लोकस्थित्या
लोकानुभावेन प्रमक्तावस्थितगतीन्यपि प्रमक्ताः-सम्बद्धा अवस्थिता आभीक्ष्येन गतिर्येषामिति विग्रहः, ऋद्धिविशेषार्थं
ममृद्धिविशेषप्रकटनाय आसियोग्यनामकमोदयाच नित्यगतिरतयः मन्दैव गमनक्रीडाशीलाः देवा बहन्ति, नैषां भारजनितं
दुःखमस्ति, तथाविधकर्मोदयोपपत्तेः, कामिनीरत्नाभरणभारदुःखवत्, ते च देवाः मिहाद्याकाराः, यथाह-‘तथथा-पुरस्तात्
केशरिण’ इत्यादि (१०३-७) ॥

तत्कृतः कालविभाग इति ॥ ४ १५ ॥ सूत्रम् ॥

ज्योतिष्कगतिकृतः कालविभाग इति सूत्रसमुदायार्थः। अवयवार्थं त्वाह-‘कालोऽनन्तसमय’ इत्यादिना, (१०३-१०) कलनं कालः
कलाममूहो वा कालः सोऽनन्तसमयो द्रव्यविपरिणतिहेतुः, भेदकमन्तरेण तथाविधक्रियानुपपत्तेः, अत एवाह-वर्त्तनादिलक्षण
इत्युक्तं सूत्रकृता पञ्चमेऽध्याये, ‘तस्ये’त्यादि, तस्यैवाविधस्य कालस्य विभागोऽणुभागादिभेदः, किमित्याह-ज्योतिष्काणां गति-
विशेषकृतः परिस्फुरः, कथमित्याह-चारविशेषेण हेतुना, तैः कृतस्तत्कृतः, तैरिति ज्योतिष्कचारविशेषः, कृत इत्यु-

पलक्षितः, नवम्या अणुभागाधारा अंशा इत्यादि (१०३-१२) सर्व एते कालविशेषाभिधायिनः शब्दाः लोकसिद्धा एव,
 पुनरन्यो विकल्पो लौकिकममय एव प्रत्युत्पन्नोऽतीतोऽनागत इत्येवं त्रिविधः परिग्राह्यते, कालत्वाभेदेऽपि तथोपाधि-
 भेदान्, पुनस्त्रिविधः संग्रहेयः असंग्रहेयोऽनन्त इति, तथाविधैकघटादिवस्तुपरिणामनिबन्धनं, एतत्स्वरूपपरिज्ञानार्थं
 सकलकालभेदादित्वात् ममयमभिधातुमाह- 'तत्रे' त्यादि (१०३-१७) तत्र-एतस्मिंस्त्रिविधकालव्याख्यावमरे समयस्तावदभिधी-
 यते यदुत परमसूक्ष्मक्रियस्य अतिस्वल्पक्रियेत्यर्थः, एतदेव विवृण्वन्माह-सर्वजघन्यगतिपरिणतस्य, कस्येत्याह-
 परमाणोर्द्रव्यभेदस्य स्वावगाहनक्षेत्रव्यतिक्रमकाल इति, एकाकाशप्रदेशव्यतिक्रमकाल इत्यर्थः, समय इत्युच्यते, अयं च
 परमवुरधिगमः परमाः-अतिशयमम्यन्ना योगिनस्तरपि दुःखेनाधिगम्यते, अत एव चानिर्देश्यः निर्लुठितस्व-
 रूपः, परेभ्यः प्रतिपादयितुमशक्य इत्यर्थः, तं यस्माद्भगवन्तः ममग्रन्थपर्यलक्षणाः परमक्रपयो मोक्षगाभिः केवलिनः प्रक्षीण-
 छद्मानो विदन्ति माक्षात्, न निर्दिशन्त्यन्यस्मै, तथैव ममयेन, कुत इत्याह-परमनिरुद्धत्वात्, परमनिरुद्धे यस्मात् तस्मिन्
 ममये भाषाद्रव्याणां तत्प्रतिपादकानां ग्रहणनिसर्गयोः-आदानमोक्षयोर्विषये करणप्रयोगात्मकमव इति, करणयोः-
 कायवारुपर्यापयोः प्रयोगस्य अमम्भवः, कायकरणप्रयोगेन हि भाषाद्रव्याण्यादाय वाक्पर्याप्तिकरणव्यापारेण निसृज्यते, ममय इति
 चैवेति यावदुच्चार्यते तावत्संग्रहेयाम्ने इति ब्रूमः इत्यमम्भव इति, ते त्वसंग्रहेययाः ममया आवलिकोच्यते, मा च जघन्ययु-
 क्तकासंग्रहेयकममयमानाः, नाः संग्रहेयया आवलिकाः उच्छ्राम एकः, नथा निश्वासः एकः एवंमान एव, एतद्भेदश्चोद्धो-
 गमनभेदात्, नत्वुच्छामनिश्वासाौ चत्वनः आरीरवलेन पट्विन्द्रियस्यानुपहतकरणग्रामस्य कल्पस्य निरुज्जम्य मध्यमवयमः

भद्रयौवनयतः स्वम्यमनसोऽनाकुलचेतसः पुंसः पुरुषस्य प्राणो नाम कालभेदः, विशेषणकलापस्त्वन्यथाभूतस्य तथाऽभावा-
भेति, न यम प्राणाः स्लोकः ते मत्त स्लोका लवः तेऽष्टात्रिंशल्लघ्वाः अर्द्धं च लवस्यैव, किमित्याह-नालिका घटिकोच्यते, ते
घटिके ग्रहर्तः, ते त्रिंशन्मुहूर्त्ता अहोरात्रं, तानि पंचदश अहोरात्राणि पक्षः, शुक्लादिः, तौ द्वौ पक्षौ शुक्लकृष्णपक्षौ मामः—
काल्युनादिः, तौ द्वौ मामौ ऋतुसंयन्तादिः, ते ऋतवस्त्रयः अयनयुनरायणादि, ते द्वे अयने संवत्सरः प्रतीतः, ते पंच संवत्सराः—
चन्द्रयन्त्राभिवर्धितचन्द्राभिवर्धिताख्याः युगं, तत्र चन्द्रसंवत्सरपरिज्ञानाय चन्द्रमामः परिमाणमेव तावदाख्यायते-एकोनत्रिंशदि-
नानि चतुर्पंचाशदुत्तराणि द्वात्रिंशच्च द्विपष्टिभागा द्विचमस्य चन्द्रमामः, एवंप्रकारेण मासेन द्वादशमामपरिमाणश्चान्द्रः संवत्सरः. स
चायं-त्रीणि शतान्यह्वां द्वादश च द्विपष्टिभागा इति, एतेन शेषाणि चन्द्रसंवत्सराणि व्याख्यातानि, अधुनाऽभिवर्द्धितसंवत्सरपरि-
ज्ञानायामिर्द्धितमामोऽभिधीयते-एकत्रिंशदिनान्येकविंशत्तत्तत्तुर्विंशत्युत्तरशतभागा नामभिर्वर्द्धितमामः, एवंविधेन मासेन
द्वादशमामप्रमाणोऽभिर्द्धितः संवत्सरः, म चायं-त्रीणि शतान्यह्वां अशीत्यधिकानि चतुश्चत्वारिंशच्च द्विपष्टिभागाः, एतैश्चन्द्रादिभिः
पञ्चभिः संवत्सरैरेकं युगं भवति, नन्मद्ये चान्त्ये चाधिमामकौ तेषां पञ्चानां संवत्सराणां मध्येऽभिर्द्धिताख्येऽधिमामकः, एत-
दन्ते चाभिर्वर्द्धित एव, ग्र्यमामस्त्वयगन्तव्यः त्रिंशदिनान्यर्द्धं च, एवंविधद्वादशमामनिष्पन्नः संवत्सरः स्याद्विभक्तः, म चायं-त्रीणि शता-
न्यह्वां पट्यष्टयधिकानि, अनेन च मानेन सर्वकालं सर्वायुषि ममाविभागश्च गण्यते, मावनमामस्त्रिंशदहोरात्रः, एष एव च कर्ममामो
ऋतुमामश्चोच्यते, एवंविधद्वादशमामनिष्पन्नः मावनसंवत्सरः, म चायं-त्रीणि शतान्यह्वां पट्यष्टिकाणि, चन्द्राभिर्वर्द्धितायुक्तौ,
नक्षत्रमामस्त्वयं-मत्तविंशतिर्दिनान्येकविंशतिः मत्तपष्टिभागाः, एवंविधद्वादशमामनिष्पन्नो नक्षत्रसंवत्सरः, म चायं-त्रीणि शता-

न्याह्वां मत्तर्हिग्रन्थपुत्रराण्येकपञ्चाशच्च मत्सप्तष्टिभागा इत्येवं, ते मासाः नामनिष्पन्ना भवन्ति, त्रिशतियुगैर्वर्षशतं भवति, दशभिर्व-
र्षशतेर्वर्षमहम्भं भवति, शतगुणं वर्षमहम्भं त्रयशतमहम्भं नत्, तच्च चतुरशीतिगुणितमेकं पूर्वांगं, पूर्वांगं चतुरशीतिलक्षणे गुणितं
पूर्वं, पूर्वतः पूर्वतो विरूपात् परः परो विरूपः चतुरशीतिलक्षगुणो वेदितव्यः; तुट्यंगाद्याबच्छीर्षप्रहेलिकेति, तुट्यं तुटिकं
अट्टाङ्गं अट्टं अत्रयाङ्गं अवचो हृद्ङकाङ्गं हुद्ङकं उत्पलाङ्गं उत्पलं यदाङ्गं यद् नलिनाङ्गं नलिनं अर्थनिपूराङ्गं अर्थनिपूरं चूलि-
फाङ्गं चूलिका शीर्षप्रहेलिकाङ्गं शीर्षप्रहेलिका, प्राग्जनः क्रमोऽयं, आचार्येण तुड्डश्मात्रान्तः खल्पस्थानश्चेति, सर्वथा शीर्षप्रहेलि-
कान्तः संग्रयेयः कालो भवति, समयदिशिति, सूर्यमजसौ सर्वाद्विधांतरानामाधिक्रमः शीर्षप्रहेलिकान्तः, इत्येतानान् गणितशास्त्र-
विषयोऽपीति, अत्र ऊर्ध्वमुपमानियतं वक्ष्यामः इति संग्रयेयादेरन्तरमसंग्रयेयः कालो भव्यते, यच्च गणितविषयातीतत्वाद् दु-
पमया नियम्यते, सर्वार्थेषु बौद्धव्यवहारः परंप्रातिपत्तये अभ्युपगम्यते नाह्यार्थग्रन्थोऽन्यथा परमार्थविचारणायामतिदुष्कर स्यादितं
सर्वं, ‘तन्मया ही’त्यादि, (१०४-१५) स्यादेतत् फलयोपममिति सुज्ञानं, तच्च त्रिविधमद्रापल्पोपमस्तुद्वाराफल्योपमं क्षेत्रप-
ल्पोपमं चेति, पूनर्दिश्यस्त्वमेवेदंकं द्विधा, तत्रोक्तलक्षणं भाष्ये वादराक्षापल्पोपमं संग्रयेयवर्षकोटीव्यतिक्रान्तिममकालं,
तान्येन गालाग्राण्यैर्वक्रुशोऽमहद्येयान्यद्वयानि कुत्ता बुद्ध्या य एव फलो प्रियते, ततः प्रतिवर्षशतमेककपालाग्राश्रोद्वारे वर्षाण्यसं-
ख्येयानि व्यतिक्रमन्ति एतत् सूक्ष्ममद्रापल्यम्, अस्य च ग्रयोजनस्तुतस्थिण्या विभागपरिज्ञानं, ज्ञानागरणादिकर्मस्थितयः कायभ-
वस्थितयः घृथिव्यादिकायानां निरूप्यन्त इति, उद्धारपल्पोपमं तु बादर स्थूलमालाग्रापहारे प्रतिममयमेकैकस्मिन्न मति भवति,
तच्च संग्रयेयपरिममाणं वेदितव्यं, एतान्येन गालाग्राण्यैर्वक्रुशोऽख्येयखण्डीकृतानि, ततः प्रतिममयमेकैकमालाग्राश्रोद्वारे वर्षकोटिमि-

तन्त्येयाभिः सूक्ष्मोद्धारपत्न्यं भवति, अयं च प्रयोजनं—अर्धतृतीयसागरोपमोद्धारप्रमाणतुल्या ढीपमसृष्टा इति, क्षेत्रपल्योपममपि
चादरसूक्ष्ममेदाद् द्विविधं—चादरलोमवण्डभृतक्षेत्रप्रदेशराश्यपहारे प्रतिममयं चादरक्षेत्रपल्योपमं, सूक्ष्मलोमवण्डभृतक्षेत्रप्रदेशराश्य-
पहारे प्रतिममयं सूक्ष्मक्षेत्रपल्योपमं, असंख्येयोत्सर्पिणीमिश्र परिनिष्ठानस्य भवति, एतेन च पृथिव्यादिजीवपरिमाणमानीयत
इति प्रवचनविदो वर्णयन्ति प्रयोजनं, एषां च त्रयाणामपि पल्योपमानां प्रत्येकं कोटीनां कोटी दशगुणिता मती सागरोपम-
मिति व्यपदिश्यते त्रिविधमेव, एषां सागरोपमाणां तत्तत्तः कोटीकोटयः सुपुमसुपमा नाम कालविशेषः, तिस्रः कोटीकोटयः माग-
रोपमानां सुपमा, मागरोपमानां कोटीकोटयौ द्वे सुपमदृष्यमा, द्विचत्वारिंशदुपमहस्राणि हित्वा चका कोटीनां कोटी दृष्यमसुपमा,
एकविंशतिर्विपमहस्राणि दृष्यमा, तावत्येव दृष्यमदृष्यमा, एकविंशतिर्विपमहस्राणीत्यर्थः, ताः सुपमसुपमाया यथोपन्यस्ताः आनुलो-
म्येन पटप्यवमर्पिणीनामा कालः, शरीरोच्छ्रयायुष्ककल्पबृक्षादिपरिहाणेर्दशमागरोपमकोटीकोटयः परिमाणतः, तथा प्रातिलोम्येनो-
न्मर्पिणीनामा कालः, शरीरोच्छ्रयायुष्ककल्पबृक्षादिपरिहृद्दशमागरोपमकोटीकोटय एव परिमाणतः, एतच्चोत्सर्पिण्यवमर्पिणीकालचक्रकं
पंचसु भरतैर्वरचतंपु च पंचखनाद्यनन्तं परिवर्तते, यथाऽहोरात्रे, वामरो रजनी वा शक्यते न निरूपयितुमादित्वेन, अनादि-
न्वादहोरात्रचक्रप्रवृत्तेः, तर्धतदपीति, तत्रावमर्पिण्यां शरीरोच्छ्रयोऽनन्तगुणपरिहीणः परतः परतः, सुपमसुपमायां गव्यूतत्रितयं
शरीरोच्छ्रयो मनुष्याणामायुस्त्रीणि पल्योपमानि शुभपरिणामोऽपि कल्पबृक्षादिर्नेकः, सुपमायां गव्यूतद्वयं द्वे पल्योपमे कल्पबृक्षा-
दिपरिणामश्च शुभो हीनतरः, सुपमदृष्यमायामेकं गव्यूतमेकं पल्योपमं हीनतरश्च कल्पबृक्षादिपरिणामः. दृष्यमसुपमायां पञ्चधनुः-
गतप्रभृतिः सप्तहस्तान्तं शरीरप्रमाणं आयुरपि पूर्वलक्षपरिमाणं, परिहीणश्च कल्पबृक्षादिपरिणामः, दृष्यमायां अनियतं शरीरप्रमा-

णमापुष्यनियतं, रपशनाद् अगारु, पर्यन्ते विप्रतिपदाणि परमायुः, शरीरोन्मूल्यो हस्तद्वयं, ओषधीरीर्यपरिहाणिरनन्तगुणेति,
 अतिदृष्टमायामप्यनियतं शरीरोन्मूलायादि मयं, पर्यन्ते तु हन्तप्रमाणं यपुः, परमायुः षोडश वर्षाणि, निरमशेषौषधिपरिहाणिश्चेति,
 णं वृद्धिः प्रातिलोभ्येन रक्तव्या, अशुभानां परिणामविशेषाणां यमपिण्यां वृद्धिः उत्तमपिण्यां हानिरिति, अवस्थिताः स्वरूपेण
 न भवन्ति ये च गुणान्मस्थान्ते चावस्थिताः रत्नपद्मादिपरिणामविशेषाः अतोऽवस्थिताऽवस्थितगुणा अन्यत्रैकका सुषमदुषमा-
 दिर्भवन्ति, तद्यथा-देवपुरुत्तररुम्पु सुषमासुषमानुभागः मयंदाऽवस्थितः, हरिरम्यकमाले तु सुषमानुभागोऽवस्थितः, हैमवतहिर-
 ण्यवतपु सुषमदुषमानुभागोऽवस्थितः, हैमवतहैरण्यवतश्वेषु पदपंचाशत्सु चान्तरादीषु दृष्टमसुषमानुभागोऽवस्थितः, एवमा-
 दिमनुल्यक्षेत्रे पर्यापन्नः कालविभागो ज्ञेय (१०५-११) इति, एवमादिरित्यनेनानेकभेदन्यमादर्शयति कालस्य, पुटल-
 परावर्त्तादिः मयंदादिश्चानन्तः काल इति, मनुष्यश्वेषु पर्यापन्न इति परिमितदेशवर्त्तत्वं कालस्यावगमयन्ति, इह प्रसिद्धेनान्यत्रापि
 रचमाना देवादयो यमहगति. कालस्य ममूहवृद्धयङ्गीकृतस्य ममयादिभिभागो वेदितव्यः, इत्यसंख्येयत्वमनन्तत्वं च कालस्य
 भाष्यादेव परिगन्तव्यं, गणितविषयतीतोऽसंख्येयः, अविद्यमानोऽनन्त इति कृतं प्रमङ्गेन; प्रकृतं प्रस्तुतः । तत्र—

नहिरवस्थिता इति सूत्रम् ॥ ४-१६ ॥

मयद्वमेव, मेरुप्रदक्षिणा नियता गनागतयो नृलोक इत्यनन्तसुत्राभिधानात् ज्योतिष्का इति सूत्रममुदायार्थः । अयमर्थमाह-
 'नृलोके' इत्यादिना (१०७-१३) मानुषोत्तरगिरेर्गह्वरे इति ज्योतिष्का 'तात्स्थ्याचद्व्यपदेशः' ते च स्थिता इत्येतदाचेष्टे-
 अवस्थिता इत्यपिचारिणः न विचरणाशीलाः, स्पष्टतरमाह-अवस्थिताः निश्चलाः विमानप्रदेहा यन्मादयो येषा-

मिति विग्रहः, किमुक्तं भवति ?-अवस्थितौ लेख्याग्रकाशौ च-वर्णालोकौ येषां ते तथाविधा इत्यर्थः, उपरागोदयाद्यभावादिति, एतदेव निगमयन्नाह-सुखा जीतोष्णाः रश्मयो येषामिति विग्रहः, नाप्यत्यन्तोष्णाः सूर्यस्य, किन्तु माधराणां द्योः रपीति, योजनगतमहत्सपरिमाणग्रकाशा इत्याचार्याः ।

उक्ता ज्योतिष्काः, तदभिधानानृतौयो देवनिर्कायः, माग्प्रतं चतुर्थमाह—

वैमानिका इति ॥ ४-१७ ॥ सूत्रम् ॥

प्रायो निगदसिद्धं, नवरं अत ऊर्ध्वमिति इतः प्रभृति पूर्वं प्राक् स्थितेरिति, तथा विशेषेण सुकृतिनो मानयन्तीति विमानानि ॥ एते च कल्पोपपन्नाः कल्पातीताश्चेति ॥ ४-१८ ॥ सूत्रम् ॥

एतदपि प्रायो निगदसिद्धमेव, नवरमिन्द्रादिदशभेदकल्पनात् कल्पा इति ।

उपर्युपरीति ॥ ४-१९ ॥ सूत्रम् ॥

इदमपि प्रायः सुगममेव, नवरं 'यथानिर्देश'मिति वक्ष्यमाणश्रवणधया, नैकक्षेत्रे निरयवे नापि तिर्यग्गन्धो घेत्यममं जम् इति ॥ ते चामी क्रमादित्याह—

सौधर्मेशानसनत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मलोकलान्तकमहाशुक्रसहस्रारेष्वानतप्राणतयोरारण्यच्युतयोर्नवस्तु ग्रैवेय-
केषु विजयवैजयन्तजयन्तापराजितेषु सर्वार्थसिद्धे चेति ॥ ४-२० ॥ सूत्रम् ॥

१ योजनगतमहत्सपरिमाणो निष्कम्पत्वाद् अस्तमयोदयाभावाच्चेति मिहसेनीयायां वृत्तौ, स्यादनेन तस्याः पश्चाद्भावित्वा

भिन्नविभक्तिको निर्देश इह देवधर्मख्यापनार्थ इति सूत्रमबुदायार्थः । अवयवार्थमाह—‘एतेष्वि’त्यादिना (१०६-१०) सौ-
 धर्मस्य कल्पस्य मेरोहपर्यसंख्येययोजनव्यवस्थितस्य गेरूपलक्षितदक्षिणभागाद्ध स्थितिः अर्द्धचन्द्राकारस्य, उपर्यैशानः कल्प
 इति, मोऽप्येवंविध एव, किन्तु मेरूपलक्षितोत्तरभागाद्धस्थितिः मनागूर्ध्वमर्धमिति, ‘देशानस्योपरी’ति क्षेत्रविभागमात्रेण, बहूनि
 योजनान्यतिक्रम्य मनन्कुमारः मोधर्ममश्रेण्यां व्यवस्थितः, एवं सनत्कुमारस्योपरि मनागूर्ध्वमित्यर्थः, माहेन्द्र इत्यैशानसम-
 ध्रेणिव्यवस्थितः, अनयोरुपरि बहूनि योजनान्यतिक्रम्य मध्यवर्त्ती सम्पूर्णचन्द्राकृतिर्वल्लोकः, इह लोकग्रहणं लोकान्तिकदेव-
 मन्ताख्यापनार्थ, एवमुपर्युपरि लान्तकमहाशुक्रमहसारास्त्रयः कल्पाः प्रतिपत्तव्याः, विभक्त्युपन्यामस्त्वह मामान्येनैव तिर्यग्मनुष्यैः
 उपपातमेदख्यापनार्थः, तत ऊर्ध्वं बहूनि योजनान्युल्लङ्घ्य सौधमैशानकल्पद्वयदानतप्राणतौ भवतः, विभक्त्युपन्याम इति एकैन्द्र-
 न्यमेदप्रदर्शनार्थः, तदुपरि तन्ममश्रेणिव्यवस्थितौ सनत्कुमारमाहेन्द्रयोस्त्रिचरणान्युतौ, विभक्तिप्रयोजनं पूर्ववत्, तदुपरि त्रैवेयकानि
 वा, इहापि विभक्त्यलोपे एतावान् मापायक्षेपमशोपपात इति विशेषप्रदर्शनार्थः, तत ऊर्ध्वं विजयादीनि चत्वारि विमानानि, ऐन्द्र्या-
 दिभिरादृक्षिष्येन, विभक्त्यलोपस्त्विति निरायमम्यगुपपातमेदमन्दर्शनार्थः तदुपरि मनाक् मर्वार्थमिद्विमिति, इह विभक्त्यलोपो
 द्वित्रिमोपातमेदप्रदर्शनार्थः । अमुमेवार्थं चेतामि निधायाह—‘एवमासर्वार्थसिद्धादि’ति (१०६-१२) मर्वार्थमिदं याचदुपरीति ।
 कल्पाविधाननिबन्धनमाह—‘सुधर्म’त्यादिना (१०६-१३) ममा-ग्रामाद्विशेषः मा तस्मिन् अस्तीति मौधर्मः ‘चातुरार्थिकोऽन्’
 ‘ईशानस्वे’त्यादि तस्य निवामसंपदेन श्रणिति, ‘एवमिन्द्राणा’मित्यादि, अतिदेशवाक्यं, ‘त्रैवेयकास्त्व’त्यादि, ग्रीवा इति
 ग्रीवेव ग्रीवा तस्यां भवाः त्रैवेयकाः, एवं ग्रीवायां भवाः ग्रीव्याः, एवं त्रैवेयाः ‘दिग्ग्रीवात्याश्चे’ति, एवं त्रैवेयकाः ग्रीवायां प्राप्यो भवाः

इति कुलकुक्षिप्रीवाभ्यः स्वास्यालङ्कारे ठक्ञ्' (पा.) अनुत्तराः-सर्वप्रधानाः पंच देवनामान एव विमानविशेषाः, एतदेव नामान्वर्धमाह-‘विजिता’ इत्यादि (१०६-१८) विजिता अभिभूता अभ्युदयविघ्नहेतवः गभिरिति-देवैर्विजयैवजयन्तजयन्ता इति, तथा तैरेव विघ्नहेतुमिरप्युदयसम्बन्धिभिः न पराजिता इत्यपराजिताः, एवं सर्वेष्वभ्युदयार्थेषु प्रकृष्टेषु सिद्धा-अव्याहतशक्तयः सर्वार्थसिद्धा इति, सर्वार्थेभ्यश्च विषयवद्भिः प्रख्याताः सर्वे वैषामभ्युदयार्था अतिमनोहरा शब्दादयः सिद्धा इति सर्वार्थसिद्धाः। प्रकारान्तरमाह-‘विजितप्रायाणि चे’त्यादिना (१०७-१) विजितप्रायाणि कर्माण्येभिरित्यामश्रव्यतया, तथा उपस्थित-‘मद्रा इत्युपनतपरमकल्याणाः, तथा परीषदैः क्षुत्पिषामादिभिः माधुजन्मनि न पराजिताः इत्यपराजिताः, एवं सर्वार्थेषु सामारिकेषु सिद्धाः कृतकृत्या इति सर्वार्थसिद्धाः, एवं सिद्धप्रायः तथाऽऽमजतया उत्तमार्थः मकलकर्मक्षयलक्षणो येषां ते तथाविधा ‘इति’ एवमेतत् प्रकारेण विजयादय इति विजयादयोऽप्यपराजितसर्वार्थसिद्धा इति ॥ उपर्युपरीत्यनुवर्तमाने—

स्थितिप्रभावमुन्वयुतिलेखयाविशुद्धीन्द्रियावधिषिपयतोऽधिका इति ॥ ४-२१ ॥ सूत्रम् ॥

ममृदायार्धः प्रकटः, अवयवार्थ इवाह-‘यथाक्रम’मित्यादिना (१०७-६) यथाक्रमं चोक्तनीत्या एतेषु सौधमार्गेषु प्रागुपन्यस्तेषु देवाः, किमित्याह-पूर्वतः पूर्वत इति, पूर्वभ्यः (पूर्व) प्रकारकल्पदेवेभ्यः गभिः स्थित्यादिभिः मत्समिर्धैः, किमित्याह-अधिका भवन्तीति । ‘तत्रे’त्यादि, (१०७-७) तत्र स्थितिरायुष उत्कृष्टा जघन्या च परस्तान्-उपरिष्ठादभ्यते, इह तु ‘वचने’ उपन्यासेऽस्ति प्रयोजनमिदम्-‘घेयामपी’त्यादि, येषामपि सम्भवति कथंचिदाधस्त्यतुल्या उपरितनानां तेषामुपर्युपरि, किमित्याह-गुणः-सुखान्तराग्रहणाल्पगरीत्यादिभिः अधिका भवन्ति, इत्येतद्यथा प्रतीयेत, इदं वचने प्रयोजनमिति, प्रभावोऽधिका इति, प्रभावः-अचिन्या

शक्तिः, एतदेवाह—यः प्रभावो निग्रहानुग्रहविक्रियापराभियोगादिविविधप्रतीतौ, विविधा क्रिया विक्रिया अपिमदिक्रिया, पराभियोगो बलत् पराकणं मौर्धमकाणां देवानां स प्रभावोऽनन्तगुणाधिकः उपयुपर्यैशानादौ, मन्दाभिमाननया तु कारणात् तथाऽल्पतरसंक्लेशाच्च कारणात् न प्रवर्तन्ते निग्रहादिविविधे, क्षेत्रस्वभावजनितचोपयुपरि शुभपुद्गलपरिणामाद् अनादिपारिणामिकात् न प्रवर्तत इति, एवं सुम्बतः—आल्हादेन द्युतितश्च—देहच्छायया च असंख्येयगुणप्रकर्षेणाधिका उपयुपरीति, एवं लेख्याविशुद्ध्याऽधिका. उपयुपरि, लेख्यानियमं परमाद्—अग्रे ग्यां देवानां वक्ष्यति सूत्रकृदेव, इह तु वचने प्रयोजनमिदं यदा गम्येतैतत् यत्रापि विधानतो—विधानात् तुल्याः लेख्यादिभिराधस्त्यैरुपरितनाः तत्रापि विशुद्धितः ममानज्जातीया अधिका भवन्तीत्येतदथा गम्येत, तथा कर्मविशुद्धित एव चोपयुपरि अधिका भवन्तीति विशुद्धिश्रावयवच्याख्या, शुभशुभतरपुण्यफलत्वादपारिभागस्य, एवमिन्द्रियविषयतोऽधिका इत्येतद् व्याचष्टे—‘यदिन्द्रियपाटव’मित्यादि (१०७-८) इति प्रकटाद्यं, एवमवधिविषयतोऽधिका इति, एतदेवाह—‘सौधर्मैशानयो’रित्यादिना (१०८-१) अवधिविषयेण अनिन्द्रियमर्यादया, निर्यगसंख्येयानि योजनशतमहस्राण्यधिकानि पूर्वभ्यः, एवं शेषाः क्रमश इति, ब्रह्मलोकान्तकरोर्वातुकाग्रभां शुक्रमहस्रायोः पंचप्रभां आनतप्राणतयोरारणाच्युतयोश्च धूमप्रभां अधो, मध्यमैवेयकास्तमःप्रभां उपरिग्रवेयकान्तु महाग्रभामिति, अनुतरविमानवामिनः पुनः कृत्स्नां ममस्तां लोकनाडीं लोकमध्यवर्तिनीं पश्यन्ति, न तु लोकमिति, ‘येषा’मित्यादि (१०८-६) येषामपि देवानामिति प्रक्रमः क्षेत्रतस्तुल्योऽवधिविषय उक्तः तेषामुपयुपरि विशुद्धितो विशुद्ध्याधिको भवतीति ॥ एवमाधिक्यमभिधायैषामेव हीनत्वमाह—

गतिशरीरपरिग्रहाभिमानतो हीना इति ॥ ४-२२ ॥ सूत्रम् ॥

द्वन्द्वः, तृतीया तमिरिति मन्त्रममुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह—‘गतिविषयेण’त्यादिना (१०८-९) गतिविषयेण गतिगोचरेण उपर्युपरि हीना भवन्ति, एतदेव व्याचष्टे—‘तद्यथे’त्यादिना (१०८-१०) हे मागरोपमे जघन्या स्थितिर्येषां ते तथाविधान्तेषां देवानां, किमित्याह—आ समग्र्या इति, मत्समीं यावदधो गतिगोचरः, निर्यगसंख्येयानि योजनकोटीनां कोटिमहत्वाणि, एते च मनन्तुमारकल्पात् प्रभृति लभ्यन्ते, ननः पर इत्यादि (१०८-१२) मागरोपमद्वयादधः जघन्याल्पस्थितीनामिति, जघन्या अल्पा पल्पोपमादिलक्षणा स्थितिर्येषां ते तथाविधाः, तथा च एकैकहीना भ्रमयोऽधो गतिविषयो यावच्चृत्नी चेति, यदिह जघन्या न्यूनतरा न्यूनतमा च स्थितिरिति, तत्रैते गतपूर्वा गमिष्यन्ति वा पूर्वमांगतिका तृतीयां दद्या, परतस्तु जघन्यावस्थितिभ्यः न त्वपि गतिविषये क्षतयेक्षया न गतपूर्वाः कदाचित् नापि गमिष्यति, महानुभावक्रियानः औदासीन्याच्च कारणादुपर्यपरि देवाः सामान्येनैव न गतिरतयो भवन्ति जिनाभिवन्दनादि मुक्ता, एवं गरीरमहत्वेनाप्युपरिहीना इत्येतदाह—‘सौधर्मेशानयो’रित्यादिना (१०८-१६) सप्त रत्नयः इत्यत्र रत्निः हस्तः उपर्युपरि द्वयोर्द्वयोः कल्पयोरैकैकभिर्हीनाः, न व्याप्तौ च, किंत्वासहस्रारात् महस्रारं यावत्, एवं च मनतकुमारमाहेन्द्रयोः पद् रत्नयः, ब्रह्मलोकलान्तरूपोः पञ्च, महाशुक्रमहम्भारयोधनस्र इति । ‘आनतादिद्वि’त्यादि (१०८-१८) आनतप्राणतारणाव्युत्तेषु तिस्रो रत्नयः गरीरोद्व्यायो देवानां, प्रवेयकेषु हे रत्नी अनुत्तरेष्वेका रत्नीति, महापरिश्रहत्वेन चोपर्युपरि हीना इति, तदाह—सौधर्मे विमानानां द्वाविंशत् शानसहस्राणि मामान्येन त्रयोदशस्वपि ग्रन्तारेषु, ईशानेऽष्टाविंशतिः शतमहसाणि त्रयोदशस्वपि

प्रस्तारेषु मामान्येन, गनत्सुभारं द्वादश शतमहस्ताणि सामान्येन द्वादशसु प्रस्तारेषु, माहेन्द्रेऽष्टौ शतमहस्ताणि द्वादशसु प्रस्तारेषु मामान्येन, ब्रह्मलोकं चत्वारि शतमहस्ताणि पद प्रस्तारेषु, लान्तके पञ्चाशन् महस्ताणि पञ्चसु प्रस्तारेषु, महाशुके चत्वारिंशत् महस्ताणि चतुर्षु प्रस्तारेषु, सहस्रारं पद सहस्ताणि चतुर्गेन प्रस्तारेषु, आनतग्राणतारणान्युत्तेषु मस शतानि चतुर्षु चतुर्षु, अधोग्री-वेयाणां शतमेकशतशोचर त्रिषु प्रस्तारेषु, मध्यमेवेयाणां सप्तोचरं शतं त्रिज्वेग प्रस्तारेषु, उपर्युपरितननैवेयाणामेक-मेव शतं त्रिषु प्रस्तारेषु, अनुत्तराः पंचैव विमानमेढा. एकप्रस्तार एवेति, 'एवमूर्ध्वलोक' इत्यादिना (१०९-६) सर्वसंख्याभिधानं, अभिमानेन चोपर्युपरि हीना इत्येतद् व्याचष्टे- 'स्थानपरिवारं' त्यादिना (१०९-८) स्थानं च परिवारश्चेत्यादि द्वन्द्व, स्थानं कल्यादिः (परिवारः-देवा देवपथ) शक्तिः-मामर्थ्यं विषयः-अध्यादिसम्बन्धी संपद्-विभूतिः-स्थितिः-आयुष इयत्ता, एतेषु स्थानादिषु अल्पाभिमाना जल्पाहङ्काराः, अत एव च परमसुखभागिन उपर्युपरि, अभिमानस्य दुःखस्वरूपत्वादिति, न कंरलं गत्यादिहीना उच्छ्रामादिभिश्च दुःखनिवन्धनैः, कैरित्याह—

‘उच्छेदं’ त्यादि, (१०८-१०) उच्छ्रामश्चाहागधेन्यादि द्वन्द्वः, एभ्यश्च साध्य इति, तजोच्छ्राम इति द्वारपरामर्शः, सर्वजघन्य-भिर्गतीनां दशमर्पमहत्वायुषां भगवत्पतिव्यन्तराणां उच्छ्रामः मसस्तोक इति मस स्तोकाः शालोऽभ्य, मसस्तोकान्तरित इत्यर्थः, आगारश्चतुर्थकालः चतुर्थः शालोऽस्येति, एकदिनमान्तरित इत्यर्थः, पल्योपमस्थितीनां देवानामन्तर्दिवसस्य दिवमा-भ्यन्तरं उच्छ्रामसो, दिवसपृथक्त्वस्याहारः, द्विप्रभृतिः आनवभ्य इत्यर्थः, ‘यस्य यावन्ति’ इत्यादि (१०८-१३) सुज्ञानं,

१ भाष्येऽन्तरगणिताया अभ्यासन् उच्छ्रामादिषु अधिकरुन्हीनत्तोमयस्य यथायथं भागान् अत्रापि च भवन्तयोक्तेरभावात् नैतत्सम्प्रमिति.

मद्वेदनानुबन्धाः, न अमद्वेदना भवति, यदि भवति तदा अन्तर्मुहूर्तमेव, अतः परं मद्वेदनानुबन्धाः, मद्वेदनाः पुनरुल्लेष्टेन पणमामान् भवन्ति, ततः परं विच्छिद्यन्तेऽन्तर्मुहूर्तं, ततः पुनरनुवर्त्तत इति, उपपात इति द्वारपरामर्शः, आरणाच्युताद्ध्वमन्यतीर्थानां द्रव्यलिङ्गमधिकृत्य उपपातो न भवति स्वल्पिङ्गिनां माधुद्रव्यलिङ्गापेक्षया भिन्नदर्शनानां मिथ्यादृष्टीनां यावद् ग्रैवेयेभ्यः, ऊर्ध्वं उपपातो भवतीति वर्त्तते, ग्रैवेय्वेवोपपात इत्यर्थः, उपपातोऽन्यस्येति मिथ्यादृष्टेरन्यस्य, एतदाह—सम्यग्दृष्टेः संयतस्य नाज्यो विकल्पनीयः आ सर्वार्थसिद्धाविति, सौधर्मादारम्य सर्वार्थसिद्धिं यावत्, जघन्यतस्तु न भवनपतिव्यपनरिब्धित्यर्थः, 'ब्रह्मलोक' इत्यादि, बललोकादूर्ध्वं, नातो जघन्यतो, नापि आ सर्वार्थसिद्धात् सर्वार्थसिद्धिं यावत् चतुर्दशपूर्वधराणां उपपात इति वर्त्तते । अनुभाव इति द्वारपरामर्शः, एतद्व्याचष्टे—'विमानानां' मित्यादिना (११०-३) आसनादिभिः प्रचलन्ति प्रमोदगन्धर्वाः, तत्रान्नैः कल्पोपपन्नाः शक्रादयः, श्रयनैः कल्पातीता अनुत्तराः, स्थानाश्रयैः ग्रैवेयकादय इति, तत्राप्या एव परमसंविग्नान्तधाजीतकल्पत्वादित्यनेन मवेगोऽत्र कारणमागमने किञ्चिदित्येतदाहेति ॥ 'अत्राहे' इत्यादि (११०-१६) सम्यग्ग्रन्थः, श्रयाणां देवनिष्कायानां भवनवास्यदीनां लेख्यानियमोऽभिहितः प्राक्, अथ वैमानिकानां मौधर्मादिनिवासिनां केषां का लेखयेति, अवोच्यते—

वीनपद्यद्युल्लेख्या द्वित्रिशोपेषु ॥ ४-२३ ॥ सूत्रम् ॥

पूर्वत्र यदुग्रीहिः, उत्तरत्र द्रन्द इति सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह 'उपर्युपरी' इत्यादिना (११०-१९) सुज्ञेयः, 'अत्राहोक्तं भवते' इत्यादि (१११-५) सम्यग्ग्रन्थः सूत्रभाष्ये ऋज्जर्थे एव, नवरं 'समाज्यंतीति पूजयंतीति चेति, 'अत्राहे' इत्यादि

पातनिकाग्रन्थः, समुद्रभागे प्रकटार्थे एव, नगर जन्मादिलोकान्तगतिं त्वात् लोकान्तिकाः, परित्संसारा इत्यर्थः, एते चाष्टविकल्पा भवन्ति, 'तद्यथे'त्यादि (११२-११) सपातनिकं सूत्रं निगदसिद्धमेव, नवर अत्र दिग्ग्रहणं सामान्येन दिग्निदिग्गतिपत्त्यर्थं, ब्रह्मलोकाधोव्यवस्थितरिष्टविमानग्रस्तवर्चिभिः मल्लाधराट्कसंस्थिताः अरुणवरमागरसमुद्भूतातिग्रहलतमस्कायग्रभन्नाः कृष्णराज्यो-
 ऽष्टौ भवन्ति, x यामा मध्येन प्रयान् देवोऽव्येकः संक्षोभमापद्येतेति वृद्धाः x, तत्र द्वयोर्द्वयोः कृष्णराज्योर्मध्यभागे एते भवन्ति, तत्र मध्येऽरिष्ठा इति, एते चामन्त्रभन्वा इत्येतत् सामान्यादेनाह ॥

विजयादिषु द्विचरमा इति ॥ ४-२७ ॥ सूत्रम् ॥

चतुर्षु विमानेऽभिगति सूत्रसमुदायार्थः। अग्रयगार्थं त्नाह- 'विजयादिष्वि'त्यादिना (११३-२) 'विजयादिष्वि'ति विजय-
 नजयंतजयन्तापरजितेषु चतुर्षु अनुत्तरेष्विति, तदन्यव्यावृत्त्यर्थमेतत्, एतेषु विमानेषु देवाः किमित्याह- द्विचरमा भवन्ति,
 द्विचरमन्यमेव स्पष्टयन्नाह- द्विचरमा इति किमुक्तं भवति ?, ततश्च्युता इति विजयादिभ्यश्च्युताः परमुत्कर्षेण द्विर्जनित्वा
 द्विरुत्पद्य सिद्धयन्तीति, विजयादिविमानाच्च्युतो मनुष्येषु सिद्धयतीत्यर्थः, सकृत् सर्वार्थसिद्धमहाविमानवासिन इति,
 मकृद् एक नार जनित्वा सर्वार्थसिद्धे महाविमाने ममुत्पद्य ततश्च्युता मनुष्येषु सिद्धयन्तीति, शेषास्तु भाज्या इति, शेषाः
 पुनवमानिकाः सामान्यादेना भाज्या इति कदाचित् सकृद् द्विष्विः चतुःश्रमृति या मनुष्येषु जन्मामाद्य मिध्यतीति ॥ 'अत्राहे'-

१ प्राग् ग्रवेयकेभ्यः कृष्णा. (४-२४) २ ब्रह्मलोकालया लोकान्तिकाः (४-२५)

३ माग्नतादित्यनद्वयस्वरुणगर्दनीयतुषिताव्यानाधमरतः (अरिष्ठाश्च) (४-२६)

त्यादि (११३-५) मग्न्यग्रन्थः, उक्तं भवता-द्वितीयेऽध्याये जीवस्यौदयिकेषु भावेषु निरूप्यमाणेषु तिर्यग्योनिरित्युक्तं, तथा स्थितौ निरूप्यमाणायां तृतीयाध्यायपरिसमाप्तौ तिर्यग्योनीनां चे'त्युक्तं. आश्रयेषु निरूप्यमाणेषु 'तैर्यग्योनस्ये'ति वक्ष्यते षष्ठ इति, तन्त्रं निर्यग्योनय इति प्रक्रमात् प्रश्न इति, उच्यते—

औपपत्तिकमनुष्येभ्यः शेषास्तिर्यग्योनय इति ॥ ४-२८ ॥ सूत्रम् ॥

प्रायो निगदमिदमेव, नवरमेकंन्द्रियादयः पञ्चेन्द्रियावमाना इति ॥ 'अत्राह'त्यादि मग्न्यग्रन्थः (११३-१२) स्थितिरुक्ता तृतीयेऽध्याये, अथ देवानां भवनवास्यादीनां का स्थितिः ? इति, अत्रोच्यते—

स्थितिरिति ॥ ४-२९ ॥ सूत्रम् ॥

प्रतुष्टयानष्टे-स्थितिरित्यत ऊर्ध्वमध्यायपरिमार्गेर्ध्वयति ॥ तथा चाह—

भवनेषु दक्षिणाद्धीपतीनां पल्योपममध्यर्द्धमिति ॥ ४-३० ॥ सूत्रम् ॥

तमुदायाधः प्रकटः, अवयवार्धं त्वाह—'भवनेष्विव'त्यादिना (११३-१७) भवनेषु तावत् सामान्येन दक्षिणाद्धीपतीनां रुक्कविभागेनार्द्धनिकायेन्द्राणां घटनादीनां पल्योपममुक्त्वक्षणं अध्यर्द्धमिति अधिकमर्द्धमस्मिन्निर्दिष्टमध्यर्द्धं, सार्द्धमित्यर्थः, किमित्याह—परा स्थितिरुत्कृष्टेत्यर्थः, अनेन जघन्याया आक्षेपः, सन्देहापनोदाय स्पष्टमाह—'द्वयोर्द्वयो'रित्यादि (११४-१) द्वयोर्द्वयोर्गोक्तयोगिनि पूर्वोक्तयोर्भवनवासीन्द्रयोः चमरवलिघरणभृतानन्दादिक्रमेण पूर्वः उपन्यासक्रमान् दक्षिणाद्धीपपतिः अपर उत्तराद्धीपनिरिति ॥ तदाह—

शेषाणां पादोने इति ॥ ४-३१ ॥ सूत्रम् ॥

ममुदायार्थः प्रकटः, अवयवार्थमाह—‘शेषाणा’ मित्यादि (११४-४) शेषा दक्षिणाद्धिपतिभ्यः उत्तराद्धिपतयः तेषां भवनचासेष्वधिपतीनां भूतादीनां द्वे पत्योपमे पादोने चतुर्थभागोने परा स्थितिर्भवतीति पूर्ववत्, केवलं शेषा उत्तराद्धिपतय इति ॥ एवं मामान्येन तदभिधाय विशेषणयुद्धारिमाह—

असुरेन्द्रयोः सागरोपममधिकं चेति ॥ ४-३२ ॥ सूत्रम् ॥

समुदायार्थः प्रकटः, अवयवार्थं त्वाह—‘असुरेन्द्रयो’ रित्यादिना (११४-७), असुरेन्द्रयोः पुनः दक्षिणाद्धिपत्यूत्तराद्धिपत्योश्चरबलिसंज्ञयोः किमित्याह—यथासंख्यं सागरोपममधिकं च कियतापि परा स्थितिर्भवतीति पूर्ववत् ॥ सागरोपमस्थितिमाधर्ग्यान् व्यन्तरज्योतिष्कौ विहायेदमाह—

सौधर्मादिषु यथाक्रममिति ॥ ४-३३ ॥ सूत्रम् ॥

एतद् व्याचष्टे—‘सौधर्ममादि’ मित्यादिना (११४-१०) सौधर्मं कल्पमादिं कृत्वा सर्वार्थसिद्धविमानान्तानां यथाक्रममिति ऊर्ध्वं परा उन्कृष्टा स्थितिर्विध्यते ॥ एनामेवाह—

सागरोपमे इति ॥ ४-३४ ॥ सूत्रम् ॥

एतद् व्याचष्टे—‘सौधर्मं’ त्यादिना (११४-१२) सौधर्मं कल्पे प्रागुपन्यस्ते देवानामिन्द्रमामानिकादीनां परा उन्कृष्टा स्थितिर्देवं सागरोपमे इति ॥

अधिके चेति ॥ ४-३७ ॥ सूत्रम् ॥

एतद् व्याचष्टे—‘ऐद्यान’ इत्यादिना (११४-१४) यथाक्रमं ग्रहणात् गेशाने कल्पे द्वे सागरोपमे अधिके कियताऽपि परा स्थितिर्भवेतीति । ‘सनत्कुमार’ इत्यादि निगदमिदं यावत् सर्वार्थसिद्धे अजघन्योत्कृष्टा त्रयस्त्रिंशदिति, नवरं नवसु प्रत्येकं धिति भिन्नतयलोपः द्युते एकेकेनाधिकानीति नियतविषयनियमार्थः, मिजयादिष्विति तु द्व्यधिकसंख्यानियमार्थः, गर्गार्थमिदं इति चाजघन्योत्कृष्टसंख्यानियमार्थ इति, आरणाच्युतादिति कृतैकमद्भावो निर्देशः, आरणापलक्षितो न इति कृत्वा ॥ ‘अत्राह’ इत्यादि (११६-३) गगन्धग्रन्थः, मनुष्यतिर्यग्यनीनां किमित्याह-परापरे जघन्योत्कृष्टे स्थिती व्याख्याते ‘तृस्थिती’ इत्यादिना प्राक्त, अध्रौपपातिकानां नारुदंगानां क्रिमैकैव परा स्थितिः, परापरे न विद्येते स्थिती इति, अत्रोन्यते—

अपरा पल्योपममधिकं चेति ॥ ४-३९ ॥ सूत्रम् ॥

निगदमिदमेव, एवं—

सागरोपमे इति ॥ ४-४० ॥ सूत्रम् ॥

एतद् व्याचष्टे—गनरुमारे कल्पे तृतीये अपरा जघन्या स्थितिः, द्वे ‘सागरोपमे’ इति ॥

अधिके चेति ॥ ४-४१ ॥ सूत्रम् ॥

१ गत मन्तरुमारे (३६) विशेषनिगदमसदौकाटद्वययोदग्रपञ्चदशमिराधिकानि च (३७) आरणाच्युतादूर्ध्वमेकैकेन नवसु त्रैवे-
यकं नु मिजयादिषु सर्वार्थमिदं च (३८)

एतद् व्याचष्टे-माहेन्द्रे कल्पे जघन्या स्थितिः, किमित्याह-अधिके द्वे सागरोपमे इति ॥
परतः परतः पूर्वा पूर्वाऽनन्तरा इति ॥ ४-४२ ॥ सूत्रम् ॥

एतद् व्याचष्टे-‘माहेन्द्रकल्पात् परत’ इत्यादिना (११६-१५) माहेन्द्रात् कल्पात् परतः ब्रह्मलोकादारभ्य पूर्वा स्थितिः परा उत्कृष्टा, किमित्याह-अनन्तरा-जघन्या स्थितिर्भवति, उपरितनकल्प इत्यर्थः, एतदेव दर्शयति-‘तच्च’ इत्यादिना (११६-१६) माहेन्द्रे कल्पे परा स्थितिः सप्त सागरोपमाणि उक्ता सा ब्रह्मलोके जघन्या भवति, एवं ब्रह्मलोके दश सागरोपमाणि परा स्थितिरुक्ता, सा लान्तके जघन्या भवन्ति, अतिदेशमाह-‘एव’मित्यादिना (११७-१) आ सर्वार्थसिद्धादिति सर्वार्थसिद्धं यावत्, आङ् मर्यादायां, विजया दिषु चतुर्षु विजयैज्यंतजयंतापराजितेषु परा स्थितिस्त्रयस्त्रिंशत्, एवं परतः परतः पूर्वा पूर्वाऽनन्तरेति यावत् भयभवः (उभयसंभवः) तावद्दृष्टव्यम्, अत एव एतेष्विति, जघन्या एकत्रिंशदेव, उत्कृष्टा त्रयस्त्रिंशत्, मुख्यदृष्ट्यैव सूत्रेऽभिधानात्, यथोक्तं प्रज्ञापनायाम्-विजयवेज्यंतजयंतापराजिअदेवाणं केवद्वअं कालं ठिती पणत्ता ? गोयमा ! जहण्णेणं एगतीसं सागरोवमाइं, उक्कोसेणं तेचीसं, सव्वडुसिद्धगंदेवाणं पुच्छा, गोयमा ! अजहण्णमणुक्कोसेणं तेचीसं सागरोवमाइं ठिती पणत्ता, ” एतदाह-‘से’त्यादि (११७-२) तासां विजयादिसम्बन्धिनी उत्कृष्टा स्थितिः, किमित्याह-अजघन्योत्कृष्टा तथैकरूपैव सर्वार्थसिद्ध इति ।

नारकाणां च द्वितीयादिष्विति ॥ ४-४३ ॥ सूत्रम् ॥

परतः परतः पूर्वा पूर्वाऽनन्तरेति सूत्रमुक्तसम्बन्धमेवेति न सम्बन्ध उक्तः, एतद्व्याचष्टे-‘नारकाणां च’ इत्यादिना (११७-५),

नारकाणां च, न केवलं देवानां, द्वितीयादिषु भूमिषु शर्कराद्यासु पूर्वा पूर्वा परा उत्कृष्टा स्थितिः सागरोपमादिलक्षणा, न व्यरहिता, किञ्चिन्नन्तरा, किमिन्याह-परतः परतः अग्रतोऽग्रतः अपरा भवति, जघन्येत्यत्यर्थः, एतदेव व्याचष्टे—‘तद्य-
धेन्यादिना (११७-६) निगदमिदं यावत्—

दशवर्गमहस्त्राणि प्रथमायामिति ॥ ४-४४ ॥ सूत्रम् ॥

एतदपि निगदमिदमेव, एवं भवनेषु च (४-४५) त्याद्यपि, एवं ‘न्यंतराणां चेति (४-४६) एवं ‘परा पल्योपमे’-
त्यादि, न न मयं भाष्यं निगदमिदं यावत् अध्यायपरिममाप्तिरिति ॥

आनार्यहरिषद्रोद्धृतायां श्रीतत्त्वार्थदुपडिकापृष्ठौ चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ।

भ्रूना पञ्चम श्रारम्भेन—इह चोक्ता जीवाः, अजीवान् वक्ष्याम इति सम्बन्धग्रन्थः, अभिहिता जीवाः संसारिणो
इत्यादिना ग्रन्थेन प्रागुद्दिष्टा जीवाजीवादिभ्यः, अजीवान् वक्ष्यामः, उद्देशक्रमप्राप्त्यादित्याह ॥

अजीवकाया धर्माधर्मिकाशपुद्गला इति ॥ ५-१ ॥ सूत्रम् ॥

एते धर्मादयः अजीवकायाः उच्यन्ते इति सूत्रममुदायार्थः। अवयवार्थं त्याह—‘धर्मास्ति काय’ इत्यादिना (१२०-५।६) गति-

१ परा पल्योपमं (४७) ज्योतिष्काणामधिकं (४८) ग्रहाणामेकं (४९) नक्षत्राणामर्थं (५०) तारकाणां चतुर्भागाः (५१) जघन्या
न्यष्टभागः (५२) चतुर्भागाः त्रेपणाम् (५३)

परिणतं जीनादिद्रव्यं, तन्नियमधारणात् धर्मः, अस्त्यः—प्रदेशः कायः—संघातः, अस्तीनां कायः अस्ति कायः, धर्मश्चासावस्ति-
 कायश्चेति समासः, एतमधर्मास्ति कायोऽपि, नवरं यथोदितनियमाधारणाद् अधर्मः, रूढिषु क्रिया व्युत्पत्त्यर्था नार्थक्रियार्थेति, एव-
 माकाशास्ति कायोऽपि, नवर सर्वद्रव्यस्वभावदीपनादाकाशमिति, एवं पुद्गलास्ति कायोऽपि, नवर पूरणगलनधर्माणः पुद्गला इति,
 सूत्रेऽस्ति शब्दानुपादानं पदैक देशे पदप्रयोगनीत्या, सूचनात् सूत्रमिति कृत्वा इति, अजीवकायाः जीवकायादन्ये एतान्त एवेति,
 तान् स्वलक्षणतः प्रत्येकं आत्मलक्षणभेदेन परस्तादृक्ष्यामः इत्यग्रे प्रतिपादयिष्यामः, कायग्रहणप्रयोजनमाह—‘कायग्रहणमिह
 सूत्रे प्रदेशावयवबहुत्वार्थं’ तत्र प्रकृष्टा देशाः—निर्विभागाः विभागाः धर्माधर्माकाशानामसंख्येयाः, लोकाकाशमधिकृत्य, अपृ-
 थग्भन्नानाञ्च प्रकृष्टत्वं, एतमनयूयन्त इत्यवयवाः स्कधेषु वहन एव, सह्येयासह्येयानन्ता इति, ननु परमाणुरपि पुद्गलास्ति काय
 एव, यथोक्तं—“स्वधा स्वधेदेमा स्वधपदेसा परमाणुपुगला” इति, कथं सायव इति, अत्रोच्यते, भागानयवैर्गणिदिभिः, तथा
 चोक्तं—“कङ्निहे णं भंते ! भागपरमाणू पणत्ते !, गोयसा ! चउविहे, तंजहा—वणभंते गंधमंते रमभंते फासमंते” इत्यादि, कथं
 परमाणुत्वं ? द्रव्यायवैर्निरयन्तादिति, द्वितीयं कायग्रहणे प्रयोजनमाह—‘अद्वे’त्यादिना (१२०—४।५) अद्वा चासौ
 समयश्च अद्वासमयः—समयक्षेत्रवर्ती समय एव निर्निभागः, तस्य प्रतिपेधार्थं, स हि समय एव, न काय इत्यर्थः, कायत्वे तु
 तत्प्रदेशानयनाना मदैव भागात् मदा तत्माचिव्यलघुधर्मभेदभाज इति भागनीयं, चशब्दः, प्रकाश(कारणा)न्तरममुच्यार्थ इति ॥

एते धर्मद्वयः किमित्याह—

द्रव्याणि जीवाश्चेति ॥ ७—२ ॥ सूत्रम् ॥

द्रवन्तीति द्रव्याणि, न गुणादिमात्रं, पञ्च एवेति मृगमुदायार्थः। अवयवार्थं त्वाह-‘य एत’ इत्यादिना (१२०-६।७) य एते धर्मा-
दयः प्रथममत्रोपदिष्टाः चत्वारो धर्माधर्माकाशपुद्गला जीवाश्च प्रागुक्ताः, किमित्याह-पञ्च द्रव्याणि भवन्ति, तथा तथा
द्रव्यान, तदने मयात्र द्रव्याणि च, उभयव्यवहारदर्शनात्, एतदाह-‘उक्तं ही’त्यादिना, उक्तं यस्मादिहैव प्रथमेऽध्याये, किमि-
त्याह-मतिश्रुत्ययोगानयोर्निगन्धो ग्रहणता द्रव्येषु धर्मादिष्वसर्वपर्यायेषु तथाऽभिशुद्धग्रहणतया, विशुद्धग्रहणतस्तु केवलस्ये-
न्याह-मरिद्वयपर्यायेषु केवलस्य निगन्ध इति, एतेन तथा द्रवणमाह, विशिष्टज्ञेयतयाऽपरिणतस्य ग्रहणायोगादिति। एतानि च-

नित्यावस्थितान्यरूपीणीति ॥ ५-३ ॥ सूत्रम् ॥

ममृदायार्थः प्रसूतः। नमयवार्थं त्वाह-‘एतानी’त्यादिना (१२०-१०।११) एतानि द्रव्याणि धर्मादीनि नित्यानि भवन्ति,
नमृदायगतया, नाप्रमृदानुत्पन्नत्थिरस्यभावतया, इहापपत्तिमाह-तद्भावावध्यं नित्यमिति वक्ष्यते, नैते धर्मादयः कदा-
चिद्वर्मादिभावं परित्यक्तवन्तः परित्यजन्ति परित्यक्ष्यन्ति चेति, अवास्थितार्थं परित्याचष्टे-अवस्थितानि न न्यूनाधिकानि
नेत्येति, एतदेवाह-‘न ही’त्यादिना, न हि यस्मात् कदाचित् कस्मिन् काले पञ्चत्वं सख्यामधिकृत्य भूतार्थत्वं सतत्त-
त्वात् न भिन्नरन्ति, अतद्भूतापत्त्या, अरूपिपदं व्याचष्टे-अरूपीणि च अपुद्गलद्रव्याणि, अत एवाह-नैपां रूपमस्तीति
विशिष्टरूपप्रतिषेधोऽयं, तथा न ममृदायप्रतिषेधः, किं तर्हि?, आद्याना चतुर्णां विद्वत्सदस्येरूपसूत्रभावेऽपि मौग्यनिषेधवत्, किमिदं
रूपमित्याह-रूपं मूर्तिः रूपरमगन्धस्पर्शानां तथाविधविशिष्टरूपपरिणतिरूपा चक्षुरादिग्राह्या, तथा चाह-मनूर्याश्रयाश्च स्पर्शा-
दयः, सदापि त्रिगुणसंस्थानशून्यानामभावादिति ॥ नित्यावस्थितान्यरूपानीति विशेषाभिधाने विशेषपत्रादमाह-

रूपिणः पुद्गला इति ॥ ५-४ ॥ सूत्रम् ॥

धर्मादीना मध्य इति सूत्रसमुदायार्थः। अयमर्थं त्वाह-‘पुद्गला एव’ (१२१-२)त्यादिना, पुद्गला एव परमाणुप्रभृतयो-
ऽनन्तप्रदेशस्कन्धावसानाः रूपिणो भवन्ति, मूर्त्तिमत्तया परिणतिमासादयन्ति, न धर्मादयः रूपिणः, व्याचष्टे-‘रूपमेपा’-
मित्यादिना, रूपं मूर्त्तिः एषां पुद्गलाना परमाण्वादीना अस्ति विद्यते, षष्ठीप्रदेशनात् कथंचिदभिन्नं, गणु वा पुद्गलेष्वस्तीति,
तिलैतलनत् कथंचिद्भिन्नमिति सप्तम्योक्तं, तदेवमेते रूपिणः, नित्यत्वमगस्थितत्वं चैतेषामपि समस्त्येन, सामान्येन तद्भावाव्य-
यतया न्यूनाधिकत्वाभावेन चेति ॥ एतद्विशेषाभिधित्सयेवाच-

आकाशादेकद्रव्याणीति ॥ ५-५ ॥ सूत्रम् ॥

आकाशान्तानि धर्मादीनि एकद्रव्याणीति सूत्रसमुदायार्थः। अवयमार्थं त्वाह-‘आकाशादि’त्यादिना (१२१-५) अभिविधिवा-
चित्वादादो द्वित्यं, ततश्च सहितया सूत्रपाठस्तं निवृणोति, आ आकाशाद्, अध्यायादिसूत्रोपपन्नं क्रममुद्दिश्याकाशं यावत् धर्मा-
धर्माकाशानि सूत्रानुपूर्व्योक्तानि, किमित्याह-एकद्रव्याण्येव, तेषा समानजातीयानि द्रव्यान्तराणि न सन्तीत्यर्थः, अनधारण-
फलदर्शनायाह-पुद्गलजीवास्त्वेकद्रव्याणीति ममानजातीयद्रव्यान्तरभागात्, अनेनार्मेकत्वग्रथ्येकत्वनिरामः, तदेकत्वे संमा-
राद्यभात्र इति भावनीय । एतद्विशेषाभिधित्सयेवाह-

निष्क्रियाणीति ॥ ५-६ ॥ सूत्रम् ॥

अगमनशीलानीति सूत्रसमुदायार्थः। अयमर्थं त्वाह-‘आ आकाशादि’त्यादिना (१२१-८) आ आकाशादेव आका-

शमेन यावत् धर्मादीन्यनन्तरोदितानि, किमित्याह—निष्क्रियाणि भवन्ति, निशिष्टक्रियाप्रतिषेधोऽयं, यदाह—पुद्गलजीवास्तु
 पुद्गलजीवाः पुनः क्रियावंतः, अभिमताक्रियाविशेषमाह—क्रियेति गतिकर्माह सूत्रकारः, गतिक्रियामित्यर्थः, नापेक्षिकां उत्पा-
 दक्रियामिति, मा हि धर्मादीनामपि समस्त्येवेत्यभिप्रायः ॥ सूत्रान्तरसम्बन्धमाह—‘अत्रादोक्त’मित्यादिना (१२२-१) अत्रा-
 नेकं भवता प्रदेशावयवनहुत्वं मामान्येन कायमंजु धर्मादिकायाभिधानमिति तत् क एषां धर्मादीनां कायाना प्रदेशा-
 न्यवयवनिमित्तः, केषा प्रदेशाः केषा नान्यथा इति, अमूर्तेष्वन्यवयवव्यवहारो दुर्घटः, मूर्तेषु चान्त्यागयवेषु परमाणुषु प्रदेशव्यव-
 हार इत्यभिप्रायः, एवं पराभिप्रायमाशङ्क्याह—अज्ञोच्यते, सर्वेषाममूर्त्तानां धर्मादीना प्रदेशाः मन्निष्कृष्टा देशाः प्रदेशा इति-
 कृत्वा, परमाणोरित्येतत् प्राप्तेऽन्यत आह—अन्यत्र परमाणोः परमाणुं युक्त्वा, द्रव्यतोऽशक्यभेदस्य परमाणुत्वात्, समानजा-
 तीयप्रदेशप्रतिषेधोऽयं, रसादयस्तु पर्याया निघन्ते, अवयवास्तु निसकलितभेदवृत्तयः स्कन्धानामेवानन्तानन्तप्रदेशकान्तानां,
 चक्षयति यस्मात् सूत्रकारः, किमित्याह—‘अणव’इत्यादि (१२२-४) अणवः—परमाणवः स्वरूपाश्च—तत्संहतिरूपाः (भेद) संघातेभ्यः
 स्कन्धाः भेदेभ्योऽप्युत्पन्न्यन्ते, अत एवैते अनयूयमानत्वादवयवा इति चैतत्, स्वरूपाश्च सर्वथाऽणुत्वासिद्धेः, सिद्धौ वा
 प्रत्येकपरमाणुपुद्गलेऽपि स्वरूपायोगाद्, एतेन तत्प्रदेशत्वसिद्धिरिति ॥ एवं प्रदेशवयवत्रिभागभेदमभिधाय तदियत्तामभिधातुमाह—
 असह्येयाः प्रदेशा धर्माधर्मयोरिति ॥ ५-७ ॥ सूत्रम् ॥

मसुदायार्थः प्रकटः। अनयवार्थं त्वाह—‘प्रदेशो नामे’त्यादिना (१२२-७) प्रदेश उक्त्यर्थः, नामशब्दः किल एवार्थः, स च
 परोक्षातागमनादसूचनः, एवमाप्ताः कथयति, यदुत अपेक्षाप्रयोजनस्तान्निर्वृत्तये वा आपेक्षिकः, स्थिरा त्रिभागापेक्षया, मर्वलघुरि-

त्यर्थः, तदयं मूर्तेतरेषु साधारणसत्तानिवन्धनत्वात्, स्पष्टतराभिधित्तयाऽऽह-सर्वस्वद्वन्द्वस्य परमाणोः सर्वलघोरित्यर्थः, अव-
गाह इत्यवगाहोऽनस्थानमित्येषः प्रदेशः, एवम्भूता असंख्येया धर्माधर्मयोरिति ।
जीवस्य चेति ॥ ५-८ ॥ सूत्रम् ॥

एतद् व्याचष्टे-‘एकजीवस्य’त्यादिना (१२२-९) एकजीवस्य-एकजीवन्यक्तैः चः समुच्चये असंख्येयाः मह्ययातीताः
प्रदेशा भवन्ति, न केनलं धर्माधर्मयोरेवेति ।

आकाशस्यानन्ता इति ॥ ५-९ ॥ सूत्रम् ॥

एतद् व्याचष्टे-‘लोके’त्यादिना (१२२-११) लोकालोकाकाशस्य सामान्येनाखिलस्य, किमित्याह-अनन्ताः प्रदेशाः, अप-
र्ययसाना इत्यर्थः, विशेषेण लोकाकाशस्य पुनः धर्माधर्मैकजीवैः, किमित्याह-तुल्याः सदृशाः समानाः प्रदेशा इति, इयांस्तु
निशेषः-धर्मादीना नितता एव, जीवस्य तु संकोचनिकाशधर्माण इति ॥

संख्येयासंख्येयाश्च पुद्गलानामिति ॥ ५-१० ॥ सूत्रम् ॥

एतद् व्याचष्टे-‘संख्येया’ इत्यादिना (१२२-१४) यथा सम्भवति परिणामैव चिन्त्यात्, केषामित्याह-पुद्गलानाम्, इह पुद्गलाः
परमाणवादयः अचित्तमहास्कन्धागमाना गृह्यन्ते, पूरणगलनधर्मात्, अनन्ताः स्त्रोऽनुपात्ता अपि चशब्दात् लभ्यन्ते, अनुवृत्तेरिति,
एतदाह-अनन्ता इति वर्त्तते, तदेतदुक्तं भवति-अनुवर्त्तन्ते नाम त्रिधयो न चानुवर्त्तनादेव भवति, किं तर्हि?, यत्तादिति ।
नाणोरिति ॥ ५-११ ॥ सूत्रम् ॥

पूर्वद्वयापवादोऽस्य पिण्डार्थः । अवयवार्थं त्वाह-‘अणो’रित्यादिना (१२३-२)अणोः-परमाणुपुद्गलस्य प्रदेशः-आरम्भकाः परमाणवः न सन्ति, न चैवमप्यभावोऽस्येत्याह-‘अनादिमध्यप्रवेशो हि परमाणु’रिति, यस्मादादिमध्यान्तप्रदेशैः रहित एवा-यमिष्यते, न चैवंभूतोऽपि न सम्भवति, विज्ञानवद्भाविरोधात् कार्यगम्यत्वाच्चेति ॥ व्यवहारनयमधिकृत्यावगाहिनामत्रगाहमाह-

लोकाकाशोऽवगाह इति ॥ ५-१२ ॥ सूत्रम् ॥

एतद् व्याचष्टे-‘अवगाहिना’मित्यादिना (१२३-४)अवगाहिनामित्यनुप्रवेशवतां धर्मादीनां, किमित्याह-अवगाहः-प्रवेशः, केत्याह-‘लोकाकाशो’ चतुर्दशरज्ज्वात्मक एव भवति, नालोकाकाशे, तस्य एतत्स्वभावत्वादिति ॥ तथा चाह-

धर्माधर्मयोः कृत्स्ने इति ॥ ५-१३ ॥ सूत्रम् ॥

एतद् व्याचष्टे-‘धर्माधर्मयो’रित्यादिना (१२३-६) धर्मास्तिकायाधर्मास्तिकाययोः कृत्स्ने सम्पूर्णे लोकाकाशे-चतुर्दश-रज्ज्वात्मकेऽपि, किमित्याह-अवगाहो भवति, अनादिकालीनः, परस्परश्लेषपरिणतेरिति भावः ॥

एकप्रदेशादिषु भाज्यः पुद्गलानामिति ॥ ५-१४ ॥ सूत्रम् ॥

‘एकप्रदेशादिष्विति’ (१२३-८) समानाधिकरणे बहुव्रीहिः, एकश्चासौ प्रदेशश्चेति, प्रदेशः उक्तलक्षणः, एकः प्रदेश आदि-र्येषां तेज्वेकप्रदेशादिषु भाज्योऽवगाहः पुद्गलानामिति सूत्रममुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह ‘अप्रदेश’ इत्यादिना (१२३-८) अवि-द्यमानद्रव्यान्तप्रदेशोऽप्रदेशः-परमाणुः, स्वयमेव प्रदेशत्वात्, पुद्गलायं पूरणगलनधर्मत्वात् एव, संख्येयप्रदेशैः प्रचयविशेषात् संख्येयः स्कन्धः, सोऽपि पुद्गलः, एवमसंख्येयानन्तप्रदेशावपि वाच्यौ, तेषां पुद्गलानां सर्वेषामेव एकादिपञ्चाशदप्रदेशेषु, किमि-

त्याह-‘भाज्योऽवगाह’ इति, अनेकार्थत्वाद्वातूनाम्, एतद् व्याचष्टे-‘भाज्यो विभाज्यो विकल्प्य इत्यनर्थान्तरम्’ विशेषेण अतिशयेन परमाज्यादिना भाषणीयो व्याख्येयः, विकल्पस्तु भेदसम्भवे, यथा ज्यणुकस्यैकस्मिन् द्वयोश्च, परिणामवैचित्र्यादिति, एतदेवाह-‘तत्रथे’त्यादिना (१२३-१०) परमाणोरेकस्मिन्नेव प्रदेशेऽवगाहः, तस्य प्रदेशत्वात्, ज्यणुकस्यैकस्मिन् द्वयोश्च, परिणामवैचित्र्यात्, पञ्चमाण्डादौ तथोपलब्धेः, एवं ज्यणुकादिष्वपि भावनीयं यावदनन्तप्रदेशस्य च असंख्येयप्रदेशेष्वेव, तथा परिणामवैचित्र्यात्, लोकाकाश एव तद्भावादिति ॥

असंख्येयभागादिषु जीवानामिति ॥ ५-१५ ॥ सूत्रम् ॥

एतद् व्याचष्टे-‘लोके’ (१२३-१५) त्यादिना, लोकाकाशप्रदेशानां यथोक्तानां, किमित्याह-असंख्येयभागादिषु कदाचिद्रेकस्मिन् असंख्येयभागे कदाचिद् द्वयोः कदाचिन्निमित्त्यादि, जीवानां पृथिवीकायिकादीनां, किमित्याह-अवगाहो भवति, प्रवेशः, कियद्यानदित्याह-आ सर्वलोकादिति, सर्वलोकं यावत्, केवलिनः समुद्घात इति ॥ ‘अत्राहे’ (१२३-१७) त्यादिमन्वन्धग्रन्थः कष्टः, को हेतुः-का युक्तिः, असंख्येयभागादिषु जीवानामवगाहो भवति लोकस्य, तेऽपि तुल्यप्रदेशा एव, न च तुल्यप्रदेशानां पट्टादीनामवगाहभेद इत्यभिप्रायः, अत्रोच्यते समाधिः-

प्रदेशसंस्कारचिसर्गाभ्यां प्रदीपवदिति ॥ ५-१६ ॥ सूत्रम् ॥

अन्योऽन्यानुप्रवेशादिना प्रदीपवस्तुल्यत्वेऽप्यवगाहभेद इति सूत्रममुदायार्थः। अवयवार्थं त्वाह-‘जीवस्य ही’त्यादिना (१२४-२) जीवस्य यस्मान् प्रदेशानाम् उक्तलक्षणानां संस्कारचिसर्गां संकोचविकाशाविष्टौ-अभ्युपगतौ प्रदीपस्येवेति दृष्टान्तः, एनमेव.

व्याचष्टे—‘तद्यथे’त्यादिना (१२४-३) तैलवन्त्यग्युपादानप्रवृद्धः इत्यनेन अविकलां हेतुसामग्रीमाह, प्रदीपो विशिष्टज्वा-
 लात्मकः प्रतिबद्धग्रभासंघातपरिवारः महतीमपि शालामपि कृटाकारशालां सन्निवेशविशेषरूपां प्रकाशयति, अण्वीमपि-
 लुनीमपि अपरित्यक्तस्वपरिवार एव, एवं माणिकावृतो माणिकां प्रकाशयति, माणिका मानभेदः, एवं द्रोणावृतो द्रोणं प्रका-
 शयति, द्रोणोऽपि मानभेद एव, आढकावृतश्चाढकं प्रकाशयति, मानभेदमेव. एवं प्रस्थावृतः प्रस्थं मानभेदमेव, पाण्यावृतः पाणिमेव प्रका-
 शयति, एवं दृष्टान्तः, अयमर्थोपनयः—एवमेव ग्रदेशानामुक्तलक्षणानां संहारविमर्गाभ्यां कर्मसचिवतत्त्वभावनतया संकोचविका-
 शाम्या जीवः—आत्मा महान्तं प्रमाणतः हस्ताद्यपेक्षया अणुं वा प्रमाणत एव कुड्याद्यपेक्षया, किमित्याह—पंचविधं शरीरस्कन्ध-
 मौढारिकादिलक्षणमभिहितस्वरूपं, अयमेव विशेष्यते—‘धर्मे’त्यादिना (१२४-७) धर्मश्चाधर्मश्चाकाशं च पुद्गलजीवप्रदेशाश्चेति
 समामस्तेषां समुदायः तं व्याप्नोति जीव इति, किमुक्तं भवति?—अवगाहन् इत्यर्थः, तदित्थं ‘धर्ममाधर्मम्’त्यादि (१२४-८)
 धर्मश्चाधर्मश्चेति द्वन्द्वः, एषा धर्माधर्माकाशजीवानामिति, अमूर्त्तसमाधर्म्यादित्थमुपन्यामः, परस्पररेण दृष्टिरितीतरेतरानुबोधस्तत्-
 स्वभावनतया न विरुध्यते, पुद्गलेषु च स्कन्धादिषु न विरुध्यते, कुत इत्याह—अमूर्त्तत्वाद् धर्मादीनां, एवं व्यग्रहारनयमतदव-
 गाहादि, निश्चयतस्तु नवं एव भावाः स्वानगाहा इति ॥ ‘अत्राह’त्यादि (१२४-९) सति प्रदेशसंहारविसर्गसंभवे उक्तनीत्या
 कस्मादसंग्येयभागादिषु लोकस्य जीवानामवगाहः—प्रवेशो भवति?, सर्वप्रदेशोपसंहारेण नैकप्रदेशादिषु?, प्रतिघन्ध-
 कस्याभावात्, संस्पर्णादिति तथा संस्पर्णोपपत्तेरित्यभिप्रायः, अत्रोन्यते—‘सयोगत्वा’दित्यादि (१२४-१२) सयोगत्वात्
 संसारिणां योगमधिकृत्य नैकप्रदेशादिष्वनगाहः, मरुपत्नादित्यभिप्रायः, भिद्वानां किं न इत्याशङ्क्योपाहाह—‘चरमे’त्यादि

(१२४-१२) चरमशरीरम्-अपश्चिमं तत् त्रिभागहीनत्वाच्च चरमशरीरत्रिभागो नावगाहित्वात् शुषिरापूर्णतः सिद्धानामिति भावनीयं । 'अत्राह' इत्यादि (१२४-१४) सम्बन्धग्रन्थः, उक्तं भवताऽधिकृताध्यायप्रथमसूत्रे धर्मादीनस्तिक्तायान् परतः तल्लक्षणतो चक्ष्याम इति, तत् किमेषां धर्मादीनां लक्षणास्ति, अत्रोच्यते—

गतिस्थित्युपग्रहो धर्माधर्मयोरुपकार इति ॥ ५-१७ ॥ सूत्रम् ॥

गतिस्थित्योरुपग्रहकौ धर्माधर्माविति सूत्रममुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह—'गतिमता'मित्यादिना (१२४-१७) 'गतिमतां' स्यत एव गतिपरिणामवतां जीवादीनां गतेः—देशान्तरग्रामिलक्षणायाः स्थितिमतां च स्थितिपरिणामवतां च स्वत एव स्थितेः—एकदेशावस्थानलक्षणायाः उपग्रह इति निमित्तं धर्मास्तिकायाधर्मास्तिकाययोः उपकारः प्रयोजनं, यथासंख्यं, न व्यत्ययेन, नाप्येक एव द्वयोः, तदेतदुक्तं भवति—गतिलक्षणो धर्मास्तिकायः स्थितिलक्षणश्च अधर्मास्तिकाय इति, गतिस्थितौ अपेक्षाकारणवत्यौ कार्यत्वाद् घटवत्, उपग्रहशब्दं व्याचष्टे 'उपग्रह' इत्यादिना (१२४-१८) एते पर्यायशब्दाः, एते सामान्येन, नवरं उपग्रहकारणं उपग्रहकं, बह्व्यादितद्वर्मादनिमित्तकारणं सहकारिदण्डादिवद् घटादेः, अपेक्षाकारणं भिक्षादिद्वत्तथाविधवासादेः, भिक्षाः तत्र वामयन्तीति, कारीपोऽऽग्निरध्यापयति, निश्चौरता पन्थानं बाहयतीतिवचनात्, हेतुरुपादानकारणं मृदादि घटादेरिति, उपकारशब्दव्याचिन्त्यामयाऽऽह—'उपकार' इत्यादि (१२४-१९) एतेऽपि पर्यायशब्दा एव सामान्येन, नवरं यथोक्तोपग्रहादिषु यथासंग्यमिति, उपग्रहकारणस्योपकारः कार्यं, निमित्तकारणस्य प्रयोजनं, अपेक्षाकारणस्यानुपधातो गुणः, हेतोरर्थ इति, एवं गतिपरिणामपरिणतस्य जलघटनेरुपग्रहको यथोक्तजीवानां धर्मास्तिकायः, एवं तिष्ठतोऽप्युपग्रहकः अध-

मांस्तिफाय इति, एवं गतिस्थित्युग्रहप्रयोजनताऽनयोः, सदोभयाभावश्च जीवादीनां धर्मादिभावे स्वगततथाविधपरिणामकादा-
चित्कृतया, स त्वनादितद्भावकालादिसापेक्ष इति भावनीयं, न हि मत्स्यानामपि जलमित्येव गतिः, अपि तु तथापरिणतस्य
जलात्, एवं पुरुषस्यापि न समा भूमिरिति स्थितिः, अपि तु तथापरिणतस्य समभूमेः, मही पातालं किं ततः? ततद्भावपरिणति-
शून्यस्य पातालागमनादित्यत्र बहु वक्तव्यं तच्च नोच्यते ग्रन्थविस्तरमयात् अक्षरगमनिकामात्रफलत्वात् प्रारम्भस्येति ॥

आकाशस्य अवगाह इति ॥ ५-१८ ॥ सूत्रम् ॥

अत्रगाह उपकारः आकाशस्येति समुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह—‘अवगाहिना’मित्यादिना (१२५-२) अवगाहिनां धर्मा-
धर्मपुद्गलजीवानां चतुर्णामपि अवगाहः तथातत्प्रवेशलक्षणः, किमित्याह—आकाशस्योपकारः आकाशस्य सम्बन्धि
प्रयोजनं, भिन्नाधारमिति विभक्त्यलोपः, अवगाह्यावगाहकयो रूपाधीनत्वेऽपि चावगाहस्याकाशेन व्यपदेशः तदसाधारणत्वात्,
अमाधारणेन च हेतुना व्यपदेशः प्रवर्तते, तद्यथा—भेरीशब्दो यवाङ्कुर इति, धर्मादयो ह्यत्रगाहहेतवो गत्यादिहेतवश्च, आकाशं
त्ववगाहहेतुरेव, आकाशस्योपकार इत्युक्तं, कथं केषामयमित्येतदाह—‘धर्मे’त्यादिना (१२५-३) धर्माधर्मयोः—उक्तलक्षणयोः
अन्तःप्रवेशास्मभवेन स्वमध्ये धर्मादिप्रवेशदानेन, आकाशदेशाभ्यन्तरर्त्तिनो हि धर्माधर्मप्रदेशाः, सम्भवग्रहणमलोके तद-
यम्भनात्, न तर्हीदं व्याप्याकाशलक्षणं इति चेत् को वा किमाह? आकाशस्यैवतदभिधानात्, अत एवोक्तं लोकानादेशेऽवगाह
इति, तथा पुद्गलजीवानां उक्तलक्षणाना, किमित्याह—संयोगविभागैश्च तथा नियतैर्वहुभिस्तेषामन्यत्र गमनात्, चशब्दादन्तः-
प्रवेशेन आकाशस्योपकार इति ॥

शरीरवाङ्मनःप्राणापानाः पुद्गलानामिति ॥ ५-१९ ॥ सूत्रम् ॥

शरीरादयः पुद्गलानामुपकार इति समुदायार्थः। अवयवार्थं त्वाह-‘पंचविधानी’त्यादिना (१२५-६) पंचविधानि पंच-
प्रकाराणि शरीराण्यौदारिकादीनि प्रागुक्तानि पुद्गलानामुपकार इति योगः, तथा वाङ्मनः प्राणापानौ, वाङ्मनःपर्याये-
कत्वविवक्षयैकवचनं, प्राणापानयोरप्युच्यमानमिश्वासयोजाल्यपेक्षमिति, इतिशब्दार्थे, वाङ्मनः प्राणापानौ चेत्यर्थः, पुद्गलानां
स्कन्धादीनां सम्बन्धि प्रयोजनं, जीव इति गम्यते, एतदेव विशेषेण व्याचिख्यासुराह-‘तत्रे’त्यादि (१२५-७) शरीराणि
यशोक्तानि द्वितीयाध्याये तथेह द्रष्टव्यानि प्राणापानौ चाष्टमेऽध्याये नामकर्मणि ‘गतिजाती’त्यादिद्वारे पञ्चप्रकारपर्याप्तिकर्मणि
प्राणापानक्रियायोग्यद्रव्यग्रहणशक्तिनिर्वर्त्तनक्रियापरिसमाप्तिः प्राणापानपर्याप्तिरित्यत्र भाष्ये व्याख्यास्येते, किं
तर्हि दृत्तौ व्याख्यातावित्याह !, उच्यते-‘आशंसायामर्थे भूतवद्वर्त्तमानवच्च प्रत्यया भवन्ति, उपाध्यायश्चेदागमिष्यते तद् व्याकरण-
मधीतम्’, एवमिहापि नामकर्म्मपि संमतमित्यदोषः, तथा ‘द्वीन्द्रियादयः’ इत्यादि, द्वीन्द्रियादयः कृम्यादयः जिह्वेन्द्रिययोगात्
पर्याप्तिरसनेन्द्रियसम्बन्धेन भाषात्वेन गृह्णन्ति, तदुचितस्कन्धानामिति, नान्ये जिह्वेन्द्रियरहिताः पृथिव्यादयः, जिह्वेन्द्रि-
यप्रतिबद्धत्वाद्वाप्रापयसिरिति, ‘संज्ञिनश्च’त्यादि, संज्ञिनः समनस्का एव, चशब्दस्यावधारणत्वात् मनस्त्वेन मनोभावेन गृह्णन्ति,
मननार्थं, नान्ये एकेन्द्रियासंज्ञिपंचेन्द्रियावसानाः, मनःपर्याप्तिकारणभावादिति । कथमात्मा शरीरादियोग्यान् पुद्गलानादत्ते इत्याक्षिप्ते
सत्याह-‘वक्ष्यते ही’त्यादि, अभिधास्यते यस्मादष्टमेऽध्याये वन्धाधिकारे, किमित्याह-सकपायत्वाजीवः कर्ममणो योग्यान्
पुद्गलानादत्ते स वन्ध इति, उक्तमन्यत्रापि-“उष्णगुणः सन् दीपः, स्नेहं दृत्त्या यथा ममादत्ते । आदाय शरीरस्तथा परिणमयति

चापि तं स्नेहं ॥१॥ तद्ब्रह्मागादिगुणः सयोगवृत्त्याऽऽत्सदीप आदत्ते । स्कन्धानादाय तथा परिणमयति तौश्च कर्मतया ॥२॥” तस्मा-
च्छरीराद्याकारेणोपकारिणः प्राणिनां पुद्गला इति ॥ किं चान्यत् प्रकारान्तरेणापि पुद्गलानामुपकारित्वमित्याह—

सुखदुःखजीवितमरणोपग्रहाश्चेति ॥ ५-२० ॥ सूत्रम् ॥

सुखादिनिमित्ता चोपकारः पुद्गलानामिति सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थं त्नाह—‘सुखोपग्रह’ इत्यादिना (१२५-१४)
सखादिसम्बन्धादात्मनः आल्हादः सुखं तस्योपग्रहो—निमित्ता पुद्गलानामुपकार इति योगः, एवं दुःखोपग्रहः, नरर कण्टकादिस-
म्बन्धात् परितोपो दुःखं, एवं जीवितोपग्रहः, नवर प्राणानक्रियानुपरमो जीवितं, एवं मरणोपग्रहो, नरर प्राणानुपरमो मरणं,
अयं च पुद्गलानामुपकारः, पुद्गलसम्बन्धि प्रयोजनमात्मसम्बायि, चशब्दाच्छरीरादि च, तस्मिन् सत्येतदिति, भेदेन सूत्राभिधानं
पुद्गलात्मोभयाधीनत्वेऽप्यधिकृतफलस्य पुद्गलानामसाधारणतया व्युद्घटिष्यत इत्युक्तं, एवं सर्वत्र योजनीयमिति । सुखोपग्रहा-
दितमेव स्पष्टयन्नाह—‘तन्मध्ये’त्यादि (१२५-१५) इष्टाः—स्पर्शादयः अवस्थाऽपेक्षं बलभा मनोऽनुकूलतया सुखस्योक्त-
लक्षणस्य उपकार इति, सुखमात्मपरिणामस्वभावमनुवर्न्तीति, कर्मणि यष्टी द्रष्टव्या, एवमनिष्टाः स्पर्शादयः अवस्थापेक्षमन-
छुभा मनःप्रतिकूलतया दुःखस्योक्तलक्षणस्यैव उपकार इति पूर्वम्, दुःखमात्मपरिणामस्वभावमुपकुर्वन्तीत्यर्थः, ‘स्नाने’त्यादि
(१२५-१६) स्नानादीनि प्रतीतान्येव, विधिप्रयुक्तानीति देशकालमात्रासात्म्ययोजितानि जीवितस्योपकार इति वर्त्तते, केन
भावेनेत्याह—अनपवर्त्तनं चायुष्कस्येति जन्मान्तरोपनिबद्धस्य अनुग्राहकं हेतुसन्निधानतस्तथा, ताग्रमात्रे वेदनमित्यर्थः, एवं
विपश्चात्ताग्रिमन्त्रादीनि प्रतीतान्येव, एतानि किमित्याह—मरणस्योपकारा इति वर्त्तते, नैतान्येवेत्याह—अपवर्त्तनं चायुष्कस्य

नया पूर्वादिभिः दृष्टादिभिः द्रुस्वतापादनमिति भावः, सुखादौ, अमातसातवेदनीयाद्युदयोपलक्षणमेतत्, 'अत्राहे'त्यादि, उप-
पन्नं तायेदेतन्नीचिमतमरणोपग्रहत्वं सोपक्रमायुषां विपादिसम्बन्धतां अपवर्त्तनीयायुषां (परं अनपवर्त्तनीयायुषां विपा-
दिगन्धगद्दिनानां कथं उपकारः?, अत्रोच्यते, तेषामपि) जीवितमरणयोर्निमित्तता, किमित्याह-पुद्गलानामुपकार इति, पुद्गलानां
मयस्य प्रयोजनमान्मनि, विभक्त्यलोपे प्रयोजनं पूर्ववत्, एतत् सम्यग्दर्शनेनवधारयन्नाह-कथमिति चेद् अनन्तरोक्तः पुद्गलाना-
मुपकारः, उच्यते-कर्मण इत्यादि, कर्मणः ज्ञानावरणीयादः स्थितिक्षयाभ्यामिति, स्थित्याः क्षयाच्च तत्स्थित्या जीवितो-
पग्रहः नृदाारेण जीवनान्, क्षयेण मरणोपग्रहः, तद्विपाकधयात् मरणात्, क्रियामात्रतत्त्वे कर्मणि कथमेतदित्याशङ्कापोहायाह-कर्म
हि पौष्टमिति अनन्तप्रदेशात्मकस्कन्धविकाररूपं, न क्रियामात्रतत्त्वमेवेत्याशङ्कानुपपत्तिः । आहारश्च त्रिविध इत्यादि, आहारः
अग्निरहसं, चः गमुचये, ओजःलोमग्रक्षेपभेदतत्त्वप्रकारः, (ओजआहारः) सर्वप्रदेशात्मनः सर्वस्य अपर्याप्तकावस्थायां जन्मकाले
तृणमप्यग्निधामपूपन्, पर्याप्तकावस्थायां तु लोमाहारस्त्वग्निद्रियग्रहणः, ग्रक्षेपाहारस्तु कावलिकः, सोऽपि पर्याप्तकानामेव, पृथिवी-
कायायेरेन्द्रियनारुद्वयजानां, गन्धमयं सर्वेषामपि संसारिणां, विग्रहगतिसमापन्नसमुद्घातगतशैलीकिञ्चल्युपकारमावेऽपि स्तो-
त्रनाया वाहुल्यमधिकृत्याह-उपकुर्त्ते, किञ्कारणमित्यनविगतभावार्थः प्रश्नः, इहोत्तरं-'शरीरे'त्यादि (१२६-५) स्थितिश्च उपच-
यधेत्यादिद्वन्द्वः, शरीरस्य स्थित्यादय एतदर्थं यस्मान् उपकार इति तस्मादाहारः सर्वेषामेवोपकुरुत इति, तत्र स्थितिः-शरीरस्य
संभारानं उपनयः-परियोगः चलं-शक्तिः श्रद्धिः-आहारादिरूपा प्रीतिः-परितोषणेति ॥ 'अत्राहे'त्यादि (१२६-७) सम्बन्धग्र-
न्थः, गृहोमन्त्रान्, किमित्याह-धर्मोपधर्माकाशपुद्गलाः उक्तलक्षणा जीवद्रव्याणां संसारिणामुपकुर्वन्ति इत्युक्तनीत्येति

पुण्यामहे-अथ जीवानां श्रुति-यादीनां क उपकारः?, परस्परतः, इत्यनयोधात् श्रुतिनते मत्याह-अन्योऽन्य इत्यादि,
परस्परोपग्रहो जीवानामिति ॥ ५-२१ ॥ सूत्रम् ॥

अन्योऽन्योपग्रहो जीवानामुपकार इति सूत्रममुदायार्थः। अयमर्थः त्वाह-‘परस्परे’त्यादिना, (१२६-१०) परस्परस्य-अन्यो-
ऽन्यं द्विनाहिनोपदेशाभ्यामिति हितश्रुतिपादनेन अहितश्रुतिषेधेन च उपग्रहो जीवानामिति, तथाभव्यत्वाक्षिप्ता हिताहित-
निमित्तता जीवानां प्रयोजनमिति, प्राग् उपयोगो लक्षणमित्युक्तं असाधारणं, तत्र माधारणा च निमित्ततेति न सूत्रान्तरोपन्यास-
दोषः, ‘अत्रान्ते’त्यादि (१२६ १०) मग्नधग्रन्थः ॥ अथ कालस्य पाक्षिरत्वेनेष्टस्य ‘कालश्चेत्येक’ इति वचनात्, उपकारः
प्रयोजनार्थः कः? इति, अत्रोच्यते—

वर्त्तना परिणामः क्रिया परत्वापरत्वे च कालस्य ॥ ५-२२ ॥ सूत्रम् ॥

वर्त्तनादिलभण उपकारः मालभ्येति सूत्रममुदायार्थः। अयमर्थः ताह-‘तन्त्रे’त्यादि (१२६ १४) सर्वभावानां धर्मादीना,
वर्त्तमानसालाश्रमान्ते हि वर्त्तने स्वयमेव, तेषा वर्त्तमानाना प्रयोजकः, कालाश्रया दृष्टिस्तथा वर्त्तनाशीलता चर्त्तना काल-
व्योपकार इति इत्यति, तद्वानाश्रयेताह-उत्पत्तितया तद्वानाश्रयदुर्भाविलक्षणा अधिगतिः-अविन्युतिस्तदाऽस्याः प्रथमसम-
याश्रया ‘विनिनिनमया भावोत्पत्तिः वर्त्तनेति भण्यते, तथा परिणामो द्विविध इत्यादि, (१२७-१) द्रव्यस्य स्वजात्य-
परित्यागेन परिसन्नेतरप्रयोगवर्षयायमभावाः परिणामस्तद्यथा—अङ्कुरावस्थानस्यतेर्भूलक्षण्डत्वं कृत्स्न्यथाखाविटपपुष्पफल-
धानः परिणामः, जामीदु अदुरः, मग्नप्रति सन्ध्यान् ऐषमः पुष्पिप्यतीति, पुरुषद्रव्यस्य वा मालकुमारसुखमध्यमाद्यनस्थाः परि-

णामस्तद्भानुलक्षणः, स द्विविधः—अविद्यमानादिरनादिरमूर्तेषु धर्मादिषु, मूर्तेषु पुनरादिमान् अभ्रेन्द्रधनुरादिषु स्तम्भकुम्भा-
 दिषु च, चक्षुदोषधारणार्थः, परिणामो द्विविध एव, तं चाध्यायपरिसमाप्तौ वक्ष्यामः तद्भावः परिणाम इति, स च वस्तूनां
 ऋतुविभागेनानियमकृतः 'क्रिया गति'रित्यादि (१२७-३) भाष्यं, करणं क्रिया—द्रव्यपरिणामस्तस्यानुग्राहकः कालः, तथा-
 ऽऽकाशदेशान्त्यामजुली वर्त्तते, अतीतानागतेति च, अन्यथाऽतीत एव वर्त्तमानोऽनागतश्च स्याद्, एवमनागतो वर्त्तमानश्च संकी-
 र्येत, अनिष्टं चैतत्, तस्मादस्ति कालो यदपेक्षयाऽतीतादिव्यपदेशाः परस्परसंकीर्णाः संव्यवहारानुगुणाः ग्रथन्ते, तत्रातीतो द्विवि-
 धः भानविषयभेदात्, विनष्टो घट इति भाव्यतीतः, विषयातीतश्चक्षुरादिग्रहणानन्तरमद्राक्षं घटं, तथाऽनागतदिदृक्षाभ्यर्णो घटो
 विषयानागतः, अलब्धात्मभावो भानानागत इति, तत्र प्रयोगगतिः—जीवगतिपरिणामसंग्रथुक्ता शरीराहारवर्णगन्धरसस्पर्शसं-
 स्थाननिषया, विश्रसागतिः प्रयोगमन्तरेण केवला जीवद्रव्यस्वपरिणामरूपा परमाप्त्वब्रेन्द्रधनुःपरिवेपादिरूपा, विचित्रसंस्थाना,
 मिश्रिका प्रयोगविश्रमाभ्यामुभयपरिणामरूपत्वाजीवग्रयोगसहचरिताचेतनद्रव्यपरिणामा कुम्भस्तम्भादिविषया, कुम्भादयो हि
 तेन तादृशा परिणामेनोत्पत्तुं स्युत एव शक्ताः कुम्भकारस्ताचिव्यादुपजायन्ते, वर्त्तनापरिणामयोः क्रियाजातीयत्वादेव पर्यन्ते क्रि-
 योपादानं, परिणामश्चात्र प्रधानमित्यतो वर्त्तनाक्रिययोः स मध्येऽधीतः सूत्रकारेण, परिणतिविशेषा एव वर्त्तनाक्रियाभेदा इति,
 परत्त्वापरत्वेत्यादि, ग्रंथमाक्षेत्रकालभेदानैविध्यं, तत्र प्रशंभायां परो घर्म्मः सर्वोत्तमत्वात् प्रशस्तः सकलमङ्गलनिलयत्वात्
 प्ररूपंश्राष्टं गत इति, अपरोऽधर्मो जवन्यः स्वल्पगुणत्वात् निरुपायस्थां प्राप्तः, तथा परं ज्ञानं यथावस्थितवस्तुवेदित्वादप-
 रमन्यथा, तच्चाज्ञानमेव अग्रशस्तत्वात् कूलितमसम्यग्दृष्टेरिति, क्षेत्रकृते इत्यादि, एकस्यां दिश्येकदा विप्रकृष्टो—दूरवर्त्ती परः

प्रत्यागमनोऽपरः, मन्त्रिरूप इत्यर्थः, दिग्गः प्राधान्यम्, अविनाभावित्वात् कालोऽप्यत्राक्षिप्यते, कालैकत्वेऽप्युपदेशो भवत्येकदि-
 न्यग्निराग्नयोः परोऽपर इति, कालकृते इत्यादिव्यतिकरेण परस्मिन् परमपरस्मिन्परापरमिति यन्निमित्ते प्रत्ययाभिधाने स कालः,
 तत्राथा-पौडगमपान् परो मय्यतायुः, मय्यतायुषोऽपरो द्विरष्टवर्षायुः, प्रशमाक्षेत्रकृते परत्वापरत्वे चैते न भवतो, लुब्धकादा-
 यपि दर्शनात्, यस्माल्लुब्धैरेकपि देशगुलजातिविद्यापरिहीणे परत्वापरत्प्रत्ययाभिधानसम्भारः, न च बन्धुजनापेक्षे, एकाकि-
 न्यपि भावान्, न तपशरणालम्बने, अतपस्विन्यपि दर्शनात्, न कर्मसंस्कारापेक्षे, तथाऽनधिकारात्, न चादित्यनिमित्ते, तत्रापि
 दृष्टान्, परोऽभियोग्यः अपर आदित्यः परः सविता अपरोऽभियोग्य इति, अतः सामर्थ्यात् कालकृते, तयोर्विशेषणार्थमिद-
 मव्यनं-प्रशमाक्षेत्रकृते वर्जयित्वेति, वर्त्तनादयः सर्वे कालकृताः कालस्यापेक्षाकारणस्यानुग्रह उपकार इति, सूत्रार्थ-
 एव नाप्यं यत् परत्वापरत्वे मय्यभेदेन समस्य निर्दिष्टे स्वरिणा तदवगमकं-न प्रशमाक्षेत्रकृतयोरत्र परिग्रहः, वर्त्तना परिणामः क्रियाश्च
 द्रव्यगमभावाः शलापेक्षो निरदंशि, परत्वापरत्वे चागधित्वे तत् काललिङ्गमिति ॥ अत्राहोक्तं भवेत्यादि (१२७-११) सम्ब-
 न्यग्रन्तः, अत्र ग्रन्ताने परोऽभिधत्ते-प्रतिपादितं भवता शरीरादयः सुरादयश्च पुद्गलानामुपकार इति, तन्त्रान्तरीयाश्च मायासू-
 र्नामाः पुद्गला इत्येतेन शब्देन जीवान् परिभाषन्ते, पुद्गलशब्दं जीवेषु संकेतयन्ति व्यवहारसिद्धयर्थमिति, ननु च तेषां
 नीर गतस्मिन् रूपं तद्विषयं पुद्गलघनि परिभाषेरन्निति?, उच्यते-अस्म्यर्थसम्मितीयानामात्मा, सौत्रान्तिकानां तु “चित्ततथु-
 च्छगन्ता तनपुद्गलप्रज्ञप्तिः,” चित्तमन्ततो वेदनासंज्ञाचेतनादिधर्मयुक्तायां चक्षुरादिमहितानां च चित्तेनान्योऽन्यानुविधानादित्येषा
 विनाशुक्तानां धर्माणां मन्ततिरुद्धारः मस्तुत्पादात्मन्युपचर्यते, तथा पुनः पुनर्गत्यादीनां पुद्गल इत्युपचर्यते, योगाचाराणां तु

विज्ञानपरिणामः पुद्गलो, यथाऽऽह—“आत्मधर्मोपचारो हि, विविधो यः प्रवर्तते । विज्ञानपरिणामोऽग्नौ, परिणामः स च त्रिधा ॥१॥” एवं तन्त्रान्तरीयैः पुद्गलो जीव उक्तः, त्वया पुनः शरीराद्युपकारिणः पुद्गला इत्युच्यन्ते तदेतत् कथं? निप्रतिपिद्वत्त्वादिति प्रश्न इति, नन्यनुपपन्नाः संशयः, पूर्वमुक्तमेव ‘रूपिणः पुद्गला’ इति, न च रूप्यात्मा प्रतीत इति, उच्यते, रूपशब्देन तत्र मूर्त्तिरुक्ता, भा च मूर्त्तिरन्यैः असर्वगतद्रव्यपरिमाणमिष्यते, यथा मनः, तच्च स्पर्शादिरहितं, एतच्चिरासाधमिदमनश्यं वक्तव्यं मनसि खनं स्पर्शादियुक्ता मूर्त्तिः, तथा चतुःत्रिद्वयगुणानि पृथिव्यादीनि कणश्रुजोक्तानि तत्प्रतिषेधार्थं चापश्यंतया निधेयं, सर्वाणि तानि चतुर्गुणानीत्येता विप्रतिपत्तीः सर्वाश्चेतस्याध्यायान्नोच्यन्ते इत्याह—‘एतदादी’त्यादि, एषा आदिर्यासां ता एतदादयः, पुद्गलज-
द्वेनारमोच्यत इत्येषा विप्रतिपत्तिराद्या, कुत्सिता प्रतिपत्तिर्विप्रतिप्रत्तिः, तथा असर्वगतं द्रव्यं स्पर्शादिरहितं चेति द्वितीया विप्रतिप-
त्तिस्तन्निषेधाय खनारम्भः, तथा पृथिव्यादीनि निषेधवचनैर्वक्तुमिष्टानि पृथक् पृथक् चतुर्गुणानीत्येतदभिधीयते—

स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गला इति ॥ ५-२३ ॥ सूत्रम् ॥

प्राग्निहिंसेन्द्रियक्रमापेक्षः स्पर्शादिनित्याम इति सूत्रममुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह—‘स्पर्श’त्यादिना (१२८-२) स्पर्शादि-
नित्यासे स्वप्रिययत्नलवनादादौ स्पर्शः, सत्यस्मिन् रसादिमद्भानात्, कर्ममाधनाच्च सर्वे स्पर्शादयः, स्पृश्यन्त इति, इत्येवंलक्षणाः
पुद्गला भवन्ति, सर्वदेव स्पर्शादि (मन्तः) पुद्गला इति नित्ययोगे मतुः, यतश्चैवमतो न जीवशब्दवाच्याः, मूर्त्त्यन्तात्तेषां, एवं मनोऽपि,
स्पर्शादिमतपुद्गलमयत्नात्, आपादान्यपि स्पर्शादिमन्ति असर्वगतद्रव्यत्वात् पायिमाणुत्, ‘तत्र स्पर्शोऽष्टविध’ इत्यादि
(१२८-३) निगदसिद्धं यामत् सूत्रममाप्तेरिति ॥ किंचान्यदिति सम्बन्धग्रन्थः ॥

अव्ययस्यैक्यस्यैक्यसंस्थानभेदतमश्छायातपोयोजयन्तश्चेति ॥ ५-२४ ॥ सूत्रम् ॥

न कृतं व्यतीतिमन्तः पुद्गलाः, शुब्दादिमन्तश्च, ब्रह्मादयः कृतद्वन्द्वं मनुष्या निर्दिश्यन्त इति सूत्रसमुदायार्थः। अवयवार्थं त्वाह-
 'तन्मे' त्यादिना (१२८-१०) तत्र-तेषु पुद्गलपरिणामेषु शुब्दादिषु शब्दस्तावत् श्रोत्रेन्द्रियाहः पङ्क्तिः पदप्रकारः, प्रकारानेवाह-
 'तन्' इत्यादिना, ततो-मृदङ्गपणनाद्यानोद्यममुत्थः निततो-वीणात्रिसिरकादितन्त्रीप्रभवः घनः-कांस्यभाजनकाष्ठशलाकादिजन्यः
 नृत्तितो-रेणुत्रिसिरादिममुत्थः घर्षः-चक्रकूचमाष्टादिसंघर्षप्रसृतः भाव्यो वर्णपदवाक्याकारेण भाष्यत इतिकृत्वा, अभिव्यञ्जकभेदतः
 परिणामनिश्चित्य गते भेदाः, एतेन निरययगुणनिराकाराद्यगुणनासनाभावरूपशब्दव्यवच्छेदमाह, एकान्तनिरवयवात् सानय-
 यनिरागयोगान् यस्य चाभारादिभेदेन तद्भागेपलब्धेः, कृत्स्नगुणरूपकृत्वाच गुणानां, सर्वगतगुणत्वे देशाभिव्यक्त्यसिद्धेः, वास-
 नामावरूपने ग्रहणायोग्य इति पौद्गलिक एव शब्दः इत्यत्र नहुवक्तव्यं तत्तु नोच्यते, ग्रन्थविस्तरमयाद्, अक्षरगमनिकामात्रसार-
 रान् प्रारम्भम् । एवं 'ग्रन्थस्त्रिविध' इत्यादि, (१२८-११) ग्रन्थं न ग्रन्थः-परस्पराल्लेपलक्षणः स त्रिविधः, प्रकारानेवाह-
 प्रयोगग्रन्थो जीव्यपारनिर्गन्तः आदारिकादिशरीरजतुकाष्टादिविषयः, विस्तरसावन्धः-विश्रमा-स्वभावाः तेन बन्धो द्विधा-
 आदिमाननादिर्भावात्, विधुदुल्कादित्रिषय आद्यः, धर्माधर्माकाङ्क्षगोचरस्तिरः, मिश्रग्रन्थः प्रयोगविश्रमाभ्यां स्तम्भकुम्भादि-
 विषय इति, सामान्यभजनविधिं ग्रन्थस्याह-स्निग्धरूढस्त्वान्नुवति, ग्रन्थ इति वर्तते, एतच्चोपरिष्टाद् दर्शयिष्यामः, 'सौक्ष्म्यं
 द्विविधं' मित्यादि, ग्रन्थभावाः सौक्ष्म्यं, तद् द्विविधं-द्विप्रकार, एतदेवाह-अन्त्यम्-अन्ते भगम् आपेक्षिकं च प्रतीते, तु द्विप्रयोज-
 कग्रन्थपेक्षा सा प्रयोजनमस्तीति कृत्वा, अन्त्यं सौक्ष्म्यं परमाणुष्वेव, अन्यत्रासंभवात्, आकाशादिषु देशानाममूर्चत्वात्, आपेक्षि-

क्रम्-अपेक्षाप्रयोजनं, किमित्याह-द्वयणुकादिषु, द्वयणुके त्र्यणुकापेक्षया सौक्ष्म्यं, चतुरणुके त्र्यणुकापेक्षेत्येवं सङ्घातपरिणामापेक्ष
 भवति, संघानपरिणामस्यानेकभेदत्वात्, 'तद्यथे'त्यादिना, तद्यथेत्युदाहरणोपन्यासार्थः, आमलकाद्वदरमिति आमलकं प्रतीत्य
 वदरं मूलं, एवं स्यौल्यमपि स्थूलभावलक्षणं द्विविधं-द्विप्रकारं, प्रकारवेवाह-अन्यमापेक्षिकं च, एतदपि संघात-
 परिणामापेक्षमेव भवति, परमाणुग्रचपरिणामापेक्षमित्यर्थः, तत्रान्त्यं स्थौल्यं सर्वलोककव्यापिनि तथापरिणामभेदात्
 महत्स्वरूप इति, इहावयवविकाशमात्रं स्थौल्यं गृह्यते, न वादरपरिणामरूपं, तत्र लोककव्यापिनि पर्वत इव लोकाच्छादनसंगात्,
 आपेक्षिकं तु स्थूलत्वं वदरादिभ्यः सकाशात् आमलकादिष्विति, आदिशब्दाद् दाडिमादिग्रहः, न चातात्त्विकमेतत् सौक्ष्म्यं
 स्थौल्यं वा, मन्मूर्तचित्तनत्वादिबुद्धदन्तधर्मात्मके वस्तुनि तद्वाचिशब्देन प्रतीतेः, सर्वार्थे न, निमित्तत्वाद् धियो भेदायोगात्,
 न हि नीलं कृष्णपीताद्यपेक्षयापि नीलानीलधीजनकमिति भावनीयं, 'संस्थान'मित्यादि, (१२८-१७) संस्थानं-रचनाविशेषः,
 तदनेकविधं-अनेकप्रकारं, जीवसंस्थानभेदेन दीर्घह्रस्वादिः, दीर्घमायतं ह्रस्वं तद्विपरीतं, समचतुरस्रपरिमण्डलाद्युपलक्षणमेतत्,
 अनित्यत्वपर्यन्तमिति, दीर्घादिना प्रकारेण यदित्थमिति निरूपयितुमशक्यं तदनित्यं तद्भावोऽनित्यत्वं तत्पर्यन्तं संस्थानमिति,
 धीभेदगम्यं चेतदिति भावितमेतद्, भेदः पञ्चविध इत्यादि, द्रव्यैकत्वपरिणतिविश्लेषो भेदः, स पञ्चविधः प्रश्नप्रकारः, प्रकारानाह
 -'औत्कारिक' इत्यादि (१२९-१) तत्रौत्कारिकः समुत्कीर्यमाणदालकप्रस्थकभेरीत्वगाकर्पादिविषयः, अवयवशः चूर्णनं चौर्णिकं
 श्लिष्टपिष्टमुष्टिवन्, गण्डशो विवरणं गण्डभेदः श्लिष्टपिष्टपिण्डवत् प्रतरो भेदोऽभ्रपटलभूर्यपत्रादिषु बहुतिथपुटोत्रोत्रोदनलक्षणः अनु-
 नटभेदस्तु वंशधुपष्टित्यगुत्पाटकः, इतिशब्दो भेदेयतावधारणार्थः, 'तमश्छाये'त्यादि (१२९-२) समानविचारत्वादेकनिर्देशः,

नमधेन्यादि द्वन्द्वः, एते च परिणामजाः पुद्गलपरिणामभावा इति, अत्र तमः पौद्गलं दृष्टित्विन्नकारित्वात् कुड्यादिवत्, एः प्रागापि पुद्गलमयी मिश्रित्वाजलवत्, आनयोऽपि पुद्गलात्मकः तापक्त्वादग्निवत्, उद्योतोऽपि आल्हादादिहेतुत्वात् दृष्टिवत्. नान्यद्वा न दृष्टिर्दीपो यो नारिगोधादिपरिणामपरिग्रहः, यद्यद्वयोक्तमर्थमुपसंहरन्नाह—‘सर्व एवैते’ इत्यादि (१२९-२) स्पशदिनां शनि सनरगगनरगर्गशब्दादयः पुद्गलेष्वेव भवन्ति, तत्परिणामत्वादिति, अतः पुद्गलाः परमाण्यादयः तद्वन्तः स्पशदिमन्त इति पानेन गुणगुणिनोर्भेदाभेदमाहेति, भावितमेतत्, ‘अत्राहे’त्यादि (१२९-४) किमर्थं शब्दादीनां स्पशदीनां च पृथक् पृथक् नृत्तं, एसाधप्रतिपदत्वादिति, अत्रोच्यते—एकार्थप्रतिपदत्वेऽपि चेत्येतदाह—स्पशदियः पूर्वस्त्वोक्ताः परमाणुषु केवलेषु स्कन्धेषु च द्रवणुसादिषु परिणामजा एव भवन्ति, ग्रयोगादेस्तथा दर्शनात्, शब्दादयस्तु द्वितीयस्त्वोक्ताः स्कन्धेष्वेव भवन्ति, न द्वन्द्व-नृत्तादिषु, किन्तु नैराणुकेषु, अनेकनिमित्ताश्च शब्दादयः संघातभेदादिभ्यो भावादित्यतः पृथक्करणं सूत्रयोरिति॥ ‘त एत’ इत्यादिः (१२९-८) पुद्गलाः प्रभुताः समामन्तः मामान्येन द्विधा भवन्ति, तद्यथा—

अणवः स्कन्धाश्चेति ॥ ५-२५ ॥ सूत्रम् ॥

अणरन्ते इत्यणः पृथक्परिणामाः, स्कन्धाश्च तथाविधैकपरिणामभावाः, पूर्वाचार्योक्तमधिकृतवस्तुसंवाद्येषु कलक्षणमाह उक्तं न पूर्वाचार्यैः, किमित्याह—‘कारणमत्रे’त्यादि, करोतीति कारणं, अत्र पुद्गलाधिकारे, अन्यमिति अन्ते भवमन्त्ये. द्रव्योऽन्यभेदस्य परमाणुस्तुत्वान्, सूक्ष्मः सर्वलघुतीन्द्रियः नित्यश्च तद्भावाव्ययतया भवति परमाणुरेवंभूत इति. न चैकरमभिनकरगापेक्षया एकरगन्धः गुरभिगन्धापेक्षया गन्धवर्णः कृष्णादिवर्णपेक्षया द्विस्पर्शः शीतकठिनताद्यविरुद्ध-

स्पशपिक्षया, कार्यलिङ्गत्वेति वादघटादिकार्यदर्शनान्यथानुपपत्तिगम्य इति, अन्ये तु कारणमेवेति पठन्ति, तच्चसाम्प्रतिक-
मिति गुरुः, भेदस्य कार्यतयाऽपि तदन्त्यत्वावधारणानुपपत्तेः, पाठेऽपि कारणं अन्यमेवेति केचिद् व्याचक्षते, एतदपि यत्-
किञ्चिद्, भेदस्य कार्यस्यापि तदन्त्यत्वादिति, 'तत्रे'त्यादि, अणवः-परमाणवः अवद्वाः, परस्परणासंयुक्ता इत्यर्थः, स्कन्धास्तु
स्कन्धाः पुनः बद्धा एव बन्धपरिणाम एव स्कन्धत्वोपपत्तेरिति ॥ 'अत्राहे'त्यादि (१२९-१३) कथं पुनरेतद्विविध्यमणुस्कन्ध-
लक्षणं भवतीति प्रश्नः, अत्रोच्यते समाधिः, स्कन्धास्तावत्, किमित्याह—

सङ्घातभेदेभ्य उत्पद्यन्त इति ॥ ५-२६ ॥ सूत्रम् ॥

इत्थं भवतीति सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थं त्याह— 'सङ्घात' इत्यादिना (१२९-१६) संघातात् केवलात्, एवं भेदात्
केवलादेव, संघातभेदाद्वा मित्रादिति, एवं एभ्यः संघातादिभ्यः कारणेभ्यः स्कन्धा उक्तलक्षणाः, किमित्याह—उत्पद्यन्ते,
किम्भूता इत्याह—द्विप्रदेशादयः, तत्रथेत्यादि प्रकटार्थमाश्रयपरिसमाप्तेः, नवरं अनन्तानामनन्तानन्तानां च प्रदेशानां
परमाणूनां संघातास्तु तथाविधैकपरिणामलक्षणात् तावत्प्रदेशा इति तावन्तः प्रदेशा येषु ते तावत्प्रदेशाः, यथाऽनन्तानन्त-
प्रदेशानां संघातः तावदनन्तानन्तप्रदेश इति, तथा 'एषामेवानन्तरोदितस्कन्धानां अनन्तानन्तप्रदेशान्तानां भेदादेकपरमाण्वा-
दिरूपात् द्विप्रदेशपर्यन्ताः भूयांसः स्कन्धा भवन्ति, तथातैकाण्यादिविगमे तत्तद्व्यूनाः, परापरस्कन्धभेदोत्पत्तेरिति, त एव
चेत्यादि, तृतीयादिविकल्पभावना त एव च स्कन्धाः संघातभेदाभ्यां एकमामयिकाभ्यां, भिन्नकालाभ्यां न, किमित्याह
—द्विप्रदेशादयः स्कन्धा उत्पद्यन्ते, यस्मिन्नेव समये द्व्यणुकस्कन्धादेकोऽणुभिद्यते तदैवापरः संहन्यते तेनेत्येकगामयिकत्वं,

तादेवाह-अन्यस्य परमाणोः संघातेन अन्यतो भेदेन तत एव स्कन्धादिति, एवं यणुकादिष्वपि भावनीयं ॥ 'अत्राहे'त्यादि (१३०-७) गम्यन्मग्रन्थः, अथ परमाणुकलक्षणः कथमुत्पन्न इति, अत्रोच्यते—

भेदादणुरिति ॥ ५-२७ ॥ सूत्रम् ॥

प्ररारद्वयप्रतिषेधोऽस्य ममृदापार्थः । अवयवार्थं त्वाह—'भेदे'त्यादि (१३०-९) भेदादेव स्कन्धविचटनरूपात् परमाणु-
रूपयते, तथा तन्नाशपक्ष्या, न संघातात् नापि संघातभेदात्, परमाणुत्वायोगादिति । आह-नित्योऽयमुक्तमि(इ)ति, तथा तत्
इयं उत्पद्यते, तन्नाशालयतया, द्रव्यार्थादिग्रतस्तु तदैव तत्, उत्पद्यते, तथा स्कन्धरूपं परित्यजतः, एकरूपतापक्ष्याऽन्यथाऽ-
भूनेति, येषां न भेदादेवास्य जन्म, पूर्वार्थादित्यागतोऽप्यन्यथाऽभूतेः साधुत्वेनैव, तथा भवनात्, व्यवहारत इयमुत्पादादि-
तिना, निशयतस्तु मर्ममेव नित्यमिति, यथोक्तं—“सर्वव्यक्तिषु नियतं क्षणे क्षणेऽन्यत्वमथ च न विशेषः । सत्योश्चित्यपचिल्यो-
गमनित्वापि लयस्थाना ॥१॥ ”दिति—

भेदसंघाताभ्यां चाक्षुषा इति ॥ ५-२८ ॥ १३०-१० ॥ सूत्रम् ॥

अपिरान् मगद्वमेव, अचाक्षुषस्कन्धविषय एव संघातादिभिरुत्पत्तिक्रम इति सूत्रममुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह—'भेदसं-
घाताभ्या'मित्यादिना, (१३०-११) पश्यतीति चक्षुः चक्षुष इमे गोचरीभूता इति, 'तस्येद'मित्यन् चक्षुर्ग्राह्याः चाक्षुषाः—
पादस्पर्शनामन्तः प्रयोगविश्रमाजनितात् सांगत्यादपि स्कंधनात् स्कन्धाः, एते संघातभेदाभ्यामेवोत्पद्यन्त इति नियमः, न
तत्तयं नियमो भेदसंघाताभ्यामुत्पन्नाः मर्मे चाक्षुषा इति, चक्षुर्ग्रहणाच्च समस्तोद्भिरप्यग्रह', पश्यति—उपलभत इति चक्षुः, एवं

स्पर्शसगन्धशब्दा अपि एवं बुद्धिपरिणामभाज एव निजोपलम्भनैरुपलभ्यन्त इति, 'अचाक्षुषास्त्वि'त्यादि (१३०-११) ये पुनरचाक्षुषा द्वयणुकादयोऽनन्ताणुकपर्यवसानाः सूक्ष्मास्ते' यथोक्ता 'दिति यथाऽभिहितात् संघाताद् भेदात् संघातभेदाच्च त्रि-
विधात् कारणादुत्पद्यन्त इति, सूक्ष्मवादस्त्वं च परिणामभेद एवेति । 'अत्राहे'त्यादि (१३०-१३) सम्यन्धग्रन्थः, धर्मादीनि द्रव्यणि सन्तीत्येवं कथं गृह्यत इति, नन्वेवा गत्याद्युपकारेणानुमानमस्ति तत् कुतः सन्देह इति, उच्यते, तत्तथाऽनुमिताः,
अनुमानेनानुमितमेव कथं गृह्यत इति तु कथं निश्चीयत इति विशेषार्थः प्रश्नः, अत्रोच्यत इति समाधिः, तदाह-लक्षणत इति,
इहापि सामान्याभिधानात् सन्देहान आह-किं च सतो लक्षणमिति किंपुनः सतो लक्षणं, लक्ष्यते येन सदिति, अत्रोच्यते-

उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सदिति ॥ ५-२९ ॥ सूत्रम् ॥

उत्पादादिमेव सदिति सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह-'यदिहे'त्यादिना (१३१-२) प्रवचनगर्भसूत्रमेतदित्यैहिकास्तु-
प्तिरुच्ययस्थानिनन्धनतया व्याचष्टे-यस्मादिह लोके मनुष्यत्वादिना पर्यायेण, आदिशब्दात्तिर्यगादिपरिग्रहः, अव्ययतः
अविनाशानतः, मनुष्यत्वादिरूपस्यैवेत्यर्थः, कस्येत्याह-आत्मनो जीवस्य देवत्वादिना पर्यायेण आदिशब्दान्नारकादिपरिग्रहः,
उत्पादः प्रादुर्भाव इति, अत उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सदिति । इहैव विपक्षे बाधामाह-'एकान्तद्युवे' इत्यादिना, एकान्तद्युवे
मर्वाथाऽप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैरुस्रभावे आत्मनि तत्तथैकस्वभावतया तस्य आत्मनस्तथा-मनुष्यत्वादिना प्रकारेण एकस्वभाव-
तया कारणेन अवस्थाभेदानुपपत्तेः देवादिभेदानुपपत्तेरित्यर्थः, 'एवं चे'त्यादि, एवं चावस्थाभेदाभावे सति किमित्याह-
संसारपर्वगभेदाभावः अस्याभेदानान्तरीयकत्वादनयोः, तथाहि-संसारं संसारः, अपवर्जनमपवर्ग इति, अवस्थाभेदग-

मांमिमौ, कल्पितत्वेऽस्येत्यादि (१३१-६) कल्पितत्वेऽस्य संसारापवर्गभेदस्याभ्युपगमे, किमित्याह-निःस्वभावतया कार-
 णेन तथा समागारुपतयाऽनुपलब्धिमसद्भावात्, कल्पितं अपारमार्थिको, न किञ्चित्, न भाव इतिकृत्वा, अथ मा भूदेष दोष-
 इति गम्यमान एव कल्पितोऽभिधीयत इत्याह-सत्प्रभावत्वे तु पुनरस्य अधिकृतभेदस्येति वर्तते, किमित्याह-एकान्तधौव्या-
 मानः, इति इत्याह-तस्यैव तथा भयनादिति आत्मन एव संसारापवर्गस्थामेदभावेन वृत्तेः, संसारिस्वभावस्यापवर्गस्वभाव-
 त्वाद्विरोध इत्याश्रयापोहायाह-तत्तत्स्वभावात्तयेत्यादि, तस्य-आत्मनस्तत्स्वभावतया, किमित्याह-विरोधाभावात्, न हि
 स्वभावः पर्यनुयोज्यः, इतश्चतद्वयं इत्याह-तथोपलब्धिसिद्धेः तथा संगमर्यादिभेदेन उपलब्धिसिद्धेः, तिर्यगादिभेदेनेत्यभिप्रायः,
 भ्रान्तोऽयमिति निम्नमनिरामायाह-‘तदुद्भ्रान्तत्व’ इत्यादि (१३१-९) तस्या उपलब्धेर्भ्रान्तत्वे, किमित्याह-प्रमाणाभावः,
 साहचर्यमात्रेणामिधानात्, ‘योगिज्ञाने’त्यादि, योगिज्ञानप्रमाणाभ्युपगमे तु तद्भ्रान्तरावपि, किमित्याह अभ्रान्तस्तदवस्था-
 भेदः, योग्ययोगिनोरस्थाभेदमिदं, प्रस्तुतमस्तुनो दाढ्यार्थिवाह-‘इत्थं चैतदि’त्यादि, (१३१-१०) इत्थं चैतदभ्युपग-
 नान्वयं, अन्यथैवमनभ्युपगम्यमाने, किमित्याह-न मनुष्यादेर्देवत्वादि, इत्थेयं यमादिपालनानर्थमयं आदिशब्दान्वित-
 मपरिग्रहः, आगमागातामाह-‘एवं चे’त्यादिना, एव सति ‘अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यपरिग्रहा यमाः’ ‘शौचसंतो-
 यतपःस्वाध्यायेधरप्रणिधानानि नियमा’ इत्यागमवचनं वचनमात्रमर्थशून्यमित्यर्थः, ‘एव’मित्यादि, एवमेकान्ताधौ-
 व्येऽपि, प्रकृत्यनुधानस्थितिधर्मणीत्यर्थः, न मनुष्यत्वादिनाऽव्ययवतः आत्मनो देवत्वादित्येताद इति वर्तते, कुत इत्याह-सर्वथा
 तदभावापत्तेः ‘न तत्र किञ्चिद् भवति, न भवत्येव केवल’मिति वचनात्, एवं ‘तत्त्वत’ इत्यादि, तत्त्वतः परमार्थेनाहेतुकमव-

स्थान्तरं देवत्वादि त्वनीत्या, मनुष्यत्वाद्यभावापत्तेः, इति एवं सर्वदा सर्वकालं तद्भावाभावप्रसङ्गः देवत्वाद्यवस्थान्तरभावाभा-
 वप्रसङ्गः, कुत इत्याह—अहेतुकत्वाविशेषात् पूर्वहेतुनिरन्वयाभावेन, पराभिप्रायमाशङ्क्य परिहरन्नाह—‘न हेत्व’ इत्यादि, (१३१-
 १६) यस्मात् यदा हेतोरेवामौ स्वभाव इति, किमुक्तं भवति ?—स्वो भाव इति, आत्मीया सत्ता हेतोरेवेयं यत्तदनन्तरं तद्भावः—
 कार्यभावो यदा तदा ध्रुवोऽन्वयः, कुत इत्याह—तस्यैव हेतोः तथा भवनात् कार्यत्वेन भवनात्, त्वदभ्युपगमेनैवाभ्युदयमाह
 —‘एवमेव चे’त्यादिना, एवमेव च तत्तथा भवनेन तुलोन्नामावनामवदित्यमुना दृष्टान्तेन हेतुफलयोः कारणकार्ययोः
 पुनरपदेककालं व्ययोत्पादसिद्धिः, तथाहि—तौ यदि व्ययोत्पादौ कारणकार्ययोर्व्यतिरिक्तौ न कारणस्य व्ययो नापि कार्यस्यो-
 त्पादः, अथाव्यतिरिक्तौ कारणकार्ये एव तौ तत्कथमनयोर्योगपदं ? योगपदो वा हेतुफलभाव इति, न सव्येतरयोर्विषयाणयो-
 रयमिति भावनीयं, तदेवमेव च तत्तथा भवनेन हेतुफलयोर्युगपद् व्ययोत्पादसिद्धिरन्यथाऽयोगादिति स्थितं, तदित्थं न मनु-
 व्यत्पादोः प्राणिनो देवत्वं, तन्निरन्वयाभवनेनेत्यायातं मार्गवैफल्यमागमस्येति, ‘एवं चे’त्यादिना, एवं सम्यग्दृष्टिः सम्य-
 द्गमंरूपः सम्यग्वाक् सम्यग्मार्ग सम्यगर्जवः सम्यक्स्मृतिः सम्यग्समाधिरिति वाग्वैयर्थ्यमर्थशून्यतया, एवं
 मन्त्रलपुलाथार्थापरभूते आत्मन्युत्पादादिमत्वमभिधायानेतने घटादावभिधातुमाह—‘एव’मित्यादि (१३२-१) एवं घटव्ययव-
 त्या इति, घटस्य व्ययो घटव्ययः मोऽस्यास्तीति घटव्ययवती तस्याः मृदः, किमित्याह—कपालोत्पादभावाद्, अन्यस्यास्त्व-
 मागन्, उत्पादव्ययत्रौव्ययुक्तं मदिति, विपक्षे चाद्यामाह—एकान्तत्रौच्ये मृदः तत्तत्कैकस्वभावतया तस्या मृदस्तथाघटरूप-
 भवनरूपमागतया अवस्थाभेदानुपपत्तेः कपालोत्पादाभाव इति प्रायः समानं पूर्वोक्त आत्ममगन्धिनाऽभिहितेन, ‘एव’मि-

मित्यादि, एवमुक्तप्रकारेण परितूरनीत्येतदुत्पादादिमन्त्रं व्यवहारनयतः॥ तथा जनेकप्रकारेण मनुष्यादिविविचि- मनुष्याद्यवधि-
द्रव्यमपि कुर्याददर्शितमुत्पादादिमन्त्रं, निश्चयतस्तु श्रुतिसमयमुत्पादादिमन्त्रः मनुष्याद्यपि, कुत इत्याह—‘तथे’त्यादि, तथा तेन
प्रकारेण बालादिनादिमनुष्याद्यधिकृत्यभेदसिद्धेः, अन्यथा तदयोगात्, ‘यदाह—सर्वे’त्यादि, (१३२-७) सर्वव्यक्तिपु-
मनुष्यादिलक्षणासु नियतं स्थितमेतत्तुः क्षणे क्षणेऽन्यत्वं कालभेदात्, अथ च न विशेषो नैकान्तभेदः, सत्योः॥ विद्यमा-
नमोश्चित्यपचित्योः अवस्थाभेदरूपयोः, किमित्याह—प्रकृतिजतिव्यवस्थानात् एतच्चानुभवसिद्धमेव, नान्यथा सदृशापराप-
नोत्पत्तिगुणोपाय इति भावनीयं ॥१॥ ‘नरके’त्यादि, नरकादिगतिविभेदश्रुतिलक्षणः पर्याप्तिरादिभेदभिन्नः भेदः संसा-
रमोक्षभयोर्ध्वय अन्यः संसारोऽन्यथ मोक्षः, अन्यथा तत्साध्यत्वासिद्धेः, हिंसादिस्तद्धेतुः आदिशब्दादनृतादिग्रहः संसारहेतुः
मन्यवयवादिषा उक्तलक्षणो मोक्षहेतुर्मुख्य इति निरूपचरित इत्यर्थः ॥२॥ एतत् सर्वं किमित्याह—‘उत्पादादी’त्यादि, उत्पा-
दादियुते खल्विति उत्पादव्ययप्रौढ्ययुक्त एव वस्तुनि सति एतद् अनन्तरोदितं उपपद्यते सर्वं, न्याय्यत्वात्, तद्वहिते उत्पादादिशून्ये
तदभावात् यस्मात्तत्कारणात् सर्वमपि न युज्यते नीत्या, अनन्तरोदितमिति ॥३॥ एतद्भावनायैवाह—‘निरुपादान’ इत्यादि;
निरुपादानः कारणशून्यः न भवत्युत्पादः, अहेतुकत्वप्रसङ्गात्, नापि तादवस्थयोऽस्य हेतोरुत्पाद इति, सदा तत्प्रसङ्गात्, तद्वि-
क्रियया तु हेतुविक्रियया पुनः तथा तेन प्रकारेण तदन्यथाभवनलक्षणेन भवत्युत्पाद इति चित्रययुते उत्पादादियुते वस्तुन्येव
उत्पाद इति ॥४॥ ‘सिद्धत्वेने’त्यादि, सिद्धत्वेनोत्पादस्तथाऽभूतग्रादुर्भावात् व्ययोऽस्य सिद्धस्य संसारभावतः संसारभावेन
ज्ञेयः, तस्यातीतसंसारभावात्, जीवत्वेन ध्रौव्यं उभयत्र तद्भावात्, चित्रययुतं उत्पादादियुतं सर्वमेव एवं खल्विति ॥५॥

‘तदित्य’मित्यादि, उत्पादय व्ययथोत्पादव्ययौ, समस्यैकत्वेन निर्दिष्टौ पर्यायित्वात्, ध्रुवं-शाश्वतं तद्भावी ध्रौव्यं, चः समुच्चये, एतद्व्रितययुक्तं तत् एतद्योगः, एतत्सममुदितमेव किमित्याह-सतो लक्षणं सल्लक्ष्यतेऽनेन, तेन वियुक्तस्य सत्ताऽयोगात्, न वन्ध्यासुते उत्पादव्ययौ, न च तद्वहितं तत्र ध्रौव्यमपीति तदसत्त्वं, अथवा समाध्यर्थयुजेयुक्तं-समाहितं त्रिस्वभावं सत्, एते च त्रयः स्वभावाः, न त्वेयमिदं किमन्यत्, एतदाह-‘यदुत्पद्यत’ इत्यादि, यद्धर्मादि उत्पद्यते प्रयोगविश्राम्यां तथा तथाऽभूतप्रादुर्भावितस्तद्रत्यादिनिबन्धनावध्यभावेन, एवं यदुच्येति विनिवर्तते अधिकृतोत्पादपूर्वरूपेण, अन्यथा तद्वत्याद्ययोगात्, एवं यच्च ध्रुवं-शाश्वतं तदुभयाधारभावेन, निराधारयोस्तयोसंभवात्, नामृदाधाराः कपालादयो घटविनाशो वा, तथा तद्वद्विसिद्धयोरित्यत आह-तत् सति, किमुक्तं भवति? तत् सदित्यस्य ध्वनेर्विषयः, सद्विद्यमानमित्यर्थः, व्यतिरेकमाह-अतोऽन्यदसदिति अत उत्पादादिमतोऽन्यदुत्पादादिरहितं किमित्याह-असदिति, असदित्यस्य ध्वनेर्विषयः, असदविद्यमानमित्यर्थः। ‘अत्राह’ त्यादि (१३३-३) सम्यन्धग्रन्थः, अत्रावसरे परः प्रश्नयत्यव्युत्पन्नः, गृहीमस्तावदेतद्वृक्षणं उत्पादादिलक्षणं सदित्येवमनुमन्यामहे, तावच्छब्दः क्रमावधोतनार्थः इति शब्दो हेत्वर्थः, यस्मात्सत्तस्मादिवं तु वाच्यं, किमित्याह-‘तत् कि’-मित्यादि, तत् मत् किं नित्यं स्थिरं आहोश्चिद् अनित्यम्-अस्थिरमिति प्रपञ्च, निबन्धनं तु नित्यावस्थितान्यरूपाणीति वचनं, इहारूपिग्रहणाद्रपि वनित्यतापत्त्या सम्मोहः, अत्रोच्यते अव्युत्पन्नचोदकचोदितेसमाधिः—

तद्भावाव्ययं नित्यमिति ॥ ५-३० ॥ सूत्रम् ॥

यदुत्पादादिपुक्तं तन्नित्यानित्यमेवेति व्याख्या नित्यांशलक्षणमेतदिति सूत्रसमृद्धयर्थः। अवयवार्थे त्वाह-‘यत् सत्’ इत्या-

दिना (१३३-६), गृहस्तु सामान्येन सतो भावादस्तित्वादित्यर्थः न ज्येयति न विनश्यति न व्येक्ष्यति विनशिष्यत्युपलक्ष-
णत्वात् न च विनश्यतीतकाले तन्नित्यमिति तन्नित्यमुच्यते, जीवत्वादिवत्, एतद्धि मनुष्यदेवादिपर्यायेष्वपि न व्येति, जीवो
जीव इत्यधिमग्रतीतेः, एवं पिण्डघटादिव्यपि मृदपेक्षं भावनीयं, धर्मादिव्यपि तथा तथा गत्यादिनिबन्धनावस्थाभेदेऽपि तच्छब्दा-
प्रच्युतेरिति, तद्भावाव्यत्येन साक्षात् ध्रौव्यलक्षणमुक्तं, उत्पादव्यययोस्तद्भावाव्ययताऽन्यथाऽनुपपत्त्या, मनुष्यदेवाद्यवस्थाऽभावे
जीवत्वायोगात्, न पुनः साक्षात्, कुत इत्याह—

अर्पितानर्पितसिद्धेरिति ॥ ५-३१ ॥ सूत्रम् ॥

विवक्षितात् ध्रौव्यलक्षणात् अविवक्षिता उत्पादव्ययसिद्धिः, पूर्वमुक्तं च पर्यायं ध्रौव्यमासादयतीति सूत्रसमुदायार्थः ।
अरण्यार्थं त्याह—‘तमे’त्यादिना (१३३-८) तच्च त्रिविधमपि उत्पादादिभेदेन किमित्याह—नित्यं च उभे अपीति चक्षब्दो भिन्न-
क्रमः नमगये नित्यमुभे च सदसती च अपिः सम्भावे अनुभे च असदसतीति, एतदुक्तं भवति—नित्यं सचेतनत्वादिना, सत्
प्रक्रान्तमिति नपुंगुफलङ्गनिर्देशः, सदसती च वर्तमानातीतादिपर्यायापेक्षया हि जीवद्रव्यमिति मनुष्यावस्थायां तथैव सत्, अती-
तमापितिर्यदेवापमग्नया च असत्, अन्यथा तथा सत्त्वे मनुष्यावस्थाया असत्प्रसङ्गात्, न चैकान्तेनासदेव तथा, सच्छक्तियोगात्,
अन्यथा तदतीताद्यवस्थाऽभावे अगदिति प्रसङ्गात्, ग्रस्माधिषा भावनीयमिति, अनुभे वा असदसती च वर्तमानातीतादिपर्या-
यापेक्षयेत्यर्थः, चित्तविवक्षानिबन्धनमेतदित्यमित्याह—अर्पितानर्पितसिद्धेरिति, अर्पितं निदक्षितसुपात्तं विवक्षितमित्यनर्थान्तरं,
तद्विपरीतमनर्पितं, ताम्यां मिद्विज्ञानं ततोऽर्पितानर्पितमिद्वेः, अर्पितेन हि मनुष्यत्वादित्ता अनर्पिततिर्यग्देवादिपरिज्ञानं, तन्नान्त-

रीयकत्वादेवेति; यत्रापि च विवक्षितगुणपरिद्वानमविवक्षितसत्त्वादिज्ञानानन्तरीयकमितरदपि सत्त्वादिज्ञानमितरनान्तरीयकमिति विमलचन्द्रय इति कृतं प्रसङ्गेन । एतदेवः प्रपञ्चतोऽभिधातुमाह—‘अर्पिते’त्यादि, प्रस्तुतं सत् अर्पितं—विवक्षितं साक्षाद्वाचकेन शब्देनाभिहितं व्यवहारः प्रयोजनमस्येति व्यावहारिकं, अर्पितं च तद् व्यावहारिकं चेति समासः; किञ्चित् सद्धस्तु विशिष्टाभिधानार्थितं तद्व्यवहारं साधयति; दृष्टानयनचोदनायां दृष्ट्यादिवत्, अपरमनर्पितमेव साक्षात् कल्पनया प्रतीयमानं सद् व्यवहाराय व्यापृतं इत्याह—अनर्पितव्यवहारिकं चेत्यर्थः, अक्षरार्थः पूर्ववदिति, इहैव तन्त्रगर्भप्रक्रियासारं चतुर्भिरनुयोगद्वारैरभिधातुमाह—‘तत्र चतुर्विधं’ इत्यादि (१३३-९) तत्रेति वाक्योपन्यासार्थः सतुक्लक्षणं चतुर्विधं चतुष्प्रकारं अनयाऽनुयोगद्वारनिरूपणया, तदुपदे-
 नार्थमाह—‘तत्रथे’त्यादि (१३३-१०); तद्यथेत्युदाहरणोपन्यासार्थः, ‘द्रव्यास्तिक’मित्यादि, अस्ति मतिरस्येति आस्तिकं, भावस्य प्रस्तुतत्वादभिसम्बन्धे नपुंसकलिङ्गता, द्रव्ये आस्तिकं द्रव्यास्तिकम्—अस्तिमतिकं, किं तत्?, नयरूपं प्रतिपादयितुं, कस्य प्रतिपादकं?, द्रव्यस्य, स च प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावलक्षणसम्बन्धः, विवक्षायां पृष्ठी समासस्य, एवं, मातृ-
 कापदास्तिकादिष्वपि योज्यं, इह सहाभिग्रायानुसारि द्रव्यास्तिकं व्यवहारनयानुसारि तु मातृकापदास्तिकं, तत्र शुद्धाशुद्धभेदोऽ-
 यमित्यं द्रव्यास्तिकः स्थित इति, तत्र द्रव्यास्तिकमशेषविशेषविमुखं सन्मात्रगेत्रं, मानमेययोरापि सन्मात्रत्वानतिक्रमात् अन्य-
 तरामन्त्राव् इति; मातृकापदास्तिकं तु पञ्च धर्मादयोऽस्तिक्ताया एव तत् सन्मात्रं, न तेभ्योऽन्यद् द्रव्यास्तिकमिति, इह धर्मा-
 स्तिक्तायादयोऽशेषसामान्यविशेषाश्रयत्वान्मातृकापदशब्दवाच्याः, मातृकापि ह्यशेषवर्णपदवाक्यप्रकारादीनामाश्रयत्वे मातृकेति, उत्पन्नानामेव मन्त्राव् स्फुल्लस्रभोत्पादकलापेऽस्तिमन्त्युत्पन्नास्तिक्ता, अनुत्पन्नस्य बान्ध्वेयव्योमोत्पलादेरसत्त्वात् उत्पत्तिमतोऽवश्यं

विनाशान्निमित्तमिति पर्यायास्तिकं प्रायो विनाश उच्यते, प्राप्तपर्यायो देवदत्त इति प्रयोगदर्शनात्, उत्पादव्ययभेदेन तत्, पर्यायास्तिको हि तद्, इत्थं द्रव्यास्तिकं मातृकापदास्तिकं च द्रव्यनयः, उत्पन्नास्तिकं च पर्यायनय इति, एवमर्थपदानानीत्यादि (१३३-१) एषां-द्रव्यपर्यायनयभेदानां द्रव्यास्तिकादीनां अर्थानि पदान्यर्थपदानि, कानि तानीत्याह-द्रव्यं चेत्यादि, द्रव्यं चेति शुद्धद्रव्यास्तिकप्रकृतेर्द्रव्यमेव सत्, गुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानामपि तन्मात्रत्वात्, तदग्रहे तु तद्बुद्ध्यभावाद्, पितृपुत्रभ्रातृ-भ्रात्रिण्यदिगम्यन्धचिशिष्टैकपुरुषवत्, एवं द्रव्यं द्रव्ये द्रव्याणि वा सदेव, संख्याया अपि सत्त्वाव्यतिरेकात्, अन्यथा तदसत्त्व-प्रमङ्गात्, खरधिपणादिकल्पन्त्यात्, प्रतीत्यनुपपचेरिति, यत्र तु नैवं प्रतीतिः तदसदित्याह, असदिति यस्य नाम-संज्ञिता तत् संज्ञि-रूपमसत्त्वमकं, नास्ति, संज्ञिरूपामवाच्य संज्ञापि नास्ति, परस्परपेक्षितत्वात् संज्ञासंज्ञिनोः, एवं वा शब्देन गुणाद्यभाव एवोच्यत इति, तन्नासतो व्यापृष्या सद्, अपि तु सदेवेति, अतः असन्नाम नास्तीति तुच्छं तत्, न किञ्चिदित्यर्थः, तत्ततोऽपि व्यापृष्यादि-पृचाभावः, एवं द्रव्यास्तिकस्य सद्ब्रह्मत्वनः शुद्धप्रकृतेः सन्मात्रतत्त्वमिति, मातृकापदास्तिकस्यापि प्राप्तिरूपितशब्दार्थस्याशुद्ध-व्यास्तिकस्येति योऽर्थः, किमित्याह-मातृकापदं वा धर्मास्तिकायादि सत्, सर्वास्तिकायानामस्तिकायत्वात्, मातृकापदे च जीवात्मके सती, भेदनिबन्धनत्वात् द्वित्यादिसंख्यायाः, मातृकापदानि च धर्माधर्माकाशादीनि सन्ति, व्यवहार्यव्यवहारतादि-भावव्यवहारसिद्धेः, अन्यैकसंख्यायाः अयोगादिति, यथा चैकवचनादेः सद्भेकादिसंख्याप्रतीतिरेव, यतो मातृपदमित्युक्तं सत् प्रतीयते, मातृकापदे चेति सती मातृकापदे इति, सन्ति मातृकापदानि चेति सन्ति, एते च धर्मादयः परस्परविलक्षणा इत्याह-अमातृकापदं चेत्यादि(१३३-१४) धर्मास्तिकायस्वलक्षणं न भवति, इतरतररूपापच्येतरं तस्य भावप्रसंगात्,

तदिहास्त्यंशगोचरं मातृकापदं, इहैव पररूपनास्तित्वागोचरं मातृकापदमसत्, तस्येति चेत् रूपेण नास्तित्वादिति, एवं शेषेष्वपि
भावना कार्यो, सर्वसंगतिविशेषाणां सर्वहेतुत्वात्, धर्मास्तिकायो मातृकापदं, स एव च सर्वस्थितिविशेषः प्रसवव्यावृत्त्यपेक्षया
मातृकापदम्, एवं च द्विवचनबहुवचने अपि भावनीये, असद् असती असंतीत्यपि, तदुपाध्यभेदतोऽदुष्टमेव, नयत्वं च तथा
तदंशप्रतिपत्त्येति । उक्तो द्विभेदोऽपि द्रव्यास्तिकः, पर्यायास्तिकमधिकृत्याह-उत्पन्नास्तिकस्य प्राग् निरूपितशब्दार्थस्य, किमि-
त्याह-उत्पन्नं चैत्यादि (१३४-१) उत्पन्नं वा वर्तमानक्षणस्थित्येव सत्, अतीतानागतयोर्विनष्टानुत्पन्नत्वेनासत्त्वात्, एवमे-
वेकं धर्मास्तिकायादि, उत्पन्ने वा द्वे वस्तुनी सती, उत्पन्नानि वा बहूनि सन्ति, भिन्नान्येव, इत्थं चैतद्, अन्यथाऽभावः, एतेन
पर्यायास्तिको व्याख्यातः, तत्त्वतो वस्तुन एव पर्यायत्वात्, अत एवैतन्मतानुसारिप्रलापो यदुत क्षणस्थितिधर्माभाव एव नाश
इति, विपक्षे याधामाह-परपरिकल्पितं च सत् उत्पन्नं वा स्यात् अनुत्पन्नं वा ? आद्यपक्षेऽसत्पक्षसिद्धिः, उत्तरपक्षेऽसत्त्वं, तदाह-
‘अनुत्पन्नं चे’त्यादि, अनुत्पन्नं च-अप्रादुर्भूतं वान्ध्येयादि, अनुत्पन्ने वा खरविपाणशशविपाणौ, अनुत्पन्नानि वा खकुसुमभैकज-
रामारकूर्मरोमादीनि, किमित्याह-असत्, सर्वमिदमसत्, सहृक्षणस्योत्पादस्याभावात्, एवमुक्तनीत्या धर्मादि द्रव्यं स्यात्
सत् स्यात् असत्, स्यान्नित्यं स्यादनित्यमिति तत्त्वेन सूचितं, इह द्रव्यार्थनयप्रधानतायां पर्यायगुणभावेन च प्रथमभङ्गः, प्राधान्यं
बेह शब्देन विवक्षितत्वात् सदादीनां, शब्दानुपात्तस्य त्वर्थतो गम्यमानस्य गुणभावः, पर्यायनयप्रधानतायां द्रव्यनयगुणभा-
भावेन च द्वितीयः, ‘अर्पित’ इत्यादि (१३४-३) अनेन तु तृतीयः स्यादवकव्यमिति, युगपद्रत्वात्मन्यस्तित्वनास्तित्वा-
भ्यामर्पितस्य विवक्षिते क्रमेण चानुपतीते क्रमेणाक्रमेण चाभिधातुमविवक्षिते पूर्वभङ्ग(म)प्राप्तः यतश्चैवमतो न वाच्यं, कथमित्याह-

मयित्यस्येति चेत्केन रूपेण, किं तदुभयेनैकेनापि तच्च तथा अवाच्यं, तद्विवक्षितस्यार्थस्य शब्दस्य चासम्भवाद् अतः स्यादवक्त-
 व्यमिति, एते त्रयः सकलादेशाः, यदा ह्यस्ति तन्नामकं वस्त्वेकेन गुणरूपेणोच्यते, गुणिनां गुणरूपमन्तरेण विशेषप्रतिपत्तेरभावात्,
 तदिह धर्मधिकं वस्तु सत्त्वादेरेकस्य गुणस्वरूपेणामेदोपचारेण विवक्षां प्रापितो यया निरंशं सकलं व्याप्तुमिष्यते, विभागनिमि-
 त्तस्य प्रतियोगिनो गुणान्तरेऽस्यासत्त्वादेस्तत्रानाश्रयणात्, तत्र द्रव्यार्थाश्रयं सत्त्वगुणमाश्रित्य तदा स्यात् सन्नित्युच्यते इति सकला-
 देशः, गुणद्वयं तु गुणिनो भागवृत्तिरिति मवस्तुभयारम्भकत्वात् गुणिनः, न त्वेको गुणभागवृत्तिरिति, एवं स्यान्नित्यमित्यपि वाच्यं,
 ताया पर्यायनयाश्रयमसत्त्वमनित्यत्वमङ्गीकृत्य स्यादसत्त्वं स्यादनित्यमिति भवति, युगपद्भावादुभयगुणयोरग्रधानतायां शब्देनाभि-
 धेयायां तथाऽभिधेयतयाऽनुमतत्वात् स्यादवक्तव्यमिति, एतेन विकलादेशा अपि संयोगमंगाः स्यादस्ति च नास्ति चेत्येवमादयो
 द्रष्टव्याः, एवमेतान् द्रव्यास्तिकनयानुसारतोऽपि भावयन्नाह—‘पर्यायास्तिकस्येत्यादि, (१३४-३) पर्यायास्तिकस्य प्रागु-
 रूपितशून्यार्थस्य, पर्यायास्तिकग्रहणं धर्मविषयस्याद्वादप्रतिपत्त्यर्थं, धर्माश्च रूपित्वसत्त्वमूर्त्तत्वादिरूपाद्वर्मिणः पारिणामिनो नात्यन्तं
 व्यतिरिक्ता इत्यतस्तत् प्रतीत्य कयाचिद्वर्गविषयत्वमपि, द्रव्यपर्याययोः संसृष्टत्वाद्, एवमेव च द्रव्यास्तिकपर्यायास्तिकनयद्वय-
 माश्रयस्तुममाश्रयः सिद्ध्यति स्याद्वादः, अन्यथा पर्यायनयाश्रय एव च विकल्पसप्तकेन सकलवस्तुव्यापी स्याद्वादो, न चैतदेव-
 मिति, तत् सती मवनं भावः, तद्भावलक्षणः परिणामः, स चानेकरूपः क्रमयुगपद्भावी धर्मद्वये यावत्, तत्र जीवपुद्गलापेक्षया तथा
 तथा गतिनियन्धकत्वं तथा सत्त्वामूर्त्तत्वासांख्येयग्रदेशात्मकत्वादिति, स एषोऽस्य सद्भावपर्यायाश्रयः, चित्रा धर्मादिद्रव्यवृत्तिः पुन-
 रस्तस्मादपर्याय इति, वर्तमानकालावधयो वा सद्भावपर्यायाः, अतीतानागताश्च पर्याया इति, परस्परपर्यायाऽपेक्षयाऽनन्तधर्मात्मकाः

मर्मे भागा इति, तदित्थं व्यवस्थिते पर्यायास्तिकस्याधिकृतनस्य सद्भावपर्याययोर्वा वस्तुद्वया-
श्रयोः सद्भावपर्यायेषु वा बहुवत्त्वाश्रयेषु, किमित्याह—आदिष्टं विवक्षितं पर्यायाः प्रधानतया द्रव्यं वा वस्तुस्थित्या द्रव्ये वा
द्रव्याणि वा, किमित्याह—सत् मती सन्तीति, अथैकस्मिन् सद्भावपर्यायविषय आदिष्टं द्रव्यं वा द्रव्ये वा द्रव्याणि वा सत्, तथा द्वयोर्व-
द्भुषु च विभाजनं, अविशिष्टस्य च द्रव्यपदार्थस्यैकत्वद्वित्वबहुत्वपर्यायाः, तथा च तदादिष्टं स्यादस्यैकत्वेनादिष्टत्वात्, एकसंख्यादि-
रूपनपर्यायसि, धर्मेतराणां सतामप्यविवक्षितत्वात्, प्रथमभङ्गभावनाय त्वाह—सद्भावपर्यायः स्थित्यादिलक्षणः प्रपर्यायः अती-
तानागतौ चेति, तदिदं भूतेऽसद्भावपर्याययोर्वा विवक्षिते कस्मिंश्चित् असद्भावपर्याययोर्वा विवक्षितयोः असद्भावपर्यायेषु
वा बहुषु आदिष्टं विवक्षितं 'द्रव्यं चे'त्यादि पूर्ववत्, किमित्याह—अतः स्यान्नास्ति परपर्यायैर्नास्तित्वादिति, इदानीमवक्तव्य-
ताविभावनायाह—'तदुभयपर्याये चे'त्यादि, (१३४-७) तदित्यतिक्रान्तद्वयपरामर्शः, सद्भावसद्भावपर्यायद्वयसंपरिग्रहार्थः,
उभयधामौ पर्यायश्च उभयपर्यायः—अस्तित्वनास्तित्वलक्षणः स चासाधुभयपर्यायश्च तदुभयपर्यायस्तदुभयपर्यायनिमित्तस्तत्तद्विषयो
वाऽऽदेशः नार्पितधर्मतत्त्वमस्ति(अस्ति)नास्तिरूपेण युगपद्विवक्षायामुक्तप्रकारभावनया न शक्यं वक्तुमित्यवाच्यं, ताभ्यामुभयपर्याया-
भ्यां आदिष्टं युगपद्वर्मरूपं द्रव्यं चेत्यादिकल्पतो न वाच्यं, सदित्यसदिति वा सद्रव्यमसद्वा द्रव्यं न वक्तव्यं, क्रमेण त्वादेशे भवत्ये-
तद्, एवं महभावापणायां तु तच्छब्दवाच्यं नासच्छब्दाभिधेयं, एकस्मिन् काले तादृग्विधवाचकशब्दाभावात्, ननु च तदुभयप-
र्याये त्वैकवचनमनुपपन्नम्, एकपर्यायविवक्षायामवक्तव्यत्वाभावाद्, अत्रोच्यते, उभयग्रहणाद्वाऽयमत्र गृह्यते, एवं तर्हि तदुभयप-
र्यायोर्वैत्यम्मादिविशेषः, नैतदेवं, यतस्तदुभयपर्याये शेषविवक्षाया अस्तित्वं हि स्वपर्यायविषयं चेत्युभयपर्यायस्त्ववस्तु. न, स्वपर्या-

रेणारि-द्रव्यमानमिदानीति श्रुते तदेव परपर्यायेणावच्छिद्यमानमात्मनि नास्तीति ग्राह्यम्, इदानीमयमुभयपर्याययुगपदपर्यायां
 भवत्युक्तम्, इतरत्र तु भेदग्रधानं याग्यायां द्विगुणनादिनिर्देशः गभीचीनः, जातिविवक्षा, जातेरेकत्वादेकवचनसिद्धिरिति । एवमेते
 ग्रयः मरुत्वादेना भाव्येण न विभाविताः, यमग्रति निरुत्वादेशविभाजनार्थमाह भाव्यकारः—‘देशादेशेन विकल्पयितव्य’
 मिति (१३३-९) इति श्रुत्यो निरुत्वादेशप्रतिपादनार्थः, पर्यायास्तिकमिति ननुमकलिङ्गग्रकान्ते निरुत्वादेशव्यतिरिक्तमिदं, किं पुनः
 मरणं भाव्यक्रमा मरुत्वादेशप्रत्ययदितरेऽपि चत्वारो निरुत्वादेशा भाव्येण नोक्ता इति, अयमभिप्रायो भाव्यकारस्य लक्ष्यते—
 मरुत्वादेशयोगानुगुणं निरुत्वादेशेन सुज्ञानाः, तत्राद्याद्वितीयविकल्पसंयोगे चतुर्थविकल्पनिष्पत्तिः, स्यादस्ति च नास्ति चेति,
 प्रथमनृतीयनिरुत्वादेशसंयोगे पञ्चमनिरुत्वादेशसंयोगे चतुर्थविकल्पनिष्पत्तिः, स्यादस्ति चावक्तव्यं चेति, द्वितीयतृतीयविकल्पसंयोगे षष्ठ्यनिरुत्वादेशसंयोगे
 स्यान्नास्ति चावक्तव्यं चेति, आद्यद्वितीयतृतीयविकल्पसंयोगे सप्तमनिरुत्वादेशसंयोगे स्यादस्ति च स्यान्नास्ति चावक्तव्यं चेति,
 तत्राद्येषु त्रिषु निरुत्वादेशसंयोगेषु मरुत्वादेशसंयोगे चतुर्थादिषु पुनर्निरुत्वादेशसंयोगे खण्डश आदिश्रुते, तदाह—‘देशादेशेने’त्यादि,
 मरुत्वादेशसंयोगे ननु द्विद्वेदत्रिभक्तोऽयमो देशस्तस्मिन् देशे आदेशो देशादेशस्तेन, देशेन विकल्पनीयं व्याख्येयं धर्मादितर-
 मितयेन निरुत्वादेशसंयोगे ग्रहणमिति ॥ ‘अत्राह’त्यादि (१३४-१०) यमग्रग्रन्थः, अत्र प्रस्तावे आह परः—उक्तं भवता,
 किमित्याह—मरणभेदेभ्यः स्क्रन्धा उत्पन्नन्त इत्येतत्, किमित्याह—तत् किं संयोगमात्रादेव सञ्जातो भवति, स्क्रन्ध
 इत्यर्थः, आतोद्यिदस्तत्र संयोगे कश्चित् प्रतिविशेष इति, अत्रोच्यते इत्यादि, मति संयोगे परस्परसंघट्टलक्षणे वद्वस्यैक-
 रापरिणतिमतः संजातो भवति, स्क्रन्धः, नानद्वस्य, संयोगमात्रात् स्क्रन्धमिदं, अत्राह—‘अथे’त्यादि, अथेत्यानन्तर्यार्थः,

वन्धः स्वान्यपरिणामहेतुः कथं भवतीति, अत्रोच्यते—

स्निग्धरूक्षत्वाद्बन्ध इति ॥ ५-३२ ॥ सूत्रम् ॥

नेनेतरानुवेधादिति सूत्रममुदायार्कः। अवयवार्थं त्वाह—‘स्निग्धरूक्षयो’रित्यादिना (१३४-१६) स्नेहो हि गुणः स्पर्शाख्यः, तथा रूक्षोऽपि, एकः स्निग्धः अपरो रूक्षस्तयोः स्निग्धरूक्षयोः पुद्गलयोः परमाण्वोः परमाणूनां वा बहूनां, द्विवचनोपन्यासस्तु मर्मलघुनृक्नन्दर्शनार्थः, स्पृष्टयेरिति संयुक्तयोस्तथैकपरिणामात्, किमित्याह—बन्धो भवति रूक्षस्नेहविशेषात्, श्लेषमष्टपयन्धन्, चिह्नलक्षणः परिणामः स्नेहस्तद्विपरीतो रूक्ष इति, घटादिप्रत्यक्षसिद्धकार्यगम्योऽयमित्यविषयः सुधियां विवादस्य, तदिह देवादिसंयोगविकल्पाः हस्तिव्यापादनोक्तौ ग्रासग्रासविकल्पतुल्या इति न तेषांस्था विधेया इति ॥ ‘अत्राहे’त्यादि (१३४-१७) मग्न्यग्रन्थ एव, किमेव एकान्त इति, किमिति प्रश्नार्थः, एष इत्यनन्तरयोगार्थाभिसम्बन्धः एकान्तो नियमः, यदुत सर्वस्य स्निग्धस्य गर्भेण रूक्षेण बन्धः?, इत्यत्रोच्यते—

न जघन्यगुणानामिति ॥ ५-३३ ॥ सूत्रम् ॥

अतिप्रमक्तस्य विधेरपपवादः सूत्रसमुदायार्थः। अवयवार्थं त्वाह—‘जघन्यगुणानां’मित्यादिना (१३४-१९) अणवो ह्येकगुणस्निग्धादिक्रमेण संख्येयासंख्येयानन्तगुणस्निग्धा भवन्ति, एवं रूक्षा अपि, जघने भवो जघन्यः जघन्य इव अन्यो निकृष्ट इत्यर्थः, जघन्यशामौ गुणश्च जघन्यगुणः जघन्यगुणः स्निग्धो येषां ते जघन्यगुणस्निग्धाः, तेषां, जघन्यगुणरूक्षाणां च परस्परं अन्योऽन्यं सतः परतश्च बन्धो न भवति, तथास्वभावत्वादिति ॥ ‘अत्राहे’त्यादि (१३५-१) उक्तं भवता अनन्तरसूत्रं

“जघन्यगुणवर्जाना”मिति, एकगुणस्निग्धकगुणरूक्षवर्जानां स्निग्धानां रूक्षेण सह रूक्षाणां स्निग्धेन सह सग्नन्धो भवतीति सामर्थ्यादिकं, अथ तुल्यगुणगोरीति प्रस्तुतानन्तरवचनोऽथशब्दः, तुल्यगुणयोरीति सदृशगुणयोः स्निग्धाद्यधिकरणयोः द्वायादिगुणापेक्षया क्रियेकान्तेनैव प्रतिषेधो बन्धस्येति, अत्रोच्यते समाधिः—न जघन्यगुणानामिति यदुक्तं एतदधिकृत्योच्यते, किमित्याह—

गुणसाम्ये सदृशानामिति ॥ ५-३४ ॥ सूत्रम् ॥

यथैव स्निग्धरूक्षाणां जघन्यगुणानां न बन्धस्तथैव गुणसाम्ये सदृशानां न बन्ध इति सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह—‘गुणसाम्ये मती’त्यादिना (१३५-६) गुणाः—स्निग्धरूक्षाः तेषां साम्यं—समत्वं, गुणानां साम्यं गुणसाम्यं तस्मिन् गुणसाम्ये तुल्यसंख्यत्वे मति, सदृशानां बन्धो न भवति, पूर्ववत्वादविशेषसमर्थनार्थमेतत्, न जघन्यगुणानामित्यभिधाय तद्विषयमपवादमेदं वा नोद्यमानं तमुदाहरणेनाह—‘तद्यथे’त्यादिना, तुल्यगुणस्निग्धस्य—द्वादिगुणस्निग्धादेरनन्तगुणस्निग्धावसानस्य तुल्यगुणस्निग्धेनैवभूतेनैव, एवं तुल्यगुणरूक्षस्य द्वादिगुणरूक्षादेरनन्तगुणरूक्षावसानस्य तुल्यगुणरूक्षेणैवभूतेनैव बन्धो न, भवति तु येषां न प्रकर्षापर्याप्त्या गुणसाम्यं संख्यया तत्सदृशा एव भवन्तीति तदित्यमेतत् समपेक्षत इति प्ररूपयति, सूरिस्तु विशिष्टार्थप्रतिपत्त्यर्थमेतदिति चेतस्याध्यायाह—अत्रोच्यत इत्यादि, गुणवैषम्ये सदृशानां बन्धो भवतीति, स्निग्धरूक्षतया वैषम्ये सति सदृशानामुपसंख्यया बन्धो भवतीति गुरवः, यतः किलायमागमः “णिद्वस्त् णिद्वेण द्रुयाहिण्णं, लुक्खस्स लुररेण द्रुयाहिण्ण । णिद्वस्स लुक्खेण उवेइ वंधो, जहण्वज्जो विसमो समो वे” ॥१॥ त्यादि, अन्ये तु व्याचक्षते—स्नेहगुणवैषम्यं न च संख्यया रूक्षगुणवैषम्येन सदृशानामिति न स्नेहादिमात्रगुणनियन्धनमेव साहचर्यमिति ‘अत्रा-

हे'त्यादि(१३३ ११) समन्वयग्रन्थः, किमविशेषेण गुणवैषम्ये सति संख्यया सदृशानां स्निग्धत्वेन ग्रन्थो भवति, एकरु-
णस्निग्धधादेर्द्विगुणाद्यनन्तगुणाग्रसानस्निग्धदिनाऽपीति, अत्रोच्यते, नाविशेषेण गुणवैषम्ये, किन्तु—

द्वयधिकादिगुणानां त्विति ॥ ५-३५ ॥ सूत्रम् ॥

ममुदायार्थः प्रकृतः । अत्रयवार्थं त्राह—‘द्वयधिकादिगुणानां त्वि’त्यादिना, (१२५-९) द्वाभ्यां गुणविशेषाभ्यां अन्यस्मा-
दधिको यः परमाणुः स आदिर्येषा गुणानां ते द्वयधिकादिगुणाः, गुणशब्दोऽत्र गुणिचनः, गुणमंतो गुणाः, परमाणु इत्यर्थः,
तेषां द्वयधिकादिगुणानां अणूनां सदृशानां ग्रन्थो भवति, सदृशानामिति स्नेहसामान्यं चाश्रित्य सादृश्यं, तद्यथा—‘स्निग्धस्ये’-
त्यादिना उदाहरति, एरगुणस्निग्धस्येत्यनुक्तेऽपि संगत्या गम्यते, गुणश्च सामर्थ्यात् तद्द्विगुणाभ्याधिकस्निग्धेनाणुना, द्वाभ्यां
हि गुणविशेषाभ्यामेरगुणस्निग्धादधिकः तेन सहास्ति ग्रन्थः, यैकगुणस्निग्धः एकस्ततोऽन्यस्त्रिगुणस्निग्धः, अत्र एकरुणस्नि-
ग्धस्य एकः समानगुणः त्रिगुणस्निग्धेऽणौ शेषेण गुणद्वयेनाधिकः, द्विगुणाद्यधिकस्निग्धेनेत्यादिग्रहणादेकगुणस्निग्धस्य चतु-
र्गुणपंचगुणादिस्निग्धेनापि ग्रन्थसिद्धिः, तथा द्विगुणाद्यधिकस्निग्धस्यैरगुणस्निग्धेन सह समन्वयसम्भनः, ननु च प्रथमविकल्पे
नास्ति कश्चिद्विशेषोऽस्य स्फुटः, सत्यं, न कश्चिद्भेदः, तथापि तथा द्वाद्यादिवृत्तिरित्यनियतो ग्रन्थभावा इति संदर्शनार्थः, एवं रूक्षस्य
द्विगुणाद्यधिरूक्षणेत्यपि भावनीयं, यात्रद् द्विगुणाद्यधिरूक्षस्य रूक्षणेति, एकादिगुणाधिकरूपोस्तु संख्यया सदृशयोः स्निग्धादिसा-
दृश्येन निमित्त्याह—ग्रन्थो न भवति, सामर्थ्यगम्यमेतद्विप्रतिप्रतिनिरासार्थमुपन्यस्तमिति गुरवः, ‘अत्रे’त्यादि, अत्राधि-
कृत्येने तुग्रन्थो व्यावृत्तिविशेषणार्थं इति, व्यावृत्तिश्च विशेषण चेति विग्रहः, ते अर्थो यस्य स तथोक्तः, कस्येह व्यावृत्तिः ? किं वा

विशेषणमित्याह-प्रतिषेधं व्यावर्त्तयति, बन्धं च विशेषयतीति, जघन्यगुणानामिति श्रुतः प्रतिषेधस्तं व्यावर्त्तयति, यथाऽधिकृतं च बन्धं विशिनष्टि, गुणैषम्ये सति सदृशानां गुणद्वयाधिकानां बन्धो भवतीत्येवम् ॥ 'अत्राहे'त्यादि (१३५-२०) सम्बन्ध-ग्रन्थः, अत्रौत्सर्गिके सापवादं बन्धलक्षणे प्रतिपादिते सत्यज्ञानतः पृच्छति-परमाणुषु केवलेषु स्कन्धेषु च तदेकत्वपरिणामरूपे ये स्पर्शादयो गुणाले किं न्यवस्थिता-नित्याः तेष्वादिषु आहोर्ध्वद्वयवस्थितां-अनित्या इति, अत्रोच्यते समाधिः-अन्यवस्थिताः-अनित्या इति, कुत इत्याह-परिणामात्, त एव हि द्विप्रदेशिकादिस्कन्धपरिणताः परिणमन्ते परिमण्डलादिसंस्थानरूपेण, व्यवस्थितत्वे त्वयं नोपपद्यते, तथैकत्वादिव्यवस्थानेनेत्यभिप्रायः, अत्राहेत्यादि (१३६-३) पुनरपि द्वयोरणुस्कन्धाद्योः गुणबन्धे मति तुल्यगुणयोर्विषमगुणयोर्वा संख्यया कथं परिणामो भवति?, कः कथं परिणामयतीति, अत्रोच्यते-

बन्धे समाधिकौ पारिणामिकाविति ॥ ५-३६ ॥ सूत्रम् ॥

बन्धयोग्यतायां समाधिकौ संख्यागुणाभ्यां परिणामकाविति सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह- 'बन्धे सती'त्यादि (१३६-६) बन्धे-संयोगे सति च बन्धयोग्यतया न समगुणः-तुल्यगुणः संख्यया समगुणस्य अपरस्य संख्ययैव परिणामको भवति, यथा द्विगुणस्निग्धो द्विगुणरूक्षस्य, रूक्षो वा स्निग्धस्य, परिणामवैचित्र्यात्, सदृशानां बन्धप्रतिषेधः, तथाऽधिकगुणः संख्यया हीनगुणस्य इत्येव परिणामको भवति, यथा त्रिगुणस्निग्धः एकगुणस्निग्धस्येति, स एकगुणोऽपि त्रिगुणतामापाद्यते, कस्तूरिकांशानुविद्धविलेपनवत् ॥ 'अत्राहे'त्यादि (१३६-७) अत्राहोक्तं भवता इहैव, किमित्याह-द्रव्याणि धर्मादीनि जीवाश्चेति, एवं पञ्च द्रव्याणीत्युक्तं सामान्येन, तत्तु किमुद्देशतः एव तथाभिधानादिमात्रादेव द्रव्याणां धर्मादीनां प्रसिद्धिः परिज्ञान-

लक्षणा आहोन्विच्छलक्षणतोऽपि व्यापकात् स्वरूपसिद्धिरिति, अत्रोच्यते लक्षणतोऽपि व्यापकात् प्रसिद्धिः, तदुच्यते व्यापकं लक्षणं, ननुत्पादव्ययघ्नौव्ययुक्तं सदित्युक्तमेव, सत्यमेतदपि अन्यथोच्यते द्रव्योपाध्यनन्तधर्मत्वाद्वस्तुन इति ॥ तदाह—

गुणपर्यायचद्रव्यमिति ॥ ५-३७ ॥ सूत्रम् ॥

उभयनदिति सूत्रममुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह—‘गुणानि’त्यादिना (१३६-१२) संख्येयादिसंख्यया समाख्यायमानत्वाद्गुणाः—शर्क्तेविशेषरूपास्तान् लक्षणतो लक्ष्यामः ‘द्रव्याश्रया निर्गुणा’ इत्यत्र, पर्यायलक्षणमाह—भावान्तरं संज्ञान्तरं च पर्याय इति, भावादन्वयो भावो भावान्तरं, समभिरूढनयाभिप्रायेणेदं, न शकनपूर्दार्ष्टाद्यर्थान्तरं, संज्ञान्तरं च तद्वाचकं इन्द्राधेर, किमित्याह—पर्याय इति, आह—क इत्थमनयोर्विशेषः ? उच्यते, तन्नतो न कश्चित्, द्रव्यस्यैव ह्येते परिणतिविशेषाः, न त्वेभ्यः केचिदन्वे गुणपर्याया इति, केवलं सहभाविनो गुणाः क्रमभाविनः पर्याया इति व्यवस्था, अन्यथा रूपादीनामेवासौ परिणाम इति निश्चयः, तदुभयमित्यादि, तदुभयं—व्यवहारनिश्चयात्मकं यत्र विद्यत इति यस्मिन् समानपरिणामरूपेऽस्ति तद् द्रव्यं भवति, एतदेव स्पष्टयति—गुणपर्याया इत्यादिना, गुणपर्याया यथोक्तलक्षणा अस्य द्रव्यस्य सन्ति, न जातुचित् निष्परिणामं द्रव्यं भवति, विकारलक्षणा चेयं पृष्ठी यन्नातां धाना इति, यथा तेषामेव तथाभवनात्. अस्मिन् चा सन्तीति परिणामयोराधाराधेयविन्यायामेकं विज्ञानमित्यादि, एवं गुणपर्यायिचदिति, एवं धर्म्मोदेष्यधर्म्मचूर्तधर्म्मोपेक्षया योजनीयमिति ॥ न चैतानि पंच द्रव्याणीत्याह—

कालश्चेत्येक इति ॥ ५-३८ ॥ सूत्रम् ॥

न पर्मादीनि जीरान्तान्येवेति युत्रममुदायार्थः। अवयवार्थं त्वाह—‘एके त्वाचार्या’ इत्यादिना (१३६-१६) अन्ये नयवादान्तरप्रधानाः पुनराचार्या ल्यान्वसन्ते विरोधेन आचक्षते व्याचक्षते—व्यक्तीकुर्वन्ति, कथमित्याह—कालोऽपि द्रव्यमिति कालोऽपि, चन्द्रशेखरप्रियाचार्याः, मिश्रिष्टमयांदाचच्छिन्नोऽद्वैततीयद्वीपममुद्रान्तर्वर्ची मनुष्यादीनां चालत्वादिपरिणामहेतुः, बलाकाप्रसवे मर्त्तिलज्जनिगन्, पापविस्तो वा प्रयोषयन्, द्रव्यमिति तथा तस्य परिणतिहेतुतया द्रवणात्, तथा चागमः—‘अद्वागमय’ति, एतद्ग्रहणं युवान्तरपरिग्रहायं, यथोक्तं—“कोऽयं भन्ते ! कालचि बुद्धि !, गोअमा ! जीवा चैव”त्यादि, एके इत्यमाचक्षते, अन्ये नन्यथेनि, वर्णनादीनां सर्वत्र भासादिति ।

सोऽनन्तममय इति ॥ ५-३९ ॥ सूत्रम् ॥

‘नतोऽपि ज्ञान्येवेति युत्रममुदायार्थः। अवयवार्थं त्वाह—‘स चैवे’त्यादिना (१३६-१८) स इति प्रक्रान्तपरामर्शः, एष इत्यनन्तरुपरोक्तः, चन्द्रोऽनुसूयणे, कालः प्रस्तुतः, किमित्याह—अनन्तसमयो नियमत एव, तत्रेत्यादि तत्रेति तस्मिन् काले एकमुदाहरणं गुरुः वर्तमानममयत्नप्रदेशः, अतीतानागतयोः पुनः समययोस्तीतादित्वेन न वर्तमानवत् तद्भावेन अतीतादित्यरिगेभान् तत्कार्याप्रिमङ्गात्, अस्ति चान्येन न व्यवहारः सिद्धेभ्योऽतीतसमयराशेरसंख्येयगुणत्वेनाभिधानादिति ॥ अत्राह—त्यादि, (१३७-१) उक्तं भवता ईदृश गुणपर्यायवद्द्रव्यमित्येतत्, तत्र गुणाः पर्यायव्यतिरिक्ताः, द्रव्ये के गुणा इति, पर्यायोपलक्षणमेव, अत्रोच्यते यमाधिः—

द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणा इति ॥ ५-४० ॥ सूत्रम् ॥

परिणामिपरिणामलक्षणाश्रयाऽऽश्रयिभानवृत्तयः आश्रितद्रव्याः परगुणाभाव इति सूत्रसमुदायार्थः ॥ अन्यवार्थं त्वाह-द्रव्य-
मेपा(१३७ ४)मित्यादिना, द्रव्यं धर्मादि सुखप्रतिपत्त्यर्थं वा घटादिः एषां गुणानां सहभाविनां रूपादिपरिणतिभेदानां आश्रय
इति कृत्वा द्रव्याश्रया उच्यन्ते, तथा नैषां गुणाः सन्तीति, परिणामस्य परिणामान्तराभावाद् अनन्यथाप्रसङ्गादिति निर्गुणा इति,
रूपमनन्तगुणालोढत्वमपवादः ? उच्यते, तथोक्तपक्षपरिणतिभेदेन, क्रमभावे त्वितरस्तद्भावात् तदाकारतापत्तिरिति भावनीयं, एतेन
पर्याया व्याख्याताः, तेषामेव च क्रमभाविनां पर्यायत्वादिति ॥ अत्राहेत्यादि (१३७-६) सम्बन्धग्रन्थः, अत्राहोक्तं भवता ईहव,
किमित्याह-नन्धे समाधिकौ परिणामिकावित्येतदुक्तं तत्र सूत्रे कः परिणाम ? इति, अत्रोच्यते प्रश्ने समाधिः—

तद्भावः परिणाम इति ॥ ५-४१ ॥ सूत्रम् ॥

यद्धर्मादिभिस्तथा भूयत इति सूत्रसमुदायार्थः । अन्यवार्थमाह—‘धर्मादीना’मित्यादिना (१३७-९) धर्मादीनामिति
धर्माधर्माकाशजीवपुद्गलाद्वासयाना ततो यथोक्तानां च गुणानामिति रूपादिघटादी(घटादिरूपादी)नां, किमित्याह—
स्वभाव इति निजो भावः, एतदेवाह—स्वतत्त्वं धर्मादीनामेव निजमवस्थान्तर परिणाम इति सूत्रं, परिशब्दो व्याप्तौ, दोषेण व्याप्ता
इति यथा, नमिः ग्रहमाह, अवस्थान्तरप्राप्त्यानुगुण्यं, धर्मो हि गन्तुर्गत्युपग्रहाकारेण परिणमते, न तदवस्थ एवास्ते, न च विनर्तते
एव, उपग्रहामिद्वेः, एवमधर्मादिष्वपि भावनीयं, नाणुद्वयतादवस्थये द्वयणुकं, न च तद्भावा एव, तदहेतु रूतप्रसङ्गादिति, स द्विविध-
इत्यादि (१३७-१०) सम्बन्धग्रन्थः, स परिणामो द्विविधः द्वे विधे यस्यामौ द्विविधः, के पुनस्ते ? इत्याह—

अनादिरादिमांश्च ॥ ५-४२ ॥ सूत्रम् ॥

अविपमानप्रयमारम्भः आदिमांश्च प्रथमारंभवान् चशब्दः परिणामेयचोपसङ्गहार्यः, 'तन्त्रानादि' रित्यादि (१३७-१२) तत्र तयोरनाद्यादिमतोः परिणामयोरनादिः परिणामः, केचित्त्वाह-अरूपेषु अमूर्तेष्वित्यर्थः, तानेवाह-धर्मा धर्माकाशजीवेषु इष्टितः क्रियापदाभ्याहातं ब्रूवति, इह नगुब्धोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, कालतोऽनादिरं व तच्चद्, धर्मद्रव्यपरिणामोऽनादिरसंख्येयप्रदेशवत्त्वं लोका-कान्ध्यापित्तं गन्तुगत्यपेक्षाकारणत्वमगुरुलघुत्वमित्यादिः अधर्मद्रव्यस्य तु स्यादुस्थित्यपेक्षारणत्वं अगुरुलघुत्वादीति, आकाश-भ्यानन्तप्रदेशात्तन्मगाहदावृत्यमित्यादि, जीनस्य तु सिद्धत्वादि, कालस्य तु वर्चना इति ॥ रूपिष्वभिधातुमाह—

रूपिष्व्यादिमानिति ॥ ५-४३ ॥ सूत्रम् ॥

परिणाम इति सूत्रममुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह-‘रूपिषु’ इत्यादि (१३७-१४) रूपिषु पुना रूपस्पर्शरसगन्धवत्सु द्रव्येषु त्रुनिर्गमेषु आदिमान् परिणामः, प्रवाहानादित्वेऽपि देशाद्यनियतत्वात्, स चानेकविधोऽनेकप्रकारः स्पर्शपरिणामादिः स्पर्शरसगन्धरसादिः, तद्यथा-स्पर्शोऽष्टविधः शीतादिः शीततरशीतमादिश्च, रसः पञ्चविधः तिक्तादिः तिक्ततरादिश्च, गन्धो द्विविधः-मुग्निः दुग्निः सुरमितर दुरमितरादिः, शुक्लादिः वर्णः पञ्चविधः शुक्लतरादिश्च, आदिशब्दाद् द्वयणुकादिः संघातमेदलक्षणः शब्दा-दियत्वेननेकप्रकारः, अयं हि द्रव्यत्वमूर्तत्वसत्त्वाद्यनादित्वेऽपि न धर्मादिस्थित्यनादित्ववच्च लब्धेन तथा दृष्टिरित्यादिमानिति ।

योगोपयोगौ जीवेष्विति ॥ ५-४४ ॥ सूत्रम् ॥

त्रादिमान् परिणाम इति सूत्रममुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह-‘जीवेष्वि’ (१३८-२) त्यादिना, जीवेष्वरूपिष्वपि प्रकृत्या तथा-ऽनादिरूपमन्वन्धाद्रपिन्वपि मत्सु, किमित्वाह-योगोपयोगावित्यत्र योजनं योगः-पुद्गलसम्बन्धादात्मनो धीर्यपरिणतिविशेषः,

एवमुपयोजनमुपयोगः चैतन्यस्वभावस्यात्मनो ज्ञानदर्शनलक्षणः, एतौ द्वावपि परिणामौ शक्तिदौ, अनेनात्मनो मुख्यतद्भावापत्तिमाह, एतौ चादिमन्तौ भवतः, उपजायमानकालावधिकत्वाद् आदिमन्तौ सन्तौ सन्तत्या त्वनादिसन्तावेव। 'तत्रे'त्यादि (१३८-३) तत्रोपयोगः पूर्वोक्तः, द्वितीयेऽध्याये 'उपयोगो लक्षण'मित्यादिना, योगस्तु योगः पुनः पुरस्तादुपरिष्ठात् षष्ठाध्यायादिद्वारे वक्ष्यते-अभिधास्यते, 'कायवाङ्मनःकर्म' योग इत्यादिनेति ॥

॥ आचार्यहरिभद्रोद्धृतायां तत्त्वार्थटीकायां(दुपडुका)भिधानायां पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

अधुना षष्ठ आरभ्यते, तत्र चायं सम्बन्धग्रन्थः- 'अत्राहे'त्यादि (१३९-२) अत्र जीवादिपदार्थसप्तके आह परः उक्ता जीवाजीवाः द्रव्यतः पर्यायतश्च, अथाश्रवस्तदनन्तरोपन्यस्तः क इति ?—

कायवाङ्मनः कर्म योग इति ॥ ६-१ ॥ सूत्रम् ॥

न जीवाजीवव्यतिरेकतोऽयमुपपद्यत इति स्रष्टसमुदायार्थः। अवयवार्थं त्वाह- 'कार्यिक'मित्यादिना (१३९-४) कायो-देहस्तत् प्रयोजनं कार्यिकं, कायेन वा निर्वृत्तं तत्र वा भवमिति, एवं वाचिकं मानसं च, इतिशब्दः कर्मयत्ताप्रदर्शनार्थः, एष त्रिविधः- त्रिप्रकारो योगो भवति सामान्येन, विशेषतस्तु पञ्चदशविधः, काययोगस्य औदारिकादिभेदेन सप्तविधत्वाद् वागयोगस्य च मत्पादिभेदेन चतुर्विधत्वाद् मनोयोगस्य चेति, तथा चार्षम्- "ओरालियसरीरकायजोगे ओरालियमीससरीरकायजोगे वेडविअ-सरीरकायजोगे वेडविअमिस्ससरीरकायजोगे आहारगमीससरीरकायजोगे कम्मणसरीरकायजोगे सब्बइजोगे

अग्रगण्यजोगे मध्यामोमयजोगे असचा मोमवजोगे, एवं सच्चमणजोगे” इत्यादि, तत्रौदारिकादिशरीरयुक्तस्यात्मनो योगः—वीर्यपरि-
 नतिविशेषः काययोगः, तथौदारिकचैक्रियाहारकशरीरव्यापारादृतवाग्द्रव्यसमूहासचिव्याजीवव्यापारो वाग्योगः, एवमौदारिक-
 चैक्रियाहारकशरीरव्यापारादृतमनोद्रव्यसमूहासचिव्याजीवपरिणामो मनोयोगः, ‘स एकश’ इत्यादि (१३९-५) स त्रिविधो योगः,
 न एतन्न इत्येकैकः कायादियोगः द्विविधो—द्विभेदः शुभोऽशुभश्च शुभं—पुण्यं सातादि सकलकर्मक्षयो वा तद्धेतुत्वाच्छुभः एवम-
 शुभं—पापममातादि संसारो वा तद्धेतुत्वादशुभः, चण्डोऽपरिकल्पितत्वेनोभयोस्तात्त्वज्ञापनार्थः, तत्राशुभः संवेगनिबन्धनत्वा-
 दादादुच्यते, स च हिंसाऽनृतस्तेयान्नास्त्रास्त्रादीनि कायिको हिंसादीनि वक्ष्यमाणानि ‘प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपणं हिंसे’-
 त्यादिना, अयं च कायप्रधानत्वात् कायिकः, केवलोऽप्ययमसंज्ञिमत्स्यादीनां प्रवचने सिद्ध इति, वाचिकमाह—सावधानृतपक्ष-
 पिशुनादीनि वाचिकः, यदनीयं यद्यं, न वक्तव्यं अवद्यं सहाय्येन सावद्यं, यथा हन्यतां तस्करोऽयं इत्यादि, अनृतम्—अयथार्थं
 अनीरे चौर इति प्रवचनं, पक्षं—स्नेहरहितं, विग्नजालम् इत्यादि, पिशुनं ग्रीतिशून्यतापादनं परदोषसूचकत्वेन, आदिशब्दादसभ्या-
 दिपरिग्रहः, अयमपि वारुप्रधानत्वात् वाचिकः, मानसमाह—अभिध्याव्यापादेऽप्यसिद्धादीनि मानसः अयमपि मन प्रधा-
 नत्वान्मानमत्वेऽभिद्रोहध्यानमभिध्या यथाऽसिन् मृतो सुखं वत्सामीत्यादि, सोपाय उत्सादनारम्भो व्यापादः, यथाऽस्त्यस्य रिपुः
 शक्तः एनं हन्तुमिति तं कोपयामीत्यादि, ईर्ष्या परगुणविभवाद्यधमा, सुभगे ! अयमस्यै रोचते तत् कथमियं दृष्येत्यादि, असूया
 क्रोधपरिणाम एव, यथाऽयं ते पिता गतासुक्तस्तनुरित्यादि, आदिशब्दात् मानमायादिग्रहः, एवमशुभयोगमभिधायैतद्वेदमेव शुभ-
 मतिदिशन्नाह—‘अतो विपरीतः शुभ’ इति, अतः—अशुभयोगात् काययोगादेः विपरीतो—विसदृग् शुभ इति शुभो योगः,

अहिंसातेयन्नद्वयचर्यादिलक्षणः, एवमसावदागमपरिशुद्धं वचनं, एवमभिध्यादिव्यावृत्तं मन इति ॥ एवं शुभाशुभं योगमभिधाय माश्रयत्वमभिधातुमाह—

स आश्रय इति ॥ ६-२ ॥ सूत्रम् ॥

प्ररुदसमुदायार्यमेव, एतद् व्याचष्टे 'स एष' इत्यादिना (१३९-१०) स एष इत्यनेन प्रागुद्दिष्टनिर्देशः, त्रिविधो योग इति तिस्रो विधा यस्य स तथाविधः, अपिशब्दः समुच्चये, एकोऽपि समुदायोऽपि योगः कायादिव्यापारः, किमिति ?, आश्रय-संज्ञो भवति, आश्रयः संज्ञा इत्याश्रयसंज्ञो भवतीत्यर्थः, एनमेवाह—'शुभे'त्यादिना (१३९-१०) शुभाशुभे-पुण्यापुण्ये कर्मणी पुद्गलात्मके वक्ष्यमाणलक्षणे तयोः कर्मणोराश्रयणाद् ग्रहणात् तेन क्रियाविशेषेणोपादानात् स तादृशः क्रियाकलाप आश्रयः, तथापरिणतो जीवः कर्मादिचेऽन्यथा त्वभाव एव कर्मबन्धस्येति, स च द्रव्यभावाद् द्विप्रकारः आश्रयः, तत्र द्रव्याश्रयप्रदर्शनेन भाराश्रयं प्रतिपादयन्नाह—सरः सलिलावाहिनिराश्रोतोचदिति सलिलमावहति तच्छीला च सलिलावाहि तथा सलिलनिर्वाहि सलिलावाहिनिराहिनी च स्रोतसी चेति सलिलावाहिनिराशिश्चोतसी तस्यास्तुल्य आश्रयः, सलिलावाहिनिराहि श्रोतो-विचरं रन्ध्रं, कस्य मम्बन्धि !-सरसः तडागस्य, किंप्रयोजनं तत् स्रोतः ?, सलिलवाहि-सलिलप्रवेशः प्रयोजनं, एवं सलिलनिर्गमप्रयोजनं मलिलनिराहि, तद्बदाश्रयोऽप्यात्मनः सरस्तुल्यस्य सम्बन्धी तत्परिणामविशेषः कर्मसलिलस्य प्रवेशे निर्गमे च-निर्जरेण कारण-माश्रयः, कर्माण्याश्रयत्वेनात्मनोऽप्ययं चेत्यर्थः ॥ अयं च

शुभः पुण्यस्येति ॥ ६-३ ॥ सूत्रम् ॥

एतद् व्यानष्टे, शुभपरिणामवन्धात् शुभः योगः—कायादिव्यापारः पुण्यस्य सातसम्यक्त्वादेः आश्रवो भवति, एतद् व्यानष्टे—आश्रवो भवतीत्यनुवर्त्तमाने पुण्यपापलक्षणमेवाह, 'तत्रे'त्यादिना (१४०-२) तत्र-तयोः पुण्यपापयोः सङ्ख्यादि पुण्यं, यश्च तेऽष्टमेऽध्याये 'सातसम्यक्त्वाद्वास्यास्यरतिपुरुषवेदशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्य'मित्यादिना शेषं पापमिति (अ० ६-४ मू०) उपपुङ्गाद् अन्यच्छेषम्—असातादि पापमुच्यत इति, सामर्थ्यद्वयोपन्यासः स्पष्टार्थो विप्रतिपत्तिनिरासार्थश्च, पुण्यमेव कनिष्ठं पापमिति केनितान्न तथेति । अयं च—

सकपायाकपाययोः सांपरायिकेयाप्ययोरिति ॥ ६-५ ॥ सूत्रम् ॥

ममुदागार्थः प्रकटः॥ अयवार्थं त्वाह—'स एष' इत्यादिना (१४०-४) स एष त्रिविधोऽपि योगः कायादिव्यापारादि-
 लक्षणोऽधिकृतः, किमित्याह—सकपायाकपाययोः क्रोधादियुक्तद्रुहितयोः प्राणिनोः कर्त्रोरित्यर्थः, किमित्याह—साम्परायि-
 केयाप्ययोः कर्मणोरश्रवो भवति, तत्र साम्परायिकमिति सम्परायः—संसारः, समित्यव्ययं समन्ताद्भावे संकीर्णादिवत्,
 परा भृन्नाथे परजयति यत्, सम्परायः प्रयोजनमस्य कर्मणः साम्परायिकं—संसारपरिभ्रमणहेतुः ईरणभीर्या—गतिरागमानुसारिणी विहि-
 तप्रयोजने मति परस्ताद्युगमात्रदृष्टिः स्वावरजङ्गमानि भूतानि परिवर्जयन् अप्रमत्तः श्रनेर्यायात् तपस्वीति सैवंविधा या गतिः
 पन्था—मार्गः प्रवेष्टो यस्य कर्मणः तदीर्याप्यम्, एवंविधगत्युपादानं कर्म, साम्परायिकईर्याप्यथोः समासः तयोराश्रवो भवति
 यथासंगमिति यथासंग्यं, न व्यत्ययेन, यथासम्भवं चेति यस्य यावान् योगः सम्भवत्येकेन्द्रियादेः, यथासंग्यमेवाह—सक-
 पायस्य योगः साम्परायिकस्याश्रवः, यथासम्भवं कपायोत्कर्षादिमेदात्, अकपायस्येयोर्याप्यथस्यैवाश्रवो, न साम्परायिकस्य,

तस्याप्येकसम्यग्स्थितिः एकस्मिन् समये मध्यमेऽवस्थितिः—अवस्थानं यस्य कर्मण इति भाषितपुंस्कत्वादेवं निर्देशः, तथा चागमः—‘पटमसमए वद्ध’ मित्यादि, आह—यद्येवं कथमेतत् यदुक्तं—उचालिअग्नि पाए इरिआमभिअस्स संकमठाए । वावजेअ कुलिगी मरेअ तं जोगमासअ ॥१॥ न य तस्म तण्णिमित्तो वंधो सुहुमोवि देमिओ समए । सुद्धस्स उ संपत्ती अफला भणिआ जिणवरेहि ॥२॥” इत्यादि, उच्यते, अप्रमादप्रसङ्गपरमेतत्, एवम्भूताया अवस्थाया अवन्यकारणत्वेन, यथा “एकोऽवि नमुकारो जिणवरवसहस्से”-त्यादि, इत्थं चैतत्, प्रमत्तसंयतानामप्यष्टमौहर्तिकवन्यथ्रुतेः, यथोक्तं—अपमत्तसंजयाणं वंधठिती होइ अट्ट उ मुहुत्ता । उक्कोसेण जहणा भिन्नमुहुत्तं तु विणेया ॥१॥ जे उ पमत्ता समणा उट्टियाए वंधंति तेसिं यंधठिई । संवच्छराणि अट्ट उ उक्कोसिअरा मुहुत्तन्तो ॥ २ ॥ इत्यादि ॥ आद्याश्रवभेदानभिधातुमाह—

इन्द्रियकपायाव्रतपञ्चचतुःपञ्चपञ्चविंशतिसंख्याः पूर्वस्य भेदा इति ॥ ६-६ ॥ सूत्रम् ॥

पंच चत्वारः पंच पंचविंशतिश्च संख्या तेषां हिंसादिभेदानां ते तथाविधाः पूर्वस्य भेदाः साम्परायिकाश्रवस्येति सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह—‘पूर्वस्थे’त्यादिना (१४०-९) पूर्वस्य प्रथमस्य, प्राथम्यं च सूत्रक्रमप्रामाण्यात् तत्परिपाटिमधिकृत्य साम्परायिकस्येत्याह, एतदेवाह—साम्परायिकस्य कर्मणः आश्रवभेदाः, किमित्याह—पंच चत्वारः पंच पंचविंशतिरिति भवन्ति, एतानेव दर्शयति ‘पंचे’त्यादिना, पंच हिंसानृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहा एव आश्रवभेदाः, एते च सप्तमेऽध्याये वक्ष्यमाणाः, तानुपलक्षयति “प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपणं हिंसे”त्येवमादय आश्रवभेदाः वक्ष्यन्ते सप्तमेऽध्याये, तथा चत्वारः क्रोधमानमायालोभाः कपायाः अनन्तानुबन्ध्यादयो वक्ष्यन्ते अभिधास्यन्ते, एवं पंच प्रमत्तस्थेः

निद्रापाण्याथवभेदाः, एतानि प्रतिपादितान्येव स्वर्शादीनि, तथा पंचविंशतिः क्रिया आथवभेदाः, 'तत्रे'त्यादि (१४०-१४)
 'तत्रे' तेषु माग्यपर्यायिक्रमार्थवभेदेषु 'इमे' वक्ष्यमाणलक्षणाः 'क्रियाप्रत्यया' इति क्रिया एव प्रत्ययः कारणं, तत्र सम्यक्तत्त्व-
 क्रिया मम्यत्वं च-मोहदुःखदलिकानुभवः प्रायेण तत्प्रवृत्ता क्रिया सम्यक्तत्त्वक्रिया, अतो विपरीतं मिथ्यात्वं, तदपि त्रिविधं-अभि-
 गृहीतानभिगृहीतमन्देहमेदेन, तत्क्रिया तत्त्वार्थाश्रद्धानरूपा, अभिगृहीता अतथाऽभिनिविष्टानां, अनभिगृहीता मनःप्रस्थानसं-
 दिग्मप्रवर्तनैः अक्षरादिरूढानां, प्रयोगक्रिया विचित्रः क्त्वादिब्यापारो वाचनादिः, समादानक्रिया चित्राभिग्रहणरूपा, ईर्या-
 पयक्रिया तत्कर्मपरन्धाय चेष्टा, 'एवं' कायाधिकरणे 'त्यादि, कायक्रिया द्विविधा-अनुपरतकायक्रिया दुष्प्रयुक्तकायक्रिया,
 जाया मिथ्यादृष्टेः, द्वितीया प्रमत्तसंयतस्य, अधिकरणक्रियाऽपि द्विधा निर्वर्चनसंयोजनमेदेन, निर्वर्तनं मूलोत्तरगुणानां, आध-
 मौदारिकादीनां शरीराणां तत्कर्मसंधानादि चैतस्त्वं, संयोजनं विपगरत्नादीनां, प्रदोषक्रिया द्विविधा-जीवाजीवप्रदोषमेदेन, परि-
 तापनक्रियाऽपि द्विधा-स्वपरपरितापनमेदात्, प्राणातिपातक्रियाऽप्येवं, स्वपरप्राणातिपातमेदात्, इह क्रोधलोभमोहान् हेतू-
 नमिदयति विद्वांसः, स्वःपुण्यक्रोधादंगिरिपातादिभायादिति, 'एवं दर्शने'त्यादि, दर्शनक्रिया द्विविधा-दृष्टनिर्याणादिगो-
 नरा देवकुलादिगोनरा न, स्पर्शनक्रियाऽपि द्विधा-सुरादिस्पर्शविषया क्रकचपत्रादिस्पर्शविषया च, प्रत्ययक्रिया अपूर्वाद्युत्पा-
 दनेन, समन्तानुपात्तक्रिया स्थण्डिलादौ मत्कादित्यागक्रिया, अनाभोगक्रिया अप्रत्युपेक्षिताप्रमाजितदेशे शरीरोपकरणनि-
 क्षेपः 'स्वहस्ते'त्यादि, स्वहस्तक्रियाऽभिमानाद् भाषितेन चेतसा अन्यपुरुषं निवर्त्य या स्वहस्तेन क्रियते, निसर्गक्रिया
 निरकालप्रवृत्तिः, परदेशितयाऽपार्थानुज्ञा विदारणाक्रिया, अनवकाङ्क्षक्रिया, जिनीकेषु कर्तव्यं किंतु प्रमत्तवशवृत्तितयाऽनादरः,

‘आरम्भे’त्यादि (१४०-१८) आरम्भक्रिया-भूम्यादिकायोपघातलक्षणा, परिग्रहक्रिया तदर्जनरक्षणमूर्च्छालक्षणा, मायाक्रिया, धर्मोऽपि मायाग्रहाना, मिथ्यादर्शनक्रिया तदनुमोदमानस्य, अप्रत्याख्यानक्रिया ग्रमादात् तदग्रहणरूपा, इतिशब्दः साम्प्रतयिकक्रियेयत्ताग्रधारणार्थः, एवमेताः क्रियाः पञ्चविंशतिः स्थूलस्थूलाकारा विस्तरभीत्याऽऽख्याताः साम्प्रतयिककर्महेतवः, काश्चित् परस्परतः किञ्चिद्भेदभाजः काश्चिद्विभक्तार्थाः, संक्षेपतः कायवाङ्मनोदुश्चरितलक्षणाः, सूक्ष्मतरभूरिभेदा अपि भाव्यकारेण प्रदर्शिताः समस्तकायादिदुश्चरितकलापसङ्ग्रहाय, प्रवचनाभिज्ञेन तु युक्त्यागमाभ्यां विशेषेण व्याख्येया इति ।

तीव्रमन्दज्ञाताज्ञातभाववीर्याधिकरणविशेषात् तद्विशेष इति ॥ ६-७ ॥ सूत्रम् ॥

प्रक्रमात् सम्बद्धमेव, यथोदिताश्रवभेदेभ्योऽपि तीव्रादिभावभेदादेव च भेद इति सूत्रसमुदायार्थः॥ अवयवार्थं त्वाह-‘एषा’मित्यादिना (१४१-३) ‘एषा’मित्यनन्तरसूत्रोपन्यस्तानां, संख्यामाह-‘एकोनचत्वारिंशत्ता’मि(त इ)त्यत्राद्यतानि पञ्च कपायाश्रतारः इन्द्रियाणि पञ्च क्रियाः पञ्चविंशतिरित्येवमेकान्नचत्वारिंशत इति, नशब्देनैवोक्तत्वात् बहुवचनं संख्याशब्दात्, केषामित्याह-‘साम्प्रतयिका(णामा)श्रवाणा’मिति, ईर्यापथ्यव्यवच्छेदार्थमेतत्, ‘तीव्रभावा’दिति तीव्रः-प्रकृष्टः भावः-परिणामः तस्मात्तीव्रभावाद्धेतोः, विशेषो भवतीति सम्बन्धः, कर्मबन्धस्य, स मन्दभावात् स्तोकपरिणामात् मंदो विशेषो भवति, सिंहघातकगोघातकौ निर्दर्शनमत्र लोकप्रशंसानिन्दाम्यामिति, तीव्रताऽप्यत्राधिभावादिभेदात्, एवं मन्दताऽपीति, एवं ज्ञातभावादिति, ज्ञातस्य भावो ज्ञातभावः, ज्ञातमस्य स्पर्शादिपाठात् अत्, अभिसन्धिग्रवृत्तेः, मृगाभिसन्धिमुक्त्वाणमृगव्यापत्तिवत्, अ(ज्ञातभावात्-अ)नभिसन्धिपरिणामात् स्याज्जमिसन्धिमुक्त्वाणपथिव्यापत्तिवत्, एवं वीर्यविशेषादधिकरणविशेषोचेति, वीर्य-शक्तिविशेषो, अधिमा-

त्रादिभेद एव तद्विशेषात् हस्तिप्राणाभिधारणवदुत्कर्षभावात्, अल्पवीर्यग्रहारेऽपि तद्गमने मयादिसिद्धेः, अधिकरणविशेषात् कूटय-
न्यकलादिलक्षणाद्विदोषो भवति कर्मवन्धस्य, अयं चैकैक आश्रवो मृदादिभेदादनेकधेत्याह-‘लघुलघुतर’ इत्यादि (१४१-५)
प्रभृतमन्वाश्रयत्वादस्यैवमुपन्यासः, स्वरूपं वास्य कथंचित् कृम्यादि घातयतोऽवसेयं, एवं ‘तीव्रस्तीवतर’ इत्यादि, अयमपि सिंहादि-
घातयतोऽवसेयः, अत्र अस्योपन्यासः आश्रवाधिकारात् तत्प्राधान्यप्रदर्शनार्थः, अनेन मध्यममध्यमतारादिग्रहः, लघुतीव्रादि ‘तद्वि-
दोषागे’त्यादि, आश्रवलभ्यादिभेदाच्च बन्धविशेषो भवति लब्धादिरेवेति । ‘अत्राहे’त्यादि (१४१-७) सम्बन्धग्रन्थः । अत्रातीत-
सूत्रव्याख्यावसाने परः प्रश्नयति-तीव्रमन्वाद्यो भावाः अनन्तरोपन्यस्ताः लोकप्रतीताः प्रकर्षाप्रकर्षादिलक्षणाः वीर्यं च जीवस्य
-आत्मनः क्षायोपशमिकः क्षायिकश्च भाव इत्युक्तं प्राक्, अथाधिकरणं किमित्यत्रोच्यते समाधिः—

अधिकरणं जीवजीवा इति ॥ ६-८ ॥ सूत्रम् ॥

अधिक्रियते आत्मा नरकादिषु येन तदधिकरणं, एतच्च तत्त्वतो जीवजीवा इति सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह-‘अधि-
करणं द्विविधं’मित्यादिना (१४१-११) अधिकरणं प्रागनिरूपितशब्दार्थं द्विविधं-द्विप्रकारं जीवजीवभेदमप्येकैकं, कथं
द्विविधमित्याह-‘द्रव्याधिकरण’मित्यादि, छिद्यतेऽनेनेति छेदनं-परश्वादिः एवं भिद्यतेऽनेनेति भेदनं-मुद्रारादिः, आदिशब्दा-
न्मोटनादिग्रहः, शस्त्रं च दशविधं-संख्याविशेषनिर्द्धारणार्थं भेदाभिधानमस्य, दशविधमेवं शस्त्रमिति, यथोक्तं-“द्वंद्वं सत्यग्विविधं
नेहं विलखारलोणमादीयं । भावो य दुष्पुत्तो चाया काओ अविर्द् अ ॥ १ ॥” इहाविस्तेर्भावान्तर्गतत्वाद्दशविधमिति, ‘भावान-
धिकरण’मित्यादि, भावः-तीव्रादिपरिणामः स एवाधिकरणमुक्तनीतेः, एतद्दृष्टोच्चैरशतभेदं अनन्तरसूत्रे वक्ष्यते, ‘एतदि’त्यादि;

एतद्-द्रव्यग्रहादि उभयं वर्तते, एतदेवाह-जीवाधिकरणमजीवाधिकरणं च, सोऽपरोऽधिकरणभेद इति ॥ तयोरधिकरणयोः
आद्यं संरंभसमारम्भारम्भयोगकृतकारितानुमतिकपायविशेषैस्त्रिस्त्रिभ्यस्तुष्टैकश इति ॥ ६-९ ॥ सूत्रम् ॥
जीवाधिकरणमित्यं विचित्रमिति सूत्रसमुदायार्थः। अवयवार्थं त्वाह-‘आद्य’मित्यादिना (१४१-१७) आदौ भवं आद्यं, इति-
शब्दः पदार्थान्वरुः, कृत आदित्वमित्याह-सूत्रक्रमप्राधान्याद्, अधिकरणं जीवाजीवा इति सूत्रक्रमः तत्प्रामाण्याद्, एतावता
जीवाधिकरणमिहायमिति, ‘नदि’त्यादि, तत्-जीवाधिकरणं समासतः-संक्षेपतस्त्रिविधं त्रिप्रकारम्, आह-संरंभः समा-
रम्भः आरम्भ इति, तत्र प्राणातिपातादिसंकल्पः संरंभः तत्साधनजनितपरितापकरः समारम्भः प्राणातिपातादिक्रियावृत्ति-
रारम्भः, ‘एतदि’त्यादि (१४१-१८) एतद्-जीवाधिकरणं पुनः-भूयः ‘एकैकश’ इत्येकैकं ‘कायवाङ्मनोयोगविशेषादि’ति
कायसंरम्भाधिकरणं प्रक्रान्तत्वादधिकरणस्य, एवं शेषेष्वपि, योगभेदेन च विकल्प्य संरंभादीनधुना क्रियाद्वारेण योगान् विकल्प-
यति-(तद्यथेत्यादि) मरंभं कायेन करोति वाचा करोति मनसा करोतीति, एवं कायत्यपि विकल्पत्रयं, तथाऽनुमन्यते, विकल्प-
त्रयमेव, कृतवचनं स्वतन्त्रकर्तृप्रतिपादनार्थं, कारिताभिधानं त्रयोज्यपरतन्त्रप्रदर्शनार्थं, अनुमतिवचनं प्रयोजकस्य मानसपरिणाम-
प्रदर्शनार्थं, एतदेव भाष्यकारो दर्शयति-तद्यथा कृतकायसंरंभ इत्यादिना (१४२-४) वचननवकेन, यथा चार्थं कायसं :
कृतकारितानुमतिभेदेन विकल्पितः एवं समारम्भारम्भावपि कृतकारितानुमतिविकल्पितौ वाच्यौ, समारम्भं करोति समारम्भं
कारयति समारम्भमनुमन्यते कायेनेत्यादि नवधा विकल्पता, तथाऽऽरम्भं करोति कायत्यनुमोदते चेति नवैव विकल्पा वेदितव्याः,
‘तदपी’त्यादिना (१४२-७) पुनश्चतुर्धा भिनचि, कृतकायसमारम्भाधिकरणादि पुनरेकैकं कृपायविशेषाच्चतुर्विधं भवति,

रुपायाः प्रागभिहितलक्षणाः मामान्येन विशेषो-भेदः तद्वेदाच्चतुर्विधं भवति, तद्यथेत्यादिना दर्शयति, यथाऽभिहितलक्षणात्
 विरल्पात् क्रोधकृतशयमंरमः एवं मानमायालोभकृतक्रायायमंरमः इत्यपि वाच्यं, एवं क्रोधकारितक्रायायमंरमः मानमायालोभक्रा-
 रितशयमंरमः इत्यपि वाच्यं, तथा क्रोधानुमतक्रायायमंरमः मानमायालोभानुमतक्रायायमंरमः इत्यपि वाच्यं, एवं वाङ्मनः
 (सं)योगाभ्यामपि उक्तन्यमित्यतिदेशाक्यं एवमित्युक्तप्रकारेण चाग्योगेनापि क्रोधादिविशिष्टेन वाच्यं क्रोधकृतवाङ्मनसंरमः
 मानमायालोभकृतवाङ्मनसंरमः इत्यपि वाच्यं तथा क्रोधकारितवाङ्मनसंरमः मानमायालोभा-
 नुमतवाङ्मनसंरमः इत्यपि वाच्यं, एवं मनोयोगेनापि क्रोधादिविशिष्टेन विकल्पा एतावन्त एव वाच्याः, क्रोधकृतमनःसंरमः मान-
 मायालोभकृतमनसंरमः इत्यपि वाच्यं, तथा क्रोधकारितमनःसंरमः मानमायालोभकारितमनःसंरमः इत्यपि वाच्यं, तथा क्रोधा-
 नुमानमनःसंरमः मानमायालोभानुमतमनःसंरमः इत्यपि वाच्यं, एवमेते पदत्रिशब्देदास्तद्यथा-क्रोधकृतक्रायायमंरमः इत्यादिना ग्रन्थेन
 प्रतिपादिताः, तथा समारम्भारम्भाविति अतिदेशेन समारम्भस्य पदत्रिशब्देदत्वं संरम्भवत् प्रतिपादयति, क्रोधकृतक्रायायस-
 मारम्भ इत्येवमतिप्रान्तग्रन्थः पुनरागर्तनीयः, ततश्च द्वितीया पदत्रिशब्दस्यते, तथा क्रोधकारितक्रायायमंरमः इत्यप्यनुवर्तमाने ग्रन्थे
 पदत्रिशब्देव विरल्पानां प्राप्यते, एवमेवा पदत्रिशब्दं त्रिप्रकाराणि पिण्डिताष्टोत्तर परिणामशतं भवतीत्येतदेवोपसंजिहीर्षन् दर्शयति
 तदेवं जीवाधिकरणं समामेनेत्यादि, यत् प्रस्तुतं जीवाधिकरणं तदेवं समासेन-संक्षेपेण एकशः-एकैकं संरभाधिकरणं समा-
 रम्भाधिकरणमारम्भाधिकरणं च पदत्रिशब्दद्विरूपं भवति त्रिविधमपि, समुच्चयेऽपिशब्दः, तिस्रोऽपि पदत्रिशतः शतमष्टोत्तर
 शतं विरल्पानां भवतीति भाष्याक्षरानुमरणमनेयं, यत्रायवस्फुटीकरणाय पुनरुच्यते-संरम्भादीनां कपायावसानानामाहितद्व-

न्दानां विशेषशब्देन समानाधिकरणस्तत्पुरुषः, पृष्ठीसमाप्तौ वा, प्रत्येकं वा विशेषशब्देनाभिसम्बन्धः सामर्थ्यात्, संरम्भादिवि-
 शेषरिति तृतीयानुपपत्तिः, क्रियावाचिपदार्थान्तराभावात्, न, वाक्यशेषोपपत्तेः, प्रविश पिण्डीमिति यथा, तथेहापि क्रियापदा-
 वधारणम्, एकैकं विन्यात् एकमेकं त्रीन् भेदान् कुर्यादिति, वाग्योगादीनामानुपूर्व्या वचनं पूर्वापरविशेषणत्वात्, तस्मात् क्रोधा-
 दिचतुष्टयकृतकारितानुमतिभेदात् कायादीनां संरम्भसमारम्भविशेषाः पदत्रिंशद्विकल्पाः स्फुटीक्रियन्ते यन्त्रेण, उद्भूतक्रोध-
 परिणाम आत्मा करोति संरम्भं कायेनेति प्रथमः, जातमानपरिणाम आत्मा करोति संरम्भं द्वितीयः, तथोपजातमायापरिणतिरात्मा
 करोति स्वयं कायेन संरम्भमिति तृतीयः, तथा लोभकपायग्रस्तः करोति स्वयं कायेन संरम्भमिति चतुर्थः, एवं कृतेन चत्वारो
 विकल्पाः, कारितेन चत्वारोऽनुमत्याऽपि चत्वारः, एते द्वादश कायेन लब्धाः, तथा च द्वादश वचसा, मनसाऽपि द्वादश, एते पद-
 त्रिंशद् संरम्भेण लब्धास्तथा समारम्भेणापि पदत्रिंशत्, तथाऽऽरम्भेणापि पदत्रिंशदिति, वचनाद्वन्धस्थितिः कोपादिकपायैर्जनवशी-
 काराद् स्वयं करणपरिणतौ सत्यां कारितानुमतिपरिणामद्वारेण च प्राणातिपातादिसंकल्पपरितापनाव्यापत्तयः साम्प्रयायिककर्मब-
 न्धहेतवो भवन्तीति प्रतिपादितं, प्राक्कायादयो व्यस्ताः समस्ताश्च बन्धहेतवः, समस्तास्तु प्रधानोपसर्जनतया प्रधानतया अप्रधान-
 तथा च बन्धहेतव इति प्रतीतम्, एवमेतज्जीवाधिकरणं विकल्प्य भावनीयमिति । 'अत्राहे'त्यादिना (१४२-१८) सम्बन्धं प्रति-
 पादयति, अत्रेति जीवाधिकरणव्याख्यानावसाने परोऽनवबुध्यमान आह-अथाजीवाधिकरणं किमिति, अथेत्यानन्तर्यार्थः,
 जीमाधिकरणादनन्तरमजीवाधिकरणं प्राक् निरदेशि सूत्रकारेण तत् किमिति-किंस्वरूपं-किंस्वभावं तद्?, इतिकरणं प्रश्नेयत्ताप्रति-
 पादनार्थः, अथ पृष्टे अत्रोच्यत इत्याहाचार्यः, अत्र प्रश्नेऽनुरूपमुपरमभिधीयते—

निर्वर्तनानिक्षेपसंयोगनिसर्गा द्विचतुर्द्वित्रिभेदाः पर ॥ ६-१० ॥ सूत्रम् ॥

निर्वर्तनादयः कृतद्वन्द्वाः यथाक्रम कृतद्वन्द्वैरेव द्वयादिभिः समानाधिकरणा द्रष्टव्याः, अधिकरणमित्यनुवर्त्तते, तत् पर-
मिग्यनेनाभिमतमन्यतेऽजीवाधिरणं तन्निर्वर्तनादिभेदाच्चतुर्द्वौ अजीवविषयान्निर्वर्तनानिक्षेपसंयोगनिसर्गान् कुर्वन् रागद्वेप-
यानात्मा सात्पर्यायिकं कर्म यस्मात्ति, निर्वर्त्यमानमजीवद्रव्यं निर्वर्तना निर्वर्त्यमानप्रयोजना निर्वर्त्तेति भावसाधना वा, सा
द्विविधा मूलोत्तरगुणभेदात्, निक्षिप्यतेऽसाविति निक्षेपः— स्याप्यः कश्चिदजीव एव, स चतुर्विधः अग्रत्यवेक्षितादिभेदात्, भाव-
मापनो वा, संयोजनं संयोगः—एकस्थीकरणं व्यामिश्रणं, तद्विधा—आहरोपकरणभेदात्, निसर्जनं निसर्गः त्यागः उज्जनं,
तन्निधा नयादिभेदात्, परमचनमनर्थकं, पूर्वग्राह्यमचनाद्, अस्मिन् वा सत्याद्यवचनमनर्थकमर्थपक्षिसिद्धेरिति चेत्, तन्न, अन्त-
रङ्गनाप्रतिपादनार्यत्वाद् आद्यशब्दस्य, वहिरगताप्रतिपादनार्थत्वाच्च परशब्दस्येति, विशिष्टार्थप्रतिप्रतिहेतुत्वाद्भुभयं न्यायमिति,
यमुमेवार्थं भाष्येण स्पष्टयति—परमिति सूत्रक्रमप्रामाण्यादजीवाधिकरणमाहेत्यादि (१४३-३ भाष्यम्) पर-वहिरङ्ग-
मितिरुणः शब्दपदार्थकः प्रतिविशिष्टपुरुषप्रणीतद्यप्रक्रमस्य प्रमाणत्वात्, परं वहिरङ्गमप्रधानमजीवाधिकरणमाह, जीवपरिणा-
मोऽभ्यन्तरङ्गं तदायत्त्वात् कर्मवन्धस्य, निमित्तमात्रत्वाद् वहिरगमजीवाधिकरणं, इष्टाभिधायी वा परशब्दः, प्रायोगिकाः वैश्रसा
वा निर्वर्तनादयोऽप्यवरोपाः, आद्यं च जीवविषयत्वाद्वाग्नाधिरणमुक्तं, कर्मवन्धहेतुमुच्यतः, इदं तु द्रव्याधिकरणमुच्यते—परम्—
अमुख्यं निमित्तमात्रत्वात्, तद्—अजीवाधिकरणं समासतः संक्षेपतः चतुर्विधं चतुष्प्रकार भवति, समासग्रहणान्मूलोत्तरगुणादि-
भेदशरीरादिशस्त्ररूपाश्च व्यामः सूक्ष्मप्रभेदः आपादितो भवति, 'तद्यथे'त्यादिना चतुरो विकल्पान् स्वरूपतः पठन्ति, 'निवर्त्तने'—

त्यादि इतिकरणो मूलभेदयत्ताप्रतिपादनार्थः, शुब्दनिर्भेदद्वारेण स्वरूपकथनमेपां क्रियते 'तत्रे'त्यादि, तत्र तेषु
 निर्वर्तनादिषु निर्वर्तना तावद् व्याख्यायते, निर्वर्तनैवाधिकरणं निर्वर्तनाधिकरणमिति समानाधिकरणमिति भावः, साधनपक्षे पृष्ठीत-
 त्पुल्याः, निर्वर्तनाया अधिकरणमेवमन्यत्रापि योज्यं, तद् द्विविधं—द्वित्रिकारं, प्रकारद्वयप्रदर्शनार्थमाह—मूलगुणनिवर्तनाधिकरणं
 उत्तरगुणनिवर्तनाधिकरणं च, चक्षुब्दः समुच्चये, मूलं चासौ गुणश्च मूलगुणः मूलम्—आद्यं प्रतिष्ठासंस्थानाख्यो गुणो मूलगुणः स
 एव निर्वर्तनाधिकरणं, न हि निर्वर्तितः सन्नाधिकरणी भवति कर्मवन्धस्य, तथाऽङ्गोपाङ्गसंस्थानमृजादितैक्षण्यादिरुत्तरगुणः, सोऽपि निर्वर्तितः
 मन्नाधिकरणी भवति कर्मवन्धस्य, उत्तरगुण एव निर्वर्तनाधिकरणं, तत्र मूलगुणनिवर्तना पञ्च शरीराणीत्यत्राधिकरणशब्दो
 नोदितो भाव्यकृता लाघवैपिणा, अनुक्तोऽपि च प्रत्यासत्तितो गम्यतेऽतो मूलगुणनिवर्तनाधिकरणमौदारिकदोनि पञ्च शरीराणि, तानि
 च द्वितीयेऽध्याये व्याख्यातानि, प्रकृते वस्तूनि योज्यन्ते, औदारिकशरीरस्वर्गणाप्रायोग्यद्रव्यैर्निर्मापितमौदारिकशरीरसंस्थानं प्रथ-
 मममयादारम्य मूलगुणनिवर्तनाधिकरणमात्मनो भवति, वन्धनिमित्तत्वात्, उत्तरगुणनिवर्तनाधिकरणमौदारिकस्याङ्गोपाङ्गमृजाकर्ण-
 वेधानयवस्थापनादि, वैक्रियस्यापि वपुषः स्वर्गणाप्रायोग्यद्रव्यनिर्मापितमादिसमयादारम्य संस्थानं मूलगुणनिवर्तनाधिकरणम्, अ-
 स्योत्तरगुणनिवर्तनाधिकरणमङ्गोपाङ्गकेऽदशननखादिकं, आहारकशरीरस्यापि स्वर्गणाप्रायोग्यपुद्गलद्रव्यनिर्मापितं संस्थानं मूलगुणनि-
 वर्तनाधिकरणं उत्तरगुणनिवर्तनाधिकरणमङ्गोपाङ्गादि, कर्मसंघातलक्षणस्य कार्मणस्यापि तद्योग्यनिर्मापितस्वसंस्थानं मूलगुणनिवर्-
 तनाधिकरणं, उत्तरगुणनिवर्तनाधिकरणमस्य नास्त्येव, तैजसस्याप्युष्मलक्षणस्याश्रितपीतपाचक्रशक्तिभाजो लब्धिप्रत्ययस्य च परनिग्र-
 हानुग्रहकारिणः स्वर्गणानिर्मापितसंस्थानं मूलगुणनिवर्तनाधिकरणम्, अस्याप्युत्तरगुणनिवर्तना नैयास्ति, बाह्यमनः प्राणापानश्च-

ति चक्षुन्दान्मूलगुणनिर्जितनाधिकरणाभिम्यन्धः, गड्मनःसंस्थानविशेषौ मूलगुणनिर्वर्तना-
 धिररणं, तथा प्राणापानवर्गणयोग्यद्रव्यनिर्मापित उच्छ्वासनिःशवाकारौ मूलगुणनिर्जितनाधिकरणम्, एषामप्युत्तरगुणनिर्वर्तना न
 ममभन्येयेति। मूलगुणनिर्जितनाधिकरणमित्थं व्याख्याय प्रकारान्तरेणोत्तरगुणनिर्जितनागुणमाचिव्यासुराह-काष्ठपुस्तचित्रकर्ममा-
 दीनीति, कर्मगुब्दं प्रत्येकमभिसम्बद्धयते, तत्र काष्ठकर्म कुड्मं पुलपादीना प्रतिष्ठति; अत एवोत्तरगुणनिर्जितनोच्यते, प्रसिद्धपुल्पा-
 पाठनेः प्रतिविम्बनिर्जितनाद्, एवं पुस्तचित्रकर्मणी अपि वान्ये, पुस्तकर्म क्षत्रचीवरकादिग्रथितं कृत्रिमपुत्रकादिकं चित्रकर्माल्य-
 न्तप्रसिद्धमादिग्रहणाल्लेप्यपत्रन्देयजलकर्मभूकर्मपरिग्रहः, शस्त्रमप्यनेकाकारमाख्यातं कृपाणादि स्वसंस्थानतो मूलगुणनिर्जितना-
 धिररणं, तीक्ष्णतोच्चलताद्युत्तरगुणाधिरुणमिति। अधुना निक्षेपाधिकरणनिर्द्धारणायाह—‘निक्षेपे’त्यादि (१४३-८) निक्षेपाधि-
 करणं चतुर्विधं चतुष्प्रकार, तथाथा—तथाऽऽह, अप्रत्युपेक्षितेत्यादिना, अप्रत्युपेक्षिते—चक्षुषाऽनिरीक्षिते, भूभाग इति गम्यते,
 निक्षेपाधिकरणमिति, निक्षेप्यस्य—दण्डकादः स्थापनमसामाचारित्वात्, एवं दुष्प्रमार्जितनिक्षेपाधिकरणं दुष्प्रमार्जितं प्रमा-
 दादनैकशः गच्छन्ना, सुप्रमार्जितं त्रैकतस्त्रिरिति, एवं सहस्रानि निक्षेपाधिकरणं चेतयतोऽपि कथंचित् प्रमादादशुद्धभूभागे निक्षेपा-
 धिररणं अनाभोगनिक्षेपाधिकरणं अत्यन्तविमृश्यानुचिते भूभागेत्यादि, संयोगाधिकरणं द्विविधं द्विप्रकार, प्रकाराग्राह
 —भक्तपानेत्यादि (१४३-११) भक्तम्—अशनादि त्रिधा, पानं तु—पानमेव द्राक्षापानकादि, एतत्संयोजना वहिरोदनादिलाभे
 क्षीरादिमार्गणया अन्तर्वा मुखे उपदंशादिप्रक्षेपेण ग्राते, एवं पाने वहिरुचितलाभे चातुर्जातकादिमार्गणया अन्तर्मुख एव तत्तदा-
 हारोपरि, अधिरुणमेतदसामाचारित्वात्, एवमुपकरणेत्यादि, उपकरणं—रक्षपात्रादि तत्संयोजना तथाविधविचित्रलाभे तदनु-

रूपाऽपरमार्गण्या परिभोगेन चैवमधिकरणमिति । 'निसर्गे'त्यादि, निसर्गाधिकरणं त्रिविधं त्रिप्रकारं, प्रकारानाह 'काये'-
 त्यादिना, कायः-औदारिकादि शरीरं तन्निर्गमः अविधिना त्यागोऽधिकरणं, कायान्तरपीडापत्तेः, एवं बाङ्मनो निसर्गावपि
 चाच्यौ, शास्त्रवाद्येन विधिना, विना विधिमधिकरणमेव, आह-कथमिदमजीवाधिकरणं?, उच्यते, वह्नियर्पापरापेक्षया, कायादीना-
 मनेतनत्वात्, मूलगुणनिर्वर्तनाधिकरणमपि संस्थानमात्रमेवमिति विशेषः । 'अत्राहे'त्यादि, सम्बन्धग्रन्थः, अत्र सामान्याश्रववि-
 चारे भवतोक्तं, किमित्याह-सकपायाकपाययोः कन्धकयोर्योगः कायादिव्यापारः यथासंख्यं साम्परायिकैर्यापथयोः कर्म-
 णोराश्रय इत्येवमुक्तं भवता, साम्परायिकं च कर्म अष्टविधं ज्ञानावरणादि वक्ष्यते बन्धाध्याये, तत् किं सर्वस्य कर्मणो ज्ञानावर-
 णादेः अविशिष्टः आश्रयस्तुल्यः कायादिव्यापारो हेतुः आहोश्चित् प्रतिविशेषो भेदः कर्म कर्म प्रति कश्चिदस्तीति, अत्रोच्यते
 नमाधिः, 'सत्यपी'त्यादिना, सत्यपि भवत्यपि योगसामान्ये किमित्याह-प्रकृतिं प्राप्याश्रित्य ज्ञानावरणा-
 दिलक्षणादिलक्षणा आश्रयविशेषा भवन्ति, एनमेव दर्शयति-'तद्यथे'त्यादिना—

तत्प्रदोपनिह्वयमात्सर्गान्तरायासादनोपघाता ज्ञानदर्शनावरणयोरिति ॥ ६-११ ॥ सूत्रम् ॥

प्रदोपथ निह्वयभेत्यादिद्वन्द्वः, तयोर्ज्ञानदर्शनयोः प्रदोषादयः ज्ञानदर्शनावरणयोराश्रया इति सूत्रममुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह-
 'ज्ञानस्ये'त्यादिना (१४४-३) ज्ञानस्य-मत्यादेः सामान्येन तथा ज्ञानवताभाचार्यादीनां ज्ञानसाधनानां च पुस्तकादीनां
 किमित्याह-प्रदोष इति, प्रकृष्टो दोषः, किमेनेन क्रियारहितेन? अनन्तगममेतत् परलोकस्येते मत्सराः निह्वयो वाचनाऽऽचार्या-
 ऽपलापः ज्ञाननिह्वयो वा नाहमिदं वेद्मीति, मात्सर्ग्यं योग्यार्थिनोऽपि ज्ञानादानं, मा मत्समो भवतु कश्चिदिति परिणामः, विग्रह-

रूपं अन्तरायः श्रयणादौ आसादना अधिव्यादिग्रहणादिना उपघातो मतिमोहेनाहास्यदानेन इत्येवमाद्याः श्रणान्तिपाताद-
यप, द्वीन्द्रियादीनामपि तद्भावात् व्यापितापत्तेः, ज्ञानावरणस्य कर्मणः आश्रवा भवन्ति, प्रवेशमार्ग इत्यर्थः, आश्रवभावा-
र्थमाह—एतैर्हि ज्ञानावरणं पुद्गलात्मकं कर्म वध्यते, तस्मादेते आश्रवा इति, एवमेवेत्यादि, एवमेवेत्यनेनातिदेशमाह, यथा
ज्ञानावरणस्य तत्प्रदोषादयः तथा दर्शनावरणस्यापि चक्षुर्दर्शनावरणादेः, नवरं दर्शनस्य तत्स्वार्थश्रद्धानलक्षणस्य दर्श-
निनां—त्रिशिष्टान्तर्याणां दर्शनसाधनानां च सम्मत्यादिपुस्तकानामिति वाच्यं । असद्वेद्यस्याश्रवानाह—

दुःखशोक्तापाश्रन्दनवधपरिदेवनान्यात्मपरोभयस्थान्यसद्वेद्यस्येति ॥ ६-१२ ॥ सूत्रम् ॥

दुःखादीन्यात्माधधिकरणान्यसद्वेद्यस्याश्रवा भवन्तीति सूत्रसमुदायार्थः । अयवार्थं त्वाह—‘दुःख’मित्यादिना (१४४ ९) तत्र
दुःखस्येति दुःखं—नाधालक्षणं आरीरादिः, शोको मानसवैकल्यं मानसः परिणामः, तापस्त्वत्फलभूतो देहपीडाविशेषः, आश्र-
न्दनमुर्गराक्षत्रिलपनं, वधः कमादिताडनं परिदेवनं, मुहुर्मुहुर्नष्टचिन्तयैव समन्ताद्विलपनं इत्येवमादीनि आत्मस्थान्यात्मनि
वर्तमानानि आगमोक्तविधिनाधया, परस्य क्रियमाणान्यविधिलोचकरणादिना, उभयोस्तूभयोः क्रियमाणान्यविधिशिक्षाग्रह-
णादिना असद्वेद्यस्येति असदित्यशोभनविधिना वेद्यते यत् कर्म तस्याश्रवा भवन्तीति पूर्ववत् ॥ सद्वेद्यस्याश्रवानाह—

भूतनल्यनुकम्पा दानं सरागसंपमादि योगः क्षान्तिः शौचमिति सद्वेद्यस्येति ॥ ६-१३ ॥ सूत्रम् ॥

भूतानुकम्पादयो जातिभेदेन सद्वेद्यस्याश्रवा भवन्तीति सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह—‘सर्वभूतानुकम्पे’त्यादिना,
(१४४-१३) सर्वभूतानुकम्पा अविशेषेण सर्वभूतदया अगारिष्वित्यगारं—गृहमधिकरणव्यापारवत्तया एषामगारिणः

लिङ्गस्या अलिङ्गस्था वा तेषु, अनगारेषु च तद्विपरीतेषु गृहव्यापारविरोधित्वार्थः, अत एवाह—अतिप्रप्राणातिपातादिविरति-
मस्तु अनुकम्पविशेष इत्यतिशयवत्यनुकम्पा, तथा दानं सर्वेष्वेतेषु स्वस्याहारादेः अतिसर्जनलक्षणं, एवं सरागसंयमः
मूलगुणोत्तरगुणमगम्यद् लोभाद्युदयवान् प्राणवधाद्युपरमः, एवं संयमासंयमः स्थूलप्राणातिपातादिनिवृत्तिरूपः, तथा अकामनिर्जरा-
कृतश्चित् पारतन्त्र्यादुपभोगनिरोधरूपा तथा पालनाया अयोगः, अज्ञानतपो बालतपस्विनस्तपो यत् योगः व्यापारः पञ्चाभ्याद्य-
नुष्ठानलक्षणः प्रवचनेऽपि शास्त्रवाधाप्रवृत्तेः एवं क्षान्तिः उपकार्यादिभेदात् क्रोधनिवृत्तिः, एवं शौचं शुचिभावः शुचिकर्म वा,
एतन्मोक्षोपग्रामलक्षणं, परमत्र, वृत्तोदकांगप्रक्षालनं त्वपरमिति, इति शब्दः प्रकारार्थः, एवं प्रकारा अन्येऽपि सद्ब्रह्मस्याश्रवा भवन्तीति
ममानं पूर्वेण ॥ दर्शनमोहाश्रवानाह—

केवलश्रुतसंयमधर्मदेवावर्णवादो दर्शनमोहस्य इति ॥ ६-१४ ॥ सूत्रम् ॥

केवलत्यादिनिन्दादि दर्शनमोहस्याश्रवो भवतीति सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह—‘भगवता’मित्यादिना (१४५-२) भगवतां
ममग्रद्वयार्थदियोगिनां परमर्षीणां परमार्थगामिनां केवलानां सर्वज्ञानां अवर्णवाद इति सम्बन्धः, एवं अहत्प्रोक्तं तदर्थमभिधानतः
मात्रोपाङ्गस्य श्रुतस्य आचारराजप्रसेनजिद्वरस्य, एवं चतुर्वर्णस्य संयस्य, इह चत्वारो वर्णाः साधुसंयतिश्रावकश्राविकाख्या वर्ण्यन्ते
इति वर्णा इति कृत्वा, एवं पञ्चमहाव्रतस्य धर्मस्य यतिसम्बन्धिनः क्षान्त्यादिग्रधानस्य, एवं चतुर्विधानां भवनवास्यादीनां (देवानां)
अवर्णवादः—अवर्णभाषणं, किं केवलानां निवृत्तभोगसुखेन ? किं श्रुतेन प्राकृतादिदोषवता ? किं संघेन मलगेन कल्पेन ? किं धर्मे-
णादुपभोगस्थानातिरुद्धेन ? किं देवर्षोऽर्षोऽर्षिणादिप्रियारहितैरित्येवमाद्यवर्णवादो दर्शनमोहस्य कर्मणो मिथ्यात्वप्रधानस्याश्रवो

मयतीति व्याख्यातमेव ॥ चारित्र्यमोहाश्रयानाह—

कपायोवयात्तीव्रात्मपरिणामश्चारित्र्यमोहस्य इति ॥ ६-१५ ॥ सूत्रम् ॥

ममुदायार्थः प्रकटः ॥ अयस्यार्थं त्वाह—‘कपाये’त्यादिना (१४५-६) कपायाः—क्रोधादयः तदुदयात् सामान्येन तीव्रो—रौद्रः आत्मपरिणामः आत्मपरिणामविशेषः चारित्र्यमोहस्याश्रयो भवति, विशेषतस्तु शब्दादिविषयेषु गार्ह्यमीष्यलुत्त्वमनृतवादित्वं यद्गता परदारामिश्रिता स्त्रीवेदबन्धहेतवः, क्रजुसमाचाराता मन्दक्रोधकपायादिता स्वदाररतिप्रियता अनीप्यलुत्वं पुरुषवेदबन्धहेतवः, तीव्रक्रोधादिना वशनां बन्धलक्षणमुण्डनरतित्वं स्त्रीपुरुषेणनङ्गसाधनशीलता शीलगुणग्रतधारि [ता] पाण्डयोपित्सु व्यभिचारकारिता नीग्रविषयानुसंगिता च नपुंसकवेदबन्धहेतवः, उत्प्राप्तनदीनामिलापकन्दर्पोपहसनबहुश्रलापहासशीलता ह्यास्यवेदनीयस्याश्रवः, स्वगोकोत्पादगोचनपरदुःखाधिकरणशोकमूकतामिनन्दिता शोकमोहनीयस्य, विचित्रपरिपीडनपरचित्तावर्जनचहुविधपीडाभावदेशनाद्योग्यप्रतीतिजननादी रतिमोहनीयस्य, पराजप्रादुर्भावनं रतिविनाशः पापशीलता अकुशलक्रिया मोत्साहनास्त्रयादयस्स्वरतिवेदनीयस्य, स्वयम्भयपरिणामपरागमवोत्पादननिर्दयत्वशसनार्दीनि भयवेदनीयस्य, सद्धर्मप्रसक्तचतुर्वर्णशिष्टवर्गकुशलक्रियाचारप्रणजुगुप्सापरिनादनशीलत्यादयो जुगुप्साऽऽश्रया भवन्तीति, स्वपरकपायोदीरणा च कपायस्येत्याचार्यः ॥ अधुना आयुष आश्रया उरूपन्ते, तत्र नारकादिभेदाच्चतुर्देव्याह—

यत्तारम्भपरिग्रहत्यं च नारकस्यायुष इति ॥ ६-१६ ॥ सूत्रम् ॥

एतद् व्याचष्टे—‘यत्तारम्भे’त्यादिना (१४५-८) बहुः—प्रभृतो वाङ्मनःकायभेदैः आरम्भणमारम्भः, प्राणातिपातहेतुर्लाङ्गलादि-

व्यापारः तद्भावो बह्वारम्भता, एवं परिगृह्यत इति परिग्रहः—द्विपदादिः बहुधासौ विचित्रजातिभेदेन गवादिना परिग्रहश्चेति समासः तद्भावो बहुपरिग्रहत्वं, चशब्दात् कुणिमाहारपञ्चेन्द्रियवधादिग्रहः, यच्चोक्तं—“चउहि ठाणेहि जीवा नरयं गच्छंति, तंजहा—महारं-भयाए महापरिग्रहयाए कुणिमाहारेणं पंचिदियवहेण”मित्यादि^x तदाह—नारकस्यायुष आश्रवा भवन्तीति ॥

माया तैर्यग्योनस्येति ॥ ६-१७ ॥ सूत्रम् ॥

एतद् व्याचष्टे ‘माये’त्यादिना (१४५-१०) माया निकृतिः शास्त्रमिति पर्यायाः, सर्वविषयस्यैव गृह्यते, अविशेषेण लौकिकलोकोत्तरेषु व्यवहारेषु, सा तैर्यग्योनस्यायुषः कर्मणः आश्रवो भवति प्रवेश मार्गो जायते, तद्द्वारेण तद्भावादिति ॥ एवम—अल्पारम्भपरिग्रहत्वं स्वभावमार्दवमा(वा)ज्वं च मानुपस्येति ॥ ६-१८ ॥ सूत्रम् ॥

एतद् व्याचष्टे—‘अल्पारम्भपरिग्रहत्वं’मित्यादिना (१४५-१३) अल्पो—स्तोको आरम्भपरिग्रहो पूर्वोक्तौ तयोर्भावः अल्पारम्भपरिग्रहत्वं, असदिच्छाव्यावृत्त्या, स्वभावमादवाज्वमिति सहजं मार्दवम्—अकृत्रिमं प्रकृत्यैव जात्यादिमदस्थानेष्वनुद्धतत्वं एवं स्वभावार्जवं प्रकृत्यैवार्जवं, चशब्दात् प्रकृतिभद्रतादयो गृह्यन्ते, मानुपस्यायुषः आश्रवा भवन्तीति पूर्ववत् ।

निःशीलव्रतत्वं च सर्वेषामिति ॥ ६-१९ ॥ सूत्रं ॥

निःशीलतां व्याचष्टे—निश्शीलव्रतत्वं शीलव्रतं प्राणातिपातनिवृत्त्यादि तदभावोऽनिवृत्तत्वं च, एवं भावप्रत्ययः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, सर्वेषामित्यनन्तरोदितानां नारकतैर्यग्योनिमानुषाणां यदायुस्तस्यायुषः आश्रवो भवति, चशब्दार्थे, व्याचष्टे—‘यथोक्तानि चे’ति प्रत्येकक्षेत्रेषु बह्वारम्भपरिग्रहादीनीति ॥ ‘अत्रे’त्यादिसम्बन्धग्रन्थः, अथेति ग्रन्थे देवानामिदं दैवमायुस्तस्य दैवस्यायुषः क

आश्रय इति, अत्रोच्यते, अत्र शृष्टेऽभिधीयते—

सरागसंयमसंयमासंयमाकामनिर्जराबालतर्पांसि दैवस्येति ॥ ६-२० ॥ सूत्रम् ॥

एतद् व्यानेष्टे—‘संयम’ इत्यादि (१४६-७), तत्र संयमनं संयमः—विषयकपाययोरुपरमः, विरतिः सम्यग्ज्ञानपूर्विका प्राणा-
तिपातादिनिवृत्तिः, नियमो न्तमित्यनर्थान्तरं एकार्यता रागः संज्वलनकपायोऽर्थतः सह रागेण सरागः तस्य संयमो—व्रतं,
एतन्न स्वरूपतः किंभूतमित्याह—हिंसावृत्तस्तेयाव्रलपपरिग्रहेभ्यो विरतिर्नन्तमिति वक्ष्यते मत्समेऽध्याये, एवं संयमासंयमः
कृत्वा प्रवृत्तिः क्वचिदग्रचिचिरित्येयरूपः, अस्य पर्यायानाह—देशविरतिः—स्थूलग्राणातिपातादिनिवृत्तिः सर्वविरतेः सर्वप्राणा-
तिपातादिनिवृत्तिरूपायाः सकाशात् देशतयात्, अणुनतं महाप्रतापेक्षया इत्येवमेकोऽयमर्थः, एतं संयमासंयमं ‘देशसर्वतोऽणुमहती’
विरतित्येयं वक्ष्यन्ते—मणिष्यन्ति मत्समेऽध्याये, ‘अकामनिर्जरे’ त्यादि निर्जरा-कर्मपुद्गलशतः न कामः—अपेक्षापूर्वकारिता यन्ना-
नुष्ठाने गाऽकामनिर्जरा, अयुद्धिपूर्वत्यर्थः, सा पराधीनतया चारकादिवसेन धावनाद्यकरणतः प्राणातिपाताद्यकरणेन तथा अनु-
रोधत्वादाक्षिण्यादित्यर्थः, कस्मिंश्चिद्विशोषणं कुर्वन्ति अन्यभक्ता इत्यादि, एतदाह—अकुशलनिवृत्तिः धावनाद्यकरणेन आहा-
रादिनिरोधश्च पिनाद्यनुरोधेनति, बालतप इति, द्वाभ्यामाकलितो बालः रागद्वेषाभ्यामिति, एतत्पर्यायानाह—बालो मूढः
अतस्त्वाभिनिविष्ट इत्यनर्थान्तरमेवमेकोऽर्थः, तस्य गलस्य तपो बालतपः तच्चाग्निप्रवेशनमिति, मौढ्यादग्नौ धर्माय
पतनं मग्त्प्रपातो भृग्वादिपतनं जलप्रवेशो जले निगज्जनं आटिशब्दादुद्ग्रहनगृभक्षणादिग्रहः तदेवमुक्तनीत्या सरागसंयमः
संयमासंयमादीनि चोक्तलक्षणानि, चः मधुचने, दैवस्यायुपः प्राग्निरूपितशब्दार्थस्य आश्रवा भवन्तीति समानं पूर्वेण ।

‘अत्राहे’त्यादि सम्बन्धग्रन्थः, अत्र आश्रयाधिकार एव पर आह—अथ नाम्नः कर्मणः क आश्रव इति, अत्रोच्यते समाधिः—
योगवक्रता विसंवादनं चाशुभस्य नाम्न इति ॥ ६-२१ ॥ सूत्रम् ॥

एतद् व्याचष्टे—‘काये’त्यादिना (१४६-१७) कायवाङ्मनोयोगानां प्रागुक्तानां वक्रता मायाव्यवहारः तथाऽज्ञानादिक्रिया विसंवादनं च तत्तत्प्रतिज्ञाताकरणं, चशब्द उभयविशेषसमुच्चयार्थः, अधार्मिकदर्शनसंभ्रमादि च, किमित्याह—अशुभस्य नाम्नो नरकागत्यादेशतुल्लिखितेदस्य कर्मण आश्रवो भवति उपादानद्वारमित्यर्थः॥

विपरीतं शुभस्येति ॥ ६-२२ ॥ सूत्रम् ॥

एतद् व्याचष्टे—‘गन्तुभय’मित्यादिना (१४७ २) एतदुभयमनन्तरसूत्रोक्तं विपरीतमिति कायवाङ्मनोयोगवक्रता अवि-
संवादनं चेत्येव धार्मिकदर्शनसंभ्रमादि च, किमित्याह—शुभस्य नाम्नो मनुष्यगत्यादेः सप्तनिश्चयेदस्याश्रवो भवतीति समानं
पूर्वेण । किंचान्यदित्यनेन सम्बन्धमाह—

दर्शनविशुद्धिर्विनयसंपन्नता शीलव्रतेष्वनतिचारोऽभीक्ष्णं ज्ञानोपयोगसंवेगौ शक्तितस्यागतपत्नी
संघसावुसमाधिवैयावृत्त्यकरणमर्हदाचार्यबहुश्रुतप्रवचनभक्तिरावश्यकापरिह्राणिमार्ग-

प्रभावना प्रवचनवत्सलत्वमिति तीर्थकृत्वस्येति ॥ ६-२३ ॥ सूत्रम् ॥

सामान्येन शुभनामरुम्माश्रयामिधानेऽपि अचिन्त्यानुपमशक्तिप्रभावस्य तीर्थकृतस्तन्नामकर्मश्रयाभिधानमिति सूत्रसमुदा-
यार्थः । अययवार्थं त्वाह—‘परमप्रकृष्टा दर्शनविशुद्धि’रित्यादिना (१४७ ९) परमेत्यतिशयेन प्रकृष्टा पर्यन्तवर्त्तिनी ग्रन्थि-

भेदाविशेषेऽपि तथाभव्यत्वलक्षणोचमस्वभावेभेदात्, कैपेत्याह-दर्शनविशुद्धिरिति, सम्यग्दर्शननिर्मलता शङ्काद्यपायामावेन,
 मम्यद्दर्शनस्थितेत्यर्थः, तीर्थकरनाम्नः आश्रयो भवतीति सम्बन्धः, तथा विनयसम्पन्नता चेति विनीयतेऽनेनाष्टप्रकारं कर्ममति
 विनयः—ज्ञानदर्शनचारित्र्योपचारभेदाच्चतुर्धा, तत्र ज्ञानविनयः कालचहुमानोपधानादि, दर्शनविनयो निःशङ्कनिःकाङ्क्षगदिभेदः,
 चरणविनयः मभितिगुप्तिप्रधानः, उपचारविनयोऽभ्युत्थानासनप्रदानाञ्जलिग्रहदिभेदः, एतत्संपन्नतेति, तथाऽतिगाम्भीर्यादितत्-
 मम्भृततेत्यर्थः, चः समुच्चये, तथा शीलघ्नतेष्वात्यन्तिको भृशमप्रमादोऽनतिचार इति, इह शीलमुत्तरगुणाः पिण्डविशु-
 द्ध्यादयः, मुमुक्षोः समाधिहेतुत्वात्, व्रतग्रहणात् पञ्च महाव्रतानि रात्रिभोजनविरतिपर्यन्तान्युच्यन्ते, शीलानि च व्रतानि च शील-
 व्रतानि तेऽपि—तद्विषयः आत्यन्तिकोऽत्यन्तभवः असावपि भृशम्—अत्यर्थं, क एवंभूत इत्याह—अप्रमादः, कपायादिनिद्रा-
 चिरुथादिलक्षणः प्रमादः, अयमेवानतिचारः स्वकीयागमानतिक्रम इत्यर्थः, अभीक्ष्णं मुहुर्मुहुः प्रतिक्षणं ज्ञानं द्वादशशङ्कं प्रव-
 ननं प्रदीपाद्गुग्गुमादलुवस्थानीयं, तत्रोपयोगः प्रणिधानं सूत्रार्थोभयविषयः आत्मनो व्यापारस्तत्परिणामितेति, संवेगश्चेति
 अभीक्ष्णमिति प्रवर्तते, संवेजनं संवेगः—संसारभीत्या तद्विचलनपरिणामः, चः समुच्चये, तथा यथाशक्ति त्यागेति इह शक्तिः—
 सामर्थ्यं यथाऽनुरूपा शक्तिर्यथाशक्ति तत्पूर्वकस्य त्यागो न्यायार्जितस्य दानं पात्रे यो निसर्गः तथा तपश्चेति कर्मणः तापना-
 च्योपणात्तप इति, तद्विधा—वाद्याभ्यन्तरभेदात्, बाह्यमनश्नादि इतरत् प्रायश्चित्तादि, एतद्वयं यथाशक्तीत्यभिसम्बध्यते, तथा
 सद्धस्य साधूनां च समाधिवैयाघृत्यकरणमिति, तत्र संघो—ज्ञानाद्याधारः साध्यादिसमूहस्तस्य समाधिः—स्वस्थता एतत्-
 करणं साधवः—प्रव्रजिता एव, तेषां च किमित्याह—वैयाघृत्यकरणं व्यावृत्तिः—तत्कार्यानुष्ठानप्रवणता तस्या भावो वैयाघृत्यं,

एतत्करणं च, एतदध्यासंख्यमेव, प्रायः श्रावकादेवैवावृत्त्याकरणात्, समाधिकरणं तु सर्वविषयमेव तथाऽधिकरणाद्यकरणेन, एवं
 अर्हत्स्वाचार्येषु बहुश्रुतेषु प्रवचने च परमभावविशुद्धियुक्ता भक्तिरिति, इहार्हन्तः—तीर्थकराः तेषु अर्हत्सु ज्ञानादिपञ्चविधा-
 चाराचरणादाचार्यस्तिषु, बहु श्रुतं येषां ते बहुश्रुताः—प्रकृष्टश्रुतधराः उपाध्याया इत्यर्थः तेषु, प्रोच्यन्तेऽनेन जीवादयः पदार्था
 इति प्रवचनम्—आगमस्तस्मिंश्च, किमित्याह—परमः—प्रकृष्टो भावः—चित्तपरिणामः तस्य विशुद्धिः—औचित्यग्रन्थ्या निर्मलता तद्युक्ता
 भक्तिः, औचित्येन बाह्यसेवा इत्यर्थः, आयतनगमनधर्मश्रवणसिद्धान्तलेखनादिरूपा, तथा सामायिकादीनामावश्यकानां
 भावतोऽनुष्ठानस्यापरिह्राणिरिति, इहारक्तद्विष्टः समः तस्यायः—प्राप्तिः स प्रयोजनमस्येति सामायिकं—सकलसावद्ययोगविर-
 तिलक्षणं प्रतिक्रमणादि तदादिर्येषां आवश्यकानां तानि सामायिकादीनि तेषां सामायिकादीनामावश्यकानाम्—अहोरात्राभ्यन्तरे
 कर्तव्यान्यावश्यकानि—अवश्यंतयाऽनुष्ठेयानि, तानि च सप्तदशविधानसंयमविषयव्यापाररूपत्वादेनेकप्रकाराणि इच्छामिथ्यातथा-
 ऽऽकारादीनि तेषां भावतोऽनुष्ठानस्यापरिह्राणिः, भावत इति तदुपयोगानन्यत्वकथनं, अनुपयुक्तस्य हि सर्वक्रियानुष्ठानं
 द्रव्यमात्रत्वात् शुभदन्धनिर्जराफलशून्यं प्रवचने अवघुप्यते तत् सद्भावावहितचेतसो यदनुष्ठानकरणं तस्यापरिह्राणिः—यथा-
 विहितकालासेवनमन्यूनानि रित्ततयेत्येवमेवा आवश्यकपरिह्राणिस्तीर्थकरणमकर्मण आश्रवो भवति, 'सम्यग्दर्शने' त्यादि,
 (१४७-१४) तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणं सम्यग्दर्शनं सकलगुणाधारः तदादिर्यस्यासौ तदादिः तस्य सम्यग्दर्शनादेर्मोक्षमार्गस्य सक-
 लकर्मक्षयोत्तरकालमात्मनः स्वात्मन्यवस्थानं मोक्षस्तस्य मार्गः—पन्थाः प्राप्नुयायः सम्यग्दर्शनज्ञानक्रियालक्षणस्तस्य प्रभावना
 प्रख्यापनं प्रकाशनं, केन प्रकारेणेत्याह—निहत्य मानं करणोपदेशाभ्यामिति, मानोऽहङ्कारः, स च जात्यादिस्थानोद्भूतः श्रेयोवि-

घातकारी, यथाऽऽह—‘श्रुतशीलविनयसंदूषणस्य धर्मार्थकामविघ्नस्य । मानस्य कोऽवकाशं ब्रुहूर्चमपि पण्डितो दद्यात् ? ॥१॥ (प्रश्न. २७)
 तमेवंविधं मानं न्यत्कृत्य करणं स्वयमनुष्ठानं श्रद्धावतः कालविनयबहुमानाद्यासेवनं मूलोत्तरगुणप्रपञ्चानुष्ठानं चेति, उपदेशः—
 अन्यस्य प्रतिपादनं बहुविधविद्वज्जनसमितिषु स्याद्वादन्यायावष्टम्भेन प्रसभमपहृत्य प्रतिशमेकान्तवादिनामर्हत्प्रणीतस्यानवध-
 स्य सर्वतोभद्रस्य मार्गस्यैकान्तिकात्यन्तिकनिरतिशयावाधकल्याणफलस्योच्चैः प्रकाशनं प्रभावना, सा स्वत्वेया तीर्थकरनामकर्मण
 आश्रयः । ‘अर्हच्छास्त्रे’त्यादि (१४७-१५) वन्दनमस्कारपूजासत्कारार्हा अर्हन्तस्तेषां शासनमुपदेश आगमाख्यस्तदनुष्ठायि-
 नामागमविहितक्रियानुष्ठायिनां श्रुतधराणामित्यनेन स्वयमधिगतज्ञानानामिति प्रतिपादयतीति, परप्रत्ययानुष्ठायित्वं निषेधयति,
 अधीतप्रवचनार्थो हि विदितोत्सर्गपवादप्रपञ्चः स्वातन्त्र्यात् क्रियाप्रवृत्तौ न व्याहन्यते, बालः—क्षुल्लकः कारणात् प्रव्रजितो
 जयन्यादिभेदः, जातिश्रुतपर्यायस्थविरास्रयः पटिवर्पः समवायाङ्गधरो श्रुतारोपणोत्तरकालं विंशतिवर्षश्च यथाक्रमं वृद्धः, तपो
 ब्राह्मनशनादि आन्तरं च प्रायश्चित्तादिस्तदस्यास्तीति तपस्वी विचित्रं वा तपः कनकरत्नावल्यादिभेदं वक्ष्यमाणं तद्योगात्तपस्वी,
 शिक्षत इति शिक्षः एव शैलः, स्वार्थे प्राज्ञादिवत्, शिक्षणशीलो वा छात्रादिपाठाणः प्रत्ययः शैलः, छात्राधिगमेऽभियुक्तो,
 यथाविहितकालमध्येतव्ये श्रोतव्ये वाऽभ्युद्यत इत्यर्थः, ग्लानो मन्दपाटवः सव्याधिकत्वाद्भक्तपानाद्यन्वेषणे न प्रत्यलः, आदि-
 ग्रहणात् कुलगणमनोज्ञपरिग्रहः, चशब्दः समुच्चये, श्रुतधराणां बालादीनां च संग्रहादिकारित्वं, तत्र संग्रहः परिग्रहणमुपसंप-
 दालोचनापूर्वकं संयमानुष्ठानश्रुताध्ययनचोदनार्थं, उपग्रहो वस्त्रपात्रोत्पादनचद्विगुणक्षेत्राक्रान्तिलक्षणः, अनुग्रहो भक्तपानयथायो-
 ग्यवसतिप्रदानादिलक्षणः एतत् करोति तच्छीलश्च तद्भावः सद्ग्रहोपग्रहानुकारित्वं तत्परिणामितेतियावत्, प्रवर्त्ततीति प्रवचनं अत

एव युनधरादयो भगवद्भाषितार्थप्रतिपादनपरिणामाः प्रवचनशब्दवाच्यास्तेषु चात्सल्यमुक्तं सङ्ग्रहोपग्रहानुग्रहलक्षणं, इतिशब्दः
 आपर्यः, विंशतेः कारणानां मृत्रकारेण किञ्चित् सूत्रे किञ्चिद्भाष्ये किञ्चिदादिग्रहणात् सिद्धपूजाक्षणलवध्यानभावनाख्यं अनुपात्त-
 मपयुज्य च यक्ता व्याख्येयम्, इदानीं उपसंहरति—‘एते गुणा’ इत्यादिना (१४७-१७) एते यथोदिता गुणा दर्शनविशुद्ध्या-
 दयः आत्मनः परिणामाः समुदिताः प्रत्येकं च तीर्थकरनामकर्मण आश्रया भवन्ति, न पुनर्नियमोऽस्ति समस्ता एव व्यस्ता एव
 वा, विरूपार्थो यागशब्दः, इतिशब्दः तीर्थकरनामकर्मार्थवेयत्ताप्रतिपादनार्थ इति ॥ नामानन्तरनिर्देशभाजो गोत्रस्योपादाने किं
 निबन्धनमिति, तद्विद्या गोत्र-नीचैरुन्नेय, तत्र तावन्नीचैर्गोत्राश्रयप्रसिद्धयर्थमिदमाह—

परात्मनिन्दाप्रशंसे सदसद्गुणाच्छादनोद्भावेन च नीचैर्गोत्रस्येति ॥ ६-२४ ॥ सूत्रम् ॥

एतदेव विपृण्यन्नाह—‘परनिन्दे’त्यादि भाष्यम् (१४८-३) परात्मा च परात्मानो, निन्दा च प्रशंसा च निन्दाप्रशंसे, यथा-
 क्रममभिगम्यन्धः परात्मनिन्दाप्रशंसे, सन्तोऽग्रन्तश्च सदसन्तः विद्यमानाश्चाविद्यमानाः ते च ते गुणाश्च सदसद्गुणाः, आच्छादनं
 चोद्भावनं नाच्छादनोद्भावेन, अत्रापि क्रमेणाभिसम्बन्धः, सदसद्गुणाच्छादनोद्भावेन, चशब्दात् परात्मनिन्दाप्रशंसे समुचीयेते, नीचै-
 र्गोत्रस्य कर्मण आश्रया भवन्ति तत्र स्वात्मच्यतिरिक्तः परः तस्य गुणवतोऽपि गुणाच्छादनद्वारेण निन्दा-अपवदनमभू-
 तानां भूतानां च दोषाणामुद्भावनं, स्वात्मनः प्रशमनं स्तुतिर्गुणोद्भावनम्-अभूतानां भूतानां च गुणानामात्मनैव ग्रह्यापनं, सन्तो
 गुणा विद्यमानास्तेषां छादनं संवरणं स्वगणं द्वेषात् पृष्टोऽपृष्टो वा नाचष्टे गुणान् सतोऽपि, प्रस्तुतत्वात् परसम्बन्धिगुणगणा-
 च्छादनेनैव मग्न्यन्धं, आत्माऽभिगम्यन्धेनासतामभूतानामेव गुणानामुद्भावनं करोति पृष्टोऽपृष्टो वा ग्रह्यापयतीति यावत्, एतदेव

च स्फुटतरं विभजते—‘आत्मपरोभयस्य’मिति, आत्मस्थमसद्गुणोद्भावनं परस्थं सद्गुणच्छादनं, आत्मपरावेवोभयं तत्र स्थितं वर्त्तमानं, नीचैरिति नीचं जयन्त्यं हीनं, गोत्रमिति गूयतेऽभिधीयते आहूयते चानेनेति गोत्रं, यत् कर्म्मशुभं तन्निमित्तीकृत्याभिधाप्रवर्त्तते चण्डालश्चपचमत्स्यचन्धादि तन्नीचैर्गोत्रं कर्म्म, अभिसम्बन्धाच्चशब्दः कुत्साहेतुष्वेव प्रयुज्यते, एवमेते परनिन्दादयो जाति-कुलरूपचलश्रुताद्देश्वर्यतपोमदपरावधानोत्पासनकुत्सनादयश्च नीचैर्गोत्रस्याश्रवा भवन्तीति ॥ इदानीमुच्चैर्गोत्राश्रवाभिधित्सयेदमाह—

तद्विपर्ययो नीचैर्वृत्त्यनुत्सेकौ चोत्तरस्येति ॥ ६-२५ ॥ सूत्रम् ॥

तदिति सर्वनाम पूर्वप्रकृतपेक्षं, प्राक् प्रकृता नीचैर्गोत्राश्रवाः तेषां विपर्ययो यथाऽभिहितवैपरीत्यं परगुणप्रशंसा आत्मनिन्दा च सद्गुणप्रकाशनमसद्गुणच्छादनमप्यात्मोत्कर्षपरिहारार्थं तथा नीचैर्वृत्तिः नीचैर्वर्त्तनं विनयप्रवणयाकायचित्तता, उत्सेको गर्वः श्रुतजात्यादिजनितः नोत्सेकोऽनुत्सेको विजितगर्वता एतौ नीचैर्वृत्त्यनुत्सेकौ, चशब्दात्तद्विपर्ययश्च, उत्तरस्येति सूत्रक्रमप्रामाण्यादुच्चैर्गोत्रस्याह, इतिशब्दः पदार्थवाचकः, नीचैर्गोत्रमुत्कलक्षणं तस्याश्रवविपर्ययाः परगुणप्रशंसादयः परं चाश्रवद्वयं नीचैर्वृत्तिरनुत्सेकश्चोच्चैर्गोत्रस्याश्रवा भवन्ति, उच्चैरित्युच्चमुत्कृष्टमिक्षाकुकरि(कुरु)भोजराजन्यादीति ॥ उक्तं गोत्रम्, आश्रवाधिकार एवायमनुप्रवृत्तः, तत्र समस्तकर्म्मप्रत्यवसाननिर्दिष्टस्यानुग्राहकसुखव्यवच्छेदकतोऽन्तरायस्य वा आश्रव इति ?, उच्यते—

विघ्नकरणमन्तरायस्य ॥ ६-२६ ॥ सूत्रम् ॥

विघ्नो विघातः प्रतिषेधः सव्याजो निर्व्याजश्च तस्य करणम्—अनुष्ठानं तत्परिणामयोगिनोऽन्तरायाभिधानस्य कर्मण आश्रवो भवति, एतदेव भाष्येण स्पष्टयति—‘दानादीना’मित्यादि(१४८-९) दानमादिर्येषां ते दानादयो—दानलाभभोगोपभोगवीर्यरिण्याः,

नत्र दानं विशिष्टपरिणामपूर्वकं स्वस्य परस्वत्वापादनं, तदेव गृह्यमाणं प्रतिगृहीत्रा देयं लाभ उच्यते, भोगो मनोहारिशब्दादि-
विषयानुभवनं, उपभोगः-अन्नपानमनाद्यासेवनं, वीर्यम्-आत्मपरिणामो विशिष्टचेष्टालक्षणः, एषां दानादीनां विभक्तकरणं येन
येनोपायेन न दत्ते तं तमुपायमापादयति दातुः, एवं येन येनोपायेन न लभते लिप्सुः तथा भोगोपभोगानुभवनसमर्थो येन येनो-
पायेन न भवति यथा चास्य वीर्यमुत्साहः पराक्रमो न भवति तथा तथाऽनुनिष्ठतोऽन्तरायस्य कर्मणः आश्रवो भवति, इति-
ब्रह्मो विभक्तकरणविशेषप्रदर्शनार्थः, अधुना सकलाश्रवप्रकरणपरामर्शद्वारेणोपसंहरत्यध्यायार्थम्-‘एत’ इत्यादिना, एते तत्प्रदोष-
निक्षेपादयः सांपरायिकस्य संसारभ्रमणकारणस्याष्टविधस्य ज्ञानावरणादेरन्तरायपर्यवसानस्य कर्मणः पृथक् पृथक्-विवेकेन
अपुनरुक्ततया आश्रवविशेषा-सामान्याश्रवापेक्षया विशेषा भवन्ति इतिशब्दोज्जाभिधित्सतसंक्षिप्तार्थः परिसमाप्ताविति ॥

इत्याचार्यश्रीहरिभद्रावधायां (त्रयोविंशतिसमस्तूत्रविनयसंपेत्यन्तं) श्रीयशोभद्राचार्यनिर्युद्धायां

॥ भाष्यानुसारिण्यां तत्त्वार्थदीक्षायां पष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

अत्राहोक्तं भवतेत्यादिना सम्बन्धाति भाष्यकारः, खेऽप्युक्तं यथाध्याये सद्देनीयकर्मार्थेषु 'भूतव्रत्यनुकम्पे'ति, सकल-
ग्रन्थोपलक्षणं, अथवा यावत् संबंधोपयोगि तावत् एवोपादानं, व्रतीति श्रूयते मत्वर्थीयप्रत्ययान्तः, तत्र किं व्रतं को वा व्रतीति
प्रश्नेनोपक्रमे, ननु व्रतग्रन्थ एव न्याय्यः, तद्वस्तुवात्, तद्वपरिज्ञानात् तत्संबन्धे व्रती सुज्ञान एवेति, उच्यते, विशिष्टसम्बन्ध-
व्यापनार्थं व्रतिग्रहणं, वक्ष्यत उपरिष्टाच्चिःशाल्यो व्रती (७-१३) ति, प्राणातिपातादिविरतयो मायादिशल्यविविक्ता व्रतव्यपदे-
नमभ्युत्ते, तथापि व्रतसम्बन्धात् व्रतीति, अत्रोच्यत इति व्रतस्वरूपनिर्णयार्थमाह—

हिंसानृतस्तेयाग्रमपरिग्रहेभ्यो विरतिर्व्रतम् ॥ ७-१ ॥ सूत्रं ॥

व्रतिस्वरूपं चेदमेव भाष्यमनूद्योपरिष्ठात् प्रतिपादयिष्यति 'गृहीमस्तावद्ब्रतान्यथ व्रती क' इत्यत्रेति, हिंसादयः कृतद्वन्द्वः पञ्च-
म्यन्ताः, पञ्चमी च जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानादपादानलक्षणा, तां च प्रत्येकं हिंसादय इत्यादिना भाष्येण दर्शयति,
हिंसादयश्च वक्ष्यमाणाः, तत्र कषायादिग्रमादपरिणतस्यात्मनः कर्तुः कायादिकरणव्यापाराद्द्रव्यभावभेदेन प्राणव्यपरोपणं हिंसा,
प्राणमिहितमामान्यलक्षणयोगे सति सद्भूतनिष्ठासद्भूतोद्भावनविपरीतकटुकसावधादि मृषावचनं, परपरिगृहीतस्य स्वीकरणमा-
क्रान्त्या चौर्येण शस्त्रप्रतिपिदस्य वा स्तेयं, पूर्वलक्षणयोगान् मोहोदये सति चेतनाचेतनयोरारासेवनमब्रह्म, मच्चित्ताचित्तमिश्रेण
द्रव्यादिषु शस्त्राननुमतेषु ममत्वं परिग्रहः, चक्षुः समुच्चयार्थः, एभ्यो हिंसादिभ्यः कायवाङ्मनोभिर्विरतिर्व्रतं, विरतिर्नि-
वृत्तिः, ननु चाश्रितित्वात् कायादिद्रव्यमनुपादेयं भाष्येण, नायं दोषः, आत्मना हि विरतिः साध्या, सा च करणमवश्यतयाऽपे-
क्षते, तत्र कायादेव योग्यम्, अथवा श्रमत्तयोगादित्यत्र योगग्रहणं लक्षणसूत्रे सर्वव्रतविशेषणार्थं यत् तच्चेतसि सन्निवेश्य विवृतं

भाष्यकारेण, आश्रयाध्यायवक्तव्यशेषमेव चाधिकृत्य सप्तमाध्यायमाह, व्रतशब्दः शिष्टसमाचारान्निवृत्तौ प्रवृत्तौ च प्रयुज्यते लोके,
 निवृत्तौ तावद्विमतो विरतिर्निवृत्तिः व्रतं, यथा वृषलान्नं न्रतयति—परिहरति, वृषलान्नान्निवर्तत इति, ज्ञात्वा प्राणिनः प्राणातिपाता-
 देर्निवर्तन्ते केवलम्, अहिमादिलक्षणं तु क्रियाकलापं नानुतिष्ठन्तीति तदनुष्ठानप्रवृत्त्यर्थश्च व्रतशब्दः, पयो व्रतयतीति यथा, पयो-
 ऽभ्यगृह्य एव प्रवर्तते, नान्यत्र, इत्येवं हिंसादिभ्यो निवृत्तः शास्त्रविहितक्रियानुष्ठान एव प्रवर्तते, अतो निवृत्तिप्रवृत्तिक्रियामाध्यं
 रूमर्भ्यपणमिति प्रतिपादयति, निवृत्तिप्रवृत्तौ च शास्त्रचोदिते, तदनुष्ठानान्मोक्षावाप्तिरिति, ननु च भाष्यकारो निवृत्तिवचनमेव
 व्याचष्टे नतशब्दं, न प्रवृत्तिवचनमपीति तदेतत् कथं?, अयमभिप्रायो भाष्यकृतः—अन्यतरोपादानेऽन्यतरप्रतीतिः सम्बन्धिशब्दत्वा-
 दनत्येन, पितापुत्रादिवत्, यत उक्तं—“ज्ञानक्रियाभ्यां मोक्ष” इति, प्राधान्यात् नु निवृत्तिरेव साक्षात् प्राणातिपातादिभ्यो दर्शिता,
 तत्पूर्विका च प्रवृत्तिर्गम्यमाना, अन्यथा तु निवृत्तिर्निष्फलं स्यादिति । विरतिशब्दस्यार्थं निरूपयति—‘विरतिर्नामि’ त्यादिना
 (१४९-५) विरमणं विरतिः, नामशब्दो वाक्यालङ्कारार्थः, हिंसनं हिंसा—प्राणवियोजनं, प्राणाश्चेन्द्रियादयः तत्सम्बन्धात् प्राणिनः—
 एरुडिन्निचतुःपञ्चेन्द्रियारयाः, तान्निरुद्धानुसारात् अभ्युपेत्येति श्रद्धाय प्रतिपद्य भावतोऽकरणं विरतिज्ञानश्रद्धानपूर्वकं चारि-
 त्रमिति यावत्, तदेव चारुणं विवृणोति पर्यायैः—अकरणं निवृत्तिरुपरमो विरतिरित्यनर्थान्तरमिति, चरणस्यैते पर्यायाः,
 तत्राकरणमिति निवृत्तिप्रवृत्तिक्रियालक्षणं चारित्रं मनोवाक्यायकृतकारितानुमतिभेदोत्पन्नसत्त्वारिशिच्छतविकल्पभावनया परि-
 हारानुष्ठाने, एवं निवृत्त्यादयोऽपि भावनीयाः, पर्यायशब्दैश्च व्याख्यानमसमोहार्यं प्रदेशान्तरेऽपि ॥ तदेतद्विशेषचोदितं पञ्च-
 तयामिषयं नताभिधानं विरत्याश्रयद्वयविवक्षाप्रदेशनासकलकृत्स्नभावादुभयथा वेदितव्यमित्याह—

देशसर्वतोऽणुमहती ॥ ७-२ ॥ सूत्रम् ॥

देशं मयं च देशमयं ताम्यां देशमयं, विरामार्थपिप्सा पञ्चमी, अणु च महती च अणुमहती, कथं पुनर्विरतिसामान्यमेकं सद् द्विधा भिद्यते? विषयवशेन देशमयं विधानाद्वा एकत्वादिविवक्षायामेकवचनादिवत्, हिंसादिविरतिव्रतप्रस्तावाच्च यथाक्रममभिसम्बन्धः, देशमयं विरत्या महाभिमम्यध्यते अणुमहद्ग्रहणं व्रतेन, देशतो विरतिरनुव्रतं, सर्वतो विरतिर्महाव्रतं, एनमेव सूत्रार्थं भाष्येण स्पष्टयति 'एभ्य' इत्यादिना, 'एभ्य' इति (१४५-८) प्रस्तुतानि परामृश्य हिंसादीनि सर्वतो व्यवच्छिन्दन्नाह-एकदेशविरतिरनुव्रतमिति मन्त्रप्राणिगणविषया हिंसा, तस्याथ विरतिः न सर्वस्याः, किन्तु देशत इति, एकदेशग्रहणेनैव स्पष्टयति-न सर्वमात्रं प्राणव्यपरोपणाद् विरतिः, किन्तु एकदेशात्, स्थूलादित्यर्थः, स्थूलसूक्ष्मप्राणिभेदात् सूक्ष्मजारम्भजभेदाद्वा स्थूलसूक्ष्मत्वं, सा चैकदेशाद्विरतिरनुव्रतं स्तोत्रादुच्यते, स्तोत्रकल्पमण्विति पर्यायाः, स्वल्पविषयमनुव्रतं, स्थूलात् प्राणातिपाताद् विरमामि, स्थूलान् मृपावादादिति, कूटमाह्वयदानादिः स्थूलः, नर्मादिप्रयोगतः सूक्ष्मः, स्थूलादत्तादानादिति, हठहरणादि स्थूलयन्त्रहिकामुष्मिकाधौर्यदोषा गृहिणां, सूक्ष्मं परिहासतः, परकीयपरिलघुवृणकाष्ठादिग्रहणं वा, स्थूलान्मैथुनाद् विरमामीति, स्थूलत्वमेकदेशजनितमत्र प्रतीयते, स्वदारसन्तोषः परदारनिवृत्तिर्वा, स्वदारसन्तोषः श्रेयोपेतो मातृवदनुपश्यति, परदारमिगमात् निवृत्तः परपरिगृहीतयोपितः परिहरति, अपरिगृहीतवेश्यामभिगच्छति, तथेच्छापरिमाणादन्यतो विरमामीति, केचित् महाव्रतादुपानात् स्वल्पव्रतत्वाच्चाणुव्रतमिति व्याचक्षते ॥ सम्प्रति महाव्रतव्याचिख्यासया सर्वतो विरतिर्महाव्रतमिति आह-सर्वत इति, सर्वमात्रं-सूक्ष्मात् स्थूलाच्च प्राणव्यपरोपणाद् विरमामीति, एवं श्रेयाण्यपि सर्वतो वाच्यानि, महाविषयत्वान्महाव्र-

तमित्येतानि पञ्च महाव्रतानि भवन्ति, सम्यक्तत्त्वयुक्तानि मूलगुणवाच्यानि, ननु च यथैव मृषादिनिवृत्तिरहिंसाव्रतपालनार्थत्वात् मूलगुणा एवं निशीथभोजनविरतिरपि मूलगुणः स्यात्, उच्यते, अहिंसाव्रतपालनार्थत्वादिति समितिभिरनैकान्तः, अपिच—महाव्रतधारिण एव तन्मूलगुणः, तद्विरहितस्य यस्मात् मूलगुणा एव अपरिपूर्णाः स्युरतो मूलगुणग्रहणे तद्ग्रहणमर्थीक्षिप्तं, यथा च सर्वव्रतोपकारिरात्र्यभोजनं तथोपचासादि, अतस्तन्मूलगुणो महाव्रतिनः शेषमुत्तरगुणः, अणुव्रतधारिणस्तुत्तरगुणो निशाभोजनविरतिराहारादित्यागादुपवासवत् तप एव तदिति प्रतीतं, कः पुनर्दोषः रात्रिभोजन इति चेत्, एवं मन्यते—उद्गमादिदोषरहितस्य वासरपरिरुहीतस्याभ्यवहारेणान्धसो नक्तं न किल दोष इति, एतदयुक्तं, कालातिक्रान्तस्य प्रतिषिद्धत्वात्, गृहीतानीतालोचितक्षणविश्रान्तिसमनन्तरमेव च भुजेरभ्यनुज्ञानात्, निशाहिण्डने चेर्यापिथविशुद्धेरसंभवात्, दायकगमनागमनसन्नेहपाणिभाजनाद्यदर्शनात्, आलोकितपानभोजनासम्भवात्, ज्योत्स्नामणिप्रदीपप्रकाशसाध्यमालोकनमिति चेत्तदप्यसद्, अग्निशस्त्रारम्भनिषेधात् रत्नपरिग्रहाभावात् ज्योत्स्नायाः कादाचित्कत्वात् आगमे निषिद्धत्वात् हिंसादिवदनासेवनीयमेव विभावरीभक्तमिति ॥ उक्तं व्रतं सविधानमणु महच्च, तत्र महाव्रतान्यधिकृत्य भावनास्वप्नम्—

तत्स्थैर्यार्थं भावनाः पञ्च ॥ ७-३ ॥ सूत्रम् ॥

अणुव्रतस्य चोपरि वन्यवधादिकातिचारपरिहाररूपा वक्ष्यमाणाः अपायावद्यदर्शनादिकाश्च सामान्यरूपाः, महाव्रतं चोपभोगाभिलाषिभिर्भृतिसंहननपरिहाण्या ग्रमादवहुलैर्दूरैश्चमतस्तत्प्रतिपातपरिहारार्थं भाव्यन्त इति भावनाः, तदित्यनेन पञ्चविधस्येति मर्मनाम्नाऽनन्तरत्वान् महाव्रतमिति मन्वध्यते, भाष्यकारस्तु यद्यपि सामान्येन व्रतस्येति विवृणोति तथापि तच्छब्दोपादानसामर्थ्या-

न्महाप्रणामिगम्वन्धः, अन्ये तु व्याचक्षते-द्वयोरपि व्रतयोर्न्याय्यः सम्बन्धः, सम्भवति हि श्रावकस्यापि कस्यचिद्यथोक्तं भावना-
 ज्ञातमेवं, एवं तस्य व्याप्तिः स्यात्, व्यापिन्यथ व्रतिनो भावना इष्यन्ते, तस्य पञ्चविधस्येति पञ्चप्रकारस्य प्राणातिपातविरत्यादेः
 स्वीर्यार्थं दाढ्यापादनार्थं स्थिरत्वं भ्रोजनमुद्दिश्य अभ्यस्यन्ते, अनभ्यस्यमानाभिर्भाविनाभिर्मलीमसीभवन्ति अनभ्यस्यमानविद्यावत्
 महाप्रतानीति, गृहैकस्येति व्रतस्य, सामानाधिकरणेन पट्टी, न समुदितानां पञ्चानामपीति, ननु च पञ्च पञ्चेति वीप्सा विव-
 क्षिता अत एवैकस्येति लक्ष्यते एव, अन्यथा वीप्सानर्थक्यं स्यादिति, उच्यते, सामान्यविशेषाभ्यां व्याख्यातृभिः प्रतिपद्यते-
 ऽर्थः, पञ्चविधस्य व्रतस्येति सामान्येनोपक्रम्य पुनर्विशेषणैकैकस्येत्याह, समुदाये मा भूदिति, पञ्चेति वीप्सायां द्विर्यचनं, अपरे
 तु व्रतमपीयते-तत्तत्स्वीर्यार्थं भावनाः पञ्चपञ्चश इति । ते चैवमिदमिति-संख्यावाचिनः प्रातिपदिकाद् वीप्सायां द्योत्यायां
 'कारकात् शस्त्रप्रत्ययोऽन्यतरस्या'मिति द्वौ द्वौ ददाति द्विशो ददातीति वाक्यं दृष्टिश्च, तदेतदनुपपन्नं, यतः शस्त्रप्रत्ययान्तेन
 व्रतानि भावना वा सम्बध्येरन् !, यदि व्रतानि ततः पृष्ठयन्तेन सम्बन्ध्यानि पञ्चानामिति, ततः कारकत्वा(भावा)त् पृष्ठ्याः
 शस्त्रप्रत्ययो न लभ्यते, अथ भावनाभिः सम्बन्धस्ततः पञ्च पञ्च भावना भवन्तीति पञ्चश इति वक्तव्यं, द्वितीयं पंचग्रहणं न
 कर्तव्यं, तत्स्वीर्यार्थं भावनाः पञ्चश इति पठितव्यं, एवमुभयथापि न घटते शस्त्रप्रत्ययः, अतस्तत्स्वीर्यार्थं भावनाः पञ्च पञ्चेति
 न्याय्यं यत्, 'तत्रार्थे'त्यनेन प्रस्तुतभावनोपन्यासः, अहिंसायास्तावदिति, अहिंसा-प्राणातिपातविरतिः, तावच्छब्दः क्रमा-
 यद्योक्तः, अस्य प्रथममुच्यते, यन्नात् मृषावादादिविरतेरभिधास्यते, ईरणमीर्या गमनं तत्र समितिः-सङ्गतिः श्रुतरूपेणात्मनः
 परिणामः तदुपयोगिता-पुरस्ताद्युगमात्रया दृष्टया स्थावरजङ्गमानि भूतानि परिवर्ज्यन्नग्रमत्त इत्यादिविधिर्यसिमितिः १। मनसो

गुप्तिः मनोगुप्तिः—मनसो रक्षणमार्चरौद्रध्यानाग्रचारः धर्मध्याने चोपयोगे मनोगुप्तिः २। एषणा गवेषणग्रहणग्रासभेदात्रिधा, तत्रा-
 समितस्य पणामपि कायानामुपधातः स्याद् अतस्तत्संरक्षणार्थमेपणासमितिः ममस्तेन्द्रियोपयोगलक्षणा ३। आदानं—ग्रहणं निक्षेपणं
 —मोक्षणमौघिकौपग्रहिकभेदस्योपधेरादाननिक्षेपणयोः समितिः—आगमानुसारेण प्रत्युपेक्षणप्रमार्जने ४। आलोकितपानभोज-
 नमिति प्रतिगहं पात्रमध्यपतितपिण्डयक्षुराद्युपयुक्तेन प्रत्युपेक्षणीयः तत्समुत्थागन्तुकसत्त्वसंरक्षणार्थम् आगत्य च प्रतिश्रयं भूयः
 प्रकाशयति प्रदेशे स्थित्वा सुप्रत्यवेक्षितं पानभोजनं विधाय प्रकाशप्रदेशानस्थितेन उलभनीयं ५। इतिकरणः प्राणवधविस्तेर्भावनेय-
 त्ताव्यवस्थापनार्थः, एवमेताः पञ्च भानना मुहुर्मुहुर्भावयन्—वासयन् चहुलीकुर्वन् सफ़लामहिंसां पातुं प्रत्यलो भवतीति । सम्प्रति
 सत्यवचनस्य भाननाः पञ्च प्रतिपादयन्नाह—‘सत्यवचनस्ये’त्यादि (१५०-१) सत्यम्—अवितथं सद्बुतार्थप्रतिपत्तिकारि असद्बुतं
 च—विपरीतार्थप्रतिपादनं प्राण्युपधातश्च ‘अनुवीची’ति देशीयचनमालोचनार्थे वर्त्तते, भाषणं—उचनस्य प्रवर्त्तनं, अतोऽयमर्थः—
 समीक्ष्यालोच्य उचनं प्रवर्त्तयितव्यम्, अनालोचितभाषी कदाचिन् मृषाऽप्यभिदधीत, ततश्चात्मनो लाघवमैरपीडाः फलमैहिकं
 परमरूपोपधातश्च नियत इति, तस्मात् समीक्ष्योदाहरणेनात्मानं भाषयन् न मृषावचनजनितेनैतसा संपृच्यते १। क्रोधः—ऋषायवि-
 शेषो मोहकर्मोदयनिष्पन्नोऽग्रीतिलक्षणः प्रद्वेषप्रायस्तदुदाच्च परमान् वक्ता स्वपरनिरपेक्षौ यत्किञ्चनभाषी मृषापि भाषेत अतः
 क्रोधस्य प्रत्याख्यानं—निवृत्तिरनुत्पादो वा श्रेयानित्यात्मनि भावयेद्, एवं च वासयन् सत्यमादितां न व्यभिचरतीति २। लोभः—
 तुष्णालक्षणः हृदमाक्षित्वादिदोषाणामग्रणीः समस्तव्यग्नैकराजा जलनिधिरिव दुर्भर, कर्मोदयाविर्भूतो रागपरिणामस्तदुदादयि
 वित्तयभाषी भवति, जनः मत्पुत्रतमनुपालयता तदामरपरिणामः प्रत्यारयेय इति भावनीय ३। भयघ्नीलो मील, तच्चैहिकादिभेदात्

मत्तथा मोहनीयकर्मोदयजनितम्, उदयाच्च तस्यानृतभाषणं सुलभं भवतीत्यमीरूतं भावयेद्, अभीरुथ न जातुचिद्वितथं भाषते,
 तस्मिन्नेव विद्याचो वा मया रजन्यां दृष्ट इति, तस्माच्चिर्भयवासनाध्यानमात्मानि विधेयमिति ४। हास्यं हसनमोहोद्भवः परिहा-
 सः तन्परिणतो हयमात्मा परिहसन् परेण सार्द्धमलीकमपि ब्रूयात्, तत्परिजिहीर्षया च हास्यग्रत्याख्यानमभ्युपेयं, एताः पञ्चापि
 भावनाः भावयन् सत्यग्रतरक्षणक्षमो भवतीति ५। तथा अदत्तादानविरतेः पंचैव भावनाः, तद्व्याचिख्यासयाऽऽह - 'अस्तेयस्य चे'-
 (१५०-२) त्याद्युपन्यस्यति, आलोच्यग्रहो याचनीयः, स चोपे पञ्चप्रकारः पठितो देवेन्द्रराजगृहपतिश्चाग्रातरसाधर्मिकभेदेन, अत्र पूर्वः
 पूर्वो वाच्य उत्तर उत्तरो वाचक इति संचित्य यो यत्र स्वामी स एव याच्यः, अस्वामियाचने तु दोषबाहुल्यमुक्तमार्प एव, अकाण्ड-
 नाडवापेहि कमाम्पिकमदत्तपरिमोगजनितं, तस्मादालोच्यग्रहो याच्य इत्येवमात्मानं भावयेत्, इत्थं च भावयन्नादत्तादाने प्रवर्तत
 इति १। मरुद्भूतेऽपि परगृहे स्वामिनो भूयो भूयोऽभीक्ष्णाग्रहयाचनं कार्यं, अभीक्ष्णं नित्यं सुहृदुः पूर्वलब्धपरिग्रहो ग्लानाद्य-
 ग्रस्थागु मृत्रपुरीषोत्सर्गपात्रकरचरणप्रक्षालनस्थानानि दातृचिचपीडापरिहारार्थं याचनीयानि, एवं च याच्यामाचरन्नादत्तादानज-
 नितेनाग्न्या स्पृश्यते २। तथा एतावदित्यवग्रहवधारणं एतत् परिमाणमस्यैतावत् परिमितं सर्वतः क्षेत्रमग्नहीतव्यं इत्येतदेवा-
 वधारणं भवंतश्च परिणामावधारणं, तदभ्यन्तरवर्तिनीमूर्ध्वस्थानादिक्रियामासेवमानो न दातुः उपरोधकारी भवति, याच्याकाल एव
 नानवधारणे विपरिणतिरपि चेत्तसि स्याद्द्वदान्यस्येति, आत्मनोऽपि चादत्तपरिमोगजनितः कर्मबन्ध इति ३। 'समानधार्मिके-
 भ्य' इत्यादि (१५०-३) धर्मं चरन्ति-आसेवन्त इति धार्मिकाः, समानाः-तुल्याः प्रतिपन्नैकशासनाः सम्यक्तयादिमुक्तिमाधनसम-
 न्विताः साधवस्तेभ्यः पूर्वपरिगृहीतक्षेत्रेभ्योज्वग्रहो याच्यः, तदनुज्ञाताद्वि तत्रासनं, अन्यथा स्तेयं स्यात्, तदनुज्ञायां तु प्रतिश्रयादि

समर गृहीयादित्येवात्मानं भागयेत् ४। तथाऽनुज्ञापितपानभोजनमिति पञ्चमी भानना, अनुज्ञापितं-अनुज्ञां प्रापितं-अनुज्ञया स्वीकृतं पानभोजनं द्वात्रोक्तेन विधिनाऽप्यचमानकं पाण्डमनुग्रविश्य व्यपगताङ्गविकारः पिण्डपणोपयुक्तः अकृतकारितानुमतमत्सिष्टं कल्पनीयमानीय गुरवे निवेद्यालोचनापूर्वकमभ्यनुज्ञातो गुरुणा मण्डल्यामेकको वा भुञ्जीत, भुञ्जित् पालनेऽभ्यवहारे च व्याख्येयः, ततश्च यावत्किञ्चिद्धर्मसाधनसुपकरणमौघिकौपग्रहिकमेदं तत् सर्वमनुज्ञातं गुरुणा वन्दनपुरस्सरं गुरुनवनविधिना परिभोक्तव्यम्, एवमात्मनि वामनामादधानो नातिक्रम्यस्तेय इति ५॥ अब्रह्मसेवननिवृत्तिः ब्रह्मचर्यं तस्यापि पञ्च भाननाः, तद्यथा-स्त्रियो रूढ्या देवमानुषभेदाद्विविधाः, पशुग्रहणाच्चिर्यगजातिपरिग्रहः, तत्र बडवाबालेवीगोमहिष्यजातिकादिषु सम्भनति मैथुनम्, एताश्च सचिन्ताः, अचिन्ताः स्त्रियः पुस्तलेपचित्रकम्मोदिषु बहुप्रकाराः, पण्डकास्तृतीयवेदोदयवर्त्तनो महामोहकम्मर्माणः योपास्यसेवनाभिरताः ह्रीवा इति प्रसिद्धाः, कृतद्वन्द्वैरेभिः संसक्तम्-आकुलं शन्यते यत्रास्यते च तच्छयनामनं-प्रतिश्रयसंस्तारकासनादि, तच्च बहुपायत्वाद्वर्जनीयमित्येवमात्मानं भावयेत् १। तथा स्त्रीपशुपण्डकानां अमन्निधानेऽपि रागसंयुक्तः स्त्रीणां कथा स्त्रीकथा रागमंयुक्तस्य स्त्रीकथा अथवा रागसंयुक्ता चासौ स्त्रीकथा चेति रागानुबन्धिनी देशजातिकुलनेपथ्यभाषागतिविभ्रमेद्विद्विहास्यलीला-रूढाक्षप्रणयकलहशृङ्गाररसानुविद्धा घालयेत् चित्तोदधिरवश्यंतया विक्षोभमानतनोति तस्माद्वर्जनं श्रेय इति भावयेत् २। तथा स्त्रीणां मनोद्वन्द्वैरेन्द्रियालोकनवर्जनं मनोहराणि मानोन्मानलक्षणयुक्तानि दर्शनीयानि मृजावंतीन्द्रियाणि योपितामपूर्वविस्मयरसनिर्भरतया विस्फारितलोचनः प्रेक्षते विरुचकुवलयविपुलदलच्छविनयनयुगलमस्याः कर्णजाह्नमकटाक्षमप्यालोकितं श्रमिति मनसिज-ज्वलनमादीपयति, किमुत विरूढकटाक्षकनचितम् १, एवं यथाविभागमन्निविष्टावयगानि श्रोत्रघ्राणवदनपयोधरभरजघनस्यलादीनि

वाच्यानि, त्वगिन्द्रियभेदत्वात् स्तनकलशालुपन्यास इत्येवं तदालोकनाद्युपरतिः श्रेयसीति भावयेत्, तथा पूर्वतानुस्मरणवर्जनं प्रत्रज्यापर्यायात् पूर्वो गृहस्थपर्यायस्तत्र स्तं-क्रीडितं विलसितं यदङ्गनाभिः सह तस्यानुस्मरणात् कामाभिः तत्स्मरणेन्धनानुसन्धानतः संशुक्षते अतस्तद्वर्जनं श्रेय इति भावयेत् ४, तथा प्रणीतरम् भोजनवर्जनमिति, प्रणीतो वृष्णः स्निग्धमधुरादिरसः क्षीरदधिनवनीतसर्पिर्गुडतैलपिशितमधुमद्यापूपादि तदभ्यवहारो भोजनं ततो मेदोमज्जाशुक्राद्युपचयस्तस्मादपि मोहोद्भवः, अतः प्रणीतरसाम्भ्यवहारो वर्जनीय इत्यात्मानं भावयेत् ब्रह्मचर्यमिच्छन्निति ५। किञ्चन-वाह्याभ्यन्तरपरिग्रहः अविद्यमानकिञ्चनः अकिञ्चनः तद्वाय आकिञ्चन्यम्-अपरिग्रहिता तद्भावनाः पञ्च, तदभिधित्तयेदमाह-‘पञ्चाना’मित्यादि, (१५०-७) पञ्चानामिन्द्रियाणां अर्थीः-विषयाः स्पर्शादयः पञ्चैव तेषां मनोज्ञा-रागहेतवः तेषां मनोज्ञानाम्-इष्टानां स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दानां प्राप्तौ-ग्रहणे सति गाढ्यं स्नेहस्तेषु रागपरिणामोऽस्तस्तद्वर्जनं श्रेयः, तथा अमनोज्ञानाम्-अप्रीतिहेतूनां ग्रहणे द्वेषवर्जनं द्वेषः-क्रोधमानपरिणामः तत्त्यागात् पञ्चैता भावनाः भाव्यमानाः प्रतिक्षणमाकिञ्चन्यं परिपूरयन्ति, ममत्वलक्षणो भावतः परिग्रहस्तद्व्यवच्छेदादपरिग्रह इति ॥ किञ्चान्यदिति सम्बधाति, भावनाप्रस्तावेऽन्यदपि मोक्षानुगुणं भावयेदिति वर्त्तते, इतिशब्दोऽप्यर्थे, अतिग्रतं पञ्च पञ्च भावनाः प्रतिपादिताः, सम्यगिति तु सर्वत्रतसामान्यभावनाः कथ्यन्ते इति ।

हिंसादिष्विहामुत्र चापायावयवदर्शनमिति ॥ ७-४ ॥ सूत्रम् ॥

एतद् व्याचष्टे-‘हिंसादिष्विति, हिंसादिष्वान्येषु कियत्सु?, पंचस्वित्याह-हिंसानृतस्तेयब्रह्मपरिग्रहेषु आथवा उक्तलक्षणा-स्तेष्वपायदर्शनमवधदर्शनं च भावयेत्, इहैवामी प्रत्यवाया हिंसादियु श्रवृत्तस्य दृश्यन्ते, पापविपाकत्र दारुणोऽमुत्राशुष्मिन् परलोके

नरकादिजन्मनि अपायानर्थपरम्परा मुहुर्मुहुर्भागेत्, तद्वथेति हिंसायास्तादृशान् व्याचष्टे—‘हिंस्र’ इति हिंसनशीलो हिंस्रः प्राणव्यपरोपणजातसक्तिः हिंस्रबन्धो यस्मादर्थे नित्यं सततं उद्वेजनीयः संत्रासकारी, यतो भीषणवेपो ललाटतटारोपितभ्रूभङ्गः, अतः सत्त्वानामुद्वेगकारीति, नित्यानुबद्धवैरश्चेति अनुबद्धं—ग्रसकं वैरमस्येति नित्यानुबद्धवैरः सर्वदाप्रवृत्तैरसन्तानश्व, तस्मान्नित्योद्वेजनीयो नित्यानुबद्धवैरश्च स्यात्, इहैव लोके वधस्ताडनं कसादिभिर्वन्ध पश्चात् पिण्डनं—निगडादिकः परिक्रेश्—अनुप्रग्रहणोपस्थापनजलावसेकनादिः, आदिग्रहणादुल्लङ्घनशिरःउदनादि, प्रेत्येति मृत्ना अशुभां गतिं नारकतिर्यकुमानुपादिश ग्रामोति, गार्हितो निन्दः, प्राक्तनजन्मोपात्ताशुभकर्मविपाकोऽयमस्य वराकस्येत्येवं भावयतो विवेकचलात् सर्वसत्त्वदयापरो भवति, अतो हिंसायास्त्यागो—व्युपरमः श्रेयानिति । यथा प्राणातिपातकारी प्रत्यपयान् ग्रामोति तथेति तथा अन्तर्गताद्यपि अन्तर्गतं वक्ष्यमाणलक्षणं तद्वादी अश्रद्धेयं नचनमस्येति, इहैवेति इहलोकं जिह्वाछेदादीन् प्रतिलभते ग्रामोतीति, आदिशब्दात् कर्णनासिकाकरचरणच्छेदपरिग्रहः, तथा मिथ्या—अलीकमभ्याख्यानमनृतमचनं तेनेति अभ्याख्यानेन दुःखितेभ्यः, चशब्दः पूर्वदोषापेक्षः, किंभूतेभ्यः ?—‘चद्धवैरेभ्यः’ वद्धम्—अविच्छिन्नं वैरं येषां तेभ्यः वद्धवैरेभ्यः तदधिकानिति जिह्वाछेदादिभ्योऽप्यतिशयेन यातनाप्रकारान् मिथ्याभ्याख्यानाधिकांस्तान् दुःखहेतून् वधमन्धनादीन् आमोति, तीत्राशयो हि तीत्रस्थित्यनुभावमेव कर्मार्दत्ते, ‘प्रेत्ये’ त्यादिना आशुष्मिकं फलमादर्शितं, यस्माच्चैवंविधो विपाकोऽनृतमचनस्य तस्माद् व्युपरमः श्रेयानिति । यथाऽलीकानुष्ठानप्रत्ययोऽयमुक्तः तथा स्तेनः परकीयद्रव्याद्यपहारे ग्रसक्तचित्तः सर्वस्य इति अपहियमाणद्रव्यादिस्वामिनः उद्वेगं जनयति, इहैवेत्यादिना, हस्तादीनामवयवानां छेदनं शरीरात् पृथक्करणं भेदनं तु सन्निविष्टानामेव वेधनं पाटना-

दिक् चक्ष्यपानमिति चर्यो-व्यापाद्यस्तस्य पानं-मद्यपानं तस्य प्रधानत्वात्, तत्पूर्वकमन्यदपि कणवीरकुसुममालाभरणखरघटि-
 कावलम्बनादि मारणं व्यपरोपणं आदिग्रहणात् स्वमांसखादनादि प्रतिलभते, प्रेत्येति गतार्थं, अतथौर्याद् व्युपसमः श्रेयानिति ।
 यथा प्राणातिपातालीकस्तेयग्रवृत्ता दुःखं संस्पृशन्ति तथाऽब्रह्मचारीत्यादि, (१५१-३) अब्रह्मचारी मैथुनसेवी विभ्रमो विला-
 सविशेषः तेनोद्भ्रान्तं चित्तं चलम्-अनवस्थितं यस्येति, विप्रकीर्णैर्न्द्रिय इति, तुच्छे विशिष्टे च विषये प्रवर्तितेन्द्रियवृत्तिः, मनो-
 ह्रैषु शब्दादिषु रागाङ्गेषु रागानुरक्तः अमनोह्रैषु द्विष्टेषु शब्दादिषु द्वेषाभ्युक्तात्मस्वरूपः, मदान्धो गज इवेत्यादिना हस्ति-
 मूर्खेण सह साधर्म्यं दर्शयति, इतरथाऽपि तिर्यग्जातिः हिताहितप्रवृत्तिनिवृत्तिचिपर्यालोचने अक्षमा, स्वल्पज्ञानक्षयोपशमत्वात्,
 अतिशयेन तु मदकाले गुंजनमनोहारिध्वनिमधुकरालीढमदवारिनिर्भस्नपितकपोलभिचिः अनाधृताधोरणव्यापारितनिशान्ताङ्कु-
 शतिग्माग्रवेधजनितव्यथोन्मत्तगज इव शर्म-सुखं नोपलभते नावाभोतीति यात्, विभ्रमोद्भ्रान्तचित्तत्वात् विप्रकीर्णैर्न्द्रियरता-
 चेति युक्तिद्वयम्, अचित्तस्य च कुतः सुखेन सम्बन्ध इति ? मोहाभिभूतश्चेत्यादिना मोहनीयकर्मोदयं सूचयति, स्त्रीपुन-
 पुंसकवेदोदयाभिभूतः स तथा विजृम्भत इति, चशब्दात् पूर्वोक्तविधिसमुच्चयः, इदमकार्यं इदं कार्यं वा नाभिजानाति ग्रहाविष्ट-
 पुरूपवत् परवशत्वात्, ततश्च न किञ्चिदकुशलं न आरमते, निर्विकत्वात् सर्वमेव कुशलं मन्यत इत्यभिप्रायः ॥ 'परदारै'त्यादिना
 (१५१-६) ऐहिकामुष्मिकप्रत्यवायोपप्रदर्शनं, परेषां दारः परदाराः-परपरिगृहीतयोपितः, श्रुतज्ञानप्रतिपिद्धश्च सर्वो मैथुन-
 व्यापारः परदारशब्दवाच्यः, तदभिगमनं-तदासेवनं तज्जनितानिहैव वैपरम्परा शिरच्छेदनं ताडनं वन्दनं द्रव्यापहारमादिग्रह-
 णाद् यातना नानाविधाः प्रतिलभत इत्येत एव प्रत्ययायाः, 'प्रेत्य चे'त्यादिना, पारलौकिकप्रत्ययायप्रदर्शनं, तस्मादब्रह्मणो

व्युपरमः श्रेयानिति ॥ यथा प्राणातिपातादिग्रवृत्तः प्रत्यपायेन युज्यते तथा परिग्रहवानित्यादि (१५१-९) शास्त्राननुज्ञातो
 मूर्च्छस्पर्दं च परिग्रहः तद्वान् परिग्रहवानिति, ऐहिकप्रत्यवायप्रदर्शनार्थं शकुनिरिवेत्यादिदृष्टान्तग्रन्थोपन्यासः परप्रत्यायन-
 प्रयोजनः, मांसपेक्षीति मांसखण्डमेव दीर्घं प्रयुज्यते, आदानमोक्षणव्यापारवत्त्वात् पादोऽपि हस्त एव शकुनेः, मांसपेक्षी हस्तेऽस्येति
 मांसपेक्षीहस्तः, व्यधिकरणानामपि गमकत्वाद्गृहीहिः, कण्ठेकालवत्, अन्येषां क्रव्याच्छकुनानामिति, आममासभक्ष्याः क्रव्या-
 दोऽभिधीयन्ते, कृतविकृतशब्द उपपदे क्तिग्रत्ययादेः, पृथोदरादिनाच कृतविकृतशब्दस्य क्रव्यादेशः, कृतविकृतमांसभक्षाः स्युः
 क्रव्यादः, कर्मण्यणेवेति, मांसपेक्षीपरिग्रहहेतोः क्रव्यात् पतत्रिणामिहैः गम्योऽभिभवनीयश्चञ्चुचरणनखमुखपक्षतिग्रहतः परिशदत्प-
 तत्रजः शरणार्थी वियति नश्यति निरालम्बनः, परिश्रान्तस्तरुशिखरानुपग्नप्राप्तिसमन्तरमाक्रम्य बलादाहृतमांसपेक्षीकः किञ्चिदुच्छ-
 सन् कण्ठागतप्राणः कृच्छ्राद् विमुच्यते शकुनिभिः, तस्करादीना च गम्यः परिग्रहवान्, आदिग्रहणाद्राजदायादादिपरिग्रहः, तस्करादयः
 प्रममं चौर्येण चापहारमाचरन्त्यभिभूयेति, अर्जनम्-उपादानमुपात्तस्य परिपालनं रक्षणं क्षयो-नाश इति, अर्जनादिकृतांश्च परिग्रह-
 याननामोति दोषान्, तत्रार्जनं न्याग्यमन्याग्यं च, न्याग्यं वाणिज्यकर्मकरत्वकृष्याद्युपायं, तच्चातिक्लेशयुक्तं, अन्याग्यं तस्कर-
 त्वाद्युपायसाध्यं, तत्रापि वधग्रन्थविशसनादिदोषाः, रक्षणमपि सत्रस्तचेतसो रात्रिदिवं नृपदहनतस्करदायादभूषिकादिभ्यः क्लेश-
 बहुलं, क्षयोऽप्युपभोगादपुण्योदयाच्च, तत्रोपाभोगकालमधिकृत्येदमाह-न चास्य तृप्तिर्भवतीन्धनैरिवाग्नेरिति (१५१-११)
 उपभुञ्जानस्यापि चास्य तृप्तिरसम्भाव्याऽग्नेरिन्धनैरिति प्राक्षिप्यमाणैः प्रवृद्धज्वालाकलापस्य, प्रत्युत वृद्धिरेव जायते, एवं परिग्रहवतः
 प्राज्यद्रविणराशेरपि प्रतिक्षणमपूर्वापूर्वद्रव्यावाप्तौ सन्ततीवेच्छा विजृम्भते, इच्छायाश्चानिदृत्तौ तृप्त्यभावः, न चातृप्तः सुखलेशे-

शेनापि युज्यत इति, अणुयोदयादपि क्षयो भवति विभवस्य, दक्षिणोत्तरमधुराधिवसिचिगिन्द्रयग्राप्तिप्रणाशाख्यानकाङ्क्षावनीयः, तन्नाशे च हृदयतिसारग्रहणीदोषग्रहावेशाः, दौर्बल्यमरणावसानः शारीरो मानसश्च परिक्षेपः, लोभाभिभूततत्वाच्चेत्यादि, लोभकर्तृपायानुरक्तचित्तो लोभाभिभूतः—तृष्णापिशोचिकया वशीकृतस्तद्भावो लोभाभिभूतत्वं तस्माच्चेति, चक्षब्दः समुच्चयार्थः, इदं कर्त्तव्यमिदं न कर्त्तव्यमिति नापेक्षते नालोचयति, तत्र कर्त्तव्यं कार्यं, यत्र प्रवर्त्तते गुरुयस्तदात्वायत्योः सुखार्थो, तत्र नापेक्षते तृष्णान्धः शुचिकर्मचिन्तानं, अकर्त्तव्यम्—अकार्यं तत्राप्यनालोच्य प्रवर्त्तते, न प्रत्यपायान्निभालयति, यतः पितरमपि हिनस्ति मातरमप्युच्छिनत्ति पुत्रमपि व्यापादयति भ्रातरमपि जिघांसति, प्रियां जायामपि झपयतीत्येवमकार्यमेतदिति नापेक्षते, 'प्रेत्य चे'त्यादिना पारलौकिकप्रत्यपायप्रदर्शनं, प्रकर्षकाष्टाग्राप्तस्तृष्णाकषायः कृमिरागानुकारी, तत्परिणामथायमात्मा नरकादिपूपपद्म इत्यागमः, लुब्धोऽयमित्यादिना (१५१-१३) त्वैहिकमेव प्रत्यपायशेषमाचष्टे, लुब्धरतृष्णावान् अदाता संचर्यकचिपो न कस्सैवचिहुङ्कृतमपि ददातीत्यक्षिलम्भनं निन्दते च, जनसमवायेष्वयशो लभत इति प्रतिपादयति, अतः परिग्रहाद् व्युपरमः श्रेयानिति ५। किंचान्यदित्यनेन सम्बन्धमाह—हिंसादयः प्रक्रान्ताः किंचानेनापेक्ष्यन्ते, एतेषु हिंसादिष्विदमन्यद्भावयेत्, तदाह—

दुःखमेव वा ॥ ७-५ ॥ सूत्रम् ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः, अपायावद्यदर्शनं भावयेद्दुःखमेव वा भावयेदिति समुच्चयार्थो वाशब्दः, दुःखमेव च भावयेत् अपायावद्यदर्शनं चेति, एवकारोपादानात् सुखलवगन्धोऽपि नास्तीति प्रतिपादयति, दुःखमेव केवलं हिंसादयो, न सुखमपीति॥ एतमेवार्थं भाष्येण स्पष्टयति—'दुःखमेव चे'त्यादिना, (१५१-१६) हिंसादिष्विति हिंसानृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहेषु विषयभूयमाणेषु दुःख-

हेतुषु दुःखम्वभावेषु च दुःखवद्बलतामेव भावयेदिति, केन प्रकारेणेत्याह—यथा मम अप्रियं न प्रीतिकारि दुःखम्—अनिष्ट-
मंगयोगनिमित्तं गरीरमनःपीडात्मकं व्यापचिपर्यवमानम्, एवं मेषां मन्वानामप्याप्रियं, वधवन्धच्छेदपाटनोल्लम्बननादिहेतुकमात्मा-
नुमानादवगमयमित्येवमालोचयतः कृतिनो मनसि निश्चितपवतिष्ठतेस्तो हिमाया व्युत्पन्नः श्रेयानिति ॥ अतोऽनृतभाषणमपि दुःख-
मेवेत्यभिधिन्मुद्राह—‘यथा ममे’त्यादि (१५१-१७), मिथ्याभ्याख्यातं तेन मिथ्याऽभ्याख्याननिनालीकाध्या-
रोपेणाभ्याख्यातस्याभिमुखमाख्यातस्याभियुक्तस्य, प्रकाशितवानिदं कृतमुक्तं चेति तन्निमित्तं यथा मम प्रकृष्टं तीव्रं दुःखं भूत-
मुत्पन्नपूर्यमित्यर्थः, ममप्रति वा भवत्यलीकाध्यारोपात्, तथा सर्वमन्वानां तादृगेव तीव्रं दुःखमभ्याख्यानहेतुकमुपजायनेऽसिन्नेव
लोकं, अमुष्मिन् पुनर्लोकं मिथ्याऽभ्याख्यानपरो यत्र यत्र जन्म प्रतिलभते तत्र तत्र तादृशैरेवाभ्याख्यानैरभियुज्यमानः मदा
दुःखमनुभवतीत्यन्तानुत्पन्नः श्रेयानिति ॥ हिमानृतभाषणदुःखवत् स्तेयमपि दुःखमेवेत्याह—यथा ममेत्यादि, यथा मम
म्यद्रव्यम्येष्टस्य वियोगेऽपहाराक्रियया तत्स्वरः कृते दुःखं मानसं गरीरं वा पूर्वमभूद्भवति चाधुना तथा सर्वसत्त्वानामतः स्तेया-
नुत्पन्नः श्रेयानिति ॥ यथा च हिमानृतस्तेयानि दुःखस्वभावानि तथा रागद्वेषात्मकत्वान्मैथुनं दुःखमेवेत्यादि (ना) पूर्वदुःखतुल्य-
तामतिदिशति, मायालोभा रागः क्रोधमानौ द्वेषः, माया-छद्मरूपा तदाकारपरिणतश्च हिमानृतस्तेयेषु प्रवर्त्तते, लोभोऽपि गाढ्वर्थ-
लक्षणः तन्परिणामश्च मांमादिगाढ्वर्थादृक्ताऽवग्रहणेन चौर्येण वा तेषु प्रवर्त्तते, तथा क्रोधमानाभ्यामपि प्रेरितो हिमादिषु प्रवर्त्तते
इत्यत्यन्तप्रसिद्धं, मैथुनस्यापि तावेव रागद्वेषौ निदानं, रागद्वेषकारणत्वाच्च मैथुनमपि दुःखमेवेत्यवधार्यते, रागद्वेषावात्मा—
म्यभावः कारणं यस्य तदुःखमेव रागद्वेषात्मकत्वादिमादिवत्, स्यादेतदित्यादिना (१५२-२) ग्रन्थेनाशङ्कते, प्रमिद्विरियं योपि-

तामुपभोगे दशनञ्जदपानाभिरुम्बनयपुःपरिरभणीनस्तनतटीनस्वयुखात्रदारणयुद्धसंयोगनीजनिमर्गगमकालभाविस्पशनेन्द्रियद्वारकं
 सुखमनुभवाप्रमाणसिद्धं भूयमा प्राणिनां अपह्वानस्य प्रतीतिप्रत्यक्षविरोधावश्यं भाविनावित्यारेकिते भाष्यकृदाह—‘तच्च ने’-
 त्यादि, (१७२-२) तदित्यनेन स्पर्शनसुखमभिमम्यते, न खलु तत् सुखं, दुःखमेवेत्यभिप्रायः, यक्ष्यमाणपामनदृष्टान्तबलात् प्रती-
 तिप्रत्यक्षविरोधात्तदास्पदौ, इतस्तमेव दृष्टान्तमभिधापयन्नाह—कुत इति, कस्मादेतत् स्पर्शनसुखं दुःखमेव प्रतिपन्नव्यं, युक्त्यनन्तरात्,
 माध्यमाधनसंगतेन हि साधर्म्यदृष्टान्तेन प्रतिपत्तिरुपजायते, माध्यमाधनशून्येन न्यतिरेकदृष्टान्तेन चेति, भाष्यकार आह—
 ‘व्याधिप्रतीकारत्वादि’ त्यादि, राजपुत्रक्षयबुद्ध्युदयो व्याधिविशेषास्तेषां प्रतीकारः प्रतिक्रिया तन्निदानपरिहारेण भेजोपयोगः
 पदव्यसेवनं च, उद्धृतो हि व्याधिः गरीरमनमो वाधामाधत्ते, वाधाप्रतिक्षेपश्च भेजप्राद्युपयोगमाध्यः, कर्मणां च क्षयोपशमोदयादयः
 क्षेत्रकालद्रव्यमागद्यपेक्षा न खल्वत्यन्तिकं सुखोपजननमाधातुं ममर्थाः, दुःखप्रतिबन्धमात्रकारित्वात्, ब्रह्मश्च तमनस्थाविज्ञेयं सुखमिति
 मन्यन्ते, न्यायिश्च मरुद्गजः प्रथमोद्विष्टव्याधितुल्यविषाकृत्, हेतुविरणयाह—असुखे ह्यस्मिन्निति दुःखमेव श्रान्ताः सुखमि-
 त्युपचरन्ति मोहादज्ञानाच्चेत्यतोऽसुखं दुःखं तस्मिन् सुखवृद्धिर्यथा गण्डादिषु पाकाभिमुखेषु पारिषेकेषु च तीत्रेदनापरिगतस्य जन्तो-
 र्न्तत्पादनपृथगिःमरणेन वेदनामात्रशमः तथा पुरुषवेदाद्युदयात्तीत्रात्तिभाजोऽप्यधारितविवेकगलस्य यत्किञ्चनकारिणो ब्रह्माविष्ट-
 स्येवार्तध्यानोपगतस्य स्रग्धादिसंयोगे विलयतोऽसम्यगिनि प्राप्तमच्छागमस्येव ग्राहं ह्येतो नीजलेशानुत्सृजतः पृथलानिग्न सुखमभि-
 मन्यमानस्य तस्य तत् परमार्थतः दुःखं, तत्र सुखाभिमानो मूढस्याज्ञस्य, दृष्टान्तं न्याचष्टे—तद्यथेति कामसुखं दुःखमेवेति ख्याप्यते,
 तीव्रयेत्यादि (१५२४) तीत्रा इति परं काष्ठं गता तत्र—चर्म शोणितम्—असृक् भीसं—पिणितं गता—प्राप्ता, तथैवविधया कण्डूना

परिगतात्मा—व्याप्तगरीरः काष्ठादिक्लृप्त्यनक्रियायाः कारणं नानारूपमुपदिशति, काष्ठशकलं—काष्ठखण्डं लोष्ठः—इष्टकादिखण्डं शर्करा—गाराटकः नखशुक्तयो—नखमुखानि, प्रदर्शनमात्रमेतत्, एभिः काष्ठशकलादिभिर्विच्छिन्नगात्र इति विदारितगात्रः, ततश्च श्रवता रुधिरैर्णाद्रः कंठ्यमानः एवंविधाऽवस्थो दुःखमेव सुखमिति मन्यते मोहात्, तद्वत् मैथुनोपसेवीति, अनेन साम्यतामापादयति दृष्टान्तेन मह, ततश्च दुःखभावनावासितचेतसो मैथुनाद्युपरमः श्रेयानिति ॥ यथा प्राणातिपातादयो दुःखं तथा परिग्रहोऽपीति, परिग्रहः—सन्नितादिभेदो ममत्वसम्बन्धः, अग्राह्यादीनि त्रीण्यपि परिग्रहविशेषणतयोपात्तानि, तेषु कांक्षा—आमिलापः, स च दुःखं नैदकारित्वान्, प्राप्तुं च परिग्रहेषु नष्टेष्विति, नृपदहनतस्करदायादभूषिकादिभ्यो नष्टेषु शोकः, स च दुःखं, तथा 'प्राप्तेषु रक्षणं'मिति प्राप्तुं—स्वीकृतेषु रक्षणं परित्यागं, उपभोग इति आहारादिकः तत्र अविद्युतिः—अतृप्तिता तत्रापि महत् दुःखं, अतः परिग्रहानुपरमः श्रेयानित्येवं भावयेत्, परिग्रहेष्वग्राह्यादिका वृत्तिर्न तु सूत्राणि । किंचान्यदि(१५२-१०)त्यनेन सम्बन्धमाह, भावनाधिकारे अन्यच्च किं भावयितव्यं?, आह—

मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थ्यानि सत्त्वगुणाधिकहृदयमानाविनेयेष्विति ॥ ७-६ ॥ सूत्रम् ॥

एतद् व्याचष्टे—कृतद्वन्द्वानां द्वितीयया निर्देशः मैत्र्यादीन् भावयेद्यथासह्यं, मैत्रीं सत्त्वेषु प्रमोदं गुणाधिकेषु एवमन्यत्रापि योज्यं, मैत्री—सर्वमन्त्रविषयस्नेहपरिणामः येषु कृतापकाराः प्राणिनस्तेष्वपि मित्रतां चेतसि सन्निवेश्य क्षमेऽहमिति सर्वसत्त्वानां सम्यग्-मनोवात्तायैषां च मयाऽपकारः कृतस्तानपि सत्त्वान् क्षमयेऽहं, क्षमां ग्राहयामीत्यर्थः, तत्र परः क्षमते वा न वेति, एतदेव स्पष्टतरं चिद्यतेति—'मैत्री मे सर्वभूतेऽपि वैरं मे न केनचिद्' वीराणामिदं कर्म वैरं, पुनः पुनः पानककरणमित्यर्थः, प्रमोदो गुणाधिकेषु

एतद् व्याचष्टे-‘ग्रमोदो नामे’ति सम्यक्त्वादिगुणाधिकेषु ग्रमोदो-हर्षस्तं भावयेत्, नामशब्दो वाक्यालङ्कारार्थः, अलङ्कारः श्रोत्र-
 सुखत्वं, विनीयतेऽनेन कर्मेति विनयः-ज्ञानदर्शनचरणोपचारभेदक्रियाविशेषः, विनयहेतुर्वन्दनं-ग्रहतां मनोवाक्यार्थः विशेषत
 उत्तमाङ्गेन, स्तुतिः-सद्गुणोत्कीर्णरूपा वर्णवादो-यशःप्रख्यापनं वैयावृत्यं-व्यापृतता चाल्लानगुरूपयत्रासिधैक्षग्राधूर्णिकान्
 उद्दिश्य आगमविहितभक्त्यानवस्त्वपात्रप्रतिश्रयदण्डकाद्युपकरणमार्गणानयनप्रदानलक्षणो न्यापारस्तस्यानुष्ठानं-करणं, आदिशब्दा-
 देशकालापेक्षः साधूद्देशेन अनेकप्रकारः पूजाहेतुः संगृहीतः, सम्यक्त्वं-तत्त्वार्थग्रहानलक्षणं ज्ञानं-हिताहितावबोधकारि चारित्र्यं-
 मूलोत्तरगुणरूपं तपो-बाह्याभ्यन्तरविधानं एभिः सम्यक्त्वादिभिरधिकाः साधवो गृहस्थादिभ्यः तेषु परेणात्मना उभाभ्यां वा कृता
 या वंदनादिलक्षणा पूजा तया जनितः-उत्पादितः ‘सर्वेन्द्रियाभिन्नयत्’ इति सर्वग्रहणं सम्प्रमापेक्षं साधुगुणोत्कीर्तनसमये चित्त-
 कर्णदानविकसदुत्फुल्ललोचनाविर्भूतरोमाञ्जननुत्वं यत् स मनःग्रहर्षः प्रमोद इत्याख्यायते । कारुण्यमित्यादि (१५३-८) करुणा-
 अनुकम्पया तद्भावः कारुण्यं, कः पुनरस्य विषयः?, ह्रियमानेभित्याह-ह्रियमानेनेषु-उपगतपमनुभवत्सु, दीना-दुःखिताः शरी-
 रमानसदुःखाभिभूताः तेषामनुग्रहः कारुण्यं दृष्ट्वा दयेति पर्यायाः तदिति तत् कारुण्यं भावयेत् स्वक्षेत्रे, तत्क्षेत्रमाह-महामोहो-
 मिथ्यादर्शनानन्तानुबन्ध्यादिः तेनाभिभूतेषु-वशीकृतेषु, अत एव च मतिश्रुतिभङ्गज्ञानपरिगतेभित्याह, मतिश्रुतविभङ्गाज्ञाना-
 न्युत्कलक्षणानि प्रथमे, तत्परिगतेषु-तदाकारपरिणतेषु, विषयाः-शब्दादयस्तेषु तपो विषयतर्पः, विपासेति, तर्प इवाग्निः परित-
 पकारित्वात् तेन दंदह्यमानचित्तेषु, न खलु विषयासोविनः कदाचित्चृष्यन्ति, स्थविरावस्थायामपि कांक्षामद्भावादु, एवंविधात्रस्थेषु
 हितमित्यादि, हितं-शुक्तिसाधनम् अहितं-संसारसाधनं तयोः प्राप्तिपरिहारौ तत्र विपरीता ग्रन्थचिन्तेयां, हितं परिहरंति अहितं आसे-

वन्ते तेषु विविधम्-अनेकप्रकारभैहिकामुष्मिकभेदं शरीरमनोविषयं दुःखं तेनार्दितेषु-हिंस्यमानेषु दैन्यसम्बन्धादीनाः-अभिहित-
 याञ्चायुक्ताः कृपणाः-उत्सन्नान्वयाः अनाथाः-अग्रान्धवाः केनचिदपि अगृहीताः स्वयं चासमर्थाः बालाः-शिशवः मोमुहाः-
 काहलाः वृद्धाः-सप्ततिसंवत्सरं ख्यामतीत्य वर्चमानाः तेषु कारुण्यमविच्छिन्नं भावयेत्, तथाहीत्यादि (१५३-१२) तथा च
 भावयन् उक्तेन प्रकारेण हितोपदेशादिभिरिति, हितोपदेशो-मुक्तिसाधनसम्बन्धः, आदिशब्दादेशकालापेक्षान्नपानप्रतिश्रयक-
 र्पटभैषजैरपि तान् अनुगृह्णातीति, माध्यस्थ्यमविनेयेष्विति व्याचष्टे, रागद्वेषयोरन्तरालं मध्यं तत्र स्थितो मध्यस्थः-रागद्वेषेव्यवृत्ति-
 रिति, अरक्तद्विष्ट उदासीनस्तद्भाव औदासीन्यं तत् उपेक्षेति, ईक्षणमालोचनं, सामीप्येन अरक्ताद्विष्टतया-अरागवृत्तिना अद्वेषवृत्तिना,
 एकार्थमिधायिनः शब्दाः, अविनेयानामिति (१५३-१४) विनीयन्ते-शिक्षां ग्राहयितुं शक्यन्त इति विनेयाः न तथा अविनेयाः-
 अशिक्षार्हाः प्रकृष्टमिध्यादर्शनावगृहीतचिन्ताः पूर्वव्युद्गाहिताश्चाविनेया इति, मृत्पिण्डकाष्टकुल्यभूताः, यथा
 मृत्पिण्डादयो निश्चेतनाः श्रोत्रादीन्द्रियव्यापारश्चूल्या नोपदिष्टमपि हितं समादत्ते तद्वदेते, तथा चोक्ताः, तदेव स्पष्टयति 'ग्रहण-
 धारणे'त्यादिना (१५३-१५) उपदेशस्य ग्रहणं-प्रतिपत्तिः गृहीतस्याविस्मरणं धारणं एवमेतदिति निश्चितप्रत्ययो विज्ञानं ईहा
 तत्त्वान्वेषिणी जिज्ञासा विचारणोत्तरकालमपोहः, एभिर्ग्रहणादिभिर्वियुक्ता महामोहो-मिध्यादर्शनं तेनाक्रान्ताः अभिगृहीतमिध्या-
 दृष्टयो दुष्टावग्राहिताश्चेति दुष्टाः-रागादिदोषभाजस्तैश्च स्वपक्षानुरागात् परपक्षेद्व्याचान्यथावस्तु ग्राहिताः इति विप्रलब्धाः, ते
 चाजीवितावधेस्तमसद्ग्रहणं न मुच्यन्ति, तेषु पुनर्मध्यस्थ्यं भावयेत्, तेषु तत्त्वावगतेरभावाद्बिफल उपदेशः, कस्मात् कारणान्मा-
 ध्यस्थ्यं भावनीयं?, 'नहि तत्रे'त्यादि, नैव तत्र मृत्पिण्डादितुल्ये दुष्टावग्राहिते च वक्तुर्हितोपदेशदानं साफल्यं भवति, निष्फलं

चोपदेशं तीर्थकृतोऽपि नाद्रियन्ते, यथाह-सर्वं च देशविरति'मित्यादि, एवं च भावयतो व्रतानां स्थैर्यं भवतीति ॥ किंचान्यदित्यनेन सम्बन्धयति, अन्यदपीदं भावनीयमित्याह—

जगत्कायस्वभावौ च संवेगवैराग्यार्थमिति ॥ ७-७ ॥ सूत्रम् ॥

एतद् व्याचष्टे-तौस्तान् देवमानुषतिर्यग्नारकपर्यायान् गच्छतीति जगत् प्राणिजातमुच्यते, धर्मादिद्रव्यसन्निवेशो वा, चीयत इति कायः-शरीरं, जगच्च कायश्च जगत्कायौ तयोः स्वभावौ, तौ भावयेत् संवेगवैराग्यार्थं, यथासंख्यकेन सम्बन्धः, जगत्स्वभावं भावयेत् संवेगार्थं, कायस्वभावं वैराग्यार्थं, तत्र संवेगः-संसारभीरुत्वादिलक्षणः, वैराग्यं-शरीरनिष्प्रतिकर्मतादिलक्षणं, तत्र जगत्स्वभावो 'माता भूत्वा दुहिता भगिनी'(ग्रश.)त्यादि, तथा जगत्-जीवाजीवद्रव्याणि तत्स्वभावः परिणामः, तेषामेव जगच्छब्दवाच्यानां द्रव्याणां जीवपुद्गलादीनां अनाद्यादिमत्परिणामयुक्ता इति, कश्चिदनादिपरिणामो जीवस्यासंख्येयप्रदेशवत्त्वचेतनत्वज्ञानत्वादिः कश्चिदादिमान् देवत्वादिः, पुद्गलद्रव्यस्यापि मूर्तिमच्चरूपादिमत्त्वादिरनादिः, आदिमान् घटपटादिलक्षणः, धर्माधर्मयोः लोकाकाशव्यापित्वादिरनादिः, आदिमान् गतिस्थितिपरिणतद्रव्यजनितः, लोकाकाशस्यामूर्त्तत्त्वात्प्रदेशत्वादिरनादिः, आदिमानवगाहकद्रव्यापेक्षः, एभिर्युक्ताः प्रादुर्भावादयो जगत्स्वभावाः, अनाद्यादिमत्परिणामग्रहेण प्रादुर्भावादयो विशेष्यन्ते, उत्पादविगमध्रौच्य्याणीत्यर्थः, अनादिना परिणामेन विशिष्टो यः प्रादुर्भावः-आत्मलाभो वस्तुनः, तथा सन्निवेशः-आदिमत्परिणामविशिष्टश्च प्रादुर्भावः-पर्यायान्तरोत्पादः, तिरोभावस्तु सन्तानरूपेणावस्थितो वैथसिको विनाश एव, अनादिलक्षणा स्थितिध्रौच्यमनादिपरिणामः, अन्यत्वेति सर्वद्रव्याणां परस्परं मेदपरिणामोऽनादिः, आदिमदनादिरनुग्रहः-परस्पोपकारादिलक्षणो जीवानां, विनाश-

स्तु प्रायोगिकः आदिमान् परिणामः, एवमेव जगत्स्वभावः पुनः पुनरालोच्यमानः संवेगाय सम्पद्यते, 'कायस्वभाव' इत्यादि (१५४-३) कायस्य स्वभावो जन्मग्रन्थ्यन्तित्यां—विनश्यत्वं चालकुमारयौवनमध्यमस्थविरावत्स्वरूपं प्रतिलभते, अतः परिणामानित्यतां शरीरस्य भावयेद् यावदायुषः परिसमाप्तिः, ततः क्रोधेनाग्निना वातातपशोषणेन परमाणुपर्यवसानेन विभक्तोऽनित्य इति व्यपदिश्यते, अपरं कायस्वभावो दुःखहेतुत्वं बाधालक्षणं दुःखं सा च बाधा यावच्छरीरं तावदपि दुःखोपमोगः, तथा निःसारता कायस्वभावः त्वग्मांसादिपटलभेदेनोद्वेष्ट्यमानेऽपि न किञ्चित् सारमुपलभ्यते, एवं भावयतः शरीरेऽभिज्वल्लो न भवति, तथाऽशुचित्वं कायस्वभावः, यतः मूलकारणं असृक् शुक्रं च, उत्तरकारणं आहारः, तस्य च विपाको अशौभनः अशुचिरेव काय इत्येवं भावयेद्, एवं च भावयतः संवेगो वैराग्यं च भवतीति, 'तत्र संवेगो नामे' त्यादि (१५४-५) तत्रेति चानयोः संवेगवैराग्ययोः संवेगस्तावदित्यलक्षणः, नामशब्दो बाक्यालङ्कारार्थः, भीरुः—मीतिशीलः संमरो—नारकतिर्यङ्मनुष्यामरभवप्रपञ्चः सकलदुःखमूलः संसाराद् भीरुः २ तद्भावः संसारभित्त्यम्, उद्विजते हि श्रेक्षापूर्वकारी दुःखात्, न जातुचित्तप्रवणो भवति, आरम्भाः सूनास्थानानि प्राण्युपघातकराणि व्यापाद-नमद्बलपपरितापजननप्राणापहारलक्षणाः सर्व एवारम्भाश्चेतनाचेतनवस्तुस्पर्शिनो, मूर्च्छाविशेषः परिग्रहः तेज्वारम्भपरिग्रहेषु दोष-दर्शनादरतिः एहिकाशुष्मिकप्रत्यवाया दोषाः तद्दर्शनात्—तदुपलब्धेर्दुःखम् उद्वेगोऽग्रीतिरतिः, तद्वत्तश्च धर्मे बहुमानो धार्मि-केषु च, धर्मः—क्षमादिदशलक्षणकस्तदासेविनो धार्मिकास्तेषु बहुमानो धर्मे च, चकारः समुच्चयार्थः, बहुमानशब्दार्थनिरूपणाय—'धर्मश्रवण' इत्यादि (१५४-६) प्राक्तावद् धर्मजिज्ञासा ततस्तद्भिज्ञप्रच्छनं पथाच्छ्रवणम्—आदरेणाकर्णनं ततः स्मरणानुष्ठाने, एष खलु धर्मविषये बहुमान आदरः—चित्तप्रमादः धार्मिकदर्शनेति धार्मिकाः—सम्यक्त्वज्ञानक्रियानुष्ठायिनः साधवोऽगारिणश्च तद्दर्शने च

यद्मानश्विनप्रमोदपूर्वकोऽभ्युत्थानन्दनामनदानभक्तपानत्रयपात्रोपकरणप्रदानानुनजनलक्षणो भक्तिविशेषश्चित्तप्रमादः संवेगस्या-
 न्नियन्त्रः, उत्तरोत्तरगुणप्रतिपत्तौ च श्रद्धेति संवेगः, मूलगुणास्तावत् सम्यक्तादयोऽगारानगारिणोऽनश्यंतया सन्ति तेषु
 मनु मौलेषु गुणेषूत्तरोत्तरा ये गुणाः प्रकृष्टगुणतया क्रमेणान्विताः विण्डोपधिशय्यादिशुद्धिलक्षणाः समितिभाननातपःप्रतिमा-
 न्मिग्रहादयन्नेषूत्तरोत्तरेषु स्वशक्त्यपेक्षा प्रतिपत्तिः-अभ्युपगमोऽनुष्ठानं तद्विषया श्रद्धा-अभिलाष इच्छेत्यनर्थान्तरम्, एवं तावत्
 संवेगः । 'नैराग्यं नामे'त्यादि (१५४-८) माननैराग्यं, नामेत्यलंकारार्थं, शरीरस्य भोगोऽभ्यञ्जनोद्वर्तनस्नानाङ्गरागधूपपुष्प-
 मालालङ्कारविचित्रनिगनेष्टाऽहारादिलक्षणः संगारथातुर्गतिकृताभ्यां शरीरभोगसंमाराभ्यां निर्दो-निर्निष्णता शरीरभोगसंसा-
 रविगर्भमुन्वयमुद्वेगः, तन्मान्निर्गदान् लब्धोपशमस्य प्रतनुरुपायस्य गहिर्भोगो बालः गस्तुक्षेत्रादिदेशविधः पञ्चमहाव्रतैर्वक्ष्यमाणैः
 गगंद्वेषादिराम्यन्तरश्रतुर्दशमेदस्तत्र वक्ष्यते, तेषूपधिप्यनभिप्यङ्गो नैराग्यं, अभिप्यङ्गः सूक्ष्मो लोभो गाद्वर्थं तदाकारः परिणाम
 शरामनः, नाभिप्यङ्गोऽनभिप्यङ्गः निरपेक्षता तेष्वगाद्वर्थमिति, अत्राहेत्यादिना (१५४ १०) सम्बन्धमाचष्टे, अनन्यधारितहिंसादि-
 लक्षणस्य नियुक्तिर्नमित्यभिहितं भगताऽध्यायादौ तत्र नामगन्धमः क्लिलक्षणा हिंसादयो येभ्यो विरतिर्नितमित्यजानानस्य प्रश्नः,
 'तत्र ता हिंसा नामे'ति, नहि लक्ष्यमुपरतलक्षणव्यापारमभिधित्सितस्यार्थस्य जातुचिदामोदायेति, तत्र तेषु पंचसु हिंसा
 क्लिलक्षणेति हिंसर तावत् पृच्छते, तल्लक्षणैरपरीत्याचहिंसा सुज्ञानेन, न च भिन्नजातीयानां पदार्थानां युगपल्लक्षणमभिधातुं शक्यं,
 अतः क्रमेण निर्देशे सति हिंसामेव तान्नाचक्षुरयः निरूपयितुमाह अत्रोच्यत इति, अत्र हिमालक्षणप्रश्ने भण्यते तल्लक्षणं-

प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपणं हिंसा ॥ ७-८ ॥ सूत्रम् ॥

प्रमाद्यतीति प्रमत्तः कृपायविकशेन्द्रियनिद्रासर्वनिमित्तभूतैः, तत्र कृपायाः षोडशानन्तानुबन्ध्यादिभेदास्तत्परिणत आत्मा
 प्रमत्तः, इन्द्रियाणि-स्पर्शनादीनि तद्धारकौ रागद्वेणौ, समामादितत्तत्परिणतिश्च प्रमत्तः, स्पर्शनादिनिमित्तभेदात् कृपाया एव प्रमाद-
 हेतुत्वेनोपन्यस्ताः, प्रमादश्च आत्मनः परिणामः कृपायादिनिमित्तः, दर्शनावरणकर्मोदयात् स्वापो निद्रापञ्चप्रकारा तत्परिणामाच्च
 पीतहृत्पूषिचोदयाकुलितान्तःकरणपुरुषवद् व्यामूढः करचरणविशेषशरीरपर्यवमानक्रियाः कुर्वन् प्रमत्तः, मध्यं-मधुवारशीधुमदि-
 रादि तदभ्यवहारे सत्यागतमूर्च्छ इव विह्वलतामुपेतः प्रमत्तोऽभिधीयते, विकथाः स्त्रीभक्तजनपदराजघृत्तान्तप्रतिवद्धाः, रागद्वेपावि-
 द्येताः स्यादिविकथापरिणतः प्रमत्तः, प्रमत्तस्य योगः, कर्त्तरि षष्ठी, योगपरिणामं विशिनष्टि-योगः व्यापारश्चेष्टा, प्रमत्तस्या-
 त्मनश्चेत्यर्थः, प्रमत्तयोगादिति पञ्चमी तृतीयाथे द्रष्टव्या, प्रमत्तयोगेन-प्रमत्तव्यापारेण यत् प्राणव्यपरोपणं, अथवा पञ्चमी-
 विधाने स्यबलोपे कर्मण्युपसंख्यानं, प्रामादमारुह्य प्रेक्षते प्रासादात् प्रेक्षत इति, एवं प्रमत्तयोगं प्राप्य प्राणव्यपरोपणं कुर्वन्नात्मा
 हिंसां निर्वर्त्तयति, प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपणमात्मैव हिंसां निर्वर्त्तत इत्यर्थः, अथवाऽधिकरणे चोपसंख्यानं आसने उपविश्य प्रेक्षते
 आगनात् प्रेक्षते, एवं प्रमत्तं प्रमादस्तत्र प्रमादे स्थित्वा प्राणव्यपरोपणमानरन्नात्मा हिंसां निर्वर्त्तयतीति पञ्चमी प्रयुज्यते, 'गत्यर्थकि-
 र्मक' इत्यत्र भावकर्मणोरित्यनुवर्त्तते, तत्र वा क्तप्रत्ययः, प्रमत्तं प्रमादस्तेन च प्रमादेन योगः-सम्बन्धस्तदा वा परिणतिरात्मनः
 ततश्च गुणहेतावस्तीलिङ्गे विभाषया पञ्चमी विभक्तिर्भवति, जाड्याद्वद्ध इति यथा, एवं प्रमत्तयोगात्-प्रमादसम्बन्धात् प्राणव्यप-
 रोपणमिति, प्राणाः पञ्चेन्द्रियाण्यायुष्कर्म कायो वाङ् मनः प्राणापानौ चेति दशधा द्रव्यपरिणामलक्षणाः पृथिव्यादिकायेषु
 यथामम्भवस्थिताः तेषां व्यपरोपणम्-अपनयनमात्मनः पृथकरणं, यथा चात्मपरिणतिक्रियया तद् व्यपरोपणं निवृध्यते सा

क्रिया कर्तृममवायिनी हिंसेत्युच्यते, एनमेव च द्वायार्थ भाव्येण स्पष्टयन्नाह—‘प्रमत्तो य’ इत्यादिना (१५८-१३) प्रमत्त इति प्रमत्त एव हिंसको, नाप्रमत्त इति प्रतिपादयति, प्रमत्तो हि आसग्रणीतागमनिरयेक्षो दूरोत्सारितपारमर्षक्षत्रोपदेशः, स्वच्छन्द-प्रभावितक्यादिद्वृत्तिरज्ञानबहुलः प्राणिप्राणापहारमवश्यंतया करोति, द्रव्यभावभेदद्वयानुपातिनी च हिंसा, तत्र कदाचिद्द्रव्यतः प्राणातिपातो न भावतः ४, स्वपरिणामनिमित्ते च हिंसाहिंसे, परमार्थतः परिणामो मलीमसोऽवदातश्च, परस्तु कंचिन्निमित्तमात्र-माश्रित्य कारणीभवति हिंसायाः, स च द्रव्यतो व्यापन्नो न व्यापन्न इति नातीवोपयोगिनी चिन्ता, तत्र यदा ज्ञानवानभ्युपेत-जीवस्वतन्त्रः श्राद्धः कर्मक्षपणायैव चरणसम्पदा प्रवृत्तः कांचिद्धर्म्या क्रियां अधितिष्ठन् प्रवचनमावृभिरनुगृहीतः पादन्याग्ममा-र्गवलोकितपिपीलिकाविसन्धः मधुलिक्ष्मं चरणभाक्षेण्णुमसमर्थः पिपीलिकादेरुपरि पादं न्यस्यति व्युत्क्रान्तप्राणश्च प्राणी भवति तदाऽस्य द्रव्यप्राणव्यपरोपणमात्रादत्यन्तशुद्धाशयस्य शक्यपरिजिहीर्षोर्विमलचेतसो नास्ति हिंसकत्वं, कदाचिद्भावतः प्राणातिपातो न द्रव्यतः, कृपायादिप्रमादवशवर्त्तिनः खलु मृगयोरारुष्टकठिनकोदण्डस्य शरगोचरवर्त्तिनमुद्दिश्येणकं विसर्जितशिलीमुखस्य शर-पातस्थानादपेते सारंगे चेतसोऽशुद्धत्वादकृतेऽपि प्राणापहारे द्रव्यतोऽग्रध्वस्तोऽपि प्राणेषु भवत्येव हिंसा, हिंसारूपेण परिणतत्वात् काण्डक्षेपिणः, स्वकृतदृढाणुष्कर्मशेषादपसृतो मृगः पुरुषप्रकाशच, चेतस्तु हन्तुरतिक्रिष्टमेवातो व्यापादकं, तथा अन्यस्यानवदा-तभावस्य जिघांसोरुत्क्रान्तजन्तुप्राणकलापस्य भावतो द्रव्यतश्च हिंसेत्येवमूहिते विकल्पत्रये प्रमत्तयोगत्वं द्वितीयतृतीयविकल्प-योरतस्तयोरेव हिंसकत्वं, न प्रथमस्येति ।

अपरे तु प्रमादमष्टविधं वर्णयन्ति—“अज्ञानं संशयश्चैव, मिथ्याज्ञानं तथैव च । रागो द्वेषोऽनवरथानं, स्मृतेर्धैर्मैज्वनादरः ॥१॥

योगदृष्टप्रणिधानं च, प्रमादोऽष्टविधः स्मृतः । तेन योगात् प्रमत्तः स्यादग्रमत्तस्ततोऽन्यथा ॥२॥” अपरे तु ब्रुवते—अग्रयत्नाममितः प्रमत्तः, प्रयत्नो द्विविधः—जीवजीवपदार्थपरिज्ञानमीर्यादिसमितिपञ्चकं चेति, एतद्विरहितः प्रमत्त उच्यते, सूत्रकारेण तु प्रमत्तयो-
गादित्येवमभिदधता गर्भमेतत् प्रमत्तलक्षणं समग्राहीति, स्यादेतद्—अस्तु तृतीयविकल्पे प्राणातिपातः सम्पूर्णलक्षणत्वात्, मार्यमाणः प्राणी यदि भवति, हन्तुश्च प्राणीति यदि विज्ञानमुपजातं, हन्मीति च यदि यधकचिचोत्पादो, यदि च व्यापादितः स्यात्, सर्वे चेदमुपपन्नं तृतीये, प्रथमाद्वितीयविकल्पे तु नास्ति एतत् समस्तमतः कथं तत्र हिंसकत्वम्?, एतदेव च प्राणातिपातलक्षणमपरेण स्पष्टतरं प्रपञ्चितं—‘प्राणातिपातः संचिन्त्य, परस्याभ्रान्तमारण’मिति, द्विविधं मारणं—संचित्य असंचित्य च, संचिन्त्यापि द्विविधं—
भ्रान्तस्याभ्रान्तस्य च, अभ्रान्तस्यापि द्विविधं—आत्मनः परस्य चेत्यतो विशेषणत्रयमुपादीयते, एतदुक्तं भवति—यदि मारयिष्या-
म्येनमिति संज्ञाय पर मारयति, तमेव मारयति, नान्यं, भ्रमिच्या, इयता प्राणातिपातो भवति, यस्तर्हि संशयितो मारयति प्राणी न प्राणी? स वाऽन्यो वेति, सोऽप्यग्रश्यमेव मिश्रयं लब्ध्वा तत्र ग्रहरति, योऽस्तु सोऽस्मिन्ति कृतमेवनेन त्यागचित्तं न भवतीति, ततश्चागंचिन्त्य योऽत्र घातः क्रियते भ्रान्तेन वा आत्मनो वा न न प्राणातिपातः, प्राणश्च वायुः कायचित्तसंमिश्रश्च प्रवर्तते, चित्तप्र-
तिपददृष्टान्तितात्, तमतिपातयति—विनाशयति, जातस्य स्वरस्य सन्निरोधादनागतस्योत्पत्तिं प्रतिबध्नातीति, जीवितेन्द्रियं वा प्राणः,
स्वायस्य च सेन्द्रियस्य तज्जीवितेन्द्रियं व्यपदिश्यते, न त्वन्यस्य, आत्मनोऽभावात्, न ह्यात्मनः किञ्चित् प्रतिपादकं प्रमाणमस्तीति ॥

अन्यस्माह—आयुरुष्माऽथ विज्ञानं, यदा कायं जहत्यमी । अपविद्वस्तदा शेते, यथा काष्ठमचेतन ॥१॥ मिति, आर्हताः पुनरनु-
द्विष्टैरुमसंचिन्त्यापि कृतं प्राणातिपातं प्रतिजानते, अनुद्विष्टैर्पूनादिपि प्राणग्रहात् कर्तुं स्वधर्मो, यथाऽग्निस्पर्शादाह इति, तेषां चैवमभ्यु-

पेयतां परदारदर्शनस्पर्शने च कामिन इव साधोरवद्यप्रसङ्गः, साधुशिरोलुंचने कष्टतपोदेशने च शास्तुः कुद्धस्येवाधर्मप्रसङ्गः, विशू-
 चिक्रामरणे चान्नदायिनः प्राणवधः, भातुर्गर्भस्थयोश्चान्योऽन्यदुःखनिमित्तत्वात् पापयोगः, वध्यस्यापि च वधक्रियासम्बन्धादग्नि-
 स्त्राश्रयदाहवधधर्मप्रसङ्गः, परेण च कारयतो नाधर्मप्रसंगः, न ह्यग्निमन्येन स्पर्शयन् प्रयोजयिता दहते, अचेतनानां च काष्ठादीनां
 गृहपाते प्राणवधात् पापप्रसङ्गः, न च दृष्टान्तमात्रात् स्वपक्षसिद्धिरित्येवमनेकदोषसम्भवाद्वाबुद्धिपूर्वकं प्राणातिपातावधमस्तीति,
 अत्रोच्यते जैनैः—प्राणातिपाताद्यवधेन प्रमत्त एव युज्यते, प्रमत्तश्च नियमेन रागद्वेषमोहवृत्तिः, प्रमादपंचके च कपायप्रमादस्य
 प्राधान्यं, कपायग्रहणेन च मोहनीयकृष्मांशो, मिथ्यात्वदर्शनमपि संशयिताभिगृहीतानभिगृहीतपिशुनितं, रागद्वेषौ च विकथेन्द्रि-
 याश्रयप्रमादेष्वप्यन्ययिनौ, निद्रा प्रमादः पञ्चविधोऽपि दर्शनावरणकर्म्मोदयादज्ञानस्वभावस्तदाकुलितचिह्नो मूढ इत्युच्यते, राग-
 द्वेषमोहाश्चात्मनः परिणामविशेषाः प्राणातिपाताद्यवद्यहेतवः सर्वमोक्षवादिभिरविज्ञानेनाभ्युपेयंते, सिद्धान्तविधिना च परित्यागा-
 करणं शरीरादेर्मन्तवीकृतस्याविरतिः—अनिवृत्तिरात्मनः परिणतिविशेषः, साऽपि प्राणातिपाताद्यवद्यहेतुतया निर्दिष्टा भगवता भग-
 वत्यादिषु, अतीतकालपरिमुक्तानि हि शरीरादीनि पुद्गलरूपत्वात् समासादितपरिणामान्तराणि तदवस्थानि वा यावदपि योगक-
 रणक्रमेण न त्यज्यन्ते भावतत्तावदपि महितोभरकर्णिकाधनुर्जोवास्नायुशरदाज्जकीचकशलाकाद्याकारेण परिणतानि प्राणिनां परिता-
 पमवद्रावणं वा विदधति सन्ति पूर्वकस्य कर्तृवधेन योभमापादयन्ति, प्रतीतं चैतल्लोके, यो यस्य परिग्रहे वर्त्तमानः परमाक्रोशति
 हन्ति व्यापादयति वा तत्र परिग्रहीतुर्दोषस्तमपरित्यजतः, नन्वनयैव युक्त्या अवद्यक्ष्यहेतवः शरीरादिपुद्गलाः निर्जराहेतवः पुण्यहेतवो
 वा पूर्वकस्य कर्तुः पात्रचीवरदण्डप्रतिश्रयाहारपरिणत्या तपस्विनामुपकारकत्वात् ग्रसज्यन्ते, नैतदेवं, अवधमविरतिहेतुकं, निर्जरा

तु विरतिर्हेतुर्गुण, पुण्यं च विरतिर्हेतुर्गुणेन भूयसा, न हि पापाश्रमादनिवृत्तः पुण्येन कर्मनिर्जरेण वा युज्यत इति, एषाप्यविरति-
मोहमनोरुमेदमजहती प्रमादमेवास्रन्दति ॥

प्रमत्तयोगाच्च प्राणातिपाताद्यन्यमिति व्यग्रस्थिते यदुच्यते परेण 'असंचिन्त्य भ्रान्त्या वा मारणं नावद्यहेतुक'मित्यत्र प्रतिवि-
धीयते-असंचिन्त्य दुरंतो यद्यगद्यामम्भस्ततो मिथ्यादृष्टेरभायः सुगतशिष्याणां, यस्मान्न काश्चिन्मिथ्या प्रतिपद्यते प्रेक्षापूर्वकारी
मिथ्येति संचिन्त्य, अर्थेवं मन्येयाः-तेषामनघेन योगो मिथ्यामिनिवेशात् समस्ति, एवं तर्हि एज्जुबुद्ध्या दन्दशूकं कल्पयतः कथं न
हिमा ? अथोत्तररत्नमालाविनी प्राप्ततत्त्वज्ञानस्य संचेतना स्यान्मिथ्यादर्शनमेतदिति, तुल्यमेव तत्पर्यच्छेदोऽपीति, अथ संशयहेतु-
त्वान्मिथ्यादर्शनमनघकारणम्, एवं तर्हि निश्चितधियः सारयादेरिदमेव तत्त्वमिति नागधं स्यात्, संसारमोचरुगलकर्त्तकयाज्ञिकप्र-
भृतीनां च प्राणनघकारिणां धर्म इत्येवं संचेतयतामधर्मोऽयमित्येवं चासंचेतयतां नागधं स्यादन्यामिमन्धिदत्तात्, अर्थेन मन्वीथाः
-संचेतयन्त्येव ते प्राणिनो वयं हनामेति, सत्यमेतत्, किन्तु नैवं चित्तोत्पादो हन्यमानेष्वेतेष्वधर्मो भवतीति, संचिद्व्रते च स्फुटमेव
मौगताः प्रमादारम्भयोरनघभावी प्राणनघ इति, तथा बुद्धस्य ये शोणितमाकर्षयन्ति वपुषः सुगतोऽयमित्येवमविधाय तेषामवी-
चिनरसगमनकारणमनन्तरमनुद्वित्यादेन न स्यात्, इष्यते चानन्तकम्, अथ बुद्धोऽयमित्येवंविधबुद्धेरपि संशयितस्याश्रद्धयश्च
संचेतयतो भवेदानन्तर्यकम्, एवं मति मायासूत्रवीयानामप्यवधेन योगः स्यात्; यतस्ते विदन्त्याहंतानामग्रनिदहनपत्रजलव-
नस्पतयः प्राणिनः, अर्थेनमारुक्ते बुद्धोऽयमिति संज्ञानमात्रेण सारयादिरपि चेतयत्येव, एवं तर्हि संज्ञामात्रेण संचेतयतः कल्पा-
नारमपि शुद्धनामानं व्रत आनन्तर्यकं स्यात्, तथा मातापित्रर्हद्ब्रह्मस्तूपमेदानन्तर्येऽपि योज्यं, बालस्य किल योस्तानमचेतयतो बुद्धाय

मिश्रादानोद्यतस्य पांसुमुष्टी राज्यं फलत इति सुगतशासनविदां प्रतीतमेव, तदेवमसंचेतितवधो प्राणातिपातावद्यहे-
 तुतया ग्राह्यो, अन्यथा बहु शुष्यति बुद्धभाषितमिति, तथाऽऽत्मबधोऽपि जैनानामवद्यहेतुरेव, विहितमरणोपायादते शस्त्रोल्लम्बनाग्नि-
 प्रवेशादिभिः, तस्मादात्मनोऽप्यविधिवधोऽवद्यहेतुरिति यत्किञ्चित् परग्रहणमपीति । एवं सति क्वचिद्भावत एव प्राणानिपातावद्यम-
 प्रतिष्ठानरुक्तामितन्दुलमतस्यस्येव, क्वचिद् द्रव्यभावाभ्यां प्राणातिपातावद्यं सिंहमारकस्येवेति, प्रमादश्च द्वयोरपि विकल्पयोरस्त्ये-
 वाज्ञानादिलक्षणः, ततश्च प्रमत्तव्यापारेण परदारदर्शने स्पर्शने वा भवत्येवावद्यम्, अग्रमत्तस्य त्वागमानुसारिणो न भवति, यत
 आगमः—“इत्थपायपलिच्छिन्नं, कन्ननासविकम्पितं । अवि वाससतिं णारिं, दूरतो परिवज्जए ॥१॥ चित्तमिन्नि ण गिज्जाए, णारिं
 वा सुअलंकियं । मम्मयरंणिव दड्डुणं, दिट्ठिं णडिसमाहरे ॥२॥ तस्मादेनःपदमेतत् वसुबन्धोरामिपगृद्धस्व गृद्धस्येवाग्नेक्ष्यकारिणः,
 अयं पुनरग्रसङ्ग एव मूढेनोपन्यस्तः—शिरोलुंचनाद्युपदेशे शास्तुः कुद्धस्येवाधर्मप्रसङ्ग इति, यतस्तत्राज्ञानादिप्रमादासम्भवोऽत्यन्त-
 मेव शासितरि, व्यस्तरागद्वेषमोहेनापि भगवता मुमुक्षूणां कर्मनिर्जरणोपायत्वेन तपो देशितं कुतोऽवद्यप्राप्तिरप्रमत्तस्येति, अब्रदा-
 र्यपि श्रद्धाशक्त्यादिगुणसन्निवितोऽप्रमत्तो गुणवते पात्राय ददाति न्यार्यं, साधूद्देशेनाकृताकारिताननुमत्तं, ग्रहीताऽप्यनुसृत्या
 गृह्णाति, कुतस्तत्रागधेन योगोऽन्नदायिनो ?, दानकाल एव च कर्मनिर्जरादिफलाभिनिर्वृत्तेः, विद्वचिका तु भोक्तुराप्तविहि-
 ताचारपरितमितादिभोजिनो जन्मान्तरोपात्ताशुभकर्मपिक्षा न दातुर्दोषमावहति, विहिताऽऽचारोऽल्लङ्घनभोजिनोऽपि स्वकृतकर्म-
 विपाक एवासाविति नास्त्यणीयानपि दातुरग्रमत्तत्वाद्दोषः, अज्ञानं विद्वचिकायाः प्रमाद इति चेद्वात्रा स्वात्मस्य दानकाल एव
 त्यक्तत्वात्, परिगृहीतेन हि परव्यापत्तिः प्रमत्तस्य दोषवतीति, यच्चावाचि—भातुर्गर्भो दुःखहेतुर्मातापि गर्भस्य दुःखनिमित्तमित्यु-

भयोर्दुःखहेतुत्वादवधेन योग इति तदभिमतमेव जेतानां, तयोः प्रमत्तत्वात्, न चायमेकान्तः परदुःखोत्पादादाववश्यं तयाऽवधेन
 भवितव्यम्, अकपायस्य हि मुनेरपास्तसकलग्रमादस्य दर्शने सति प्रत्यनीकस्याशर्मोत्पद्यते तद्भुत्सृष्टशरीरस्य वा व्ययगतासुनो
 दग्नेन, न च तद्दुःखनिमित्तमस्यापुण्यमापतति साधोः, द्रव्यमात्रवधे चागमानुसारिणो भिषग्वरस्येव परदुःखोत्पादे सत्यपि नास्ति
 पापागमः, एवं परसुखोत्पादेऽप्यनेकान्त इत्यन्याख्यं स्त्रीपुंमयोः संगमापादयतः सुखोत्पादेऽप्यवधेन योगः, क्वचित् परसुखोत्प-
 द्यादेः पुण्यलेशयोगो निर्जरा वा, चिहितानुष्ठायिनः साधोः क्षुत्पिपासार्चस्याधायकर्मनिदानेन एषणाविशुद्धेन प्रासुकाब्रपान-
 दानेन चेति, यचोक्तमप्रिदृष्टान्तगामर्थ्याद्विध्योऽप्यवधेन युज्येत वधक्रियासम्बन्धाद् हन्वत्, यथा ह्यग्निः पूर्वं स्वाश्रयं दहतीन्ध-
 नादिकमेवं वधक्रिया वध्यसम्बन्धिनी प्राक्तावद् वधक(ध्य)मेवावधेन योजयति, कर्मस्या च भिदिः क्रियेति वचनाद् यथा भिनत्ति
 कुशूलं देवदत्त इत्येवं हन्ति प्राणिनमिति, तदेतदसद्, यया क्रियया कर्तृममवायिन्या कुशूलविदारणमुत्पाद्यते सा तु भिदिक्रिया
 विवक्षिता, तथा च यया कर्तृगतया हननक्रियया प्राणवियोजनं कर्मस्थं क्रियते सा विवक्षिता, ज्वलनोऽप्येतावता दृष्टान्तीकृ-
 तोऽप्रतिबद्ब्रह्मन्यभावः स्पृश्यमानो बुद्धिपूर्वकमन्यथा वा बहत्येव, प्राणातिपातोऽपि हि प्रमत्तेन प्रतियत्तरहितेन क्रियमाणः
 कर्तारिवश्यं तयाऽवधेन योजयत्येवेति दृष्टान्तार्थः, अबुद्धिपूर्वकता च प्रमत्तता, तत्र कः प्रसंगो वध्यस्याधर्मेण?, वधकसमवायिनी
 च हननक्रिया कर्तृफलदायिन्येव, प्रमत्तसाध्यवसायो बन्धहेतुः, न च वध्यस्यात्महनने प्रमत्तताध्यवसायः, दृष्टान्तधर्मो चाने-
 कधर्मा, तत्र कंचिदेव धर्ममाश्रित्य दृष्टान्त उपन्यस्यते, अथ समस्तधर्मविवक्षया दृष्टान्तोपादानं ततो न कश्चिदिष्टार्थसाधनं स्याद्
 दृष्टान्तः, विकल्पसमाना चेयं जातिरूपन्यस्ता वसुबन्धुवैधेयेन; स्वाश्रयदाहित्वमग्नौ विशेषधर्मोऽस्ति, नतु वधक्रियायाः स्वाश्रयेऽव-

घयोग इष्टः, तस्मादाग्निदद्यान्तात् साध्यसिद्धिरिति । एतेनैतदपि प्रत्युक्तं—परेण च कारयतो नाधर्मप्रसंगः, न ह्यग्निमन्येन स्पर्श-
यन् प्रयोजयिता दहत इति, यदप्यग्निहितमचेतनानां च काष्ठादीनां गृहपाते प्राणवधात् पापप्रसङ्गः इति, इष्टमेवैतत्, यतो येषां
जीवानां काष्ठादि शरीरं तदा चाव्युत्सृष्टं भावतस्तेषामविरतिप्रत्ययमवधमिष्यत एवेति न काचिद् बाधा, यचोक्तं 'न च दृष्टान्त-
मात्रात् स्वपक्षसिद्धि'रिति, एतदप्ययुक्तम्, अजानानस्यापि प्रमत्तस्य प्राणातिपातादवधमिति प्रस्तुत्याग्निरुदाहृतः, प्रयोगस्तु—अजा-
नानस्य प्राणवधक्रियाज्वयहेतुः, प्रमत्तव्यापारनिवृत्तत्वात्, तृतीयविकल्पप्राणवधक्रियावदिति, यथावद्यहेतुर्न भवति स प्रमत्तव्या-
पारनिवृत्तौऽपि न भवति, यथा प्रथमविकल्प इति ॥ :

यद्वाशङ्क्योक्तं 'स्वरसमंगुनेषु भावेषु क्षणिकेषु परकीयप्रयत्ननिरपेक्षेषु वायुप्राणस्योत्क्रान्तिः स्वयमेव भवति, न परप्रयत्नेन
विनाश्यते वायुः प्राणो, निर्हेतुकत्वान्नाशस्य, किं तर्हि? प्रयत्नः करोतीति, अनागतस्य क्षणस्योत्पत्तिं प्रतिगम्यातीति, एतदप्य-
त्यन्तमयुक्तम्, अनागतस्त्वलब्धात्मलभः क्षणो न तावदुत्पद्यते, स चाभावस्तस्य कुतः प्रतिबन्धः?, असत्त्वरूपत्वात्, स्वरभृङ्ग-
सेवातो नाभावः कर्तुं शक्यः, प्रतिबन्धाप्रतिबन्धौ च भावविषयौ, स्मर्त्तव्यं च तावत् प्राणातिपातलक्षणं स्वं सौगतेन, प्राणी यदि
भवति प्राणिविज्ञानं चोत्पद्यते हन्तुः, न चाभावः प्राणी, न च प्राणिसंकल्पः तत्र हन्तुरिति, वैश्रसिकप्रायोगिकविनाशभेदाच्च न
सर्व एव निष्कारणो नाशः, प्रागभूतात्मलमादंङ्कुरादिवत्, हेतुमत्त्वात्, तर्हि किसलयादिवद् विनाशोऽपि विनाशवानित्यनिष्ट-
प्रसङ्गः, यदा विनाशशब्देनावसान्तरणित्विस्तुनोऽभिधीयते तदा किमनिष्ट?, अथापि पूर्ववस्थोपमर्दमात्रं विनाशशब्दवाच्यं,
एवमपि न विनाशस्य विनाशे किंचित् कारणमुपलभामहे, गृहव्यग्रः पूर्वपक्षवादी—निष्कारणो विनाशः किमसन्नुत नित्य इति,

अन्तरे विनाशस्य सर्वभूतानां नित्यताग्रहः, अथ नित्यो विनाशः कार्योत्पादाभावः, सर्वदा विनाशेन प्रतिबद्धत्वात्, यच्चोक्तं
 'सयन्नेन सेन्द्रियस्य तल्लीपितेन्द्रियं व्यपदिश्यते, न त्वन्यस्य. आत्मनोऽभावादि'ति, तदप्यमीचीनं, यतः एकस्थितिवस्तुनिबन्धनाः
 सर्वेऽप्यनुभूतभरणप्रत्यक्षानुमानार्थाभिधानप्रत्ययव्यवहाराः, स चैकस्थितिश्चात्मा, सति तस्मिन् पुरुषार्थप्रतिपत्तिरिति, ननु चानु-
 भूतभरणप्रत्ययः स्कन्धमात्रे विज्ञानमात्रतायां वा न निरुद्धाः, तन्न, निरन्यविनश्वरत्वात् स्कन्धानां विज्ञानस्य च, सन्तानाभ्युपगमे
 सर्वगुणपद्ममिति चेत्, न, परमार्थतत्त्वस्यासत्त्वान्, न चामत्यात्मनि तत्प्रणीतप्राणातिपातलक्षणे विषयावधारणं शक्यं कर्तुं संचिन्त्य
 परस्याध्रान्तिमागमिति, भिन्नाः संवेगनादिक्षणा मारणावमानास्तत्र यस्य प्राणातिपातः?, किं संचतयितुरथ यस्य परविज्ञानमुभय-
 म्याध्रान्तिः, अथ येन मारित इति, सर्वथा गृहीतगुणत्रया अप्यश्रया एव सौगताः, इत्येवं निचार्यमाणं सुगतशामनं निःसारत्वाच्च
 युक्तिं क्षमत इति ॥ प्रकृतमुच्यते—

व्यग्रस्थितिमिदं-प्रमत्त एव हिमको नाप्रमत्त इति । यद् सामान्येन कर्तुर्निर्देशः यः कश्चित् प्रमत्त इति, कर्तुश्च कुरणान्य-
 भिन्नानि भिन्नानि च द्विप्रकाराणि, तत्र योगेन्द्रियवीर्यज्ञानकरणान्यभेदेन वर्चन्ते, गमने निर्वर्त्य पादवत्, कृपणद्वित्राग्निधेनु-
 र्गदीनि भेदेन व्यग्रस्थितानि, करणकारकाविनाभूता च कर्तृशक्तिरित्यभिन्नाः कायादयः करणत्वेन निर्देश्यन्ते, कृतद्वन्द्वाः काया-
 दयस्तेषां योगस्त एव वा योगः, यथैव ह्यात्मा कायादिभिर्भुक्तस्तथा कायादिक्रिययाऽपीति, अतस्तद्व्यापारोऽपि योगः, युज्यते-
 ऽमानात्मनेति योगः, मत्तन्तुश्चतुर्भेदः दुर्बलद्वयद्विक्लपः, कर्तुरात्मनः तदाश्रयश्च वीर्यान्तरायश्चोपशमजनितो वीर्यपरिणामो
 योगः कायादिचेष्टा, यथाऽऽह—“जोगो विरिजं थामो उच्छाह परक्रमो तदा चेद्धा । सच्ची सामत्थं ति अ जोगस्स हवंति

पञ्चाया ॥ १ ॥ " तथा अगर' ओह-मनमा वाचा कायेन चापि युक्तस्य धीर्यपरिणामः । जीवगयोगजनितः स योगसंज्ञो
 विर्नेष्ट्यः ॥ १ ॥ कायः—शरीरमौदारिमादिभेदपुद्गलजालात्मप्रयोगनिवृत्तं, प्रधानातिशयोक्त्यकारितया साधकतमत्वात् करणम्,
 एतदप्युक्त्यान् रुचात्मा समनस्यजननानारोहणरुदनारफोटनप्रशमनादिक्रियाः परिनिष्पादयति, वागपि वारूपयसिगृहीतभा-
 सानर्गणयोग्यपुद्गलरन्ध्रनिधिधरणद्वयाकयलक्षणा क्वचिद् अनिमलिगतिगणविवेकात्मनोऽभिलषणीयपदार्थप्रकाशने माधकृतम-
 त्वात् करणतया व्याप्तिर्यते, मनोऽपि मनोवर्गणायोग्यरूपाभिनिर्गुत्तमज्ञेपात्मप्रदेशशृत्ति द्रव्यरूपं मनने साधकतमत्वात् कर-
 णमात्मनः, एवमभिः शयशब्दमनोयोगः समुदितद्वार्याभ्यामेकं वा प्राणानां सम्भवतामिन्द्रियादीनां व्यपरोपणम्—आत्मनः पृथ-
 करणमाचरति यो द्रव्यभावाभ्या भागतो ग्राह्यो प्रमत्तः सा हिंसेति, समुदिताश्च प्रतीता एव निर्वर्तकाः, प्रत्येकं तु कथं निवर्तकाः
 प्राणातिपातावधयेति, भाव्यते—भृदकंतेजोभारतमनस्तीनां काययोगः एकैकः स्पर्शनाख्यं चेन्द्रियमेकमेव, नतु ग्राह्यमनोयोगो
 स्तः, तेषां च कायव्यापारजनित एव प्राणातिपातः, द्वित्रिचतुरिन्द्रियाणामसंज्ञिषंचेन्द्रियाणां च कायव्यापारविन्द्रियद्वयं च स्प-
 र्शनरमनानयं द्वीन्द्रियाणां स्पर्शनरमनप्राणानि त्रीन्द्रियाणां स्पर्शनरमनप्राणचक्षुषि चतुरिन्द्रियाणां असेञ्जिनां पंचापीति, सर्वपा-
 मन्त करणं नास्ति द्रव्यरूपमेवेन्द्रियादीनां, नागमनस्तु विधत् एवात्मसंस्कारात्, तच्च द्रव्यरूपमन्तःकरणमन्तरणास्पद्यत्पुद्ग-
 लपटलाटनेनम्, संज्ञिषंचेन्द्रियाणामन्तःकरणसंहितानि पंचापीन्द्रियाणि चिद्यन्ते, पदवी चेपा प्रज्ञा, कायशब्दमनोयोगात्रयभाजश्च
 प्राणातिपातावधनुतिष्ठन्ति प्रकृतोऽप्रतिष्ठानरस्यमनयोगः, असंज्ञिषंचेन्द्रियास्तु मनोरहितत्वात् प्रथमपृथिवीनरकगमनयोगमेव
 प्रकृतो निर्वर्तयन्ति, एकद्वित्रिचतुरिन्द्रियास्तु नरकगमनयोगं कर्म नैवोपाददते, ते हि नरकगतिरज्यं संसारपुरिश्चरणयोग्य-

मेवावधं निर्वर्तयन्ति, कायवाङ्मययोगिनः काययोगिनश्च कणायविशेषापेक्षमश्रुष्टं, फलस्य च प्रकर्षाप्रकर्षोऽन्तःकरणकपायापेक्षः, संक्षिप्येन्द्रियाणामारम्भहननव्यापादितकालभेदेन ग्राह्यप्रतिपादितो तीव्रमन्दज्ञातज्ञातभाववीर्याधिकरणविशेषेभ्यस्तद्विशेष इत्यत्र द्युष्टे, क्वचिद् कायादित्रयसन्निधानेऽप्यन्यतमस्यैव व्यापारस्तन्दुलमत्स्यस्य मनोव्यापार एक केवलः, क्वचित् वाङ्मनोव्यापारात् प्राणातिपातावधं, यथा 'वर्ष देव ! कुणालायां, दश दिवसानि पञ्च च । शुशलस्थूलधाराभिर्यथा रात्रौ तथा दिवा ॥१॥' अत्रात्यन्तशूराशयाभ्यां श्रवणकाभ्यां लोककदर्थनामसहमानाभ्यां कष्टतपस्समावर्जितदेवतया तद्वचनाभिप्रायानुरोधात् तथा द्युष्टं यथा तत्र स्यावरजंगमानां प्राणिनां गन्धोऽपि नासीदिति । स एष प्राणातिपातः प्रमत्तयोगलक्षणो भूयः सरागद्वेषमोहप्रवृत्तिकः संक्षेपादवसेयः, रागप्रवृत्तिकत्तावचमरकरिदशनचित्रकचर्ममांसाद्यर्थो मृगयादिक्रीडार्थो वा स्वजीवितमित्रादिपरिरक्षणाय वा, मायालोभो च रागद्वेषजौ, वैरनिर्यातिनादिकः परशुरामसुभोमादेरिव, क्रोधमानौ च द्वेषः, अज्ञानजो याज्ञिकानां पश्चादिविशसनेन स्वर्गमिच्छताम्, अवनिपतीनां च दुष्टपरिरक्षणमात्राभिलाषिमन्वादिग्रणीतशास्त्रानुसारिप्रवृत्तीनाम् अप्रेक्षापूर्वकारिभिर्हृदकैरुत्फाल्यमानानां तस्करादारिकाद्युल्लङ्घनशूलिकादिभेदककचपाटनच्छेदनादिकः, तथा संसारमोचकानां धर्ममुद्धया संसारात् प्राणिनो मोचयतां परोपधातिवृद्धिकाहिगोनसव्यन्तरादीनां च वधात् किल पुण्यावासिरिति प्रवृत्तानां, हरिणविहगपशुमहिषादयश्च भोगिनामुपभोगार्था इति तद्वहने नास्ति दोष इत्येवंप्रवृत्तानामदोषमेव मोहविजृम्भितमिति ॥ सम्प्रति हिंसायाः पर्यायशब्दानाचष्टे द्वारः असंमोहार्थम्, आगमे च सर्वव्यवहारदर्शनाद्, आहूच—“क्रियाकारकभेदेन, पर्यायकथनेन च । वाक्यान्तरेण चैवार्थः, श्रोतव्युद्धितो मतः ॥१॥ हिंसनं हिंसा द्रव्यभावाभ्यां, द्रव्यतः पञ्चजीवनिकायविषयं प्राणिनां प्राणानां पृथकरणं सकललोकप्रमाणोपाधिविशिष्टं रात्रि-

दिव्यव्यवच्छिन्नं रागद्वेषमोहपरिणतिविशिष्टं च, मारणमपि यथाऽभिहितप्राणपरित्याजनं, अतिपातो विनाशः, प्राणानामतिपातः प्राणातिपातः, अथवा अतिपातः पातनं शाटनं, प्राणानामतिपातनं प्राणातिपातः, वध उपमर्दः, प्राणानां वधः प्राणवधः, देहः—शरीरं देहादन्यो देहो देहान्तरं संक्रामणं नयनं प्राणं देहान्तरे संक्रामणं देहान्तरसंक्रामणं, 'साधनं कृते'ति समासः, पूर्वं शरीरिकं त्याजितः शरीरान्तरं परिप्राप्यते, संसारभावी, न पुनर्यो युक्तिमवाप्स्यतीति, रोषणं जन्मपरिप्रापणं संवर्द्धनं च, अपरोषणमुत्सादनमुरतननं, विगोपेणापरोषणं प्रमादपरवृत्तया, मारणादिशब्दार्थेव्यप्येतद्विशेषणं द्रष्टव्यं, प्राणानां व्यपरोषणं प्राणव्यपरोषणम्, इतिशब्द एवशब्दस्यार्थः, एवमुक्तेन प्रकारेणानर्थान्तरं सूत्रन्यस्तर्हि साशब्दार्थानर्थान्तरं, मारणादिशब्दवाच्यमेकमिदमिति प्रतिपादयति, एक एवार्थः शब्दैरेभिः प्रतिपाद्यत इति ॥ अत्राहेत्यादिना (१५४-१६) सम्बन्धं व्याचिख्यासते, अथानृतं किमिति अप्येति हितानन्तरमनृतं निर्दिष्टं—शोकं तत् किलक्षणमित्यजानानः प्रश्नयति, आचार्यस्तु तल्लक्षणं वक्तुकाम आह—अत्रोच्यत इति, अत्र प्रश्नेऽभिधीयत इति,

असदभिधानमनृतम् ॥ ७-८ ॥ सूत्रम् ॥

असदभिधानमनृतम् ॥ ७-८ ॥ १६-१७ ॥

एतदुक्तं भवति-प्रमत्तयोगादित्यनुवर्त्तते, अतो वाक्यार्थः-प्रमत्तयोगादसदभिधानमनृतमिति, प्रमत्तो यः कायवाङ्मनोयोगै-
रमदभिधानं प्रयुक्ते यत्तदनृत्तं, भावसाधनः करणसाधनो वा अभिधानशब्दः, अव्ययमृतमिति सत्यर्थे, न ऋतमनृतं, मिथ्या-
ऽनृतमिति सूत्रविन्यासो युक्तो लघुत्वादिति चेन्न, सत्यभाषकस्य परपीडाकारिणो वृचसः पापादानहेतुकस्य प्रतिषेधाय कौशि-
कादिवाक्यस्येवामदभिधानग्रहणं, एवंविधे च सूत्रविन्यासे पर्यायमात्रमित्युक्तं स्यात्, ननु लक्षणं मृपात्रादस्येति, असदग्रहणे तु

सर्वमुपपद्यते, अभिधानं चायोगविषयः भावसाधनपक्षे, प्रमत्तस्याभिहितमात्रं करणसाधनपक्षे, प्रमत्तस्याभिनिविष्टचेतसः आत्मनः कर्तुर्विचक्षितार्थप्रतिपादने साधकत्वमिति, कायेन हस्तलोचनौष्पादाद्यवयवक्रियाभिरलीकामिः परं वंचयति, न चाप्यसद् ब्रवीति, मनमाऽप्यालोचयति—एवं परः प्रतारणीय इति । सच्छब्दः प्रशंसार्थो लोकप्रतीतः, सत्पुरुषः सज्जन इत्यादिषु प्रयोगेषु, न सद् अमत्—अग्रशस्तमाप्रणीतागमनिर्दिष्टं निषिद्धं वा, 'तच्च त्रिविधमसदि' त्यादिना (१५५-१) भाष्यकारो दर्शयति, असदिति सद्भावप्रतिषेधः, अमदित्यस्य शब्दस्यायमर्थः—सतो भावः सद्भावः सच्चोत्पादव्ययप्रौढ्ययुक्तं तस्य भावः, तदेव न तथा भवतीत्यनेकेन पर्यायरूपेण तस्य प्रतिषेधो—निराकरणं, यदेतदुत्पद्यतेऽवतिष्ठते न्येति चेति तदेकमेवविधं नास्तीत्यपह्नुवते, तत्र सद्भावप्रतिषेधो नामेति नामशब्दो वाक्यालंकारार्थः, सद्भावप्रतिषेधो द्विविधः—भूतनिहवः अभूतोद्भावनं च, भूतस्य-विद्यमानस्य निहवः—अपलापः, तद्यथा—नास्त्यात्मा नास्ति परलोक इति, विद्यमानस्यात्मनः कर्तुः शुभाशुभानां कर्मणां अनुभवस्मरणादिक्रियाधारस्य नास्तित्वं केचित् मोहात् प्रतिजानते, आत्माभावे च परलोकिनोऽभावात् परलोकाभाव इति सुज्ञानम्, आदिग्रहणाद् शुभाशुभकर्मतदुपभोगफलाभावापरिग्रहः, सद्भावप्रतिषेध एवाभूतोद्भावनं, चशब्दः समुच्चयार्थः, यथावस्थितात्ममद्भावमसंख्येयप्रदशपरिमाणमाश्रयवशात् संकोचविकाशधर्म कर्मरूपरसगन्धस्पर्शमेकप्रकारक्रियमवधूयाज्ञानवलेनात्मानमभूतमेवास्मत्तत्त्वं ममुद्भावयति स्वरूपा इयामाकतंदुलमात्रोऽयमित्यादि, इयामाकः—कुधान्यविशेषः तस्य तन्दुलस्तत्प्रमाणः इयामाकतन्दुलमात्रः, अयमित्यनुभवगम्यः स्वग्रत्यक्ष आत्मा निर्दिश्यते, तथा 'अहुष्टपर्वमात्र'मिति, अंगुष्ठः—पाणेरवयवः तस्य लेखाऽञ्चिन्नः उपरितनो भागः पर्वं तत् प्रमाणमस्येत्यहुष्टपर्वमात्र आत्मा, इत्थं चाभ्युपगमे तस्यात्मनः शरी-

रेकदेशवस्थाने सति शेषदेशानां चेतनाऽभावप्रसङ्गः, ततश्च दंशमशकमक्षिकादितोदने शखच्छेदने च तेषु देशेषु न दुःखवेदना
 स्यात्, चन्दनादिविलेपने च न सुखानुभवः, स्थानुभवसिद्धाश्च सुखदुःखवेदना इत्यतः प्रमाणविरुद्ध एव पंथाः प्रहातव्यः,
 'आदित्यचर्ण' इति भास्कररूपः, तस्य चारूपादित्वादमूर्तत्वाच्च कुतो भास्वरता, कर्मात्मप्रदेशानामन्योऽन्यानुगतिलक्षणपरिणा-
 माभ्युपगमे समस्ति रूपादिमत्ता चेत् तदसत्. ज्ञानावरणादिषु हलानामभास्वरत्वात्, तस्मादयमपि हेयः पक्षः, 'निष्क्रिय' इति
 आत्मा सर्वगतस्तस्य च गमनागमनरीक्षणभोजनादिका क्रिया कायवाङ्मनःकरणजनिता तदभावादात्मा निष्क्रिय इति व्याचक्षते,
 तदप्यमर्शनम्, आत्मनः सर्वगतत्वे प्रमाणाभावाद्, उपेत्य चाभिधीयते-सर्वगतात्मनः सर्वत्र सर्वोपलब्धिप्रसङ्गः, अथ यत्रैवो-
 पभोगोपलब्ध्यधिष्ठानं शरीरमस्ति तत्रैवोपलब्धिस्तदभावान्नान्यत्र चेत् तदयुक्तम्, अन्यत्रापि शरीरकाणां भावात्, निजधर्माधि-
 र्मोत्पादितं यच्छरीरकं तत्रेति चेत्, तदसत्, निष्क्रियत्वात् आत्मनस्तावेव धर्माधर्मौ कथं निजाविति, निष्क्रियस्य संसारश्रुक्ति-
 प्रहाणप्राप्त्युपायानुष्ठानाभावादसमीचीन एव निष्क्रियत्वपक्षः, आदिग्रहणात् क्षणविनश्वरविज्ञानमात्रतोद्भावनं स्कन्धमात्रतोद्भावन-
 मरक्तव्यतोद्भावनं वा सर्वमनृतमिति। असत एव द्वितीयभेदव्याख्यानायाह-अश्चं च गौरिति, य इति प्रमत्तस्य कर्तुर्निर्देशः,
 गौशब्दः संकेतवशाद् साल्लादिमति पिण्डे लोकेन व्यवहारार्थं प्रयुज्यत इति रूढम्, अश्वशब्दोऽप्येकशफाद्यवयवसन्निवेशविशेषे
 प्रसिद्धः, वक्ता तु वैपरीत्येन मौढ्यात् प्रयोगं करोति अश्वशब्दं गवि प्रयुक्ते, शाब्बाद्वा, गोशब्दं चाश्व इति, एवम् अचौरं चौर
 इत्यादि। असत एव तृतीयभेदो गर्हा, तद्विवरणायाह-'हिंसे'त्यादि, गर्हणं-गर्हा कुत्सा शास्त्रप्रतिषिद्धवागनुष्ठानं गर्हितं कुत्सि-
 तमिति यावत्, युक्तशब्दः प्रत्येकमभिसंचयते, हिंसायुक्तं वचः सद्भूतार्थप्रतीतिकार्यपि अलीकमेव, यतो हिंसानिवृत्तैर्धृवादादिनि-

दृत्तिः परिकरः, हिंसा निवृत्तिपरिरक्षणार्थमेव हि मृषावादादिनिवृत्त्य उपदिष्टाः, तत्र हिंसा-अभिहितलक्षणा येन वचसा उच्य-
 मानेन प्राणिनां परितापवद्रावणे भवतस्तद्विज्ञायायुक्तं वचः सत्यमप्यागमे कुत्सितत्वादनुत्तमेव भवति, यतः प्राणिपीडापरिरक्षणार्था
 मृषावादादिनिवृत्तिरिति । तथा पारुष्ययुक्तं, परुषो-निष्ठुरस्तद्भावः पारुष्यं, निष्ठुरवचनाभिव्यंग्यमन्तर्गताशुभभावपिशुनं, तदपि
 परपीडोत्तरपादहेतुत्वात् सन्यमपि गहिर्त्तं, तथा पैशुन्ययुक्तं मर्मसु नुदन् परान् पिशुन उच्यते तद्भावः पैशुन्यं, येन येन वचसा
 उचार्यमाणेन परस्य प्रीतिविहिन्यते तत् सर्वं पैशुन्ययुक्तमिति, आदिशब्दाद् वाक्छलशठदम्भकल्कविकारोल्लसिककडुकसंदिग्धाहिता-
 मिताप्रशस्तविकथाश्रितप्रचनविरुद्धसावधग्रहणमिति । आगमश्च “जा य सच्चा ण वच्चा, सच्चाभोसा य जा सुमा । जा य बुद्धेहिं
 णाइण्णा, ण तं भासिञ्ज पण्णवं ॥१॥” वाचकेनाप्युक्तं “सद्भावदोषवद्वाक्यं, तच्चादन्यत्र वंचते । सावद्यं चापि यत् सत्यं, तत् सर्वमनृतं
 विदुः ॥२॥” तथा परेणाप्युक्तं—“अनृतमसद्वचनं स्याच्चतुर्विधमसच्च जिनवरैर्दृष्टम् । सद्भूतप्रतिषेधोऽसद्भूतोद्भावनं च तथा ॥१॥
 नास्ति घटः शयशृङ्गमस्तीति ॥ गहिर्त्तवचनं चासत् सतोऽपि वा वचनमन्यथा यत् स्यात् । गहिर्त्तमुपधातादीतरश्च गौरश्च इति
 वचनम् ॥२॥” तस्मात् ग्रमनयोगादसदभिधानमनृतमिति व्यवस्थितं, तच्च संक्षेपतश्चतुःस्थानसंगृहीतं, सर्वद्रव्यविषयमनृतं, द्रव्याणि
 च लोकाकोकाचिन्नानि, कालो रात्रिदिवलक्षणः, भावनो रागद्वेषमोहपरिगत आत्मा, अनेनैतदपि प्रतिक्षिप्तमत्रसेयं—‘न नर्मयुक्तं
 वचनं हिनस्ति, न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे, पंचानृतान्याहुरपातकानी” ॥१॥ इति, अपरे तु मोहादयुक्तं
 मृषावादलक्षणं ब्रूते—“अन्यथासंज्ञिनो वाक्यमर्थभिज्ञे मृषा वचः ।” यद्वचनं यमर्थं ब्रवीति तस्मिन्नन्यथा संज्ञी भवति चौर-
 मनौरमिति, यं वाऽधिकृत्य ब्रवीति न तस्य वाक्यस्यार्थभिज्ञो यदि भवति ततस्तद् वाक्यं मृषावादः, अर्थाभिज्ञश्चाभिज्ञातुं समर्थो,

यत्र व्युत्पन्नमात्रः उत्पन्ने श्रोत्रविज्ञाने, वाक्यार्थश्च मनोविज्ञानविषयः, ततश्च तदभिज्ञातुं समथ श्रोतरात्यतद्भ्युपेत भवति, वाक्यार्थानभिज्ञे तु संभिज्ञाप्रलापः स्यात् मृषात्राद इति, तदेतदयुक्तं, प्रमत्तभाषितत्वात् अर्थाभिज्ञोऽनभिज्ञो वा भवतु श्रोता, किं तेन वाद्येन वस्तुना निमित्तमात्रतयोपयुज्यमानेन ? स्वाशयोज्यापराध्यति, सर्वथापि प्रमत्तो यः कायवाङ्मनोयोगैरसदभिधत्ते तदनुतं, आशयस्याविशुद्धत्वात्, संभिन्नप्रलापश्च परिभाषान्तरमात्मरुच्या व्यवस्थापितमनृतवचनात् परमार्थतो न भिद्यत एव वाचकमुख्यप्रणीतादुक्तलक्षणादिति । 'अत्राह्ने'त्यादिना (१५५-८) सम्बन्धं चक्ति, पूर्वसूत्रक्रमोपन्यस्तहिंसाऽनृतलक्षणानन्तरं स्तेयलक्षणं ग्रन्थयति, अथ स्तेयं किमिति लक्षणविषयः प्रश्नः, स्तेयलक्षणं ग्रच्छयते कीदृशिति, आचार्यस्त्वत्रोच्यत इत्याह, अत्र प्रश्ने स्तेयलक्षणमुच्यते,

अदस्तादानं स्तेयम् ॥ ७-१० ॥ सूत्रम् ॥

प्रमत्तयोगादित्यनुयत्ते, दत्ते सा दत्तं कर्मणि निष्ठा, कर्मं च कर्तुरीप्सिततमं चेतनचेतनं वस्तु ममेत्येवं परिगृहीतं पंचभि-
र्देवेन्द्रादिभिः परिगृहीतृभिः कस्मैश्चिदीयते यत्तद्वत्तमुच्यते, यत्तु तैः परिगृहीतमेव, न दत्तं, तस्यादानं-ग्रहणं धारणं च स्वेच्छया
हठेन समक्षमेव चौर्येण वा स्तेयमुच्यते, देवेन्द्रादिभिः परिगृहीतं दीयमानमपि किञ्चिद् भगवता नानुज्ञातमागमे शय्याहारोप-
धिप्यनेपणीयादि तदपि स्तेयमेव, ननु चैवंविधमेव सूत्रं कार्यं, शास्त्रेणादत्तस्यादानं स्तेयमिति, सत्यम्, एवं संगृह्यते सकलं लक्ष्यं,
तथापि लाघविकाशय आचार्यः सूत्रवन्धमेवं न चकारेति, अनेन च लक्षणेन खरकुटीसम्बन्धे मानुषकेशादेर्भाधित उज्जितस्य
सति प्रयोजने ग्रहणमवकरादिस्थानोज्जितचीघरादेर्या न स्तेयमिति, स्तेयबुद्धीत्यादि भाष्यं, स्तेनस्य भावः स्तेयं, हरामीत्यादातुः

परिणामः स्तेयबुद्धिः, सा च प्रमत्तस्यैव कायग्राह्मनोयोगत्रयानुसारिणी, बुद्धिर्ज्ञानमिति, तथा स्तेयबुद्ध्या, कषायादिप्रमादक-
लुपितधिया ऋणभूतया कर्तुः परिणन्तराददानस्य स्तेयमिति, आदानं च द्रव्यभागाभ्यामात्मनो यथासम्भवमायोज्यं, स्तेयबु-
द्धिग्रहणात् ऋमर्मादानं न स्तेयमिति, ज्ञानारणादिकर्मणो हि यद्यप्यदत्तस्य ग्रहणमात्रं तथापि न तस्य स्तेयबुद्धिर्वदधुर्मे-
नति, सत्स्वपि प्रमादादिवंधहेतुषु स्तेयबुद्ध्या त्यादित्समानस्य स्तेयं, एतदेव स्पष्टतरमाचष्टे भाष्यकारः परैरदत्तस्येत्यादिना
(१५५-१०) परैः परिगृहीतस्य दानप्रवृत्तिरादानं वा संभयति, नापरिगृहीतस्य, अतस्तेरदत्तस्यादानं स्तेयं, नतु ज्ञानारणादि-
कर्मणः रुद्धिर् परिगृहीताऽस्ति यो दास्यति न वेति, यदा च परैः परिगृहीतुमिः परिगृहीतस्यादत्तस्यादानं स्तेयं तदा नास्ति
ऋमणि प्रसंगः, अपिच—प्रायोग्यमनुज्ञातं दक्षिणाधेदेवेन्द्रेण प्रथमतीर्थ एव भगतः सुरासुरशिरोमालाकुसुमरजोरंजितचरणस्य
नाभेयस्य, कियतः पुनरन्यदीयस्य स्वीकरणं स्तेयमित्याह—तृणादेर्द्रव्यजातस्येति, तृणमादिर्यस्य द्रव्यजातस्य तत् तृणादि,
तृणग्रहणं निस्मारताग्रतिपादनार्थमल्पताप्रतिपादनायं च, तृणेन निःमारेणाल्पेनैकनायपहतेनात्यन्तमैहिको दोषो न संभाव्यते,
तादृशस्याप्यदत्तस्यादानं स्तेयं भवति, किमुत मरुतपवरागादेरिति, अत्र च परिगृहीतापरिगृहीतस्येति केचिद् भाष्यमभिधीयते,
तदयुक्तं, न ह्यपरिगृहीतास्य आखेणानुज्ञातस्य (स्यानुज्ञातस्य वा) ग्रहणं स्तेयमिष्यते, तस्मादपरिगृहीतस्येति प्रमादपाठः, तथा
तस्यैव भाष्यकृतः शौचप्रकरणे ग्रन्थः “अदत्तादानं नाम परैः परिगृहीतस्य तृणादेरप्यनिसृष्टस्य ग्रहणं स्तेयं, परैरनतिसृष्टं यद्,
यच्च शास्त्रे निर्गहितम्। तत् सर्वं न ग्रहीतव्यं, दन्तनिष्फोटनाद्यपि ॥१॥ न प्रकरणकारेणाप्रापरिगृहीतस्येत्युक्तं, आदिग्रहणाद-

भेदेनोपादानमिति, ननु चैवंविधं भाष्यार्थे परः परिगृहीतस्यादत्तस्य स्तेयबुद्ध्या ग्रहणमदत्तादानमिति अनेपणीयाद्वैग्रहणप्रसंगः,
नेन परिगृहीतमनेपणीयादि म दत्तात्यं, नतस्मद्ग्रहणे कथं स्तेयमिति, उच्यते, मत्वं, तद् गृहिणा दीयते, शास्त्रेण तु प्रतिपिध्यते,
गरीयांश्च ग्रामग्रन्थिषो, भगवतु नाम ग्रामग्रन्थिषोस्तच्छात्रं कथं परशब्दवाच्यं ? परो ह्यात्मा चेतनालक्षण इति, उच्यते, शास्त्रमपि
ज्ञानमानसः षण्णामविशेषः, म परिणामिन्यात्मनि अभेदेन चर्चमानः परशब्दवाच्यो न्यक्षेण क्षीणघातिकर्मणो भगवत उपदे-
शादुपज्ञानभारभुतपाणिनामाः गणधरत्रेत्येकबुद्धस्वधिराः प्रतिषेधयन्त्यनेपणीयादि, वर्णपदवाक्यराशिर्द्रव्यश्रुतम्, उपचारात् शास्त्र-
मुच्यते पुम्भिरादिलिखितमतः मयमदत्तादानं मुत्रेण ममग्राहीति, तच्चतुर्द्वितीयमागमे, द्रव्यक्षेत्रकालभावभेदात्, द्रव्यतो ग्रहण-
धार्मणीयं निष्कृतं, क्षेत्रतश्चैत्यव्यवच्छिन्ना(स्थिता)नि तान्येव द्रव्याणि, कालभावो तु पूर्ववद्धारणीयो ग्रहणधारणीयेत्यिति ।
आदानं गुरुमाणधार्यमाणद्रव्यविषयत्वाद्व्येकदेशवृत्तिः, न तु समस्तद्रव्यविषयं, ग्रहणधारणे तु साक्षात् पुद्गलद्रव्यस्यैव, शरीरिणां
च नीरानां पुद्गलद्रव्यद्वारेणैव ते ग्रहणधारणं, न पुनः साक्षात्, ननु चैवं परकीयभूमिखण्डापहारे धर्माधर्माकाशकालानामपि
नदराच्छिन्नानामपहारस्मर्तव्यतदपि मत्तलद्रव्यविषयमेव स्यात् न द्रव्यैकदेशवृत्तीति, उच्यते, हस्तादिना करणेन यद्द्रव्यं पूर्वकाधार-
प्रदेशान् प्रदेशान् प्रापयितुं शक्यते तद् ग्रहणधारणीयशब्दाभ्यामपि विवक्षितं, तच्चैवंविधं ग्रहणं धारणं चाकाशादिषु न संभवति,
नन्माद्रव्यैकदेशवृत्त्युपादानं न्याय्यं ।

अपरे तु मोहादभिदधानं-यद्यपि ब्राह्मणो हठेन परकीयमादत्तं छलेन वा तथापि तस्य नादत्तादानं, यतः सर्वमिदं ब्राह्मणेभ्यो
दत्तं, ब्राह्मणानां तु दीर्घव्याद् वृषलाः परिभुजन्ते, तस्मादपहरन् ब्राह्मणः स्वमादत्ते स्वमेव ब्राह्मणो भुंक्ते स्वं वस्ते स्वं ददातीति,

सर्वमिदमसंनद्धत्वात् श्रलापमात्रं, श्रोत्रियप्रापदुर्विदग्धजनग्रहत एष पंथा उपेक्षणीयः, मप्रत्यगायत्वादिति, भवं चेदं रागद्वेषमोहमूलं, उक्तं मोहजं, रागजं तु यस्य येनार्थित्वं स तस्यापहारमाचरति, लोभसत्कारयशःसमावर्जनार्थं वा, द्वेषजं वैरप्रतियातनार्थमिति ॥ अत्राहेत्यादिना (१५५-१२) सम्यग्धं प्रतिपादयति, अत्रेति व्याख्याते हिमादित्रयलक्षणे पर आह—अथ अब्रह्मेति, अथेत्यनान्तर्यवचकः, ब्रह्मणोऽन्यद् अब्रह्म, तत् किं लक्षणमिति प्रश्ने सत्याह—

मैथुनमब्रह्म ॥ ७-११ ॥ सूत्रम् ॥

मैथुनं द्वयप्लुच्यते, तत् कदाचिद् द्वयमपि मचेतनं कदाचिदकं सचेतनमेकमचेतनं, तत्राद्यं पुरुषवेदोदयात् पुमानुपचितस्त्रीवेदया दिव्यमानुपतिर्यशस्त्रिया मह मंयुज्यते, अथवा पुरुषेण नपुमकेन, फलादिविवरेण स्वहस्तादिना वा, एवं योपिचेतनं कन्दादिभिरन्यहस्तादिभिरपीति, पश्चिमविकल्पे तूदितवेदः पुमानचेतनाभिर्दिव्यमानुपतिर्यशस्त्रीप्रतिमामिलेध्यकाष्टोपलपुस्तककर्मरूपाभिः सह संप्लुच्यतेऽन्यैश्चाचित्तश्रोतोभिर्मृतशरीरेकेण वा, तथा योपिदचेतनपुरुषप्रतिकृतिवर्तिना लिङ्गेन काष्ठशलाकादिना वा सह संयुज्यते, गहुप्रकारेण कृत्रिमोपकरणेन विडम्बयत्यात्मानं, एवं सर्वत्र मिथुनसम्भवः, तयोर्भावो मैथुनं तत्कृतत्वाद् युनादेराकृतिगणत्यादण्, अथवा मिथुनस्येदं कर्म 'तस्येद'मित्यण्, अचेतनमपि हि वस्तु प्रतिमादि विवक्षितकर्मयोग्यतया परिणममानमनुग्राहकं तथा भवतीति समीचीनमिदं तयोर्भावो मैथुनमिति, आगमतस्तु द्रव्यक्षेत्रकालभावभेदाच्चतुर्द्रा मैथुनं, द्रव्यतो रूपेषु वा रूपसहगतेषु वा द्रव्येषु, रूपमचेतनं पुरलद्रव्यमात्रं प्रतिमादिर्न तु वर्णमात्रमेव, रूपसहगतेषु वा द्रव्येऽपि, रूपं तदेव पुरलद्रव्यं तादृशा रूपेण मह संभूय गतानि जीन्द्रव्याणि, गतानीत्यन्योऽन्यानुवेचिना परिणामेन परिणतानि चेन्नन्तर्यामि-यर्थः, तद्विषयं मैथुनं

द्रव्यतः, श्रेयतोऽनन्तरत्वं, कालभावौ च पूर्ववत्, भावो हि रागद्वेषपरिणाम आत्मन इत्यतः प्रमत्तयोगादित्यत्रानुवर्तमानपि नोप-
 युज्यते, यत्राप्रमत्तस्य मतस्तयाभावे सति कर्मबन्धाभावः तत्र प्रमत्तयोगग्रहणमर्थवत् भवति, प्रमत्तस्य कर्मबन्धो नाप्रमत्तस्येति,
 प्राणातिपातवत्, इह पुना रागद्वेषान्वयाविच्छेदात् सर्वास्वस्यासु मैथुनासेविनः कर्मबन्ध इति, आह च—“कामं सवपएसुवि
 उन्मगगमरातथग्मता जुता । मोतुं मेयुणभावं ण विणा मो रागदोसेहि ॥ १ ॥” अतश्चानर्थकमेव प्रमत्तग्रहणमत्रेति, मण्डूकपुल्या
 वाऽधिकारानुवृत्तिः, असंख्यलोककाकाग्रप्रदेशपरिमणो बृहच्चादात्मा ब्रह्मा, स च मैथुनानुसृप्तिसंस्कारस्पृहेन्द्रियालोकबृण्यरम-
 निरुयामरुतिसंगक्तेनाभेदाद्दशविधादब्रह्मणो निवृत्तार्थस्त्वं ब्रह्म-ब्रह्मच्यनिवाच्यः आत्मैव, चरणं चर्यं आत्मनो ब्रह्मणः सेवन-
 मात्मन्यात्मरमणं, न बहिर्मुखचित्तता स्यादिविषया, अतो मनोवाक्यैः कृतकारितानुमतियुक्तैः परिहारोऽङ्गनाविषयः सर्वथा
 ब्रह्मण्यं, आत्मन्येव वृत्तेः संवृत्तेन्द्रियद्वारत्वात्, तच्च तीव्ररागानुबन्धिना संकल्पेन चोदितः कायव्यापारो दश-
 नकोटिभुतालिङ्गनरुजयदृन्नालक्षणः तत्कालरमणीयकलप्रतापधानेकविधो वाग्व्यापारो विपरीतदर्शनाहितात्मकतिषयमेलेशात्
 म्यरूपनासमारोपितमनोज्ञकानुपजातातुलविषयतर्पस्थिपितशेषुपीकान् पुंसः कश्यत्यतितरां, तथा चानुकूलत्वाद्दुस्त्यजमपीदम-
 शुचित्वादिभारनाजालासंस्पृशनाद्वेकिनो जहत्यवधारितमकरध्वजप्रसराः, तदेवेदमब्रह्म यथोक्तलक्षणं भाव्येण प्रकाशयन्नाह—
 स्त्रीपुंसयोरित्यादि (१५५-१४) स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ, त्रिचतुरादिस्रलक्षितः स्त्रीपुंसशब्दः, तयोः स्त्रीपुंसयोरद्भुततीव्रवेदप-
 रिणामयोर्मिथुनता-मिथुनभावश्चित्तपरिणामो मोहकर्मोदयात् क्लिष्टः परस्परमाश्लेषे सति सुखमुपलिप्समानयोः स्त्रीपुंसग्रहणादे-
 चोदितवेदयोर्मिथुनं, कृत्वादितसमांमानां चाभिधानलक्षणत्वात् प्रतिविशिष्टमैथुनकर्मसम्प्रत्ययो, न पुनः प्रयोजनवशादासन्नप्रदेश-

स्थितस्त्रीपुंसमिथुनमात्रं मिथुनभावो मैथुनकर्म वाऽभिधीयते, ततश्च स्त्रीग्रजजितयोश्चैत्याभिवन्दनादिकर्मण्यप्रसंगो मिथुनभावस्य, तदत्रहोत्यनेन तच्छब्देन स्त्रीपुंसादिलक्षणो मिथुनभावो मैथुनकर्म वा, सर्वमेतन्मैथुनमत्रहोति निगमनद्वारेण परामृश्यते, च स्त्रीपुंसग्रहणं प्रधानत्वात् पूर्वोक्तमकलविकल्पप्रतिपादनार्थं, प्रधानं च स्त्रीपुंसयोर्मिथुनभावः, पृथग्जनाचरितास्तु शेषविकल्पाः, ते मित्रत्राणार्थमासेवन्ते, द्वेयाद् वैरनिर्यातिनार्थं, मोहात् स्वस्त्रादिपरिभोगात्, सावध्ययोगाद्यनुष्ठानमविच्छिन्नविषयपिपासाः समाचरन्ति, साधवस्तु विवेकबलदुपशान्तरागादिरजसस्सर्वात्मना परिवर्जयन्तीति ॥ अत्राहैत्यादिना (१५५-१५६) सम्बन्धकथनं, अवधृत-हिंसादिलक्षणचतुष्टयोऽपरलक्षणाभिधानप्रस्तावे प्रश्नयति, अथ परिग्रहः क इति, अथात्रह्यानन्तरं परिग्रह उपदिष्टः स किं?, लक्षणविषयः प्रश्नः, आचार्य आह-अत्रोच्यते, अत्र लक्षणग्रन्थेऽभिधीयते, ब्राह्मण्यार्त्तिकोपधिदोषसंरक्षणसमुपाजनसंयोग-पर्येषणा या सैव हि शब्दान्तरनिर्दिष्टा

मूर्च्छां परिग्रहः ॥ ७-१२ ॥ सूत्रम् ॥

अत्र प्रसक्तयोगादित्यनुवर्तते, मूर्च्छेति 'मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः' मूर्च्छयतेऽनया आत्मेति मूर्च्छा-लोभपरिणतिस्तयाऽऽत्मा मोहमुपनीयते-विवेकाद् ग्रह्याव्यते, प्रच्युतविवेकश्च प्रतिविशिष्टलोभकणायोपरगादसंभजसप्रवृत्तिप्रवणोऽयमात्मा कार्यमकार्यं वा न किञ्चिच्चेतयते, समुपगूढमृद्विस्तृष्णापिशाचिकावशीकृतचेतोवृत्तिश्चेष्टेऽन्धबाधिरवदनलोचितगुणदोषः, समुच्छ्रायो वा मूर्च्छा, समुच्छ्रीयते-प्रतिक्षणमुपचीयतेऽयमात्मा लोभोपरगवलानुरंजितो हिंसादिदोषैः अतः सकलदोषाग्रणीर्लोभः, तथा च लुब्धो हिंसादिषु

निगरेकं प्रवर्त्तते, ननयः पितरमपि हिनास्ति आतरं महजः पिताऽऽत्मजमेवं जामिजनीपत्न्यादयोऽपि चान्याः, गृहीतोत्क्रोचश्च
 दृष्टमाधित्वदायी तनृतं भाषते, बलप्रकर्षात् पथि मुष्णानि पथिकजनं, खनति शत्रमपि, चौर्यात् लाभलोभाच्च राजादियोपित-
 मप्यमिगच्छति, गर्वया न कश्चन भावो बहिरंतर्वा ममासन्नो दूरदेशवर्ती वा मनोहरदर्शनः प्रतिकूलो वा यमयं विजह्याद्भावेन,
 प्रचुरलगनिष्टसंपादनलघूनि चोपनीयंते दूश्चरितानि लोभभुजगेन, अनेन पथीकृतः परमगौरवायतनेऽपि विषयपरिगाद्धयेन परिस्त्व-
 लर्तीति मूर्च्छां लोभ इति निरुत्तायि गवः प्रकारः, मा च मूर्च्छां लोभलक्षणा अभ्यन्तरबहिर्विषयात्म्यना, तत्राभ्यन्तरो विषयः
 चतुर्दशविधः, तद्यथा—रागद्वेषक्रोधमानमायालोभमिथ्यादर्शनहास्यरत्यरतिभयशोकजुगुप्सावेदाख्यः, बहिरपि वास्तुक्षेत्रधनधा-
 न्यशय्याआगनभुष्यद्वित्रिचतुष्पाद्भाण्डाख्य इत्येतावद्विषयो मूर्च्छायाश्चेतःपरिणामरूपायाः, एते रागादयः परिग्रहहेतुत्वान्मूर्च्छां,
 यास्त्यादयश्च ममेत्येवमदानाद्विषयीकृताः कालुष्ययताऽऽत्मनाऽनेकविधजन्मग्रन्थिस्थिरीकरणायापर्यालोचितपूर्वापरभावेन परिग्र-
 होऽभिधीयते, परिगृह्यत इति परिग्रहः, लोभानुरक्तचित्तघृत्त्या स्वीक्रियत इति यावत्, परिणामविशेषो मूर्च्छा, सैव च परिग्रहस-
 न्नामपरिणामादारमनो हिमादिवत् प्रमत्तयोगानुष्ठुत्तिगामर्थ्यात् संक्षेपतो रागद्वेषमोहमूला मूर्च्छा, तद्विरहितस्याप्रतत्तत्तकायवाङ्म-
 नोऽप्यापासस्य तु संयमोपकारिपूषधिग्रन्थाऽऽहारशरीररन्गागमानुज्ञातेषु न समस्ति मूर्च्छा, यथोक्तं—“जंषि वत्थं व पायं वा, कंवलं
 पायपुंछं । तंषि संजमलज्जहा, धारंति परित्तरंति य ॥१॥” न च योग्योपकरणकलापादतो साध्यार्थसिद्धिरस्ति, येऽपि मूढाः पात्र-
 यगायागमोक्तं मुक्तिगाधनमुपकरणमर्हिसाव्रतपरिपालनप्रत्यक्षं न परिगृह्णते तैरपि जघन्यतः शरीराहारशिक्ष्यादिपरिग्रहोऽवश्यंतया
 रूपं ण्वेति न परमनालोच्योपलब्ध्युमर्हतीति, अल्पबहुत्वाद्विशेष इति चेदित्यप्यसत्, दरिद्रस्य द्रविणमल्पं महर्दिकस्य प्रभूत-

मिति न दुर्गतोऽपरिग्रह इत्युच्यते, तस्मात् मूर्च्छालक्षण एव परिग्रहो, नेतर इत्यवश्यतया प्रतिपत्तव्यमवशेनापीति, प्रकृतमुच्यते, मूर्च्छालक्षितपरिग्रहनिर्दिक्षया भाष्यकृदाह—चेतनाचत्स्वित्यादि (१५५-१७) चेतना—चेतन्यं ज्ञानदर्शनोपयोगः स येषु विद्यते ते चेतनावन्तस्तेषु चेतनावत्सु—एकद्वित्रिचतुर्ष्वेन्द्रियेषु, अचेतनेषु च प्रायो वास्त्वादेषु, बाह्याभ्यन्तरभेदभाधु रागादिज्वात्मपरिणामेषु मूर्च्छा, द्रव्येति विषयनिर्देशः, क्वचिद् ग(मूलद्रव्यमेव शुद्धं क्वचिदात्मप्रदेशसंयुक्तमिति, द्रव्यग्रहणाच्चतुर्विधं परिग्रहं ब्रूयति, क्षेत्रतो ग्रामनगराद्यवच्छिन्नता द्रव्यस्य, कालतो रात्रिदिवव्यवच्छिन्नता, भावत इति प्रतिविशिष्टवस्तूपलम्भे महाघे सति अतिशयवती मूर्च्छा प्रजायते, मध्ये मध्या, जघन्ये जघन्येति, मूर्च्छायाथासमोहार्थमिच्छादीन् पर्यायानाचष्टे भाष्यकारः—इच्छा शतधनः सहस्रमिच्छति सहस्रधनो लक्षमिच्छतीत्यादिपरम्परया सकलेन त्रैलोक्येनापि न ध्रायति, प्रकर्षणार्थना प्रार्थना तन्निष्ठत्वात् अविद्यमानकिञ्चनमात्रोऽपि परमेव याचते तृणया वशीकृतः, कर्मनं कामो यथाप्रधानद्रव्यकामिता यद्यदुणवद्रव्यं तत्तदनुलुप्यत इतियावत्, अभिलाषस्तु मानस एव व्यापारः, परादिदर्शनादाक्षिप्तचेतोवृत्तिर्मनसाऽभिलपति—एवं ममापि यदि भवेयुः सम्पद इति, कांक्षणं कांक्षा अर्जनमतिपरिणामाविच्छेदः, गृह्णतीति गद्धः, पचाद्यच्, गद्धो गृह्ण इत्येकोऽर्थः, यथाऽऽमिपार्थो गुप्तो दूरत एवालोक्य चक्षुषा सम्पत्ति, एवं लोभकपायनिम्ना यानि यानि द्रव्योत्पत्तिधामानि तेषु सम्पत्य किञ्चिदासादयन्ति, अतो गद्धस्य भावः कर्म वा गार्द्धयं, मूर्च्छा प्राग्व्याख्यातैव, अर्थादन्योऽर्थान्तरं नार्थान्तरमनर्थान्तरं, सर्व एवायमेवंप्रकारको लोभकपायकलिर्विजृम्भते, न कश्चिद्भेद इति ॥ अत्राहेत्यादिना (१५६-१) सम्बन्धमुपादयति, अत्र हिंसादिक्षणपरिसमाप्त्यवसरे पर आह—गृहीमस्तावदित्यादि, गृहीम इत्यवगच्छामः, इदं हिंसादिविस्तयो त्रतानीति, तावच्छब्दः क्रमावद्योतनार्थः, क्रमश्चायं प्राग्वत-

परिज्ञानं पश्चात् तन्मग्नगन्धमात्रादेव किं प्रतिबन्धमथ प्रतिविशिष्टमग्नगन्धाद् प्रतिन्यमिति सदिहानस्य प्रश्नः, ननु च यस्योक्तलक्षणानि
 तानि गन्ति न व्रती, निमास्पदः नन्देहः, उच्यते, व्रतिशब्द (विशिष्ट) एव सगन्धिनि प्रतिबन्धं, नात्र मत्वर्थीयः सगन्धः
 मामान्यमात्रविशेषायां, किं तर्हि ? विशिष्टस्य सगन्धिनो व्रताभिसगन्धाद् प्रतिबन्धं, तथा चाह—“भूमनिन्दाप्रशंसासु, नित्य-
 योगानिद्रायने । संगमोऽस्ति दिग्भयाया, भवन्ति मनुचादयः ॥१॥” इति प्रशंसायामिनिः प्रत्ययो भूमार्थेऽतिशायने वा, तत्र प्रशंसायै
 मिथ्यादर्शननिदानमायाशाल्यादिगहितत्वात् पक्षस्तस्य सगन्धिनो व्रताभिसगन्धाद् प्रतिबन्धम्, अतिशयनार्थेऽप्येवमेव, मिथ्याद्-
 र्शनाद्यपगमनोऽप्यायद्यदशिनो विचक्षणस्य सर्वसंसारिक्रियारूपादुःखबुद्ध्या निरुत्सुकविषयकुतूहलस्य मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्य-
 र्थ्यप्रणिधानापादितमोहादस्य जन्ममरणपरिखेदितमनैरवलोकितशरीरस्वभासस्य मुक्तिं प्रत्यग्रहितचेतसो मायानिदानमिथ्यादर्शन-
 शून्यशून्यस्य व्रताभिसगन्धाद् प्रतिन्यमिति चेत्तसि तन्निवेद्याचार्यः अत्रोच्यत इत्याह ॥

निःशल्यो व्रती ॥ ७-१३ ॥ सूत्रम् ॥

शुलतीति शल्यमौणादिको यः प्रत्ययः, अन्तर्भिन्नचित् कल्टकादि, तच्चानतिष्ठमानं वपुषि बलारोग्यपरिहाणिमापादयति शरीरि-
 जन्तुन्मायानिदानमिथ्यात्मान्यंतरात्मनि वर्तमानानि संप्रमस्वरूपभेदित्वादनारोग्यमात्मनः क्लेशञ्चरलक्षणं ज्ञानचरणवीर्यहानि
 च विदधतीत्यतः शल्यानीय शल्यानि, निष्क्रान्तः शल्येभ्यः प्राणातिगातादिविरतियुक्तो व्रती भवति, न शल्यवानिति, शल्यमत्रो
 व्रतित्वं नास्तीति द्वागर्थः, न चात्र विकल्पः समुच्चयो वा राक्ष्यार्थः, विकल्पस्ताम्रं न भवति, निःशल्यो वा व्रती वेति, यतः
 ममानकालानां निर्विकल्पेन प्रवृत्तिरिन्द्रियादिशुद्धम्, अभिषेयभेदज्ञानयोनिःशल्यमतिशब्दयोस्ततो न विकल्पः, नापि समुच्चयः,

ममुच्ये हि कालभेदो दृश्यते, अहरहनीयमान इत्यादौ, तथेहाप्यन्यस्मिन् काले नि शल्योऽन्यत्र काले त्रीती स्याद्, अनिष्ट चेत्तद्,
इत्येते चैककालेन तदुभयगतोऽङ्गाङ्गीभायोऽत्राश्रीयते, निःशल्यताऽङ्गं अङ्गी व्रतीति, वाक्यार्थश्चायं—न हि सादिविरमणमात्रसम्ब-
न्धाद् व्रतीति, किं तर्हि?, शल्यापगमे सति त्रतमम्बन्धाद् व्रतीति, बहुक्षीरघृतो गोमानिति यथा, तदभावे मतीप्सपि गोपु न गोमान्
इति, अभिधाननुविधायी च गुणो भवतीति, प्रधानमङ्गी त्रीती निःशल्यता गुणोऽग्रधानमिति, तस्मादङ्गाङ्गीभावाभ्युपगमादपि
इति, आह च—“निःशल्यस्यैव पुनः सर्वं व्रतमिष्यतेऽहता लोके। अभिहन्यते व्रतं खलु निदानमिध्यात्ममायाभिः ॥१॥ एनमेवार्थं
भाष्येण प्रतिपादयति मायेत्यादिना (१५६-४) माया शल्यस्युपधिः छद्म कषायविशेषः, शल्यशब्दः प्रत्येकमभिसम्नध्यते, माया-
शल्यं निदानशल्यं मिथ्यादर्शनशल्यमिति, मिमीते परानिति माया तेन शल्येन परेषां सारामाग्रमाणमादत्त इति, इयंत एतदिति,
सुखमाध्या गृहीतहृदयानष्टम्भानष्टम्भाः, निदायते—लूयतेऽनेनेति निदानं—अभ्युपसायविशेषो, देवेश्वरचक्रवर्तिकेशवादीनामृ-
द्धीर्निलोक्य तदीययोपिता ना मौभाग्यगुणसंपदमार्त्तध्यानामिमुखीकृतः महामोहपाशसंभूतः भूरितपस्वितापरिखेदितमनमाऽध्य-
वस्यति—ममाप्यस्य तपसः प्रभानादेव विधा एव भोगा भवेयुर्जन्मान्तरे सौभाग्यादिगुणयोगश्चेत्येवं निदाति—लुनाति क्षुद्रत्वात्
छिनत्ति मौक्तं सुखमिति, तच्च शल्यं महदन्तर्व्यनस्थितमनेकेन शारीरेण मानसेन च दुःखेन योजयत्यात्मानं अतिभूरिभूतोप-
मर्दनटारभपरिग्रहत्वादोपापत्तिश्चेति, तन्मार्थाश्रद्धानं मिथ्यादर्शनं अभिगृहीतानभिगृहीतमन्देहभेदात्रिधा, तदेव शल्यं व्याला-
मिधिपमगुद्रव्याधिकुपितनृपतिशुभ्रगादिप्याधिकभयकारि जन्मान्तरशतमहत्तेषागामिप्यविच्छिन्नदुःखसन्तानसकटप्रपातकारित्वात्
संसारमागारपरिभ्रमणमलंकारणमशेषपापाग्रमवमाजंजवीभागविधायि गूढरुमंग्रन्थिविजृम्भमाणदुश्चिकित्मत्प्रविपारुमात्मसात् रु-

गति, सर्वशल्यानिशायि मिथ्यादशनशल्यं, पृथिवीति त्रीण्येव शल्यानि तैर्वियुक्तो-विमुक्तोऽन्तर्विशुद्धिप्राशस्त्यान्निःशल्यो
 व्रती भवतीति, तदेतदनेन प्रतिपादयति—अन्तर्विशुद्धस्य मार्गवर्तिनो यथाशक्ति क्रियानुष्ठायिनः सम्यक्त्वार्जवानांसावतः
 मण्डूकं प्रतिन्यमिति, व्रते विशुद्धे च विभावितोऽन्तर्विशुद्धिरिति, ननु च कषायाः कोषादयः सर्व एव शल्यं, मायैव निष्कृष्य
 किमिति शल्यतया नियम्यत इति, उच्यते, एषा हि लब्धात्माभा तिरोधाय कोषादीन् सतोऽप्यात्मसामर्थ्येन वर्त्तते, भुजङ्गी-
 रोपचितविषा छलशतैर्निर्देयं दृश्यति तथा यथा नास्याः कश्चित् माधुर्यगर्हणं सुकुशलोऽपि विषवेगं रुणद्धीत्यतः सकलदोषजातप्र-
 त्नादन्निपुणकुशलताभा मायैव शल्यं, न श्रेयाः कषाया इति, प्रधानत्वात्तन्मूलत्वाच्च मायाशल्यग्रहणमतः शठतारहितो व्रतीति
 स्फुटम्, इह च निःशल्यस्यैव पुनः सर्वं व्रतमिष्यतेऽर्हता लोकं। उपहन्यते व्रतं खलु निदानमिथ्यात्वमायाभिः ॥१॥ निःशल्यतापूर्वकं
 त्रितित्यमिति प्रदर्शयन्नाह—व्रतान्यस्य सन्तीति व्रती, व्रतानि हिंसाचिरमणादीनि तानि व्रतत्वमश्रुते निःशल्य आधार इति
 यथाऽऽगमाभिहितं, भूमप्रशङ्गातिशयानेषु गत्वर्थीयग्रत्ययविधानात् व्रतीति। नदेवमित्यादिना (१५६-५) भाष्येण निगमयति
 प्रकृतमर्थं। निःशल्यो व्रतवान् व्रती भवतीति निःशल्यस्यैव व्रतित्वं, न सशल्यस्येति, उक्तमप्यर्थं भूय आदरमिधानार्थ-
 मभिधत्ते, मतुविनोश्च समावेद्यार्थं व्रती व्रतयानित्वेकोऽर्थ इति। सूनमम्बन्धो मुक्तक एव, किमेव व्रती व्यपगतशल्यत्रयो हिंसा-
 यभायान् यथोक्ताक्रियामसूहविजृम्भितपरिणामः परित्यक्तगृहस्थव्यापारः सर्वान्यागारसम्बन्धप्रतिनिष्ठ औत्सुक्ये प्रतिज्ञाते उता-
 विस्तोऽपि सर्वतः कश्चिद् गृही निश्चीयत इति, अत्रोच्यते, सामान्येन व्रतिनो लक्षणमभिधायामीपामेव हिंसादीनां सकलदेशवि-
 रतिविशेषादधिष्ठितो द्वेषा भवति।

अगारं-वेदम तदुपलक्षणमारंभपरिश्रहवचायाः, आरंभः सूनापंचकं श्रुधिव्यादिजीवकायोपमर्दहेतुः परिश्रहश्चैनचेतनो द्विपद-
चतुष्पदादिहिरण्यकनकमणिमुक्ताप्रवालादिः, एतद्द्वयमप्यगारशब्देनोपलक्ष्यते, तदेतदारम्भपरिश्रहावगारं यथासम्भवमस्ति यस्य
भविष्यतीति जाताशः अपरित्यक्ततत्सम्बन्धः सर्वोऽप्यगारी-तदभिसम्बन्धाद् गृहस्थ इत्यर्थः, परित्यक्तारम्भपरिश्रहो भावतस्ताद्वि-
परीतोऽनगरः प्रतिपन्नमूलोत्तरगुणकलापः, चशब्दादगारिणोऽनगरस्य च बहुभेदत्वं प्रतिपादयिष्यति, अगारिणस्तावद्विविधाः
-सम्यग्दर्शनसम्पन्नत्वे सति गृहीताणुव्रताः प्रतिपन्नोत्तरगुणाश्च, अपरे सम्यग्दर्शनमात्रभाजो, वक्ष्यमाणपङ्क्तिरूपाः उत्तरगुणप्र-
तिपन्नो चाष्टौ विकल्पाः तथा द्वात्रिंशद्विकल्पाः, तत्र यैगृहिभिस्तान्यणुव्रतानि पङ्क्तिमः प्रकारैरात्तानि द्विविधं त्रिविधेन^१ द्विविधं
द्विविधेन^२ द्विविधमेकविधेन^३ एकविधं द्विविधेन^४ एकविधमेकविधेन^५ ति एकैकस्मिन् अनुव्रते पङ्क्तिरूपाः,
पङ्क्तिरूपाश्चिद्विंशत्, प्रतिपन्नोत्तरगुणेन सहैकत्रिंशत्, सम्यग्दर्शनिना सह द्वात्रिंशत्, ननु च नवविकल्पास्त्रिविधं त्रिविधेनेत्यादयः,
सप्तचत्वारिंशदुत्तरमेदनिष्पत्तेः, सत्यं, सम्भवति साधोर्न त्वागारिणः, सर्वसावद्ययोगप्रत्याख्यानप्रस्तावाभिधानात्, विशिष्टविषयं
तत्, सर्वसावद्यव्यापारप्रत्याख्यानमनुमतेः सम्भवान्नास्ति गेहिनः तत्पूर्वप्रशुक्तावद्यक्रमारम्भानुमतिमपहयैवासौ शेषं प्रत्याचष्ट
इति, अत एव निर्युक्तिकारेण पङ्क्तौ विकल्प उपन्यस्तः द्विविधं त्रिविधेनेत्यादि, द्विविधमिति न करोमि न कारयामि,
त्रिविधेनेति मनोवाक्यायत्रयेण, एवं शेषविकल्पा अपि भावनीयाः, त्रिविधं त्रिविधेनेत्यादिषु च त्रिषु विकल्पेषु सहानुमत्या
करणत्रयमित्युक्तं निर्युक्तिकारेण, ननु च भगवत्यादावागमे त्रिविधं त्रिविधेनेत्यपि विकल्पेऽस्ति प्रत्याख्यानमगारिणोऽङ्गगत-

धुप्रनिउद च, तद्वेगश्रियुक्तिरारचनविधातवारि, उच्यते, नास्ति विधातः, उत्सर्गापवादद्वारेण प्रवृत्तेः, द्विविधं त्रिविधेन-
 त्यादिक्रमगः, मर्मस्य अगारिण गभिः पद्भिर्विस्मयः मर्ममेव प्रत्यार्यानां प्राप्तमपोद्यते क्वचिदप्ये, यः किल प्रवित्रजिषुः प्रतिमा
 प्रतिपद्यते पुत्रादिगन्तनिपरीषादनाथं तस्यैव सगच्छते विस्मयः, अथवा अत्यल्पं विशेष्य किञ्चिद्वस्तु यदि त्रिविधं त्रिविधेन प्रत्याच-
 धनं स्वयम्भुवमणमस्यादिस्मरणि उपपद्यते, मूलप्राणानिपातादिनिषेधं च, न सकलमागद्यव्यापारविषयमिति, ननु च निर्युक्तिकारेण
 स्मृदप्राणानिपातादिनिषेधत्वेन नोपन्यस्तद्विविधं त्रिविधेनेत्यादिभिर्विकल्पः, मत्यमेतद्, उत्सर्ग एव बहुलं प्रसिद्धत्वाच्चिर्युक्तिका
 भेदाभावि, यन् पुनः क्वचिदस्मृदनिषेधे समाचर्यते सुष्ठु समाचाराणुपाति न, विविधेनैव च विधिमेव भूयसाऽनु-
 रूप्यन्ना इति न वशिरोपः, प्रवृत्तमुच्यते-भूयोऽगारिणां भेदः-“सोलम चेत् सहस्मा अद्वेव मया हवन्ति अद्विहिया । एमो उनाम-
 याण रयगहणविही ममतेणं ॥१॥” अनगारभेदास्तु गच्छन्नासिनो गच्छनिर्गताश्च, आचार्यादिभेदात् पञ्चधा गच्छन्नासिनः पुरुषाः,
 नात्प्योऽपि प्रवृत्तिन्यादिभेदान् पञ्चधन मदा गच्छन्नासिन्य एवताः, गच्छनिर्गताः पुनर्जिनः कल्पिरुपरिहारविशुद्धिकप्रतिमाप्रति-
 प्रवृत्तिरादयः, अत्र गच्छन्नास्यादिषु नास्ति त्रतभेदः, मामाचारीकृतस्तु महान् निशेपोऽस्तीति तदाश्रयो भेदः स्वप्रकारेण न
 विहित इति, अपुना भाव्येण धृत्रार्थं स्पष्टीरुर्वाह-म एव व्रतीत्यादि (१५६ ८) अनन्तरधृत्रार्थे अमुं धृत्रार्थमनुसंधत्ते,
 गोऽनन्तगन्धे निःशून्यो नत्याग्यातः मामान्येन न एव त्रती द्विविधो-द्विप्रकार एव मूलभेदतो भवति, मूलभेदद्वयनिर्दिदि-
 क्षया चाह-अगारी अनगारश्चेति, अगारमस्यास्तीत्यगारी परिग्रहारम्भगानिति, ग्रहस्थ इत्यर्थः, अविद्यमानागारोऽनगारः,
 परित्यक्तारम्भपरिग्रह इत्यर्थः, एतयोरेव पर्यायरूपत्वेन व्याख्यान तनोति-आचकः अमरणश्चेत्यर्थः, अभ्युपेतसम्यक्तः प्रति-

पन्नाणुव्रतोऽपि प्रतिदिवसं यनिभ्यः सकाशात् साधूनामगारिणां च सामाचारिं धृणोतीति श्रमणः 'कृत्यलुटो बहुलै'ति वचनात् कर्त्तरि ल्युट्, श्राम्यतीति-तपस्यति तपश्चरति प्रत्रज्यादिवमादारभ्य सकलमावधयोगविरतो गुरुपदेशात् स्वाध्यायिकं यथाशक्ति समाचरत्याप्राणपरिक्षयादिति, एवं च श्रावकोऽगारी श्रमणश्चानगार इति प्रसिद्धाभ्यामत्यन्तं पर्यायशब्दाभ्यां अगारिसामान्यमनगारसामान्यं च व्यवच्छिन्नं दर्शितमिति । अत्राहेत्यादिना (१५८-१०) सम्बन्धाति, अगार्यनगारश्च व्रतो भवतीत्युक्तेऽत्र परः प्रश्नयति-कोऽनयोऽगार्यनगारिव्रतिनोः प्रतिविशेषो, मेद इत्यर्थः, आचार्यस्तु तं विशेषमभिधातुकामः अत्रोच्यत इत्याह, योऽनयोविशेषः सोऽभिधीयते,

अणुव्रतोऽगारी ॥ ७-१५ ॥ सूत्रं ॥

महाव्रतापेक्षयाऽणु-स्तोकमल्पं देश इति पर्यायाः, महाव्रतानि सर्वपापभेदविरतिलक्षणानि सर्वसात् प्राणातिपातात् विरामीत्यादि, अयं तु न सर्वतो विरतिमातिष्ठते, किं तर्हि ? कुतश्चिद्वै प्राणिपातात् यत एकेन्द्रियाः पृथिव्यादिकायाः पञ्च प्रायो दुष्परिहाराः सन्नगसिनां, स्थूलाश्च द्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियाः, स्थूलत्वं सकललौकिकजीवित्यप्रसिद्धेः, सूक्ष्मत्वं विगानेन जीमत्वाप्रसिद्धलौकिके, तत्रापि संकल्पजं प्राणातिपातं प्रत्याख्याति, नारम्भजम्, आरम्भो हि हलदन्तालखननमृनापञ्चक्रप्रकारः, तत्रावश्यं तथैव शंखणकपिपीलिकाधान्यगृहकारिकामण्डूकादयः संघट्टपरितापापद्रावणक्रियाभिः स्पृश्यन्ते, तस्मान्न समस्ति प्रत्याख्यानं तद्विषयं, संकल्पजस्य तु सम्भवति, मनसा संकल्प्य द्वीन्द्रियादिप्राणिनो मांसास्थिचर्मनखालदन्ताद्यर्थं न हन्मीत्युसमतो निवर्त्तते संकल्पकृतात् प्राणातिपातात् न करोमि न कारयामि मनसा वाचा कायेनेत्येवंविषयं प्राणातिपातमित्यादिविकल्पानामन्य-

तमेन प्रत्याचष्टे, तथा मृयावादात्, न सर्वस्मात्, किं तर्हि ? , स्थूलाद् अभिन्नकन्यकां असतीमुर्वरां भूमीमभूमिमल्पक्षीरामेव बहुधीरां गां नाभिदधेऽहमित्यादिकात्, तथा कूटसाक्षित्वदानादेश्च व्यावर्त्तते, न पुनः स्नेहद्वेषमोहाभिभवात् विपरीतभापीभवति, प्रत्याख्यानविधिस्तु पूर्ववत् । तथाऽदत्तादानात् न सर्वस्मात्, किन्तु ? , स्थूलाचोयोरौपणहेतुत्वेन प्रसिद्धाद् द्विपदचतुष्पदापदविपयात् निरर्त्तने, न पुनरल्पवृण्णन्धनगोमयादिग्रहणात्, प्रत्याख्यानं पूर्ववत्, तथा मथुनात् न सर्वस्मात्, किन्तु, स्थूलात्, स्थूलं च परदारगमनं, तद्विषयस्य प्रत्याख्यानं, अन्यपक्षे न, प्रत्याख्यानविधिश्च पूर्ववत्, तथेच्छापरिमाणं प्रतिजानीते, अन्यतः परिग्रहाद्विरमन्ति, सचिन्तादेः स्थूलात्, स्थूलथापरिमाणतः, सर्वेषां क्षेववास्त्वादीनामभिलपितपरिमाणव्यतिरेकं प्रत्याचष्टे, कालनियमेन भक्त्यल्लभृत्यदारादीनामेतावता मम कार्यमिति शेषात् प्रत्याख्यानं, तद्विधिश्च पूर्ववत्, एवमेतानि पंचाप्यणूनि स्वल्पविपयाणि, न यथोक्तसमस्तविपयाणि, व्रतानि यस्य सोऽणुव्रतोऽगारी भवतीति, ननु च सोऽणुव्रत इत्येवं सूत्रं कार्यं, उच्यते, सत्यमेवमनगारित्रित्तिपरामर्शः स्यात्, तच्छब्देनानन्तरस्य विधिः प्रतिषेधो चेति वचनात्, अगारिणश्च महाव्रतधारित्वप्रसंगः, तच्चा ममीचीनं, अथ द्वयमभिसम्बध्यते अगार्यनगारश्च सोऽणुव्रतो भवतीति, सुतरां महाव्रतानि निराधाराणि स्युः, अतः अगारिग्रहणं कार्यं, न कार्यं, महदित्यनेन शब्देन विशेषितानि व्रतानि यस्य सोऽनगारो महाव्रतीत्युपर्युक्तत्वात्, पारिशेष्यादगार्येन संभस्यते सोऽणुव्रत इति, एवं तर्हि अधिकारार्थमगारिग्रहणम्, अतः प्रभृति यद्वक्ष्यते तत् सर्वमगारिणो भवति, आ अध्यायपरिसमाप्तेरिति । सम्प्रति भाव्यमुक्तार्थानुमारेण श्रीयते-अणून्यस्य व्रतानीत्यणुव्रत (१५६-१२) इत्यादिवृत्त्याऽर्थं दर्शयति अनेन बहुव्रीहिवाक्येन, अणूनि-दंशविपयाणि, न समस्तनिपयाणीति प्रतिपादयति, अस्येत्यन्यपदार्थाध्यान्यख्यापनं, व्रतशब्दः प्राग्व्याख्यातो निवृत्तिपर्यायः,

नदेवमित्यादिना निगमयति सामान्यार्थेन शब्देनानेकभेदसंघ्राहिणा, यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् यस्मादणूनि व्रतान्यस्य तस्मादेवमु-
क्तेन प्रकारेणाणुव्रतधरः प्रतिपन्नाणुव्रत इति, धरणं यथागृहीतव्रताविस्मरणं वक्ष्यमाणातिचारपरिहारेण चानुपालनमत एवंविधः
आवक इति अगारी व्रती च भवति, पर्यायकथनं चेदं भेदबहुत्वप्रतिपादनार्थम्, एकादशोपासकभेदाः सम्यदर्शनप्रभृतयः सक-
लश्रावकभेदाधारभूता इति, आगमश्च—“दंमणवयसामाइअ^३ पोसहपडिमा^४ अर्धमसच्चित्ते^५ । आरंभ^६ पेसउदिहुवज्जए^{१०} सम-
णभूए^{११} य^{१२} ॥१॥” दर्शनप्रतिपत्तेरारभ्य स्वशक्त्यपेक्षया व्रतधारणादिष्वध्यवसायक्रियाविशेषेषु प्रवर्तते प्रवर्धमानश्रद्धः श्रमणभूतातेषु
स्थानेषु इत्येवमणुव्रतोऽगारी व्रती भवतीति । किंचान्यदित्यनेन प्रस्तुत्यार्थस्य सम्बन्धं कथयति, गृहीतमिदमुक्तलक्षणान्यनुव्रतानि
धारयति गृहीति, किंचान्यत् प्रतिपाद्यते, आह—

दिग्देशानर्थदण्डविरतिसामायिकपोषधोपवासोपभोगपरिभोगपरिमाणान्तिथिसंविभागव्रत-

सम्पन्नश्च ॥७-१६॥ सूत्रम् ॥

कृतद्वन्द्वा दिगादयस्तैः सम्पन्नः—समृद्धः संयुक्तः, चमृद्धः समुच्चयवचनः, प्रतिपन्नाणुव्रतस्यागारिणस्तेषामेवाणुव्रतानां दाढ्या-
पादनाय शीलोपदेशः, शीलं च गुणशिक्षाव्रतं, तत्र गुणव्रतानि त्रीणि दिग्भोगपरिभोगपरिमाणानर्थदण्डविरतिसंज्ञान्यणुव्रतानां
भावनाभूतानि, यथाऽणुव्रतानि तथा गुणव्रतान्यपि सकृद् गृहीतानि यावज्जीवं भावनीयानि, शिक्षापदव्रतानि सामायिकदेशावका-
शिकपौषधोपवासान्तिथिसंविभागाख्यानानि चत्वारि, प्रतिदिवसमनुष्ठेये द्वे सामायिकदेशावकाशिके, पुनः पुनरुच्चार्येते इतियावत्,
पौषधोपवासान्तिथिसंभागौ तु प्रतिनियतदिवसानुष्ठेयौ, न प्रतिदिवससमाचरणीयौ, पुनः पुनरष्टम्यादिति धिञ्चनुष्ठीयेते इति, शिक्षा-

-अभ्यामस्तस्याः पदानि-स्थानानि अभ्यासविषयास्तान्येव व्रतानि शिक्षापदव्रतानीति, गुणव्रतानि तु न प्रतिदिवसग्राह्याणि, सकृद्ग्रहणान्येव, गुण्यन्तै-संख्यायन्त इति गुणा-दिगादयो, दिशापरिमाणं पूर्वादिका दिशः तासामिष्टसंख्याव्यवच्छेदेन परतः प्रत्याग्नान्ते, एवमुपभोगपरिभोगमपरिमितं संख्याय परिमाणेऽवस्थापयति, शेषं प्रत्याचष्टे, तथाऽनर्थदण्डमुपयोगमात्रव्यतिरिक्तस्य मकलस्य निश्चिन्तितभ्युपैति, परिगुणयतो गुणव्रतसंज्ञा, एवमेतानि शिक्षाव्रतानि देशकालावस्थापेक्षाणि शीलमुत्तरगुणाख्यानि अनुव्रतपरिषृद्धयर्थमेव भावनीयानीति ।

‘नृभिश्चे’त्यादि(१५६-१७) भाष्यं, एभिरिति दिगादिव्रतैः आदिग्रहणात् शिक्षापदव्रतैश्च सम्पन्नोऽगारी व्रती भवति, कानि पुनस्तानि दिगादीनि व्रतानीत्याह-तत्र दिग्व्रतं नामेत्यादि, तत्र-तेषु उत्तरगुणेषु सप्तसु दिग्व्रतं नाम दिशोऽनेकप्रकाराः शास्त्रेऽभिहिताः, तत्र द्वयोर्द्वयोपलक्षिता पूर्वा शेषाश्च पूर्वदक्षिणादिकास्तदनु क्रमेण, दिशां सम्बन्धि दिक्षु वा व्रतं एतावन्तु पूर्वादिविभागेषु मया गमनाद्यनुष्ठेयं, न परत इति, नामशब्दो वाक्यालङ्कारार्थः, एतदेव स्पष्टतरं विवृणोति-तिर्यगित्यादिना (१५७-१७) दिग्भागेति पूर्वादिका दिशोऽष्टौ निर्दिष्टाः, ऊर्ध्वमिति नवमी दिक्, अध इति दशमी, एवमासां दशानां दिशां यथाशक्ति (गमन) तिर्यगिति पूर्वादिका दिशोऽष्टौ निर्दिष्टा इति, यथाशक्तीति यथासामर्थ्यं कार्यापेक्षया गमिक्रियादिपरिमाणं एतावती दिक् पूर्वैणावगाहनीया, एतावती परिमाणाभिग्रह इति, यथाशक्तीति यथासामर्थ्यं कार्यापेक्षया गमिक्रियादिपरिमाणं एतावती दिक् पूर्वैणावगाहनीया, एतावती च पूर्वदक्षिणेनेत्यादि, अभिग्रहोऽभिमुखग्रहणं, आभिमुख्यं तु निश्चित्य ज्ञानेन गुणदोषाविति गृह्णाति, ततः को गुणोऽवाप्यत इत्याह-तत्परतश्चेत्यादि, गुणमुपदर्शयति ग्रन्थः, चशब्दः क्रमावद्योतनार्थः, तस्माद्गमनपरिमाणात् परतः सर्वभूतेषु स्थावरजङ्गमाख्येषु पृथिव्यादिद्वीन्द्रियादिषु अर्थः-प्रयोजनमतिशयोपकारि, सत्यपि न सिन् न तत्र गमनाद्यनुतिष्ठति, अतस्तत्रत्यभूतानामनुपमर्दः

अर्थतः अनर्थतश्चेति, चशब्दः समुच्चयेऽनर्थः—अप्रयोजनं विना प्रयोजनेन भूस्वननोच्छिखनजलावगाहनवनस्पतिच्छेदकृकलासादि-
 व्यापादनादिनेकविधः, स एष सर्वः सावच्यः सपापो योगो व्यापारः कायादिकस्तेन चैव परिमाणात् परतो निरस्तेन निक्षिप्तो
 निरस्तो भवतीति गुणावाप्तिः । सम्प्रति क्रमनिर्दिष्टं देशव्रतमुच्यते—अत्राह—वक्ष्यति भवान् देशव्रतं, पारमर्पप्रवचनक्रमः कैमर्च्या-
 द्विभ्यः सूत्रकारेण आप्ते तु गुणव्रतानि क्रमेणोद्दिश्य शिक्षाव्रतान्युपदिष्टानि, सूत्रकारेण त्वन्यथा, तत्रायमाभिप्रायः—पूर्वतो योजनश-
 तपरिमितं गमनमभियुह्यतं, न चास्ति संभवो यत् प्रतिदिचसं तावती दिगवगाह्या, ततस्तदनन्तरमेवोपदिष्टं देशव्रतमिति, देशो-
 भागेऽवस्थापनं प्रतिदिनं प्रतिग्रहं प्रतिक्षणमिति सुखावबोधार्थमन्यथाक्रमः, सम्प्रति भाष्येण स्पष्टयत्येनमेवार्थ—देशव्रतं नामेत्यादि,
 (१५७-६) दिक्परिपमाणस्यैकदेशो देशस्ताद्विषयं व्रतं देशनियमस्तच्च प्रयोजनापेक्षमेकादिदिक् सर्वदिक् यथा नामशब्दो वाक्यभूष-
 णार्थः, देशनिरूपणार्थमाह—अपचरक इत्यादि (१५७-३) अपचरको विशिष्ट एव गृहैकदेशः, तत्रैवं नियमः प्रवेशादिकाले—आग्रभात-
 समयादवाक् न मया निर्गन्तव्यमुतो देशादन्यत्र अनाभोगादिभ्य इति, एवं कुड्यमर्यादावच्छिन्नाद्गृहात् तथा वृत्तिपरिक्षेपावच्छिन्नात्
 क्षेत्रात् ग्रामाद्वा सीमावच्छेदाच्च, आदिग्रहणं नगरखेटकर्वटविषयजनखण्डपदार्थं, एतत् प्रदर्शनार्थमात्रं, एवं च यत्र देशे यावन्तं काल-
 मिच्छति स्थातुं विहर्तुं वा तत्र विवक्षितदेशात् परतो निवृत्तिरित्येव, अस्यैवार्थस्य प्रतिपादनार्थमिदमाह—यथाशक्तीत्यादि, यथा-
 शक्तीति कारणापेक्षया यावति देशे प्रविचारो गमनादिक्रिया समास्ति गृहिणस्तदर्थः परिमाणाभिग्रहः प्रविचारजनितसूक्ष्मस्थू-
 लभूतग्रामोपमर्दपरिहारः कृतो भवतीति दर्शयति ततः परतश्चेत्यादिना, प्राग्व्याख्यातार्थमेतद्भाष्यमिति । अनर्थदण्डो नामे-
 त्यादिना (१५७-५) अर्थः—प्रयोजनं गृहस्थस्य क्षेत्रवास्तुधनशरीरपरिजनादिविषयस्तदर्थ आरंभो—भूतोपमर्दोऽर्थदण्डः, दण्डो निग्रहो

यातना विनाशनमिति पर्यायाः, अर्थेन-प्रयोजनेन दण्डोऽर्थदण्डः स चैव भूतविषय उपमर्दलक्षणो दण्डः क्षेत्रादिप्रयोजनमपेक्ष-
माणोऽर्थदण्ड उच्यते, तद्विपरीतोऽनर्थदण्डः प्रयोजननिरपेक्षः अनर्थोऽप्रयोजनमनुयोगो निष्कारणता, विनैव कारणेन भूतानि
दण्डयति यथा वृठारेण ग्रहः तरुस्कन्धशाखादिषु ग्रहरति कृकलामपिपीलिकादि व्यापादयति, नामशब्दः पूर्ववत्, अनर्थदण्डस्व-
रूपनिरूपणायाह-उपभोगेत्यादि, उपश्रुज्यत इत्युपभोगः, उपशब्दः सकृदर्थे, सकृद्भोगः उपभोगः पुष्पाहारादि, अथवा आंतर-
भोगः उपभोगः आहारादिः, अत्रान्तर्वचनः उपशब्दः, परिश्रुज्यत इति परिभोगः, परिशब्दोऽभ्यावृत्तौ वर्तते, पुनः पुनः भोगो
वस्त्रादेः, ननु च नतग्रहणाद्विरतिशब्दो गम्यत एव किमर्थं विरतिग्रहणं, उच्यते, आदरार्थं, दूरक्षध्यायमेतत्, आहतः कथं नाम
परिहरेदिति। सामायिकं नामेत्यादि (१५७७) सामायिकमिति समो-रागद्वेषविमुक्तः आयो-लाभः प्राप्तिः, समस्यायः समायः
तत्र भवं सामायिकं, समाय एव वा सामायिकं, नामशब्दोऽलंकारार्थः, अभिगृह्य कालमिति कालं नियम्य यावच्चेत्यादि पर्यु-
पासे साधन् वा अन्यद्वा किंचिदुक्तलक्षणमास्थाय कालस्य गोदोहिकादि स्थिरचित्तवृत्तिः, गृहपौषधशालादिषु निर्व्यापारः सन्
सर्वत्र सामायिकमातिष्ठते, अमुना विधानेन-करोमि भदन्त ! सामायिकं द्विविधं त्रिविधेनेति, प्रतिपद्य चैनं ततश्चैत्यादि पर्युपासे,
निक्षिप्तसावधयोगः अवद्यं गहितं पापं सहावधेन सायधः योगो व्यापारः कायादिस्तस्य सायधव्यापारस्य निक्षेपः-परित्यागः
ग्रेज्जनं, न करोमि न कारयामि मनोवाक्कायैरिति भावतस्तद्विशेषणं सावधमिति ॥ पौषधोपवासो नामे (१५७-८) त्यादिना

१ सर्वशब्दः प्रकृतविकल्पापेक्षया, अतः सर्वसावधयोग इति न करोमि न कारयामि तस्य विकल्पस्य प्रत्याख्येयो यः सावधा-
योगः स सर्वं इत्यनेन विशेष्यते, न पुनः सामान्येन सर्वसायधयोगनिक्षेपणमिति, अगारान् तस्यागारिण (इति सिद्ध०)

पौषग्रस्वरूपं निरूपयति, रूढ्या पौषघशब्दः पर्वसु वर्तते, पर्वाणि च अष्टम्यादितिथयः, पूरणात् पर्व, धर्मोपचयहेतुत्वात्, तत्र
 पौषघः पर्वण्युपनामः त्रिविधस्य चतुर्विधस्य वाऽऽहारस्य छेदः, नामशब्दो राक्वालङ्कारार्थः, पौषघे उपवासः इत्यादिना
 भाष्येणानर्थान्तरमित्येकाधिंता, सोऽष्टमीमित्यादि, स पौषघोपवासः उभयपक्षयोरष्टम्यादितिथिमभिगृह्य निश्चित्य उद्व्याऽ-
 न्यतन्मां चेति, प्रतिपदादितिथिषु अनियमं दर्शयति, अष्टम्यादिषु नियमः, चतुर्थाद्युपवासिनेति, कर्तृलक्षणा वृत्तीया, सुमु-
 क्षूणा सकृद्भोजनं मध्यमजनस्य भक्तद्वयं, तत्र मध्यमां प्रतिपत्तिमाश्रित्य चतुर्थादितपोगणना, अतीतेऽहनि भुक्त्या प्रत्यापान-
 मित्येको भोजनकालः, द्वितीयेऽहनि भक्तद्वयच्छेदः, तृतीयेऽहनि भुक्तिकाले भुक्त इति चतुर्थमुच्यते, एक उपनामः चतुर्थं, तदा-
 द्युपवमति यस्तच्छीलश्च स चतुर्थाद्युपनासी, आदिग्रहणात् पूर्णगणनयैव पष्ठाष्टमादिममस्ततपोविरूपग्रहणं, स्नानमुदकेन अन्तु-
 लेपनं चन्दनादिना गन्धा वासादयः मालाहं माल्यं पुष्पप्रकारः, अलंकारो वस्त्रकेशरुद्रादि व्यपगताः स्नानादयो यस्येति,
 न्यस्तो निक्षिप्तः सर्गमावद्ययोगो येन, सर्वशब्दः पूर्णत्वं, कुशास्तृणजातिरशुषिराः तत्कृतः संस्तारः, संस्तीर्यतेऽसाविति संस्तारः
 फलकमप्यशुषिर चम्पकादिपट्टखण्डं, आदिग्रहणात् विदलवस्त्ररुग्नीपरिग्रहः अन्यतममिति उक्तानां मध्ये यथालाभमास्तीर्य
 विरचय प्रतनुनिद्रेण अनुष्ठेयं, अथवा स्मश्रुतयपेक्षया स्थानादिविधिनानुष्ठेयस्तदाह-स्थानमूर्ध्वलक्षणं कायोत्सर्गार्थं वीराणां
 सहननयुक्तानामासनं ज्ञान्वधोभागतुल्यमंचिकादिनिविष्टस्यापनीताधोमंचिकस्य तथाऽऽस्थानं वीरामनमुच्यते, निसद्यासनं हि
 समस्तिग्निवेशनं पर्यकवन्धादिः, वाशब्दो त्रिकल्पार्थः, स्थानादि वा शयनं वा अन्यतममिति यदेनाभ्यस्तं आस्थायेति परिगृह्य
 धर्मस्तु श्रुतचरणभेदाद् द्विधा, तत्र श्रुतधर्मो वाचनाप्रच्छेदनाऽनुप्रेक्षास्वाध्यायधर्मोपदेशलक्षणाः चरणधर्मो महाप्रतापुत्रतोत्तरगुणभेदतः

तद्विषयं जागरणं जागरिका, नन्वर्तरीद्विविकथाद्याथ्रिता जागरेति, एतमयं पौषधोपनासः सम्यग् गृहिणाऽनुष्ठेय इति । उपभोग-
परिभोगव्रतं नामेत्यादि (१५७-१८) उपभोगपरिभोगशब्दार्थौ व्याख्यातौ, तच्च द्विनिघं व्रतं भोजनकर्मत्रिपयत्वात्, तत्रा-
शनीयात् मासानन्तराश्रितवर्तते पानतो मधसुरामांसरमक्रादेः स्वाद्याद् बहुबीजसचोदुंबरफलादेः स्वाद्यात् माक्षिकादिमधुप्रभृतेः
एवं यथासम्भवमन्यदपि सचित्तमाहारजातं परिहरति प्रतिदिनसं, कर्ममतः पंचदश कर्मादानानि अंगारकरणादीनि ज्ञानानरणा-
दिकर्मणा हेतुत्वात् आदानात् कर्मादानानीत्युच्यन्ते, तानि चाङ्गारयनशकटभाटकस्फोटनदन्तलाक्षारम विपकेशवाणिज्ययंत्रपी-
डननिर्लाञ्छनद्वदानसरोहदादिपरिशोषणासतीषोषणकर्माणि, प्रदर्शनं चैतद् बहुसावधानां कर्मणां, न परिगणनमित्यागमार्थः,
ननु च भाष्यकृता न कर्मादानग्रहणमकारि साक्षात्, सत्यं, आदिग्रहणाद् व्याख्येयानि, प्रवचने तथोपदिष्टत्वात्, गन्धमाल्या-
दीनामित्यादिशब्दात् पटवासूपप्रकर्षताम्बूलग्रहणं, समास्तौ यानि बहुसावधानि तानि यावज्जीवं वर्जनीयानि, अल्पमानधानां
तु कर्मणां परिमाणं कार्यं, शेषाणि प्रत्याख्येयानि । अतिथिसंविभागो नामेत्यादि (१५७-१७) अतिथिर्भोजनार्थं भोज-
नरालोपस्थायी स्वार्थं निर्दिष्टताहारस्य गृहित्रतिनः साधुरेवातिथिः तस्य संविभागोऽतिथिसंविभागः, संविभागप्रग्रहणात् पश्चा-
त्कर्ममादिदोषपरिहारः, अत्र च पौषधोपवासपारणकाले नियमः, 'अदत्ता साधुभ्यो न स्वयं पारणीय'मिति, अन्यदा तु दत्ता
पारयति पारयित्वा वा ददाति इत्यनियमः, तच्च देयं देशकालापेक्षं सर्वमेवोद्गमादिविशुद्धं मोक्षफलमभिलपता संयतासंयतेन,
कदाचित् किञ्चिदाधाकर्माद्यापि देशकालापेक्षं स्वर्गादिफलमेव भवतीति विजानता देयमेव, उत्सर्गापवादप्रपंचस्वभानत्वाद्भगवद-
हंव्रणीतग्रचनस्येति, नामशब्दः पूर्वपद, न्यायागतानामिति न्यायो द्विजक्षत्रियविदशूद्राणां स्ववृत्त्यनुष्ठानं, स्ववृत्तिश्च प्रसिद्धेव

ग्रायो लोकरूढ्या, तेन तादृशेन न्यायेन आगतानां ग्राप्तानां कल्पनीयानामिति उद्गपादिदोषप्रजितानामशनीयपानीयखाद्य-
 स्वाद्यवस्त्रपात्रप्रतिश्रयसंस्कारमेवजादीना द्रव्याणामिति पुद्गलविशेषाणां देशो नानात्रीहिकोद्रवकंगुगोधूमादिनिष्पत्तिकः कालः
 सुभिक्षुदुर्भिक्षादिः श्रद्धा विशुद्धचित्तपरिणामः पात्राद्यपेक्षः सत्कारोऽभ्युत्थानासनदानन्दनानुजनादिः क्रमः परिपाटी देश-
 कालापेक्षो यः पाको निर्वृत्तः स्वगेहे तस्य पेयादिक्रमेण दानं, यो वा यत्र देशे काले वा क्रमः प्रसिद्धः तद्देशादिभिरुपेतं, उपेत-
 शब्दः प्रत्येकमभिमन्वध्यते, परयेति प्रकृत्या आत्मनोऽनुग्रहबुद्ध्या ममायमनुग्रहो महान्तयुक्तैः साधुभिः क्रियते यदशनी-
 याद्यादीयत इति, अतः संयता मूलोत्तरगुणसम्पन्नास्तेभ्यः संयतात्मभ्यो दानमिति । किंचान्यवि(१५८-२)त्यनेनाभिसंवभा-
 तीति, सम्यक्तत्त्वसम्बन्धो वाऽऽणुप्रतधरः शीलसम्बन्धो युक्तः ॥ किंचान्यत् पालयेदित्याह—

मारणान्तिकीं संलेखनां जोषिता ॥ ७-१७ ॥ सूत्रं ॥

यद्यपि प्रतिक्षणमावीचिकमरणमस्ति तथापि न तद्ग्रहणं, किं तर्हि?, सर्वायुषः क्षयो, मरणमेवान्तो मरणान्तः—मरण-कालप्र-
 त्यासन्नं मरणमितियावत् जन्मनः पर्यवसानं तत्र भवा मारणान्तिकी, संलेखना हि सम्पद्यते, संलिख्यतेऽनया शरीरकपाया इति
 संलेखना-तपोनिशेषः, यथोक्तमार्गे “चत्वारि विचिताहं त्रिगईणिज्जूहिआहं चत्तारि । एगंतरमायामं अत्रिगिद्विगिद्व कोडिकं ॥ १ ॥”
 द्वादश वर्षण्युत्कर्षतः संलेखनाकालः, तदनु सशक्त्यपेक्षो मासार्द्धमामपरिमाणः संलेखनाकालोऽन्यसेयः, संलेखना चान्द्रयं समा-
 धिमरणाय पर्यन्ते विधेयाऽनगारागारिभ्या, जोषितेति कर्त्तरि ताच्छीलिकस्तृन्, मारणान्तिकीं संलेखनां जोषिता सेषिता कर्ता
 इति, एनमेवार्थं भाष्येण स्पष्टयति कालसंहनेनेत्यादिना (१५८-५) कालदोषादुप्यमाया दुःशक्यं नहूनि वर्षाणि साधुगृहि-

धर्मानुष्ठानं कर्तुं, संहननं वज्रपभनाराचादि षोढा संहननस्य दौर्बल्यं दुर्बलता, हीयमानमित्यर्थः, उपसर्गास्तु दिव्यमानुषतिर्य-
कृतात्ममनुत्थाः, दीपशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, कालदोषात् संहननदौर्बल्यदोषादुपसर्गदोषाद्वा, धर्मो दशलक्षणकः तद्विषयाण्य-
वश्यं कर्तव्यान्याचक्ष्यमानि साधोः प्रत्युपेक्षणादीनि अगारिणोऽपि चैत्यवन्दनवैयावृत्यपौषघ्नप्रतिपत्त्यादीनि तेषां परिहाराणिः-
अवसादः कालादिदोषात् ताम्रवगम्य कालादिदोषमन्तेरेण वा अभितः प्रत्यासन्नमवबुद्धयेदं च कर्तव्यमित्याह-अवमौदयेत्यदि
(१५८-६) अयमं न्यूनमुदरमवमोदरं तद्भावमौदर्यं-अविकृतकुक्षुब्धकमानेन द्वात्रिंशत्कवलाहारः पुरुषः स्त्री वा, ततः किञ्चि-
दूनतादिमेदेनावमौदर्यमेनेकविधभागमेऽभिहितं, चतुर्थादिभक्तभावना पूर्वोक्ता, आदिग्रहणादर्धमासक्षपणादिपरिग्रहः, एभिस्तपो-
विधैरैरात्मानं संलिल्य-तनूकुर्य विरुध्य-रुधिरमेदोमांसाद्यपचयं कृत्वा कपायांश्चापास्य-ग्रेज्ज्य च गृहित्रतत्त्वमभ्युपगम्य
संपमं सर्वसान्द्यविरतिलक्षणमुत्तमैर्मात्रैः सम्पन्नः चतुर्विधमशनादिकमाहारं प्रत्याख्याय त्रिविधं वा यथासमाधि याव-
जीवमिति विशिष्टावधिकं भावनानुप्रेक्षापरः भावनाः पूर्वोक्ताः अनुप्रेक्षास्तु वक्ष्यमाणा नवमे तत्पर इति तत्र निहितयेता-
स्तदध्यवसानः स्मृतिबहुलः सर्वे स्मरति यत् प्रतिज्ञातं महाव्रतादि, मुषितस्मृत्येन निर्जराऽस्ति श्रमादवतः, समाधिरिति चेतसः
स्वस्थता तद्वहुलः समाधिबहुलः, नार्त्तरोद्रध्याममुक्तः, एवं कुर्वन्मुत्तमार्थस्येति प्रकृष्टपुरुषार्थस्य मोक्षस्याराधको भवतीति । सम्प्रति
व्याख्यातस्वरूपाणि शीलानि निगमयति-‘एतानि’ (१५८-१०) त्यादिना उत्तरस्य च सम्बन्धमाचष्टे, दिक्षु व्रतं दिग्ब्रतं, तदादौ
येषां तान्येतानि दिग्ब्रतादीनि सप्तापि सह संलेखनया शीलानि भवन्ति, शील्यन्ते-अभ्यस्य ते समाचीयन्ते आत्मनि पुनः
पुनरिति शीलानि, एवमयमगार्यपुनर्व्रतशीलसम्पन्नो व्रतीच्युव्यते, स च व्रतीति निःशब्द इत्यमुष्मादि वचनादिदमर्थान् माम-

॥ श्रूयतः प्रतिपादितं भवति त्रती नियतं सम्यग्दृष्टिरिति, त्रितिलक्षणादेव विशिष्टावधारणं यो त्रती सोऽग्र्यंतया सम्यग्दृष्टिः—
 ॥ सम्यग्दर्शनी भवतीति, यतः शंकादिदोषदूषितमनसो मिथ्यादर्शनशल्यतुद्यमानमकलमूलोचरगुणाधारतत्पार्थश्रद्धानस्य नियमत एव
 नास्ति त्रितितमवो त्रती नियतं सम्यग्दृष्टिरिति, तत्र तेषु सम्यक्त्वाणुत्तरगुणव्रतशिक्षात्रतेषु सम्यग्दर्शनातिचारः पंचधाऽयं—

शङ्काकाङ्क्षविचिकित्साऽन्यद्दृष्टिप्रशंसासंस्तवाः सम्यग्दृष्टेरतिचाराः ॥ ७-१८ ॥ सूत्रं ॥

॥ कृतद्वन्द्वाः शङ्कादयो भवनविषयतया निर्दिष्टाः, सम्यग्दृष्टेरिति सम्यग्दर्शनभाजोऽतीचारा भवन्ति, मोहनीयरुमणो वैचि-
 ॥ त्र्यादात्मनः परिणतिविशेषाः, तानि द्वन्द्वपदानि पंचापि दृष्ट्या दर्शयति—शंकेत्यादिक्रया, अतिचारो व्यतिक्रमः स्वलन-
 ॥ मित्येकोऽर्थः, अधिगतेत्यादि, अधिगतं—सुपरिज्ञातं जीवाजीवादि तदं यस्य तस्याप्येवंविधस्य भगवत इति श्रीवर्द्धमानस्य
 ॥ शासनं ग्रन्थनमभिप्रपन्नस्य—अभिमुखं भानतः प्रतिपन्नस्येतियावद् अंसंहार्यमतेरिति संहार्या—आक्षेप्या परकीयागमप्रक्रिया-
 ॥ मिरसमंजसाभिर्बुद्धिर्यस्य स संहार्यमतिः न संहार्यमतिर्भगवदहर्तृग्रणीतत्तत्तद्वा या तस्य सम्यग्दृष्टेरहर्तृप्रोक्तेषु जीनादिष्वर्थेषु,
 ॥ यथाऽऽत्मा लोकाकाशतुल्यप्रदेशः, गतिस्थितिहेतू जीनपुद्गलानां धर्माधर्माविवेक्षाकारणमित्येवमादिरनेकः पदार्थोऽत्यन्तः सूक्ष्मस्तेषु
 ॥ अत्यन्तलिङ्गागमगम्येषु, यतः परमाणवः सूक्ष्माश्चातीन्द्रियाश्च तथापि लिङ्गेन—कार्येणागमेन वाऽग्रगम्यन्ते केवलागमग्राह्ये-
 ॥ ष्विति केवलं एकममहायं मत्यादिविनिर्मुक्तं आत्यन्तिकज्ञानावरणक्षयप्रभवं आत्मस्वरूपं सकलज्ञेयग्राहि ज्ञानं तेन गृह्यन्ते, आगमो
 ॥ द्वादशांगं गणिपिटकं तेन च गृह्यन्ते, अत आगमपरिच्छेदेषु प्रज्ञापनीयेष्वर्थेषु यः संशयो भवति, एवं स्यादसंख्येयप्रदेश आत्मा
 ॥ नैव स्यादिति वा, सेयमेवंविधा शंका, तथा चागमः—“संसयकृष्णं संका” तथा संशयो मिथ्यात्वमेव, यथाह—“पयमक्खवरपि एक्कंपि जे

न गेह गुणनिर्दिष्टं । सेतं रोयंतोऽविदुः मिच्छद्दिद्वी गुणेऽबो ॥१॥” इहलोकं भवा एहलौकिकाः शब्दादयो विषयाः, सुगतेन
 दि निगूणामेदृशो धर्म उपदिष्टः, अगावपि घटमान एव, तथा परित्राद्भौतब्राह्मणानामपि, तथा परलोके भवाः पारलौकिकाः
 व्यंगमानुषजनप्रभवाः शब्दादयो विषयास्तेऽपि भिलापस्ताद्विगयाऽऽशंसा ग्रीतिरभिलापः कांक्षेत्यनर्थान्तरं, दर्शनेषु वा, तथा चागमः
 —“इमा अण्णदंमणगाहो” प्रस्तुतोऽतीचारः तत्तद्वन्देन तस्य परामर्शः, सोऽतीचारो मलीमसता ध्यामलता, कस्य ?
 मय्यन्देष्टरित्याह, न निर्मूलमेव सम्यक्चं भवति, मलिनता तु तस्य जायत इति, कस्मात् पुनः कांक्षा अतीचार इति प्रश्नेनोप-
 क्रमो-कृत इति, एवं मन्येत-जिनमचं श्रद्धत एव, अश्रद्धतश्च मिथ्यादर्शनं, आचार्यस्त्वाह-कांक्षिता इत्यादि (१५६-५)
 यस्मादन्यत्रागमनतन्मिलापी कांक्षिता, न विचारिता गुणदोषा देनासावविचारितगुणदोषो यतः सांसारिकसुखमल्पं विपाक-
 रुदं नदप्यभिलपति, एतच्च भगवद्भिः प्रतिषिद्धं, प्रतिषिद्धानुष्ठानाच्च भावतो दूषयति सम्यक्चं, अतः समयमतिक्रामतीति
 समयः-मिद्वान्तः अतिक्रमणमुल्लंघनं, कः पुनरसौ समयः ‘णो इहलोगद्वयाए’ इत्यादि, केवलं कर्मनिर्जरायैवेति, विचिकि-
 त्त्वा नामे(१५१-६)त्यादिना, मतिविभ्रमो विचिकित्सा-युक्त्यागमोपपन्नेऽप्यर्थे भ्राम्यति मतिः, यथाऽस्य महत्तपः। क्लेशस्य
 लोभमदित्यादेरगयत्वां फलतपद् भवित्रीति, अथच क्लेशमात्रमेवेदं निर्जराफलविकलमिति, नामशब्दो वाक्यालंकारार्थः, इदमप्य-
 स्तीति इत्यादि, उभयथेह क्रिया-फलवती निष्फला च, कृपीवलानां कर्षणादिक्रिया कदाचित् फलवती जातुचित् निष्फलेति,
 अत्र इदमस्तीदमप्यस्ति एवं परलोकाक्रियायामप्यास्तितामतिविधुतिरिति । ननु शंकाविचिकित्सयोः कः प्रतिविशेषः ? उच्यते,
 शंका मरुतागकल्पदार्थभावेन द्रव्यगुणविषया लक्ष्यते, इयं तु क्रियाविषयैव विचिकित्सा, तमेव विधुणोति मतिविधुति-

रिति, मतिर्मिथ्यात्पण्डलानुविद्धा विह्वलते-अमति नातिष्ठते च, ते मिथ्यादर्शनभेदा विशेषमाश्रित्य सम्यक्प्रतीचाराः अभि-
धीयन्ते, आगमे तु विचिकित्सा विद्वज्जगुप्सा वेत्यभिहितं, विद्वांसः-साधमस्तेषां जुगुप्सा-निन्दा अस्नानात् प्रस्वेददुर्गंधितां
निन्दति, को दोषः स्याद्यदि शसुक्तेन वारिणा प्रक्षालनं कुर्वीरन्निति, अन्यदृष्टिरित्यादि (१५९-७) अन्यशब्दः प्रतियोग्यपक्षः,
अन्या चासौ दृष्टिरन्यदर्शनमयथापदार्थप्रणयनात्, तथाह-अर्हच्छासनव्यतिरिक्ता दृष्टिरन्यदृष्टिरमज्ञप्रणीतचवनादिभि-
रिति, सा च द्विविधा-द्विप्रकारा, तत्राभिमुखं गृहीताऽभिगृहीता दृष्टिरिदमेव तच्चमिति बुद्धमचनं सारयकणादादिवचनं ना,
अनभिगृहीता चेति, चः समुच्चये, नैमभिमुख्येन गृहीता सर्वप्रवचनेष्वेव साधुदृष्टिः, सर्वमेव युक्त्युपपन्नमयुक्तिकं ना ममतया
मन्यते मौढ्यात् तत्र, तद्युक्तानामित्यादिना (१५९ ९) अभिगृहीतमिथ्यादृष्टेरित्या निरूपयति, तयाऽभिगृहीतमिथ्यादृष्ट्या युक्ता-
स्तद्युक्ता मिथ्यादर्शनभाजो, मिथ्यादर्शनं हानेकारमुपजायते मोहैर्विचित्राद् नयानामान्त्याद् अतः स्थूलतरुतिपयभेदोपदर्शनं
क्रियते, तेषां तद्युक्तानां क्रियावादिनामिति क्रिया कर्तुरधीना न कर्त्रा विना क्रियायाः सम्भयः, तामात्ममनयिनीं क्रियां नदन्ति
ये तच्छीलाश्च ते क्रियावादिनः आत्मास्ति त्नादितिप्रतिपत्तिलक्षणाश्च, ते चाशीत्यधिकशतसंख्याः, ममभिगम्याश्चामुनोपायेन-जीवाजी
चाश्रमबन्धसंनिरर्जराण्यपुण्यमोक्षाख्यानं न पदार्थान् विरचय परिपाठ्या जीवपदार्थस्याधः स्वपरभेदात्पुन्यमनीयौ, तयोरधो
नित्यानित्यभेदौ, तयोरप्यधः कालेश्वरात्मनियतिसम्भावभेदाः पंच न्यमनीयाः, ततो विरूपानुत्पादयति-अस्ति जीवः स्रजो
नित्यः कालत इत्येको विकल्पः, विकल्पार्थथायं-विद्यते खल्वयमात्मा चेतनरूपेण नित्यश्च कालादिनः १, उक्तेनैवामिलायेन द्वितीयो
विकल्प ईश्वरकारिणः २, तृतीयविकल्प आत्मवादिनः पुरुषभेवेदमित्यादि ३, नियतनादिनश्चतुर्थो विकल्पः ४, पंचमविकल्पः

स्वभावादिन५, एवं स्वत इत्यनेन लब्धाः पंच विकल्पाः, परत इत्यनेनापि पंचैव लभ्यन्ते, नित्यत्वापरित्यागेन चैते दश
 विकल्पाः १०, एवमनित्यत्वेनापि दशैव १०, एकत्र विंशतिः जीवपदार्थेन लब्धाः, अजीवादिष्वप्यथास्वेव प्रतिपदं त्रिशतिर्विक-
 ल्पानां, अतो त्रिशतिर्नगुणाः शतमशीत्युच्चर क्रियावादिनामिति। अक्रियावादिनां स्वरूपकथनं नामत एव क्रियते, तद्युक्ता-
 नामित्यनुरर्तते, आत्मनास्तित्वादिप्रतिषेधतिलक्षणा भग्न्यक्रियावादिनः, न हि कस्यचिदगस्तितस्य पदार्थस्य क्रिया समस्ति,
 “भूतिर्येषां क्रिया सैन, कारणं मेव गेच्यते” इति, एषां चतुरशीर्तिर्भेदाः, तेषां पुण्यापुण्यजितपदार्थसमरूप्यासः, तथैव जीम-
 स्याधः स्वपरविकल्पभेदद्वयोपन्यासः, अमरगादात्मनो नित्यानित्यभेदौ तु न स्तः, कालादीनां तु पंचानां पृष्ठी यदृच्छा न्यस्यते,
 यथाद्विरन्यताभिलाषः—नास्ति जीमः स्वतः कालत इत्येको विकल्पः, एवमीश्वरादिभिरपि यदृच्छानसन्नैः, सर्वे पृष्ठविकल्पाः, तथा
 नास्ति जीमः परतः कालत इति पठेन विकल्पाः, एकत्र द्वादश, एवमजीवादिष्वपि पदसु प्रतिपदं द्वादशैव विकल्पाः, एकत्र द्वादश
 ममगुणागतुरशीर्तिर्विकल्पा नास्तिमानामिति। अज्ञानिकानामिति, कुस्मितं ज्ञानमज्ञानं तदेवामस्तीत्यज्ञानिकाः, अथवा अज्ञानेन
 नरन्ति तत्प्रयोजना या, अज्ञानका इति पाठः, असंचिन्यकृतनन्धैरुक्त्यादिलक्षणाः, सप्तपष्टिभेदाः, तत्र जीवादीन् नन पदार्थान्
 पूर्वम् दृश्यस्याप्य पर्यन्ते चोत्पत्तिमुपन्यस्याधः सप्त सदसदादय उच्यन्त्यसनीयाः, सत्त्वं १ ममत्त्वं २ सदसत्त्वं ३ अनाद्यं ४ सदवा-
 च्यत्वं ५ अमदवान्यत्वं ६ सदसदगान्यत्वं ७मिति चैकस्य जीवादः सप्त विकल्पाः, त एते नव ममकास्त्रिपष्टिः, उत्पत्तेस्तु चत्वार
 एवाया विकल्पाः, तद्यथा—ममममत्त्वं सदममत्त्वं सप्तपष्टिर्भवति, ते त्रिपष्टिमध्ये क्षिप्ताः सप्तपष्टिर्भवति, को जानाति जीमः सन्नित्येको
 विकल्पः, एवमममदादयोऽपि गान्याः, उत्पत्तिरपि किं सतोऽमृतः सदसतोऽगान्यस्येति ग को जानात्येतत् १, न कश्चिदपीत्यभिप्रायः,

चैनयिक्तानां चेति चशब्दः समुच्चये, विनयेन चरति विनयो वा प्रयोजनमेवामिति वैनयिकास्तेष्वप्यसु स्थानेष्वनवधृतलिङ्गा-
 चारशास्त्रविनयप्रतिपत्तिलक्षणा विनयग्रधानास्तत्सपर्यां विदधति कायेन यावा मनसा दानेन च, एभिश्चतुर्भिः प्रकारैः सुरनृपतिय-
 तिव्रातिस्यविराधममावृषितेषु, एवं चाष्टकाश्चत्वारो द्वात्रिंशद्विकल्पा भवन्ति, एवमभिगृहीतमिथ्यादृष्टीनां सर्वसंख्यया त्रीणि शतानि
 त्रिपद्यधिकानि, अनभिगृहीतानि भोगमुखपराणां, आस्तां नि श्रेयसमुखं, इदमेव प्रयासं यत् प्रकृष्टैश्चर्याभिजनादिषु नीरोगतादियुक्तं
 जन्मेति, सर्वदेवतासु पार्वण्डिषु च तुल्यतामौदासीन्यं वा भावयतीति, एतत्सम्बन्धेनाह-प्रशंसासंस्तवौ सम्यग्दृष्टेरतीचारी
 इति पपासुक्तलक्षणानां क्रियाऽक्रियानादिनामज्ञानिकानां वैनयिकानां च प्रशंसा स्तुतिरभिव्यक्तः पुण्यभाज एते सुलब्धमेभिर्जन्म
 सत्पथस्थाः सन्मार्गदर्शननिपुणा इत्यादि, संस्तवः तैः सहैकत्र संतासात् परिचयः, परस्परालापदिजनितः, तथाहि-एकत्र वासेन
 तत्प्रक्रियाश्रयणात् तत्प्रक्रियादर्शनाच्चासंहार्यमतेरपि दृष्टिभेदः श्रूयते, किमुत संहार्यमतेः?, एभिर्भगवद्भिः पार्श्वस्थादियथाच्छन्द-
 वैरपि साद्वं निषिद्धमेकत्र वसनभेकरात्रानपि सम्यग्दृष्टेरुत्सर्गतः, तस्मादतीचारावैतौ मलीमसताहेतू तत्प्रशंसासंस्तवौ, सम्यग्द-
 र्ष्टेभ्रंशहेतू वा, प्रसिद्धार्थवशादुपजातसन्देहः कश्चिदत्र आह-प्रशंसासंस्तवयोः कः प्रतिविशेषः? इति मन्यते-‘शंसु स्तुतौ’,
 प्रशंसनं प्रशंसा, स्तुतिः ‘दृष्टुं स्तुतौ’ संस्तवनं संस्तवः, सम्यग् स्तुतिरेव, अतस्तुत्यार्थत्वात् श्रूययति-कः प्रतिविशेष इति?, अत्रोच्यते,
 ज्ञानेत्यादि (१५९-१७) ज्ञानं-आगमः क्रियावादिश्रुतीनां तत्प्रशंसा निरवयवः प्रमाणान्तरसंवादी न चाभिभ-
 वितुमपरैः शक्य इत्येवमुद्भावनं, ग्रत्यक्षमेव तेषां परोक्षं वा, भावत इति, तदाक्षिप्तं चित्तेन भक्तिप्रहेन तदीयगुणैर्नम्रतां नीते-
 नेति, तेषामेव दृष्टिदर्शनं स्वागमोक्तपदार्थश्रद्धानं तस्य प्रशंसा समग्राममक्षं, प्रकृष्टमेपां सम्यग्दर्शनं सन्मार्गानुकूलमित्युद्भाष्यमानः

गुणा दाक्षिण्यमांगत्यग्रिग्रथमाभिभाषितालङ्घनादयस्तेषामेतेषु प्रकरणे दृश्यते गुणानामित्युद्भावनं भावतः प्रशंसा, अथवा ज्ञान-
 दर्शने एव गुणौ तयोः प्ररूपस्तद्भावनं-प्रकाशनं भावतः प्रशंसा, अथवा ज्ञानदर्शने एव गुणौ तयोः प्रकरणस्तदुद्भावनं
 प्रकाशनं भावतः प्रशंसा प्रत्यक्षतः परोक्षतो वा, संस्तवस्त्वित्यादि, तुशब्दः संस्तवं विशिनष्टि, संस्तव इह संवासजनितः परि-
 नयः संमग्नमोज्ज्वलापादिलक्षणो, न स्तुतिः, प्रशंसायास्तुल्यत्वात्, तत्परिचयस्यात्र प्राधान्यं, स्तुतिस्तु प्रासंगिकी, लोके च
 प्रतीतः संपूर्वः स्तौतिः परिचये 'असंस्तुतेषु प्रमथं भयेष्वि'त्यादि, एकोऽपि हि शब्दो भिन्नार्थो गम्यते प्रयोत्कृष्टशब्दो गोशब्द-
 यत् । अथ संस्तवशब्दस्यार्थं परिचयमेव भाष्येण स्पष्टयति-सोपधमित्यादिना, उपधा छन्न माया, सहोपधया सोपधं, निरुपधं-
 निश्छन्न निर्मायं, परिचये मति परमलक्षणं समक्षमेव गोपधमभूतान् यन्ति, दाक्षिण्यात् जानानोऽपि परमार्थं तन्मध्यसंवागपरि-
 नयद्रोषात् तदीयप्रतिश्रयान्नपानोपजीवी दयापरा गृयममलवोधभाज इति वा परा शीलसंपदं युष्मास्त्विति गुणवचनं प्रासंगिकमत्र,
 परिचयात् प्रसन्नो दोषाणां, तथा तदन्यश्रवणे तन्मध्यदर्शने चोन्मार्गप्रतिपत्तिः स्यात् कस्यचित् कदाचिदिति प्रत्यवायः, मिथ्या-
 दर्शनदाढ्यं वा जायेत तद्वर्गस्येति प्रत्यवायः, तथा निरुपधमेव भूतगुणाभिधानं जातुचित् कुयत् परिचयग्रीत्या, ततश्च त एव
 पूर्वका दोषाः गमापन्ति, अतः संवागात् परिचयलक्षणात् ज्ञानक्रियाग्रंश इति दूरतः संस्तवः परिहार्यः ॥ एवं शंकादिसकलश-
 ल्यरहितं गम्यकत्वं दोषगुणानामाधारीभवति अशुद्धं तु न प्रतीच्छति गुणान् विनाशयति चेति १८॥ एवं तावदविशेषेण सम्यग्दृष्टे-
 रतिचारा व्याख्याताः, संप्रत्यगासि एव प्रतिव्रतमतिचारान् विवक्षुराह--x (पाठोऽयं x चिह्नगतः भाष्यस्य व्याख्यानभूतोऽपि न
 श्रीहरिश्रिदीयादर्शने न च मुद्रितायां सिद्धसेनवृत्ताविति लिखितमिदमेतन्नीयवृत्तेर्लिखितः)

व्रतशीलेषु पंच पंच यथाक्रमं ॥ ७-१९ ॥ सूत्रम् ॥

व्रतानि स्थूलप्राणातिपातनिवृत्त्यादीनि पंच शीलानि—दिग्देशादीनि सप्त, कृतद्वन्द्वानि, अनन्तरश्चादतीचारा इत्यनुवर्तते, तस्याभिसम्बन्धः पंच पंचेति वीज्या वाक्येन, अतोऽयमर्थः—एकैकस्याणुव्रतस्य शीलस्य च दिगादेः प्रत्येकं पंच पंचातिचाराः समप्रसेयाः यथाक्रमं यथानुपूर्व्यं, यो यः क्रमो व्रतानां प्रागभिहितस्तैत्रय क्रमेणातीचारा वक्ष्यमाणा बोद्धव्याः, व्रतेषु इत्यादि, (१५९-१६) भाष्यं, सामान्येनापि व्रताभिधाने सामर्थ्यादिगारिणो यानि व्रतानि तेषु विषये व्रतेषु पंचस्वित्यन्यूनानातिरिक्तेषु शीलेषु च सप्तस्मिन्ति, चक्षुर्दः समुच्चयार्थः, सप्तैव शीलानि, तेषु च पंच पंचेति नियमग्रचनं, प्रतिव्रतं प्रतिशीलं च पंचातीचारा भवन्ति, यथाक्रममिति व्यतिक्रमनिवृत्त्यर्थः, अन्यथा वन्धादयो मृषादनिवृत्तेरप्यतीचाराः स्युः, मिथ्योपदेशादयोऽप्येवं व्यतिरेकेण प्राप्नुयुः, ऊर्ध्वं यद् वक्ष्याम इति नियमग्रचनाय प्रदर्शनं, यदुपरिष्ठादतीचाराज्ञातमभिधास्यामः तदुक्तेषु व्रतेषु यथाक्रममिति । तन्त्रथेत्यनेन सम्बन्धमाचष्टे, यथा तदेतदतीचाराज्ञातं क्रमेण व्रतादिषु गम्यन्त्यते संप्रति तथोच्यते, प्राक्तनत् स्थूलप्राणातिपातव्रतमित्युक्तं तस्यामी पंचातीचारा भवन्तीति निदर्शयति—

वन्धवधन्त्रविच्छेदातिभारारोपणान्नपाननिरोधाः ॥ ७-२० ॥ सूत्रं ॥

तत्र गन्धनं गन्धः—संयमनं रज्जुदामनकादिभिः, हननं वधस्ताडनं कम्पादिभिः, छविः—शरीर त्मका छेदः—पाटनं द्विधाकरणं भारः—पूर्णं अतीव वाढं सुष्ठु भारोऽतिभारः तस्यारोपणं स्कन्धपृष्ठादिषु स्थापनमतिभारारोपणं, अन्नम्—अशनादि पानं पेयमुदकादि तयोखदानं निरोधः, सर्प एव कृतद्वन्द्वा निर्दिष्टाः स्थूलप्राणातिपातविस्तरतीचाराः, त्रसस्थान्नपानाभित्यादि (१६०-२)

भाष्यं, त्रस्यन्तीति त्रमाः—द्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियाः, तिष्ठन्तीति स्थावराः—स्थानशीला वृक्षादयो यथामभ्यसमायोज्याः, द्रव्यभाव-
 प्राणरजीयन् जीयन्ति जीविष्यन्ति चेति जीयाः तेषां त्रमस्थारणां जीयानां, बन्धवधौ, तत्र वन्धः शंखपिपीलिकातिट्टकादीनामपि
 संभवति न च प्रायो निष्प्रयोजन इति नानुष्ठेयोऽनुप्रतिना, उत्तमर्गतो गृहिणा तादृशान्येन द्विपदचतुष्पदादीनि परिग्राह्याणि यान्य-
 रद्रान्येयमने, अमभ्यसचादृशानामन्यत्र वन्धः सप्रयोजनः, सोऽपि सापेक्षो, दयागता नातिगाढगूढग्रन्थिः कायौ दुर्निनीतपुत्रकदा-
 मीनामेरुदीनां गोमहिषीतुरगादीनां वा, वधोऽप्येवमेव, समुत्पन्नप्रयोजनस्तु सापेक्षो निर्दयप्रहारान् परिहरन् कमादिभिर्मयो-
 ज्जेभ्यः र्णचलनपेटादिमिश्र माययेत्, तथा निष्प्रयोजनश्छविच्छेदः परिहार्य एव, तदाह—‘त्वच्छेदः काष्ठादीना’मिति ।
 राष्ट्रच्छेदेन घृणपरिग्रहः आदिग्रहणात् भूमितेजःरुरद्वित्रिचतुष्पदपरिग्रहः, सप्रयोजनस्तु सापेक्षः, कर्णपाटनादिरंगुलिश्रमण-
 नागिराच्छेदो न मनागमयजननाय तस्करादीनां, पुरुष इत्यादि, पुरुषादयः कृतद्वन्द्वः, आदिग्रहणात् खरकरभमेपच्छागपरिग्रहः
 यथागम्भमेवामतिभारारोपणमतिचारः, उत्तमर्गतो भाटकाद्याजीयः परित्याज्य एव, अन्यस्माद्वते जीयनोपायाद्, उलीयदीदीनां
 यथोचिनभारादपि किञ्चिन्न्यूनभारारोपणं, तृणपानीयाभ्यग्रहरोऽस्त्युष्णवेलायां च परिमोक्षणं, द्विपदानामप्येवमेव, तेषामेव चान्न-
 पाननिरोध इति पञ्चगोऽतीचारः, गृपाभित्यादि, द्विपदचतुष्पदानामन्नपाननिरोधोऽप्रयोजनः परिहरणीय एव, मप्रयोजनं तु तापेक्षं
 इयान् दुर्निनीतानामपत्यादीनां मन्दतीक्ष्णाशयानामुदन्यतां ज्वराद्यभिभूतानां चान्नपानं निरुणद्धि, स्वभोजनवेलायां तु ज्वरि-
 तादेरन्यान् नियमत एव तान् भोजयित्वा स्वयं शृङ्गीतेत्युपदेशः, अहिमात्रस्यातीचारा भगन्तीति अव्यतिकरं दर्शयतीति ॥
 रुज्जुमृषापादातिरेतस्तीचाराऽभिधित्मयेदमाह—

मिथ्योपदेशरहस्याभ्याख्यानकूटलेखक्रियान्यासापहारसाकारमन्त्रभेदाः ॥ ७-२१ ॥ सूत्रम् ॥

मिथ्योपदेशोऽसदुपदेशः, रहः—एकान्तं तत्र भगं रहस्यं, रहस्ये—एकान्ते अभ्याख्यानम्—अभिज्ञानमसदभ्यासोपदेशं रहस्याभ्या-
रयानं, कूटम्—असद्वृत्तं लिख्यत इति लेखः, करणं क्रिया, कूटलेखस्य क्रिया कूटलेखक्रिया, न्यस्यते—निक्षिप्यत इति न्यासः—
रूपकाद्यर्पणं तस्यापहारः अपलापः, यो यत्र द्रव्यापहारः परस्वस्त्रीकरणलक्षणः स न विवक्षितः, तस्यादत्तादानविषयत्वात्, यत् तत्र
नचनं अपलापकं येन ऋणभूतेन न्यासोऽपहनूयते—अपलप्यते तद्वचनं न्यासापहारः, आकारोऽङ्गुलिहस्तभ्रूनेत्रक्रियाशिरःकंपादि-
रनेनरूपः परशरीरवर्ती तेन तादृशाकारेण सहाविनाभूतो यो मन्त्रो—गुप्तो गूढः परामिग्रायः स्वयमुपलभ्य सहाकार मन्त्रमसूयया-
ऽऽविष्करोति एष साकारभेदः, भेदः—प्रकाशनं, मिथ्योपदेशादयः कृतद्वन्द्वाः पंचातीचाराः स्थूलानृतविरतेरिति । सम्प्रति भाष्य-
मनुश्रियते—‘एत’ इति (१६०३) सूत्रोक्ताः पंचेति पंचैव मिथ्योपदेशादयः, स्थूलमृषापरित्यागेन सत्यं वक्तव्यमिति, ततः सत्यम-
चनस्यातीचारा भवन्ति, तत्र मिथ्ये (१६०९) त्यादि, तत्र तेषु पंचस्वतिचारेषु मिथ्योपदेशस्तावत्, नामशब्दः क्रमानुधोतनः प्रम-
त्तस्य नचन परपीडाजननं, ग्राह्यतां त्वरोप्राः हन्यन्तां द्रस्यम् इति, न यथार्थं यथावस्थितः अयथास्थितः तस्यार्थं अयथार्थं तस्य
वचनम्—उपदेशः, यथा परेण वृष्टः सन्देहापन्नेन अतथोपदेशः, विवादेऽपि त्वत्यादि (१६०-११) विवादः—कलहः तत्रान्यतरस्याति-
मन्यनोपायमुपदिशति, अतिसंधानं छलनमादिशब्दाद् द्यूतग्रहणं, एवमादिरेवंप्रकारः सर्व एव मिथ्योपदेशोऽन्येयः, रहस्ये-
त्यादि, रहस्येनाभ्याख्यानं स्त्रीपुंमयोः परस्पररेणेति प्रतारणाद्वारेण, यदि वृद्धा स्त्री ततस्तस्यै कथयति—अयं तव भर्ता कुमार्या-
मनिसक्तः, अथ तरुणी तत एवमाह—अयं ते भर्ता ग्रीढचेष्टितायां मध्यमवयसि योषिति प्रपक्तः, तथाज्यं खरकामः मृदुकाम इति

या परिहसति, अन्यस्य चा रागसंयुक्तं अन्यस्य व्यतिरिक्तस्य पुंसः स्त्रियो वा तत्कालयोग्यं रागसंयुक्तमिति दम्पत्योरन्यस्य
 वा येन रागः ग्रहर्पं उत्पद्यते तेन तादृशा रहस्येनानेकप्रकारेण कर्मणाऽभिशंसनमिति, हास्येत्यादि (१६०-१९) अभ्याख्यातापि
 परक्रीडातुबंधात् तादृशं भाषते, नाभिनिवेशेन, हास्यं-परिहासः सैव क्रीडा आसक्तिः-आसंगोऽनुबन्धः, आदिशब्दः प्रकारवचनः,
 हास्यक्रीडाप्रकारः, अथवा हास्यप्रकारः क्रीडाप्रकारेवेति पृथगभिसम्बन्धः । कूटलेखक्रिया प्रतीता मुद्राक्षरविन्यासोऽकूटलेखतुल्य
 इति, न्यासापहार इत्यादि (१६०-१२) गोपायनाय स्वद्रव्यार्पणमन्यस्य स न्यासः तस्यापहारः-अपलापः सुश्लिष्टवचनेन,
 तथा विस्मरणकृतं परनिक्षेपग्रहणं, विस्मरणेन कृतं परनिक्षेपस्य ग्रहणं, येन निक्षिप्तानि पंच शतानि, तस्य पंचशतसंख्या विस्मृता,
 न चाधुना निक्षेपकर्मार्गणकाले ब्रवीति-न सुष्ठु स्मरामि-किं चत्वारि शतान्यर्पितानि तव अथ पंच शतानीति, यदर्पितं तदेहीति,
 निक्षेपकस्य गोपायिता प्रत्याह-चत्वार्येवेति, एवमादिना परेण निक्षिप्तस्य परविस्मरणकृतस्य ग्रहणं क्रियते स सत्यव्रतातीचार इति,
 साकारमंत्रभेद इति आकारः-शरीरावयवसमायिनी क्रियाऽन्तर्गतक्रियाद्युचिका तेन विशिष्टेनाकारेण सहाविनाभूतो योऽ-
 मिप्रायः स साकारमन्त्रस्तस्य भेदः-प्रकाशनं, तदेव स्पष्टतरं कथयति-पैशून्यं गुह्यमन्त्रभेदश्चेति, प्रीतिं शून्यतीति पिशूनः
 तद्भावः पैशून्यं द्वयोः प्रीती सत्यमेकस्याकोरूपलभ्य अभिप्रायभितरस्य तथा कथयति यथा प्रीतिः प्रणश्यति, गुह्यं-गूहनीयं न
 सर्वस्मी यत् कथनीयं मन्त्रणं मन्त्रो-गुप्तभाषणं राजादिकार्यसम्बद्धं तस्य भेदः-प्रख्यापनमेव, तत् सत्यव्रतमनतीचारं सम्यगनुपा-
 लनीयमिति ॥ स्थूलादत्तादानवितरस्मी पंचातीचाराः परिहार्याः,

स्तेनप्रयोगतदाहुतादानविरुद्धराज्यातिक्रममानोन्मानप्रतिरूपकव्यवहाराः ॥ ७-२२ ॥ सूत्रम् ॥

स्तेनाः-चौरास्तान् प्रयुक्ते-हस्त यूयं हर्षणक्रियायां ग्रेणमभ्यनुज्ञानं वा प्रयोगः तदाहृतादानमिति तच्छब्देन स्तेनपरामर्शः
 तेराहृतम्-आनीतं कनकवस्त्रादि तस्यादानं-ग्रहणं मूल्येन मुधिकया वा, विरुद्धराज्यातिक्रम इति, विरुद्धयोर्नृपयो राज्यं तस्या-
 तिक्रमम्-अतिलघनं आक्रमणं विरुद्धराज्यातिक्रमः, स चानेकप्रत्यपायः, हीनाधिकमानोन्मानमिति, हीनं-न्यूनं अधिकम्-
 अतिरिक्तं मानोन्मानं मानं-कुडवादिः उन्मानं च-तुलादिः, हीनं मानोन्मानमन्यदानकाले करोति, स्वयं पुनः गृह्णन्नधिकं करोति,
 प्रतिरूपकन्यवहारः ग्रतिरूपकः-तत्सदृशः तस्य विविधं अवहरणं व्यवहारः-प्रक्षेपः यद् यत्र घटते व्रीह्यादिषु तैलादिषु पलं-
 ज्यादि तत्तत्र ग्रक्षिप्य विक्रीणीत इति । सम्प्रति भाष्यमनुश्रियते-एत इत्यादि (१६०-१७) गतार्थं, तत्रेत्यादि, तत्र तेपु
 अतिचारेषु स्तेनप्रयोगस्तावदयं-स्तेनेषु तत्क्षरेषु सम्भवति हिरण्याद्यर्थः प्रयोगो हिरण्यादिप्रयोगः, हिरण्यं-रजतं घटिताघटित-
 रूपमादिशब्दात् कनकं च, धर्घरादिभिर्ग्रन्थि छिन्ना गृह्णातीति, तथा क्षत्रखनकाधेवविधमुपकरणं नाणुग्रतिना निर्वर्त्तनीयं न
 विक्रयमिति, स्तेनैरित्यादि (१६०-१८) तत्स्फरोपनीतस्य द्रव्यस्य रजतादेर्मुधा-विना मूल्येन क्रयेण वा स्वल्पप्रदानेन ग्रहणं,
 तदाहृतादानमनेकप्रत्यपायमिति परिहार्यं, विरुद्धेत्यादि, विरुद्धराज्यातिक्रमः अतिक्रमो-व्यवस्थोल्लंघनं, व्यवस्था च परस्परवि-
 रुद्धराज्यकृतैव, चशब्दः समुच्चायकः, एष वा स्तेनत्रतस्यातिचारः, विरुद्धे हीत्यादि (१६१-२) यस्माद्विरुद्धे राज्ये सर्वमादानं-
 ग्रहणं वृणकाष्टादेषु स्तेययुक्तं चौरतया सम्बद्धं भवति, तस्माद्विरुद्धराज्यातिक्रमो न कार्यः, हीनाधिकेत्यादि, समस्यातीचा-
 रद्वयं निर्दिष्टं भाष्यकारेण व्यवहारसम्बन्धनार्थं, हीनमानव्यवहारोऽधिकमानव्यवहारः हीनोन्मानव्यवहारोऽधिकोन्मानव्यवहा-
 रथेति, एतदेव विवृणोति-कूटतुलेत्यादिना (१६१-३) ग्रसिद्धटंकादिदंकिता अकूटतुला ततोऽपरा कूटतुला, एवं मानमपि, आभ्या-

मपि इदमुल्लासकमात्राभ्यां वचनं-दम्भनं छलनमादिशब्दाद्वचनकार्यक्रियाग्रहणं तैर्युक्तः संबद्धः क्रयो-ग्रहणं विक्रयो-मूल्येन दानं, मर्ममेतन्न कार्यं, 'वृद्धिप्रयोगश्चे'ति हीनाधिक्यव्यवहारसामान्याद् वृद्धिप्रयोगोपन्यासः, स्वरूपकादि वृद्ध्याऽन्यस्य ददाति, मा च वृद्धिरन्याग्या न्याग्या च, तत्रान्याग्या परिहरणीया, दशैकादशिकाप्रभृतिः, यद्यप्युभयोरुभ्या सा क्रियते तथाऽप्यतिवृ-
 ष्णाभिभूत इत्यपोद्यते लोकन, न्याग्या तु तत् आदेयेति, प्रतिरूपक-यवहारो नामेत्यादि (१६१५) नामशब्दः स्वरूपार्थः, प्रतिरूपपरम्यवहारस्वरूपमिति, सुवर्णस्य प्रतिरूपकक्रिया यादृक् सुवर्णं तादृशमेव अपर द्रव्य वर्णगौरवादिगुणयुक्तं निष्पादयति, प्रयोगविशेषात्, तथा रूप्यं-रजतं कतिपयदिवसस्थापीति, आदिग्रहणात् किल घृतक्षीरदधितक्रताम्रकास्यादिपरिग्रहः, व्याजी-
 ररणानि चेति व्याजीकरणमपहतानामन्यैर्गवादीनां सशृगाणामग्निपक्कालिगीफलस्वेदलानि शृंगान्यधोमुखानि प्रगुणानि तिर्य-
 ग्यलितानि वा यथारुचि शक्यते कर्तुं, ततश्च अन्यत्त्वमिदं प्रतिपद्यन्ते गवादयः, तथा क्रतेषु शृंगेषु सुतेन च धार्यन्ते, अन्यहस्ते
 वा निरीयन्त इति व्याजः, छद्माच्छरूपाणां छद्मरूपापादनं व्याजीकरणं, एवमेते पंचास्तेयत्रतस्यातीचारा भवन्तीति। चतुर्थाणु-
 न्तस्यातीचाराभिधिलगयेदमुन्यते—

परविवाहकरणेत्तरपरिगृहीताऽपरिगृहीतागमनानंगक्रीडातीव्रकामाभिनिवेशाः ॥ ७-२३ ॥ सूत्रम् ॥

एते व्रतव्रतस्यातीचाराः क्रतुद्वन्द्वा निर्दिष्टाः, परविवाहकरणं इतरपरिगृहीतागमनं अपरिगृहीतागमनं अनगक्रीडा तीव्रका-
 माभिनिवेशश्चेति, तत्र परविवाहकरणमिति स्वापत्यस्यागारिणाऽश्रयंतयैव विवाहः कार्यः, परविवाहकरणात्तु निवर्त्तते, गृह-
 स्थग्नं वाभ्यां प्रसाराभ्यामनल्लणो निवर्त्तते, स्वदारासतोपप्रतिपत्त्या परपरिगृहीतदारानभिगमनेन वा, स्वदारासेनमेव प्रथमोऽभ्यु-

ॐ, शेषान्विनर्तते, द्वितीयस्तु परपरिगृहीतदासेनान्विनर्तते, न सदा रेभ्यो न चाऽपरिगृहीतवैश्यादिभ्यः, तयोर्थथाम्भमम-
 तिचाराः स्वयमतनुसारेणाम्बूहाः, तत्र स्वापच्यव्यतिरिक्तमन्यापत्यं परशब्देनोच्यते, तस्य विवाहकरणं-विनाहक्रिया कन्याफल-
 लिप्सया वा स्नेहममन्येन वा इति, इत्वरपरिगृहीतागमनं प्रतिपुरुषगमनशीला इत्वरी-वैश्याऽनेकपुरुषगमिनी भवति, तस्यै-
 च यदाऽन्येन कंचित् कालमभिगृह्य भाटी दत्ता भवति, तान्तं कालमगम्याऽसौ निवृत्तपरदारस्य भवति, इत्वरी चासौ परिगृहीता
 चेति पुनश्चावः, इत्वरपरिगृहीताया गमनम्-अभिगमो मैथुनासेवनम्, अथवा इत्वर-स्तोकमल्पं परिगृहीतागमनं चेति, वैश्या-
 स्वैरिणीप्रोपितभर्तृकादिरनाथा अपरिगृहीता, तदभिगममाचरतः सदा रमन्तुष्टस्यातीचारो, न तु निवृत्तपरदारस्य, अनंगः-कामः
 कर्मोदयात् पुंसः स्तीनपुसकपुरुषासेननेच्छा हस्तकर्ममादीच्छा वा, योपितोऽपि योपितपुरुषासेननेच्छा हस्तकर्ममादीच्छा वा, नपुम-
 कस्य पुरुषस्त्रीसेवनेच्छा हस्तकर्ममादीच्छा वा, स एवंविधोऽभिप्रायो मोहोदयादुद्भूतः काम उच्यते, नान्यः कश्चित् कामः, तेन तत्र
 क्रीडा-रमणमनगक्रीडा, आहार्यैः काष्ठपुस्तफलमृत्तिकाचर्ममादिघटितप्रजननैः कृतकृत्योऽपि स्वलिङ्गेन भूयः मृदात्त्रेनागच्यप्रदेशं
 योपिता, तथा केशाकर्षणप्रहारदानदंतनखरुदर्थनाप्रहारमोहनीयकर्मविशात् किल क्रीडति तथाप्रकारं कामी, सेनयामनगक्रीडा
 बलवति रागे प्रसूयते, तीव्रकामाभिनिवेश इति तीव्रः-प्रकर्षग्रासः कामेऽभिनिवेशः तीव्रकामाभिनिवेशस्तावत्पर्यन्तं तच्छिन्नता
 परित्यक्तान्यसमलव्यापारस्य तदध्ययनायता मुग्वपोपोपस्थकक्षान्तरेऽप्यतृप्तया प्रक्षिप्य लिंगमास्ते मृत इव महतीं वेलां, निश्चलः
 चाटुर इव मुहुर्मुहुश्चटकायामारोहति योपिति, व्याजीकरणानि चोपयुक्ते जातकालिमलकः, अनेन खल्वौपधप्रयोगेण गजप्रसेकी
 तुरगावमर्दी भवति पुरुष इत्ययमप्युभयोरतीचार इत्येते ब्रह्मत्रतातीचारा भवति ॥ इच्छापरिमाणत्रतातिचारन्याचिरयामयेदमाह—

क्षेत्रास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्यदासीदासकुप्यप्रमाणातिक्रमाः ॥ ७-२४ ॥ सूत्रम् ॥

क्षेत्रास्त्यादीनां रुप्यान्तानां ऋतद्वन्तानां प्रमाणानि ग्राह्यं संकल्प्य यानि विशिष्टकालावधिकानि गृहीतानि तेषामुल्लेखनमतिक्रमः, प्रमाणातिक्रम इति ग्रन्थेकमभिप्रेक्ष्य भ्राज्यकृद्दर्शयति-क्षेत्रवास्तुप्रमाणातिक्रम इत्यादि (१६१-१४) तत्र क्षेत्र-ग्रन्थोत्पत्तिभूमिः सेतुनेतुभेदाद् द्विविधं, तत्र सेतुक्षेत्रमरघट्टादिसेक्यं, आकाशपतितोदकनिष्पाद्यशस्यं केतुक्षेत्रं, नास्त्यगारं गृहमुच्यते, तदपि त्रिविधं-सतं भूमिगृहकादि, उच्छ्रितं प्रासादः स्वातोच्छ्रितं-भूमिगृहस्योपरि प्रासादादिसन्निवेशः, तेषां क्षेत्रनास्तूनां प्रमाणं प्रत्यागयानसालेऽभिगृहीतम् एतावन्ति क्षेत्राणि नास्तूनि च विहाय शेषस्य प्रत्याख्यानं, यावच्चतुर्मासीं संवत्सरं यावज्जीवं वा अधिकृत्य, रालाग्यन्तरे संकल्पितप्रमाणातिरेकक्षेत्रनास्तुग्रहणमिच्छापरिमाणातिचार, हिरण्यं रजतं घटितमघटितं वाऽनेकप्रकारं पात्रादि, तथा गुणमपि, एतद्वद्दणञ्च इन्द्रनीलमरकताद्युपलक्षणग्रहः, सर्वेषामभिगृहीतप्रमाणातिक्रमोऽतीचारः, धनं गोमहिष्यजाविकारुभतुग्नगरिप्रभृतिचतुष्पदपरिग्रहः, धान्यं नीहिकोद्रवमुद्रमापतिलगोधूमययययप्रभृति मर्ममगारिणो परिमितं ग्राह्यम्, उपरि प्रमाणाद्व्रह्मणमतीचारः, दासीदागाः कर्मकरः उपरुद्धिका वा परिणयनादिविधिना स्वीकृता वा पत्नीत्यादि सकलद्विपदाभिगृहीत-परिमाणातिक्रमोऽतीचारः, ततश्च हंममयूरकुण्डशुक्रयारिकादीनां च प्रमाणातिरेकोऽतीचारः, कुप्यं-कांस्यं लोहताम्रसीमकन्यपुमृ-अण्डरुत्तन्निगारनिकारो दंतिकाराष्टुडिकारपरिमंचकादिप्रमाणातिरेकग्रहणमतीचार इत्येवमेते इच्छापरिमाणव्रतस्यातीचाराः पंच भवन्तीति । एवमेते पंच पंचाणुव्रततीचारानभिधाय यस्म्यति दिग्गतादीनां क्रमेणतीचारानभिधातुमिच्छन्नाह-तत्र दिग्गतास्य तानत्-ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्यतिक्रमक्षेत्रघृद्विस्मृत्यंतर्धानानि ॥ ७-२५ ॥ सूत्रम् ॥

ऊर्द्धमधः तिर्यक् प्राक्परिगृहीतस्य परिमाणस्य, व्यतिक्रम इति, व्यतिक्रमः प्रत्येकमभिसम्बन्धीयः, क्षेत्रवृद्धिः स्मृत्यंतर्द्धनि चेति, सर्वे कृतद्वन्द्वाः दिक्परिमाणस्यातीचाराः—पंच दिग्ग्रतस्थातीचारा भवन्ति, ऊर्द्ध पर्वततरुशिखारोहणादिपरिमाणं, अथवा धौलौकिकग्रामभूगृहपादिपरिमाणं, तिर्यगापि योजनमर्यादाभिग्रहव्यतिक्रमः, क्षेत्रवृद्धिरित्येकतो योजनशसपरिमाणमभिगृहीतमन्यतो दश योजनानि अभिगृहीतानि, दिशि तस्यामुत्पन्ने प्रयोजने शतमध्यादपनीयान्यानि दश योजनानि तत्रैव स्ववृद्ध्या प्रक्षिपति संवर्द्धयत्येकत इति, क्षेत्र इति क्षेत्रवृद्धिरेषा, स्मृत्यंतर्द्धनिमित्यनेन स्मृत्यन्तर्धानस्वरूपमाचष्टे, स्मृतेर्ब्रह्मोऽन्तर्द्धनिमिति, स्मृतिमूलं नियमस्येति ॥ देशविस्तेरतीचाराभिधानायाह—

आनयनप्रेष्यप्रयोगशब्दरूपानुपातपुद्गलप्रक्षेपाः ॥ ७-२६ ॥ सूत्रम् ॥

दिग्ग्रतविशेष एव देशग्रतम्, इयांस्तु विशेषः—एकं यावज्जीवसंबत्सरचतुर्मासीपरिमाणं वा, देशग्रतं तु प्रतिदिवसं प्रतिग्रह-रसुहृत्तादिपरिमाणम्, अस्यातीचाराः पंच भवन्ति, द्रव्यस्थानयनमित्यादि (१६२-८) विशिष्टावधिके भूदेशाभिग्रहे परतो गमनासंभवात् स्वतो यदन्योऽवधीकृतदेशाद् बहिर्वर्त्तिनः सचिन्तादिद्रव्यस्थानयने प्रयुज्यते, त्वयेदमानी(ने)यं, सन्देशकप्रदानादिनाऽऽनयने प्रयोगः आनयनप्रयोग इति, अन्ये पठन्ति—बलाद्विनियोगः, प्रेष्यप्रयोगः यथाऽभिगृहीतप्रतिद्वारदेशव्यतिक्रमभयात् प्रेष्यं प्राहिणोति—त्वया अवश्यमेव गत्वा मम गवाधानेयं इदं वा तत्र कर्त्तव्यमिति प्रेष्यप्रयोगः, स्वगृहवृत्तिप्राकारकादि-व्यवच्छिन्नभूदेशाभिग्रहे बहिः प्रयोज्जे उत्पन्ने स्वयमगमनाद् वृत्तिप्राकारश्रत्यासन्नवर्त्तीभूत्वा क्षुतकासितादिशब्दकरणेन समवस-तिकांन् बोधयति, ते च तच्छब्दश्रवणाचदुपकण्ठमादौकत इति देशग्रतातीचाराः, अनुपातशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते, शब्दमनु-

पततीति श्रद्धानुपातः, न एव श्रोता पुरुषः, अथवा श्रद्धस्यानुपपन्नम्-उच्चारणं तादृग् येन परकीयश्रवणाविवरमनुपपत्तिः ॥ ५६६ ॥
तथा रूपानुपातः श्रद्धमनुचारयन्त्युत्पन्नप्रयोजनः स्वशरीररूपं परेषां दर्शयति, तद्दर्शनाच्च तत्समीपमागच्छन्ति ते द्रष्टार इति
रूपानुपातः, तथा पुद्गलक्षेपोऽतीचारः, पुद्गलाः-परमाण्यादयः, तत्संयोगाद् ग्रन्थुकादयः स्कन्धाः सूक्ष्मस्थूलभेदाः, तत्र ये बाद-
रास्मात्परिणता लोष्टेष्टकाष्ठशलाकादयः तेषां क्षेपः-प्रेरणं, कार्यार्थी हि विशिष्टदेशाभिग्रहे सति परतो गमनाभावात् लोष्टादीन् परेषां
प्रतिबोधनाय धिपति, लोष्टादिपातममन्तरमेव च ते तत्समीपमनुधावंतीत्येते पञ्च देशव्रतस्यातीचारा भवन्ति, यस्माद्गमनाग-
मनञ्जनितप्राणव्यपरोपणपरिनिहीर्यया देशवकाशिकव्रतमभिवृद्धतेऽगारिणः, तत्र च स्वयमुपमर्दः कृतोऽन्येन वा कारित इति न
कश्चिन् कले विशेषः, प्रत्युत गुणः, स्वयंगमने क्रियानपि गुणो लक्ष्यते, ईयापथविशुद्धौ स्वयं निपुणत्वात्, परस्य च प्रमादवतो
गमने भूगोपमर्दसंभवादिति । एवं कथिता देशव्रतातीचाराः, अनर्धदण्डवितरेतरतिचाराभिधित्सायेदमुच्यते-

कन्दर्पकौकुक्यमौग्यगोसमीक्षाधिकरणोपभोगाधिकत्वानि ॥ ७-२७ ॥ सूत्रम् ॥

कन्दर्पः प्रतीजः, कौकुक्यं कर्णनामिकौष्ठनयनकृत्मितसंकोचनादिक्रियायुक्तं गुरेनात्मनोऽरीभावकरणं असमीक्षयाधिकरणं
उपभोगाधिकरुन्मित्येते पंगानर्धदण्डवितरितव्रतस्यातीचारा भवन्ति, एतद् व्याचक्षते-तत्र कन्दर्पो नामेत्यादि (१६२-१३) तत्र
तेषु पंगस्यतीनारेण कन्दर्पस्ताम्बु वाग्व्यापारः तत्स्वरूपकथनं रागसंयुक्त इति, रागः कामानुपंगी स्नेहः तत्तमम्बुद्धः, सभार्हः
मग्यो न सम्भोऽगम्यः अयुक्तो वारुप्रयोगो हास्यं चेति, वाचः प्रयोग उच्चरणं वाक्प्रयोगः, हास्यं च हास्यमोहोदयादविस्प-
ष्टवर्णश्रुतिरूपमिति, कौकुक्यं नामेत्यादि, नामशब्दोऽलंकारार्थः, एतदेव वाचो व्यापारणं हसनं चोभयं द्वयमपि दुष्टकाय-

प्रचारसमुक्ताभात दुष्टकायनः । ततो मोहनीयकर्मोदयसमावेशात् तद्युक्तं—तत्सम्बन्धभुभयमपि वाग्व्यापारोपसर्जनं कायव्यापारप्रधानं कौकुच्यमिति । मौख्यमित्यादि, मुखरः—अनालोचितभाषी तुण्डिलः, तदेव व्याचष्टे—असंबद्धबहुप्रलापित्वमिति, असम्बद्धमिति पूर्वापरेणावटमानं बहु प्रलापयतीति तच्छीलश्च बहुप्रलापी तद्भावः बहुप्रलापित्वं यत्किंचिदसम्बद्धं जल्पति, न च स्वात्मनः किंचिदर्थं साधयतीति, असमीक्ष्याधिकरणमनालोच्य्याधिकरणसमीक्ष्य कुर्वाणः स्वात्मानं नरकादिष्वधिकरोति येन तदधिकरणं, तच्च लोकप्रतीतमिति भाष्यं, यन्नात्मनः किंचिदुपकारं करोति परश्रयोजनमेव केवलं साधयति तदसमीक्ष्याधिकरणमात्मनोऽनुपयोगादिति विवेकिजनप्रतीतं, उपभोगाधिकत्वं चेति, लोकप्रतीतमेवेत्यभिसम्बध्यते, स्नानामलका यावदुपयुज्यते स्वात्मनः तावत् एव वेपयतीत्यादिक्रियालक्षण उपभोगस्ततोऽन्यस्याधिक्यमित्युपभोगाधिकत्वमित्यनर्थदण्डविरतेः पञ्चातीचारा भवन्तीति । अनर्थदण्डानन्तरोद्दिष्टसामायिकातीचारश्रसिद्धयर्थमिदमुच्यते—

योगदुष्प्रणिधानानादरस्मृत्यनुपस्थापनानि ॥ ७-२८ ॥ सूत्रम् ॥

युज्यन्ते इति योगाः—क्रायादयः प्रणिधानं प्रयोगः दुष्टं प्रणिधानं दुष्प्रणिधानं, दुष्प्रणिधानमिति शरीरावयवाः—पाणिपादादयस्तेषामनिभृततावस्थापनं कायदुष्प्रणिधानं, वर्णसंस्कारभावार्थनिवगमचापलान्विता वाक्रिया वाग्दुष्प्रणिधानं, क्रोधलोभाभिद्रोहाभिमानेभ्योदिकार्यव्यासंगजातसंभ्रमो दुष्टं प्रणिघत्ते मन इति मनोदुष्प्रणिधानं, अनादरः—अनुत्साहः, प्रतिनियतवेलायामकरणं सामायिकस्य, यथाकथंचित्प्रवृत्तिरनादरः अनेकाग्र्यं, स्मृतेरनुपस्थापनमुद्भ्रान्तचिचता, स्मृतेरनुपस्थापनं स्मृत्यभावः, किंचिपयायाः स्मृतेः ?, सामायिकप्रस्तावाद् तच्चद्विपयाया इति, सामायिकं मया कर्तव्यं न कर्तव्यमिति वा कृतं न कृतमिति वा स्मृतिभ्रंशः,

स्मृतिमूलत्वाच्च मोक्षमाधनानुष्ठानस्येत्येते पंच मामाधिकतत्त्वात्स्यातीचारा भवन्तीति॥ कथिताः सामाधिक्यकतिचाराः, तत्त्वसमीपोद्देशभाजः
ननु पौषधोपनास्य केऽतीचारा ? इत्याह—

अप्रत्युपेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्गादाननिक्षेपसंस्तारोपक्रमणानादरस्मृत्यनुपस्थापनानि ॥ ७-२९ ॥ सूत्रम् ॥

प्रत्युपेक्षणं—चक्षुषा निरीक्षण भूस्थंडिलस्य सचिच्चमिश्रस्थानरजंगमजंतुशून्यतोपलम्भाय, प्रमार्जनं वस्त्रप्रान्तादिना विशुद्धिहेतो-
र्यथा पुज्यमानमागमोपयुक्तस्य प्रतिपन्नपौषधोपनामस्य अयं क्रियाकलापोऽगारिणः प्रतिनिर्दिश्यते, उत्सर्गः—त्यगो निष्ठयूतस्वेद-
मलमूत्रपुरीषादीनां, प्रत्युपेक्षिते प्रमार्जिते चोत्सर्गः कार्यः, अथाप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जिते उत्सर्गं करोति ततः पौषधोपनासव्रतमति-
नरतीति, आदानं—ग्रहणं पृष्ठिपीठफलकादीनां तदपि प्रत्यवेक्ष्य प्रमृज्य च कार्यमन्यथाऽप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितस्यादानं अतीचारो,
निक्षेपः, तथा अप्रत्यवेक्षिते अप्रमार्जिते च भूदेशे संस्तारोपक्रमः, मंस्तीर्यते यः प्रतिपन्नपौषधोपनासेन दर्भकुशकम्बलमस्त्रादिस्त-
लोपक्रमरणमनुष्ठानं भूदेशे, यद्वा दर्भादि संस्तीर्यते तत् प्रत्यवेक्ष्य प्रमृज्य चेति, अन्यथाऽतीचारः, स्मृत्यनुपस्थापनं च प्राग्व्या-
न्यातम्, अनादरः पौषधोपवासं प्रति, उपनासप्रतिपत्तिर्न कृतव्यताक्रियाया तद्विषयमेव च स्मृत्यनुपस्थापनमित्येते पंच पौषधोपनाम-
स्यातीचारा भवन्तीति ॥ नम्रप्रति प्रन्तायातोपभोगातिचारान् वक्तुं काम आह—

सचिच्चसम्पन्नद्रसंमिश्राभिवचदुष्पक्काहाराः ॥ ७-३० ॥ सूत्रम् ॥

मोचनकृतं उपभोगपरिभोगं विशिनष्टि सचिच्चत्ताहार इत्यादिना भाष्येण, चित्तं चेतना संज्ञानमुपयोगोऽपधानमिति पर्यायाः,
सचिच्चत्तागावाहारयेति गचिच्चत्ताहारः, सचिच्च आहारो वा यस्य, सचिच्चमाहारयति सचिच्चत्ताहारः, मूलकन्दलीकन्दकादिः साधारणवन-

स्पतिप्रत्येकतरुशरीराणि सचित्तानि तदभ्यवहारः, पृथिव्यादिक्रायानां वा सचित्तानां, तथा सचित्तेन संवद्धं कर्माटिकनीजकोकिल-
कादिना पक्ष्मदरोदुम्बराग्रफलादि भक्षयतः सचित्तसम्बन्धाहारित्वं, तथा सचित्तेन समिश्रः आहारः सचित्तसंमिश्राहारः, पुष्पफल-
नीहितिलादिना व्यतिमिश्रः मोदकादि स्वाद्यकस्य वा कुन्थुपिपीलिकादिदृक्स्मजन्तुव्यतिमिश्रस्याभ्यन्तारः-अभियवाहार इति,
सुरासौवीरक्रमांसप्रकारखादिमादिनेरुद्रव्यसन्धाननिष्पन्नः, सुरासौधुमधुधारादिरभिषपादिदृश्यद्रव्योपभोगो वा, दृष्पक्षं मन्दपक्व-
मस्थिन्नतन्दुलफललोष्टयनगोधूमस्थूलमण्डकंरुद्रकादि तस्याभ्यवहार ऐहिकप्रत्यपायकारी यावता चांशेन सचेतनस्तावता परलो-
कमप्युपहन्तीति ॥ उक्तमुपभोगत्रततीचारविधानं, तदनन्तर व्याख्याततिथिसंनिभागतीचारप्रदर्शनार्थमिदमुच्यते-

सचित्तनिक्षेपपिधानपरव्यपदेशमात्सर्यकालातिक्रमाः ॥ ७-३१ ॥ सूत्रम् ॥

अन्नादेरित्यादि भाष्यं, अन्नम् ओदनं स्वाद्यकादि, चतुर्विध आहारो वाऽश्नादिः, तस्य सचित्तेषु व्रीहिगोधूमशाल्यादिषु
निक्षेपः, तच्चान्नादि, कया बुद्ध्या निक्षिपति?, अदानबुद्ध्या, एतज्ज्ञानात्यसौ-सचित्ते निक्षिप्ते न गृह्णते साधनः, इत्यतो देयं चोप-
स्थाप्यते नाददते साधन इति लाभोऽयं ममेति, सचित्तपिधानमिति सचित्तेन पिधानं-स्वगनं स्वरणरुन्दन्नपुण्यादिना, तत्रापि
तथाविधयैव बुद्ध्या सचित्तेन स्वगयति । परव्यपदेश इति, साधोः औपधोपगमपारणकाले भिक्षायै समुपस्थितस्य प्रकृतमन्नादि
पश्यतः श्रावकोऽभिधत्ते-परकीयमिदं. नास्माकीनमतो न ददामीति, न चैव परमार्थः, परमार्थतस्तु तदीयमेव तत्, अथवा परस्य
-अन्यस्येदमस्तीति तत्र गत्वा मार्गत गृयमिति, मार्गितः सन् कुप्यति, सदपि मार्गितं न ददाति, अथवा तेन तावद् द्रमकेण
मार्गितेन दत्तं किमहं ततोऽपि न्यून इति मात्सर्येण ददाति, परोन्नतिमनस्यं च मात्सर्यं, कषायदूषितेन वा चित्तेन ददतो मात्स-

यमिति, कालातिक्रम इति, उचितो यो मिश्रकालः साधूनां तमतिक्रम्य अनागतं वा भुंक्ते पौषधोपयासी, स च कालातिक्रमो ग्रहीतुरग्रीतिकरः, अग्रस्तावदानं चेत्यतीचारः, इत्येते पंचातिथिसंविभागस्यातीचारा भवन्तीति । शीलस्य सप्तधाऽतीचारानभिधाय सम्प्रति मारणांतिकसंलेखनायाः कंऽतीचारा भवन्तीत्याह—

जीवितमरणांशं समाभिधानुबन्धनिदानकरणानि ॥ ७-३२ ॥ सूत्रम् ॥

आंशंसाशब्दं जीवितमरणाभ्यां सहाभिसम्बन्धनाह—जीवितांशंसेत्यादि, संलेखनायाः—अन्ते प्रतिपन्नप्रत्याख्यानस्यामी भग्न्यतीचाराः, जीवितं—प्राणधारणं तत्रांशंसा—अभिलाषो, यदि बहुकालं जीवेयमिति, वस्त्रमाल्यपुस्तकग्राचनादिपूजादर्शनात् लोकश्लाघाश्रवणाच्चैवं मन्यते—जीवितमेव मे श्रेयः प्रत्याख्यातानशनभ्यापि यत् एवविधा बहुदेशेनेयं त्रिभूतिर्वर्षत इति, मरणांशंसा त्वेत्तद्विपरीता, न कश्चित् प्रतिपन्नानशनं गवेपयति, न सपर्यति, न चाद्रियते, न कश्चित् श्लाघते, तत्तत्सर्वैर्विधः चित्ते परिणामो जायते—यदि शीघ्रं त्रियेयाहमणुष्यकर्ममिति मरणांशंसा, मित्रानुराग इति, मेघन्तीति मित्राणि, स्नेहमत्यर्थं कुर्वन्ति सहजीवितमरणानि तेषु मित्रेऽनुरागः—स्नेहो यस्तादृश्यामप्यवस्थायां न जहातीति मित्रानुरागोऽतीचारः, तथा पुत्रादिपुत्रपि योज्यं, मित्रस्योपकारमकृत्वा पुत्रादीन् वा स्थानेऽनवस्थाप्य यदि न त्रियेयेति, सर्वसंगत्यागस्तस्यामरस्थायां कार्यं इत्युपदेशः, सुग्वानुबन्ध इति, अनुभूतप्रीतिविशेषस्मृतिसमन्वाहरणं चेतसि सुखानुबन्धः । निदानमरणावच्छेदनं तपसः चारित्रस्य वा, यद्यस्य तपसो ममास्ति फलं ततो जन्मान्तरे चक्रवर्त्तो स्यामर्द्धमस्ताधिपतिर्महामण्डलिकः सुभगो रूपवानित्यादि, एतच्चाधममनन्तसंसारानुबंधित्वात् परित्याज्यमिति ॥ एते पंचपट्टिस्तीचारा त्रयाः परिहार्याश्च ज्ञात्वा, इत्थमगारिधर्म एवंप्रकारः ।

ननु सम्यक्त्वातीचारपंचकसंभवात् सप्ततिरलीचाराः स्युरिति, उच्यते, सम्यक्तत्वं हि मूलप्रासादपीठरचनावधाधारभूतमणुव्रतादीनाम् अतस्तस्याधारत्वाच्च व्रतशीलेष्पतीचारग्रहणं, तदेतेष्वित्यादिना (१६४-५) उपसंहरति, तस्मादपायदर्शनादेतेषु पंचपट्टिष्पतीचारेषु प्रमादो न कार्यः, अग्रमादस्तु न्याग्य इति ॥ अत्राहोक्तमित्यादिना सम्बन्धमाचष्टे, अत्र व्रतेषु व्रतिषु च व्याख्यातेषु तदनुवादद्वारेण दानं प्राप्नोति, उक्तानि अभिहितानि लक्षणतो व्रतानि व्रतिनश्च, तदनन्तरमुद्दिष्टमथ दानं किमिति, सद्ब्रह्मकर्मश्रमाभिधानकममाथित्य प्रश्नयति-दानं किंलक्षणमिति, तद्दानलक्षणं वक्तुकाम अत्रोच्यत इत्याह-

अनुग्रहार्थं स्वस्यातिसर्गो दानमिति ॥ ७-३३ ॥ सूत्रम् ॥

अपरे तुक्तं सम्बन्धमाचक्षते, अतिथिसंविभागे चोदनात् दानधर्मोऽगारिणः शेषधर्मवच्चोदितः, तत्र किंलक्षणं दानमित्याह—
अनुग्रहार्थं स्वस्यातिसर्गो दानं, अनुग्रहोऽनेनेति अनुग्रहः—अन्नादिरूपकारकः प्रतिग्रहीतुः, दातुश्च प्रधानानुपंगिरुफलः, प्रधानं मुक्तिरानुपंगिकं स्वर्गप्राप्तिः प्रच्युतस्येह सुकुलप्रत्यायातिप्रभवो धिलाभादिः, सोऽर्थः—प्रयोजनं यस्य तदनुग्रहार्थम्—अनुग्रहप्रयोजनम्, अर्थशब्दस्य प्रयोजनमाचिरात्, स्वस्येति स्वशब्द आत्मात्मीयज्ञातिधनादिषु वर्तते, इहात्मीयवचनः प्रयुक्तः, स्वं—आत्मीयं न्यायेन स्वीकृतं पूर्वजक्रमागतं न्यायवृत्त्या वा समामर्थ्योत्पन्नं तस्यातिसर्गः—त्यागः, न चोज्जनमात्रं त्यागशब्देनोच्यते, किं तर्हि ? दानं, निशिष्टसम्प्रदानकमित्यर्थं, तच्च सम्प्रदानं द्विविधमर्हन्तो भगवन्तः साधर्मिकाश्च, तत्राहद्भ्यो दीयते पुष्पमलिधूपचामरातपत्रकलशघञचन्द्रातपककिरीटाभरणादिः, माधर्मिकास्तु द्विप्रकाराः—साधनः श्रावकाश्च, साधनो यथोक्तज्ञानदर्शनक्रियानुष्ठानसम्पन्नाः, श्रावकाश्च सम्यग्नाणुव्रतादिद्वादशविधधर्मभाजस्तेभ्यो दानमन्वादेर्देशकालोपपन्नमिति, एवं-

विधयन्त्रार्थप्रतिपादनाय आत्मपरानुग्रहार्थमित्यादिभाष्येण विशुद्धतुद्धिमत्त्वं दातुराख्यायते, श्रद्धादिगुणयोगः उपायः प्रतिग्रहीता
पात्रविशेषः देयं सम्पन्नं, आत्मा च परश्चात्मपरौ तयोरनुग्रहः आत्मपरानुग्रहः सोऽर्थो यस्य तदात्मपरानुग्रहार्थम्, अनुग्रहः—
उपकारः, स च विशुद्धया प्रिया ददतः कर्मनिर्जरादिफलः समस्तीत्यनुग्रहग्रहणाद्विशुद्धद्वित्वं लभ्यते, अन्यथा अनुग्रहाभास एव
स्यात्, तच्च निर्जरादिफलमुपायादते न सम्पद्यत इत्युपायपरिग्रहः, देशकालपुरुषावस्थाः संप्रेक्ष्यागमानुसारिणा सता प्रमोदनिर्भरेण
चेतसा रोमाचंकुकोपगूढवपुषा चाभ्युत्थानासनप्रदानवन्दनचरणप्रमार्जनसत्कारपूर्वकं समाधायैकाग्रमित्यादिरूपा याः, आत्ममेति
दाता, श्रद्धाशक्तिसचक्षमाविनयचितृष्णतागुणमम्बो ददामीत्येवंपरिणतः, परपदोपादानात् प्रतिग्रहीता ज्ञानक्रियान्वितो विजिते-
न्द्रियकपायः स्वाध्यायतपोध्यानसमाधिभाग् मूलोत्तरगुणसंपदुयेतः पात्रमिष्यते, स्वस्य द्रव्यजातस्यान्नपानवस्त्रादेरित्यनेन
देयनिर्देशः, स्वस्येत्यात्मीयस्य लोकविरुद्धचौयव्यगहाराधनुपासस्य द्रव्यजातस्येति द्रव्यविशेषस्य पुद्गलद्रव्यस्य जीनद्रव्यस्य
च, पुद्गलद्रव्यस्यापि न सर्वस्य कुठारहलदात्रशस्त्रादेरनेकप्राणिदुःखहतोः, किं तर्हि?, अन्नपानवस्त्रादेः पुद्गलद्रव्यस्य, आदिग्रहणा-
दौघिकौपग्रहिकसकलोपकरणपरिग्रहः, मर्वश्चाहारो भैषजनसत्योपधिर्वा साधोः परत एव लभ्यो भग्नद्रुमोत्पादनैपणाशुद्धः, स च
दातुः प्रतिग्रहीतुश्चोपकारको निर्जराफलत्वात्, जीनद्रव्यस्यापि न सर्वस्य, दासदासीबलीवर्द्धनाहनादेः स्वयमेव दुःखितत्नात् क्लिश्य-
मानत्वात्, यथाह—“जं णय दुहियं णय दुक्खकारणं होइ दिण्णमणेसिं । वड्डइ अणुगहे उं विहिज्ज दाणं असावज्जं ॥१॥” द्विप-
दमपि गृहिणा प्रनज्यामिमुखं प्रनज्याहं पुनर्दोहियअतृप्तीप्रभृति स्वाभिना दत्तमनुज्ञात् प्रवाज्यम् ॥ एवमुक्तेन न्यायेन देशका-
लोपपन्नमचेतनं सचेतनं वा द्रव्यजातं पात्रे गुणवति देयम्, आधाकर्माद्यपि देशकालाद्यपेक्षं पात्रविनियुक्तं स्वर्गसुकुलप्रत्यायाति-

फलमेव पीति ॥ किंचित्चनेन प्रस्तुतस्य दानधर्मस्य तरतमातिशयभेदप्रतिग्रह्या फलनिरूपणायाह-
विधिद्रव्यदातृपात्रविशेषात्तद्विशेषः ॥ ७-३४ ॥ सूत्रम् ॥

विध्यादयः कृतद्वन्द्वास्तेषां विशेषः-अतिशयः प्रकर्षप्रिर्कषयोगः तस्माद्विध्यादिविशेषात् धर्मविशेषः, धर्मश्च विध्यादिचतुष्टयापेक्षः,
तथाहि-विध्यादिचतुष्टयप्रकर्षादेशकालोपगन्तकल्पनीयदानादेकान्तेनैव निर्जरा प्रकर्षवर्तिनी, मन्दविध्यादिदानान्मंदा, मध्यादिदान-
नान्मध्या, एतदेव भाष्येण विविच्य दर्शयति-विधिविशेषादित्यादिना(१६४-१३) विधिविशेषादिति पंचम्याः प्रागुक्तं लक्षणं,
विधानं विधिः-विशिष्टप्रकारः तदतिशयात् पुण्यनिर्जरातिशयः, तदतिशयात् स्वर्गफलप्राप्तिर्ना, द्रव्यमन्त्रादि
तद्विशेषात्, तथा दातृविशेषात् पात्रविशेषाच्च, तद्विशेष इति तच्छब्देन दानधर्मः परामृश्यते, दानं त्यागस्तदवाप्यो धर्मो दानधर्मः
तस्य विशेषो-भेदः प्रकर्षप्रिर्कषलक्षणः, दानधर्मभेदाच्च फलभेदः, कारणानुरूपं कार्यनिष्पत्तेः, एवं समामतः सूत्रार्थो व्याख्यातः,
सम्प्रति विशेषेण विवृणोति-तत्रेत्यादि, तत्र तेषु विध्यादिचतुर्षु विधिविशेषस्तान्दयं, नामशब्दो वाक्यालङ्कृतौ, देशकालस-
म्पदिति व्यपगतस्थानरजंगमजन्तुको देशो दातुः प्रतिगृहीतुश्चेति देशसंपत्, कालसम्पदपि न रात्रौ, दिवापि स्वार्थमुपक्लृप्तेऽशनादौ
उचिते भोजनकाले परिवेषिकास्वितश्चेतश्च कङ्कुलोस्वापटलकोदंकिमाधुपकरणव्यग्ररासु संचरतीषु पुर. पश्चात्कर्मभावात् काल-
सम्पत्, एव वस्त्रपात्रादिदानमप्युचितकाल इति, श्रद्धा गुणवत्सु दानातिशेपो दत्तमेभ्यो बहुफलं भवति, सत्कारोऽभ्युत्थानामन-
प्रदानादिः ग्रहर्षपुरस्मरः, देयगतस्तावत् क्रमो यो यत्र जनपदे ग्रसिद्धः पेयादिरन्यो वा, गस्त्रादिषु पुनः रत्नाधिक्रमः प्रकृतमध्यमज-
न्यपात्रक्रमो वा, कल्पनीयत्नमुद्रमादिविशुद्धत्वमागमनिहितभक्ष्याभक्ष्यपेयापेयग्राह्याद्यता च, आदिग्रहणात् स्वयमेव सहस्तेन

श्रद्धासंवेगानन्दप्रविकसितवदननयनोऽत्यर्थमहमनुगृहीत इत्येष विधिः । द्रव्यविशेष इत्यादि (१६४-१६) द्रव्यविशेषो द्रव्य-
 स्यातिशयप्रकृष्टता, अन्नशब्देन चाशनं गृहीतम्, आदिशब्दात् पानस्वाधस्वाधवस्त्रपात्रदण्डकौघोषग्रहभेदोपधिपरिग्रहः, तदेया-
 मन्नादीनां सारजातिगुणोत्कर्षयोगः सारः-अन्नस्याच्युतसगन्धादित्वं जातिः शालित्रीहिगोधूमादिका गुणाः सुरमिलव-
 पास्निग्धमधुरत्वादयो सुरभित्वादयो वा एषां सारादीनां उत्कर्षः-प्रकृष्टता तेन योगः-सम्बन्धः, एवं पानकादीनामपि, तथा
 वस्त्रपात्रदण्डकादीनां देशान्तरोत्पत्तिस्वरूपवर्णविशेषसंस्थानप्रमाणपरिमृजादिभेदेनोपयुज्यसारासारादयो वाच्याः, दातृविशेष इति,
 दातृविशेषः-अतिशयश्च परिणामजनितः, प्रतिग्रहीता गुणसम्पन्नो वक्ष्यमाणः, तत्रानक्षया, क्षमात्रत्वं प्रमन्नचित्ता पुण्यवानहं
 यस्य मे गेहमनुविशति तपस्विनः, न त्वशमा कार्या, प्रतिदिवसमेते मृगयन्ते निर्वदिताः खल्वमीभिर्वयमिति, त्यागेऽविपाद इति,
 दत्तेऽन्नादावविपादः, विपादो विपण्णताऽश्रद्धा, यतोऽतिबहु दत्तं मयेदं गृहेऽपि चिन्तनीयमेव प्रयोजनं, दत्तं चिन्तनीयमिदमेवैकं
 मम स्वं यद् प्रतिनामुपयुक्तमिति, तथा अपरिभाविता परिभाविता-अनादरः न परिभाविता अपरिभाविता आदर इति, देश-
 कालप्राप्तस्य परिग्रहीतुर्वर्द्धमानश्रद्धाप्रापितेनादरेण दानं दित्सन् इत्यादि, साधुदर्शने याचने वा दातुमिच्छतः परमया प्रीत्या
 प्रदत्ततया योगः, एवं ददसौ दत्तवत्तश्च कालत्रयेऽपि प्रहर्षयोगः, कुशलाभिसंधितेति भावकुशास्तु ज्ञानावरणादिकम्मोशास्तान्
 लुनार्तमिति-छिनति अपनयतीति कुशलः, अभिसंधिः-अभिप्रायः कुशलोऽभिसंधिर्यस्य, कर्मनिर्बरापेक्षी, तद्भानः कुशलाभिसंधिता,
 दृष्टफलानपेक्षिता दृष्टफलं राज्यैश्वर्यसुखादि सर्वं च सांसारिकं, स्वर्गाद्यापि दृष्टमेव, बहुशोऽनुभूतत्वात्, तन्नापेक्षते-न प्रार्थयते
 यः स दृष्टफलानपेक्षी तद्भानो दृष्टफलानपेक्षिता, निरुपधत्त्वमित्युपधा-भावदोषो मायाकपायजनितो यथा क्वचित् पटलकाष्ठु-

पकरणे देयस्यान्नादेरुपरि रचयति वर्णगन्धाढ्यमधस्तु निःसारमित्येवमादि तदभावान्निरुपधत्वमिति, निदानमुक्तलक्षणं स्वर्गमा-
नुपजन्मविषयं तत्प्राप्त्यभिसंध्यभावात् निर्जरार्थमेव केवलं निर्निदानत्वमिति । पाति-रक्षति संसारादातारं दुर्गतिभयप्रपातादात्मानं
चेति पात्रं तस्य विशेषः-अतिशयः श्रकषष्टृत्तिता, कीदृशी पुनः सेत्याह-सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्यसम्पन्नतेति । तत्र सम्यक्तवं
नैसर्गिकाधिमिकक्षाधिकारिभेदात् श्रकषर्षप्रकर्षवृत्ति, ज्ञानमप्यात्मपरिणामो ज्ञानावरणीयादिक्षयोपशमादिजन्यः, चारित्र्यमपि
सामायिकादिभेदाद् बहुप्रकार, एभिः सम्पन्नता-युक्ता सम्यक्तत्वादियरिणामभाक्त्वमित्येवं विध्यादिनिशेपाद् विशिष्टं विशिष्टतरं
विशिष्टतमं च मोक्षपर्यवसानं दानफलं भवति ॥

श्रीहरिभद्रसूत्रप्रारब्धायां श्रीयशोभद्रसूत्रिनिर्वाहितायां भाष्यानुसारिण्यां

॥ तत्त्वार्थटीकायां सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

उक्ता आश्रया (१६६-२) इत्यादिना सम्बन्धमष्टमाध्यायस्याचष्टे, उक्तो लक्षणविधानाभ्यामभिहितः 'कार्यवाङ्मनः-
कर्मयोगः, स आश्रय' इत्यारभ्य सामान्यतोऽपि विशेषतश्च, सम्प्रति प्रस्तावायातं बन्धं वक्ष्याम इति, एतदुक्तं भवति-जीवा-
जीवाश्रयबन्धसूत्रक्रमेणाश्रयो व्याख्यातस्तस्यानन्तरो बन्धः, स लक्षणविधानाभ्यां अधुना व्याख्यायते, तदंतर्दनेन प्रतिपादयति ।
तत्प्रसिद्धार्थमिदमुच्यते, तस्य सम्बन्धस्य प्रसिद्धिः शब्दार्थनिरूपणं तत्प्रसिद्धये-तत्प्रसिद्धार्थं तन्निरूपणार्थमुच्यते,
इदमिति वक्ष्यमाणमिध्यादर्शनादिपंचकं, ननु च बंधः प्रस्तुतः तद्वेतुकथनमसम्बद्धमिव लक्ष्यते, नासंबद्धं, यतो नाकारणा कार्य-
निष्पत्तिः, यीजादि प्रभवोऽङ्कुरस्य, प्रथमतः च कारणमुपाददते कार्यार्थिनो, बन्धश्च कार्यं, कारणं तस्य मिध्यादर्शनादि पंचकं
प्रसिद्धमेवेति इयत्ता निर्धार्यते कारणानामनेन सूत्रेणेत्याह—

मिध्यादर्शनाविरतिप्रमावकपाययोगा बन्धहेतवः ॥ ८-१ ॥ सूत्रम् ॥

मिध्यादर्शनादयो योगान्ताः पंच कृतद्वन्द्वाः प्रथमाबहुवचनेन निर्दिष्टाः, मिध्यादर्शनं तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणं अविरतिः-अनि-
युतिः पापस्थानेभ्यो विरतिपरिणामाभावः प्रमादास्त्विन्द्रियविकथविकटनिद्रालक्षणाः कपायाः क्रोधमानमायालोभाः अनन्ता-
नुबन्धिप्रभृतयः योगो-भनोवाङ्मयव्यापास्वभावः, बन्धः कर्मवर्गणायोग्यस्कन्धानामात्मप्रदेशानां चान्योऽन्यानुगतिलक्षणः
क्षीरोदकादेरिव सम्पर्को बन्धः, हेतुनिमित्तं कारणं, बन्धस्य हेतवो बन्धहेतवः पंच मिध्यादर्शनादयः, सामान्यहेतवश्चेतऽवगन्तव्याः
सर्वकर्मबन्धस्य, विशेषहेतवस्तु ज्ञानावरणादेर्व्याख्याताः षष्ठे 'तत्प्रदोषनिह्वा'दिना सूत्रकलापेनेति । शाप्यकारस्तु पदविच्छेदेन
पंचापि सामान्यप्रत्ययान् दर्शयति-मिध्यादर्शनमित्यादि(१६६-५) मिध्या-अलीकमयथार्थं दर्शनं दृष्टिरुपलब्धिरिति मिथ्या-

दर्शनं, विरमण विरतिः-संपमो न विरतिः अविरतिः-असंपमो हिंसाद्यनिवृत्तिरिति। प्रमाद्यत्यनेनेति प्रमादः-विकथादिकः, कर्ममप्र-
कृतिग्रन्थेषु तु प्रमादप्रत्ययः पृथग् नोक्तः, असंपमप्रत्ययेनैव संगृहीतत्वात् चतुर्विध एव प्रत्ययस्तत्राधीतः मिथ्यादर्शनासंयमकपाय-
योगाख्यः, इह त्वाचारेण मन्दबुद्धिप्रतिपत्तिहेतोः पृथगुपन्यस्तः प्रमादप्रत्ययः, कथ्यते यत्रात्मा शारीरमानसैः दुःखैः स कपः-संसारः,
‘पुंसि संज्ञायां घः’ तस्याया-उपादानकारणानि कपायाः-क्रोधादयः, युज्यतेऽनेनेति योगो, नोक्तर्मणा योगद्रव्येणात्मेत्यर्थः,
वीर्यान्तरायकर्मक्षयोपजनितेन वीर्यपर्यायेण युज्यत इतियावत्, इतिशब्दोऽवधारणार्थः, एत एव पंच बंधहेतवो भवन्ति सामा-
न्यतः। तत्रेत्यादिना (१६६-७) मिथ्यादर्शनादीनां स्वरूपं निरूपयति, तत्र तेषु पंचसु प्रत्ययेषु मिथ्यादर्शनस्वरूपं तावदिदं-
सम्यग्दर्शनाद्विपरीतं मिथ्यादर्शनमिति, तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणं सम्यग्दर्शनमुक्तं, तस्माद् सम्यग्दर्शनाद्विपरीतलक्षणं मिथ्या-
दर्शनं तत्त्वार्थाश्रद्धानं अयथार्थश्रद्धानमित्यर्थः, तद्विविधमित्यादि, तच्च मिथ्यादर्शनं द्विग्रकारम्-अभिगृहीतं अनभिगृहीतं च,
अनभिगृहीतमिथ्यादर्शनभेदो वा संदिग्धमिति साक्षान्नोपात्तं, ‘तत्रे’त्यादि, तयोरभिगृहीतानभिगृहीतयोः मिथ्यात्वयोरभिगृ-
हीतप्रपंचोऽयं-अभ्युपेत्येति, मत्यज्ञानादिवलेन किमपि परिकल्प्यासम्यग्दर्शनपरिग्रहो मिथ्यादर्शनपरिग्रहः तदभ्युपगमः, एत-
देवैकं सत्यमिति प्रतिपत्तिरभिगृहीतमिथ्यात्वं, तदनेकभेदमित्याह-अज्ञानिकादीनामिति, अज्ञानमेयामभ्युपगमोऽस्तीति अज्ञा-
निकाः, अथवा अज्ञानेन चरति दीव्यन्ति वा अज्ञानिकाः अज्ञानमेव पुरुषार्थसाधनमभ्युपयन्ति, न खलु तत्त्वतः कश्चित् सकल-
स्य वस्तुनो वेदिताऽस्तीति, ते चाज्ञानपक्षावलम्बिनः सप्तपष्टिभेदाः केनचिद् विशेषेण भिद्यमानप्रक्रियाकाः सुगतशिष्यकाणाम-
ष्टादशनिकायभेदवन्नानात्वं प्रतिपद्यन्ते, एतदर्शनभ्रमिनचेतसश्च शाकल्यबङ्गकुलकुंथुमिसात्यमुद्रिराणायनकठमध्यंदिनमौदपिप्पला-

द्वादरायणस्विष्टकृदैतिक्रायनर्जमिनिमुप्रभृतयः सूरयोऽसन्मार्गं एनं प्रथयंति, आदिशब्दात् क्रियावादिनोऽक्रियानादिनो वैन-
 यिकाश्च सूचिताः, तत्र क्रियावादिनोऽशीत्युत्तरशतभेदाः भरीचिकुमारकपिलोत्तरकगर्गव्याघ्रभूतिवाद्धलिमाठरभोद्रल्यायनप्रभृत्या-
 चार्याः प्रतायमानप्रक्रियाभेदाः, अक्रियावादिनोऽपि चतुरशीतिविकल्पाः कोकुलकाण्ठेविद्विकौशिकहरिश्मश्रुमाथनिर्गोमिकहा-
 रितमुंडाशलाघनादिद्विरुपंचितप्रत्रियाकलापाः, वैनयिकास्तु द्वात्रिंशद्विकल्पाः वशिष्टपराशरजानुकर्णवाल्मीकिरोमहर्षणिसत्यदत्त-
 व्यासेलाणुप्रापमन्यचन्द्रत्तायस्थूलप्रभृतिभिराचार्यैः प्रकाशितविनयसाराः, एवमेतान् मिथ्यात्वभेदान् अभिधाय संकलयति
 भाष्यकृदेकराशितया त्रयाणामित्यादिना भाष्येण, त्रिशब्दः संख्यावचनः अन्यूनानविकटवृत्तिः, एवं शतशब्दोऽपि, कियतां
 शतानां ?, नयाणामित्याह, कियता राशिनाऽधिकानां ?, त्रिपटीनामित्याह, अस्यधिकानां त्रिपट्या, हुत्सिता वादिनः कुमादिनः,
 एरान्तग्रहस्तत्त्वाद्यत्किंचित् प्रलपतीत्यर्थः, शोपमनभिगृहीतमिति, अभिगृहीतमित्यादर्शनाद्यदन्यत्-तत्रार्थाश्रद्धानं तदन-
 भिगृहीतमित्यादर्शनम्, अनभिनिवेशमित्यात्वमित्यर्थः, यथोक्ताया इत्यादिना, येन प्रकारेणाभिहिता सप्तमाध्यायादौ विरतिः
 हिंसानृतस्तेयान्नक्षपण्येभ्यो मनोवाक्यकृतकारितानुमतिभिरुक्ता तस्या विस्तेर्यथोक्ताया विपरीता अविरतिर्हिंसादिषु प्रवृत्ति-
 रसंयम इतियात्, मोक्षमार्गशैथिल्यमिन्द्रियदोषात् प्रमादः, प्रमाद इत्यनूद्य स्वरूपमाचष्टे-स्मरणं स्मृतिः पूर्वोपलब्धवस्तुविषया
 तस्याः अनवस्थान—अशः विकथादिव्यग्रचित्तत्वाददं विषायेदं कर्तव्यमिति नाध्येति, कुशलेष्वनादर इति, स्मरतोऽपि
 कुशलानामागमविहिताना क्रियाऽनुष्ठानानामनानादरोऽनुत्साहोऽप्रवृत्तिरित्यर्थः, योगदुष्प्रणिधानं चेति, योगाः कायादिव्यापा-
 रास्तान् दुष्टेन प्रणिधानेनार्तध्यानभाजा चेतसा ममाचरत इति, चशब्दः समुच्चयार्थः, इत्येष प्रमाद इति, निगमनार्थं पुनः प्रमा-

दग्रहणं, एष त्रिप्रकारः प्रमादो भवति, कपाया मोहनीये वक्ष्यन्त इति (१६६-१२) उक्तनिर्वचनाः कपायाः मोहनीयक-
 र्मणीहैवाध्याये उपरिष्ठाद् वक्ष्यन्ते प्रपंचतः सप्रभेदाः, योगस्त्रिविधः पूर्वोक्त इति त्रिप्रकारः पूर्वमुक्तः पण्डित्याये, एवमेते
 पंच सामान्यप्रत्ययाः सर्वकर्मबन्धहेतव इत्यर्थः, एषां पंचानामपि सामान्यप्रत्ययानां सूत्रक्रमसन्निवेशिनां ग्रन्थनिमित्तानां पूर्व-
 सिन् सतीति कीप्सया निपतमुत्तरेषां भाव इति प्रतिपादयति, सति मिथ्यादर्शनप्रत्ययेऽवश्यं भाविनोऽविरत्यादयः चत्वारः,
 सत्यामविरतौ त्रयः प्रमादादयः, सति प्रमादे कपाययोगौ, सत्सु कपायेषु योगा इति, योगप्रत्यय एव सति नेतरे चत्वार इत्यादि
 विपरीतं भाव्यं यावत् न मिथ्यादर्शनप्रत्यय इत्येतदनेन प्रतिपादयति, उत्तरोत्तरभावे तु सर्वेषामनियम इति, अविरतिप्र-
 मादकपाययोगेषु सत्सु न मिथ्यादर्शनप्रत्ययः, योगकपायप्रत्यययोः सतोः नावश्यमितरे त्रयः इत्यादि सुज्ञानमिति । एवमुपपादिते
 विस्तरेण बन्धहेतौ कर्मग्रहणमुच्यते—

सकपायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलान् आदत्ते ॥ ८-२ ॥ सूत्रम् ॥

कपायाः क्रोधादयोऽनन्तानुबन्ध्यादिभेदाः सह कपायैः सकपायः तद्भावः सकपायत्वाद्धेतोः, हेतौ पंचमी,
 जीवः—द्रव्यात्मा कर्ता, स्थित्युत्पत्तिव्ययपरिणतिलक्षणः, मति च कर्तृत्वे कर्मबन्धफलानुभावौ, कियत इति कर्माष्टप्रकारं तस्य योग्या-
 नौदारिकादिवर्गणास्वप्नासु ज्ञानावरणादिकर्मयोग्याननन्तानन्तप्रदेशस्कन्धांशतुःस्पष्टान्, एतदेव च पुद्गलग्रहणेन स्पष्टयति, पूरण-
 गलनलक्षणाः पुद्गलाः स्कन्धीभूतास्तानादत्ते, न पुनः क्रियामात्रं, कर्म हि पौद्गलमिष्टं रूपादिमदिति, आदत्त इति करोति कर्म
 आत्मप्रदेशेषु लगयति कर्मेति । अमुमेतार्थं भाष्येण स्पष्टयति, सकपायत्वादित्यादिना (१६७ ३) पदच्छेदोऽपि हि व्याख्यांगमन्यथा

वददृश तिष्ठतीत्यादिषु निश्चय एव न स्याद्, अतः सामान्यं न्यायमाश्रित्य भाष्ये पदच्छेदद्वारेणार्थमाचष्टे, मिथ्यादर्शनादयः कर्म-
 बन्धस्याप्रकारस्य सामान्यहेतुगोऽभिहिता एव ग्रथमसूत्रे, किमर्थं पुनः कृपायग्रहणं भेदेनेति, उच्यते, कपायाणां प्रधानहेतुत्वप्रति-
 पादनार्थं, तत्रामर्थोऽग्रतिर्मन्युलक्षणः क्रोधः, स्वगुणकल्पनानिमित्तत्वे प्रगतिर्मानः, परातिसन्धाननिमित्तः छद्मप्रयोगो माया, तृष्णा-
 पिपासाऽभिचंग्गास्वादलक्षणो लोभः, अत्रैव कोऽनन्तानुबन्धी, संसारानुबन्धीत्यर्थः, एवमप्रत्यारयानः प्रत्याख्यानावरणः संज्वल-
 नमेति, त एते पापिष्ठा बन्धहेतवः संसारस्थितेर्मूलकारणमाजंजमीभानलक्षणाया. कष्टतमाः प्राणिनामनपराधर्चैरिणो, यथोक्तमर्थो-
 “नेहो अमणो य अणिग्गहीआ, माया य लोभो अ पवइहमाणा । चत्तारि एए कसिणा कसाया, सिचंति मूलाइं पुणवभवस्स ॥१॥
 तथा-जं अइदुरत्वं लोए जं च सुहं उत्तम तिहुयणंमि । तं जाण कमायाणं बुहिहक्खयहेउअ सबं ॥२॥ एयं सकपायत्वं बन्धहेतुत्वेनोपात्तं,
 हेतुध धर्मिणो भवति, त च धर्मी जीव इत्याह, कपायपरिणामो हि परिणंतुरात्मनो, न त्परिणामस्य सर्वगतस्याक्रियस्येति, यथाह-
 जीवस्तु कर्मनन्धनद्वो वीरस्य भगवतः कर्त्ता । सन्तत्याऽनाद्यं च तदिष्टं कर्मात्मनः कर्तुः ॥१॥ संसारानादित्वात् बन्धस्यानादिता
 भवति सिद्धा। अत एव कर्म मूर्त्तं नामूर्त्तं वंधनमपीष्टम् ॥२॥” कर्मणो योग्यानिनि, एतद् व्याचष्टे-अष्टविध इत्यादिना, अष्टप्रकारे
 पुद्गलग्रहणे औदारिकचैक्रियाहारकैतजसभापाणापानमनःकर्मभेदेन पुद्गलपरमाणवो द्विप्रदेशादयथाणुस्कन्धाः यावदचित्तमहा-
 स्कन्धाः एतेषु ये योग्याः पुद्गलास्तेषामष्टविधे ग्रहणे सति विशिनिष्टि-कर्मभक्षरीरयोग्यानिन्यर्थः, कर्मेत्राष्टविधं शरीरमुक्तमतः
 स्वायै कार्मणमिति (अणु)प्रत्ययः, कर्मत्र कार्मणं, कर्मसंघात इत्यर्थः, ते पुनरादीयमानाः पुद्गलाः कर्त्रात्मना किं नाम्नां कर्मणां प्रत्यया
 भवन्ति कारकतां प्रतिपद्यते, क्वाव्यवस्थिताः कुतो वा योगविशेषादित्याद्युपक्रम्येदमुक्तं नामप्रत्ययाः सर्वतो योगविशेषा-

दिति, नश्यते खल्वयमर्थः, सर्वकर्मणामन्वर्थः संज्ञानाम संज्ञेत्यनर्थान्तरं, तद्यथा-ज्ञानावरणमित्यादि, ज्ञानमात्रियते येन कर्मणा तज्ज्ञानावरणं, एवं सर्वत्र नामान्वर्थवाच्यं-तस्यान्वर्थनाम्नो ज्ञानावरणादेः प्रत्ययाः-कारणानि, नहि तान् पुद्गलानन्तरेण ज्ञानावरणादिसंज्ञाः सिद्ध्यन्तीति । तथा सर्वासु दिषु व्यवस्थिताः कायवाह्मनोयोगानां च तीव्रादिपरिणामविशेषादित्यादि सर्वमिहैवाध्याये प्रदेशबन्धनिरूपणे व्याख्यास्यत उपरिष्ठादिति । एवं बंधहेतुं निरूप्याधुना बन्धस्वरूपनिरूपणायाह—

स बन्धः ॥ ८-३ ॥ सूत्रम् ॥

बन्धनं बन्धः-परस्परजलेषः प्रदेशपुद्गलानां क्षीरोदकवत् प्रकृत्यादिभेदः, बध्यते वा येनात्मा अस्वतन्त्रतामापाद्यते ज्ञानावरणादिना स बन्धः पुद्गलपरिणामः, एनमेव चार्थं भाष्यकारः स्पष्टयति-स एष इत्यादिना (१६७-८) एष लोलीभूत आत्मप्रदेशकर्मपुद्गलपिण्डः स इत्यनेन परामृष्यते, एष इति नान्यः, तस्यैवानुसन्धानमाचष्टे, आत्मप्रदेशज्ञानां पुद्गलानां चान्योऽन्यानुगति-लक्षणा एव बंधो भवति, कर्मशरीरमिति कर्मणशरीरमात्मैक्याद्योगकषायपरिणतियुक्तमपरकर्मयोग्यपुद्गलग्रहणे-आत्मसात्करणे एकत्वपरिणामापादने समर्थम्, एवं च कर्मशरीरेण पुद्गलानां यद्ग्रहणं गृहीतिस्तत्कृतो बन्ध इति भावनीयं, सः पुनश्चतुर्विधः इत्यनेनोत्तरसूत्रसम्बन्धं कथयति, लक्षणविधानाभ्यां जीवादिपदार्थसमकव्याख्या ग्रस्तुता, तत्र लक्षणतः प्रतिपादितो बन्धः, सम्प्रति लक्षितस्य विधानं वाच्यं, अतः स एव उक्तलक्षणको बन्ध एकरूपोऽपि कार्यभेदात् प्रकृत्यादिविभागमासादयत्यवस्थाभेदाद्वा, यथा पृथग्जनाः कौर्यनीचैस्त्वलोभादिभेदान्नानात्वं प्रतिपद्यन्ते तद्वद्बन्धोऽपीति, पुनःशब्दो बन्धं विशिनष्टि, द्रव्यभावभेदे सति भावबन्ध इति, चतस्रो विधा यस्य स चतुर्विधः-चतुःप्रकारः ॥ तत्प्रकारनिरूपणायेदमाह—

प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशास्तद्विधयः ॥ ८-४ ॥ सूत्रम् ॥

प्रकृत्यादयः कृतद्वन्द्वाः भवनविभक्त्या निर्दिष्टाः, तत्र प्रकृतिमौलं कारणं मृदिव घटादिभेदानामेकरूपपुद्गलग्रहणं, अतः प्रक्रियते-
 उस्याः सकाशात् इति प्रकृतिः, क्रमनियमस्तु शेषविकल्पप्रसूतेरादौ प्रकृतिवन्धः, उपात्तस्यावस्थानकालपरिच्छेदात्ततः स्थितिबन्धः,
 सत्यां स्थितौ फलदानक्षमत्वादनुभावबन्धः, ततः कर्मपुद्गलपरिमाणलक्षणः प्रदेशबन्धः, स बन्ध इत्यत्र बन्धस्य प्रस्तुतत्वात् तच्छ-
 ब्देन परामर्शः, विधिनिधानं भेदस्तस्य विधयस्तद्विधयो-बन्धभेदा इत्येतद्भाष्यकृता विवृत्तमेव प्रत्येकमभिसंबन्धता बन्धशब्दं, तत्र
 योक्तप्रत्ययसद्भावे सति पुद्गलादानं प्रकृतिबन्धः-कर्मस्मिन्नौक्यलक्षणः, ततश्चात्मनोऽध्यवसायविशेषादनभोगपूर्वकादाहारपरि-
 णामवत् कर्मपरिणतिः स्थित्यादिलक्षणा, तथा चोक्तमेव-“कर्मपुद्गलराशेः कर्त्रा परिगृहीतस्यात्मप्रदेशेष्ववस्थानं स्थितिः अध्यवसा-
 यनिर्गन्तितः कालविभागः, कालान्तरावस्थाने सति विपाकचिन्ताऽनुभावबन्धः, समामादितपरिपाकावस्थस्य बदरादेरिवोपभोग्यत्वात्
 सर्वदेशघात्येकद्वित्रिचतुःस्थानशुभाशुभतीजमन्दादिभेदेन वक्ष्यमाणः, ततस्तस्य कर्तुः स्वप्रदेशेषु कर्मपुद्गलद्रव्यपरिमाणनिरूपणं
 प्रदेशबन्धः, अत्र च पारमार्थ्यप्रवचनविदः कणिकागुडघृतकटुभाण्डादिद्रव्यविकार मोदकमुदाहरन्ति प्रकृत्यादिवन्धनिरूपणाय,
 तथाहि-चित्रः पुद्गलपरिणामः कर्तुरध्यवसायानुगृहीत इति भाष्यते, मोदको हि गतपिचहरो बुद्धिवर्धनः, स मोहकारणं मारक
 इत्यनेकेनाकारेण परिणमते जीवसंयोगात्, तथा कर्मवर्गणायोग्यपुद्गलराशिरप्यात्मसम्बन्धात् कश्चिद् ज्ञानमावृणोति, अपरो दर्शनं स्थग-
 यति, अन्यः सुखदुःखानुभवेहेतुरित्यादि योज्यं, भूयस्तस्यैवाविपन्नगन्धसादेरविनाशित्वेनावस्थानं स्थितिः, आह च-“इति कर्मणः
 प्रकृतयो मौल्यश्च तथोत्तराश्च निर्दिष्टाः। तामा यः स्थितिकालनिबन्धः स्थितिबन्ध उक्तः स ॥१॥” तस्यैव च स्निग्धमधुराद्येकद्वि-

गुणादिभानोऽनुभावः, यथाऽह—“तामामेव विपाकनिबंधो यो नामनिर्वचनभिन्नः । स रसोऽनुभावसंज्ञस्तीव्रो मन्दोऽथ मध्यो वा ॥१॥” पुनस्तस्यैव कणिकादिपरिमाणान्वेषणं प्रदेशः, कर्मणोऽपि पुद्गलपरिणामनिरूपणं प्रदेशवन्ध इति, यथोक्तं—“तेषां पूर्वोक्तानां स्फुटानां सर्वतोऽपि जीवेन । सर्वदेशयोगविशेषाद् ग्रहणं प्रदेशाख्यं ॥१॥ प्रत्येकमात्मदेशः कर्माविषयैवरनन्तैर्विद्वाः । कर्माणि यद्भक्तो मुंचतश्च मातस्ययोगेन ॥२॥” इति कर्मणो मौलवंधभेदेयत्ताप्रदर्शनार्थः, ज्ञानावरणादिकर्मणामष्टानामपि प्रकृत्यादिभेद एव मौलमिति ॥ उत्तरसूत्रसम्बन्धार्थस्तत्रशब्दः, तत्र तेषु चतुर्षु प्रत्येकं प्रकृत्यादिलक्षणेण भेदेषु प्रथमो भेद उच्यते, स च द्वेषामूलप्रकृतिवन्धः उत्तरप्रकृतिवन्धश्च ॥ मूलप्रकृतिवन्धप्रतिपत्त्यर्थमिदं वचनं—

आधौ ज्ञानदर्शनावरणीयवेदनीयमोहनीययुष्कनामगोत्रान्तरायाः ॥ ८-५ ॥ सूत्रम् ॥

आदौ भव आद्योऽनन्तरातीतसूत्रचिन्त्यामसंश्रयणात्, ज्ञानदर्शनयोरावरणशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, ज्ञानावरणं दर्शनावरणमिति, ज्ञानमवबोधलक्षणो विशेषविषयः पर्याय आत्मनः, तथा दर्शनपर्यायः सामान्योपलंभलक्षणः, तयोरावरणं आवरणमाव्रियते वाऽनेनेति भावकरणयोर्व्युत्पत्तिः, सुखदुःखस्वरूपेणानुभवितव्यत्वाद्देवनीयमिति कर्मसाधनं, मोहयति मोहनं वा मुह्यतेऽनेनेति वा मोहनीयं, एत्यनेन गत्यंतराणीत्याद्युः, आधुरेव चायुष्कं, स्वार्थे कर्त्तुं, नामयतीति नाम, ग्रहयत्यात्मानं गत्याद्यभिमुखमिति, नम्यते वा—ग्रहीक्रियतेऽनेनेति वा नाम, कर्त्तारिकरणे वा व्युत्पाद्यते, गोत्रं उच्यते च भेदलक्षणं तद्गच्छति—ग्रामोत्यात्मेति गोत्रं, अन्तर्द्वायतेऽनेनात्मनो वीर्यलभादीति अन्तरायः अन्तर्द्धानं वाऽऽत्मनो वीर्यादिपरिणामस्येत्यन्तरायः ‘कुल्यलुटो बहुल’मिति लक्षणसद्भावात् सर्वत्र माधिया प्रतिपत्तव्यः, तुल्यार्थत्वात् संकीर्यते संज्ञा इति चेत्तच्च, प्रसिद्धतरत्वाद्गोसर्पादिसंज्ञावत्, एवमेते ज्ञानावरणादयः

कृतद्वन्द्वाः प्रथमया निर्दिष्टाः, क्रमस्त्वेषामथपिक्ताः, तथा च ज्ञानदर्शनावरणोदयजनिता सर्वसत्त्वानां भवव्यथा, तां च वेदयमानोऽपि मोहाभिभूतत्वान्न विरज्यते, अविरक्तश्च देवमानुषतिर्यङ्मनस्कायुषि वर्तते, न चानामकं जन्म, जन्मवंतश्चानुस्मृताः सदैव गोत्रेण, तत्र संसारिणां सुखलेशानुभवः सान्तरायः सर्व इत्यन्तरायनिर्देशः, आद्य इति सूत्रक्रमप्रामाण्यादित्यादि भाष्यं (१६७-१३) आद्यः प्रथमो मूलप्रकृतिवन्धः, इतिकरणः शब्दपदार्थकः, सूचनात् सूत्रम्, अनेकभेदं कर्म यतः सूचयति, क्रमः सन्निवेशस्तस्य प्रामाण्यम्, अन्यप्रमाणादिवत् समासः, तस्मात्, सूत्रक्रमप्रामाण्यादिति हेत्वर्था पंचमी, प्रकृतिवन्धमिति सामान्याभिधानेऽपि मूलप्रकृतिवन्धमेव काका प्रतिपादयति सूत्रकारः, यतः-पंचनवेत्यादिनोत्तरप्रकृतिवन्धं वक्ष्यति, स मूलप्रकृतिवन्धोऽष्टप्रकारः, तद्यथा, ज्ञानावरणमित्यादि, गतार्थं भाष्यं, इतिकरणः शुभाशुभस्य कर्मण इयत्ताप्रतिपत्तये प्रायोजीतिः॥ किंचान्यदित्यादिना सूत्रस्थं सम्बन्धमाचष्टे, न केवलं प्रकृतिवन्धो मूलविशेषणः, उत्तरोपपदविशेषणश्चेत्यनेन प्रतिपादयन्नाह—

पंचनवद्वयष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्विपंचभेदा यथाक्रमम् ॥ ८-६ ॥ सूत्रम् ॥

पंचादीनां कृतद्वन्द्वानां भवनविभक्त्या निर्देशः, एते भेदाः पंचादयो यासां मूलप्रकृतीनां ताः पंचादिभेदाः, यथाक्रममित्यनन्तरसूत्रक्रमं प्रत्यवमुशति, अनन्तरसूत्रक्रमप्रामाण्याद् ज्ञानावरणाद्यभिसम्बन्धः, ताश्च पंचकादिकान् भेदान् स्वभावतः प्रति मूलप्रकृतिं वक्ष्यति, ता एव मूलप्रकृतीरभिसम्बन्धयन्नाह-स एष प्रकृतिवन्धोऽष्टविधोऽपीत्यादि (१६८-१) आत्मपुद्गलद्रव्यस्यान्यपित्वात् स इत्यनेन सामान्यमात्रपरामर्षः, एष इत्यन्ययिनः परिणामविशेषप्रतिपत्तिः, प्रकृतिवन्ध इति मूलप्रकृतिवन्धोऽष्टप्रकारोऽपि भूयः एकैको ज्ञानावरणादिः पंचादिभेदो मंतव्यः, क्रमेण भाष्यकृद्दर्शयति-पंचभेद इत्यादिना भाष्येण, उत्त-

रभदाना सख्याप्रदशनामिति । तत्र पञ्चभेदो ज्ञानावरणग्रकृतिबन्धः क्रमेण यावत् पञ्चभेदोऽन्तरायग्रकृतिबन्ध इत्येवमेतद्यथाक्रमं प्रत्येतव्यं, इतः प्रभृत्युत्तरकालं यदभिधास्याम इति । तद्यथेत्यनेन सूत्रं संवद्धान्ति, पञ्चादिभेदा ज्ञानावरणादयोऽभिहितास्तद् यथा ते व्यवस्थिता येन क्रमेण स्वरूपेण च पञ्चादिभेदास्तथाऽष्टावपि मूलग्रकृतयः प्रतिपदं प्रदर्शयत इत्याह—

मत्यादीनां ॥ ८-७ ॥ सूत्रम् ॥

मतिरादिर्येषां श्रुतावधिमनःपर्यायैकैवलज्ञानानामिति, तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः, तानि मत्यादीनि तेषां मत्यादीनामावरणं, मत्यादीन्याग्रिपन्तेऽनेनेति, अपरेऽपि प्रतिपदं पञ्चापि पठति—मतिश्रुतावधिमनःकैवलानामिति, एवं चापार्थकमिवोपलक्ष्यते, यतोऽनन्तरसूत्रेण पञ्चापि भेदा ज्ञानावरणादय इत्यवधृतमेव, निर्ज्ञाताश्च स्वरूपतः प्रथमाध्याये व्याख्यातत्वादत आदिशब्द एव युक्तः, तेषां मत्यादीनां ज्ञानानां पञ्चैवावरणानि भवन्ति, तानि तु प्रतीतान्येव, तद्यथा—मतिज्ञानावरणं श्रुतज्ञानावरणं अवधिज्ञानावरणं मनःपर्यायज्ञानावरणं कैवलज्ञानावरणमिति, तत्र आत्मनो ज्ञस्वभावस्य—प्रकाशस्वरूपस्य ज्ञानावरणक्षयोपशमक्षयसमुद्भवाः प्रकाशविशेषा मतिज्ञानादिव्यपदेशाः पर्याया बहुविकल्पाः, तत्र ज्ञानावरणस्य स्वस्थानाद्यावन्तो विकल्पाः संभवन्ति सर्वे ते ज्ञानावरणग्रहणेनैव ग्राह्या इति भाष्यार्थः, विकल्पा भेदाः, तद्यथा—इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तत्वादवग्रहादयो मतिज्ञानस्य, अङ्गानङ्गादिविकल्पाः श्रुतज्ञानस्य, भवक्षयोपशमजग्रतिपात्यादिविकल्पाश्चावधिज्ञानस्य, ऋजुचिपुलमतिविकल्पो मनःपर्यायज्ञानस्य, सयोगायोगभवस्थादिविकल्पाः कैवलज्ञानस्येति, तत्रेन्द्रियनिमित्तं श्रोत्रादिपञ्चकसमुद्भवं क्षयोपशमजं ज्ञानं योग्यदेशावस्थितस्वविषयग्राहि, अनिन्द्रियं तु मनोद्युत्तिरोषज्ञानं च, तदेतन्मतिज्ञानमात्रियते येन तन्मतिज्ञानावरणं, देशघाति लोचनपटलवचन्द्रग्र-

काशाभ्रादिचढा, तथा श्रोत्रेन्द्रियोपलब्ध्वः श्रुतं, श्रोत्रेन्द्रियमनोविज्ञानं च श्रुतग्रन्थानुसारि म्यार्थोभिधानप्रत्यलं श्रुतज्ञानं, तद-
नेकभेदमाचक्षते प्रपचनाभिज्ञाः, यथाह—“जावन्ति अक्मवराइ अक्मवरासंजोग जनिआ लोण । एवइआ पयटीओ सुश्रनाणे हांति
नायवा ॥ १ ॥” तस्माद्वृत्तिः श्रुतज्ञानावरणम्, एतदपि देवघातीनि, अयोगतवद्दुत्तरपुद्गलद्रव्यावधानादवधिः, पुद्गलद्रव्यमर्यादेयव
चाऽऽत्मनः धयोपदमजः प्रकाशाविमोचविः—इन्द्रियनिरपेक्षः माश्रान् ज्ञेयग्राही लोकाकाशप्रदेशमानप्रकृतिभेदः, तदावरणमन-
चिज्ञानानुपमिदमपि देवघात्येव, तथाऽऽत्मनो मनोद्रव्यपर्यायादिमिमीकृत्य यः प्रतिमानो मनुष्यक्षेत्राम्यन्तर्बन्धि पल्लयोपमाण-
न्येयमागानिच्छित्तपदानपुष्कृतपुद्गलद्रव्यविशेषग्राही मनःपर्यायज्ञानमंत्रल्लावणं देवघाति मनःपर्यायज्ञानावरणं, मुमुक्षावरण-
क्षराविभूतमात्मकात्मनश्चैवमक्षेत्राम्यन्तर्बन्धि पल्लयोपमाणं देवघाति केवलज्ञानं, तदाच्छादनकृत् केवलज्ञानावरणमेतच्च सर्वेयानीति ॥ मुख्यमिति दर्शना-
वरणोपपन्नद्वन्द्वमिति निर्दिष्टं नास्ति ननु तत्रमाह—

चतुरवसुग्वधिकेवलानां निद्रानिद्रानिद्राप्रचलाप्रचलाप्रचलित्वैवेदनीयानि च ॥ ८-८ ॥ मृन्नप् ॥

[illegible]

रभेदानां संख्याग्रदर्शनमिति । तत्र पञ्चभेदो ज्ञानावरणप्रकृतिबन्धः क्रमेण यावत् पञ्चभेदोऽन्तरायप्रकृतिबन्ध इत्येवमेतद्यथाक्रमं प्रत्येतव्यं, इतः प्रभृत्युत्तरकालं यदभिधास्याम इति । तद्यथेत्यनेन सूत्रं संबध्नाति, पञ्चादिभेदा ज्ञानावरणादयोऽभिहितास्तद् यथा ते व्यनस्यिता येन क्रमेण स्वरूपेण च पञ्चादिभेदास्तथाऽष्टावपि मूलप्रकृतयः प्रतिपदं ग्रदश्यन्त इत्याह—

मत्प्यादीनां ॥ ८-७ ॥ सूत्रम् ॥

मतिरादिर्येषां श्रुतावधिमनःपर्यायिकेवलज्ञानानामिति, तदुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः, तानि मत्यादीनि तेषां मत्यादीनामावरणं, मत्यादीन्यात्रियन्तेऽनेनेति, अपरेऽऽपि प्रतिपदं पंचापि पठति—मतिश्रुतावधिमनःकेवलानामिति, एवं चापार्थकमिवोपलक्ष्यते, यतोऽनन्तरस्त्रेण पंचापि भेदा ज्ञानावरणादय इत्यवधृतमेव, निर्ज्ञाताश्च स्वरूपतः प्रथमाध्याये व्याख्यातत्वाद् आदिशब्द एव युक्तः, तेषां मत्यादीनां ज्ञानानां पंचैवावरणानि भवन्ति, तानि तु प्रतीतान्येव, तद्यथा—मतिज्ञानावरणं श्रुतज्ञानावरणं अवधिज्ञानावरणं मनःपर्यायिज्ञानावरणं केवलज्ञानावरणमिति, तत्र आत्मनो ज्ञस्वभावस्य—प्रकाशस्वरूपस्य ज्ञानावरणक्षयोपशमधमसमुद्भवाः प्रकाशविशेषा मतिज्ञानादिव्यपदेशाः पर्याया बहुविकल्पाः, तत्र ज्ञानावरणस्य स्वस्थानाद्यावन्तो विकल्पाः संभवन्ति सर्वे ते ज्ञानावरणग्रहणेनैव ग्राह्या इति भाव्यार्थः, विकल्पा भेदाः, तद्यथा—इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तत्वादवग्रहादयो मतिज्ञानस्य, अज्ञान-ज्ञादिविकल्पाः श्रुतज्ञानस्य, भवक्षयोपशमजप्रतिपात्यादिविकल्पाश्चावधिज्ञानस्य, ऋजुविपुलमतिविकल्पो मनःपर्यायिज्ञानस्य, सयोगायोगभवस्थादिविकल्पाः केवलज्ञानस्येति, तत्रेन्द्रियनिमित्तं श्रोत्रादिपंचकसमुद्भवं क्षयोपशमजं ज्ञानं योग्यदेशावस्थितस्वविषयग्राहि, अनिन्द्रियं तु मनोवृत्तिरोषज्ञानं च, तदेतन्मतिज्ञानमात्रियते येन तन्मतिज्ञानावरणं, देशघाति लोचनपटलवच्चन्द्रप्र-

काशाआदिमद्वा, तथा श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिः श्रुतं, शेषेन्द्रियमनोविज्ञानं च श्रुतग्रन्थानुसारि स्वार्थाभिधानप्रत्यलं श्रुतज्ञानं, तदनेकभेदमाचक्षते प्रवचनाविज्ञाः, यथाह—“जानति अस्वराइं अस्वरसंज्ञो ज्ञाति आ लोए । एवइआ पयडीओ सुअनाणे होति नायद्वा ॥ १ ॥” तस्यावृत्तिः श्रुतज्ञानावरणम्, एतदपि देशघातीति, अधोगतबहुतरपुद्गलद्रव्याग्रधानादग्निः, पुद्गलद्रव्यमर्यादयैव वाऽऽत्मनः क्षयोपशमजः प्रकाशाविभावोऽप्यधिः—इन्द्रियनिरपेक्षः साक्षात् ज्ञेयग्राही लोकाकाशप्रदेशमानप्रकृतिभेदः, तदावरणमन्विज्ञानावरणमिदमपि देशघात्येव, तथाऽऽत्मनो मनोद्रव्यपर्यायान्निमिचीकृत्य यः प्रतिभासो मनुष्यक्षेत्राभ्यन्तरवर्त्ति पल्योपमासंरत्येव भागावच्छिन्नपक्षात्पुस्तकतपुद्गलद्रव्यविशेषग्राही मनःपर्यायज्ञानसंज्ञस्यावरणं देशघाति मनःपर्यायज्ञानावरणं, ममस्तानरणक्षयाविर्भूतमात्मप्रकाशतन्मशेषद्रव्यपर्यायग्राहि केवलज्ञानं, तदाच्छादनकृत् केवलज्ञानावरणमेतच्च गर्वघातीति ॥ सम्प्रति दर्शनावरणोत्तरप्रकृतिप्रतिपिपादयिषया सूत्रमाह—

चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानां निद्रानिद्रागनिद्राप्रचलाप्रचलाप्रचलास्त्यानगृद्विवेदनीयानि च ॥ ८-८ ॥ सूत्रम् ॥

चक्षुरादयः कृतद्वन्द्वः पृथुया निर्दिष्टाः, प्रस्तुतावरणसम्बन्धात् वेदनीयमम्बन्धनिराकरणप्रतिपक्षे, दर्शनावरणप्रकृतिसामर्थ्याच्चक्षुरादयो दर्शनशब्देन सहाभिसम्बन्ध्याः, निद्रादयः पंच स्त्यानगृह्यन्ताः कृतद्वन्द्वः वेदनीयशब्दोत्तरनिर्दिष्टाः समानाधिकरणप्रतिपक्षार्थ, पश्यत्यनेनात्मेति चक्षुः, सर्वमेवेन्द्रियमात्मनः सामान्यविशेषात्रबोधस्वभास्य करणद्वार, तद्द्वारकं च सामान्यमात्रोपलम्भनमात्मपरिणतिरूपं चक्षुर्दर्शनं, तल्लब्धिघाति चक्षुर्दर्शनारणं, शेषेन्द्रियमनोविषयमविशिष्टमचक्षुर्दर्शनं तल्लब्धिघाति अचक्षुर्दर्शनारणं, अत्रावपि प्रथमसंपाते सामान्यभावोपलम्भनमग्निदर्शनं, केवलदर्शनमपि सामान्योपयोगलक्षणं, एतयोरान-

रणमवधिदर्शनारणं केनलदर्शनावरणं च । स्वापो-निद्रा सुखप्रतिबोधलक्षणा वेदनीयम्-अनुभवनीयं, निद्रा चासौ वेदनीयं चेति सर्वत्र समानाधिकरणं, दुःखप्रतिबोधलक्षणा निद्रानिद्रा, उपनिष्टशयनलक्षणा ग्रचला, संक्रमणमाचरतः शयनं ग्रचलाग्रचला, स्त्यानगृद्धिः स्त्यायतीति स्त्यानं स्तिमितचित्तो नातीव त्रिकस्परचेतन आत्मा स्त्यानस्य स्वापनिशेषे सति गृद्धिः—आक्रांक्षा मांसमोदकदन्ताद्युदाहरणप्रसिद्धा, स्त्यानर्द्धिरिति वा पाठः, तदुदयाद्धि महाबलोऽर्द्धचक्रार्चितुल्यबलः प्रकर्षप्राप्तो भवति, अन्यथा जघन्यमध्यमानस्थाभाजोऽपि संहननापेक्षया महत्येवेति स्त्यानस्य ऋद्धिः स्त्यानर्द्धिरिति, चशब्दः समुच्चयवृत्तिः, दर्शनारणभेदा-श्चक्षुर्दर्शनारणादयो निद्रावेदनीयादयेति वाक्यार्थः, उक्तार्थानुगाम्येव भाष्यं—चक्षुर्दर्शनारणमित्यादि(१६८-१०)गतार्थं, दर्शनारणं नयभेदं भगतीत्यंते निगमितं नयभेदमेवेति ॥ सम्प्रति यच्चदागमे प्रसिद्धं वेदनीयत्वेन तृतीयमूलप्रकृतिरूपं तदुत्तर-प्रकृतिविपक्षया सूत्रकार आह—

सदसद्वेद्ये ॥ ८-९ ॥ सूत्रम् ॥

उत्तरप्रकृतिभेदमात्रस्य विगक्षितत्वात् प्रथमैव, सद्वेद्यमनेद्वयं चेति वेदनीयमूलप्रकृतेरुत्तरप्रकृतिद्वयं भवति, तत्राभिमतमिष्टमा-त्मनः कर्तुरूपभोक्तुर्मनुजदेवादिवजन्मसु शरीरमनोद्वारेण सुखपरिणतिरूपमांगतुकानेकमनोऽद्भ्यक्षेत्रकालभाससम्बन्धममासादित-परिणामाग्रस्थमतिबहुभेदं यदुदयाद्भवति तदाचक्षते सद्वेदनीयम्, अभिहितपरीतमसद्वेदनीयं, एवंविधार्थानुसारि च भाष्यम्-सद्वेद्यमित्यादि, सच्छब्दः प्राशस्त्ये, प्रशंसा चात्मनोऽभिमतविषयत्वं, अमच्छब्दस्तद्वैपरीत्ये, चशब्द उत्तरप्रकृतिसमुच्चितो, वेदनीयं वेद्यं, द्विभेदं-द्विप्रकार, भवतीति ॥ सम्प्रति चतुर्थमूलप्रकृतेर्भोर्हनीयनाम्न उत्तरप्रकृतिप्रपचल्यापनायाह सूत्रं—

दर्शनचारित्र्यमोहनीयरूपायनोरूपायवेदनीयाग्याग्निद्विपोटशानवभेदाः सम्यग्मिथ्यात्वतदुभयानि
 कृपायनोरूपायौ अनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानवरणसंज्वलनविकल्पाश्चैकशः क्रोध-

मानमायालोभा हास्यरत्यरतिभयशोकजुगुप्सास्त्रीपुंनपुंसकवेदाः ॥ ८-१० ॥ सूत्रम् ॥

मोहनीयमूलप्रकृतेष्टाचिन्नातिरुचरप्रकृतयः संग्रहमेदरूपाः सूत्रेणैव निर्दिष्टाः, मोहनीयशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, दर्शनमो-
 हनीयं चात्रिमोहनीयमिति संग्रहेण निर्देशः, पुनश्चात्रिमोहनीयमुत्तरभेदपेक्षया संग्रहेणैव निर्दिष्टं, तद्वेदाख्यानं तु कृपायवेदनीयं
 नोरूपायवेदनीयमिति, दर्शनमोहनीय इत्यादिका आख्या यामामुत्तरप्रकृतीनां तास्तथा निर्दिष्टाः, तासां भेदप्रतिपादनार्थमाह
 —त्रिद्विपोटशानवभेदा इति निर्देशक्रमेणैव व्यादयो भेदा यासान्तास्तथोक्ताः, दर्शनमोहनीयोनरप्रकृतिस्त्रिभेदा, चात्रि-
 मोहनीयोनरप्रकृतिर्द्विभेदा, तौ चामू विकल्पो—कृपायवेदनीयं पोटशमेदं, नोकृपायवेदनीयं नवभेदमिति, एवमेता उत्तरप्रकृतयो
 अष्टाचिन्नातिः घृणिता मोहनीयमूलप्रकृतेः । अधुना व्यादिभेदान् सूत्रेणैव प्रतिपादयति सम्यक्तयमिथ्यात्वतदुभयानीति, सम्य-
 त्वं मिथ्यात्वं तदुभयमिति द्वन्द्वनिर्देशः, तत्तार्थश्रद्धानलक्षणं सम्यक्त्वं, तद्विपरीतं मिथ्यात्वं, तदुभयमिति सम्यग्मिथ्यात्वं,
 तत्तार्थश्रद्धानाश्रद्धानलक्षणं, एवमेतत् त्रिविधं दर्शनमोहनीयं सूचितं, कृपायाकृपायाचित्यनेन चात्रिमोहनीयभेदद्वयाख्यानं, अन-
 न्तानुबन्धिप्रभृतिरूपायास्त एव मोहनीयं, अकृपाया हास्यादयः केवलाः कृपायसम्पर्कशून्याः स्वकार्यासमर्था इत्यकृपायाः, सदैव
 हि कृपायसंगताचारित्र्यमोहनीयव्यपदेश्याः, अल्पकृपायकार्यत्वादकृपाया इति, तत्र कृपायमोहनीयभेदप्रदर्शनार्थमाह सूत्रशकलं—
 अनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानवरणसंज्वलनविकल्पाश्चैकशः क्रोधमानमायालोभा इति, अनन्तः—संसा-

रस्तमनुव्रन्तीति तच्छीलाश्रेत्यनन्तानुबन्धिनः क्रोधादयः, अविद्यमानं प्रत्याख्यानं येषामुदये ते त्वप्रत्याख्यानाः क्रोधादयः,
 अपरे पुनरावरणशब्दमत्रापि सम्ब्रूयन्ति, अप्रत्याख्यानमप्रत्याख्यानं-देशविरतिः तदप्यावृण्वति,
 किमुत मयप्रत्याख्यानमिति, मूलगुणप्रत्याख्यानविधातवर्तिनः प्रत्याख्यानवरणाः क्रोधादयः, स्वल्पनिमित्तप्राप्तावपि युगपत्
 संज्वलनाः संज्वलनाः क्रोधादयः, एवं चानन्तानुबन्ध्यादीनामैकैकगः क्रोधमानमायालोभाख्या विकल्पा भवन्ति, अनन्तानुबन्धिनः
 क्रोधादयः, एवमप्रत्याख्यानाः प्रत्याख्यानवरणाः संज्वलनाश्चेति, एवमेते षोडशभेदाः कपायवेदनीयाः सूचिताः, हास्येत्यादिना
 यत्रायवेन नोकपायवेदनीयमाचष्टे नवभेदम्, एतदष्टाविंशतिविधमावेदितं मोहनीयं कर्म सूत्रेणैति, अधुना भाष्यमनुश्रियते-
 त्रिद्विषोडशानवभेदा यथाक्रममित्यादि भाष्यं (१६७-७), उक्तार्थं चैतद्भाष्यं, दर्शनचारित्रकपायनोकपायप्रकृतयः क्रमेण
 त्रिद्विषोडशानवभेदाः, अनेनाष्टाविंशतिविधता प्रतिपादिता मोहनीयस्य, मोहनीयबन्ध इत्यादि, यथोक्तकारकप्रसिद्धो मोहशब्दः
 द्विप्रकारो-दर्शनमोहनीयाख्यः चारित्रमोहनीयाख्यश्च, तत्त्वार्थश्रद्धानं दर्शनं, तन्मोहनात् दर्शनमोहनीयं, प्राणातिपातादिविरतिः
 चारित्रं तन्मोहनात् चारित्रमोहनीयं, तत्र च दर्शनमोहनीयाख्यस्त्रिभेद इत्यादि, तत्र तयोदर्शनचारित्रमोहनीययोर्दर्शनमोह-
 नीयाख्यस्त्रिभेदः प्रकृतबन्धस्तावदुच्यते, तत्रार्थेत्यादिना, तमेव प्रदर्शयति-मिथ्यात्ववेदनीयमित्यादि, तत्र दर्शनमोहनीय-
 त्रिविधे सत्यपि वन्धो भवत्येकविध एव-तत्त्वार्थाश्रद्धानलक्षणमिथ्यात्ववेदनीयस्य, न सम्यग्मोहनीयस्य, नापि सम्यग्मिथ्यात्वमो-
 हनीयस्येति, यतो मिथ्यात्वपुद्गला एवैकरूपवद्धाः मन्तः कर्मात्मनोऽध्यवसायविशेषात् सर्वथा शोधिता मिथ्याभावपरिणामं त्याजिता
 मम्यग्मिथ्यात्वपरिणतिं वा प्रापिताः सम्यक्तत्त्वसम्यक्तत्वमिथ्यात्वव्यपदेशमाजो भवन्तीति, नत्वेवंविधा एव बध्यन्ते, दरविशुद्धास्तु

मम्यगमिध्यात्वन्यपदशभाज इति, यथाऽऽह—“मिध्यात्नस्य हृदये जीवो विपरीतदर्शनो भवति । न च तस्यै सद्वर्त्मः स्वदत्ते पिचोदये
 पृतधन् ॥१॥ यथोक्तक्रमेण च मिध्यात्नशुद्धौ ग्रन्थिभेदमनन्तर मम्यत्तवाप्तिः, ततश्च “सम्यक्तगुणेन ततो विशोधयति कर्म
 तच्च मिध्यात्नम् । यद्वच्छक्रान्प्रवृत्तिभिः शोध्यन्ते कोद्रगा मदनाः ॥१॥ यत् सर्वथापि तत्र विशुद्धं तद्ववति कर्म सम्यक्तम् ।
 मिथं तु दरिशुद्धं भवत्यशुद्धं च मिध्यात्नं ॥ २ ॥ मदनकोद्रवास्तु त्र्यवस्थाः अविशुद्धविशुद्धरविशुद्धा इति दृष्टान्तीकृताः
 मिध्यात्नमम्यत्तमम्यगमिध्यात्नेषु, मिध्यात्नोदयाच्च तत्तार्थाश्रद्धा भवति, विपरीतदृष्टित्वात्, यथाह—“ननु कोद्रगान् मदनकान्
 भुञ्जन् नात्मवद्गता नरो याति । शुद्धादी न च मुह्यति मिश्रगुणथापि मिश्रादी ॥१॥” गुणगुणिनोरैक्यात्तदुदयानुगुणपरि-
 णामनित्वान् पीतमद्यहन्पूरभक्षणपिचोदयाद्यावृलीकृतान्तःकरणपुरुषवद्यथावस्थितार्थलक्षिप्रतिघातकारिणा मिध्यात्वेनान्यथैतत्
 प्रतिपद्यते, यथाह—“मिच्छन्तिमिरपच्छादद्विही रागदोमसंजुता । धम्मं जिणपणत्तं भववि नरा न रोयंति ॥१॥ मिच्छादिद्विही
 जीवो उग्रहं पवयणं न मदहह । मदहह अमन्भानं उग्रहं वा अणुग्रहं ॥२॥ पयमक्खर च एकं जो न रोएह सुत्तनिदिद्धं । सेसं
 रो जतोवि हि मिच्छदिही मुणेअवो ॥३॥” स्रत्रं तु प्रतिविशिष्टपुरुषप्रणीतमेव श्रद्धागोचर इति, यथोक्तम्—“अहत्प्रोक्तं गणधरद्वन्धं
 प्रत्येकशुद्धद्वन्धं च । स्थनिरग्रयितं च तथा प्रमाणभूतं त्रिधा म्रतम् ॥१॥ श्रुतकेमली च तस्मादधिगतदशपूर्वकश्च तौ स्थविरो ।
 आत्मागारित्वाच्च म्रतमितस्तु स्थविरद्वन्धं ॥२॥” अथगा—“तं मिच्छत्तं जमसद्वहणं भवण जाण भावाणं । संसडजमभिग्गहिअ
 अणभिग्गहिं च तं तिपिहं ॥१॥” समग्रति मम्यत्तवेदनीयशुद्धपुद्गलप्रत्ययस्तत्तार्थश्रद्धानपरिणाम आत्मनः, स चौपशमिका-
 दिभेदेन पंचधा प्राग् व्याख्यातः, औपशमिकमास्वादनेवकक्षायोपशमिकक्षायिकाल्यः, तत्रोपग्रान्ते दर्शनमोहसप्तके भवत्यौ-

पशमिकं मर्दनं मम्यत्तमन्तर्मुहूर्तकालाच्छिन्नं, उपग्रमम्यत्तं हि नित्यमेवोपहन्यतेऽनन्तानुबंधिभिः, यथाह—“संयोजनोद-
 यत्रेत् स्यादागाद्येत नाम सम्यत्तम् । तस्य तु विशुद्धतत्तदभावात् सम्यत्त्वमनवद्यम् ॥१॥” क्षायोपशमिकमम्यत्तमपुद्गलचरम-
 ग्रामानुभवनकाले वेदकमम्यत्तं, उदितमिथ्यात्वपुद्गलक्षये अनुदितमिथ्यात्वोपशमे च क्षायोपशमिकमुक्तं, क्षायिकं तु निरवशेषद-
 र्शनमोहक्षये भवति सम्यत्तं, न च विशुद्धपुद्गलक्षये तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणस्य परीणामस्याभावः, यथाह—“प्रक्षीणे तर्हि सम्यत्तत्वे,
 मम्यगदष्टिः कथं मतः ? । क्षयो द्रव्यस्य तत्रेष्टः, परिणामस्य न क्षयः ॥ १ ॥” सम्यत्तमिथ्यात्ववेदनीयमधुनोच्यते, प्रथमतः
 मम्यत्त्वमुत्पादयन् कारणत्रयं विधायोपशमसम्यत्तं प्रतिपद्यते, ततो मिथ्यात्वदलिकं त्रिपुंजीत्वेन परिणमयति शुद्धमिथाशुद्ध-
 त्वेन, यथाह—“सम्यत्तगुणेन ततो निशोद्यति कर्म तच्च मिथ्यात्वम् । यद्वत् शकृत्प्रभृतिभिः शोध्यन्ते कोद्वया मदनाः ॥१॥”
 मम्यगमिथ्यात्वं च तद् वेदनीयं चेत्येवं पूर्वयोरपि द्रष्टव्यं, इतिशब्दो दर्शनमोहेयत्वाप्रतिपत्तये दर्शनमोहनीयप्रकृतित्वव्यमा-
 ल्याय मग्नप्रति चारित्रमोहप्रकृतित्वन्याचिख्यामया जगाद—चारित्रमोहनीयाख्यो द्विविध इत्यादि, द्विविकल्पश्चारित्रमो-
 हनीयप्रकृतिबंधः, कपायवेदनीयं नोकपायवेदनीय चेति, एतावद्भेदं मूलतश्चारित्रमोहनीयं, यथाक्रमं तत्स्वरूपाख्या-
 नायाह—तत्रेत्यादि, तयोश्चारित्रमोहभेदयोः कपायवेदनीयाख्यस्तावदयं षोडशभेदः, तद्यथेत्यनेन भेदानावेदयते, अनन्तानु-
 बन्धी क्रोध इत्यादि, अनन्तः संसारो नारकतिर्यक्कमनुजदेवजन्मजरामरणपरंपरालक्षणः तदनुबन्धादनन्तानुबंधिनः संयोजनाश्च
 क्रोधामानमायालोमाः, तत्र क्रोधः—अग्रीतिलक्षणः, मानो गर्वः, माया—शाठ्यं, लोभो गार्ह्यं, तृष्णेत्यनर्थान्तरम्, आह च—“संयो-
 जयति यत्नरमन्तसंख्यैर्भवेः कपायास्ते । संयोजनादनन्तानुबंधिता वाप्यतस्तेषां ॥१॥” अनन्तानुबंधिनां च तावत् पर्वतराजिशैल-

स्वामयनं शुभमूलमिलाधारागोदाहरणानि, एवमप्रत्याख्यानावरणकपायथतुद्धी क्रोधादिभेदेनेत्यतिदिश्यते, प्रत्याख्यानं द्विविधं
 -मर्विरतिलक्षणं देशविरतिलक्षणं च, तत्र देशविरतिलक्षणमल्पं तदावरणकपायः-प्रत्याख्यानानावरणकपायः, सामर्थ्यादिपिशब्दः
 ममुद्ययार्थो लभ्यते, ये० स्वल्पमावृण्वंति प्रत्याख्यानं ते सर्वविरतिलक्षणमावृण्वंत्येवेति नास्ति चित्रं, कपाय इति जातिविवक्षाया-
 मेरुचननिर्देशः, आह च-“आवृण्वंति प्रत्याख्यानं स्वल्पमपि येन जीवस्य । तेनाप्रत्याख्यानानावरणास्ते निर्विशेषोक्त्या ॥१॥ नञ्
 हि अत्र अल्पायः उपमानार्थो या, तेन प्रत्याख्यानानावरणवदप्रत्याख्यानानावरणः, यथोक्तं-“प्रत्याख्यानानावरणसदृशत्वाद्वा तत्तथा
 मनति मिदम् । यच्चब्राह्मणवचने तत्सदृशः पुरुष एवेष्टः ॥१॥” एषामुदये सम्यक्तत्वाभः, सर्वदेशविरतिलक्षणं तु प्रत्याख्यानं
 नानि । प्रत्याख्यानानावरणकपाय इति तथैवातिदेशः, प्रत्याख्यानशब्देनात्र सर्वविरतिपरिग्रहः, तदावरणाः प्रत्याख्यानानावरणाः,
 प्रतिग्रहः प्रनिषेधनचनः, प्रतिषेधस्याख्यानं-प्रकाशनमाचार्यादिसन्निधौ भावतः सर्वान् प्राणिनो न हन्मि यावज्जीवमित्यादि
 प्रत्याख्यानं, तदेवप्रकारं स्थगयतीति प्रत्याख्यानानावरणः, यथाह-“सर्वप्रत्याख्यानं येनावृण्वंति तदभिलपतोऽपि । तेन प्रत्या-
 ख्यानानावरणास्ते निर्विशेषोक्त्या ॥१॥” प्रत्याख्यानपरीणामजन्मविधातकारित्वात् प्रत्याख्यानानावरणाः, नतु सत एव प्रत्याख्यान-
 स्येति वाक्यार्थः, तथा चानुः पूज्याः-“नासंतस्सावरणं ण मतोऽभ्रमादिविरमणपसंगा । पच्चत्खाणावरणा तम्हा तस्संभवावरणा
 ॥१॥ उदये विरतिपरिगई न होइ जेमि खयाइओ होइ । पच्चत्खाणावरणा ते इह जह केवलावरणं ॥२॥” एतदुदयवर्त्तिनश्च द्वाद-
 शविधशृङ्गधर्मानाप्तिः, यथाह-“श्रावकधर्मो द्वादशभेदः संजायते ततस्तस्य । पंचात्रिचतुःसंख्यो व्रतगुणशिक्षामयः शुद्धः ॥१॥”
 संज्वलनरूपायस्वरूपाख्यानयाह-संज्वलनकपाय इति, समस्तपापस्थानविरतिभाजमपि यतिं दुःसहपरीपहसंपाते युगपत् संज्व-

लयंतीति संज्वलनाः, यथाह—“संज्वलयंति यतिं यत् संविद्यं सर्वपापविरतमिति । तस्मात् संज्वलना इत्यप्रशमकरा निरुच्यंते ॥१॥”
इतिशब्दः रुपायवेदनीयेयत्तामाह, ‘एकश’ इति एकैकस्य अप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानवर्णसंज्वलनकपायस्य क्रोधादयो भेदाश्चत्वार-
श्चत्वार इति, तत्र अप्रत्याख्यानक्रोधाद्युदाहरणानि भूरज्यस्थिमेषभृङ्गकर्मरागाः प्रत्याख्यानवर्णक्रोधादेः रेणुराजिकाष्टगोमूत्र-
मार्गखञ्जनरागाः संज्वलनक्रोधादेः जलराशितिनिसलतावलेहहृदिद्रारागाः, एवमेते षोडश भेदाः कपायवेदनीयस्येति । प्रस्ता-
वग्रामं नो रुपायवेदनीयमुच्यते, नो कपायवेदनीयं न च भेदमिति कपायैकदेशत्वात् कपायविशेषत्वाद्वा नो कपायाः—हास्यादयः,
मिश्राथो वा नोशब्दः, कपायसहवृत्तय एते स्वकार्यनिर्वर्तनप्रत्यलाः, न ह्यमीषां पृथक् सामर्थ्यमस्ति, यद्योपश्रयः कपायस्तत्-
सहचारिणः एतेऽपि तत्तद्दोषा एव भवंति, एतदुक्तं भवति—अनन्तानुबन्ध्यादिसहचरितास्तत्स्वभावका एव जायंते, तस्मादेतेऽपि
चरणोपघातकारित्वात् तथा अन्येनाप्यथाचि—“कपायसहवृत्तित्वात्, कपायप्रेरणादपि । हास्यादिनवकस्योक्ता,
नो कपायकपायता ॥१॥” तत्र येत्यनेन नवापि नो कपायाव् स्वरूपेणाख्यातुमुपक्रमते, तत्र हास्यनो कपायमोहोदयात् सनिमित्तमनिमित्तं
वा इमति—स्यतं रंगानतीर्णनटनत्, रतिमोहोदयाद् वाद्याभ्यन्तरेषु रतिः—प्रीतिः आसक्तिः इष्टेषु वा शब्दादिविषयेषु, अरतिमोहो-
दयादेतेष्वेवाप्रीतिरतिः, शोकमोहोदयात् परिवेदते इति च स्वमस्तकाद्यवयवान् निःश्वसिति रोदिति स्तनति लोटते भ्रुवः पीठ
इत्यादि, भयमोहोदयाद् असत्युद्विजते वेपथ इत्यादि, जुगुप्सामोहनीयोदयात् शुभाशुभद्रव्यविषयं व्यलीकमुपजायत इत्यादि, पुरुष-
वेदमोहोदयादनेकारासु स्त्रीप्लमिलाप आम्रफलाभिलाप इवोद्विक्तकल्लेषमणः, तथा ‘संकल्पजास्वपी’त्यादि, स्त्रीवेदमोहोदयात्
नानाकारेषु पुरुषेणभिलापः, संकल्पजेषु चेत्यादि, नपुंसकवेदमोहो बहुभेदः, तदुदयाद् कस्यचित् स्त्रीपुरुषद्वयविषयोऽप्यभिलापः

किल प्रादुर्भवति, धातुद्वयोदये माजित्वादिद्रव्याभिलाषवत्, कस्यचित्तु पुरुषेज्वेवामिलापः संकल्पजनित एवानेकरूप इत्यादि, इतिकरणो
 नोरूपायेयत्ताप्रदर्शनार्थः, उक्तमेवमेतन्नोकपायवेदनीयं नवप्रकारम् । एषां पुरुषादिवेदानां त्रयाणामपि तीव्रादिपरिणामसंसिद्ध्यर्थं
 दृष्टान्तानाविधिर्कीपुराह-तन्त्रेत्यादि, पुरुषवेदादीनामिति क्रमनियममाचष्टे, तृणादयः कुतद्रन्धाः, प्रत्येकमग्निशब्देन सहाभिसम्बध्यन्ते,
 निदर्शनानि दर्शयन्त इति-दृष्टान्ता भवन्ति, एतानि च कुतसन्निवेशक्रमात्, तत्र पुरुषवेदमोहोऽग्नेर्भृशं ज्वलतः समासादितप्रतिक्रि-
 यया आग्नेन प्रग्रभो जायते, समादीपिततृणपूलकस्येव नातीवस्थानुबन्धः, त्वीवेदजातवेदसस्तु बहुतरकालावस्थायिनः संभा-
 पणस्पर्शनन्धनाभिर्बद्धितस्य चिराय प्रग्रभो जायते, दृढतरत्वादिसादिकाष्टप्रवृद्धज्वालाकलापज्वलनस्येव, नपुंसकवेदमहामोहसप्ता-
 निरगतु ममामादितोदयस्य महानगरदाहदहनतुल्यस्य कारीपशूनोरिवान्नर्दिशि जुग्मभाषणदीप्ततरकणनिकरस्य बहुतरकालेनास्य
 प्रग्रभो भवति, मग्मत्पुपुसंहरति-एवमित्यादि, उक्तेन प्रकारेण द्वित्रिषोडशनवभेदलक्षणेनाष्टाविंशतिभेदमुक्तं मोहनीयं ॥ सम्प्रति
 अनन्तानुबन्ध्यादिकपायाणामुदयेऽयमात्मा सम्यक्तत्वादिसामायिकानां क्व किं लभते किं वा न लभत इति प्रतिपिपादयिपुराह-अन-
 न्तानुबन्धीत्यादि (१७०-३) अनन्तानुबन्धनिकपायोदयः सम्यग्दर्शनमुपहति, तद्विधपरिणामोत्पादमेव निरुणद्धीत्यर्थः, एतदेव
 स्पष्टयति-तस्योदयाद् सम्यग्दर्शनं नोत्पद्यते, प्रागवाप्तमपि प्रतिपततीति, अप्रत्याख्यायनेत्यादि, सर्वदेशलक्षणाया विरतेरभावः,
 प्रत्याख्यायनेत्यादि, देशविरतिर्भवति, उत्तमचारित्रं-सर्वसात् प्राणातिपाताद् विरमामि इत्येवंरूपं तस्य लाभो न भवतीति, तुशब्दो-
 ऽप्यधारणार्थः, न जातुचिदेव भवतीति, संत्वलनेन्यादि, संज्वलनकपायोदये त्वकपायचारित्रलाभो नास्ति, पूर्वोद्दिष्टसामायि-
 केभ्योऽनन्तरमथाख्यातं-क्रियाविशेषः, अथाख्यातचारित्रं माधादनन्तरं कारणं मुक्तेरिति, यथाख्यातचारित्रं वा येन प्रकारेण

यथा भगवद्भिराख्यातमकपायं चारित्रं भवतीति, सर्वे वा कपायाः संसारे हिंडयंति जीवमिति काक्का प्रतिपादयति, यतस्तेपायुदये
प्रतिविशिष्टज्ञानक्रियावाप्तिरेव न समस्तीति, उपशान्तक्षीणकपायस्य हि यथाख्यातमिष्यते, तत्राप्युपशान्तकपायस्य कदाचित्
पातोऽपि विशुद्धिस्थानात् कुथिचिभिचात् शक्यते, क्षीणकपायस्य तु नास्ति प्रतिघातः, शास्त्रे पर्यायशब्दैरपि क्रोधादिकपा-
याणां व्यवहारोऽस्तीत्यतस्तत्प्रदर्शनं—क्रोध इत्यादि, (१७०-८) क्रोधः—अप्रीतिः, कोपनं कोपः—पूर्वाविस्थान्तोऽन्यथा परि-
णामः, रोपणं रोपः तत्परिणामनारूपितत्वादात्मनः, द्वेषनं द्वेषः तत्परिणामस्य वचनद्वारेण प्रदर्शनात्, कायद्वारेण निर्देशात्
मण्डनं कलहः, भाम इति क्रोधविशेषः इष्यालक्षणः, एवमादयः शुब्दाः क्रोधार्यप्रतिपादकत्वादेकाध्यायित्वादनर्थान्तरमिति ।
अधुनाऽनन्तानुबन्ध्यादिभेदस्यैकस्य क्रोधादेस्तीव्रादिभावप्रदर्शनार्थं निदर्शनान्याह भाष्यकारः—तच्चथेत्यादिना (१७०-११)
चतुर्णामपि क्रमेणानन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणसंज्वलनानां क्रोधमानमायालोभानामैकस्य चतुर्विधत्वं दर्शयति, पर्व-
तराजीसदृशः पर्वतः पाषाणपुंजस्तदेकदेशोऽप्युपचाराच्छिलाविभागः पर्वतः तत्र राजी—भिदा पर्वतराजी तया सदृशः पर्वतराजी-
सदृशः, शिलायां राजी उत्पन्ना यावच्छिला तावद्वतिष्ठते, न च तस्याः सन्धानमस्ति, एवमनन्तानुबन्धी क्रोधः समुत्पन्नो भवा-
पेक्षया यावच्च जीवति तावदप्यनुवर्तते, न तस्यास्त्युपसंहरणोपायः, तदनु मरणाच्च भूयसा नरकगतिः, अप्रत्याख्यानस्तु भूमि-
राजीसदृशः संवत्सरमात्रकालानुबन्धी, भूमौ हि राज्युत्पन्ना वर्षास्वयम्यंतया सा निधनमायातीति क्रोधोऽप्येवमुत्पन्नो वर्षाभ्य-
न्तरेऽवश्यमेव प्रशाम्यतीति । प्रत्याख्यानावरणस्तु बालुकाराजीसदृशः, बालिकायां हि राजी उत्पन्ना प्रकंपतः चतुर्मासाभ्यन्तरे
भूयः संघत्ते, क्रोधोऽप्येवं प्रत्याख्यानावरणश्चतुर्मासाभ्यन्तरं नियमेनोपशाम्यन्तरं । संज्वलनक्रोधादिरूपन्नः पाक्षिकप्रतिक्रमणकाले

प्ररूपेणो विध्यापयतीति उदकराजीमदृश इति समाल्लयायते, अस्य चोदकराजीसादृश्यात् पक्षमात्रकालसूचनं विज्ञेयं, तत्र पर्वत-
 राजीसदृशो नामेत्यादिना ग्रन्थेनोदाहरणानि भावयति, ग्रयोगः—पुरुषव्यापारः, विश्रसा—स्वभावः, विमिश्रकग्रहणादुभयप-
 रिग्रहः, पुरुषव्यापारस्वभावाभ्यां इति, एषां त्रयाणामन्यतमेन हेतुनेति सम्यन्धः, सम्प्रति क्रोधोत्पत्तेः निमित्तमाख्यायति—
 'इदार्थवियोजनादनिष्टार्थसंयोजनादमिलिपिताभादि'त्यादीनां कारणानामन्यतमेन हेतुना यस्योत्पन्नः क्रोध इत्यादि, भवान्तर-
 मप्यनुवभाति, निरनुनयः इत्यनुनयः—परचादुकरणादिक्रिया तदभावाच्चिरानुनयः, अप्रत्यक्षवर्ण इत्यविद्यमानपश्चात्तापपरिणामः,
 श्रेणं गतार्थं, भूमिराजीसदृशो नामेत्यादि अप्रत्याख्यानरूपायानाश्रित्योच्यते, आत्तस्नेहाया इति गृहीतापीतस्नेहायाः बायुना
 गाऽग्न्याहताया इत्यनेकं कारणं भूमिराजरावेदयति, जघन्येनाष्टमास्थितिरुत्कर्षेण वर्षस्थितिरिति, एवं यथोक्तनिमित्त इत्या-
 दिना दृष्टान्तं दार्ष्टान्तिकमर्थं समीकरोतीति सुज्ञानं, बालिकाराजीसदृशानामित्यादि सुज्ञानं, जघन्येनाहोरात्रमुत्कर्षेण संवत्स-
 रपरिमाणोऽपीति श्रेणं गतार्थं, उदकराजीसदृशो नामेत्यादि, प्रायः सुज्ञानं, विदुष इति क्रोधपरिणामाभिज्ञस्य, पश्चात्तापः
 प्रत्यक्षमर्षः दृष्टं कृतमित्यादिकः, श्रेणं सुज्ञानं, चेपामित्यादि, अनन्तानुबन्ध्यादिचतुर्विधक्रोधक्षपणान् मुक्तिरवश्यंभाविनीति,
 मग्नप्रति मानचातुर्विध्यप्रदर्शनायाह—मान इत्यादि (१७१-१८) सर्वदाऽऽत्मपूजाकांक्षित्वान्मानः, स्तम्भनात् स्तम्भोऽवनेते-
 रभारात्, गर्भो ज्ञात्यादिः, उत्तरेको ज्ञानादिभिराधिक्येऽभिमानः आत्मनः, अहंकारो अहमेव रूपसौभाग्यादिसम्पन्न इति, दर्पो
 बलकृत इति, मयादिमदवदनालपदर्शनान्मदः, परोपहसनश्रायत्वात् स्मयः, सर्व एते मानविशेषा इत्येतेऽनर्थान्तरमिति । क्रोध-
 सेवास्यापि तीव्रादिभाषदर्शनायाह—तस्यास्येत्यादि, तस्येति पूर्वोद्दिष्टस्यास्येति पर्यायभेदेन निर्दिष्टस्य, आदिग्रहणान्मन्दो, मध्य-

मस्वभावः आत्मनः परिणतिविशेषः, अनन्तानुबन्ध्यादिषु क्रमेण शैलस्तम्भसदृश इत्याद्युदाहरणानि योज्यानि, एषामित्यादिना अति-
दिशति, उपसंहार उपनयः, यथा शैलस्तम्भस्तथा अनन्तानुबन्धीत्यादिक्रमेण, तस्मात् कुतश्चिन्निमित्तादुत्पन्नो मान आमरणाच्च
व्ययं गच्छति, जाल्यन्तरानुबन्धी निरनुनयोऽप्रत्यवमर्षश्च भवति शैलस्तम्भसदृशः, तादृशं मानमनुसृता नरकेषूपपत्तिं प्राप्नुव-
न्तीति निगमनग्रन्थः, चशब्दः समुच्चितौ, एवमस्थितस्तम्भसदृश इत्यादिष्वपि यथायोगमुपनयनिगमने वक्तव्ये, माया प्रणि-
धिरित्यादि (१७२-३) मीयतेऽनया जन्तोस्तिर्यग्योनादिजन्मेति माया, प्रणिधिव्रतापरिणताद्यासक्तिः, प्रणिधानं बाह्यचेष्टयो-
धीयते छाद्यत इत्युपधिः-अन्यथापरिणामः चित्तस्य, निष्क्रियतेऽनया परः परिभूयत इति निष्कृतिः, आचर्यते-निगम्यते भक्ष्यते
वा परस्तयोपायभूतयेत्याचरणं, तथा धृक्कार्जिरगृहकोकिलादयः प्रसिद्धाः, परे विप्रलभ्यते यया सा वचना, दंभनं दंभो-
वेषवचनाद्यनुमेयः, कुटयते-दक्षते अमुना परः परिणामांतरेणेति कूटं, सत्त्वग्रहणयंत्रं वा कूटं तद्वद् यः परिणामः, अतिसंवीयतेऽनेन
पर इत्यतिसन्धानं, अतीवानुग्रविश्य सन्धानं-अन्तरंगताप्रदर्शनं, ततो विनाशः, ऋजोर्भाव आर्जवं तद्विपरीतमनार्जवं कायमनो-
वक्रता, इतिशब्द एवार्थे, एवमेतान्येकार्थाभिधायीनि नामानीति । तस्या इति गतार्थं, वंशकुडङ्गसदृशीत्यादि (१७२-५)
वंशकुडङ्गो-वंशमूलं अतिकुटिलमृजुकर्तुमशक्यमुपायशतेनापि, शेषा गतार्था प्रायः, निष्ठेखनं-वर्धक्यवलेखनीधारोच्छिखितं तत्तु कुटिलं,
अत्रापीत्यादि (१७२-६) गतार्थं, लोभो राग इत्यादि (१७२-८) लुभ्यत्यनेन जीव इति लोभः, आत्मरंजनाद्रागः, आसेषु
वस्तुषु गार्ह्यमभिरक्षणादिकार्यं गृहिलक्षणं, इच्छा-अमिलापः त्रैलोक्यविषय, मूर्च्छां प्रकर्षग्राप्ता मोहद्विद्विः, स्निह्यतेऽनेनेति स्नेहः
पुत्रपत्न्यादिषु प्रीतिविशेषः, भविष्यत्कालोपादानविषया कांक्षा, अभिपन्नो बाह्याभ्यन्तरोपकरणविषयामिमुखः, संगः सक्तिः, शेषं

प्राप्तम्, लाक्षाराममहता इत्यादि, अनन्तानुबन्धादयः क्रमेण योज्याः, शेषं गतार्थं, एषां क्रोधादीनामित्यादि, (१७२-१३) प्रकृतानुयोगिनादमन्वन्थ इत्याप्यं लक्ष्यते ग्रन्थः, मोहनीयोत्तरप्रकृतिस्वरूपाख्यानमारब्धं, तत्र क्रोधादिप्रत्यनीकाः क्षमादयः इति कः प्रश्नाः?, उच्यते, मोहनीयप्रधानानि कर्माणि सर्वदेशोपघातद्वारेण जन्तोर्नरकादिभवप्रपंचप्रापणे विजृम्भते, मोहस्तत्र तावन्मयायजनितः, कृपायवशाद्वि स्थितिवन्धव्यतिविशेषः सर्वदुःखावासिश्च, यथोक्तम्—“जं अद्भुतखं लोए जं च सुहं उत्तमं तिहुअणम्मि । तं ज्ञाण कमायाणं युद्धिदग्गयहंउअं मणं ॥१॥” अतस्तत्संवरणोपायभूताः क्षमादयो भाव्यकारेणोपन्यस्ताः, सततमेतेऽभ्यसनीयाः कर्मणां लापमभिच्छन्ता मुमुक्षुणा, भाव्यं गतार्थं प्रायः, प्रत्यनीकाः शत्रव उच्यन्ते पुरुषाः, भूतशब्दः उपमानार्थः, शत्रव इवो ब्धेदन्मायस्यपान्, एतदय स्पष्टयति—प्रतियान्तेनयो भवन्तीति, अत्र च मिथ्यादर्शनमाद्यकृपायाश्च द्वादश मर्यातिन्यः प्रकृतयः, मंगलना नोरुपायाश्च देशघातिन्यः । ननु च सूचनात् शत्रमिति लघु विधेयं सूत्रं, तच्चैवं भवति—दर्शनचारित्रमोहनीयकृपायनोरुपायैदनीयाख्याग्निद्विपोऽग्नवभेदाः, इत्येवं विवक्षितार्थसंग्रहः स्यात्, तत्रेदमुक्तं ‘दुर्व्याख्यानो गरीयांश्च, मोहो भवति बन्धनः । न तत्र लापमार्दीष्टं, यत्रकारेण दुर्वचः ॥१॥’मिति । मन्मति क्रमप्राप्तस्यायुष्कर्मणश्चत्वायुत्तरप्रकृतिस्वरूपाण्यभिधित्सुराह—

नारकर्तेर्यग्येनमानुपदैवानि ॥ ८-११ ॥ सूत्रम् ॥

नारकादीनि कृतद्वन्द्वानि प्रथमाचदुवचनेन निर्दिष्टानि, यस्योदयात् प्रायोग्यप्रकृतिविशेषानुसहायीभूत आत्मा नारकादिभावेन जीरति यस्य च क्षयान् मृत उच्यते तदायुः, आह च—“स्वानुरूपाश्चोपाचं, पौद्गलं द्रव्यमात्मना । जीवितं यत्तदायुष्कमुत्पादापस्य जीवति ॥१॥” आपुपथाच्चादयः उपग्राहकाः प्रथमवद्वस्येति, तस्यैवंभूतस्य कर्मण उत्तरप्रकृतिचतुष्टयं वर्ण्यते, आयुष्कं

चतुर्भेदमित्यादि (१७२-१६) भाष्यं, आनीयते शेषप्रकृतयस्तस्मिन्नुपभोगाय जीवेनेत्यायुः शाल्योदनादिव्यंजनविकल्पा इव
 कांस्यपात्र्याधाराः भोक्तुः परिकल्प्यते, आनीयते वा तेन तद्भवान्तर्भावी प्रकृतिगण इत्यायुः रज्जुबद्धेषु यष्टिभारकवत्, आय-
 तते वा शरीरधारणप्रतिबन्ध इत्यायुः निगडादिवत्, आयुरेवायुर्जं, चतुर्गतित्वात् संसारस्य चतुर्भेदं, तद्भेदप्रदर्शनार्थमाह-नारक-
 मित्यादि। तत्र नरका-उत्पत्तियातनास्थानानि पृथिवीपरिणतिविशेषाः तत्सम्बन्धिनः सत्त्वा अपि तास्थानान्नरकाःतेषामिदमायुर्ना-
 रकं, तिर्यग्योनयः एकाद्वित्रिचतुःपंचेन्द्रियास्तेषामिदं तैर्यग्योनं, मनुष्याः संमूर्च्छनगर्भजास्तेषामिदं मानुषं, देवानां भवनवास्यादी-
 नामिदं दैवं, इतिशब्दः आयुःप्रकृतीयत्ताप्रतिपत्त्ये ॥ सम्प्रति नामकर्मोत्तरप्रकृतिभेदख्यापनायाह—

गतिजातिशरीरांगोपांगनिर्माणवन्धनसंघानसंस्थानसंहरनस्पर्शरसगंधवर्णानुपुव्यगुरुलघूपघातपरा-
 घातात्तपोद्योतोच्छ्वासविहायोगतयः प्रत्येकशरीरसुभगशुभसूक्ष्मसुखरपर्याप्तिस्थिरा-

देययक्षांसि सेतराणि तीर्थकृत्स्वं च ॥ ८-१२ ॥ सूत्रम् ॥

प्रागुद्दिष्टा द्विचत्वारिंशत् पिण्डभेदा नामकर्मणस्तत्रप्रतिपादनार्थं सूत्रं, नमयति—परिणमयति प्रापयति नारकादिभवांत-
 राणि जीवमिति नाम, अथवा जीवग्रदेशसम्बन्धिषुद्रुलद्रव्यविपाकसामर्थ्याद्यर्थसंज्ञं, ग्रहयति नमयतीति नाम, यथा शुक्ला-
 दिगुणोपेतद्रव्येषु चित्रपटादिव्यपदेशप्रवृत्तिनियतसंज्ञाहेतुरिति, तत्र गतिनाम चतुर्विधं, जातिनाम पंचविधं, शरीरनाम पंचधा,
 अंगोपांगनाम त्रिविधं, निर्माणनामैकधा, संस्थाननाम षोढा, संहनननाम षोढा, स्पर्शरसगन्धवर्णनभैकैकविधं, आनुपूर्वीनाम
 चतुर्विधं, अगुरुलघुनामैकधा, उपघातपरिघातआपघातउच्छ्वासामान्यैकैकधानि, विहायोगतिनाम द्विविधं, प्रत्येकशरीर-

त्यादि, एकं प्रथममिन्द्रियं जातिः—सामान्यं तदेव नाम, एवं द्वीन्द्रियजातिनामादिचतुष्टयमपि वाच्यं, एकेन्द्रियजातिनामकर्मो-
 दयात् एकेन्द्रिय इति व्यपदिश्यते, एकेन्द्रियसंज्ञाव्यपदेशनिमित्तं एकेन्द्रियजातिरिति सामान्यं, पृथिव्यादिभेदेष्वन्वयित्वात्,
 एकेन्द्रियजातिनामान्तरंकेन्द्रियसंज्ञाया अभाव एव स्यात्, एकेन्द्रियादिजातयोऽपि पिण्डप्रकृतय एव, पृथिवीकायिकादिभेदा-
 पेक्षया, तद्यथेत्यादिना निर्दिशति, पृथिवीकायिकजातिनाम, पृथिव्येव कायः २ स एवामस्ति ते पृथिवीकायिकाः तेषां जातिः
 तदेव नाम पृथिवीकायिकजातिनाम, पृथिवीकायिकजातिनामकर्मोदयात् पृथिवीकायिकव्यपदेशः, एवं शेषाणि, तत्र पृथिवीका-
 यिकजातिनामानेकविधं अनेन पुनरपि पृथिवीकायिकजातिनामः पिण्डप्रकृतित्वं दर्शयति, तद्यथेत्यादि निर्दिशति, शुद्धपृथ-
 वीत्यादिना निर्दिशति । उपक्लृदः—हरतनुकः भूमेर्निर्गत्य तृणाग्रादिस्थितः, शेषा गतार्था भेदाः । तेजस्कायिकादि गतार्थं सर्वं,
 एवं द्वित्रिचतुःपंचेन्द्रियनामानि संस्वशुक्तिकाद्युपदिकापिपीलिकादिभ्रमरसरटादितिर्यङ्मनुष्यादिभेदेन वाच्यानां ।

शरीरनामोत्तरप्रकृतयः पंच, तत्प्रतिपादनायाह—शरीरनामेत्यादि, (१७५-५) असारस्थूलवर्गणानिर्मापितमौदारिकशरीरं,
 तत्प्रायोग्यपुद्गलग्रहणकारणं यत् कर्म तदौदारिकशरीरनामोच्यते, विचित्रशक्तिकद्रव्यनिर्मापितं वैक्रियं तद्योग्यपुद्गलादानकारणं
 यच्चत् कर्म तद्वैक्रियशरीरनामाभिधीयते, कारणे कार्योपचारात्, प्रयोजनप्रसाधनायाऽऽहियत इत्याहारकं शरीरं, शेषं पूर्ववत्,
 तेजोगुणद्रव्यारब्धमुष्णगुणमाहारपरिपाचनक्षमं तेजःशरीरं, शेषं पूर्ववत्, कुण्डमित्तवदरार्दानामशेषकर्मधारभूतं समस्तकर्मप्रसव-
 नसमर्थमंकुरादीनां बीजमित्तव कार्मणं शरीरं, इयं चोत्तरप्रकृतिः शरीरनामकर्मणः पृथगेव कर्माष्टकात् समुदयभूतादिति । अंगोपांगो-
 त्यादि, अंगानि उपांगानि (अंगोपांगानि) च यस्य कर्मण उदयान्निवर्त्यन्ते तदंगोपांगनाम, विविधमौदारिकवैक्रियाहारकभेदात्, तत्रां-

गान्यष्टावुरशिरः शृष्टमुदरं करो पादौ च, उपांगानि स्पर्शनमस्तिष्कादीनि, अष्टानामंगानामैकैकस्योपाङ्गमनेकप्रकारं, तत्र शिरोद्रव्य-
 मधिकृत्य प्रत्यंगानि भाष्यकृत् पपाठ-मस्तिष्कं-मस्तुलंगः शिरोगस्यारंभकोऽव्यवस्तथा कपालादयः स्पर्शनादयश्च, ननु च धातुमध्ये
 अधीतं मस्तिष्कं नांगं न प्रत्यङ्गमिति, कपालादिवत् आरम्भकत्वात् मस्तिष्कमपि उपांगं शिरसोऽवसेयं, एवमुपरः प्रभृत्यंगानामप्ये-
 कैकस्य वाच्यान्युपांगानि, ज्वलनजलानिलवसुधावनस्पतिवर्जजीवेषु संभवन्ति, जातिलिंगाकृतिव्यवस्थानियामकं निर्माण-
 नाम्म(१७५-१५)जातिरेकेन्द्रियादिलक्षणा पंचधोक्ता तस्यां जातौ लिंगव्यवस्थां आकृतिव्यवस्थां तां नियमयति यत् लिंगं स्त्रियाः
 पुंस्तो नपुंसकस्य च यदसाधारण आकारः आकृतिरवयवरचना तां च निर्माणयति निर्माणं एतदुक्तं भवति-सर्वजीवाना-
 मात्मीयात्मीयावयवविन्यासनिियमकारणं निर्माणं कलाकौशलोपेतवर्द्धकिञ्चित् । सत्त्वां प्राप्तावित्यादि, शरीरनामकर्मोदयाद् गृहीतेषु
 गृह्यमाणेषु वा तद्योग्यपुद्गलेष्वात्मप्रदेशस्थितेषु शरीराकारेण परिणमितेऽपि परस्परमवियोगलक्षणं यदि बंधननाम काष्ठजतुवत्
 न स्यात् तस्मात्ततो बालुकापुरुषवद्विघटेन शरीराणि, तदेतेन भाष्येण प्रतिपादितं, औदारिकादिभेदाच्च पंचधा, न चेदं प्रकृत्य
 न्तरं नामकर्मणः, संघातप्रकृतिस्वरूपनिरूपणायेदमाह बद्धानामपि चेत्यादि, बद्धानामपि च पुद्गलानां परस्परं जतुकाष्ठन्यायेन
 पुद्गलरचनाविशेषः संघातः, संयोगेनात्मना गृहीतानां पुद्गलानां यस्य कर्मण उदयादौदारिकादितनुविशेषरचना भवति तत् संघा-
 तनामकर्म, पुद्गलरचनाकारेण विपच्यत इति पुद्गलविपाकीत्युच्यते, तचौदारिकादिभेदात् पंचधा, परस्परविभिन्नलेप्यकरचना-
 विशेषवच्छरीरपरिणाम एवेत्युपलक्ष्यते, स चैवंविधः कर्मभेदो यदि न स्यात् ततः प्रत्यक्षप्रमाणविनिश्चयः पुरुषयोपिद्गवादि-
 लक्षणो नानाशरीरभेदो नैव संभाव्येत, संघातविशेषकर्मभावात्, कारणानुविधायि च कार्यं लोके प्रतीतं, संघातविशेषादेव हि

पुरुषस्यादि वा शरीरलक्षणो विभागेन व्यपदेशः, अपिगब्धः संभावनार्थः, सत्येव वन्धननाशिनं न स्याद्विशेषः, संघातविशेषजनकं प्रचयविशेषात् संघातनाम संघातविशेषस्य जनकमिति शेषलक्षणा पृथगिति नास्ति समामप्रतिषेधः, म तु प्रतिषदविहितायाः पृथगाः प्रतिषेधः, प्रचयविशेषादिति, प्रचयविशेषात् पुरुषलानां विन्यामः पुरुषस्त्रीशरीरादिकस्तत्सङ्घातनामकर्मनिमित्तकः, यन्निमित्तकश्च विन्यासः तत् संघातनाम, तत् प्रसिद्धोदाहरणेन भावयन्नाह-दाकमृतपिण्डायः पिण्डसंघातवदिति, यन्धातुलोभ्याद्ययः-पिण्डग्रहणं कृतं, दारुमृदयः पिण्डवदिति दुरुचरं स्यात्, अयोदाकमृतपिण्डवदिति किं न कृतं?, अपूर्तिवचनाः खल्वाचार्याः सकृद्विधाय न निरर्त्तते, दारुपिण्डवत्सुतपिण्डवदयः पिण्डवच्चेति दृष्टान्तत्रयं, सुलभत्वात् प्रतिपत्तुयातिशायिकप्रयोधहेतुत्वात्, दार्वयवसंघातो दारुपिण्डः, एवं मृदवयवसंघातो मृत्पिण्डः, तथाऽयसोज्वयवानां संघातोऽयःपिण्डः, एवमौदारिकादिशरीरयोग्यपुरुषलाभेतनेनात्ममात्तृकताः संघातनामकर्मोदयात् परस्परं संहताः सन्निष्ठन्ति इति ॥

संस्थाननामस्वरूपाख्यानायाह-संस्थाननाम पद्धिं इति (१७५-१२) संस्थितिः संस्थानमाकारविशेषः, तच्चेह बद्धसंहतेषु संस्थानविशेषो यस्य कर्मण उदयाद्भवति तत् संस्थाननाम, पदशकारं, तद्यथेत्यनेन पडपि नामग्राहमाचष्टे, समचतुरश्रनामेत्यादि, ममं च तच्चतुरस्रं चेति समचतुरस्रं, यतस्तत्र मानोन्मानग्रमाणमन्यूनाधिकमंगोपांगानि चाधिभूतावयवानि, अथ ऊर्ध्वं तिर्यक् च तुल्यं, स्वांगुलाष्टशतोच्छ्रायांगोपांगयुक्तं युक्तिनिमित्तलेप्यकत्रद्वा । न्यग्रोधपरिमण्डलनामस्तु नाभेरुपरि सर्वावयवाः समचतुरश्रसंस्थानलक्षणाविसंवादिनः अधस्तात् पुनरुपरितनभागानुरूपास्तस्य नावयवा इति, अत एव न्यग्रोधपरिमण्डलं तदुच्यते, न्यग्रोधाकृतित्वात्, न्यग्रोधपरिमण्डलमुपरि विशालाकारवच्चादिति, मादिनामस्वरूपं तु नाभेरधः सर्वावयवाः समचतुरस्त्रलक्षणाविसंवादिन उप-

रितनभागाः पुनर्नाथोऽनुरूपा इति, सादीति शाल्मलीतरुमाचक्षते अत्रचनवेदिनः, तस्या हि स्कन्धो द्राघीयानुपरि तु न तदनुरूपा विशालतेति, कुञ्जनामस्वरूपं तु पुनः कन्धरायाः उपरि हस्तपादं च ममचतुरस्रलक्षणयुक्तं संक्षिप्तं विकृति मध्यकोष्ठं च कुञ्जं, वामननाम तु लक्षणयुक्तमेोष्ठं ग्रीवाद्युपरि हस्तपादयोश्च न्यूनलक्षणं वामनं, हुण्डसंस्थानं तु यत्र पादाद्यत्रयवा यथोक्तप्रमाणविसंवादिनः प्रायस्तद् हुण्डसंस्थानमिति, तथा चोक्तं—“तुल्यं वित्थडवहुलं उस्सेहवहुं च मडह कोष्ठं च । हेट्टिल्ल काय मडहं सत्त्वथ असंठिअं हुंडं ॥१॥” संहनननाम पड्विधमित्यादि (९७६-२) अत्र पूर्ववद् व्याख्या, तद्यथेत्यादिना पण्णामपि स्वरूपमाविर्भावयति, उज्जर्पभनाराचमित्यादि, अस्थनां बन्धविशेषः संहननं, ऋषभः—पट्टः उज्जं—कीलिका मर्कटबन्धस्थानीया उभयपार्श्वयोरास्थिग्रन्थः किल नाराचः, वज्रर्पभनाराचा यत्र संहनने तद्वज्रर्पभनाराचसंहननं, अस्थना बंधविशेष इति, अर्द्धवज्रर्पभनाराचनाम तु वज्रर्पभनाराचानामर्द्धं किल तेषां च, वज्रस्यार्द्धमृषभस्यार्द्धं नाराचस्यार्द्धमिति भाष्यकारमतं, कर्मप्रकृतिग्रन्थेषु वज्रर्पभनाराचनामैव पट्टहीनं पठितं, किमत्र तत्रमिति सम्पूर्णानुयोगधारिणः संविद्व्रते, अर्द्धग्रहणाद् वा ऋषभहीनं व्याख्येयं, नाराचनाम्नि तु मर्कटबंध एव केनलो, न कीलिका, न पट्टः, अर्द्धनाराचनामनि तु एकपादे मर्कटबन्धः द्वितीयपादे तु कीलिक्रगमर्कटबंधा, अत्रापि कर्मप्रकृतौ नास्थिकीलिका, पंचमं कीलिकानाम-विना मर्कटबन्धेनास्थोर्मध्ये कीलिकामात्रं, सृपाटिकानाम कोटिद्वयसंगते यत्रास्थिनी चर्मस्नायुमांसावनद्धे तत्सृपाटिका नाम कीर्च्यते, सृपाटिका—फलकसंपुटं, यथा तत्र फलककानि परस्पर स्पर्शमात्रवृत्त्या वर्तन्ते एवमस्थीन्यत्र संहनने, तदेवमेतान्येवविधास्थिसंघातलक्षणानि संहनननामान्यौदारिकशरीर एव संहन्यन्ते, लोहपट्टनाराचकीलिकाप्रतिबद्धरूपाट्यदिति ॥

स्पर्शनामाष्टविधमित्यादि, औदारिकादिशरीरेषु यस्य कर्मण उदयात् कठिनादिः स्पर्शविशेषः ममुपजायते तत् स्पर्शना-
 माष्टविधं, भेदानामष्टां प्रतिपादयन्नाह-कठिननामादीति, कर्कशमृदुगुलघुस्निग्धरूक्षशीतोष्णनामानि, स्वस्थाने त्वनेकभेद-
 त्वमेयां प्रकर्याप्रकर्षजनितं, रम्यनामानेकविधं तिक्तनामादि तिक्तकटुकपाथाम्लमधुरलवणाख्यं, लवणो मधुरान्तर्गत इत्येकं,
 अनेकविधग्रहणं तिक्ताद्यन्तर्भेदप्रतिपदनार्थं, एवमन्यत्राप्यन्तर्भेदा वाच्याः, गन्धनामानेकविधं सुरभिगन्धनामादि शरीर-
 विषयं मौरभं दुर्गन्धित्वं च यस्य कर्मणो विपाकाभिर्वर्तते तद्गन्धनाम, अपरे साधारणं गन्धमाहुस्तदसत्, सुरभिणा दुरभिगन्धिना वा
 भवितव्यं, न साधारणः कश्चिदस्तीति, वर्णनामानेकविधं कालनामादि यस्योदयाच्छरीरे कृष्णादिपञ्चविधवर्णनिष्पत्तिर्भवति
 तद्वर्णनाम, कृष्णनीललोहितपीतशुक्लभेदं, सर्वाणि चैतानि स्पर्शनामादीनि वर्णनामान्ताति शरीरवर्त्तिषु पुद्गलेषु विपच्यत इति ।
 आनुपूर्वीनामन्यरूपनिरूपणायाह-गतावुत्पत्तुकामस्येत्यादि, गम्यतेऽप्सविति गतिः-नरकाद्युत्पत्तिस्थानं, तच्च गतिनामकर्मोद-
 यादवाप्यते, तस्यां गतावुत्पत्तिमिच्छतः कर्मणामर्थ्यादात्मनः अन्तर्गतौ वर्त्तमानस्येति, मनुष्यः तिर्यग्जातिर्वा पशुर्याबिदु-
 त्पत्तिस्थानं न प्राप्नोति तादन्तरगतिषु वर्त्तमानस्य कस्यचिज्जन्मवत आनुपूर्वीनामकर्मोदयो भवति, आनुपूर्वी च क्षेत्रसन्निवेश-
 क्रमः, 'अनुश्रेणि गतिर्जीवानां पुद्गलानां चे'ति वचनात्, तत्र यत्कर्मोदयादतिशयेन तद्गमनानुगुणं स्यात् तदप्यानु-
 पूर्वीशब्दवाच्यं भवति, तनु आत्मनो गत्यन्तरं गच्छत उपग्रहे वर्तते, अनिमिषस्येव पयः, सा चान्तरगतिर्द्विधैव-ऋज्वी वक्रा
 च, तत्र यदा ऋज्व्या गत्या गच्छति ममग्रमाणया तदा पूर्वकमेवायुरनुभवन्ननुदितानुपूर्वीनामकर्मैवोत्पत्तिस्थानं प्राप्तः पुरस्कृ-
 तमायुरामादयति, वक्रगत्या पुनः पृष्टतः कूर्परलाङ्गलगोभूत्रिकालक्षणया द्वित्रिचतुःसमयमानया तदारंभकाले पुरस्कृतमायुरादत्ते,

तदेव चानुपूर्वीनामाभ्युदेति, ननु च यथैव गतावृज्या विना नामकर्मणोत्पत्तिस्थानमियति तद्वद्वकगत्यामपि कसात् नोत्पद्यते?, ऋज्या पूर्वकाभ्युपारणैव गच्छति, यत्र तु पूर्वकमायुः क्षीण तत्र तस्योदय इत्यध्याष्टिस्थानीयस्यानुपूर्वीनामकर्मणः, तदभि-
मुखमानुपूर्वीत्यादि, तदित्यनेन विप्रक्षितगतिरभिसंच्यते, यस्या मृत उत्पत्त्यते तस्याभिमुखमनुकूलमानुपूर्व्या-प्रतिविशि-
ष्टदेशकमेव तत्प्रापणसमर्थमिति वक्ष्यति, तदभिमुखमित्यनेनाभिमुख्यमात्रं प्रतिपादितं, भूयस्तत्प्रापणसमर्थमित्यनेनानुपूर्वीनाम-
कर्मणः सार्यमादर्शयति, एतदुदितं-तद्वत्तिप्रापणे समर्थं-अत्यलं, आनुपूर्वीनामकर्ममाग्रेसर, नरकगत्यानुपूर्वीनामादि चतुर्विधं भव-
तीति, मतान्तरप्रदर्शनायाह निर्माणनिर्मितानामित्यादि, निर्माणनामकर्मणा निर्मितानां-घटितानां शरीरायवानामंगानां
बाहूरुदरादीना उपर्यागानां चाङ्गुलीकर्णनासिकानां विनिवेशक्रमनिर्यामकं रचना विनिवेशः तस्य क्रमः-परिपाटी उभय-
पार्श्वतो बाहू कटेरधो जानुनोर्धोपशुपरि, एवमन्यत्रापि बाव्यः क्रमः, तस्य नियामकं-नियमकारि, अनेनाङ्गोपाङ्गेन चात्रैव स्थाने
विनिवेशव्यमित्येवमानुपूर्वीनामापरे प्रवचनद्वयः कथयतीति ।

अगुरुलघुप्रकृतिनिर्दोषायाह-अगुरुलघ्वित्यादि (१७६-१०) परिणामत्रयस्यात्र निषेधो विप्रक्षितो, गुरुत्वलघुत्वगुरुलघु
त्वाख्यस्य, यस्य कर्मण उदयात् सर्वजीवानामिह कुन्धादीना आत्मीयात्मीयशरीराणि न गुरुणि न लघूनि न गुरुलघूनि, किं
तर्हि?, अगुरुलघुपरिणाममेवावगच्छन्ति तत् कर्मगुरुलघुशब्देनोच्यते, सर्वद्रव्याण्येव च परिणमन्ते स्थित्यादिनाऽनेकेन स्वभावेनेति
ज्ञेयः सिद्धान्तः, तत्रागुरुलघुग्राह्यो यः परिणामस्तस्य नियामक, तदेतत् तजोद्धतेतरशक्तिकं निधत्त इत्यगुरुलघुनाम, सर्वशरीराणि
निश्चयनयवृत्त्या न गुरुत्वादिव्यपदेशभाजि, व्यवहारनयान्नान्यापेक्षया त्रैविध्यमग्रह्यते, यथोक्तम्-“णिच्छयओ मद्गुरुं सब-

लभं वा न विद्मः ददं । नवहारओ उ जुञ्जइ वायरस्वेसु णणोसु ॥१॥” उपधातनामस्वरूपाख्यानायाह—शरीरांगोपांगोपधा-
 नरुमिति, शरीरांगानामुपांगानां च यथोक्तानां यस्य कर्मण उदयात् परैरनेकधोषघातः क्रियते तदुपधातनाम, मतान्तरं च वा-
 ग्रब्धेन प्रतिपादयति, स्थपराक्रमविजयाद्युपधातजनकं वा केचिदेवमुपधातनाम व्याचक्षते सूत्रयः, पराक्रमः प्राणिवीर्यं स्वो
 निजः पराक्रमः स्वपराक्रमः तम्योपघातं जनयति, समर्थवपुषोऽपि निर्वीर्यतामापादयति, स्वविषयं चोपहन्ति, विजितेऽप्यन्यसिन्
 नेन विजित इत्यव्यपदेशहेतुतां प्रतिपद्यत इति, आदिग्रहणादन्यदपि यदद्भुतं कर्म तत्तस्योदयेनोपहन्यत इति । पराघातस्वरूपं
 निरूपयति—परत्रासेत्यादि, यस्य कर्मण उदयात् कश्चिद्दर्शनमात्रेणैवौजस्वी वाक्मौष्टवेन वाऽन्यसभामप्यभिगतः सभ्यानामपि
 ग्राममापादयति, आरुपणं परप्रतिघातं वा करोति तत् पराघातनाम, आदिग्रहणात् संक्षोभदृष्टिगतिस्तम्भनपरिग्रहः । आतप-
 नामम्बरूपनिरूपणायाह—आतपसामर्थ्यजनकमिति, आतपतीत्यातपः, कर्त्तर्यच्, आतप्यतेऽनेनेति आतपः, पुंसि संज्ञायां
 घः, तम्यावपस्य मामर्थ्य—शक्तिरतिशयो येन कर्मणोदितेन जन्यते तदातपनाम, आडो मर्यादावचनत्वात्, सहस्रांशुमण्डलपृ-
 र्थ्याकापपरिणाम एव तद्विपच्यते । उद्योतनामस्वरूपरूपणायाह—प्रकाशसामर्थ्यजनकमुद्योतनामेति, उद्योतजनकमुद्योतः—
 प्रकाशोऽज्जुष्णः त्वद्योतकादिप्रभावतः, भस्मादिः भवितुमण्डलासंभवी, यस्मादग्नेरुष्णः स्पर्शो लोहितं रूपम्, अतः प्रकाशस्य साम-
 र्थ्यमतिशयं जनयति तदुद्योतनाम । उच्छ्वासनामस्वरूपं आचष्टे—प्राणापानेत्यादि, ऊर्ध्वगामी समीरणः प्राणः अधोगतिरपानः,
 तौ च मूर्त्तौ पुद्गलकावित्यत आह—पुद्गलग्रहणसामर्थ्यजनकमिति, प्राणापानानवन्तग्रदेशस्कन्धपुद्गलपरिणामजन्यौ तद्योग्यपुद्ग-
 लानां ग्रहणम्—आदानं तस्य सामर्थ्यमतिशयं जनयति यज्जदुच्छ्वासनाम, यस्योदयादुच्छ्वासमिनिःश्यामौ भवत इति । चिदा-

योगतिस्वरूपप्रतिपादनायाह-लब्धिश्चिक्षेत्यादि, (१७६-१४) विद्वायः-आकाशं तत्र गतिर्विहायोगतिः, सा द्विधा-शुभा च अशुभा च, तत्र प्रशस्ता हंमगजपृषादीनां, अग्रशस्ता तूट्टोलभृगालादीनां, तत्र लब्धिर्देवादीनां देवोत्पन्नयविनाभाविनी, शिक्षया ऋद्धिः शिक्षद्धिः तपस्विनां प्रवचनमधीयानानां विद्याद्यावर्त्तनप्रभागाद्वा आकाशगमनस्य, लब्धिश्चिक्षद्धिर्देवोर्जनकं विहायोगतिनामेति ॥

प्रत्येकशरीरनामनिर्द्धारणार्थमाह-पृथक्शरीरनिर्वर्त्तकमित्यादि (१७६-१६) यस्य कर्मण उदयादेकैको जीवः प्रति प्रत्येकैकं शरीरं निर्वर्त्तयति तत् प्रत्येकनामैकद्वित्रिचतुःपंचेन्द्रियविषयं, यथा प्रत्येकजनस्पतिजीवो मूलस्कन्धशाखाप्रशाखात्वरूपत्रपुष्पफलादिषु पृथक् पृथक् शरीरं निर्वर्त्तयति तथा द्वीन्द्रियादयोऽपीति । साधारणशरीरनामाद्या वादरनामपर्ययसाना एकादश प्रकृतीः क्रमेण व्याचष्टे, अनेकजीवेत्यादि, अनेकशब्देनानन्तसंग्याग्रहणं, अनन्तानां जीवानामेकं शरीरं साधारणं किञ्चलयनिगोदथोहरिवच्चिप्रभृति, यथैकजीवस्य परिभोगस्तथाज्ञेयस्य कर्मण उदयाभिर्वर्त्तते तत् साधारणशरीरनाम, तथा व्रतभारनिर्वर्त्तकं व्रतनाम, तस्यन्तीति त्रसाः-द्वित्रिचतुःपंचेन्द्रियलक्षणाः प्राणिनः, यस्मात्तस्य कर्मण उदयात्तैषु परिस्पन्दोऽजसालक्ष्यते स तादृशो गमनादिक्रियाविशेषो यस्य कर्मण उदयाद्भवति तच्चमत्तनिर्वर्त्तकं व्रतनाम, तद्द्वय एव गत्यादिक्रिया भवतीति नावधार्यते, गमनं तु तद्द्वयात् स्वभावाच्च, तद्द्वयाद्द्वीन्द्रियादीनां स्वभावात् परमाणुतेजोग्रादीनामिति, कमलिनीखण्डादेर्देवान्तरगमनश्रमणाद् व्यभिचार इति चेत् तन्न, अधिष्ठातृव्यन्तरानुग्रहादिति, स्यावरभावनिर्वर्त्तकं स्यावरनाम, स्यान्शीलं स्यावरतश्चावः स्यावरत्वं तत् निर्वर्त्तयति यत् पृथिव्यम्बुवनस्पत्यादिलक्षणं तत् स्यावरनामकर्म, स्यान्शीलत्वं तु स्यावरनामकर्मोदयादेव पृथिव्यम्बुवनम्पतीनां, परमार्थतस्तु स्यावरनामकर्मोदयात् स्यावरत्वं, परिस्पन्दो भवतु मा ग भूइ, एवं च तेजोग्रादौरपि स्यावरत्व-

मिद्धिः कर्मोदयादेवेति, सौभाग्यनिर्वर्त्तकं सुभगनाम, कर्मनीयः सुभगो-भनः प्रियः तद्भावः सौभाग्यं तस्य निर्वर्त्तकं-जनकं सुभगनाम, दौर्भाग्यनिर्वर्त्तकं दुर्भगनाम सौभाग्यविपरीतलक्षणं, दौर्भाग्यं नामानिष्टो मनसो योऽप्रियः दुर्भगस्तद्भावो दौर्भाग्यं यस्य कर्मण उदयादिति, सौख्यनिर्वर्त्तकं सुखरनाम, येन स्वरितेनाकर्णितेन च भूयसां प्रीतिरुत्पद्यते तत् सुखरनाम, तद्विपरीतं दुःस्वरनाम, यत्तु श्रूयमाणं दुःखव्यभाव इति तद् दुःस्वरं नामेति, शुभभावशोभा मंगल्यनिर्वर्त्तकं शुभनाम शुभो भावः पूजित उत्तमाङ्गादित्तज्जनिता या शोभा पूजा पुरस्कारः शिरसा पादादिस्पर्शनं मंगल्यमिति पवित्रं तन्निर्वर्त्तकं शुभनामेति तद्विपरीतनिर्वर्त्तकम-शुभनाम, शरीरावयवानामेव हि शुभाशुभता ग्राह्या, यथा पदेन स्पृष्टः कुक्ष्यतीति, सूक्ष्मशरीरनिर्वर्त्तकं सूक्ष्मनाम सूक्ष्म-श्लक्ष्णं अदृश्यं नियतमेव यस्य कर्मण उदयाद्भवति शरीरं पृथिव्यादीनां केषांचिदेव तत् सूक्ष्मशरीरनाम, बादरं-स्थूलं केषांचि-जीवानां यस्य कर्मण उदयात् स्थूलशरीरता भवति तद् बादरनामेति, न तु चक्षुर्ग्राह्यतां प्रतीत्यापेक्ष्य वा सूक्ष्मवादरेतेति ॥

पर्याप्तस्त्रिरादेययशमां सप्रतिपक्षणां स्वरूपनिरूपणाय उपक्रम्यते-पर्याप्तिः पञ्चविधेत्यादि (१७७-४) पुद्गलरूपा आत्मनः कर्तुः करणविशेषः येन कर्मविशेषेणाहारादिग्रहणमार्थमात्मनो निष्पद्यते, तच्च करणं यैः पुद्गलैर्निर्वस्यते ते पुद्गला आत्मना-ऽऽत्तास्तथाविधपरिणतिभाजः पर्याप्तिशब्देनोच्यन्ते, मामान्येनोद्दिष्टां पर्याप्तिं नामग्राहं विशेषेण निर्दिदिक्षुराह-तच्चथेत्यादि, आहारग्रहणसमर्थकरणनिष्पत्तिराहारपर्याप्तिः, शरीरकरणनिष्पत्तिः शरीरपर्याप्तिः, इन्द्रियकरणनिष्पत्तिरिन्द्रियपर्याप्तिः, प्राणापानौ-उच्छ्वासनिःश्वासा तद्योग्यकरणनिष्पत्तिः प्राणापानपर्याप्तिः, भाषायोग्यपुद्गलग्रहणविसर्गसमर्थकरणनिष्पत्तिर्भाषापर्याप्तिः, यथोक्तम्-“आहारमरीरिन्द्रिय ऊनामवओमणोऽभिनिबिची । होति जओ दलिआओ करणं पद सा उ पजत्ती ॥१॥” इतिशब्दः इयत्ता-

प्रतिपादनार्थः, ननु च पृष्ठ पर्याप्तयः पारमर्षप्रवचनप्रासिद्धाः, कथं पंचसख्याका इति, उच्यते, इन्द्रियपर्याप्तिग्रहणादिह मनःप-
 र्याप्तेरपि ग्रहणमवसेयं, अतः पंचैवेति निश्चयः, ननु च शास्त्रकारेणानिन्द्रियमुक्तं मनः कथमिन्द्रियग्रहणाद् ग्रहीष्यते ?, उच्यते,
 यथा शुब्दादिस्वियग्राहीणि साक्षाच्चक्षुरादीनि न तथा मनः सुखादीनां पुन साक्षाद्ग्राहकमतो न सम्पूर्णमिन्द्रियमित्यनिन्द्रिय-
 मूक्तमिन्द्रिय(द्र)लिंगत्वात् भवत्येवेन्द्रियमिति, तथा केचिदाचार्याः पृथग्मनःपर्याप्तिग्रहणमधीयत इत्युपरिष्ठादभिधास्यते, यच्चा-
 गधारणं पञ्चैवेति तद् बाह्यकरणापेक्षया, मनः पुनस्तःकरणमतः पृथक् पठन्तीति न काश्चिदोषः, उभयथापि मनःपर्याप्तिमम्भव
 इति । पर्याप्तिः परित्यज्यत्तिर्निगृह्यतक्रियापरिसमाप्तिरात्मनस्तैजसकार्मणशरीरभाज एवौदारिकादिशरीरप्रेप्सया प्रथमत एवोत्प-
 तावेताश्चिन्त्यन्ते, जन्मान्तरग्रहणकाल इत्यर्थः, युगपच्चारब्धाः पटपि क्रमेण निष्पद्यन्ते, न समकम्, उत्तरोत्तरपर्याप्तिनां बहुत-
 ररूपात्वात्, रुमश्वासौ-आहारशरीरेन्द्रियप्राणापानमचनमनोलक्षणः, तत्राहारपर्याप्तिस्वरूपनिरूपणायामह-तत्रेत्यादि, शरीरस्येन्द्रि-
 याणां वाचो मनसः प्राणापानयोश्चागमग्रसिद्धमगमक्रमेण यानि योग्यानि दलिरुद्रव्याणि तेषां आहारणक्रिया ग्रहणम्-आदानं
 तस्याः परिसमाप्तिराहारपर्याप्तिः करणविशेषः, अत्र च मनोग्रहणात् परिस्फुटमिन्द्रियग्रहणेन मनसोऽप्युपादानमिति, मामान्येन
 गृहीतस्य योग्यपुद्गलसंघातस्य शरीरागोपागतया संस्थापनक्रिया-विरचनक्रिया तस्याः परिसमाप्तिः शरीरपर्याप्तिः, संस्थापनशब्दा-
 र्थप्रकारान् पर्याप्यशब्दैरवेदयति-संस्थापनं रचना घटनमित्यर्थः, शरीरमगमयोग्यपुद्गलानां प्रतिनियताऽवयववचनेत्यर्थः, त्व-
 गादीन्द्रियनिर्वर्तनक्रियापरिसमाप्तिरिन्द्रियपर्याप्तिः त्वगिति स्पष्टनेन्द्रियं तदादीन्द्रियं स्पर्शरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्रमनो
 लक्षणं तत्स्वरूपनिर्वर्तनक्रियापरिसमाप्तिरिन्द्रियपर्याप्तिः, प्राणापानक्रियायोग्यद्रव्यग्रहणनिसर्गशक्तिनिर्वर्तनक्रिया-

परिसमाप्तिः प्राणापानपर्याप्तिः प्राणापानबुद्ध्यामनिश्चामक्रियालक्षणौ तयोर्वर्गणाक्रमेण योग्यद्रव्यग्रहणनिसर्गशक्तिः—
मामर्थ्यं तन्निर्वर्तनक्रियापरिसमाप्तिः प्राणापानपर्याप्तिः, भाषायोग्यद्रव्यग्रहणनिसर्गशक्तिनिर्वर्तनक्रियापरिसमाप्ति-
भाषापर्याप्तिः अत्रापि वर्गणाक्रमेणैव भाषायोग्यद्रव्याणां ग्रहणिसर्गौ तद्विषया शक्तिः—सामर्थ्यं तन्निर्वर्तनक्रियापरिसमाप्ति-
भाषापर्याप्तिरिति, मनस्त्वयोग्यद्रव्यग्रहणनिसर्गशक्तिनिर्वर्तनक्रियापरिसमाप्तिर्मनःपर्याप्तिरित्येके मनस्त्वयोग्या-
नीति मनोवर्गणायोग्यानि—मनःपरिणामग्रन्थलानि यानि द्रव्याणि तेषां ग्रहणनिसर्गसामर्थ्यस्य निर्वर्तनक्रियापरिसमाप्तिः मनःप-
र्याप्तिरिति, एकं त्वाचार्या भेदेन मनःपर्याप्तिमुपाददते, न इन्द्रियपर्याप्तिग्रहणेन गृह्यते, इन्द्रियपर्याप्तिव्यतिरेकेण पठन्तीत्यर्थः,
न पुनः मनःपर्याप्तिं केचिदिच्छति केचिन्नेति, आसामित्यादिना (१७७-१४) पृष्ठे पर्याप्तयः समकमारब्धाः क्रमेण परि-
ममाप्तिमामादयन्तीति दर्शयति, किं पुनः कारणं वैषम्येण परिनिष्ठायामित्याह—उत्तरोत्तरसूक्ष्मतरत्वादिति, आहारपर्याप्तेः
नरीरपर्याप्तिः सूक्ष्मतरा, बहुतरसूक्ष्मद्रव्यनिचयघटिता, ततोऽपीन्द्रियपर्याप्तिः सूक्ष्मतरा, तस्या अपि प्राणापानपर्याप्तिः, ततो
वारुपर्याप्तिः, ततश्च मनःपर्याप्तिः सुसूक्ष्मेति, तत्रोत्तरोत्तरसूक्ष्मत्वं दृष्टान्तेन दर्शयति सूत्रदावोदिकर्त्तनघटनवदिति, स्थूल-
सूत्रकर्त्तिका सूक्ष्मसूत्रकर्त्तिका च, ते कर्त्तनं युगपदारभेते, तत्र स्थूलसूत्रकर्त्तिकातः सूक्ष्म सूत्रकर्त्तिका चिराय कुकुटकं पूरयति, इतरा
त्वाशु परिममापयति, दारुघटनेऽप्येव एव क्रमः, स्तम्भादीनां स्थूलरूपनिर्वर्तनं समचतुरस्रादि स्वल्पेन कालेन क्रियते, स एव
स्तम्भः कुट्टिमपुत्रच्छेद्यपुत्रिकासंघाटकयुक्तिश्चरेण निष्पद्यते, तुल्यकालेऽपि प्रारम्भे, आदिशब्दाच्चित्रपुस्तलेष्वकादिप्रतिग्रहः,
यथासंग्रहं च निदर्शनानीति, अनेन पण्णामपि पर्याप्तिनां क्रमेण पट्टिभरेव दृष्टान्तैः स्वरूपपञ्चकम्यते, अतो दृष्टान्तस्वरूपप्रति-

पादनायाह-गृहदलिकग्रहणेत्यादि, तत्र गृहदलिकग्रहणेनाहारपर्याप्तिं साधयति, गृहं कर्चव्यमिति मामान्येन दलिकमादत्ते शाखा-
दिकाष्टं, ततः मामान्योपात्ते दलिके अत्र स्वप्नः स्यूणा वा भविष्यतीति निरूप्यते, एवमेकपुद्गलग्रहणे सत्यव्रामी शरीरवर्ग-
णापोरयाः पुद्गलाः शरीरपर्याप्तिनिष्पादनधामा इति शरीरपर्याप्तिः, भित्त्याद्युच्छ्रायस्यगृहालोचनायामपि सत्यां कतिहाराभिदं प्राङ्मु-
रममुदङ्मुखं वा प्रवेशनिर्गमनार्थमालोच्यते, तथेन्द्रियपर्याप्तिरप्यात्मन उपभोगवृत्त्या प्रवेशनिर्गमद्वारास्थानीयेति, एवं प्राणापान-
भाषापर्याप्ती अपि एतेनैव निदर्शनेन माध्ये, दाष्टान्तिकभेदात्तु दृष्टान्तभेदः, तत मद्भारकेऽपि निष्पन्ने मद्यनि अत्रामनमत्र भुजि-
भूमिरिति स्थानशून्यादिनिर्वर्तनमालोचयति गेहिनः, तद्वन्मनःपर्याप्तिरपि हिताहितप्राप्तिपरिहारोपक्षालक्षणेति । एवमेताः पद-
पर्याप्तिनिर्वर्तयति तत्कर्म पर्याप्तिनाम, आपाकप्रक्षिप्तनिवृत्तचयवत्, अपर्याप्तिनाम तु अनिष्पन्नघटवदिति, एतदुक्तं भवति-
यस्योदयेन पर्याप्तयो नामादयन्ति परिपूचितः अपर्याप्त एव म्रियते कदाचिद्विनापि भवति यथा मूर्च्छनजमज्जुप्यादिरिति ।।

स्मिन्नत्वनिर्वर्तकं स्थिरनाम (१७७-१९) यस्योदयात् शरीरावयवानां स्थिरता भवति शिरोऽस्थिदन्तानां तत् स्थिरनाम;
अस्थिरनामापि शरीरावयवानामेव, यद्दुदयादस्थिरता चलता मृदुता भवति कर्णत्वगादीनां तदस्थिरनामेति, तदेतद्विपरीतमस्थिर-
नामेत्यनेन प्रतिपादितं, आदेयभावनिर्वर्तकमादेयनाम गृहीतवाक्यत्वादादरोपजननहेतुतां प्रतिपद्यते उदयावलिकाप्रविष्टं सत्,
एतदुक्तं भवति-यस्यादेयनामकर्मोदयस्तेनोक्तं प्रमाणीक्रियते यत्किंचिदपि, दर्शनममनन्तरमेव चाभ्युत्थानादि लोकः ममाचर-
तीत्येवंविधविपाकमांदयनामेति, विपरीतमनांदयनाम युक्तियुक्तमपि वचनं यद्दुदयान्न प्रमाणयति लोकः, न चाभ्युत्थानाद्यहर्ण-
महस्यापि कुर्वन्ति तदनांदयनामेति, अथवा आदेयता श्रद्धेयता दर्शनादेव यस्य भवति, स च शरीरगुणो यस्य विपाकाद् भवति

तदादेयनाम, एतद्विपरीतमनादेयनामेति, यशोनिर्वर्त्तकं यशोनाम यशः प्रख्यातिः कीर्तिः लोकैः गुणोत्कीर्चना प्रशंसा यदु-
दयान् तद्यशोनाम, विपरीतमयशोनाम, दोषविषया प्रख्यातिरयशोनामेति ॥

तीर्थंकरत्वनिर्वर्त्तकं तीर्थंकरनाम यस्य कर्मण उदयाचीर्थं दर्शनज्ञानचरणलक्षणं प्रवर्त्तयति यतिगृहस्थधर्मं च कथयति
प्राक्षोपविशोपसंवेगनिर्वेदद्वारेण भव्यजनसंमिद्धये सुरासुरमनुजपतिपूजितश्च भवति तत्तीर्थंकरनामेति ॥ नामकर्मभेदानाख्याय नाम
शब्दनिर्वेगनमाचष्टे शुब्दार्थप्रतीत्ये-नांस्तान् भावान्नामयति नाम, तांस्तानिति गतिजात्यादीन् नमयति-अभिमुखीकरो
संमार्गिणः प्रापयतीति नामोच्यते, एवमित्यादिनोपसंहरति नामकर्मप्रकृतिवक्तव्यं, उक्तेन प्रकारेण सोत्तरभेदः गतिश्चतुर्धा जाति
पंचप्रकारेत्यादिः शन्तरप्रकृतिभेदः मह तेन नामकर्मभेदोऽनेकविधोऽवसेय इति ॥ सम्प्रति प्रकृतिवन्धं गोत्रस्याख्यातुमुपक्रमे—

उच्चैर्नचैश्च ॥ ८-१३ ॥ सूत्रम् ॥

यदुदयाजीयो गच्छत्युच्चैर्नचैश्च जानीक्यावचाः, तद् गोत्रं द्विविधमुच्चैर्नचैश्चेति, उच्चैर्गोत्रं नीचैर्गोत्रं, चशब्दोऽवधारणार्थः
द्विप्रकारमेवेति, तत्रोच्चैर्गोत्रमित्यादि (१७८-७) गोत्रकर्मणः कार्यमावेदयते, कार्यलिङ्गं हि कारणं, तयोर्द्वयोः प्रकृत्योर्यदु-
च्चैर्गोत्रं तस्येदं कार्यमिति दर्शयति, आर्यदेशे मगधांगवंगकलिंगादिके संभवः, जातिः पितुरन्वयो हरिवंशेश्वाङ्गप्रभृतिः, कु-
मातुरन्वयः, गोऽप्येवंप्रकारः, अथचोग्रभोजादिलक्षणः, म्यानमिति ग्रभोः समीपे प्रत्यासन्ननिवेशित्वं, मानः पूजा स्वहस्तेन
तामूलप्रदानादिः, सत्कारोऽभ्युत्थानामनांजलिग्रह्णादिर्यस्य क्रियते तस्याप्युच्चैर्गोत्रोदयः ऐश्वर्यमिमाश्चर्यपदातिप्रभृतेः प्र-
भृत्यमुत्कर्षापकर्षभावात् तदनेकविधं, एषां देशादिसंभवानां निर्वर्त्तकमुच्चैर्गोत्रं, विपरीतं नीचैर्गोत्रमिति, चण्डालाः प्रसिद्धा एव

मातंगाः, चण्डालग्रहणं च प्रदर्शनं ग्रहणां वरुडरुत्तुकादीनां मौष्टिकाः—सौकरिकादयः व्याधा—मृगयवो लुब्धकाः—मत्स्यबन्धाः प्राणानिपातंहतुभिरन्यायादिभिर्जायन्ति ये, दासभावो दास्यं तन्निर्वर्त्तकं नीचैर्गोत्रमिति, आदिशब्दादवस्करशोधकादिपग्रिह इति ।

अष्टमप्रवृत्तेर्धन्यस्वरूपनिरूपणायाह—

दानादीनां ॥ ८-१४ ॥ सूत्रम् ॥

तत्र दानादीनामिति षष्ठी प्रकृतिविशिष्टसम्बन्धापेक्षा, प्रस्तुतार्थांतरायो मूलप्रकृतिबन्धे तेनाभिसम्बन्धनायाह—अन्तरायः पञ्चविध इति, तद्वत् (१७८-११) त्यनेन पञ्चविधां दर्शयति, दानं—देयं, मत्स्यपि द्रव्ये न ददाति, तद्वि-
कर्मोदितं दीयमानस्य कर्मणो विज्ञम्—अन्तरायं अन्नद्वानं करोतीति दानान्तरायं, द्रव्ये प्रतिग्राहके च मन्निहितेऽप्यसौ दत्तं महा-
फलमिति जानानोऽपि दातव्यं न ददाति, एवं लाभभोगपरिभोगवीर्यान्तरायेष्वपि योज्यं, तथा कश्चिद् वदान्यः सर्वदा दानार्द्र-
करः समस्तार्थिभ्यो यथाप्रार्थनं स्वयत्तया निर्विशेषं ऊजितचेता यस्मै याचितेऽपि नो विमुञ्जति प्रदेयमल्पतरमपि तस्य लाभान्तराय-
कर्मोदयः, तथा मरुद्वृषभुज्य यत् त्यज्यते पुनरुपभोगाक्षमं माल्यचन्दनागुरुप्रभृति तत् सम्भवदपि यस्य कर्मण उदयाद्यो न भुङ्क्ते
तस्यान्तरायकर्मोदयः, स्त्रीवल्लभयनासनभाजनादिक उपभोगः, पुनः पुनरुपभुज्यते हि सः, पौनःपुन्यं चोपगच्छार्थः, म सम्भ-
वन्नपि यस्य कर्मण उदयान्न परिभुज्यते तत् कर्मोपभागान्तरायाख्यं, वीर्यमुत्साहश्चेष्टा शक्तिरिति पर्यायाः, तत्र कस्यचित्
कल्पस्याप्युपचितवपुषोऽपि युनोऽप्यल्पप्राणता यस्य उदयात् स वीर्यान्तराय इति, उक्तलक्षणस्य वीर्यान्तरायस्य मामस्त्येनोदयः
पृथिवीअतेजोवायुवनस्पतिषु, क्षयोपशमजनिततरतम्याद् द्वीन्द्रियादेस्तु दृढिर्वीर्यस्य यावद्द्विचरममयच्छब्दस्थ इति, प्रकर्षाप्रक-

पोपलब्धः, उत्पन्नकवले तु भगवति सर्ववीर्यान्तरायध्वजः, तत्र तु निरतिशयं वीर्यमिति ॥

तत्र चाष्टानामपि कर्मणामुत्तरप्रकृतीनां विंशत्युत्तरं प्रकृतिशतं भवति, बन्धं प्रतीत्य एतावत्यः प्रकृतयो बध्यन्ते, सम्यक्त्य-
सम्यग्भिर्मध्यात्वयोर्नास्ति बन्धः, मिथ्यादर्शनपुद्गलानामेव तथापरिणतेः, ताभ्यां सह द्वाविंशत्युत्तरं प्रकृतिशतं, ताश्चैमाः—पञ्चभेदं
ज्ञानावरणमन्तरायं च, दर्शनावरणं नवधा, वेद्यं द्विधा गोत्रं च, मोहोऽष्टाविंशतिभेदः, आयुश्चतुर्धा, नामकर्मणि गतिश्चतुर्विधाऽ
आयुर्द्वयोऽष्टं च, जातिनाम पञ्चविधं शरीरनाम च^५, बन्धनसंवातनाम्नोः शरीरान्तर्गतत्वाच्च प्रकृतिगणना, संस्थाननाम षोढाद्विंशति-
संज्ञनं च^६, अंगोपाङ्गं त्रिधा^३, विहायोगतिर्द्विविधा^२, वर्णगन्धरसस्पर्शअगुलघुउपधातपराधातउच्छ्वासआतपउद्योतत्रसंस्थावरवाद्-
रश्मिपयसापर्याप्तिप्रत्येकशरीरमाधातुशरीरस्थिरअस्थिरशुभाशुभसुभगदुर्भगसुखदुःखरआदेयअनादेययशोनामअयशोनिर्माणना-
मतीर्थकरणामान्यैकैकभेदानि ३२, एधात् मर्वाः १२२ ॥ इत्थं प्रकृतिनिरूपणमभिधाय स्थितिवन्धनमभिधेयतयोपक्रममाण आह
—उक्तः प्रकृतिबन्धः, स्थितिवन्धं वक्ष्याम इति प्रकृतिबन्धो यथावदभिहितः, संप्रति स्थितिवन्धमभिधास्याम इति प्रति-
जानीते भाष्यकारः, तदभिधितस्या चेदमाह—

आदितस्मिन्मृणामन्तरायस्य च त्रिगत्सागरोपमकोटाकोट्यः परा स्थितिः ॥ ८-१५ ॥ सूत्रम् ॥

आदावादितः, तिसृणां चशब्देनान्तरायस्य समुच्चयः, सागरोपमकोटीनां कोट्यः कोटीकोट्यः, परेति प्रकृष्टा, मध्यमजघन्य-
स्थितिनिरामः, स्थितिवचनं प्रतिज्ञातोपसंहारार्थं, आदितस्मिन्मृणामित्यादिना (१७९-१) भाष्येणामुमर्थं प्रतिपादयति, ज्ञान-
दर्शनावरणवेद्यानां अन्तरायकर्मणश्चैषा स्थितिरिति, स्थितिरवस्थानं, बन्धकालात् प्रभृति यावदंशं निर्जीर्णमित्येवं स्थितिकालः,

तन्मंतामा तन्मृणा मूलप्रकृतीनामृद्गृथ्यित्वन्य उक्तः, र्पमहस्रप्रितयं अनाधाकालः, बाधाकालस्तु यत्प्रभृति ज्ञानावरणादिकर्म उदयापलिरादियदिष्टं यावच्च निःशेषमुपधीण तावच्च भवति, तच्चोदयामलिका प्रविशति नन्धकालादारभ्य त्रिषु र्पसहस्रेष्वतीतेषु, मूलवधाकालो, यतस्तु तत् कर्म नानुभूयते तानन्तं कालमिति॥ अथ मोहनीयरुर्मग्रकृतेः कियान् स्थितिवन्ध इति तदभिधानायाह—

ममतिमोहनीयस्येति ॥ ८-१६ ॥ सूत्रम् ॥

मागरोपमकोटीकोटय इत्यनुवर्त्तते, ताः सप्ततिसरययाऽभिसंग्रथ्यते, मोहनीयेत्यादिना (१७२-४) एतद्वय स्पष्टतरं विदु-
नोति, प्रतिपादिता र्चनद्वाप्यमिति, अस्यान्वनाधाकालः मत्त र्पसहस्राणि, ततः पर बाधाकालो यावदशेषं क्षीणमिति ॥ नाम-
गोत्रमूलप्रकृत्योः स्थितिप्रतिपादनायाह—

नामगोत्रयोर्विशतिः ॥ ८-१७ ॥ सूत्रम् ॥

नामरुर्मणो गोत्ररुर्मणश्च निशतिः मागरोपमकोटीकोटयः परा स्थितिरिति, नामगोत्रयोरित्यादिना भाष्येण स्पष्टीकृत एयोऽर्थः,
अस्याप्यनाधाकालो र्पमहस्रद्वयमिति ॥ आयुष्कोटरुष्टस्थितिप्रतिपादनायाह—

त्रयस्त्रिंशत् मागरोपमाण्यायुष्कस्य ॥ ८-१८ ॥ सूत्रम् ॥

त्रयस्त्रिंशत् मागरोपमाणि पूर्वकोटिप्रभागाम्यधिकानि, त्रयस्त्रिंशत् रचनात् कोटीमेव इति निवृत्तं, पूर्वकोटिप्रभागश्चाना-
धाकालः, आयुष्कप्रकृतेरित्यादि (१७९-१०) भाष्य मुञ्जानमेव । मूलप्रकृतीनामुक्तः सामान्येन स्थितिवन्धः, उत्कृष्टः सम्प्रति
उत्तरप्रकृतीना प्रत्येकमुत्कृष्टो जघन्यश्चोन्यते मुत्रकमाश्रयेण, तत्र सद्बधप्रकृतेस्त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोटयः स्थितिः परा, जघन्या

मागरोपमस्य मस्रभागास्त्रयः पत्योपमस्यासंख्येयभागेन न्यूनाः, मद्द्वेष्टस्य पंचदश सागरोपमकोटीकोट्यः उत्कृष्टा स्थितिः, पंचदश वर्षगतानि अत्राधा, जयन्या द्वादशमुहूर्त्ता, अत्राधाऽन्तमुहूर्त्तं, अत्र एतत्सूत्रमाह—

अपरा द्वादशमुहूर्त्ता वेदनीयस्य ॥ ८-१९ ॥ सूत्रम् ॥

वेदनीयप्रकृतिरित्यादि भाष्यं (१७८-१२) अपरेत्युत्कृष्टापेक्षया जयन्योच्यते, अपरा जयन्येत्यर्थः, कथं मध्यमा नेति चेत् व्याख्याविशेषाददोषः, अधरेति वा द्वादशपाठः, अपरेऽतिस्पष्टमेव सूत्रमधीयते जयन्या द्वादशमुहूर्त्तेति ॥ नामगोत्रयोरुत्तरप्रकृतीनां स्थितिरुच्यते, तत्र नामप्रकृतीनां तावन्मनुष्यगतिमनुष्यगत्यानुपूर्व्योरुत्कृष्टः स्थितिवन्धः पंचदश सागरोपमकाटीकोट्यः, पंचदशवर्षगतान्यवाधा, नरकगतिर्निर्यग्गतिरेकैन्द्रियजातिः पंचेन्द्रियजातिः औदारिकैक्यैतजसकर्मणशरीराणि हुंडसंस्थानं औदारिकांगोपाद्धं च छेदवर्त्तिसंहननं वर्णगन्धरमस्पर्शनरकानुपूर्वीतिर्यागानुपूर्वीअगुरुलघुउपधातपराधातोच्छ्वासआतपउद्योतअप्रशस्तविहायोगतित्रममथावरवादरपर्याप्तप्रत्येकशरीरअस्थिरअशुभदुर्भगदुःस्वरअनादेयअयशःकीर्त्तिनिर्माणान्मान्नामुत्कृष्टस्थितिवन्धो विंशतिः मागरोपमकोटिकोट्यः, वर्षमहश्चडयमवाधा, देवगतिः देवगत्यानुपूर्वी समचतुरस्रसंस्थानं वज्रपभनाराचसंहननं प्रशस्तविहायोगतिः स्थिरशुभशुभगसुखरआदेययशःकीर्त्तीनां दश मागरोपमकोटीकोट्यः उत्कृष्टा स्थितिः, दशवर्षशतान्यवाधा, न्यग्रोधसंस्थानवज्रनागचसंहननयोः द्वादश मागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिः, द्वादश वर्षशतान्यवाधा, सादिसंस्थाननाराचसंहननयोश्चतुर्दश मागरोपमकोटीकोट्यः उत्कृष्टा स्थितिः, चतुर्दश वर्षगतान्यवाधा, कुब्जसंस्थानार्द्धनाराचसंहननयोरुत्कृष्टा स्थितिः पौडश मागरोपमकोटीकोट्यः, पौडश वर्षगतान्यवाधा, वामनसंस्थानकीलिकासंहननद्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियजातीनां सूक्ष्मापर्याप्तमाधारण-

नाम्नां चोत्पत्त्या स्थितिः अष्टादश सागरोपमकोटीकोटाः, अष्टादश ययंयतान्यनाथा, आहारकशरीरएतदंगोपाङ्गतीर्थकरनाम्नामुत्कृष्टा
स्थितिः सागरोपमकोटीकोटिरन्तः, अनाथा त्वन्तर्मुहूर्तम्, एवमेता नामकर्मणः मत्सपष्टिरुत्तरग्रकृतयः, अपकर्मणां त्रिपञ्चाशद्,
एतन्निग्रानुत्तर प्रप्रनिगतं भवति । ममप्रति नामग्रकृतीनामेव जघन्या स्थितिरुच्यते-मनुष्यतिर्यग्यतिर्पंचेन्द्रियजातिऔदारिक-
नैवमरमणानि संस्थानपदकं औदारिसंगोपांगं महानपदकं वर्णगन्धर्मस्पर्शाः तिर्यङ्मनुष्यानुपूर्व्या अगुरुलघूपघातोन्ध्यासात-
पोषोत्तमप्रज्ञान्तिहायोगतिग्रमस्थानशुभाशुभमुभगदुर्भगसुस्वरदुःस्वरद्वैतमचादरपर्याप्तापर्याप्तप्रत्येकमाधारणशरीरस्थिरास्थिरा-
द्वैतानादयनिर्माणयग्रमा सागरोपमस्य द्वौ मत्सभागौ जघन्या स्थितिः पल्योपमासंख्येयभागेन न्यूना, अनाथा त्वन्तर्मुहूर्तकालः,
देवतरङ्गती आद्यजातिचतुष्कं वैक्रियशरीरमेतदंगोपांगं नरकदेवानुपूर्व्या जघन्या स्थितिः सागरोपमसहस्रस्य द्वौ मत्सभागौ
पल्योपमासंख्येयभागनूनौ, अनाथा त्वन्तर्मुहूर्तं, आहारकशरीरतदंगोपाङ्गतीर्थकरनाम्नां जघन्या स्थितिः सागरोपमकोटीकोट्यन्तः,
अनाथा त्वन्तर्मुहूर्तकालः, यदाःकीर्तेर्जघन्या स्थितिरष्टौ मुहूर्ताः, अनाथा त्वन्तर्मुहूर्तकाल इति, अत्र सूत्रोपनिबन्धः कृतो वाचके-
नेति, इतरा तु मध्यमा बहुनक्तव्यत्यादुपेक्षिता ।

नामगोत्रयोरष्टौ ॥ ८-२० ॥ सूत्रम् ॥

नामगोत्रप्रत्ययोरित्यादि(१७९ १४) भाष्यं गतार्थमेवेति ॥ एवमेतामां नामकर्मग्रकृतीनां सप्तपष्टेरुत्कृष्टजघन्यस्थितिरुक्तेति,
ममप्रति गोत्रकर्मण उत्तरग्रकृत्योर्जघन्या स्थितिर्गभिधीयते-नीचैर्गोत्रस्य जघन्या सागरोपमस्य द्वौ मत्सभागौ पल्योपमासंख्येयभागेन
नूनौ, अनाथा त्वन्तर्मुहूर्तकालः, उच्चैर्गोत्रस्थितिर्जघन्येनाष्टौ मुहूर्ताः, अनाथा त्वन्तर्मुहूर्तकालः, इत्यत्रापि सूत्रानुप्रवेशः । पञ्चानां ज्ञानाय-

रणप्रकृतीनां चक्षुरादिदर्शनारणप्रकृतिचतुष्टयाः पञ्चानां चान्तगयप्रकृतीना जघन्या स्थितिरन्तर्मुहूर्त्तकालः, अवाधापि अन्तर्मुहूर्त्त-
काल एव, दर्शनवरणे निद्रापञ्चकस्य जघन्या स्थितिः सागरोपमस्य त्रयः मत्सभागाः पल्योपमासंख्येयभागन्यूनाः, मोहनीयप्रकृतेर्मि-
थ्यानस्य मत्स मत्सभागाः सागरोपमस्य जघन्या स्थितिः पल्योपमासंख्येयभागन्यूना, अनन्तानुबन्धप्रत्यार्यानप्रत्याख्यानानामरण क-
पायाणां द्वादशाना जघन्या स्थितिः सागरोपमस्य चत्वारः मत्सभागाः पल्योपमासंख्येयभागन्यूनाः, संज्वलनक्रोधस्य जघन्या स्थिति-
र्ममिदयमन्तर्मुहूर्त्तश्चावाधाकालः, संज्वलनमानस्य जघन्या स्थितिर्ममोऽन्तर्मुहूर्त्तमाधा, संज्वलनमायाप्रकृतेर्जघन्याऽद्वयमामन्तर्मुहू-
र्त्तमाधाकालः, संज्वलनलोभस्यान्तर्मुहूर्त्तकाला स्थितिर्जघन्या, अवाधाऽप्यन्तर्मुहूर्त्तकाल एव, पुंवेदस्य जघन्या स्थितिरष्टौ वर्षाण्यना-
धाऽन्तर्मुहूर्त्तकालः, हास्यरत्यरतिभयशोकजुगुप्साह्रीपुनपुनकवेदाना जघन्या स्थितिः सागरोपममत्सभागौ द्वौ पल्योपमासंख्येयभाग-
न्यूनौ अन्तर्मुहूर्त्तकालश्चानाधा, देवनारकायुषा जघन्या स्थितिर्दश वर्षमहस्त्राण्यवाधाऽन्तर्मुहूर्त्तकालः, तिर्यङ्मनुष्यायुषां जघन्या स्थितिः
क्षुल्लकमग्नग्रहणमवाधाऽन्तर्मुहूर्त्तकाल इति। एवमेवां ज्ञानदर्शनारणमोहायुषां कर्मणां यत्रान्तर्मुहूर्त्तकाला स्थितिः तत्रेदं सूत्रमुपतिष्ठते—

शेषाणामन्तर्मुहूर्त्तमिति ॥ ८-२१ ॥ सूत्रम् ॥

वेदनीयेत्यादि (१८०-१) भाष्यं सुगममिति । सम्प्रत्यनुभाषवन्धविग्रहया आह-उक्तः स्थितिर्बन्धः, अनुभाषबन्ध-
वक्ष्याम इति । प्रतिज्ञातनिरूपणायाह—

विपाकोऽनुभाव इति ॥ ८-२२ ॥ सूत्रम् ॥

विपचनं विपाकः-उदयागलिकाप्रवेशः, कर्मणः विशिष्टो नानाप्रकारो वा पाको विपाकोऽग्रशस्तपरिणामानां तीव्रः शुभपरि-

णामानां मन्दः, यथोक्तकर्मविशेषानुभवनमनुभावः “कृत्यल्युटो बहुलमिति” वचनात्, अथवाऽऽत्मनाऽनुभूयते येन करणभूतेन
 यन्धेन सोऽनुभाववन्धः “करणाधिकरणयोश्चे”ति घञ्, अनुभावशब्दस्य समुदायार्थप्रदर्शनं, अनुगतो वा भावोऽनुभाव इति,
 प्रादिममात्रः क्रियालोपी, सर्वासां हि प्रकृतीनां फलविपाकोदयानुभावबन्धास्तीवस्यानुसमयं कर्मानुभवमिच्छानिच्छापूर्वकं,
 तदथा-ज्ञानारणस्य फलं ज्ञानाभावः दर्शनावरणस्यापि फलं दर्शनशक्त्युपरोध इति, एवं सर्वकर्मणां स्वकार्यप्रवन्धानुभूतिरिति ।
 सर्व्यासां प्रकृतीनामित्यादि (१८०-५) भाष्यं, सर्वासामिति कात्स्न्यग्रहणं, कर्मवन्धस्य फलं विपाकः तस्योदयोऽनुभाव इति,
 पर्यायकथनेन व्याख्या भवतीति, विद्यते अवश्यं भावी विपाकः सर्वस्य कर्मणः, विशब्दार्थमाचष्टे-विविधो नानाप्रकारः पाको
 विपाकः स उच्यते, तद्विविध्यं निरूपयति-तथा चान्यथा चेत्यर्थः, यथा येनाध्यवसायप्रकारेण यादृगनुभाववन्धकर्म तत्तथा
 तेनैव प्रकारेण विपच्यते, अन्यथा प्रकारान्तरेणापीत्यर्थः, अनुभावो विपाको रस इति पर्यायाः, स च तीव्रमन्दमध्यावस्थाभेदः,
 शुभोऽशुभार्थकः, तत्र कदाचिच्छुभमप्यनुभरसतयाऽनुभूयतेऽशुभं च शुभरसतयेति द्वैविध्यार्थः, तथा चाह-“तासांमेव विपाकनिबन्धो
 यो नामनिर्वचनभिन्नः । स रसोऽनुभावसंज्ञः तीव्रो मन्दोऽथ मध्यो वा ॥१॥” तत्र चाष्टप्रकारे कर्मणि किञ्चित् कर्म पुद्गलेष्वेव
 विपच्यते, तत्पुद्गलान् परिणमयति नानाकारं, किञ्चिद्भवविपाकि प्राप्तजन्मन आत्मनः शरीरवतो विपच्यते, अपरं तु क्षेत्र-
 विपाकि, क्षेत्रान्तरे विपच्यत इत्यर्थः, अन्यस्तीवविपाकी, जीव एव विपच्यते इत्येवं चतुर्धा विपच्यते, तथा चाह-“संहननं
 संस्थानं वर्णस्पशरसगन्धनामानि । अंगोपांगानि तथा शरीरनामानि सर्वाणि ॥१॥ अगुरुलघुपराधातोपधातमुद्योतमातप इमानि । प्रत्ये-
 कजरीगव्यिशुभनामानीतरः सार्द्धं ॥२॥ प्रकृतय एताः पुद्गलपाकाः भवपाकयुक्तमायुष्कम् । क्षेत्रफलमानुपूर्वी जीवविपाकाः प्रकृतयोऽ-

न्याः ॥३॥” कथं पुनरन्यथा बन्धोऽन्यथा विपाकरूपो रस इति प्रतिपादनायाह-जीवः कर्मविपाकमनुभवन्नि(१८०-६)त्यादि,
स्थित्युत्पत्तिव्ययरिणाम्यात्मा कर्मणो ज्ञानावरणादिकस्य विपाकमुपभुञ्जानो रसमनुभवन्-वेदयमानः प्रकृतीनां संक्रमं करोति,
स च संक्रमः कर्महेतुक एव, न निनिमित्तः, यस्मादुपभोगो हि ज्ञानावरणोदयः, अनाभोगवीर्यपूर्वकमिति कर्मसंक्रमोऽभिसंवध्यते,
करोति क्रियापेक्षः, आभुञ्जतः-अध्यवस्यतश्चेष्टाऽऽत्मनो या तदाभोगवीर्यम्, अनाभुञ्जतः-अनध्यवस्यतः सामर्थ्यं-विशिष्टक्रियापरि-
णामः अनाभोगवीर्यं, तत्पूर्वकं-तद्द्वारकं कर्मसंक्रमं विधत्ते, स पुनः संक्रमः कासु प्रकृतिषु कामां वा प्रकृतीनामित्याह-उत्तर-
प्रकृतिष्वित्यादि(१८० ८), मूलप्रकृत्यपेक्षया उत्तरप्रकृत्यभिधानं, अष्टौ मूलप्रकृतयो ज्ञानावरणादिकाः, उत्तरप्रकृतिस्तु पंचभेदं
ज्ञानावरणमित्यादिकाः, तत्रोत्तरप्रकृतीनामेवोत्तरप्रकृतिषु संक्रमः, सर्वासु इत्युत्तमर्गः, कामांचिन्न भवतीत्यर्थः, अपवदिप्यते
चोपरिष्ठात्, पंचप्रकारं ज्ञानावरणं चक्षुर्दर्शनावरणादिप्रकृतिष्वप्यविशेषेण सर्वासु संक्रामतीति प्राप्तं अत आह-मूलप्रकृत्यभि-
न्नास्त्विति मूलप्रकृतिभ्यः अभिन्नासु-अपृथग्भूतासु मूलप्रकृतीरजहतीषु, यथा मूलप्रकृतिरेका ज्ञानावरणमिति, उत्तरप्रकृतयः
पंच, तत्रैताः पंचाप्यन्योऽन्यमेव संक्रामन्ति, नान्यमूलप्रकृत्युत्तरप्रकृतिषु, एनमेवार्थं सावधारणकं दर्शयति ननु मूलप्रकृतिषु
संक्रमो विद्यते इति, तुशब्दोऽवधारणार्थः, नैव मूलप्रकृतिषु संक्रमोऽस्ति, न हि ज्ञानावरणं दर्शनावरणे संक्रामति, नापि दर्श-
नावरणं ज्ञानावरणे इत्येवम्, एवमन्यत्रापि योज्यं, अमुमेवार्थं युक्त्या प्रतिपादयन्नाह-बन्धविपाकनिमित्तान्यजातीयानि भिन्न-
जातीयानीत्यर्थः, अन्यद् बन्धनिमित्तं ज्ञानावरणस्य ‘तत्प्रदोपनिह्ववादि’ अन्यद्वेदनीयादेः ‘दुःखशोकादि’ ज्ञानदर्शनावरणयोर्वन्ध-
निमित्तमभिन्नमपि मदाशयविशेषाद्भेदमुपाश्रुत एव, विपाकनिमित्तमपि भिन्नमेव, कार्यभेदो हि निमित्तभेदमेव कल्पयति, ज्ञाना-

वरणविपाको हि ज्ञानमावृणोति-स्थगयति विशेषग्राहि, दर्शनावरणं तु सामान्यमात्रग्राहि सामान्योपयोगमेवान्तर्धत्ते, एवं बन्ध-
 निमिचभेदाद्विपाकनिमिचभेदान् भिन्नासु मूलप्रकृतिषु संक्रमो नास्ति, पूर्वं सर्वासु इत्युक्तं यत् तत् संग्रत्यपोद्यते उत्तरप्रकृतिस्त्वि-
 त्यादि, कागाच्चिदुत्तरप्रकृतीनामपि कासुचिद् तत्प्रकृतिषु संक्रमो नास्तीति दर्शयति, तत्र दर्शनमोहः-चत्वारोऽनन्तानुबन्धिनः
 क्रोधादयः मिथ्यात्वं सम्यग्मिथ्यात्वं सम्यक्त्वमिति, शेषधारित्रमोहोऽप्रत्याख्यानादिः, तत्र दर्शनमोहो न संक्रामति चारित्रमोहे,
 नापि चारित्रमोहो दर्शनमोहे इति, सम्यग्मिथ्यात्वं तस्यत्यपि बन्धे सम्यक्त्वेऽस्ति संक्रमः, सम्यक्त्वं तु सम्यग्मिथ्यात्वे न संक्रामति,
 तथा सम्यक्तन्मगम्यगमिथ्यात्वयोर्मिथ्यात्वं संक्रामति, आयुष्कस्य च नारकतिर्यङ्मनुष्यदेवभेदस्य परस्परं नास्ति संक्रम इति,
 उक्तं च-“मूलप्रकृत्यभिन्नाः संक्रमयति गुणत उत्तराः प्रकृतीः। नन्द्यात्माऽमूर्तत्वाद्ध्यवसानग्रयोगेण ॥१॥ शिथिलयति दृढं बद्धं
 शिथिलं द्रवयति च कर्म ननु जीवः। उत्कृष्टाश्च जपन्याः स्थितीर्निषर्गसयति चापि ॥२॥” संक्रमस्थित्युदीरणात्रयस्य दृष्टान्त-
 प्रयोगप्रदर्शनायाह-“तारीकरणं ताम्रस्य क्षोणस्तेमने मृदः क्रुमशः। आम्नपरिपाचनं वा काले तेषूपदृष्टान्ताः ॥३॥” यथासंख्यम-
 मिमग्न्यन्यः कार्यः। “अनुभावौ च विषर्गामयति तथैव प्रयोगतो जीवः। तीव्रतान्मन्दतत्त्वासु प्रकृतिप्रभिन्नासु ॥४॥ यद् यद्वा
 मन्दं गन् धारीक्रियते हरिद्रया चूर्णम्। वातातपादिभिश्च क्षार मंदीक्रियेत यथा ॥५॥ तीव्रानुभावयोगो भवति हि मिथ्यात्ववेदनी-
 यस्य। मग्न्यत्वे त्वतिमन्दो मिश्रे मिश्रोऽनुभावश्च ॥६॥” अत्र प्रतिज्ञातार्थे युक्तिमाह-जात्यन्तरानुबन्धविपाकनिमित्तान्य-
 जातीग्यकत्यादेः संक्रमो न विद्यत इति (१८०-११) जात्यन्तरस्यानुबन्धनम्-अनुवर्त्तनं यः करोति विपाकस्तस्य निमित्तं तद-
 न्यजातीयकं-मिथं तथा दर्शनमोहनीयादीनामाश्रवा भिन्ना एव पठिताः प्रवचन इति, अपवर्त्तनं त्वित्यादि, सर्वासामेव प्रकृतीनां

संभवत्यपवर्त्तनं, द्राघीयस्याः कर्मस्थितेरल्पीकरणमपवर्त्तनं, सर्वासामेव प्रकृतीनां तद् सम्भवति, अध्यवसायविशेषात्, तच्च प्राग्व्याख्यातमेवेति तत्प्रतिपादनायाह—तदायुक्तेण व्याख्यातमिति, तद्-अपवर्त्तनमायुष्कर्मणा द्वितीये व्याख्यातमिति ॥ विपाकोऽनुभाव इति स्वरूपमात्रमाख्यातं, सम्प्रति तु यथा विपच्यते कर्म तथा प्रतिपादयन्नाह—

स यथानाम ॥ ८-२३ ॥ सूत्रम् ॥

स विपाक उक्तलक्षणो यथानाम भवति, यथाशब्देन वीप्सावाचिनाऽव्ययीभावः, यद्यस्य नाम-संज्ञान्तरं कर्मणस्तत्तत्-धानुरूपमेव विपच्यते, यस्माज्ज्ञानावरणादीनां सचिकल्पानां प्रत्येकमन्वर्थनिर्देशः, ज्ञानमात्रियते येन तज्ज्ञानावरणं, यद्विषय-मानं ज्ञानभावं विधत्त इति, इत्थं दर्शनावरणमपि सामान्योपयोगोपरोधि इतियावत्, सुखानुभावः सद्बन्धं, दुःखानुभावोऽसद्बन्धं, तथा दर्शनमोहश्चात्रिमोहश्च, दर्शनं-तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणं चारित्रं-मूलोत्तरगुणमेदं तत् मोहयतीति, आयुः-जीवनं प्राणधारणं यदुदयाद्भवति तदायुः, तांस्तान् गत्यादीन् प्रशस्तान् भावान् अग्रशस्तांश्च नामयतीति नाम, यदुदयाद्वेदयति नामाद्यनुभवतीत्यर्थः, तथा प्रतिभेदमपि गतिं नामयतीति-गतिनाम, एवं जातिनामाद्यपीति, गोत्रमिति 'कै गै र शब्दे' गोत्रं संशब्दनं, गीयते-शब्दयते यस्योदयादुच्चैर्यं पूज्यः उग्रो भोज इक्ष्वाकुरिति तदुच्चैर्गोत्रं, तथा यदुदयाद्विद्वोऽग्रसिद्धः अग्रतिज्ञातो गहिर्तथाण्डालादिस्तन्नीचैर्गोत्रं, दानादीनां विघ्नमुदयाद्यस्य सोऽन्तराय इति । एनमेवार्थं भाष्येण प्रतिपादयति-सोऽनुभावो गतिनामादीनां(१८०-१५) अनन्तरग्रस्तुतस्य विपाकस्य तच्छब्देन परामर्शः, अनुभावः कर्मणां सामर्थ्यं, गतिनामादीनामिति यद्ग्रहणं तदशेषकर्ममाधारताग्रदर्शनार्थं, ज्ञानावरणाद्युदयो भवति गतिजातिशरीरादिवृत्तेर्जीवस्य, अन्यथा त्वसंभव एवेति, सप्तम्यर्थे पृष्ठी, गतिनामादीनां

गतिनामादिपिनि, गतिनामार्दीनां वा सर्वकर्मणां वा विपाको भवति यथा नाम विपच्यते विपाकम्-उदयमामादयतीति यावत् ॥ यदि विपाकोऽनुभायः प्रतिज्ञायते ततस्तन् कर्मानुभूतं मत् किमावरणवदवतिष्ठते उत निःसारं मत् ग्रन्थवते ? उच्यते, पीडा-नुग्रहायान्मनः प्रदायाम्यब्रह्मतोदनादिविक्लवाविवर्त्तते, अवस्थानहेत्वभावाद्, अस्यार्थस्य प्रतिपादनाय सूत्रम्-

नतश्च निर्जरा ॥ ८-२४ ॥ सूत्रम् ॥

नतश्चेति विगमार्था पंचमी, ततो-विपाकात् कर्मणो विरमणं-परिश्रुतं भवति, ततश्चानुभायादित्यादि (१८०-१६) भाष्यं, तस्मादनुमानात् विपाकलक्षणात् कर्मणः-ज्ञानावरणादेर्निर्जरा-परिपतनमात्मप्रदेशेभ्यो भवति, निर्जराशब्दार्थमाचष्टे-निर्जरा क्षयो वेदनेति, निर्जरं निर्जरा, हानिरित्यर्थः, क्षयो-विनाशः परिणतेर्विगमः, वेदना-स्सानुभवः आकर्मपरिणामं फलोपयोगपरिमर्शः, इतिकरणाच्छाटव्यपगमपातप्रच्युत्यादयो निर्जराशब्दार्थाः परिज्ञेयाः, सा च द्विविधा-विपाकजा अविपाकजा च, विपाक उदयः, उदीरणा त्वविपाकः, अत्राद्या संमारोदधौ परिस्रवमानस्यात्मनः शुभाशुभस्य कर्मणो विपाककालप्राप्तस्य यथा-यथमुदयावलिक्लाश्रोतमि पतितस्य फलोपभोगादुपजाते स्थितिक्षये या निवृत्तिः सा विपाकजा निर्जरा, यत् पुनः कर्माप्राप्तविपाक-कालमौपक्रमिकक्रियाविशेषमामर्त्यादनुदीर्णं बलादुदीर्योदयावलिकामनुप्रवेश्य वेद्यते, पनसतिन्दुकाप्रफलपाकवत्, सा त्वविपाकजा निर्जरा, आह च-“तारीकरणं ताम्रस्य शोषणस्तेमने मृदः क्रमशः । आम्रपरिपाचनं वा काले तेपूपदृष्टान्ताः ॥१॥” यथासंख्यमेते संक्रमयित्युदीरणसु योज्याः, अत्र मूत्रे चशब्दो हेत्वन्तरमपक्षते, विपाकहेतुका निर्जरेत्येको हेतुः, अस्मादन्यो हेतुः हेत्वन्तरं तत्-दर्शनायाह-तपसा निर्जरा चेति नवमेऽध्याये अभिधास्यते संवराधिकारे तपसा द्वादशप्रकारेण मंवरश्च भवति निर्जरा चेति

तपो निर्जगहेतुरतो निमित्तान्तरसमुच्चयार्थशब्दः, इह चाष्टमे कर्मविरमणार्थं निर्जराग्रहणं, नगमे मंवरार्थमिति । उक्तोऽनुभावबन्धः । प्रदेशान्धं चक्ष्याम इति (१८१-३) प्रतिजानीते, तत्प्रदर्शनायाह—

नामप्रत्ययाः सर्वतो योगवेद्योपात् सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाढस्थिताः सर्वात्मप्रदेशोऽबनन्तानन्तप्रदेशाः

इति ॥ ८-२५ ॥ सूत्रम् ॥

अत्राष्टौ प्रश्नाः—कस्य प्रत्ययाः—कारणभूताः किंप्रत्यया वा पुद्गला बन्ध्यन्ते, एकः प्रश्नः १, जीवोऽपि तान् अनुग्रहानः पुद्गलान् क्रिमेकेन दिक्प्रदेशेन गन्नास्युत सर्वदिक्प्रदेशेरिति ग्रहणमात्रं विमर्शितं २, सोऽपि बन्धः किं सर्वजीवानां तुल्यः आहोधिक् कुतश्चिन्विमिन्नादतुल्यः ३, क्रिगुणाः केनलाः पुद्गलाः बन्धास्पदं भवन्ति ४, यत्र वाऽऽकाशप्रदेशे व्यवस्थिताः पुद्गलास्तत्रैवावगाढा ये जीवप्रदेशाः किं तेषामेव पुद्गलानां तत्र बन्धः १ आहोधिजीवप्रदेशानग्गाढगगनप्रदेशं यच्चिनोऽपि बध्यन्ते ५, किं वा स्थितिपरिणता बध्यते अथच गतिपरिणताः ६, ते च किमात्मनः सर्वप्रदेशेषु स्थित्यन्ति ७, स्कन्धा वा किं मंग्वेयासंख्येयानन्तप्रदेशा बध्यन्ते उतानन्तानन्तप्रदेशा इति ८, एवामष्टानां प्रश्नानां क्रमेणैवाष्टमिः सूत्रावयवैर्विनिराकांक्षीकरणं—नामप्रत्ययाः सर्वतो योगविशेषात् सूक्ष्मा एकक्षेत्रावगाढाः स्थिताः मयन्मिग्रदेशेऽबनन्तानन्तप्रदेशा इति सूत्रं, नामप्रत्यया इत्यादि (१८१-६) भाष्यं, मंज्ञा नामान्तरं मय्मकर्म उक्तं ज्ञानावगाढान्तरायपर्यगमानं तस्य प्रत्ययाः—कारणानीति षष्ठी समासो, न हि तामन्तरेण तदाख्योदयादिमंभवो, मुक्तस्य यथाऽऽत्मनः, मंमारिणः, ग्रथमग्रज्ञः, एतं द्वितीयविकल्पः—किंप्रत्यया वेति द्वितीयभेदाश्रयेण भाष्यं, नाम प्रत्ययो येषां त इमे नामप्रत्यया इति बहुव्रीहिः, अन्यपठार्थश्च गतिज्ञान्यादिभेदं नामकर्म, औदारिकजरीरादयो योगाः कर्मणो निमित्ततां

प्राप्तिपत्तेः, पाप्मयैषा गत्यादयोऽपीति श्रुतो नामस्मृत्कारणाः पुद्गला उच्यन्ते इति । प्रत्ययशब्दस्य पर्यायशब्दाव्यापनायाह
 -नामनिमित्ता इत्यादि, नाम निमित्तं-हेतुः सागमेपां ते इमे नामनिमित्तादयः, इतिशब्दः प्रकारवाची, अपरे नामप्रत्यया
 एवमनाम व्यापनं, नामस्मरण उत्तरप्रकृतिः शरीरनामान्तर्गता गन्धनाम तत्प्रत्ययाः किल पुद्गला इति, तच्च गृहीतगृह्यमा-
 नापुद्गलानामन्यगृहीतगृह्यमां मरुग्नो यस्य स्मरण उदयाद्भवति काष्ठद्वयभेदे रुध्यकरणे जतुमदिति, अथवाऽयमर्थः-प्रत्ययाय-
 तीति प्रत्ययः, नाम प्रत्ययः स्मृतामिति नामप्रत्ययाः, नामैव प्रत्याग्यन्ते यादृशाः पुद्गलाः प्रदेशगन्धस्य कारणीभूयन्ति । ज्ञाना-
 मरणं दर्शनानामित्यादि नाम तेन नाम्ना स्वरूपमागयायते तेषां, ज्ञानामरणममर्थाः पुद्गला येन बध्यन्ते दर्शनानामरणममर्था-
 र्थेनामन्यत्रापि योज्य । ननु च सासाग एव पुद्गलाः समादीयन्ते, न तु ज्ञानामरणादिविशिष्टाः केचिद्ब्रह्मिः सन्तीति ? उच्यते,
 मत्तमेव, एवं त्विदमभिदध्महे-ज्ञानामरणादिमाना मर्माणा मूलप्रकृतीना कर्मभेदानां सामर्थ्येन योगानां कर्मवर्गणानां ग्रह-
 णमाग्नान्ते, ततः मामान्यगृहीतानामध्यमायविशेषान् पृथक् पृथग्ज्ञानामरणादिभेदत्वेन परिणमयत्यात्ममेति ॥ सर्वतस्तिर्यग्दर्श-
 मपथ रत्यन्ते, योगविज्ञेपात्कायगाडमन-कर्मविज्ञेपाच्च उच्यन्ते । सर्वत इति-मर्गासु दिक्षु, आत्मानधिक्रासु व्यवस्थितान्
 पुद्गलानादत्ते, मत्तम्यन्तान् तमिः । एतत्प्रतिपादयन्नाह-तिर्यग्दर्शमपथश्च कथ्यन्त इति, तिर्यगष्टौ काष्ठाः ऊर्ध्वमधोर्ध्वैरेकेति,
 यथाः मर्गासु दिक्षुवाप्यितान् रन्धान् लानि, नैरदिरूपतिष्ठान्, मर्वाजीयप्रदेशैः मर्वाजीयप्रदेशाभ्यामिति यावत्, अपरे व्याचक्षते-
 मर्मेत इति मर्वात्मप्रदेशः स्मृपुद्गलान् गृह्णाति, ततोयान्तान् तसिः, एते चात्मप्रदेशाः शरीरिणो-जीमस्य केचिद्दर्श केचिच्चा-
 ध्यानादिति, न तास्ति पृनरन्तवा दोषः, सर्वतमप्रदेशेऽपि चित्यत्रानान्तप्रदेशाभिमतगन्धादिति, नापि सर्वेषां गन्धकानां सम-

न्धस्तुल्यः, कुतः?, योगविशेषादित्याह, आत्मना युज्यत इति योगः—कायादिचेष्टा, योगानां विशेषो भेदः तीव्रमन्दादिकः
 तस्माद् योगविशेषादतुल्यं ग्रन्थनं, एतदेवाह—कायवाङ्मनःकर्मयोगाच्च बध्यन्त इति, कायस्य वाचो मनसश्च क्रिया—कर्म
 अतुष्टानभाषणचिन्तनादिका तयाऽऽत्मनो योगः—सम्बन्धः, क्रियाक्रियावतोः कथञ्चिदनन्यत्वात्, तस्य क्रियायोगस्य विशेष-
 स्तीव्रस्तीव्रतरस्तीव्रतम इत्येवं ग्रन्थोऽपि प्रकृष्टादिभेदो भन्तव्यः । किं गुणाः के चेत्यत्राह—सूक्ष्मा बध्यन्ते, न वादरा इति,
 सूक्ष्मग्रन्थो ह्यापेक्षिकत्वाद्भेदः, परमाणोरारभ्य यावदनन्तप्रदेशाः स्मन्धास्तावदप्यतिसूक्ष्मत्वान्न बन्ध्या भवन्ति, अनन्तानन्त-
 प्रदेशवर्गणायामपि भूयोऽनन्तराशिप्रदेशात् केचिद्ग्रहणयोग्याः केचिन्नेत्यतः सूक्ष्मग्रहणं, एवं क्रमेणोदारिकवैक्रियाऽऽहारकतैजस-
 भाषाप्रणापानमनोवर्गणाः समुल्लङ्घ्य कर्मवर्गणयोग्याः सूक्ष्मपरिणतिरूपा एव बध्यन्ते, न वादरपरिणतिभाज इति, एवं क्रमेण
 सूक्ष्मपरिणतिभाजः केचिद्ग्रहणयोग्याः केचिद्ग्रहणयोग्याः पुनरपि केचिद्ग्रहणयोग्या इति ॥ पञ्चमग्रन्तप्रतिवचनार्थमाह—एकक्षे-
 त्रायगाढा बध्यन्त्यते, न क्षेत्रान्तरावगाढाः । एकक्षेत्रावगाढा इत्यादि, एकस्मिन्—अभिन्ने क्षेत्रे जीवप्रदेशः सह येऽव-
 गाढा—आश्रितास्तं बध्यन्ते, यत्राकांशे जीवोऽवगाढस्तत्रैव ये कर्मयोग्याः पुद्गलास्त एव बध्यन्ते, न क्षेत्रान्तरावगाढाः, तत्र च
 वर्तमानान्ते रागादिस्नेहगुणयोगादात्मनि लगन्ति, न क्षेत्रान्तरावगाढाः, तद्भावपरिणामाभावादनाश्रितानामिति । पृष्ठग्रन्तोत्तरमाह
 —स्थिताश्च बध्यन्ते, न गतिसमापन्नाः । स्थिता इत्यादिना, स्थिता एव बध्यन्ते, चक्षब्दस्यावधारणार्थत्वात्, सामर्थ्यलभ्यमर्थ
 दर्शयति—न गतिममापन्ना, इति ममाप्ति सूचकः, नावेगितत्वादिति । सप्तमग्रन्तप्रतिभेदायाह—सर्वात्मप्रदेशोऽस्त्वित्यादि, सर्वे च
 ते आन्तमप्रदेशान्तेषु, आश्रवाणामविशेषान् मर्वात्मनि श्लिष्यति, वेगितत्वादिति मर्वात्मप्रदेशेषु बध्यन्त इति, पुनरेकैकस्य कर्मभणो

ज्ञानारण्यदेशोऽयं प्रकृतः किंयत्तु नैकमिच्छात्मप्रदेशं गच्छन्त इति स्पष्टं चिदुच्यते । एकैको हीत्यादि, असंख्येयप्रदेशात्मनो जीवस्य त्रैलोक्यप्रदेशोऽनन्तज्ञानारण्यकर्मस्वरूपः, एवं दर्शनारण्यकर्मप्रदेशैरिति, प्रदेशशब्दः स्वरूपमन्त्रः, प्रकृष्टा देशा यद्यपि यत्र स्वरूपेति निर्दिष्टान् । अष्टमप्रश्नमेवायाह-अनन्तानन्तप्रदेशा इति, अनन्ते राशौ भूयोऽनन्तपुद्गलप्रक्षेपाद-मन्तानन्त इति व्यपदेशः, ते चात्मन एकरूपस्मिन् प्रदेशे ज्ञानारण्यपुद्गला अनन्तानन्तप्रदेशाः कर्ममार्गणयोग्या वध्यन्ते, प्रत्येकमप्यानीत्यर्थः, अयोग्यास्तु न गच्छन्ते इति तत्प्रतिपादनायाह-नतु संख्येयसंख्येयानन्तप्रदेशा इति, नैव संख्येया-द्विप्रदेशा वध्यन्त इति, कुत एतदित्याह-अग्रहणयोग्यत्वात् प्रदेशानामिति, प्रदेशानां-स्वरूपानामेवं विधानामग्रहणयो-ग्यत्वादिति । मग्नति उपसंहरति-अप्य प्रदेशाद्यन्धो भवतीति, एतत् प्रदेशान्धस्य स्वरूपमित्यर्थः ॥ सर्वं चैतदित्यादिः (१८१-१६) मग्नान्धग्रन्थः, सर्वमिति मोक्षप्रकृतिरमष्टप्रकार ज्ञानारण्यधन्तरायपर्ययज्ञानं पौद्गलं कर्म द्विधा विभज्यते-पुण्यं पापं च, शुभं र्मं पुण्यं, अशुभं पापमिति, तत्र द्विप्रकारे कर्मणि प्राशस्त्याच्छुभमेवाभिधीयते, तन्निरूपणेन यच्छेषं तत् पाप-मित्यर्थोऽप्युच्यते, अतः पुनरुच्यते—

सद्वैद्यसम्यक्तत्वात्परतिपुरुषवेदशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्यमिति ॥ ८-२६ ॥ सूत्रम् ॥

तत्र मण्डपं सुररूपेणानुभवनीयं, तदुपादानहेतुः प्रागुक्ताः, कारणानुरूपं कार्यं भवतीति स्मरयति 'भूतव्रत्यनुकंपा दानं सराग-मंगमादि योगः क्षान्तिः शौचमिति सद्ब्रह्मस्य', सम्यक्तत्वेदनीयं तत्कार्यं तद्विधानाकारेण अनुभवनीयं, तदपि केवलश्रुतसंघर्षमर्धमेदानीं तर्जनादादिहेतुकं, र्णः-सीतिः, यशः-सद्ब्रह्मगुणोद्भवनं, भक्तिः पूजा पर्युपासनं आदिग्रहणात्, ते हेतवो यस्य तत्तद्वैतुकं, हास-

वेदनीयं हास्याकारेणैवानुभवनीयं, एवं रतिवेदनीयं ग्रीत्याकारेण, पुरुषवेदनीयं पुरुषाकारेणेति, शुभायुर्नामगोत्राणीति,
 शुभग्रन्थः प्रत्येकमभिमन्यध्यते, तत्र शुभमायुर्कं मानुषं देवं च, भाष्यकाराभिप्रायः, कर्मप्रकृतिग्रन्थानुसारिणस्तु तिर्यगायुरपि
 शुभमान्वक्षते, यदि च तत्तथा ततश्च शब्देनानुकुप्यते, शुभनाम गतिनामार्दीनां मध्यादुद्धर्तव्यं सप्तत्रिंशत्प्रकारं, शुभं गोत्रमाचष्टे-
 उच्चैर्गोत्रमित्यर्थः, एवमेतदुच्चैर्गोत्रान्तं तद्व्यादिकमष्टविधं पुण्यसंज्ञितं, अर्थाच्छिष्यं व्युदसनीयं दर्शयति-अतोऽन्यत् पापमिति
 (१८२-६) ॥ कर्मप्रकृतिग्रन्थानुसारिणस्तु द्विचत्वारिंशत्प्रकृतीः पुण्याः कथयति, तद्यथा-सद्वेद्यं तिर्यङ्मनुष्यदेवायूपि मनुष्य-
 देवगती पंचेन्द्रियजातिः शरीराणि पंच समचतुरस्रं संस्थानं च मर्षभनाराचमंहननं अंगोपांगत्रयं प्रशस्तवर्णगन्धरमस्पर्शा मनुष्यदेवा-
 नुपूर्या अगुल्लघुः पराधात उच्छ्वासः आतप उद्योतः प्रशस्तविहायोगतिः त्रसत्वादर्पयामिप्रत्येकस्थिरशुभशुभगसुखरआदेययशः की-
 तिपर्ययमानाः शुभाः निर्माणं तीर्थं नर उच्चैर्गोत्रैः सहेति, आमां च मध्ये सम्यक्तयास्यरतिपुरुषवेदा न सन्त्येवेति कोऽभिप्रायो
 भाष्यकृतः ? को वा कर्मप्रकृतिग्रन्थग्रणिधीनामिति सम्प्रदायविच्छेदान्मया तावन्न व्यज्ञायीति, चतुर्दशपूर्वधरास्तु संनिद्रते यथा-
 यदिति निर्दोषं व्याख्यानं, इत्यधिकाशीतिरपुण्यप्रकृतीनां, तद्यथा-पंच ज्ञानावरणानि नव दर्शनावरणानि असद्वेद्यं मिथ्यात्वं षोडश
 रूपायाः नव नोक्तायाः नरकायुः नरकतिर्यगती एकद्वित्रिचतुरिन्द्रियजातयः आद्यवर्जानि संस्थानानि पंच संहननानि पंचैव अग्र-
 शस्तवर्णगन्धरमस्पर्शाः नारकतिर्यगत्यानुपूर्युषधातनामअप्रशस्तविहायोगतिस्थावररुक्ष्मापर्याप्तकसाधारणस्थिराशुभदुर्भगदुःस्वरा-
 नादेयायशः कीर्त्तय इति, तथा नीचैर्गोत्रं पंचविधमन्तरायमिति, सम्यक्तत्वादिभूयथा दर्शनात् संशेते मनः, यातं तिर्यगनुसुरायूपि
 शरीराणि पंच मनुजगतिः । देवगतिः पंचेन्द्रियतांगोपांगानि सर्वाणि ॥ १ ॥ वज्रर्षभनाराचं समचतुरस्रं च तीर्थं क्रमात् । स्पर्श-

रमन्धर्णविहायोगतयः प्रशस्ताथ ॥२॥ अगुरुलघुपराधानोच्छासोद्योतातपश्च निर्माणं । उच्चैर्गोत्रं नरदेवगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यां च ॥३॥ प्रत्येकदेहादरपर्याप्तादेयमुन्मत्तमताः स्थिरशुभसुभगयशांसि शुभसंज्ञाः प्रकृतयः प्रोक्ताः ॥४॥ सम्यक्तन्त्रहास्यरतिनखेदानां पुण्यनामुग्रं त्येकैः न तथा पुनस्तदिष्टं मोहत्वात् देगघातित्वात् ॥५॥ केवलवर्जज्ञानावृद्धिं नोकपायसंज्वलनाः । अवाधिदृगनक्षिने-
प्रागणानि च देगघातीनि ॥६॥ दृग्ज्ञानान्मोहानां शेषं सर्वघातिकर्मोक्तं । घाति प्रतिघातमतः किञ्चिज्जा(दघा)तीत्यन्यदपि ॥७॥ आनष्टं, अपरस्तादृगति-मम्यत्तस्य हास्यादीनां, पुंवेदस्य च पुण्यतां । मोहनीयमिति भ्रान्त्या, केचिन्नेच्छन्ति तच्च न ॥८॥ सर्वमष्ट-
त्रिंशं कर्म, पुण्यं पापं च निर्णेतुं । किं कर्मव्यतिरिक्तं स्याद्यस्य पुण्यत्वमिष्यतां ॥९॥ शुभायुर्नामगोत्राणि, सद्ब्रह्मं चेति तत् मतं ।
सम्यक्तत्वादि तर्थास्तु, प्रसादनमिहात्मनः ॥१०॥ पुण्यं प्रीतिकरं सा च, सम्यक्तत्वादिषु पुद्गलाः । मोहत्वं तु भवावन्ध्यकारणादुपपद्यते ॥११॥ मोहो रागः म न स्नेहो, भक्तिरागः म चार्हति । रागस्यास्य प्रशस्तत्वान्मोहत्वेऽपि न मोहतेति ॥१२॥ इति तत्त्वार्थवृत्तौ
यन्मभेदनिरूपकोऽष्टमोऽध्यायः ॥

॥ इति हरिभद्राचार्योद्भूतायां तत्रैवानात्र(०वान्य)कर्तृकायां तत्त्वार्थदीकायां अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

श्रीतत्त्वार्थवृत्तौ नवमोऽध्यायः

नमोऽर्हते, नमः श्रुतदेवतायै भगवत्यै, नमः सर्वज्ञायामाय । उक्तो बन्धः, संवरं वक्ष्याम (१८३-१) इत्यनेनाध्यायसम्बन्धमाह भाष्यकारः । उक्तः प्रपञ्चेन प्रतिपादितोऽनादिमन्ततिष्ठविधः कर्मबन्धः, स च पौरुषेयः, पौरुषेयत्वादेव कदाचिदत्यन्तमुच्छ्रितोऽपि, पुंसा ममामादिततदुच्छ्रितमाधनेन आत्यन्तिकं श्रयमापाद्यत इति, तत्र पूर्वोपचितकर्मजालविच्छेदाय तपसा निजराचेति कात्स्न्येनोच्छ्रितं वक्ष्यति, अर्हत्कर्मवियवप्रवेशनिवारणाय तु संवरमेव तावद् वक्ष्यामः

आश्रवनिरोधः संवरः ॥ ९-१ ॥ सूत्रम् ॥

आश्रूयते-ममादीयते यैः कर्माष्टविधमाश्रवाः ते कर्मणां प्रवेशवीथयः कायादयस्त्रयः इन्द्रियकपायाव्रतक्रियाश्च पञ्चचतुःपञ्चविंशतिसंख्यमान्तेषां निरोधो-निवारणं त्यगनं संवरः, पर्यायिकथनेन व्याख्या, यथोक्तस्येत्यादि (१८३-३) भाष्यं, पष्ठोऽध्याये कायादिशत्रवोऽभिहितोऽनेकप्रकारः, तस्य काययोगादेराश्रवस्य द्वयधिकचत्वारिंशद्भेदस्य निरोधो यः स संवरः, आत्मनः कर्मादानहेतुभूतपरिणामाभावः संवर इत्यभिप्रायः, अतो यावत्किञ्चित् कर्मागमनिमित्तं तस्याभावः, स च सर्वदेशभेदाद्विधा, बादर्यक्ष्मयोगनिरोधकाले मर्वसंवरः, श्लेषकाले चरणप्रतिपत्तेरारभ्य देशसंवरपरिणतिभागात्मा भवतीति, अत्राह-यदि सकलाश्रवद्वारस्थगनलक्षणः संवरस्ततः सर्वकर्मनिमित्ताश्रवच्छिद्रसंनुवूर्पा कतिपयपुरुषसाध्यं प्रसजति, अश्लेषस्य परिस्पन्दस्य निराचिकीर्षितत्वात्, अतः गमनतुरसंस्थानवर्जभनाराचसंहननादिभाजामाहितपराक्रमाणां कर्माणि निर्जिजीर्षतां परिपूर्णगतिकानां परिस्पन्दस्वभावयोगत्रयनिग्रहः क्रमते प्रागुपचितकर्मनिवृत्तिश्च, न पुनैरदंयुगीनपुरुषाणां, यथोक्तसंवरभावादिति, उच्यते, संवरद्विविधे सति

मर्मगं गमावः माम्यतिष्ठानामित्यनुभनुमहे, देशसंघस्तु सामायिकादिचारित्रवतां, सत्यपि परिस्पन्दवत्त्वे विदिततत्त्वानां देशसंघः
गमस्त्वयेति तद्व्यतिपादनायाह—

स गुप्तिस्मितिग्रमनुप्रेक्षापरीपहजयचारित्रैः ॥ ९-२ ॥ सूत्रम् ॥

अथ आश्रयनिरोधलक्षणः संघर उक्तः, स पुनः केनोपायेन कर्तव्य इत्युपायस्य दर्शनार्थमिदं सूत्रं—स गुप्तीत्यादि, स इत्ये-
नेन मर्मेनाम्ना प्रक्रान्तं संघं परामृशति, गुप्यतेऽनयेत्यर्थः, संघवन्तो हि गुप्त्यादयः करणीभवन्ति,
मम्यगतिहेतुत्वान् गमितयो, गतिरिति सकलक्रियोपलक्षणं, सर्वज्ञप्रणीतज्ञानानुसारिण्यश्रेष्टाः संघमादधति, नरकादिकुगतिप्रपा-
तपारणादुद्वर्गः—क्षमादिदशलक्षणकः, अनुप्रेक्षणम्—अनुचिन्तनमनुप्रेक्षा, अनुप्रेक्ष्यन्ते—भाव्यन्ते इति वाऽनुप्रेक्षाः, तादृशानुचित-
नेन तादृशीभिर्या वागनाभिः संघरः सुलभो भवति, समन्तादापतिताः क्षुत्पिपासादयः सहन्त इति परिपहाः, परिसंहा इति कः
गुह्यसंस्कारः?, न तावत् पचाधत्, कर्त्तरि विहितत्वात्, न कर्मसाधनो, धञ्बुद्धिपसंगात्, पुंसि संज्ञायां घ इति चेन्न, तस्य
करणाधिकरणयोर्यथानात्, उच्यते, “कृत्यलुटो बहुल” इति वचनात् कर्मण्येव घञ् प्रत्ययः, उपसर्गस्य ‘घञ्प्रमनुष्ये बहुल’-
मिति बहुलवचनाद् घञि चान्यत्र च दीर्घत्वं शिष्टप्रयोगानुसर्णात्, परीपहणां जयो—न्यक्करणमभिभवः परीपहजयः, चर्यते
तदिति नास्ति, एषोरादित्वाद्वा अष्टविधकर्मचर्यरिक्तीकरणाचारित्रं—सामायिकादिपंचभेदं, गुप्त्यादीनां चारित्रान्तानां द्वन्द्वः,
एभिर्गुप्त्यादिभिः करणभूतः संघोऽवाप्यत इति ॥ सम्यगिति भाष्यमनुश्रियते—स एष संघरः एभिर्गुप्त्यादिभिरभ्युपायैर्भवति
(१८३-६) प्रस्तुतंगंरमम्वन्धनार्थस्तच्छब्दः, स संघरः आश्रयनिरोधलक्षणः, एष इत्यनेन मनसि व्यवस्थापितः, एभिर्गुप्त्या-

दिभिः करणभूतरम्बुपायैर्भवति—जायते स्वरूपं प्रतिलमत इतियावत्, कथं पुनः करणरूपं गुह्यादयः प्रपद्यन्ते?, तत्र रागद्वेषपरि-
 णतेरात्तौद्राध्यवमायात् मनो निवर्त्य निराकृतैर्द्विक्कागुम्भिकविषयामिलापस्य मनो गुप्तत्वादेव न रागादिप्रत्ययं कर्म्मोत्सोष्यति,
 यत्र याचिक्रमसंनृतस्यसत्प्रलापिनोऽप्यप्रियवचनादिहेतुकं कर्म्मोभिधीयते न तद् वागव्यापारविस्तस्य यथाविहितवाग्भाषिणो,
 याचापि गुप्तत्वादेव, तथा कायिक्रमनिभृतस्य घावनवल्गानाप्रत्युपेक्षिताप्रमार्जितावनिप्रदेशचक्रमणद्रव्यान्तरादाननिक्षेपणादिनि-
 मिचमात्मनि नाग्लिष्यति कायोत्तमर्गभाजः परित्यक्तहिंसादिदोषविषयक्रियाकस्य वा समयविहितक्रियानुष्ठायिनः, कायगुप्त-
 त्वात्, एवं सम्यग्योगत्रयनिगृहीतिलक्षणास्तिष्ठो गुप्तयः संवरस्य करणीभवंति, समितयोऽपि गुप्तिरूपा एव प्रायश्चेष्टालक्षणात्वात्,
 येष्टा च कायवाङ्मनोव्यापारः, तत्रैवादाननिक्षेपोच्चारदित्यागसमितयस्तिष्ठः कायव्यापारान्तर्भूताः, मनोव्यापारानुयायिनी
 चर्याममितिः, वागव्यापारलक्षणा भाषाग्मितिः, यत्तु पार्थक्येनोपादानं तन्मन्दधियां चिदेकेन सुलवप्रतिपत्त्यर्थं, प्रथमव्रतसृपावा-
 दादिप्रपन्नवत्, तथा क्रोधमानमायालोमानां समेदानां क्षमामार्दवाजवशाच्चैर्निगृहीतत्वात् संवरावासिः, सत्यत्यागाक्वचिदन्यब्रह्म-
 चर्याणि चारित्रानुरोधीनि, संयमोऽपि सप्तदशप्रकारः, कश्चित् प्रथमव्रतान्तःपाती कश्चिदुत्तरगुणान्तर्भूतः, तपो द्वादशविधमुत्तर-
 गुणान्तःपात्येव, अनित्याशरणादिचिन्तनमपि संदृष्यतो हेतुभूतमुत्तरगुणानुयायि च, परीपहा अपि यथास्वमापतिताः सम्यगधि-
 महनेन जीयमानाः संवरमाविष्कुर्वन्ति, तथा हिंसानृत्तचनपरस्वहरणाब्रह्मचर्यपरिश्रद्धयामिनीभोजनानि संश्लेषविशेषाहितकलुपस्य
 कर्म्मोभ्रान्तिमिच्चानि, निरोधे सति विरमणभाजो न जातुचिदापतति तन्निमित्तकं कर्म्ममिति, आधाकर्म्मोदिपरिभोगनिमित्तं च
 कर्म्मोभ्रान्तं तत्परित्यागे मतिर्नैमाति, मयं चैतदारेकादिदोषजं बालविमुक्तसम्पद्दर्शनपीठप्रतिबन्धं गुह्यादि चारित्रांतमतः सति

तत्प्रायश्चित्तानलक्षणे गम्यत्वे न भवति मिथ्यादर्शनप्रत्ययः कर्माश्रय इत्येवमेते गुह्यादयः संवरहेतवः—अभ्युपायाः सम्पद्यन्त इति।
अथ किमेभिरेव गुह्यादिमिरेण संवरो निष्पाद्यते? उतापरेणापि केनचिदित्याह—किं चान्यदिति (१८०-६) अनेन कारणान्तर-
ममिमम्यभाति, न गुह्यादय एव केवलाः संवरणसमर्थाः, किंचान्यदपि तपोलक्षणं संवृतेः कारणमस्तीति प्रदर्शयन्नाह—

तपसा निर्जरा च ॥ १-३ ॥ सूत्रम् ॥

यूगयोगकरणं उभयहेतुत्वाद्, तपसोऽभिनवकर्मप्रवेशमात्रः पूर्वोपचितकर्मपरिक्षयश्च, तप्यत इति तपः, सेव्यत इतियावत्,
तपति वा कर्त्तारमिति तपः, तपसेति करणे तृतीया, निर्जरं निर्जरा—विपक्वानां कर्माविषयानां परिशटनं, हानिरित्यर्थः, तपसा-
ऽऽसेव्यमानेन कर्माण्यात्मप्रदेशेभ्यो विषटंत इतियावत्, कर्तुः सन्तापकत्वाद्वा शुष्कसं कर्मातिरूक्षत्वाभिः स्नेहबन्धनं परि-
शटतीत्यर्थः, चन्द्रः प्रस्तुतसंवरानुकर्षी, तपसा संवरश्च क्रियते, अनशनग्रायश्चित्तध्यानादितपोयुक्तोऽवश्यतैव संवृताश्रवद्भारो
भवतीति। तपो द्वादशविधं वक्ष्यत इत्यादि (१८०-६) भाष्यं, द्वादश विधाः—प्रकारा यस्य तद्वादशविधं तपः उपरिष्टादिह-
पाश्यायेऽभिधास्यते, यादमनगनादि षोढा अभ्यन्तरं च प्रायश्चित्तादि षोढा, तेन द्वादशभेदेन तपसा करणतामापन्नोक्तलक्षणः
मंनरो भवति, आगन्तुककर्माभावप्रतिपादनं, निर्जरा च भवतीति, चिरन्तनवद्धकर्माभावप्रतिपत्तिः, एवमिदमुभयस्य संवरनिर्ज-
रालक्षणस्य हेतुभूतं तपो भवतीति ॥ आह—अस्मिन् भारते वर्षे साम्प्रतिकपुरुषाणामल्पवीर्यत्वात् सकलयोगनिरोधलक्षणसंवरात्यये
गुह्यादिसामर्थ्यात् प्रसिद्ध्यन्वयतामपि संवरास्तित्वमाश्रीयते यदि ततस्त एव स्वरूपतोऽभिधेया इति क्रमेण गुह्यादिस्वरूपनिर्णयः
कार्यः, तत्र तावत् गुप्तिस्वरूपमेवोच्यते—

सम्यग्योगनिग्रहो गुप्तिः ॥ ९-४ ॥ सूत्रम् ॥

भाष्यकारस्त्वन्यथा कियता विशेषेण सम्यन्धमाह-अत्राहोक्तमित्यादि (१८३-१०) गुप्त्यादिभिः संवरो भवतीत्यत्रावसरे कश्चित् प्रश्नयति, उक्तं भवता गुप्त्यादिभिरभ्युपायैः संवरो भवति, तत्र तेषु मंत्रकारणेषु के गुप्त्यादयः, किंस्वरूपा गुप्त्यादय इति ? अत्रोच्यते-प्रतिपादयितुर्वचनम्, अत्र प्रश्ने निर्वचनमभिधीयते, सम्यग्योगनिग्रहणे गुप्तिरिति, सम्यक् प्रशस्तो मुमुक्षो-योगनिग्रहो गुप्तिरित्यमरसंरक्षणं, योगा मनोवाक्कायलक्षणास्तेषां निग्रहो निगृहीतिः, प्रवचनविधिना मार्गव्यवस्थापनमुन्मार्गगमननिवारणं चेत्स्यतो योगनिग्रहविशेषणार्थं सम्यगिति, सम्यग्-आगमानुमारेणारक्तद्विष्टपरिणतिमहचरिण्योर्मनोव्यापाराः वाक्कायव्यापाराश्च निर्व्यापारता वा वाक्काययोर्निग्रहो गुप्तिर्भवति, न पुनस्तस्करस्येव प्रत्ययाग्रशो गाढबंधनचङ्क्षयातिपीडितहृदयप्रदेशस्य संपुटितन-क्रविरस्य परार्थीनात्मनोऽनिवृत्तौ योगनिग्रह इष्यते ॥ मम्यगति भाष्येण सूत्रार्थ स्पष्टयन्नाह-सम्यगित्यादि (१८३-१२) सम्य-गिति शुब्दस्यार्थमाचष्टे, विधानन्त इति, ममेदं विज्ञाय योगं, तत्र कार्ययोगस्योदारिकैश्चक्रियाहारकृतैजसकामर्षभेदाः संभविनः, वाग्योगस्य तत्यामृषादयः, मनसः साधयमंकल्पादयः, ज्ञात्वा-आगमतो यथावदंबुष्य अभ्युपेत्य सम्यग्दर्शनपूर्वकमिति प्रतिपद्य च भावत एवमेतं योगाः परिणताः कर्मवन्धाय एवं च कर्मनिर्जायै, सम्यग्दर्शनपूर्वकमित्यभ्युपगमक्रियाविशेषणं, प्रशमनवेगनिवेदान्तिक्त्यानुकंपाभिव्यक्तिलक्षणं सम्यग्दर्शनं तत् पूर्वं यस्याभ्युपगमस्येति, त्रिविधस्य योगस्येति, मूलभेदाख्यान-मुनरभेदानां मूलानतिलिपित्वात् परिग्रहः, निग्रहः स्वशेषे व्यवस्थापनं, स्वातन्त्र्यप्रतिषेधेन मुक्तिमार्गानुकूलपरिणामो गुप्तिः संरक्षणं भयानरूढं कर्मवन्धशत्रोः, त्रिविध्यप्रतिषादनायाह-कायगुप्तिर्वागुप्तिर्मनोगुप्तिरिति । कायस्य गुप्तिः-संरक्षणमुन्मार्गगति-

रागमतः, तथाऽयं संरक्षितः कार्यो नात्मानमुपहंति, एवं बाह्यमनोगुप्त्योरपि व्याख्या, इति शब्दोऽवधारणार्थः, त्रिविध एव मूल-
 भेदतो योगः, तत्र तेषु योगेषु निग्रहीतव्येषु काययोगनिग्रह एव तावदुच्यते, शयनम्—(१८४-१) आगमोक्तो निद्रामोक्ष-
 कालः, स च रात्रावेव, न दिवा अन्यत्र ग्लानादेः, तत्रापि क्षणदायाः प्रथमे यामे अतिक्रान्ते गुरुमापृच्छय प्रमाणयुक्तायां वसता-
 वेकस्य साधोर्हस्तत्रयप्रमिते भूग्रदेशे सभाजनस्य च यत्रावस्थानं सकलावकाशपूर्णं च सा प्रमाणयुक्ता, तत्र प्रमृज्य स्वावकाशं
 प्रत्यवेक्ष्य संहृत्यास्तीर्य संस्तरणपट्टकद्वयमूर्ध्वमधश्च कायं प्रमृज्य सपादं मुखवास्त्रिकारजोहृतिभ्यामनुज्ञापितसंस्तारकावस्थानः
 कृतसामायिकनमस्कृतिः वामबाहूपधान आकुंचितजानुकः कृकवाकुवद्वियति प्रसारितजंघो वा प्रमार्जितक्षोणीतलन्यस्तचरणो वा
 भूयः संकोचसमये प्रमार्जितसंदंशकशुद्धर्तनकाले च मुखवास्त्रिकाग्रमृष्टकायो नात्यन्ततीव्रनिद्रः शयीत, आसनं—निवेशनं यत्र
 भूग्रदेशे विवक्षितं तं प्रत्यवेक्ष्य चक्षुषा प्रमृज्य च रजोहृत्या बहिर्निपद्यामास्तीर्य निविशेत्, निविष्टोऽप्याकुंचनप्रसारणादि पूर्ववत्
 कुर्वीत, वर्षादिषु च दृप्तिकापीठकाद्यभ्युपेयव सामाचार्या प्रत्युपेक्ष्य प्रमृज्य च सन्निवेशनं कुर्यात्, आदाननिक्षेपौ च दण्डको-
 पकरणेष्टाभाजनानादिविषयौ, तत्रापि प्रत्युपेक्षणप्रमार्जनपूर्वकौ निरवद्यौ भवतः, तथा स्थानम्—ऊर्ध्वस्थितिलक्षणमवष्टम्भादि वा
 सुप्रत्युपेक्षितप्रदेशविषयं पिण्डीकृतवस्त्राद्यन्तर्द्धानमवष्टम्भादि च निरवद्यं, चंक्रमणं—गमनं तदपि प्रयोजनवतः पुरस्ताद्युगमात्रदेश-
 सन्निवेशितदृष्टेरग्रमत्तस्य स्थावरानि जंगमानि च भूतानि परिवर्जयतोऽत्वरया पदन्यासमाचरतः प्रशस्तं, एवमेतेषु गमनादिवि-
 षयेषु कायकृतचेष्टायाः—कायव्यापारस्य नियमो व्यवस्थानिग्रहः, एवं कर्तव्यमेवं न कर्तव्यमिति, उक्तं च—“कायक्रियानिवृत्तिः
 कायोत्सर्गः शरीरगुप्तिः स्यात् । दोषेभ्यो वा हिंसादिभ्यो विरतिर्मनोगुप्तिः ॥१॥” अत्र च यद्यपि मनोव्यापारसंस्पृष्टः कायव्या-

पारः तथापि कायचेष्टायाः साक्षात् कार्येनैव निष्पादितत्वाद्वाहिरुपलक्ष्यमाणत्वाच्च प्राधान्येन विवक्षा । वाग्गुप्तिविषयप्रदर्शनमाह
 -याचनेत्यादि (१८४-२) याचनं-प्रार्थनमन्यतो गृहस्थादेराहारोपधिशयानां, तच्च सुखवसनाच्छादितवक्त्रदेशस्य प्रवचनवि-
 हितवाक्यशुद्ध्यनुसारिणो भाषमाणस्य वाग्गुप्तिर्भवति, तथा पृच्छनमाचरतोऽवगमनैवधसन्देहविच्छेदादिविषयमागमविधिभाजो
 वाग्गुप्तिः, तथा धर्ममाचक्षेति पृष्टः श्राद्धेन केनचित् प्रकल्पग्रन्थामिहितनीत्या व्याकुर्यात् सम्यगुपयुक्तः, अन्यद्वा सावधमनवद्यं
 वा पृष्टः समाधाय लोकागमाविरोधेनाचक्षीत, एवंविधः पृच्छनादिविषयो वाग्नियमो वाग्गुप्तिः, मौनम्-अभाषणमेव वा वाग्गुप्तिरिति,
 आह च-“अनृतादिनिवृत्तिर्वा मौनं वा भवति वाग्गुप्तिः।” मनोगुप्तिस्वरूपाख्यानायाह-सावद्येत्यादि (१८४-३) अवद्यं-गर्हितं
 पापं सहावद्येन सावद्यः संकल्पः-चिन्तनमालोचनमार्त्तरीद्रध्यायित्वं चलचित्ततया वा यदवद्यवञ्चितयति तस्य निरोधः-अकरण-
 मप्रवृत्तिर्मनोगुप्तिः, तथा च कुशलसंकल्पानुष्ठानं सरागसंयमादिलक्षणं येन धर्मोऽनुबध्यते यावान् वाऽध्यवसायः कर्मोच्छेदाय
 यतते सोऽपि सर्वः कुशलसंकल्पो मनोगुप्तिः, अथवा न कुशले-सरागसंयमादौ प्रवृत्तिः नाप्यकुशले-संसारहेतौ योगनिरोधावस्था-
 यामभावादेव मनसो गुप्तिः मनोगुप्तिः, तत्काले च ध्यानसंभवात् सकलकर्मक्षयार्थं एवात्मनः परिणामो भवतीति । एवं कायादि-
 निरोधात्तन्निमित्तकर्मश्रवणेऽसति संवराग्रासिदिरुक्ता, संग्रति चेष्टावतोऽपि संवरसिद्ध्यर्थमिमाः पंच समितयोऽभिधीयन्ते, आह च-
 “तदुणपरिशुद्ध्यर्थं भिक्षोगुप्तीर्जगाद तिस्रोऽहन् । चेष्टितुकामस्य पुनः समितीः प्राजिज्ञपत् पंच ॥१॥”

ईर्याभाषपणाऽऽदाननिक्षेपोत्सर्गाः समितयः ॥ ९-५ ॥ सूत्रम् ॥

अनन्तरसन्नात् सम्यगग्रहणमनुवर्त्तते, तत् प्रत्येकमभिसम्बन्धनीयं, समितिग्रहणं च, ईरणमीर्या-गतिः परिणतिः सम्यग्-

आगमानुसारिणी गतिरीयांसमितिः, समितिरिति तान्त्रिकी संज्ञा पंचसु चेष्टासु, अथवा नानुवर्तते सम्यग्रहणं, समितिरिति समु-
 पसर्गः प्रशंसार्थः, प्रशस्ता इति:-चेष्टा, सर्ववित्तवचनानुसारेण प्राशस्त्यार्थः, एवं भाषणं भाषास्तद्विषया समितिः भाषासमितिः,
 एषणमेयो-गवेषणमेपणासमितिः, आदानं-ग्रहणं निक्षेपो-न्यासः स्थापनं तयोः समितिः प्रावचनेन विधिनाऽनुगता आदाननि-
 क्षेपणासमितिः, उत्सर्जनमुत्सर्गः, उत्सर्जनमाहोरोपधिश्रयोच्चारदेर्भगवद्वचनापेक्षमुत्सर्गसमितिः, ईर्यादयः कृतद्वन्द्वाः समिति-
 शब्दसमानाधिकरणा इति ॥ अमुसर्थं भाष्येण स्पष्टयति-सम्यगीर्येत्यादिना (१८४-६) सम्यग्-आगमपूर्विका ईर्या-गमनमा-
 त्मपरवाधापरिहारेण, यथोक्तं-“पुरजो जुगमायाए, पेहमाणो महि चरे । वज्रतो वीअहरिआइं, पाणे य दगमड्डिअं ॥१॥ ओवायं
 विसमं खाणुं, विजलं परिवज्जए । संकमेण न गच्छिज्जा, विज्जमाणे परकमे ॥२॥” सम्यग्भाषाऽप्यागमानुत्तिनी, “जा य सत्ता
 न वत्तथा, सत्तामेमा य जा मुसा । जा य बुद्धेहिऽणाइण्णा, ण तं भासेज्ज पण्णवं ॥ ३ ॥” सम्यगेपणा-गवेषणा आगमविधिना
 पिडादीनां, सम्यगादाननिक्षेपो प्रत्युपेक्षणप्रमार्जनपूर्वकौ, सम्यगुत्सर्गः स्थंडिले व्यपगतप्राणिके, इतिशब्दः स्वरूपप्रतिपादनार्थः,
 एवंस्वरूपाः पंचैव समितयः, तदेव स्वरूपं प्रपंचयति-तत्रेत्यादि, तत्र तासु समितिषु ईर्यासमितिरित्थंरूपा अवश्यकार्ये चे-
 त्यवश्यं कार्य-कर्त्तव्यं यदागमोदितं प्रयोजनं विहारादिभूगमनं, तदेव भूयः स्पष्टयति-संयमार्थमिति, संयमः सप्तदशभेदः, तदेव
 चावश्यकमवश्यतया कर्त्तव्यं, सर्वं इति सर्वत्र युगप्रमिते भूप्रदेशे, पादाग्रादारभ्य यावद्युगमात्रं तावन्नरीक्षणेत्यर्थः, युक्तः
 आयुक्तः, तस्यैवं चेष्टमानस्य शनैः शनैर्मन्दं गतिभेदमकुर्वतो न्यासं चरणयोराचरत ईर्यासमितिः । सम्प्रति भाषासमितिनिरूपणा-
 याह-हितमित्यादि, आत्मने परस्मै च हितमायत्यां तदात्वे चोपकारकं मुखवसनाच्छादितास्येन, नातिबहु, प्रयोजनमात्रसाधक-

भिदं, असंदिग्धं सूक्तवर्णमर्थग्रतिपत्तौ चा न सन्देहकारि, निरवयवार्थमनुष्यातकं पण्णां जीवनिकायानाम्, एवंविधं च नियतं सर्वदेव भाषणं भाषासमितिः। एषासमितिस्वरूपावधारणायाह-अन्नपानेत्यादि(१८४-९) अन्नम्-अशनखाद्यस्वाद्यभेदं पानम्-आरनालतंदुलक्षालनाद्युद्गमादिदोषपरिशुद्धं तथा रजोहरणं समुखवसनं पात्रद्वयं चोलपट्टकादि चीवरम्, आदिग्रहणात् चतुर्दशविधोऽप्युपधिः स्यविरकल्पयोग्यः जिनकल्पयोग्यश्च सहोपग्रहिकेण कार्यः, धर्मसाधनानिमित्तं, श्रुतचरणधर्मसाधकानामित्यर्थः, साक्षात् पारंपर्येण च, न हि पात्राद्यन्तरेण महाव्रतसंरक्षणं कर्तुं शक्यम्, एवमाहारोपकरणविषयामेपणां प्रतिपाद्य प्रतिश्रयैपणामिधानायाह-आश्रयः-शय्या, साऽयुद्गमादिदोषरहितैव परिभोग्या, चशब्दः समुच्चितौ, तत्र षोडश आधाकर्म्मदय उद्गमदोषाः, उत्पादनादोषाः षोडश चैव धान्यादयः, दक्षिणदोषाः शंकितादयः, एतदोषपरिहारेणान्नपानादिग्रहणमेपणासमितिः, उक्तं च-“उत्पादनोद्गमणधूमांगारप्रमाणकारणतः। संयोजनाच्च पिण्डं शोधयतामेपणासमितिः॥१॥” आदाननिक्षेपसमितिस्वरूपविवक्षया ग्राह-रजोहरणेत्यादि (१८४-११) रजोहरणादिपात्रचीवरादीनामिति चतुर्दशविधोपधेग्रहणं द्वादशविधोपधिग्रहणं च पंचविंशतिविधोपधिपग्रहश्च, षोडशकादीनामिति चाशेषोपग्रहिकोपकरणं आवश्यकार्थमित्यवश्यं तथा वर्षसु षोडशकादिग्रहः, कदाचिद्वेगमन्तग्रीष्मयोरपि कचिदनूपविषये जलकणिकाकुलायां भूमौ, एवं द्विविधमप्युपधि स्थितरमभिसमीक्ष्य प्रमृज्य च रजोहृत्याऽऽदाननिक्षेपौ कर्त्तव्यावित्यादाननिक्षेपणासमितिः, आह च-“न्यासाधिकरणदोषात् परिहृत्य दयापरस्य निक्षिप्तः। न्यासे समितिस्थादाने च तथैवादानस्य॥१॥” उत्सर्गमभितिस्वरूपकथनायाह-स्थण्डिल इत्यादि (१८४-१३) स्थानदानात् स्थण्डिलं-उज्ज्वलव्यवस्तुयोग्यो भूप्रदेशः, कीदृक् पुनस्तदवकाशं ददातीत्याह-स्थावरजंगमजन्तुवर्जितं, तत्र स्थावराः-मचित्ता

मिश्राश्च पृथिव्यादयः पंच, द्वीन्द्रियादयो जंगमाः, तद्वर्जितं निरीक्ष्यं चक्षुषा प्रमृज्य च रजोहृत्या ब्रह्मपात्रखेलमलमक्तपानमृत्-
पुरीषादीनामुत्सर्गः-उज्जनं उत्सर्गमिति, इतिशब्दः परिसमाप्तिवचनः, आह च-“न्यासादानसमित्यां व्युत्सर्गे वापि वर्णिता
समितिः। यद्वोक्तेन (च) विधिना व्युत्सृज्यतोऽर्थं प्रतिष्ठाप्यम् ॥१॥ एवं साधोर्नित्यं यतमानस्याप्रमत्तयोगस्य। मिथ्यात्वाविरति-
प्रत्ययं निरुद्धं भवति कर्म ॥२॥” अत्राह-उक्तं गुप्तिमभितीनां संवरहेतुत्वम्, अधुना को धर्मः संवरस्य करणमिति वक्तव्यं, सा-
ध्वगारिधर्मिभेदादिति संदेहस्य प्रश्नः, उच्यते, सत्यपि अविशेषाभिधाने न पुण्यकर्म धर्मः, किं तर्हि?, संवरोपादानसामर्थ्य-
निमित्तं यो धर्मः स उच्यते—

उत्तमः क्षमामार्दवाजवशैश्चसत्यसंयमतपस्त्यागार्किकचन्यब्रह्मचर्याणि धर्मः ॥ ९-६ ॥ सूत्रम् ॥

उत्तमग्रहणमगारिधर्मव्यवच्छेदार्थं, उत्तमो धर्मः प्रकर्षयोगात्, क्षमादयो हि उत्तमविशेषणविशिष्टाः, तादृशाश्चागारिणो न
सन्ति, यतः सर्वव्यस्यमनगराः क्षमते सकलमदस्थाननिग्राहिणः शाब्दरहिताः सन्तोषामृततृप्ताः सत्यवादिनः संयमिनस्तपस्विनो
यथाग्रहातारः कनकादिकिञ्चनरहिताः सर्वप्रकारं ब्रह्म विभ्रतीति, नत्वेवं जातुचिद् गुहिणां क्षमादयः प्रकर्षभाजो भवन्ति, क्षमादयः
कृतद्वन्द्वाः प्रथमाबहुवचनेन निर्दिष्टाः, समुदिता एवोत्तमो धर्मः, एष च क्षमादिसमुदायः संवरं धारयति-करोति यतस्ततो धर्मः,
संवसार्यं चात्मना धार्यते इति धर्मः, एतावन्ति धर्मागानि तन्निष्पादितश्च धर्म इति दर्शयति इत्येष दशविधोऽनगारधर्म
उत्तमगुणप्रकर्षयुक्तो भवति (१८४-१८) एवमेव दशप्रकारो यतिधर्मः, उत्तमा गुणाः-मूलोत्तराख्यास्तेषां प्रकर्षः-परा
काष्ठा तद्युक्तोऽनगराणां धर्मो भवति, तत्र क्षमेत्यादिना विवृणोति, उत्तमत्वं क्षमेति क्षमणं-सहनपरिणाम आत्मनः शक्तिमतः

अशक्तस्य वा प्रतीकारानुष्ठाने, तां पर्यायशब्देनाचष्टे तितिक्षा क्षान्तिः सहिष्णुत्वं सहनशीलत्वं क्रोधनिग्रहः-क्रोधस्योदय-
 निरोधः उदितस्य वा विवेकचलेन निष्कलतापादनम्, एवमेतेऽनर्थान्तरवाचिनः शब्दाः क्षमामेवाभिदधति, तत् कथं क्षमितव्य-
 मिति, भावे कृत्यः, क्षमापि भावः, भाव्यकारस्तु स्वयमेवाशङ्क्याह एवम्, अतः मामान्यमात्रमाश्रित्य तच्छब्दयोगः, वाक्यार्थस्तु सा
 क्षमा कथं केन प्रकारेण कर्तव्या?, एवं मन्यते-दुर्भेद्यः क्रोधवेगो मदकलस्येव करिणः, चेत्शब्द आशङ्काव्युदामचिरीर्षयां,
 आह-उच्यते इति क्रोधनिमित्तस्यात्मनि भावाभावचिन्तनात् (१८०-१) भावः-सद्भावोऽस्ति तन्मभावो-नास्तित्वं,
 चिन्तनात् उभयथापि क्रोधो न घटते इति, येन निमित्तेन परप्रयुक्तेन मम कोप उत्पद्यते तन्निमित्तं मयि किं सत्यमेवास्ति उता-
 भ्याख्याति परः?, यदि सत्यमस्ति एतन्निमित्तं किं कोपेन?, कृतं खलु मयेदं, नाणीयोऽपि परस्यात्रागः सद्भूतमर्थं प्रकाशयतः,
 स्वकृतं हि दुश्चरितं लपत्येवं चिंतयेत्, एतदेवाह-भावचिन्तनात् तावद् विद्यते मयि एते दोषाः, किमत्रासौ मिथ्या ब्रवीति इति
 क्षमितव्यं, तथा अभावचिन्तनादपि क्षमितव्यमित्यादि, ये दोषाः परेणोपक्षिप्यन्ते मयि नैते विद्यन्ते-अभाव एव, परस्त्व-
 ज्ञानादेवमभिधत्ते, अज्ञातैव दोषानुपक्षिपतीत्यर्थः, एवं च निरपराधमान्मानं अपेत्य क्षन्तव्यमेव, किंचान्यदालम्बनं सहिष्णुत्वे
 इत्याह-क्रोधदोषचिन्तनाच्चेत्यादि, (१८४-६) क्रुद्धः-कषायपरिणतो विद्वेपी कर्म बध्नाति, परं वा निहंति व्यापादयति वा,
 ततः प्राणातिपातनिवृत्तिव्रतलोपः स्यात्, गुरुन् आसादेयद्-अधिक्षिपेदतो ज्ञानादिनिर्वाणसाधनपरिहाणिरवश्यंभाविनी, क्रुद्धो वा
 अष्टस्मृतिको मृषापि भाषेत, विस्मृतग्रज्याप्रातिपत्तिः परेणादत्तमप्याददीत, द्वेषात् परपापं डिनीषु ब्रह्मघ्नतमंगमप्यासेवते, तथा
 प्रद्विष्टः सहायबुद्ध्या गृहस्थेऽपि विरतेषु मूर्च्छाभाषि कुर्यात्, आदिग्रहणादुत्तरगुणमंगमप्याचरेत्, कण्डकवत्, भक्तालाभे मामक्षपण-

रुन् । किं पान्यदालंपनं क्षांतौ इत्याह-यालखभावचित्तनाच (१८५-८) बालशब्दोऽविधेयचनः, न धयोऽवस्थावाची,
 तपर चाह भाष्यछद्-यालो मूढो निर्वेचक इत्यर्थः, तस्य चैष स्वभावो मूढत्वाद्यत्किंचनभाषित्वं तत्स्वभावालोचनमन्वेपणं
 अतन्मर्शितनान् धर्मितव्यमेव, चशब्दः समुच्चयार्थः, उत्तरोत्तररक्षार्थमिति, परोक्षाक्रोशानमुत्तर, प्रत्यक्षाक्रो-
 शानाङ्गनं, ताडनान्मरणं, मारणाद्वर्मभ्रंशनं, परोक्षाक्रोशानां क्षमया प्रत्यक्षाक्रोशनं रक्षितं भवति, एवमुत्तरत्रापि, अस्ति हि किय-
 दपि मन्दाग्नाक्रोन्दुर्मपि यतः परोक्षमाक्रोशति न प्रत्यक्षं, दिष्टयेति तृतीयैरुचनप्रतिरूपको निपातः प्रसादवचनः प्रशंसाचनो
 ना, अपमेव न प्रमादो मम, इदमेव वा साधु यन्मां परोक्षमाक्रोशति, न प्रत्यक्षमित्येव एव लाभः, लौकिकः स्वल्पयमाभाषकः-
 अपमेव मे लाभ इत्येवं ममत्र व्याख्या, किंचान्यदालम्बनमाश्रित्य क्षमा कार्या?, तदभिधीयते-स्वकृतकर्मफलभ्यागमाच्च
 (१८६-४) कन्मान्तरेणोपात्तस्य कर्मणः स्वकृतस्यायं विपाको मम यदाक्रोशति ताडयति च परः, स तु निमित्तमात्रं कर्मोद-
 गस्य, यस्माद् द्रव्यक्षेत्रालभागापेक्षः कर्मणासुदयो भगवद्भिरालभ्यतः, स्वकृतं च कर्मानुभवितव्यमनश्यतया निकाचितं तपसा
 ना धुपणीयमिति धर्मितव्यमेव, किंचान्यदालम्बनं क्षंतुमनमा विधेयमिति, क्षमागुणांश्चेत्यादि, क्षमाया गुणाः-ज्ञानादिवृद्धि-
 हंतो अनायानादयः तांश्चानुचिन्त्य क्षमाभेन विदधीत, आयासो-दुःखहेतुश्रेयाविशेषः प्रहरणसहायान्वेषणासंभवेक्षारुणविलो-
 चनसंदेहप्रनाहाहूलप्रहारवेदनादिकृताद्विपरीतोऽनायासः-स्वस्थता, आदिग्रहणात्तत्प्रत्ययकर्मप्रापयश्चित्ताभावः शुभध्यानाध्य-
 यनायता परमाधानोत्पादनं तन्निमित्तग्रमच्चान्तरात्मनमित्यादयः, इत्थमनुस्मरतो गुणः सम्पद्यते क्षममाणस्य, क्षमितव्यमे-
 वेति क्षमाधर्मः । मृदुः-अस्तन्वत्तद्भानस्तनुकर्म वा मार्दनं, तल्लक्षणप्रदर्शनायाह-नीचैर्वृत्त्यनुत्सेकाविति-(१८६-८)

नीचैर्वृत्तिः—अभ्युत्थानासनदानाञ्जलिग्रहयथाहविनयकरणरूपं नीचैर्वर्चनं उत्प्रेक्षाश्चपरिणामो गर्गरूपस्तद्विपर्ययोऽनुत्प्रेक्षः
संसारस्मभावं भाग्यतोऽसमंजसं विशिष्टजातिकुलादिसंपदः कदाचिदेवासाधन्ते कदाचिद्धीनाः, ततश्च न गर्गपरिणाममास्कन्दती-
त्येतदेवाह—मदनिग्रहो मानविधातश्चेत्यर्थः, मद्यतेऽनेनेति मदो—जात्यादिमदः तस्य निग्रहः—उदयनिगोधः कदाचिदुदितस्य
ना वैफल्यापादनं, मानविधातश्चेति मनो—मूलप्रकृतिः यद्विजृम्भणादेते प्रादुर्प्यति जात्यादिमदास्तस्य विधातो—मूलोत्कर्चनं
इत्यर्थः, तद्वधाते चावश्य भावी जात्यादिमदिनाशः, तन्निरूपणार्थमाह—तत्र मानस्येत्यादि, तत्रेति वाक्योपन्यासार्थः, स्या-
नानि—भेदाः इमानिति प्रत्यक्षीकरोति, परस्यानुभगमुत्पादयति, तत्रथेत्यादिनोदाहरति, जात्यादीनि वीर्यान्तान्यष्टौ स्थानानि,
तत्र जातिः—पित्रन्वयः प्रख्याततमवशता जातिः—जन्म आत्मलाभः पंचेन्द्रियादिलक्षणा वा तथा गर्वमुद्धहति, विशिष्टजातिरहमिति,
निदितकर्मपरिणामस्तु निरुणद्धि जातिमद, स्वकृतकर्मफलभुजो जीमा नानाजातीरुच्चाचः प्रपद्यन्त इति न श्रेयो जातिमदः,
मात्रन्वयः कुलमुग्रभोजादि वा, तेनापि मदो न युक्त एव, जात्यादिमाननानदिति, रूपं शरीरायनानां सन्निवेशनिशेषो लान-
प्ययुक्तिस्तेनापि कश्चिन् माद्यति, तत्प्रतिषेधस्तद्युत्तरकारणालोचनान्भवति, तत्राद्यं कारणं मातुरोजः पितुः शुक्रं, उत्तरकारणं
जननीग्रशस्तग्रस्तान्नस्तनपानरमाम्यवहारो रसहरणेत्येवमामृषतो न प्रतिभाति रूपमदः, त्वङ्मांसास्थिपुरीप्यूषाद्यशुभमाननात्,
ऐश्वर्यमदो धनधान्यमम्पत्प्रभयः धनं रजतचामीरुमरकतादि गोमहिष्यजाविकादि च ग्रीहितिलमुद्रमापगोधूमयवकंग्रादि धान्यं
तेनापि कर्मानुभावादग्राप्तेन ग्राप्तेन वा संरक्षमाणेन क्लेशकारिणा अकाण्डभंगुरेणाथत्यामायासनहुलेन को मद इत्येवं प्रत्याच-
क्षीत, वाचकेन त्वेतदेव बलसंज्ञया प्रशमरतानुपात्तं, तच्च त्रिधा—शरीरस्मजनद्रव्यबलं, ईहैश्वर्यग्रहणात् स्वजनद्रव्यनलपरिग्रहः

नरीरयलं तु वीर्यग्रहणान् पृथग्गृहीतं, वीर्यबलस्य ग्राधान्यप्रकाशनार्थं, विज्ञानं-बुद्धिश्चतुर्विधा ओत्पत्तिकी वैनयिकी कर्मजा पारिणा-
 मिनी चेति, तत्रोत्पत्तिनी अदृष्टाश्रुतपूर्वे वस्तुन्युपनते तत्क्षणे एव समासादितोपयतनाऽव्याहतफला भरतरोहकादेरिव भवति,
 गुणादिनिपानुष्ठानाभ्यामिन्द्रोपप्रभवा वैनयिकी ऐहिकामुष्मिकफलसम्पादिनी प्रस्तुतकार्यनिस्तरणसमर्था धर्म्मोदिविवर्गशास्त्रा-
 र्थग्राहिणी न पुत्रागमनकारणहस्तिनीपरिज्ञायिनैमित्तिकस्येव, कर्मजा पुनः धीः साधुकारफला, अनाचार्यजं कर्म्म, तत्र पुनः पुनरु-
 पयोगान् प्रतिक्षणमभ्यस्यतस्तादृशी बुद्धिरुत्पद्यते येन प्रथमादिकर्म्मोत्तिशायी पाश्चात्यं कर्म्मोपजायते, सौवर्णिककृपीबलतंतुवा-
 पांदरिन, पारिणामिकी तु वयोनिपाकलब्धजन्मा परमहितनिःश्रेयसफला पंचावयवादिसाधनानुसारिणी भवत्यभयकुमारदेरिव,
 यथामंभनमित्यं लब्धया बुद्ध्या अहमेव बुद्धिमानिति मन्यमानः परान् परिभवति शेषं जगद्, मदसमुद्धतस्य परपरिभवपरिवा-
 दान् व्योतरगांशाशुभं कर्म्म नीचिर्गोत्रादि बन्धमेति यदनेकभवपरम्परासु परिनिष्ठास्यतीति सद्योऽनमत्य बुद्धिगर्वमित्थं चितयेत्-
 वृद्धयो हि निनयाधानहेतुः सर्वदा, न जातुचिदहंकारस्य कारणीभवति, मानपरस्य च विनयखण्डनमवश्यंभावि, विनयहीनस्य
 न धर्म्मतपसी निष्फले सातामिति विज्ञानमदो यत्नेन महता विवर्जनीयः। श्रुतं-आप्तप्रणीत आगमः तत्परिज्ञानात् माद्यति-अह-
 मेव जाने नापर इति, श्रुतमदान्यथ वालिशमेव पर मन्यते, श्रुतमदं च निजिघृक्षुस्त्थिं आलोचयेत्-प्रकर्पाप्रकर्षघृत्तित्वात् क्षयो-
 पशमस्य सन्ति मचोऽन्येऽपि बहुश्रुताः, मदाचिदहमन्येभ्योऽल्पश्रुतोऽतिगहनार्थत्वादागमानां, अवगतश्रुतोऽपि वा दुरधिगतदर्थः
 स्यामिति श्रुतमदत्यागः श्रेयान्, अपिच-चतुर्दशपूर्वधरेष्वपि पदस्थानकमवधुष्यते यदि तत्र का कथा शेषश्रुतधरेषु?, श्रुतज्ञाना-
 वरणक्षयोपशमवैचित्र्यादधिगतमकलश्रुतेनापि परिहार्यः श्रुतमद इति। लंभनं लाभः-प्राप्तिः विशिष्टफलस्य, सत्कारसन्मानादयः

नृपतिसन्मित्रभृत्यस्वजनेभ्यो विज्ञानतपोऽभिजनशौर्याद्याधिक्यादहं लभेयं, अपरः प्रयत्नवानपि न लभत इति स्वलाभेन मा-
 दयति, तथा मकलजनवह्नुभतां च ग्राप्तोऽहं, अयमपरो न कस्मैचिद् रोचते, वचनमप्यस्य नादरयन्तीति, सर्वोऽप्ययं लाभमदः,
 न त्वेवं निग्रहीतव्यो-लाभान्तरायकर्मोदयादलाभो लाभान्तरायकर्मक्षयोपशमाच्च सत्कारादिलाभः संसारे परित्रमतो जीवस्य
 फादाचित्तो, नतु शाश्वतः, कर्मायत्तत्वात्, संसारानुबन्ध्येवेति लाभमदत्यागः श्रेयस्करः, बाह्यन्यकप्राप्तिरपि कर्मोदयजनितैव
 संसारिणां च सुलभेति बाह्यभ्यकलाभमदः परिवर्जनीय इति । वीर्यं पराक्रमः शक्तिरुत्साहः सामर्थ्यमतिशयवती चेष्टति पर्यायाः,
 वीर्यान्तरायक्षयोपशमात् प्रादुरास्ति वीर्यं बलविशेषः तेन वीर्येण माद्यतीति वीर्यमदः तस्य प्रतिक्षेपः संसारानुबंधित्वानात्,
 संसारानुबंधी वीर्यमदः कषायरूपत्वाद् वीर्यस्य चाशाश्वतत्वात्, तथाहि-बलिनोऽपि पुरुषाः क्षणेन विबलतामुपयान्तो दृश्यन्ते,
 निर्बलाश्च बलवन्तः संस्कारवशादाशु जायते, तथा व्याधिजराभृत्युरिषद्भूतबलेषु चक्रवर्तिहरिनरपतयोऽपि सीदंति ससुराः, किमु-
 तान्ये पृथग्जना इति वीर्यमदादुपरमः श्रेयान्, इतिशब्दो मदस्थानानामियत्तामावेदयति, मौलान्येतावन्ति, सूक्ष्मप्रभेदास्त्वेषां भूयास
 इति ॥ सम्प्रति सामान्येन सर्वमदस्थानेषु दोषानाविर्भावयन्नुपसंहरति-एभिर्जित्यादिभिरित्यादि (१८६-११) उक्तलक्षणैर्जात्या-
 दिभिर्मतः-अहंमानी परनिदायामात्मप्रशंसायां च सक्तस्तीव्रेणातिशयवताऽहंकारेणोपहृतबुद्धिर्मलीमसितधिपण इह-
 परलोकाभुभवनीयं कर्मोपचिनोति वप्नोति अकुशलं पापं अशुभफलं, अकुशलमपि बद्धं कदाचित् कुशलफलतया परिण-
 मत इत्यशुभफलग्रहणं, सम्यग्दर्शनं मुक्तिसाधनं श्रेयस्तच्चाऽऽख्यायमानमपि न प्रतिपद्यते न श्रद्धते, यत एतदेवं तस्मादेषां
 मदस्थानानां मार्दवं निग्राहकं तन्निग्रहाच्च धर्म इति ॥ सम्प्रति मायाप्रतिपक्षं आर्जवं लक्षयति, भावविशुद्धिरविसंवादनं

पार्जन्यलक्ष्मणं (१८६-१६) भावाः कायवाट् मनसानि तेषां विशुद्धिः अवक्रता श्लाघाविरहितत्वं, मनसोऽपि परिणामः काय-
 यानोरुपनयने, तद्वृत्तानुवृत्तेः, मायावी तु सर्वातिसन्धानपरतया सर्वाभियंकनीयः कण्ठपटप्रच्छादितकायादिक्रियः सुहृदेऽपि
 द्रुमति अविस्मयादनमचिनाग्रनमहिंसनमित्यनर्थान्तरं, विनाशनं परिणामान्तरापादनं विसंवादममुच्यते, न विसंवादमविसंवादनं
 परिणामातरानापादनमिति, तमेव योगानामविपर्यासं दर्शयति—ऋजुभाव इत्यादिना (१८६-१६) उपधिनिकृत्योर्विशेषः—
 उपधिशब्द आदानं स्वाभिसंधेः, निष्कारो निष्कृतिः परिभवपरबुद्धिद्वारेण स्वाभिसंधेः साफल्यपादनं, तस्मादेवंविधमार्जनं धर्मः ।
 अत्रुना लोभप्रतिपक्षं शौचलक्षणमाविर्भावयन्नाह—अलोभः शौचलक्षणं (१८७-१) लोभस्तु भावतः परमार्थतोऽभिज्वंगथेत-
 नायेतन्मिथरग्तुविषयः, लोभदोषाच्च क्रोधमानमायाहिंसाऽनृतस्तेयाव्रक्षपस्त्रिहार्जनमलजालेनोपचीयमान आत्मा भवत्यशुचिः,
 तत्रालोभो लोभाभावो, न कचिन्ममत्वं, अलोभस्य हि लोभदोषनिर्मुक्तत्वाभिर्भयत्वं, ततः स्वरहिताभिप्रवृत्तिरित्येतदेव शौच-
 लक्षणं मुख्यमात्मनः, एतदेव स्पष्टयति—भावविशुद्धिर्ममत्वाभावो निस्संगता अपराद्रोहेणात्मार्यानुष्ठानं निष्कल्मषता निष्म-
 लता धर्ममागममात्रा—लोहरणमुखवद्विक्काचोलपट्टकपात्रादिलक्षणास्तास्वयनभिर्बुद्धौ, विगतमूर्च्छ इत्यर्थः, यस्मादशुचि-
 र्भावकल्मषमप्युत्तो, भावकल्मषं च लोभकषायः तस्मात्तयागः शौचं धर्मं इति, शरीरमहावर्णप्रक्षालनादि द्रव्यशौचं,
 तत्र प्रागुरूपवर्णयेन जलादिना निलेपनिर्गन्धतापादनमागमोक्तेन विधिना कार्यमिति । अवसरप्राप्तं पंचमं धर्मागं निर्दिदिक्षुराह—
 सत्यर्थे भवं वचः सत्यं (१८७-६) सद्विद्यमानोऽर्थोऽनेकधर्मा, तस्मिन् सत्यार्थे भवं यथावस्थितार्थप्रतिपत्तिकारि सत्यं, नन्वेवं
 मति दुन्धकाय भृगाल्यान्मपि सत्यं स्यात्, एवं तर्हि सच्छब्दः प्रथमार्थः, प्रथमोऽर्थः सन्—न पापहेतुः तस्मिन् सति भवं सत्यं,

पदान्तरसमाश्रयणं वा-सद्ग्रथो (वा) हितं सत्यमिति; सन्तो जीवा एव गृह्यन्ते, हितशब्दोपादानात्, न ह्यजीवसंबन्धि किञ्चित्
 हितमस्ति अतोऽग्रशस्तार्थव्यावृत्तिः, सामान्येन वा जीवाजीवेभ्यो हितं, अनेकपर्यायिकलापभाजोऽर्थाः तेषां यथावस्थितविवक्षित-
 पर्यायप्रतिपादनं सत्यं, एतदेव तेभ्यो हितं यद्यथार्थप्रतिपादनमिति, तस्येदानीं सत्यवचनस्य विशेषगुणानाचष्टे-तदनन्दतमिति,
 अनृतं-भूतनिहवः अभूतोद्भावनं विपरीतं कदुकसावद्यादिवचनं, ननु च सत्यपर्याय एवायं, सत्यमेतत्, तथापि
 वक्ष्यमाणोत्तरगुणव्याख्यार्थं पुनर्वचनं, पौरुषं-रूक्षं स्नेहरहितं निष्ठुरं-परपीडाकारि न परुषमपरुषं, तत्राविनेयेषु माध्यस्थ्यभावना
 विनेयेषु तु सौम्यवाग् अपरुषं, पिशुनं-प्रीतिविच्छेदकारि द्वयोर्वह्नां वा सत्यासत्यदोषाख्यानात्, न पिशुनमपिशुनं, सभाहं सभ्यं
 न सभ्यमसभ्यं-सभासु विगर्हितं, विदग्धसभासु गुह्यप्रकटनमर्मोद्बुधद्वनवचनवत्, तस्य प्रतिपेधो नासभ्यमेव सभ्यं, चपलः-
 अनालोचितभाषी तद्वचनमापि चपलं तच्च दोषोत्क्षेपि भवति, आविलं-कलुषं कपायवशवर्चिनो वचनं नाविलमनाविलं प्रसन्नव-
 चनमितियावत् विरलं विश्रम्यभाषणं सविच्छेदत्वाच्च श्रोतुरनादत्वाक्यव्याहरणाच्छ्रवणवैरस्यं करोति न विरलमविरलमनुसंत-
 तमिति, सम्भ्रांतमुच्छ्वासकरं न संभ्रान्तमसंभ्रान्तं, अतिवर्तितं वा संभ्रान्तमनुच्छ्वसन् भाषयेत्, अव्यक्तवर्णपदालापत्वाद् अग्र-
 त्यायकं वा श्रुतिविरसाक्षरमप्ररोचकमेव स्यात्, मधुरमिति प्रसन्नपदवर्द्धितं श्रुतिसुखं सुखावबोधार्थं च, अभिजातमविनयरहितं
 सप्रश्रयं सविनयं संदिग्धमाकांक्षानिवर्त्तने अक्षमं तद्विपरीतमसंदिग्धम्-आकांक्षाविच्छेदकारि निराकांक्षमिति, अस्फुटमनिश्चि-
 तार्थत्वादायनविशीर्णप्रायं विनिश्चितार्थं स्फुटं, अनौदार्यं अत्यौद्धत्यदीपकं तद्विपरीतमौदार्यं, अग्रधानार्थं अनौदार्यं उदारार्थप्रति-
 चक्षत्वादुदारं तद्भाव औदार्यं तद्युक्तमौदार्ययुक्तं, विद्वज्जनमनोरजने असमर्थं ग्राम्यं न ग्राम्यमग्राम्यं पदार्थाश्च विवक्षितानभि-

व्याहरतीति पदार्थाभिव्याहारं अग्राम्यत्वात् पदार्थानभिव्याहरतीति विद्वज्जनाभिमतान् इत्याग्राम्यपदार्थाभिव्याहारं, शीभरं वि-
 श्रुत्यकं विमर्दकरं न शीभरमशीभरं आधेव प्रस्तुतार्थपरिसमाप्तकारि, अरागद्वेषयुक्तमिति मायालोभाभ्यां कोपमानाभ्यां
 चायुक्तं, यवनान् सूत्रं गणधरप्रत्येकयुद्धविग्रान्धितं तस्य यो मार्गः उत्सर्गपिवादलक्षणः तदनुसारेण प्रवृत्तार्थं प्रस्तुतार्था-
 दनपेतमर्ष्यं शुश्रुर्जनोऽर्थी तस्य भावः-चिचं तद्ग्रहणसमर्थं तदावर्जनसमर्थं, तदेवविधं आत्मपरानुग्रहसमर्थं भवति,
 निरुधं-मायारहितं देशे यद् यत्र यस्यार्थस्य प्रसिद्धं तद्देशोपपन्नमविरुद्धं कालोपपन्नं यद्यत्र काले भण्यमानं न परस्योद्देशकारि
 मनसि, प्रस्तावापेक्षमित्यर्थः, अनवचयमर्गहितं अर्हच्छासनं द्वादशाङ्गं प्रवचनं तत्र तेन वा प्रशस्तमनुज्ञातं यत्तं तत्कार्यप्रयत्न-
 महितं मूलवगमनाच्छादितवदनविपरः पाणितलस्थगितमुखो वा, मितमिति यावता विवक्षितकार्यप्रतिपत्तिः तावदेव, न त्वपरिमितं,
 याचनमभीक्ष्णमथप्राहादिविषयं प्रच्छन्नमुत्पन्नसंदेहस्य मार्गादिद्वयार्थविषयं प्रश्नव्याकरणमन्येन शृष्टः प्रवचनाविरुद्धं व्याक-
 रोतीति, तदेवमनृतपराधपोक्ष्य तद्विषयेण सत्यमन्वेष्टव्यमिति, याचनाप्रच्छन्नप्रश्नव्याकरणेषु चतुर्ण्येव प्राधान्येन साधोवर्ग-
 व्यापारो, नान्यत्र, निष्प्रयोजनत्वात्, स्वाध्यायवाचनाद्यपि न कर्तव्यमिति चेत्, तन्न, आत्मसंस्कारार्थो वाचनादिर्यत्नः, संस्कृ-
 तारमा न त्रिव्येव याचनादिषु व्याप्तिरयत इति, अथवा मुमुक्षोर्मुक्त्यर्थं यत्ने यदुपकारकं वचनं न तस्यास्ति निषेध इति । सम्प्रति
 संयमोऽभिधीयते योगनिग्रहः (१८७-१३) संयमः योगा मनोवाकायलक्षणास्तेषां निग्रहः प्रवचनोक्तविधिना नियमः,
 एवमेव गन्तव्यं एवं स्यात्तव्यं एवं चित्तयितव्यमिति, एष संयमोऽभिधीयते, स सप्तदशविधः संयमेत्यादि, स इत्थंरूपः
 संयमः सप्तदशप्रकारो भवति, तवथेत्यनेन तान् प्रकारानभिमुखीकरोति, पृथिवीकायिकसंयमः पृथिवी कायः-शरीरं येषां

ते पृथिवीकायिकाः, एवं चेन्मत्त्वर्थीयाभावः, उच्यते, पृथिवीकायंशब्दस्य जातिशब्दत्वाद्भवत्येव मत्वर्थीयः, कृष्णसर्पवान् बलमीक
 इति यथा, अथवा ज्ञापकाद्भवति 'इहधार्योः शत्रुकच्छिणी'ति, पृथिवीकायिकजातौ जातेर्वा संयमः-सम्यग् यमः-उपरमो
 निर्वृत्तिरित्यर्थः, ये जीवाः पृथिवीशरीरास्तेषां संघट्टपरितापव्यापचीर्मनौवाक्धार्यैः कृतकारितानुमतिभिश्च परिहरतीत्यर्थः, एवं सर्वत्र,
 यावन् पंचेन्द्रियसंयमः, प्रेक्ष्यसंयम इत्यत्र क्रियापदाध्याहारः, प्रेक्ष्य क्रियामाचरन् संयमेन युज्यते, प्रेक्ष्येति चक्षुषा दृष्ट्वा
 स्थण्डिलं चीजजन्तुहरितादिरहितं पश्चादूर्ध्वं निपद्यत्वग्वर्चनस्थानानि विदधातीत्येवमाचरतः संयमो भवति, उपेक्ष्यसंयमः व्या-
 पाग्यव्यापाग्यं चेत्यर्थः, एवं च संयमो भवति, साधून् व्यापारयतः प्रवचनविहितासु क्रियासु संयम इति व्यापारणमेव, अ-
 व्यापारणं उपेक्षणं गृहस्थान् स्वक्रियासु अव्यापारयत उपेक्षमाणस्य-औदासीन्यं भजतः संयमो भवति, अपहृत्यसंयम इति
 प्रोज्झ्य-परिवर्ज्य संयमं लभते, यत्प्रपात्राद्यतिरिक्तमनुपकारकं चरणस्य वर्जयतः संयमलाभः, भक्तपानादि वा संसक्तं विधिना
 परित्यजत इति, प्रेक्षिते स्थण्डिले रजोहृत्या प्रमार्जनमनुविधाय स्थानादि कार्यं, पथि वा गच्छतः सचित्तमिश्रपृथिवीकायजो-
 ऽनुरंजितचरणस्य स्थण्डिलत्वं क्रामतोऽस्थंडिलाद्वा स्थण्डिलं प्रमृज्य चरणौ संयममात्त्वमागार्योदिरहिते, अन्यथा त्वप्र-
 मार्जयत एव संयम इति । कायसंयम इति धावनवल्गनोत्सवनादिनिवृत्तिः शुभक्रियासु च प्रवृत्तिः, वाक्संयमो हिंस्रपरुषादि-
 निवृत्तिः शुभभाषायां च प्रवृत्तिः, मनःसंयमः अमिद्रोहाभिमानेभ्यादिनिवृत्तिः धर्मध्यानादिषु च प्रवृत्तिः, उपकरणसंयम
 इत्यजीविकायमंयमः, अजीविकायथ पुस्तकादिः, तत्र यदा ग्रहणधारणशक्तिसम्पद्भाजोऽभवन् पुरुषा दीर्घायुषश्च तदा नासीत्प्र-
 योजनं पुस्तकैः, दुष्प्रमानुभावास्तु परिहीर्णैर्ग्रहणधारणादिभिस्ति निर्युक्त्यादिपुस्तकग्रहणानुवृत्त्येवं यथा कालमपेक्ष्यासंयमः संयमो

वा भवतीति संयमो धर्मः ।

सम्यति तपः प्रस्तावायातमुच्यते-तपो द्विविधमित्यादि (१८८-१) तपतीति तपः, कर्त्तर्यसुन्, संयमात्मनः शेषाशय-
विशेषनार्थं आत्माभ्यन्तरतापनं तपः, शरीरेन्द्रियतापात् कर्मनिर्दहनाच्च तपः, अपर आह-विशेषेण कायमनस्तापविशेषात् तपः,
द्विविधमिति यावन्मभ्यन्तरं च, बालमिति बालद्रव्यापेक्षत्वात् तीर्थिकगृहस्थादिकार्यत्वाच्च, अभ्यन्तरं अन्यतीर्थिकानभ्यस्तत्त्वाद्
अन्तःफलव्यापारस्य प्राधान्यात् अन्येष्वन्त्याद्य, अन्ये त्वाहुः-परप्रत्यक्षं बालं, स्वप्रत्यक्षमभ्यन्तरं, अथवा आतापनादिः काय-
नेक्यस्तपो बहिर्लक्ष्यत इति धामं, अनशनान्दिभ्योऽपि बहिस्तरां वर्तत इति तदुपलक्षितं बालं, नैवं प्रायश्चित्तादिः, तत् परस्ता-
नुपरिशुद्धयते अनशनानामौदार्यादि प्रायश्चित्तविनयादि च यथाक्रमं, इह त्वञ्जन्यार्थं पुरुषविशेषचरितं प्रकीर्णकं कवलहास-
दिनिमित्तमेकविधं तन्मयेत्यादिना दर्शयति, यववज्रमध्ये चन्द्रप्रतिमे द्वे (१८८-२) मध्यशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते,
यमस्या वज्रमध्या च चन्द्रप्रतिमे इति चन्द्रतुल्ये, यथा चन्द्रस्य कलाशुद्धिः प्रतिवासरं एवं भिक्षाकवलशुद्धिः यथा चन्द्रस्य
हानिः प्रतिदिनं तथा भिक्षाकवलहानिरिति, तत्र यवमध्या चन्द्रप्रतिमा शुक्लप्रतिपदारंभादमावस्यांता, प्रतिपद आरभ्य यथा
चन्द्रस्य कलाशुद्धिस्तथा भिक्षाशुद्धिः कवलशुद्धिर्वा यावत् पौर्णमास्यां पंचदश कवलाः ततः कृष्णप्रतिपद्यपि पंचदश कवलाः
एवमेकैरुत्तलहान्या यावदमावस्यायामेकः कवल इत्येता यवमध्या, वज्रमध्या तु कृष्णप्रतिपदारंभा, कृष्णप्रतिपदि पंचदश
कवलानभ्यवहरति, तत्राप्येकैककवलहानिर्यावदमावस्यायामेकः कवलः, शुक्लप्रतिपद्यप्येक एवेति, द्वितीयादिष्वेकैकशुद्धिर्यावत्
पौर्णमास्यां पंचदशेत्येता वज्रमध्या । कनकरजमुक्तावत्य (१८८-२) स्तिष्ठः कनकावली रत्नावली मुक्तावली च, तत्र कनका-

चलो तारद्वयाख्यायत-शाक्तावत् चतुर्थभक्तं ततः षष्ठमष्टमं, ततोऽपि षष्ठान्यष्टौ, पुनश्चतुर्थषष्ठाष्टमदशमद्वादशचतुर्दशपञ्चदशषष्ठाष्टादशविंशतिचतुर्विंशतिपञ्चविंशतित्रिंशद्द्विंशतिअष्टाविंशच्चतुस्त्रिंशद्भक्तानि, तत पुनश्चतुस्त्रिंशत्संख्यानि षष्ठानि, ततः परमेतेदेवाद्यमदं चतुस्त्रिंशद्भक्तदासभ्य ग्रतिलोचनीयं यावत् पर्यन्ते चतुर्थभक्तमिति । अस्यां च तपोदिवसानां त्रीणि शतानि चतुरशीत्याधिरूपाणि अष्टाशीतिपारणादिवसप्रक्षेपात् षिण्डः वर्षमेकं मासत्रयं द्वाविंशतिर्दिवसाः, अत्र च ग्रथमकनकावल्यां सर्वकामगुणिनेन पारणाविधिः, द्वितीयकनकावल्यां पारणके मन्त्रनिर्विकृतिकं पारणीयं, तृतीयस्यां पारणविधिरलेपकृताहारेण, चतुर्थ्यां पारणविधिराच्येन परिमितमिक्षेपेति, एवमात्रं चतसृणामपि कालः पञ्च वर्षाणि मासद्वयमष्टाविंशतिर्दिवसा इति । सम्प्रति रत्नावल्याः स्थापना, चतुर्थषष्ठाष्टमानि, ततोऽष्टमान्यष्टौ, पुनश्चतुर्थषष्ठाष्टमदशमद्वादशचतुर्दशपञ्चदशषष्ठाष्टादशविंशतिचतुर्विंशतिपञ्चविंशतित्रिंशद्द्विंशतिअष्टाविंशच्चतुस्त्रिंशद्भक्तानि, ततश्चतुस्त्रिंशत्संख्यान्यष्टमभक्तानि, ततः परमाद्यमदं चतुस्त्रिंशद्भक्तदारभ्य ग्रतिलोमं न्यमनीयं यावत् पर्यन्ते चतुर्थभक्तमिति, अस्याष्टाशीतिः पारणादिवसास्तैः सह तपोदिवसा एकस्थीकृताः षण् षिडितः कालो वर्षं पञ्च मामा द्वादश दिवसाः, चतस्रो रत्नावल्य इत्येव राशिः संवत्सरादिश्चतुर्गुणो, जातो वर्षाणि पञ्च नव मामा अष्टादश दिवसाः, पारणाविधिः पूर्ववत् । साम्प्रतं मुक्तावली-तत्रादौ चतुर्थषष्ठी-ततश्चतुर्थ्याष्टमे ततश्चतुर्थद्वादशे चतुर्थ-चतुर्दशे चतुर्थपञ्चदशे चतुर्थाष्टादशे चतुर्थद्विंशतिमे चतुर्थविंशतिमे चतुर्थत्रिंशत्त्रके, अतः परमन्यदर्थं चतुस्त्रिंशद्भक्तादि ग्रतिलोमं न्यमनीयं यावत् पर्यन्ते चतुर्थभक्तमिति, अत्र त्रीणि दिनग्रनानि षष्ठ्याधिरूपाणि वर्षमेकं, एतच्चतुर्गुणं जातं वर्षं चतुष्टयं, पारणादिनान्यपि क्षेप्याणि, विधिश्च पूर्ववत् ।

तथा अपरमणोपनिषदः, मित्रविक्रीडिते द्वे-धुष्टकमिहविक्रीडितं महामिहविक्रीडितं च, तत्र धुष्टकमिहविक्रीडितस्य रचना-चतुर्थपष्ठे चतुर्थपष्ठे नष्टदशमे अष्टमद्वन्द्वे दशमचतुर्दशे द्वादशपौडशे चतुर्दशाष्टदशे पोडशत्रिंशे, ततोऽष्टादशं, पुनराद्याद्धमेन प्रतिलोमं रत्नीयं विंशपौडशदिकं यावत् पर्यन्ते चतुर्थभक्तमिति, षड्भिर्मासैः सप्तमिश्च दिवसैः परिसमाप्तिः, एतच्चतुर्गुणं नां त्र्यम्बकं दिनान्यष्टात्रिंशतिः त्रयस्त्रिंशत् पारणादिवसा इति । महत्तः सिंहविक्रीडिनस्य रचना—चतुर्थपष्ठे चतुर्थाष्टमे षष्ठदशमे अष्टमद्वन्द्वे दशमचतुर्दशे द्वादशपौडशे चतुर्दशाष्टदशे पोडशत्रिंशे अष्टादशद्विंशे त्रिंशतिचतुर्त्रिंशे द्वात्रिंशतिपञ्चदशे चतुर्त्रिंशत्यष्टात्रिंशे षड्भिर्मासैः सप्तमिश्च दिवसैः परिसमाप्तिः, ततो द्वात्रिंशद्वन्द्वे, ततः परमाद्याद्धमेन चतुर्गुणं त्रिंशत्तत्तदिकं प्रतिलोमं विरत्नीयं यावत् पर्यन्ते चतुर्थभक्तमिति, अस्य च कालो त्र्यम्बकं पण्मासा दिनान्यष्टादश, एष कालश्च त्रिंशत्तत्तदिकं प्रतिलोमं विरत्नीयं दिनानि द्वादश, शेषं पूर्ववत् । तथा पर तपः सप्तसप्तमिकाद्याः प्रतिमाश्चतस्रः सप्तसप्तमिका तुलुनो र्याणि षण् मासद्वयं दिनानि द्वादश, शेषं पूर्ववत् । तत्र मत्त मत्तकाः प्रथमायामहोरात्राणाम्, एकोनपञ्चाशद्दिनमा इत्यर्थः, अष्टाष्टमिरा नमनममिरा दशमदशमिरा चेति, तत्र मत्त मत्तकाः प्रथमायामहोरात्राणि, दशदशमिकायां दिनमशतं, मत्त मत्तकायागु अहोरात्रसंग्यागु एकैकमिधाशितं, सर्वत्रेति चतसृष्वपि प्रतिमासु, प्रथमे सप्तके प्रथमेऽष्टके प्रथमे नमके प्रथमे च दशके प्रतिदिनमेकमिधाशितं, द्वितीये मत्तकेऽष्टके नमके दशके च द्विमिधाशितं, एवं शेषेष्वपि सप्तकादिषु एकैकमिधाशितं, र्यायां यावत् मत्तमे सप्तके मत्त मिथा अष्टमेऽष्टौ नमके नम दशमे दशमिधाशितमिति, तथाऽन्यत्तपः सर्वतोभद्रमिति, त्रिंशतिं तन्-धुष्टकमिहविक्रीडितं, तत्र प्रथमस्य प्रस्तारविधिर्भण्यते, पञ्च गृहकाणि कृत्वा त्रिंशद्गुणं च ततो

रचना तपसः कार्यः—चतुर्थपष्ठाष्टमदशमद्वादशानि प्रथमर्षकौ, द्वितीयस्यां दशमद्वादशचतुर्थपष्ठाष्टमानि, तृतीयायां पष्ठाष्टमद-
 शमचतुर्थानि, द्वादशचतुर्थपष्ठाष्टमदशमद्वादशमचतुर्थपष्ठानि, पारणादिवसाः पञ्चविंशतिः, कालो
 मामत्रयं दिनानि दश, एष एव चतुर्गुणः वर्षमेकं मासो दश दिनानीति सर्वतोभद्रमुच्यते, तिर्यगूर्ध्वं कर्णयोश्च सर्वत्र दिन-
 राशिः तुल्यः, पञ्चदशपरिमाण इति, अथवा क्षुल्लकस्य सर्वतोभद्रस्य द्वितीयो विकल्पः—चतुर्थपष्ठाष्टमदशमद्वादशानि अष्टमद-
 शमद्वादशचतुर्थपष्ठानि द्वादशचतुर्थपष्ठाष्टमदशमद्वादशचतुर्थानि दशमद्वादशचतुर्थपष्ठाष्टमान्नीति । सम्प्रति म-
 न्यत्सर्वतोभद्रं भण्यते—सप्त गृहाणि कृत्वा तिर्यगूर्ध्वं च चतुर्थपष्ठाष्टमदशमद्वादशचतुर्थानि चतुर्दशपोडशचतु-
 र्धपष्ठाष्टमदशमद्वादशमक्तानि दशमद्वादशचतुर्दशपोडशचतुर्थपष्ठाष्टमानि पष्ठाष्टमदशमद्वादशचतुर्दशपोडशचतुर्थानि पोडशचतुर्थ-
 पष्ठाष्टमदशमद्वादशचतुर्दशानि द्वादशचतुर्दशपोडशचतुर्थपष्ठाष्टमदशमनि अष्टमदशमद्वादशचतुर्दशपोडशचतुर्थपष्ठानि । भद्रोत्तर-
 रचना—द्वादशचतुर्दशपोडशाष्टादशविंशतिभक्तानि अष्टादशविंशतिद्वादशचतुर्दशपोडशमक्तानि चतुर्दशपोडशअष्टादशविंशतिद्वा-
 दशमक्तानि विंशतिद्वादशचतुर्दशपोडशाष्टादशमक्तानि पोडशाष्टादशविंशतिद्वादशचतुर्दशमक्तानीति, दिनानि पञ्चविंशद्भद्रोत्तरं,
 तथाऽपरं तयः आचाम्लवर्द्धमानं, अलघणारनालौदनलक्षणमाचारं तद्वर्द्धमानं यत्र तपसि तदाचाम्लवर्द्धमानं तस्य ग्रहणाय
 —ग्राह्यायदाचाम्लं ततः चतुर्थं भक्तं द्वे आचाम्ले पुनश्चतुर्थभक्तं त्रीण्येवाचाम्लानि पुनश्चतुर्थभक्तं चत्वार्यचाम्लानि पुनश्चतुर्थ-
 भक्तं पञ्चाचाम्लानि पुनश्चतुर्थभक्तम्—एवमेकैकमाचारं चर्द्धयता चतुर्थभक्तं च विदधता तावद्धर्धयितव्यं यावदाचाम्लशतं पूर्णं
 पर्यते चतुर्थभक्तं, कालपरिमाणमस्य चतुर्दश वर्षाणि मासद्वयं विंशतिर्दिवसाश्चेति । सर्वतोभद्रमित्येवमादीत्यादिग्रहणा-

दनेकप्रकार तपोऽस्ति प्रकीर्णकमिति ज्ञापयतीति पारमर्षयेव प्रसिद्धं प्रवचने, अथवा आदिशब्दसंगृहीता द्वादश भिक्षुप्रतिमाः,
 तत्प्रदर्शनार्थमाह-तथा द्वादश भिक्षुप्रतिमा मासिक्याद्या इति मासिकी आदिर्यासां ता मासिक्याद्याः, तथेति प्रदर्श-
 नार्थः, द्वादशेति इयत्तानिरूपणाय सख्या, भिक्षुः-उद्गमोत्पादनयणादिशुद्धभिक्षाशी, प्रतिमाः प्रतिज्ञाः, मासः प्रयोजन-
 मस्या इति मासिकी, मासेन परिसमाप्तिमायातीत्यर्थः, आ सप्तमासिक्याः सप्तेति विभागं दर्शयति, द्वित्रिचतुःपंचषण्मा-
 साख्याः, एवमेताः सप्त, तथाऽपरास्तिस्तः, प्रथमा सप्तरात्रिकी द्वितीया सप्तरात्रिकी तृतीया सप्तरात्रिकी चेति, एवमेता दश,
 अपरे द्वे-अहोरात्रिकी १ एकरात्रिकी २ चेत्येवं द्वादश, तत्र मासिकीप्रतिज्ञामारूढः साधुभोजनस्यैका दत्तिमादत्ते, तथा पानस्य,
 दायिना च एलुकस्यान्तः पदमेकं विन्यस्यापर बहिव्यवस्थाप्य ता दत्ति यदि ददाति ततः कल्पते, आदिमध्यावसानगोचर-
 त्रयहिंडी पेडा अर्द्धपेडा गोमूत्रिका पंतगवीधिः संवुकाष्टुनिः गतप्रत्यागता चेति पद्धिगोचरभूमिचारी, एवंविधतपश्चारीति यत्र
 ज्ञायते तत्रैकरात्रिं कल्पते वासः, यत्र न ज्ञायते तत्रैकरात्रं वा अहोरात्रद्वयं वा वस्तुं कल्पते, न परतः, याचनाप्रच्छनानुज्ञाप-
 नप्रश्नव्याकरणभाषी आगमनविकटनगृहकृष्टमूलोपाश्रयत्रयपरिभोगकारी पृथिवीकाष्ठयथाऽऽस्तीर्णसंस्तारकत्रयशायी, कश्चित्त-
 दद्यासिते प्रतिश्रये अग्निं लगयेत्ततो दाहभयान्न निष्क्रामेत, कंटकादिकं पादलग्नमक्षितो वा रेणुकादि नो निर्हेत्, जलस्थला-
 दिषु यत्रास्तमेति तपनः ततः स्थानादेकमपि पद न ग्रयाति, विगतजीवेनापि पानकेन हस्तपादादिप्रक्षालनं न करोति, संमुख-
 मापततो दुष्टाश्चहस्त्यादेः पदमेकं पथ्यान्नापसर्पेत्, एवमादिभिर्नियमविशेषैर्विचित्रा एषा मासिकी प्रतिमेति, द्विमासप्रतिमामारू-
 ढस्यान्धसो द्वे दत्ती पानस्य च, श्लेषचर्या पूर्ववत्, एवमुत्तरास्त्रापि यावन्तो मासास्तान्त्य एव दत्तयोऽपि यावत् सप्तमासिक्यां

मस दत्तयः, जेपं प्रथमप्रतिमावद्विधानं, प्रथममसरात्रिकीं प्रतिमामारूढस्य चतुर्थभक्तमपानकं ग्रामादेर्वहिरुत्तानपाञ्चशायिनो
 नियण्यस्य वा कल्पते स्यात्, दिव्यभानुपैतयग्योनानुपसर्गान् सहमानस्येति, अन्यत् पूर्ववत्, द्वितीयां सप्तरात्रिकीप्रतिमामारूढस्य
 तदेव चतुर्थभक्तमपानकं च, स्थानं तस्य दंडायतं [मीत्या] लगंङायिता उत्कटकामनं वा, तृतीयामपि सप्तरात्रिकीं प्रतिमामारू-
 ढस्य चतुर्थभक्तमपानकं च, स्थानं पुनरस्य गोदोहिका चीरासनं आम्रकुब्जता चेति, अहोरात्रिकीं प्रतिपन्नस्य प्रतिमां पष्ठभ-
 क्तमपानकं च, वह्निग्रामादेश्वरगुणोत्तरी चरणौ विधाय लंबितबाहोः कायोत्सर्गः स्थानमेकं, शेषं पूर्ववत्, एकरात्रिकीं प्रतिमां
 कुर्वनोऽष्टमभक्तमपानकं, ग्रामादेर्वहिरियत्प्राग्भास्वतेन कायेनैकपुद्गलनिरुद्धद्विष्टरनिमिषनयनो यथाप्रणिहितगात्रः सुगुतेन्द्रिय-
 ग्रामः कायोल्मर्गावस्थायी दिव्यभानुपैतैरध्वानुपमर्गान् सम्यक्तितिक्षते यस्तस्य भवतीति । ५ सप्तचतुर्दशैर्काविंशतिरात्रिक्य-
 स्तिन्न इति, नंदं पारमर्पप्रवचन्मनुभारि भाष्यं, किं तर्हि !, गीतप्रमत्तमेतत्, वाचको हि पूर्ववित् कथमेवंविधमार्पविसंवादि
 नियमीयात्, ध्वानवबोधोपादुपजातत्रान्तिना केनापि रचितमेतद्वचनकं 'दोद्या सत्तराद्विद्या तद्व्या सत्तराद्विद्या' इति द्वितीया
 मसरात्रिकी तृतीया मसरात्रिकीति सूत्रनिर्भेदः, द्वे सप्तरात्रे त्रीणि सप्तरात्राणीति सूत्रनिर्भेदं कृत्वा पठितमज्ञेन सप्तचतुर्दशैक-
 विंशतिरात्रिक्यस्तिन्न इति ॥

एवं तपः प्रकीर्णकमभिधाय त्यागाभिधित्तया आह—वाद्याभ्यन्तरोपधिशीरात्रपानाद्याश्रयो भावदोषपरित्याग-
 स्यागः (? ८८-७) वाद्याभ्यन्तरोपधिशीरात्रपानादिराश्रयो यस्य तस्यैवंविधस्य भावदोषस्य परित्यागस्यागोऽभिधीयते, न हि
 निरालम्बनो भावदोषः समस्ति, यथा ह्यशुभं तपसा नादत्ते प्राक्तनं च त्यजति एवं बाह्योपकरणादित्यागोऽपि संवृणोत्याश्रवद्वाराणि,

तत्रोपकरणं चासं रजोहरणपात्रादि स्थविरजिनकल्पयोग्योपधिः दृष्टधाङ्गमनसोऽभ्यन्तरं क्रोधादिश्चातिदुस्त्यज उपधिः, शरीरं वाऽ-
भ्यन्तरोपधिरक्षपानं च चालमादिग्रहणादौ पद्महिकं च चहिनियद्यादण्डकादिः आश्रयभूतं भावदोषस्य भवति, भावदोषो मूर्च्छां स्नेहः
माद्ध्यादि, संयमसाधनं रजोहरणादीत्येवं धारयति, न पुनः रागादियुक्तः शोभाद्यर्थः, एवंविधस्य भावदोषस्य परित्यागः सर्वप्रकारः
त्याग उच्यते । मन्त्रत्याकिंचन्यस्वरूपनिरूपणायाह-शरीरभर्मोपकरणादिषु निर्ममत्वमाकिंचन्यम् (१८८-९) उक्तेन न्यायेन
भावदोषत्यागं कृत्वा बाह्योपकरणं रजोहरणपात्राद्युपसृजानोऽपि अकिंचन एव भवति, शरीरमाश्रयमात्रमात्मनो यदा च तत् त्यागा-
हमद्युचि त्वर्गमाश्रिपंजरं केवलं धर्मसाधनचेष्टायाः संयमभरक्षमायाः सहायके वर्त्तते तदिदं शकटादावक्षोपांजनवदाहारादिनो-
पग्राहं, नत्वययमन्निवेशशोभार्थमिति, निर्ममत्वमाकिंचन्यं, धर्मोपकरणं रजोहृत्यादि प्रमार्जनादिकार्यप्रसाधनाय व्याप्तिरिति
संयमोपकरणमत्रापि निर्ममत्वमाकिंचन्यमिति । ब्रह्मचर्यस्वरूपनिर्दिधारया ग्राह-व्रतपरिपालनायेत्यादि (१८८-१०) आकिं-
चन्यव्यवस्थितो ब्रह्मचर्यं परिपालयेत्, तच्च ब्रह्मचर्यं गुरुकुलवामलक्षणं, गुरुकुलवासो ब्रह्मचर्यमिति, दृढव्रतादात्मा ब्रह्म ब्रह्मणि चरण-
मात्मारामत्यमरक्तद्विष्टात्मनि व्यवस्थानं. अत्र ब्रह्मणश्च विनिवृत्तिव्रतं, मैथुनवर्जनं प्राधान्येन, तत्परिपालनाय गुरुकुले वसितव्यं, यद्यपि
मनोज्ञात्मनोऽत्र विषयरागविमुक्तिर्ब्रह्मचर्यं तथापि प्रधानत्वेन विवक्षा मैथुननिवृत्तेरेव, तत्परिपालनार्थं च भगवद्भिन्नं गुप्तय
उपदिष्टाः, यमतिक्रयानिषद्योन्मिषयकुल्यान्तरस्पर्शक्रीडितप्रणीताहारातिमात्रभोजनविभूषणाख्याः, ज्ञानसंवर्द्धनार्थं च गुरुकुलवासो,
यथोक्तमपि-“जाणस्म होइ भागी थिरयरओ दंसणे चरिते अ । घण्णा आवकहाए गुरुकुलवासं न मुंचंति ॥१॥” कपायाः क्रो-
धादयः तेषां परिपाकः परिणतिरुपग्रमः धयो वा तदर्थं च गुरुकुलवासोऽभ्युपेयः, गुरुहितस्य हि परिणामत्रैचित्र्याद्विकथादिदोषा-

दमजनसपर्कादमत्क्रियासंगादनुश्रुतो गामित्वदोषात् मद्यं एव मोक्षमार्गाद् भ्रंशः स्यात्, तस्माद् आप्राणिताद् गुरुकुलवाम
 आश्रयः, गुरुकुलवासंन चास्वतंत्रीकृतस्य ज्ञानदर्शनचरणव्रतभावनागुह्यादिपरिवृद्धिः, अत एव साधोर्द्विसंगृहीतत्वमाचार्योपा-
 ध्यायाभ्यां, निर्ग्रन्थ्याः-साध्यास्तु प्रवर्तिनीसंगृहीतत्वं च, तदेव च पर्यायशब्दराख्यातमादराधनार्थमस्वातंत्र्यं गुर्वधीनत्वं
 गुरुनिर्देशावम्यायित्वमिति। आचार्यग्रहणाच्च पंचाचार्याः प्रोक्ताः, प्रव्राजकः व्रतादेरारोपयिता, दिगाचार्यः सचिताचित्तमिश्र-
 वन्धननुज्ञायी, श्रुतोद्देशा श्रुतमागममुद्दिशति यः प्रथमतः, एवं उद्देशगुर्वपाये तदेव श्रुतं समुद्दिशत्यनुजानीते वा यः स्थिरपरिचित-
 कारयितृत्वेन मम्यगधारणानुप्रवचनेन च म श्रुतममुद्देशा, समुद्देशानुज्ञयोरैककालत्वात् समुद्देशसंगृहीतमनुज्ञानं, आम्नायः-आग-
 मस्तस्योत्तमर्गापवादलक्षणो यस्तं वक्तीत्याम्नायार्थवाचकः, पारमार्थप्रवचनार्थकथनेनानुग्राहकोऽक्षनिपद्यानुज्ञायी पंचम आचार्यः,
 तस्य ब्रह्मचर्यसंयत्त्यादि(१८८-१६) पुनरपि तद्ब्रह्मणद्वीकरणार्थं ब्रह्मचर्यस्य विशेषगुणाः ख्याप्यन्ते, इमे इति प्रत्यक्षीक्रियंते,
 विशेषेण-अतिशयेनोपकारित्वाद्द्विशेषगुणा अवब्रविरतिव्रतस्य यथोक्ता भावनाः प्राक् पंच, सन्ध्यङ्गालोचनापूर्वरतिस्मृतिवृष्यरसका-
 मकथनेभ्यः संपत्कदायमथाच्च विरतयो भावनाः ब्रह्मणः, इष्टाश्च शुभा ये स्पर्शादयः शरीरविभूषणा च तत्रानभिनन्दित्वं-तत्-
 प्राप्ताप्यपरितुष्टिर्मनमोऽप्रमादः अरक्ताद्विष्टेत्येवं ब्रह्मचर्यं जायत इति, तदेवं क्षमया क्रोधं निहन्यात्, निहतक्रोधो नीचैर्वृत्त्यनुत्से-
 काभ्यां मार्दवं धारयेत्, त्यक्तभदम्यान आजवं भावयेद्, भावदोषवर्जनेन निगूढदोषां मायामार्जवेन प्रकटीकृत्य शौचमाचरेत् अलो-
 भसंश्रयेण, लोभाशुचित्वमलोभग्रीचेन संशोध्य शुद्धात्मा सत्यं ब्रूयात्, सत्यभाषी सप्तदशविधं संयममनुतिष्ठेत्, संयतात्मा शेषा-
 न्यविश्रोधनार्थं तपश्चरेत्, ततो चाद्यान्यपि धर्ममाधनानि सुजेत्, विद्यमानेनपि कायवाङ्मानसेषु धर्मोपकरणेषु सुहृत्संबन्धिषु

न निःस्पृहताग्निर्ममतात्पमाकिंचन्यं भावयेत्, सत्याकिंचन्ये ब्रह्मचर्यं परिपूर्णं भवतीति ॥ एनं परमविशुद्धलक्षणे धर्मे व्ययस्थितिः
 पूनरप्यान्मशेषपुण्यार्थं जगद् द्वादशभिः स्वतन्त्रैर्विभज्य अनुचितयेदित्याह—

अनित्याशरणसंसारैरुत्तान्यत्वाश्रवसंवरनिर्जरालोकयोश्चिदुर्लभधर्मस्वाख्यात-

त्यानुचिन्तनमनुप्रेक्षाः ॥ ९-७ ॥ सूत्रम् ॥

नानित्याद्यो धर्मस्याख्याताताः क्रतुद्वन्द्वाः विहितभावप्रत्यया अनुचितनशब्देन मह क्रतुपट्टीतत्पुरुषसमामाः समानाधिक-
 रणमनुप्रेक्षाद्वन्द्वेन मह सम्प्रतिपद्यन्ते, अपरं पठन्ति अनुप्रेक्षा इति, अनुप्रेक्षितव्या इत्यर्थः, अपरं अनुप्रेक्षाशब्दमेकवचनान्तरमधीयते,
 तत्रार्थानित्यादिचिन्तनमनुप्रेक्षोच्यते, बहुवचनान्तत्वेनानित्यादिचिन्तनानुप्रेक्षा इति, एता द्वादशानुप्रेक्षा इत्यादि (१८९-३)
 भाष्यं, एता इत्यनित्यादिसा परामृष्यन्ते, द्वादशेति द्वादशं, नाधिका न्यूना वा, अनुप्रेक्षणमनुप्रेक्षा, अनुप्रेक्षयन्ते अनुचिन्त्यन्ते
 इति शानुप्रेक्षाः, तत्र तास्यनित्या भावना तामद्भूष्यते—अभ्यन्तरं शरीरद्रव्यं, जीवप्रदेशैव्याप्तत्वात्, बाह्यानि शून्यासनवस्वादीनि,
 प्रादिप्रहरणादीषिसौपग्रहिकोपधेः ममस्तस्य ग्रहणं, तत्र शरीर तावज्जन्मनः प्रभृति पूर्वमगम्यानं जहदुत्तरामगम्यामास्कन्दत् प्रतिक्षणम-
 न्यथा अन्यथा च भयत्रराजर्जैरितमरुलामयं पुद्गलजालविरचनमात्रं पर्यन्ते परित्यक्तमभिवेशविशेषं जीर्यत इत्यनित्यमेव, परिणामा-
 नित्यत्वात्, एवमनागत एवानुप्रेक्ष्यमाणस्य तत्राभिप्रेक्ष्यः—स्नेहशक्तिबन्धो न भवति, तत्र स्नेहाम्यजनोद्वर्त्तनमर्दनस्नानविभूषादिपु
 निःस्पृहस्य धर्मध्यानादिपु व्यासंगो भवति, आगमेऽप्यभिहितं—“जपि इमं सरीर इष्टं कृतं पियं मणुष्यं” इत्यादि, शून्या—प्रतिश्रयः
 संस्मरणपट्टरादिः—संस्मरणपट्टरादिना आगमं गोमयपीठकादि वस्त्रं रूपचोलपट्टकादि प्रतिदिवसं रजमा विपरिणम्यमानं सर्व-

प्रकारं यो नश्चिद्येद्यावत्स्यो विहाय विग्रहस्तो प्रतिपद्यत इति भावनाभ्यासान्न तेषु ममत्वं भवति, केवलं धर्मसाधनमिति ग्रहणं, मय्यसंगोपाश्रित्या (१८९-५) इति, यावन्तः संयोगा ममसंबन्धाः कंचिद्वाह्याभ्यन्तरेष्वयः तेऽनित्याः, यतः संयोगेन वियोगान्तेन भवितव्यं, मयावः रन्त्यं वाह्याभ्यन्तराणां द्रव्याणामित्येवं चिंतयेत्, यस्माच्चैवं चिन्तयतः तेष्वभिप्रायो न भवति, स्नेहप्रतिपत्तिः, एतदेवाह-मा भूत् एतद्वियोगजं दुःखमित्यनित्यानुपप्रेक्षा । (१८९-६) तैर्वियोगो बाह्याभ्यन्तरेष्वयस्तद्वियोगे ज्ञानं दुःखं शरीरं मानसं वा तन् मा भूदित्यनागतमेवेत्यनित्यानुपप्रेक्षा १॥

अगणानुपप्रेक्षाप्रतिपादनायाह-यथा निराश्रय इत्यादि (१८९-८) यथेति दृष्टान्तप्रदर्शनं निराश्रय इति गुप्तिस्थानशून्येन चिरहिने इति निवारकाभावाप्रदर्शनं, यत्र अनस्तत्र कदाचित् कश्चित् कारुणिको निवारयत्यपि, वनस्थलीपृष्ठ इति, वनशब्देन वृक्षा एव गृह्यन्ते, न पुनर्जालिहृदादि वृक्षिन्यान्, बलवतीति दुर्बलेनाभिभूतः कदाचित् प्रणश्यत्यपि, बलवानपि यदि ध्राणो भवति तदा मन्दादस्तास्मानुगच्छेदित्याह-धुन्परिगतनापि आमिमैपिणेति सिंहेन मृगराजेनाभ्याहृतस्याभिभूतस्य मृगशिशो-मिति जीर्णमृगः कदाचिदनुभूतदृष्टयतवागुर्गनिःश्रवणः प्रगल्भात् प्रणश्येदपि, न पुनः श्रावः, श्रावणं भयापहारि स्थानं तस्य नाभावः, एवमित्यादिना दाष्टान्निकमर्थं ममीकरोति, जन्म योनेनिःसरणं गर्भाधानं वा उभयं दुःखहेतुस्तत्राकुलः पिंडकथद् योनिमुरेन पीड्यमानः कुर्य्रेण निम्मरति, उदरस्थोऽपि पिंडितावयवत्वात् पुरीतन्मूत्रपुरीषाकुलितः कतिचिन्मासान् दुःखेन गमयति, निरुद्विग्नश्च योनेर्जग्मा ग्रस्यत एव, प्रतिक्षणमवस्थान्तगपत्तेः, मरणमप्यात्रीचिकमवश्यं भाव्येव जन्मवतः, व्याधयो ज्वराति-नागरागभागदृष्टप्रभृतयः प्रियः-जुष्टोऽरणमन्पापुपत्वात् जनन्नेन मह विप्रयोगस्तद्विपरीतोऽग्रियस्तेन च संप्रयोगः, ईप्सितमाप्नुमिष्टं

गम्यान्नाथो, दौर्मनस्यं मानगमेर दुःखं मरणमल्पायुषत्वादुपक्रमसंनिधानाद्वा सकलायुषः परिधयाद्वाऽवश्यंतया प्राणिनां संसारे भवति, आदिग्रहणाद् यथंयपरिहृयशीतोष्णदंशमशकृन्दाभिभवः। एवंजननाऽऽदितः समुद्भूतेन दुःखेनालीढस्य जन्मवतः शरणं नाम्नीत्यालोकयति, सर्वदाऽहमशरण इति नित्यमेव भीतस्य सांसारिकेषु भावेषु मनुजसुरसुखेषु हस्त्यश्वदिषु सुवर्णादिषु च नाभिज्यंगो न श्रीतिर्भवतीति परमर्षिप्रणीतशासनमभिहित एव विधौ ज्ञानचरणदिलक्षणे घटते प्रवर्तत इति जन्मजरामरणभय-परिन्दृक्त्वम्य च यस्मात्तदेव परं प्रकृष्टं शरणमित्यशरणानुप्रेक्षा २॥

मंमाणनुप्रेक्षानिरूपणाय प्रक्रम्यते-अनादौ संसार(१८९-१६) इत्यादि, अविद्यमान आदिर्यस्यासावननादिः न अभूत उत्पन्नो नाणुपादितः केनचिदिति, संमरणम्-इतश्चेतश्च गमनं मंमारस्तस्य चातुर्विध्यं नरकादिभेदेन, भवशब्दो जन्मवचनः, नरकादिजन्मनां प्रवृत्तानुपादानानि तेषु चक्रवर्त्तनं परिभ्रमनो जन्मवतः सर्व एव प्राणिनः क्षितिजलदहनपवनवनस्पतिशरीराः द्वित्रिचतुःपंचेन्द्रियलक्षणाः मृत्तनकाः संतो यानि मग्नयेन व्याप्यादिसग्नयेन वा सम्बद्धतामन्वभूवन्ननुभवंत्यनुभविष्यति वा, तदा स्वजनकाः व्याप्यादयो वा यदा नामग्नयन्मादाः परजनाः। एतदेव दर्शयति-न हि स्वजनपरजनयोर्वा न्यवस्था विद्यत इति, न नित्यमेव कश्चित् मृत्तनः परजनो वाऽस्ति, मृत्तनो भूत्वा कर्मानुभावात् परजनो भवति, परजनश्च भूत्वा स्वजनो भवतीत्यमव्यवस्थैव संसारे, न व्यग्रस्थाम्यतीति। माता हि भूत्वेत्यादिना, नामेवाव्यवस्थां प्रपंचयति, एवं चतुरशीतियोनिप्रमुखावशात्सहस्रेष्विद्वत्यादि, योनिर्यत्र मन्मुन्देति गर्भस्थानं वा तत्र विभागो भवति परस्परं केनचिद् बलक्षणेन दृश्येनादृश्येन वा सर्वज्ञवचनग्राह्येण, तत्र पृथिवीजलज्वलनमभीरणेषु प्रत्येकं मत्त लक्षाः दश लक्षाः प्रत्येकवनस्पतिषु निगोदजीवेषु चतुर्दश लक्षाः द्वित्रिचतुरिन्द्रियेषु प्रत्येकं

द्वे द्वे लक्षं निर्यह्नारकदेवेषु प्रत्येकं चतस्रश्चतस्रो लक्षाः, मनुजेषु चतुर्दश लक्षाः, एवं चतुरशीर्तिलक्षयोनीनां चतुरशीतियोनिप्रमु-
ग्यानि शतमहत्त्वाणि, प्रमुखग्रन्थः प्रधानवचनः, चतुरशीतियोनिप्रधानानि शतसहस्राणि तेषु, नान्येष्वित्यर्थः, रागो मायालोभौ द्वेयः
क्रोधमानौ मिथ्यात्वहास्यादिर्मोहः एभिर्मिथूर्तैर्जन्मबन्धः अनिवृत्ता विषयतृष्णा येषां ते तथा तैः अविच्छिन्नविषयतयैः अन्यो-
ऽन्यं परस्परं भक्षणं पृथुतोमार्दानामिव तथा वधो-भारणं बन्धः-संयमनं अभियोगः-अभ्याख्यानं आक्रोशः-अप्रियवचनं
एभिरेन्योऽन्यभक्षणादिभिर्जनितानि तीव्राणि प्रकृष्टानि दुःखानि प्राप्यन्ते-अनुभूयन्ते, अहो इति विस्मये, न खल्वेवंविधं दुःख-
भाजनमन्यदस्मि यादृशः संसारः, द्वन्द्वा वधयंधंशमश्रकशीतोष्णादयः एत एवारामो यत्र संसारे, आरामो हि नानाजातीयतरु-
ममृहः, आराम इवारामो, द्वन्द्वानां संघातः, कष्ट-कृच्छं दुःखं-गहनं स्वरूपं-स्वभावः यस्य इत्येवं चिंतयेत्, ततः संसारभया-
दुद्विगम्य जातारतः मांमारिक्तुस्त्विहीर्षालक्षणो भवति निर्वेद इत्येषा संसारानुप्रेक्षा ३॥

एकत्वभावनास्वरूपमिधानायाह-एक एवाहमित्यादि (११०-१७) एक एवाहं, न जातुचित् समहायो जाये प्रिये वा-
जननं मरणं वाऽनुभवामि इति, यमलकयोरपि क्रमेणैव निस्सरणं, यच्च जन्मनि दुःखं मरणे वा तदेक एवाहमनुभवामीत्यर्थः, न
तस्य मदीयस्यागमनोऽनुभवं कश्चित् महायोऽस्ति, ततश्च महजन्मानः सहमरणाश्च निगोदजीवा अपि न व्यभिचारयत्यमुम-
र्थमेक एवाहं जाये एक एवाहं प्रिये इति, एतदेव भाष्येण दर्शयति-न मे कश्चित् स्वजनसंज्ञः परजनसंज्ञो वा व्याधि-
जरामरणादीनि दुःखानि अपहरति मत्तः मकलं दुःखमाक्षिप्यात्मनि निधत्त इति, एतन्न, प्रत्यंशो-विभागो वंटउ न च
गंभूयः व्यजनाः परजना वा मयि दुःखमुत्पन्नं विभाजयंतीत्यर्थः, ततश्चैक एवाहं स्वकृतस्य कर्मणः फलमनुभवामीति चिंत-

येन, स्नेहानुरागप्रतियन्त्र इति, जनन्यादिप्रियः स्नेहः आर्यायां कामविषयोऽनुरागः प्रतियन्त्र भवति, परसंज्ञेयु
न द्वेषानुन्त्रः, पर एवायं न कदाचिदात्मीयो भवति, किमनेनाद्वेतेनेति ? ततः स्वजनेषु परजनेषु च निःसंगतासुपगतो मोक्षा-
येन यत इत्येकतानुप्रेक्षा ४॥

अन्यन्त्रभाननाविर्भाजनायाह-शरीरन्त्र्यतिरेकेणेत्यादि (१९१-४) शरीरं पंचप्रकारं औदारिकादि तस्मात् शरीरपंचकाद-
न्योऽहं, इत एतद् ? यस्मादिन्द्रियग्राहं शरीरं, अनिन्द्रियोऽहं, न चक्षुरादिना करणेन ग्रहीतुं शक्यः, इन्द्रियग्राहं शरीरमित्य-
व्यापिनी अमदप्रतिपत्तिरित्याह-अनित्यं शरीरमित्यादि, पुद्गलात्मकमौदारिकादि शरीरं, पुद्गलाश्च विशारत्वाच्छरीरमन्नि-
वेद्यमिदं विहाय स्कन्धान्तरेण परमाणुरूपेण वा वर्तन्ते, न जातुचिदात्मा असंख्येयप्रदेशमन्निवेशं परित्यज्य ज्ञानदर्शनरूपं
या वृत्तौ वर्तने यन्मिप्यते वा, ततश्च नित्यत्वमात्मनः, ननु च परिणामानित्यतयाऽऽत्मा अनित्योऽपीष्यत इत्यपरितुष्यन्नाह-
अज्ञं शरीरं ज्ञोऽहमिति न कदाचित् पुद्गला ज्ञानाद्युपयोगरूपेण परिणामिनो भवति, आत्मा तु परिणामी ज्ञानाद्युपयोगपरि-
णामेनानोज्यत्वं, आद्यंतवच्छरीरमनाद्यंतोऽहं आदिः-आरंभकालः अंतो-विनाशकालः तौ यस्य स्तः तदाद्यंतवत्, आदिः
औदारिकमक्रियआहारराणां सुज्ञानः तज्जमकर्मणयोः मत्प्यनादिसम्बन्धं मन्तयाऽनादित्वमिदं, पर्यायांगीकरणेन तु तज्जस-
रामणपुद्गलाः परिश्रंति लगति च, यदा श्लेषमायान्ति तज्जमकर्मणतया तदा आदिः, यदा परिश्रंति तदाऽन्तः, नैवमात्मनः
कदाचिदादिरंतो वा विद्यते, आरम्भारंभकभावाभावात्, ज्ञानरूपेण दर्शनरूपेण च दर्शयति, अविच्छिन्नत्वात् स्वरूपत्वाच्च सर्वदे-
यानाद्यंतोऽहं, इतथान्यत्वं, बहूनि च मे शरीरशतसहस्राणीत्यादि प्राक्तनजन्मशरीराणि इदानीन्तनजन्मशरीराणि भवन्ति,

मंसारे परिभ्रमतः अनादौ च संसारे बहून्यतीतानि शरीरकाणि, न हि तेषां अधुनातनशरीरेऽन्ययोऽस्ति खल्वोऽपि, अहं पुनः न एव येनोपभुक्तान्यतीतानि शरीरशतसहस्राणीत्यतोऽहमन्यस्तेभ्य इत्यनुचितयेत्, अन्यत्वे च सति विच्छिन्नशरीरमभत्वो निःश्रेयसोऽयं घटत इत्यन्यत्वानुपेक्षा ५॥

शुचि-मलरहितं न शुच्यशुचि शरीरकं-पाणिपादाद्यवयवसन्निवेशविशेषः तदशुचीत्येवमेवं विंचितयेत्, ननु च निर्मलशरीराः स्निग्धत्वचः द्वियः पुमांसश्च दृश्यन्ते, तत् कथमस्य प्रतिज्ञामात्रेणाशुचित्वं प्रतिपद्येमहीत्याह-आधुत्तरकारणाशुचित्वादित्यादि हेतुपंचकं, तत्राधुत्तरकारणाशुचित्वादिति (१९१-१४) तत्र तेषु पंचसु हेतुषु आधुत्तरकारणाशुचित्वादित्यस्य व्याख्या, तावच्छब्दः क्रमावद्योतनार्थः, आद्यं कारणं-प्रथमं शुक्रं शोणितं च, करोतीति कारणं, निर्वर्तयत्युत्पादयतीत्यर्थः, योनावुत्पद्यमानो जीवन्तजमकर्मणशरीरी प्रथममेव शुक्रशोणिते अभ्यवहरति, शरीरीकरोति-औदारिकशरीरतया परिणमयति, ततः कललाद्युद-पेक्षिघनपाणिपादाद्यंगोपांगशोणितमांसमभ्तुलुंगास्थिमज्जाकेशश्मश्रुनखशिराधमनिरोमरूपादिना परिणमयति, उत्तरकारणं तु रस-हरण्या परस्परप्रतिचन्द्रया जनन्याहृतमाहाररसमभ्यवहरति, तदेव तदुभयमत्यन्ताशुचीति, शुक्रशोणितयोरशुचित्वं लोकस्य प्रतीत-मिति व्यापयति-अत्यन्ताशुचीति, न जातुचिच्छुचित्वं शुक्रशोणितयोः समस्ति, तद्यथा कचलाहारो हीत्यादिना उत्तरका-रणस्याशुचित्वमाचष्टे, कचलाहारो हि जनन्या ग्रस्तमात्र एव इलेप्समात्राय-कफस्थानं प्राप्तः इलेप्सणा द्रव्यतामापादितोऽत्यन्ता-शुचिन्ततोऽपि पित्तस्थानप्राप्तोऽम्लतामापन्नोऽशुचिरेव, ततो वाताशयं प्राप्तः समीरणेन विभज्यमानः पृथक्खलः पृथग्रस इति द्वयीपरिणतिमापाद्यते, ततो खलान्मूत्रपुरीषदृपिकास्वेदलालादयो मलाः प्रादुष्पन्ति, रमाच्छोणितमांसमेदोऽस्थिमज्जाशुकाणि जायन्ते,

मां पात्र रुक्मादि गुणान्मशुच्येन, तस्मादाद्युत्तरकारणाशुचित्वादशुचिरेव, किंचान्यदित्यनेन अशुचित्वे हेत्वन्तरमाह । अशु-
 चिमाजनत्वादिति (१९२-६) अशुचीनि कर्णमलादीनि तेषामस्करभूतम्, अवस्करो-वर्चस्थानं पादपायुक्षालनकं तदिव यत्
 नदरगरभूतं यन्मादशुचीति, किंचान्यद् अशुच्युद्भवत्वादिति हेत्वनन्तर (१९२-९) एयमेव कर्णमलादीनामशुचीनामुद्भवः
 -आरः शरीर यस्मात्त उत्पद्यते एते र्णमलादयः, अनन्तरेण हेतुना उत्पन्नानां कर्णमलादीनामाश्रयः शरीरमिति प्रतिपादितं,
 भ्रमेन पुनर्हेतुना शरीरादेन कर्णमलादय उत्पद्यन्ते इति प्रतिपाद्यते, अथवा अयं विशेषः-अशुचौ च गर्भे समवतीत्यशुचि शरीर,
 गर्भ-उदरमयं, चशब्दो याशब्दायः अशुचौ वा गर्भे पुरीषादिप्राये सम्भवति-उत्पद्यते यस्माच्छरीर तस्मादशुचीति, किंचान्यदि-
 त्यमप्यो हेतुशुचित्वे अशुभपरिणामिपाकानुबंधादिति (१९२-११) अशुचिः परिणामो यस्य पाकस्य तेनानुबंधत्वाद्-अनु-
 गतत्वात्, तमेवाशुभपरिणामं पाकं प्रकाशयति आर्त्तव इत्यादिना, आर्त्तयम्-ऋतौ शोणितं तस्मिन् आर्त्तवे सति, विंदोरा-
 भानात् प्रभृतीति, विन्दुः-शुक्रायवः तदाधानात्-तत्तत्क्षेपात् प्रभृत्यौदारिकं कल्लादिभावेन परिणमते, अर्जुदं-घनव्यूहोऽय-
 यमिमागः, गर्मधायमशुभपरिणामः पाकः कल्लादावयवरूपस्तेनानुबंधं दुर्गंधम्-अशुभगंधं अत एव पूतिस्मभावं, दुरंतमिति पर्यव-
 नानेनपि हृम्यादिपुंजो वा गुत्रमारमेववायसादिभक्तं वा भस्मान्तमस्थिशकलानि वा, एवमिदं दुष्टान्तं शरीर यतस्तस्मादशुचीति,
 किंचान्यदिति प्रसारान्तराशुचित्वप्रतिपादनं, अशान्यप्रतीकारत्वादिति (१९२-१४) अशक्यः प्रतीकारो यस्याशुचित्वस्य,
 अनुच्यपनयनप्रसार लोके जलक्षालनादिना प्रसिद्धः, उद्धर्त्तनं प्रतीतं, रूक्षणं रोध्ररूपायादिभिः स्नानं जलेन अनुलेपनं
 नन्दनादिकं धूपो विशिष्टगंधद्रव्यसमायी ग्रन्(घ)णो-गंधापणिकं वासयुक्तिः पटनासादिका माल्यं मालाहं पुष्पं, आदिग्रहणात्

कर्पूरोशीतुरुच्छकरतूरिकाग्रहः, एभिरेष्यस्य विशिष्टद्रव्यैरशुचित्वमपनोत्तुमपनेतुं न शक्यं, कुतः ?-अशुच्यात्मकत्वात् अशुचिरारमा-स्वभावो यस्य तदशुच्यात्मकं, अशुचिस्वभावस्य पुरीषादेरिवाशक्यप्रतीकारमशुचित्वापनयनं, शुच्युपघातकत्वा-चाशुचि शरीरं, शुचीनि द्रव्याणि-आल्योदनदधिघृतक्षीरादीनि तान्यप्यात्मसंपर्कद्रुपसंहत्याशुचीकरोति, यतः कर्पूरचन्दनकश्मी-रजादीनि सुगंधिद्रव्याणि संश्लेषमात्रादेव पूतीकरोति अतोऽन्विष्यमाणं सर्वप्रकारं शरीरमेवाशुचि परमार्थतो, नापरं किञ्चित् स्व-तोऽशुचि ममस्ति, शरीरं तत्संपृक्तं वा विहायेति, एवं ह्यस्य चिन्तयत इत्यादिना अशुचित्वानुप्रेक्षायाः कलमाह, निर्वेदः-अभीतिः अरतिः-उद्वेगः, शरीरकं निर्विण्णः शरीरसंस्कारार्थमायतते, जन्मग्रहाणायैव तु घटत इत्यशुचित्वानुप्रेक्षा ६॥

आश्रवानुप्रेक्षास्वभावप्रकाशनायाह-आश्रवानिहामुत्रापययुक्तानित्यादि, (१९३-१) आश्रूयते-यैः कर्म्मदीयते आश्रवास्तौ इन्द्रियादयः तानाश्रवानिह लोके अमुत्रेति परलोकं अपायो-दोषः पीडा दुःखं तेनापायेन युक्तान्, महानदी गंगादिका तस्याः श्रोतः-प्रवाहस्तस्य वेगः-संसर्पणविशेषः तद्वत्तीक्ष्णान् यथा स नदीप्रवाहस्तृणकाष्ठादि पतितमपहरति एवमेते चक्षुरादयः स्वप्रवाहपतितमात्मानमपहरति-सन्मार्गाद् भ्रंसयति, अकुशलं पापं सामान्येन कर्म्मबन्धः तस्यागमः प्रवेशः तद्वा-रभूतान् कुशलस्य च पुण्यस्य दशविधधर्मस्य निरोधः प्रतिबन्धः तस्य हेतून् इन्द्रियमादियेषां ते इन्द्रियादयः तानचक्षत खंडयतो जीवस्यापकारिण्यतयेत्, अथवा अवयवं-गर्हितं, गर्हितान्-पापानित्येवं चिंतयेत्, तच्चथेत्यादिना सोदाहरणेन आश्रवान् दर्शयति, सिद्ध्यतीति सिद्धः-सिद्धविद्यः सोऽनेकविधाचलेन युक्तोऽपि वियद्विचारी अङ्गस्वरलक्षणाद्यष्टांगं निमित्तं तस्य पारंगतो गार्ग्य इति गोत्राख्या, मत्वकिः स्त्रीष्वामकचित्तो निधुनं-नाशमुपजगामेति, तथेत्यपमुदाहरणं यच्चसश्रणीयविशेषः तस्य

प्रमाणो भंजनमर्दनाभ्यवहारलक्षणः उदकेन स्वेच्छयाऽवगाहः अवगाहादिगुणसम्पन्नमिति आदिग्रहणात् मिहादिव्यालरहितं एवं-
विभ्रमविचारिणो मदनं दृष्ट्वा हृत्पित्तमग्निं क्रीडयति विकारिणां संजनीषु अनेकप्रकारं वाजीकरणस्पर्शनादिभिः शौढयोपित
इह मनुजान् प्रतारयति हस्तिमूर्खान् घंघः-संयमनं चयः-तालनं दमनं-शिक्षाग्रहणं पश्चाद्वाहनं अंकुशोऽभिधातः प्रतोदः
प्रयोजनरुन्नेनाभिधातः आदिग्रहणादनिभारोपणं युद्धकाले च शस्त्राभिधातः, तथेति दृष्टान्तान्तरमाह-मधुनमुखप्रसंगेनाहितः
हृत्तो गर्भो गम्याः अद्यत्तरी-वेगमरी प्रसवकाले मरणमभ्युपैत्यवशा, 'एवं' मित्यादिना दार्ष्टान्तिकमर्थमुपसंहरति, एवमुक्तेन
न्यायेन लोकद्वयेऽपि विनाशमृच्छन्ति प्राप्नुवंतीति । तथेत्याश्रयान्तर्दोषदर्शनार्थं, मामयिकानि च वायमाद्युदाहरणानि, वडिशो
-गजन्मत्र मांसं तथेत्यपराश्रवगतदोषदर्शनमुदाहरणद्वयेन, तथा पराश्रवदोषापादनं अर्जुनकधोरः श्यामायां विनिवेशितदृष्टिनिर्धनं
गग इति, मामयिकुर्मनाख्यानकं, तथेत्ययमप्याश्रवः सदोष इति कथयति, तित्तिरिः पंजरस्थितिचिरीश्रवणशब्दादागतो ग्रूपार्थो
पाठेन वस्यते, एवं कपोलकृपिलकावपि, गीतमेकमेव गौर्याविकटे गायनं संगीतकं तु वंशकांस्यादीत्यादियुक्तं, एवमेतान्
आश्रवान् दोषपटुलान् चिंतयेत्, एवं च परिचिंतयन्नाश्रवनिरोधायैव घटत इत्याश्रवानुप्रेक्षा ७॥

संयरानुप्रेक्षानिरूपणायाह-संयरांश्च महाव्रतानीत्यादि(१९४-६) आश्रवद्वाराणां पिधानम्-आश्रवदोषपरिवर्जनं संवरः,
नांश्च संयरान् प्राणातिपातनिवृत्त्यादीन् गुण्यादिपरिपालनानिति गुण्यादयः परिपालना येषां महाव्रतादीनाम्, आदिग्रहणादुत्तरगु-
णपरिग्रहः, इतरत्रादिग्रहणान् समितिग्रहणमतस्तांश्चितयेत्, गुणा उपकारिणस्तान् गुणानित्येवं चिंतयेत्, सर्वे ह्येते इति गतार्थं ८॥
निर्जरानुप्रेक्षारूपपात्रधारणमधुना-निर्जरा वेदना इत्यादि(१९४-६) निर्जरं निर्जरा आत्मप्रदेशेभ्योऽनुभूतरसकर्म-

पृथग्यपरिग्रहं निर्जरा इति, तत्र चेदना अनुमनः तत्र आस्वादने-विपाकः कर्मपुद्गलानामुदयावलिकाप्रवेशेन अनुभूतरसानामुत्तरकालं
 परिग्राहः, निरूप्यमाना विपाकाः परिग्रहंति, 'द्विविध' इति, विपाकाभिसम्बन्धः निर्जराया सहकार्यत्वाद्, द्वैविध्यप्रदर्शनायाह-
 अनुद्विष्टयः कृशालम्बुत्तश्च, तत्र बुद्धिः पूर्वा यम्य, कर्म परित्यज्यामीत्येवंलक्षणा बुद्धिः ग्रथमं यस्य विपाकस्य स बुद्धिपूर्वः न
 बुद्धिपूर्वः अद्विष्टयः, नत्र तयोर्विपाकयोरेवं तावद्विष्टयः नरकतिर्यङ्मनुष्यामरेण कर्म ज्ञानावरणादि तस्य फल-आच्छाद-
 स्मदिरूपं नद्विष्टयः-तद्दृश्यस्तस्मात् कर्मफलद्विषयमानाद्यो निर्जरालक्षणे विपाकः, सति तस्मिन् कर्मफले विपच्यमाने स
 भालयुद्धिरूपः, न हि तैम्नयः परीपहजयो चा नारकादिर्मिर्मापितः, तमेव विपाकमवच्यतः परंपं संसारानुबंधिनमेव चितयेत्,
 न हि नादना निर्जराया मोक्षः श्रम्योऽधिगंतुमित्येतदेवाह-कुशालानुबन्धिर(न्य इ)ति, यस्मादुपभुज्य यत्तत् कर्मफलं पुनः
 गमन्मानेन श्रमितल्यं, यः पुनः कुशलमूलो विपाकः तपसा द्वादशविधेन परीपहजयेन च कृतः सोऽवश्यंतैयैय बुद्धिपूर्वकः, तमेवंविधं
 गुणान् इति गुणमुपकारकमेव चितयेत्, यस्मात् न तादृशः किम् ?-शुभमनुचिन्तति, अपरेण तावदेवेन्द्रसामानिकादिस्थानान्यथा-
 मोक्षि मनुष्येण च नक्रयचित्तवलयमहामाण्डलिरूपदानी लब्धा, ततः सुखपरम्परया मुक्तिमवाप्स्यतीति । शुभानुबन्धः निरनुबंधो
 चेति, नाशब्दः पूर्वविरुपापंशः, नयः परीपहजयकृतो विपाकः सकलकर्मक्षयलक्षणः साक्षान्मोक्षायैव कारणीभवतीति, तनु च
 यदि बुद्धिरांक्षो देवादिकलः शुभानुबन्धो विपाकस्तत आगमेन सह विरोधः " नो इहलोगद्वयाए तवमहिद्विजा ", भण्यते, न
 मनुषुणा देवादिकलमिष्टं, म हि मोक्षार्थमेव घटते, यदान्तरालिकं फलं देवादि तदानुषंगिकमिधुवणसेके तृणादिसेकवत्, मनीषितं
 तु तेन तयः परीपहजयार्थ्या मोक्षः प्राप्यः, तत्र या प्रयत्तिस्तपसि परीपहजये वा मा बुद्धिपूर्वका विपाकहेतुरिति, तस्मादेवमनु-

चित्तगन् कर्मनिर्जरायैव घटते, निर्जरानुप्रेक्षा ॥

पंचाग्निस्वात्मकमित्यादिना (१९४-१६) लोकानुप्रेक्षास्वरूपं निरूपयति, पंचास्तिकाया धर्माधर्मिकाशुद्रलजीवाख्या-
न्ते आत्मानः-स्वरूपमस्येति, लोकमित्युपरिष्टादस्येति, द्विविधो नानाप्रकारः परिणामो यस्येति, तमेव विविधपरिणामं दर्शयति
उत्पत्तिस्थित्यन्यतानुग्रहप्रलययुक्तं उत्पत्तिद्विविधा-प्रतिक्षणवर्तिनी कालान्तरवर्तिनी मृद्ध्यं पिंडाधाकारेण
न्यप्रलयानुमेया, प्रतिक्षणमन्यथाऽन्यथा चोत्पद्यन्ते परिमाणभावाः अस्तिकायाः, कालान्तरवर्तिनी मृद्ध्यं पिंडाधाकारेण
मुद्रायं प्रकीर्णमपहाय पिंडादिरूपेण परिणमते, स्थितिरवस्थानं अस्तिकायरूपेण सर्वदा व्यवस्थानात्, धर्मास्तिकायादिव्यपदेशं
न शङ्कते, ते सर्वदा व्यनतिष्ठन्तेव वचनायैवः, अन्यथा तूत्पत्तिस्थितिभ्यामन्यत्वं विनाशः, सोऽपि द्विविधः-क्षणिकः काला-
न्तरात् न, विवक्षितक्षणाद्वितीयक्षणादन्यत्वमवश्यं भावीत्यवस्थान्तरापत्तिरेव विनाशो, न निरन्वयः क्वचिदस्ति प्रलयः, स्थित्युत्पत्ती
भगुचरस्परिणयौ सत्त्वानां, घटो हि मधुत्पन्नस्तिष्ठंश्च जलाहरणधारणादिरूपेणानुगृह्णाति, प्रलयोऽपि कालान्तरभावी भवत्यनुग्राहको
येतत्तत्तत्क्षितः. कुण्डलाधिनिः कटकविनाशवत्, अत एव एभिरुत्पत्त्यादिभिर्मुक्तमुत्पत्त्यादिपरिणतिस्वभावमिति, विनाशो नाना-
स्वरूपः स्वभावाः स्वरूपं यस्य सुखदुःखप्रकर्षपरिस्वरूपत्वात् वैचित्र्याच्च कर्मपरिणतेः, एवं ह्यस्य चिन्तयतस्तत्त्वज्ञानविशु-
द्धिर्भवतीति लोकानुप्रेक्षा, एवम्-उक्तेन प्रकारेण लोकस्वरूपमभिधाय ततस्तेषु जीवादिपदार्थेषु विशुद्धं-निर्मलं शंकादिदोषरहितं
नैव भवतीति, यथा भगवद्भिरुक्तं "सदाहं ठाणाहं असामयाहं" न कदाचिदस्मिन् व्यावर्णितलक्षणे लोके किञ्चित् स्थानमस्ति शाश्वतं
नैव भवतीति, निमुचिस्त्वमनो भवतीत्यहं-परलोकनिरपेक्षश्च मोक्षार्थैव घेतोऽनुपिःखगुणा भवतीति लोकानुप्रेक्षा ॥

अनादा समार (१२१-६) इत्यादिना बोधिदुर्लभत्वानुप्रेक्षां निरूपयति, अनादाविति सर्वकालावस्थायिनि संसारे, किं स्वरूपेण ?, नरकादिष्वित्याह, तेषु भवग्रहणेषु पुनः पुनः चक्र इव परिभ्रमतो, न तत्कृतः प्राणिनः शारीरमानर्मानाप्रकारैर्दुःखरालीढस्य तत्पार्थाश्रद्धानाविरतिप्रमादकपायादिभिरुपहतमतेर्ज्ञानावरणाद्बुद्ध्याभिभूतस्य ज्ञानावरणादिकर्मचतुष्टयं धातिरुर्म विज्ञेयतो मोहनीयं मय्यगदर्शनादिमार्गस्य विधातकमित्येतदेवाह-सम्यग्दर्शनादिनेत्यादि, सम्यग्दर्शनविरत्यप्रमादाकपायविशुद्धो बोधिर्दुर्लभो भवतीति विभक्तिपरिणामेनाभिसंघनीयं, जन्तुना दुर्लभ इति, बोधिशब्देनात्र चारित्रमेव विवक्षितं, अथवा पाठान्तरं मय्यगदर्शनादितरेव बोधिः अपगतसकलशंकादिदोषः रहितो (दूषणेन) दुःखेन लभ्यत इति, एवं बोधेर्दुर्लभत्वमनुचितयनो बोधिं प्राप्य प्रमादो न भवतीति बोधिर्दुर्लभत्वानुप्रेक्षा ? १॥

न्याय्यातधर्मानुप्रेक्षां प्रतिपादयन्नाह-सम्यग्दर्शनप्रतिष्ठाभन्तरेण न महाव्रतादिलाभः समस्ति, प्रागेव सम्यग्दर्शनं द्वारभूतं धर्मानुष्ठानस्येति प्रतिपादयति सम्यग्दर्शनद्वारेण (१९५-७) धर्माविगाह इति, पंच महाव्रतानि साधनं यस्येत्यनेन समस्तमूलोत्तगुणपरिग्रहः, आचारार्दानि दृष्टिवादपर्यन्तानि द्वादशांगानि, अर्हत्प्राणीत आगमः, तेनोपदिष्टं तच्च यस्य धर्मस्य, चरणलक्षणस्येत्यर्थः, गुप्तिममितिपरिपालनं विशुद्धं व्यचस्थानमस्येति गुप्तिभिः समितभिश्च परिपालनं-परिक्षणं विशुद्धं निर्मलं व्यग्रस्थानं-स्वरूपावस्थानं यस्य म तथोक्तः, संसारो नरकादिचतुष्टयं तस्मान्निर्वाहको-निस्सारकः, न चासावभावीभवति मुक्ताभ्यायामित्याह-निःश्रेयसमप्रापक इति, निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसं-स्वात्मन्येवावस्थानं ममस्तकर्मापेक्षस्य निःश्रेयसमुच्यते तस्य प्रापकः, तस्य पर्यायान्तरस्योत्पादक इत्यर्थः, यशोविभवादिद्युक्तो भगवान् परमर्षिर्पि गति ममधिगतमकलज्ञानः तीर्थकर-

नामरुमोदयान् तीर्थस्य प्रयाणकः चन्दनपूजाहोऽहं तेनामोघवचनेन स्वाख्यातः अहो इत्याद्यर्थे नापरेण केनचिदेवं कथितः
मुञ्च उत्तमार्गापचादलक्षण आख्यातः धर्म इत्येवमस्य धर्मस्वाख्यातत्वमनुचितयतो मार्गाध्यवनेन तदनुष्ठानेन च
न्ययस्थानं भवतीति मार्गो रत्नत्रयं मुक्तः स्वरूपं वा तस्मादध्यवनेन-अपतनं तदिदं मार्गस्य सम्बन्धः तस्मानुष्ठानं श्रद्धानस्वा-
प्पायक्रियानगणमिति, तदेव च परमार्थतोऽध्यवनेन मार्गाद्यथोक्तक्रियानुष्ठानमित्येषा धर्मस्वाख्यातत्वानुचिन्तनानुपेक्षा १२॥
उक्ता अनुपेक्षाः मोदाहरणाः, सम्प्रति परीपहान् वक्ष्याम इति प्रतिजानीते—

मार्गाध्यवननिर्जरार्थं परिपोढव्याः परीपहाः ॥ ९-८ ॥ सूत्रम् ॥

अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसंचयते, मार्गाध्यवनाथं निर्जरार्थं, परीपहसहने मार्गाध्यवने प्रयोजनं, कदाचित् क्लिष्टचित्तः क्लीबत्वात्
तन्महानाप्रवृत्तः मन्मार्गात् प्रच्यवेत्तापि अतस्तत्सद्दनादरः, मार्गस्थस्य तु सम्यगविमहमानस्य गिरेरिव निष्प्रकम्पचेतसो निरा-
द्वित्कल्याणस्य जायते कर्मनिर्जरा, एतदेवाह-सम्यग्दर्शनादेरित्यादि (१९५-१६) तत्त्वार्थश्रद्धानादिलक्षणो मार्गो निवृत्ते-
रात्यन्तिस्याः तन्मन्मार्गान् मा प्रच्युतिर्भविष्यतीति महान्ते परीपहाः, तथा ज्ञानावश्यादिकर्मक्षपणार्थं परिपोढव्याः परीपहाः,
मिद्विश्राप्तिहागणसंरतिमेतवः परिपोढव्या परीपहा इति निर्वचनं, समन्तादापतंतः क्षुत्पिपासादयो द्रव्यक्षेत्रकालभान्नापेक्षाः पोढव्याः
मादितव्याः परीपहाः, भण्यन्ते परीपहंत इति परीपहाः, कियंतस्ते के च पुनः किंस्वरूपा वेत्याह-तद्यथेति संख्यादिनिरूपणोपक्रमणं ।
क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकनाधारतिस्त्रीचर्याशयानिपधाक्रोशयाचनाऽलाभरोगतृणस्पर्शमल-

सत्कारपुरस्कारप्रज्ञानसम्यक्तवानि ॥ ९-९ ॥ सूत्रम् ॥

धुत्पिपामादयः परीपहा द्वाविंशतिः, नामतोऽपि क्षुदादिनामानः सारूपमपि च शब्दार्थेनावेदितमेव, संख्यादीनां त्रयाणामपि प्रदर्शनं करोति भाष्यकारः—धुत्परीपहः१ पिपासा२ शीत३ मुष्णं४ दंशमशकं५ नाभ्य६ मरतिः७ स्त्रीपरीपहः८ चर्यापरीपहः९ निषद्या१० शय्या११ आक्रोशः१२ वद्यः१३ याचनं१४ अलाभः१५ रोगः१६ तृणस्पर्शः१७ मलः१८ सत्कारपुरकारौ१९ प्रज्ञा२० ज्ञाने२१ अदर्शनं२२ परीपह इति, तत्र क्षुत्परीपहः क्षुद्देदनादिनाऽऽगमावहितेन चेतसा ममयतोऽनेपणीयं परिहरतः क्षुत्परीपहज्यो भवति, अनेपणीयग्रहणे तु न विजितः स्यात् क्षुत्परीपहः, एवं पिपासापरीपहोऽपि, एपणीयभावे तु प्राणिदयावता समस्तमनेपणीयं परिहरता शरीरस्थितिः कार्यो, शीतपरीपहज्यस्तु शीते पतति महत्यपि जीर्णवसनः परित्राणवर्जितो नाकल्प्यानि वासांमि गृह्णाति शीतत्राणाय, आगमविहितेन विधिना एपणीयमेव कल्प्यादि गवेषयेत् परिभुंजीत वा, नोऽपि शीतात्तोंऽग्निं ज्वालयेत्, अन्यज्वालितं वा नासेवते, एवंमनुतिष्ठता शीतपरीपहज्यः कृतो भवति, एवमुष्णतप्तोऽपि जलावगाहस्नानव्यजनवातान् वजयेद्, अभिघाते वा छायादि वा, अत उष्णमापतितं सम्यक् सहते, नैवातपशीतोष्णत्रयाद्भीमेति, दंशमशकादिभिर्दंश्यमानोऽपि न ततः स्थानादपगच्छेत्, न च तदपनयनार्थं धूमादिना यतते, न च व्यजनादिना निवारयेदित्येवं दंशमशकपरीपहज्यः कृतः स्यात्, नान्यथेति ॥

नाभ्यपरीपहस्तु न निरुपकरणैव दिग्भ्यरभोतादिवत्, किं तर्हि?, ग्रवचनोक्तेन विधानेन नाभ्यं, ग्रवचने तु द्विविधः कल्पः—जिनकल्पः व्यविरकल्पश्च, तत्र व्यविरकल्पे परनिष्पन्नः जिनकल्पी भवति, तत्र क्रमेण धर्मश्रवणमभनन्तरं ग्रत्रज्याप्रतिपत्तिः, ततो द्वादश वर्षाणि मूत्रग्रहणं, पश्चाद्द्वादश वर्षाण्यर्थग्रहणं, ततो द्वादश देशदर्शनं, कुर्वन्नेव च देशदर्शनं निष्पादयति शिष्यान्, शिष्यनिष्पत्तेरनन्तरं प्रतिपद्यते

न्युपपत्तिहारं, न च त्रिविधो-जिनकल्पः शुद्धिपरिहारः यथालब्धश्च, तत्र । अथ कल्पस्य नाम । अथ कल्पः प्रथममेव तपःमत्तमादिमाननाभिरात्मानं भावयति, भावितात्मा च द्विविधे एव परिकर्मणि प्रवर्तते, यदि पाणिपात्रलब्धिरस्ति ततस्तदनुसृत्यमेव परिकर्म चेष्टते, अथ पाणिपात्रलब्धिनर्नास्ति ततः प्रतिग्रहधारित्वपरिकर्मणि प्रवर्तते, तत्र यः पाणिपात्रलब्धिसम्पन्न-
 मस्योपधिरग्रह्यंनया रजोहरणं मुखचस्त्रिका च, कल्पग्रहणविधिश्चतुर्विधः पंचविधो वा, प्रतिग्रहधारिणस्तु नवप्रकारोऽवश्यं तया, कल्पग्रहणाद् दशविध एकादशविधो द्वादशविधो वा उपधिरागमेऽभिहितः, एवंविधं नाग्रमिष्टं, दशविधसमाचार्या चेमाः पंच तेषां
 नामानां-आपृच्छना मिथ्यादुष्कृतमावश्यकी निपीधिकी गृहस्योपसंपन्न, उपरितनी वा त्रिप्रकारा सामाचारी, आवश्यक्यादिका, शुभसंपदपि तेषामानाखस्तु नवमस्य पूर्वस्य जघन्यतः, तत्र हि कालः परिज्ञेयो (गुणनादिना), उत्कृष्टेन दश पूर्वाणि भिन्नानि,
 न मग्नूनीनि, यत्रपभनाराचसंहननाश्च ते वज्रकुड्यकल्पधृतयः, स्थितिरपि तेषां क्षेत्रादिकाऽनेकभेदा, क्षेत्रतस्तावत् जन्मना सद्भावेन
 न मरास्वेन कर्मभूमिषु, संहरणतः कदाचित् कर्मभूमावकर्मभूमौ वा, अवसर्पिण्यां कालतः तृतीयचतुर्थ्योः समयोः जन्म,
 त्रिगतुःपंचमीषु गद्गायः, चतुर्थ्यां लब्धजन्मा पंचम्यां यत्रजति, उत्सर्पिण्यां दुष्पमाद्यासु त्रिषु कालविभागेषु जन्म, द्वयोस्तु
 गद्गायः, गामायिकच्छंदोपस्याप्ययोर्जिनकल्पप्रतिपत्तिः चरणयोः, एवं तीर्थपर्यायागमवेदादिकाऽपि स्थितिरुपयुज्यागमानुसारेण
 पान्या, ननु न अनेलकादिदशविधः कल्पस्तत्रानेलक्यं स्फुटमेवोक्तं, तत्र मध्यमतीर्थकरतीर्थवर्तिनां सामायिकसंयतानां चतुर्विधः
 कल्पोऽग्रमिषोऽवश्यंतया करणीयः, यथाह-“शरयातरपिडल्यागः कृतिकर्म च तथा व्रतादेशः । पुरुषज्येष्ठत्वं च हि चत्वा
 रोऽग्रमिताः कल्पाः ॥ १॥” पांडुध्यानवस्थितकल्पः, यथोक्तं-“आचेलक्योर्देशिकनृपिडल्यागमासकल्पाश्च । वर्षाविधिः प्रति-

क्रमणविधानं चानवस्थिताः कल्पाः ॥ १ ॥ ” आद्यचरमतीर्थं क्रतीर्थवर्त्तिनां तु दशविधोऽप्यवस्थितः कल्पः । “अस्य तु पुनर्भ-
 गवतस्तीर्थं क्रवर्द्धमानचन्द्रस्य । स्थित एवेष्टः कल्पः स्थानेषु दशस्यपि यथावत् ॥ १ ॥ ” किं पुनः कारणमेतदेवं तीर्थकृतां विषम-
 मुपदेयनं?, “आर्जवजडा अनार्जवजडा[श्चेति] वृषभवीरतीर्थकालभवाः । मनुजा यस्मात्तस्मात् कल्पः स्थित एव स प्रोक्तः ॥ १ ॥ ”
 मत्यमुक्तं, आर्चेलक्यमुक्तं तत्तु यथोक्तं तथा कर्त्तव्यं, तीर्थकृत्कल्पस्तावदन्य एव, मतिश्रुतावधिजानिनः प्रतिपन्नचारित्रास्तु चतु-
 र्नानिन इति युक्तमेव तेषां पाणिपात्रभोजित्वम्, एकदेवदूष्यपरिग्रहाश्च, साधवस्तु तदुपदिष्टाचारानुष्ठायिनो जीर्णखंडितासर्वत-
 नुप्रावरणाः श्रुतोपदेगेन विद्यमानैर्विधवागमसोऽपि अचेलका एव, यथा आपभोचरणे शाटकपरिवेष्टितशिराः पुरुषो नग्न उच्यते
 मयस्त्रकोऽपि तथाऽत्र गुह्यप्रदेशस्थगनाय गृहीतचोलपट्टकोऽपि नग्न एवेति, योषित् काचित् परिजीर्णशाटिकापरिधाना तंतुवा-
 यमाह—‘नगनाऽहं देहि मे शाटिका’ इति, एवं साधवोऽप्यमहाधनमूल्यानि खंडितानि जीर्णानि च विभ्रतः श्रुतोपदेशाद्धर्मशुद्ध्या
 नाग्न्यभाज एवेति, चारित्र्यद्वये शुद्धपरिहारिकान् वक्ष्यामः, अथालंदिकास्तु भण्यन्ते, लन्दमिति कालस्याख्या, तच्च पंचरात्रं,
 तेषां हि पंचको गच्छः, मामाचारी तु तेषां जिनकल्पिकैस्तुल्या सूत्रप्रमाणभिक्षाचर्याकल्पान् विहाय, तत्रापरिसमाप्ताल्पसूत्रार्थस्तु
 गच्छप्रतिवद्धाः, तत्र केचिज्जिनकल्पिकाः यथालंदिनः, तत्र जिनकल्पिका निष्यतिकर्मशरीराः समुत्पन्नरोगाश्चिकित्सायां न प्रवर्त्तते,
 नेत्रमल्याद्यापि नापनयन्ति, स्थविरकल्पास्तूपन्नरोगं गच्छे प्राक्षिपति, गच्छोऽपि ग्रासुकैषणीयेन कर्म करोति भेषजादिना, स्थवि-
 रकल्पिकाश्चैकैकप्रतिग्रहधारिणः सग्रावरणाः, जिनकल्पिकानां तु वस्त्रपात्राणि भाल्यानि, एकत्र पंचरात्रचारिणि एते, गणप्रमाणं
 जघन्यतस्त्रयो गणाः शतश उत्कृष्टः, भिक्षाचर्या तु तेषां पंच पंचैव, एकवीथी चरन्तः पंचभिः पदैकैर्मसकल्पं प्रति समापयन्ति,

स्थितास्थितरूपयोः शुद्धयोरपि ते भवन्ति, एवमेते जिनकल्पिकादयो गच्छन्निर्गताः, तत्र यद्येवंविधं नाभ्यगम्यते ततो नागमो-
परोधः, अथ परिधानरूपरित्यागमात्रं ततस्तदग्रमाणकं न मनांसि ग्रीणयति जैनेन्द्रशासनानुसारिणामिति, स्थविरकल्पिकास्तु
चतुर्दशविधोपधय उत्तमर्गापरादव्यवहारिणः औपग्राहिकोपधिधारणादीनां गच्छन्नासिनां च पारमार्थप्रवचनानुसारिणां नाभ्यपरी-
पहजयः संभवतीति नान्येषां ६।

अरतिरुपपद्यते कदाचिद्विहस्तस्तिष्ठतो वा सूत्रोपदेशात्, तत्रोत्पन्नारतिनापि मम्यग्धर्मारामरतिनैव भवितव्यं, एवमरतिपरीपह-
जयः ७ स्यादिति, न स्त्रीणामंग्रत्यंगसंस्थानहसितलितविभ्रमादिचेष्टाः चिंतयेत् न जातुचिच्चक्षुरपि तासु निवेशयेत् मोक्षार्गागलासु
कामसुद्धरा, एवं स्त्रीपरीपहजयः ८ कृतो भवति, वज्रितालस्यः ग्रामनयन(गर)व्रमतिनिर्ममत्त्वः प्रतिमासं चर्यामाचरोदित्येवं चर्या-
परीपहजयः ९, निषीदंत्यस्यामिति निगद्या-स्थानं स्तीपशुषण्डकविजितमिष्टानिष्टोपगर्गजयिता तत्रानुद्दिगेन नियद्यापरीपह-
जयः कार्यः १०, शय्या-संस्तारकथम्पलादिपट्टो वा मृदुकठिनादिभेदेन बोधावचः प्रतिश्रयो वा यांशूत्करप्रचुरः शिशिरो बहुधर्मको
या तत्र नोद्विजेत कदाचनेति शय्यापरीपहजयः ११, आक्रोशः अनिष्टवचनं तद् यदि सत्यं कः कोपः? शिक्षयति हि मामयमुपकारी
न पुनरेवं करिष्यामीत्यत्र त्वया सुतरां कोपो न कर्त्तव्य इत्याक्रोशापरीपहजयः १२, वधः-ताडनं पाणिपाणिंलताकशादिभिस्तदपि
शरीररुमग्रश्यंतया विधंसत एवेति मत्वा सम्यक् महितव्यम्, अन्यदेवेदमात्मनः पुद्गलगंहितरूपं, आत्मा पुनर्न शक्यत एव ध्वंमयितु-
मतः स्वकृतकर्मफलमुपनतमिदं ममेति सम्यक् महमानस्य वधपरीपहजयः १३, याचनं-मार्गणं भिक्षोर्वस्त्रपात्रान्नपानप्रतिश्रयादेः
परतो लब्धव्यं सर्वमेव साधुना अतो याचनमग्रश्यमेव कार्यमित्येवं याचनापरीपहजयः १४, अलाभस्तु याचिते सति प्रत्याख्यानं

विद्यमानमविद्यमानं ना न ददाति यस्य स्वं तत्, कदाचिद्वा दत्ते, अल्पं वा कदाचित् परः, तत्रापरितोपो नायच्छति सति, यथोक्तं—“बहुं
परधरे अत्थी’त्यादि, अलाभे च ग्रमन्नात्मनैव भवितव्यं अलाभपरीपहजयः १५, रोगो—ज्वरातिमारकासश्वासादिस्तस्य प्रादुर्भावे
सत्यपि न गच्छ, निर्गताधिकित्वायां प्रवर्तन्ते, गच्छयासिनस्तल्पवहुत्वालोचनया सम्यक् महते, ग्रन्थनोक्तेन वा विधिना प्रतिकारमा-
चरतीति रोगपरीपहजयः १६, अशुषितृणस्य दर्भादिः परिभोगोऽनुज्ञातो गच्छनिर्गतानां, गच्छयामिनां च तेषां शयनमनुज्ञातं नि-
शय्यन्ते, तान् दर्भान् भूमानाः तीर्य संस्तरकौ च दर्भाणामुपरि विधाय शेते, चौररूपकरणापहृतौ वा प्रतनुक्रुसंस्तरकादिपट्टको ना
अत्यन्तजीर्णत्वात्तृणाद्यपि तत् परुषकुशदर्मादितृणसंस्पर्शं सम्यगधिसहते यस्तस्य तृणपरीपहजयः १७, रजः—परागमात्रं मलस्तु
स्वेदवारिसम्पर्कात् कठिनीभूतो नपुंषि स्थिरतामितो ग्रीष्मसंपातजनितघर्मजलादार्द्रतांगतो दुर्गन्धिर्महान्तमुद्गेगमापादयति, तदपनय-
नाय कदाचिदपिपेकाद्यमिलापं न करोतीति मलपरीपहजयः १८, सत्कारो—भक्तपानस्नानादिना परतो योगः पुरस्कारः—सद्भूत-
गुणोत्कीर्तनं वन्दनाभ्युत्थानासनादिव्यग्रहारश्च, तत्रागत्कारितोऽपुरस्कारितो वा न द्वेपं यायात् न द्वेपयेच्च मनोऽनिकारेणात्मानमिति
सत्कारपुरस्कारपरीपहजयः १९, प्रज्ञायतेऽनयेति प्रज्ञा—बुद्ध्यतिशयः तस्मात्तत्प्राप्तौ न गर्वमुद्ब्रूत इति प्रज्ञापरीपहजयः
२०, प्रज्ञाप्रतिपक्षेणाप्यबुद्धिक्त्वेन परिपहो भवति, नाहं किञ्चिज्ज्ञाने भूर्खोऽहं सर्वपरिभूत इत्येवं परितापमुपागतस्य परीपहस्तद-
करणात् कर्मविपाकोऽयमिति परीपहजयः, ज्ञानं तु श्रुताख्यं चतुर्दश पूर्वाण्येकादशांगानि समस्तश्रुतधरोऽहमिति गर्वमुद्ब्रूते,
तत्रागर्वकरणात् ज्ञानपरीपहजयः, ज्ञानप्रतिपक्षेणाप्यज्ञानेनागमशून्यतया परीपहो भवति, ज्ञानाग्रणोदयात् क्षयोपशमोदयनिज्जु-
मितमेतदिति, स्वकृतकर्मफलपरिभोगादपैति तपोऽनुष्ठानेन वेत्त्येवमालोचयतो ज्ञानपरीपहजयो भवति २१। अदर्शनपरीपहस्तु

सर्वपापस्थानेभ्यो विरतः प्रकृततपोऽनुष्ठाप्य निःसंगथाहं तथापि धर्माधर्मात्मिभ्यो देवचारकादिप्राधान्ये अतो मृषा समस्तमेतदिति सर्वपापस्थानेभ्यो विरतः प्रकृततपोऽनुष्ठाप्य निःसंगथाहं तथापि धर्माधर्मात्मिभ्यो देवचारकादिप्राधान्ये अतो मृषा समस्तमेतदिति अदर्शनपरीपहः, तत्रैवमालोचयेद्-धर्माधर्मौ पुण्यपापफललक्षणौ यदि कर्मरूपौ पुद्गलात्मकौ ततस्तयोः कार्यदर्शनादनुमान-समाधिगम्यत्वं, अथ क्षमाक्रोधादी धर्माधर्मौ ततः स्वानुभवत्वादात्मपरिणामरूपत्वात् प्रत्यक्षविरोधः, विज्ञानात्मकत्वादात्मनः न प्रलंभो विद्यत एव, देवास्त्यन्त्यन्ततरतम (विषय) सुखासक्तत्वान्मनुष्यलोके च कार्याभावाद् दुष्पमानुभावाच्च न दर्शनगोचरं प्रयाति, नारकास्तु तीयवेदनार्ताः पूर्वकृतकर्मादियनिगडबन्धनवशीकृतत्वाद स्वतंत्राः कथमायान्तीत्येवमालोचयतः अदर्शनपरी-पहजयो भवति २२। इतिशब्द इयत्ताप्रदर्शनार्थः, एत इति (१९२-७) क्षुदादयोऽदर्शनान्ताः प्रत्यक्षीकृताः द्वाविंशतिरिति, न न्यूनाः, नाधिकाः, क्षमादिदशलक्षणस्य धर्मस्य विग्रहेतवः अंतरायकारणभूताः। यथोक्तं संवराख्यं प्रयोजनमभिसमी-क्ष्याभिसंधाय संवरफलं चाभिसंधाय मोक्षं रागद्वेषौ निवृत्त्येति, केचिद्रागादुदयमासादयति केचिद्वेषादित्यतः सर्व एवैते दुष्यंति, समापतिताः समन्तात् परीपोढव्या भवंतीति। 'पंचानामेव चे'त्यादिना सूत्रं, पंचानामेव, न चतसृणां, कर्मप्रकृतीनां उदयाद्विपा-काद्वा द्वाविंशतिः परीपहाः समुपजायन्ते, काः पुनस्ताः पंच कर्मप्रकृतय इति नामग्राहमाचष्टे-ज्ञानावरणस्य वैद्यस्य मोहनीयस्य तथा मोहनीयं द्विप्रकारं-दर्शनमोहनीयं चास्त्रिमोहनीयं च, तथाऽन्तरायस्येत्येवमेतासु पंचसु प्रकृतिषु ॥ गुणस्थानेषु के केत्याह-

सूक्ष्मसम्परायच्छद्मस्थवीतरागयाश्चतुर्दशात् ॥ ६-१० ॥ सूत्रम् ॥
स्वामिविशेषवधारणं चतुर्दशानां परीपहानां, सम्परायः-कषायो लोभाख्यस्तस्य खण्डानि परिशादितानि नवमे
गुणस्थाने, दशमे सूक्ष्मलोभपरमाण्वो विधत्तेऽतः सूक्ष्मः सम्परायो यस्यासौ सूक्ष्मसंपरायः श्लमकः क्षपको वा संयन्तो मूलोत्तरगुण-

प्रतिपन्नस्मिन् ब्रह्मसम्परायसंयतेऽभी चतुर्दशपरीपहाः संभवन्ति उदयमासादयंतीतियावत् छद्म-आवरण तत्र स्थितः छद्मस्थः-
मावरणज्ञान इति, वीतो-गतो रागः सकलमोहोपशमात् समस्तमोहक्षयाच्च, यत्प्रक्रमेणैकादशद्वादशगुणस्थानवर्तिनौ संयतौ परिगृ-
ह्येते, छद्मस्थवीतरागमामान्याचैकवचनं, ब्रह्मसंपरायश्च छद्मस्थवीतरागधेति द्वन्द्वः, तयोश्चतुर्दशेति भाष्यं, परिपठिताः परीपहाः
क्षुदादयो मलावमानाः॥ भगवत्स्थस्य केवलिनः शेषकर्मकारणाभावाद्देदनीयसंभवाच्च तदाश्रया एव परीपहा भवन्तीत्याह—

एकादश जिने ॥ ९-११ ॥ सूत्रम् ॥

एकादशैव परीपहाः। पूर्वोक्तचतुर्दशमध्यादपनीय अमून् प्रज्ञादीन् अलाभाख्यांस्त्रीन् एकादश शेषा भवन्ति वेदनीयकर्म-
श्रयाः, जितेषु मोहपुरःमरेषु ज्ञानदर्शनान्तरागेषु क्षयमात्यंतिकमुपगतेषु, यातिकर्ममूल्यपन्नसकलज्ञेयग्राहिनिरावरणज्ञानो जिनः
केवलीतियावत्, तत्रान्योपान्त्ययोगुणस्थानयोजिनत्वं तत्र संभवः ॥ सर्वेषां परीपहकारणानामुदयसंभवमंगीकृत्याह—

वादरसम्पराये सर्वे ॥ ९-१२ ॥ सूत्रम् ॥

वादरः-स्थूलः सम्परायः-रूपायस्तदुदयो यस्यासौ वादरसम्परायसंयतः, स च मोहनीयप्रकृतीः काश्चिदुपशमयतीति उपशमकः
काश्चित् क्षपयतीति क्षपकः, तत्र सर्वेषां द्वाविंशतेरपि क्षुदादीनां परीपहाणामदर्शनान्तानां संभव इति ॥ उक्ता गुणस्थानेषु यथासंभवं
परीपहाः, सम्प्रति कर्मप्रकृतिप्यन्तर्भावकथनायाह—

ज्ञानावरणे प्रज्ञाऽज्ञाने ॥ ९-१३ ॥ सूत्रम् ॥

प्रज्ञापरीपहः अज्ञानपरीपहश्च ज्ञानावरणे भगवतः, ज्ञानावरणक्षयोपशमात् प्रज्ञा ज्ञानं च, सत्येव हि ज्ञानावरणे तदुद्भवतः।

दर्शनमोहान्तरागयोरदर्शनालाभौ ॥ ९-१४ ॥ सूत्रम् ॥

दर्शनमोहः-अनन्तानुबंधिनो मिथ्यात्वादि, तत्र च यथासख्यमिति तत् क्रमेण, दर्शनमोहे दर्शनपरीपहः लाभान्तराये चालाभपरीपहः, अदर्शन-अश्रद्धानं देवादिसद्भानमिपयं अतो मिथ्यान्वाबुंधात् दर्शनमोहतः स इति ।

चारित्र्यमोहे नाग्यारतिस्त्रीमिषद्याक्रोशयाचनासत्कारपुरस्कारः ॥ ९-१५ ॥ सूत्रम् ॥

दर्शनमोहपुर्जं शेषं चारित्र्यमोहनीयं, चाग्रिं-मूलोत्तगुणसंपत्तिः मोहात्तत्पराद्भुत्वत्वाच्चारित्र्यमोहनीयं, तदुदये सति नाग्यादयः सप्त परीपहा भवन्ति, नाग्यात् जुगुप्सोदयात् अस्त्युदयादरतिः वेदोदयात् स्त्रीपरीपहः निषदास्थानासेवित्वं तु भयोदयात् क्रोधोदयादाक्रोशपरीपहः मानोदयाद् याचलापरीपहः लोभोदयात् सत्कारपरीपह इति,

वेदनीये शेषाः ॥ ९-१६ ॥ सूत्रम् ॥

वेदनीयकर्मोदये शेषाः एकदश परीपहाः संपतन्ति, कुतः शेषाः?, (१६७-१७) उपर्युक्तेभ्योऽन्ये शेषाः, के पुनरुक्ताः?, प्रज्ञाज्ञानअदर्शननाग्यादयः, एभ्यः शेषाः केगलिनि ते संभवति, एकादश जिने प्रागुक्ताः क्षुत्पिषामाशीतोष्णदंशमशकचर्याशग्यावधोगवृणस्पशमलपरीपहाख्या इति, एवमेते व्याख्यातनिमित्तलक्षणविकल्पाः वादसंपरायात् सर्वे भवन्ति, परतस्तु नेयन्तः, तत् किमेते कदाचित् सर्वेऽप्ये कस्य जन्तोयोगपधेन सभवन्ति न वा संभवन्तीत्याह-

एकादयो भाज्या युगपदेकान्नविंशतेः ॥ ९-१७ ॥ सूत्रम् ॥

एषा द्वाविंशतिः परीपहाणामित्यादि (१९८-२) भाष्यं, एकादय इति तदुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः, अथैकशेषः, एकश्चा-

सावादिश्चैकादि, एक आदिर्येषां ते एकादयः, एकादिश्च एकादयश्च एकादयः तदेते द्वाविंशतिपरीपहाः भाज्या-विकल्प्याः युगप-
देकस्मिन् जंतौ, कस्यचिदेकः कस्यचिद्धौ कस्यचिन्नयस्तावद्यात्रदेकोनविंशतिरविरोधाद् युगपदेकत्रोदयते, विरोधात् न द्वाविंशति-
रस्येकस्मिन् युगपदिति। कथं पुनरेकोनविंशतिर्युगपत् न पुनर्द्वाविंशतिरपीत्याह-अन्यन्तविरोधित्वादिति, शीतोष्णलक्षणयो-
रमहावस्थानलक्षणो विरोधः परस्परपरिहारेण स्थितिः, अत्यन्तग्रहणं पर्यायनयविवक्षाग्राधान्यख्यापनार्थं, शीतोष्णपर्यायावत्य-
न्तमिद्वौ विरुद्धौ, तयोर्धैकस्मिन् काले नैकत्वेनावस्थानं, द्रव्यार्थिकस्य तु तदेव द्रव्यमपास्तमस्तपर्यायं शीतमुष्णं चेत्यवस्थित-
शीतपुरुषवदुष्णीभूतमर्प्यवद्वा नास्ति कश्चिद्विरोधः, तथा चर्यशय्यानिपद्यानामेकस्य संभवे द्वयोरभावः चर्ययां सत्यां
निपद्याचर्ययोरभावः निपद्यायां तु शय्याचर्ययोरभावः शय्यायां पुनः निपद्याचर्ये न भवत इति तयोर्वर्जनं ॥ इत्युक्तः परीपहजयः,
मम्यतिः प्रस्तावप्राप्तं चारित्रमुच्यते—

सामायिकच्छेदोपस्थाप्यपरिहारविशुद्धित्त्वक्षमसंपराययथाख्यातानि चारित्रम् ॥ ९-१८ ॥ सूत्रम् ॥

सामायिकादयः कृतद्वन्द्वाः प्रथमात्रदुवचनेन निर्दिष्टा, एकमेव चारित्रं संयमभेदं मन्यमानो भाष्यकृदाह-सामायिक-
संयम (१९८-८) इत्यादि, सर्वसावद्ययोगविरतिलक्षणं सामायिकं, तद्विशेषा एव च छेदोपस्थाप्यादयो विशुद्धतराध्यवसाय-
विशेषाः, सावद्ययोगविरतरूपं सामायिकं द्वित्रकारं-इत्वरकालं यावज्जीविकं च, तत्राद्यं प्रथमान्यतीर्थक्रतीर्थयोः प्रव्रज्याप्रतिपत्ता-
चारोपितं शस्त्रपरिज्ञाध्ययनादिविदः श्रद्धतः छेदोपस्थाप्यसंयमारोपणं विशिष्टतरत्वाद्द्वितरतः सामायिकव्यपदेशं जहातीत्यत इत्व-
रकालं, मध्यमतीर्थकृतां विदेहक्षेत्रवर्तिनां च यावज्जीविकं प्रव्रज्याप्रतिपत्तिकालादारभ्य प्राणप्रयाणकालादवतिष्ठते, प्रथमान्त-

तीर्थकरशिष्याणां मामान्यमामाधिकपर्यायच्छेदो विशुद्धतरायां सर्वमावद्ययोगविरतावस्थानं चिविक्ततरमहाव्रतारोपणं छेदोपस्था-
 प्यसंयमः, छेदोपस्थापनमेव छेदोपस्थाप्यं, पूर्वपर्यायच्छेदं मति उत्तरपर्याये उपस्थानं भावे यतो विधानात्, तदपि द्विधा—निरतिचार-
 मातिचारभेदेन, तत्र शैक्षस्य निरतिचारमधीतविशिष्टाध्ययनविदः, मध्यमतीर्थकरशिष्यो वा यदोपसृम्यद्यते चरमतीर्थकरशिष्या-
 णामिति, मातिचारं तु मूलगुणस्थानस्य पुनर्व्रतारोपणाञ्छेदोपस्थाप्यं, उभयं चैतत् मातिचारं निरतिचारं च स्थितकल्प एव आद्या-
 न्ततीर्थकरयोरुक्त्यर्थः २। परिहारः—तपोविशेषस्तेन विशुद्धिकं चेति, तदपि द्वेधा—निर्विश्यमानकं निर्विष्टकायिकं च, तत्र निर्विश्य-
 मानकमासेव्यमानकं, परिभुज्यमानकमित्यर्थः, निर्विष्टकायिकमासेवितसुपशुक्तं, तत्तुमहयोगात् तदनुष्ठायिनोऽपि निर्विश्यमानकाः,
 निर्विष्टकायिकास्तु निर्विष्टः कायो येषामस्ति ते निर्विष्टकायिकाः तत्तुमहयोगात् तेनाकारेण तपोऽनुष्ठानद्वारेण परिशुक्तः कायो
 भवति, परिशुक्ततादग्निवधतपसो निर्विष्टकायिका इत्यर्थः, परिहारविशुद्धिकं च तपः प्रतिपन्नानां नवको गच्छः, तत्र परिहारिण-
 श्रन्धारः अनुपरिहारिणोऽपि चत्वारः, कल्पस्थित एकः, वाचनाचार्य इत्यर्थः, सर्वे च ते श्रुताद्यतिशयमसम्पन्नाः तथापि रुच्या कल्प-
 स्थित एकः कश्चिदवस्थाप्यते, तत्र ये कालभेदेन विहितं तपोऽनुतिष्ठं ते परिहारिणः, नियताचाम्लभक्तास्तत्तुपरिहारिणः, तेषा-
 मेवानि मरान्तपुद्गलानां (शिशिरगदितपोवतां) परिहारिणां महायकं वर्त्तते, कार्याम्यतोऽपि नियताचाम्लभक्त एव, तच्च तपः
 परिहारिणां ग्रीष्मे चतुर्थपष्ठाष्टमभक्तलक्षणं जघन्यमध्यमोत्कृष्टक्रमेणैव गिशिरकाले पष्ठाष्टमदशमानि जघन्यमध्योत्कृष्टानि वर्षा-
 स्वष्टमदशमद्वादशभक्तानि, जघन्यमध्यमोत्कृष्टानि, पारणकालेऽप्याचाम्लमेव पारयन्ति, उक्तविधानं तपः पण्मासं कृत्वा परिहारि-
 णोऽनुपरिहारित्वं प्रतिपद्यन्ते, अनुपरिहारिणोऽपि परिहारिणो भवन्ति, तेऽपि पण्मामान् विदधते तपः, पश्चात् कल्पस्थित एकाव्येव

पणमामावधिकं परिहारतपः प्रतिपद्यते, तस्य चैकोऽनुपरिहारीभवति, तन्मध्येऽपश्येकः कल्पयित इति, एवमेव परिहारविशुद्धः संयमोऽष्टादशभिर्ममैः परिममाप्तिमुपयाति, परिममाप्ते तु तस्मिन् पुनस्तदेव केचित् परिहारतपः प्रतिपद्यन्ते स्वशक्त्यपेक्षया केचिद्वा जिनरूपमपरे तु गच्छमेव प्रविशतीति, परिहारविशुद्धिकाश्च स्थितकल्प एव प्रथमचरमतीर्थयोरिव, न मध्यतीर्थेऽप्यिति ३।

सूक्ष्मसंपरायसंयमस्तु श्रेणिमारोहतः प्रपततो वा भवति, श्रेणिरपि द्वित्रकारा—औपशमिकी क्षाधिकी च, तत्रौपशमिकी अनन्तानुबंधिनो मिथ्यात्यादित्रयं नपुंमकस्त्रीवेदौ हास्यादिपदकं पुंवेदः अप्रत्याख्यानाग्रत्याग्यानावरणाः संज्वलनाश्चेति अस्याश्च प्रारंभक्रीडप्रमत्तसंयतः, अपरं तु ब्रुवने—अविरतदंशप्रमत्ताग्रचविरतानामन्यतमः प्रारभते, म चानन्तानुबंधिनश्चतुरोऽपि ममकमे शमयति अन्नमुहूर्त्तेन, ततो दर्शनत्रिकं, तत उर्दीर्णपुमानारोहन् नपुंमकं वा वेदं, ततः स्त्रीवेदं, योपिदारोहती प्राग् नपुंमकवेदं, ततः पुरुषवेदं, तृतीयप्रकृतिरपि आरोहन् प्राक् स्त्रीवेदं, ततः पुंवेदं, ततोऽपि हास्यादिपदकं, ततो नपुंमकवेदं, ततोऽप्रत्याख्यानानां प्रत्याग्यानावरणानां च युगपदेव द्वौ क्रौडौ, पश्चात् संज्वलनक्रोधान्तरितौ शमयति पुनः द्वौ मागौ, पश्चात् संज्वलमानं, पुनर्द्वौ मायै, ततः संज्वलनमायां, पुनर्द्वौ लोभौ पश्चात् संज्वलनलोभं संख्येयानि खंडानि कृत्वा क्रमेण चोपग्रमस्य पश्चिमखंडमसंख्येयानि खंडानि करोति, ततः प्रतिममयमसंख्येयभागमुपगमयन् ममस्तमन्तर्मुहूर्त्तेन शमयति, तांश्चासंख्येयान् भागान् शमयन् सूक्ष्मसंपरायसंयमीभवति, अत्यन्तविशुद्धाध्यवभायो दशमगुणस्थानवर्ती श्रेण्यारोहे वत्तेमानस्य शुद्धमवतरतः संक्षिप्तं, सूक्ष्मः—श्लक्ष्णावयवः कपायः—संमारभ्रान्तिहेतुर्यत्र तत् सूक्ष्मसंपरायं, म चोपशान्तकपायोऽपि स्वल्पप्रत्यायलाभात् दर्घांजनदुमवदुद-कसेचनादिप्रत्ययभाजोऽङ्कुरादिरूपेण भस्मच्छन्नाग्निवद्वा, तदिधनादिप्रत्ययस्वरूपमुपदर्शयति; तद्वदमौ मुखवस्त्रिकादिषु ममत्वम-

भीरणेन संप्रवृक्षमाणः रुपायाग्निश्चरणेन्धनमाम्लतो दहन् प्रन्यसते, प्रतिविशिष्टाध्ययमायादिति, क्षाविकी तु धेणिरनन्तनुब्रंधिनो
 मिथ्यान्वमिथ्यम्यक्त्यानि अग्रत्याख्यानाग्रत्याख्यानारणे नपुमकस्त्रीवेदौ द्वास्यादिपदकं पुंवेदं संज्वलनाश्च, अस्यास्ताहरोहकः अन-
 न्तानुग्रन्थिनो युगपदेन क्षपयन्त्यन्तर्मुहूर्त्तेन, ततः क्रमेण दर्शनत्रिकं, ततः प्रत्याख्यानाग्रत्याख्यानारणे युगपदेन क्षपयितुमारभते,
 मध्यभागे चैषामिमाः षोडश प्रकृतीः क्षपयति, नरकतिर्यग्गती एवमनुपूर्व्यो एकद्वित्रिचतुरिन्द्रियजातयः आतपोद्योतव्रतसंस्था-
 नरनादरशूभनामानि ततो निद्रानिद्रा प्रचलाप्रचलां स्त्यानद्धि, ततोऽष्टानां श्रेयं, ततोऽनुदीर्णं वेद जघन्यं पूर्वगतं, ततो ह्याभ्या-
 दिपदकं, ततोऽप्युदित वेद, ततो संज्वलनानामेकैकं क्रमेण क्षपयति, सागश्रेयं च पूर्वसंज्वलनरूपायै उन्नर क्षपयितुमारभते, सर्वं
 श्रेयं चोत्तरेणैव मह क्षपयति यातत् संज्वलनलोभसंख्येयभागः, तमपि सख्येयभागसंख्येयानि खंडानि कृत्वा प्रतिममयमेकैकं
 खंडं क्षपयति तदा शूभमम्परायसयमीभयति, तदा शूभममोहनीयोपशमे तु एकादशगुणस्थानप्राप्तः उपशान्तरूपायो यथाख्यात-
 संयमो भवति, क्षपकस्तु मरुलमोहार्णवद्युतीर्णो निर्ग्रन्थाय यथाग्यातसयमीजायते, अथशब्दो यथाशब्दार्थो, यथाग्यातः संयमो
 भगवता तथाऽभावेन, कथं च आर्यातः, अक्रपायः, म चैकादशद्वादशयोगुणस्थानयोः, उपशान्तरूपात् क्षीणत्वाच्च कपायाभावा-
 इति, एवं पंचविध चारित्र अष्टविधकर्मचयरिक्तीकरणात्, तदा पुलाकादिषु विस्तरेण चक्ष्यामः (१९८-१०) पुलाकादिस्तत्र
 उपगृष्टान् पुलाकादिभेदेषु मामायिकादिः संयमः पंचप्रकारोऽपि पंचसु पुलाकादिनिर्ग्रन्थेषु विस्तरेण-प्रपंचेन भागयिष्याम
 इति ॥ उक्त चारित्रं प्रकीर्णकं च तपः, समग्रत्यनशनादिकं तपो भण्यते—

अनशनाद्यमौदर्यवृत्तिपरिसंख्यानरमपरित्यागविधित्तगग्याऽऽसनकायकृशा बाह्यं तपः ॥ १०-१९ ॥ सूत्रम् ॥

द्विविधं तपो-बाह्याभ्यन्तरं च, तत्र बाह्याभ्यन्तरशब्दार्थः प्राग् निरूपितः, तदुक्तं पोढा तत्र बाह्यस्य ताम्रद्वाप्यकारो भेदा-
 नाचष्टे षडपि सूत्रं विवृणुत् अनशनं अवमौदर्यं वृत्तिपरिसंख्यानमित्यादि (१०८-१३) प्राक् प्रकृतः मम्यकशब्दोऽनु-
 वर्तते, म च विशेषणं, मम्यगमनशनं मम्यगममौदर्यमेवं सर्वत्र वृत्तिपरिसंख्यानदिष्यपि, किं पुनर्विशेषेण व्याप्यते ? , गुणशत्रु-
 तस्करकृतहारनिरोधादि, तथा पत्तिनिमित्तमाजीवादिहेतोरुपहतभाजदोषस्य न हि संयमरक्षणं न च कर्मनिर्जरेत्यतः
 मम्यग्रहणं, यस्तु प्रग्वनोदितं श्राद्धतयास्वमाभ्यर्थापेक्षो द्रव्यक्षेत्रकालभावाभिज्ञः क्रियाम्नाल्हादी उपपन्नाहोरात्राभ्यन्तरयापि
 करोत्यनशनादितपः म कर्मनिर्जराभाभगनीयः, एवमर्थं अनुवर्त्य सम्यग्रग्रहणं, बालनपःप्रतिपेक्षार्थं च, संयमः
 सप्तदशमेवा उक्तः, चारित्रं वा पंचप्रकार संयमः, तत्परिपालनाय रमत्यागादिमम्यक्तपो भवति, कर्म-ज्ञानावणादि तस्य
 निर्जरा आत्मप्रदेशेभ्यः परिशुद्धं यथोक्तं यद्विशेषणादुपचितो वेत्यादि, तपश्च प्रागः सर्वममयेषु प्रतीतं शुभाशुभकर्मक्षया-
 येत्येवं कर्मनिर्जरणार्थं चेत्यक्तं, चशब्दः ममुच्यार्थः, चतुर्थपक्षाष्टमादीत्यादिना, अशनं-आहारस्तत्परित्यागोऽनशनं,
 तद् द्विधा-इत्तर यागजीविकं च, तत्रेत्तरं नमस्कारसहितादि, चतुर्थेणमामपर्यमानमित्तरमनशनं भगवतो महावीरस्य तीर्थे,
 यागजीविकं च त्रिविधं पादपोषगमनं इगिनी भक्तप्रत्याख्यानमिति, तत्र पादपोषगमनं द्विधा-मव्याघातमव्याघातं च, मतो
 व्याधुपो यदुपक्रान्तिः क्रियते ममुपजातव्याधिना उचानमहावेदनेन वा तत् गव्याघातं, निर्व्याघातं, तु प्रत्रज्याशिक्षापदादिक्रमेण
 जराजर्जरितशरीरः करोति, यदुपहितचतुर्विधाहाराप्रत्याग्यानो निर्जन्तुकं स्थण्डिलमाश्रित पादप इमेकेन पादमेन निपतत्यपरि-
 म्पन्दस्तावदास्ते प्रशस्तध्यानव्यापृतान्तःकरणः यागदुष्कान्तप्राणस्तदेतत् पादोपगमनाव्यमनशनं, इगिनी-श्रुतविहितः क्रिया-

विशेषस्तद्विशिष्टं मरणं, अयमपि प्रव्रज्यादिप्रतिपत्तिक्रमेणैवायुपः परिहाणिमवबुद्ध्य त्यक्तनिःशेषोपकरणः स्थावरजंगमप्राणिविव-
क्षितस्थंडिलस्थाय्येकाकी कृतचतुर्विधाहास्रत्याख्यानः छायाया उष्णे उष्णात् छायायां क्रामन् सचेष्टः सम्यग्ज्ञानपरायणः प्राणान्
जहात्येतदिगिनीमरणं परिकर्मपूर्वकं चेति२, भक्तप्रत्याख्यानं तु गच्छमध्यवर्त्तिनः, स कदाचिन्निविधाहारप्रत्याख्यायी कदा-
चिच्चतुर्विधाहारप्रत्याख्यानो वा, पर्यन्ते कृतसमस्तप्रत्याख्यानः समाश्रित्य मृदुसंस्तारकं समुत्सृष्टशरीराद्युपकरणममत्वः स्वय-
मेवोद्ग्राहितनमस्कारः समीपवर्त्तिमाधुदत्तनमस्कारो वा उद्बर्त्तनपरिवर्त्तनादि कुर्वाणः समाधिना करोति कालम्, एतद् भक्तप्रत्या-
ख्यानं मरणमिति ३॥

उत्तमनशनमवमौदर्यमुच्यते-अवमौदर्यमित्यवमं न्यूनं नामेत्यादि, अवमं न्यूनमुदरं यस्यासाववमौदरः तद्भावोऽव-
मौदर्यं-न्यूनोदस्ता, कवलप्रमाणनिरूपणार्थमाह-उत्कृष्टावकृष्टौ इत्यादि, उत्कृष्टो विकृत्य सुखविवरं यत्नतो महाप्रमाणः कृत्वा
यः प्रक्षिप्यते अवकृष्टस्वयत्नलघुकस्तौ वर्जयित्वा मध्यमेन कवलेनाविकृतस्वमुखप्रमाणेनावमौदर्यं कार्यं, तच्च त्रिविधमवमौदर्यं,
तत्रथेत्यादिना प्रत्यक्षीकरोति, अल्पाहारावमौदर्यमुपाद्धविमौदर्यं प्रमाणग्राप्तात् किञ्चिदूनावमौदर्यमिति, तत्राहारः पुंसो द्वात्रिंश-
त्कवलप्रमाणः, कवलाष्टकाभ्यवहारोऽल्पाहारावमौदर्यं, उपाद्धविमौदर्यं द्वादश कवलाः, अर्द्धसमीपमुपाद्धं द्वादश कवलाः, यतः कवल-
चतुष्टयप्रक्षेपात् सम्पूर्णमर्द्धं भवति, प्रमाणग्राप्ताहारो द्वात्रिंशत् कवलाः, स चैकेन कवलेन न्यूनं किञ्चिदूनावमौदर्यं भवति, इत्तिशब्दः
प्रकारार्थः, प्रमाणग्राप्तावमौदर्यं चतुर्विंशतिः कवलाः, त्रिविधावमौदर्यं एकैककवलहासेन बहूनि स्थानानि जायंते, सर्वानि चावमौ-
दर्यविशेषाः कवलपरिसंख्यानं चेति, पुरुषस्य द्वात्रिंशत् योषितोऽष्टाविंशतिः, अतो विभागः कार्यः ॥

धृत्तिपरिसंख्यानमनेकविधमित्यादि, वर्तते यथा सा दृष्टिः—भैक्ष्यं तस्य परिसंख्यानं—परिगणनं आगमविहितोऽभिग्रहो वा, परिगणनं दत्तीनां मिक्षाणां वा, तत्र दत्तियदकमुखेन ग्रथिपति पात्रकादौ पटलकेन वा देहनकादिना वा, मिक्षा तु गृहस्ते-
 नोत्क्षिप्य यद्ददाति कडुच्छकेनोदंकिकया वा, तत् परिगणनमेकां दत्तिं ग्रहीष्याम द्वे तिस्रो वा इत्यादि, एवं मिक्षाणामपि गणनं
 गोचरप्रवेशकाले करोति, तद्यथेत्यादिना अभिग्रहानेकविधत्वं दर्शयति, उत्क्षिप्तान्तप्रान्तचर्यादीनामित्यादि उत्क्षिप्तं पट-
 लोदंकिकाकडुच्छुकादिनोपकरणेन दानयोग्यतया दायकेनोघातं तादृशं यदि लप्स्येत ततो ग्रहीष्यामः नाविशिष्टमित्युत्क्षिप्तचर्या—
 उत्क्षिप्ताभ्यवहरणमिति, तथाऽपरो निक्षिप्तचरकः पूर्वोक्तविपरीतग्राही, आदिशब्दादन्ये चाभिग्रहका वाच्याः, अन्तचरको
 रूक्षकौद्रवौदनारनालादिग्राही, प्रान्तचरकः शीतलोदनादिग्राही, इत्थमुत्क्षिप्तचर्यादीनामन्यतममभिग्रहमभिगृह्य पर्यटति मिक्षायै,
 सक्तुकुलमापौदनादीनां चोत्पन्नेन द्रव्यक्षेत्रकालभावविभक्तान् अभिग्रहान् सूचयति, तद्रूप्यतः सक्तून् कुलमापान् तक्रौदनमादिशब्दात्त-
 क्रतेमनमाचालमपर्णकं मण्डकान् वा ग्रहीष्ये, क्षेत्रतो देहलीं जंघयोरन्तःकृत्वा कालतो विनिवृत्तेषु सर्वमिक्षाचरेषु भावतो ह मनरोदनादि-
 व्यावृत्तो निगडादिबद्धो अक्ताक्षः कुतमालः अन्यो वा दायको ददाति चेत् तदेवमन्यतमं द्रव्याद्यभिगृह्य शेषमत्याख्यानं तप इति॥

रसपरित्यागो इत्यादि, रस्यन्ते—अधन्तेऽतिशयेन रसास्तान्, परित्यागो हि तत्परिहारः, सोऽनेकप्रकारः, तद्बहुत्वादेव
 तद्यथेत्यादिना रसान् प्रत्यक्षीकरोति, मद्यमांसमधुनचनीतादीनामित्यादि (१९९-९) तत्र मद्यं गुडापिष्टाक्षारखजूरार्गादिद्रव्य-
 संभारोपजातं मदमामर्ध्यं विषगरादिवृज्जीवमस्वतंत्रं करोति, अस्वतंत्रः स्वतन्त्रस्य तादृशः कार्यकार्यविवेकशून्यः, मांसं—
 सर्वशास्त्रप्रतीतं तस्य परित्यागः भयानिति, मधु त्रिप्रकारं—माक्षिक कोन्तिकं आमरं च, तदपि प्राण्युपघातनिष्पन्नमेवेति परिहार्यं,

द्रव्यादिचतुष्टयापेक्षे ते, गोमहिष्यजाविकानां नवनीतं चतुर्द्धा, स चापि रसो दृष्य इति परिहार्यः, आदिग्रहणाद् क्षीरदधिगुड-
घृततैलाख्याः पंचारुध्यन्ते विकृतयः, तत्र क्षीरविकृतिः पंचप्रकारा गोमहिष्यजाविकोष्ठीणां, दधिविकृतिरपि करमीवर्जानां
चतुष्प्रकारा, गुडविकृतिरिक्षुप्रकारः फाणितादिः प्रसिद्धः खण्डशर्करजा, दधिविकृतिरपि घृतविकृतिरपि चतुर्विधा वा, तिलात-
सीसिद्धार्थश्चतुसुंभाख्यानि तैलानि, दधिघृताद्यवगाहनिष्पन्ना अगणाह्यविकृतिरूपयाकासाद्याऽऽदिग्रहणादागृहीतैव, एनमेतासां रस-
विकृतीना प्रत्याख्यानं तपः, एता हि दृष्यत्वाद्वाजीकरणप्रसिद्धेति न सर्वदाऽभ्यवहार्याः, चिचन्त्रिकारहेतुभूतत्वाद्, एवं च
विकृतयोऽन्यसंज्ञां लभन्ते, अतो मुमुक्षुणा ललनागविलोकनवत् प्रत्याख्येयाः, इत्थं च रसपरित्यागलक्षणं विशिष्टविरसरूपाद्य-
भिग्रहिदित्यनेन विनापि विकृतिभिः शक्यं प्राणरक्षणं यतिनेति दर्शयति, निगतरसं या खस्माद्रसात् प्रच्युतं रुक्षं कोद्रनाम्लप-
र्णकादि, आदिग्रहणादन्तप्रान्तपरिग्रहः ।

विविक्तशय्यासनत्तानामेति (१९९-११) शय्याग्रहणेन प्रतिश्रयत्रिकग्रहणं, आमनग्रहणेन पीठवृषिकादि, विविक्तं
गर्हितजनसंपातरहितं अशुषिरादि, विविक्तं च तत् शय्यासनं च विविक्तशय्यासनं तद्भावो निविक्तशय्यासनता, नामशब्दो वाक्या-
लंकारार्थः अभिधानवचनो वा, अस्यैव विवरणमेकान्तेऽनाबाधे इत्यादि, पर्यायकथनेन व्याख्यानं, निविक्तमेकान्तमनाबाध-
मससक्तं स्त्रीपशुपङ्ककविवर्जितमिति पर्यायाः, अनाबाध इति अबाधः-शरीरोपधातः स न विद्यते यत्र तदनाबाधं असंसक्त
इति स्रक्षस्स्थूलजन्तुरहिते स्त्रीपशुपङ्ककविवर्जित इति स्त्रियो-गोमहिष्यजात्रिकाद्याः पण्डकानि-नपुंसकानि,
वस्तुतत्त्वारिप्रोपधात एषा वसतिः, तद्वैकान्तादिगुणयुक्त प्रतिश्रयादि निरूपयति-शून्यागार इत्यादिना, शून्यागार-शून्यगृह-

मदोषं देवकुलं-दुर्गधातयनादि सभा-यत्र ग्राह् मनुष्याः समवायमकृपत सम्प्रति तु न तत्र समवयंति पर्वतविवरं गिरिनगरा-
 दाविव लयनानि, आदिग्रहणादन्यदपि जीर्णोद्यानमध्यवर्त्ति मंडपकादि परिगृह्यते, एषां यथोक्तानामन्यतमस्थाने व्यवस्थानं,
 किमर्थमिति चेत् समाध्यर्थं समाधिज्ञानदर्शनचारित्रतपोवीर्यात्मकः पंचधा, समाधानं समाधिः-स्वच्छता ज्ञानादीनामपरिहाणि-
 विवृद्धिश्च, इत्थमियं संलीनता तपोविशेषः, इन्द्रियाणि संयम्य सस्वान्तानि क्रोधादिकपायकदंक्कं च विविक्तं शय्यासनमासे-
 नमानस्य संलीनता भवतीति, प्राप्तोऽग्निन्द्रियविषयेषु भवितव्यमरक्तद्विष्टेन, कपायसंलीनता क्रोधस्य तावदुदयनिरोधः प्राप्तोदयस्य
 वा वैफल्यपादनं, एतं शेषाणामपि, तथा अकुशलमनोनिरोधः कुशलचिचोदीरणं वा, एतं वागपि वाच्या, कायव्यापारे ममुत्पन्न-
 प्रयोजनस्य यत्नवतः संलीनताव्यपदेशमश्नुते, विना प्रयोजनेन निश्चलासनमेव श्रेयः, विविक्तचर्या तु भाष्यकृतैवोक्ता ।

कायक्लेशोऽनेकविध इत्यादि (१९२-१४) कायः-शरीरं तस्य क्लेशो-बाधनं, कायात्मनोरभेदः, संसार्यवस्थायामन्यो-
 ऽन्यानुगतत्वात् क्षीरोदकयोरिव, अतः कायबाधायात्मनोऽपि कायद्वारेण क्लेशोपपत्तिः, मम्यग्योगनिग्रहो गुप्तिरित्येतस्मात् मम्य-
 ग्रहणमनुवर्त्तते, तच्च कायक्लेशविशेषमगमानुसारिणां सम्यक् क्लेशोत्पत्तिर्निर्जरायै भवतीति, स चागमोऽनेकप्रकारः, कायक्लेश
 उपन्यस्तः, तद्यथेत्यादिना तदनेकविधत्वं दर्शयति, स्थान वीरासनेत्यादि, स्थानग्रहणाद् ऊर्ध्वस्थानलक्षणकायोत्सर्गपरिग्रहः तस्य
 चाभिग्रहविशेषाः स्वशक्त्यपेक्षाः कालमियमश्वं द्रावतंसकनृपतेरिवागगन्तव्यः, वीरामनं जानुग्रमाणामनमन्निविष्टस्याधस्तात् ममा-
 कृष्यते तदामनं निश्चेष्टं च तदवस्थ एवास्ते कायक्लेशास्त्यं तथो भवति, तत्राप्यभिग्रहविशेषादेव स्वमामर्थ्यपिक्षात् कालनियमः,
 उत्कण्ठकासनं तु प्रमिद्धमेव, विनाऽऽसनेन भूमावप्राप्तिस्त्रिगृह्यस्य भवति, एकपार्श्वशायित्वं त्वधोमुख उत्तानमुखस्तिर्यग्व्यव-

स्थितो वा कालनियमभेदेन यदनतिष्ठते तत्तपः कायकेशाख्यं, तथा दंडायतशायित्वं नाम तपः क्रजुकृशशरीरः प्रसारित-
जंघद्वयश्चलनरहितस्तिष्ठति यदा तदा तद्भवति, आतपनमप्यूर्ध्वस्थितस्य निविष्टस्य निपणस्य वा प्राग् चालितगभस्तिजालस्य
सवितुरभिमुखस्थितस्य भवति, अप्रावरणाभिग्रहः शिशिरसमये प्राग्गणअग्रहणं, आदिग्रहणाद्धेर्मतेऽपि रत्ननीप्तातापनं, संताप-
नमात्मनः शीताभिसहनमिच्यर्थः, तथा लंगडशायित्वमप्रतिकर्मशरीरत्वगस्नानं केशोल्लुंचनमित्येवमेतानि स्थानवीरासनदीनि
तम्यरूपयुक्तान्यागमनचनादनुगतानि बाह्यं तपो यथाशक्ति विधिनाऽनुष्ठेयम्, अन्यथा त्वविधिप्रयोगादात्मानमितरांश्च धर्म्मनि-
द्रयकाविधीन् पीडयेत्, अविध्युपयुक्तविपनत्, किं पुनरितो बाह्यात्तपसः फलमाप्स्यत इत्याह-अस्मात् पद्धिधादपि बाह्यात्तपस-
इत्यादि, संगत्यागं शरीरलाघनमिन्द्रियविजयं संयमरक्षणं कर्मनिर्जरा चेत्यनेकं फलमासाद्यते, तत्र निःसंगत्वं बाह्याभ्यन्तरोप-
धिष्वनभिपंगो-निर्ममत्वं, प्रतिदिनमतिमात्राहारोपयोगात् प्रणताहारोपयोगाच्च शरीरस्य गौरवं, ततश्च मासकल्पविहारिताया
अयोग्यता, तद्वर्जनात् शकटाक्षाम्यजनवदुपयोगाद्वा शरीरलाघवमुपजायते, ततश्चाप्रणीतशरीरस्योन्मादादनुद्रेकाद् विजयः, भक्तपा-
नार्थमहिङ्मानस्य वर्पजनितजन्तूपरोधाभावात् संयमसंरक्षणं, निसंगादनशनादितपोऽनुतिष्ठतः शुभध्यानाध्यवमितस्य कर्मनिर्जर-
णमनश्यं भावीति तपस्तत्र बाह्यमुक्तं, अधुनाऽभ्यन्तरमुच्यते, तच्चातिशयेन कर्मनिर्दहनक्षमं ॥

प्रायश्चित्तविनयवैयाघृत्यस्वाध्यायव्युत्सर्गध्यानान्युत्तरं ॥ ९-२० ॥ सूत्रम् ॥

अन्तरन्यापारभूयस्त्वादन्यतीर्थविशेषतः बाह्यद्रव्यानपेक्षत्वादन्तर तप उच्यते, प्रायश्चित्तादीनां ध्यानान्तानां द्वन्द्वः, मूलोत्त-
रगुणेषु स्वल्पोऽप्यतीचारश्चित्तं मलिनयतीति तत्प्रकाशनाय शुद्धैव प्रायश्चित्तं विहितं, पापोच्छेदकारित्वात् प्रायश्चित्तमिति,

प्रायो-चाहुल्येन चित्तविशुद्धिहेतुत्वात् यत् प्रायश्चित्तं, विनीयते-येनाष्टप्रकारं कर्मापनीयते स विनयः, श्रुतोपदेशेन व्यावृत्तो-
व्यग्रमन्त्राद्यो वेयावृत्त्यं, मुष्टु मर्यादया कालापरिहारेण यौरुध्यपेक्षया स्वाध्यायः, विविधस्यान्नापानवस्त्रपात्रादेः संसक्तस्यातिरि-
क्तस्य वा परित्याग उत्तमर्गः, वाक्कायचिदानामागमविधानेन निरोधो ध्यानमुत्तरमिति पूर्वसूत्रोपन्यस्तसूत्रानुपूर्वीप्रामाण्यादुत्तर-
मित्यभ्यन्तरमाह, एतदपि पदप्रकारमभ्यन्तरं तप इति, तदेतदाभ्यन्तरं तपः—

नवचतुर्दशपंचद्विभेदं यथाक्रमं प्राग् ध्यानात् ॥ ९-२१ ॥ सूत्रम् ॥

नव चत्वारश्च दश पंच द्वौ च भेदाश्च ते नवचतुर्दशपंचद्विभेदाः, एते भेदा यस्येत्येकस्य भेदशब्दस्य लोपः, यथाक्रममिति यथा-
संख्यं प्राग् ध्यानात् प्रायश्चित्तादारभ्य यावद् व्युत्सर्ग इति, इतोऽस्मात् सूत्रादुत्तरं यद्वक्ष्यामः प्रायश्चित्तादि तदित्थं भेदमास्थेय-
मिति ॥ तत्रथेत्यनेन ध्वं सम्यन्याति, अभ्यन्तरतपोभेदस्य निर्दिष्टविकल्पसंख्यभेदस्य तद्भेदानामाख्याविशेषग्रहणार्थमिदमुच्यते—

आलोचनप्रतिक्रमणतदुभयविवेकच्युत्सर्गतपञ्चेदपरिहारोपस्थापनानि ॥ ९-२२ ॥ सूत्रम् ॥

आलोचनादयः उपस्थापनान्ताः कृतद्वन्द्वाः नपुंसकलिनेन निर्दिष्टाः, प्रायश्चित्तं नवभेदमित्यादि विवरणं, उपसंख्याननि-
कः मुदः, तत्रथेत्यादिना नवापि भेदा विवेकेन दर्शयति, तदुभयमित्येतद् व्याचष्टे, आलोचनप्रतिक्रमणे इति, एतदित्यने-
नालोचनं प्रतिक्रमणं च अर्हानमेव च तृतीयो भेदः, आलोचनादीन् भाष्यकार एव विवृणोति, अनया मर्यादया दोषरहितं कार्या-
कार्यमच्युत्पन्नवालजल्पतत्रत् सकलमतीचारमाचष्टे—प्रत्यक्षीकरोतीति दर्शयति, प्रकाशयत्यालोचनार्हाय गुरवे, तत्र काश्चिदतीचारी
गमनागमनादिकः प्रमादक्रियाविशुद्ध्यर्थमालोचनामात्रादेव विशुद्ध्यति, तस्यालोचनस्यैकार्थः पर्यायाः, आलोचनं मर्यादया

गुरोर्निवेदनं पिंडिताख्यानस्य विकृतनं तु विवरणं द्रव्यादिभेदेन प्रकाशनं गुरोश्चेतसि सम्यगतीचारमभागेपणं आख्यानं प्रथ-
 ममृजुभावेन साधनं प्रादुर्भूतं विन्दागर्हाद्वारेणेत्येवमनर्थान्तरमेवार्थत्वं परमार्थत इति, प्रति क्रमणमित्यादि (२००-१४)
 व्ययमेव विवृणोति भाष्यकारः मिथ्यादुष्कृतसंप्रयुक्तः प्रत्यवमर्शः प्रत्याख्यानं कायोत्सर्गकरणं च अतीचाराभिमुख्य-
 परिहारेण प्रति क्रमणं-अपमरणं प्रति क्रमणं, एतदाह-मिथ्या-अलीकमुत्सर्गमुन्मार्गः दुष्टं कृतं दुष्कृतं चरणविधानमित्यर्थः तेन
 संप्रयुक्तः, प्रत्यवमर्शः-पश्चात्तापः, समस्तमिदं मया दुष्टं कृतमिति, स्वच्छन्दतो, न स्रवानुसारेणेति, न पुनरेवं करिष्यामीति, प्रत्या-
 ख्यानं प्रति क्रमणं कायोत्सर्गकरणं चेति कायस्य-शरीरस्योत्सर्गः-उत्सर्जनं भावतः कायोत्सर्गः, यस्मात् शुचिशुद्धभावस्यापि
 ममायं कायो बलान्निपतितः कायेऽपि नित्यं नाम भावदोष इति । तदेवंविधं प्रति क्रमणं प्रायश्चित्तमहिंसकस्य विहितं, तदुभयप्रायश्चित्तनि-
 रूपायाह-एतदुभयमालोचनप्रतिक्रमणे इति (२००-१५) आलोचनं व्याख्यातं प्रति क्रमणं च, एतदेवोभयप्रायश्चित्तं, प्रागा-
 लोचनं पश्चाद् गुरुसंदिष्टस्य प्रतिक्रमणं, एतच्चोभयप्रायश्चित्तं संभ्रमभयानुरागसहसानाभोगानात्मवशस्य दुष्टचितितभाषणचेष्टानतश्च
 विहितं, सम्यगतिं विवेकप्रायश्चित्तावसरः, विवेको विवेचनमित्यादि (२००-१५) विवेकः त्यागपरिणामः विवेचनं भावविशुद्धिः
 विशोधनं निस्वययता पुनः प्रत्युपेक्षणं प्रकटनमीक्षणमेव प्रयत्नेन, स्वल्पोऽप्यवयवो नास्तीति विशुद्धिरित्येते पर्यायशब्दा
 अभिन्नमर्थमभिदधति, विवेकप्रायश्चित्तस्य विषयं दर्शयति-स एव विवेकः संसक्तान्नपानोपकरणानि भवति, उपयुक्तेन
 गीतार्थेन गृहीतं प्राक् पश्चादवगतमशुद्धं विवेकाहं, अन्नपानग्रहणात् पिडपग्रिहः, उपधिशोधिकौपग्रहिकलक्षणः, शम्या प्रतिश्रयः,
 आदिग्रहणाङ्गलक्रमसमल्लकभेषजादिपग्रिहः, इत्येवं विवेक एव प्रायश्चित्तमिति । सम्यग्युत्सर्गः व्युत्सर्ग इत्यादि (२०१-१)

त्रिदिष्टोत्सर्गः—प्रणिधानपूर्वको निरोधः कायवाग्व्यापारस्य, पर्यायान्तरेण व्याचष्टे—प्रतिष्ठापनमित्यनर्थान्तरं प्रतिष्ठापनशब्दः
 परित्यागार्थः। कायोत्सर्गप्रायश्चित्तस्य विषयमादर्शयति—एषोऽपीत्यादिना व्याचष्टे, कायोत्सर्गः प्रायश्चित्तं भवति, कः?, अनेप-
 र्णीयादिषु त्यक्तेषु, तत्रानेपणीयं उद्गमाद्यविशुद्धमन्त्रपानमुपकरणं वा प्रतिष्ठाप्य कायोत्सर्गः कार्यः, आदिग्रहणाद् गमनागमनवि-
 हारश्चुतमाद्यमदृशनीयसंसारणीचारश्रवणाचरणपरिग्रहः, अशंकनीयविवेकेषु चेति संसृक्तदधितक्रादिषु न प्राणिनो विवेक्तुं
 नस्यन्ते इत्यशंकनीयविवेकेषु च, सक्तप्रभृतिष्वपि तेषु कायोत्सर्ग एव प्रायश्चित्तं भवतीति । तपःप्रायश्चित्तविषयस्या आह—
 नपो यावद्यमनजानादि (२०१-३) प्रायश्चित्तमित्यभ्यन्तरं तपः, अनशनादि बाह्यं, बाह्याभ्यन्तरता च केनचिदंशेनेत्यविरोधः,
 तत्रानशनग्रहणाद्यतुर्धर्मभक्तपरिग्रहः, श्रुतानुमारात् पंचमव्यवहाराच्च, तच्च मध्यमग्रहणाच्चाद्यभेदपरिग्रहोऽपि, तत्राद्याः पंचकदशकविं-
 शतिर्पंचविंशतेर्भेदा लघवो गुरश्च, मामोऽपि च लघुर्गुरुः, चत्वारश्च मामा लघवो गुरश्च, पदं च मामा लघुर्गुरुभेदाः, सर्वमेव
 तत्तपः प्रायश्चित्तं ज्ञानदर्शनचारित्रापराधानुरूपमागमेऽपि विशुद्ध्यर्थमुक्तं, सम्प्रति तु पंचमव्यवहारप्रमाणेन यतयो भूयसा विशुद्धि-
 मानरति, तच्च निर्विकृत्याद्यष्टमभक्तान्तं, तच्चानेकातिचारविषयं यथा उद्देशकाध्ययनश्रुतस्कन्धागमेषु प्रमादिनः कालाविनयातिक्र-
 मादिषु क्रमेण निर्विकृत्याद्याच्चाभ्लांतमनागादेषु आगादेषु पुरस्तादद्वादिचतुर्थभक्तान्तमेवमादि, प्रकीर्णकं चानेकविधं चन्द्रप्रति-
 म्मादीत्युक्तलक्षणं बाह्ये तपसि प्राक् प्रपंचेनेति । छेदप्रायश्चित्ताभिधित्ययैवाह—छेदोऽपवर्त्तनमपहार इत्यभिन्नार्थः (२०१-४)
 पर्यायाः, ग च छेदः पर्यायस्य यथा यस्य तावद् दश वर्षाणि आरोपितमहाव्रतस्थापराधानुरूपः कदाचित् पंचकच्छेदः कदाचिद् दशक
 इत्यादि यावत् मामपरिमाणच्छेदो लघुर्गुरुर्मा एवंविधेन छेदेन छिद्यमानपर्यायः प्रव्रज्यादिवसमप्यवहरतीति, अस्य च विषयस्तपसा

गर्वितस्तपसोऽमगर्थस्तपश्चाद्धानस्नपसा च यो न दम्येत कश्चिदपरिणामकश्चेत्यादि । समग्रति मूलप्रायश्चित्तमभिधीयते-परिहारो
 मासिकादिरिति इदं मूलप्रायश्चित्तोपलक्षणं, परिह्रियते तस्मिन् सति वंदनालापाब्जप्रदानादिक्रियया साधुभिरिति परिहारः, स
 च मामादिकः षण्मासान्तः, तस्य चान्ते कचिन्मूलं-पुनर्व्रतारोपणं, तद्विषयः संकल्यात् कृतः प्राणातिपातो दम्पाच्चतुर्थसिवनमुत्कृष्टं
 मृषायादादि वा तेजमानस्येत्यादिः । अनवस्थाप्यपारांचिकप्रतिपादनार्थमाह-‘उपस्थापनं पुनर्दीक्षणं’मित्यादि, अनवस्थाप्य-
 पारांचिकप्रायश्चित्ते लिंगक्षेत्रकालतपःसाधम्यदिकस्थीकृत्योक्तं, तत्र यथोक्तं तपो यावन्न कृतं तावन्न व्रतेषु लिंगे वा स्थाप्यत इत्य-
 नवस्थाप्यः, पारं तेनैव तपसाऽतिचारस्य समंचति-गच्छतीति पारांचिकः, पृषोदरादिपाठाच्च संस्कारः, तयोः पर्यन्ते व्रतेषूपस्थापनं,
 पुनर्दीक्षणं पुनः प्रव्रज्याप्रतिपत्तिः पुनश्चरणं चारित्रं पुनर्व्रतारोपणमित्यनर्थान्तरं तत्रानवस्थाप्यस्य विषयः साधमिकस्तेय-
 हस्तताडनादिः, हृद्गूढान्योऽन्यकरणादिः पारांचिकमिति, तदेतत् नवविधं प्रायश्चित्तमित्यादि (२०१-७) तदेतदित्यादिना-
 ऽऽलोचनादः परामर्शः, नवविधमिति स्वकृतस्रसन्निवशमाश्रित्योक्तं, अपि तु दशधा विंशतिधा वाऽभिहितं, प्रायश्चित्तं चक्ष्य-
 माणनिर्वचनं देशो निर्गुणः किल क्षेत्रे कालः स्निग्धरुक्षः साधारणश्च शक्तिं प्रायश्चित्तकारणे वीर्यं सामर्थ्यं संहननं वज्रप-
 भनाराचादि संयमः सप्तदशभेदः समस्तो वा मूलगुणोत्तगुणकलापस्तस्य विराधना खण्डनमतिचरणं, चक्षब्दः समुच्चयार्थः,
 तां विशिनष्टि-कायेन्द्रियजातिगुणोत्कर्षकृतामिति, कायाः पृथिन्यादयः पदसंख्याः, तत्रावनिलजलज्जलनपवनप्रत्येकवनस्पतिपु
 संघट्टनपरितापनावद्रावणविषयमन्याद्यं प्रायश्चित्तं अन्यादृक् साधारणवनस्पतौ अन्यादृक् च द्वित्रिचतुःपंचेन्द्रियकायेषु, इत्थमु-
 पयुज्य यथामर्ह्यं, एवं कालादयोऽपि पर्यालोचनीयाः, तदनु रूपं च देयमिति, तथा एकद्वित्रिचतुःपंचेन्द्रियजातिद्वारेण ये राग-

द्वेपमोहाः तेषामुत्कर्षार्थमध्यायस्थाः समीक्ष्य मृगराजगवादिव्यापादकवत् तत्कृतां च विराघनां प्राप्यातिचारविशोधनार्थं यथा-
 हर्मघानुरूपं दीयते आचर्यते च प्रायश्चित्तमिति । सम्प्रति प्रायश्चित्तमिति व्युत्पादयति चित्ती संज्ञानविशुद्धयोधतुरित्यादि,
 भीमसेनात् परतोऽन्येध्याकरणैर्यद्वये पठितो धातुः संज्ञाने विशुद्धौ च, इह विशुद्ध्यर्थस्य सह संज्ञानेन ग्रहणं, अथवाऽनेकार्था
 धातव इति संज्ञाने पठितो विशुद्धावपि वर्तते, भाष्यकृता चोपयुज्यमानमेवार्थमभिसंधाय विशुद्धिरपि पठिता, तस्य चित्तमिति
 रूपं भवति, निष्ठान्तमौणादिकं च, चेततीति चित्तं, विशुद्धयतीत्यर्थः, तां च विशुद्धिमुपजायमानां चेतति-संजानीते प्रणिद-
 घानमिति, अजिघृक्षिम्यः क्तः, कस्य च निष्ठासंज्ञा, औणादिकं चेतत् शब्दरूपं चित्तमिति, नान्यलक्षणमन्वेष्यं, उणादयो बहु-
 लमिति चित्तेरपि क्तः कर्त्तरि, केन पुनः प्रकारेण विशुद्धिरित्याह-एवमेभिरित्यादि (२०१-११) उक्तलक्षणैरालोचनादिभिः
 पारांचिकावर्मानैः कृच्छ्रैः-दुष्करैस्तपोविशेषैर्जनितप्रमादो-जाताप्रमादः अग्रमत्त इत्यर्थः, तं च मूलोत्तरविषयं व्यतिक्रमं-अति-
 चारमुपयुक्तः प्रायो ग्राह्येन चेतयति, प्रायोग्रहणमत्यन्तसूक्ष्मातिचारव्युदासार्थं, चेतयंश्च संजानानो न पुनराचरति आसेवते
 तादृशमपराधमित्यतः प्रायश्चित्तमुच्यते, प्रायःशब्देन वा अपराधोऽभिधीयते, नालोचनादि, सूत्रविहितेन सोऽपराधो विशुद्धयतीति,
 अतश्च अस्माच्च हेतोः प्रायश्चित्तं ॥ अधुना विनयोऽभिधीयते, तत्प्रतिपादनायाह—

ज्ञानदर्शनचारित्र्योपचाराः ॥ ९-२३ ॥ सूत्रम् ॥

ज्ञानादयः कृतद्वन्द्वः प्रथमावहुवचनेन निर्दिष्टाः, एतद्विवरणायाह-विनयश्चतुर्भेद (२०१-१६) इति, विनयनिर्वचनमुपरि
 व्याख्यास्यते, तां च चतुर्भेदो नामग्राहमाचष्टे-तद्यथाशब्दस्तदुपन्यासार्थः, ज्ञानविनय इत्यादि (२०१-१६) तत्र-तेषु चतुर्षु

भेदेषु ज्ञानविनयस्तावत् पंचविधः मतिज्ञानादिः, आदिग्रहणाच्छ्रुतावधिमनःपर्यायैकेवलज्ञानपरिग्रहः, अस्मिन् सति ज्ञानादि-
 पंचके भक्तिर्वहुमानो ज्ञानस्वरूपश्रद्धानं च, ज्ञानविषये शेषः “काले विणए बहुमाणे उवहाणे” इत्यादि, दर्शनविनयस्त्वेकविध
 एकप्रकार एव, तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमित्येकलक्षणत्वादकविध एव सम्यग्दर्शनविनयः, तथा अर्हतामर्हत्प्रणीतस्य च धर्म-
 साचार्योपाध्यायस्थविरकुलगणसंघसाधुसंभोगानां चानासातना, प्रशमसंवेगनिर्वेदानुक्रंपास्तिक्यानि च सम्यग्दर्शनविनय इति,
 चारित्र्यविनयः पंचविधः सामायिकादिः, सामायिकादयः प्रागुक्तलक्षणाः सामायिकादिस्वरूपश्रद्धानं श्रद्धानपूर्वकं चानुष्ठानं
 विधिना च प्ररूपणमित्येव चारित्र्यविनयः, औपचारिकविनयोऽनेकविधः (२०-२-२) उपचरणमुपचारः, श्रद्धापूर्वकं क्रियाविशे-
 पलक्षणो व्यवहारः स प्रयोजनमस्येत्यौपचारिकः, स चानेकप्रकारः, तस्य विषयनिर्देशार्थमाह—सम्यग्दर्शनेत्यादि, सम्यक्तत्त्वज्ञा-
 नचरणानि गुणास्तरम्यधिका ये मुनयः आदिग्रहणादशविधसामाचारीसंपत्परिग्रहः तेष्वभ्युत्थानासनप्रदानानुगमादिः अभि-
 मुखमागच्छति गुणाधिके उत्थानम्—आसनादभ्युत्थानं अदृष्टपूर्वं च साधुवेषभाजि कार्यमभ्युत्थानं तदनन्तरमासनप्रदानं ततो वन्द-
 नप्रतिपत्तिः गच्छतः कतिचित् पदान्यनुगमनं—व्रजनं, आदिग्रहणात् मुकुलितकरकमलद्वयस्य ललाटेदेशे न्यासोऽजलिप्रग्रहः वस्त्रादि-
 पूजा सत्कारः सद्भूतगुणोत्कीर्तनं सन्मानं, विनयशब्दनिर्भेदप्रदर्शनायाह—विनीयते क्षिप्यतेऽनेनाष्टप्रकारं कर्ममिति विनयः, पुंनाम्नि
 धे करणसाधनः, विनीयते वाऽस्मिन् मति ज्ञानावरणादिरजोराशिरिति विनयः, अधिकरणसाधनो वा । सम्प्रति वैयावृत्यं उच्यते—

आचार्योपाध्यायतपस्विशिक्षकगलानकुलगणसंघसाधुसमनोज्ञानां ॥ ९-२४ ॥ सूत्रम् ॥

आचार्यादीनां समनोज्ञातानां कृतद्वन्द्वानां षष्ठीबहुवचनेन निर्देशः, वैयावृत्यं दशविधमित्यादि, आचार्यादिभेदादशधा,

तान् प्रकारान् नामग्राहमाख्याति-आचार्यवैयावृत्त्यमित्यादिना, वैयावृत्त्यशब्दव्युत्पादनायाह-व्यावृत्तभावो वैयावृत्त्यं व्या-
वृत्तकर्म चेति, व्यावृत्तो-व्यापारप्रवृत्तः प्रवचनचोदितक्रियाविशेषानुष्ठानपरः तस्य यो भावः यथा भवनं भावस्तथा परिणाम-
स्तद् वैयावृत्त्यं व्यावृत्तकर्म चेति तत्तथाभूतस्य यत् कर्म-क्रिया तद्वैयावृत्त्यं, पूर्वत्र क्रियावतः प्राधान्यमुत्तरत्र क्रियाया इति ।
तथा वैयावृत्त्यं यथासंभवं क्षेत्रत्रयमतिप्रत्यक्षेण भक्तपानवस्त्रपात्रभेषजशरीरशुश्रूषणसदागमनविद्यामंत्रप्रयोजनसाध्यादिः, आचार्या-
बुद्देशेनाचार्यादीनां यत् कर्तव्यं तत्र व्यग्रता व्यावृत्तता, आचार्यः पूर्वोक्तः पंचविध इत्यादि, आचरति आचारयति चेत्याचार्यः
-“कृच्छ्रश्रुटो बहुल”मिति वचनात्, धर्मः पूर्वोक्तः क्षमामर्दवार्जवादिः, तत्र पंचप्रकारः ‘प्रयाजको दिगाचार्यः, श्रुतोद्देशी तथैव च ।
समुद्देशा श्रुतस्यान्यस्तथाऽऽम्नायस्य वाचकः ॥१॥ इति, आचारो ज्ञानादिभेदः पंचधा तस्य गोचरो-विषयो यथास्वं तद्विषयो
विनयस्नमाचारगोचरविनयं, स्वाध्यायं च पंचप्रकारं वक्ष्यमाणं आचार्याल्लिख्यानुज्ञाः साधवोऽनु-पश्चात्तस्मादुपाधीयत इत्यु-
पाध्यायः, अपादानमाधनः, संग्रहोपग्रहानुग्रहार्थं चेति वस्त्रपात्रग्रदानात् संग्रहः अन्नपानभेषजग्रदानादुपग्रहः सूत्रप्रदानादनुग्रहः
एतदर्थं चोपधीयते सेव्यत इत्युपाध्यायः, षणोदरादित्वाच्चोपाध्येतीति, संग्रहोपग्रहानुग्रहायास्य संबंधिनः, तत्समीपभावांस्तत्कृतानु-
पाधीतेति स्मरतीत्युपाध्यायः । द्विसंग्रहो निर्ग्रन्थ इति (१०२-१५) संगृह्यतेऽनेनेति संग्रहः द्वाभ्यां गृह्यते-वद्ध्यते, संगृहीत इत्यर्थः,
एतदेव विवृणोति-आचार्योपाध्यायसंग्रह इति, त्रिसंग्रहा निर्ग्रन्थी आचार्यादित्रयसंगृहीतेत्यर्थः, का पुनरिदं प्रवर्तिनी ?,
दिगाचार्येण व्याख्याता तत्तद्वशी द्रष्टव्या, श्रुतसकलनिशीथाध्ययना समुचितकल्पव्यवहारसूत्रग्राहिणी संविद्या प्राप्तदिगनुज्ञा,
सा च हिताय प्रवर्तते निःश्रेयसायैव घटते, अन्यात्र प्रवर्तयति, सारणधारणवारणादिप्रयोगेन प्रवर्तयतीति प्रवर्तिनी,

विकृष्टं दशमादि किञ्चिद्भूतपणमासांतयुग्ं तपस्तद्युक्तस्तपस्वीति । अचिरप्रव्रजित (२०२-१) इत्यादि, आद्यपद्यिमतीर्थयो-
 र्मध्यमतीर्थेषु च कतिचिदहानि प्रतिपन्नस्य सामायिकस्य गतानि यस्य सोऽचिरप्रव्रजितः, ग्रहणासेवनशिक्षाभुभयी शिक्षयितव्यः
 शैक्षः, शिक्षामर्हति वा शैक्षकः, शिक्षाशीलो वा शैक्षः, ज्वालात्पादित्वाणग्रत्ययः, ग्लानो मन्दोऽपटुव्याध्यभिभूतः
 प्रतीतः, सुज्ञान एवेत्यर्थः, कुलानि स्थानीयादीनि कुलसमुदायो गणः स्थविरसंततिसंस्थितिः स्थविरग्रहणेन श्रुतस्थविरप-
 रिग्रहः, न वयसा पर्यायेण वा, तेषां संततिः—परपरा तस्याः संस्थानं—वर्त्तनं अद्यापि भवनं संस्थितिः कुलमाचार्यसंतति-
 संस्थितिः, एकाचार्यप्रणेयः साधुसमूहो गच्छः, बहूनां गच्छानामेकजातीयानां समूहं कुलं, तत्र ये आचार्यगुणोपेतास्तत्संतति-
 स्थितिः कुलं, तेषां प्राधान्यात्, संयच्चतुर्विधः साधुसाध्वीश्रावकथाविकाः, तत्र येषु व्यवस्थिता ज्ञानदर्शनचरणगुणास्ते पर-
 मार्थतः संघः श्रमणादिरिति, पुरुषोत्तमधर्म इति ज्ञापनार्थमुक्तं साधवः सयता इति, ज्ञानादिलक्षणाभिः पौरुषेयीभिः शक्तिभिः
 मोक्षं साधयतीति साधवः संयता इति मूलोत्तरगुणसंपन्नाः, द्वादशविधसंभोगमाजः समनोज्ञा ज्ञानदर्शनचारित्राणि मनोज्ञानि, मह
 मनोज्ञैः समनोज्ञाः, तानि च संभोगकारणानि संविन्नेष्वपि विद्यन्ते, एषामित्यादि (२०३-५) आचार्यादयः समनोज्ञाः संवध्यंते
 एषामित्यनेन, अन्नपानादयः प्रसिद्धास्तैरुपग्रहः उपकारः शुश्रूषा निश्रमणादिका भेषजक्रिया मांघे सति तदनु रूपं भेषज-
 संग्रदानं कान्तारं अरण्यं श्वापदबहुलत्वाद्विषमं दुर्गं गतकिंत्कादिग्रचितं उपसर्गो ज्वरातीमारकासत्राममरकादिः अभ्युपप-
 त्तिरभ्युद्वरणं परिपालनं परिरक्षणमन्नपानादिना यत्तद् वैयाघृत्यमिति ॥ सम्यगिति स्वाध्यायोऽभिधीयते—

वाचनाप्रच्छनाऽनुप्रेक्षाऽऽम्नायधर्मोपदेशाः ॥ ९-२५ ॥ सूत्रम् ॥

स्याध्यायः पंचविध इत्यादि (२०३-९) तद्यथेत्यनेन भेदपंचकोपन्यासं सूचयति, तत्र वाचनेत्यादि, शिष्याणामध्यापनं गानना-कालिकस्योत्कालिकस्य वा आलापकप्रदानं, ग्रन्थः सूत्रमर्थं सूत्राभिधेयं तद्विषयं प्रच्छन्नं सन्देहे सति, ग्रन्थार्थयोर्म-
नमाऽभ्यासोऽनुप्रेक्षा, न तु बहिर्वर्णोच्चारणमनुश्रयणीयं, आम्नायोऽपि परिवर्त्तनं उदानादिपरिशुद्धमनुश्रयणीयमभ्यासविशेषः
गुणनं मंख्यानं पदाक्षरद्वारेण रूपादानमेकं रूपं एका परिपाटी द्वे रूपे त्रीणि रूपाणि इत्यादि, धर्मोपदेशस्तु सूत्रार्थकथनं
न्याल्यानमनुयोगवर्णनमनुयोगद्वारप्रक्रमेण श्रुतचरणधर्मोपदेश इत्यनर्थान्तरमिति । अधुना व्युत्सर्गो व्याख्यायते-

वाह्याभ्यन्तरोपधयोः ॥ ९-२६ ॥ सूत्रम् ॥

व्युत्सर्गो द्विविध (२०४-१) इत्यादि, विविधस्योत्सर्गो व्युत्सर्गः, संसृक्तांसंस्कृपानादेर्विधिना प्रवचनविहितेनोत्सर्गो व्यु-
त्सर्गः, न द्विप्रकारः बाह्याभ्यन्तरभेदात्, तत्र बाह्यो बाह्यस्य तावद् द्वादशरूपकस्योपधेः पात्रतद्वन्धपात्रस्थापनादीनि द्वादश
रूपाण्यसेति द्वादशरूपकः उपग्रहकत्वादुपधिः आभ्यन्तरः शरीरस्य कपायाणां चेति शरीरस्य पर्यन्तकाले विज्ञाय किञ्चित्
शरीरकं परित्यजति-उज्झति, यथोक्तं-“जपि इमं सरीरं इडुं कंत”मित्यादि, क्रोधादयः कपायाः संसारपरिभ्रमणहेतवस्तेषां व्युत्सर्गः
-परित्यगो मनोवाक्यैः कृतकारितानुमतिभिश्चेति ॥ सम्यक्त्वादित्रयं मोक्षसाधनं, तत्रापि ध्यानं गरीयः, तन्निरूपणायाह-

उत्तमसंहननस्यैकाग्रचित्तानिरोधो ध्यानं ॥ ९-२७ ॥ सूत्रम् ॥

उत्तमं प्रकृतं संहननमस्त्रां बन्धविशेषः उत्तमं संहननमस्येत्युत्तमसंहननः, तदुत्तमसंहननं चतुर्विधं इत्यादिना दर्शयति चातु-
र्विध्यं, वक्ष्यमनाराचं ऋषभनाराचं नाराचमर्द्धनाराचं चेत्यनेन चत्वारो भेदाः प्रतिपाद्याः, ब्रुस्यर्थस्तु नाराचशब्दः प्रत्येकं सम्य-

ध्यते, तत्र वज्रपभनाराचं पुनरुद्धनाराचं तथा कपभनाराचं तथा नाराचं च, एते उत्तमसंहननवाच्याः, उत्तमसंहननग्रहणं निरोधे कार्ये प्रतिविशिष्टसामर्थ्यप्रतिपादनार्थं, तस्योत्तमसंहननस्य एकाग्रचित्तानिरोधो ध्यानं अग्र-आलंबनं एकं च तदग्रं चेत्येकाग्रमेकमालम्बनमित्यर्थः, एकस्मिन्नालंबने चित्तानिरोधः चलचित्तमयी चिन्ता तन्निरोधस्तस्यैकत्रावस्थापनं अन्यत्राग्रचारो निरोधः, अतो निश्चलं स्थिरमध्यवसानमेकालंबने छद्मस्थविषयं ध्यानं, केवलानां पुनर्वाकायनिरोध एव ध्यानं, अभावान् मनसः, न ह्यवाप्तकेवलस्य मनोव्यापारः समस्ति, सकलकरणग्रामनिरपेक्षत्वादिति, तद्युक्तस्येति तेन विशिष्टेन संहननवयेणाद्येन चतुर्विधेन वा युक्तस्य सम्पन्नस्य एकाग्रचित्तानिरोधश्च चक्षब्दाद्वाकायनिरोधश्च, अत्र च ध्याता संसार्यात्मा, ध्यानस्वरूपमेकाग्रचित्तानिरोधो, संहननानि ध्याननिमित्तं, भावसाधनः, उत्तमसंहननस्य इत्यन्यपदार्थः नभ्यो(गम्यः)ध्याताऽभिहितो, ध्यानस्वरूपे भावसाधनता च विज्ञेया । सम्प्रति ध्यानकालप्रमाणनिरूपणायाह—

आमुहूर्त्तात् ॥ ९-२८ ॥ सूत्रम् ॥

घटिकाद्वयं मुहूर्त्तः, अभिविधावाद्, अन्तर्मुहूर्त्तपरिमाणं, न परतो मुहूर्त्तौदित्यर्थः, तद्ध्यानमित्यादि, तदेतत् सामान्यलक्षणोक्तं ध्यानं चतुर्विधमप्यामुहूर्त्ताद् भवति, परतो न भवत्यशक्तेरेव, किं पुनः कारणं परतो न ध्यानमस्तीति ? आह-दुर्ध्यानित्वादिति, दुःशब्दो वक्रुते वर्त्तते, विकृतो वर्णो दुर्वर्ण इति यथा, एवं विकृतं ध्यानं-विकारान्तरमापन्नं दुर्ध्यानमिति, अनीप्सायां वा दुःशब्दः, अनीप्सितो अस्या भग इति दुर्भगा कन्या, एवमनीप्सितं ध्यानं दुर्ध्यानमिति, तद्भावो दुर्ध्यानित्वं तस्मात् दुर्ध्यानत्वात्, परतो न ध्यानमस्ति ॥ सामान्येन ध्यानलक्षणमभिधाय सम्प्रति भेदकथनायाह—

आर्त्तरौद्रधर्म्यशुक्लानि ॥ ९-२९ ॥ सूत्रम् ॥

कृतञ्छान्यान्तर्दीनि नपुंसकमद्भुवचनेन निर्दिष्टानि, तच्चतुर्विधं भवतीति, ध्यानं सामान्येन लक्षितं चतुर्विधं भवति, चतस्रो विधा यम्य तच्चतुर्विधं, विधानप्रदर्शनायाह-तद्यथेति आर्त्तं रौद्रं धर्म्यं शुक्लमिति, तत्रार्त्तस्य शब्दनिर्भेदाभिधानं क्रतुशब्दो दूःखपर्यायवाच्यस्ति तत्र भवं आर्त्तं दूःखानुवंधि चेति, तथा रोदयति अपरानिति रुद्रः-दुःखस्य हेतुस्तेन कृतं तत्कर्म वा रौद्रं, प्राणिपध्वंथपरिणत आर्त्तैव रुद्र इत्यर्थः, धर्मः क्षमादिदशलक्षणः तस्मादनपेतं धर्म्यं, शुक्लं शुचि निर्मलं सकलकर्मक्षयहेतुत्वादिति, शुक्लं चाप्रकारं कर्म तां शुचं क्लृपयति-ग्लापयति निरस्यतीति शुक्लमित्येतावदेव ध्यानं चतुर्विधमिति॥ तेषामित्यनेन सूत्रं सम्यग्भाति,

परे मोक्षहेतु ॥ ९-३० ॥ सूत्रम् ॥

तेषां चतुर्णामित्यादि, यानि ग्रस्तुतानि ध्यानानि तेषामार्त्तरौद्रधर्म्यशुक्लानां चतुर्णां ध्यानानां सूत्रसन्निवेशमाश्रित्य परे धर्मशुक्ले मोक्षहेतु मुक्तेः कारणतां प्रतिपद्यते, तत्रापि साक्षान् मुक्तेः कारणीभावः पश्चात् शुक्लध्यानभेदे सूक्ष्मक्रियमप्रतिपाति व्युत्पत्तिक्रियं चानिवर्त्ति, न धर्मध्यानं पुनराद्याभ्यां मह शुक्लभेदाभ्यां, पारंपर्येण मोक्षस्य कारणं भवति, न साक्षादिति, ततश्चैतद् धर्मध्यानानि देवगतेर्मुक्तेश्च कारणं, न मुक्तेरेव, अर्थादिदमवगम्यमानमाह-पूर्वं त्वार्त्तरौद्रे संसारहेतू संसारहेतू इत्यार्त्तरौद्रयोः संसारहेतुता, मंग्यस्य नरकादिभेदश्चतुर्गतिक इति, परमार्थतस्तु रागद्वेषमोहाः संसारहेतवस्तदनुगतं चार्त्तं, अथ रौद्रमपि प्रकृष्टतमरागद्वेषमोहभाजोऽतः मंग्यपरिश्रमणहेतुता तयोरिति॥ मम्यप्रति ध्येयप्रकाराः विषयविकल्पनिमित्तभेदेनोच्यन्ते-अत्राहेत्यादि सम्यन्धः।

आर्त्तममनोज्ञानां सम्प्रयोगे तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारः ॥ ९-३१ सूत्रम् ॥

आर्तशब्दः पूर्ववद् व्याख्येयः, अमनोज्ञाः अनिष्टाः शब्दादयस्तेषां सम्प्रयोगे संबंधे इन्द्रियेण सह सम्पर्के सति चतुर्णां शब्दस्पर्शमगंधानामेकस्य च योग्यदेशावस्थितस्य द्रव्यादेः स्वविषयिणा ग्राह्यग्राहकलक्षणे सम्प्रयोगे सति तद्विप्रयोगेति तदित्यमनोज्ञविषयाभिमग्न्यन्धः तेषाममनोज्ञानां शब्दादीनां विप्रयोगोऽप्यगमस्त्यागस्तदर्थं विप्रयोगाय अनिष्टशब्दादिविषयपरिहाराय स्मृतिसमन्वाहारस्तदार्त्तं, स्मृतिसमन्वाहारो नाम कथमहमस्मादमनोज्ञात् विषयसंग्रयोगात् विप्रमुच्येयेति, स्मर्यतेऽनेनेति स्मृतिः अभिधीयते, स्मृतिहेतुत्वाद्वा स्मृतिः अविच्युतिरूपं मनस्तस्याः स्मृतेः प्रणिधानरूपायाः समन्वाहारः—अमनोज्ञविप्रयोगाय व्यवस्थापनं मनसो निश्चलत्वमार्तध्यानं, केनोपायेन विप्रयोगः स्यादित्येकतानं मनोनिवेशनमार्त्तध्यानमित्यर्थः॥ किंचान्यदिति सम्ब्र-
भाति, प्रकारान्तरमन्यदप्यार्त्तस्यास्तीत्याह—

वेदनायाश्च ॥ ९-३२ ॥ सूत्रम् ॥

वेदनं वेदना अनुभवः, अमनोज्ञ इति अनन्तरमनुवर्तते तदपि सम्बध्दन् भाष्यकृदाह-वेदनायाश्चामनोज्ञाया इत्यादि, सुखा दुःखा नोभयी वेदना, तत्रामनोज्ञायाः सम्प्रयोगे वेदनायाः प्रकुपितपवनपित्तश्लेष्मसन्निपातनिमित्तरूपजातायाः शूलशिरःकंपज्वराक्षिश्रवणवेदनादिकायास्तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारे ध्यानमार्त्तं, एष द्वितीयोऽधिकृतः। किंचान्यदिति आर्त्तप्रकारान्तरं दर्शयति—
विपरीतं मनोज्ञानां ॥ ९-३३ ॥ सूत्रम्

मनोज्ञा-अभीष्टाः ग्रीतिहेतवस्तेषां विपरीतं संयोजनं कार्यं, मनोज्ञानामित्यादि, मनोज्ञानां विषयाणां वेदनायाश्च मनोज्ञायाः, विपरीतप्रधानार्थाभिसंबंधो विपरीतशब्देन क्रियतु इत्याह-विप्रयोगे तत्सम्प्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारः तत्संग्र-

योगार्थं तत्संप्रयोजनः स्मृतैः ममन्वाहारः, कथं नाम भूयोऽपि तैः सह मनोज्ञविषयैः संप्रयोगः स्यात् ममेत्येवं प्रणिधत्ते दृढं मन-
स्तदप्यार्चमिति । किञ्चान्यदिति (२०५-८) तुरीयमार्त्तप्रकारं दर्शयति—

निदानं च ॥ १-३४ ॥ सूत्रम् ॥

निपुणाद्वातलवनार्थस्य ल्युटि रूपं, दायते-ल्यते येनात्महितमैकात्म्यतिकानावाधसुखलक्षणं तन्निदानमिति, चशब्दः समुच्चये,
एष चात्तप्रकार इत्यर्थः, कामोपहृतचित्तानामित्यादि कामः-इच्छाविशेषः शब्दाद्युपभोगविषयः अथवा मदनः कामः चिर-
मुग्रतपो निष्ठस्य कर्मक्षपणक्षममदीर्घदर्शितया स्वल्पस्य विनश्वरस्याचितृप्तिकारिणः सुरमनुजसुखैश्वर्यसौभाग्यादेः कृते तत्रैव
कृतदृढप्रणिधानो बहुविनश्वरं मततवृत्तिकारि मुक्तिसुखमनुपमममत्य प्रवर्त्तमानाः कामोपहृतचेतसः पुनर्भवविषयसुखगृद्धाना-
मिति यन्निदानं तदार्त्तध्यानं निदानरूपं, एष एवार्थो विभक्त्यन्तरेण प्रतिपादितः, कामोपहृतचित्तानां पुनर्भवविषयसुखगृद्धानां
निदानमार्त्तं भवतीति । तथैतस्यार्त्तध्यातुः चतुष्प्रकारस्यापि शोकादीनि लक्षणानि भवन्ति यैरार्त्तध्यायी लक्ष्यते, करतलपर्यस्तप्र-
म्लानवदनः शोचति क्रंदति विलपति हा अहो धिक् क्रष्टं तथा कलहमात्सर्यादियारतिस्त्रीभोजनकथासुहृत्स्वजनानुरागश्च तस्य लक्ष-
णानि भवन्ति परिस्पृष्टानीति, इदमार्त्तध्यानं सभेदकमभिधायाधुनाऽस्यैव ध्यातारः स्वामिनो निरूप्यन्त इति तदर्थमाह—

तदविरतदेशविरतप्रमत्तसंगतानां ॥ १-३५ ॥ सूत्रम् ॥

तदित्यार्त्तमसिंसवद्यते, तदार्त्तध्यानमविरतमम्यगृह्यादीनां त्रयाणां संभवति, अस्य त्रयः स्वामिनश्चतुर्थपञ्चमषष्ठगुणस्थान-
वर्त्तिनः क्रमेणविरतदेशविरतप्रमत्तसंगताः, अविरतध्यामौ सम्यगृष्टिश्चेति अविरतमम्यगृष्टिः, नाणुव्रतधारी, औपशमिकक्षायि-

रुपायोपशमिरुभेदाभिनिविष्टं सम्यग्दर्शनं, तद्योगात् सम्यग्दृष्टिः, देशचिरतः संयतासयतः, हिंसादिभ्यो देशतो निरतत्वात्
 संयतः, अन्यतः सान्धयोगादभिनिविष्टिरिति न एवासंयतः, सोऽनिरतम्यग्दृष्टिस्थानादसंख्येयानि त्रिशोधिस्थानानि गत्वा अप्र-
 त्याग्यानारणकपायेषु क्षयोपशमं नीतेषु प्रत्याग्यानारणकपायोदयात् सर्वप्रत्यारयानाभावादेशचिरतिः श्रावकधर्मो द्वादशभेदः
 संजायते, इदानीमप्रमत्तसंयतः, तस्मादसंख्येयानि आरोहतः तृतीयकपायेषु प्रकर्षाप्रकर्षात् क्षयोपशमं गतेषु
 मर्गमान्धयोगप्रत्यक्ष्यान विरतिर्भवति, उक्तं च—“देशविस्तरपि ततः स्थानाद्विशोधिमुत्तमां प्राप्य । स्थानान्तराणि पूर्वविधिनैव स
 यारत्यनेनानि ॥१॥ क्षपयत्युपशमयति न प्रत्याग्यानानाधृतः कपायास्तान् । स ततो येन भवेत्तस्य विरमणे मर्वतोऽपि मतिः ॥२॥
 छेदोपस्थाप्य वाऽऽवृत्तं सामायिकं चरित्रं वा । स ततो लभते प्रत्याग्यानारणक्षयोपशमात् ॥३॥” तस्येदानीं महाव्रतगुप्तिसमि-
 तियुक्तस्य कपायानिग्रहादिन्द्रियदमाच्च निरुद्धाश्रयस्य सूत्रानुसाराद्यतमानस्यापि मोहनीयरुम्मानुभावात् संक्लेशाद्वा आन्तर्मुहूर्त्त-
 परावर्त्तते, ततः सज्वलनरूपायोदयादिन्द्रियविकथाप्रमादाद्योगदुष्प्राणिधानाच्चकुशलेष्णनादराच्च प्रमत्तसंयतो भवति, तस्मात् मङ्क-
 शाद्यायां रत्तमानः प्रमत्तसंयतः, एते च त्रयोऽपि अर्चध्यानस्याग्नि इत्यर्थः, एतदार्चध्यानमविरतादीनामेव भवति, नाप्रमत्तसंयता-
 नामित्यर्थः, तदेतदार्चं नातिसंक्लिष्टं कापोतनीलकृष्णलेश्यानुयायि द्रष्टव्यमिति ॥ सम्प्रति रौद्रध्यानं मस्वामिकमभिधिरसुराह—

हिंसाऽनृतस्तेयविषयसंरक्षणेभ्यो रौद्रमविरतदेशचिरतयोः ॥ १-३६ सूत्रम् ॥

हिमाऽनृतं स्तेयं त्रिषयसंरक्षणं चेति द्वन्द्वः, ततो द्वन्द्वममासाभिनिवृत्तात् प्रातिपदिकत्वादर्थे चतुर्थीविह्वनचनं, हिंसार्थं हिंसा-
 ? सिद्धसेनीयाया किचिदूनं सार्धं पृष्ठं व्यत्ययेन मुद्रितं, ततो रौद्रध्यानीयः पाठो धर्मध्याने, तत् निमृश्य ग्राह्यं सुधीभिः

प्रयोजनं भवति रौद्रं ध्यानं, एवमनृताय स्तेयाय विषयसंरक्षणाय चेति वाच्यं, रौद्रमित्युक्तनिर्वचनं, अघ्नितश्च देशघ्नितश्च कृत-
 द्वन्द्वौ स्वामिनौ रौद्रध्यानस्य निर्दिष्टौ पण्यवहुमचनेन । एतदेव भाष्यकारो विवृणोति- 'हिंसार्थ'मित्यादिना, स्पष्टम्, एतदर्थं
 दर्शयति-प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपणं हिंसा, तच्च सच व्यापादनाद् वन्धनपरितापनकरचरणश्रमणनासिकाऽधरवृणशिश्रादिच्छेदन-
 खभाजं हिंमानन्दं, तत्र स्मृतिसमन्वाहारो रौद्रध्यानं, ये च व्यापादनोपायाः परस्य च दुःखोत्पादनोपायास्तेषु च स्मृतिमम-
 न्वाहारो हिंमानन्दमिति प्रथमो निष्कल्पः । प्रवलरागद्वेषमोहस्यानृतानन्दं द्वितीयं, अनृतप्रयोजनं कन्यास्थितिनिक्षेपव्यपलापशिश्ना-
 म्यामामद्धतभूतघातातिसंधानप्रवणमसदभिधानमनृतं, तत्परोपघातार्थमनुपरततीरौद्राशयस्य स्मृतेः समन्वाहारस्तत्रैव दृढं प्रणि-
 धानमनृतानन्दमिति । स्तेयार्थं-स्तेयप्रयोजनमधुनोच्यते, तीव्रसंक्लेशाध्ययसायस्य ध्यातुः प्रगलीभूतलोभप्रचाराहितसंस्कारस्यापास्त-
 परलोकापेक्षस्य परस्यादित्मोरकुशलस्मृतिसमन्वाहारः परद्रव्यग्रहणोपाय एव चेतसो निरोधः प्रणिधानमित्यर्थः । विषयसंरक्षणार्थं
 चतुर्थो निष्कल्पः, तत्साधनान्यचेतनचेतनमिश्रमस्तूनि विषयशब्दवाच्यानि, विपीदंति वा प्राणिनो येषु परिभुजानास्ते विषयाः,
 यथोक्तं "यद्यपि निषेव्यमाना मनमः परितुष्टिकारका विषयाः । किपाकफलादनमद्भ्रंति पश्चादतिदुस्ता ॥१॥" विषयाणां च संरक्ष-
 णमेषमुक्तं- 'परिग्रहेऽप्यग्राप्तनष्टेषु कांक्षाशोकौ, शास्त्रेषु रक्षणमुपभोगे चावृप्तिः' इत्थं च विषयसंरक्षाहितकौर्यस्य तत्रैव स्मृतिसमन्वाहा-
 रमाचरतो विषयसंरक्षानन्दं रौद्रं भवति ध्यानं, तच्चैतदघ्नितदेशघ्नितस्वामिकं, तौ च पूर्वोक्तलक्षणी, तयोरेव च, न भवत्येतत् प्रमत्त-
 संयतादीनामिति, रौद्रध्यायिनस्तीत्रसंक्लिष्टाः कापोतनीलकृष्णलेख्यास्तिस्वस्तदनुगमाच्च न गगतिमूलमेतत्, लिगान्यस्य हिंसान-
 न्दादीनां चतुर्णां प्रकाराणामन्यतमभेदेनाननरतमविश्रान्त्या प्रवर्तमानस्य बहुकृत्येऽभिनिविष्टान्तःकरणस्य बहुदोषता अज्ञानदोषता

नेत्येव हिमाद्रिप्रगमं रायैवमुदयस्य गंगाऽन्ति तस्यामरणांतदोपतेति, आर्त्तसौद्रे व्याख्याते, सम्प्रति धर्म्यध्यानानवमः, तच्च ममेदं मन्त्रमिहमाग्यायेन,—

आज्ञाऽपायविपाकसंभ्यान्विचयाय धर्म्यमप्रमत्तसंयतस्य ॥ ९-३७ ॥ सूत्रम् ॥

‘आज्ञादीनां कृतद्वन्द्वानां विचयद्वन्द्वेन मह षष्ठीममामः, आज्ञादीनां विचयः—पर्यालोचनं, विचयशब्दः प्रत्येकमभिसंयध्यते, आज्ञापायविपाकसंभ्यान्विचयशब्दात्तदर्थे चतुर्थी, धर्म्यशब्दो व्याख्यातः, अग्रमत्तसंयतस्येति स्वामिनिर्देशः, तत्राज्ञा—सर्वज्ञा—प्रर्णान् प्रागमः नामाज्ञामित्थं विचिनुयात्—पर्यालोचयेत्, पूर्वोपरविशुद्ध्यमाननिष्णुणामशेषजीवनिकायहितामनवद्यां महानुभावां निष्णुजनरितेयां द्रव्यपर्यायप्रपञ्चवतीमनाद्यनिधनां “इच्छेदयं दृवालसंगं गणिपिडगं न कयाइ नासी”त्यादि वचनात्, तथा विचयेऽप्येवं निना—धीणगण्डेपमोहाः भवन्ना नान्यथा भापते इत्याज्ञायाः स्मृतिममन्वाहारः प्रथमं धर्म्यध्यानमुच्यते, अपाया—विपदः क्षारीरमानयानि दुःखानीति पर्यायाः तेषां विचयः—अन्वेषणं, इहामुत्र च रागद्वेषाकुलितचेतोवृत्तयः मत्तना मूलोत्तरप्रकृतिविभागार्थिनजनमजगरणार्णयग्रमणपरिरेदितांतरात्मानः नरकादिगतिषु दीर्घरात्रमपार्ययुज्यन्ते, केचिदिहापि कृतवैरानुबंधाः परस्परमाज्ञोदग्रवधव्यापयभाजो दृश्यन्ते, ते क्लिश्यन्त इत्यतः प्रत्यपायप्रायेऽस्मिन् संसारे अत्यन्तोद्वेगाय स्मृतिसमन्वाहाराऽपायविचयं धर्मध्यानमाभिर्भवति, तृतीयं धर्मध्यानं विपाकविचयाग्न्यमुच्यते, विविधो विशिष्टो वा पाको विपाकः—अनुभावः, अनुभवो ग्यानुभावः कर्मणां नग्नकतिर्यद्मनुष्यामरभवेषु तस्य विचयः—अनुचितनं मार्गणं तदपितस्तत्रैव स्मृतिं समाहृत्य वर्त्तमानो विपाकविचयध्यायी भवति, ज्ञानावरणादिकमष्टप्रकारं कर्म प्रकृतिस्थित्यनुभवग्रन्देशभेदमिष्टानिष्टविपाकपरिणामं जघन्यमध्यमो-

तृष्टस्थितिकं विविधविषाकं, तद्यथा-ज्ञानारणाद् दुर्मेधस्त्वं दर्शनारणाच्चक्षुरादिवैकल्पं निद्राद्युद्धनश्च असद्वेद्वाद् दुःखं मद्वेद्यत् सुखानुभवं, मोहनीयाद्विपरीतग्राहिता चरित्रनिवृत्तिश्च, आयुषोऽनेकभग्नप्रादुर्भाषो, नाम्नोऽशुभग्रस्तदेवादिनिवृत्तिर्गोत्रादुचनीचकुलोत्पत्तिः, अंतरायादलाभ इति, इत्थं निरुद्धचेतसः विपाकानुमरण एव स्मृतिसमन्वाहारतो धर्म्यं भवति ध्यानमिति । संस्थानविचयं नाम चतुर्थं धर्मध्यानमुच्यते, संस्थानं-आकारविशेषो लोकास्य तावत्, तत्राधोमुखमष्टकसंस्थानं वर्णयन्त्यधोलोकाश्च । स्थालमिव तिर्यग्लोकरूपध्वंसमथ मष्टकरूपमुद्गम् ॥ १ ॥ तत्रापि तिर्यग्लोको ज्योतिर्व्यन्तराकुलः, असंख्येयद्वीपममुद्रा बलयाकृतयो, धर्माधर्माकाशपुद्गलजीवास्तिकायात्मकाः अनादिनिधनाः संनिवेशभाजो व्योमप्रतिष्ठाः क्षितिगलयद्वीपमाग्नरकरविमानमननादि-संस्थनानि च, तथाऽऽत्मनामुपयोगलक्षणमनादिनिधनमर्थान्तरभूतं शरीरादिरूपं कर्त्तारमुपभोक्तारं च स्वकृतकर्मणः शरीराकारं, मुक्तौ त्रिभागहीनाकारमूर्धलोको द्वादशविकल्पः अतः कलम कलनिशाकरमंडलाकृतयो नव ग्रैवेयकानि पंच महानिमानानि मुक्ताधियामश्च, अधोलोकोऽपि मननगमिसेदनारकाधिपतिः, धर्मावर्मागपि लोकाकारो गतिस्थितिहेतू, आकाशमनगाहलक्षणं, पुद्गलद्रव्यं शरीरादिकार्यमित्थं संस्थानस्याभाव्यान्वेषणार्थं स्मृतिपमन्वाहारो धर्मध्यानमुच्यते, पदार्थस्वरूपपरिज्ञाने तत्त्वावबोधः, तत्त्वान्नोधाच्च क्रिया, अनुष्ठानान्मोक्षप्राप्तिरिति, तदेतदग्रमत्तसंयतस्य भगति धर्मध्यानं, प्रमत्तसंयतव्यानाद्विशुद्ध्यमानाध्ययसायोऽग्रमत्तसंयतस्थानमाप्नोति, निर्ज्ञाता एव तथा विशेषयोऽमंख्यलोकमात्रास्ताः । तरतमयोगायुक्तास्ता अधितिष्ठत्यग्रमत्तः स्यात् ॥ १ ॥ अतो विशेषो वर्त्तमानोऽग्रमत्तसंयतस्तस्य च भगवतो धर्मध्यानानादितपोयोगेन कर्म्मणि क्षपयतो विशेषधियानान्तराण्यारोहत्तद्विशेषपाः प्रादुर्भवंति अणिमादयः, उक्तं हि-“अगमाहते च म श्रुतजलधि ग्रामोति चागधिज्ञानम् । मानमपर्यायं वा ज्ञानं कोष्टा

वृद्धीर्नां ॥१॥ चारणैः क्रियमाणं यथाया नाऽपि लब्धयस्तस्य । प्रादुर्भवंति गुणतो नलानि वा मानमादीनि ॥२॥” अत्र च श्रेणिप्रा-
प्त्यभिप्रायः प्रथमरूपायान् दृष्टिमोहग्रं ना, यतः सम्यग्दृष्टिं शिविरताग्रमत्तसंयतानामन्यतमः उपशमश्रेण्याभिमुख्यादुपशमयति,
अपरैरेष्यमिमुनः भणयति, यद्योक्तं—“क्षपयति तेन ध्यानेन ततोऽनन्तानुगंधिनश्चतुरः । मिथ्यात्वं सम्मिश्रं सम्यक्तत्वं च क्रमेण
नतः ॥१॥ भीयते हि रूपायाः प्रथमास्त्रिविधोऽपि दृष्टिमोहश्च” इत्यादि ॥ किंचान्यदित्यनेन व्याम्यन्तरं संनम्रति,—

उपशान्तक्षीणकपाययोश्च ॥ ९-३८ ॥ सूत्रम् ॥

नम्रद्वः समुच्चये, रूपायशब्दः प्रत्येकमभिमन्यते, उपशान्ताः कपाया यस्यासा उपशान्तकपायः, एकादशगुणस्थानवर्त्ती, क्षीणः
रूपायो यस्य न क्षीणरूपायः, भस्मच्छन्नाग्निरदुपशान्तः, निरवशेषतः परिश्रुतिताः क्षीणाः विध्यातहुताशनवद्, अनयोश्च उपशा-
न्तक्षीणरूपाययोस्त्रयमत्तसयतस्य च धर्मध्यानं भगति, तत्रोपशान्तक्षीणकपायस्वरूपविज्ञानाय अधस्तनं गुणस्थानत्रयमवश्यं तया
प्ररूपणीयं, अन्यथा तदज्ञातमेव स्यादिति, अग्रमत्तस्थानादसंख्येयानि विशोधिस्थानानि आरूपापूर्वकरणं प्रविशति, समये समये
स्थितियातरमयात्स्थितिर्न धगुणश्रेणीगुणसंक्रमणामेवापूर्णं करणं, अग्राप्तपूर्वकृताद्वा संसारे तदपूर्वकरणं, न तत्र कस्याश्चिदपि कर्म-
प्रकृतेरप्यग्रमनं धयो ना, उपशमनाभिमुखात्तत्पुरस्कारादुपशमकः क्षणार्हन्नाच्च क्षपक इति, उक्तं च—“म ततः क्षपकश्रेणी प्रतिपद्य
चरित्रयानिनिःशेषाः । क्षपयन् मोहप्रकृतीः प्रतिष्ठते शुद्धलेश्याकः ॥१॥ प्रविशत्यपूर्णं करणं प्रस्थित एतं ततः परं स्थानम् । तदपूर्वकरणमिष्टं
रूपादिदग्राप्तपूर्वकृताम् ॥२॥ ततोऽप्युत्तरोत्तरविशोधिस्थानग्राह्या अनिरुत्तयः, परस्परतुल्यवृत्तय इत्यर्थः, मम्परायाः—कपायास्तदुदयो
नादरो चेपां ते नादरसपरायाः, अनिरुत्तयश्च नादरसंपरायाश्चेत्यर्थः, ते उपशमकः क्षपकाश्च, तोपा धर्मध्यानं भवति, उपशान्तक्षीणकपाय-

योश्चेत्युक्तमविशेषेण धर्मध्यानं, तच्चैकादशांगविदो द्रष्टव्यं, एवमगस्थितं धर्ममेव ध्यानं तयोः?, नेत्युच्यते, किंचान्यदिदंति संवद्धान्ति,
न केनलमेतयोर्धर्म्यं, शुक्लं च ध्यानमुपशान्तक्षीणकपाययोर्भवति, किं चतुर्विधमपि पृथक्त्ववितर्कमविचारं एकत्ववितर्कमविचारं
सूक्ष्मक्रियमनिर्गतिव्युत्पत् क्रियमप्रतिपातीति, उच्यते, न खलु चतुष्प्रकारमपि तयोः शुक्लध्यानं भवति, किं तर्हि?—

शुक्ले चाद्ये ॥ ९-३९ ॥ सूत्रम् ॥

आद्ये च शुक्ले ध्याने उपशान्तक्षीणकपाययोर्भवतः, के पुनस्ते?, पृथक्त्वमेकत्ववितर्के, स्वरूपतः कीदृशे?, उच्यते, पृथग्-
युतकं भेदस्तद्भानः पृथक्त्वम्—अनेकत्वं तेन मह गतो वितर्कः पृथक्त्ववितर्कः पृथक्त्वमेव वा वितर्कः सहगतं वितर्कपुरोगं पृथक्त्ववितर्कं,
एतच्च परमाणुजीवादवेकद्रव्ये, उत्पादव्ययध्रौव्यादिपर्यायैकनयार्पितत्वं तत् पृथक्त्वं, पृथक्त्वे वा तस्य चित्तनं वितर्कसहचरितं
सविचारं यत्तत् पृथक्त्ववितर्कमविचारं, पृथक्त्वमर्थव्यञ्जनयोगानां, वक्ष्यति तत् त्र्येककाययोगायोगानां, वितर्कः श्रुतं, विचारोऽर्थव्य-
जनयोगसंक्रान्तिः, पूर्वगतमंगिकश्रुतानुसारेणार्थव्यञ्जनयोगान्तरप्राप्तिर्गमनं विचारः, अर्थाद् व्यञ्जनसंक्रातिव्यञ्जनार्थसंक्रान्तिः मनो-
योगात् काययोगसंक्रान्तिर्गम्योगसंक्रान्तिर्वा, एनं काययोगात्मनोयोगं वाग्योगं वा संक्रामति, तथा वाग्योगात्मनोयोगं काययोगं
चेति यत्र संक्रामति, तत्रैव निरोधो ध्यानमिति, एकस्त्वभागतत्वं गतो वितर्कः एक एव योगस्त्रयाणामन्यतमः, तथाऽर्थो व्यञ्जनं
चैकमेव, पर्यायान्तरानर्पितमेकपर्यायिचिन्तनमुत्पादव्ययत्रौव्यादिपर्यायाणामेकस्मिन् पर्याये निराततरसुप्रतिष्ठितप्रदीपवत्, निष्प्रकंपं
पूर्वगतश्रुतानुसारि चेतो निर्विचारमर्थव्यञ्जनयोगान्तरेषु तदेकत्ववितर्कमविचारं, भाव्यकारस्तु पूर्वविद इति सूत्रावयवं पृथग्निवृ-
णोति, संबधयति—एवमेते आद्यशुक्लध्याने पूर्वविदो भवतः, पूर्वविदौ यात्रुपशांतक्षीणकपायो तयोर्भवतः, सूत्रान्तरमेव व्याचष्टे

ननु परमार्थतः पृथग् स्वयं, पूर्वं प्रणयनात् पूर्वाणि चतुर्दश तद्विदः पूर्वविदस्ते भवतो, नैकादशांगविदः, एवमाद्यशुद्धध्यानद्वयस्य व्यामिनियमनमभिहितं, पाश्चात्यशुद्धध्यानद्वयस्य कः स्वामीति तन्निर्दिदिशयोवाच—

परे केवलिनः ॥ ९-४१ ॥ सूत्रम् ॥

परे इति परं च परे, द्वात्रसन्निवेशमाश्रित्य सूक्ष्मक्रियमप्रतिपाति व्युपरतक्रियमनिर्नृत्तिं ग्रहीतव्यं, ते च केवलिन एव त्रयोदश-चतुर्दशगुणानक्रमेणैव भवतः, छद्मस्थस्य तु नैते जातुचिद्भवत इति, अत्र सूक्ष्मक्रियमप्रतिपातीति सूक्ष्मा क्रिया यत्र तत् सूक्ष्मक्रियं, तच्च योगनिरोधरूपात् भवति, वेद्यनामगोत्रकर्मणां भवधारणानामायुष्कादधिकानां समुद्घातसामर्थ्याच्चित्यवीर्यशक्तित आयुष्कस-मीकृतानां मनोवाक्काययोगपरितस्त्यौदारिकशरीरत्रिभागोनस्थस्य केवलिनः मंजिपचैन्द्रियद्वीन्द्रियपर्याप्तिवादर्पनकामंख्येयगुणहीनं सूक्ष्मयोगितमप्रतिपाति—अप्रच्युतस्य भावं आ व्युपरतक्रियानिर्नृत्तिध्यानावाप्तेः, उक्तं च—“अप्रतिपाति ध्यायन् कश्चित् सूक्ष्मक्रियं निहृत्यान्ते । आयुःसमीक्रियार्थं त्रयस्य गच्छेत् समुद्घातम् ॥१॥ आर्द्राग्वराशुशोषवदात्माविस्तरणविशुष्कममकर्मा । ममयाष्टकेन देशे स्थित्वा योगान् क्रमात् व्रन्दे ॥२॥ आयुष्कस्यापि विरल्लिता न ह्यस्यते स्थितिः कस्माद् ? ॥ इति । नोद्यं चरमशरीरो निरुपक्रमायुः कंरुदुश्न ॥३॥ दंढकपाटकरेचकक्रियाजगत्पूर्णं चतुःसमयं । क्रमशो निर्वृतिरपि च तथैव प्रोक्ता चतुःसमया ॥४॥ विक्रमनसंकोचनध-र्मत्वाज्जीवस्य तत्तथा सिद्धं । यद्वदनन्तं वीर्यं तस्य ज्ञानं च गततिमिरं ॥५॥ शोषे मयोगितायाः समयेऽसंहरत्यमंख्येयान् । भावान् स्थिते-रनन्तान् भागान् म शुभानुभावस्य ॥६॥ स ततो योगनिरोधं करोति लेझ्यानिरोधमभिकांक्षन् । समयस्थितिं च बंधं योगनिमित्तं स निरुहन्मन ॥७॥ समये ममये कर्मादाने मति संततेर्न मोक्षः स्यात् । यद्यपि हि विमुच्यन्ते स्थितिक्षयात् पूर्वकर्मणि ॥८॥ नोक्तर्मणो हि

वीर्यं योगद्रव्येण भवति जीवस्य । तस्यावस्थानेन तु सिद्धः समयस्थितिर्वन्धः ॥९॥ वादस्तन्या पूर्वं वाङ्मनसी वादरे स निरुणद्धि [क्रमे-
 ण्य] सालंबनाय करणं हि तदिष्टं तत्र वीर्यवतां ॥१०॥ सत्यप्यनंतवीर्यत्वे वा वादस्तनुमपि निरुणद्धि ततः । सूक्ष्मेण काययोगेन
 निरुध्यते सूक्ष्मो योगः ॥११॥ सति वादरे च योगे न हि धावन्वेपथुं निवारयति । (स्व)काययोगं स्थूलं सोऽप्यं फट्टकीकृत्य ॥१२॥
 शेषस्य काययोगस्य तथा कृत्वा करोति—सूक्ष्मेण काययोगेन ततो निरुणद्धि सूक्ष्मवाङ्मनसे । भवति ततः स सूक्ष्मक्रियत्तदा-
 कृतिगतयोगः ॥१३॥ तमपि स योगं सूक्ष्मं निरुहन् सर्वपर्ययानुगतं । ध्यानं सूक्ष्मक्रियमप्रतिपात्युपयाति वितमरकं ॥१४॥
 ध्याने द्वापिते परमात्मनि ननु निष्क्रियो भवति कायः । प्राणापाननिमेषेन्मेषवियुक्ते मृतस्येव ॥१५॥ ध्यानार्पितोपयोगस्यापि
 न वाङ्मानसक्रिये यसाद् । अन्तर्बर्त्तित्वादुपरमतस्तेन ध्यानेन रोधनं नेष्टं ॥१६॥ स ततस्तेन ध्यानेन निरुद्धे सूक्ष्मकाययोगेऽपि ।
 निष्क्रियदेहो भवति स्थितोऽपि देहे विगतलेश्यः ॥१७॥ तुर्यध्याने—योगाभावात् समयस्थितिर्नोऽपि न कर्मणो भवति बंधः ।
 ध्यानार्पणमंहारात् किंचिच्च स मंहतावयवः ॥१८॥ लेख्याक्रियानिरोधो योगनिरोधश्च गुणनिरोधश्च । इत्युक्तो विज्ञेयो बन्धनिरोधश्च
 हि तथैव ॥१९॥ ब्रमवादरपर्याप्तिंदयमुभगकीर्त्तिमनुजनामानि । पंचेन्द्रियतामन्यतरवेद्यमुचं तथा गोत्रं ॥२०॥ मनुजायुष्कं च
 स एकादश वेदयानि कर्मणां प्रकृतीः । वेदयति तु तीर्थकरो द्वादश सह तीर्थकृत्वेन ॥२१॥ स ततो देहव्रयमोक्षार्थमनिश्चितं
 सर्वकालगतं । उपयाति ममुच्छिन्नक्रियमतमस्कं परं ध्यानं ॥२२॥ व्युपरतक्रियमनिवर्त्तित्यर्थः, तद्वि तावदनुवर्त्तते यावन्न मुक्तः ।
 अत्राहोक्तमित्यादि (२०७-१) सम्बन्धः, 'शुक्ले चाद्ये पूर्वविद' इत्युक्तं 'परे द्वे केवलिन' इति चाभिहितं, तत् कानि तानी-
 त्यजानानेन प्रश्ने कृते अत्रोच्यत इत्याह—

पृथक्त्वैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिव्युपरतक्रियानिवर्त्तानि ॥ ९-४२ ॥ सूत्रम् ॥
 पृथक्त्ववितर्कमित्यादिना (२०७ ५) भाष्येण नामग्राहं पठति चतुरोऽपि भेदान्, एते चोक्तलक्षणा भेदाः, शुक्लध्यानमित्थं
 चतुर्त्रिधिमिति मत्वाभिकमुक्तं, तस्याधुना पूर्वोक्तस्वामिन एव विशेषाः कथ्यन्ते,—

तत् त्र्येककाययोगयोगानां ॥ ९-४३ ॥ सूत्रम् ॥

तदेतच्चतुर्त्रिधं शुक्लध्यानं प्रथमाद्वितीयोचममंहननगतो भवति, तत्राद्यं प्रथक्त्ववितर्कं त्रियोगस्य भवति, मनोवाक्काययोगव्या-
 पारवत् इत्यर्थः, एकान्यतमयोगानामिति, अन्यतमैरुयोगानामेकत्ववितर्कं, एकः अन्यतमः कायादीनां योगो यम्य ध्यायिनो
 व्याप्रियते कदाचिन्मनोयोगः कदाचिद्वाग्योगः, काययोगानामिति काययोगभाजामेव सूक्ष्मक्रियम-
 प्रतिपाति शुक्लध्यानं भवति, निरुद्धयोगद्वयाग्रथानां कायव्यापारवतां सूक्ष्मक्रियं भवति, न च प्रतिपत्ति, अयोगानामिति
 शैलेश्येकानस्थानां ह्रस्वाक्षरपंचकोच्चारणमकालानां मनोवाक्काययोगग्रथरहितानां व्युपरतक्रियमनिवर्त्ति ध्यानं भवति, उक्तं
 च—“यदर्थव्यंजने कायग्रवत्सी च पृथक्कृतः। मनः संक्रमयत्यात्मा, म विचारोऽभिधीयते ॥१॥ संक्रान्तिरार्थादर्थं यद्, व्यंजनाद्
 व्यंजनं तथा। योगाच्च योगमित्येष, विचार इति वा मतः॥२॥ अर्थादिग्र पृथक्त्वेन, यद् नित ईप्सतोऽपि हि। ध्यानमुक्तं ममासेन,
 तत् पृथक्त्वविचारवत् ॥३॥ अनिरुम्यमनस्त्वेन, योगमक्रांतिनिःस्पृहं। तदेकग्रनितर्कात्त्यं, श्रुतज्ञानोपयोगवत् ॥४॥ सूक्ष्मकायक्रियां
 रूढन्, सूक्ष्मवाङ्मानमक्रियः। म ध्यायति तदप्युक्तं, सूक्ष्ममग्रप्रतिपत्तिं च ॥४॥ कायिकी च यदैषापि, सूक्ष्मोपरमति क्रिया।
 अनिरतिं तदप्युक्तं, ध्यानं व्युपरतक्रियं ॥६॥

एकाग्रये सवितर्कं पूर्वं ॥ ९-४४ ॥ सूत्रम् ॥

एकः आश्रयः—आलंबनं योस्ते एकाग्रये इति पूर्वविदारभ्ये, मतिगर्भश्रुतप्रधानव्यापाराच्चैकाग्रयता, परमाणुद्रव्यमैवैकमालम्ब्य आत्मादि द्रव्यं वा श्रुतानुसारेण निरुद्धचेतसः शुक्लध्याने इति, वितर्कः श्रुतमिति वक्ष्यति, सह एकद्रव्याश्रयेण वितर्केण सवितर्कं, पूर्वगतश्रुतानुसारिणी इत्यर्थः, पूर्वं च पूर्वं च पूर्वं ध्याने, एतदेव निश्चिनोति—प्रथमद्वितीये इति, पृथक्त्ववितर्कमेकत्ववितर्कं च, तत्र तयोर्पक्षे प्रथममाद्यं पृथक्त्ववितर्कं तत् सविचारं सह विचारणं सविचारं सह संक्रान्तयेति यावत्, वक्ष्यति—विचारोऽर्थव्यञ्जनयोगसंक्रान्तिः, कथं पुनरनुपातं सूत्रे सविचारमिति गम्यते?, अविचारं द्वितीयमिति वचनादर्थलभ्यं सविचारमिति ॥

अविचारं द्वितीयं ॥ ९-४५ ॥ सूत्रम् ॥

अविद्यमानविचारं, अर्थव्यञ्जनसंक्रान्तियोगरहितमित्यर्थः, द्वितीयमिति सूत्रग्रामाण्यादेकत्ववितर्कमविचारं भवति ध्यानमिति । अत्राहेत्यादि (१०८-२) वितर्कविचारयोर्विशेषमज्ञानानः स्वरूपमनवगच्छन् परः पृच्छति, प्रतिविशेष इति प्रतिशब्दस्तस्याख्यायां वर्तते, यथा शोभनश्चन्द्रः प्रति मातरं, एवं प्रतिविशेषः स्वरूपमितरेतरव्यावृत्तं तत्त्वं वितर्कसविचारयोः कीदृशमिति तत्त्वमानव्यापतां, अत्रोच्यत इत्याह—

वितर्कः श्रुतं ॥ ९-४६ ॥ सूत्रम् ॥

वितर्को—मतिज्ञानविकल्पः वितर्क्यते—येनालोच्यते पदार्थः स वितर्कस्तदनुगतं श्रुतं वितर्कस्तदभेदात् विगततर्कं वा, संशय-विपर्ययापेक्षं श्रुतज्ञानमित्यर्थः, इदमेव सत्यमित्यविचलितस्वभावं यथोक्तमिति पूर्वगतमेव, नेतरत्, श्रुतज्ञानमाप्तवचनं वितर्क-

उच्यत इति ॥ ममग्रति विचारस्वरूपनिरूपणायह—

विचारोऽर्थव्यंजनयोगसंक्रान्तिः ॥ ९-४७ ॥ सूत्रम् ॥

अर्थव्यंजनयोगेषु संक्रमणं संक्रान्तिः, अर्थः—परमाणावादिः व्यंजनं—तस्य वाचकः शब्दो योगः—मनोवाक्कायलक्षणस्तेषु संक्रांतेः एकद्वये अर्थस्वरूपाव् व्यंजन व्यंजनस्वरूपादर्थं, वर्णादिकः पर्यायोऽर्थः व्यंजनं शब्दः, एतदुक्तं भवति—प्राक् शब्दस्तत्रानाम-
लंघनमिदमस्य स्वरूपमयस्य पर्यायस्तत्तदर्थचिन्तनं साकल्येन, ततः शब्दार्थयोः स्वरूपविशेषचिन्ताप्रतिबन्धः प्रणिधानमर्थ-
संक्रान्तिः कापयोगोपयुक्तध्यानस्य वाग्योगोपयुक्तध्यानस्य वा मनोयोगसंचार इत्येवमन्यत्रापि योज्यं, इत्थं-
लक्षणो विचार इत्यस्ति वितर्कविचारयो प्रतिविशेष इति ॥ गतदभ्यंतर च संवरकारणं, संवररूपत्वाच्च स्थगिताश्रयडारस्य अभिनगर-
संवरो निर्जरा च भवति, उभयं करोति तपः, तच्च तपो बाह्यमभ्यंतर च संवरकारणं, संवररूपत्वाच्च स्थगिताश्रयडारस्य अभिनगर-
मोक्षचयप्रतिषेधकारणेन नापूर्वकर्मपुद्गलप्रवेशः, निर्जरणफलत्वात् कर्म निर्जस्यति, परिशाटयतीत्यर्थः, ततश्चाभिनगरकर्मोपचय-
प्रतिषेधकारित्वात् पूर्वोपचितकर्मनिर्जस्करत्वाच्च सकलकर्मपरिक्षयास्त्रिवाणप्राप्तमिति । ‘अत्राहोक्तं भवते’त्यादि (२०८-१०)
सम्बन्धः, विमुक्तं तदर्थयति—परीषद्वजयात् ध्रुवपिपासादयः परीषहास्तज्जयात्—सम्यग्गधिसहनात् तपो द्वादशभेदमनशनप्रा-
यश्चित्तादि तदनुष्ठानात् अनुभावो विपाकस्तस्माच्च विपाकात् कर्मणः परिशाटो निर्जरा भवतीति, एवमनूद्य निर्जरां मन्देहस्थान-
नमुपन्यस्यति—यस्मादेवं तस्मात् किं सम्यग्दृष्टयः सर्व एव समनिर्जराः तुल्यमेव कर्म निर्जरयंति आहोश्चित् अस्ति
कश्चित् प्रतिविशेष इति, प्रतिविशेषो विपमनिर्जरणं, न तुल्यनिर्जरणमिति, आचार्योऽपि हृदि व्यवस्थाप्य विपमनिर्जरण-

माह-अत्रोच्यत इति, यत्तत्त्वं तदाख्यायत इत्यर्थः॥

सम्यग्दृष्टिश्चावकविरतानंतवियोजकदर्शनमोहक्षणकोपशमकोपशान्तमोहक्षपकक्षीणमोहजिनाः

क्रमशोऽसंख्येयगुणनिर्जराः ॥ ९-४८ ॥ सूत्रम् ॥

सम्यग्दृष्टिरिति तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनं तेन युक्तः सम्यग्दृष्टिः, सम्यग्दर्शनमत्रात्रभागित्वर्थः, आचार्यप्रभृतीन् पर्युपासीनः प्रवचनसारं शृणोतीति श्रावकः, शृण्वंश्च सकलचरणकरणाक्षमो गृहस्थयोग्यमनुगुणशिक्षात्रतलक्षणं धर्ममनुतिष्ठति यथाशक्ति च द्वादशप्रकारस्य धर्मस्यैकदेशानुष्ठायपि श्रावक इति, विरतस्तु साधुधर्मानुष्ठायी सर्वस्मात् प्राणातिपाताद्यावज्जीवं विरतः, एवं मृपावादादिभ्योऽपि, अनन्तः संसारस्तदनुबंधिनोऽनन्ताः क्रोधादयः तान् वियोजयति-क्षपयति उपशमयति चाऽनन्तवियोजकः, दर्शनमोहोऽनन्तानुबंधिनश्चत्वारः सम्यग्मिथ्यात्वतदुभयानि च, अस्य सप्तविधस्य दर्शनमोहस्य क्षपकः, तथाऽस्यैवोपशमकः, मोहः अष्टाविंशतिभेदः षोडश कषायाः सम्यग्मिथ्यात्वसम्यग्मिथ्यात्वहास्यरत्यरतिभयशोकजुगुप्सास्त्रीपुंसकुवेदाश्च, अस्योपशमनादुपशान्तमोहः, अस्यैव सकलस्य क्षपणात् मोहक्षपकः, क्षपणोपशमनक्रियाविशिष्टयोर्ग्रहणं, क्षपितनिरवशेषमोहः क्षीणमोहः, चतुर्विधयातिकर्मजयनाजिनः-कैवली, एते सम्यग्दृष्ट्यादयो जिनवसाना दश क्रमेण क्रमशः प्रतिपाद्याः यथोपन्यस्तास्तथैवासंख्येयगुणनिर्जरा भवन्ति, नतु तुल्यनिर्जरा इत्यर्थः, तामेवासंख्येयगुणां निर्जरां स्पष्टयति भाष्यकारः सम्यग्दृष्टेः श्रावकोऽसंख्येयगुण(२०९-२) इत्यादिना, कैलसम्यग्दृष्टेः प्रतिपन्नाणुव्रतादिकलापः श्रावकोऽसंख्येयगुणनिर्जरो भवति, यावत् कर्म निर्जरयति सम्यग्दृष्टिः सम्यग्दर्शनमभावात् तत् कर्म परेणासंख्येयेन राक्षिना गुणितं मद्यावद्भवति तावद्देशविरतिः क्षपयति,

एवं पूर्वस्मादुत्तरोऽसंख्येयगुणनिर्जरो भवतीति दर्शयति, आत्मकाद्विरतो विरतादनन्तानुबन्धिवियोजक इत्येवं शेषाः, यामञ्जिनः
मर्मैर्म्य एनासंख्येयगुणनिर्जर इति ॥ अथास्य वैचित्र्यभाजः सवरचारित्रस्य के स्वाभिन इति निर्दिदिक्षया आह—

पुलाकचकुशकुशीलनिर्ग्रन्थस्वातका निर्ग्रन्थाः ॥ ९-४९ ॥ सूत्रम् ॥

पुलाकादयः पञ्चान्यर्थसजका निर्ग्रन्थाः स्वामिनः, तद्विरणार्थमाह—पुलाको बहुशः कुशीलो निर्ग्रन्थः स्वातरु इति
एते पञ्च निर्ग्रन्थविशेषा भेदा भवन्ति, निर्ग्रन्थानामिति ग्रन्था—कर्मार्थप्रकार मिथ्यात्वमविरतिर्दुष्प्रणिहितयोगश्च, तज्जयाय
प्रवृत्ता निर्गच्छद्व्यग्रन्था निर्ग्रन्थाः, धर्मोपकरणार्हते परित्यक्तवाह्याभ्यन्तरोपयोगो निर्ग्रन्थाः, पुलाकादिस्वरूपनिरूपणायाह—तत्र सत्त-
तमित्यादि(२०९६) तत्र तेषु पञ्चसु निर्ग्रन्थेषु पुलाकास्तावद्वैविधाः, पुलाको निःसार इति रूढं, लोके पलंजिस्तन्दुलरुणशून्यः
पुलाकाः, एवं निर्ग्रन्थोऽपि, लब्धिमुत्पन्ना तपःश्रुताभ्यामुपजीनन् मरुलसंयमगलनात् पलंजरूपं निःसारमात्मानं करोति, ज्ञानदर्शन-
चरणानि च सारस्तदपगमाग्निःसारः, जिनप्रणीतादागमाद्वैतुतः सर्वदैवाप्रतिपातिनः, आगमश्च सम्यग्दर्शनमूले ज्ञानचरणे निर्मा-
णहेतुरित्यस्मात् अपरिभ्रष्टा, श्रद्धानानुसारेण किं गनुष्यामि नो लब्धिमुपजीवंतो निर्ग्रन्थाः पुलाका भवन्ति, उपजीवंतश्च निःसारमात्मानं
कुर्वन्तीति ग्राह्यं, मततमप्रमादिन इत्यपरे पठन्ति, जिनोक्तादागमाद्वैतुभूतात् मुक्तिसाधनेषु न प्रमाद्यन्ति जातुचिदिति । वक्तुशा
इति शक्यलपर्यायाः, शनलो वर्णव्यतिकरः, क्वचित् कृष्णः क्वचिद्रक्त एक एव पटः, एवमयमपि निर्ग्रन्थः सातिचारत्वाचरणं शनलयति,
विशुद्धविशुद्धिव्यतिकीर्णस्वभावं करोति, स च द्विधा—शरीरोपकरणभेदेन, तदाह वृत्तिकारः—नैर्ग्रन्थं प्रति प्रस्थिता (२०९७)
इत्यादि, निर्ग्रन्थस्य भावो नैर्ग्रन्थ—अष्टाविंशतिविधमोहनीयक्षयः तत् प्रति प्रस्थिताः—प्रवृत्तास्तदभिमुखाः तत्क्षयकांक्षिणः

शरीरं अंगोपांगसंघातः उपकारित्वादुष्करणं—वस्त्रादि तद्विषयां विभूषां—अलंकृतिमनुवर्तन्ते तच्छीलाश्चेति, शरीरे तावदनानु-
 गुणव्यतिरेकेण करचरणवदनप्रक्षालनमक्षिकर्णनासिकावयवेभ्यो दूषिकामलाद्यपनयनं दंतवनमक्षणं केशसंस्कारं च विभूषार्थं
 चाचरन् शरीरवकुशो भवति, उपकरणवकुशस्तु अकाल एव प्रक्षालितचोलपट्टकान्तरकल्पादिबोधकवामःप्रियः पात्रदण्डकाद्यपि
 तैलमात्रयोज्ज्वलीकृत्य विभूषार्थमनुवर्त्तमानो विभर्त्ति, क्रद्धिः प्रभूतवस्त्रपात्रादिका तामिच्छन्ति—कामयन्ते यशः ख्यातिः गुण-
 वन्तो विग्लिष्टाः साधय इत्येवंविधः प्रवादस्तच्च यशः कामयन्ति इति क्रद्धियशःकामाः, सातगौरवमाश्रिता इति सुखशीलता
 सातागौरवं तदाश्रिताः, आदरवचनो गौरवशब्दः, सुखे य आदरस्तदवासिष्यापारप्रवणता तदाश्रिताः, नतीवाहोरात्राम्यन्तरानुष्ठेयासु
 क्रियास्मभ्युद्यताः, अविविक्ता इति नासंयमात् पृथग्भूताः घृष्टजंघाः तैलादिकृतशरीरमृजः कर्त्तरिकाकल्पितकेशाः, एवं-
 विधः परिवारो येषां तेऽविविक्तपरिवाराः सर्वदेशच्छेदाहार्तिचारजनितशबलेन वैचित्र्येण युक्ताः, एवंविधा निर्ग्रन्था वकुशसंज्ञाः
 [कुशीलाश्च] कुशीलस्वरूपनिर्द्धारणायाह—कुशीला द्विविधा इत्यादि(२०९-९)अष्टादशसहस्रभेदं शीलं तदुत्तरगुणभंगेन केनचित्
 कपायोदयेन कुत्तिसतं शीलं येषां ते कुशीलाः द्विप्रकाराः, तत्प्रकाराख्यानायाह—प्रतिसेवनाकुशीलाः कपायकुशीलाश्च आसेवनं
 भजनं प्रतिसेवना तया कुत्तिसतं शीलमेयामिति प्रतिसेवनाकुशीलाः, कपायाः—संज्वलनाख्याः तदुदयात् कुत्तिसतं शीलं एयामिति कपा-
 यकुशीलाः, तत्र तयोः प्रसेवनाकुशीला नैर्ग्रन्थ्यं प्रति प्रथिताः अनियतेन्द्रियाः इन्द्रियनियमशून्या रूपादिविषयेक्षणकृतादराः
 कथंचित् केनचित् प्रकारेण व्याजमुपदिश्य किंचिदेवोत्तरगुणेषु पिंडविशुद्धिसमितिभावनतपःप्रतिमाभिग्रहादिषु विराधयन्तः
 ग्बडयन्तोऽतिचरन्ते प्रतिसेवनाकुशीलाः । येषामित्यादिना कपायकुशीलानाचष्टे, येषां संयतानां सत्तां मलोत्तरगुणमंपदुपेतानामपि

भवता कथंचित् फलं प्रप्तरं अल्पेनापि हेतुना कृत्वाऽप्युलोपविष्यमाश्रयपीप्रस्वलनादिना संज्वलनकपायाः क्रोधादयः
 उदीर्गन्ते उदयमुपनीयंते विचिदं कारणमाद्योदयं गच्छन्ति ते कपायकुशीलाः । सम्यगिति निर्ग्रन्थनिरूपणार्थमाह—ये वांतरा-
 मचरन्त्यस्या इत्यादि (२०९-१४) उपश्रुमितधर्षितमोहजाला विगताशेषरागद्वेषमोहत्वात् एकादशद्वादशगुणस्थानवर्त्तिनः ते
 यीतरागचरम्याः, छप्र-आवरणं तत्र स्थिताः मानसजानाः छद्मस्या ईर्ष्यापथ्यप्राप्ताः अकपायस्यादुपश्रान्तक्षीणरूपायाश्च एकसम-
 यावन्मयीर्षापथ्यरम्मं गच्छन्ति, इर्ष्या व्यापारो योग इति पर्यायाः, तस्य व्यापारस्य विषयः पंथाः, स च संयमः मत्तदशप्रकारः,
 एनमेवार्थं स्पष्टतरमाचष्टे—योगसंयमप्राप्ता इत्यर्थः, योगेन-विशिष्टक्रियया विशिष्टमेव संयमं यथाख्याताग्नयं प्राप्ता इत्यर्थः,
 यावत्तं विस्तीर्णमोहग्रन्थय इत्यर्थः, सयोगाः त्रयोदशगुणस्थानवर्त्तिनो निरस्तघातिकर्मचतुष्टयाः केवलिनः स्नातकाः, प्रक्षा-
 लितगरलघातिमलपटलाः इत्यर्थः, शैलेशीप्रतिपन्नाश्चेत्यनेनायोगकेवलिन उपाचाः, ते च केवलिनो विहृत्य कंचित् कालं
 ततोऽच्छन्नममुद्रयाताः ममुद्रयाताद्वा निवृत्ताः क्रमेण योगान्निरुद्धंति, स चोक्त एव क्रमः प्राक्त, निरुद्धयोगाश्च व्युपसर्तक्रियाऽनिवर्त्तिना
 स्यान्नेन शेषान् क्रमाद्वा क्षपयति, यथोक्तं—“ध्यानं ह्यमिसंधानं ध्यानेन च कर्मणो भवति मोक्षः । ध्यानेन ततः क्षपयति
 कर्मणि न पंचमात्रेण ॥१॥ पंच मात्रा यत्र ध्यान इति, एवंविधानस्थाः शैलेशीप्रतिपन्ना उच्यन्ते, तदा चेमाः प्रकृतीः क्षपयति—
 स्पष्टतरमवर्णगंधानांदयनिर्माणदंढनामानि । [पंच] संहननागोपांगानि तथा संन्याननामानि ॥१॥ नुसुरगतिप्रायोग्ये सुरगत्युपधा-
 तमसुरलघुता च । उन्ध्यामपराधातं पर्याप्तशुभाशुभानि तथा ॥२॥ दुर्भगदुःस्वसुम्बरनीचैर्गोत्रस्थिरास्थिराणि तथा । अन्यतस्वेद्यख-
 गतिप्रत्येकशरीरमयग्रथ ॥३॥ प्रकृतय एता द्विचरममये तस्य भयं ममुपयान्ति । क्षपयत्ययोगिवेद्याश्च ततः प्रकृतीः म चरमांते

॥४॥ तजमशरीरबंधोऽपि तस्य नामक्षयात् क्षयं याति । औदारिकबंधोऽपि क्षीयतयायुःक्षयात्तस्या ॥५॥ एवमशेषकर्मक्षयान्मोक्षो भवति ।
एवमेते पुलकादयोऽभिहिताः पंच निर्ग्रन्थाः स्वरूपतः, अथैषां कः कस्य संयमविकल्पः श्रुतादिविकल्पो वेत्याह—

संयमश्चनप्रतिसेवनातीर्थलिगलेक्ष्योपपातस्थानविकल्पतः साध्याः ॥ ९-५० ॥ सूत्रम् ॥

संयमादयोऽष्टौ स्थानान्ताः कृतद्वन्द्वाः विकल्पशब्देन मह समस्यन्ते, संयमादीनां विकल्पाः एते इत्यादि (२१०-३) भाष्यं,
एते इत्युक्तलक्षणाः पुलकादयः पंच निर्ग्रन्थाः एभिरेष्टाभिरनुगमविकल्पैः अनुगमनमनुकरणमनुयोगद्वाराण्यर्थार्पणसुखानि
तद्विकल्पः—तद्भेदैः साध्या भवन्ति, तद्यथेत्यादिना तान् संयमादिविकल्पापुन्यस्यति, संयम इति प्रथमोऽनुगमविकल्पः,
पुलाकादीनां पंचानां निर्ग्रन्थानां कः कस्मिन् संयमे सामायिकादौ भवति, वर्तत इति अज्ञप्रश्नः?, उच्यते, यो यस्मिन् संयमादौ
भवति स तथा भण्यते, पुलकावकुग्रप्रतिसेवनाकुशीलास्त्रयो निर्ग्रन्थाः संयमद्वये वर्तन्ते, सामायिकसंयमे छेदोपस्थाप्यसंयमे च,
तत्र पुलकः पंचभेदः ज्ञानदर्शनचरणलिगद्वह्माल्यः, स्खलितादिभिर्ज्ञानपुलाकः कुदृष्टिसंस्तवादिभिर्दर्शनपुलाकः मूलोत्तरगुणप्रति-
सेवनातद्वरणपुलाकः यथोक्तलिगाधिकग्रहणाद्विगपुलाकः किंचित्प्रमादात् सूक्ष्मपुलाकः, एष पंचप्रकारोऽपि संयमद्वये वर्तते,
च कुग्रोऽपि आभोगानाभोगमंयुताचुत्तसूक्ष्मवकुशभेदात् पंचप्रकारः, तत्र मंचित्यकारी आभोगवकुशः, सहसाकारी अनभोगवकुशः,
प्रच्छन्नः संवृत्तवकुशः, प्रकटकारी अमंयुत्तवकुशः, किंचित्प्रमादी सूक्ष्मवकुशः, प्रतिसेवनाकुशीलोऽपि ज्ञानदर्शनचरणलिगसूक्ष्म-
भेदेन पंचप्रकारः, ज्ञानाद्यतिचारप्रतिसेवनादिति, प्रतिसेवना, प्रतिगता सेवना, क्रियायोगात्यये सत्युपसर्गसं-
ज्ञाऽभावात् पत्याभावोऽतिसिक्तवत्, अन्ये तु प्रतिषेवणामेवेच्छन्ति, कपायकुशीलाः परिहारविशुद्धिसंयमे सूक्ष्मसंयमे च

द्वयोरन्य दक्षिता भाष्यकारेण, अपरे ब्रवते-कषायकुशीलाः मामार्यिकादिषु चतुर्षु संयमेषु यथाख्यातसंयमरहितेषु वर्तते, यथाह-
 आयचारित्रयोराद्याद्य एवमथतुर्वपि । निर्ग्रन्थस्नातकौ नित्यं, यथाख्यातचरित्रिणौ ॥१॥ प्रतिसेवनाकुशीलान् कषायकुशीलोऽपि
 पंचभेद एव, निर्ग्रन्थः स्नातकश्च एकस्मिन्नेव यथाख्यातसंयमे वर्तते, उपशान्तक्षीणमोहा निर्ग्रन्थाः, स्नातकः संयोगयोगकेव-
 लीति । निर्ग्रन्थोऽपि पंचभेद एव, प्रथममयाप्रथमतमयचरमसमयाचरमसमयसूक्ष्मभेदतः, स्नातकोऽपि पंचप्रकारः अच्छविरशच-
 लोऽरुन्मांशोऽपरिश्रावी संशुद्धज्ञानदर्शनधरश्चेति, छविः-शरीर तदभागात् काययोगनिरोधे मत्यच्छविर्भवति, निरतिचारत्वादशबलः,
 क्षपितकर्मन्तनादकमांशः, निष्क्रियत्वात् सकलयोगनिरोधे त्वपरिश्रावी, ज्ञानान्तरेणासम्पृक्तत्वात् संशुद्धज्ञानदर्शनधर इति १। श्रुतं
 क्रियत् कस्येत्याह-पुलाकयकुशप्रतिसेवनाकुशीला अभिज्ञाक्षराणि दश पूर्वाणि धारयन्ति, अभिज्ञे-अन्यूनमेकनाप्यक्षरेण, अन्यूनानि
 दश पूर्वाणीत्यर्थः, उत्कर्षेण कषायकुशीलो निर्ग्रन्थश्चतुर्दशपूर्वधर उत्कर्षतः, जघन्येन पुलाकस्य नममूर्त्तान्तःपाति तृतीयमा-
 चारवस्तु यान्त श्रुतं, यकुशकुशीलनिर्ग्रन्थानामथौ प्रवचनमातरः, श्रुतरहितः केवलीति, आगमस्त्वन्यथा व्यवस्थितः “पुलाए णं
 मंते ! केवइयं सुयं अहिजेजा ? गोयमाः जहण्णेणं नमस्म पुव्वस्स तडयमाचारनत्थुं, उक्कोसेणं नम पुव्वइं संपुव्वइं, वक्कुमपडिसेनणा-
 कुसीला जहण्णेणं अट्ट पनयणमायाओ, उक्कोसेणं नम पुव्वइं अहिजेजा, रुमायकुसीलनियंठा जहण्णेणं अट्ट पनयणमायाओ, उक्कोसेणं
 चउदस पुव्वइं अहिजेजा २।” मम्यति प्रतिसेवनामाश्रित्योच्यते-प्रतिसेवना पंचानामित्यादि (२१०-१३) मूलगुणाः प्राणा-
 तिपातनिवृत्त्यादयः पंच क्षपाभोजनविरतिश्च. तान् परेणाभियुज्यमानः सेवते, पराभियोगादित्यस्यैव व्याख्या बलात्कारेणेति,
 परेणाभियुक्तः-प्रेरितो यदा भवति तदा प्रवर्त्तते, न स्वरसत एव, अपरस्तु राजादिभिर्वलात्कारेण प्रवर्त्तते, तदेवमन्यतमं मूलगुणं

प्रतिसेवमानः पुलाको भवति, मैथुनमित्येके, अपरे व्याचक्षते—मैथुनमेवेत्थं पराभियोगात् बलात्कारेण वा सेवां कार्यते स
 पुलाकः, न प्राणातिपातादि सेवमानः, अत्राप्यन्यथैवागमः—“पुलाए णं भंते ! किं पडिसेवए होजा अपडिसेवए होजा ? गोयमा !
 पडिसेवए, णो पडिसेवए, जइ पडिसेवए किं मूलगुणपडिसेवए उत्तरगुणपडिसेवए ?, मूलगुणपडिसेवए य उत्तरगुणपडिसेवए अ,
 मूलगुणे पडिसेवमाणे पंचपहं महवयाणं अण्णतरं पडिसेवेजा, उत्तरगुणे पडिसेवमाणे दसविहस्स पच्चक्खाणस्स अण्णतरं पडिसेवेजा”
 चकुणो द्वेधा—उपकरणशरीरमेदान्, तत्र तयोरुपकरणचकुशः उपकरणे वस्त्रपात्रादौ अभिष्वक्तचित्तः प्रतिघट्टस्नेहः ममपजात-
 तोषः विविधं देशमेदेन पौण्ड्र्यधनककाशकुलकादि पात्रमपि पूरकगंधारकप्रतिग्रहकादि विचित्रं रक्तपीतसितत्रिदुषट्टकादि-
 प्रचितं महाधनं महामूल्यं एवमादिना उपकरणेन युक्तो, ममेदं अहमस्य स्वामीत्युपजातमूर्च्छः, पर्याप्तिकरणोऽपि भूयो बहुवि-
 शेषोपकारणाकांक्षायुक्तः बहुविशेषो यत्र मृदुदृढस्लक्ष्णघननिचितरुचिरवर्णादिस्तादृशोपकरणे लब्धव्ये जाताकांक्षो—जाताभि-
 लापः, नयंदा न तस्योपकरणस्य प्रतिसंस्कारं प्रक्षालनदशाबंधघटिकामंवेष्टनादिकं सेवमानस्तच्छील उपकरणचकुशः, शरीरच-
 कुशः शरीरादिषु आमक्तचित्तः, विभूषार्थं तस्य शरीरस्याभ्यंजनोद्धर्तनखानादिकं प्रतिसंस्कारं सेवमानस्तच्छील एव भवति, एष
 नीचरगुणग्रंथकारी, नतु मूलगुणान् विराधयति, यथोक्तमागमे—“वउसे पुच्छा ! णो मूलगुणसेवी, उत्तरगुणपडिसेवए
 होजा, उत्तरगुणे पडिसेवमाणे दमविहस्स पच्चक्खाणम्म अण्णयरं पडिसेवेजा,” प्रतिसेवनाकुशीलः मूलगुणान्—प्राणातिपातनिवृ-
 द्धादीन् अविराधयन्—अखंडयन् उत्तरगुणेषु दशसु कांचिद्विराधनां, न सर्वां, कदाचिदेव प्रतिसेवत इति, अत्राप्यागमोऽन्यथा
 अतिदेशकारि—“पडिसेवणाकुसीलो जहा पुलाओ” कयायकुशीलस्य निर्ग्रन्थस्वातकयोश्च नास्त्येव प्रतिसेवनेति ३। तरन्त्यनेनेति

तीर्थ-प्रवचनं प्रथमगणधरो वा तत्र किं स्थचिदेव तीर्थकृतः तीर्थे पुलामादयो भवन्त्युत सर्वेषां तीर्थकराणामित्याह—
 सर्वेषामित्यादि (२१५-६) सर्वे पुलामादयः सर्वेषां तीर्थकृता तीर्थेषु भवन्ति, एके त्वाचार्या इत्यादि, पुलामो वक्रुशः प्रति-
 सेवनाशुशीलश्च निर्यं तीर्थं एव, त्रेधाः कपायकुशीलनिर्यन्थस्वातन्त्र्यस्तीर्थे भवन्ति एते कदाचिद् अतीर्थेऽपि मरुदेनीप्रभृतयः श्रयंते
 इति, इह चाद्वैतान्तमाश्रित्यागममुपलभामहे—“पुलाएणं भवे! किं तित्थे होञ्जा अतित्थे होञ्जा? गोयमा! तित्थे होञ्जा, णो अतित्थे ।
 एणं उउमपडित्सेवणाकुसीलावि, ममायकुसीले तित्थे वा होञ्जा अतित्थे वा होञ्जा? एणं नियंठसिणायगावि” ४॥ लिंगं द्विविध-
 मित्यादि (२११-९) लिंगं-चिह्नं मुमुक्षोः, तच्च द्विधा द्रव्यभागेन भवेत्, तत्र द्रव्यलिंगं रजोहरणमुखनखिकादि लिंगं, भावलिंगं
 ज्ञानदर्शनचाग्निगणि, भावलिंगं प्रतीत्य निसृत्य पंचापि पुलामादयो भावलिंगे भवन्ति, एवं द्रव्यलिंगं प्रतीत्य भाज्याः,
 कदाचिद्रजोहरणादि भवति कदाचिच्चेति, मरुदेनीप्रभृतीनामिति ५॥ लेख्याः पूर्वोक्तनिर्वचना उत्तराः पारमर्पक्रममाण्यात्
 पुलारूपस्य तेजसीपद्मशुद्धनामानस्तिस्त्रो भवन्ति, नमुशग्रतिसेवनाकुशीलयोः मर्माः, किंयतः मर्माः? पडपीत्याह, परिह्वारवि-
 शुद्धिसंयममात्रस्य कपायकुशीलस्य एता एव तिष्ठन्ति, सूक्ष्मसंपरायसंयममात्रस्य कपायकुशीलस्य तथा निर्यन्थस्य मयो-
 गन्तातरस्य च त्रयाणामप्येव शुद्धेय केमला, अलेशीग्रतिपद्मस्तनयोगकेमली नियमेनालेइय एव भवति ६॥ उपपत्त इत्युप-
 पत्तिर्जन्मान्तरप्राप्तिः, सर्वजन्मपरित्यागेन स्थानान्तरप्राप्तिरित्यर्थः, महत्सारेऽष्टादशमागरोपमस्थितिरुक्त्या, तत्र पुलारूपोत्पत्तिः
 -जन्म मरणोत्तरकालं, वक्रुशग्रतिसेवनाशुशीलयोरन्युते द्वाविंशतिमागरोपमस्थितिरुक्त्या, कपायकुशीलनिर्यन्थयोः सर्वार्थ-
 सिद्धिचिमाने त्रयस्त्रिंशत्मागरोपमस्थितिपृथक्, सर्वेषां पुलामादीनां अभितरुपायान्तानां ग्रथमकल्पे जघन्येन, द्विप्रभृतिरा

नवभ्यः पृथक्प्रपञ्चिभाषा, तत्स्थितिकेषु देवेष्वप्युचिः, स्नातकस्य निर्वाणस्थानप्राप्तिरेवेति ७॥ स्थानद्वारमधुना चिन्त्यते-असं-
ख्येयानीत्यादि (२१२-३) स्थानमित्यध्यवमानस्थानं संयमस्थानमिति पर्यायः, तत्र यावत् मकपायस्तावत् संक्लेशविशोधयो-
ऽप्यत्रयंभावित्यः, क्षीणकपायस्य तु विजोधिरेव, न संक्लेशः, तत्र मकपायस्यासंख्येयानि संयमस्थानानि भवति, तत्रैकस्य प्रथम-
संयमस्थानस्य पर्यायपरिमाणमिदमागमोक्तं-“महागामपदेसंहि अणंतगुणियं पदमसंजमठाणं” भवति, का पुन-
र्भाषना?, उच्यते-“महगयं मम्मत्तं सुए चरित्ते ण पज्जया महे । देमविरत्तिं पइच्च दोण्हवि पडिसेहणं कुज्जा ॥१॥ मव्वदद्वाणि
जमेम मव्वदद्वाण पज्जया जे अ । मव्वाण अवावण्णा तिकालविमयंमि जे भणिया ॥ २ ॥ मव्वेवि अ सव्वहओ ममती उव्वदेमओ व
मम्मत्तं । तद्विचरीअं मिच्छंति ढरिमणं देसिअं ममए ॥ ३ ॥ एएण कारणेणं मव्वागामपदेसगं मव्वागामपदेसंहि अणंतगुणियं
पदमं संजमठाणं पज्जवगेण भवति, तओ एवं चैव पदमं संजमठाणं अप्पमाणं परिणामविमोहिनिमित्तेण अधिकतरं भवति, तओ
पदमसंजमठाणपरिणामविसुद्धिनो विइयसंजमठाणपरिणामो विसुद्धतरोत्तिकाउं पदससंजमठाणाओ विइयं मंजमठाणं अणंतभा-
गव्वमहिंयं, एएणं चैव कमेण वितीआओ ततियं, कंडगे केवइयाइं मंजमठाणाइं?, अमंखिज्जाइं, अमंखिज्जाहिं ओमप्पिणीहिं
कालओ अवहरंति, सेत्तओ अंगुलम्म अमंखेज्जतिभागेणं,” सम्प्रति भाष्यभावना क्रियते-पुलाकादिस्थाननिरूपणनिदर्शनमात्रमिदं
भाष्यभाषनार्थमुपन्यस्तं, पुलाकस्य कपायकुशीलस्य च मर्वजघन्यानि स्थानान्यधः, ततस्तौ युगपदसंख्येयानि स्थानानि गच्छत-
स्तुल्याध्यवमानात्, ततः पुलाको व्युच्छिद्यते, हीनपरिणामत्वात्, ततः कपायकुशीलप्रतिसेवनाकुशीलवक्कुशा युगपदमंख्येयानि
स्थानानि प्राप्नुवंति, ततश्च वक्कुशो व्युच्छिद्यते, ततोऽप्यमंख्येयानि मंयमस्थानानि गत्वा प्रतिसेवनाकुशीलो व्युच्छिद्यते, ततोऽ-

त्यमंगयेषानि मंगमस्थानानि गत्वा कषायकुशीलो व्युच्छिद्यते, एवमेतानि सकषायस्थानानि द्रष्टव्यानि, अत ऊर्ध्वमिति कषायकुशीलव्युच्छेदस्थानादुपरि अकषायस्थानानि निर्ग्रन्थः प्रतिपद्यते, सोऽप्यसंख्यातानि स्थानानि गत्वा व्युच्छिद्यते, अत ऊर्ध्वं निर्ग्रन्थस्थानादुपरि गत्वा निर्ग्रन्थः क्षपितमकलकम्मांशः स्नातकोऽपि निर्वाणमवाप्नोतीति, एषां च पुलाकादीनां संयमलब्धिः मंगमस्थानप्राप्तिकृत्तरोत्तरस्यानन्तगुणा भवतीति भावितमेवेति ॥

इति श्रीतत्त्वार्थटीकायां हरिभद्राचार्यप्रारब्धायां दुपडुपिकाभिधानायां तस्यामेवान्यकर्तृकायां

॥ नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीतत्त्वार्थस्य हारिभद्रीयवृत्तौ दशमोऽध्यायः ॥

निर्दिष्टे संवरनिर्जरे, आश्रयनिरोधः मंवरः, तपमा निर्जरा चेति, मग्नप्रति तु फलं मोक्षं वक्ष्यामः, म च केवलज्ञानोत्पत्तिमन्तरेण न ज्ञातुञ्चिदप्यभ्यस्यति भविष्यति चेत्यतः केवलज्ञानोत्पत्तिमेव तावद्वक्ष्यामः—

मोहक्षयात् ज्ञानदर्शनावरणांतरायक्षयाच्च केवलम् ॥ १०-१ ॥ सूत्रम् ॥

कर्म चानेन सूत्रेण दर्शयति, मोहनान्मोहः अष्टाविंशतिभेदः पूर्वोक्तस्तस्य क्षयो-निर्वशेषतः परिशुद्धनमात्मप्रदेशेभ्यः, क्षीणे च मरुलभेदमोहनीये ज्ञानावरणदर्शनावरणांतरायेषु च पंचपंचभेदेषु युगपत् क्षीणेषु-निर्वशेषीकृतेषु, केवलं ज्ञानं केवलं च दर्शनमाविर्भवति, यमस्तद्व्यवर्थायपरिच्छेदि यातिकर्मविगमादुत्पद्यते, यथोक्तं—“तस्य हि तस्मिन् ममये केवलमुत्पद्यते गतमस्करम् । ज्ञानं च दर्शनं चावरणद्वयमक्षयान्मुद्धं ॥१॥ चित्रं चित्रपटनिभं त्रिकालमहितं ततः म लोकमिमं । पश्यति युगपत् ममं मालोकं मय्यभासजः ॥२॥” आत्माभेतत्सूत्रनिर्दिष्टानां, कियतीनां?, चतसृणां कर्मप्रकृतीनां कर्मस्वभावानां मोहनमाच्छादनं विघ्नकारिन् चेत स्वभावाः क्षयो निःशेषशून्यः केवलस्य ज्ञानस्य दर्शनस्य हेतुः कारणं निमित्तमिति पर्यायाः, फलस्य माधने योग्यः पटार्थो हेतुरिति परिभाषितं, अभावोऽपि हि निमित्तं भवति, यथा विषये हेतुरभावाद्वागेण गमकः, तत्क्षयात् तत्पद्यत इति यातिकर्मधयाज्ञायत इत्यर्थः, ततस्ताद्विगमलक्षणो गुणो हेतुः, ‘विभाषा गुणेऽस्त्रिया’मिति हेतौ पंचमीनिर्देशो, मोहक्षयादिति मापेक्षं, कर्मचतुष्टये व्यपेते निरावरणो जीवस्वभावो ज्ञानदर्शनलक्षणः मदा चकास्ति, तस्य च मापेक्ष-

रुर्मविगमो निमिने, किरणमालिन इव अतिरहलाश्रपटलच्छादितमंडलस्य संकुचितकिरणकलापस्य तदपगमे निराकरणमम-
 म्गभस्तिविम्बेणवद्विरुनति ज्ञानं दर्शनं च, मोहधयादिपृथक्करणं प्रतिविशिष्टकमप्रसिद्धार्थं, किमर्थं रुमप्रसिद्धिः ? यथा
 गम्येन ग्राह्य मोहनीयश्रय एव मयस्य मृशुधोः, ततश्च महामोहसागरसुचीर्यन्तिर्मुहूर्तमात्रं विश्राम्यति, ततस्तस्य ज्ञानदर्शना-
 वरणान्नरायश्रयो पुगपदेन भवति, तत्समन्तरमेव केनलज्ञानं केनलज्ञानं चोपजननमामादयति, योक्तमागमे—“वीसमिज्जण-
 नियंठो” इत्यादि, ‘चरमे णाणारण’मित्यादि । अत्राहोक्तमित्यादिना (२१३-१०) उत्तरसूत्रं सम्यग्भाति, मोहधयात् केनलज्ञानो-
 त्पत्तिः, अथैषां मोहादीनां क्षयः कथं केन भवतीति, अयमभिप्रायः प्रश्नयतो-यावदपि मरुपाययोगस्तावदपि कर्म मत्तं
 यभाति रूपाययोगप्रत्ययं, तच्च प्रतिक्षणं यन्न कथं क्षयं करोतीति, अत्रोच्यते इत्याह—

वन्धहेतुत्वमात्रनिर्जराभ्यां ॥ १०-२ ॥ सूत्रम् ॥

आत्मप्रदेशानां रुर्मपुद्गलानां चान्योऽन्यानुगतिलक्षणः क्षीरोदकमद्वन्धः तस्य हेतुमिथ्यादर्शनादिः पंचविधः तस्य हेतोरभावाद्
 अपूर्वरुर्मगमो नास्ति, प्रथममद्वस्य च निर्जरुणं निर्जरा-आत्मप्रदेशेभ्यः परिक्षटनं रुर्मणः, वन्धहेतुत्वभावश्च निर्जरा च वंघ-
 हेतुभावनिर्जरे ताभ्यां वंधहेतुभावनिर्जराभ्यां रुर्मपरिक्षयः, मिथ्यादर्शनादय इत्यादि (२१४-२) भाष्यं, प्राग्भिहिता
 मिथ्यादर्शनादयस्तेषामपि मिथ्यादर्शनादीनां वंधहेतुतां तदावरणीयस्य रुर्मणः क्षयादभावो भवति, मिथ्यादर्शनं-
 अज्ञानविशेषः, ज्ञानावरणीयेन रुर्मणा ज्ञानमेवाच्छादितं मदज्ञानमुच्यते, अन्यथा व्यग्रस्थितान् जीमादिपदार्थानन्यथा वैपरीत्येन
 प्रतिपद्यते, अत आह- तदावरणीयस्य ज्ञानावरणीयस्य रुर्मणः क्षयादात्यन्तिकत्वं तस्य-मिथ्याज्ञानस्य यदावरणं तदभावात्

प्रत्यादृशनाभावः, नाप्यावरतप्रमादकषायश्चत्ययो दर्शनावरणमोहक्षयाद्, योगनिरोधकाले च योगनिमित्तोऽप्यपैति ग्रंथ इति, इत्थं
 बंधहेत्वभावे सति निर्जरणमुपचितस्य कर्मणः अन्त्यकाले समस्ति, सम्यग्दर्शनज्ञानचरणानां चोत्पत्तिः प्रागभिहिता, तामुपलक्षयति-
 'तत्प्राथंश्रद्धानं मम्यग्दर्शनं' 'तद्विसर्गादिधिगमाद्वै'त्युक्तं च, न पुनरपि व्याख्येयेति, अथवा सर्वमेतत् पूर्वश्रुतं, एवं संवरसंवृत-
 स्येत्यादि, एवमुक्तेन प्रक्रारेण बंधहेत्वसंभवः संवरस्तेन संवृतस्य स्थगितसकलाश्रवणस्य महात्मनः परमातिशयसंपन्नस्य
 सम्यग्दर्शनायामस्य मम्यक्क्रियानुष्ठापिनः छद्मस्थस्य सयोगकेवलिनश्च निरुद्धसकलयोगस्य अभिनवस्यापूर्वस्य कर्ममण
 उपपन्नयो बंधो न भवति पूर्वोपचितस्य प्राग्बुद्धस्य क्षयो यथोक्तैस्तपोऽनुष्ठानादिभिर्निर्जरहेतुभिरात्यंतिको घातिकर्ममध्यः,
 इतरन्तु भयधारणीयक्षयः, ततो घातिकर्मक्षयसमनन्तरमेव द्रव्यपर्यायविषयमित्यनेनैतावदेव ज्ञेयमिति सूचयति, परं प्रकृ-
 टमैश्वर्यं विभूतिः परं अमाधारणं वा ईश्वरत्वमैश्वर्यमनन्तरपर्यवसानत्वादनुच्छेदित्वात् केवलमसहायं मत्यादिरहितं ज्ञानदर्शनं
 चानन्तज्ञानमनन्तदर्शनं च प्राप्य लब्ध्वा शुद्धो धीतापनीतसकलकर्ममलः बुद्ध्यत इति बुद्धो ज्ञानस्वभाव इत्यर्थः, केवलज्ञानेन
 सर्वं जानीत इति सर्वज्ञः केवलदर्शनेन सर्वं पश्यतीति सर्वदर्शी रागद्वेषमोहजयाजिनः केवली केवलज्ञानदर्शनसंभवात् ततः
 उत्पन्नकेवलज्ञानः प्रतनूनि स्वकल्पानुभावानि शुभविपाकानि च प्रायश्चित्तारि कर्माण्यवशेषाणि यस्य वेद्याद्युर्नामगोत्राणि, स
 चायुष्कस्य कर्मणः संस्कारवजात् प्रतिक्षणमनुवृत्तिः संस्कारस्तद्ग्राह्विहरति भव्यजनकुमुदचनबोधनाय शीतरश्मिरिव कदा-
 चिद् याति विहरति, तिष्ठन्नापि च विविधं रजो हरतीति, ततोऽस्य विहरत उक्तेन विधिना आयुष्कर्मपरिसमाप्तावितराण्यपि
 त्रीणि कर्माणि क्षपयंतीत्यतः—

कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्षः ॥ १०-३ ॥ सूत्रम् ॥

कृत्स्नं-संपूर्णं निगद्येपं कृत्स्नं ज्ञानारणाधन्तरायपर्ययमानमष्टविधं मूलप्रकृतिशब्दाख्यं, उत्तरप्रकृतीनां तु द्वाविंशत्युत्तर-
श्रुतं, एतत् कृत्स्नं कृत्स्नं तस्य क्षयः प्राटः आत्मप्रदेशेभ्योऽपगमः कर्मराशेर्मोक्षः, आत्मनः आत्मन्यनस्थानमिति । कृत्स्न-
कर्मक्षयलक्षणो मोक्षो भवतीत्यादि (२१४-१२) भाष्यं, कृत्स्नकर्मक्षयो लक्षणं यस्य मोक्षस्य, कृत्स्नकर्मविमुक्त्याऽऽत्मा
मुक्त इति लभ्यते, न एव मोक्षः, सकलकर्मविमुक्तस्य ज्ञानदर्शनोपयोगलक्षणस्यान्मनः स्वात्मन्यवस्थानं मोक्षः, न पुनरात्माभान
एव, परिणामिनो निरन्ययनाशे न उपपत्तिदृष्टान्तौ, परिणामित्वादेव ज्ञानाद्यात्मा, न मोऽभावः, न च कर्मणामपगमः क्रमेणाप्नुतेति
दर्शयति पूर्वं क्षीणानि चत्वारि कृत्स्नमिति केनलज्ञानोत्पत्तेः प्राक् पूर्वं मोहनीयज्ञानदर्शनारणान्तरायाख्यानि चत्वारि
घातिकृत्स्नानि क्षीणानि, ततः केनलज्ञानोत्पत्तिः, पश्चाद्वेदनीयनामगोत्रायुष्कक्षयो भवतीति, केनलज्ञानोत्पादात्
पश्चाद्वेदनीयादीनि चत्वारि कृत्स्नानि क्षय प्रतिपद्यन्ते भवधारणीयानि, एवं तत्क्षयसमकालमेव सकलकर्मक्षयतुल्यकालमेवो-
द्धारिकशरीरवियुक्तस्यास्य मनुष्यजन्मनः प्रवृत्तमिति छेदः नंधहेत्वभावाच्चोत्तरस्य जन्मनोऽप्रादुर्भावः एवाऽवस्थेति
पूर्वजन्मोऽेद उचरन्मन्नाद्रुर्भावः केनली आत्मा ज्ञानाद्युपयोगलक्षणः शुद्ध इत्येवाऽऽत्मा कृत्स्नकर्मक्षयलक्षणा मोक्ष इत्यारयायते,
अन्याग्रहणमात्माऽनुऽदप्रतिपादनार्थमिति । किंचान्यदित्यनेन (२१४-१६) तस्यामनस्थाया प्रष्टव्यशेषमाशङ्कते, “औपशमि-
रुपायिनी भावौ मिथश्च जीवस्य स्वतत्त्वमौदायिरुपारिणामिकौ चे”त्युक्तं जीवस्वनन्दं, तत् किं तस्यामनस्थाया सकलमेव परि-
श्रुति उत नैव, आहोथिन् किञ्चित् परिश्रुति किञ्चिन्नेति मन्देहापनयनार्थमाह सूत्रकारः—

औपशमिकादिभ्यस्तत्तज्ज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यः ॥ १०-४ ॥ सूत्रम् ॥
 उपशमे भवं औपशमिकं उपशमेन न निर्वृत्तः, न आदिर्येषां ते इमे औपशमिकादयः, आदिग्रहणेन क्षायिकक्षायोपशमिकौद-
 यिकपारिणामिकाः गृहीताः, सेत्स्यल्लक्षणं भव्यत्वं, औपशमिकादयश्च भव्यत्वं च औपशमिकादिभ्यस्तानि एषामभावाः औपश-
 मिकादिभ्यस्त्याभावाः, चक्षुःशब्दः ममुच्ये, औपशमिकाद्यभावाद्भव्यत्वाभावाच्च मुक्तात्मा भवति, किं मर्षमौपशमिकादीनाम-
 भावो?, नेत्युच्यते, अन्यत्र केवलसम्यक्तज्ज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यः शेषा न संति, औपशमिकक्षायोपशमिकौटयिकाः सर्वथा
 न संत्येन, श्रायिके तु भावे केवलसम्यक्तं, क्षायिकसम्यक्तमित्यर्थः, केवलज्ञानं केवलदर्शनं सिद्धत्वं च भवति मुक्तात्मनि,
 पारिणामिके तु भावे भव्यत्वमेकमेव केवलं सिद्धत्वे न सभवति, ननौपशमिकादिग्रहणात् भव्यत्वं संगृहीतमेव, किमर्थं पुनर्भव्य-
 त्वग्रहणं?, उच्यते, पारिणामिकभावे भव्यत्वमेव केवलं सिद्धे न ममस्ति, शेषाः प्रायेण संतीति ज्ञापनार्थं, अस्तित्वगुणवचनमव-
 गतत्वनानिन्नासत्त्वेयप्रदेशनन्मित्यत्रादयः सन्त्येव, एतदनुसारि भाव्यं-औपशमिकेत्यादि (२१५-९) औपशमिकादयः
 कृतद्वन्द्वाः पृष्टीगृह्यचनेन निर्दिष्टाः, एषामभावाद्भव्यत्वाभावाच्च मोक्षः, अन्यत्र एभ्यः इत्युपपदलक्षणा पंचमी, दर्शन-
 मसकक्षयात् क्षायिकं केवलसम्यक्तं, ममस्तज्ज्ञानाग्रणक्षयात् क्षायिकं केवलज्ञानं, अशेषदर्शनानाग्रणक्षयात् क्षायिकं केवलदर्शनं,
 ममस्तकर्मक्षयात् सिद्धत्वमित्येते क्षायिका भावा यस्मान्नित्याः तस्मान्मुक्तस्यापि भवन्तीति । न पुनर्मुक्तात्मा यत्र मुक्तः
 ममस्तकर्मभिः किं तत्रैवाग्रनिष्ठे उतान्यत्रेति पृष्टो जगाद—

तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात् ॥ १० ५ ॥ सूत्रम् ॥

तच्छब्देन क्रमस्वरूपः परावृत्तते, औपशमिकृतिभ्यव्यवहारो वा, तदनन्तरमिति कृत्स्नकर्मक्षयानन्तरं अनु-
मतमेव मुक्तः सन्नृचं गच्छत्यर्घ्यमेव गच्छति, कीयतां भूमिमित्याह-आलोकान्तात् पंचास्तिकायममुदायो लोकस्तस्यान्तो
—ममरुः तत्रैवप्राग्भारा नाम क्षोणी तुहिनश्चकलधमला उत्तानरुच्छराकृतिस्तस्याश्चोपरि योजनमेकं लोकः तस्याधस्तनको-
शत्रयं हित्वा तुरीयकोशस्य उपरितनके पद्भागे त्रयस्त्रिंशदुत्तरधनुस्त्रिंशतीमिते धनुस्त्रिभागाधिकं लोकान्तशब्दो वर्तते, आडो
मर्यादायां प्रयोगः, आ उदकातादिति यथा, एवमालोकान्तात्, न गच्छति ततः परमिति, तस्य च मुक्तात्मनो देहवियोगः
मर्यात्मना तज्जन्मकर्मण्योः क्षयः, सिद्धमानगतिरिति ताच्छील्ये चानः, सेधनशील एवासी, नान्यशीलः, अवश्यमेव सिद्ध्यति,
तस्य गतिरितो गमनं मुक्तस्य मतः लोकान्तप्राप्तिर्लोकान्तात्स्थानं एतद्विषयमप्येकेन समयेन परमनिरुद्धेन कालविशेषेण
युगपद्भवति, गतिश्च गमयान्तर प्रदंशान्तर चास्पृशती भवति, तस्याचिन्त्यमामर्थ्यात् चैतत् मम युगपद्भवति देहवियोगादि,
रेचिदाहुः-कर्मक्षयकालश्च देहवियोगादिममकाल एव कथं भवतीति?, तत्रथेत्यादिना (२१५-९) दृष्टान्तयति प्रसिद्धेन दृष्टा-
न्तयस्तुना मिदस्य उत्पादादीनिर्मककालता माध्यते, प्रयोगो धीर्यान्तरायधयोपशमात् क्षयाद्वा चेष्टारूपपरिणामः आदिग्रहणात्
स्वाभाविको वा परमाण्वादीनां गतिपरिणामस्तत्समुत्थस्य तस्माज्जातस्य गतिकर्मणो गतिक्रियाविशेषस्य कार्यद्वारेणोत्पत्ति-
कालः कार्यारम्भ कारणविनाशश्च पर्यायान्तरेण द्व्यणुकादिकार्यारम्भः पूर्णपर्यायविनाशः तद्वत् मिदस्यापि कर्मक्षयदेहवियो-
गादयः ममकालाः, एकरममेयन भवेतीत्यर्थः, उत्पादविगमस्थानमिति मुञ्चानं। 'अत्राहे'त्यादिना (२१५-११) सूत्रं मन्वन्नाति,
प्रक्षीणकर्मण इति, क्षपितनिराशेषकर्मराशेर्निराश्रवस्य निरस्तकायगृह्मनोयोगस्य कथं केन प्रकारेण गतिः लोकान्त

प्राप्तिर्भवति, अयं मन्यते-योगाभावात् म मदा निष्क्रियो, गतिस्तु क्रिया, अतो लोकान्तगमनमनुपपन्नमिति, अत्रोच्यते यथा गमनं समस्ति मुक्तात्मनस्तथोच्यते—

पूर्वप्रयोगादसंगत्वाद्ग्रन्थेदात्तथागतिपरिणामाच्च तद्गतिः ॥ १०-६ ॥ सूत्रम् ॥

उपरतर्कनृव्यापारो यः कालस्तस्मात् पूर्वं-प्रथमं कर्तृव्यापारः कर्तृक्रिया तस्याः प्रयोगः प्रयुक्तिः पूर्वप्रयोगः तस्मात् पूर्वप्रयोगात् पूर्वव्यापारात् यथा कुलालचक्रं हस्तदण्डचक्रसंयुक्तसंयोगात् हस्तेन दण्डः संयुक्तः दण्डेन चक्रं संयुक्तमिति संयुक्तसंयोग-स्तस्मात् पुरुषप्रयत्नात् पुरुषपरिस्पन्द्याचाविद्धं वेगितं प्रेरितं उपरतेष्वपि पुरुषव्यापारादिषु पूर्वप्रयोगाद्धस्तादिव्यापारप्रे-रणात् भ्रमत्येव आसंस्कारपरिक्षयात्, संस्कारोऽनवरतक्रियाप्रबन्धः, दृष्टान्तेन दार्ष्टान्तिकमर्थं समीकुर्वन्नाह-एवं यः पूर्वमस्येत्यादि (२१६-१) योगनिरोधाभिमुखस्य यत् कर्मणा यः प्रयोगो जनितः स क्षीणेऽपि कर्मणि अविच्छिन्नसंस्कारत्वाद्योगाभावेऽपि गतिर्हेतुर्भवति तेन हेतुना क्रियते गतिरित्यर्थः, किंचान्यदिति द्वितीयं हेत्वन्तरमुपन्यस्यति-असंगत्वादिति (२१६-४) संगत्वं स्वलितत्वमित्यर्थः, न संगत्वमसंगत्वमस्वलितत्वं तस्मात् असंगत्वात् सिद्धस्योर्ध्वं गतिः सिद्धा, न हि स्वाभाविक्या गत्या गच्छन्नुर्ध्वं क्वचित् स्वलनमामादयति, एतद्व्याख्यानायाह-पुद्गलानामित्यादि, पूरणाद् गलनाच्च पुद्गलाः-परमाणुभृतयः जीवास्तु ज्ञानदर्शनोपयोगलक्षणाः, एषां पुद्गलजीवानां गतिमच्युक्तं, नान्येषां धर्माधर्माकाशद्रव्याणां, तत्र स्वभावत एवाधोऽधस्तात् गौ-रवं भारिकत्वं परिणामविशेषः गौरवं धर्मो येषां ते गौरवधर्माणः पुद्गलाः, ऊर्ध्वगौरवधर्माणो जीवा इति, जीवानामपि तादृशं गौरवं-परिणामविशेषो लाघवं येषामिति, एवंविधं तेषां गौरवं विशिष्टं येनोर्ध्वं गच्छति, एष पुद्गलानां जीवानां च स्वभावः,

अतोऽन्येऽपि व्यापारिका गतिमपहाय संगतिजनिता गतिर्भवति, संगः कर्मकृतं स्वलनं, आदिग्रहणादभिघातप्रेरणादि गृह्यते, यथा
 मत्तस्यपि निघमानेष्वपि प्रयोगादिषु गतिकारणेषु जातिनियमेन जातिः पृथिव्यनलानिलव्यक्तिकभेदेन भिन्ना पृथिवीत्ववायु-
 त्वाग्निनाल्यनया नियमः क्रियते, तत्र पृथिवीत्वनियमेनाधोगतिर्लोष्ठः, यो हि गदरः पृथिवीपरिणामः स मर्मोऽधोगतिः, एवं
 तिर्यग्गतिर्वायुः, ऊर्ध्वगतिर्दहनः व्यजातिनियमेन, एवमपामेताः स्वाभाविक्यो गतयो यथा तथा संगविनिर्मुक्तस्य कर्मकृतस्व-
 लनरहितस्य ऊर्ध्वगौरवान् परिणामविशेषात् ऊर्ध्वमेव सिद्ध्यमानगतिर्भवति, संगारिणस्तु नरकादिगतित्तुष्टयवर्त्तिनः संमारे
 परिभ्रमतः कर्ममंसंगात् कर्मजनितस्वल्नाद् अधस्तिर्यग्ध्वं चानियमेन गतिर्भवति । किंचान्यदिति (२१६ १०) युक्तय-
 न्तरेपन्यामयूननं यंधच्छेदादिति ग्रन्थे येन रज्ज्वादिना म ग्रन्थः तस्य छेदः शस्त्रेण तोडनं, तद् व्याचष्टे-यथा रज्ज्वा गाढमापि लब्ध
 यद्वायाः पेंडायाः रज्जुयधच्छेदादुपरितनपुटस्य गमनमूधं ऋं बीजकोशयंधनच्छेदाच्च बंधनकोशः फलं फली वा तस्यास्तु
 यंधनं-गाढमपुटता मविवृकरजालदोषितायाः परिणतिकाले सपुटोद्भटः छेदः ततश्च गरुडादिफलभेदे बीजानां गतिर्दृष्टा तानि
 तृतीयं दूरं पतति तथा कर्मग्रन्थः फलफटाहस्थानीयः तच्छेदात् तद्विघटनादन्तरमेगोधं सिद्ध्यमानगतिरिति । किंचान्य-
 दिति (२१६-१७) निबधिता यन्त्रवोधनाय हेतुन्तरमुपादत्ते, तथागतिपरिणामाच्चेति तथा तेन प्रकारेण सर्वकर्मविनिर्मुक्त-
 स्यास्य गतिपरिणामो भवति विगतयोगस्यापि, चग्रब्दः समुच्चये, एभ्यः पूर्वोक्तहेतुभ्यः ऊर्ध्वगौरवात् पूर्वप्रयोगादिभ्यश्च गतिपरिणाम
 उत्पद्यते येन सिद्धमानगतिर्भवति, भवति च गतिपरिणाम ऊर्ध्वमेव भवति, नाधस्तिर्यग् वा, पूर्वाभिहितहेतुनिरपेक्षः ऊर्ध्वगौरवप्र-
 योगपरिणामाद् विना असंगयोगं चान्तरंणेत्यत आह-गौरवपरिणामासंगयोगाभावादिति, तत्रथेत्यादिना दृष्टान्तमाह,

अलाघुनोऽयथाः पूर्विता विज्ञेयते, गुणवद्भूमिभागारोपिताविति बीजावस्थागुणवान् भूमिभागोऽनुपहतः क्षारमूत्रपुरीषादि-
 मिस्तत्रारोपितं-निरोपितं मत् काले वर्षासु जातं, ततश्चोच्छ्रानवस्थाद्वीजोद्भेदादङ्कुरः प्रवालं-किञ्चलयं पर्णं-जठरं ततः पुष्पं ततः
 फलं, एषां बीजारोपणोद्भेदादङ्कुरग्रवालपणपुष्पफलानां कालेषु स्वेषु विमानितः प्राप्तकालो न कृतः कृतस्ततोऽविमानितः सेको
 दौर्हृदश्च, आदिग्रहणादस्थिभूमभसापुण्डनादिपरिग्रहः, एवमादिना पोषणकर्मणा परिणतं जरठीभूतं पक्वं काले परिपाको-
 त्तकाले छिन्नं शुष्कमलायु अप्सु न निमज्जति न जलांतः प्रविशति, सर्वेषां विशेषणानामिदं तत्त्वं-निरुपहतं यातेनानाश्लिष्टं अशु-
 पिरमिति, तदेव च पुनर्गुण्याः कृष्णमृत्तिकाया लेपधेनः-निरन्तरैर्वद्भिरेष्टाभिर्दभैवेष्टनोत्तरकालमालिप्तं, तेन च धनमृत्तिकालेपेन
 वेष्टनेन च दर्भादिना जनितमागतुकं गौरवं यस्य तदेवंविधमप्यु प्रक्षिप्तं तलप्रतिष्ठितं भवति, उत्तरकालं यदा त्वस्यान्द्रिः
 मग्न्यतः क्लिप्तो मृत्तिकालेपो व्यपगतो भवति तदा तत्संगविनिर्मुक्तं दर्भादिबंधनमृत्तिकादिमोक्षणसमनंतरमेवोर्ध्वं
 गच्छत्यासल्लोर्ध्वतलादिच्येप दृष्टान्तः, मग्नप्रति दृष्टान्तिकं दर्शयति-‘एवमूर्ध्वगौरवे’त्यादि, संसारोदधौ भवमलिले भव
 औदारिकादिकायनिर्गुतिः भव एव मलिलं तत्र मग्नो भवासक्तः शरीरी अनियमेनाधस्तिर्यग्ूर्ध्वं च गच्छति, ततः सम्य-
 रदर्शनजनचरणसलिलाद्गीकृतः प्रहीणाष्टविधकर्ममृत्तिकालेप ऊर्ध्वमेव गच्छत्यालोकान्तादिति । स्यादेतदि-
 त्यादिना (२१७ १३) इदमाशङ्कते-ऊर्ध्वं गच्छत्यालोकान्तादिति को नियमः?, स्वाभाविक्या गत्या लोकान्तादपि परेण गच्छतु,
 गतेनिवारकस्याभावादिति । अत्रोन्यते धर्मास्तिकायाभावादिति, अस्त्येव निवारकं धर्मद्रव्यं, तद्दृष्ट्यपेक्षाकारणं, स्वयमेव गति-
 परिणतस्य जीनपुटलद्रव्यस्य धर्मद्रव्यमुपग्राहकं भवति, गीनस्येव चारि द्रव्यं, नत्वगच्छतं क्षपं बलाद्वारि नयति, एवं गतिपरिण-

तस्यात्मनः पुरःगल्भ्य ग गत एव गत्युपग्रहकारी धर्मास्तिकायः कारणीभयति, स च लोकान्तात् परतो नास्ति, तस्माद् गत्यु-
पग्रहकारिणोऽभ्यागत परतो गतिर्नास्ति, अप्सु यथाऽलातुनः, अलातु हि मृष्टेषापगमनात् स्वयमेव गच्छति, जलमस्तकप्रतिष्ठं
भवति, न परतो यान्युपग्राहकजलद्रव्याभावाद्, ऊर्ध्वमेव च प्रयाति, नाधो न तिर्यगित्युक्तमेव तत्रैवानुश्रेणि गतिर्लोका-
न्तेऽत्यतिष्ठत इति यत्र देवे स्थितो मुख्येने गमस्तः कर्मभिस्तत्र या शरीरस्थोपरि ऋज्वी श्रेणिर्नभमस्तयैव गत्या लोकान्तेऽत्य-
तिष्ठने मुक्तात्मा निश्चय इति, एवमेयां मुक्तात्मना पूर्वप्रयोगादिभिर्युक्तिभिस्तद्गतिरिति यचनात् तेषां गतिः सिद्धेति* ह्यसि-
द्धोभद्रम्य(हि) श्रिण्येण ममुद्भूता स्वर्गोधार्यम् । तच्चार्यस्य हि दीका जडकार्यार्जना धृता यात्यां नृद्भूता (०यर्जुनोद्भूताऽन्त्यार्धा)
॥१॥ हरिभद्राचार्येणारब्धा विवृताऽर्धपडध्यायांथ । पूज्यः पुनरुद्भूतंयं तच्चार्यार्द्धम्य दीकान्त्ये॥२॥ति, एतदुक्तं भवति-हरिभद्रा-
चार्येणाद्धपण्णामध्यायानामाद्याना दीका कृता, भगवता तु गन्धहस्तिना सिद्धसेनेन नव्या कृता तच्चार्यदीका, नव्यैर्गोदस्थानै-
व्यादुला, तस्या एव ग्रेषमुद्भूतञ्चाचार्येण, (जैपं मया) स्वर्गोधार्यं, माऽत्यन्तगुर्वी च, इषडुपिका निष्पन्नेत्यलं प्रसङ्गेन*, प्रस्तुतं प्रारभ्यते,
त एने मिद्राः क्षेत्रादिभिर्दिशभिरनुयोगद्वारैरनुगन्तव्याः 'प्रमाणनयैरधिगम' इति वचनादित्याह—

क्षेत्रकालगनितिलिङ्गतीर्थचरित्रप्रत्येकमुद्बुद्बुच्चोदितज्ञानावगाहनान्तरसह्याऽल्पचहुत्त्वतः साध्याः॥१०७॥ सूत्र॥
क्षेत्रादीनामल्पमहुत्वांतानां दृढः, क्षेत्रादीनि च द्वादशापि द्वाराणि प्रतिपदं दर्शयति भाष्येण, तत्र क्षेत्रमाकाशं जीवपुद्गलानां
नियामगतिविशेषणात् लोकाकाशपरिग्रह, तस्यापि लोकाकाशैर्मण्डेशगहनं, अद्भुततीया द्वीपाः ममुद्भूतयमीपत्राभारोपलक्षितश्च
गगनग्रंथेन इति । कालोऽनादिरनन्तस्तस्याप्युत्पत्त्यमप्यिणी अनुत्पत्त्यमप्यिणी च ग्राह्या । गतिनारकादिभेदेन चतुर्विधा ।

लिङ्गं पुंस्त्रीनपुंसकान्यं, अथवा द्रव्यलिङ्गं भावलिङ्गमलिङ्गमिति । तीर्थमिति तीर्थकत्वं प्राप्य मिदं इत्यादिविकल्पं । चारित्र्यं
 मामायािकादि मूलगुणोत्तरगुणभेदं । प्रत्येकबुद्धबोधितः स्वयंबुद्धमिद्वादिभेदं । ज्ञानं मतिश्रुतादिभेदं । अवगाहनमिति शरीराव-
 गाहग्रहणं । अन्तरमेकममयादिकं षण्णामान्तं । सङ्ख्येत्येकस्मिन् समये क्रियतः मिध्यन्तीत्यादि । अल्पबहुत्वमिति क्षेत्रमिद्वा-
 द्यन्तःपातिनां परस्परं चिन्त्यते, एतानि द्वादशानुयोगद्वाराणि मिदस्य मिद्वत्त्वलाभे कारणानि भवन्ति, एतदेव स्पष्टयति-
 'एभि' रित्यादि भाष्यं, तत्र-अस्मिन् मिद्व्यवस्थाने कर्तव्ये द्वौ नयौ पूर्वभावप्रज्ञापनीयः प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयश्च
 पूर्वम्-अतीतं भावं प्रज्ञापयतीति, प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयः । नैगमादिग्रामिद्वनयेभ्यश्च नैसौ व्यतिरिक्तौ, एतेपागेन वाचोयुक्ति-
 भेदेन ग्रहणम् । तत्र नैगम-मद्ग्रह-व्यवहाराः सर्वकालार्थग्राहितात् पूर्वभावनप्रज्ञापनीयशब्दवाच्याः । ऋजुसूत्र-शब्द-ममभिरूढवम्भू-
 तास्तु वर्तमानकालार्थप्रतिग्राहितात् प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयशब्दवाच्या विज्ञेयाः । आभ्यां नयाभ्यां क्षेत्रादयो व्याख्येयाः । तत्कृतः
 -ताभ्यां कृतोऽनुयोगविशेषो-व्याख्याप्रकारः । तद्यथेत्यादिना क्षेत्रं निरूपयति-कस्मिन् क्षेत्रे सिध्यति । तत्र प्रत्युत्पन्न-
 भावप्रज्ञापनीयस्य सिद्धिक्षेत्रे सिध्यतीति तत्र मिदः प्रतिष्ठितः, यथा चागमः-“इह बौद्धिं चडत्ताणं तत्थ गंतूण सिज्झइ”
 अप्राप्तस्थानस्तु नैम मिदः, कृत्यशेषत्वात् । पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य जन्म यस्य जन्म प्रति यत्र जानः कर्ममभूमिषु पंचसु भरतेषु
 पंचसैनरततेषु पंचसु विदेहेषु सिध्यति, संहरणं प्रति मानुषक्षेत्रे सिध्यति संहरणं द्विधा-स्वकृतं परकृतं च, तत्र व्यकृतं चारणानां
 विद्याधराणां वेच्छातो विशिष्टस्थानाश्रयणं, परकृतं चारणविद्याधरदेवैः प्रत्यनीकतयाऽनुकम्पया वोत्क्षिप्यान्यत्र क्षेपणं संहरणं, तच्च
 न सर्वस्यैव माथोः संहरणं ममस्तीत्येतद्विवेकेन दर्शयति, तत्र प्रमत्तसंयताः संयतामंगना देशविरताः संहियन्ते, केचिदाहुः-

अस्मिन्मध्यमद्वितीयेति । अस्मी पुनर्न जातुचिन् संहियते-अमणी संयतीत्यर्थः अपगतवेदः क्षपितवेदः परिहारविशुद्धि-
 मंगतः उत्तलक्षणः तदा पुन्यारम्भनः अप्रमत्तमयतः चतुर्दशप्रवर्धरः आहाररुक्षरीरीति एते सप्तापि न संहियते,
 प्रागमेवपि "ममणि अगतवेदं पग्गिहारपुलागमप्यमत्तं च । चोदमपुष्टि आहारगं च नवि कोऽनि संहरति ॥१॥" नञुसूत्रनयः
 अत्रादयश्च त्रयः शत्रुममभिन्दंमभूताः प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयाः उर्त्तमानार्थग्राहिणः शेषा नैगमादयो नया उभय-
 म्नायं प्रज्ञापयन्त्यतीतं उर्त्तमानं चेति, कालत्रयाभ्युपगमादिति । काल इत्यत्रापि तदेव नयद्वयं, कस्मिन् काले मिध्यतीति ?,
 तत्र प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य अकाले अविद्यमानकाले ईषत्प्राग्भारोपलक्षितगमने मिध्यति, न च तत्र कालः ममस्ति,
 ततश्च तत्र मिध्यति, इतरस्य तु जन्मनः सहरणतश्च, तत्र जन्मतोऽवसर्पिण्यदिषु त्रिष्वपि जातः सिध्यति, एवं तावद-
 विशेपोपन, मामान्येनेत्यर्थः, विशेषतस्तु अत्रमर्षिण्यां मुपमदुपमाया तृतीये कालविभागे संख्येयेषु वर्षेषु शेषेषु जातः सिध्यति,
 दुष्पममुपमायां सर्वस्यां चतुर्थे कालविभागे मर्त्रं गिद्वयति, दुष्पममुपमायां जातो दुष्पमायां पंचमे कालविभागे
 सिद्धयति, नतु दुष्पमायां जातः रुद्राचित् सिद्धयतीति, अन्यत्रेत्यतिदुष्पमायामपि जातो नैव सिध्यति, सहरणं प्रति सहरणं
 विरक्ष्यते यदा तदा मर्त्रकालेषु अत्रमर्षिण्यादिषु त्रिष्वपि मिध्यतीति । गतिद्वारे प्रत्युत्पन्नभावनप्रज्ञापनीयस्य मिद्विगत्यां मिध्यति,
 नान्यस्यां गतौ, शेषाद्विगत्यां विषया नया द्विप्रकाराः-अनन्तरपथात्कृतगतिरकाश्चेत्यनन्तरा पश्चात्कृता
 गतिर्येषा नैऽनन्तरपथात्कृतगतिरकास्तेषां मनुष्यगत्या मिद्वयति, एकांतराः पश्चात्कृता गतयो येन तस्यापि अविशेषेण सर्वग-
 तिभ्यः मिद्वयति, एतया मनुष्यगत्या अन्तरिताः-पश्चात्कृताः नरकादिगतयो येनेत्यर्थः । लिंगं स्यादि (२२०-१) तत्र प्रत्युत्पन्न-

भावप्रज्ञापनीयस्य अवेदो विगतलिङः सिद्धयति, लिङं वेद इत्येकोऽर्थः, पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य तु अनन्तरपश्चात्कृतगति-
 रुस्य, अनन्तरपश्चात्कृतलिङस्येत्यर्थः, गतौ चतुर्विधायां नियमेन लिङं, लिङे चाग्रथंभाविनी गतिरिति लिङशब्दो नोच्चरितः,
 अविनाभायाद् यदेवान्तर पुल्लिङं स्त्रीलिङं नपुमकलिङं वा एरुमेव, एकान्तरपश्चात्कृतगतिकस्य चेत्यत्रापि गतिशब्दो
 लिङगधी, एकेनान्तरेण लिङेन पश्चात्कृतानि शेषलिङानि येन तस्य, त्रिभ्योऽपि लिङेभ्यः सिध्यति । तीर्थमित्यत्र (२२०-४)
 संतीति विद्यन्ते तीर्थंकरमिद्धाः तीर्थकरनामरुम्मानुभजनपूर्वकाः सिद्धाः तीर्थकरसिद्धाः, ते च तीर्थंकरतीर्थं तीर्थंकरेण प्रा-
 प्रतितं तीर्थं तस्मिन् मति पुनः स एव तीर्थस्य प्रवर्त्तयिता तीर्थंकरः मिध्यति, नोतीर्थंकरसिद्धाः प्रत्येकपुद्धाः, ते च तीर्थ-
 करतीर्थं, अतीर्थंकरसिद्धाः मायधः तीर्थंकरतीर्थं, एवमुक्तेन प्रकारेण तीर्थंकरतीर्थं मिद्धा अपि वान्याः, तीर्थंकरतीर्थत-
 स्तीर्थंकरी मिद्धतीत्यादि । लिङे पुनरन्यो विकल्प उच्यते (२२० ६) ननु च पूर्वमेवोपन्यमनीयः स्यात्, मत्वमेव, क्षम्य-
 तामिदमेवमाचार्यस्य, त्रिप्रकार लिङ द्रव्यलिङं भावलिङं अलिङ्गमिति, तत्र प्रत्युत्पन्नग्राहिणो नयस्य शुद्धस्यालिङ्ग एव
 सिद्धयति, यतो द्रव्यलिङ्गं न सभन्येव, द्रव्यलिङ्गं त्रिविधं-रजोहरणमुत्सगसिद्धाचोलपट्टकादि स्नलिङ्गं, अन्यलिङ्गं भौनपरि-
 त्राजकादिष्वेवः, गृहिलिङ्ग दीर्घकेशरुच्छवधादि, तदेवविध द्रव्यलिङ्गं भाज्यं, कदाचित् मलिङ्गः कदाचिदलिङ्ग इति, भावलिङ्गं
 श्रुतज्ञानव्यापिकमम्यत्तमचरणानि, तत्र किञ्चिदनुयायि किञ्चिन्निवर्त्तते, श्रुतं नास्ति मिद्धे, व्यापिकमम्यत्तं तु विद्यते, चरणमपि

१ नममेऽध्याये पुलकादिनिग्रन्थेषु तीर्थादिनन्तर लिङद्वारमिति तीर्थानन्तर लिङद्वारपरामर्शः, वेदरूपलिङानां तीर्थात् प्राग्भावेऽपि
 स्नलिङस्य तीर्थे एवोत्पादात् नेप व्यरूपलिङस्य तीर्थद्वारानन्तर चिन्त्यता स्यात्

मामायिकादि व्यावर्त्तते एव, पूर्वभाष्यप्रज्ञापनीयस्य भावलिङ्गं श्रुतादिकं स्वलिङ्गं तत्रस्थः सिद्ध्यति, संक्षेपतस्तु सर्वो भाव-
 लिङ्गप्राप्तः सिद्ध्यतीति नियमः ॥ चारित्र्यमिति (२२०-१२) वर्त्तमानग्राहिणो नयस्य नोचारित्री सिद्ध्यति, नोशब्दः सर्वत्र
 प्रतिषेधे, नास्यस्य चारित्रं मामायिकादि, नोअचारित्री द्वौ नौ प्रकृतमर्थं गमयत इत्यपि वक्तुं न शक्यते, तस्मान्न विरतो नावि-
 रत इति, पूर्वभाष्यप्रज्ञापनीयो द्विधा-अनन्तरस्य पश्चात्कृतिः-पश्चात्कृतिः यत्राभावानंतरपश्चात्कृतिको नयः, अस्य तु यथा-
 ख्यातचारित्री सिद्ध्यति, इतरस्य तु व्यंजिते व्यक्तिकापादिते स्पष्टीकृते विशेषिते-सामान्यमात्रेऽविशेषिते वक्तव्यं,
 तत्रान्यंजिते त्रिचतुःपञ्चचारित्र्यपश्चात्कृतिकः मिध्यति, अविशेषितमिदं, कानि त्रीणि चारित्राणि चत्वारि पञ्च वा ?, अतो व्यंजिते
 मामायिकं सूक्ष्मसंपरायं यथाख्यातमिति त्रिचारित्रस्य विकल्पद्वयं, चतुश्चारित्र-
 स्यापि विकल्पद्वयमेव सुज्ञानं, पञ्चचारित्रस्यैक एव विकल्पः । प्रत्येकबुद्धसिद्ध (२२१-८) इति चतुर्धा व्याख्यायते-तीर्थकरः
 प्रत्येकबुद्धः परबोधकः स्वेष्टकारी चेति, तद्यथेत्यादिना दर्शयति, अस्ति स्वयंबुद्धसिद्धः स्वयमेव बुद्धो नान्येन बोधितः, स
 द्विविधः-तीर्थकरोऽहं न तीर्थकरनामकमोदयभाक्, तथा परः प्रत्येकबुद्धसिद्धः प्रत्येकमेकमात्मानं प्रति केनचिन्निमित्तेन
 संजातजातिस्मरणादिना वल्कलचीरिप्रभृतयः करकण्डादयश्च प्रत्येकबुद्धाः, बुद्धबोधितोऽपि द्विविधः-बुद्धेन-ज्ञातसिद्धान्तेन विदित-
 संसारस्यभावेन बोधितो बुद्धबोधितः, परबोधकः परस्मायुपदेशं ददाति, अपरः पुनः स्वसौ हितं इष्टं स्वेष्टं तत्करणशीलः स्वेष्ट-
 कारी, न परस्मायुपदिशति किञ्चिदिति चतुर्थो विकल्पः, एते चत्वारोऽपि विकल्पद्वयमनुप्रविशन्ति, तत्र स्वयंबुद्धसिद्धे तीर्थकरः

१ यद्यपि मामायिकमन्तरा न छेदोपस्थाप्यसंभवः तथापि मूलानवस्थाप्यादिना तद्विनाशे त्रिचतुश्चारित्रविकल्पयोरुत्तरविकल्पसंभवः

प्रत्येकचुद्ध, युद्धबोधितमिद्वे परबोधकः स्पष्टकारी चेति । ज्ञानमि (२२१-१२) तत्र वर्तमानकाल-
 ग्राहिणः केवलज्ञानान् सिद्ध्यति, इतरो द्विविधः, तत्रानन्तरं कदाचित् किञ्चित् ज्ञानं भवति, परम्परपश्चात्कृतिकस्याव्यंजिते
 व्यंजितं चेति चत्वारो विकल्पाः, तत्राव्यंजिते द्वे त्रीणि चत्वारि वा ज्ञानानि पश्चात्कृतानि, व्यंजिते मतिश्रुतज्ञान मतिश्रुतावधिमान-
 मतिश्रुतमनःपर्यायवान् वा सिध्यतीति । अचगाहनेति (२२२-१) आत्मनः शरीरेऽवगाहः-अनुप्रवेशः संकोचविकाशधर्मत्वा-
 दात्मनः, तच्छरीरं किंप्रमाणमिति चिन्त्यते, अवगाहना चरमशरीरे, साऽवगाहना द्विधा-उत्कृष्टा जघन्या च, तत्रोत्कृष्टा पंचधनुः-
 शतानि धनुःपृथक्त्वेनाधिकानि, द्विग्रभृत्या नवभ्यः पृथक्त्वंज्ञा, एतचोत्कृष्टं देहमानं मरुदेवीग्रभृतीनां संभवति, तीर्थकराणां पंचैव
 धनुःशतानि उत्कृष्टा, जघन्या च समहस्ता तीर्थकराणामेव, (द्विहस्ता) अङ्गुलपृथक्त्वोना, मामान्येन तु जघन्या द्विहस्तानामेव कूर्ममा-
 मुतादीनामिति, तत्र पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य एतास्वेवावगाहनासु सिध्यति, प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य तु यथास्वं पंचध-
 नुःशतादिकासु तृतीयभागहीनासु सिध्यतीति । अंतरमिति (२२१-७) सिध्यतां जीवानामन्तरगनन्तरं च, तत्रान्तरमेको
 वर्तमानममये सिद्धस्ततोऽन्यः कियता कालेन सेत्स्यतीति सिद्धिगमनशून्यः कालोऽन्तरमन्तरालमित्यर्थः, अनन्तरमन्तरव्यव-
 च्छेदोऽनुसंततमित्यर्थः, तत्र नरंतर्येण जघन्यतः सिद्ध्यति द्वौ ममयौ उत्कृष्टानष्टौ समयानिति, ततः परं व्यवच्छेदः, अंतरं तु
 जघन्येनैकः ममयः उत्कृष्टेन षण्मासाः सिध्यतः, सिद्ध्यतां व्यवच्छेदः कदाचिदेकस्मिन् समये द्वयोस्त्रिषु चेत्यादि यावत् षण्मासा
 इति । संख्येति (२२२-१०) एकस्मिन् समये कति सिध्यन्ति ?, उत्कृष्टेनाष्टोत्तरशतमिति । अल्पचक्षुत्वमेवामित्यादि (२२२-१४)
 क्षेत्रादीनां संख्यांतानामेकादशानामल्पचक्षुत्वं चिन्त्यते, जन्मतः संहरणतश्चेति, जन्मतः पंचदशसु कर्मभूमिषु, अकर्मभूमय-

गिनन् हेमवताद्याः, तत्र संहरणं कर्मभूमिपक्वमभूमिषु या, तत्र मयस्तोकाः संहरणमिद्धाः, अत एवासंख्येयगुणा जन्मतः
 मिद्धाः, संहरणं द्विविधमित्यादि गतार्थं, ममभूतलाद्भूभागावयोजनशतान्याह्ला तत उपर्यूर्ध्वलोकः, अधोलोकोऽपि नवयो-
 जनशतान्यवगाह्य परतः, अष्टादशयोजनशतपरिमाणो मध्ये तिर्यग्लोकः, माप्यशेषं पठितमिद्धं, एवं क्षेत्रगतमल्पबहुत्वमभिधाय
 कालकृतमल्पबहुत्वं भण्यते—काल इति त्रिविधो विभागो भवतीत्यादि (२२३-५) सुज्ञानमेव भाष्यं, गतावल्पबहुत्वं चित्यते
 -तिर्यग्योन्यनन्तरगतिमिद्धा (२२३-१५) इति, तिर्यग्योनेरुद्धृत्य मनुष्यगतौ सिद्धस्तथा मनुष्यगतेरेवोद्धृत्य मनुष्येपूषध
 मिद्धाः, एवं शेषेष्वपि चान्यं, लिंगमिति रुपादिकं, नपुमकमिद्धाः लोकाः, स्त्रीमिद्धाः संख्येयगुणाः, पुंमिद्धाः संख्येयगुणा
 इति । (२२३-१८) तीर्थमित्यत्र (२२४-१) अल्पबहुत्वचिन्ता, तीर्थकरतीर्थं नोतीर्थकरसिद्धा अतीर्थकराः सन्तः सिद्धा-
 स्तीर्थकरसिद्धेभ्यः संख्येयगुणाः, ते नपुमकादयोऽपि सर्वे संख्येयगुणाः तीर्थकरसिद्धेभ्यः, एवं चारित्रमित्यत्रापि तावेव द्वौ
 नयौ, चतुर्भारित्रिमिद्धेषु द्वौ विकल्पो त्रिचारित्रिमिद्धेष्वपि द्वावेव, सर्वत्र संख्येयगुणत्वं, प्रत्येकबुद्धबोधित (२२४-१८) इत्यत्र
 सर्वस्तोकाः प्रत्येकबुद्धमिद्धाः, सर्वत्र संख्येयगुणत्वं । अवगाहनेत्यत्र (२२५-८) उत्कृष्टावगाहनामिद्धाः असंख्येयगुणाः, द्वाव-
 संख्येयगुणौ द्वौ विशेषाधिकाविति । अन्तरमित्यत्राष्टसु समयेषु नैरन्तर्येण सिद्धाः अष्टसमयसिद्धाश्च तेऽनन्तरसिद्धाश्चेति समासः,
 एवं मत्त, सर्वेऽपि संख्येयगुणाः, सान्तरेरेष्वपीत्यादि, एकममयान्तरसिद्धाः संख्येयगुणाः, [यवमध्यं प्रायस्तपोऽनुष्ठानं
 तन्मिन्] यवमध्यान्तरे च संख्येयगुणाः, अधस्ताद्यवमध्यान्तरे च संख्येयगुणाः । संख्येत्यत्र (२२५-१९) अष्टोत्तरसिद्धाः
 सर्वस्तोकाः, विपरीतक्रमादिति अष्टोत्तरशतानां सप्तोत्तरशतमिद्धा अनन्तगुणाः, एवं विपरीतहान्या यावत् पञ्चाशदित्यनन्तगुणाः,

धिपरीनहानिर्यथेत्यादिना दर्शयति, सर्वलोका अनन्तगुणहानिसिद्धाः, प्रायः कर्मक्षयमाश्रित्य, असंख्येयगुणहानिसिद्धा अनन्तगुणाः, संख्येयगुणहानिमिद्वाः ग्न्थेयगुणा इति ॥

गन्धमित्यादिना (२२६-४) मन्दबुद्धयनुग्रहार्थं सकलमेव तत्त्वार्थशास्त्रार्थं समामतः कथयति-विशुद्धं सम्यग्दर्शनमवाप्येत्येतस्य विशेषणानि निमर्गाधिगमादीनि, ज्ञानं च विशुद्धमधिगम्य सम्यग्दर्शनोपलंभात्, मिथ्यादर्शनोपपितमज्ञानमेव नियमतो मिथ्यादृष्टेः, मय्यत्त्वलाभात् विशुद्धं ज्ञानं, निक्षेपो नामादिः, प्रमाणे प्रत्यक्षपरोक्षे, नया नैगमादयः, तथा निर्देशस्वामित्यादिभिः मत्संख्याक्षेत्रादिभिश्च जीवादीनां तत्त्वानां च परिणामिकादयो ये भावास्तेषां स्वरूपं विदित्वा धर्म्मधिग्मार्गदीनामनायनन्तानां च पारिणामिकादीनां धनशरीरादीनामुत्पत्तिस्थितिविनाशवनामनुग्रहः-उपकारस्तत्कृतः प्रलयः-उपघात इत्येवमगम्य तत्त्वज्ञो विरक्तः मांसारिकेभ्यो भावेभ्यः विगततृष्णो गुह्याद्यनुष्ठानात् फलदर्शनोपादिति निर्वाणमेव फलं तन्प्राप्तौ गतनया प्रयत्नात् अभिवर्द्धितश्रद्धासंवेगः पञ्चानां व्रतानां भावना ईर्यामित्यादयस्तामिर्भावितात्मा अनित्याद्यनुप्रेक्षाभिः स्थिरीकृतात्माऽनभिष्वङ्गो न क्वचिदावदस्नेहः संवृतत्वादिभिः व्यपगतामिनवकर्मोपचयः, कर्मणां ध्यानुभावनः सम्यग्दृष्ट्यादिगुणम्यानानां केवलिर्यन्तानामसंख्येयगुणोत्कर्षप्राप्त्या पूर्वोपचितकर्मनिर्जरात् सामाग्निकाद्युपालंभात् पुलाकादिभ्यानागमेव्यपेतात्तरीन्द्रध्यानो धर्म्मध्यानविजयाभ्यासादवाप्ताद्यशुक्लध्यानद्वयस्य नानाविधा लब्धय उत्पद्यन्ते, स्वहस्तपादाद्यन्यपरामर्षमात्रेणैव सर्वरोगापनयनमामर्शोपधित्वं (२२७-४) तदीयमूत्रपुरीषावयवमम्पर्काच्छरीर-नैकज्यं विप्रुडौपधित्वं, तथा सर्वं ण् तदीयावयवा दुःस्वार्त्तानामौषधीभवंतीति सर्वोपधित्वं, अभिव्याहारसिद्धिर्वाङ्मात्रेणैव

आपदानमामर्ष्यं अनुग्रहकरुणमामर्ष्यं वा, ईशत्वं सर्वभूतेश्वरत्वं, वशित्वं सर्वभूतानि वशवर्तीनि, तथाऽवधिज्ञानमनेकरूपं
 श्रेयस्कररीरकरुणं तदेव च दर्शयत्यणिमादिविशिष्टं, जंघाचारणत्वमग्निशिखाधूमाद्यपि निःसृत्य व्योमनि गच्छेत्,
 मरुदकनंतुः, अपरं विषयदुर्गतिचारणत्वं निर्मिश्र एव विश्रब्धं भूमाविव व्योमनि गच्छेत्, यथा च शकुनिर्वियति प्रदीनमुपरिष्ठात्
 गमनं अरडीनं अथन्नाटमनं करोत्येवममावपि कुर्यात्, गच्छन् पर्वतमित्यादिभिरपि न प्रतिहन्यत इति अप्रतिघातित्वं
 अन्नर्दानं-अदृश्यत्वं युगपदनेकरूपित्वं कामरूपित्वं, तेजोलेख्यामोक्षणमामर्ष्यमादिग्रहणाच्छीतलेख्यानिमर्गशक्तिः मतिज्ञानवि-
 श्रुदिप्रकरणाद्विषयाणां रूपादीनां देशप्रमाणनियमोल्लेखनेनापि ग्रहणं कुर्यात्, युगपदनेकविषयग्रहणं संमित्रज्ञानत्वं, आदि-
 ग्रहणादिन्द्रियव्यत्यासेनापि विषयग्रहणमामर्ष्यं, मानसं मनोव्यापारजातं कोष्ठयुद्धित्वं यत्किंचित् पदवाक्यादि गृहीतं तन्न
 कदाचिन्नश्यतीति कोष्ठग्रक्षिप्तधान्यवद्, बीजयुद्धित्वं अल्पमपि प्रदर्शितं वस्तु अनेकेन प्रकारेण गमयति, तद्यथा-पदेन प्रदर्शितेन
 प्रकरणेन उद्देशकादिना वा सर्वमर्थं ग्रन्थं चानुधावति, परचित्तं जानाति, अभिलषितमर्थं ग्रामोत्येव अनिष्टं च नैवामोति,
 एवमाद्योऽतिशयाः शुभानुभावादपरिमितास्तस्यामवस्थायां प्रादुर्प्यतीति । वाचिकमपि अतिशयवच्चं तस्य क्षीराश्रवित्वं भृश-
 तन्तदीयनचने धीरमित्र मन्दते, एवं मध्वाश्रित्वं, विद्वत्संमन्मध्येष्वपराजितचं वादित्वं, सर्वेषां म्लेच्छमुगपशुपक्षिप्रभृतीनां
 स्तार्थज्ञानं, सर्वान् मन्वान् अशुद्धिकानपि विवोध्यतीति सर्वमत्त्वावचोघनं, आदिग्रहणादिक्षुरमाश्रित्वादिग्रहणं, तथा विद्याः
 मयीः एव तस्य तदा स्वयमेवोपतिष्ठते, आशीविषत्वं कर्मजातिभेदादनेकप्रकारं, भिन्नाक्षराणि किंचिद्व्युनाक्षराणि चतुर्दश
 पुर्याणि मम्पूर्णानि वा अभिन्नाक्षराणि वा तद्धारणत्वं, ननोऽस्येत्यादि । (२२८-१०) तेष्वतिशयेष्वमत्कस्यानुपतगार्द्वस्य मोह-

क्षयरूपरिणामाम्यस्येति अविस्तमम्यगृह्यथादिस्थानवर्तिनो मोहक्षुपणाभिमुखस्य श्रेण्या निरशेषमोहक्षये सति ज्ञानावस्था-
दिग्रहणे च संसारबीजबंधनं मोहज्ञानावस्थादि तेन निवृत्तः केवली भवति, ततश्च फलबन्धनं वेदनीयादिचतुष्कं तन्मो-
श्रणापेक्षस्तेनापि वेदनीयादिनाऽप्यंधनेन निवृत्तो ध्यानाग्निनिर्दग्धपूर्वोपात्तकर्ममन्धनो निश्चिन इवाग्निः पूर्वोपात्तो भवः
औदारिकादिशयस्तद्विद्योगादुत्तरस्य च शयस्य हेतुभावात् संसारे पुनरप्रादुर्भावाच्छान्तः परमाह्लादमुपगतः कारणापेक्षं
समागसुखमतीत्य आत्यन्तिकं माद्यपर्यमानं एकांतिकं भवति, न रुदाचित्र भवतीत्यर्थः, निरुपममिति नास्तीह
निश्चितस्योपमानं तत्प्रमदशमिति, निरतिशयमिति नास्यातिशयः प्ररुपापरुपलक्षणो निघते, सर्वसुक्तानां तुल्यत्वात्, नित्यमिति
ध्रुवं दृढस्थमनिकारी निगर्णसुखमनाप्नोतीति ॥

मत्कार्हाः मततं निरुसुरो निर्भयो निशुद्धिमदः(यः) । निध्रणयो निर्द्वयो निर्द्वन्द्वो नीरजातितनुः॥१॥ संसाराग्निं निर्वाप्य दहंतं
परममौग्यमल्लेन । निर्गतिं स्वात्मस्थो गतजातिजरामरणरोगः॥२॥ व्यावाधाभावाच्च सर्वज्ञत्वाच्च भवति परमसुखी । व्यावाधा-
भायो नु म्यस्य ज्ञम्य ननु प्रसुख ॥३॥ अनुपममेयमव्ययमनवं शिखमजरसरुजमभयवृषम् । एकान्तिकमात्यंतिकमव्याधाधं
सुखं ह्येतत् ॥४॥ त्रिप्यपि कालेषु सुखानि यानि तिर्यङ्मनुष्यदेवानाम् । सर्गाणि तानि न ममानि तस्य मात्रासुखेनापि ॥५॥ तानि
हि रागोद्रेकद्वयानाधापूर्वमणि च सुखानि । न ह्यासीद् रागमपगिध्य तत्र किञ्चित् सुखमशृक्तं ॥६॥ एवं क्षायिकमम्यत्तमवीर्यमिद्व-
त्त्वदर्शनजानः । आत्यन्तिकः म युक्तो निर्द्वन्द्वेनापि च सुखेन ॥७॥ सम्यत्येनमेव शास्त्रार्थं श्रौकैरुपमंहरति, द्विर्नद्वं सुमद्रं भवतीति ।
एवमिन्यादि ॥१॥ उक्तनीत्या यानि जीवादीनि तत्तानि तत्परिज्ञानाद् विरक्तस्य विषयसुखविवृणस्य भृशमात्मनः स्थिति-

नाश्रयद्वारत्वादि निश्रयायामभिनयसमन्ततौ रम्मसताने ॥ प्रयेत्यादि ॥ २॥ प्राक्तनं कर्म क्षपयतः तपोऽनुष्ठानादिभिः
 श्रयतेतुभिः संसारतोर्थाजि ममस्ममेव मोक्षनीयं प्रहीयते क्षपकथेण्या ॥ तत् इत्यादिना ॥ ३॥ अतराये ज्ञानदर्शनावरणयोश्च
 भोजनोपगपत् अशेषतः ॥ ग र्मस्त्वन्यामित्यादि ॥ ४॥ मस्तकशून्या ध्वत्ताया सर्वात्मना विनाशमुपैति सकलस्तालतरुः, एतं मोहनीये
 धीजे नोपं रम्मं क्षपयपि मयं ॥ तत् इत्यादि ॥ ५॥ क्षपितसकलधातिकर्म्मो यथाख्यातसंयममनुशासः वीजयधनेन मोहनी-
 यादिना विमुक्तः, त्वानकोऽन्तर्मलापगमात् परमेष्ठनः केवलद्विद्रासः ॥ शेष इत्यादि ॥ ६॥ वेदनीयादिकर्म्मफलपेक्षः शुद्धो
 मोहादिमलापगमाद् मुद्रः केवलज्ञानाभासेः निरामयो निर्गताशेषरोगनिदानः केवली भवति ॥ कृत्स्नेत्यादि ॥ ६॥ सकलकर्म-
 निमुक्तः ऊर्ध्वमेव निर्माणमधिगच्छति, निवृत्तस्य स्थानमप्युपचाराचिर्माणं, अथवा निर्माणं निवृत्तं मिद्वत्तं प्रक्षिप्तप्रदग्धेन्धनो
 गभिरिव निर्दग्धशष्ठापुषपादानमन्तानः ॥ दग्ध इत्यादि ८॥ गीजेऽत्यन्तं भस्मसात्कृते नाङ्कुरस्य प्रादुर्भासः, एतं कर्ममवीजे
 त्यन्ते संसारदुग्ध्याप्रादुर्भासः ॥ तदनन्तरं त्यादि ८॥ सकलकर्मक्षयसमनन्तरमालो कान्तादूर्ध्वं स गच्छति, कथं मुक्तस्य गतिरित्या-
 नंकायामिदमाह-पूर्वप्रयोगादंगत्वात् ऊर्ध्वगौरवाच्च गतिरस्य मिद्वामिव ॥ पूर्वप्रयोगस्योदाहरणानि दशयति—
 कुलालेत्यादि ॥ ९॥ पूर्वप्रयोगात् कर्म क्रिया यथा कुलालचक्रादिषु तथा सिद्धिगतिः स्मृता मृद्देपेत्यादि ॥ १०॥ अलावुनोऽप्स्वन्मज्जनं
 दृष्ट मृदेपमंगनिर्मोऽनं, एतं कर्म्ममृदकमंगत्यागात् सिद्धिगतिः मिद्वामिव ॥ १२॥ व्याघ्रपादवीजयधनच्छेदाद्यंत्रयधनच्छेदात्
 पेंडावंधनच्छेदाच्च गतिर्दृष्टा मिज्जाकालपेंटापुटाना एतं कर्मयधनरिच्छेदात् सिद्धस्य गतिः ॥ ऊर्ध्वमित्यादि ॥ १३॥ ऊर्ध्वगमनपरिणतिः
 एव गौर्ध्वं धर्म्मः-स्वभावो जीवानां, पुटलास्त्यधोगमनधर्माण इति मर्गज्ञयचनं ॥ यथेत्यादि ॥ १३॥ यथाक्रममधोगमनादि लोष्टादीनां

नीनयो-गतयः स्वभावादेन नायते, तथोर्ध्वगतिरात्मनां ॥ १४ ॥ अस्मादुक्तात् प्रकरात् यथा गतिवैकृत्यं यद्भवति
 गतिरित्यारम्भं ननु कर्मणः-क्रियायाः प्रतिघाताद्विरिञ्चितादिषु प्रयोगाच्च पुरोपेक्षानुविधानात् तदिष्यते सर्वं ॥ अध इत्यादि ॥ १५ ॥
 सर्वतो गतिर्नीयानामधः निर्यगूर्ध्वं च कर्मना गतिः, क्षीणकर्मणा ऊर्ध्वमेव गतिः तद्वर्मा सा स्वाभाविकी गतिर्धर्मो येषामिति ॥
 द्रव्यस्येत्यादि, द्रव्यस्य परमाण्वादेः कर्मणः-क्रियाया यथा उत्पत्तिरारभो गतिश्च ममं युगपत् तथा सिद्धस्य गतिमोक्षभव
 क्षया गतिमुक्तिः स्वात्मन्ययस्थानं जन्मक्षयः ममारभ्यो वेति ॥ उत्पत्तिरित्यादि ॥ १७ ॥ प्रकाशतममोर्यथा युगपदुत्पत्तिर्निनाशौ
 यस्मिन् काले प्रकाश उत्पद्यते तस्मिन्नेव काले तमसो निनाश इति युगपद्, एवं निर्गणं कर्मक्षयश्चेत्येक एव कालः । तथाऽन्यत्रा-
 प्युक्तं “मृत्यं बंधनमोथादूर्ध्वं जीवः प्रवेगतो याति । नन्वेरण्डकरीज नन्धनमुक्तं नजत्यूर्ध्वं ॥ १८ ॥ संगत्यागाद्वा लघुरात्मा भूत्वा स
 उत्पत्त्यूर्ध्वं । ननु गतलेपाज्जलादूक्यति जले निमग्नानपि ॥ २० ॥ ध्यानेन तथा चात्मा प्रयोजितो येन न नजत्यूर्ध्वं । तिष्ठासुरपि न शक्तः
 प्रवेगितो ननु न च त्थातुं ॥ ३॥ अपि चात्रेति गमनं स्वाभाविकमूर्ध्वमात्मनस्तस्य । आत्माग्निशिखाया गतिरन्या कर्मर्मानिलमशब्दि
 ॥ ४ ॥ स्वयम्भूपानभिर्मधंश्च तस्य न च मित्रहा गतिर्भवति । भवति हि विग्रहगमनं कर्ममशस्यार्थिनश्चेह ॥ ४ ॥ अपि चान्यश्रेणिग-
 तिर्नीयाना चैव पुटलाना च । व्याभाविकीप्यते येन तेन माऽविग्रहा मिद्रा ॥ ५ ॥ मिद्रस्य गतिर्युक्ता स्वयशत्वाच्चिध्रयोजनत्वाच्च ।
 नागिद्रता च युक्ता कर्मनिमुक्तस्य निष्पततः ॥ ६ ॥ नन्धविमोक्षात् सगत्यागात् पूर्वप्रयोगतो नापि । ननु गन्तुतोऽन्यमशता न
 च मुक्तोऽभीप्यते विग्रहः ॥ ८ ॥ इत्येव विप्रलापोऽस्पृष्टगतौ नान्तराऽस्ति यत् कालः । मत्यां हि मोक्षराय्याया स्यात् मिद्र इतरो
 मा ॥ ९ ॥ मोऽस्पृष्टया हि गत्याऽनन्तरमेव ममये जगच्छिखर । अग्राहनेतरां तेन नास्ति ननु भो नजत्कालः ॥ १० ॥ मिद्रश्चति गत्या

याम्ना मिद्विक्षेत्रे प्रहाय दंढमिह । न ह्यन्तराजस्ति मिद्विर्नासिद्विधास्ति मुक्तस्य ॥११॥ स्ववशस्थानभिर्सेधः कृतकृत्यस्य च यथा
 म्यभावेन । तस्योपयोग इष्टः तथा गतिः मा स्वभावेन ॥१२॥—

अथ यस्यः पृथिव्या उपरि मुक्तानामवस्थानं मा किंस्वरूपेत्याह—तन्वीत्यादि, मध्ये योजनाएकवहला प्रदेशपरिहान्या चोप-
 गृह्णमिक्षिराग्रान् तनुता पर्येतदतिन्वी मनोजेति अत्यन्तरुचिरा सुरभिरिष्टगंधा पुण्यवद्भिः पृथिवीकार्यैर्निर्वर्त्तिता पुण्या
 भृशं भागनशीला प्राग्भावेति नाम तस्याः, मा च लोकभूमिं व्यवस्थिता ॥१९॥ नृलोकेत्यादि, नृलोकेऽर्धतृतीया द्वीपा
 मानुषोत्तरमहीधरपरिक्षिप्ताः तत्पुण्यविष्कम्भा, पंचचत्वारिंशद्द्वयोजनलक्षविस्तरैत्यर्थः, उत्तानीकृतसितच्छत्रकाकृतिः शुभरूपाद्यात्मि-
 का शुभा तस्याः क्षितेरुपरि लोकान्तस्पृशां मिद्वानामवस्थानं ॥२०॥ 'तादात्म्ये'त्यादि, स आत्मा—स्वभावो येषां ते तदात्मा-
 नस्तद्भ्रातरस्तादात्म्यं तस्मात्—केवलज्ञानदर्शनस्वभावाद् आत्मर्नवोपयुक्ताः धारिकमन्यत्तवसिद्धत्वावस्थाः, हेत्वभावाच्च निष्क्रियाः,
 क्रियापरिणामं प्रति न किञ्चिचेपामस्ति निमित्तमिति ॥२१॥ ततोऽप्यूर्ध्वमित्यादि, लोकान्तात् परतोऽपि गतिस्तेषां कस्मान्न
 भवतीति चेत् गतेर्हर्तुर्धर्मास्तिकायः परं प्रधानमपेक्षाकारणं, तदभावाच्च परतो गतिः ॥२२॥ संसारेत्यादि, संसारविषयमतीतं
 मुक्तानां सुखमव्ययत्वाद्विगतव्याघाधं च परमं—प्रकृष्टं परमर्पिभिस्तीर्थकरादिभिरभिहितं ॥२३॥ स्यादेतदित्यादि, नष्टाष्टकर्मणो
 वेगतयोगत्रयस्य कथमकरणस्य सुखसंभव इत्यत्र मे शृणु ॥२४॥ लोक इत्यादि, प्रतीतिं दर्शयति, सुखो विषयः शब्दादिः तथा
 , सुखेदनायाथाभावे कर्मविपाके च मद्देदनीयादिके तथा सकलकर्मक्षयलक्षणे च मोक्षे ॥२५॥ सुखो वह्निरित्यादि, उदा-
 रणानि यथाक्रमं दर्शयति ॥२६॥ पुण्यकर्मैत्यादि, गतार्थोवेव श्लोकी ॥२७॥ सुस्वमेत्यादि, शोभनेन स्वापेन सुखनिद्रया

मुमुक्षुर्दृच्छति निर्वृतिं, तदेतदयुक्तं, योगवत्त्वात्तथ्यसुखानुशयाच्च, अनुशयप्रकर्षाणिकर्पत्वं ॥२८॥ अमेत्यदि, अमः खेदः क्लमो-
 ग्लानिः मदो मद्यपानादिजनितः व्याधिः ज्वरादिः मदनः कामसेवनमेभ्यश्च सुस्वापमुत्पत्त्यस्य संभवात् तत्परतिभयशोकादिर्मो-
 हस्तम्भात् सुमुत्पत्त्यसंभवः दर्शनं दर्शनावरणं कर्म तस्य विपाकादुदयात् सुस्वप्नमिति, न चैतानि कारणानि मुक्तात्मनां संभवति
 ॥२९॥ लोक इत्यादि, मोक्षमुखनदशोऽर्थः सकलेऽपि लोके न कचिदस्ति ततोऽनुपमं तत् ॥३०॥ लिंगेत्यादि, नाप्युपमानं तत्र
 क्रमने, मादृश्याभावात्, मादृश्याग्न्यं लिंगं नास्ति मोक्षमुखस्य, नाप्यनुमानस्य मुक्तमुखं गोचरीभवति, यस्मात्तस्य प्रामाण्यं
 लिङ्गप्रसिद्धेः कारणात्, पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकवह्निगं, न चास्ति तादृग् मोक्षमुखग्रन्थिपत्तावित्यतो नाप्यनुमेयं ॥३१॥ प्रत्यक्षमित्यादि,
 अर्हन्तां न्यज्ञानमेव तत् प्रत्यक्षं, प्रत्यक्षीकृत्य च तैर्यथावद्भाषितं, व्यपेतरागद्वयमोहैः श्रद्धयवाक्यैः मर्वज्ञैरेवैतदाख्यातं, अतः
 न्यज्ञप्रणीतागमप्रामाण्यात्तदस्तीति गृह्यते, प्रज्ञामाभ्यर्थ्यान्न ह्यवस्थपरीक्षया आगमव्यतिरिक्तैः प्रमाणैः, छद्मस्यप्रत्यक्षादिभिः
 परीक्ष्यमाणं न जातुचिदुपलभ्यत इति ॥३२॥ एवमनुपममव्याबाधं श्लाघ्यं स्वभाविकं मुक्तिसुखमनुभवति क्षपितसकलकर्मजालः ॥

यः पुनरयुना दुःखवद्गुलं संभारमवेक्ष्य तन्निःसरणकृतप्रयत्नः सम्यग्दर्शनज्ञानचरणसंपन्नो भिक्षुर्मोक्षाय घटमानो
 मोक्षार्थं कृतोत्साहो दृग्पमाकालदोषात् परिपेलवकीलिकासेवातसंहननदोषादनेकापायात्पायुर्दोषाच्चाल्पशक्तिरतीव स्तोक्वीर्यः
 कर्मणोऽयं मोहनीयाढीनामतिगुण्ठ्वादिति तीव्रानुभावात् अकृतार्थ एव अक्षपितकर्माष्टक एवोपमरस्ते कालं करोति, स
 खलु उपचितशुभराशिः सौधमर्दीनां द्वाढ्यानां कल्पानां विमानानां च सर्वार्थसिद्धान्तानामन्यतस्मिन् कल्पे विमाने देव-
 त्वायोपपद्यते, नत्र मौधमर्दिषु कल्पेषु विमानेषु वा सुकृतं कर्म पुण्यं तस्य फलं विपाकमनुभूयायुपः स्थितिक्षयान् प्रच्युतो

ममभाटारायदेवो धानियादिमनुष्यजानाविद्याकुलादिषु शील्यत्सु मञ्चेष्टु विद्या मुक्त्यनुगुणं ज्ञानं विनयोऽभ्युत्थानादिः
विमयो धनगान्यद्विणसंपत् विषयाः शब्दादयः सर्वेषामेवेषां विस्तरः प्राचुर्यं विस्तर एव विभृतिः तद्व्युक्तेषु मनुष्येषु प्रत्याया-
निमत्वात् जन्म ममधिगम्य पुनः सम्यग्दर्शनादिविशुद्धं बोधिमधामोतीति, ज्ञानचरणे बोधिशब्दवाच्ये ते ममत्रामोतीत्यर्थः।
अनेनोक्तत्वात् जन्म कुशलाभ्यामाहुः प्रक्रमेण सुखपरम्परायुक्तेन परं प्रकर्षतन्निर्जन्तित्वा मनुष्यो देवः पुनर्मनुष्य इत्येवं
प्रीतिं जन्मानि ममत्राप्य सम्यक्तत्वात्लाभादाहितसंस्तरपमा क्षपितमस्तकर्मराशिः सिद्ध्यति मिद्विक्षेत्रे इति ॥ उक्तं च-एवं
संयममां पितृम सम्यक्तत्वात् महमिद्विद्वत् ॥ मज्जानमहाचापो ध्यानादितपःमितपृक्तैः ॥१॥ संयमराजिरस्यं क्लेशचमूं संविधूय भव्या-
न्मा । कर्मनृपं पण्डित्यापनर्गज्यश्रियं लभते ॥२॥ एवं कर्मोदयजर्भा वः कर्मधयोपशमजैश्च । संसारसुवाचाहंन् मिद्विं कर्मक्ष-
यादं ॥३॥ ज्ञानं गुमागदीपं मन्मथत्वं तद्विप्रणाशाय । चारित्रमाश्रयन् क्षपयति कर्मणि तु तपोऽग्निः ॥४॥ एतेन भवति सिद्धिः
मिद्वगंगतुष्टयेन जिनरत्नेन । न तु संयमरहितस्य च गा स्यान्न ज्ञानमात्रेण ॥५॥ इत्येकान्तमैकद्वीपं विविधं क्षपेकपातालं । अष्टग्राहं
द्विगं चतुर्गगं चतुर्गलं ॥६॥ त्रिमहावर्तं त्र्युदयं पद्मेगं चतुरशीतिनियतोर्मिं । संमाराणवमात्मा नाया चतुरंगयोत्तरति ॥७॥
ममप्रति वाचको निज्ञाचार्यान्वयं द्विप्रकारमप्यावेदयते, तत्रायं प्रव्रजकान्वयः-शिवश्रीर्नामचाचकः पितामहः संग्रहकारस्य,
तस्य शिष्यो घोषनंदिक्षमणस्तस्यायं संग्रहकारः शिष्यः, ममप्रति वाचनाचार्यान्वयो-मुंडपादो नाम महावाचकः क्षमणः
मोऽस्य पितामहः संग्रहकारस्य, तस्य शिष्यो मूलनामा वाचकः, तस्यायं संग्रहकारकः शिष्यः । ममप्रत्यात्मीयजन्मान्वयस्थान-
तत्वे-न्यग्रोभिरा नाम ग्रामस्तत्र जातेन पाटलिपुत्रे कुमुदपुरनाम्नि विहरता कौभीपणिनेति गोत्राहुानं स्वातितनये-

नेति पितुराख्यानं, चात्सीसुतेनेति गोत्रेण नाम्ना उमेति मातुराख्यानं, सम्प्रदायाविच्छेदनाय तमर्हद्वचनं सम्यगवधार्य
 गरीरैः मानमेव दुःखराजं दुरागमेरैरिहकुसुखोपदेशप्रायस्वयीप्रभृतिभिः प्रमाणविपह्नायामक्षमैर्विहतमतिं हतविज्ञानमव-
 लोक्य लोक्युच्चैर्नगरवाचकेनेति स्वशाखाद्वचकं तत्त्वार्थाधिगमाख्यं शास्त्रं भव्यसत्त्वानुक्तपया विरचितं स्फुटार्थं उमा-
 स्वातिनेति॥ तदेतच्छास्त्रं जीवतत्त्वार्थाधिगमार्थं योज्यमोत्स्यते सूत्रतोऽर्थतथाशुभास्यति तत्रोक्तं सोऽव्यावाधसुखलक्षण-
 मनन्तमनुपमं परमार्थं मोक्षमचिरेण प्राप्स्यतीति॥ इति श्रीतत्त्वार्थटीकायां दशमोऽध्यायः संपूर्णः॥

इत्याचार्यहरिभद्रप्रारब्धायां यशोभद्रसूरिशिष्यनिर्वाहितायां तत्त्वार्थटीकायां दशमोऽध्यायः समाप्तः

॥ समाप्ता लघ्वी तत्त्वार्थटीका ॥

अहम्

वाचकाग्रणीश्रीमदुमास्वातिवाचकविहितं स्वोपज्ञभाष्ययुतं

श्रीतत्त्वार्थसूत्रम्।

प्रकाशयित्री-श्रीरत्नपुरीय (रतलाम) श्रेष्ठि ऋषभदेवजीकेशरीमलजीजैनभ्वतांबरसंस्था.

इदं पुस्तकं 'मोहनलाल मगनलाल बदामी' इत्यनेन स्वकीये श्री जैतानंद त्रि. प्रेम (दरीयामहेल सुस्त.) इति मुद्रणालये मुद्रितं.

वीर संगत् २४६२ }
विक्रम संगत् १९९२ }

पण्यम् १-०-०

} काष्ट सन् १९३६
} ग्रतयः ७००

अस्य पुनर्मुद्रणाद्याः सर्वेजिकाराः स्वायत्ताः स्थापिताः

Printed by:—Mohanlal Maganlal Badami.

at the:—Jainanand P. Press,

Daria Mahel. SURAT.

१-५ कारिकाः षट्पुरुषी
 ६-८ अर्हत्पूज्यता
 ९-१० तीर्थप्रशंसिः
 ११-२१ श्रीवीरवृत्तं
 २२ मूत्रप्रतिज्ञा
 २२-२६ अशक्यसंग्रहता
 २७ षट्स्यपि निर्याहकता
 २८ वचनस्य ग्राह्यत्वादि
 २९ वक्तुर्धर्मकान्तता
 ३० हितोपदेशकर्तव्यता
 ३१ मार्गोपदेशस्य हितत्वं
 षष्ठे ३ मोक्षमार्गः सूत्रं १

भाष्यानुक्रमः

३ सम्यग्दर्शनं २
 ४ सम्यग्दर्शने हेतू ३
 " तत्त्वानि ४
 " निक्षेपाः ५
 ५ अधिगमोपायाः ६-८
 ८ ज्ञानाधिकारः ९-२६
 १३ ज्ञानविषयः २७-३०
 " ज्ञानानां सहभावित्वा ३१
 १४ " विपर्ययता ३२-३३
 १५ नयाः ३४-३५

इति प्रथमोऽध्यायः

१८ भावाः १-७
 २० उपयोगाः ८-९
 २० जीवभेदाः १०-१४
 २१ इन्द्रियाणि १५-२४
 २३ संज्ञिनः २५
 २३ गत्यन्तरं २६-३२
 २४ जन्म ३३-३६
 २५ शरीराणि ३७-४९
 २८ वेदाः ५०-५१
 २९ अनपवर्त्यायुषः ५२

इति द्वितीयोऽध्यायः

३१ नरकाधिकारः १-६

३७ तिर्यग्लोकः ७-१३

४१ मनुष्याः १४-१५

४२ कर्मभूमयः १६

४२ नरतिर्यक्स्थितिः १७-१८

इति तृतीयोऽध्यायः

४४ देवभेदाः १-७

४६ प्रचीचारविचारः ८-१०

भवनपत्त्यादिभेदाः ११-१३

५० ज्योतिष्काः १४-१६

५२ वैमानिकाः १७-२७

५७ तिर्यग्लक्षणं २८

५७ देवादीनां स्थितिः २९-५६

इति चतुर्थोऽध्यायः

६१ अजीवकायद्रव्याणि १-६

६२ प्रदेशाधिकारः ७-११

॥ अवगाहाधिकारः १२-१६

६३ धर्मादीनामुपकारः १७-२२

६५ पुद्गलाधिकारः २३-२८

६६ सत्तो लक्षणं २९-३१

६८ बन्धाधिकारः ३२-३६

७० द्रव्यलक्षणादि ३७-४०

७० परिणामाधिकारः ४१-४४

इति पञ्चमोऽध्यायः

७१ योगास्त्रवपुण्यपापानि १-४

७१ सांपरायिकग्रन्थः ५-१०

॥ ज्ञानावरणीयादिहेतवः ११-२६

इति षष्ठोऽध्यायः

॥ ७० # ० ०

७७ व्रतस्य लक्षणं भेदो भावनाश्च १-७

८० मैत्र्याद्या भावनाः ८

८० हिसादीनां लक्षणानि ९-१२

८२ व्रतितो लक्षणभेदो १३-१४

८१ अगारिणो व्रतानि १५-१६

८२ संलेखना १७

८३ मय्यतयव्रतशीलातिचाराः १८-३२
दानलक्षणं फलाविशेषे हेतुः ३३-३४

इति सप्तमोऽध्यायः

८६ बन्धस्य हेतवः स्वरूपं विधयः

भेदात्तत्संख्या च १-६

८७ ज्ञानावरणीयादिकर्मप्रभेदाः ७-१४

८७ कर्मणां स्थितिः १५-२१

९४ विपाकप्रदेशबन्धौ २२-२५

९५ संवेद्यादि पुष्पं २६

इत्यष्टमोऽध्यायः

९५ संवरस्य लक्षणं साधनानि च १-३

९६ गुणसमितिधर्मानुप्रक्षाः ४-७

१०३ फलं परीषदाः गुणस्थानकर्मस्वव-

तारः सहभावाच्च ८-१७

१०४ चारित्र्यभेदाः १८

१०४ बाह्यतयांसि १९

१०५ अम्यंतरं तपस्तद्भेदाः २०-२१

॥ प्रायश्चित्तविनयवैयावृत्यस्वाध्याय-

व्युत्सर्गभेदाः २२-२६

१०७ ध्यानस्य लक्षणं कालो भेदाः

प्रभेदाः तत्स्वामिनश्च ७-४६

१०९ असंख्यगुणनिर्जरास्थानानि ४७

११० निर्ग्रन्थपञ्चकविचारः ४८-४९

इति नवमोऽध्यायः

११२ केवलहेतुत्रयः १

११२ कर्मक्षयरीतिः २

११३ मोक्षलक्षणं ३-४

११३ सिद्धगतिः ५-६

११५ क्षेत्रादिविचारः ७

११९ गयपद्मैरुपसंहारः

१२० प्रशस्तिः

इति दशमोऽध्यायः

जैनानन्दपुस्तकालये विक्रेयपुस्तकानि

त्रिपट्टीपदेशनासंग्रहः	०-८-०	नंदिआदिअकारादि, विषयानुक्रम	१-८-०	तत्त्वतरंगिणी	०-८-०
दशमकालिकचूर्णिः	०-०-०	विचाररत्नाकरः	०-०-०	बृहत्सिद्धप्रभाव्याकरणं	२-८-०
उत्तराख्ययनचूर्णिः	०-०-०	वन्दारुचिः	०-०-०	आचारांगसूत्रवृत्तिः (लेजर)	०-०-०
परिणाममाला (लेजर)	०-१२-०	पर्यणसंदोहो	०-१२-०	भगवतीजी दानशेखरखरिटीका	५-०-०
३५०, १५०, १२५ स्तवनानि	०-८-०	अहिंसाष्टकः सर्वज्ञसिद्धि ऐन्द्रस्तुति	०-८-०	पुष्पमाला मलधारीयेहमचंद्रकृत	५-०-०
प्रवचनमगरोद्धारः (संपूर्णः)...	६-०-०	अनुयोगचूर्णिर्हरिभद्रीयवृत्तिश्च	१-१२-०	तत्त्वार्थहारिभद्रीयटीका सभास्य	६-०-०
पंचाशकादिशास्त्राष्टकं	३-०-०	नंदीचूर्णिर्हरिभद्रीयवृत्तिः गाथाश्च	१-४०	कल्पकौमुदी	५-०-०
पंचाशकादिदशअकारादिक्रमः	३-०-०	नवपदप्रकरणबृहद्बृत्तिः	३-०-०	यतिदिनचर्या	५-०-०
ज्योतिष्करंडकटीका	३-०-०	वारसा सूत्र (सचित्र)	१२-०-०	विचारामृतसंग्रह	५-०-०
पंचवस्तुः खोपज्ञटीकायुक्तः	२-४-०	ऋषिभाषितानि	०-२-०	मध्यमसिद्धप्रभा (व्याकरण)	०-८-०
द्रव्यलोकप्रकाशः	२-०-०	ग्रन्थ्याविधानकुलकादि	०-३-०	भाष्य	१-०-०
क्षेत्रलोकप्रकाशः	२-८-०	प्रत्याख्यान विशेषणवती वीशवीशी	१-८-०	प्रवभावनावृत्ति (पू. हेमचंद्रस्वरि)	१-०-०
युक्तिप्रबोधः खोपज्ञः	१-८-०	विशेषानव्ययगाथायुक्तमादि	०-३-०	विशेषावश्यक पयुपपादशतकं	१-०-०
दशपयवा छायायुक्तं	१-८-०	ललितविस्तार	०-१०-०	(कोटयाचार्य कृतटीका)	१-०-०

प्राप्तिस्थानं जैनानन्द पुस्तकालय गोपीपुरा, सुरत.

वाचकाग्रणीश्रीउमास्वातिवाचकविहितं स्वोपज्ञभाष्ययुतं

॥ तत्त्वार्थाधिगमसूत्रम् ॥

॥ ॐ ॥

सम्यग्दर्शनशुद्धं यो ज्ञानं विरतिमेव चाप्नोति । दुःखनिमित्तमपीदं तेन सुलब्धं भवति जन्म ॥१॥ जन्मनि कर्मक्लेशैरनुबद्धेऽस्मिन्तथा प्रयतितव्यम् । कर्मक्लेशभावो यथा भवत्येष परमार्थः ॥२॥ परमार्थालाभे वा दोषेष्वारम्भकस्वभावेपु । कुशलानुबन्धमेव स्यादनवद्यं यथा कर्म ॥३॥ कर्माहितमिह चायुत्र चाद्यमतमो नरः समारभते । इहफलमेव त्वधमो विमध्यमस्तूभयफलार्थम् ॥४॥ परलोकहितार्थैव प्रवर्तते मध्यमः क्रियासु सदा । मोक्षार्थैव तु घटते

विशिष्टमतिरुत्तमः पुरुषः ॥५॥ यस्तु कृतार्थोऽप्युत्तममवाप्य धर्मपरेभ्य उपदिशति । नित्यं स उत्तमेभ्योऽप्युत्तम इति पूज्यतमेव ॥६॥ तस्मादहति पूजामहद्ब्रह्मोत्तमोत्तमो लोके । देवर्षिनरेन्द्रेभ्यः पूज्येभ्योऽप्यन्यसत्त्वानाम् ॥७॥ अभ्यर्चनादहं(रुह)तां मनःप्रसादस्ततः समाधिथ । तस्मादपि निःश्रेयसमतो हि तत्पूजनं न्याय्यम् ॥८॥ तीर्थप्रवर्तनफलं यत् श्रोक्तं कर्म तीर्थकरनाम । तस्योदयात्कृतार्थोऽप्यहंस्तीर्थं प्रवर्तयति ॥ ९ ॥ तत्स्वाभाव्यादेव

तीर्थमिदम् ॥ १८ ॥ द्विविधमनेकद्वादशविधं महाविषयसमितगम-
 युक्तम् । संसारार्णवपारगमनाय दुःखक्षयायालम् ॥ १९ ॥ ग्रन्था-
 र्थवचनपदुभिः प्रयत्नवद्भिरपि चादिभिर्निपुणैः । अनभिभवनी-
 यमन्यैर्भास्कर इव सर्वतेजोभिः ॥ २० ॥ कृत्वा त्रिकरणशुद्धं तस्मै
 परमर्पये नमस्कारम् । पूज्यतमाय भगवते वीराय विलीनमोहाय
 ॥ २१ ॥ तत्त्वार्थाधिगमाख्यं बह्वर्थं संग्रहं लघुग्रन्थम् । वक्ष्यामि
 शिष्यहितमिममर्हद्वचनैकदेशस्य ॥ २२ ॥ महतोऽतिमहाविषयस्य
 दुर्गमग्रन्थभाष्यपारस्य । कः शक्तः प्रत्यासं जिनवचनमहोदधेः
 कर्तुम् ? ॥ २३ ॥ शिरसा गिरिं विमिस्सेदुच्चिक्षिप्सेच्च स क्षितिं दो-
 र्भ्याम् । प्रतितीर्थेच्च समुद्रं मिस्सेच्च पुनः कुशाग्रेण ॥ २४ ॥ व्यो-
 म्नीन्दुं चिकमिपेन्मेरुगिरिं पाणिना चिकम्पयिषेत् । गत्याऽनिलं
 जिगीषेच्चरमसमुद्रं पिपासेच्च ॥ २५ ॥ (नेयं व्याख्याता हरिभद्रीय-
 वृत्तौ) खद्योतकप्रभाभिः सोऽमिबुभूयेच्च भास्करं मोहात् । योऽति-
 महाग्रन्थार्थं जिनवचनं संजिघृक्षेत् ॥ २६ ॥ (शिरसेत्यादि खद्योत-

प्रज्ञाश्रयति भास्करो यथा लोकम् । तीर्थप्रवर्तनाय प्रवर्तते तीर्थकर-
 णम् ॥ २७ ॥ यः शुभकर्मसिवनभाचितभावो भवेच्चनेकषु । जज्ञे
 ज्ञानेऽन्धाणु सिद्धान्तरेन्द्रकुलदीपः ॥ २८ ॥ ज्ञानैः पूर्वोधिगतर-
 ग्रन्थिपतिर्मतिश्रुतावधिभिः । त्रिमिरपि शुद्धैर्युक्तः शैत्यद्युतिका-
 न्तिमिरिवेन्दुः ॥ २९ ॥ शुभमारसचसंहनवीर्यमाहात्म्यरूपगुण-
 युक्तः । जगति महावीर इति त्रिदशैर्गुणतः कृताभिरयः ॥ ३० ॥
 मयमेव युद्धतच्यः मरुहिताभ्युद्युताचलितमन्त्रः । अभिनन्दित-
 शुभमयः मेन्द्रलोकान्तिकैर्देवैः ॥ ३१ ॥ जन्मजरामरणार्त्तं जगदश-
 रणममिममीक्ष्य निःभारम् । स्फीतमपहाय राज्यं दामाय धीमान्
 प्रवव्राज ॥ ३२ ॥ प्रतिपद्याशुभदमनं निःश्रेयमसाधकं श्रमण-
 लिङ्गम् । कृतमामायिरुक्तां व्रतानि विधिवत्समारोप्य ॥ ३३ ॥
 मम्यत्तज्ञानचारित्रमन्तरपः ममाधिवलयुक्तः । मोहादीनि निह-
 त्याशुमानि चत्वारि कर्माणि ॥ ३४ ॥ केवलमधिगम्य विशुः स्व-
 यमेव ज्ञानदर्शनमनन्तम् । लोकहिताय कृतार्थोऽपि देशयायास

कृत्यादि चार्याद्वयमन्यकर्त्तृमिति हारिः) एकमपि तु जिनवचना-
घमात्रिर्वाहिकं पदं भवति। श्रूयन्ते चानन्ताः सामायिकमात्रपद-
सिद्धाः ॥२७॥ तस्मात्तत्प्रामाण्यात् समासतो व्यासतश्च जिनवच-
नम्। श्रेय इति निर्विचारं ग्राह्यं धार्यं च वाच्यं च ॥२८॥ न भ-
वति धर्मः श्रोतुः सर्वसैकान्ततो हितश्चणात्। ब्रुवतोऽनुग्रहबुद्ध्या

प्रथमोऽध्यायः ।

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्याणि मोक्षमार्गः ॥१॥

सम्यग्दर्शनं सम्यग्ज्ञानं सम्यक्चारित्रमित्येष त्रिविधो मोक्ष-
मार्गः, तं पुरस्ताद्वृक्षणतो विधानतश्च विस्तरेणोपदेक्ष्यामः। शास्त्रा-
नुपूर्वीविन्यासार्थं तूद्देशमात्रमिदमुच्यते। एतानि च समस्तानि
मोक्षसाधनानि, एकतरामावेऽप्यसाधनानीत्यतस्त्रयाणां ग्रहणम्।
एषां च पूर्वलाभे भजनीयमुत्तरं, उत्तरलाभे तु (लाभेऽपि ह.)

वक्तुस्त्वैकान्ततो भवति ॥२९॥ अममविचिन्त्यात्मगतं तस्माच्छ्रे-
यः सदोषदेष्टव्यम्। आत्मानं च परं च हि हितोपदेष्टाऽनुगृह्णाति
॥३०॥ नतौ च मोक्षमार्गाद्वितोपदेशोऽस्ति जगति कृत्स्नेऽस्मिन्।
तस्मात्परमिद(मय)मेवेति मोक्षमार्गं प्रवक्ष्यामि ॥३१॥

॥ इति सम्बन्धकारिकाः समाप्ताः ॥

नियतः पूर्वलाभः। तत्र सम्यगिति प्रशंसार्थो निपातः, समश्च-
तेर्वा भावः (भावे ह०)। दर्शनमिति दृशेरव्यभिचारिणी सर्वेन्द्रि-
यानिन्द्रियार्थप्राप्तिः, एतत्सम्यग्दर्शनं, प्रशस्तं दर्शनं सम्यग्दर्शनं,
संगतं वा दर्शनं सम्यग्दर्शनम्। एवं ज्ञानचारित्रयोरपि ॥

तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम् ॥२॥

तत्त्वानामर्थानां श्रद्धानं तत्त्वेन वाऽर्थानां श्रद्धानं तत्त्वार्थश्र-

द्वानं तत् सम्यग्दर्शनम्, तत्त्वेन भावतो निश्चितमित्यर्थः, तच्चानि
जीवादीनि वक्ष्यन्ते, त एव चार्थास्तेषां श्रद्धानं-तेषु प्रत्ययान-
धारणम् । तदेवं प्रथमसंवेगनिर्देशानुक्रम्यास्तिक्याऽऽभिव्यक्तिल-
क्षणं तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमिति ॥

तन्निर्गताधिगमाद्वा ॥३॥

तदेतत्सम्यग्दर्शनं द्विविधं भवति-निर्गतसम्यग्दर्शनमधिग-
मसम्यग्दर्शनं च, निर्गताधिगमादोत्पद्यत इति द्विहेतुकं द्विवि-
धम् ॥ निर्गमः परिणामः स्वभावः अपरोपदेश इत्यनर्थान्तरम् ।
ज्ञानदर्शनोपयोगलक्षणो जीव इति वक्ष्यते । तस्यानादौ संसारे
परिभ्रमतः कर्मत एव कर्मणः स्वकृतस्य बन्धनिष्ठाचनोदयनिर्ज-
रापेक्षं नारकतिर्यग्योनिमनुष्यामरभवग्रहणेषु विविधं पुण्यपापफ-
लमनुभवतो ज्ञानदर्शनोपयोगस्याभाव्यात् तानि तानि परिणामा-
द्यवसायस्थानान्तराणि गच्छतोऽनादिमिथ्यादृष्टेरपि सतः परि-
णामविशेषादपूर्वकरणं तादृग्भवति येनास्यानुपदेशात्सम्यग्दर्शन-

मुत्पद्यत इत्येतच्चिसर्गसम्यग्दर्शनम् ॥ अधिगमः अभिगमः आ-
गमो निमित्तं श्रवणं शिक्षा उपदेश इत्यनर्थान्तरम्, तदेवं परो-
पदेशाद्यतत्त्वार्थश्रद्धानं भवति तदधिगमसम्यग्दर्शनमिति ॥

अग्राह-तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमित्युक्तम्, तत्र किं तच्च
मिति । अत्रोच्यते-

जीवाजीवास्त्रयबन्धसंस्वरनिर्जराभोक्षास्तत्त्वम् ॥४॥

जीवा अजीवा आत्मवा बन्धः संस्वरो निर्जरा मोक्ष इत्येष सप्त-
विधोऽर्थस्तत्त्वम् । एते ग सप्त पदार्थास्तत्त्वानि । तल्लक्षणतो विधा-
नतश्च पुरस्ताद्विस्तरेणोपदेश्यामः ॥

नामस्थापनाद्रूप्यभावतस्तद्व्यासः ॥५॥

एभिर्नामादिभिश्चतुर्भिर्नुरयोगद्वारैस्तेषां जीवादीनां तत्त्वानां
न्यासो भवति । विस्तरेण लक्षणतो विधानतश्चाधिगमार्थं न्यासो,
निक्षेप इत्यर्थः, तद्यथा-नामजीवः स्थापनाजीवो द्रव्यजीवो भाव-
जीव इति । नाम संज्ञा कर्म इत्यनर्थान्तरम्, चेतनावतोऽचेतनस्य

ना द्रव्यस्य जीव इति नाम क्रियते न नामजीवः । यः काष्ठ-
पुस्तचित्ररुमार्गभक्षिषेपादिषु स्थाप्यते जीव इति न स्थापनजीवो,
देवताप्रतिकृतिरुद्र, इन्द्रो रुद्रः स्फुटो विष्णुरिति । द्रव्यजीव
इति गुणपर्यायमित्युक्तः प्रज्ञास्थापितोऽनादिपारिणामिकभावयुक्तो
जीव उच्यते, अथवा शून्योऽयं भङ्गः, यस्य ह्यजीवस्य मतो
भयं जीवत स्यात् न द्रव्यजीवः स्याद्, अनिष्टं चेत्तत् । भावतो
जीवा औपगमिरुपायिरुक्षायोपशमिक्रौढयिकपारिणामिकभार-
युक्ताः, उपयोगलक्षणाः समारिणो मुक्ताश्च द्विविधा नश्यन्ते ॥

तत्त्वमजीवादिषु मर्येण्यनुगतव्यम् ॥

पर्यायान्तरेणापि नामद्रव्यं स्थापनाद्रव्यं द्रव्यद्रव्यं भावतो
द्रव्यमिति । यस्य जीवस्य ना अजीवस्य ना नाम क्रियते द्रव्य-
मिति तन्नामद्रव्यम् । यत्काष्ठपुस्तचित्ररुमार्गभक्षिषेपादिषु स्थाप्यते
द्रव्यमिति तत् स्थापनाद्रव्यं, देवताप्रतिकृतिरुद्र, इन्द्रो रुद्रः स्फुटो
विष्णुरिति । द्रव्यद्रव्यं नाम गुणपर्यायवियुक्तं प्रज्ञास्थापितं धर्मा-

दीनामन्यतमत्, केचिदप्याहुः—यद् द्रव्यता द्रव्य भवात्, तच्च
पुद्गलद्रव्यमेवेति प्रत्येतव्यम्, अणवः स्फुटश्च, महत्तमेदेभ्य
उत्पद्यन्त इति वक्ष्यामः । भावतो द्रव्याणि धर्मादीनि मगुणप-
र्यायाणि प्राप्तिलक्षणानि वक्ष्यन्ते, आगततश्च प्राप्तज्ञो द्रव्यमिति
भव्यमाह, द्रव्यं च भव्ये, भव्यमिति प्राप्यमाह, भू प्राप्तागतमेवपदी,
तदेवं प्राप्यन्ते प्राप्नुवन्ति ना द्रव्याणि ॥ एवं मर्येण्यपामनादीना-
मादिमता च जीवदीनां भावानां मोक्षान्तानां तत्त्वाधिगमार्थं
न्यामः कार्य इति ॥

प्रमाणनरैरधिगमः ॥ ६ ॥

एषां च जीवदीनां तत्त्वानां यथोद्दिष्टानां नामादिभिर्न्य-
स्ताना प्रमाणनरैर्मिलराधिगमो भवति । तत्र प्रमाणं द्विविधं,
परोक्षं प्रत्यक्षं च नश्यते, चतुर्विधमित्येके, नयनादान्तरेण ।
नयाश्च नगमादयो नश्यन्ते ॥ किञ्चान्यत्—
निर्देगस्यामित्वमाधनाधिरुणस्थितिचिधानतः ॥ ७ ॥

एभिश्च निर्देष्टादिभिः पदभिरनुयोगद्वारः सर्वेषां भगवानां
जीवादीनां तत्त्वानां विरूप्यशो विमलेणाधिगमो भवति, तद्यथा-
निर्देष्टाः-सो जीवः?, औपग्रामिकदिभासयुक्तो द्रव्यं जीवः,
सम्यग्दर्शनरहीभायां किं सम्यग्दर्शनं?, द्रव्यं, सम्यग्दृष्टिर्जीवो-
द्गमो नोदरन्धो नोग्रामः। इयमित्यं, इत्यसम्यग्दर्शनमिति,
एतद् ग्रामसंयोगेन परसंयोगेनोभयसंयोगेन चेति राच्यम्,
ग्रामसंयोगेन जीवस्य सम्यग्दर्शनं, परसंयोगेन जीवस्याजीवस्य
जीवयोगरहीयोजीवानामजीवानामिति विरूप्याः, उभयसंयोगेन
जीवस्य नोजीवस्य जीवयोगरहीयोजीवानामजीवानामिति विरू-
प्या न सन्ति, ग्रंथाः सन्ति। साधनं, सम्यग्दर्शनं केन भवति?,
निर्गमादधिगमाद्वा भवतीत्युक्तम्, तत्र निर्गमः पूर्वोक्तः, अधि-
गमस्तु सम्यग्ग्राह्यमः, उभयमपि तदावरणीयस्य कर्मणः क्षये-
नोपग्रमेन धयोपग्रमाख्यामिति। अधिकरणं त्रिविधं-आत्म-
मन्त्रिणानेन परमन्त्रिणानेनोभयमन्त्रिणानेनेति राच्यम्, आत्म-

सन्निधानमभ्यन्तरमन्त्रिधानमित्यर्थः, परमन्त्रिधानं बाह्यसन्निधा-
नमित्यर्थः, उभयमन्त्रिधानं बाह्याभ्यन्तरमन्त्रिधानमित्यर्थः, कस्मि-
न् सम्यग्दर्शनं?, आत्ममन्त्रिधाने तावत् जीवे सम्यग्दर्शनं जीवे
ज्ञानं जीवे चारित्रमित्येतदादि, बाह्यमन्त्रिधाने जीवे सम्यग्दर्शनं
नोजीवे सम्यग्दर्शनमिति यथोक्ता विरूप्याः, उभयमन्त्रिधाने
चाप्यभूताः मदूताश्च यथोक्ताः भङ्गविरूप्या इति। स्थितिः,
सम्यग्दर्शनं कियन्तं कालम्?, सम्यग्दृष्टिर्द्विविधा-मादिः मय-
र्ययमाना मादिरपर्ययमाना च, मादि मपर्ययमानमेव च सम्य-
ग्दर्शनम्, तद्वद्व्येनान्तमुहृतं, उत्कृष्टेन पदपटिः मागरोपमाणि
पात्रिकानि, सम्यग्दृष्टिः मादिरपर्ययमाना, मयोगः शैलेशीघ्रा-
सश्च केवली मिद्वयेति। विधानं, हेतुत्रिविध्यात् क्षयादित्रिविधं
सम्यग्दर्शनम्, तदावरणीयस्य कर्मणो दर्शनमोहस्य च क्षया-
दिभ्यः, तद्यथा-क्षयसम्यग्दर्शनं उपग्रमसम्यग्दर्शनं धयोपग्रमम-
स्यग्दर्शनमिति, अत्र औपग्रामिकद्वयोपग्रामिकभायिकृणां परतः

परतो विशुद्धिप्रकर्षः ॥ किंचान्यन्—

मत्संख्याक्षेत्रस्पर्शनकालान्तरभावाल्लप्यदुत्त्वैश्च ॥ ८ ॥

मन् संख्या क्षेत्रं स्पर्शनं कालः अन्तरं भावः अल्पबहुत्व-
मित्येतत् मद्भूतपदप्ररूपणादिभिरष्टाभिरनुयोगद्वारैः सर्वभाषाणां
विकल्पशो विस्तराधिगमो भवति, कथमिति चेद्, उच्यते, सत्,
मम्यग्दर्शनं किमस्ति नास्ति?, अस्तीत्युच्यते, छास्तीति चेदुच्यते
—अजीवेषु तावन्नास्ति, जीवेषु तु भाज्यं, तद्यथा—गतीन्द्रियकाय-
योगकषायवेदलेभ्यामम्यत्तद्भानदर्शनचारित्राहारोपयोगेषु त्रयो-
दशस्वनुयोगद्वारेषु यथामम्भवं मद्भूतप्ररूपणा कर्तव्या । संख्या,
कियत्सम्यग्दर्शनं?, किं संख्येयमसंख्येयमनन्तमिति ?, उच्यते,
असंख्येयानि सम्यग्दर्शनानि, मम्यग्दृष्टयस्त्वनन्ताः । क्षेत्रम्,
सम्यग्दर्शनं कियति क्षेत्रे ?, लोकस्यासंख्येयभागे । स्पर्शनम्,
सम्यग्दर्शनेन किं स्पृष्टम् ?, लोकस्यासंख्येयभागः, मम्यग्दृष्टिना
एव सर्वलोक इति । अत्राह—मम्यग्दृष्टिसम्यग्दर्शनयोः कः प्रतिवि-

शेष इति, उच्यते, अपायसद्व्यवस्थाया मम्यग्दर्शनम्, अपाय आभिनि-
बोधिकं, तद्योगात्मम्यग्दर्शनं, तत् केवलिनो नास्ति, तस्मात् न
केवली मम्यग्दर्शनी, मम्यग्दृष्टिस्तु भवति । कालः. मम्यग्दर्शनं
कियन्तं कालमिति, अत्रोच्यते, तद् एकजीवेन नानाजीवैश्च परी-
क्ष्यं, तद्यथा—एकजीवं प्रति जघन्येनान्तमुद्भूतं, उत्कृष्टेन पदपट्टिः
मागरोपमाणि साविकानि, नानाजीवान् प्रति सर्वाद्वा । अन्त-
रम्, मम्यग्दर्शनस्य को विरहकालः?, एकं जीवं प्रति जघ-
न्येनान्तमुद्भूतं, उत्कृष्टेन उपार्धपुद्गलपरिवर्तः, नानाजीवान् प्रति
नाम्यन्तरम् । भावः, मम्यग्दर्शनमौपशमिकार्दानां भावानां
कृतमो भावः?, उच्यते, औदधिकपारिणामिकवर्जं त्रिषु भावेषु
भवति । अल्पबहुत्वम्, अत्राह—मम्यग्दर्शनानां त्रिषु भावेषु
वर्तमानानां किं तुल्यसंख्यत्वमाहोस्विदल्पबहुत्वमस्तीति, उच्यते,
मर्वस्तोकमौपशमिकं, ततः क्षायिकमसंख्येयगुणं, ततोऽपि क्षा-
योपशमिकमसंख्येयगुणं, मम्यग्दृष्टयस्त्वनन्तगुणा इति । एवं

मर्मभाषाणां नामादिभिर्न्यासं कृत्वा प्रमाणादिभिरभिगमः कार्यः॥

उक्तं मय्यदर्शनम्, ज्ञानं वक्ष्यामः—

मतिश्रुतायधिष्मनः पर्यायकेचलानि ज्ञानम् ॥ ९ ॥

मतिज्ञानं श्रुतज्ञानं अयधिज्ञानं मनःपर्यायज्ञानं केवल-
ज्ञानमिमेत्यतः मूलविधानतः पञ्चविधं ज्ञानं, प्रमेदास्त्वस्य
पुरस्ताद्वक्ष्यन्ते ॥

नन्प्रमाणे ॥ १० ॥

तदंत्यप्रविधमपि ज्ञानं द्वे प्रमाणे भवतः, परोक्षं ग्रत्यक्षं च ॥

आद्ये परोक्षम् ॥ ११ ॥

आद्यो भवमाद्यं, आद्ये मृत्रक्रमप्राप्त्यान् प्रथमद्वितीये प्रा-
प्ति, तदवभाष्ये मतिज्ञानश्रुतज्ञाने परोक्षं प्रमाणं भवतः, कुतः?,
निमित्तापेक्षन्याय, अपायमद्वयतया मतिज्ञानं, तादिन्द्रियानिन्द्रि-
यनिमित्तमिति वक्ष्यते, तत्पूर्वकन्यायपरोपदेयत्वाच्च श्रुतज्ञानम् ॥

प्रत्यक्षमन्यत् ॥ १२ ॥

मतिश्रुताभ्यां यदन्यत् त्रिविधं ज्ञानं तत्प्रत्यक्षं प्रमाणं भवति ।
कुतः ?, अतीन्द्रियत्वात्, ग्रमीयन्तेऽर्थास्तैरिति प्रमाणानि,
अत्राह—इह अवधारितं 'द्वे एव प्रमाणे प्रत्यक्षपरोक्षे' इति, अनु-
मानोपमानागमार्थापत्तिमभवाभावानपि च प्रमाणानीति केचि-
न्मन्यन्ते तत्कथमेतदिति, अत्रोच्यते, सर्वाण्येतानि मतिश्रुत-
योरन्तर्भूतानि, इन्द्रियार्थसन्निकर्षनिमित्तत्वात्, किंचान्यत्—
अप्रमाणान्येव वा, कुतः ?, मिथ्यादर्शनपरिग्रहाद्विपरीतोपदेशाच्च,
मिथ्यादृष्टेर्हि मतिश्रुतावधयो नियतमज्ञानमेवेति वक्ष्यते, नय-
वादान्तरेण तु यथा मतिश्रुतविकल्पज्ञानि भवन्ति तथा परस्ता-
द्वक्ष्यामः॥ अत्राह—उक्तं भवता मत्यादीनि ज्ञानानि उद्दिश्य तानि
विधानतो लक्षणतश्च परस्ताद् विस्तरेण वक्ष्याम इति, तदुच्य-
तामिति, अत्रोच्यते—

मतिः स्मृतिः मञ्जा चिन्ताऽऽभिनिबोध

इत्यनर्थान्तरम् ॥ १३ ॥

मतिज्ञानं स्मृतिज्ञानं मंज्ञाज्ञानं चिन्ताज्ञानं आभिनिबोधिक-
ज्ञानमित्यनर्थान्तरम् ॥

तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम् ॥ १४ ॥

तद्-एतन्मतिज्ञानं द्विविधं भवति-इन्द्रियनिमित्तमनिन्द्रिय-
निमित्तं च, तत्रेन्द्रियनिमित्तं स्पर्शनादीनां पञ्चानां स्पर्शादिषु
पञ्चभ्येन स्वविषयेषु, अनिन्द्रियनिमित्तं मनोवृत्तिरोषज्ञानं च ।

अवग्रहेहापायधारणाः ॥ १५ ॥

तदेतन्मतिज्ञानमुभयनिमित्तमप्येकग्रथतुर्गिधं भवति. तद्यथा-
अग्रह ईहा अपायो धारणा चेति, तत्राव्यक्तं यथाम्बुमिन्द्रियनि-
पयणामालोचनधारणमग्रहः, अग्रहो ग्रहणमालोचनमग्रधा-
रणमित्यनर्थान्तरम् । अग्रहीते विषयाथकृदेशाच्छेयानुगमनं
निश्चयविशेषजिज्ञासा ईहा, ईहा ऊहा तर्कः परीक्षा विचारणा
जिज्ञासेत्यनर्थान्तरम् । अग्रहीते त्रिषये मम्यगमम्यगिति गुण-
दोषविचारणाध्ययमायापनोदोऽपायः, अपायोऽपगमः अपनोदः

अपव्याधः अपेतमयगतमपविद्रमपनुत्तमित्यनर्थान्तरम् । धारणा
प्रतिपत्तिर्यथास्वं मत्यनस्थानमग्रधारणं च, धारणा प्रतिपत्तिरन-
धारणमग्रस्थानं निश्चयोऽग्रगमः अग्रबोध इत्यनर्थान्तरम् ॥

बहुबहुविधक्षिप्रानिश्चितानुक्तध्रुवाणां सेतराणाम् ॥ १६ ॥

अग्रहद्वयधत्तारो मतिज्ञानविभागा एषां बहुहादीनाम-
र्थानां सेतराणां भग्नयेकशः, सेतराणामिति सप्रतिपक्षाणामि-
त्यर्थः, बहुमगृह्णाति अल्पमगृह्णाति बहुविधमगृह्णाति एरुवि-
धमगृह्णाति क्षिप्रमगृह्णाति चिरंमगृह्णाति अनिश्चिनमगृह्णाति
निश्चितमगृह्णाति अनुक्तमगृह्णाति उक्तमगृह्णाति ध्रुममगृ-
ह्णाति अग्रममगृह्णाति, इत्येवमीहादीनामपि विधात् ॥

अर्थस्य ॥ १७ ॥

अग्रहादयो मतिज्ञानविरूपा अर्थस्य भवन्ति ॥

व्यञ्जनस्यावग्रहः ॥ १८ ॥

व्यञ्जनस्यावग्रह एव भवति, नेहादयः, एवं द्विविधोऽवग्रहो,

(द्वितीयं) यजनस्य अर्थस्य च, इहादयस्तत्रैवेव ॥
न चक्षुरनिन्द्रियाभ्याम् ॥ १९ ॥

चक्षुषा नोदन्दिरेण च ज्यञ्जनाग्रहो न भवति, चतुर्भिरेन्द्रियैः श्रेष्ठभयतीत्यर्थः, एतेमेतन्मतिज्ञानं द्विनिधं चतुर्निधं अष्टाविनिनिधं अष्टपष्टयुत्तरशतविधं पद्विंशच्चिन्नविधं च भवति ॥

अत्राह-गृहीमन्मानमतिज्ञानम्, अथ श्रुतज्ञानं किमिति ?, श्रोत्रोपने—

श्रुतं मतिपुत्रं ज्ञानं कदादशभेदम् ॥ २० ॥

श्रुतज्ञानं मतितानपूरकं भवति, श्रुतमाप्तमचनमागम उपदेष्टव्यं तैत्तिरीयमाज्ञायः प्रयत्नं जिनयनमित्यनर्थान्तरम्, तद्विविधम्—
तन्मात्रमभूत्तद्विष्टम् च, तत्पुनरनेकविधं द्वादशविधं न यथामल्लभम् ।
अहमात्ममनेकविधम्, तत्राद्या—भामागिकं चतुर्विंशतिस्त्वगो-
मन्त्रनं प्रतिक्रमणं प्रायश्च्युत्तमर्गः प्रत्यागयानं दशमकालिकं उच-
नगत्यायाः दद्याः सत्ययसहस्रैः निजीयमृषिभाषितान्येयमादि ।

अङ्गप्रविष्टं द्वादशविधम्, तद्यथा—आचारः सूत्रकृतं स्थानं गमनायः व्याख्याप्रज्ञप्तिः ज्ञातधर्मकथा उपामकाध्ययनदशाः अन्तःकृद्दशाः अनुत्तरौषपातिरुद्दशाः प्रश्नव्याकरणं विपाकसूत्रं दृष्टिपात इति ॥ अत्राह—मतिज्ञानश्रुतज्ञानयोः कः प्रतिविशेष इति?, अत्रोन्यते—उत्पन्नाविनष्टार्थग्राहकं मास्म्यतकालविषयं मतिज्ञानं, श्रुतज्ञानं तु त्रिमालप्रिपयं उत्पन्नविनष्टानुत्पन्नार्थग्राहकम् ।

अत्राह—गृहीमो मतिश्रुतयोर्नानात्वम्, अथ श्रुतज्ञानस्य द्विविधमनेकद्वादशविधमिति किञ्चितः प्रतिविशेष इति?, अत्रोन्यते—
यत्तु निशेषाद्विविध्यम्, यद्भगवद्भिः सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिः परम-
पिम्बिर्हृद्भिः तत्समाभाव्यात् परमशुभस्य च प्रयत्नप्रतिष्ठापनक-
लस्य तीर्थकरनामकर्मणोऽनुमानादुक्तं भगवच्चिद्वैरतिशयमद्भि-
रुत्तमातिशययागशुद्धिसंयत्तैर्गणधरैर्दृष्टं तदङ्गप्रविष्टम्, गणधरा-
नन्नर्यादिभिस्तत्त्यन्तविशुद्धानामैः परमप्रकृष्टाङ्गमतिशक्तिभि-
राचार्यैः कालसहस्रनाथुर्दोषाटल्यशक्तीनां शिष्याणामनुग्रहाय य

भवप्रत्ययो नारकदेवानाम् ॥ २२ ॥

नारकाणां देवानां च यथासं भवप्रत्ययमवधिज्ञानं भवति,
भवप्रत्ययं भवहेतुकं भवनिमित्तमित्यर्थः, तेषां हि भवोत्पत्तिरेव
तस्य हेतुर्भवति, पक्षिणामाकाशगमनवत्, न शिक्षा न तप इति ॥
यथोक्तनिमित्तः पङ्क्तिरूपः शेषाणाम् ॥ २३ ॥

यथोक्तनिमित्तः क्षयोपशमनिमित्त इत्यर्थः, तदेतदवधिज्ञानं
क्षयोपशमनिमित्तं पङ्क्तिं भवति शेषाणां, शेषाणामिति नारक-
देवेभ्यः शेषाणां तिर्यग्योनिजानां मनुष्याणां च, अवधिज्ञाना-
वरणीयस्य कर्मणः क्षयोपशमाभ्यां भवति पङ्क्तिश्च, तद्यथा-
अनानुगामिकं अनुगामिकं हीयमानकं वर्धमानकं अनवस्थितं
अवस्थितमिति, तत्रानानुगामिकं यत्र क्षेत्रे स्थितस्योत्पन्नं ततः
ग्रन्थुतस्य प्रतिपतति, प्रश्नादेशरूपज्ञानवत् । आनुगामिकं यत्र
क्वचिदुत्पन्नं क्षेत्रान्तरगतस्यापि न प्रतिपतति, भास्करप्रकाशवत्
घटरक्तभाववच्च । हीयमानकं असंख्येयपु दीपेषु समुद्रेषु पृथि-

त्योक्तं तदङ्गवाहमिति । मयज्ञप्रणीतत्वादानन्त्याच्च ज्ञेयस्य शु-
तज्ञानं मतिज्ञानान्महाविषयम्, तस्य च महाविषयत्वात् तांस्ता-
नर्थनिधिकृत्य प्रकरणमसाध्यपेक्षमज्ञोपाङ्गनानात्वम् । किं चान्यत्-
मुत्तमग्रहणधारणविज्ञानानपोहप्रयोगार्थं च, अन्यथा ह्यनिवद्धमज्ञो-
पाङ्गजः समुद्रप्रतरणवदुरध्ववसेयं स्यात्, एतेन पूर्वाणि वस्तूनि
प्राभृतानि प्राभृतप्राभृतानि अध्ययनान्युद्देशश्च व्याख्यातः ॥
अत्राह-मतिश्रुतयोस्तुल्यविषयत्वं वक्ष्यति 'द्रव्येज्जमवर्षययि-
ष्वि'ति, तस्मादेकत्वमेवास्ति, अत्रोच्यते-उक्तमेतत् 'साम्प्र-
तकालविषयं मतिज्ञानं श्रुतज्ञानं तु त्रिकालविषयं विशुद्धतरं' चेति,
किं चान्यत्-मतिज्ञानमिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमात्मनो ज्ञस्वाभा-
व्यात्पारिणामिकम्, श्रुतज्ञानं तु तत्पूर्वकमाप्नोपदेशाद्भवतीति ॥
अत्राह-उक्तं श्रुतज्ञानम्, अथावधिज्ञानं किमिति?, अत्रोच्यते-
द्विविधोऽवधिः ॥ २१ ॥

भवप्रत्ययः क्षयोपशमनिमित्तश्च ॥ तत्र-

त्रीणु विमानेषु निर्यगूर्ध्वमधो यदुत्पन्नं क्रमजः संक्षिप्यमाणं
 प्रतिपतति आ अहुलासंग्व्ययभागात्, प्रतिपतत्येव वा, परिच्छि-
 न्नन्यनोपादानसंतत्यग्निशिखायन् । वर्धमानकं यदहुलस्यासं-
 ग्व्ययभागादिपृत्पन्नं वर्धते आ सर्वलोकात्, अथरोत्तरारणिनिर्मथ-
 नोत्पन्नोपातशुष्कोपचीयमानाधीयमानेन्धनराशयश्चिवत् । अन-
 चस्थितं हीयते वर्धते च वर्धते हीयते च प्रतिपतति चोत्पद्यते
 वेति पुनः पुनरुच्यते । अवस्थितं यावति क्षेत्रे उत्पन्नं भवति
 ततो न प्रतिपतत्या केवलप्राप्तेः आ भवधयाद्वा जात्यन्तरस्थायि
 वा भवति लिङ्गवत् ॥ उक्तमवधिज्ञानं, मनःपर्यायज्ञानं वक्ष्यामः—
 ऋजुविपुलमती मनःपर्यायः ॥ २४ ॥

मनःपर्यायज्ञानं द्विविधं—ऋजुमतिमनःपर्यायज्ञानं विपुलम-
 निमनःपर्यायज्ञानं च ॥ अत्राह—कोऽनयोः प्रतिविशेष इति ?,
 अत्रोच्यते—

विशुद्धाप्रतिपाताभ्यां तद्विशेषः ॥ २५ ॥

विशुद्धिकृतश्चाप्रतिपातकृतश्चानयोः प्रतिविशेषः, तद्यथा—
 ऋजुमतिमनःपर्यायाद्विपुलमतिमनःपर्यायज्ञानं विशुद्धतरं, किं-
 चान्यत्—ऋजुमतिमनःपर्यायज्ञानं प्रतिपतत्यपि भूयो, विपुलम-
 तिमनःपर्यायज्ञानं तु न प्रतिपततीति ॥ अत्राह—अथावधिमनःप-
 र्यायज्ञानयोः कः प्रतिविशेष इति ?, अत्रोच्यते—

विशुद्धिक्षेत्रास्वामिविषयेभ्योऽवधिमनःपर्याययोः ॥ २६ ॥
 विशुद्धिकृतः क्षेत्रकृतः स्वामिकृतो विषयकृतश्चानयोर्विशेषो
 भवत्यवधिमनःपर्यायज्ञानयोः, तद्यथा—अवधिज्ञानान्मनःपर्या-
 यज्ञानं विशुद्धतरम्, यावन्ति हि रूपीणि द्रव्याण्यवधिज्ञानी
 जानीते तानि मनःपर्यायज्ञानी विशुद्धतराणि मनोगतानि जानीते,
 किंचान्यत्—क्षेत्रकृतश्चानयोः प्रतिविशेषः, अवधिज्ञानमहुल-
 स्वासंग्व्ययभागादिपृत्पन्नं भवत्या सर्वलोकात्, मनःपर्यायज्ञानं
 तु मनुष्यक्षेत्र एव भवति नान्यक्षेत्र इति । किंचान्यत्, स्वामि-
 कृतश्चानयोः प्रतिविशेष इति, अवधिज्ञानं संयतस्य असंयतस्य वा

जानीते, तान्यपि न सर्वैः पर्यायैरिति ॥

तदनन्तभागे मनःपर्यायस्य ॥ २९ ॥

यानि रूपीणि द्रव्याण्यवधिज्ञानी जानीते ततोऽनन्तभागे मनःपर्यायस्य विषयनिबन्धो भवति, अवधिज्ञानविषयस्यानन्तभागं मनःपर्यायज्ञानी जानीते, रूपिद्रव्याणि मनोरहस्यविचारगतानि च मानुषक्षेत्रपर्यापन्नानि विशुद्धतराणि चेति ॥

सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य ॥ ३० ॥

सर्वद्रव्येषु सर्वपर्यायेषु च केवलज्ञानस्य विषयनिबन्धो भवति, तद्वि सर्वभावग्राहकं संभिन्नलोकालोकविषयं, नातः परं ज्ञानमस्ति, न च केवलज्ञानविषयात्परं किञ्चिदन्यज्ज्ञेयमस्ति, केवलपरिपूर्णं समग्रमसाधारणं निरपेक्षं विशुद्धं सर्वभावज्ञापकं लोकालोकविषयमनन्तपर्यायमित्यर्थः ॥ अत्राह—एषां मतिज्ञानादीनां युगपदेकस्मिन् जीवे कति भवन्तीति, अत्रोच्यते—एकादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्ना चतुर्भ्यः ॥ ३१ ॥

मर्यादितु भवति, मनःपर्यायज्ञानं तु मनुष्यसंयतस्यैव भवति, नान्यस्य । किञ्चान्यत्, विषयकृतथानयोः प्रतिविशेषः, रूपिद्रव्येऽप्यसर्वपर्यायेऽप्यवधिविषयनिबन्धो भवति, तदनन्तभागे मनःपर्यायस्येति ॥ अत्राह—उक्तं मनःपर्यायज्ञानम्, अथ केवलज्ञानं किमिति, अत्रोच्यते, केवलज्ञानं दशमेऽध्याये वक्ष्यते, मोहक्षयाद् ज्ञानदर्शनाद्यरणान्तरायाक्षयाच्च केवलमिति ॥ अत्राह—एषां मतिज्ञानादीनां ज्ञानानां कः कस्य विषयनिबन्ध इति, अत्रोच्यते—

मतिश्रुतयोर्निबन्धः सर्वद्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु ॥ २७ ॥

मतिज्ञानश्रुतज्ञानयोर्विषयनिबन्धो भवति सर्वद्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु, ताभ्यां हि सर्वाणि द्रव्याणि जानीते, न तु सर्वैः पर्यायैः ।

रूपिष्ववधेः ॥ २८ ॥

रूपिष्वेव द्रव्येष्ववधिज्ञानस्य विषयनिबन्धो भवति असर्वपर्यायेषु, सुविशुद्धेनाप्यवधिज्ञानेन रूपीण्येव द्रव्याण्यवधिज्ञानी

एषां मत्यादीनां ज्ञानानामादित एकादीनि भाज्यानि युगप-
 दैकमिन् नीर आ चतुर्भ्यः, कस्मिंश्चिज्जीवे मत्यादीनामेकं भवति,
 कस्मिंश्चिज्जीवे द्वे भवतः, कस्मिंश्चिप्रीणि भवन्ति, कस्मिंश्चिच्चत्वारि
 भवन्ति, श्रुतज्ञानस्य तु मतिज्ञानेन नियतः सहभावास्तत्पूर्वकत्वात्,
 यस्य श्रुतज्ञानं तस्य नियतं मतिज्ञानं, यस्य तु मतिज्ञानं तस्य
 श्रुतज्ञानं स्यादा न वेति ॥ अत्राह-अथ केवलज्ञानस्य पूर्वमिति-
 ज्ञानादिभिः किं महभावो भवति ? नेत्युच्यते, केचिदाचार्या
 व्यानक्षते-नाभावः, किं तु तदभिभूतत्वादकिंचित्कराणि भवति
 इन्द्रियवत्, यथा या व्यप्रे नभमि आदित्य उदिते भूरितेजसि
 भूरितेजस्य्यादादित्येनाभिभूतान्यन्यतेजसि ज्वलनमणिचन्द्र-
 क्षत्रप्रभृतीनि प्रकाशनं प्रत्यकिंचित्कराणि भवन्ति तद्वदिति,
 केचिदप्याहुः—अपायमद्रव्यतया मतिज्ञानं, तत्पूर्वकं श्रुतज्ञा-
 नम्, अचधिज्ञानमनःपर्यायज्ञानं च रूपिन्द्रव्यविषये, तन्मात्रैतानि
 केवलिनः मन्तीति । किंचान्यत्-मतिज्ञानादिषु चतुर्षु पर्याये-

षोपयोगो भवति, न युगपत्, संभिन्नज्ञानदर्शनस्य तु भगवतः
 केवलिनो युगपत्सर्वभावग्राहके निरपेक्षे केवलज्ञाने केवलदर्शने
 चानुभयसुपयोगो भवति । किंचान्यत्-क्षयोपशमजानि चत्वारि
 रि ज्ञानानि पूर्वाणि, क्षयादेव केवलं, तस्मान्न केवलिनः शेषाणि
 ज्ञानानि सन्तीति ॥

मतिश्रुतावधयो विपर्ययश्च ॥ ३२ ॥

मतिज्ञानं श्रुतज्ञानसवधिज्ञानमिति, विपर्ययश्च भवत्यज्ञानं
 चेत्यर्थः, ज्ञानविपर्ययोऽज्ञानमिति । अत्राह-तदेव ज्ञानं तदेवाज्ञा-
 नमिति, ननु छायाऽऽतृषवच्छीतोष्णवच्च तदत्यन्तविरुद्धमिति,
 अत्रोच्यते, मिथ्यादर्शनपरिग्रहाद्विपरीतग्राहकत्वमेतेषां, तस्माद-
 ज्ञानानि भवन्ति, तद्यथा-मत्यज्ञानं श्रुताज्ञानं विभङ्गज्ञानमिति,
 अवधिर्विपरीतो विभङ्ग इत्युच्यते ॥

अत्राह-उक्तं भवता सम्यग्दर्शनपरिगृहीतं मत्यादिज्ञानं भव-
 ति, अन्यथाऽज्ञानमेवेति, मिथ्यादृष्टयोऽपि च मव्याथाभन्याधे-

आद्यशब्दौ द्वित्रिभेदौ ॥ ३५ ॥

आद्य इति सूत्रक्रमग्रामाण्यान्नैगममाह, स द्विभेदो-देशपरिक्षेपी सर्वपरिक्षेपी चेति, शब्दस्त्रिभेदः-साम्प्रतः समभिरूढ एवम्भूत इति । अत्राह-किमेपां लक्षणमिति, अत्रोच्यते, निगमेषु येऽभिहिताः शब्दास्तेषामर्थः शब्दार्थपरिज्ञानं च देशसमग्रग्राही नैगमः, अर्थानां सर्वकदेशसंग्रहणं संग्रहः, लोकिकसम उपचारप्रायो विस्तृतार्थो व्यवहारः, सतां साम्प्रतानामर्थानामभिधानपरिज्ञानमृजुसूत्रः, यथार्थमिधानं शब्दः, नामादिषु प्रसिद्धपूर्वाच्छब्दादर्थे प्रत्ययः साम्प्रतः, सत्स्वर्थेष्वसंक्रमः समभिरूढः, व्यञ्जनार्थयोरिवम्भूत इति ॥

अत्राह-उद्दिष्टा भवता नैगमादयो नयाः, तन्नया इति क्रः पदार्थ इति, अत्रोच्यते, नयाः प्रापकाः कारकाः साधका निर्वर्तका निर्भासका उपलम्भका व्यञ्जका इत्यनर्थान्तरम् । जीवादीन् पदार्थान्नयन्ति प्राप्नुवन्ति कारयन्ति साधयन्ति निर्वर्तयन्ति

न्द्रियनिमित्तानविपरीतान् स्पृशदीनुपलभन्ते उपदिशन्ति च स्पृशं स्पृशं इति रसं रम इति, एवं शेषान्, तत्कथमेतदिति, अत्रोच्यते, तेषां हि विपरीतमेतद्व्यति ।

सदस्तनोरविशेषाद्यहच्छोपलब्धेरुन्मत्तवत् ॥ ३३ ॥

यथोन्मत्तः कर्मोदयादुपहतेन्द्रियमतिविपरीतग्राही भवति, सोऽथं गौरित्यध्यवसति गां चाश्व इति लोष्टं सुवर्णमिति सुवर्णलोष्ट इति लोष्टं च लोष्ट इति सुवर्णं सुवर्णमिति, तस्यैवमविशेषेण लोष्टं सुवर्णं सुवर्णं लोष्टमिति विपरीतमध्यवस्यतो नियतमज्ञानमेव भवति, तद्वन्मिध्यादर्शनोपहतेन्द्रियमतेर्मतिश्रुतावधयोऽप्यज्ञानं भवन्ति ॥ उक्तं ज्ञानं, चारित्रं नवमेऽध्याये वक्ष्यामः, प्रमाणे चोक्ते, नयान् वक्ष्यामः, तद्यथा—

नैगमसंग्रहव्यवहारजुस्तूत्रशब्दा नयाः ॥ ३४ ॥

नैगमः संग्रहो व्यवहार ऋजुसूत्रः शब्द इत्येते पञ्च नया भवन्ति, तत्र—

व्यञ्जनार्थयोरन्योऽन्यापेक्षार्थाहित्वमेवम्भूत इति ॥

अत्राह—एवमिदानीमेकसिन्नार्थेऽध्यवसायनानात्वात् ननु विप्र-
तिपत्तिप्रसङ्ग इति, अत्रोच्यते, यथा सर्वमेकं सदविशेषात्, सर्वं
द्वित्वं जीवाजीवात्मकत्वात्, सर्वं त्रित्वं द्रव्यगुणपर्यायावरोधात्,
सर्वं चतुष्ट्वं चतुर्दर्शनविंपयावरोधात्, सर्वं पञ्चत्वमस्तिक्कायावरोधा-
त्, सर्वं षट्त्वं षट्द्रव्यावरोधादिति, यथैता न विप्रतिपत्तयः अथ
चाध्यवसायस्थानान्तराण्येतानि, तद्वन्नयवादा इति । किञ्चान्यत्,
यथा मतिज्ञानादिभिः पञ्चभिर्ज्ञानैर्निर्दिनानामस्तिक्कायानामन्यत-
मोऽर्थः पृथक् पृथगुपलभ्यते पर्यायविशुद्धिविशेषादुत्कर्षेण, न च
ता विप्रतिपत्तयः, तद्वन्नयवादाः, यथा वा प्रत्यक्षानुमानोपमाना-
प्रवचनैः प्रमाणैरेकोऽर्थः प्रमीयते स्वविषयनियमात् न च ता
विप्रतिपत्तयो भवन्ति, तद्वन्नयवादा इति, आह च—नैगमशब्दा-
र्थानामेकानेकार्थनयगमापेक्षः । देशसमग्रग्राही व्यवहारी नैगमो
ज्ञेयः ॥१॥ यत् संगृहीतवचनं सामान्ये देशतोऽथ च विशेषे ।

निर्भर्मयन्ति उपलभ्यन्तीति नयाः ॥ अत्राह—
किमेने तन्न्यान्तरीया वादिन आहोस्तिस्त्वन्त्रा एव चोदकपक्ष-
ग्राहिणो मतिभेदेन विप्रधाविता इति, अत्रोच्यते, नैते तन्न्यान्त-
रीया नापि स्वतन्त्रा मतिभेदेन विप्रधाविताः, ज्ञेयस्य त्वर्थस्या-
ध्यवसायान्तराण्येतानि, तद्यथा—घट इत्युक्ते योऽसौ चेष्टाभिनिर्वृत्त
ऊर्ध्वकुण्डलौष्ठापयतश्चतुर्ग्रीवोऽधस्तात्परिमण्डलो जलादीनामाहर-
णधारणमर्थ उत्तरगुणानिर्वर्तनानिर्वृत्तो द्रव्यविशेषः, तस्मिन्नेक-
स्मिन् विशेषयति तज्जातीयेषु वा सर्वेष्वविशेषात्परिज्ञानं नैगम-
नयः, एकस्मिन्या बहुषु वा नामादिविशेषितेषु साम्प्रतातीताना-
गतेषु घटेषु संग्रहः, तेज्वेव लौकिकपरीक्षकग्राह्येषूपचार-
गम्येषु यथास्थूलार्थेषु संग्रह्यो व्यवहारः, तेज्वेव सत्सु साम्प्रतेषु
संग्रह्य-ऋजुध्वजः, तेज्वेव साम्प्रतेषु नामादीनामन्यतमग्राहिषु
प्रसिद्धपूर्वकेषु घटेषु संग्रह्यः साम्प्रतः शब्दः, तेषामेव साम्प्र-
तानामध्यवसायासंक्रमो वितर्कध्यानवत् समभिरूढः, तेषामेव

तत्तत्ग्रहनयनियतं ज्ञानं विद्यान्वयविधिः ॥ २ ॥ समुदायव्य-
त्याकृतिमत्तासंज्ञादिनिश्चयापेक्षम् । लोकोपचारनियतं व्यवहार
विस्तृतं विधात् ॥ ३ ॥ माग्न्यतविषयग्राहकमुल्लेखनयं समासतो
विधात् । विद्यायथार्थशब्दं विशेषितपदं तु शब्दनयम् ॥ ४ ॥ इति ॥

अत्राह-अथ जीवो नोजीवः अजीवो नोजीव इत्याकारिते
केन नयेन कोऽर्थः प्रतीयत इति, अत्रोन्यते, जीव इत्याकारिते
नैगमदेशसंग्रहव्यवहारजुल्लेखसाम्प्रतसमभिरूढः पञ्चस्वपि गतिप-
न्यतमो जीव इति प्रतीयते, कस्मात्?, एते हि नया जीवं प्रत्यौ-
पशमिकारिदुक्तभानग्राहिणः, नोजीव इत्यजीवद्रव्यं जीवस्य वा
देशप्रदेशौ, अजीव इत्यजीवद्रव्यमेव, नोजीव इति जीव एव
तस्य वा देशप्रदेशाविति । एवम्भूतनयेन तु जीव इत्याकारिते
भवस्थो जीवः प्रतीयते, कस्मात्?, एष हि नयो जीवं प्रत्यौद-
यिकभावग्राहक एव, जीवतीति जीवः, प्राणिनि प्राणान् धारयती-
त्यर्थः, तच्च जीवनं सिद्धे न विद्यते, तस्माद्भवस्थ एव जीव इति,

नोजीव इत्यजीवद्रव्यं सिद्धो वा, अजीव इत्यजीवद्रव्यमेव,
नोजीव इति भवस्थ एव जीव इति, समग्रार्थग्राहिवाचास्य
नयस्य नानेन देशप्रदेशौ गृह्यते, एवं जीवौ जीवा इति द्वित्व-
हुत्वाकारितेष्वापि, सर्वसंग्रहेण तु जीवो नोजीव अजीवो नोजीवः
जीवौ नोजीवौ अजीवौ नोजीवौ इत्येकद्वित्वाकारितेषु शून्यम्,
कस्मात्?, एष हि नयः संख्याननत्याजीवानां बहुत्वमेवेच्छति
यथार्थग्राही, शेषास्तु नया जात्यपेक्षमेकस्मिन् बहुत्वचनत्वं बहुषु
च बहुत्वचनं सर्वाकारितग्राहिण इति, एवं सर्वभावेषु नयवादा-
धिगम कार्यः ॥

अत्राह-अथ पञ्चानां ज्ञानानां सविपर्ययाणां कानि के नयः
श्रयते इति?, अत्रोन्यते, नैगमादयस्त्रयः सर्वाण्यष्टौ श्रयन्ते,
ऋजुल्लेखनयो मतिज्ञानमत्यज्ञानमर्जानि पद, अत्राह-कस्मान् मति
सविपर्ययां न श्रयत इति?, अत्रोन्यते, श्रुतस्य सविपर्ययस्योप-
ग्रहत्वात् । शब्दनयस्तु द्वे एव श्रुतज्ञानकेवलज्ञाने श्रयते, अत्राह-

कसान्नेतराणि श्रयत इति, अत्रोच्यते, मत्प्रथमः पर्यायाणां श्रुतस्योपग्राहकत्वात्, चेतनाज्ञासाध्याच सर्वजीवानां नास्य रुचिन् मिथ्यादृष्टिज्ञो जीवो नियते, तस्मादपि विपर्ययाच्च श्रयत इति, अतश्च ग्रन्थद्वयानुमानोपमानासु च नानामपि ग्रामाण्यमभ्यनु-
ब्रूयत इति, आह च-विज्ञापैकार्थपदान्यर्थपदानि च विधानमिष्टं च । विन्यस्य परिक्षेपान्नयैः परीक्ष्याणि तत्त्वानि ॥१॥ ज्ञानं सवि-
पर्यसिं त्रयः श्रयन्त्यादितो नयाः सर्वम् । सम्यग्दृष्टेक्षानिं मिथ्यादृ-

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अत्राह-उक्तं भवता जीवादीनि तच्चातीति, तत्र को जीवः कथंलक्षणो वेति ? अत्रोच्यते—

औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिथश्च जीवस्य स्वतत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ च ॥ १ ॥

शेषविपर्यामः ॥२॥ ऋजुग्रयः पदश्रयते मतेः श्रुतोपग्राहकन्यत्वात् । श्रुतकैकले तु शब्दः श्रयते नान्यच्छ्रुताङ्गत्वात् ॥३॥ मिथ्यादृष्ट्य-
ज्ञाने न श्रयते नास्य कथिद्वोऽस्ति । ज्ञासाभाव्याद् जीवो मिथ्या-
दृष्टिर्न चाप्यज्ञः ॥४॥ इति नयवादादिभ्याः कचिद्विरुद्धा इमाथ च
विशुद्धानः । लौकिकविपयातीतास्तत्त्वज्ञानार्थमधिगम्याः ॥५॥

इति तत्त्वार्थाधिगमेऽर्हत्प्रवचनसंग्रहे
प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

औपशमिकः क्षायिकः धायोपशमिक औदयिकः पारिणा-
मिक इत्येते पञ्च भावा जीवस्य स्वतत्त्वं भवन्ति ।

द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रिंशेदा यथाक्रमम् ॥ २ ॥

एते औपशमिकादयः पञ्च भावा द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रि-

भेदा भवन्ति, तद्यथा-औपशमिको द्विभेदः क्षायिको नयभेदः
क्षायोपशमिकोऽष्टादशभेदः औदयिक एकविंशतिभेदः पारिणा-
मिरुखिभेद इति, यथाक्रममिति येन सूत्रक्रमेणात ऊर्ध्वं वह्यामः।

सम्यक्तत्त्वचारित्रे ॥ ३ ॥

सम्यक्तत्वं चारित्रं च द्वावौपशमिको भावौ भवत इति ।

ज्ञानदर्शनदानलाभभोगोपभोगवीर्याणि च ॥४॥

ज्ञानं दर्शनं दानं लाभो भोग उपभोगो वीर्यमित्येतानि च
मम्यक्तचारित्रे च नव क्षायिका भावा भवन्तीति ।

ज्ञानाज्ञानदर्शनदानादिलब्धयश्चतुस्त्रिपञ्चभेदाः

सम्यक्तत्त्वचारित्रसंगमासंगमाश्च ॥ ५ ॥

ज्ञानं चतुर्भेदं-मतिज्ञानं श्रुतज्ञानमवधिज्ञानं मनःपर्यायज्ञान-
मिति, अज्ञानं त्रिभेदं-मत्तज्ञानं श्रुतज्ञानं विभङ्गज्ञानमिति, दर्शनं
त्रिभेदं-चक्षुर्दर्शनमचक्षुर्दर्शनमवधिदर्शनमिति, लब्धयः पञ्चविधा
--दानलब्धिर्लाभलब्धिर्भोगलब्धिर्भोगलब्धिर्वीर्यलब्धिरिति,

सम्यक्तत्वं चारित्रं संगमासंगम इत्येतेऽष्टादश क्षायोपशमिका भावा
भवन्तीति ।

गतिकपायलिङ्गमिथ्यादर्शनाज्ञानासंयतासिद्धत्वले-
ख्याश्चतुस्त्र्येकैकैकपञ्चभेदाः ॥ ६ ॥

गतिश्चतुर्भेदा नारक्तैर्यग्योनमनुष्यदेवा इति, कपायश्चतुर्भेदः
क्रोधी मानी मायी लोभीति, लिङ्गं त्रिभेदं-स्त्री पुमान्पुंसकमिति,
मिथ्यादर्शनमेकभेदं मिथ्यादृष्टिरिति, अज्ञानमेकभेदमज्ञानीति,
असंयतत्वमेकभेदमसंयतोऽविरत इति, एकभेदमसिद्धत्वमिति,
लेख्याः पञ्चभेदाः-कृष्णलेख्या नीलेख्या कापोतलेख्या तेजो-
लेख्या पद्मलेख्या शुक्कलेख्या, इत्येते एकविंशतिरौदयिकभावा
भवन्ति ।

जीवभव्याभन्यत्वादीनि च ॥ ७ ॥

जीवत्वं भव्यत्वमभन्यत्वमित्येते त्रयः पारिणामिका भावा
भवन्तीति, आदिग्रहणं किमर्थमिति?, अत्रोच्यते, अस्त्विमन्यत्वं

कर्तृत्वं भोक्तृत्वं गुणवत्तममर्थगतत्वमनादिकर्ममन्तानवद्धत्वं ग्रदे-
शत्वमरूपत्वं नित्यत्वमित्येवमादयोऽप्यनादिपारिणामिका जीव-
स्य भावा भवन्ति, धर्मादिभिस्तु समाना इत्यादिग्रहणेन सूचि-
ताः, ये जीवस्यैव वैशेषिकास्ते स्वशब्देनोक्ता इति, एते पञ्च
भावास्त्रिपञ्चाशद्भेदा जीवस्य स्वतत्त्वं भवन्ति, अस्तित्वादयश्च ॥

किंचान्यत्—

उपयोगो लक्षणम् ॥ ८ ॥

उपयोगो लक्षणं जीवस्य भवति ।

स द्विविधोऽष्टचतुर्भेदः ॥ ९ ॥

स उपयोगो द्विविधः—साकारोऽनाकारश्च, ज्ञानोपयोगो दर्श-
नोपयोगश्चेत्यर्थः, स पुनर्यथासङ्ख्यमष्टचतुर्भेदो भवति, ज्ञानोप-
योगोऽष्टविधः, तद्यथा—मतिज्ञानोपयोगः श्रुतज्ञानोपयोगः अवधि-
ज्ञानोपयोगो मनःपर्यायज्ञानोपयोगः केवलज्ञानोपयोगो मत्प-
ज्ञानोपयोगः श्रुताज्ञानोपयोगो विमङ्गज्ञानोपयोग इति, दर्शनो-

पयोगश्चतुर्भेदः, तद्यथा—चक्षुर्दर्शनोपयोगः अचक्षुर्दर्शनोपयोगः
अवधिदर्शनोपयोगः केवलदर्शनोपयोग इति ।

संसारिणो मुक्ताश्च ॥ १० ॥

ते जीवाः समासतो द्विविधा भवन्ति—संसारिणो मुक्ताश्च,
किंचान्यत्—

समनस्कामनस्काः ॥ ११ ॥

समासतस्ते एव जीवा द्विविधा भवन्ति—समनस्काश्च अम-
नस्काश्च, तान् परस्ताद्वक्ष्यामः ॥

संसारिणस्त्रसस्थावराः ॥ १२ ॥

संसारिणो जीवा द्विविधा भवन्ति—त्रसाः स्थावराश्च ॥ तत्र
पृथिव्यव्यवनस्पतयः स्थावराः ॥ १३ ॥

पृथिवीकायिका अप्कायिका वनस्पतिकायिका इत्येते त्रिवि-
धाः स्थावरा जीवा भवन्ति, तत्र पृथिवीकायोऽनेकविधः शुद्ध-
पृथिवीशर्करावालुकादिः, अप्कायोऽनेकविधो हिमादिः, वनस्प-

निकायोऽनेकविधः शैल्लादिः ॥

तेजोवायू द्वीन्द्रियादयश्च त्रसाः ॥ १४ ॥

तेजःस्नायिका अङ्गारादयः, वायुस्नायिका उत्कलिकादयः,
द्वीन्द्रियास्त्रीन्द्रियाश्चतुरिन्द्रियाः पञ्चेन्द्रिया इत्येते त्रसा भवन्ति,
मन्मारीणस्त्रिमाः स्थावरा इत्युक्ते एतदुक्तं भवति-मुक्ता नैव त्रमाः
नैव स्थावरा इति ॥

पञ्चेन्द्रियाणि ॥ १५ ॥

पञ्चेन्द्रियाणि भवन्ति, आरम्भो नियमार्थः पडादिप्रतिषेधा-
र्थश्च, इन्द्रियं-इन्द्रलिङ्गमिन्द्रदिष्टमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमि
ति वा, इन्द्रो-जीवः सर्वद्रव्येष्वैश्वर्ययोगाद्विषयेषु वा परमैश्वर्य-
योगात् तस्य लिङ्गमिन्द्रियं, लिङ्गनात्सूचनात्प्रदर्शनादुपपन्नमाद्
व्यञ्जनाच्च जीवस्य लिङ्गमिन्द्रियम् ॥

द्विविधानि ॥ १६ ॥

द्विविधानीन्द्रियाणि भवन्ति-द्रव्येन्द्रियाणि भावेन्द्रियाणि

च। तत्र—

निर्वृत्युपकरणे द्रव्येन्द्रियम् ॥ १७ ॥

निर्वृत्तीन्द्रियमुपकरणेन्द्रियं च द्विविधं द्रव्येन्द्रियं, निर्वृत्तिः-
अङ्गोपाङ्गनामनिर्वृत्तितानीन्द्रियद्वाराणि कर्मविशेषमम्भृताः शरीर-
प्रदेशाः, निर्माणनामाङ्गोपाङ्गप्रत्यया मूलगुणनिर्वर्तनेत्यर्थः, उपक-
रणं चाह्यमभ्यन्तरं च, निर्वर्तितस्यानुपधातानुग्रहाभ्यामुपकरोति ॥

लब्धयुपयोगौ भावेन्द्रियम् ॥ १८ ॥

लब्धिः उपयोगश्च भावेन्द्रियं भवति, लब्धिर्नाम गतिजात्या-
दिनामकर्मजनिता तदावरणीयकर्मक्षयोपशमजनिता चेन्द्रिया-
श्रयकर्मोदयनिर्वृत्ता च जीवस्य भवति, सा पञ्चविधा, तद्यथा-
स्पर्शनेन्द्रियलब्धिः स्मनेन्द्रियलब्धिः घ्राणेन्द्रियलब्धिः चक्षुरि-
न्द्रियलब्धिः श्रोत्रेन्द्रियलब्धिरिति ॥

उपयोगः स्पर्शादिषु ॥ १९ ॥

स्पर्शादिषु मतिज्ञानोपयोग इत्यर्थः, उक्तमेतद्-‘उपयोगो

लक्षणम्, उपयोगः प्रणिधानमायोगस्तद्भाषः परिणाम इत्यर्थः।
एषा च मत्या निर्गतापुष्परणोपयोगी भवतः, सत्या च लब्धौ
निर्गुपुष्परणोपयोगा भवन्ति, निर्वेद्यादीनामेकतराभावे विषया-
लोचनं न भवति। अत्राह-उक्तं भवता पञ्चेन्द्रियाणीति, तत्त्वानि
तानीन्द्रियाणि इति?, उच्यते—

स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणि ॥ २० ॥

स्पर्शनं स्मनं घ्राणं चक्षुः श्रोत्रमित्येतानि पञ्चेन्द्रियाणि।

स्पर्शरसनगन्धवर्णशब्दास्तेषामर्थः ॥ २१ ॥

एतेषामिन्द्रियाणामेते स्पर्शादयोऽर्था भवन्ति यथामह्यम्।

युनमनिन्द्रियस्य ॥ २२ ॥

युतान द्विविधमनरुडादयिध नोऽन्द्रियस्सार्थः॥ अत्राह-
उक्तं भवता शुशिव्यव्यनस्पतितेजोनायो द्वीन्द्रियादश्च न
जीवनिमायाः पञ्चेन्द्रियाणि चेति, तत्किं कस्येन्द्रियमिति ?
अत्रोन्यते—

वाचवन्तानामेकम् ॥ २३ ॥

पृथिव्यादीनां वाग्वन्ताना जीवनिमायानामेकमेवेन्द्रियं,
सूत्रक्रमप्राण्यत्प्रथमं स्पर्शनमेवेत्यर्थः॥

कृमिपिपीलिकाभ्रमरमनुष्यादीनामैकैकवृद्धानि ॥ २४ ॥

कृम्यादीनां पिपीलिकादीना भ्रमरादीना मनुष्यादीनां च
यथामह्यमेकैकवृद्धानीन्द्रियाणि भवन्ति यथाक्रमम्, तद्यथा-
कृम्यादीना अपादिक-नृपुरु-गण्डपद-शङ्ख-शुक्ति-का-शम्भू-
का-जलू-का-प्रभृतीनामैकैन्द्रियेभ्यः पृथिव्यादिभ्य एकेन वृद्धे
स्पर्शनरमनेन्द्रिये भवतः, ततोऽप्येकेन वृद्धानि पिपीलिका-रोहि-
णिवा-उपचिक्का कुन्धु तुलुरुक नृपुगधीज-कर्षामास्थिका शतपद्मु-
त्पतक-तणपत्र-काष्ठहारकप्रभृतीना ग्रीणि स्पर्शनरसनघ्राणानि,
ततोऽप्येकेन वृद्धानि भ्रमर-गटर-सारङ्ग-मक्षिका-पुत्तिका-दश-
मशक-वृश्चिक-नन्दावर्त कीट-पतङ्गादीना, मत्स्योरगभुजङ्ग-
पक्षि चतुष्पदानां मयैषा च नारकमनुष्यदेवाना पञ्चेन्द्रियाणीति॥

विश्रेणिर्न भवतीति गतिनियम इति ।

अविग्रहा जीवस्य ॥ २८ ॥

सिध्यमानगतिर्जीवस्य नियतमविग्रहा भवतीति ॥

विग्रहवती च संसारिणः प्राक् चतुर्भ्यः ॥ २९ ॥

जात्यन्तरसंक्रान्तौ संसारिणो जीवस्य विग्रहवती चाविग्रहा च गतिर्भवति, उपातक्षेत्रवशात् तिर्यगूर्ध्वमधश्च प्राक् चतुर्भ्य इति, येषां विग्रहवती तेषां विग्रहाः प्राक् चतुर्भ्यो भवन्ति, अविग्रहा एकविग्रहा द्विविग्रहा त्रिविग्रहा इत्येताश्चतुःसमयपराश्चतुर्विधा गतयो भवन्ति, परतो न संभवन्ति, प्रतिघातभावाद्द्विग्रहनिमित्ताभावाच्च, विग्रहो वक्रितं, विग्रहोऽविग्रहः श्रेष्ठ्यन्तरसंक्रान्तिरित्यनर्थान्तरम्, पुद्गलानामप्येवमेव । शरीरिणां च जीवानां विग्रहवती चाविग्रहवती च प्रयोगपरिणामवशात्, न तु तत्र विग्रहनियम इति ॥ अत्राह—अथ विग्रहस्य किं परिमाणमिति ?, अत्रोच्यते, क्षेत्रतो भाज्यं, कालतस्तु

अत्राह—उक्तं भवता 'द्विविधा जीवाः—समनस्का अमनस्काश्चे'ति, तत्र के समनस्का इति ?, अत्रोच्यते—

मंजिनः समनस्काः ॥ २५ ॥

मंप्रधारणसंज्ञायां मंजिनो जीवाः समनस्का भवन्ति, सर्वे नारकदेवा गर्भव्युत्क्रान्तयश्च मनुष्यास्तिर्यग्योनिजाश्च केचित् । ईहापोहपुक्ता गुणदोषविचारणात्मिका संप्रधारणसंज्ञा, तां प्रति मंजिनो विवक्षिताः, अन्यथा साहारभयमैधुनपरिविग्रहसंज्ञाभिः मय्य एव जीवाः संज्ञिन इति ॥

विग्रहगतौ कर्मयोगः ॥ २६ ॥

विग्रहगतिमपापस्य जीवस्य कर्मकृत एव योगो भवति, कर्मशरीरयोग इत्यर्थः, अन्यत्र तु यथोक्तः कायवाग्मनोयोग इत्यर्थः ॥

अनुश्रेणि गतिः ॥ २७ ॥

सर्वा गतिर्जीवानां पुद्गलानां चाकाशप्रदेशानुश्रेणि भवति,

॥ कसमयोऽविग्रहः ॥ ३० ॥

एरममयोऽविग्रहो भवति, अविग्रहा गतिरालोकान्तादप्येकेन मयेन भवति, एकाविग्रहा द्वाभ्याम्, द्विविग्रहा त्रिभिः, त्रिविग्रहा चतुर्भिः, अत्र भङ्गरूपणा कार्येति ॥

॥ एकं द्वौ वाऽनाहारकः ॥ ३१ ॥

विग्रहगतिरुपपन्नो जीव एकं वा समय द्वौ वा समयानाहारको भवति, शेषं कालमनुमयमाहारयति, कथमेकं द्वौ राजाहारको न गृह्णित्यत्र भङ्गरूपणा कार्या ॥ अत्राह-एवमिदानीं भगवते जीवोऽविग्रहया विग्रहयत्या या गत्या गतः कथं पुनर्जायत इति, अत्रोन्यते, उपपातक्षेत्रं स्वकर्मणश्चात्प्राप्तः शरीरार्थं पुद्गलग्रहण करोति, यस्यायत्नाज्जीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्त इति, कायग्राह्मनः प्राणापानाः पुद्गलानामुपकारः, नामप्रत्ययाः सर्वतो योगविशेषादिति वक्ष्यामः, तज्जन्म, तच्च त्रिविधम्, तद्यथा—

संमूर्च्छनगर्भोपपाता जन्म ॥ ३२ ॥

संमूर्च्छनं गर्भं उपपात इत्येतत् त्रिविधं जन्म ॥

मचित्तशीतसंवृत्ताः सेतरा मिश्राश्चैकजस्तद्योनयः ॥ ३३ ॥

संसारं जीवानामस्य त्रिविधस्य जन्मन एताः मचित्तादयः मयतिपक्षा मिश्राश्चैकजो योनयो भवन्ति, तद्यथा-मचित्ता अचित्ता मचित्ताचिच्चा शीता उष्णा शीतोष्णा संवृत्ता त्रिवृत्ता मवृत्तत्रिवृत्ता इति, तत्र देवनारक्षानामचित्ता योनिः, गर्भजन्मनां मिश्रा, त्रिविधाऽन्येषाम् । गर्भजन्मनां देवानां च शीतोष्णा, तेजःकायस्योष्णा, त्रिविधाऽन्येषाम् । नारकैर्किल्बिषदेवानां संवृत्ता, गर्भजन्मना मिश्रा, त्रिवृत्ताऽन्येषामिति ।

जरावण्डपोनजानां गर्भः ॥ ३४ ॥

जरायुजाना मनुष्य-गो-महिषाजाविक्राध-ग्वरोष्ट्र-मृग-चमर-वराह-गणय-सिंह-व्याघ्रार्ध-द्वीपि-ध-शृगाल मार्जारादीनाम्, अण्डजाना नर्प गोधा कृमलाश्च गृहकोमिलिका मत्स्य-

हर्म-नक्र-शिशुमारादीनां पक्षिणां च लोमपक्षाणां हंम-चाप-
शुरू-गृत्र-इयेन-पारापत-काक-मयूर-महु-चक्र-बलाकादीनां,
पोतजानां शह्रक-हस्ति-धानिष्ठापक-शश-शारिका-नकुल-
मृषिकादीनां पक्षिणां च चर्मपक्षाणां जलुका-चत्सुलि-भारण्ड-
पक्षि-निरालादीनां गर्भो जन्मेति ॥

नारुदेवानामुपपातः ॥ ३७ ॥

नारुणा देवानां चोपपातो जन्मेति ॥

शेषाणां संमूर्धनम् ॥ ३८ ॥

जराग्रण्डपोतजनारुदेवेभ्यः शेषाणां संमूर्धनं जन्म, उभ-
यानधारणं चात्र भवति, जरायुजादीनामेव गर्भः, गर्भ एव जरा-
युजादीनां, नारुदेवानामेवोपपातः, उपपात एव नारुदेवानां,
शेषाणामेव संमूर्धनम्, संमूर्धनमेव शेषाणाम् ॥

औदारिकवैक्रियाऽऽहारकतैजसकर्मणानि

शरीराणि ॥ ३७ ॥

औदारिकं वैक्रियं आहारकं तैजसं कर्मणमित्येतानि पञ्च
शरीराणि संमारिणां जीवानां भवन्ति ॥

तेषां परं परं सूक्ष्मम् ॥ ३८ ॥

तेषाम्-औदारिकादिशरीराणां पर पर सूक्ष्मं वेदितव्यं, तद्यथा
—औदारिकाद्वैक्रियं सूक्ष्मं वैक्रियादाहारकम् आहारकात्तैजसम्
तैजसात्कर्मणमिति ॥

प्रदेशतोऽसङ्ख्येयगुणं प्राक् तैजसात् ॥ ३९ ॥

तेषां शरीराणां पर परमेव प्रदेशतोऽमङ्ख्येयगुणं भवति प्राक्
तैजसात्, औदारिकशरीरप्रदेशेभ्यो वैक्रियशरीरपदेशा असङ्ख्ये-
यगुणाः, वैक्रियशरीरप्रदेशेभ्य आहारकशरीरप्रदेशा अमङ्ख्ये-
यगुणा इति ॥

अनन्तगुणे परे ॥ ४० ॥

परे द्वे शरीरे तैजमकर्मणे पूर्वतः प्रदेशार्थतयाऽन-
न्तगुणे भवतः, आहारकात्तैजसं प्रदेशतोऽनन्तगुणं, तैजमात्का-

मरणमनन्तगुणमिति ॥

अप्रतिघाते ॥ ४१ ॥

एतं द्वे शरीरे तैजसकर्मणे अन्यत्र लोकात्तात् सर्वत्राप्रति-
घाते भवतः ॥

अनादिसंयन्धे च ॥ ४२ ॥

ताभ्यां तैजसकर्मणाभ्यामनादिसंयन्धो जीमस्येत्यनादिसं-
यन्धे इति ॥

सर्वस्य ॥ ४३ ॥

मर्त्यस्य चेते तैजसकर्मणे शरीरे संसारिणो जीमस्य भवतः,
एकं त्याचार्या नयमादायेकं व्याचक्षते—कर्मणमैकमनादिसं-
यन्धं, तेनैकमेव जीमस्यानादिः संयन्धो भवतीति, तैजसं तु
लब्ध्यपेक्षं भवति, सा च तैजसलब्धिर्न सर्वस्य, कस्यचिदेव
भवति, क्रोधप्रमादनिमित्तां व्यापानुग्रहौ प्राति तेजोनिर्गमशीत-
श्मिनिर्मग्नरः, तथा आजिप्नु प्रभासमुदयच्छायाः निर्वर्तकं तैजसं

शरीरेषु, यणिज्वलनज्योतिष्कविमानमिति ॥

तदादीनि भाज्यानि युगपदेकस्या चतुर्भ्यः ॥ ४४ ॥

ते आदिनी एषामिति तदादीनि, तैजसकर्मणे यान्तसंमा-
रभाग्नी आदि कृत्वा शेषाणि युगपदेकस्य जीमस्य भाज्यान्या
चतुर्भ्यः, तद्यथा—तैजसकर्मणे वा स्यातां, तैजसकर्मणौडा-
रिकाणि वा स्युः, तैजसकर्मणैवैक्रियाणि वा स्युः, तैजसकर्म-
णौदारिकैक्रियाणि वा स्युः, तैजसकर्मणौदारिकाहारिकाणि वा
स्युः, कर्मणमेव स्यात्, कर्मणौदारिके वा स्यातां, कर्मणैवै-
क्रिये वा स्यातां, कर्मणौदारिकैवैक्रियाणि वा स्युः, कर्मणैवैज-
मौदारिकैक्रियाणि वा स्युः, न तु कदाचिद्युगपत्पञ्च भवन्ति,
नापि वैक्रियाहारके युगपद्भवतः, स्यामिविशेषादिति वक्ष्यते ॥
निरुपभोगमन्यम् ॥ ४५ ॥

अन्यमिति सूत्रक्रमप्राप्त्यात्कर्मणमाह, तन्निरुपभोगम्—
न सुखदुःखे तेनोपसृज्येते, न तेन कर्म वक्ष्यते, न वेद्यते, नापि

निर्वापे इत्यर्थः, शेषाणि तु गोपयोगानि, यस्मात्सुखदुःखे
 भुङ्क्ते कर्म कल्पते तेन निर्वापेन च तस्मात्गोपयोगानीति ॥
 अत्राद-त्वां पञ्चानामपि शरीराणां समुत्पादेषु त्रिषु जन्मसु
 हि क जायत इति?, अत्रोन्ये—

गर्भसंमर्दनजमान्यम् ॥ ४३ ॥

प्रागमिति मुत्रमन्त्राणां यदौदारिकमाह, तद्गर्भं संमृद्वे
 न जायते ॥

वैक्रियमौपपातिकम् ॥ ४७ ॥

वैक्रियशरीरमौपपातिकं भवति, नारदणां देवानां चेति ॥

लब्धिप्रत्ययं च ॥ ४८ ॥

लब्धिप्रत्ययं न वैक्रियशरीरं भवति, तिर्यग्योनीनां मनुष्या-
 णां चेति ॥

शुभं चिशुद्धमव्याधाति चाक्षरं

चतुर्दशपर्वधरस्यैव ॥ ४९ ॥

शुभमिति, शुभद्रव्योपचितं शुभपरिणामं चेत्यर्थः, विशुद्ध-
 मिति विशुद्धद्रव्योपचितममाद्यं चेत्यर्थः, अव्याधातीति, आहा-
 रकं शरीरं न व्याहन्ति न व्याहन्यते चेत्यर्थः, तच्चतुर्दशपर्वधर
 एव कस्मिंश्चिदर्थे कृच्छ्रेऽत्यन्तसूक्ष्मे संदेहमापन्नो निश्चयाधि-
 गमार्थं क्षेत्रान्तरितस्य भगवतोऽर्हतः पादमूलमौदारिकेण शरी-
 रेणाग्रस्यगमनं मत्वा लब्धिप्रत्ययमेवोत्पादयति, दृष्ट्वा भगवन्तं
 छिन्नसदृशः पुनरागत्य व्युत्सृजत्यन्तमुहूर्तस्य ॥ तजममपि शरीर
 लब्धिप्रत्ययं भवति ॥ कर्मणमेपां निमन्धमाश्रयो भवति, तत्कर्मत
 एव भवतीति ग्रन्थे परस्तादृश्यति, कर्म हि कर्मणस्य कारणम-
 न्येषां च शरीराणाम्, आदित्यप्रकाशमत्, यथाऽऽदित्यः स्वमा-
 त्मानं प्रकाशयति अन्यानि च द्रव्याणि, न चास्यान्यः प्रकाशकः,
 एवं कर्मणमात्मनश्च कारणमन्येषां च शरीराणामिति ॥ अत्राह—
 औदारिकमित्येतदादीनां शरीरसंज्ञानां कः पदार्थ इति?, अत्रो-
 न्यते, उद्गतासुदारम्, उत्कटासुदारम्, उद्गम एव गोदारम्,

उपादानात्प्रभृति अनुसमयमुद्रच्छति वर्धते जीर्यते क्षीर्यते परि-
णमतीत्युदारम्, उदारमेवौदारिकम्, नैवमन्यानि, यथोद्गमं वा
निरतिशेषं ग्राह्यं छेद्यं भेद्यं हायमित्युदारणादौदारिकम्,
नैवमन्यानि, उदारमिति च स्थूलनाम, स्थूलमुद्रतं पुष्टं बृहन्म-
हदित्युदारमेवौदारिकम्, नैवं शेषाणि, तेषां हि परं परं सूक्ष्ममि-
त्युक्तम् ॥ वैक्रियमिति, विक्रिया विकारो विकृतिर्विकरणमित्य-
नर्थान्तरम्, विविधं क्रियते, एकं भूत्वाऽनेकं भवति, अनेकं भूत्वा
एकं भवति, अणु भूत्वा महद्भवति, महच्च भूत्वाऽणु भवति,
एकाकृति भूत्वाऽनेकाकृति भवति, अनेकाकृति भूत्वा एकाकृति
भवति, दृश्यं भूत्वाऽदृश्यं भवति, अदृश्यं भूत्वा दृश्यं भवति,
भूमिचरं भूत्वा खेचरं भवति, खेचरं भूत्वा भूमिचरं भवति,
प्रतिधाति भूत्वाऽप्रतिधाति भवति, अप्रतिधाति भूत्वा प्रतिधाति
भवति, युगपच्चैतान् भावाननुभवति, नैवं शेषाणीति, विक्रियायां
भवति विक्रियायां जायते विक्रियायां निर्वर्त्यते विक्रियैव वा

वैक्रियम् ॥ आहारकम्, आह्रियत इति आहार्यम्; आहारक-
मन्तर्मुहूर्तस्थिति, नैवं शेषाणि ॥ तेजसो विकारस्तजसं तेजोमयं
तेजःस्वतन्त्रं शापानुग्रहप्रयोजनम्, नैवं शेषाणि ॥ कर्मणो विकारः
कर्मात्मकं कर्ममयमिति कर्मणम्; नैवं शेषाणि ॥ एभ्य एव
चार्थविशेषेभ्यः शरीराणां नानात्वं सिद्धम् । किञ्चान्यत्—
कारणतो विपयतः स्वामितः प्रयोजनतः प्रमाणतः प्रदेयसह्यतो-
ऽवगाहनतः स्थितितोऽल्पबहुत्वत इत्येतेभ्यश्च नवभ्यो विशेषेभ्यः
शरीराणां नानात्वं सिद्धमिति ॥ अत्राह—आसु चतसृषु संसारग-
तिषु को लिङ्गनियम इति?, अत्रोच्यते, जीवस्यौदयिकेषु भावेषु
व्याख्यायमानेषूक्तम्—त्रिविधमेव लिङ्गं—स्त्रीलिङ्गं पुंलिङ्गं नपुंस-
कलिङ्गमिति, तथा चारित्रसोहे नोकपायवेदनीये त्रिविध एव वेदो
वक्ष्यते—स्त्रीवेदः पुंवेदो नपुंसकवेद इति । तस्मात् त्रिविधमेव
लिङ्गमिति । तत्र—

नारकसंमूर्च्छिनो नपुंसकानि ॥ ५० ॥

औषपातिकरमदेहोत्तमपुरुषासक्षेयवर्षायु-
पोऽनपवर्त्यायुषः ॥ ५२ ॥

औषपातिकाथरमदेहा उत्तमपुरुषा असह्येयवर्षायुष इत्येते-
ऽनपवर्त्यायुषो भवन्ति, तत्रौषपातिका नारकदेवाश्चेत्युक्तम्, चर-
मदेहा मनुष्या एव भवन्ति, नान्ये, चरमदेहा अन्त्यदेहा इत्यर्थः,
ये तेनैव शरीरेण सिध्यन्ति, उत्तमपुरुषास्तीर्थकरचक्रवर्त्यर्धच-
क्रवर्तिनः, अमह्येयवर्षायुषो मनुष्याः तिर्यग्योनिजाश्च भवन्ति,
सदेवकुरुत्तरकुरु मात्तरद्वीपकास्वकर्मभूमिषु कर्मभूमिषु च सुप-
मसुपमायां सुपमायां सुपमदुःपमायामित्यसह्येयवर्षायुषो मनुष्या
भवन्ति, अत्रैव ब्राह्मेषु द्वीपेषु ममृद्रेषु तिर्यग्योनिजा असह्येयव-
र्षायुषो भवन्ति, औषपातिकाधामह्येयवर्षायुषश्च निरुपक्रमाः,
चरमदेहासह्येयवर्षायुर्मयः शेषा मनुष्यास्तिर्यग्योनिजाः सोप-
क्रमा निरुपक्रमाथापवर्त्यायुषोऽनपवर्त्यायुषश्च भवंति, तत्र येऽप-
वर्त्यायुषस्तेषां विषयस्वकण्टकाद्यदुःकाद्यशिताजीर्णाशिनियपातोद्ध-

नारसा नरे ममृद्विनम नपुंसकन्येन भवन्ति, न म्रियो
न पुमांसः, तेषां हि पारित्रमोदनीयनोरुपाययेदनीयाश्रयेषु
पितृ त्रेदेषु नपुंसकदेवनीयमेवक्रमशुभगतिनामापेक्षं पूर्वमद्विनिका-
निगमदग्रग्राप्तं भवति, नेतरं इति ॥

न देवाः ॥ ५१ ॥

देवाः नतुनिराया अपि नपुंसकानि न भवन्ति, स्त्रियः पुमां-
सा भवन्ति, तेषां हि शुभगतिनामापेक्षे स्त्रीपुंवदेनीये पूर्ववद्ध-
निरावितं उदयग्राप्तं द्वे एव भवतो, नेतरत्, पारिशेष्याच्च गम्यते-
ब्रह्मण्डपोतजान्निविधा भवन्ति-स्त्रियः पुमांसो नपुंसकानीति ॥

अत्राह-नतुर्गतापि संसारे किं व्यवस्थिता स्थितिरायुष
उतामलयन्युरप्यस्तीति, अत्रोच्यते, द्विविधान्यायुषि-अपवर्त-
नीयानि अनपवर्तनीयानि च, अनपवर्तनीयानि पुनर्द्विविधानि-
मोपक्रमाणि निरुपक्रमाणि च, अपवर्तनीयानि तु नियतं सोप-

समाणीति ॥ तत्र-

न्यनथापटनचनिर्घातादिभिः धुत्पिपामाशीतोष्णादिभिश्च द्वन्द्वो-
पक्रमरायुरपरत्यते, अपरर्तनं शीघ्रमन्तमुहूर्तार्कर्मफलोपभोगः,
उपक्रमोऽपरर्तननिमित्तम् ।

अत्राह-यद्यपरर्तते कर्म तस्मात्कृतनाशः प्रमज्यते यस्मान्न
वेद्यते, अथास्त्यायुक्तं कर्म म्रियते च तस्मादकृताभ्यागमः प्रस-
ज्यते, येन मत्यायुक्तं म्रियते ततश्चायुक्तस्य कर्मण आकृत्यं
प्रमज्यते, अनिष्टं चैतत्, एवमगच्छति चायुक्तं कर्म, न जात्य-
न्तरानुबन्धि, तस्मान्नापरर्तनमायुषोऽस्तीति, अत्रोन्यते, कृतना-
शकृताभ्यागमाकृत्यानि कर्मणो न विद्यन्ते, नाप्यायुक्तस्य
नात्यन्तरानुबन्धः, किं तु यथोक्तैरुपक्रमभिहतस्य मर्मसंदोहे
नोदयप्राप्तमायुक्तं कर्म शीघ्रं पन्यते तदपरर्तनमित्युच्यते, संह-
तशुष्कवृणराशिदिहनत्, यथा हि संहतस्य शुष्कस्यापि तृणरा-
शेरपरपत्रजः क्रमेण दक्षमानस्य चिरेण दाहो भवति, तस्यैव शिथि-

लप्रकीर्णोपचितस्य सर्वतो युगपदादीपितस्य पत्रनोपक्रमाभिहत-
स्याशु दाहो भवति तद्वत्, यथा वा सङ्ख्यानाचार्यः करणलाघ-
गार्थं गुणकारभागहाराभ्यां राशि छेदादेवापरत्यति, न च सङ्ख्ये-
यस्यार्थस्याभावो भवति, तद्वदुपक्रमाभिहतो मरणसमुद्घात-
दुःखार्तः कर्मप्रत्ययमनाभोगयोगपूर्णकं करणविशेषमुत्पाद्य फलो-
पभोगलाघगार्थं कर्मापरत्यति, न चास्य फलाभावा इति । किंचा-
न्यत्-यथा वा धौतपटो जलाद्र एव संहतश्चिरेण शोषमुपयाति,
म एव च वितानितः सूर्यरश्मिमाग्वभिहतः क्षिप्रं शोषमुपयाति,
न च संहते तस्मिन् प्रभूतस्नेहागमो, नापि वितानितेऽकृत्स्नशोषः,
तद्वद्यथोक्तनिमित्तापरर्तनैः कर्मणः क्षिप्रं फलोपभोगो भवति, न
च कृतप्रणाशकृताभ्यागमाकृत्यानि ॥

इति तत्त्वार्थधिगमेऽर्हत्प्रवचनसंग्रहे
द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

अग्राह-उक्तं भाना नारका इति गतिं प्रतीत्य जीवस्योद-
 विरो भारः, तथा जन्मसु 'नारकद्वयानामुपपातः', वक्ष्यति च
 स्थितौ 'नारकाणां न द्वितीयादिषु', आसवेषु 'द्वाररम्भपरिग्रहत्वं
 न नारकस्यायुषः' इति, तत्र के नारका नाम? क चेति?, अत्रोच्यते-
 रत्न-शर्करा-वालुका-पङ्क-धूम-तमो-महा-
 तमःप्रभा भूमयो घनाम्बुवाताकाशप्रतिष्ठाः

सप्ताथोऽयः पृथुतराः ॥ १ ॥

रत्नप्रभा शर्कराप्रभा वालुकाप्रभा पङ्कप्रभा धूमप्रभा तमःप्रभा
 महातमःप्रभा इत्येता भूमयो घनाम्बुवाताकाशप्रतिष्ठा भवन्त्ये-
 षः सप्त अधोऽधः, रत्नप्रभाया अधः शर्कराप्रभा, शर्कराप्रभाया
 अधो वालुकाप्रभा, इत्येवं शेषाः, अम्बुवाताकाशप्रतिष्ठा इति
 सिद्धे घनग्रहणं क्रियते यथा प्रतीयते घनमेवाम्बु अधः पृथिव्याः,

वातास्तु घनास्तनवश्चेति, तदेवं खरपृथिवी पङ्कप्रतिष्ठा, पङ्को घनो-
 दधिबलयप्रतिष्ठा, घनोदधिबलयं घनवातबलयप्रतिष्ठं, घनवातब-
 लयं तनुवातबलयप्रतिष्ठं, ततो महातमोभूतमाकाशम्, सर्वं चैत-
 त्पृथिव्यादि तनुवातबलयान्तमाकाशप्रतिष्ठम्, आकाशं त्वात्म-
 प्रतिष्ठम्, उक्तमवगाहनमाकाशस्येति, तदनेन क्रमेण लोकानुभा-
 वसंनिविष्टा अमहत्वेययोजनकोटीकोटयो विस्तृताः सप्त भूमयो
 रत्नप्रभाद्याः॥ सप्तग्रहणं नियमार्थं, रत्नप्रभाद्या मा भून्नेकशो ह्यनि-
 यतसद्वया इति, किंचान्यत्-अधः सप्तैवेत्यवधार्यते, ऊर्ध्वं त्वेकै-
 वेति वक्ष्यते, अपिच-तन्त्रान्तरीया असह्येयेषु लोकधातुष्वसह्ये-
 याः पृथिवीप्रस्तारा इत्यध्यवसिताः तत्प्रतिषेधार्थं च सप्तग्रहण-
 मिति । सर्वाश्चैता अधोऽधः पृथुतराः छत्रातिच्छत्रसंस्थिताः, घर्मा
 वंशा शैला अञ्जना रिष्टा माधव्या माधवीति चामां नामधेयानि

यथामदगमं परन्ति, रत्नप्रभा घनभावेनाशीतं योजनशतसहस्रं,
 भेदा द्वाप्रिदृशविंशतिविंशत्यष्टदशयोऽष्टाष्टाधिकमिति, मवे
 पनोदययो विंशतियोजनसहस्राणि, घनराततनुवातास्त्वमद्भ्ये-
 यानि, अयोऽयन्तु घननरा विजोपेति ॥

तारु नरकाः ॥ २ ॥

तारु—रत्नप्रभायानु भूपरमथर्धकक्रजो योजनसहस्रमेकं
 त्र्ययिना मये नरका भवन्ति, तद्यथा—उष्ट्रिकापिष्टपचनीलो-
 रीदररन्तजानुकाजलीरायन्मृगमायःकोष्ठादिसंस्थाना चक्रतलाः
 नीमनशेषकान्ना गौर्गोऽच्युतो गेंद्रो हाहारवो घातनः शोचन-
 नारनः क्रन्दनो रिलपन'छेदनो भेदनः गदाखटः कालपिञ्जर
 रंयेमाया शत्रुभनामानः कालमहाकालारिवमहारीखाप्रतिष्ठा-
 नरपन्नाः, रत्नप्रभायां नरकाणां प्रन्नास्योदय, द्विमूनाः
 नेतायु । रत्नप्रभायां नरकागामानां विज्रञ्जनसहस्राणि, ओषामु
 पञ्चविंशतिः पञ्चदश दश त्रीण्येकं पञ्चो न नरकजनमहममित्या-

पृष्ठाः, सप्तम्यां तु पञ्चैव महानरका इति ॥

नित्याशुभतरलेख्यापरिणामदेहवेदनाविक्रियाः ॥ ३ ॥

ते नरका भूमिक्रमेणाधोऽधो निर्माणतोऽशुभतराः, अशुभा
 रत्नप्रभायां ततोऽशुभतराः शर्कराप्रभायां ततोऽप्यशुभतरा चालु-
 काप्रभायाप्, इत्येवमासप्तम्याः ॥ नित्यग्रहणं गतिजातिशरीरा-
 न्नोपाङ्गकर्मनियमादृते लेख्यादयो भावाः नरकगतौ नरकपञ्चे-
 न्द्रियजातौ च नैरन्तेर्येणाभयक्षयोऽर्तनाद्भवन्ति, न कदाचिद-
 क्षिनिमेषमात्रपि न भवन्ति, शुभा वा भवन्ति, अतो नित्या
 इत्युच्यन्ते ॥ अशुभतरलेख्याः, कापोतलेख्या रत्नप्रभायां, तत-
 स्तीव्रतरसंक्लेशाध्यवसाना कापोता शर्कराप्रभायां, ततस्तीव्रतरसंक्ल-
 ेशाध्यवमाना कापोतनीला चालुकाप्रभायां, ततस्तीव्रतरसंक्लेश-
 ष्यवमाना नीला पङ्कजप्रभायां, ततस्तीव्रतरसंक्लेशाध्यवमाना नील-
 कृष्णा धूमप्रभायां, ततस्तीव्रतरसंक्लेशाध्यवमाना कृष्णा तमःप्रभा-
 यां, ततस्तीव्रतरसंक्लेशाध्यवमाना कृष्णैव महातमःप्रभायापिमिति ॥

अशुभापरिलामाः, वन्यनगतिसंस्थानभेदगणनधर्मस्पर्शगुल-
 न्गुनदशत्योदशरिपो(ए-हा.)ऽशुभः पुद्गलपरिणामो नरकेषु,
 अशुभाभाषोऽग्नः, नियमपूर्वगधर्मा नरतोऽनन्तेन भयानकेन
 नित्योऽगमेन नममा नित्यान्यकाराः, संश्रममृपुरीषत्वोतोमल-
 रिरमांसदृष्ट्यानुलेपनतलाः, श्मशानमिम पृतिमांसलेआस्थिचर्म-
 दन्तनरास्त्रीर्णभूमयः, श्मशालमाज्जरुलमर्पमूर्धहस्त्यश्चयो-
 मानुयशरीरोष्ठाशुभारगन्धाः, हा भानः ! धिगहो कष्टं वत मुञ्च
 गार्भ्याः ! प्रसीद भर्ता ! मा र्थीः कृपणकमित्यनुवद्भट्टितस्ती-
 प्ररम्भेर्देनिहिर्द्विर्लापरार्त्तम्यननिर्नाटनिरूपणकरुणैर्याचितै-
 र्पाप्मनिर्द्विनिस्तनिर्तगाद्वेदनः रुजितैः मन्तापोष्णैश्च निश्यासै-
 रनुपस्तमयस्वनाः ॥ अशुभतरदेहाः, देहाः-शरीराणि, अशुभना-
 मप्रत्ययादशुभान्यन्त्रोपाद्गनिर्माणसंस्थानम्पर्शमगन्धगणस्पर्शाणि,
 दुण्डानि निर्दृष्टाण्डजशरीराकृतीनि क्रूररुग्णभीतप्रतिभयदर्श-
 नानि दुःखभाज्यशुचीनि च तेषु शरीराणि भवन्ति, अतोऽशुभत-

राणि च अधोऽधः, मत्त धनं पि नयो हस्ताः पडङ्गुलमिति शरीरो-
 न्ध्रायो नारकाणा रत्नप्रभाया, द्विद्विः शेषासु, स्थितिवचोत्कृष्टजघ-
 न्यता वेदितव्या ॥ अशुभतरवेदनाः, अशुभतराश्च वेदना भवन्ति
 नरकेऽधोऽधः, तद्यथा-उष्णवेदनास्तीत्रास्तीत्रतरास्तीत्रतमाश्चा
 तृतीयायाः, उष्णशीतं चतुर्थ्याम्, शीतोष्णो पञ्चम्याम्, परयोः
 शीता शीततरा चेति, तद्यथा-प्रथमशरत्काले चरमनिदाघे वा
 पित्तव्याधिप्रकोपाभिभूतशरीरस्य सर्वतो दीप्ताभिराशिपरिवृतस्य
 व्यञ्ज्रे नभसि मध्याह्ने निगतेऽतिरस्कृतातपस्य यादृगुष्णजं दुःखं
 भवति ततोऽनन्तगुणं प्रकृष्टं कष्टमुष्णवेदनेषु नरकेषु भवति, पौष-
 माघयोश्च मामयोस्तुषारलिप्तगात्रस्य रात्रौ हृदयकरचरणाधरोष्ठ-
 दशनयासिनि प्रतिसमयप्रवृद्धे शीतमारुते निरग्याश्रयप्रावरणस्य
 यादृक् शीतवेदनेषूद्भवं दुःखमशुभं भवति ततोऽनन्तगुणं प्रकृष्टं
 कष्टं शीतवेदनेषु नरकेषु भवति, यदि किलोष्णवेदनान्नरकादु-
 त्क्षिष्य नारकः सुमहत्पद्माराशादुद्दीप्तं प्राक्षिप्येत म किल सुशीतां

मृदुमारुतां शीतलां छायामिव ग्राहः सुखमनुपमं विन्धात् निद्रां
चोपलभेत, एवं कष्टतरं नारकमुष्णमाचक्षते, तथा किल यदि
शीतवेदनान्नरकादुत्क्षिप्य नारकः कश्चिदाकाशे माघमासे निशि
प्रवर्तते मद्दति तुयारराशौ प्रक्षिप्येत सदन्तशब्दोत्तमकरप्रकम्पाया-
मकरेऽपि तत्र सुखं विन्धादनुपमां निद्रां चोपलभेत, एवं कष्टतरं
नारकं शीतदुःखमाचक्षत इति ॥ अशुभतरविक्रियाः, अशुभतराश्च
विक्रिया नरकेषु नारकाणां भवन्ति, शुभं करिष्याम इत्यशुभत-
रमेव विकुर्वते, दुःखाभिभूतमनसश्च दुःखप्रतीकारं चिकीर्षन्
गरीयस एव ते दुःखहेतून् विकुर्वत इति ॥

परस्परोदीरितदुःखाः ॥ ४ ॥

परस्परोदीरितानि दुःखानि नरकेषु नारकाणां भवन्ति, क्षेत्रस्व-
भावजनितान्नाशुभात्पुद्गलपरिणामादित्यर्थः ॥ तत्र क्षेत्रस्वभावज-
नितपुद्गलपरिणामः शीतोष्णक्षुत्पिपासादिः, शीतोष्णे व्याख्याते,
क्षुत्पिपासे चक्ष्यामः, अनुपगतशुष्केन्धनोपादानेन वाग्निना तीक्ष्णेन

प्रतनेन क्षुदग्निना दन्दद्वयमानशरीरा अनुसमयमाहारयन्ति, ते
सर्वपुद्गलानप्यद्युः, तोत्रया च नित्यानुपक्तया पिपासया शुष्कक-
ण्ठोष्ठतालुजिह्वाः सर्वोदधीनपि पिवेयुः, न च तृप्तिं समाप्नुयुः,
वर्धयातामेव चैषां क्षुत्तृष्णो, इत्येवमादीनि क्षेत्रप्रत्ययानि ॥ परस्प-
रोदीरितानि च, अपि चोक्तम्—भवप्रत्ययोऽवधिनिर्नारकदेवानामिति,
तन्नारकेष्ववधिज्ञानमशुभभवहेतुकं मिथ्यादर्शनयोगाच्च विभङ्ग-
ज्ञानं भवति, भावदोषोपघातात् तेषां दुःखकारणमेव भवति, तेन
हि ते सर्वतः तिर्यगूर्ध्वमधश्च दूरत एवाजसं दुःखहेतून् पश्यन्ति,
यथा च कालोलूकमहिनकुलं चोत्पत्यैव बद्धवैरं तथा परस्परं प्रति
नारकाः, यथा वाऽपूर्वाब् शुनो दृष्ट्वा श्वानो निर्दयं क्रुध्यन्त्यन्यो-
ऽन्यं ग्रहरन्ति च तथा तेषां नारकाणामवधिविषयेण दूरत एवा-
न्योऽन्यमालोक्य क्रोधस्तीव्रानुशयो जायते दुरन्तो भवहेतुकः,
ततः प्रागेव दुःखसमुद्घातार्त्ताः क्रोधाद्यदीपितमनसोऽसक्तिता
इव श्वानः समुद्रता वैक्रियं भयानकं रूपमास्थाय तत्रैव पृथिवीप-

रिणामजानि धेनवानुभानजनितानि चायःशूलशिलायुगलमुदरकु-
न्तनोमरानिपट्टिग्रजनययोधनवद्गयष्टिपरशुभिण्डमालादीन्या-
मुयान्यादाय करणदग्ननधान्योऽन्यमभिप्रैन्ति, ततः परस्पर-
मिहता विरुताम्ना निमनन्तो गाद्वेदनाः श्रुतायातनप्रविष्टा इव
महिषरूरोरग्राः स्फुरन्तो रुधिरकर्म चेष्टन्ते, इत्येवमादीनि
परस्पर्शदीरितानि नरकं नारकाणां दुःखानि भवन्तीति ॥

संक्रियामुरोदीरितदुःखाश्च प्राक् चतुर्थ्याः ॥५॥

संक्रियामुरोदीरितदुःखाश्च नारका भवन्ति तिसृषु भूमिषु,
संक्रियामुरोदीरितदुःखाश्च नारका भवन्ति तिसृषु भूमिषु,
प्राक् चतुर्थ्याः, तद्यथा-अन्धगरीपश्यामग्रथलद्रोपरुद्रकाल-
महाराजास्यसिपत्रवनकुम्भीवालुकावतरणीखरस्वरमहाघोयाः पञ्च-
दश पराधाभिरा मिथ्यादृष्टयः पूर्वजन्मसु संक्रियकर्मणः पापा-
भिरतय आगुरीं गतिमनुग्राह्यः, कर्मकेशजा एते ताच्छील्यान्ना-
काणां वेदनाः समुदीरयन्ति चित्राभिरुपपत्तिभिः, तद्यथा-तप्ता-
योसपायननिष्टप्रायःस्तम्भालिङ्घनहृदशाल्मल्यग्राहोपणाचतारणा-

योधनाभिघातवासीक्षुरतक्षणाधारतसैलाभिपेचनायः कुम्भपाका-
म्बरीपतर्जनयध्वपीडनायःशूलशलाकाभेदनक्रकचपाटनाङ्गारदह-
नवाहनासूचीशाङ्खालापकर्षणैः तथा सिंहव्याघ्रद्वीपिध्वग्गालवृक-
कोकमार्जारनकुलसर्पायमगृध्रकाकोलूकश्रेणादिखादनैः तथा त-
मवालुकाचतरणासिपत्रवनप्रवेशनवैतरण्यवतारणपरस्परयोधनादि-
भिरिति ॥ स्यादंतत्-किमर्थं त एवं कुर्वन्तीति, अत्रोच्यते, पाप-
कर्माभिरतय इत्युक्तं, तद्, या गोष्ठपभमहिषवराहमेपकुक्कुटवा-
तंकालावकान्मुष्टिमल्लोश्च युध्यमानान् परस्परं चाभिघ्नतः पश्यतां
रागद्वेषाभिभूतानामकुशलानुबन्धिपुण्यानां नराणां परा प्रीतिरुत्प-
द्यते तथा तेषामसुराणां नारकांस्तथा तानि कारयतामन्योऽन्य-
घ्नतश्च पश्यतां परा प्रीतिरुत्पद्यते, ते हि-दुष्टकन्दपस्तिथाभूतान्
दृष्ट्वाऽऽह्लासं मुञ्चन्ति चेलोत्क्षेपान् श्वेडितास्फोटितावेष्टिततल-
तालनिपात नांश्च कुर्वन्ति महतश्च सिंहनादाबदन्ति, तच्च तेषां
सत्यपि देवत्वेसन्तु च कामिकेष्वन्येषु प्रीतिकारणेषु मायानिदान-

मिथ्यादर्शनश्रवणीयं रुपायोपहतत्सानालोचितभावदोषस्याग्रत्य-
वमर्पस्याकुशलानुबन्धिपुण्यकर्मणो बालतपसस्य भावदोषानुकर्षिणः
फलं यत्सत्सप्यन्येषु प्रीतिहेतुयशुभा एव प्रीतिहेतवः समुत्प-
द्यन्ते, इत्येवमप्रीतिकरं निरन्तरं मुतीवं दुःखमनुभवतां मरणमेव
काङ्क्षतां तेषां न विपश्चिरकाले विद्यते कर्मभिर्धारितायुषाम्, उक्तं
हि—औपपातिकचरमदेहोत्तमपुरुषामह्वयेयवर्षायुषोऽनपद्यत्यायुष
इति, नैनं तत्र शरणं विद्यते, नाप्यप्रकरणम्, ततः कर्मवशादेव
दग्धपाटितमिद्विच्छिन्नक्षतानि च तेषां सद्य एव संरोहन्ति शरी-
राणि दण्डराजीनाम्भसीति ॥ एवमेतानि त्रिविधानि दुःखानि
नरकेषु नाराकाणां भवन्तीति ॥

तेष्वेकत्रिसप्तदशसप्तदशद्वारविंशतित्रयस्त्रिंशत्साग-
रोपमा सत्त्वानां परा स्थितिः ॥ ६ ॥

तेषु नरकेषु नाराकाणां पराः स्थितयो भवन्ति, तद्यथा—
रत्नप्रभायामेकं सागरोपमम्, एवं त्रिमागरोपमा मत्समागरोपमा

दशसागरोपमा सप्तदशसागरोपमा द्वाविंशतिमागरोपमा त्रयस्त्रिं-
शत्सागरोपमा, ज्वन्या तु पुरस्ताद्वक्ष्यते, नाराकाणां च द्विती-
यादिषु, दश वर्षसहस्राणि प्रथमायामिति ॥

तत्रासर्वयथोक्तैर्नारकसंवर्तनीयैः कर्मभिरसंज्ञिनः प्रथमाया-
मुत्पद्यन्ते, सरीसृपा द्वयोरादितः प्रथमद्वितीययोः, एवं पक्षिण-
स्तिष्ठन्तु, सिंहाश्चतसृषु, उरगाः पञ्चसु, स्त्रियः पदसु, मत्स्यमनुज्याः
सप्तस्त्रिंशति, न तु देवा नाराका वा नरकेषूपपत्तिं प्राप्नुवन्ति, न
हि तेषां बह्वारम्भपरिश्रमादयो नरकगतिनिर्वर्तका हेतवः सन्ति,
नाप्युद्वर्त्य नाराका देवेषूपद्यन्ते, न ह्येषां सरागसंयमादयो देव-
गतिनिर्वर्तका हेतवः सन्ति, उद्वर्तितास्तु तिर्यग्योनौ मनुष्येषु
चोत्पद्यन्ते, मानुषत्वं ग्राभ्य केचिच्छीर्थकस्त्वमपि प्राप्नुयुरादितस्ति-
सृभ्यः, निग्राणं चतसृभ्यः, संयमं पञ्चभ्यः, संयमासंयमं षड्भ्यः,
सम्यग्दर्शनं सप्तम्योऽपीति ॥

द्वीपसमुद्रपर्वतहृदतडागसरांसि ग्रामनगरपत्तनादयो विनिवेशा

रमणपर्यन्ता वेदितव्या इति ॥

द्विर्द्विविष्कम्भाः प्रवर्षपरिक्षेपिणो वलयाकृतयः ॥८॥

मयै चैते द्वीपममुद्रा यथाक्रममादितो द्विर्द्विविष्कम्भाः पूर्वं पूर्वपरिक्षेपिणो नलयाकृतयः प्रत्येतव्याः, तद्यथा-योजनशतमहत्वं विष्कम्भो जम्बूद्वीपस्य नक्ष्यते, तद्विगुणो लग्नजलममुद्रस्य, लग्नजलममुद्रविष्कम्भाद्विगुणो धातकीखण्डद्वीपस्य, इत्येवमाभ्यम्भूरमणममुद्रादिति । पूर्वपूर्वपरिक्षेपिणः, मयै पूर्वपूर्वपरिक्षेपिणः प्रत्येतव्याः, जम्बूद्वीपो लग्नममुद्रेण परिक्षिप्तः, लग्नजलममुद्रो धातकीखण्डेन परिक्षिप्तः, धातकीखण्डद्वीपः कालोदममुद्रेण परिक्षिप्तः, कालोदममुद्रः पुष्करद्वीपाधेन परिक्षिप्तः, पुष्करद्वीपाधं मानुषोत्तरेण पर्वतेन परिक्षिप्तम्, पुष्करद्वीपः पुष्करोदनेन ममुद्रेण परिक्षिप्तः, एवमाभ्यम्भूरमणात्समुद्रादिति । वलयारकृतयः, मयै च ते नलयाकृतयः मह मानुषोत्तरेणेति ॥

तन्मध्ये मेरुनाभिर्वृत्तो योजनशतसहस्रविष्कम्भो

जम्बूद्वीपः ॥ ९ ॥

तेषां-द्वीपममुद्राणां मध्ये तन्मध्ये मेरुनाभिः मेरुस्य नाम्यामिति मेरुर्नाडस्य नाभिरिति मेरुनाभिः मेरुस्य मध्य इत्यर्थः, सर्वद्वीपसमुद्राभ्यन्तरो वृत्तः कुलालचक्राकृतिर्योजनशतमहस्रविष्कम्भो जम्बूद्वीपः, वृत्तग्रहणं नियमाथं, लग्नादयो नलयवृत्ता जम्बूद्वीपस्तु प्रतरवृत्त इति यथा गम्येत, नलयाकृतिमिथतुरक्षत्रयस्योरपि परिक्षेपो विद्यते तथा च मा भूदिति । मेरुरपि काञ्चनस्थालनाभिरिव वृत्तो योजनमहस्रमधो धरणितालमगगद्गो ननननयुञ्जितो दशाधो विस्तृतः महस्रमुपरीति, त्रिकाण्डस्त्रिलोकाप्रविभक्तमूर्तिश्चतुर्भिर्नैर्मन्द्रालनन्दनमौमनमपाण्डकैः परिवृत्तः, तत्र शुद्धपृथिव्युपलम्बशरैरानुलं योजनमहस्रमेकं प्रथमं षण्डं, द्वितीयं त्रिपष्टिमहस्राणि रजतजातरूपाङ्कस्फटिमवहुलं, तृतीयं पद्मत्रयत्महस्राणि जम्बूनदमहुलं, चतुर्थमवहुला चाम्य चूलिका चत्वारिंशद्योजनान्युच्छ्रायेण मूले

अद्वय विष्णुभेदेन मध्येऽष्टाशुपि चत्वारितीति, मूले चलयपरिक्षेपि
भद्रशान्तनूने, भद्रशालवनान् पञ्च योजनशतान्याकृष्य तावत्प्रति-
क्रान्तिविम्बतं नन्दनवनं, ततोऽध्वनिपष्टिमहत्साण्याकृष्य पञ्चयोज-
नशतप्रतिक्रान्तिविम्बतमेव मौमनसं, ततोऽपि पदत्रिजन्तमहत्सा-
ण्यास्य चतुर्नगतिचतुःशतप्रतिक्रान्तिविम्बतं पाण्डकवनमिति, न-
न्दनमौमनस्याभ्येकादैनकादश महासाण्याकृष्य प्रदशपरिहाणि-
विष्णुभग्नेति ॥

तत्र भरतर्हमवतत्तरिविदेहरस्यकहैरण्यदत्तरा-

चतचर्पाः क्षेत्राणि ॥१०॥

तत्र-जम्बूद्वीपे भरतं ह्रमवतं हरयो विदेहा रम्यकं हरण्यव-
तमगवनमिति मत्त वंशाः-क्षेत्राणि भवन्ति, भरतस्योत्तरतो ह्रम-
वतं ह्रमवनस्योत्तरतो हरय इत्येवं शेषाः, वंशा वर्षा वास्या इति
चर्पा गुणतः पर्यापिनामानि भवन्ति, सर्वेषां चर्पा व्यवहारनयाप-
क्षाऽऽदित्यकृतादिगनियमादुत्तरतो मेरुभवति, लोकमध्यावस्थितं

चाष्टप्रदेशं रुचकं दिशियमहंतुं प्रतीत्य यथामम्भवं भवतीति ॥
तद्विभाजिनः पूर्वापरायता हिमवन्महाहिमचक्षिप्रध-

नीलरुक्मिमाशिवरिणो वर्षधरपर्वताः ॥११॥
तेषां-वर्षाणां विभक्तारो हिमवान् महाहिमवान् निषधो नीलो
रुक्मी शिखरी इत्येते पर्वधरपर्वताः, भरतस्य ह्रमवतस्य च
विभक्ता हिमवान्, ह्रमवतस्य हरिवर्षस्य च विभक्ता महाहिम-
वानित्येवं शेषाः । तत्र पञ्च योजनशतानि पट्टिशानि पद चैको-
नविंशतिभागा भरतविष्कम्भः, स द्विर्द्विहिमवद्वेमवतर्दीनामा
विदेहभ्यः, परतो विदेहभ्योऽर्धाधिहीनाः । पञ्चविंशतियोजनान्य-
वगादो योजनशतोच्छ्रयो हिमवान्, तद्विर्महाहिमवान्, तद्वि-
निषध इति ॥ भरतवर्षस्य योजनानां चतुर्दशसहस्राणि चत्वारि
शतान्येकमस्रतानि पद च भागा विशेषतो ज्या, इषुर्यथोक्तो
विष्कम्भः, धनुःकाष्ठं चतुर्दशसहस्राणि शतानि पञ्चाष्टाविंशान्ये-
कादश च भागाः माधिकाः । भरतक्षेत्रमध्ये पूर्वापरायत उभयतः

ममृद्रमवगादो यन्ताख्यपर्वतः, पद् योजनानि सक्रोशानि धरणिम-
वगादः, पञ्चागद्विस्तरतः पञ्चविंशत्युच्छ्रितः। विदेहेषु निषधस्यो-
त्तरनो मन्दरस्य दक्षिणतः काञ्चनपर्वतगतेन चित्रकूटेन विचि-
त्रशूनेन चोपशोभिता देवक्षुरयो, विष्कम्भमेकादश योजनमहसा-
प्यष्टौ न शतानि द्वित्रिन्यारिंशानि द्वौ च भागौ, एवमेवोत्तरणोत्तराः
पुरवधिशृङ्गद्विचित्रशृङ्गद्वीना द्वाभ्यां च काञ्चनाभ्यामेव यमक-
पर्वताभ्यां विराजिताः। विदेहा मन्दरदेवकुरूत्तरकुरुविंशतिभिः
क्षेत्रान्तरपद्भवन्ति, पूर्वे चापरे च, पूर्वेषु षोडश चक्रवर्तिविजया
नदीपर्वतविभक्ताः परस्परगमाः, अपरेऽप्यवलक्षणाः षोडशैव ।
तुल्यायामविष्कम्भभागहोऽष्टायी दक्षिणोत्तरो वैतादृशौ, तथा हि-
मरञ्छितरिणौ, महाहिमवदुक्मिणौ, निषधनीलौ चेति ॥

धुद्रमन्दरास्तु चत्वारोऽपि धातकीखण्डकपूरार्धका महाम-
न्दरापञ्चदशभिर्योजनमहर्बह्वर्हानिच्छायाः, पद्भिर्योजनगर्तधर-
गिनले हीनविष्कम्भाः, तेषां प्रथमं काण्डं महामन्दरतुल्यं, द्वितीयं

सप्तभिर्हीनं, तृतीयमष्टाभिः, भद्रशालनन्दनवने महामन्दरवत्,
ततः अर्धपद्पञ्चाशद्योजनसहस्राणि सौमनसं पञ्चशतविस्वृतं,
ततोऽष्टाविंशतिमहस्राणि चतुर्नवतिचतुःशतविस्वृतमेव षण्डकं
भवति, उपरि चाधश्च विष्कम्भोऽवगाहश्च तुल्यो महामन्दरेण,
त्रलिका चेति ॥

विष्कम्भमकृतैर्दशगुणायामूलं वृत्तपरिक्षेपः, स विष्कम्भपा-
दाभ्यस्तौ गणितम्, इच्छावगाहोनावगाहाभ्यस्तस्य विष्कम्भस्य
चतुर्गुणस्य मूलं ज्या, ज्याविष्कम्भयोर्वर्गविशेषमूलं विष्कम्भा-
च्छोध्यं शेषार्धमिषुः, इषुवर्गस्य षड्गुणस्य ज्यावर्गयुतस्य कृतस्य
मूलं धनुःकाष्ठं, ज्यावर्गचतुर्मागयुक्तमिषुवर्गमिषुविभक्तं तत्प्रति-
कृति वृत्तविष्कम्भः, उदग्धनुःकाष्ठादक्षिणं शोध्यं शेषार्धं चाहुरिति॥
अनेन करणाम्युपायेन सर्वक्षेत्राणां सर्वपर्वतानामायामविष्कम्भ-
ज्येष्ठधनुःकाष्ठपरिमाणानि ज्ञातव्यानि ॥

द्विधर्मातकीखण्डे ॥ १२ ॥

ये एते मन्दगंधर्पधरा जम्बूद्वीपेऽभिहिता एते द्विगुणा
धातकीगण्डे, दाम्यामिप्याकारपर्वताभ्यां दक्षिणोत्तरायताभ्यां
विभक्ताः, एभिरेव नामभिर्जम्बूद्वीपक्रममगह्वथाः पूर्वार्धे चाप-
गर्भे च चक्रारक्रमस्थिताः, निपथममोच्छ्रायाः कालोदलवणजल-
स्पर्गिनो वंशधराः सेप्याकाराः, अरविचरसंस्थिता वंशा इति ॥

पुष्करार्धे च ॥ १३ ॥

यद्यथातकीगण्डे मन्दरादीनां सेप्याकारपर्वतानां मह्वथावि-
पयनियमः स एव पुष्करार्धे वेदितव्यः ॥

ततः परं मानुषोत्तरो नाम पर्वतो मानुषलोकपरिक्षिपी सुन-
नगरप्राकारवृत्तः पुष्करवरद्वीपार्धविनिविष्टः काञ्चनमयः मत्स्यदंश-
कविग्रतियोजनशतान्युच्छ्रितश्चत्वारि त्रिंशानि क्रोशं चाधो धर-
णीतलमग्गाढो योजनमहत्त्वं द्वाविंशमधस्ताद्विस्तृतः मत्स्यशतानि
त्रयोविंशानि मध्ये चत्वारि चतुर्विंशान्युपरीति ॥ न कदाचिद-
स्मात् परतो जन्मतः संहरणतो वा चाग्णविद्याधरद्विप्राप्ता अपि

मनुष्या भूतपूर्वा भवन्ति भविष्यन्ति च, अन्यत्र मनुद्वातो-
पपाताभ्याम्, अत एव च (न हा.) मानुषोत्तर इत्युच्यते ॥

तदेवमर्वाहः मानुषोत्तरस्यार्धतृतीया द्वीपाः समुद्रद्वयं पञ्च
मन्दराः पञ्चत्रिंशत्क्षेत्राणि त्रिंशद्वर्षधरपर्वताः पञ्च देवकुरवः
पञ्चोत्तराः कुरवः शतं पट्यधिकं चक्रवर्तिविजयानां द्वे शते पञ्च-
पञ्चाशदधिकं जनपदानामन्तरद्वीपाः पट्पञ्चाशदिति ॥ अत्राह-
उक्तं भवता 'मानुषस्य स्वभावमार्दवाजवत्त्वं चे'ति, अत्र के मनु-
ष्याः? क चेति?, अत्रोच्यते—

प्राग्मानुषोत्तरान्मनुष्याः ॥ १४ ॥

प्राग्मानुषोत्तरात्पर्वतात्पञ्चत्रिंशत्सु क्षेत्रेषु मान्तरद्वीपेषु जन्मतो
मनुष्या भवन्ति, संहरणचिद्यदिद्विगोस्तु मर्षवर्धतृतीयेषु द्वीपेषु
मनुद्वाद्वये च ममन्दरशिखरेष्विति । भारतका ह्रमवतका इत्येव-
मादयः क्षेत्रविभागेन, जम्बूद्वीपका लवणका इत्येवमादयो द्वीप-
मनुद्गविभागेनेति ॥

आर्यां म्लिञ्जश्च ॥ १५ ॥

दिपिभा मनुष्या भवन्ति-आर्यां म्लिञ्जश्च ॥ तत्रार्याः पङ्क्तिधाः-
-क्षेत्रार्याः जाल्यार्याः कुलार्याः कर्मार्याः शिल्पार्याः भाषार्या इति,
तत्र क्षेत्रार्याः पञ्चदशसु कर्मभूमिषु ज्ञानाः, तद्यथा-भरतेऽर्धप-
दिननिपु जनपदेषु ज्ञानाः, शेषेषु च चक्रवर्तिचिजयेषु, जाल्यार्या
इत्यारुर्यो रिदंढा हरयोऽग्न्यष्टाः ज्ञाताः कुरवो धृनुनाला उग्रा भोगा
गजन्त्या इत्येवमादयः, कुलार्याः कुलकराधकरतिनो वल्देव्या
यागुदेरा ये चान्ये आ तृतीयार् आ पञ्चमाद् आ मत्तमाढा कुल-
करेभ्यो सा विद्युदान्ययप्रकृतयः, कर्मार्या यजनयाजनाध्यय-
नाप्यापनप्रयोगरूपिस्त्रिपिराणिज्ययोनियेषणवृत्तयः, शिल्पार्या-
मन्त्रुराग्रकुलालनापितनुनापदेऽष्टादयोऽज्यम.वद्या अगर्हिता-
नीराः, भाषार्या नाम ये शिष्टभाषानेयनमर्ण लोरुदृढम्पष्टजडं
पञ्चविभानामप्यार्याणां (मार्याणां हा.) संब्यमगारं भाषन्ते ।
अनो विप(एनडिप हा.)गीता म्लिञ्जः, तद्यथा-हिमनश्चरसुपु

वि(तः प्राक् पश्चाच्च वि हा.)दिक्षु त्रीणि त्रीणि योजनशतानि
लवणसमुद्रमवगाह्य चतसृणां मनुष्यविजातीनां चत्वारोऽन्तर-
द्वीपा भवन्ति त्रियोजनशतविष्कम्भाः, तद्यथा-एकोरुक्काणा-
माभाषकाणां लाङ्गूलिकानां वैपाणिकानामिति । चत्वारि यो-
जनशतान्यवगाह्य चतुर्योजनशतायामविष्कम्भा एवान्तरद्वीपाः,
तद्यथा-हयकर्णानां गजकर्णानां गोकर्णानां शङ्कुलीकर्णानामिति ।
पञ्च शतान्यवगाह्य पञ्चयोजनशतायामविष्कम्भा एवान्तरद्वीपाः,
तद्यथा-गजमुखानां व्याघ्रमुखानामादर्शमुखानां गोमुखानामिति ।
पङ् योजनशतान्यवगाह्य तावदायामविष्कम्भा एवान्तरद्वीपाः,
तद्यथा-अश्वमुखानां हस्तिमुखानां सिंहमुखानां व्याघ्रमुखाना-
मिति । मत्त योजनशतान्यवगाह्य तावदायामविष्कम्भा एवान्तर-
द्वीपाः, तद्यथा-अश्वकर्णोभिहकर्णोहस्तिकर्णकर्णप्रावरणनामानः ।
अष्टौ योजनशतान्यवगाह्याष्टयोजनशतायामविष्कम्भा एवान्तर-
द्वीपाः, तद्यथा-एलकामुखविद्युजिह्वमेघमुखविद्युहन्तनामानः, नव

यो न नशतान्ययगाल्य न योजनशतायामविष्कम्भा एतन्तर्गदीपा
 भवन्ति, तद्यथा-घनदन्तगूढदन्तमिश्रिष्टदन्तशुद्धदन्तनामानः ।
 एतेरुक्कणामेकोरुक्कदीपः, एवं श्रेषणामपि स्वनामभिस्तुल्यना
 मानो वेदितव्याः । गिखरिणोऽप्येवमेत्येवं पदपञ्चाशदिति ॥

‘भरतैरायनविदंष्ट्राः कर्मभूमयोऽन्यत्र देवकुरु-
 त्तरकुरुभ्यः ॥ १६ ॥

मनुष्यक्षेत्रे भरतैरायनविदंष्ट्राः पञ्चदश कर्मभूमयो भवन्ति
 अन्यत्र देवकुरुत्तरकुरुभ्यः, समारदुर्गान्तगमस्य सम्यग्दर्शन
 यानचारित्रात्मकस्य मोक्षमार्गस्य ज्ञातारः कर्तार उपदेष्टारश्च
 भगवन्तः परमर्षयस्तीर्थकरा अत्रोत्पद्यन्ते, अत्रैव जाता सिध्यन्ति,
 नान्यत्र, अतो निर्वाणाय कर्मणः सिद्धिभूमयः कर्मभूमय इति ।
 शेषास्तु विंशतिगंगाः मान्तरदीपा अकर्मभूमयो भवन्ति, देवकु
 रूत्तरकुरस्य कर्मभूम्यभ्यन्तरा अप्यकर्मभूमय इति ॥

नस्थिती परापरे त्रिपल्योपमान्तमुद्धर्ते ॥ १७ ॥

नरो नरा मनुष्या मानुषा इत्यनर्थान्तरम्, मनुष्याणां परा
 स्थितिस्त्रीणि पल्योपमानि अपरा अन्तमुद्धर्तेति ॥

तिर्यग्योनीनां च ॥ १८ ॥

तिर्यग्योनिजाना च परापरे स्थिती त्रिपल्योपमान्तमुद्धर्ते
 भवतो यथामह्यमेव, पृथक्करणं यथाह्वयदोषविनिवृत्त्यर्थम्, इत-
 रथा इदमेकमेव सूत्रमभिव्यज्यद् उभयत्र चोभे यथामह्वयं स्याता-
 मिति ॥ द्विविधा चैषा मनुष्यतिर्यग्योनिजाना स्थितिः-भग-
 न्स्थितिः कायस्थितिश्च, मनुष्याणा यथोक्ते त्रिपल्योपमान्तमुद्धर्ते
 परापरे भगस्थिती, कायस्थितिस्तु परा नप्ताष्टौ ना भवग्रहणानि,
 तिर्यग्योनिजाना च यथोक्ते ममामतः परापरे नगस्थिती, व्यास
 तस्तु शुद्धपृथिवीकायस्य परा द्वादश र्पसहस्राणि, खरपृ-
 थिवीकायस्य द्वाविंशतिः, अप्कायस्य सप्त, नायुकायस्य त्रीणि,
 तेजःकायस्य त्रीणि रात्रिदिनानि, जनस्पतिकायस्य दश र्पमह-
 साणि, एषा कायस्थितिरसहस्रेभ्यः अत्रमर्षिषुल्मापिण्यो, जनस्पति-

कायस्यानन्ताः, द्वीन्द्रियाणां भवस्थितिर्द्वादश वर्षाणि, त्रीन्द्रियाणामेकोनपञ्चाशद्रात्रिदिनानि, चतुरिन्द्रियाणां पणमासाः, एषां कायस्थितिः मक्षयेयानि वर्षमहस्त्राणि, पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिजाः पञ्चविधाः, तद्यथा-मत्स्या उरगाः परिमर्षाः पक्षिणश्चतुष्पदा इति, तत्र मत्स्यानामुरगाणां भुजगानां च पूर्वकोटयेऽपक्षिणां पल्योपमामह्वयेयभागः चतुष्पदानां त्रीणि पल्योपमानि गर्भजानां स्थितिः, तत्र मत्स्यानां भवस्थितिः पूर्वकोटिस्त्रिपञ्चाशद् उरगाणां

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

अत्राह—उक्तं भवता ‘भवप्रत्ययोज्यधिनिर्दिष्टवाना’मिति, तथौदयिकेषु भावेषु देवगतिरिति, ‘केशलिश्रुतमह्वधर्मदेवावर्णवादो दर्शनमोहम्य’ ‘मरागसंयमादयो देवस्य’ ‘नारकमम्मूर्च्छिनो नपुंमकानि, न देवाः’ तत्र के देवाः? कतिविधा वन्ति?, अत्रोच्यते—
देवाश्चतुर्निकायाः ॥ १ ॥

द्विचत्वारिंशद् भुजगानां द्विसप्ततिः पक्षिणां स्यलचरणां चतुरशीतिर्वर्षमहस्त्राणि संमूर्च्छिमानां भवस्थितिः, एषां कायस्थितिः सप्ताष्टौ भवग्रहणानि, सर्वेषां मनुष्यतिर्यग्योनिजानां कायस्थितिरप्यपरा अन्तर्मुहूर्तवैति ॥

इति तत्त्वार्थाधिगमे लोकप्रज्ञप्तिर्नामा
तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

देवाश्चतुर्निकाया भवन्ति, तान् परस्ताद्वक्ष्यामः ॥

तृतीयः पीतलेख्यः ॥ २ ॥

तेषां-चतुर्णां देवनिष्कायानां तृतीयो देवनिष्कायः पीतलेख्य एव भवति, कश्चासौ?, ज्योतिष्क इति ॥

दशाष्टपञ्चदशविकल्पाः कल्पोपपन्नपर्यन्ताः ॥३॥

ते च देवनिष्ठाया यथाह्वयमेवंविकल्पा भवन्ति, तद्यथा-
दशविकल्पा भवनवासिनोऽसुगदयो वक्ष्यन्ते, अष्टविकल्पा
व्यन्तराः किन्नरादयः, पञ्चविकल्पा ज्योतिष्काः सूर्यादयः,
द्वादशविकल्पा यमानिकाः कलयोषवर्षयन्ताः मौघर्मादिप्रितिः॥
इन्द्रमामानिकत्रायन्त्रिणापारिपद्याऽऽत्मरक्षलोकपा-
लानीरुप्रकीर्णकाभियोग्यकिल्बिषिकाश्चैकशः ॥ ४ ॥

एकैकगर्भतपु देवनिष्ठायेषु देवा दशविधा भवन्ति, तद्यथा-
इन्द्राः मामानिकाः त्रायस्त्रिणाः पारिपद्याः आत्मरक्षाः लोक-
पालाः अनीकानि अनीकाधिपतयः प्रकीर्णकाः आभियोग्याः
किल्बिषिकाश्चेति, तत्रेन्द्रा भवनवासिव्यन्तरज्योतिष्कविमानाना-
मधिपतयः, इन्द्रममानाः मामानिकाः अमात्यपितृगुरुस्थायायमह-
त्तरवत्, केवलमिन्द्रत्नहीनाः, त्रायस्त्रिणा मन्त्रिपुरोहितस्थानीयाः,
पारिपद्या वयस्यस्थानीयाः, आत्मरक्षाः शिरोरक्षस्थानीयाः, लोक-
पाला आरक्षिकार्थचरस्थानीयाः, अनीकाधिपतयोदण्डनायकस्था-

नीयाः, अनीकानि अनीकस्थानीयान्येव, प्रकीर्णकाः पौरजनपद-
स्थानीयाः, आभियोग्या दामस्थानीयाः, किल्बिषिका अन्त-
म्यस्थानीया इति ॥

त्रायस्त्रिंशल्लोकपालवज्र्या व्यन्तरज्योतिष्काः ॥ ५ ॥
व्यन्तरा ज्योतिष्काश्चाष्टविधा भवन्ति, त्रायस्त्रिंशल्लोकपाल-
वज्र्या इति ॥

पूर्वयोर्द्वान्द्राः ॥ ६ ॥

पूर्वयोर्देवनिष्ठायायोर्भवनवासिव्यन्तरयोर्देवविकल्पानां द्वौ
द्वाविन्द्री भवतः, तद्यथा-भवनवासिषु तावद्वौ असुरकुमाराणा-
मिन्द्री भवतः-चमरो बलिश्च, नागकुमाराणां धरणो भूतानन्दश्च,
विद्युत्कुमाराणां हरिर्हरिमहश्च, सुपर्णकुमाराणां वेणुदेवो वेणुदारी
च, अग्निकुमाराणामग्निशिखोऽग्निमाणवश्च, वातकुमाराणां वेलम्बः
प्रभञ्जनश्च, स्तनितकुमाराणां सुघोषो महाघोषश्च, उदधिकुमाराणां
जलक्रान्तो जलग्रभश्च, द्वीपकुमाराणां पूर्णो वशिष्ठश्च, दिक्कुमारा-

याममितोऽमितमाह्नयेति ॥ व्यन्तरेणपि द्वौ किबराणामिन्द्रौ-
 क्रित्रः क्रिष्णरूपश्च, क्रिष्णरूपाणां मत्पुत्रो महापुरुषश्च, महो-
 रगाणामनिरायो महाक्रायश्च, गन्धर्वाणां गीतरतिर्गीतयश्च,
 यक्षाणां पूर्णभद्रो भाणिभद्रश्च, राक्षसानां भीमो महाभीमश्च,
 भूतानां प्रतिरूपोऽतिरूपश्च, पित्रावानां कालो महाकालश्चेति ।
 ज्योतिष्काणां तु बहवः सूर्याश्चन्द्रमश्च । वैमानिकानामैकैक एव,
 तद्यथा-मौर्धमे ग्रक्तः, ऐशान ईशानः, मनत्कुमारे सनत्कुमार
 इति, एवं सर्वरूपेषु न्यकल्पाह्लाः, परतन्मिचन्द्रादयो दश विंशेपा
 न सन्ति, सर्व एव स्यन्तत्रा इति ॥

पीतान्नलेडयाः ॥ ७ ॥

पूर्वयोर्निकाययोर्देवानां पीतान्ताश्चतस्रो लेडया भवन्ति ॥

कायप्रचीचारा आ ऐशानात् ॥ ८ ॥

भयनगम्यादयो देवा आ ऐशानात्कायप्रचीचारा भवन्ति,
 कायेन प्रचीचार एयमिति कायप्रचीचाराः, प्रविचारो नाम मैथु-

नविषयोपसेवनं, ते हि संक्लिष्टकर्माणो मनुष्यवन्मैथुनसुखमनु-
 प्रलीयमानास्तीत्रानुशयाः कायसंक्लेशजं मर्वाङ्गीणं स्पर्शसुखम-
 वाप्य प्रीतियुपलभन्त इति ॥

शेषाः स्पर्शरूपशब्दमनःप्रचीचारा द्वयोर्द्वयोः ॥ ९ ॥

ऐशानादृध्वं शेषाः कल्पोपपन्ना देवा द्वयोर्द्वयोः कल्पयोः
 स्पर्शरूपशब्दमनःप्रचीचारा भवन्ति यथामह्मथम्, तद्यथा-मनत्कु-
 मारमाहेन्द्रयोर्देवान् मैथुनसुखप्रेप्सूनुत्पन्नास्थान् विदित्वा देव्य
 उपतिष्ठन्ते, ताः सृष्ट्व च ते प्रीतियुपलभन्ते विनिवृत्तास्थाश्च भव-
 न्ति । तथा ब्रह्मलोकान्तकयोर्देवानेवंभूतोत्पन्नास्थान् विदित्वा
 देव्यो दिव्यानि स्वभावभास्वराणि मर्वाङ्गमनोहराणि शृङ्गारोदा-
 शभिजाताकारविलागान्युज्ज्वलचारुपभरणानि स्वानि रूपाणि
 दर्शयन्ति, तानि दृष्ट्व ते प्रीतियुपलभन्ते निवृत्तास्थाश्च भवन्ति ।
 तथा महाशुक्रमहत्सारयोर्देवानुत्पन्नप्रचीचारास्थान् विदित्वा दे-
 व्यः श्रुतिविषयसुखानत्यन्तमनोहराच् शृङ्गारोदाराभिजानविला-

माभिलाषच्छेदतललात्माभरणग्वमिश्रान् हसितकथितगीतगब्दानु-
दीरयन्ति, ताश् ध्रुत्वं न प्रीतिमुपलभन्ते निवृत्ताभ्याश्च भवन्ति ।
अनन्यतन्त्राणाञ्च्युतकल्पवासिनो देवाः प्रवीचारायोत्पन्नाभ्या
देवीः संकल्पयन्ति, संकल्पमात्रेणैव ते परां प्रीतिमुपलभन्ते विनि-
वृत्ताभ्याश्च भवन्ति । एभिश्च प्रवीचारैः परतः परतः प्रीतिप्रकर्ष-
विशेषोऽनुपमगुणो भवति, प्रवीचारिणामल्पसंक्लेशत्वात्, स्थिति-
प्रभावादिभिरधिका इति वक्ष्यते ॥

परेऽप्रवीचाराः ॥ १० ॥

कल्पोपपन्नेभ्यः परं देवा अप्रवीचारा भवन्ति, अल्पसंक्लेश-
त्वात् स्वस्थाः प्रीतीभूताः, (एवं हा.) पञ्चविधप्रवीचारोद्भावादि
प्रीतिविशेषादपगमिगुणप्रीतिप्रकर्षाः परममुल्लेखा एव भवन्ति,
(कथमेतं न ब्रह्मचारिण एव?, उच्यते, चारित्रपरिणामभावात्,
अतोऽप्याश्रयात् शुभतरोऽयं, प्रत्यस्तमितमुखादिविकल्पः श्रायो-
मिकभेद एवेति भावनीयं, हारिभट्टीयायां) ॥ अत्राह-उक्तं भवता

‘देवाश्चतुर्निकाया’ दशाष्टपञ्चद्वादशविकल्पा’ इत्युक्ते निकायाः के?
के चैषां विकल्पा इति?, अत्रोच्यते, चत्वारो देवनिकायाः, तद्यथा-
भवनवासिनो व्यन्तरा ज्योतिष्का व्रमानिका इति । तत्र—
भवनवासिनोऽसुरनागविद्युत्सुपर्णाग्निवातस्तनि-
तोदधिद्वीपदिक्कुमाराः ॥ ११ ॥

प्रथमो देवनिकायो भवनवासिनः, इमानि चैषां विधानानि
भवन्ति, तद्यथा-असुरकुमारा नागकुमारा विद्युत्कुमाराः सुपर्ण-
कुमारा अग्निकुमारा वातकुमाराः स्तनितकुमारा उदधिकुमारा द्वीप-
कुमारा दिक्कुमारा इति, कुमारवन्देते कान्तदर्शनाः सुकुमारा
मृदुमधुरललितगतयः शृङ्गाराभिजातरूपविक्रियाः कुमारवच्चोद्ध-
तरूपवेषभाषाभरणग्रहरणावर्णयानवाहनाः कुमारवच्चोल्लवणरागाः
क्रीडनपराश्वेत्यतः कुमारा इत्युच्यन्ते, असुरकुमारावासेष्वसुरकु-
माराः प्रतिवसन्ति, शेषास्तु भवनेषु, महामन्दरस्य दक्षिणोत्तरयो-
र्दिग्विभागयोर्(ग्भागयो हा.) वर्द्धीषु योजनशतमहस्रकोटीकोटी-

प्राचामा भवनानि च दक्षिणार्धाधिपतीनामुत्तरार्धाधिपतीनां च यथाभ्यं भवन्ति, तत्र भवनानि रत्नप्रभायां बाह्यार्धमवागाह्य मध्ये भवन्ति, भवनेषु यमन्तीति भवनवासिनः ॥

भवप्रत्ययार्थेपामिमा नामकर्मनियमात्स्वजातिविशेषनियता चिक्रिया भवन्ति, तद्यथा-गम्भीराः श्रीमन्तः काला महाकाया रत्नोत्फटमुकुटभास्वराश्चूडामणिचिह्ना असुरकुमारा भवन्ति, शिरोमुखेव्यधिकप्रतिरूपाः कृष्णश्यामा मृदुललिनगतयः शिरस्सु फणिचिह्ना नागकुमाराः, स्निग्धा भ्राजिष्णवोऽवदाता वज्र-चिह्ना विद्युत्कुमाराः, अधिकरूपग्रीवोरस्काः श्यामावदाता गरुडचिह्नाः सुपर्णकुमाराः, मानोन्मानप्रमाणयुक्ता भास्वन्तो-ऽवदाता यदचिह्ना अग्निकुमारा भवन्ति, स्थिरपीनवृत्तगात्रा निमग्नोदरा अथचिह्ना अवदाता वातकुमाराः, स्निग्धाः स्निग्ध-गम्भीरानुनादमहास्वनाः कृष्णा वर्धमानचिह्नाः स्तनितकुमाराः, ऊरुकटिव्यधिकप्रतिरूपाः कृष्णश्यामा मकरचिह्ना उदधिकुमाराः,

उरःस्कन्धबाहुग्रहस्तेज्यधिकप्रतिरूपाः श्यामावदाताः सिंहचिह्ना द्वीपकुमाराः, जङ्घाशपादेष्वधिकप्रतिरूपाः श्यामा हस्तिचिह्ना दिक्कुमाराः, सर्वे विविधवस्त्राभरणग्रहरणावरणा भवन्तीति ॥

व्यन्तराः किन्नरकिम्पुरुषमहोरगरगगान्धर्वयक्ष-राक्षसभूतपिशाचाः ॥ १२ ॥

अष्टविधो द्वितीयो देवनिकायः, एतानि चास्य विधानानि भवन्ति, अधस्तिर्यगूर्ध्वं च भिष्वपि लोकेषु भवननगरेष्ववासेषु च प्रतिवसन्ति, यस्माच्चाधस्तिर्यगूर्ध्वं च त्रीनपि लोकान् स्पृशन्तः स्वातन्त्र्यात्पराभियोगाच्च प्रायेण प्रतिपतन्ति, अनियतगति-प्रचारा मनुष्यानपि केचिद् भृत्यवदुपचरन्ति विविधेषु च शैलक-न्दरान्तरवनविवरादिषु प्रतिवमन्त्यतो व्यन्तरा इत्युच्यन्ते ॥

तत्र-किन्नरा दशविधाः, तद्यथा-किन्नराः किम्पुरुषाः किंपुरुषोत्तमाः किन्नरोत्तमा हृदयंगमा रूपशालिनोऽनिन्दिता मनोरमा रतिप्रिया रतिश्रेष्ठा इति । किम्पुरुषा दशविधाः,

तद्यथा-पुरुषाः मत्पुरुषा महापुरुषाः पुरुषवृषभाः पुरुषोत्तमा अति-
 पुरुषा मन्देया मरुतो मेरुग्रभा यशस्वन्त इति । महोरगा दश-
 विधाः, तद्यथा-भुजगा भोगालिनो महाकाया अतिकायाः
 स्कन्धगालिनो मनोरमा महावेगा महेष्वक्षा मेरुकान्ता भास्वन्त
 इति । गान्धर्वा द्वादशविधाः, तद्यथा-हाहा हूहः तुम्बुरवो
 नारदः ऋषिवादिका भूतवादिकाः कादम्बा महाकादम्बा रैवता
 विश्वम्भरो गीतरतयो गीतयशम इति । यक्षान्त्रयोदशविधाः,
 तद्यथा-पूर्णभद्रा माणिभद्राः श्वेतभद्रा हरिभद्राः सुमनोभद्रा
 व्यतिपातिकभद्राः सुभद्राः मर्वतोभद्रा मनुष्ययक्षा चनाधिपतयो-
 यनाहारा रूपयक्षा यक्षोत्तमा इति । मत्तविधा राक्षसाः, तद्यथा-
 भीमा महाभीमा विघ्ना विनायका जलराक्षसा राक्षमराक्षमा
 ब्रह्मराक्षसा इति । भूता नयविधाः, तद्यथा-मुरूपाः प्रतिकरूपा
 अतिरूपा भूतोत्तमा स्कन्दिका महास्कन्दिका महावेगाः प्रति-
 च्छन्ना आकाशगा इति । पिशाचाः पञ्चदशविधाः, तद्यथा-

कूष्माण्डाः पटका जोषा आह्वयाः काला महाकालाश्चोक्षा अचौ-
 क्षास्तालपिशाचा मुखरपिशाचा अधस्तारका देहा महाविदेहास्तू-
 ण्णीका चनपिशाचा इति ॥

तत्र-किन्नराः प्रियङ्गुश्यामाः सौम्याः सौम्यदर्शना मुखे-
 प्वधिकरूपशोभा मुकुटमौलिभूषणा अशोकवृक्षध्वजा अवदाताः ।
 किम्पुरुषा ऊर्लवाहुष्वधिकशोभा मुखेप्वधिकभास्वरा विविधाभ-
 रणभूषणाश्चित्रस्रगनुलेपनाश्चम्पकवृक्षध्वजाः । महोरगाः श्या-
 मावदाता महावेगा सौम्याः सौम्यदर्शना महाकायाः पृथुपीनस्क-
 न्धग्रीवा विविधानुविलेपना विचित्राभरणभूषणा नागवृक्षध्वजाः ।
 गान्धर्वा रक्तावदाता गम्भीराः प्रियदर्शनाः मुरूपाः सुमुख-
 काराः मुखरा मौलिधरा हारविभूषणास्तुम्बुरुवृक्षध्वजाः । यक्षाः
 श्यामावदाता गम्भीराः तुन्दिला वृन्दारकाः प्रियदर्शना मानो-
 न्मानग्रमाणयुक्ता रक्तपाणिपादतलनखतालुजिह्वोष्ठा भास्वरमुकुट-
 धरा नानारत्नविभूषणा चटवृक्षध्वजाः । राक्षसा अवदाता भीमा

भीमदग्नाः शिरःकराला रक्तलम्बाँष्टास्तपनीयविभूषणा नाना-
भक्तिविलेपनाः खट्वाङ्गधजाः । भूताः श्यामा सुरूपाः सौम्या
आर्षीरगा नानाभक्तिविलेपनाः सुलभधजाः कालाः । पिशाचाः
सुरूपाः सौम्यदग्ना हन्तग्रीवासु मणिरत्नविभूषणाः कदम्बदृ-
क्षधजाः । इत्येवंप्रकारव्यभागानि चक्रियाणि रूपचिह्नानि व्यन्त-
राणां भवन्तीति ॥ तृतीयो देवनिर्णयः—

ज्योतिष्काः सूर्याश्चन्द्रमसो ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णतारकाश्च

(ताराश्च हा.) ॥ १३ ॥

ज्योतिष्काः पञ्चविधा भवन्ति, तद्यथा—सूर्याश्चन्द्रमसो ग्रहा
नक्षत्राणि प्रकीर्णतारका इति पञ्चविधा ज्योतिष्का इति, अममा-
मकरणमार्पाच सूर्यचन्द्रमसोः क्रमभेदः कृतः यथा गम्येत एतदेव-
पामूर्ध्वनिवेश आनुपूर्व्यमिति, तद्यथा—मर्वाधस्तात्सूर्याः, ततश्च-
न्द्रमसः ततो ग्रहाः ततो नक्षत्राणि ततोऽपि प्रकीर्णताराः, (ग्रहाः
पुनः हा.) ताराग्रहाम्बुनियतचाग्निात्सूर्यचन्द्रममामूर्ध्वमधश्च

चरन्ति, सूर्येभ्यो दशयोजनावलम्बिनो भवन्तीति, ममाङ्गमिमा-
गादष्टसु योजनशतेषु सूर्याः ततो योजनानामश्रीत्यां चन्द्रमसः
ततो विंशत्यां तारा इति, द्योतयन्त इति द्योतींषि—विमानानि
तेषु भवा ज्योतिष्का ज्योतिषो वा देवा ज्योतिरेव वा ज्यो-
तिष्काः, मुकुटेषु शिरोमुकुटोपगूहितैः प्रभामण्डलकल्पैरुज्ज्वलैः
सूर्यचन्द्रतारामण्डलैर्यथास्वं चिह्नैर्विराजमाना द्युतिमन्तो ज्योति-
ष्का भवन्तीति ॥

मेरुप्रदक्षिणानित्यगतयो वृत्लोके ॥ १४ ॥

मानुषोत्तरपर्यन्तो मनुष्यलोक इत्युक्तम्, तस्मिन् ज्योतिष्का
मेरुप्रदक्षिणानित्यगतयो भ्रमन्ति (भवन्ति—हा.) मेरोः प्रदक्षिणा
नित्या गतिरेषामिति मेरुप्रदक्षिणानित्यगतयः, एकादशस्वेक-
विंशेषु योजनशतेषु मेरोश्चतुर्दिशं प्रदक्षिणं चरन्ति, तत्र द्वौ
सूर्यौ जम्बूद्वीपे लवणजले चत्वारो धातकीगण्डे द्वादश कालोदे-
द्वाचत्वारिंशत् पुष्करार्धे द्विमश्रतिरित्येवं मनुष्यलोके द्वात्रिंशत्सूर्य-

शतं भवति, चन्द्रमगमयेय एव विधिः, अष्टाविंशतिर्नक्षत्राणि
 अष्टाशीतिग्रहाः पट्पष्टिः महत्वाणि नन (च हा.) अतानि पञ्चा-
 मसतानि ताराकोटाकोटीनामेकैरुस्य चन्द्रममः परिग्रहः। सूर्या-
 श्वन्दममो ग्रहा नक्षत्राणि च तिर्यग्लोकं, शेषास्तूर्ध्वलोकं ज्योति-
 प्का भवन्ति। अष्टचत्वारिंशद्योजनैरुपष्टिभागाः सूर्यमण्डलविष्क-
 र्मः चन्द्रममः पट्पञ्चाशद् ग्रहाणामधेयोजन गव्यूत नक्षत्राणा-
 मर्धोत्क्रष्टायास्ताराया अर्धकोशो जघन्यायाः पञ्च धनुःशतानि,
 विष्कर्मभार्धनाहल्याश्च भवन्ति मर्मे सूर्यादयो त्रलोक इति
 वर्तते, बहिस्तु विष्कर्मभगाहल्याभ्यामतोऽर्धं भवन्ति। एतानि
 च ज्योतिष्कविमानानि लोकस्थित्या प्रमत्ताग्रथितगतीन्यपि
 ऋद्धिविग्रथार्थमाभियोग्यनामक्रमोदयाच्च नित्यं गतिस्तयो देवा
 वहन्ति, तद्यथा-पुरस्तत्क्रमरिणो दक्षिणतः कुञ्जरा अपस्तो
 धूपभा उत्तस्तो जविनोऽश्वा इति ॥

तत्कृतः कालविभागः ॥ १५ ॥

कालोऽनन्तममयो र्तनाटिलक्षण इत्युक्तम्, तस्य विभागो
 ज्योतिष्काणां गतिविशेषकृतधारिशेषेण हेतुना, तैः कृतस्तत्-
 कृतः, तद्यथा-अणुभागाधारा अशाः कला लघा नालिका मूहूर्ता
 दिनमरात्रयः पक्षा मामा ऋतमोऽयनानि संवत्सरा युगमिति
 लौकिकममो विभागः। पुनरन्यो विरूपः-प्रत्युत्पन्नोऽतीतोऽ-
 नागत इति त्रिविधः, पुनस्त्रिविधः परिभाष्यते-सङ्क्षेपोऽमङ्क्षेयो-
 ऽनन्त इति ॥ तत्र-परमसूक्ष्मक्रियस्य मर्धजघन्यगतिपरिणतस्य
 परमाणीः स्वाग्रगाहनक्षेत्रव्यतिक्रमकालः नमय इत्युच्यते परम-
 दुरधिगमोऽनिर्देश्यः, तं हि भगवन्तः परमर्षय केवलिनो विद-
 न्ति, न तु निर्दिशन्ति, परमनिरुद्धतात्, परमनिरुद्धे हि तस्मिन्
 भाषाद्रव्याणा ग्रहणनिर्गमयोः प्रणप्रयोगामम्भ इति, ते त्मम-
 ङ्क्षेया आगलिका, ताः महर्धेया उच्छ्वास्तथा निःग्रामः, तो
 वलयतः पट्टिन्त्रियस्य कल्यस्य मध्यमयगः स्मस्थमनमः पुंमः
 प्राणः, ते मस स्तोकः, ते मस लगः, ते अष्टाविंशदधं च नालिका,

ते द्वे मुहूर्तः, ते त्रिंशदहोरात्रम्, तानि पञ्चदश पक्षः, तौ द्वौ शुक्लकृष्णौ मासः, तौ द्वौ मासावृत्तः, ते वयोऽयनम्, ते द्वे संवत्सरः, ते पञ्च चन्द्रचन्द्राभिर्वाधितचन्द्राभिर्वाधिताख्या युगम्, तन्मध्येऽन्ते चार्थिकमासकौ, सूर्यसवनचन्द्रनक्षत्राभिर्वाधितानि युगनामानि, वर्षशतमहत्त्वं चतुरशीतिगुणितं पूर्वाङ्गम्, पूर्वाङ्गगतमहत्त्वं चतुरशीतिगुणितं पूर्वम्, एवं तान्ययुतकमलनलिनकुमुदतुल्यदटावदाहाहृहचतुरशीतिशतमहत्सगुणाः मह्वयेयः कालः, अत ऊर्ध्वमुपमानियतं वक्ष्यामः, तद् यथा हि नाम योजनविस्तीर्णं योजनोच्छ्रायं घृणं पल्यमेकरात्राधुत्कृष्टसप्तरात्रजातानामङ्गलोन्नां गाढं पूर्णं स्याद् वर्षशताद्वर्षशतादैकसिद्ध्युद्भियमाणे यावता कालेन तद्विक्तं स्यादेतत्पल्योपमम्, तदशभिः कोटाकोटिभिर्गुणितं मागरोपमम्, तेषां कोटाकोट्यथतलः सुपमसुपमा, तिस्रः सुपमा, द्वे सुपमदुप्यमा, द्विचत्वारिंशद्वर्षमहत्साणि हित्वा एका दुप्यमसुपमा, वर्षमहत्साणि एकविंशतिदुप्यमा,

तावत्येव दुप्यमदुप्यमा, ता अनुलोमप्रतिलोमा अवसर्पिण्युत्सर्पिण्यौ, भरतैरावतेष्वनाद्यनन्तं परिवर्तेते अहोरात्रवत्, तयोः शरीरायुःशुभपरिणामानामनन्तगुणहानिवृद्धी अशुभपरिणामवृद्धिहानी, अत्रस्थितावस्थितगुणा चैकैकाऽन्यत्र, तद्यथा-कुरुषु सुपमसुपमा हरिरन्यकत्रासेषु सुपमा हैमवतहैरण्यवतेषु सुपमदुप्यमा विदेहेषु सान्तरद्वीपेषु दुप्यमसुपमा इत्येवमादिर्मनुष्यक्षेत्रे पर्यापन्नः कालविभागो ज्ञेय इति ॥

यहिरवस्थिताः ॥ १६ ॥

नृलोकाद्वह्निर्ज्योतिष्का अवस्थिताः, अत्रस्थिता इत्यविचारिणोऽवस्थितविमानप्रदेशा अत्रस्थितलेइयाप्रकाशा इत्यर्थः, सुखशीतोष्णरश्मयश्चेति ॥

वैमानिकाः ॥ १७ ॥

चतुर्थो देवनिकायो वैमानिकाः, तेऽत ऊर्ध्वं वक्ष्यन्ते, विमानेषु भवा वैमानिकाः ॥

कल्पोपपन्नाः कल्पातीताश्च ॥ १८ ॥

द्विविधा वैमानिका देवाः—कल्पोपपन्नाः कल्पातीताश्च, तान्
परस्तादृक्ष्याम इति ॥

उपर्युपरि ॥ १९ ॥

उपर्युपरि च यथानिर्देशं वेदितव्याः, नैकक्षेत्रं, नापि तिर्य-
गधो वेति ॥

सौधैर्मैशानमनत्कुमारमाहेन्द्रवक्ष्यलोकलान्तकमहाशु-
क्रसहस्रारेखवानतप्राणतयोरारणाच्युतयोर्नवसु ग्रैवेयेषु
विजयवैजयन्तजयन्तापरालितेषु सर्वार्थसिद्धे च ॥ २० ॥

एतेषु सौधर्मादिषु कल्पविमानेषु वैमानिका देवा भवन्ति,
तद्यथा—सौधर्मस्य कल्पसोपपन्नानः कल्पः, ऐशानस्योपरि सन-
त्कुमारः, मनत्कुमारस्योपरि माहेन्द्र इत्येवमा सर्वार्थमिद्धादिति ।
सुधर्मा नाम शक्रस्य देवेन्द्रस्य सभा, सा तस्मिन्नस्तीति सौधर्मः
कल्पः, ईशानस्य देवराजस्य निवास ऐशान इत्येवमिन्द्राणां

निवासयोग्यामित्याः सर्वे कल्पाः । ग्रैवेयास्तु लोकपुरुषस्य ग्री-
वाप्रदेशविनिविष्टा ग्रीवाभरणभूताः, ग्रैवा ग्रीव्या ग्रैवेया ग्रैवेयका-
इति । अनुत्तराः पञ्च देवनामान एव, विजिता अभ्युदयविघ्नेतव
एभिरिति विजयवैजयन्तजयन्ताः, तैरेव विघ्नेहेतुभिर्न पराजिता
अपराजिताः, सर्वेज्वभ्युदयार्थेषु सिद्धाः सर्वार्थैश्च सिद्धाः सर्वे
चैवामभ्युदयार्थाः सिद्धा इति सर्वार्थसिद्धाः । विजितप्रायाणि वा
कर्माण्येभिरुपस्थितभद्राः परीर्यहरपराजिताः सर्वार्थेषु सिद्धाः
सिद्धप्रायोत्तमार्था इति विजयादय इति ॥

स्थितिप्रभावसुखदुःखतिलेश्याविशुद्धीन्द्रियावधिचि-
पयतोऽधिकाः ॥ २१ ॥

यथाक्रमं चैतेषु सौधर्मादिषूपर्युपरि देवाः पूर्वतः पूर्वत एभिः
स्थित्यादिभिरर्थैरधिका भवन्ति । तत्र स्थितिः—उत्कृष्टा जघन्या
च परस्तादृक्ष्यते, इह तु चचने प्रयोजनं येषामपि समा भवति
तेषामप्युपर्युपरि गुणाधिका भवतीति यथा प्रतीयेत । प्रभावतो-

अधिकाः, यः प्रभावो निग्रहानुग्रहविक्रियापराभियोगादिषु सौध-
 र्मकाणां भोजनन्तगुणाधिक उपर्युपरि, मन्दाभिमानतया त्वल्प-
 तरसंक्षिप्तत्वादेते न प्रवर्तन्त इति । क्षेत्रस्वभावजनितञ्च शुभषु-
 द्नलपरिणामान्मुखतो द्युतितथानन्त (असंख्येति हा.) गुण-
 प्ररूपणाधिकाः । लेख्याविशुद्ध्याअधिकाः, लेख्यानियमः पर-
 स्तादेषां वक्ष्यते, इह तु वचने प्रयोजनं यथा गम्येत यत्रापि
 विधाननस्तुल्यास्तत्रापि विशुद्धितोअधिका भवन्तीति, कर्मवि-
 शुद्धित एव वाअधिका भवन्तीति । इन्द्रियविषयतोअधिकाः,
 यदिन्द्रियपाटवं दूरादिदिविषयोपलब्धौ मौधर्मदेवानां तत् प्रकृष्ट-
 तरगुणत्वादल्पतरसंक्लेजत्वाच्चाधिकमुपर्युपरीति । अवधिविषय-
 तोअधिकाः मौधर्मज्ञानयोर्देवा अवधिविषयेणाधो रत्नप्रभां पश्य-
 न्ति तिर्यगमज्ञेयानि योजनमहत्साण्यूर्ध्वमास्वभवन्नात्, सनत्कु-
 मारमाहेन्द्रयोः अर्कराप्रभां पश्यन्ति तिर्यगसङ्ख्येयानि योजनशत-
 महत्साण्यूर्ध्वमास्वभवन्नात्, इत्येवं शेषाः क्रमशः, अनुत्तरविमान-

वासिनस्तु कृत्वां लोकनालिं पश्यन्ति, येषामपि क्षेत्रनस्तुल्यो-
 ऽवधिविषयः तेषामप्युपर्युपरि विशुद्धितोअधिको भवतीति ॥

गतिशरीरपरिग्रहाभिमानतो हीनाः ॥ २२ ॥

गतिविषयेण शरीरमहत्त्वेन महापरिग्रहत्वेनाभिमानेन चोप-
 र्युपरि हीनाः, तद्यथा-द्विसागरेपमजघन्यस्थितीनां देवानामा-
 सप्तम्यां (म्या हा.) गतिविषयस्तिर्यगसङ्ख्येयानि योजनकोटी-
 कोटीसहस्राणि, ततः परतो जघन्य(न्याल्प हा.) स्थितीनामेकै-
 कहीना भूमयो यावचृतीयेति, गतपूर्वाश्च गमिष्यन्ति च तृतीयां
 देवाः, परतस्तु मत्पि गतिविषये न गतपूर्वा नापि गमिष्यन्ति,
 महानुभावक्रियातः औदासीन्याच्चोपर्युपरि देवा न गतिरतयो
 भवन्ति । सौधमंशानयोः कल्पयोर्देवानां शरीरोच्छ्रायः सप्त
 रत्नयः, उपर्युपरि द्वयोर्द्वयोरेका रत्निर्होना आसहस्रारात्, आन-
 तादिषु तिस्रः, त्रैवेयकेषु द्वे, अनुत्तरे एका इति । सौधर्मे विमा-
 नानां द्वात्रिंशच्छतमहस्राणि, ऐशानेऽष्टाविंशतिः, सनत्कुमारे

ब्रह्म, माहन्तेऽप्यौ, ब्रह्मलोकं चत्वारि ज्ञानमहस्याणि, लान्तकं पञ्चाग्नान्नहस्याणि, महागुक्तं चत्वारिग्नम्, महस्यारं पदं, आनत-
प्राणगणाज्युनेषु मत्तं ज्ञतानि, अथो ग्रंथेयकाणां (व्याणां हा.)
ज्ञानमसादन्नोक्तम्, मध्ये (प्यमे हा.) मसोत्तरम्, उपेयकमेव
ज्ञम्, अनुत्तराः पश्यन्ति, एवमुर्ध्वलोकं चैमानिकानां सर्ववि-
मानपरिमदरा चतुर्ग्रीतिः ज्ञानमहस्याणि मत्तनवतिश्च महस्याणि
ययोर्भिन्नानीति । स्थानपरिभारशक्तिप्रियसंपन्नस्थितिप्लव्याभि-
मानाः परमगुरुभागेन उपगुप्यतीति ॥

उच्छ्रान्ताहारयेदनोपपानानुभावतश्च साध्याः॥

उच्छ्रान्तः मरुजपन्यस्थितानां देवानां मत्तसु स्तौक्ये (मत्त-
मौक्त हा.) आहारधनुर्भूतः, पत्न्योपमथ्यतीनामन्तद्विद्यमस्यो-
पपानो दिग्गपृथग्भ्याहारः, यस्य यावन्ति मागरोपमाणि चि-
त्तित्तस्य तारत्त्व्यभासेगुणमस्तान्वस्वेव वर्षमहस्रप्राहारः ।
देवानां मजेयनाः प्रायेण भवन्ति, न कदाचिदग्रेदेवनाः, यदि

चामदेवना भवन्ति ततोऽन्तर्भूतमेव भवन्ति, न परतः, अनुयद्वाः
महेदनास्त्वरुष्टेन ण्णामान् भवन्ति । उपपत्तः, आरणाज्यु-
तादूर्ध्वमन्यतोर्यानामुपपातो न भवति, बलिलिङ्गिनां भिन्नदर्शना-
नामाग्रैवेयकेभ्य उपपत्तः, अन्यस्य मध्यगृष्टेः संपत्तस्य भज-
नीयं आ मर्वाथसिद्धात्, ब्रह्मलोकादूर्ध्वमासर्वार्थमिद्धाच्चतुर्दशपू-
धराणामिति । अनुभावो विमानानां मिद्धिक्षेत्रस्य चाकाशे
निरालम्बस्थितौ लोकस्थितिरयं हेतुः, लोकस्थितिलोकानुभावो
लोकस्वभावो जगद्धर्मोऽनादिपरिणाममन्ततिरित्यर्थः, सर्वं च
देवेन्द्रा ग्रंथेयादिषु च देवा भगवतां परमर्षिणामर्हतां जन्माभि-
पेकनिष्क्रमणज्ञानोत्पत्तिमहामभयमरणनिर्वाणकालेऽप्राप्तीनाः ज-
यिताः स्थिता वा महर्मचायनशयनस्थानाश्रयः प्रचलन्ति, शुभ-
कर्मफलदयाल्लोकानुभात एव वा, ततो जनितोपयोगास्तां
भगवतामन्यसदृशीं तीर्थकृत्नामकर्मोद्भवां परमविभूतिमयधि-
नाऽऽल्लोच्य संजातसंवेगाः मद्धर्मवद्भुमानात्कोचिदागत्य भगवत्पा-

दमूलं मृत्तिवन्दनोपासनहितश्रयणैरात्मानुग्रहमाप्नुवन्ति, केचि-
दपि तत्रत्या एव प्रत्युपस्थापनाञ्जलिप्रणिपातनमस्कारोपहारः
परमसंविद्याः मद्गमानुरागोवफुल्लनयनवदनाः समभ्यर्चयन्ति ॥
अत्राह-त्रयाणां देवनिर्वायानां लेश्यानिर्भोजभिरहितः, अथ
वैमानिकानां केषां का लेश्या इति?, अत्रोच्यते—

पीनपद्मशृङ्खलेश्या द्वित्रिशेषेषु ॥ २३ ॥

उपर्युपरि वैमानिकाः मौधर्मादिषु द्वयोस्त्रिषु शेषेषु च पीत-
पद्मशृङ्खलेश्या भवन्ति यथामह्वयम्, द्वयोः पीतलेश्याः सौधर्म-
शानयोः, त्रिषु पद्मलेश्याः मनत्कुमारसाहेन्द्रब्रह्मलोकेषु, शेषेषु
लान्तरादिषु मर्वाधसिद्धाच्छृङ्खलेश्याः, उपर्युपरि तु विशुद्धतर-
त्युक्तम् ॥ अत्राह-उक्तं भवता-द्विविधा वैमानिका देवाः कल्पोप-
पन्नाः कल्पार्तीताश्चेति, तत् के कल्पा इति?, अत्रोच्यते—

प्राग्भवेयकेभ्यः कल्पाः ॥ २४ ॥

प्राग्भवेयकेभ्यः कल्पा भवन्ति, मौधर्मादय आरणाच्युतपर्य-

न्ता इत्यर्थः, अतोऽन्ये कल्पातीताः ॥ अत्राह-किं देवाः सर्वे एव
मम्यगृष्टयो यद्भगवतां परमर्पीणामर्हतां जन्मादिषु प्रश्रुदिता
भवन्ति इति?, अत्रोच्यते, न सर्वे सम्यगृष्टयः, किं तु सम्यगृ-
ष्टयः मद्धर्मबहुमानदेव तत्र प्रश्रुदिता भवन्त्यभिगच्छन्ति च,
मिथ्याहृष्टयोऽपि च लोकचित्तानुरोधादिन्द्रादुत्तुत्या परस्परदर्श-
नात् पूर्वानुचरितमिति च प्रमोदं भजन्ते अभिगच्छन्ति च, लोका-
न्तिकास्तु सर्वे एव विशुद्धभावाः सद्धर्मबहुमानात्संसारदुःखा-
र्त्तनां च सत्त्वानामनुकम्पया भगवतां परमर्पीणामर्हतां जन्मा-
दिषु विशेषतः प्रश्रुदिता भवन्ति, अभिनिष्क्रमणाय च कृतसंक-
ल्पान् भगवतोऽभिगम्य ग्रहृष्टमनसः स्तुवन्ति समाजयन्ति चेति ॥
अत्राह-के पुनर्लोकान्तिकाः? कतिविधा चेति?, अत्रोच्यते—
ब्रह्मलोकालया लोकान्तिकाः ॥ २५ ॥

ब्रह्मलोकालया एव लोकान्तिका भवन्ति, नान्यकल्पेषु, नापि
परतः! ब्रह्मलोकं परिदृष्ट्याष्टासु दिषु अष्टविकल्पा भवन्ति, तद्यथा—

माररततादित्यवह्न्यगगदतोयतुपिताब्जवाधमरुतः
(अरिष्ठाश्च) ॥ २६ ॥

एतं मारस्ततादयोऽष्टविधा देवा ब्रह्मलोकस्य पूर्वोत्तरादिषु
दिक्षु प्रदक्षिणं भवन्ति यथामश्रमम्, तद्यथा-पूर्वोत्तरस्यां दिशि
मारव्यताः पूर्वस्यामादित्या इत्येवं शेषाः ॥

विजयादिषु द्विचरमाः ॥ २७ ॥

विजयादिष्वनुत्तरेषु विमानेषु देवा द्विचरमा भवन्ति, द्विच-
रमा इति ततश्च्युताः परं द्विर्जनित्वा सिध्यन्तीति, मरुत्सर्गार्थ-
सिद्धमहाविमाननामिनः, शेषास्तु भजनीयाः (भाज्या हा.) ॥
अत्राह-उक्तं भगता जीमसौदयिकेषु भावेषु तिर्यग्योनिगतिरिति
(२-६) तथा स्थितौ 'तिर्यग्योनीनां च'ति (३-१८), आस्रवेषु च
'माया तैर्यग्योनस्ये'ति (६-१७) तत्तत्रै तिर्यग्योनय इति?, अत्रोन्यते-
औपपातिरुमनुज्येभ्यः शेषास्तिर्यग्योनयः ॥ २८ ॥

औपपातिकेभ्यश्च नारुदेवेभ्यो मनुज्येभ्यश्च यथोक्तेभ्यः

शेषा एकेन्द्रियादयस्तिर्यग्योनयो भवन्ति ॥ अत्राह-तिर्यग्योनि-
मनुज्याणां स्थि(०व्यस्थि०ट.), तिरुक्ता अथ देवानां का स्थि-
तिरिति?, अत्रोच्यते—

स्थितिः ॥ २९ ॥

स्थितिरित्यत ऊर्ध्वं वक्ष्यते (ति हा.) ॥

भवनेषु दक्षिणार्धाधिपतीनां पत्योपममर्थम् ॥ ३० ॥
भगनेषु ताम्रद्वनवासिनां दक्षिणार्धाधिपतीनां पत्योपम-
मध्यर्धं परा स्थितिः, द्वयोर्द्वयोर्थथोक्तयोर्भवनमसीन्द्रयोः पूर्वो
दक्षिणार्धाधिपतिः पर (अपर हा.) उत्तरार्धाधिपतिः ॥

शेषाणां पादोने ॥ ३१ ॥

शेषाणां भगनगामिष्मधिपतीनां द्वे पत्योपमे पादोने परा
स्थितिः, के च (केवलं हा.) शेषाः?, उत्तरार्धाधिपतय इति ॥

असुरेन्द्रयोः सागरोपममधिकं च ॥ ३२ ॥

असुरेन्द्रयोस्तु दक्षिणार्धाधिपत्युत्तरार्धाधिपत्योः सागरोप-

ममधिकं च यथासह्यं परा स्थितिर्भवति ॥ (लाघवार्थिना वैमानिकस्थितिराग्न्यायते मिद्र०) (सागरोपमस्थिति साधर्म्यात् व्यन्तरज्योतिष्कौ विहायेदमाह हा०)

सौधर्मादिषु यथाक्रमम् ॥ ३३ ॥

सौधर्मगादिं कृत्वा यथाक्रममित ऊर्ध्वं परा स्थितिर्वक्ष्यते ॥

सागरोपमे ॥ ३४ ॥

सौधर्मे कल्पे देवानां परा स्थितिर्देव सागरोपमे इति ॥

अधिके च ॥ ३५ ॥

एशाने द्वे एव सागरोपमे अधिके परा स्थितिर्भवति ॥

सप्त सनत्कुमारं ॥ ३६ ॥

सनत्कुमारं कल्पे सप्त सागरोपमाणि परा स्थितिर्भवति ॥

विशेषत्रिसप्तदशैकादशत्रयोदशपञ्चदश-

भिरधिकानि च ॥ ३७ ॥

एभिर्विशेषादिभिरधिकानि सप्त माहेन्द्रादिषु परा स्थितिर्भवति,

समेति वर्तते, तद्यथा—माहेन्द्रे सप्त विशेषाधिकानि, ब्रह्मलोके त्रिभिरधिकानि सप्त, दशेत्यर्थः, लान्तके सप्तभिरधिकानि सप्त, चतुर्दशेत्यर्थः, महाशुके दशभिरधिकानि सप्त, सप्तदशेत्यर्थः, सहस्रारे एकादशभिरधिकानि सप्त, अष्टादशेत्यर्थः, आनतप्राणतयोत्स्रयोदशभिरधिकानि सप्त, विंशतिरित्यर्थः, आरणाच्युतयोः पञ्चदशभिरधिकानि सप्त, द्वाविंशतिरित्यर्थः ॥

आरणाच्युतादूर्ध्वमेकैकेन नवसु ग्रंथेकेषु विजयादिषु सर्वार्थसिद्धे च ॥ ३८ ॥

आरणाच्युतादूर्ध्वमेकैकेनाधिका स्थितिर्भवति नवसु ग्रंथेकेषु विजयादिषु सर्वार्थसिद्धे च, आरणाच्युते द्वाविंशतिर्ग्रंथेकेषु पृथगेकैनाधिका, त्रयोविंशतिरित्यर्थः, एवमेकैकेनाधिका सर्वेषु नवसु, यावत् सर्वेषाणुपरि नवमे एकविंशत्, सा (नेतो० दितिपर्यन्तं हा०) विजयादिषु चतुर्ध्वमेकैकेनाधिका द्वाविंशत्, साप्येकेनाधिकाः सर्वार्थसिद्धे त्रयस्त्रिंशदिति ॥ अत्राह—मनुष्यतिर्यग्योनिजानां (० योनी० हा०)

परापरं स्थिती व्याख्याने, अधोपपानिकानां किमेकैव स्थितिः?,
परापरं न विद्यते इति?, अत्रोच्यते—

अपरा पल्योपममधिकं च ॥३०॥

मौघमांदिष्वेव यथाक्रममपरा स्थितिः पल्योपममधिकं च,
अपरा जघन्या निरुदृत्यर्थः, परा प्रकृष्टा उत्कृष्टेत्यनर्थान्तरम्,
तत्र मौधर्मोऽपरा स्थितिः पल्योपममदाने पल्योपममधिकं च ॥

मागरोपमे ॥ ४० ॥

मनरुमारोऽपरा स्थितिर्द्वि मागरोपमे ॥

अधिके च ॥ ४१ ॥

माहेन्द्रे जघन्या स्थितिरधिकं द्वे मागरोपमे ॥

परतः परतः पूर्वा पूर्वाऽनन्तरा ॥४२॥

माहेन्द्रात् परतः पूर्वा पराऽनन्तरा जघन्या स्थितिर्भवति,
तद्यथा—माहेन्द्रे परा स्थितिर्विशेषाधिकानि मत्त सागरोपमाणि
मा ब्रह्मलोकं जघन्या भवन्ति, ब्रह्मलोकं दश सागरोपमाणि

परा स्थितिः सा लान्तकं जघन्या, एवमा सर्वार्थसिद्धादिति,
(विजयादिषु चतुर्षु परा स्थितिस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि, सात्वजघ-
न्योत्कृष्टा सर्वार्थसिद्ध इति)॥ (सर्वार्थसिद्धं यावत्, आहः मर्यादायां
विजयादिषु चतुर्षु विजयैज्यंतज्यंतापराजितेषु परा स्थिति-
स्त्रयस्त्रिंशत्, एवं च परतः परतः पूर्वा पूर्वाऽनन्तरेति यावद्
भवभवभवस्तावद् द्रष्टव्यम्, अत एतेऽपि जघन्या एकत्रिंशदेव
उत्कृष्टा त्रयस्त्रिंशत्, मुख्यवृत्त्यैव सूत्रेऽभिधानात्)

नारकाणां च द्वितीयादिषु ॥ ४३ ॥

नारकाणां च द्वितीयादिषु भूमिषु पूर्वा पूर्वा परा स्थिति-
रनन्तरा परतः परतोऽपरा भवन्ति, तद्यथा—रत्नप्रभायां नारका-
णामेकं मागरोपमं परा स्थितिः सा जघन्या, शर्कराप्रभायाम्,
त्रीणि सागरोपमाणि परा स्थितिः शर्कराप्रभायां सा जघन्या बालु-
काप्रभायामिति, एवं सर्वासु, तमःप्रभायां द्वित्रिंशतिः सागरोप-
माणि परा स्थितिः सा जघन्या महातमःप्रभायामिति ॥

दश वर्षसहस्राणि प्रथमायाम् ॥ ४४ ॥
प्रथमायां भूमौ नारकाणां दश वर्षसहस्राणि जघन्या स्थितिः ॥
भवनेषु च ॥ ४५ ॥

भवनवासिनां च दश वर्षसहस्राणि जघन्या स्थितिः ॥
व्यन्तराणां च ॥ ४६ ॥
व्यन्तराणां च देवानां दश वर्षसहस्राणि जघन्या स्थितिः ॥
परा पल्लयोपमम् ॥ ४७ ॥
व्यन्तराणां परा स्थितिः पल्लयोपमं भवति ॥

ज्योतिष्काणामधिकम् ॥ ४८ ॥
ज्योतिष्काणां देवानामधिकं पल्लयोपमं परा स्थितिर्भवति ॥
ग्रहाणामेकम् ॥ ४९ ॥
ग्रहाणामेकं पल्लयोपमं परा स्थितिर्भवति ॥
नक्षत्राणामर्धम् ॥ ५० ॥

नक्षत्राणां देवानां पल्लयोपममर्धं परा स्थितिर्भवति ॥

नारकाणां चतुर्भागाः ॥ ५१ ॥

नारकाणां च पल्लयोपमचतुर्भागः परा स्थितिः ॥

जघन्या त्वष्टभागः ॥ ५२ ॥

नारकाणां तु जघन्या स्थितिः पल्लयोपमाष्टभागः ॥

चतुर्भागः शेषाणाम् ॥ ५३ ॥

नारकाभ्यः शेषाणां ज्योतिष्काणां चतुर्भागः पल्लयोपमस्या-
परा स्थितिः ॥

इति तत्त्वार्थधिगमाख्येऽहत्प्रवचनसङ्गहे देवगति-
प्रदर्शनो नाम चतुर्थोऽध्याय समाप्तः ॥

१ आचार्यहरिमद्रोद्धृतायां चतुर्थोऽध्यायः। (हारि० वृत्तौ)

अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥

उक्ता जीवाः, अजीवान्दश्यामः--

अजीवकाया धर्माधर्माकाशपुद्गलाः ॥ १ ॥

धर्मान्तिस्मायोग्यमान्तिस्माय आकाशान्तिस्माय पुद्गलान्तिस्माय
इत्यजीवकायाः, तान् लक्षणतः परमाद्दश्यामः, कायग्रहणं प्रदे-
शारपरपरस्परार्थमद्वागमयप्रतिपेधाथं च ॥

द्रव्याणि जीवाश्च ॥ २ ॥

(ये हा.) एते धर्मादयश्चत्वारो प्राणिनश्च (जीवाश्च हा.) पञ्च
द्रव्याणि च (नेदं हा.) भगन्तीति, उक्तं हि 'सतिश्रुतयोनिबन्धो
द्रव्येधर्मपर्यायिणु' 'मन्दव्यप्यायिणु कैवल्ये'ति ॥

नित्यायस्थितान्यरूपाणि ॥ ३ ॥

एतानि द्रव्याणि नित्यानि भगन्ति, 'तद्वावाव्ययं नित्य'मिति
यस्यते। अगमिणानि च, न हि कदाचित् पञ्चन्यं भूतार्थत्वं च

व्यभिचरन्ति। अरूपाणि च, नैषां रूपमस्तीति, रूपं मूर्तिः, मूर्त्या-
श्रयाश्च सग्रादय इति ॥

रूपिणः पुद्गलाः ॥ ४ ॥

पुद्गला एव रूपिणो भवन्ति, रूपमेवाम्बुस्ति एषु वाऽस्तीति
रूपिणः ॥

आ आकाशादेकद्रव्याणि ॥ ५ ॥

आ आकाशाद्धर्मादीन्येकद्रव्याण्येव भवन्ति, पुद्गलजीवा-
मन्त्रनेकद्रव्याणीति ॥

निष्क्रियाणि च ॥ ६ ॥

आ आकाशादेव धर्मादीनि निष्क्रियाणि भवन्ति, पुद्गल-
जीवास्तु क्रियावन्तः, क्रियेति गतिकर्माह ॥ अत्राह-उक्तं भवता
प्रदेऽभावयवचद्वत्त्वं कायसंज्ञमिति, तस्मात् क एषां धर्मादीनां प्रदे-

यक्ष्यते हि 'मरुपापत्वाक्षीयः कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्ते'
इति ॥ किं चान्यत्—

सुगन्धुः प्रजीवितमरणोपग्रहाश्च ॥ २० ॥

सुगोपग्रहो दुःखोपग्रहो जीवितोपग्रहो मरणोपग्रहश्चेति पुद्ग-
लानामुपसारः, तद्यथा-इष्टाः स्पर्शरसगन्धगर्णशब्दाः सुखसोप-
सारः, अनिष्टा दुःखसः, स्नानाच्छादनाजुलेपनभोजनार्दानि विधि-
प्रत्युक्तानि जीवितस्यानपनर्तनं चायुःकस्य, विषशस्त्राग्न्यादीनि
मरणस्यापनर्तनं चायुःकस्य ॥ अत्राह-उपपन्नं तापदेतत् सोपक-
माणामपनर्तनीयायुषाम्, अधानपनर्त्यायुषां कथमिति ?, अत्रो-
च्यते-तेषामपि जीवितमरणोपग्रहः पुद्गलानामुपसारः, कथमिति
नेतदुच्यते, कर्मणः स्थितिरयाम्याम्, कर्म हि पौद्गलमिति,
आहारश्च त्रिविधः मर्षपामेवोपपुरुते, किं कारणम् ?, शरीरस्थित्यु-
पनयचलद्विग्रीत्यर्थं ह्याहार इति ॥ अत्राह-गृहीमस्तापद्रुमाध-
र्मासाशुपुद्गला जीवद्रव्याणामुपपुरुर्नन्तीति, अथ जीवानां क उप-

कार इति?, अत्रोच्यते—

परस्पररोपग्रहो जीवानाम् ॥ २१ ॥

परस्परस्य हिताहितोपदेशाभ्यामुपग्रहो जीवानामिति ॥ अत्राह-
अथ कालस्योपकारः क इति ? अत्रोच्यते—

वर्तना परिणामः क्रिया परत्वापरत्वे च कालस्य ॥ २२ ॥
तद्यथा-सर्वभागानां वर्तना कालाश्रया वृत्तिः, वर्तना उत्प-
त्तिः स्थितिः (अधिततिः हा.) प्रथमममयाश्रया इत्यर्थः । परि-
णामो द्विविधः-अनादिरादिमांश, तं परस्ताद्वक्ष्यामः । क्रिया
गतिः, सा त्रिविधा-प्रयोगगतिर्निश्चयागतिर्मिश्रिकेति । परत्वा-
परत्वे त्रिविधे-प्रशंभाकृते क्षेत्रकृते कालकृते इति, तत्र प्रशंभा-
कृते परो धर्मः पर ज्ञानं अपरः अधर्मः अपरमज्ञानमिति, क्षेत्रकृते
एकैककालाग्रस्थितयोर्विप्रकृष्टः परो भवति मन्त्रिकृष्टोऽपरः, काल-
कृते द्विरष्टनर्पाद्वर्षशतकः परो भवति, वर्षशतिकाद्विरष्टनर्पोऽपरो
भवति । तदेवं प्रशंभाक्षेत्रकृते परत्वापरत्वे वर्जयित्वा नर्तनादीनि

(०दयः मयं शलकृता हा०) शलम्योपसार इति । अत्राह-उक्तं भगवा प्रसीगदीनि पुटलानामुपसार इति, पुटलानिति (०ला इति हा०) च तन्त्रान्तरीया जीवान् परिभाषन्ते. स्पर्शादिरहिताश्चान्ये, तत्तत्प्रमेतदिति, (स्पर्शेत्यादि न हा०) अत्रोन्यते, एतदादिवि प्रतिपत्तिप्रतिपेधायं विरोधपरचनविरभया चेदमुन्यते—

स्पर्शरस्मगन्तरर्षयन्नः पुटलाः ॥ २३ ॥

स्पर्शः रमः गन्धः र्णो इत्येवंलभणाः पुटला भवन्ति, तत्र स्पर्शोऽपि-रठिनो मृदुगुल्फः शीत उष्णः स्निग्धः रूभ इति, रमः पञ्चविधः-निक्तः रदुः कषायोज्ज्वल मधुर इति, गन्धो द्विविधः-गुग्गुलुगुग्गुमिर, र्णोः पञ्चविधः-रुष्णो नीलो लोहितः पीतः शुद्ध इति ॥ मित्रान्यत्—

शब्दयन्त्रमौष्ठमरुभौल्यसंस्थानभेदनमञ्छाया-

तपोभोगिन्यन्त्र ॥ २४ ॥

नञ् शब्दः पद्विधः-ततो चित्ततो घनः शुषिरो र्णो भाष

इति । चन्द्रचिन्निविधः-प्रयोगमन्धो विश्वमामन्धो मिश्र इति, स्निग्धरूक्षतन्द्रागतीति गृह्यते । सौक्ष्म्यं द्विविधम्-अन्यमार्पे-धिकं च, अन्यं परमाणुवेव, मार्पेधिकं क्षणुकादिषु संघातप-रिणामार्पेधं भवति, तद्यथा-आमलकाद्भट्टरमिति । स्यौल्यमपि द्विविधम्-अन्यमार्पेधिकं च, संघातपरिणामार्पेधमेव भवति, तत्रा-न्यं सर्वलोकव्यापिनि मद्भास्कन्धे भवति, आपेक्षिकं गदरादिभ्य-आमलकादिपिपति । संस्थानमनेकविधम्-दीर्घहस्ताद्यनित्यत्व-पर्यन्तम् । भेदः पञ्चविधः-औत्कारिकः चौर्णिकः खण्डः प्रतरः अनुतट इति । तस्मञ्छायातपोद्योताश्च परिणामजाः । मर्मे-र्णते स्पर्शादयः पुटलेष्वेव भवन्तीत्यतः पुटलास्तद्वन्तः ॥ अत्राह-किमर्थं स्पर्शादीनां शब्दादीनां च पृथक्पृथक्करणमिति?, अत्रोन्यते, स्पर्शादयः परमाणुषु स्फुटेषु च परिणामजा एव भव-न्तीति, शब्दादयस्तु स्फुटेष्वेव भवन्त्यनेकनिमित्ताश्चेत्यतः पृथ-क्करणम् ॥ त एते पुटलाः ममामतो द्विविधा भवन्ति, तद्यथा—

शावयवनियम इति?, अत्रोच्यते-सर्वेषां प्रदेशाः सन्ति अन्यत्र परमाणोः, अवयवास्तु स्कन्धानामेव, वक्ष्यते हि 'अणवः स्कन्धाश्च' 'संघातभेदेभ्य उत्पद्यन्ते' इति ॥ तत्र—

असङ्ख्येयाः प्रदेशा धर्माधर्मयोः ॥ ७ ॥

प्रदेशो नामापेक्षिकः, सर्वसङ्ख्यस्तु परमाणोरवगाह इति ॥

जीवस्य च ॥ ८ ॥

एकजीवस्य चासङ्ख्येयाः प्रदेशा भवन्तीति ॥

आकाशस्यानन्ता ॥ ९ ॥

लोकालोकाकाशस्यानन्ताः प्रदेशाः, लोकाकाशस्य तु धर्माधर्मैकजीवस्तुल्याः ॥

सङ्ख्येयासङ्ख्येयाश्च पुद्गलानाम् ॥ १० ॥

सङ्ख्येया असङ्ख्येया अनन्ताश्च पुद्गलानां प्रदेशा भवन्ति, अनन्ता इति वर्तते ॥

नाणोः ॥ ११ ॥

अणोः प्रदेशान भवन्ति, अनादिरमध्योऽप्रदेशो हि परमाणुः ॥

लोकाकाशेऽवगाहः ॥ १२ ॥

अवगाहिनामवगाहो लोकाकाशे भवति ॥

धर्माधर्मयोः कृत्स्ने ॥ १३ ॥

धर्माधर्मयोः कृत्स्ने लोकाकाशेऽवगाहो भवतीति ॥

एकप्रदेशादिषु भाज्यः पुद्गलानाम् ॥ १४ ॥

अप्रदेशसङ्ख्येयासङ्ख्येयानन्तप्रदेशानां पुद्गलानामेकादिवाकाशप्रदेशेषु भाज्योऽवगाहः, भाज्यो विभाज्यो विकल्प इत्यनर्थान्तरम्, तद्यथा—परमाणोरैकस्मिन्नेव प्रदेशे, त्र्यणुकस्यैकस्मिन् द्वयोश्च, त्र्यणुकस्यैकस्मिन् द्वयोस्त्रिषु च, एवं चतुरणुकादीनां सङ्ख्येयासङ्ख्येयप्रदेशस्यैकादिषु सङ्ख्येयैवसङ्ख्येयेषु च, अनन्तप्रदेशस्य च ॥

असङ्ख्येयभागादिषु जीवानाम् ॥ १५ ॥

लोकाकाशप्रदेशानामसङ्ख्येयभागादिषु जीवानामवगाहो भ-

वर्ति, आ गवलोरुदिति ॥ अत्राह-को हेतुगमद्वयेयभागादिषु
जीवानामयगाहो भवतीति?, अत्रोच्यते—

प्रदेगसंस्तरविमर्गाभ्यां प्रदीपंचत् ॥ १३ ॥

जीगम्य हि प्रदेगानां संहारविमर्गाविष्टो प्रदीपस्येव, तद्यथा-
नैनन्यापुपादानप्रयुद्धः प्रदीपो महतीमपि कूटागारशालां प्रका-
शयति अर्ध्वीमपि माणिकावृतः माणिकां द्रोणावृतो द्रोणं आदृक्कावृ-
तभादकं प्रव्यावृतः प्रमथं पाण्यावृतो पाणिमिति, एवंमेव प्रदेगानां
संहारविमर्गाभ्यां जीवो महान्तमणुं वा पञ्चविधं शरीरस्कन्धं
धर्माधर्माकागपुद्गलजीवप्रदेगममुदायं व्याप्नोतीति, अयगाहत
इत्यर्थः, धर्माधर्माकागजीवानां परस्परं पुद्गलेषु च दृष्टिर्न विरु-
प्यतेऽमूर्तन्यान् ॥ अत्राह-यनि प्रदेगसंहारविमर्गसंभवे क्रमादम-
द्वयेयभागादिषु जीवानामयगाहो भवति, नैकप्रदेगादिविति?,
अत्रोच्यते-मयोगत्वात् संसारिणां चरमशरीरत्रिभागहीनावगा-
हित्वाच (०हीनत्वाच्च हा०) सिद्धानामिति ॥ अत्राह-उक्तं भवता

धर्मादीनां तिकायान् परस्तादृक्खणतो वक्ष्याम इति, तत्किमेपां
लक्षणमिति?, अत्रोच्यते—

गतिस्थित्युपग्रहो धर्माधर्मयोरुपकारः ॥ १७ ॥

गतिमतां गतेः स्थितिमतां च स्थितेः उपग्रहो धर्माधर्मयोरु-
पकारो यथामह्वयम्, उपग्रहो निमित्तमपेक्षा कारणं हेतुरित्यन-
र्थान्तरम्, उपकारः प्रयोजनं गुणोऽर्थ इत्यनर्थान्तरम् ॥

आकाशस्यावगाहः ॥ १८ ॥

अवगाहिनां धर्माधर्मपुद्गलजीवानामवगाह आकाशस्योपकारः ।
धर्माधर्मयोरन्तःप्रवेगसंभवेन पुद्गलजीवानां संयोगविभागश्चेति ॥

शरीरवाङ्मनःप्राणापानाः पुद्गलानाम् ॥ १९ ॥

पञ्चविधानि शरीराण्यौदारिकादीनि वाङ्मनः प्राणापाना-
विति पुद्गलानामुपकारः, तत्र शरीराणि यथोक्तानि, प्राणापानौ
च नामकर्मणि व्याख्यातौ, द्वीन्द्रियादयो जिह्वेन्द्रिययोगाद्वा-
पात्वेन गृह्णन्ति, नान्ये, संज्ञिनश्च मनस्त्वेन गृह्णन्ति, नान्ये इति,

वक्ष्यते हि 'सृष्ट्यायत्नाजीयः कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्ते'
इति ॥ किं चान्यत्—

सुखदुःखजीवितमरणोपग्रहाश्च ॥ २० ॥

सुखोपग्रहो दुःखोपग्रहो जीवितोपग्रहो मरणोपग्रहश्चेति पुद्ग-
लानामुपकारः, तद्यथा-इष्टाः स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दाः सुखस्योप-
कारः, अनिष्टा दुःखस्य, तानाच्छादनानुलेपनभोजनादीनि विधि-
प्रत्युक्तानि जीवितस्यानपनर्तन चायुष्कस्य, विषयस्वाप्त्यादीनि
मरणस्यापनर्तन चायुष्कस्य ॥ अत्राह-उपपन्नं तादृतेतत् सोपक-
माणामपनर्तनीयायुषाम्, अथानपनर्त्यायुषा कथमिति?, अत्रो-
च्यते-तेषामपि जीवितमरणोपग्रहः पुद्गलानामुपकारः, कथमिति
चेत्तदुच्यते, कर्मणः स्थितिक्षयाभ्याम्, कर्म हि पौद्गलमिति,
आहारश्च त्रिविधः सवर्षमेवोपकुल्लते, किं कारणम्?, शरीरस्थित्यु-
पचयबलवृद्धिरीत्यर्थं ह्याहार इति ॥ अत्राह-गृहीतस्तान्दुर्माध-
र्माभाशपुद्गला जीवद्रव्याणामुपकुर्वन्तीति, अथ जीवानां क उप-

कार इति?, अत्रोच्यते—

परस्परोपग्रहो जीवानाम् ॥ २१ ॥

परस्परस्य हिताहितोपदेष्टाभ्यामुपग्रहो जीवानामिति ॥ अत्राह-
अथ कालस्योपकारः क इति? अत्रोच्यते—

वर्तना परिणामः क्रिया परत्वापरत्वे च कालस्य ॥ २२ ॥
तद्यथा-सर्वभानानां वर्तना कालाश्रया दृष्टिः, वर्तना उत्प-
त्तिः स्थितिः (अधिततिः हा.) ग्रथमममयाश्रया इत्यर्थः । परि-
णामो द्विविधः-अनादिसादिमाध, तं परस्तादृक्ष्यामः । क्रिया
गतिः, सा त्रिविधा-प्रयोगगतिरिति श्रमागतिमिति श्रिकेति । परत्वा-
परत्वे त्रिविधे-ग्रंशमाकृते क्षेत्रकृते कालकृते इति, तत्र ग्रंशमा-
कृते परो धर्मः पर ज्ञानं अपरः अधर्मः अपरमज्ञानमिति, क्षेत्रकृते
एकदिकालानस्थितयोर्विषयकृष्टः परो भवति मन्त्रिकृष्टोऽपरः, काल-
कृते द्विरष्टवर्षाद्विषयशक्तिकः परो भवति, वर्षशक्तिकाद्विरष्टवर्षोऽपरो
भवति । तदेवं ग्रंशमाक्षेत्रकृते परत्वापरत्वे वर्जयित्वा वर्तनादीनि

अणयः स्कन्धाश्च ॥ २७ ॥

उक्तं च—कारणमेव (० मत्र हा०) तदन्त्यं सूक्ष्मो नित्य-
भवनः परमाणुः । एकरसगन्धवर्णो द्विस्पर्शः कार्यलिङ्गश्च ॥ १ ॥
इति । तत्राणवोऽन्यद्वा; स्कन्धास्तु वद्वा एव ॥ अत्राह—रूपं पुनरेत-
द्विरिष्टं भवतीति?, अत्रोच्यते—स्कन्धास्ताम्

संघातभेदेभ्य उत्पद्यन्ते ॥ २८ ॥

संघाताद्भेदात्संघातभेदादिति, एभ्यस्त्रिभ्यः (एभ्यो हा०)
नारणेभ्यः स्कन्धा उत्पद्यन्ते द्विप्रदेशादयः, तद्यथा—द्वयोः पर-
माणोः संघाताद् द्विप्रदेशः, द्विप्रदेशस्थणौश्च संघातात्रिप्रदेशः,
एवं संख्येयानामसंख्येयानामनन्तानामनन्तानानां च प्रदेशानां
संघातात् (तु हा०) तान्त्रिप्रदेशाः । एषामेव भेदाद्विप्रदेशपर्यन्ताः ।
एत एव संघातभेदाभ्यामेकमपि क्रम्यां द्विप्रदेशादयः स्कन्धा
उत्पद्यन्ते, अन्यस्य संघातेनान्यतो भेदेनेति ॥ अत्राह—अथ पर-
माणुः रूपमुत्पद्यत इति?, अत्रोच्यते—

भेदादणुः ॥ २७ ॥

भेदादेव परमाणुरुत्पद्यते, न संघातादिति (०त् न संघातभे-
दात् हा०) ॥

भेदसंघाताभ्यां चाक्षुषाः ॥ २८ ॥

भेदसंघाताभ्यां चाक्षुषाः स्कन्धा उत्पद्यन्ते, अचाक्षुषास्तु
यथोक्तात्संघाताद्भेदात्संघातभेदाच्चेति ॥ अत्राह—धर्मादीनि स-
न्तीति कथं गृह्णीम इति?, अत्रोच्यते, लक्षणतः ॥ किं च मतो लक्ष-
णमिति?, अत्रोच्यते—

उत्पादव्यययध्रौव्ययुक्तं सत् ॥ २९ ॥

उत्पादव्ययौ ध्रौव्यं च युक्तं सतो लक्षणम्, यदुत्पद्यते
यद्व्येति यच्च ध्रुवं तत्सत्, अतोऽन्यदमदिति ॥ (उत्पादव्ययौ
ध्रौव्यं च सतो लक्षणम्, यदिह मनुष्यत्वादिना पर्यायेणाव्ययत
आत्मनो देवत्वादिना पर्यायेणोत्पादः, एकान्तध्रौव्ये (ध्रुवे हा.)
आत्मनि तत्तथैकत्वभागतयाऽत्रस्थाभेदानुपपत्तेः, एवं च संमाराप-

रगभेदाभासः, रलितत्वेऽस्य निःस्वभासतयाऽनुपलब्धिप्रसङ्गात्,
 (०या तथानु हा.) रलितः, मव्यभासत्वे (तस्य) त्वेकान्तध्रौ-
 व्याभासत्वेन तथाभवनमिति, तत्तत्स्वभासतया विरोधाभासा-
 नथोपलब्धिभिद्वेः, तद्विभ्रान्तत्वे प्रमाणाभासः, योगिज्ञानप्रमा-
 णाभ्युपगमे त्वभ्रान्तस्तदस्यभेदः, इत्थं चैतत्, अन्यथा न मनु-
 त्वादेर्नन्नादीति, एवं यमादिपालनार्थंयम्, एवं च मन्ति
 अहिमागत्यान्नेयत्नचर्यापरिग्रहा यमाः शीचसतोपतपःस्वाध्या-
 येधरप्रणिधानानि नियमा इति आगमनचन वचनमात्रम्, एत-
 नेरान्नात्रौव्येऽपि मर्यथा तदभासापत्तेः, तत्ततोऽहंतु कृतमेना-
 त्रव्यान्तरमिति मर्यदा तन्नाभासप्रसङ्गः अहेतुकत्वाविशेषात् ।
 (न हेतुस्वभासतयोर्धं तद्भासः, तत्स्वभासतयैकान्तेन ध्रौव्यसिद्धेः
 न हा.) यद्वा हि हेतोरसामौ स्वभासो यत्तदनन्तरं तद्भासस्तदा
 ध्रुवोऽन्यस्तस्य तथाभवनम्, एवं च (एवमेव च हा.) तुलो-
 द्यामानामहेतुफलयोग्यगपन्योत्पादसिद्धिरन्यथा न (०थाव्य

हा.) तत्तद्व्यतिरिक्तेतरविकल्पाभ्यामयोगात् (तदयोगात् हा.)
 तन्न मनुष्यादेर्देहसमित्यायातं मार्गैरुपलब्धमागमस्येति, एवं (च
 हा.) मम्यगृह्यतिः सम्यक्सां कल्पः सम्यग्ग्राह्य सम्यग्मार्गः मम्य-
 गार्जनः सम्यगव्यायामः मम्यग्रहस्मृतिः मम्यकममाधिरिति ग्राह्य-
 र्णैर्यम्, एवं घटव्ययगत्या मुदः कपालोत्पादभासत् उत्पाद-
 व्यध्रौव्ययुक्तं मदिति, एकांस्तध्रौव्ये तत्तथैकस्वभासतयाऽनस्था-
 भेदानुपपत्तेः, समानं पूरणं, एवमेतद्व्यग्रहारतः तथा मनुष्यादि-
 स्थितिद्वयमधिकृत्य दर्शितम्, निश्चयतस्तु प्रतिममयमुत्पादा-
 दिमतथा भेदसिद्धेः, अन्यथा तदयोगात्, यथाह (०दा. हा.)
 सर्वव्यक्तिषु नियतं क्षणे क्षणेऽन्यत्तमथ च न विज्ञेयः । मत्तो-
 धित्यपचित्योराकृतिजातिव्यवस्थानात् ॥१॥ नरकादिगतिवि-
 भेदो भेदः संसारमोक्षयोश्च । हिमादिस्तद्वेतुः मम्यत्तयादिश्च
 मुरय इति ॥२॥ उत्पादादियुते खलु यस्तुन्येतदुपपद्यते मर्यम् ।
 तद्रहिते तदभासात् मर्यमपि न युज्यते नीत्या ॥३॥ निरुपादानो

न भवत्युत्पादो नापि तादृशसंवेदस्य । तद्विक्रिययापि (तु हा.)
तथा त्रितययुतेऽस्मिन् भवत्येषः ॥४॥ सिद्धत्वेनोत्पादो व्ययो-
ऽस्य समारभासतः द्वेयः । जीमत्वेन प्रौढ्यं त्रितययुतं मर्वमेव
(मेव खलु हा.) तु ॥५॥ इति हा०) अत्राह-गृहीमस्तादेव लक्षणं
(तत्र हा.) मदिति, इदं तु गान्यं-तरिकं नित्यमाहोस्विदनित्य-
मिति?, अत्रोन्यते—

तद्भावाव्ययं नित्यम् ॥ ३० ॥

यत्मतो भागान्न व्येति न व्येप्यति तन्नित्यमिति ॥

अर्पितानर्पितसिद्धेः ॥ ३१ ॥

मच्च (तच्च हा.) त्रिविधमपि नित्यं च उभे अपि अर्पितानर्पि-
तसिद्धेः, अर्पितं व्यागहारिकमनर्पितमव्यागहारिकं चेत्यर्थः, तच्च
(०त्र हा) सच्चतुर्विधम्, तद्यथा-द्रव्यास्तिकं मातृकापदास्तिकमु-
त्पन्नास्तिकं पर्यायास्तिकमिति, एषामर्थपदानि द्रव्यं या द्रव्ये या
द्रव्याणि या मत्, अमन्नाम नास्त्येव द्रव्यास्तिकस्य । मातृका-

पदास्तिकस्यापि, मातृकापदं या मातृकापदे या मातृकापदानि
या मत्, अमातृकापदं या अमातृकापदे या अमातृकापदानि या
अमत् । उत्पन्नास्तिकस्य, उत्पन्नं गोत्पन्ने गोत्पन्नाणि या मत्,
अनुत्पन्नं गजनुत्पन्ने गजनुत्पन्नाणि वाऽमत् । अर्पितेऽनुपनीते न
गान्यं सदित्यमदिति या, पर्यायास्तिकस्य मद्भासपर्याये या मद्भा-
सपर्याययोर्मा मद्भासपर्यायेषु या आदिष्टं द्रव्यं या द्रव्ये या
द्रव्याणि या मत्, (मती मन्ति हा.) अमद्भासपर्याये या अम-
द्भासपर्याययोर्मा अमद्भासपर्यायेषु या आदिष्टं द्रव्यं या द्रव्ये या
द्रव्याणि गजमत् (अतः स्यान्नास्ति), तदुभयपर्याये या तदुभय-
पर्याययोर्वा तदुभयपर्यायेषु या आदिष्टं द्रव्यं या द्रव्ये या द्रव्याणि
या न वाच्यं मदित्यमदिति या, देशादेशेन चिरूपयितव्यमिति ॥
अत्राह-उक्तं भवता 'संघातभेदभ्यः स्कन्धा उत्पद्यन्त' इति, तत्किं
संयोगमात्रादेव संघातो भवति?, आहोम्विदस्ति (०स्त्यत्र हा०)
कश्चिद्विशेष (०त् प्रतिवि० हा०) इति?, अत्रोच्यते, मति संयोगे

बदरूप गंगानो भरतीति ॥ अत्राह-अथ कथं बन्धो भवतीति?,
अत्रोच्यते—

स्निग्धरूपादहन्यः ॥ ३२ ॥

स्निग्धरूपाः पृष्ठनयोः स्पृष्टयोर्वन्धो भवतीति ॥ अत्राह-
किमेष पृष्ठान्न इति?, अत्रोच्यते—

न जघन्यगुणानाम् ॥ ३३ ॥

जघन्यगुणस्निग्धानां जघन्यगुणरूपाणां च परम्परं बन्धो
न भवतीति ॥ अत्राह उक्तं भवता जघन्यगुणवर्जानां स्निग्धानां
रूपाणां न स्निग्धं न मह बन्धो भवतीति, अथ तुल्य-
गुणयोः किमत्यन्तप्रतिपक्ष इति?, अत्रोच्यते, न जघन्यगुणाना-
मित्यधिकृत्येदमुच्यते—

गुणसाम्ये सदृशानाम् ॥ ३४ ॥

गुणसाम्ये गति सदृशानां बन्धो न भवति. तद्यथा-तुल्य-
गुणस्निग्धस्य तुल्यगुणस्निग्धेन तुल्यगुणरूक्षस्य तुल्यगुणरूक्षे-

णति। अत्राह-सदृशग्रहण किमपक्षत इति?, अत्रोच्यते-गुणव-
पक्षे सदृशानां बन्धो भवतीति ॥ अत्राह-किमविशेषेण गुणव-
पक्षे सदृशानां बन्धो भवतीति?, अत्रोच्यते—

अधिकादिगुणानां तु ॥ ३५ ॥

अधिकादिगुणानां तु सदृशानां बन्धो भवति, तद्यथा-
स्निग्धस्य द्विगुणाद्यधिकस्निग्धेन, द्विगुणाद्यधिकस्निग्धस्य स्नि-
ग्धेन, रूक्षस्यापि द्विगुणाद्यधिकरूक्षेण, द्विगुणाद्यधिकरूक्षस्य
रूक्षेण, एकादिगुणाधिकयोस्तु सदृशयोर्वन्धो न भवति, अत्र
तुल्यबन्धो व्यावृत्तिविशेषणार्थः, प्रतिपक्षं व्यावर्तयति बन्धं च विशेषो-
पपत्तिः ॥ अत्राह-परमाणु सुकन्धेषु च ये सर्वादयो गुणास्ते
किं व्यवस्थितास्तेषु आहोम्बिद्व्यवस्थिता इति?, अत्रोच्यते-
अव्यवस्थिताः, कुतः?, परिणामात् ॥ अत्राह-द्वयोरपि बध्यमा-
नयोर्युगवच्चे मति कथं परिणामो भवतीति?, उच्यते—
बन्धे समाधिकौ परिणामिकौ ॥ ३६ ॥

बन्धे सति समगुणस्य समगुणः परिणामको भवति, अधि-
कगुणो हीनस्येति (हीनगुणस्येति हा.) ॥ अत्राह-उक्तं भवता
'द्रव्याणि जीवाश्चेति, तद् किमुद्देशत एव द्रव्याणां प्रसिद्धिः
आहोस्त्रिलक्षणातोऽपीति ? अत्रोच्यते-लक्षणतोऽपि प्रसिद्धिः,
तदुच्यते—

गुणपर्यायवद् द्रव्यम् ॥ ३७ ॥

गुणान् लक्षणतो वक्ष्यामः, भावान्तरं संज्ञान्तरं च पर्यायः,
तदुभयं यत्र विद्यते तद् द्रव्यम्, गुणपर्याया अस्य सन्ति अ-
स्मिन् वा मन्तीति गुणपर्यायवत् ॥

कालश्चेत्येके ॥ ३८ ॥

एकं त्वाचार्या व्याचक्षते-कालोऽपि द्रव्यमिति ॥

मोऽनन्तसमयः ॥ ३९ ॥

य चैव कालोऽनन्तसमयः, तत्रैक एव वर्तमानसमयः, अती-
तानागतयोस्त्यानन्त्यम् ॥ अत्राह-उक्तं भवता 'गुणपर्यायवद् द्र-

व्य'मिति, तत्र के गुणा इति ?, अत्रोच्यते—

द्रव्याअया निर्गुणा गुणाः ॥ ४० ॥

द्रव्यमेषामाश्रय इति द्रव्याश्रयाः, नेषां गुणाः सन्तीति
निर्गुणाः ॥ अत्राह-उक्तं भवता 'बन्धे समाधिकौ पारिणामिकौ'
इति, तत्र कः परिणाम इति ?, अत्रोच्यते—

तद्भावः परिणामः ॥ ४१ ॥

धर्मादीनां द्रव्याणां यथोक्तानां च गुणानां स्वभावः स्वत-
न्त्रं परिणामः ॥ स द्विविधः—

अनादिरादिमांश्च ॥ ४२ ॥

तत्रानादिरूपिषु (०पे हा.) धर्माधर्मिकाशुजीवेच्चिति ।

रूपिष्वादिमान् ॥ ४३ ॥

रूपिषु तु द्रव्येषु आदिमान् परिणामोऽनेकविधः स्पर्शपरि-
णामादिरिति ॥

योगोपयोगौ जीवेषु ॥ ४४ ॥

जीनेप्यपिपि गत्सु योगोपयोगौ परिणामावादिमन्तौ
भजतः, तत्रोपयोगः पूर्वोक्तः, योगस्तु परस्तादृश्यते ॥

अथ पष्ठोऽध्यायः ।

अग्राह-उक्ता जीवार्जीवाः, अथात्मनः क इत्यात्मवप्रसिद्ध्य-
र्थमिदं प्रक्रम्यते—

कायवाङ्मनःकर्म योगः ॥ १ ॥

रूपिकं कर्म वाचिकं कर्म मानसं कर्म इत्येव त्रिविधो योगो
भवति, स एतद्विधः—शुभश्चाशुभश्च, तत्राशुभो हिमास्ते-
यब्रह्मादीनि कायिकः, सावधानृतपरुषपिशुनादीनि वाचिकः,
अभिध्याव्यापादेर्प्याध्यादीनि मानसः। अतो विपरीतः शुभ इति॥

स आत्मवः ॥ २ ॥

न एव त्रिविधोऽपि योग आत्मसंज्ञो भवति, शुभाशुभयोः
कर्मणोरात्मवणादात्मवः मरःसलिलावाहनिर्गहिषोतोवत ॥

इति तत्त्वार्थाधिगमोऽर्हत्प्रवचनसङ्ग्रहे
पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

शुभः पुण्यस्य ॥ ३ ॥

शुभो योगः पुण्यस्यात्मनो भवति ॥

अशुभः पापस्य ॥ ४ ॥ (नेदं हा०)

तत्र सद्देयादि पुण्यं वक्ष्यते, शेषं पापमिति ॥ (सूत्रमिदं हा.)
सकपायाकपाययोः साम्परायिकेर्यापथयोः ॥ ५ ॥

न एव त्रिविधोऽपि योगः सकपायाकपाययोः साम्परायि-
कैर्यापथयोरात्मनो भवति, यथामङ्ग्यं यथामम्भवं च सकपायस्य
योगः साम्परायिकस्य, अ(न्योऽ)कपायस्यैवैकसमयस्थितेः ॥

अव्रतकपायेन्द्रियक्रियाः पञ्चचतुःपञ्चपञ्चविंशतिसङ्ख्याः
पूर्वस्य भेदाः ॥ ६ ॥

पूर्वस्येति सूत्रक्रमग्रामाण्यात्साम्परायिकस्याह, साम्परायिक-
स्यास्त्रवभेदाः पञ्च चत्वारः पञ्च पञ्चविंशतिरिति भवन्ति ॥ पञ्च
हिंसानृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहाः प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसा
इत्येवमादयो वक्ष्यन्ते । चत्वारः क्रोधमानमायालोभा अनन्तानु-
बन्ध्यादयो वक्ष्यन्ते । पञ्च प्रमत्तस्येन्द्रियाणि । पञ्चविंशतिः
क्रियाः, तत्रैवे क्रियाप्रत्यया यथासङ्ख्यं प्रत्येतव्याः, तद्यथा-
सम्यक्तन्त्रमिथ्यान्यप्रयोगसमादानैर्यापथाः कायाधिकरणप्रदोप-
रितापनप्राणातिपाताः दर्शनस्पर्शनश्रवणप्रत्ययसमन्तानुपातानाभोगाः
स्यहस्तनिसर्गविदारणानयनानवकाक्षा आरम्भपरिग्रहमायामिथ्या-
दर्शनाप्रत्याख्यानक्रिया इति ॥

तीत्रमन्दज्ञातभाववीर्याधिकरणविशेषेभ्यस्त-
द्विशेषः ॥ ७ ॥

सांपरायिकासव्याणां एषामेकोनचत्वारिंशत्साम्परायिकाणां (सि-
शतां सा०) तीत्रभावात् मन्दभावाज्ज्ञातभावादज्ञानभावाद्दीर्यवि-

शेषाधिकरणविशेषाच्च विशेषो भवति, लघुलघुतरो लघुतमस्तीत्र-
स्तीत्रतरस्तीत्रतम इति, ताद्विशेषाच्च बन्धविशेषो भवति ॥ अत्राह-
तीत्रमन्दादयो भावा लोकप्रतीताः, वीर्यं च जीवस्य क्षायोपशमिकः
क्षायिको वा भाव इत्युक्तम्, अथाधिकरणं किमिति?, अत्रोच्यते—

अधिकरणं जीवाजीवाः ॥ ८ ॥

अधिकरणं द्विविधम्—द्रव्याधिकरणं, भावाधिकरणं च, तत्र
द्रव्याधिकरणं छेदनभेदनादि शङ्खं च दशविधम्, भावाधिकरणम-
ष्टोत्तरशतविधम्, एतदुभयं जीवाधिकरणमजीवाधिकरणं च । तत्र-
आद्यं संरम्भसमारम्भारम्भयोगकृतकारितानुमत-

कपायविशेषैस्त्रिस्त्रिंशत्तुश्चैकशः ॥ ९ ॥

आद्यमिति सूत्रक्रमग्रामाण्याज्जीवाधिकरणमाह, तत् समास-
तस्त्रिविधम्—संरम्भः समारम्भ आरम्भ इति । एतत्पुनरेकशः
(रैकैकशः हा.) कायवाङ्मनोयोगविशेषात् त्रिविधं भवति, तद्यथा
—कायसंरम्भः वाक्संरम्भः मनःसंरम्भः कायसमारम्भः वाक्ममा-

रम्भः मनःगमरम्भः शायरम्भः शारारम्भः मनःशरम्भ इति ।
 एतदप्येवम् कृतशरितानुमनविशेषान् त्रिविधं भवति, तद्यथा-
 कृतशायसंरम्भः शरितकायसंरम्भः अनुमतकायसंरम्भः कृतशाय-
 संरम्भः शरितशायसंरम्भः अनुमतशायसंरम्भः कृतमनःसंरम्भः
 शरितमनःसंरम्भः अनुमतमनःसंरम्भः, एवं गमरम्भारम्भमावपि ।
 नदपि पुनरंशः शपायशिरोपाचतुर्विधम्, तद्यथा-क्रोधकृतका-
 यसंरम्भः मानकृतशायसंरम्भः मायाकृतकायसंरम्भः लोभकृत-
 कायसंरम्भः क्रोधशरितकायसंरम्भः मानशरितकायसंरम्भः
 मायाशरितकायसंरम्भः लोभशरितकायसंरम्भः क्रोधानुमत-
 शायसंरम्भः मानानुमतकायसंरम्भः मायानुमतकायसंरम्भः लोभा-
 नुमतशायसंरम्भः, एवं शङ्कमनोयोगाभ्यामपि वक्तव्यम्, तथा
 गमरम्भारम्भौ । तदयं जीनाधिकरणं गमसंनंशः पदत्रिशङ्कि-
 त्वं भवति, त्रिविधमप्यष्टोत्तरशतविश्लेषं भवतीति ॥ संरम्भः
 मरगायः परित्यापनया भवेत्यमरम्भः । आरम्भः प्राणिपदः

त्रिविधो योगस्ततो ज्ञेयः ॥१॥ अत्राह-अथाजीनाधिकरणं किमि-
 ति ?, अत्रोन्यते-

निर्वर्तनानिक्षेपसंयोगनिसर्गा द्विचतुर्द्वित्रिभेदाः

परम् ॥ १० ॥

परमिति सूत्रक्रमग्रामाण्यादजीनाधिकरणमाह, तत् समामत-
 श्रुतिविधम्, तद्यथा-निर्वर्तना निक्षेप संयोगो निमर्ग इति । तत्र
 निर्वर्तनाधिकरणं द्विविधम्-मूलगुणनिर्वर्तनाधिकरणमुत्त-
 रगुणनिर्वर्तनाधिकरणं च, तत्र मूलगुणनिर्वर्तना पञ्च शरीराणि
 शङ्कमनःप्राणपानाश्च, उत्तरगुणनिर्वर्तना काष्ठपुस्तचित्ररुमादीनि ।
 निक्षेपाधिकरणं चतुर्विधम्, तद्यथा-अप्रत्यवेक्षितनिक्षेपाधि-
 करणं दुष्प्रमाजितनिक्षेपाधिकरणं महत्सानिक्षेपाधिकरणमनाभोग-
 निक्षेपाधिकरणमिति । संयोगाधिकरणं द्विविधम्-भक्तपान-
 संयोजनाधिकरणमुपकरणसंयोजनाधिकरणं च । निसर्गाधिकरणं
 त्रिविधम्-कायनिमर्गाधिकरणं वाङ्निमर्गाधिकरणं मनोनिम-

गांधिकरणमिति ॥ अत्राह—उक्तं भवता सकृपायाकृपायोर्योगः
 माम्परायिक्रेयापथयोरस्रव इति, माम्परायिकं चाष्टविधं वक्ष्यते,
 तत् किं सर्वस्याविशिष्ट आस्रवः आहोस्वित्यतिविशेषोऽस्तीति?,
 अत्रोन्यते—सत्यपि योगत्वाविशेषे प्रकृतिं प्रकृतिं प्राप्यान्ववि-
 शेषो भवति, तद्यथा—

तत्प्रदोपनिहवमात्सर्यान्तरायासादनोपघाता

ज्ञानदर्शनावरणयोः ॥ ११ ॥

आश्रयो (न हाः) ज्ञानस्य ज्ञानवतां ज्ञानसाधनानां च प्रदोपो
 निहवो मात्सर्यमन्तराय आमादन उपघात इति ज्ञानावरणास्रवा
 भवन्ति, एतैर्हि ज्ञानावरणं कर्म वध्यते, एवमेव दर्शनावरणस्येति ॥

दुःखशोक्तापाक्रन्दनवधपरिदेवनान्यात्मपरोभय-

स्थान्यसद्ब्यस्य ॥ १२ ॥

दुःखं शोकस्ताप आक्रन्दनं वधः परिदेवनमित्यात्मसंस्थानि
 परस्य क्रियमाणान्युभयोश्च क्रियमाणान्यमद्ब्यस्यास्रवा भवन्तीति।

भूतत्रत्यनुकम्पा दानं सरागसंयमादि योगः क्षान्तिः
 शौचमिति सद्ब्यस्य ॥ १३ ॥

मर्वभूतानुकम्पा अगारिज्वनगारिषु च त्रतिष्वनुकम्पाविशेषो
 दानं सरागसंयमः संयमासंयमोऽक्रामनिर्जरा बालतपो योगः
 क्षान्तिः शौचमिति सद्ब्यस्यास्रवा भवन्ति ॥

केवलश्रुतसङ्घर्षमर्देवावर्णवादो दर्शनमोहस्य ॥ १४ ॥

भगवतां परमर्षीणां केवलानामर्हत्योक्तस्य च साङ्गोपाङ्गस्य
 श्रुतस्य चातुर्वर्णस्य मङ्गस्य पञ्चमहाव्रतसाधनस्य (पञ्चमहाव्रतस्य
 हा०) चतुर्विधानां च देवानामवर्णवादो दर्शनमोहस्यास्रवावहा
 इति ॥

कपायोदयात्तीव्रात्मपरिणामश्चारित्रमोहस्य ॥ १५ ॥

कपायोदयात्तीव्रात्मपरिणामश्चारित्रमोहस्यास्रवो भवति ॥
 बह्वारम्भपरिग्रहत्वं च नारकस्याधुपः ॥ १६ ॥
 बह्वारम्भता बहुपरिग्रहता च नारकस्याधुप आस्रवो भवति

(०या भवति हा.) ॥

माया तैर्यग्योनस्य ॥ १७ ॥

माया तैर्यग्योनस्यायुष आस्रवो भवति ॥

अन्पारम्भपरिग्रहतत्वं स्वभायमार्दवाज्वं च

मानुपस्य ॥ १८ ॥

अन्पारम्भपरिग्रहतत्वं स्वभायमार्दवाज्वं च मानुपस्यायुष आ-
म्यो भवति ॥

निःशीलव्रतत्वं च सर्वेषाम् ॥ १९ ॥

निःशीलव्रतत्वं च सर्वेषां नारक्तैर्यग्योनमानुपाणामायुषामा-
म्यो भवति, यथोक्तानि च ॥ अथ दैवस्यायुषः क आस्रव इति?,
अत्रोच्यते—

मरागसंयमसंयमासंयमाकामनिर्जरावालतपांसि
दैवस्य ॥ २० ॥

संयमो विरतिव्रतमित्यनर्थान्तरम् । हिमाऽनुव्रतस्तेयाव्रतपसि-

हेभ्यो विरतिव्रतमिति वक्ष्यते । संयमासंयमो देशविरतिरनुव्रत-
मित्यनर्थान्तरम्, 'देशमर्वतोऽणुमहती' इत्यपि वक्ष्यते । अका-
मनिर्जरा पराधीनतयाऽनुरोधाद्याकुशलनिवृत्तिराहारादिनिरोधश्च ।
वालतपः, वालो मूढ इत्यनर्थान्तरम् तस्य तपो वालतपः, तच्चा-
ग्निप्रवेशमरुन्मपातजलप्रवेशादि । तदेवं मरागसंयमः संयमासंय-
मार्दानि च दैवस्यायुष आस्रवा भवन्तीति ॥ अथ नाम्नः क आस्रवा
इति?, अत्रोच्यते—

योगवक्रता विसंवादनं चाशुभस्य नाम्नः ॥ २१ ॥

कायवाङ्मनोगोयोगवक्रता विसंवादनं चाशुभस्य नाम्न आस्रवो
भवतीति ॥

विपरीतं शुभस्य ॥ २२ ॥

एतदुभयं विपरीतं शुभस्य नाम्न आस्रवो भवतीति ॥
किंचान्यत्—

दर्शनविशुद्धिर्विनयसंपन्नता शीलव्रतेष्वनतिचारो-

ऽभाक्ष्ण ज्ञानोपयोगसंवेगौ शक्तितस्यागतपसी सङ्घ-
साधुममार्थिवैयावृत्त्यकरणमहदाचार्यबहुश्रुतप्रवचन-
भक्तिरावश्यकपरिहाणिमार्गप्रभावना प्रवचनवत्स-
लत्वमिति तीर्थकृत्त्वस्य ॥ २३ ॥

परमप्रकृष्टा दर्शनविशुद्धिः, विनयसंपन्नता च, शीलव्रतेष्वा-
त्यन्तिको भृशमप्रमादोऽनतिचारः, अमीक्ष्णं ज्ञानोपयोगः संवेग-
श्च, यथाशक्तिस्त्यागस्तपश्च, मङ्गस्य माधूनां च समाधिर्ययावृत्त्य-
करणम्, अहंत्वाचार्येषु नहुश्रुतेषु प्रवचने च परमभावविशुद्धि-
युक्ता भक्तिः, मामायािकीदीनामाश्रयकाना भागतोऽनुष्ठानस्याप-
रिहाणिः, मम्यदर्शनादेर्मोक्षमार्गस्य निहत्य मानं करणोपदेशा-
भ्यां प्रभानना, अहंच्छासनानुष्ठायिनां श्रुतधराणां बालघृद्वतपस्वि-
शिक्षालानादीनां च मद्ब्रह्मोपग्रहानुग्रहकारित्वं प्रवचनमत्सलत्वमि-
ति, एते गुणाः ममस्ता व्यस्ता ना तीर्थकरनाम्ना आसन्ना मनन्तीति ॥

परात्मनिन्दाप्रशंसे सदसद्गुणाच्छादनोद्भावेने च
नीचैर्गोत्रस्य ॥ २४ ॥

परनिन्दात्मप्रशंसा सद्गुणाच्छादनमसद्गुणोद्भावनं आत्मपरो-
भयस्यं नीचैर्गोत्रस्यासत्त्वा भवन्ति ॥

तद्विपर्ययो नीचैर्वृत्त्यनुत्सेकौ चोत्तरस्य ॥ २५ ॥
उत्तरस्येति सूत्रक्रमप्राणयादुच्चैर्गोत्रस्याह, नीचैर्गोत्रासत्त्व-
विपर्ययो नीचैर्वृत्तिरनुत्सेकश्चैच्चैर्गोत्रस्यासत्त्वा भवन्ति ॥

विघ्नकरणमन्तरायस्य ॥ २६ ॥

दानादीनां विघ्नकरणमन्तरायस्यासत्त्वो भवतीति, एते माम्प-
रायिकस्याष्टविधस्य पृथक् पृथगासन्नविशेषा भवन्तीति ॥

इति तत्त्वार्थाधिगमेऽहंत्प्रवचनसङ्ग्रहे भाष्यतः
पष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

अत्राह-उक्तं भयता मदेयस्यासवेपु 'भूतव्रत्यनुकम्पे'ति, तत्र किं व्रतं? को वा व्रतीति?, अत्रोच्यते—

हिंसाऽनृनस्तेयाव्रतपरिग्रहेभ्यो विरतिव्रतम् ॥१॥

हिंसाया अनृतवचनात् स्तेयादव्रततः परिग्रहाच्च कायवाङ्मनोभिर्गिरिव्रतम्, विगतिर्नाम ज्ञात्वाऽभ्युपेत्याकरणम्, अकरणं निगृह्णितपरमो विरतिरित्यनर्थान्तरम् ॥

दंशमर्चनोऽणुमहती ॥ २ ॥

एभ्यो हिंसादिभ्यः एरुदंशद्विरतिरुव्रतं, मर्वतो विरतिर्महाव्रतमिति ॥

नत्स्यैर्याभं भावनाः पञ्च पञ्च ॥ ३ ॥

तस्य पञ्चविधस्य व्रतस्य र्यार्याभमेकस्य पञ्च पञ्च भावना भवन्ति, तद्यथा-अहिंसायाज्जातार्द्रायांमभितिर्मनोगुप्तिरेषणाम-

मितिरादाननिक्षेपणाममितिरालोकितपानभोजनमिति । सत्यवचनस्यगानुवीचिभाषणं क्रोधप्रत्याख्यानं लोभप्रत्याख्यानमभीरुत्वं हाम्यप्रत्याख्यानमिति । अस्तेयस्यानुवीच्यग्रहयाचनमभीक्ष्णावग्रहयाचनमेतावदित्यवग्रहावधारणं ममानधार्मिकेभ्योऽवग्रहयाचनमनुज्ञापितपानभोजनमिति । ब्रह्मचर्यस्य स्त्रीपशुपण्डकसंस्तक्तशयनासनवर्जनं रागसंयुक्तस्त्रीकथावर्जनं स्त्रीणां मनोहरेन्द्रियालोकनवर्जनं पूर्ववतानुस्मरणवर्जनं प्रणीतरमभोजनवर्जनमिति । आकिञ्चनस्य पञ्चानामिन्द्रियार्थानां स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दानां मनोव्रानां ग्रासौ गार्ह्यवर्जनममनोज्ञानां ग्रासौ द्वेषवर्जनमिति । किञ्चान्यदिति—

हिंसादिष्विहामुत्र चापायाचयदर्शनम् ॥ ४ ॥

हिंसादिषु पञ्चस्वास्ववेष्टिहामुत्र चापायदर्शनमवधदर्शनं च

मायेत्, न तथा—हिंसायास्मात्तन् हिंस्रो हि नित्योद्वजनीयो नि-
 त्यानुबद्धैरथ, ईहैव यथंचपरिकेसादीन् प्रतिलभते प्रेत्य चाशुभां
 गतिं गतिं भवतीति हिंसाया व्युपरमः श्रेयान्। तथाऽनृतवा-
 पथदयो(०यचनो हा०) भवति, ईहैव लिहाछेदादीन् प्रतिलभते,
 मिथ्याभ्याग्यानादुःखितंभ्यथ(०तां तेन हा०)यद्धैरभ्यस्तदधि-
 कान् दुःखहंतून् प्राप्नोति प्रेत्य चाशुभां गतिं गतिं भवतीत्यनृत-
 यननाद् व्युपरमः श्रेयान्। तथा स्तेनः पद्रव्यहरणप्रमत्तमतिः
 मयंभ्योद्वजनीयो भवतीति, ईहैव चाभियातवधवन्धनहस्तपादक-
 र्णानामोचरोष्ठेदनेदनेदनेसर्वव्यहरणवश्ययातनभारणादीन् प्रति-
 लभते प्रेत्य चाशुभां गतिं गतिं भवतीति म्नेयाभ्युपरमः श्रेयान्।
 तथाऽज्जप्रचारी विभ्रमोद्भ्रान्तचित्तः विप्रकीर्णैन्द्रियो मदान्धो
 गज इव निरद्वयः शर्म नो लभते, मोहाभिभूतश्च कार्याकार्या-
 भितो न किंचिदकुशलं नारभते, परदारामिगमनकृतांश्च ईहैव च-
 गनुषन्त्यलिङ्गच्छेदनवधवन्धनद्रव्यापहारादीन् प्रतिलभतेऽप्यायान्

प्रेत्य चाशुभां गतिं गतिं भवतीत्यब्रह्मणो व्युपरमः श्रेयानिति।
 तथा परिग्रहवान् शकुनिरिव मांसपेशीहस्तोऽन्येषां क्रव्याद-
 (०व्याच्छरा० हा०) च्छकुनानामिहैव तस्करादीनां गम्यो
 भवति, अर्जनरक्षणक्षयकृतांश्च दोषान् प्राप्नोति, न चास्य तुष्टिर्भव-
 तीत्यनैरिवाग्नेः, लोभाभिभूतत्वाच्च कार्याकार्यानिपेक्षो भवति, प्रेत्य
 चाशुभां गतिं प्राप्नोति, लुब्धोऽयमिति च गतिं भवतीति
 परिग्रहाभ्युपरमः श्रेयान् ॥ किंचान्यन—

दुःखमेव वा ॥ ५ ॥

दुःखमेव वा हिंसादिषु भावयेत्, यथा ममाप्रियं दुःखमेवं
 सर्वसत्त्वानामिति हिंसाया व्युपरमः श्रेयान्। यथा मम मिथ्या-
 म्याख्यातस्य तीव्रं दुःखं भूतपूर्वं भवति च तथा सर्वसत्त्वाना-
 मिति अनृतवचनाभ्युपरमः श्रेयान्। यथा ममेष्टद्रव्यवियोगे दुःखं
 भूतपूर्वं भवति च तथा सर्वसत्त्वानामिति स्तेयाभ्युपरमः श्रेयान्।
 तथा रागेष्टपातमकृत्वान्मथूनं दुःखमेव, स्यादेतत् स्पर्शनसुखमिति,

तथ न, कृतः?, व्याधिप्रतीकारन्यातरुणप्रपरिगतवच अवलम्ब्याधिप्र-
तीकारत्वादयुगे स्मिन् दुस्वाभिमानो मूढस्य. तद्यथा-तीव्रया
त्वरुद्रोष्णितमांगानुगतया कण्ड्वा परिगतात्मा काष्ठशकललोष्टश-
कतानलशुक्तिभिर्विन्धिकशत्रो रुधिरद्रः कण्डूयमानो दुःस्वमेव
सुखमिति मन्यते तद्वन्मैथुनोपलेचीति मैथुनाशुपरमः श्रेयान् ।
तथा परिग्रहवानप्राप्तप्राप्तनष्टपु काङ्क्षारक्षणशोकोद्भवं दुःस्वमेव
प्राप्नोतीति परिग्रहाशुपरमः श्रेयान्, इत्येवं भावयतो व्रतिनो
व्रते स्यैवं भवति ॥ किंचान्यत्—

मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थानि सत्त्वगुणाधिकि-
व्रते स्यैवं भवति ॥ ६ ॥

भावयेद्यथासह्यम्, मैत्रीं सर्वमत्त्वेषु, क्षमेऽहं सर्वमत्त्वा-
नाम्, क्षमयेऽहं सर्वसत्त्वान्, मैत्री मे सर्वसत्त्वेषु, वैरं मम न
केनचिदिति । प्रमोदं गुणाधिकेषु, प्रमोदो नाम विनयप्रयोगो
न्दनस्तुतिवर्णवादवैयाघ्रच्यकरणादिभिः सम्यक्त्वज्ञानचारित्रत-

पोऽधिकेषु साधुषु परात्मोभयकृतपूजाजनितः सर्वेन्द्रियामिदयस्को
मनःग्रहर्ष इति । कारुण्यं क्लिश्यमानेषु, कारुण्यमनुकम्पा, दीना-
नुग्रह इत्यर्थः, तन्महामोहाभिभूतेषु मतिश्रुतविभङ्गाज्ञानपरिगतेषु
विपयतर्पाग्निना दन्दधमानमानसेषु हिताहितप्राप्तिपरिहारविपरी-
तप्रवृत्तिषु विविधदुःखादितेषु दीनरूपणानाथबालमोमूढदृष्टेऽपु
सत्त्वेषु भावयेत्, तथा हि भावयन् द्वितोपदेशादिभिस्ताननुगृ-
ह्णातीति । माध्यस्थ्यमविनेयेषु, माध्यस्थ्यमौदासीन्यमुपक्षल्य-
नर्थान्तरम्, अविनेया नाम मृत्पिण्डकाष्ठकुल्लवभूता ग्रहणधारण-
विव्रानेहापोहवियुक्ता महामोहाभिभूता दृष्टावग्राहिताश्च, तेषु मा-
ध्यस्थ्यं भावयेत्, न हि तत्र यच्छ्रुतिोपदेशमाफल्यं भवति ॥

किंचान्यत्—

जगत्कायस्वभावौ च संवेगचैराग्यार्थम् ॥ ७ ॥

जगत्कायस्वभावौ च भावयेत् संवेगचैराग्यार्थम्, तत्र जग-
त्स्वभावो द्रव्याणामनाद्यादिमत्परिणामयुक्ताः प्रादुर्भूतनिरो-

भामधित्यन्यताऽनुग्रहविनाशाः, कायस्वभावोऽनित्यता दुःख-
हेतुत्वं निःकारताऽशुचित्वमिति । एवं ह्यस्य भावयतः संवेगो
परागप्यं च भवति । तत्र संवेगो नाम संसारमीरुत्वमारम्भपरि-
ग्रहेषु दोषदर्शनादरतिः धर्मं बहुमानो धार्मिकेषु च धर्मश्रवणे
धार्मिकदर्शने च मनःप्रसादः उत्तरोत्तरगुणप्रतिपत्तौ च श्रद्धेति ॥
धैराग्यं नाम शरीरभोगसंसारनिर्वदोषशान्तस्य बाह्याभ्यन्तरे-
पुण्यिष्वनमिष्यङ्ग इति ॥ अत्राह—उक्तं भवता हिमादिभ्यो विर-
तिर्व्रतमिति, तत्र का हिमा नामेति ?, अत्रोच्यते—

प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसा ॥ ८ ॥

प्रमत्तो यः कायवाङ्मनोयोगैः प्राणव्यपरोपणं करोति सा हिंसा,
हिंसा मागणं प्राणानिपातः प्राणवधः देहान्तरसंक्रामणं प्राणव्यप-
रोपणमित्यनर्थान्तरम् ॥ अत्राह—अथानृतं किमिति ?, अत्रोच्यते—
असदभिधानमनृतम् ॥ ९ ॥

अमदिति मद्भावप्रतिषेधोऽर्थान्तरं गहनं च । तत्र सद्भाव-

प्रतिषेधो नाम सद्भूतनिहवोऽभूतोद्भावनं च, तद्यथा—नास्त्यात्मा
नास्ति परलोक इत्यादि भूतनिहवः, श्यामाकतण्डुलमात्रोऽयमात्मा
अङ्गुष्ठपर्वमात्रोऽयमात्मा आदित्यवर्णो निष्क्रिय इत्येवमाद्यभूतो-
द्भावनम् । अर्थान्तरं यो गां त्रवीत्यश्वमश्वं च गौरिति । गहंति
हिंस्रपारुष्यपैशून्यादियुक्तं वचः सत्यमपि गहितमनृतमेव भव-
तीति ॥ अत्राह—अथ स्तेयं किमिति ?, अत्रोच्यते—

अदत्तादानं स्तेयम् ॥ १० ॥

स्तेयपुद्गला परैरदत्तस्य परिगृहीतस्य तृणादेर्द्रव्यजातस्या-
दानं स्तेयम् ॥ अत्राह—अथाव्रह्म किमिति ?, अत्रोच्यते—

मैथुनमव्रह्म ॥ ११ ॥

स्त्रीपुंमयोर्मैथुनभावो मिथुनकर्म वा मैथुनं तदव्रह्म ॥ अत्राह
—अथ परिग्रहः क इति ?, अत्रोच्यते—

मूर्छा परिग्रहः ॥ १२ ॥

चेतनावलम्बचेतनेषु च बाह्याभ्यन्तरेषु द्रव्येषु मूर्छा परिग्रहः,

इच्छा प्रार्थना कामोऽमिलापः कांक्षा गाढं मूर्छेत्यनर्थान्तरम् ॥
अत्राह—गृक्षीमस्तावद्गतानि, अथ व्रती क इति १, अत्रोच्यते—
निःशल्यो व्रती ॥ १३ ॥

मायानिदानमिध्यादर्शनशल्यस्त्रिभिर्वियुक्तो निःशल्यो व्रती
भवति, व्रतान्यस्य मन्तीति व्रती, तद्वं निःशल्यो व्रतवान्
व्रती भवतीति ॥

अगार्यनगारश्च ॥ १४ ॥

म एष व्रती द्विविधो भवति—अगारी अनगारश्च, श्रावकः
भ्रमणश्चेत्यर्थः॥ अत्राह—कोऽनयोः प्रतिविशेष इति १, अत्रोच्यते—
अणुव्रतनोऽगारी ॥ १५ ॥

अणून्यस्य व्रतानीत्यणुव्रतः, तदेवमणुव्रतधरः श्रावकोऽगारी
व्रती भवति ॥ किंचान्यत्—

दिग्दंशानर्थदण्डविरतिसामायिकपौषधोपवासोपभो-
गपरिभोगातिथिसंविभागव्रतसंपन्नश्च ॥ १६ ॥

एभिश्च दिग्ब्रतादिभिरुत्तरव्रतैः संपञ्चोऽगारी व्रती भवति,
तत्र दिग्ब्रतं नाम तिर्यग्धूर्ध्वमधो वा दशानां दिशां यथाशक्ति
गमनपरिमाणाभिग्रहः, तत्परतश्च सर्वभूतेष्वर्थतोऽनर्थतश्च सर्वमा-
द्ययोगानिक्षेपः। देशव्रतं नामापचरकगृहग्रामसीमादिषु यथाश-
क्ति प्रविचाराय परिणामाभिग्रहः, तत्परतश्च सर्वभूतेष्वर्थतोऽन-
र्थतश्च सर्वमावद्ययोगानिक्षेपः। अनर्थदण्डो नामोपभोगपरिभो-
गावस्थागारिणो व्रतिनोऽर्थः, तद्वतिरिक्तोऽनर्थः, तदर्थो दण्डो-
ऽनर्थदण्डः, तद्विरतिव्रतम्। सामायिकं नामाभिगृह्य कालं सर्व-
मावद्ययोगानिक्षेपः। पौषधोपवासो नाम पौषधे उपवासः पौ-
षधोपवासः, पौषधः पौषत्यनर्थान्तरम्, मोऽष्टमीं चतुर्दशीं पञ्च-
दशीमन्यतमां वा तिथिमभिगृह्य चतुर्थाद्युपवासिना व्यपगतस्ता-
नानुलेपनगन्धमाल्यालंकारेण न्यस्तसर्वसावद्ययोगेन कुशसंस्ता-
रफलकादीनामन्यतमं संस्कारमाप्तीर्य स्थानं वीरासननिपद्यानां
वाऽन्यतममास्थाय धर्मजागरिकारेणानुष्ठेयो भवति। उपभोग-

परिभोगव्रतं नामाग्रनयनराद्यस्वाद्यन्धमाल्यादीनामाच्छाद-
नप्रारणालंकाराग्रयनानमगृहयानराहनादीनां च बहुमावधानां
वर्जनम्, अल्पमानयानामपि परिमाणकरणमिति । अतिथिसंवि-
भागो नाम न्यायागतानां कल्पनीयानाप्रवणानादीनां द्रव्याणां
देशकालत्रयद्वामत्कारक्रमोपेतं परयाऽऽत्मानुग्रहयुक्त्या संयतेभ्यो
दानमिति ॥ किंचान्यदिति—

मारणान्तिकीं मंलेखनां जोषिता ॥ १७ ॥

कालसंहननदौर्ध्वयोपमर्गदोषाद्दर्मानश्यकपरिहाणि वाऽभितो
भ्रातृगण्यमौदयचतुर्थपष्टाष्टमभक्तादिभिरात्मानं संलिंग्य संयमं
प्रतिपद्योत्तमव्रतसंपन्नश्चतुर्विधाहारं प्रत्याग्याय यावज्जीवं भावना-
नुप्रेक्षापरः स्मृतिममाधिनहुलो मारणान्तिकीं संलेखनां जोषिता
उत्तमार्थम्याराधको भवतीति ॥ एतानि दिग्व्रतादीनि शीलानि
भयन्ति, निःशल्यो व्रतीति वचनादुक्तं भवति—व्रती नियतं मम्य-
गृहधिरिति । तत्र—

शङ्काकांक्षाविचिकित्साऽन्यदृष्टिप्रशंसासंस्तवाः

सम्यग्दृष्टेरतीचाराः ॥ १८ ॥

शङ्का कांक्षा विचिकित्सा अन्यदृष्टिप्रशंसा संस्तव इत्येते
पञ्च सम्यग्दृष्टेरतीचारा भवन्ति, अतिचारो व्यतिक्रमः स्व-
लनमित्यनर्थान्तरम् । अधिगतजीवाजीवादितत्त्वस्यापि भगवतः
श्रमनं भावतोऽभिप्रपन्नस्यासंहार्यमतेः सम्यग्दृष्टेरहत्प्रोक्तेषु
अत्यन्तदुर्हमेष्वतीन्द्रियेषु केवलागमग्राह्येष्वर्थेषु यः संदेहो भवति
'एवं स्यादेवं न स्या'दिति सा शंका । ऐहलौकिकपारलौकिकेषु
विषयेष्वशंसा कांक्षा, सोऽतिचारः सम्यग्दृष्टेः, कुतः?, कांक्षिता
ह्यविचारितगुणदोषः ममयमतिक्रामति । विचिकित्सा नाम
इदमप्यस्तीदमपीति मतिविप्लुतिः । अन्यदृष्टिरित्यहच्छासनव्यति-
रिक्तां दृष्टिमाह, मा द्विविधा—अभिगृहीता अनभिगृहीता च,
तद्युक्तानां क्रियावादिनामक्रियावादिनामज्ञानिकानां वैनयिकानां
च प्रशंसांस्तवौ सम्यग्दृष्टेर्गतिचार इति, अत्राह—प्रशंसासं-

स्तवयोः कः प्रतिविशेष इति?, अत्रोच्यते, ज्ञानदर्शनगुणप्रकर्षो-
द्भानं भावतः प्रशंसा, संस्तवस्तु सोपधं निरूपधं भूताभूत-
गुणवचनमिति ॥

व्रतशीलेषु पञ्च पञ्च यथाक्रमम् ॥ १९ ॥

व्रतेषु पञ्चसु ग्रीलेषु च मत्सु पञ्च पञ्चातीचारा भवन्ति,
यथाक्रममिति ऊर्ध्वं यद्वक्ष्यामः ॥ तद्यथा—

यन्धवधच्छविच्छेदातिभारारोपणाद्यपाननिरोधाः ॥ २० ॥

व्रमस्यावराणां जीवानां बन्धवधौ त्वक्छेदः काष्ठादीनां पुरूप-
हस्त्यध्वगोमहिपादीनां चातिभारारोपणं तेषामेव चाप्यपाननिरोधः
अहिमात्रस्यातिचारा भवन्ति ॥

मिथ्योपदेशरहस्याभ्याख्यानकूटलेखक्रियान्यासा-

पहारमाकारमन्त्रभेदाः ॥ २० ॥

एतं पञ्च मिथ्योपदेशादयः सत्यवचनस्यातिचारा भवन्ति,
तत्र मिथ्योपदेशो नाम प्रसक्तवचनमथार्थवचनोपदेशो विवा-

देष्टव्यसंधानोपदेश इत्येवमादिः । रहस्याभ्याख्यानं नाम
स्त्रीपुंसयोः परस्परान्यस्य वा रागसंयुक्तं हास्यक्रीडासङ्गादिभी
रहस्येनाभिर्शमनम् । कूटलेखक्रिया लोकप्रतीता । न्यासाप-
हारो विसरणकृतपरनिक्षेपग्रहणम् । साकारमन्त्रभेदः पशुन्य
गुह्यमन्त्रभेदश्च ॥

स्तेनप्रयोगतदाहतादानविरुद्धराज्यातिक्रमहीनाधिक-

मानोन्मानप्रतिरूपकव्यवहाराः ॥ २२ ॥

एते पञ्चास्तेयव्रतस्यातिचारा भवन्ति, तत्र-स्तेनेषु हिरण्यादिप्र-
योगः । स्तेनैराहृतस्य द्रव्यस्य मुधा(काण)क्रेण वा ग्रहणं तदाह-
तादानम् । विरुद्धराज्यातिक्रमश्चास्तेयव्रतस्यातिचारः, विरुद्धे
हि राज्ये गर्वमेव स्तेययुक्तमादानं भवति । हीनाधिकमा-
नोन्मानप्रतिरूपकव्यवहारः कूटतुलाकूटमानवञ्चनादियुक्तः
क्रयो विक्रयो वृद्धिप्रयोगश्च, प्रतिरूपकव्यवहारो नाम सुव-
र्णरूप्यादीनां द्रव्याणां प्रतिरूपकक्रिया व्याप्तीकरणानि चेति,

एते पञ्चान्ययव्रतस्यातिचारा भवन्ति ॥

परविचाहकरणेत्वरपरिरुहीतापरिरुहीतागमनानङ्ग-

क्रीडातीव्रकामाभिनिवेशाः ॥ २३ ॥

परविचाहकरणमित्यरपरिरुहीतागमनपरिरुहीतागमनानङ्ग-

क्रीडा तीव्रकामाभिनिवेश इत्येते पञ्च ब्रह्मचर्यव्रतस्यातिचारा भवन्ति ॥

क्षेत्रयास्तु हिरण्यसुवर्णधनधान्यदासीदामकुप्य-

प्रमाणातिक्रमाः ॥ २४ ॥

क्षेत्रयान्तु प्रमाणातिक्रमः हिरण्यसुवर्णप्रमाणातिक्रमः धनधान्यप्रमाणातिक्रमः दासीदामप्रमाणातिक्रमः कुप्यप्रमाणातिक्रम इत्येते पञ्चञ्छापरिमाणव्रतस्यातिचारा भवन्ति ॥

ऊर्ध्वार्थस्निर्गन्ध्यतिक्रमक्षेत्रवृद्धिस्मृत्यन्तर्धानानि ॥ २५ ॥

ऊर्ध्वव्यतिक्रमः अधोव्यतिक्रमः तिर्यग्व्यतिक्रमः क्षेत्रवृद्धिः स्मृत्यन्तर्धानमित्येते पञ्च दिग्व्रतस्यातिचारा भवन्ति, स्मृत्यन्त-

र्धानं नाम स्मृतेग्रंशोऽन्तर्धानमिति ॥

आनयनप्रेष्यप्रयोगशब्दरूपानुपातपुद्गलप्रक्षेपाः ॥ २६ ॥

द्रव्यस्यानयनं प्रेष्यप्रयोगः शब्दानुपातः रूपानुपातः पुद्गलप्रक्षेप इत्येते पञ्च देशव्रतस्यातिचारा भवन्ति ॥

कन्दर्पकौकुच्यमौग्वर्यासमीक्ष्याधिकरणोपभोगा-

धिकत्वानि ॥ २७ ॥

कन्दर्पः कौकुच्यं मौग्वर्यमसमीक्ष्याधिकरणमुपभोगाधिकत्वमित्येते पञ्चानर्थदण्डविरतिव्रतस्यातिचारा भवन्ति, तत्र कन्दर्पो नाम रागसंयुक्तोऽसभ्यो वाक्प्रयोगो हास्यं च । कौकुच्यं नाम एतदेवोभयं दुष्टकायप्रचारसंयुक्तम् । मौग्वर्यमसंचदबहुप्रलापित्वम् । असमीक्ष्याधिकरणं लोकप्रतीतम् । उपभोगाधिकत्वं चेति ॥ योगदुष्प्रणिधानानादरस्मृत्यनुपस्थापनानि ॥ २८ ॥

कायदुष्प्रणिधानं वाग्दुष्प्रणिधानं मनोदुष्प्रणिधानमनादरः स्मृत्यनुपस्थापनमित्येते पञ्च मामाधिकव्रतस्यातिचारा भवन्ति ॥

अप्रत्ययेऽत्रिनाप्रमार्जितोन्मगादाननिक्षेपमंस्वारो-
पक्रमणानादरमृत्यनुपस्थापनानि ॥ २९ ॥

अप्रत्ययेऽक्षिनाप्रमार्जिते उन्मर्गेः अप्रत्ययेऽक्षिनाप्रमार्जितस्या-
दाननिक्षेपोऽप्रत्ययेऽक्षिनाप्रमार्जितः संस्मारोपक्रमः अनादरः स्मृ-
त्यनुपग्यानमित्येते षड् पापयोपयामस्यातिचारा भवन्ति ॥

मचित्तसंयद्भ्रसंमिश्राभिपद्यदृष्टपकाहाराः ॥ ३० ॥

मचित्ताहारः मचित्तसंबद्धाहारः मचित्तसंमिश्राहारः अभिप-
याहारः दृष्टपकाहार इत्येते षड्योपभोगग्रतम्यातिनारा भवन्ति ॥

मचित्तनिक्षेपविधानपरव्यपदेकामात्ममर्गकाला-

तिक्रमाः ॥ ३१ ॥

अस्मादंर्द्रव्यज्ञानस्य मचिने निक्षेपः १ मचित्तपिधानं २ परस्ये-
दमिति परव्यपदेयः ३ मात्मयं ४ कालातिक्रमः ५ इत्येते षड्धाति-
थिसंविभागस्यातिचारा भवन्ति ॥

जीवितमरणागंमामित्रानुरागसुखानुबन्धनिश्चान-

करणानि ॥ ३२ ॥

जीवितागंमा मरणागंमा मित्रानुरागः सुखानुबन्धो निश्चान-
करणमित्येते मारणान्तिकसंलेखनायाः षड्धातिचारा भवन्ति ॥
तदेतेषु मय्यत्तत्रतशीलव्यतिक्रमस्थानेषु षड्धृषट्पिष्वतिचारस्था-
नेषु अप्रमादो न्याय्य इति ॥ अत्राह-उक्तानि व्रतानि व्रतिनश्च,
अथ दानं किमिति १, अब्रवीत्येते—

अनुग्रहार्थं स्वस्यातिस्मर्गो दानम् ॥ ३३ ॥

आत्मपरानुग्रहार्थं स्वस्य-द्रव्यज्ञानस्याभ्युपगमनवत्त्वादेः पात्रेऽ-
तिस्मर्गो दानम् ॥ किं च—

विधिद्रव्यदातृपात्रविशेषात्तद्विशेषः ॥ ३४ ॥

विधिविशेषाद्द्रव्यविशेषात् दातृविशेषात्पात्रविशेषाच्च तस्य
दानधर्मस्य विशेषो भवति, तद्विशेषाच्च फलविशेषः ॥ तत्र विधि-
विशेषो नाम देवकालसंपत्तश्चन्द्रामत्कारक्रमाः कल्पनीयस्त्रभि-
त्येवमादिः । द्रव्यविशेषोऽन्नादीनामेव सारजातिगुणोत्कर्ष-

योगः । दातृविशेषः प्रतिगृहीतयनस्रया, त्यागेऽविषादः,
अपरिभाविता, दित्तमो ददतो दत्तवत्तथ ग्रीतियोगः, कुशलाभि-
संधिता, दृष्टफलानपेक्षिता, निरुपधत्वमनिदानत्वमिति ॥ पात्र-

अष्टमोऽध्यायः ॥

॥३३०॥

उक्त आस्रवः, बन्धं वक्ष्यामः, तत्प्रसिद्धार्थमिदमुच्यते—
मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकपाययोगा बन्धहेतवः ॥१॥
मिथ्यादर्शनं अविरतिः प्रमादः कपाया योगा इत्येते पञ्च
बन्धहेतवो भवन्ति । तत्र सम्यग्दर्शनाद्विरतिं मिथ्यादर्शनम्,
तद् द्विविधम्—अभिगृहीतमनमभिगृहीतं च, तत्राभ्युपेत्यासम्यग्दर्-
शनपरिग्रहोऽभिगृहीतमज्ञानिकादीनां त्रयाणां त्रिपटानां कुवाद-
शतानाम्, शेषमनमभिगृहीतम् । यथोक्ताया विरतेर्विरतीता अविर-
तिः । प्रमादाः स्मृत्यनवस्थानं कुशलेष्वनादरो योगदुष्प्रणिधानं

विशेषः सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रतपःसंपन्नता इति ॥
इति तत्त्वार्थाधिगमेऽर्हत्प्रवचनसङ्ग्रहे-
सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

चैप प्रमादः । कपाया मोहनीचे वक्ष्यन्ते । योगस्त्रिविधः पूर्वो-
क्तः । एषां मिथ्यादर्शनादीनां बन्धहेतूनां पूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन् सति
नियतमुत्तरेषां भावः, उत्तरोत्तरभावे तु पूर्वपामनियम इति ॥
सकपायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्ते ॥ २ ॥

सकपायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलान् आदत्ते, कर्म-
योग्यानि अष्टविधे पुद्गलग्रहणे कर्मशरीरग्रहणयोग्यानित्यर्थः,
नामग्रत्ययाः सर्वतो योगविशेषादिति वक्ष्यते ॥

स बन्धः ॥ ३ ॥

म एष रम्यरीरपुद्गलग्रहणकृतो बन्धो भवति॥ म पुनश्चतुर्विधः—
प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशास्तद्विधयः ॥ ४ ॥

प्रकृतिबन्धः स्थितिवन्धः अनुभावबन्धः प्रदेशबन्ध इति ॥ तत्र
आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायु-

ष्कनामगोत्रान्तरायाः ॥ ५ ॥

आद्य इति सूत्रक्रमग्रामाण्यात्प्रकृतिबन्धमाह, मोऽष्टविधः,
तद्यथा-ज्ञानावरणं दर्शनावरणं वेदनीयं मोहनीयं आपृष्कं नाम
गोत्रं अन्तरायमिति ॥ किञ्चान्यत्—

पञ्चनवव्याष्टाविंशतिचतुर्विंशत्वारिंशद्विपञ्चभेदा
ग्रथाक्रमम् ॥ ६ ॥

म एष प्रकृतिबन्धोऽष्टविधोऽपि पुनरेकत्रः पञ्चभेदः नवभेदः
द्विभेदः अष्टाविंशतिभेदः चतुर्भेदः द्विचत्वारिंशद्भेदः द्विभेदः
पञ्चभेद इति यथाक्रमं प्रत्येत्ययम्, इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः॥ तद्यथा—
मत्यादीनाम् ॥ ७ ॥

ज्ञानावरणं पञ्चविधं भवति, मत्यादीनां ज्ञानानामावरणानि
पञ्च, विकल्पाश्चैकश इति ॥

चक्षुरचक्षुरयधिकेवलानां निद्रानिद्रानिद्राप्रचला-
प्रचलाप्रचलास्त्यानगृद्धिवेदनीयानि च ॥ ८ ॥
चक्षुर्दर्शनावरणं अचक्षुर्दर्शनावरणं अवधिदर्शनावरणं केवल-
दर्शनावरणं निद्रावेदनीयं निद्रानिद्रावेदनीयं प्रचलावेदनीयं प्रच-
लाप्रचलावेदनीयं स्त्यानगृद्धिवेदनीयमिति दर्शनावरणं नवभेदं
भवति ॥

सदसद्वेद्ये ॥ ९ ॥

मद्वेद्यं अमद्वेद्यं च वेदनीयं द्विभेदं भवति ।

दर्शनचारित्रमोहनीयकपायनोक्तपायवेदनीयाख्याम्ब्रि-
द्विषोऽडशानवभेदाः सम्यक्त्वमिध्यान्त्रतदुभयानि
कपायनोक्तपायावनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्या-
ख्यानावरणसंज्वलनविकल्पाश्चैकशः क्रोधमा-

नमागालोभाः द्वास्त्यरत्यरतिशोक्रभयजुगु-

प्सान्त्रीपुंनपुंसकवेदाः ॥ १० ॥

त्रिद्विपोऽयनवभेदा यथाक्रमम्, मोहनीयवन्धो द्विविधो-
द्रग्जनमोहनीयाख्यथाग्निमोहनीयाख्यश्च, तत्र दर्शनमोहनीया-
न्यध्विभेदः, तद्यथा-मिथ्यात्ववेदनीयं मय्यत्त्ववेदनीयं मय्य-
गिमिथ्यात्ववेदनीयमिति, चारित्रमोहनीयाख्यो द्विभेदः-कृपाय-
वेदनीयं नोकृपायवेदनीयं चेति, तत्र कृपायवेदनीयाख्यः पोड-
गभेदः, तद्यथा-अनन्तानुबन्धी क्रोधो मानो माया लोभः, एव-
मप्रत्याख्यानकृपायः प्रत्याख्यानवर्णकृपायः संज्वलनकृपाय
इत्येकद्वयः क्रोधमानमायालोभाः पोडश भेदाः । नोकृपायवेद-
नीयं नवभेदम्, तद्यथा-हाम्यं रतिः अरतिः शोकः भयं जुगुप्सा
पुरुषवेदः स्त्रीवेदः नपुंसकवेद इति नोकृपायवेदनीयं नवप्रकारम्,
तत्र पुरुषवेदार्दीनां तृणकाष्ठकरीपाशयो निदर्शनानि भवन्ति ।
इत्थेवं मोहनीयमष्टाविंशतिभेदं भवति ॥ अनन्तानुबन्धी मय्य-

म्दर्शनोपधाती, तस्योदयाद्धि मय्यग्दर्शनं नोत्पद्यते पूर्वोत्पन्नमपि
च प्रतिपतति, अग्रत्याख्यानकृपायोदयाद्धिरतिर्न भवति, प्रत्या-
ख्यानावरणकृपायोदयाद्धिरताविरतिर्भवत्युत्तमचारित्रलाभस्तु न
भवति, संज्वलनकृपायोदयाद्यथाग्न्यातचारित्रलाभो न भवति ॥
क्रोधः क्रोपो रोपो द्वेयो भण्डनं भाम इत्यनर्थान्तरम्, तन्यास्य
क्रोधस्य तीव्रमध्यविमध्यमन्दभावाश्रितानि निदर्शनानि भवन्ति,
तद्यथा-पर्वतराजिमदृशः भूमिराजिमदृशः बालुकाराजिमदृशः
उदकराजिमदृश इति, तत्र पर्वतराजिसदृशो नाम यथा
प्रयोगवित्तसामिथ्रकाणामन्यतमेन हेतुना पर्वतराजिरुत्पन्ना नैव
कदाचिदपि संरोहति, एवमिष्टवियोजनानिष्टयोजनाभिलषिताला-
भादीनामन्यतमेन हेतुना यस्योत्पन्नः क्रोध आ मरणाच्च व्ययं
गच्छति जात्यन्तरानुबन्धी निरनुययस्तीव्रानुशयोऽप्रत्ययमशब्द
भवति म पर्वतराजिमदृशः, तादृशं क्रोधमनुमृता नरकेषूपपत्तिं
प्राप्नुवन्ति । भूमिराजिसदृशो नाम, यथा भूमेर्भास्कररश्मि-

जालाचस्नेहाया वाग्नमिहताया राजिरूप्या चपापिधसरोहा पर-
मप्रकृष्टाष्टमामस्थितिर्भवति, एवं यथोक्तनिमित्तो यस्य क्रोधोऽ-
नेकविधव्यानीयो दुरनुयो भवति स भूमिराजिमदशः, तादृश
क्रोधमनुमृतास्तिर्ययोनानुपपत्तिं प्राप्नुवन्ति । चालुकाराजि-
सदृशो नाम यथा चालुकायां काष्ठशलाकाशर्करादीनामन्यतमेन
हेतुना राजिरूप्या वाग्नीराण्यपेक्षसरोहाऽर्वागमस्य रोहति,
एवं यथोक्तनिमित्तोत्पन्नो यस्य क्रोधोऽहोरात्रं यक्षं मामं चातु-
र्मान्यं संवत्सरं वाऽवतिष्ठते स चालुकाराजिसदृशो नाम क्रोधः,
तादृशं क्रोधमनुमृता मनुष्येषूपपत्तिं प्राप्नुवन्ति । उदकराजि-
सदृशो नाम यथोदके दण्डशलाकाहुल्यादीनामन्यतमेन हेतुना
राजिरूप्या द्रवत्वाद्यमुत्पत्त्यनन्तरमेव संरोहति एवं यथोक्त-
निमित्तो यस्य क्रोधो विद्रुपोऽग्रमचस्य प्रत्यवमशन्नोत्पत्त्यनन्त-
रमेव व्यपच्छति स उदकराजिमदशः, तादृशं क्रोधमनुमृता देवे-
षूपपत्तिं प्राप्नुवन्ति, येषां त्वेष चतुर्विधोऽपि न भवति ते निर्वाणं

प्राप्नुवन्ति ॥ मानः स्तम्भो गर्भं उत्सेकोऽहंकारो दण्डो मदः स्रग्-
इत्यनर्थान्तरम्, तस्यास्य मानस्य तीव्रादिभावश्रितानि निदर्शनानि
भवन्ति, तद्यथा-शैलस्तम्भमदशः अस्थिस्तम्भमदशः दाहस्तम्भ-
मदशः लतास्तम्भमदश इति, एषामुपगंहारो निगमनं च क्रोध-
निदर्शनव्यारूपातम् ॥ माया प्रणिधिरुपधिनिर्कृतिरावरणं वञ्चना
दम्भः कूटमतिमन्धानमनार्जवमित्यनर्थान्तरम्, तस्या माया-
यास्तीव्रादिभावश्रितानि निदर्शनानि भवन्ति, तद्यथा-वंशकुडङ्ग-
मदशी मेघविषाणमदशी गोमूत्रिकासदृशी निलेखनमदशीति,
अत्राप्युपसंहारनिगमने क्रोधनिदर्शनव्यारूपातं ॥ लोभो रागो
गाद्वयमिच्छा मूर्च्छा स्नेहः कांक्षाऽभिष्वङ्ग इत्यनर्थान्तरम्, तस्या-
स्य लोभस्य तीव्रादिभावश्रितानि निदर्शनानि भवन्ति, तद्यथा-
लाक्षाराममदशः कर्दमराममदशः कुसुम्भराममदशः हरिद्राराम-
मदश इति, अत्राप्युपसंहारनिगमने क्रोधनिदर्शनव्यारूपातं ॥
एषां क्रोधादीनां चतुर्णां कषयाणां प्रत्यनीकभृताः प्रतिघातेन हेत-

यो भवन्ति, तद्यथा-क्षमा क्रोधम्य मादन् मानस्य आर्जन मायायाः
संतोषो लोभम्येति ॥

नारुतनैर्यग्योनमानुपदैवानि ॥ ११ ॥

आयुष्कं चतुर्भेदं-नारुतं तैर्यग्योनं मानुषं दैवमिति ।

गतिजातिशरीराक्षोपाङ्गनिर्माणग्रन्थनसङ्घातसंस्थानसंह-
नरूपशरमगन्धगणानुपूर्यगुरुलघूपद्यानपराधाता-
तपोधोनोच्छ्वासविद्यायोगतयः प्रत्येकशरीरत्रय-
सुभगसुन्दरशुभसुदमपर्याप्तस्थिरादेययथांसि
सेतराणि तीर्यकृत्यं च ॥ १२ ॥

गतिनाम जातिनाम शरीरनाम ज्ञोषाङ्गनाम निर्माणनाम
ग्रन्थननाम गंधातनाम संस्थाननाम मंहनननाम स्पर्शननाम रमनाम
गन्धनाम वर्णनाम आनुपूर्तिनाम अगुरुलघुनाम उपधातनाम
परायाननाम आतपनाम उद्योतनाम उच्छ्वासनाम विहायोगति
नाम, प्रत्येकशरीरादीनां सेतवणा नामानि, तद्यथा-ग्रन्थेकशरी-

रनाम माधारणशरीरनाम ग्रमनाम स्थानरनाम सुभगनाम दुर्भग-
नाम सुखरनाम दुःखरनाम शुभनाम अशुभनाम सक्षमनाम वाद-
रनाम पर्याप्तनाम अपर्याप्तनाम स्थिरनाम अस्थिरनाम आदेय-
नाम अनादेयनाम यशोनाम अयशोनाम तीर्थकरनाम इत्येतत्
द्विचत्वारिंशद्विधं मूलभेदतो नामकर्म भवति, उत्तरनामानेकविधं,
तद्यथा-गतिनाम चतुर्विधं-नरकगतिनाम तिर्यग्योनिगति-
नाम मनुष्यगतिनाम देवगतिनाम । जातिनाम्नो मूलभेदाः
पञ्च, तद्यथा-एकेन्द्रियजातिनाम द्वीन्द्रियजातिनाम त्रीन्द्रि-
यजातिनाम चतुरिन्द्रियजातिनाम पञ्चेन्द्रियजातिनामेति ॥
एकेन्द्रियजातिनामानेकविधं, तद्यथा-पृथिवीकायिकजातिनाम
अपृकायिकजातिनाम तेजःकायिकजातिनाम वायुकायिकजाति-
नाम मनस्पतिकायिकजातिनामेति । तत्र पृथिवीकायिकजाति-
नामानेकविधं, तद्यथा-शुद्धपृथिवीशरीरावालुकोपलशिला-
लवणायस्वपुताम्रसीमकरूप्यसुवर्णमग्रहरितालहिङ्गुलकमनःशिला

-मस्याकाञ्चनप्रवालक्रात्रपटकलाभ्रगालिकाजातिनामादि गोमे-
 दक-रुचकाङ्क-स्फटिक-लोहिताक्ष-जलावभाम-वैदूर्य-
 -नन्द्रप्रभ-चन्द्रकान्त-सूर्यकान्त-जलकान्त-ममारगल्ला-
 श्मगर्भ-सौगन्धिक-पुलकारिष्टकाञ्चनमणिजातिनामादि च ॥
 अप्कायिकजातिनामानेकविधं, तद्यथा-उपकुंदावश्याय-नीहार-
 -हिम-घनोदक-शुद्धोदकजातिनामादि । तेजःकायिकजाति-
 नामानेकविधं, तद्यथा-अङ्गार-ज्वालाज्वाला-चि-धुमुर-
 शुद्धामिजातिनामादि । वायुकायिकजातिनामानेकविधं, तद्यथा-
 उत्कलिका-मण्डलिका-क्षुब्धका-घन-संवर्तकजातिनामादि ।
 घनस्रस्त्रिकायिकजातिनामानेकविधं, तद्यथा-कन्द-मूल-स्कन्ध-
 -स्रक्-काष्ठ-पत्र-प्रवाल-पुष्प-फल-गुल्म-गुच्छ-लता-वल्ली-
 तृण-पर्व-कायशेवाल-पनक-वलक-कुहनजातिनामादि । एवं
 द्वीन्द्रियजातिनामानेकविधम्, एवं त्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियपञ्चेन्द्रि-
 यजातिनामादीन्यपि ॥ उरीरनाम पञ्चविधम्, तद्यथा-

औदारिकशरीरनाम वैक्रियशरीरनाम आहारकशरीरनाम तेज-
 मशरीरनाम कर्मणशरीरनामेति । अङ्गोपाङ्गनाम त्रिविधं,
 तद्यथा-औदारिकाङ्गोपाङ्गनाम वैक्रियशरीराङ्गोपाङ्गनाम आ-
 हारकशरीराङ्गोपाङ्गनाम, पुनरैकैकमनेकविधं, तद्यथा-अङ्ग-
 नाम तावत् शिरोनाम उरोनाम पृष्ठनाम बाहुनाम उदरनाम
 पादनाम, उपाङ्गनामानेकविधं, तद्यथा-स्पर्शननाम रमनानाम
 घ्राणनाम चक्षुर्नाम श्रोत्रनाम, तथा मस्तिष्कपालकृकाटिकाशङ्ख-
 ललाटतालुकपोलहतुचिवुरुदगनौष्ठभ्रनयनकर्णनामाशुपाङ्गनामा-
 नि शिरमः, एवं सर्वेषामङ्गनामुपाङ्गानां नामानि । जातिलिङ्गाङ्क-
 तिव्यवस्थानियामकं निर्माणनाम । पत्यां प्राप्तौ निमित्तनामपि
 शरीराणां बन्धकं बन्धननाम, अन्यथा हि बालुकापुरुषवदव-
 द्धानि शरीराणि स्युरिति । वद्वानामपि च संघातविशेषजनकं
 प्रचयविशेषान् संघातनाम दारुमृत्पिण्डायः संघातवत्, संस्था-
 ननाम पद्विधं, तद्यथा-ममचतुस्त्तनाम न्यग्रोधपरिमण्डलनाम

मानिनाम बुब्बजनाम चामननाम हुण्डनामेति । संहनननाम
 पद्भिः, तद्यथा-यच्चर्पभनाराचनाम अर्धयच्चर्पभनाराचनाम नारा-
 चनाम अर्धनागचनाम कीलिकानाम सृपाटिकानामेति । स्पर्श-
 नामाष्टविधं रुटिननामादि । रसननामानेकविधं तिक्तनामादि ।
 गन्धनामानेकविधं सुरभिगन्धनामादि । वर्णनामानेकविधं
 रालकनामादि । गतावृत्त्यतु रामस्यान्तर्गतौ वर्तमानस्य तदभिमु-
 खमानुपूर्व्या तन्प्रापणमयमानुपूर्वानामेति, निर्माणनिमित्ताना
 शरीरगद्गोपाङ्गाना विनिवेशक्रमनियामकमानुपूर्वानामेत्यपरे ।
 अगुरुलघुपरिणामनियामकमगुरुलघुनाम । शरीराङ्गोपाङ्गोप-
 दातकमुपघातनाम, स्वपराक्रमविजयाद्युपघातजनकं वा । पर-
 त्रामप्रतिघातादिजनकं पराघातनाम । आनपमामर्थ्यजनकमा-
 तपनाम । प्रकाशमामर्थ्यजनकमुद्योतनाम । प्राणापानपुद्गल-
 ग्रहणमामर्थ्यजनकमुच्छ्वासनाम । लब्धिशिथिद्वित्रत्ययस्थाका-
 शगमनम्य जनकं विहायोगतिनाम । पृथक्शरीरानिर्गतं

प्रत्येकशरीरनाम, अनेकजीवमाधारणशरीरनिर्वर्तकं साधार-
 णशरीरनाम, त्रयभावननिर्वर्तकं त्रयसनाम, व्यापारभावननिर्वर्तकं
 स्यावरनाम, मौभाग्यनिर्वर्तकं सुभगनाम, दौर्भाग्यनिर्वर्तकं
 दुर्भगनाम, मौस्वार्थनिर्वर्तकं सुस्वरनाम, दौःस्वार्थनिर्वर्तकं दुःस्व-
 रनाम, शुभभावनशोभामाङ्गल्यनिर्वर्तकं शुभनाम, तद्विपरीतनि-
 र्वर्तकमशुभनाम, सुदृग्शरीरनिर्वर्तकं सुक्ष्मनाम, बादरशरीरनि-
 र्वर्तकं बादरनाम । पर्याप्तिः पञ्चविधा, तद्यथा-आहारपर्याप्तिः
 शरीरपर्याप्तिः इन्द्रियपर्याप्तिः प्राणापानपर्याप्तिः भाषापर्याप्तिरिति,
 पर्याप्तिः क्रियापरिममाप्तिरात्मनः, शरीरेन्द्रियग्राह्यमनःप्राणा-
 पानयोग्यदलिकद्रव्याहरणक्रियापरिममाप्तिराहारपर्याप्तिः, गृही-
 तस्य शरीरतया संस्थापनक्रियापरिममाप्तिः शरीरपर्याप्तिः,
 संस्थापन रचना नटनमित्यर्थः, त्रगादीन्द्रियनिर्गतनक्रियापरिम-
 माप्तिरिन्द्रियपर्याप्तिः, प्राणापानक्रियायोग्यद्रव्यग्रहणनिमर्गशक्ति-
 निर्गतदक्रियापरिममाप्तिः प्राणापानपर्याप्तिः, भाषायोग्यद्रव्यग्रह-

णनिसर्गशक्तिनिर्वर्तनक्रियापरिममाप्तिर्भाषपर्याप्तिः, मनस्त्वयोन्यद्रव्यग्रहणनिमर्गशक्तिनिर्वर्तनक्रियासमाप्तिर्भनःपर्याप्तिरित्येके, आमां युगपदारब्धानामपि क्रमेण समाप्तिरुत्तरोत्तरसूक्ष्मत्वात् सूत्र-
दार्वादिकर्तनघटनवत्, यथामह्यं च निदर्शनानि गृहदलिकग्रह-
णस्तम्भस्थूणाद्वारप्रवेशनिर्गमस्थानशयनादिक्रियानिर्वर्तनानीति,
पर्याप्तिनिर्वर्तकं पर्याप्तिनाम, अपर्याप्तिनिर्वर्तकमपर्याप्तिनाम, अप-
र्याप्तिनाम तत्परिणामयोग्यदलिकद्रव्यमात्मना नोपात्तमित्यर्थः,
स्थिरत्वनिर्वर्तकं स्थिरनाम, विपरीतमस्थिरनाम, आदेयभाव-
निर्वर्तकमादेयनाम, विपरीतमनादेयनाम, यशोनिर्वर्तकं यशो-
नाम, विपरीतमयशोनाम, तीर्थकत्वनिर्वर्तकं तीर्थकरनाम,
तांस्तान् भावान्नामयतीति नाम, एवं सोत्तरभेदो नामकर्मभेदोऽ-
नेकविधः प्रत्येतव्यः ॥

उचैर्नचैश्च ॥ १३ ॥

उचैर्गोत्रं नीचैर्गोत्रं च, तत्रोचैर्गोत्रं देशजातिकुलस्थानमान-

सत्कारैरथर्याद्युत्कर्षनिर्वर्तकम्, विपरीतं नीचैर्गोत्रं चण्डालमुष्टिकं-
व्याधमत्स्यबन्धदास्यादिनिर्वर्तकम् ॥

दानादीनाम् ॥ १४ ॥

अन्तरायः पञ्चविधः, तद्यथा-दानस्यान्तरायः लाभस्यान्त-
रायः भोगस्यान्तरायः उपभोगस्यान्तरायः वीर्यान्तराय इति ॥
उक्तः प्रकृतिबन्धः, स्थितिबन्धं वक्ष्यामः—

आदितस्तिष्ठणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपम-
कोटीकोट्यः परा स्थितिः ॥ १५ ॥

आदितस्तिष्ठणां कर्मग्रन्थीनां-ज्ञानावरणदर्शनावरणवेधानां
अन्तरायग्रन्थे त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिः ॥

सप्ततिर्मोहनीयस्य ॥ १६ ॥

मोहनीयकर्मग्रन्थेः सप्ततिः सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिः ॥

नामगोत्रयोर्विंशतिः ॥ १७ ॥

नामगोत्रग्रन्थोर्विंशतिः सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिः ॥

त्रयन्त्रिंशत् मागरोपमाण्यायुष्कस्य ॥ १८ ॥
आयुष्कप्रकृतेस्त्रयस्त्रिंशत्मागरोपमाणि परा स्थितिः ॥

अपरा द्वादश मुहूर्ता वेदनीयस्य ॥ १९ ॥
वेदनीयप्रकृतेरपरा द्वादश मुहूर्ताः स्थितिरिति ॥

नामगोत्रगोरष्टौ ॥ २० ॥

नामगोत्रप्रकृत्योरष्टौ मुहूर्ता अपरा स्थितिर्भगति ॥

त्रोपाणामन्तर्मुहूर्तम् ॥ २१ ॥

वेदनीयनामगोत्रप्रकृतिभ्यः त्रोपाणां ज्ञानावरणदर्शनारण-
मोदनीयायुष्मन्तरायप्रकृतीनामपरा स्थितिरन्तर्मुहूर्तं भगति ॥
उक्तः स्थितिग्रन्थः, अनुभावनन्धं ग्रन्थामः—

विपाकोऽनुभावनः ॥ २२ ॥

गर्भाणां प्रकृतीनां फलं विपाकोऽनुभावनो भगति, विविधः
पाप्मो विपाकः, न तथा चान्यथा नेत्यर्थः । जीनः र्मविपाकम-
नुभवन् र्मप्रत्ययमेवानामभोगनीयपूतं र्मसंक्रमं करोति उत्त-

प्रकृतिषु सर्वासु मूलप्रकृत्यभिन्नासु, न तु मूलप्रकृतिषु संक्रमो
विद्यते, वन्धविपाकनिमित्तान्यजातीयकत्वात्, उत्तरप्रकृतिषु च
दर्शनचारित्रमोहनीययोः सम्यग्भिन्नात्वेदनीयस्य आयुष्कस्य
च जात्यन्तरानुबन्धविपाकनिमित्तान्यजातीयकत्वादेव संक्रमो न
विद्यते । अपमर्तनं तु सर्गासां प्रकृतीनां विद्यते, तदायुष्केण
व्याख्यातम् ॥

स यथा नाम ॥ २३ ॥

सोऽनुभावनो गतिनामादीना यथा नाम तथा विपच्यते ॥

ततश्च निर्जरा ॥ २४ ॥

ततश्च—अनुभावात्कर्मनिर्जरा भवतीति, निर्जराक्षयो वेदनेत्यर्थः,
अत्र चशब्दो हेतुः प्रत्ययः, तस्मात् निर्जरा चेति गम्यते ॥ उक्तो-
ऽनुभावनन्धः, प्रदेशग्रन्धं ग्रन्थामः—

नामप्रत्ययाः सर्वतो योगविशेषात् सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाढ-
स्थिताः सर्वात्मप्रदेशेष्वनन्तानन्तप्रदेशाः ॥ २५ ॥

नामप्रत्ययाः पुद्गला वध्यन्ते, नाम प्रत्यय एषां ते इमे नाम-
प्रत्ययाः, नामनिमिषा नामहेतुका नामकारणा इत्यर्थः, सर्वत-
निर्यगूर्ध्वमधश्च वध्यन्ते, योगविशेषात् कायवाङ्मनःकर्मयोग-
विशेषाच्च वध्यन्ते, यस्मा वध्यन्ते, न वादराः, एकक्षेत्रावगाढा
वध्यन्ते, न क्षेत्रान्तरावगाढाः, स्थिताश्च वध्यन्ते, न गतिसमापनाः,
मर्गात्मप्रदेशेषु—मर्षप्रकृतिपुद्गलाः मर्षात्मप्रदेशेषु वध्यन्ते, एकैको
प्यारम्भप्रदेशोऽनन्तैः कर्मप्रदेशैर्वद्धः, अनन्तानन्तप्रदेशाः कर्मग्रह-
णयोग्याः पुद्गला वध्यन्ते, न महोपासक्षेयानन्तप्रदेशाः, कुतः?,
अग्रहणयोग्यत्वात्प्रदेशानामिति, एष प्रदेशवन्धो भवति ॥ सर्वं

अथ नवमोऽध्यायः ॥

॥३३॥

उक्तो वन्धः, संवरं वक्ष्यामः
आद्यवनिरोधः संवरः ॥ १ ॥

चैतदष्टविधं कर्म पुण्यं पापं च, तत्र—

सद्वैद्यसम्यक्तत्त्वज्ञास्यरतिपुरुषपवेदशुभायुनमिगोत्राणि
पुण्यम् ॥ २६ ॥

सद्वैद्यं भूतत्रत्यनुकम्पादिहेतुकम् सम्यक्तत्त्ववेदनीयं केवलश्रुता-
दीनां वर्णवादादिहेतुकम् हास्यवेदनीयं रतिवेदनीयं पुरुषवेदनीयं
शुभमायुष्कं—मानुषं दैवं च, शुभनाम गतिनामादीनां, शुभं गोत्रं,
उच्चैर्गोत्रमित्यर्थः, इत्येतदष्टविधं कर्म पुण्यम्, अतोऽन्यत् पापम् ॥
इति तत्त्वार्थाधिगमेऽहंत्प्रवचनसंग्रहे
अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

यथोक्तस्य काययोगादेर्द्विचत्वारिंशद्विधस्यास्रवस्य निरोधः
संवरः ।

स गुप्तिसमिति रमांनुग्रंक्षपरीपहज्यचारित्रैः ॥ २ ॥
स एष सत्तर एभिर्गुप्त्यादिभिरभ्युपायैर्भवति ॥ किंचान्यत्—

तपसा निर्जरा च ॥ ३ ॥

तपो द्वादशविधं वक्ष्यते, तेन सत्तरो भवति निर्जरा च ॥
अत्राह—उक्तं भवता गुप्त्यादिभिरभ्युपायैः सत्तरो भवतीति,
तत्र के गुप्त्यादय इति?, अत्रोच्यते

सम्यग्योगनिग्रहो गुप्तिः ॥ ४ ॥

सम्यगिति विधानतो ज्ञात्वाऽभ्युपेत्य सम्यग्दर्शनपूर्वकं त्रिवि-
धस्य योगस्य निग्रहो गुप्तिः, कायगुप्तिर्नागुप्तिर्मनोगुप्तिरिति, तत्र
शयनाभानादाननिक्षेपस्थानचक्रमणेषु कायचेष्टानियमः कायगुप्तिः,
याचनपृच्छनपृष्टव्याकरणेषु बाह्यनियमो मौनमेव वा वागुप्तिः,
सान्धसकल्पनिरोधः कुशलसकल्पः कुशलकुशलसकल्पनिरोधः
एव वा मनोगुप्तिरिति ॥

ईर्याभावैपणाऽऽदाननिक्षेपोत्सर्गाः समितयः ॥ ५ ॥

सम्यगीर्या सम्यग्भाषा सम्यगेपणा सम्यगादाननिक्षेपो सम्य-
गुत्सर्ग इति पञ्च समितयः । तत्रानश्यक्रायैव संयमार्यं मर्मतो
युगमात्रनिरीक्षणाद्युक्तस्य अर्नैन्यस्तपदा गतिरीर्यासमितिः, हित-
मितासदिग्धानन्यार्थनियतभाषणं भाषासमितिः, धर्ममाधनाना-
माश्रयस्य चोद्गमोत्पादनपणादोपजननेपणाममितिः, रजोहरण-
पात्रचीवरादीनां पीठफलमदीनां चानश्यकार्यं निरीक्ष्य प्रमृज्य
चादाननिक्षेपो आदाननिक्षेपणाममितिः, व्यण्डिले स्थानरजङ्गम-
जन्तुनजिते निरीक्ष्य प्रमृज्य च म्रतपुरीपादीनामुत्सर्ग उत्सर्ग-
ममिति रिति ॥

उत्तमः क्षमामार्दवाजवशौचसत्यसंगमत्तपस्त्यागा-
किंचन्यद्राह्यचर्याणि धर्मः ॥ ६ ॥

इत्येष दशविधोऽनगारधर्मः उत्तमगुणप्रकर्षयुक्तो भवति,
तत्र क्षमा तितिक्षा सहिष्णुत्वं क्रोधनिग्रह इत्यनर्थान्तरम्, तत-
ऋयं क्षमित्वमिति चेदुच्यते, क्रोधनिमित्तस्यात्मनि भावा-

भावचिन्तनात् परः प्रयुक्तस्य क्रोधनिमित्तस्यात्मनि भावचि-
 न्तनाद् अभावचिन्तनाद्वा क्षमित्व्यं, भावचिन्तनात् तावद् विद्यन्ते
 मय्येते दोषाः, किमत्रासौ मिथ्या ब्रवीति क्षमित्व्यम्, अभाव-
 चिन्तनादपि क्षमित्व्यं, नते विद्यन्ते मयि दोषा यान्नानादसौ
 ब्रवीतीति क्षमित्व्यं, किंचान्यत्—क्रोधदोषचिन्तनाच्च क्षमि-
 त्व्यम्, कुद्वयस्य हि विद्वेषमादनस्मृतिभ्रंशत्रतलोपादयो दोषा
 भवन्तीति, किंचान्यत्—बालस्वभावचिन्तनाच्च परोक्षप्रत्य-
 क्षाक्रोशताडनमारणधर्मभ्रंशानामुत्तरोत्तरश्चार्थं, बाल इति मूढ-
 माह, परोक्षमाक्रोशति बाले क्षमित्व्यमेव, एवंस्वभावा हि बाला
 भवन्ति, दिष्ट्या च मां परोक्षमाक्रोशति, न प्रत्यक्षमिति, लाभ
 एव मन्तव्य इति, प्रत्यक्षमप्याक्रोशति बाले क्षमित्व्यं, विद्यत
 एवेतद् बालेषु, दिष्ट्या च मां प्रत्यक्षमाक्रोशति, न ताडयति, एत-
 दप्यस्ति बालेऽपि लाभ एव मन्तव्यः, ताडयत्यपि बाले क्षमि-
 त्व्यम्, एवंस्वभावा हि बाला भवन्ति, दिष्ट्या च मां ताडयति,

न प्राणैर्वियोजयतीति, एतदपि विद्यते बालेऽपि, प्राणैर्वियो-
 जयत्यपि बाले क्षमित्व्यं, दिष्ट्या च मां प्राणैर्वियोजयति, न
 धर्माद् भ्रंशयतीति क्षमित्व्यम्, एतदपि विद्यते बालेऽपि लाभ
 एव मन्तव्यः। किंचान्यत्—स्वकृतकर्मफलाभ्यागमाच्च,
 स्वकृतकर्मफलाभ्यागमोऽयं मम, निमित्तमात्रं पर इति क्षमि-
 त्व्यं, किंचान्यत्—क्षमागुणां धानायामादीननुस्मृत्य क्षमि-
 त्व्यमेवेति क्षमाधर्मः १ ॥ नीचैर्वृच्यनुत्सेकौ मार्दवलक्षणां,
 मृदुभावः मृदुकर्म च मार्दवं. मदनियग्रहो मानविवातश्चेत्यर्थः, तत्र
 मानस्येमान्यथौ स्थानानि भवन्ति, तद्यथा—जातिः कुलं रूपमै-
 श्वर्यं विज्ञानं श्रुतं लाभो वीर्यमिति, एभिर्जात्यादिभिरष्टाभिर्मद-
 स्थानैर्मत्तः परात्मनिन्दाप्रशंसाभिरतस्तीव्राहंकारोपहतमतिरिहासुत्र
 चाशुभफलमकुशलं कर्मोपचिनोति, उपदिश्यमानमपि च श्रेयो न
 प्रतिपद्यते, तस्मादंषां मदस्थानानां निग्रहो मार्दवं धर्म इति २॥
 भावविशुद्धिरविसंवादनं चार्जवलक्षणम्, क्रजुभावः क्रजुकर्म

वाऽऽर्जवं, भागदोषपञ्चनमित्यर्थः, भागदोषयुक्तो ह्युपधिनिष्कृति-
 संग्रयुक्त इहासु च शुभफलमकुशलं कर्मोपचिनोति उपदिश्यमा-
 नमपि च श्रेयो न प्रतिपद्यते, तस्मादार्जवं धर्म इति ३ ॥
 अलोभः शौचलक्षणं, शुचिभासः शुचिकर्म वा शौचं, भागवि-
 शुद्धिः निष्फलपता धर्मसाधनामात्रास्वप्यनाभिपन्न इत्यर्थः, अशु-
 चिर्हि भावकल्मससंयुक्त इहासु च शुभफलमकुशलं कर्मोपचिनो-
 ति, उपदिश्यमानमपि च श्रेयो न प्रतिपद्यते, तस्माच्छौचं धर्म इति
 ४ ॥ सत्यर्थे भयं नचः सत्यं, सद्भयो वा हितं मत्वं, तद् अननु-
 तमपरूपमपिशुनमनमभ्यमचपलमनाविलमविरलमसंश्रान्तं मधुर-
 मभिजातमसंदिग्धं स्फुटमार्दार्ययुक्तमग्राभ्यपदार्थाभिव्याहारमसी-
 भरमरागद्वेषयुक्तं सूत्रमार्गानुसारप्रवृत्तार्थमर्थमधिजनभाग्यहण-
 ममर्थमात्मपरानुग्राहकं निरुपधं देशकालोपपन्नमनद्यमहच्छास-
 नप्रशस्तं यत्तं मितं याचनं प्रच्छन्नं प्रक्षव्याकरणमिति मत्वं धर्मः
 ५ ॥ योगनिग्रहः सयमः, म मत्तदशविधः, तद्यथा—पृथिवीका-

यिकसंयमः अष्कायिकसंयमः तेजःकायिकसंयमः वायुकायिक-
 संयमः वनस्पतिकायिकसंयमः द्वीन्द्रियसंयमः त्रीन्द्रियसंयमः
 चतुरिन्द्रियसंयमः पञ्चेन्द्रियसंयमः प्रेक्ष्यसंयमः उपेक्ष्यसंयमः
 अपहृत्यसंयमः ग्रभृज्यसंयमः कायसंयमः ग्राह्यसंयमः मनःसंयमः
 उपकरणसंयम इति संयमो धर्मः ६ ॥ तपो द्विविधं, तत्परस्ताद्वक्ष्यते,
 प्रकीर्णक चेदमनेकविधम्, तद्यथा—यजुस्त्रमध्ये चन्द्रग्रतिमे-
 दं, कनकरत्नमुक्तान्यस्तिन्नः, सिंहविक्रीडिते द्वे, सप्तमसमिकाद्याः
 प्रतिमाश्चतस्रः, भद्रोत्तरमाचाम्लमर्थमानं मर्गताभद्रमित्येवमादि,
 तथा द्वादश भिक्षुग्रतिमा मासिकाद्याः, आ नप्तमासिन्याः मत्त,
 मत्तगत्रिन्याः तिस्रः आहोरात्रिकी रात्रिकी चेति ७ ॥ ग्राह्या-
 भ्यन्तरोपधिश्चरीरावषानाद्याश्रयो भागदोषपरित्यागस्त्यागः ८ ॥
 शरीरधर्मोपकरणादिषु निर्ममन्तमाकिंचन्यम् ९ ॥ तत्परिपालनाय
 ज्ञानाभिवृद्धये रुपायपरिपाकाय च गुरुकुलनासो ब्रह्मचर्यम् अस्वा-
 तन्त्र्यं गुर्वधीनत्वं गुरुनिर्देशस्थायित्वमित्यर्थः, पञ्चाचार्याः प्रोक्ताः

प्रयज्ञको दिगाचार्यः श्रुतोदंष्टा श्रुतममुदंष्टा आम्नायार्थवाचक
इति, तस्य ब्रह्मचर्यसंमं विद्वेक्षणं भवन्ति-अब्रह्मविरतिव्रतभावना
यथोक्ता इष्टस्पर्शरूपगन्धशब्दविभूषणभिनन्दित्वं चेति १०॥
अनित्याशरणसंसारैकत्वान्यत्वाशुचित्वात्त्वसंवर-
निर्जरालोकधोधिदुर्लभधर्मस्वारूपातत्त्वानुचिन्त-
नमनुप्रेक्षाः ॥ ७ ॥

एता द्वादशानुप्रेक्षाः, तत्र ब्रह्माभ्यन्तराणि गरीरशय्याऽऽम-
नरत्वादीनि द्रव्याणि सर्वसंयोगाश्चानित्या इत्यनुचिन्तयेत्, एवं
द्रव्य चिन्तयतः तेषामिष्वङ्गो न भवति, सा भून्मे तद्वियोगजं
दुःखमित्यनित्यानुप्रेक्षा १ ॥ यथा निराश्रये जनविरहिते वनस्थ-
लीपुष्टे यत्नवता क्षुत्परिगतं नाऽमिषपिणा मिहेनाभ्याहतस्य मृग-
शिशोः शरणं न विद्यते एवं जन्मजगमणव्याधिप्रियविद्ययोगा-
प्रियसंप्रयोगेऽपि मतालाभदारिद्र्यदौर्भाग्यदौर्मनस्यमरणादिमृत्यु-
न दुःखेनाभ्याहतस्य जन्तोः संसारं शरणं न विद्यत इति चिन्त-

येत्, एवं ह्यस्य चिन्तयतो नित्यमशरणोऽस्मीति नित्योद्विग्नस्य
सांसारिकेषु भावेष्वनभिष्वङ्गो भवति, अहंछामनोक्त एव विधौ
घटते, तद्वि परं शरणमित्यशरणानुप्रेक्षा २ ॥ अनादौ संसारं
नरकतिर्यग्योनिमनुष्याभरभयग्रहणेषु चक्रवत्परिवर्तमानस्य जन्तोः
सर्व एव जन्तवः स्वजनाः परजना वा, न हि स्वजनपरजन-
योर्व्यवस्था विद्यते, माता हि भूत्वा भगिनी भार्या दुहिता च
भवति, भगिनी भूत्वा माता भार्या दुहिता च भवति, भार्या
भूत्वा भगिनी दुहिता माता च भवति, दुहिता भूत्वा माता
भगिनी भार्या च भवति, तथा पिता भूत्वा भ्राता पुत्रः पौत्रश्च
भवति, भ्राता भूत्वा पिता पुत्रः पौत्रश्च भवति, पौत्रो भूत्वा पिता
भ्राता पुत्रश्च भवति, पुत्रो भूत्वा पिता भ्राता पौत्रश्च भवति,
भ्राता भूत्वा दासो भवति, दासो भूत्वा भर्ता भवति, शत्रुर्भूत्वा
मित्रं भवति, मित्रं भूत्वा शत्रुर्भवति, पुमान् भूत्वा स्त्री भवति नपुं-
सकं च, स्त्री भूत्वा पुमान्नपुंसकं च भवति, नपुंसकं भूत्वा स्त्री

चच्छरीरमनाद्यन्तोऽहम्, बहूनि च मे शरीरशतसहस्राण्यतीतानि
संसारं परिभ्रमतः स एवायमहमन्यस्तेभ्य इत्यनुचिन्तयेत्, एवं
ह्यस्य चिन्तयतः शरीरप्रतिबन्धो न भवतीति, अन्यश्च शरीरान्वि-
त्योऽहमिति निःश्रेयसे संघटत इत्यन्यत्वानुप्रेक्षा ५॥ अशुचि स्व-
स्विदं शरीरमिति चिन्तयेत्, तत्कथमशुचीति चेद् आद्युत्तरकारणा-
शुचित्वाद् अशुचिभाजनत्वाद् अशुच्युद्भवत्वाद् अशुभपरिणाम-
पाकानुबन्धाद् अशक्यप्रतीकारत्वाच्चेति, तत्राद्युत्तरकारणाशु-
चित्वात् तावत् शरीरस्याद्यं कारणं शुक्रं शोणितं च, तदुभयमत्य-
न्ताशुचीति, उत्तरमाहारपरिणामादि, तद्यथा—कवलहारी हि प्रस्त-
मात्र एव श्लेष्माद्यं प्राप्य श्लेष्मणा द्रवीकृतोऽत्यन्ताशुचिर्भवति,
ततः पिचाद्यं प्राप्य पच्यमानोऽम्लीकृतोऽशुचिरय भवति, पक्वो
वाय्वाद्यं प्राप्य वायुना विभज्यते—पृथक्खलः पृथग्गुरुः, खलात्
मूत्रपुरीषादयो मलाः प्रादुर्भवन्ति, स्माच्छोणितं परिणमति, शोणि-
तान्मांसं मांसान्मेदः मेदगोऽब्धीनि अभ्यभ्यो मज्जाः मज्जाभ्यः

पुमांश्च भवति, एवं चतुरशातयानप्रमुखग्रन्तमहस्रपु रागद्वेषमो-
हाभिभूतैर्जन्तुभिरनिवृत्तविषयतृष्णैरन्योऽन्यभक्षणाभिघातवधव-
न्धाभियोगाक्रोशादिजनितानि तीव्राणि दुःस्वानि प्राप्यन्ते, अहो
द्वन्द्वारामः कष्टस्य भावः संसार इति चिन्तयेत्, एवं ह्यस्य चिन्त-
यतः संसारभयोद्विग्नस्य निर्वेदो भवति, निर्विण्णश्च संसारग्रहाणाय
घटत इति संसारानुप्रेक्षा ३॥ एक एवाहं, न मे कश्चिन् स्वः परो
वा विद्यते, एक एवाहं जाये, एक एव म्रिये, न मे कश्चित्स्वजन-
संघः परजनसंज्ञो वा व्याधियजामरणादीनि दुःखान्यपहरति प्रेत्या-
जहारी वा भवति, एक एवाहं स्वकृतकर्मफलमनुभवामीति चिन्त-
येत्, एवं ह्यस्य चिन्तयतः व्यजनसंज्ञकेषु रनेहानुरागप्रतिबन्धो
न भवति, परसंज्ञकेषु च द्वेषानुबन्धः, ततो निःमङ्गतामभ्युपगतो
मोक्षार्थं यतत इत्येकत्वानुप्रेक्षा ४॥ शरीरव्यतिरेकेणात्मा-
नमनुचिन्तयेत्, अन्यच्छरीरमन्योऽहम्, ऐन्द्रियकं शरीरमतीन्द्रि-
योऽहम्, अनित्यं शरीरं नित्योऽहम्, अज्ञं शरीरं ज्ञोऽहम्, आद्यन्त-

शुक्रमिति, मयं चैतत् श्लेष्मादि शुक्रान्तमशुचि भवति, तस्मादाद्युच-
रकारणाशुचित्वादशुचि शरीरमिति । किंचान्यत्-अशुचि भा-
जनत्वात् अशुचीनां खल्वपि भाजनं शरीरं, कर्णनामाध्विदन्तम-
ल्लखेदश्लेष्मपिचमृप्रुरीपादीनामवस्करभूतं तस्मादशुचीति । किं-
चान्यत्-अशुच्युद्भवत्वात्, एषामेव कर्णमलादीनामुद्भवः,
शरीरं एत उद्भवतीति, अशुचौ च गर्भे संभवतीति अशुचि शरी-
रम् । किंचान्यत्-अशुभपरिणामपाकानुबन्धाद्, आर्तवे-
विन्दोराधानाग्रभृति खल्वपि शरीरं कल्लार्धुदपेशीघनव्यूहसं-
पूर्णगर्भकौमारयौवनस्थविरभावजनकेनाशुभपरिणामपाकेनानुबद्ध-
दुर्गन्धि पूतिस्रभावं दुरन्तं तस्मादशुचि । किंचान्यत्-अशक्य-
प्रतीकारत्वात् अशक्यप्रतीकारं खल्वपि शरीरस्याशुचित्वम्,
उद्धर्तनरुक्षणक्षानानुलेपनधूपप्रघर्षवामयुक्तिमान्यादिभिरप्यस्य न
शक्यमशुचित्वमपनेतुं अशुच्यान्भक्तत्वात् शुच्युपघातकत्वाच्चिति,
तस्मादशुचि शरीरमिति, एवं ह्यस्य चिन्तयतः शरीरे निर्वेदो भवति,

निर्विण्णश्च शरीरग्रहाणाय धटत इति अशुचित्वानुपप्रेक्षा ६॥ आस-
वान् इहामुग्रापाययुक्तान् महानदीस्रोतोवेगतीक्ष्णान् अकुशलागम-
कुशलनिर्गमद्वारभूतान् इन्द्रियादीन् अवधतश्चिन्ततेत्, तद्यथा-
स्पर्शनेन्द्रियग्रमक्तचित्तः सिद्धोऽनेकविद्यावलसंपन्नोऽप्याकाशगो-
ऽष्टाङ्गमहानिमित्तपारगो गार्ग्यः सत्यकिनिधनमाजगाम, तथा प्रभू-
तपवसोदकप्रमाथावगाहादिगुणसंपन्नवनविचारिणश्च मदोत्कटा-
वलवन्तोऽपि हस्तिनो हस्तिबन्धकीपु स्पर्शनेन्द्रियमक्तचित्ता ग्रह-
णमुपगच्छन्ति, ततो बन्धवधदमनवाहनाङ्कुशपाष्णिप्रतोदाभिघा-
तादिजनितानि तीव्राणि दुःखान्यनुभवन्ति, नित्यमेव स्वयूथस्य
स्वच्छन्दग्रचारसुखस्य वनवामस्यानुसरन्ति, तथा मैथुनसुखप्रमङ्गाद्
आहितगर्भाऽश्वतरी प्रमदकाले प्रसचितुमशक्नुवती तीव्रदुःखामि-
हताऽवशा मरणमभ्युपैति, एवं सर्व एव स्पर्शनेन्द्रियप्रसक्ता इहामुत्र
च विनिपातमृच्छन्तीति । तथा जिह्वेन्द्रियप्रमक्ता मृतहस्तिशरी-
रस्थस्रोतोवेगोदवायसवत् हैमनघृतकुम्भप्रविष्टमूषिकवत् गोष्ठप्र-

मक्तददवासिहूर्मवत् मांसपसीलुब्धश्चेन्नवत् यद्विशामिषगृह्मत्स्य-
वचेति । तथा घ्राणेन्द्रियग्रमक्ता औषधिगन्धलुब्धपद्मगवत् पल्ल-
गन्धानुसारिसृषिकवचेति । तथा चक्षुरिन्द्रियग्रमक्ताः स्त्रीदर्शनप्र-
सङ्गाद् अर्जुनकचौरवत् दीपालोकलोलपतङ्गचाट्टिनिपातमृच्छन्तीति
चिन्तयेत् । तथा श्रोत्रेन्द्रियग्रमक्तास्तिचिरकपोतकपिञ्जलवत् गी-
तसंगीतध्वनिलोभिषुगवाट्टिनिपातमृच्छन्तीति चिन्तयेत्, एवं हि
चिन्तयन्नास्रवनिरोगाय घटत इति आस्रवानुपेक्षा ७ ॥ संवरांश्च
महाव्रतादीन् गुस्यादिपरिपालनाद्गुणतश्चिन्तयेत्, सर्वे ह्येते यथो-
क्तामवदोषाः संवृतात्मनो न भवन्तीति चिन्तयेत्, एवं ह्यस्य
चिन्तयतो मतिः संवरायैव घटत इति मंत्रानुपेक्षा ८ ॥ निर्जरा
वेदना विपाक इत्यनर्थान्तरम्, स द्विविधः—अबुद्धिपूर्वः कुशलमू-
लश्च, तत्र नरकादिषु कर्मफलविपाको योऽबुद्धिपूर्वकः तमवद्यतो-
ऽनुचिन्तयेत्कुशलानुबन्ध इति, तपःपरीपहजयकृतः कुशलमूलः,
तं गुणतोऽनुचिन्तयेत्, शुभानुबन्धो निगुबन्धो वेति, एवमनु-

चिन्तयन् कर्मनिर्जरायैव घटत इति निर्जरानुपेक्षा ९ ॥ पञ्चा-
स्तिकायात्मकं विविधपरिणाममुत्पत्तिस्थित्यन्यताऽनुग्रहप्रलययुक्तं
लोकं चित्रस्वभावमनुचिन्तयेत्, एवं ह्यस्य चिन्तयतस्तत्त्वज्ञान-
विशुद्धिर्भवतीति लोकानुपेक्षा १० ॥ अनादौ संसारे नरकादिषु
तेषु तेषु भवग्रहणेष्वनन्तकृत्वः परिवर्तमानस्य जन्तोर्विविधदुःखा-
भिहतस्य मिथ्यादर्शनाद्युपहतमतेर्जनदर्शनवरणमोहान्तरायोद-
याभिभूतस्य मम्यग्दर्शनादिविशुद्धो बोधिर्दुर्लभो भवतीत्यनुचि-
न्तयेत्, एवं ह्यस्य बोधिर्दुर्लभत्वमनुचिन्तयतो बोधिं प्राप्य प्रमादो
न भवतीति बोधिर्दुर्लभत्वानुपेक्षा ११ ॥ मम्यग्दर्शनद्वारः पञ्च-
महाव्रतसाधनो द्वादशाङ्गोपदिष्टश्चो गुस्यादिविशुद्धव्यवस्थानः
संसारनिर्वाहको निःश्रेयसप्रापको भगवता परमर्षिणा अर्हता अहो
स्वाख्यातो धर्म इत्येवमनुचिन्तयेत्, एवं ह्यस्य धर्मस्वाख्यात-
त्वमनुचिन्तयतो मार्गाच्यवने तदनुष्ठाने च व्यवस्थानं भवती-
ति धर्मस्वाख्यातत्वानुचिन्तनानुपेक्षा १२ ॥ उक्ता अनुपेक्षाः,

परीपहान्दश्यामः ॥

भार्गाच्चयवननिर्जरार्थं परिपोढव्याः परीपहाः ॥ ८ ॥

सम्यग्दर्शनादेर्मोक्षमार्गाद्व्यवनार्थं कर्मनिर्जरार्थं च परिपो-
ढव्याः परीपहा इति ॥ तद्यथा—

क्षुत्पिपासाशीनोष्णदंशमशकनाग्न्यारतिस्त्रीचर्यानि-
पद्याशय्याऽऽक्रोशबधयाचनालभारोगतृणस्पर्शमल-
स्तस्कारपुरस्कारप्रज्ञाऽज्ञानादर्शनानि ॥ ९ ॥

क्षुत्परीपहः पिपासा शीतं उष्णं दंशमशकं नाग्न्यं अरतिः
स्त्रीपरीपहः चर्यापरीपहः निपद्या शय्या आक्रोशः बधः याचनं
अलाभः रोगः तृणम्पर्शः मलं मत्स्कारपुरस्कारः प्रज्ञाऽज्ञाने अदर्श-
नपरीपह इत्येते द्वाविंशतिर्धर्मविघ्नेतव्यौ यथोक्तं ग्रयोजनमभिसं-
घाय रागद्वयौ निहत्य परीपहाः परिपोढव्या भवन्ति, पञ्चानामेव
कर्मप्रकृतीनामुदयादंते परीपहाः प्रादुर्भवन्ति, तद्यथा—ज्ञानाग्रण-
वेदनीयदर्शनचारित्रमोहनीयान्तरायाणामिति ॥

सूक्ष्मसंपरायच्छाम्यवीतरागयोश्चतुर्दश ॥ १० ॥

सूक्ष्मसंपरायसंयते छद्मस्थवीतरागसंयते च चतुर्दश परी-
पहा भवन्ति, क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकचर्याप्रज्ञाज्ञानालाभश-
न्यावधरोगतृणम्पर्शमलानि ॥

एकादश जिने ॥ ११ ॥

एकादश परीपहाः संभवन्ति जिने वेदनीयाश्रयाः, तद्यथा—क्षुत्पि-
पासाशीतोष्णदंशमशकचर्याशन्यावधरोगतृणस्पर्शमलपरीपहाः ॥

द्वादसंपराये सर्वे ॥ १२ ॥

द्वादसंपरायसंयते सर्वे—द्वाविंशतिरपि परीपहाः संभवन्ति ॥

ज्ञानावरणे प्रज्ञाऽज्ञाने ॥ १३ ॥

ज्ञानावरणोदये प्रज्ञाऽज्ञानपरीपहौ भवतः ।

दर्शनमोहान्तरागयोरदर्शनालाभौ ॥ १४ ॥

दर्शनमोहान्तरागयोरदर्शनालाभौ यथासङ्ख्यं, दर्शनमोहोदये-
ऽदर्शनपरीपहः लाभान्तरागोदयेऽलाभपरीपहः ॥

चारित्रमोहे नाभ्यारतिस्त्रीनिपद्याऽऽक्रोशयाचना-
सत्कारपुरस्काराः ॥ १५ ॥

चारित्रमोहोदये एते नाभ्यादयः मम परीपहा भवन्ति ॥
वेदनीये शेषाः ॥ १६ ॥

वेदनीयोदये शेषा एकादश परीपहा भवन्ति ये जिने संभ-
वन्तीत्युक्तम्, कुतः शेषाः?, एस्यः प्रज्ञाज्ञानादर्जनलाभनाश्या-
रतिस्त्रीनिपद्याऽऽक्रोशयाचनामत्कारपुरस्कारेभ्य इति ॥

एकादयो भाज्या युगपदैकोनविंशतेः ॥ १७ ॥

एषां द्वाविंशतेः परीपहाणामेकादयो भजनीया युगपदैक-
स्मिन् जीवे आ एकोनविंशतेः, अत्र शीतोष्णपरीपहौ युगपन्न
भवतः, अत्यन्तविरोधित्वात्, तथा चर्याशय्यानिषद्यापरीपहा-
णामेकस्य सम्भवे द्वयोरभावः॥

सामायिकच्छेदोपस्थाल्यपरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसंपरा-
ययथाख्यातानि चारित्रम् ॥ १८ ॥

सामायिकसंयमः छेदोपस्थाल्यसंयमः परिहारविशुद्धिसंयमः
सूक्ष्मसंपरायसंयमः यथाख्यातसंयम इति पञ्चविधं चारित्रम् ।
तत् पुलाकादिषु विस्तरेण वक्ष्यामः ॥

अनशानावमौदर्यवृत्तिपरिसङ्ख्यानरसपरित्यागविवि-
क्तशय्याऽऽसनकायेच्छेदा द्वाहं तपः ॥ १९ ॥

अनशनं अवमौदर्यं वृत्तिपरिमङ्गलानं रसपरित्यागः विविक्त-
शय्यासनता कायेच्छेद इत्येतत्पङ्क्तिं द्वाहं तपः, मम्यग्योग-
निग्रहो गुप्तिरित्यतः प्रभृति मम्यगित्यनुवर्तते, संयमरक्षणार्थं
कर्मनिर्जरां च चतुर्थपष्ठाष्टमादि सम्यगनशनं तपः ॥ अवमौद-
र्यम्, अवममित्युननाम, अवममुदरस्य अवमोदरः अवमोदरस्य
भावः अवमौदर्यम्, उत्कृष्टावकृष्टौ वर्जयित्वा मध्यमेन कंगलेन
त्रिविधमवमौदर्यं भवति, तद्यथा—अल्पाहारावमौदर्यमुपाधौवमौ-
दर्यं प्रमाणप्राप्तात् किञ्चिदूनावमौदर्यमिति, कवलपरिसङ्ख्यानं
च प्राग्द्वान्निशङ्क्यः कवलेभ्यः । वृत्तिपरिमङ्गलानमनेकविधम्,

तद्यथा—उद्विग्नान्तग्रान्तचर्यादीनां मत्तुकुल्मापौदनदीनां चान्य-
तमममिगृह्यावशेषस्य प्रत्याख्यानम् । रमपरित्यागोऽनेकविधः,
तद्यथा—मद्यमांमधुनवनीतादीनां रमविकृतीनां प्रत्याख्यानं विर-
मस्तथाद्यभिग्रहश्च । विविक्तशय्यासनता नाम एकान्तेऽनावधेऽसं-
मत्तं स्त्रीपशुपण्डकाविवर्जिते ज्ञान्यागारदेवकुलमभापर्वतगुहादीना-
मन्यतममिन् ममाध्यर्थं संलनता । कायक्लेशोऽनेकविधः, तद्यथा—
स्थानवीरामनौत्कटुकासनकषार्धदण्डायतशयनातापनाप्रावृतादी-
नि मम्यक् प्रयुक्तानि बाह्यं तपः, अस्मात् पाङ्क्तिष्वपि बाह्यात्तपमः
मद्गत्यागशरीरलाघवेन्द्रियविजयसंयमरक्षणकर्मनिर्जरा भवन्ति ।
प्रायश्चित्तविनयवैयाधृत्यस्वाध्यायव्युत्सर्गध्याना-

न्युत्तरम् ॥ २० ॥

मृशक्रमप्रामाण्यादुत्तरमित्यभ्यन्तरमाह, प्रायश्चित्तं विनयो
वैयाघृत्यं स्वाध्यायो व्युत्सर्गो ध्यानमित्येतत्पाङ्क्तिष्वभ्यन्तरं तपः॥
नवचतुर्दशपञ्चद्विभेदं यथाक्रमं प्राग् ध्यानात् ॥ २१ ॥

तदभ्यन्तरं तपः नवचतुर्दशपञ्चद्विभेदं भवति यथाक्रमं
प्राग् ध्यानात्, इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः॥ तद्यथा—

आलोचनप्रतिक्रमणतदुभयविवेकव्युत्सर्गतपञ्चेद-
परिहारोपस्थापनानि ॥ २२ ॥

प्रायश्चित्तं नवभेदम्, तद्यथा—आलोचनं प्रतिक्रमणं आलो-
चनप्रतिक्रमणे विवेकः व्युत्सर्गः तपः छेदः परिहारः उपस्थापन-
मिति॥ आलोचनं प्रकटनं प्रकाशनमाख्यानं प्रादुष्करणमित्यनर्थो-
न्तरं१, प्रतिक्रमणं मिथ्यादुष्कृतसंग्रयुक्तः प्रत्ययमर्शः प्रत्याख्यानं
कायोत्सर्गकरणं च २, एतदुभयमालोचनप्रतिक्रमणे ३, विवेको
विवेचनं विशोधनं प्रत्युपेक्षणमित्यनर्थान्तरम्, स एष संसक्ताभ्या-
नोपकरणादिषु भवति ४, व्युत्सर्गः प्रतिस्थापनमित्यनर्थान्तरम्,
एषोऽप्यनेपणीचान्नपानोपकरणादिष्वशङ्कनीयविवेकेषु च भवति
५, तपो ब्राह्मसनशनादि शरीरं चानेकविधं चन्द्रप्रतिमादि ६,
छेदोऽपवर्तनमपहार इत्यनर्थान्तरम्, स प्रव्रज्यादिवमपक्षमामसं-

वत्सराणामन्यतमेषां भवति, परिहारो मासिकादिः८, उपस्था-
पनं पुनर्दक्षिणं पुनश्चरणं पुनर्व्रतारोषणमित्यर्थान्तरम् ९, तदेत-
न्नवविधं प्रायश्चित्तं देवां कालं शक्तिं संहननं संयमविराधनां च
कायेन्द्रियजातिगुणोत्कर्षकृतां च प्राप्य विशुद्ध्यर्थं यथाहं दीयते
च आचर्यते च, चित्ती संज्ञानविशुद्ध्योर्धातुः, तस्य चित्तमिति भवति
निष्ठान्तमौणादिकं च ॥ एवमेभिरालोचनादिभिः कृच्छ्रस्तपोवि-
शेषैर्जनिताप्रमादः व्यतिक्रमं प्रायश्चेत्तयति चेत्तयंश्च न पुनराचर-
तीति ततः प्रायश्चित्तम्, अपराधो वा प्रायस्तेन विशुध्यतीति,
अतश्च प्रायश्चित्तमिति ॥

ज्ञानदर्शनचारित्र्योपचाराः ॥ २३ ॥

विनयश्चतुर्भेदः, तद्यथा-ज्ञानविनयः दर्शनविनयः चारित्र-
विनयः उपचारविनयः, तत्र ज्ञानविनयः पञ्चविधः मतिज्ञा-
नादिः, दर्शनविनयः एकविध एव सम्यग्दर्शनविनयः, चारि-
त्रविनयः पञ्चविधः सामायिकविनयादिः, औपचारिकवि-

नयोऽनेकविधः सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्यादिगुणाधिकेज्जभ्युत्थाना-
मनप्रदानवन्दनानुगमादिः, विनीयते तेन तस्मिन् वा विनयः ॥
आचार्योपाध्यायतपस्विशैक्षकगलानगणकुलसङ्घ-

साधुसमनोज्ञानाम् ॥ २४ ॥

वैयावृत्यं दशविधं, तद्यथा-आचार्यवैयावृत्यं उपाध्यायव-
यावृत्यं तपस्विवैयावृत्यं शैक्षकवैयावृत्यं गलानवैयावृत्यं कुलवैया-
वृत्यं गणवैयावृत्यं सङ्घवैयावृत्यं साधुवैयावृत्यं समनोज्ञवैयावृत्य-
मिति, व्यावृत्तभावो वैयावृत्यं व्यावृत्तकर्म च, तत्राचार्यः पूर्वोक्तः
पञ्चविधः, आचारगोचरविनयं स्वाध्यायं वा आचार्यादनु तस्मादु-
पाधीयत इत्युपाध्यायः, मङ्गहोपग्रहानुग्रहार्थं चोपाधीयते सङ्घहा-
दीन् वाऽस्योपाध्येतीत्युपाध्यायः, द्विसङ्घहो निर्ग्रन्थ आचार्योपा-
ध्यायसङ्घहः, त्रिसङ्घहा निर्ग्रन्थी आचार्योपाध्यायप्रवर्तिनी सङ्घहा,
प्रवर्तिनी दिगाचार्येण व्याख्याता, हिताय प्रवर्तते प्रवर्तयति चेति
प्रवर्तिनी । विकृष्टोग्रतपोयुक्तस्तपस्वी, अचिरप्रव्रजितः शिक्षयि-

तव्यः शिक्षः शिक्षामर्हतीति शैक्षो वा, ग्लानः प्रतीतः, गणः
स्थविरमन्ततिसंस्थितिः, कुलमाचार्यसन्ततिसंस्थितिः, सङ्घश्चतु-
र्विधः श्रमणादिः, माधवः संयताः, संभोगयुक्ताः समनोज्ञाः,
एषामन्नपानवस्त्रपात्रप्रतिश्रयपीठफलकसंस्तारादिभिर्धर्ममाधनरु-
पग्रहः शुश्रूषा भेषजक्रिया कान्तरविषमदुर्गोपसर्गेष्वभ्युपपत्तिरि-
त्येतदादि त्रयाद्युच्यम् ॥

वाचनानुप्रेक्षानुप्रेक्षाऽऽस्त्रायधर्मोपदेक्षाः ॥ २५ ॥

स्वाध्यायः पञ्चविधः, तद्यथा-वाचना प्रच्छन्नं अनुप्रेक्षा
आस्त्रायः धर्मोपदेश इति, तत्र वाचनं शिष्याध्यापनम्, प्रच्छन्नं
ग्रन्थार्थयोः, अनुप्रेक्षा-ग्रन्थार्थयोरेव मनमाऽभ्यासः, आस्त्रायो
घोषविशुद्धः परिवर्तनं गुणनं, रूपादानमित्यर्थः, अर्थोपदेशो व्या-
ख्यानमनुयोगवर्णनं धर्मोपदेश इत्यनर्थान्तरम् ।

वाद्याभ्यन्तरोपध्योः ॥ २६ ॥

व्युत्सर्गो द्विविधः-वाद्योऽभ्यन्तरश्च, तत्र बाह्यो द्वादशरूप-

कस्योपधेः, अभ्यन्तरः शरीरस्य कयायाणां चेति ॥

उत्तमसंहननस्यैकाग्रचिन्तानिरोधो ध्यानम् ॥ २७ ॥

उत्तमसंहननं वज्रपर्वभर्मवज्रपर्वभं नाराचं च, तद्युक्तस्यैकाग्र-
चिन्तानिरोधश्च ध्यानम् ॥

आमूहूर्तत् ॥ २८ ॥

तद् ध्यानमामूहूर्तोज्ज्वलि, परतो न भवति, दुष्यनिन्वात् ॥

आतरोद्रधर्मशुक्लानि ॥ २९ ॥

तच्चतुर्विधं भवति, तद्यथा-आर्तं रौद्रं धर्मं शुक्लमिति ॥ तेषां

परे मोक्षहेतू ॥ ३० ॥

तेषां चतुर्णां ध्यानानां परे धर्मशुक्ले मोक्षहेतू भवतः, पूर्वे
त्वातरोद्रे संसारहेतू इति ॥ अत्राह-किमेयां लक्षणमिति? अत्रोच्यते

आर्तममनोज्ञानां सम्प्रयोगे तद्विप्रयोगाय

स्मृतिसमन्वाहारः ॥ ३१ ॥

अमनोज्ञानां विषयाणां सम्प्रयोगे तेषां विप्रयोगार्थं यः स्मृ-

तिममन्वाहारो भवति तदार्तध्यानमित्याचक्षते ॥ किंचान्यत्-
चेदनायाश्च ॥ ३२ ॥

वेदनायाथामनोज्ञायाः मंत्रयोगे तद्विप्रयोगाय स्मृतिसम-
न्वाहार आर्तमिति ॥ किंचान्यत्—

विपरीतं मनोज्ञानाम् ॥ ३३ ॥

मनोज्ञानां विषयाणां मनोज्ञायाश्च वेदनाया विप्रयोगे तन्म-
प्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहार आर्तम् ॥ किंचान्यत्—

निदानं च ॥ ३४ ॥

कामोपहतचित्तानां पुनर्भवविषयसुखगृह्णानां निदानमार्त-
ध्यानं भवति ॥

तदविरतदेशविरतप्रमत्तसंयतानाम् ॥ ३५ ॥

तदेतदार्तध्यानमविरतदेशविरतप्रमत्तसंयतानामेव भवति ॥
हिंसाऽनृनस्तेयविषयमंश्रणेभ्यो रौद्रमविरत-

देशविरतयोः ॥ ३६ ॥

हिंमार्थमनृतवचनार्थं स्तेयार्थं विषयसंरक्षणार्थं च स्मृतिसम-
न्वाहारो रौद्रध्यानं, तदविरतदेशविरतयोरेव भवति ॥

आज्ञाऽपायविपाकसंस्थानविचयाय धर्ममप्रमत्त-
संयतस्य ॥ ३७ ॥

आज्ञाविचयाय अपायविचयाय विपाकविचयाय मंस्थान-
विचयाय च स्मृतिसमन्वाहारो धर्मध्यानम्, तदप्रमत्तमंयतस्य
भवति ॥ किंचान्यत्—

उपशान्तक्षीणकपाययोश्च ॥ ३८ ॥

उपशान्तकपायस्य क्षीणकपायस्य च धर्मं ध्यानं भवति ॥

शुक्ले चाद्ये ॥ ३९ ॥

शुक्ले चाद्ये-ध्याने-पृथक्त्वचित्तैककत्वचित्तैकं चोपशान्तक्षीण-
कपाययोर्भवतः, आद्ये शुक्ले ध्याने पृथक्त्वचित्तैककत्वचित्तैकं पूर्व-
विदो भवतः ॥

परे केवलिनः ॥ ४० ॥

परं दे शुक्लध्याने केवलिन एव भवतः, न छद्मस्थस्य ॥
अत्राह-उक्तं भवता-‘पूर्वं शुक्ले ध्याने, परं शुक्ले ध्याने’ इति,
तत् कानि तानीति ?, अत्रोच्यते—

पृथक्त्वैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिव्युपरतक्रिया-
निवृत्तीनि ॥ ४१ ॥

पृथक्त्ववितर्क एकत्ववितर्क सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति व्युपरतक्रि-
यानिवृत्तीति चतुर्विधं शुक्लध्यानम् ॥

तत् त्र्येककाययोगयोगानाम् ॥ ४२ ॥

तदेतच्चतुर्विधं शुक्लध्यानं त्रियोगस्यान्यतमयोगस्य काययो-
गसायोगस्य च यथासङ्गं भवति, तत्र त्रियोगानां पृथक्त्ववि-
तर्कम् एकान्यतमयोगानामेकत्ववितर्कं काययोगानां सूक्ष्मक्रिय-
मप्रतिपाति अयोगानां व्युपरतक्रियमनिवृत्तीति ॥

एकाग्रये सवितर्कं पूर्वं ॥ ४३ ॥

एकद्रव्याश्रये मवितर्कं पूर्वं ध्याने-प्रथमद्वितीये ॥ तत्र मवि-

‘चारं प्रथमम्—

अविचारं द्वितीयम् ॥ ४४ ॥

अविचारं सवितर्कं द्वितीयं ध्यानं भवति ॥ अत्राह-वितर्क-
विचारयोः कः प्रतिविशेष इति ?, अत्रोच्यते—

वितर्कः श्रुतम् ॥ ४५ ॥

यथोक्तं श्रुतज्ञानं वितर्को भवति ॥

विचारोऽर्थव्यञ्जनयोगसंक्रान्तिः ॥ ४६ ॥

अर्थव्यञ्जनयोगसंक्रान्तिर्विचार इति ॥ एतदभ्यन्तरं तपः
संवरत्वादभिनवकर्मोपचयप्रतिषेधकं निर्जरणफलत्वात्कर्मनिर्जर-
कम्, अभिनवकर्मोपचयप्रतिषेधकत्वात्पूर्वोपचितकर्मनिर्जरकत्वाच्च
निर्वाणप्रापकमिति ॥ अत्राह-उक्तं भवता-‘परीपहजयात्तपसोऽनु-
भावतश्च कर्मनिर्जरा भवती’ति, तत्किं सर्वं सम्यग्दृष्टयः समनि-
र्जरा आहोस्विदास्ति-कश्चित्प्रतिविशेष इति ?, अत्रोच्यते—

सम्यग्दृष्टिश्चावकचिरतानन्तवियोजकदर्शनमोहक्ष-

पकोपशमकोपशान्तमोहक्षपकक्षीणमोहजिनाः

क्रमशोऽसङ्ख्येयगुणनिजराः ॥ ४७ ॥

सम्यग्दृष्टिः श्रावकः विरतः अनन्तानुबन्धिवियोजकः दर्शन-
मोहक्षपकः मोहोपशमकः उपशान्तमोहः मोहक्षपकः क्षीणमोहः
जिन इत्येते दश क्रमशोऽसङ्ख्येयगुणनिजरा भवन्ति, तद्यथा-
मम्यग्दृष्टेः श्रावकोऽसङ्ख्येयगुणनिजरः श्रावकाद्विरतः विरतादन-
न्तानुबन्धिवियोजक इति, एवं त्रेपाः ॥

पुलाकचकुशकुशीलनिर्ग्रन्थस्नातका निर्ग्रन्थाः ॥ ४८ ॥

पुलाको चकुशः कुशीलो निर्ग्रन्थः स्नातक इत्येते पञ्च निर्ग्र-
न्थविशेषा भवन्ति, तत्र मततमप्रतिपातिनो जिनोक्तादागमान्नि-
र्ग्रन्थपुलाकाः, नैर्ग्रन्थ्यं प्रति ग्रन्थिताः शरीरोपकरणविभूयानु-
वर्तिन ऋद्धियशस्कामाः सातगौरवाश्रिता अविविक्तपरिचारा-
ऽछेदशवलपुक्ता निर्ग्रन्था चकुशाः, कुशीला द्विविधाः-प्रतिसे-
वनाकुशीलाः कपायकुशीलाश्च, तत्र प्रतिसेवनाकुशीलाः-नैर्ग्रन्थ्यं

प्रति ग्रन्थिता अनियतेन्द्रियाः कथंचित्किंचिदुचरणेषु विराध-
यन्तश्चरन्ति ते प्रतिसेवनाकुशीलाः, येषां तु संयतानां सतां
कथंचित्संज्वलनकपाया उदीर्यन्ते ते कपायकुशीलाः, ये वीत-
रागच्छद्वास्था ईर्यापिथप्राप्तास्ते निर्ग्रन्थाः, ईर्या योगः पन्थाः संयमः
योगसंयमप्राप्ता इत्यर्थः, संयोगाः शैलेशीप्रतिपन्नाश्च केवलिनः
स्नातका इति ॥

संयमश्रुतप्रतिसेवनातीर्थलिङ्गलेह्योपपातस्थान-

विकल्पतः साध्याः ॥ ४९ ॥

एते पुलाकादयः पञ्च निर्ग्रन्थविशेषा एभिः संयमादिभिर-
नुयोगविकल्पैः साध्या भवन्ति, तद्यथा-संयमः, कः कस्मिन्
संयमे भवतीति ?, उच्यते, पुलाकचकुशप्रतिसेवनाकुशीला द्वयोः
संयमयोः-सामायिके छेदोपस्थाये च, कपायकुशीलो द्वयोः-परि-
हारविशुद्धौ स्रक्षमसंपराये च, निर्ग्रन्थस्नातकावैकस्मिन् यथाख्या-
तसंयमे । श्रुतम्, पुलाकचकुशप्रतिसेवनाकुशीला उत्कृष्टेनाभिन्ना-

क्षरदशपूर्वधराः, कपायकुशीलनिर्ग्रन्थो चतुर्दशपूर्वधरो, जघन्येन
 पुलाकस्य श्रुतमाचारवस्तु, वकुशकुशीलनिर्ग्रन्थानां श्रुतमष्टौ प्रव-
 चनमातरः, श्रुतापगतः केवली स्नातक इति । प्रतिसेवना, प-
 श्वानां मूलगुणानां रात्रिभोजनविरतिपष्ठानां पराभियोगाद्वला-
 त्कारेणान्यतमं प्रतिसेवमानः पुलाको भवति, मैथुनमित्येकं, व-
 कुशो द्विविधः—उपकरणवकुशः शरीरवकुशश्च, तत्रोपकरणमिष्व-
 क्तचित्तो विविधविचित्रमहाधनोपकरणपरिग्रहयुक्तो बहुविशेषो-
 पकरणकांक्षायुक्तो नित्यं तत्प्रतिसंस्कारसेवी मिधुरूपकरणवकुशो
 भवति, शरीरमिष्वक्तचित्तो विभूयार्थं तत्प्रतिसंस्कारसेवी शरी-
 रवकुशः, प्रतिसेवनाकुशीलो मूलगुणानविराधयन्नुत्तरगुणेषु कांचि-
 द्विगधनां प्रतिसेवते, कपायकुशीलनिर्ग्रन्थस्नातकानां प्रतिसेवना
 नास्ति ॥ तीर्थम्, गर्वे मत्वेपां तीर्थकराणां तीर्थेषु भवन्ति, एकं
 त्वाचार्या मन्यन्ते—पुलाकवकुशप्रतिसेवनाकुशीलास्तीर्थं नित्यं
 भवन्ति, शेषास्तीर्थं वा अतीर्थं वा ॥ लिङ्गम्, लिङ्गम् द्विविध-

द्रव्यलिङ्गं भावलिङ्गं च, भावलिङ्गं प्रतीत्य सर्वे पञ्च निर्ग्रन्था भाव-
 लिङ्गे भवन्ति, द्रव्यलिङ्गं प्रतीत्य भाज्याः ॥ लेङ्ग्याः, पुलाकस्यो-
 चरास्तिस्त्रो लेङ्ग्या भवन्ति, वकुशप्रतिसेवनाकुशीलयोः सर्वाः षड-
 पि, कपायकुशीलस्य परिहारविशुद्धेस्तिस्त्र उत्तराः, बृहस्पतं परायस्य
 निर्ग्रन्थस्नातकयोश्च शुक्लं केवला भवति, अयोगः शैलेशीप्रति-
 पन्नोऽलेङ्ग्यो भवति ॥ उपपातः, पुलाकस्योत्कृष्टस्थितिषु देवेषु
 महत्सारे, वकुशप्रतिसेवनाकुशीलयोर्द्वाविंशतिसागरोपमस्थितिष्व-
 रणान्युत्कल्पयोः, कपायकुशीलनिर्ग्रन्थयोस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपम-
 स्थितिषु देवेषु सर्वार्थसिद्धे, सर्वेषामपि जघन्या पत्योपमपृथक्त्व-
 स्थितिषु सौधर्मे, स्नातकस्य निर्वाणमिति ॥ स्थानम्, असह्ये-
 यानि संयमस्थानानि कपायनिमित्तानि भवन्ति, तत्र सर्वजघ-
 न्यानि लब्धस्थानानि पुलाककपायकुशीलयोः, तौ युगपदसह्ये-
 यानि स्थानानि गच्छतः, ततः पुलाको व्युच्छिद्यते, कपायकुशी-
 लस्त्वसह्येयानि स्थानान्येकाकी गच्छति, ततः कपायकुशील-

प्रतिसेवनाकुशीलः प्रकृत्या संयमस्थानानि गच्छ-
न्ति, ततो वकुशो व्युच्छिद्यते, ततोऽसङ्ख्येयानि स्थानानि गत्वा
प्रतिसेवनाकुशीलो व्युच्छिद्यते, ततोऽसङ्ख्येयानि स्थानानि गत्वा
कपायकुशीलो व्युच्छिद्यते, अत ऊर्ध्वमकपायस्थानानि निर्ग्रन्थः
प्रतिपद्यते, सोऽप्यसङ्ख्येयानि स्थानानि गत्वा व्युच्छिद्यते, अत

अथ दशमोऽध्यायः ॥

मोहक्षयात् ज्ञानवर्णनावरणान्तरायक्षयाच्च केवलम् ॥ १ ॥
मोहनीये क्षीणे ज्ञानावरणदर्शनावरणान्तरायेषु क्षीणेषु च
केवलज्ञानदर्शनमुत्पद्यते, आसां चतसृणां कर्मप्रकृतीनां क्षयः केव-
लस्य हेतुरिति, तत्क्षयादुत्पद्यत इति हेतौ पञ्चमीनिर्देशः, मोह-
क्षयादिति पृथक्करणं क्रमप्रसिद्ध्यर्थं यथा गम्येत पूर्वं मोहनीयं
कृत्स्नं क्षीयते, ततोऽन्तर्मुहूर्तं छन्नस्थवीतरागो भवति, ततोऽस्य

ऊर्ध्वमेकमेव स्थानं गत्वा निर्ग्रन्थत्वात्कौ निर्वाणं प्राप्नोतीति,
एषां संयमलब्धिरन्तानन्तगुणा भवतीति ॥

इति तत्त्वार्थाधिगमेऽहंत्वचयनसङ्गहे
नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥

ज्ञानदर्शनावरणान्तरायप्रकृतीनां तिसृणां युगपत् क्षयो भवति, ततः
केवलमुत्पद्यते ॥ अत्राह—उक्तं मोहक्षयाद् ज्ञानदर्शनावरणान्तराय-
क्षयाच्च केवलमिति, अथ मोहनीयादीनां क्षयः कथं भवतीति?,
अत्रोच्यते—

बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्याम् ॥ २ ॥
मिथ्यादर्शनादयो बन्धहेतवोऽभिहिताः, तेषामपि तदावर-

णीयस्य कर्मणः क्षयादभासो भवति, सम्यग्दर्शनादीनां चोत्पत्तिः, 'तत्प्रायश्चित्तानां सम्यग्दर्शनम्, तन्निर्गन्धिमाद्वे'त्युक्तम्, एवं संपरमं धृतस्य महात्मनः सम्यग्व्यायामस्याभिनवस्य कर्मण उपचयो न भवति, पूर्वोपचितस्य च यथोक्तनिर्जराहेतुभिरत्यन्तक्षयः, ततः सर्वद्रव्यपर्यायविषयं परमेश्वर्यमनन्तं केवलं ज्ञानदर्शनं प्राप्य शुद्धो युद्धः सर्वज्ञः सर्वदर्शी जिनः केवली भवति, ततः प्रतनुशुभचतुष्कर्मवशेन आयुः कर्ममंस्कारवशाद्विहरति ॥ ततोऽस्य

कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्षः ॥ ३ ॥

कृत्स्नकर्मक्षयलक्षणो मोक्षो भवति, पूर्वं क्षीणानि चत्वारि कर्माणि, पञ्चाद्वेदनीयनामगोत्रायुष्कक्षयो भवति, तत्क्षयसमकाल-मेवौदारिकगरीरविपुक्तस्यास्य जन्मनः प्रहाणं, हेत्वभावाच्चोत्त-रस्याप्रादुर्भावः, एषा अवस्था कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्ष इत्युच्यते ॥

किञ्चान्यत्—

औपशमिकादिभ्यस्त्याभावाच्चान्यत्र केवलसम्यक्व-

ज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यः ॥ ४ ॥

औपशमिकक्षायिकक्षायौपशमिकौदयिकपारिणामिकानां भा-
वानां भव्यत्वस्य चाभावान्मोक्षो भवति, अन्यत्र केवलसम्यक्त्व-
केवलज्ञानकेवलदर्शनसिद्धत्वेभ्यः, एते ह्यस्य क्षायिका नित्यास्तु
मुक्तस्यापि भवन्ति ॥

तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात् ॥ ५ ॥

तदनन्तरमिति, कृत्स्नकर्मक्षयानन्तरमौपशमिकाद्यभावा-
नन्तरं चेत्यर्थः, मुक्त ऊर्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात्, कर्मक्षये देहवियोगसि-
ध्यमानगतिलोकान्तप्राप्तयोऽस्य युगपदेकममेन भवन्ति, तद्य-
था-प्रयोगपरिणामादिसमुत्थस्य गतिकर्मण उत्पत्तिकार्यारम्भ-
विनाशा युगपदेकममेन भवन्ति तद्वत् ॥ अत्राह-प्रहीणकर्मणो
निरासवस्य कथं गतिर्भवतीति ?, अत्रोच्यते

पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद्गन्धच्छेदात्तथागतिपरिणामाच्च

तद्वतिः ॥ ६ ॥

पूर्वप्रयोगात्, यथा हस्तदण्डचक्रमयोगात्पुरुषप्रयत्नतथा-
विद्वं कुलालचक्रमुपरतेऽपि पुरुषप्रयत्नहस्तदण्डचक्रसंयोगेण पूर्व-
प्रयोगाद् अमत्येवासंस्कारपरिक्षयात्, एवं यः पूर्वमस्य कर्मणा प्र-
योगो जनितः स क्षीणे अपि कर्मणि गतिहेतुर्भवति, तत्कृता गतिः।
किंचान्यत्-असङ्गत्वात्, पुद्गलानां जीवानां च गतिमत्त्व-
मुक्तं, नान्येषां द्रव्याणाम्, तत्राधोगौरवधर्माणः पुद्गलाः ऊर्ध्वगौ-
रवधर्माणो जीवाः, एष स्वभावः, अतोऽन्यामङ्गद्विजनिता गति-
र्भवति, यथा मत्स्वपि प्रयोगादिषु गतिकारणेण जातिनियमेना-
धस्तिर्यगूर्ध्वं च स्वाभाविक्यो लोष्टवाग्वीनां गतयो दृष्टाः तथा
मङ्गविनिर्मुक्तस्योर्ध्वगौरवाद्ूर्ध्वमेव मिध्यमानगतिर्भवति, मंया-
रिणस्तु कर्ममङ्गदधस्तिर्यगूर्ध्वं च। किंचान्यत्-यन्धच्छे-
दात्, यथा रज्जुबन्धच्छेदात् पेंडया वीजकोशबन्धनच्छेदश्चिरण्ड-
वीजानां गतिर्दृष्टा तथा कर्मबन्धनच्छेदात्सिध्यमानगतिः। किं-
चान्यत्-तथागतिपरिणामात्, ऊर्ध्वगौरवात्पूर्वप्रयोगादि-

स्यथ हेतुभ्यः तथाऽस्य गतिपरिणाम उत्पद्यते येन मिध्यमानग-
तिर्भवति, ऊर्ध्वमेव भवति, नाधस्तिर्यग्वा, गौरवप्रयोगपरिणामा-
ऽऽमङ्गप्रयोगाभावात्, तद्यथा-गुणवद्भूमिभागाः पितृमृतकालजातं
वीजोद्भेदादङ्गुप्रवालपर्णपुष्पफलकालेष्वविमानितसेकदौर्हृदादि-
पोषणकर्मपरिणतं कालच्छिन्नं शुष्कमलाब्जप्लु न निमज्जति,
तदेव गुरुकृष्णमृत्तिकालेऽर्धैर्नर्चहुमिरालिसं घनमृत्तिकालेऽपेवैनज-
नितागन्तुकगौरवमप्लु प्रधिसं तज्जलग्रतिष्ठं भवति, यदा त्वस्या-
द्भिः ह्किन्नो मृत्तिकालेऽपि व्यपगतो भवति तदा मृत्तिकालेऽपमङ्ग-
विनिर्मुक्तं मोक्षानन्तरमेवोर्ध्वं गच्छति आमलिलोर्ध्वतलात्, एव-
मूर्ध्वगौरवगतिधर्मा जीवोऽप्यष्टकर्ममृत्तिकालेऽपेवैष्टितः तत्तमङ्गात् सं-
सारमहाणवे भवसलिले निमग्नो भवासक्तोऽधस्तिर्यगूर्ध्वं च गच्छति,
सम्यग्दर्शनादिमलिलच्छेदात् प्रहीणाष्टविधकर्ममृत्तिकालेऽपि ऊर्ध्वगौ-
रवाद्ूर्ध्वमेव गच्छत्या लोकान्तात् ॥ स्यादेतत्-लोकांतादप्यूर्ध्वं
मुक्तस्य गतिः किमर्थं न भवतीति?, अत्रोच्यते, धर्मास्तिकाया-

भावात्, धर्मान्त्रिकायो हि जीवपुद्गलानां गत्युपग्रहेणोपकुरुते, म
तत्र नास्ति, तस्माद्व्युपग्रहकारणाभावात् परतो गतिर्न भवति अप्सु
अलाबुवत्, नाथो न तिर्यगित्युक्तम्, तत्रैवानुश्रेणिगतिलोकान्ते-
ऽवतिष्ठते मुक्तो निष्क्रिय इति ॥

क्षेत्रकालगतिलिङ्गतीर्थचारिभ्रमत्येकबुद्धयोधितजाना-
चगाहनाऽन्तरसङ्ख्याऽल्पव्युत्पन्नः साध्याः ॥ ७ ॥

क्षेत्रं कालः गतिः लिङ्गं तीर्थं चारित्रं प्रत्येकबुद्धयोधितः
ज्ञानं अवगाहना अन्तरं मङ्गला अल्पवृत्त्वमित्येतानि द्वादशानु-
योगद्वाराणि मिदस्य भवन्ति, एभिः मिदः साध्योऽनुगम्यश्चि-
न्त्यो व्याख्येय इत्येकार्थत्वम्, तत्र पूर्वभावप्रज्ञापनीयः प्रत्यु-
त्पन्नभावप्रज्ञापनीयश्च द्वौ नयौ भवतः, तत्कृतोऽनुयोगविशेषः,
तद्यथा-क्षेत्रम्, कस्मिन् क्षेत्रे सिध्यतीति, प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञा-
पनीयं प्रति मिदिक्षेत्रे मिध्यति, पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य जन्म प्रति
पञ्चदशसु कर्मभूमिषु जातः मिध्यति, मंहरणं प्रति भानुपक्षेत्रे मि-

ध्यति, तत्र ग्रमचंसंयताः संयतासंयताश्च सहियन्ते, श्रमण्यपग-
तवेदः परिहारविशुद्धिसंयतः पुलाकोऽप्रमत्तश्चतुर्दशपूर्वो आहार-
कशरीरीति न सहियन्ते, ऋजुवृत्तनयः शब्दादयश्च त्रयः प्रत्यु-
त्पन्नभावप्रज्ञापनीयाः, शेषा नया उभयभावं प्रज्ञापयन्तीति ॥
कालः, अत्रापि नयद्वयम्, कस्मिन् काले सिध्यतीति, प्रत्युत्पन्न-
भावप्रज्ञापनीयस्य अकाले सिध्यति, पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य जन्मतः
संहरणतश्च, जन्मतोऽवसर्पिण्यामुत्सर्पिण्यामनवसर्पियुत्सर्पिण्यां
च जातः मिध्यति, एवं तावद्विदोपतः, विशेषतोऽप्यवसर्पिण्यां
सुपमदुष्पण्यां सङ्ख्येयेषु वर्गेषु शेषेषु जातः सिध्यति, दुष्पमसु-
पमायां सर्वस्यां मिध्यति, दुष्पमसुपमायां जातो दुष्पमायां सि-
ध्यति, न तु दुष्पमायां जातः सिध्यति, अन्यत्र नैव सिध्यति,
संहरणं प्रति सर्वकालेष्ववसर्पिण्यामुत्सर्पिण्यामनवसर्पियुत्सर्पिण्यां
च सिध्यति ॥ गतिः, प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य सिद्धिगत्यां
मिध्यति, शेषास्तु नया द्विविधाः-अनन्तरपश्चात्कृतगतिकश्च एका-

स्य यथाख्यातसंयतः सिध्यति, परम्परपथात्कृतिकस्य व्यञ्जिते-
 ऽव्यञ्जिते च, अव्यञ्जिते त्रिचारित्रपथात्कृततथतुथारित्रपथात्कृतः
 पञ्चचारित्रपथात्कृतश्च, व्यञ्जिते सामायिकसूक्ष्मसांपरायिकयथा-
 ख्यातपथात्कृतसिद्धाः छेदोपस्थाप्यसूक्ष्मसम्पराययथाख्यातप-
 थात्कृतसिद्धाः सामायिकच्छेदोपस्थाप्यसूक्ष्मसम्पराययथाख्यात-
 पथात्कृतसिद्धाः छेदोपस्थाप्यपरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसम्पराययथा-
 ख्यातपथात्कृतसिद्धाः सामायिकच्छेदोपस्थाप्यपरिहारविशुद्धि-
 सूक्ष्मसम्पराययथाख्यातपथात्कृतसिद्धाः ॥ प्रत्येकबुद्धयोद्धितः,
 अस्य व्याख्याविकल्पश्चतुर्विधः, तद्यथा-अस्ति स्वयंबुद्धसिद्धः,
 स द्विविधः-अहंश्च तीर्थकरः प्रत्येकबुद्धसिद्धश्च, बुद्धयोद्धितसिद्धाः
 त्रिचतुर्थो विकल्पः, परबोधकसिद्धाः स्वेष्टकारिसिद्धाः ॥ ज्ञानम्,
 अत्र ग्रन्थुत्पन्नभावग्रज्ञापनीयस्य केवली सिध्यति, पूर्वभावग्रज्ञा-
 पनीयो द्विविधः-अनन्तरपथात्कृतिकश्च परम्परपथात्कृतिकश्च,
 अव्यञ्जिते च व्यञ्जिते च, अव्यञ्जिते द्वाभ्यां ज्ञानाभ्यां सिध्यति,

न्तरपथात्कृतगतिकश्च, अनन्तरपथात्कृतगतिकस्य मनुष्यगत्यां
 मिध्यति, एकान्तरपथात्कृतगतिकस्याविशेषेण सर्वगतिभ्यः मि-
 द्यति ॥ लिङ्गं स्त्रीपुंनपुंसकानि, ग्रन्थुत्पन्नभावग्रज्ञापनीयस्यावेदः
 मिध्यति, पूर्वभावग्रज्ञापनीयस्यानन्तरपथात्कृतगतिकस्य परम्पर-
 पथात्कृतगतिकस्य च त्रिभ्यो लिङ्गभ्यः सिध्यति ॥ तीर्थम्,
 सन्ति तीर्थकरमिद्धाः तीर्थकरतीर्थे १ नोतीर्थकरसिद्धाः तीर्थकरती-
 र्थे २ अतीर्थकरसिद्धाः तीर्थकरतीर्थे, एवं तीर्थकरतीर्थे मिद्धा अपि ॥
 लिङ्गे पुनरन्यो विकल्प उच्यते, द्रव्यलिङ्गं भावलिङ्गमलिङ्गमिति,
 ग्रन्थुत्पन्नभावग्रज्ञापनीयस्यालिङ्गः मिध्यति, पूर्वभावग्रज्ञापनीयस्य
 भावलिङ्गं प्रति स्त्रलिङ्गे सिध्यति, द्रव्यलिङ्गं त्रिविधं-स्त्रलिङ्ग-
 मन्यलिङ्गं गृहिलिङ्गमिति, तत्प्रति भाज्यं, सर्वस्तु भावलिङ्गं
 प्राप्तः मिध्यति ॥ चारित्रम्, ग्रन्थुत्पन्नभावग्रज्ञापनीयस्य नोचा-
 रित्री नोऽचारित्री सिध्यति, पूर्वभावग्रज्ञापनीयो द्विविधः-अन-
 न्तरपथात्कृतिकश्च परम्परपथात्कृतिकश्च, अनन्तरपथात्कृतिक-

स्तोकाः संहरणसिद्धाः, जन्मतोऽसंख्येयगुणाः, संहरणं द्विविधम्-
परकृतं स्वयंकृतं च, परकृतं देवकर्मणा चारणविद्यार्थश्च, स्वयं-
कृतं चारणविद्याधराणामेव, एषां च क्षेत्राणां विभागः कर्मभूमिरक-
र्मभूमिः समुद्रा द्वीपा ऊर्ध्वमधस्तिर्यगिति लोकत्रयं, तत्र सर्वस्तोका
ऊर्ध्वलोकसिद्धाः अधोलोकसिद्धाः संख्येयगुणाः तिर्यग्लोकसिद्धाः
संख्येयगुणाः, सर्वस्तोकाः समुद्रसिद्धाः द्वीपसिद्धाः संख्येयगुणाः,
एवं तावदव्यञ्जिते व्यञ्जितेऽपि सर्वस्तोका लवणसिद्धाः कालोद-
सिद्धाः संख्येयगुणा जम्बूद्वीपसिद्धाः संख्येयगुणा धातकीखण्ड-
सिद्धाः संख्येयगुणाः पुष्करार्धसिद्धाः संख्येयगुणा इति ॥ काल
इति त्रिविधो विभागो भवति-अवसर्पिणी उत्सर्पिणी अनवसर्पि-
ण्युत्सर्पिणीति, अत्र सिद्धानां (व्यञ्जितानां) व्यञ्जिताव्यञ्जित-
विशेषयुक्तोऽल्पबहुत्वानुगमः कर्तव्यः, पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य सर्व-
स्तोका उत्सर्पिणीसिद्धा अवसर्पिणीसिद्धा-विशेषाधिकाः अनवस-
र्पिण्युत्सर्पिणीसिद्धाः संख्येयगुणा इति, प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीय-

त्रिमिश्रतुभिरिति, व्यञ्जिते द्वाभ्यां मतिश्रुताभ्याम्, त्रिमिमिति-
श्रुतावधिभिमिति श्रुतमनःपर्यायेर्वा, चतुर्भिर्मतिश्रुतावधिमनःपर्या-
येरिति ॥ अवगाहना, कः कस्यां शरीरावगाहनायां वर्तमानः
सिध्यति ? अवगाहना द्विविधा-उत्कृष्टा जघन्या च, उत्कृष्टा
पञ्च धनुःशतानि धनुःपृथक्त्वेनाभ्यधिकानि, जघन्या सप्त रत्नयो-
ऽङ्गुलपृथक्त्वेन हीनाः, एतासु शरीरावगाहनासु सिध्यति पूर्वभा-
वप्रज्ञापनीयस्य, प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य तु एतास्त्वेव यथास्वं
त्रिभागीनीनासु सिध्यति ॥ अन्तरम्, सिध्यमानानां किमन्त-
रम् ?, अनन्तरं च सिध्यन्ति सान्तरं च सिध्यन्ति, तत्रानन्तरं
जघन्येन द्वौ समयौ उत्कृष्टेनाष्टौ गमयान्, सान्तरं जघन्येनैकं
ममयं उत्कृष्टेन पञ्चमामा इति ॥ सप्तधा, कत्येकसमये सिध्यन्ति,
जघन्येनैक उत्कृष्टेनाष्टशतम् ॥ अल्पबहुत्वम्, एषां क्षेत्रादी-
नामेकादशानामनुयोगद्वाराणामल्पबहुत्वं वाच्यं, तद्यथा-क्षेत्रसि-
द्धानां जन्मतः संहरणतश्च, कर्मभूमिसिद्धाश्चाकर्मभूमिसिद्धाश्च, सर्व-

स्याकाले सिध्यति, नास्त्यल्पबहुत्वम् ॥ गतिः, प्रत्युत्पन्नभावप्र-
 ज्ञापनीयस्य सिद्धिगतौ सिध्यति, नास्त्यल्पबहुत्वम्, पूर्वभावप्रज्ञा-
 पनीयस्यानन्तरपश्चात्कृतगतिकस्य मनुष्यगतौ सिध्यति, नास्त्यल्प-
 बहुत्वम्, परम्परपश्चात्कृतगतिकस्यानन्तरा गतिश्चिन्त्यते, तद्यथा-
 सर्वस्तोकास्तिर्यग्योन्यनन्तरगतिसिद्धाः मनुष्येभ्योऽनन्तरगतिसि-
 द्धाः संख्येयगुणाः नारकेभ्योऽनन्तरगतिमिद्धाः संख्येयगुणाः देवे-
 भ्योऽनन्तरगतिमिद्धाः संख्येयगुणा इति ॥ लिङ्गम्, प्रत्युत्पन्न-
 भावप्रज्ञापनीयस्य व्यपगतवेदः सिध्यति, नास्त्यल्पबहुत्वम्, पूर्व-
 भावप्रज्ञापनीयस्य सर्वस्तोका नपुंसकलिङ्गसिद्धाः स्त्रीलिङ्गसिद्धाः
 संख्येयगुणाः पुंलिङ्गमिद्धाः संख्येयगुणा इति ॥ तीर्थम्, मन्त्र-
 स्तोकाः तीर्थकरसिद्धाः तीर्थकरतीर्थे, नोतीर्थकरसिद्धाः संख्येय-
 गुणा इति, तीर्थकरतीर्थमिद्धा नपुंसकाः संख्येयगुणाः, तीर्थकर-
 तीर्थमिद्धाः स्त्रियः संख्येयगुणाः, तीर्थकरतीर्थमिद्धा पुमांमः सं-
 ख्येयगुणा इति ॥ चारित्रम्, अत्रापि नयौ द्वौ-प्रत्युत्पन्नभावप्र-

ज्ञापनीयश्च पूर्वभावप्रज्ञापनीयश्च, प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य नो-
 चारित्री नोअचारित्री सिध्यति, नास्त्यल्पबहुत्वम्, पूर्वभावप्रज्ञा-
 पनीयस्य व्यञ्जिते चाव्यञ्जिते च, अव्यञ्जिते सर्वस्तोकाः पञ्च-
 चारित्रसिद्धाः चतुश्चारित्रसिद्धाः संख्येयगुणाः त्रिचारित्रसिद्धाः
 मंख्येयगुणाः, व्यञ्जिते सर्वस्तोकाः मामायिकच्छेदोपस्थाप्यपरिहा-
 रविशुद्धिस्वक्षमम्पराययथाख्यातचारित्रमिद्धाः छेदोपस्थाप्यपरि-
 हारविशुद्धिस्वक्षमम्पराययथाख्यातचारित्रसिद्धाः संख्येयगुणाः
 मामायिकपरिहारविशुद्धिस्वक्षमम्पराययथाख्यातसिद्धाः संख्ये-
 यगुणाः मामायिकपरिहारविशुद्धि(छेदोपस्थाप्य)स्वक्षमम्परायय-
 थाख्यातसिद्धाः संख्येयगुणाः सामायिकस्वक्षमम्पराययथाख्यात-
 चारित्रसिद्धाः संख्येयगुणाः छेदोपस्थाप्यस्वक्षमम्पराययथाख्या-
 तचारित्रमिद्धाः संख्येयगुणाः । प्रत्येकबुद्धचोदितः, मन्वस्तो-
 काः प्रत्येकबुद्धसिद्धाः, बुद्धचोदितसिद्धाः नपुंसकाः संख्येयगुणाः,
 बुद्धचोदितसिद्धाः स्त्रियः संख्येयगुणाः, बुद्धचोदितसिद्धाः पुमांमः

संख्येयगुणा इति । ज्ञानम्, कः, केन ज्ञानं युक्तः सिध्यति?, प्र-
त्युत्पन्नभाष्यप्रज्ञापनीयस्य मर्मः केनलीभिध्यति, नास्त्यल्पगदुन्मस,
पूर्वभाष्यप्रज्ञापनीयस्य मर्मस्तोका द्विज्ञानमिद्धाः चतुर्ज्ञानसिद्धाः
संख्येयगुणाः त्रिज्ञानमिद्धाः संख्येयगुणाः, एवं तादृग्व्यञ्जिते, व्य-
ञ्जितेऽपि सर्वस्तोका मतिश्रुतज्ञानमिद्धाः मतिश्रुतागधिमनःपर्या-
यज्ञानमिद्धाः संख्येयगुणाः (मतिश्रुतमनः पर्यवमिद्धाः संख्येय-
गुणाः) मतिश्रुतागधिज्ञानसिद्धाः संख्येयगुणाः ॥ अचगाहना,
मर्मस्तोका जघन्यावगाहनामिद्धाः उत्कृष्टावगाहनासिद्धास्ततोऽसं-
ख्येयगुणाः यममध्यसिद्धा अमंख्येयगुणाः यवमध्योपरिसिद्धा अ-
मंख्येयगुणाः यममध्याधन्नात् सिद्धा विज्ञेयाधिकाः, सर्वे विशेषा-
धिकाः ॥ अन्तरम्, मर्मस्तोका अष्टममयानन्तरमिद्धाः सप्तममया-
नन्तरसिद्धाः षट्ममयानन्तरसिद्धा इत्येवं यागद्विसमयानन्तरसि-
द्धा इति मर्मरेयगुणाः, एवं तावदनन्तरेषु, मान्तरेऽपि मर्मस्तो-
काः षण्मागान्तरमिद्धाः एरुममयान्तरमिद्धाः मंख्येयगुणाः य-

ममध्यान्तरमिद्धाः मंख्येयगुणाः अधस्ताद्यममध्यान्तरसिद्धाः
असंख्येयगुणाः उपरियममध्यान्तरसिद्धा विशेषाधिकाः सर्वे वि-
ज्ञेयाधिकाः ॥ सङ्ख्या, मर्मस्तोका अष्टोत्तशतसिद्धाः विपरीत-
क्रमात् सप्तोत्तरशतसिद्धादयो यावत्पञ्चाशत् इत्यनन्तगुणाः, एको-
नपञ्चाशदादयो यावत्पञ्चविंशतिरित्यमंख्येयगुणाः, चतुर्विंश-
त्यादयो यागदेक इति संख्येयगुणाः, विपरीतहानिर्यथा सर्व-
स्तोका अनन्तागुणहानिसिद्धा असंख्येयगुणहानिसिद्धा अनन्त-
गुणाः संख्येयगुणहानिसिद्धाः मंख्येयगुणा इति ॥

एवं निसर्गाधिगमयोरन्यतरजं तत्पार्थश्रद्धानात्मकं शङ्काद्य-
तिचारवियुक्त पञ्चमसंवेगनिर्देदुःकम्पाऽऽस्ति मया भिव्यक्तिलक्षणं
चिथुद्धं सम्यग्दर्शनमप्य मम्यग्दर्शनोपलम्भाद्विशुद्धं च ज्ञान-
मधिगम्य निक्षेपप्रमाणनयनिर्देशसत्तमं इग्यादिभिरभ्युपायैर्जीवा-
दीनां तत्त्वानां पारिणामिकौदयिकौपञ्चमिकधायोपशमिकक्षायि-
काणां भागानां स्वतत्त्वं त्रिदिन्याऽऽदिमत्पारिणामिकौदयिकानां च

भागानामुत्पत्तिस्थित्यन्यताऽनुग्रहग्रहलयतत्त्वज्ञो विरक्तो निस्तृण
 त्रिपुस्तः पञ्चममितो दण्डलक्षुणधर्मानुष्ठानात् फलदर्शनाच्च निर्वाण-
 प्राप्तिपयतनयाऽभिमर्शितश्रद्धासत्वेयो भागनाभिर्भाषितारत्मा अनुप्रे-
 क्षाभिः स्थिरकृतात्मा अनभिष्यद्गः संवृत्तगन्धिरासनाद्विरक्तग-
 च्छिस्तृण्यतराच्च व्यपगताभिनयकर्मोपचयः परीपहजयाद्वाह्याभ्य-
 न्तरतपोऽनुष्ठानादनुभागतश्च मम्यगदृष्टिविरतादीनां च लिनपर्यन्ता
 नो परिणामाध्ययमायनिशुद्धिस्थानान्तराणामसंख्येयगुणोत्कर्ष-
 प्राप्त्या पूर्वोपचितं कर्म निर्जयन् मामायिकादीनां च सूक्ष्मसम्परा-
 यान्तानां मयमनिशुद्धिस्थानानामुत्तरोत्तरोपलभ्यात् पुलारदीनां
 च निर्ग्रन्थानां मयमानुपालनविशुद्धिस्थानविशेषाणापुत्तरोत्तरप्र-
 तिपत्त्या घटमानोऽत्यन्तप्रहीणार्तरोद्रव्यानो धर्मध्यानविजयाद-
 गतममायिबलः शुद्धध्यानयोश्च पृथक्त्रयत्रयवितर्कयोरन्यतरासन्न
 वर्तमानो नानाविधानुद्धिनिशेषान् ग्रामोति, तद्यथा-आमशापि-
 त्वं विप्रडोषयित्वं सत्रोपयित्वं आपानुग्रहमार्थ्यजननीमभिव्या-

हारसिद्धिमीशित्य वशित्वमवधिज्ञानं शरीरविकरणाद्वाप्राप्तिताम-
 णिमानं लघिमानं महिमानमणुत्वम्, अणिमा विसच्छिद्रमपि
 प्रविश्यासीत्, लघुत्वं नाम लघिमा वायोरपि लघुतरः स्यात्,
 महत्त्वं महिमा मेरोरापि महत्तर शरीर विकुर्वीत, प्राप्तिभूमिष्ठोऽ-
 प्यनुव्यग्रेण मेरुशिरसरमास्करादीनपि स्पृशेत्, प्राक्काम्यमप्यु भूमा-
 विर गच्छेत् भूमागप्यग निमज्जेदुन्मज्जेच्च, जङ्घाचारणत्वं येना-
 मिशित्वाधूमनीहाराभ्यापयमेवनारिधारामर्कटतन्तुज्योतिःकरदिम-
 वायूनामन्यतममप्युपादाय वियति गच्छेत्, वियद्वतिचारणत्वं
 येन वियति भूमागिर गच्छेत् शकुनिमय प्रडीनानडीनगमनानि
 कुर्यात्, अप्रतिघातित्वं परतमच्येन वियतीर गच्छेत्, अन्तर्धा-
 नमदृश्यो भवेत्, कामरूपित्वं नानाश्रयानेरूपधारणं युगपदपि
 कुर्यात्, तेजोनिमर्गमामर्थ्यमित्येतदादि इति । गन्दित्रयेषु मतिज्ञान
 विशुद्धिनिशेषात्तद्वारा स्पर्शनाभ्यादनन्तराणदर्शनश्रवणानि निपयाणां
 कुर्यात्, संभिन्नज्ञानत्वं युगपदनेमनिपयपरिज्ञानमित्येतदादि ।

मानसं कोष्ठयुद्धित्वं वीजयुद्धित्वं पदप्रकरणोद्देशाध्यायप्राप्तवस्तु-
पूर्वाङ्गानुसारित्वमृणुमत्तित्वं विपुलमत्तित्वं परचित्तज्ञानमभिलषि-
तार्थप्राप्तिमनिष्ठानवाप्तीत्येतदादि । वाचिकं क्षीरास्रवित्वं मध्वा-
स्रवित्वं वादिनं सर्वरुतझत्वं सर्वसत्त्वबोधनमित्येतदादि, तथा
विद्याधरत्वमाशीविषत्वं मित्राभिन्नाक्षरचतुर्दशपूर्वधरत्वमिति ।
ततोऽस्य निस्तृण्यत्वात् तेष्वनभिष्वक्तस्य मोहक्षपकरिणामावस्थ-
स्याद्याचिग्रतिविधं मोहनीयं निरवशेषतः ग्रहीयते, ततश्छद्मस्थ-
वीतरागत्वं प्राप्तस्यान्तर्मुहतेन ज्ञानावरणदर्शनावरणान्तरायाणि
युगपदशेषतः ग्रहीयन्ते, ततः संसारबीजबन्धनिर्मुक्तः फलबन्ध-
नमोक्षापेक्षो यथाख्यातसंयतो जिनः केवली सर्वज्ञः सर्वदर्शी
शुद्धो युद्धः कृतकृत्यः स्वातन्त्र्यो भवति, ततो वेदनीयनामगोत्रा-
युक्कक्षयात् फलबन्धननिर्मुक्तो निर्दग्धपूर्वोपात्तेन्दनो निरुपादान
इवाग्निः पूर्वोपात्तभववियोगादेत्वंभावाचोत्तरस्याप्रादुर्भावाच्छान्तः
संसारमुखमतीत्याऽऽत्यन्तिकमैकान्तिकं निरुपमं निरातिशयं नित्यं

निर्वाणमुखमवाप्नोतीति ॥

एवं तत्त्वपरिज्ञानाद्विरक्तस्यात्मनो भृशम् । निरास्रवत्वाच्छि-
न्नायां, नवायां कर्मसन्ततो ॥१॥ पूर्वार्जितं क्षपयतो, यथोक्तैः क्षय-
हेतुभिः । संसारबीजं कात्स्न्येन, मोहनीयं ग्रहीयते ॥२॥ ततोऽ-
न्तरायज्ञानमन्तर्ज्ञानान्यनन्तरम् । ग्रहीयन्तेऽस्य युगपत्, त्रीणि
कर्मण्यशेषतः ॥३॥ गर्भसूत्र्यां चिनष्टायां, यथा तालो विनश्यति ।
तथा कर्म क्षयं याति, मोहनीये क्षयं गते ॥४॥ ततः क्षीणचतु-
ष्कर्मा, प्राप्तोऽथाख्यातसंयमम् । बीजबन्धननिर्मुक्तः, स्नातकः पर-
मेश्वरः ॥५॥ शेषकर्मफलापेक्षः, शुद्धो बुद्धो निराभयः । सर्वज्ञः
सर्वदर्शी च, जिनो भवति केवली ॥६॥ कृत्स्नकर्मक्षयाद्ध्वं, नि-
र्वाणमधिगच्छति । यथा दग्धेन्दनो वह्निर्निरुपादानसन्ततिः ॥७॥
दग्धे बीजे यथाऽत्यन्तं, प्रादुर्भवति नाङ्कुरः ॥८॥ तदनन्तरमेवोर्ध्व-
मालोकान्तात् स गच्छति । पूर्वप्रयोगासङ्गत्यबन्धच्छेदोर्ध्वगौरवेः
॥९॥ कुलालनेत्रे दोलायामिषो चापि यथेज्यते । पूर्वप्रयोगात् क-

मेह, तथा सिद्धिगतिः स्मृता ॥१०॥ मृषुपमन्निर्मोधाद्यथा दृष्टाऽ-
 प्स्यलानुनः । रुर्ममङ्गविनिर्मोक्षान्, तथा सिद्धिगतिः स्मृता ॥११॥
 गण्डयन्त्रपेडासु, रन्ध्रैऽट्टाद्यथा गतिः । कर्ममन्धनमिन्देदात्,
 सिद्धस्यापि तदेप्यने ॥१२॥ ऊर्ध्वगौस्वधर्माणो, जीरा इति जिनो-
 त्तमः । अधोगौरग्रधर्माणः, पुद्गला इति चोदितम् ॥१३॥ यथाऽ-
 धस्तिर्यगूर्ध्वं च, लोष्टान्ग्रधर्मीतयः । स्वभागतः प्रगतंते, तथो-
 र्ध्वं गतिरात्मानाम् ॥१४॥ अतस्तु गतिरैकतुल्यमेपां यदुपलभ्यते ।
 र्मणः प्रतिघाताच्च, प्रयोगाच्च तदित्यते ॥१५॥ अधस्तिर्यगथो-
 र्ध्वं च, जीरानां कर्मजा गतिः । ऊर्ध्वमेव तु तद्वर्मा, भगति क्षीण-
 र्मणाम् ॥१६॥ द्रव्यस्य र्मणो यद्वदुत्पत्त्यारम्भवीतयः । समं
 तथैव सिद्धस्य, गतिर्मोक्षमन्त्रदायाः ॥१७॥ उत्पत्तिश्च विनाशश्च,
 प्रकाशतमनोरिह । युगपद्भग्नो यद्वत्, तथा निर्वाणकर्मणोः ॥१८॥
 तन्वी मनोज्ञा सुरभिः, पुण्या परमास्वरा । प्राग्भारा नाम वसुधा,
 लो रुमूर्ध्नि यवस्थिता ॥१९॥ नृलो क्तुल्यपिष्कम्भा, सितच्छत्रनि-

भा शुभा । ऊर्ध्वं तस्याः धितेः मिद्धाः, लोकान्ते ममनस्थिताः ॥२०॥
 तादात्म्यादुपयुक्तान्ते, केवलज्ञानदर्शनैः । सम्यक्तयसिद्धतायस्था,
 हेतुभावाच्च निष्क्रियाः ॥२१॥ ततोऽप्यूर्ध्वं गतिस्तेषां, कस्मान्ना-
 स्तीति चेन्मतिः । धर्मास्तिकायस्याभावात्, न हि हेतुर्गतेः परः ॥२२॥
 संसारविपयातीतं, मुक्तानामव्ययं सुखम् । अव्यावाधमिति प्रोक्तं,
 परमं परमर्षिभिः ॥२३॥ स्यादेतदशरीरस्य, जन्तोर्नष्टाष्टकर्मणः ।
 कथं भगति मुक्तस्य, सुखं ? मित्यत्र मे शृणु ॥२४॥ लोकं चतुष्पि-
 ण्दार्थेषु, सुखशब्दः प्रयुज्यते । विषये वेदनाऽभावे, विषाग्रे मोक्ष एव
 च ॥२५॥ सुखो बहिः सुखो वायुविषयेऽपिह कथ्यते । दुःखा-
 भावे च पुरः, सुखितोऽस्मीति मन्यते ॥२६॥ पुण्यकर्मविपाकाच्च,
 सुखमिष्टेन्द्रियार्थजम् । कर्मक्लेशविमोक्षाच्च, मोक्षे सुखमनुत्तमम्
 ॥२७॥ सुखमसुप्तत्वं केचिदिच्छन्ति परनिर्वृतिम् । तदयुक्तं क्रिया-
 यत्नात्, सुखानुशयतस्तथा ॥२८॥ श्रमक्लममदव्याधिमदनेभ्यश्च
 मम्ममवात् । मोक्षोत्पत्तेर्विपाकाच्च, दर्शनमस्य कर्मणः ॥२९॥ लोकं

तन्मरदो धर्मः, कृत्स्नं ज्यन्यो न विद्यते । उपगीयेत तद्येन, तस्मा-
 द्भिरमं गुणम् ॥३०॥ लिङ्गप्रसिद्धेः प्रामाण्यादनुमानोपमानयोः ।
 अत्यन्तं नाप्रतिदं तद्, यत्तेनानुपमं स्तुतम् ॥३१॥ प्रत्यक्षं चन्द्र-
 यत्नार्हतां तैश्च भाषितम् । गृह्यतेऽन्तीत्यनः प्रार्क्षेन च्छब्दस्थपरी-
 धया ॥३२॥ इति ॥ यस्मिन्मदानीं मम्यगदग्नानज्ञानचरणसंपन्नो
 भिः शुभोऽय पटमानः कालमंहननायुदोपादल्पशक्तिः कर्मणां
 चानिगुरुतादृशतार्थं परोपरमति म मौधर्मादीनां मर्वाधिसिद्धा-
 न्नानां कल्पविमानविशेषाणामन्यतममिन् देवतयोपपद्यते । तत्र
 गुरुतमं कल्पमनुभूय स्थितिश्चान् प्रच्युतो देशजाति कुलश्रीलवि-
 पातिपमिभिरप्यभिभूतिपुङ्क्तु मनुष्येषु प्रत्यायातिम-
 तास्य पुनः मम्यगदग्नानादिनिशुद्धयोधिभयान्नोति, अनेन सुख-
 परम्परापुङ्क्तुन रत्नलाभ्यामानुबन्धक्रमेण परं विजिनित्वा सिध्य-
 तीति ॥ चानरुमुग्यस्य शिवत्रियः प्रकाशयशमः प्रजिष्येण ।
 शिष्येण प्रोपनन्दिशमगसंकाटशान्निदिः ॥१॥ वाचनया च ।

महायाचरुक्षमणमुण्डपादजिप्यस्य । शिष्येण वाचकाचार्यमूल-
 नाम्नः प्रथितकीर्तेः ॥२॥ न्यग्रोधिकाप्रसूतेन विदस्ता पुरवरे
 कुसुमनाग्नि । कौभीपणिना स्वातिनयेन चात्सीसुते-
 नाध्यम् ॥३॥ अर्हद्वचनं सम्यगुरुक्रमेणागतं समुपधार्य । दुःखाते
 च दुरागमविहतमति लोकमवलोक्य ॥४॥ इदमुच्चैर्नागरवाचकेन
 मन्वानुकम्पया दृढयम् । तत्स्वार्थाधिगमाख्यं स्पष्टमुमा-
 स्वातिना शास्त्रम् ॥५॥ यस्तत्स्वाधिगमाख्यं ज्ञास्यति च
 करिष्यते च तत्रोक्तम् । मोऽव्याघ्राधसुखाख्यं प्राप्स्यत्यचिरेण
 परमार्थम् ॥ ६ ॥

इति तत्स्वार्थाधिगमेऽर्हत्प्रवचनसंग्रहे

दशमोऽध्यायः समाप्तः ॥

इति श्री लुमा स्याति वाचक विरचितं स्वोपज्ञं
भाष्यं समाप्तम्